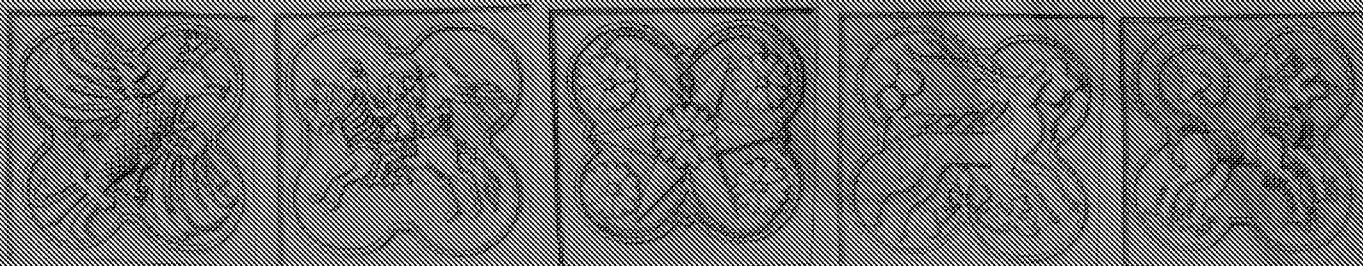

A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon

Archaeology of the Middle Ages
and the Early Modern Period in Hungary

MTA Régészeti Intézete

A KÖZÉPKOR ÉS A KORA ÚJKOR RÉGÉSZETE MAGYARORSZÁGON

ARCHAEOLOGY OF THE MIDDLE AGES
AND THE EARLY MODERN PERIOD IN HUNGARY

Szapolyai János aranyforintja, 1540.
Magyar Nemzeti Múzeum, Éremtár.

Fotó: Nagy Zoltán

Gold forint issued by King John Szapolyai, 1540.
Hungarian National Museum, Numismatic Collection.
Photograph by Zoltán Nagy

A KÖZÉPKOR ÉS A KORA ÚJKOR RÉGÉSZETE MAGYARORSZÁGON

ARCHAEOLOGY OF THE MIDDLE AGES
AND THE EARLY MODERN PERIOD IN HUNGARY

II.

SZERKESZTETTE / EDITORS

BENKŐ ELEK – KOVÁCS GYÖNGYI

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA RÉGÉSZETI INTÉZETE
ARCHAEOLOGICAL INSTITUTE OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
BUDAPEST 2010

Technikai szerkesztő / Copy-editor

OROSZ KRISZTINA

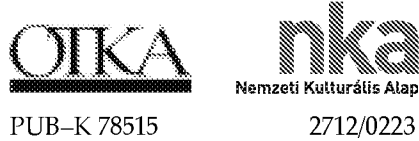
Angol fordítás / English translation

CHRIS SULLIVAN

Képfeldolgozás, képszerkesztés / Processing and editing of illustrations

RÉTI ZSOLT

Támogatók / Sponsors

ISBN 978-963-7391-96-5 (I–II. kötet)

ISBN 978-963-7391-97-2 (I. kötet)

ISBN 978-963-7391-98-9 (II. kötet)

© Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete
Archaeological Institute of the Hungarian Academy of Sciences
1014 Budapest, Üri u. 49.

© Szerkesztők, szerzők, fordító / Editors, authors, translator
2010

Minden jog fenntartva.

A tanulmányokban felhasznált illusztrációkért a szerzők felelnek.

All rights reserved. The authors are responsible for the illustrations used in the studies.

Borító / Cover

Padlótéglák a pilisszentkereszti ciszterci monostorból, 14. század. Rajz: Szathmáryné Polgár Ida

A Dráva-vidék részlete az I. katonai felmérésen, 18. század.

HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Térképtár

Floor bricks from the Cistercian monastery at Pilisszentkereszt, 14th century. Drawing by Ida Szathmáry Polgár

Detail of the River Drava region on the First Military Survey, 18th century.

Institute and Museum of Military History, Military Map Collection

Borítóterv / Cover design: RENKÓ MARCSI

Tipográfia és nyomdai előkészítés / Layout and desktop editing: ABIPRINT Kft., Budapest

Nyomda / Printers: AKAPRINT Nyomdaipari Kft., Budapest

TARTALOMJEGYZÉK / CONTENTS

Előszó / Foreword	IX
Szerzők / Authors	XIII
Rövidítésjegyzék / Abbreviations	XV

I. TELEPÜLÉSEK – FALVAK, VÁROSOK RÉGÉSZETI KUTATÁSA (SETTLEMENTS – ARCHAEOLOGICAL RESEARCHING OF VILLAGES AND TOWNS)

TAKÁCS MIKLÓS: Árpád-kori falusias települések kutatása Magyarországon 1990 és 2005 között (The Researching of Árpadian-era /Eleventh–Thirteenth-century/ Village-like Settlements in Hungary Between 1990 and 2005)	1
RÁCZ TIBOR ÁKOS: Árpád-kori települések szerkezetének sajátosságai Pest megyében. Kutatások az M0-s autópálya és a 4-es számú elkerülő főút nyomvonalán (Characteristics of the Structure of Árpadian-era Settlements in Pest County. Investigations Along the Line Followed by the M0 Motorway and the Highway 4 Bypass)	69
TEREI GYÖRGY: Az Árpád-kori Kána falu (Kána, a Village from the Árpadian Era /Twelfth–Thirteenth Centuries/)	81
PUSZTAI TAMÁS: Középkori falvak és mezővárosok régészeti kutatása (The Archaeological Researching of Medieval Villages and Market Towns)	113
SZENDE KATALIN: A Kárpát-medence középkori városainak régészeti kutatása az elmúlt két évtizedben (The Archaeological Research into Medieval Towns in the Carpathian Basin Since 1990)	141
VÉGH ANDRÁS: Buda város régészeti emlékeinek kutatása 1985–2005 között (Archaeological Investigations in the Town of Buda Between 1985 and 2005)	173
MAGYAR KÁROLY: A középkori budai vízművekről (The Medieval Waterworks of Buda)	189
PAPP ADRIENN: Oszmán-török fürdők Budán – a Rudas és a Rác fürdő régészeti kutatása (2004–2006) (Ottoman-Turkish Baths in Buda – Archaeological Research at the Rudas and Rác Baths (2004–6)	207
BENKŐ ELEK: A középkori székelyek (The Szeklers in the Middle Ages)	221

II. EGYHÁZI ÉPÜLETEK RÉGÉSZETI KUTATÁSA (ARCHAEOLOGICAL RESEARCHING OF ECCLESIASTICAL BUILDINGS)

F. ROMHÁNYI BEATRIX: A középkori egyházi épületek kutatása – eredmények és feladatok (Research into Medieval Ecclesiastical Buildings – Findings and Tasks)	255
K. NÉMETH ANDRÁS: A középkori Magyarország egyházi topográfiai kutatása. Kutatástörténeti áttekintés (Topographical Research Concerning the Church in Medieval Hungary. A Review of the Research)	271
SIMON ZOLTÁN: Ásatás és falkutatás középkori falusi templomainkban (Excavation and Wall-research in the Medieval Village Churches of Hungary)	289
BICZÓ PIROSKA: A székesfehérvári királyi bazilika régészeti ásatásainak újabb eredményei (Recent Findings of the Excavations at the Royal Basilica in Székesfehérvár)	315
RITOÓK ÁGNES: A zalai (zalavári) bencés monostor (The Benedictine Monastery at Zalavár)	333
BODÓ BALÁZS: A pécsváradi bencés monostor építéstörténete az újabb kutatások tükrében (The Architectural History of the Benedictine Monastery at Pécsvárad as Reflected in the Latest Research)	349
VÁLYI KATALIN: Szer monostora és települése az elmúlt 27 év kutatásai alapján (The Monastery and Settlement of Szer as Reflected by the Researches of the Last Twenty-seven Years)	387
BENKŐ ELEK: A pilisi ciszterci monostor geofizikai kutatása (Geophysical Research at the Pilis Cistercian Monastery)	401
IRÁSNÉ MELIS KATALIN: A budapest-Margit-szigeti középkori királyi udvarhely és a domonkos apácakolostor kutatása. Régészeti, történeti adatok (Research into the Medieval Royal Court Site and Dominican Nunnery on Budapest's Margaret Island. Archaeological and Historical Data)	421
LÁZÁR SAROLTA: Az esztergomi Szent Lőrinc-templom (Esztergom's Church of St. Lawrence)	439

III. TEMETŐK KUTATÁSA (RESEARCHING OF CEMETERIES)

LANGÓ PÉTER: A kora Árpád-kori temetők kutatása (Research into Cemeteries from the Early Árpadian Age)	445
RITOÓK ÁGNES: A templom körüli temetők régészeti kutatása (The Archaeological Researching of Churchyards)	473

IV. VÁRAK, KASTÉLYOK, ERŐDÍTÉSEK RÉGÉSZETE (ARCHAEOLOGY OF CASTLES, MANOR HOUSES, AND FORTIFICATIONS)

FELD ISTVÁN: Középkori várak és rezidenciák régészeti kutatása (Archaeological Research into Medieval Castles and Residences)	495
BUZÁS GERGELY: A budai királyi palota Mátyás kori építkezéseinek rekonstrukciós problémái (Problems of Reconstruction Relating to the Building Work in the Royal Palace of Buda in King Matthias's Reign)	521
G. SÁNDOR MÁRIA – GERŐ GYŐZŐ: A pécsi püspökvár északi részében folytatott régészeti kutatások legfontosabb eredményei (Findings of the Archaeological Research Conducted in the Northern Part of the Bishop's Castle in Pécs)	545
OROSZ KRISZTINA: Várak és kolostorok konyhái a középkori Magyarországon (Kitchens of Castles and Monasteries in Medieval Hungary)	561
TOMKA GÁBOR: Kora újkori erődítések régészeti kutatása 1996–2006 között (The Archaeological Researching of Early Modern Age Fortifications 1996–2006)	597
KOVÁCS GYÖNGYI – RÓZSÁS MÁRTON: A barcsi török vár és környéke. Újabb kutatások (1999–2009) (The Ottoman-Turkish Castle at Barcs and Its Surroundings. New Research /1999–2009/)	621

V. KÉZMŰVESSÉG ÉS EMLÉKEINEK KUTATÁSA (RESEARCHING OF CRAFTS AND THEIR PRODUCTS)

MESTER EDIT: Üvegművesség a középkorban és a kora újkorban (Glass Art in the Middle Ages and the Early Modern Age)	643
MÉSZÁROS ORSOLYA: 15. századi városi üvegműhely és környezete Visegrádon (A Fifteenth-century Glass Workshop and Its Environs in Visegrád)	675
BENKŐ ELEK: Fémfeldolgozás a középkorban (Metal Processing in the Middle Ages)	691
HOLL IMRE: Középkori kályhacsempék Magyarországon XI. Címeres reprezentáció (Medieval Stove Tiles in Hungary XI. Armorial Display)	709
KOVÁCS GYÖNGYI: A magyarországi oszmán-török régészet új eredményei: áttekintés a Dráva menti kutatások kapcsán (New Findings in Ottoman-Turkish Archaeology in Hungary: Topics Highlighted by Research Work Along the River Drava)	757
GERELYES IBOLYA: A Magyar Nemzeti Múzeum balkáni török fémanyagának jelentősége a régészeti kutatások tükrében. Egy gyűjtemény kialakulásának tanulságai (The Significance of the Balkanic-Turkish Metal Artefacts in the Hungarian National Museum in the Mirror of Archaeological Researches. Lessons from the Evolution of a Collection)	783

F. LAJKÓ ORSOLYA: A kora újkori kerámia tipológiája – a néprajzi edényterminológia alkalmazásának lehetőségei a Dél-Alföldön (The Typology of Early Modern Age Ceramics – Possibilities for the Use of Ethnography's Vessel Terminology on the Great Hungarian Plain)	799

VIZI MÁRTA: A kora újkori kerámia feldolgozásának módszerei. Az ozorai várkastély leletanyagának adatbázisáról (Methods for the Processing of Early Modern Age Ceramics. On the Database for Finds from Ozora Castle)	817

VI. ÚJ KUTATÁSI TERÜLETEK ÉS MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK (NEW RESEARCH FIELDS AND METHODOLOGICAL ISSUES)

ZATYKÓ CSILLA: Természeti táj – emberformálta táj: a középkori környezet rekonstrukciójának lehetőségei (Natural Landscape – Man-Made Landscape: Possibilities for Reconstructing the Medieval Environment)	839

MIKLÓS ZSUZSA: A légi fotózás szerepe a középkori régészetben (The Role of Aerial Photography in the Archaeology of the Middle Ages)	853

TÓTH JÁNOS ATTILA: Adatok a kora újkori közép-Duna-medencei hajók régészetéhez (Data on the Archaeology of Early Modern Age Ships in the Middle Danube Basin Region)	871

JANKOVICH B. DÉNES: A régészeti topográfia helyzete és jövője (The Condition and Future of Archaeological Topography)	885

TARI EDIT: Régészeti feltárások az M0-s autópálya és az új 4-es számú elkerülő főút nyomvonalán. Módszerek és ásatási tanulságok (Archaeological Excavations Along the Line of the M0 Motorway and the New Highway 4 Bypass. Methods and Lessons)	895

TAKÁCS MIKLÓS: A nagyberuházásokhoz kapcsolódó megelőző feltárások az Árpád-kori telep kutatás szemszögéből (Excavations Linked to or Preceding Major Construction Projects from the Perspective of Research into Árpadian-era /Eleventh–Thirteenth-century/ Settlements)	907

VII. KÉT TUDOMÁNY HATÁRÁN (IN THE BORDERLAND OF TWO SCIENCES)

LŐVEI PÁL: Régészet és művészettörténet. Feladat, igény és gyakorlat a régészeti és művészettörténeti kutatás határán (Archaeology and Art History. Tasks, Needs and Practice in the Borderland Between Archaeological and Art Historical Research)	919

SABJÁN TIBOR (†): Néprajz és régészet. A népi építészet kutatása két tudományág határvonalán (Ethnography and Archaeology. The Researching of Folk Architecture in the Borderlands Between Two Branches of Science)	929

GYÖNGYÖSSY MÁRTON: Numizmatika és régészet (Numismatics and Archaeology)	943

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK / ABBREVIATIONS*

AASzeg	Acta Universitatis Szegediensis (Szeged)	CarnuntumJb	Carnuntum Jahrbuch (Wien)
ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)	CommArchHung	Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
ActaHAHung	Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)	DissArch	Régészeti Dolgozatok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Intézetéből / Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae (Budapest)
ActaHistHung	Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)	DissPan	Dissertationes Pannonicae (Budapest)
ActaOrHung	Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)	DMÉ	A debreceni Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen)
AgrSz	Agrártörténeti Szemle (Budapest)	Dolg	Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából (Kolozsvár)
AH	Archaeologia Historica (Brno)	DolgSzeg	Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből (Szeged)
AHSzeg	Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica	EJA	European Journal of Archaeology (London – New Delhi)
AKorr	Archäologisches Korrespondenzblatt (Mainz)	EMÉ	Az Egri Múzeum Évkönyve (Eger)
AnthrH	Anthropologia Hungarica (Budapest)	EMúz	Erdélyi Múzeum (Kolozsvár)
APolski	Archeologia Polski (Warszawa)	FolArch	Folia Archaeologica (Budapest)
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő (Budapest)	FontArchHung	Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)
ArchHung	Archaeologia Hungarica (Budapest)	FVL	Forschungen zur Volks- und Landeskunde (București – Sibiu)
ArchKözl	Archaeologiai Közlemények (Budapest)	HK	Hadtörténelmi Közlemények (Budapest)
ArchMed	Archeologia Medievale (Firenze)	HOMÉ	A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
ArhSof	Arheologija (Sofia)	HOMK	A Herman Ottó Múzeum Közleményei (Miskolc)
ArsDec	Ars Decorativa. Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum Évkönyve (Budapest)	JAMÉ	A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
ArsHung	Ars Hungarica. Az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának Közleményei (Budapest)	JGS	Journal of Glass Studies (New York)
ATIE	Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve (Szeged)	JJÉ	A Jászberényi Jászmúzeum Évkönyve (Jászberény)
AUBSH	Annales Universitatis Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica (Budapest)	JPMÉ	A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
AV	Arheološki Vestnik (Ljubljana)	KEMK	Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei (Tata)
BÁME	A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve (Szekszárd)		
BMMK	A Békés Megyei Múzeumok Közleményei (Békéscsaba)		
BudRég	Budapest Régiségei (Budapest)		
CAB	Cercetări Arheologice (București)		

KMK	Komárom Megyei Múzeumok Közleményei (Tata)	SbNM	Sborník Národního Muzea v Praze (Praha)
MAG	Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft (Wien)	SCIVA	Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie (București)
Magyar TT	Magyar Történelmi Tár	SF	Südost-Forschungen (München)
MCA	Materiale și Cercetări Arheologice (București)	SHP	Starohrvatska prosvjeta (Split)
MFME	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)	SIA	Slovenská Archeológia (Nitra)
MFME – StudArch	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica (Szeged)	SMK	Somogyi Múzeumok Közleményei (Kaposvár)
MFME – StudEthn	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Néprajzi Tanulmányok / Studia Ethnographica (Szeged)	SP	Studia Praehistorica (Sofija)
MittArchInst	Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest)	SSz	Soproni Szemle (Sopron)
MMMK	A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei (Budapest)	StAgr	Studia Agriensia (Eger)
MNTÉ	A Magyar Numizmatikai Társulat Évkönyve (Budapest)	StComit	Studia Comitatus (Szentendre)
MNy	Magyar Nyelv (Budapest)	StSl	Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
MOL	Magyar Országos Levéltár (Budapest)	StudArch	Studia Archaeologica (Budapest)
MRT	Magyarország Régészeti Topográfiája (Budapest)	ŠtZ	Študijné Zvesti Arheologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied (Nitra)
MúÉ	Művészettörténeti Értesítő (Budapest)	SzSz	Székesfehérvári Szemle (Székesfehérvár)
MúF	Művészettörténeti Füzetek (Budapest)	TBM	Tanulmányok Budapest Múltjából (Budapest)
NÉrt	Néprajzi Értesítő (Budapest)	TSz	Történelmi Szemle (Budapest)
NK	Numizmatikai Közöny (Budapest)	TT	Történelmi Tár (Budapest)
NZ	Numismatische Zeitschrift (Wien)	UH	Unsere Heimat (Wien)
Opuscula Hung	Opuscula Hungarica (Budapest)	VAH	Varia Archaeologica Hungarica (Budapest)
PA	Památky Archeologické (Praha)	VAMZ	Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu (Zagreb)
PápaiMúzÉrt	Pápai Múzeumi Értesítő (Pápa)	VHAD	Vjesnik Hrvatskog Arheološkog Društva (Zagreb)
Prilozi	Prilozi. Institut za Povijesne Znanosti Sveučilišta u Zagrebu Odjel za arheologiju; a 9. számtól: Instituta za arheologiju u Zagrebu (Zagreb)	VMMK	A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)
PZ	Praehistorische Zeitschrift (Berlin)	VSz	Vasi Szemle (Szombathely)
QR	Quaternary Research. An interdisciplinary journal (New York)	WMMÉ	A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
RégFüz	Régészeti Füzetek (Budapest)	ZbSNM	Zborník Slovenského Národného Muzea – História (Bratislava)
RégKut	Régészeti kutatások Magyarországon – Archaeological Investigations in Hungary (Budapest)	ZfE	Zeitschrift für Ethnologie (Braunschweig)
RJAZU	Rad Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti (Zagreb)	ZGy	Zalai Gyűjtemény (Zalaegerszeg)
RVM	Rad Vojvođanskih Muzeja (Novi Sad)	ZHVŠt	Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark (Graz)
		ZKg	Zeitschrift für Kunstgeschichte (Berlin)
		ZNM	Zbornik Narodnog Muzeja (Beograd)

A rövidítésjegyzék TULOK, Magda: Abbreviations of Periodicals and Series of Archaeology and Auxiliary Sciences. *Acta ArchHung* 36 (1984) 333–384. felhasználásával készült.

A TEMPLOM KÖRÜLI TEMETŐK RÉGÉSZETI KUTATÁSA

Ritoók Ágnes

A templom körüli temetők (beleértve a templomon belüli temetkezéseket is) kutatásának Kárpát-medencei eredményei egészen az 1990-es évek közepéig az európai kutatás élvonalát jelentették. Előbb művelődéstörténeti, majd településtörténeti jelentőségüket felismerve folyt feltárásuk, kezdetben elsősorban az Alföldön, ahol a középkori állapotok

alig idézhetők vissza oklevelek vagy fennálló épületek alapján.

Jelen tanulmány¹ a kutatástörténeti előzményeket felvázolva veszi számba a téma kapcsán felmerült kérdéseket, az újabb eredményeket, és körvonalazza a továbblépés lehetőségeit.²

A KEZDETEK

Az alapvetés Pósta Béla érdeme. 1892-ben, a rákos-palotai Árpád-kori temető³ feltárásáról tartott előadásában a középkori temetők kutatásának fontosságára hívta fel a figyelmet, „mert hisz könnyű belátni, hogy míg szerepvívó egyéniségekről, s azok műveltségéről e korból már szólhatnak és szólnak is egyéb műtárgyak, érmek és feljegyzések, addig a nevetlenek nagy tömegéről bizony csaknem kizárólag maguk hagyta emlékek szólnak temetőikből. [...] A vezető elem műveltségét és szokásait, ha nem is teljesen, de megközelítőleg ismerhetjük már akkor is, hacsak azon általános műveltségi kör művelődési elemeit ismerjük, mely korokban a területükön uralkodó volt, a népet magát azonban, az ő különleges műveltségében ebből meg nem ismerhetjük.”

Pósta – idézett gondolatainak megfelelően – nemcsak a leleteket gyűjtötte be, hanem leírta a vázák helyzetét és a temető(részlet) szerkezetét is.⁴ Ez a szemléletmód, amelyet később Kolozsváron sikerrel adott át tanítványainak, néhány kivételtől eltekintve kevésbé jellemezte kortársait.⁵

A gyulafehérvári székesegyházban folyó építkezések során 1912–13-ban Pósta tanítványaival, Roska Mártonnal és Kovács Istvánnal mintegy 30 kora újkori temetkezést tárt fel. A *gyulafehérvári székesegyház sírleletei* nemcsak részletgazdag viselettörténeti tanulmány,⁶ hanem éppen a tanítványok gondos megfigyelésének köszönhetően megemlíti a kora újkori temetkezési szokások több elemét is (koporsóra helyezett fegyverzet, hamura fektetett holttest).

A két világháború között elsősorban az Alföld középső és délkeleti részén – a helytörténet és a regionális településtörténet kérdéseit tisztázandó – számos templomot és temetőt kutattak. E feltárások utóbb legtöbbet hivatkozott „vezéralakjai” Szabó Kálmán⁷ és Bálint Alajos⁸ voltak. Munkásságuk révén a középkori templom körüli temetők leletanyagának szinte teljes sorozata ismertté vált. Bár közleményeikben a leletanyag, elsősorban a „gazdag”

¹ Rövidebb változata megjelent: RITOÓK 2007.

² A templom körüli temetők legújabb kutatási eredményeit a Magyar Nemzeti Múzeumban 2003 májusában megrendezett konferencia előadásai tárgyalták, amelyek az *Opuscula Hungarica* sorozat 6. kötetében jelentek meg. RITOÓK – SIMONYI 2005.

³ Pósta Béla előadásának kézírata, 1892. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattár, ltsz.: 5/35/4. A feltárás eredményeit Irásné Melis Katalin tette közzé. IRÁSNÉ MELIS 1997, 41–47.

⁴ Sajnos az 1892-es előadáson bemutatott temetőterkép nem szerepel Pósta Béla hagyatékában.

⁵ Például Darnay Kálmán az egykori Mához (Zala megye) temetőjéről: „Soha annyi sirt oly sűrűn nem láttam, két nap alatt megszámlálhatatlan mennyiségű csontvázat kutattam át, de sajnos mellékletek nélkül, csak egy női sír volt mellékletekkel ellátva...”. DARNAY 1896, 254.

⁶ PÓSTA 1917. A tudományos igényességben korát messze megelőző tanulmány egyetlen hiányossága, hogy magukról a sírokról nem közöl rajzot.

⁷ SZABÓ 1938.

⁸ BÁLINT 1936; BÁLINT 1938; BÁLINT 1939.

késő középkori viselet⁹ és annak elemzése, kapcsolatai, időrendje kaptak nagyobb hangsúlyt, megfigyelték és leírták a temetkezési szokások számos jellemzőjét is (sírgödör formája, a váz helyzete, kövek, faszén szemcsék a sírgödörben). Némiképp ambivalensen fogalmazódott meg a templom és a temető egysége, az ebből következő lehetőségekkel és nehézségekkel együtt: „Közvetlenül a templom körül volt mindig a temető. [...] Templomaink nem feltétlenül egy időben épültek falvaink településével, s a körülöttük lévő temető sem határozza meg korukat pontosan, mert át- és újra építésük gyakran későbbi időből származhat.”¹⁰ A kaszaperi templomról azonban éppen a temető leletei alapján lehetett bebizonyítani, hogy már állott a 11–12. század fordulóján, jóllehet írott adat csak a 13. századból maradt fenn róla.¹¹

A csúti templomot és temetőjét ugyanekkor Gerevich László tárta fel. Tanulmányában¹² a korábbiakhoz képest két új megközelítési lehetőség is megjelent. Egyrészt a földrajzi közelség miatt feltételezte, hogy a feltárt épületmaradványok és leletek elsősorban Budához kapcsolódnak, így e közvetett adatok révén a város középkori kultúrájára vonatkozó ismeretanyag is bővíthet.¹³ Ugyanakkor a közzétett temetőtérképet – elsőként – elemezte is. A „melékletes” sírok topográfiája alapján meghatározta a

terület használatának változásait, s ezek időrendjét. Megfigyelte a temetkezési szokások időszakonként jellemző apróbb változásait is (tájolás, kartartások).

A „térképi felvétel” fontosságával és a temetőfeltárás technikájával korábban már Pósta is foglalkozott.¹⁴ A templom körüli temetők feltárásának máig érvényes követelményrendszerét, elemző és elemezhető dokumentálásmódját azonban – szinte Pósta gondolatmenetét folytatva – csak Méri István dolgozta ki 1944-ben, a kidei ásatás tapasztalatai nyomán: „...az ásatás nem önmagáért való leletszerzés, hanem az élet egykori adattárának feltárása, tehát elsősorban az összefüggések megfigyelése. E megfigyeléskor azonban arra kell törekedni, hogy az ne csak jelenlegi érdeklődési körünknek megfelelő rögzítés, hanem az összes megfigyelhető jelenségek egyenlő értékű felvételezése legyen.”¹⁵

A II. világháborút követően a templom körüli temetők kutatása a középkori régészet sok munkát igénylő, ám kevésbé látványos eredményekkel kecsegtető, s talán éppen ezért kevésbé becsült részterülete lett. A magyarországi kutatásban két irányzat vált meghatározóvá: a leletközpontú, illetve az épületközpontú szemlélet. A kutatókat azonban a legtöbb esetben inkább a körülmények kényszere, semmint a szabad választás lehetősége taszította az egyik vagy másik irányba.

A LELETKÖZPONTÚ KUTATÁSOK

E szemlélet eredményeként megkezdődött az egyes sírleletek formáinak és időrendjének vizsgálata. Elsőként, az 1940-es évek végétől az ún. „Bjelo-brdo kultúra” viták¹⁶ révén a templom körüli temetőkben is az Árpád-kor (11–13. század) időszakának leletanyaga – elsősorban az itt is vezérletnek számító S végű karikák kérdésköre – került a magyar kutatás érdeklődésének középpontjába. A templom körüli temetők felől szemlélve a legfontosabb a keltezés problémája volt. Jóllehet Szőke Béla általában

a megjelenés idejét és nem a használat időtartamát jelölte meg a honfoglalás és kora Árpád-kor régészeti hagyatékát áttekintő művében,¹⁷ az 1950-es évek ásatásai során (pl. Fiad-Kérpuszt, ¹⁸ Halimba, ¹⁹ Ellend²⁰ stb.) köznapi környezetben, 11. századi érmekkel együtt talált karikák tengerében feledésbe merültek a régi, hosszabb használatot alátámasztó adatok.²¹ Így általánosan elfogadottá a templom körüli temetkezéseknél is a 11. századi keltezés vált, a bordázott S végű karikák esetében a század

⁹ SZABÓ 1938, 58: „...nagy jólét és gazdagság volt hazánkban, amikor az Alföld jelentéktelen kis községeiben [...] a népnek ilyen művészi kivitelű viseleti tárgyai voltak.”

¹⁰ SZABÓ 1938, 135.

¹¹ BÁLINT 1938, 168.

¹² GEREVICH 1943.

¹³ GEREVICH 1943, 105–106: „...a Budapeستől néhány km-nyire fekvő helységek műemlékeinek és leleteinek feltárása által, melyek a közeli városi kultúra kisugárzásának tekinthetők a budai középkori művészet és kultúra anyagát és ismeretét bővítsé. A templom építéséhez pl. minden valószínűség szerint nem Kolozsvárról vagy

Kassáról hoztak kőműveseket, hanem a közeli kultúrcentrumból. Ez tehető fel a temető leleteinél is, mert ha valamilyen tárgy nem helyben készült, a legnagyobb valószínűség szerint Budáról hozták.”

¹⁴ Lásd a 3. jegyzetet.

¹⁵ MÉRI 1944, 3–4.

¹⁶ SZŐKE 1959; BÁLINT 1976.

¹⁷ SZŐKE 1962, 88.

¹⁸ NEMESKÉRI – LIPTÁK – SZŐKE 1959.

¹⁹ TÖRÖK 1962.

²⁰ DOMBAY 1960.

²¹ Így: PÓSTA 1917, 3; SZABÓ 1938, 28–29.

második felére vonatkozó megszorítással,²² a csavart huzalú karikák esetében pedig még megengedve a 11–12. századi²³ megjelenést. A szűk keltezés következtében eltűntek a 12–13. századra keltezhető temetők.²⁴ A leletszegénységet, illetve -mentességet a sírmellékletek fogalmának és a vonatkozó egyházi állásfoglalásnak a téves értelmezésével – tehát azok teljes tilalmával²⁵ – indokolták.

1975-ben jelent meg Parádi Nándor tanulmánya a 13. századi pénzekkel keltezett kincsleletekről.²⁶ A 22 ismertetett lelet közül nyolcban volt egy vagy két, ép vagy töredékes S végű karika. Parádi e leletegyüttesek alapján és néhány korábbi irodalmi adatot is felidézve szögezte le, hogy a „hajkarikákat” a 12–13. században is viselték. Ugyanakkor megjegyezte, hogy a legkésőbbi, bécsi fillérekkel keltezett esztergom-kőlábi lelet karikájának „kopott állapota régebbi készítésre és hosszú használatra vall.”²⁷ 1978-ban a dunaújvárosi templom és részleges temetőfeltárás eredményeinek közzétételénél során Bóna István a „karika-kronológia” addigi teljes irodalmát áttekintve vázolta a 12. századi temetkezések lelethorizontját.²⁸ E két tanulmány megjelenését követően egyedül az S végű karikára alapozott, évszázad pontosságú keltezés gyakorlata – amennyiben egyéb körülmények nem támogatják – végképp tudománytalanná vált.²⁹

Bár e karikák elismerten köznépi ékszerek, keltezésük problémája mellett nem látszott érdekeltenek – legalább a nemesfém változatok esetében – a társadalmi kapcsolódások vizsgálata sem. Mesterházy Károly, számbavéve az aranyból készült S végű karikákat, tulajdonosaikat a nemzeti arisztokrácia – többségében már templom köré temetkező – leszármazottai között kereste.³⁰ Parádi az általa bemutatott, közel azonos összetételű kincsleletek alapján úgy vélte, hogy elrejtőik „az Árpád-kori társadalom nagyjából azonos részéhez tartozhattak”, nem főrangúak voltak, falvakban éltek és gazdasági erejük számottevő lehetett.

A templom körüli temetők egyéb Árpád-kori leleteit nem övezte különösebb figyelem. Egy-egy említés alapján csupán valószínűsíteni lehet a „köznépi” horizontból ismert gyöngyök, gyűrűk leggyengébb, ám éppen ezért leghosszabb életű típusainak körét, feltételezhetően vidékenként kisebb-nagyobb eltérésekkel.

Azonban akár egyetlen apró tárgy kapcsolatai is izgalmas kérdéseket vethetnek fel. A borsodi várnépek templom körüli temetőjében talált niellódiszes csat és párhuzamai vizsgálata kapcsán Wolf Mária nem zárja ki annak lehetőségét, hogy ezek a csatok nem egyszerűen kereskedelmi árucikkek voltak, hanem a besenyő népességhez (is) kötődő

emlékek. Ez utóbbi lehetőséget támogatnák az antropológiai vizsgálatok és a besenyő népelem borsodi jelenlétére utaló szórvány kengyel is.³¹ A Nyugat-Európából a 11. század végétől nagyobb tömegben érkező hospesek azonosítására a temetők leletei alapján kevés az esély: a szülőföldjükről hozott temetkezési gyakorlat szerint feltehetőleg itt is mezítelenül, esetleg vas- vagy bronztűvel összekapcsolt szemfedőbe csavarva temették el őket.³²

A Parádi Nándor által közzétett kincsleletek legjellemzőbb ékszertípusa³³ a köpűs karika, melyet a szerző „karperec”-ként határozott meg. E karikaékszerek különböző változatait Kulcsár Mihály gyűjtötte össze és rendszerezte.³⁴ Az újabb temetőfeltárások alapján azt a korábban is felmerült vélekedést, miszerint ezek a karikák nem a kar, hanem a fej ékszerei közé tartoztak,³⁵ Kulcsár gondos gyűjtéssel igazolta. Úgy tűnik, a kései Árpád-kor viseletének meghatározó tárgytipusai e karikák, a változatos megformálású köpeny- vagy palástcsatokkal,³⁶ valamint a gúla alakú, kőberakásos gyűrűkkel³⁷ és pecsétgyűrűkkel együtt.³⁸ Egy III. Béla (1172–1196) pénzeivel és friesachi denárokkal keltezett esztergomi lelet³⁹ alapján gyanítható, hogy az általában a késő középkori viselet jellegzetes darabjának tartott pártáöv korai változatait már a

²² A halimbai temető III. fázisának pénzzel kelezett leletei alapján: Török 1962, 101–102.

²³ Szőke 1962, 89.

²⁴ Méri 1986, 55.

²⁵ Kiss 1983, 198; Ritoók 2004, 121.

²⁶ Parádi 1975.

²⁷ Parádi 1975, 153.

²⁸ Bóna 1978, 125–141.

²⁹ Az S végű karika kérdéskörének legutóbbi összefoglalása általában: Szőke – Vándor 1987, 54–59.

³⁰ Mesterházy 1983a.

³¹ Wolf 2004. A kései nomádok (jászok, kunok) leleteit, zömme templom körüli temetőkben ismert leletanyagát legutóbb Hatházi Gábor tekintette át. Hatházi 2004; Hatházi 2005. A középkori régészeti kutatást mindig foglalkoztatta a csatlakozott vagy betelepült népesség régészeti hagyatékának meghatározása. A nyugati telepések esetében ez eddig nem járt sikerrel. A kutatás középpontjába újabban – úgy tűnik – a besenyők kerülnek. Wolf Mária idézett tanulmányán kívül: Kiss 2005, 153–154; Ruttkay 2005, 36; Petkes 2006.

³² Ritoók 2004, 121.

³³ A 22 letehből 16-ban szerepel.

³⁴ Kulcsár 1992–1995.

³⁵ V. Székely 1984, 261, 42. jegyzet

³⁶ Parádi 1975, 154; Ódor 1998, 130, 132–133.

³⁷ Ritoók 2004, 122; Szabó 2005, 223.

³⁸ Lovag 1980.

³⁹ „Esztergom-Szentkirályföld”: Récsey 1894, 69; MRT 5, 186, 8/22. lelőhely.

13. század első felében is viselték. A fenti állításokat alátámasztották az utóbbi évek legjelentősebb magyarországi középkori falufeltárásának leletei is: Kána falu templom körüli temetőjében, ahol nem találtak 13. század közepénél fiatalabb éremleletet, napvilágra került egy madár alakú csat és egy lemezes övcsat is.⁴⁰

Kubinyi András főként rablási ügyekben kezelt bírósági iratok alapján készítette el a késő középkori paraszti ruházat leltárát, az oklevelek adatai mellett pedig felsorolta a ruházat ásatásokon talált részleteit.⁴¹ Bár leletekben valóban nincs hiány, a késő középkori viselet tárgyainak típusait és időrendjét részletesen taglaló összefoglaló munka még nem született. A 20. század közepéig Magyarországon feltárt veretes öveket Ilse Fingerlin illesztette az európai középkori öveket rendszerező művébe.⁴² Utóbb Ódor János középkori ábrázolásokat is bevonva elemezte a hatágú csatok körét,⁴³ a csontdíszes öveket pedig K. Németh András gyűjtötte össze.⁴⁴

A kora újkori sírokat és sírleleteket a középkori régészet sokáig túlságosan recens anyagnak ítélte, így ritkán, többnyire kényszerűségből foglalkozott velük. Érdeklődésre mégis leginkább – különlegességük folytán – a feltételezhetően vagy bizonyítottan idegen etnikum által létesített temetők

tarthattak számot,⁴⁵ ezek azonban többnyire nem templomok köré rendeződtek. Éppen e korszak temetőinek kutatása jelenti azonban a hiányzó láncszemet a régészeti és a néprajzi adatok között: ennek az időszaknak a tárgyi (és szellemi) kultúrájára vonatkozó régészeti megfigyelések – egymást kölcsönösen támogatva és kiegészítve – kapcsolják össze hitelesen az újkori történeti és néprajzi adatokat a „történeti néprajz” csak régészek által feltárható hagyatékával.⁴⁶

A leletközpontú szemléletnek azonban hátrányai is voltak. A leletanyag ismertetésén, valamint esetleg idő- és térbeli kapcsolatrendszerének taglalásán kívül a temető elemzésére nem került sor. Nem véletlen, hogy a templom körüli temetőkben talált leletek keltezése tág határok között mozog, annak ellenére, hogy a sírnak a temetőben elfoglalt helye, illetve a jellegzetes rétegviszonyok alapján legalább a sírba kerülés idejét pontosabban meg lehetne határozni. A temetkezési rend, sírok viszonylagos időrendjének – hosszadalmas munkát igénylő – elemzése nélkül torz és torzó maradt az egyes leletek értékelése. A sírok dokumentálása során felvett adatsor egyes elemeinek további vizsgálata elmaradt, a megfigyelt és leírt jelenségek közül csupán a „különlegességek” (pl. rendellenes testhelyzetek) kaptak hangsúlyt.

AZ ÉPÜLETKÖZPONTÚ SZEMLÉLET

A templom és a körülötte fekvő temető feltárása során, az esetek többségében, megfelelő mennyiségű értékelhető lelethez igen sok munkával, igen sok sírt kellett feltárni. Ezért a leletközpontú szemlélet igen hamar az épületközpontú szemlélet váltotta fel: a kutatás kizárólag a templom épületére (esetleg még a kerítőfal vonalának meghatározására) korlátozódott. A templomalaprajzok gyűjtögetése egyfelől valóban diadal volt, a régészeti kutatások forrásértékének fényes bizonyítéka: egyházas helyek soka-

ságát mutatta ki olyan régiókban és korszakokban, amelyekről nem vagy alig szólnak a fennmaradt oklevelek. A települések és egyházas helyek hálózatának és jogállásának változásaival kapcsolatos időrendi kérdésekre azonban e többnyire egyszerű – pontosan keltezhető részletmegoldásokat nélkülöző – épületalapozások⁴⁷ csak bizonytalan válaszokat adhatnak, a temető feltárásának elmaradásával ugyanakkor elvesz az egyes alaprajzi változatok pontosabb keltezésének lehetősége is.⁴⁸

⁴⁰ TEREI 2005, 94. A leleteket lásd még jelen kötetben, Terei György tanulmányában.

⁴¹ KUBINYI 1984, 245–250.

⁴² FINGERLIN 1971.

⁴³ ÓDOR 1998, 128, 130–132.

⁴⁴ K. NÉMETH 2005.

⁴⁵ Legutóbb: GALLINA 2004, 38; WICKER 2005.

⁴⁶ PUSZTAI 1994; BÉRES 2005; SIMONYI 2005; SZŐCS – MÉRAI – ENG 2005.

⁴⁷ MAROSI 1975, 35–36. Még a föld felett álló épületrészeket is a hagyományokhoz való ragaszkodás jellemzi, ami fokozottan érvényes az alaprajzi megoldásokra.

⁴⁸ Sajnos nagyon tanulságos, de az elmondottakból következik, hogy az új Pest megye monográfia Árpád-kori egyházszervezetet bemutató fejezetében a régészeti kutatások eredményei mindösszesen egy bekezdésnyi teret „kaptak”. KOSZTA 2001, 207–208.

TÖREKVÉS A TELJESSÉGRE

A fenti két irányzat kizárólagossága egy-egy lelőhelyen ugyan ritkán jellemző, de sajnos még kisebb azoknak az eseteknek a száma, ahol a templomot és a temetőt egységben és az együttes teljességében lehet vizsgálni. Teljes feltárással az 1990-es évek közepéig csak a szlovákiai kutatás büszkélkedhetett (Ducó/Ducové, Moraván/Moravany nad Váhom, Ószéplak/Krasno),⁴⁹ azóta azonban befejeződött a Dunántúlon a főnyed-gólyásfai,⁵⁰ az esztergom-zsidódi,⁵¹ a zalavár-kápolnai⁵² és a budapest-kánai,⁵³ a Tiszántúlon pedig a hajdúdorog-Kati-dűlői⁵⁴ templom és temető teljes feltárása. A Ducón feltárt 9. századi előzménytől eltekintve a felsorolt temetők mindegyikét a kora Árpád-korban nyitotta egy faluközösség. A felsorolt temetők használata a 13. század második felétől–14. század elejétől nem igazolható. Kivételt jelent az ószéplaki és a ducói sírkert, ahová változó intenzitással ugyan, de még a 18. században, illetve a 19. század elején is temetkeztek.

A maga teljességében egyelőre egyik temető sem közzölt. A teljes feltárás biztosította lehetőségeket talán Ducó példája szemlélteti a legjobban. Igaz, itt az elemzést számos éremlélet is segítette. Így nemcsak az egyes időszakokhoz köthető lelet-horizontokat, de a temető területének használatában, a temetkezési szokásokban bekövetkezett változásokat is viszonylag pontosan meg lehetett határozni, az embertani vizsgálatok révén az ide temetkező lakosság embertani jellegének módosulásával együtt.⁵⁵

Hangsúlyozni kell azonban, hogy akár az egyes lelettipusok, akár a temetkezési szokások változásának keltezése elsősorban csak az adott temetőre érvényes. Csupán alapos adatgyűjtés után fogalmazhatók meg azok a megállapítások, amelyek egy kisebb vagy nagyobb régióra is kiterjeszthetők, esetleg általános érvényűek.

A KELTEZÉS KÉRDÉSEI

Egy-egy temetőnek, temetőrésznek és templomának keltezésében a sírleletek szerepe nyilvánvaló még akkor is, ha ez a tény gyakran háttérbe szorul a közlés kevésbé szerencsés hangsúlyai miatt.⁵⁶ A következőkben azokat a lehetőségeket igyekeztem összegyűjteni, melyek a datálás további támpontjai lehetnek.

A TEMPLOM ÉS A TEMETŐ IDŐRENDJE

A templomok jogállása írott források hiányában, kizárólag feltárási adatokra támaszkodva nem határozható meg egyértelműen. Sírok jelentkezése az épületben vagy az épület körül csupán annak bizonyítéka, hogy az egyház fennállásának teljes vagy bizonyos időszakában⁵⁷ rendelkezett a plébániajogok egyikével: a temetés jogával. Az időhatárok kijelölését a temetkezések és leleteik segítik. A részletek taglalása előtt azonban ismét Méri tanulmányát kell idéznem: „Egy-egy sír önmagában nem határozza meg a temető korát, sőt a leletszegénység még az egyes sírok közelebbi meghatározásának lehetőségét is erősen korlátozza. A középkori temetők szerkezete és a síroknak leletekben való szegénysége tehát egyaránt szükségessé teszi, hogy a sírokat összefüggésben tárják fel.”⁵⁸

A közzétett feltárások többségében valószínűsíthető, hogy a temetkezés a templom építését követően kezdődött el. Ismert azonban több olyan lelőhely is, ahol a templom első (vagy egyetlen) periódusának alapfalai egy vagy több sírt bolygattak. A jelenséget egyes esetekben korábbi temető területén épült templomként értelmezték,⁵⁹ melyet a szakirodalom „gellértegyházi típusú” temetőnek nevez.⁶⁰

⁴⁹ RUTTKAY 2005, 32–39.

⁵⁰ M. ARADI 1998.

⁵¹ MOLNÁR 2005.

⁵² RITOÓK 2005.

⁵³ TEREI 2005.

⁵⁴ FODOR 2005.

⁵⁵ RUTTKAY 2005, 32–37.

⁵⁶ A figyelem többnyire az épület maradványaira és az alaprajzi párhuzamokra összpontosul.

⁵⁷ Követendő alaposággal feldolgozott példája a Gyöngyöspata-Póctetőn feltárt Szent Péter-templom: SZABÓ 1985.

⁵⁸ MÉRI 1944, 6.

⁵⁹ TARI 2000, 227.

⁶⁰ KULCSÁR 1995, 228.

EGY „MAGÁNYOS MODELL”?

Zalotay Elemér Orosháza-Rákóczi telepen, leletmentő ásatással az egykori Gellértegyháza Árpád-kori templomát és körülötte a temető mintegy 700 sírját figyelte meg, illetve tárt fel. A feltárt terület keleti sávjában, nem az alapfalak alatt, hanem a templomtól távolabb,⁶¹ „szokványos” templom körüli temetkezések között, egymástól nagyobb távolságra három sírban a „környezettől idegen” leletek voltak: lócsontok, kengyel és zabla (azaz lábhoz tett lóhörös temetkezés: 57. sír), bögre, „fazék alatt” kengyel és zabla (374. sír), illetve lócsont és zabla (658. sír). A mellékletek alapján ezekbe a sírokba nem keresztények nem keresztényeket temettek el. A közlemény szerint másodlagos helyzetű (koponya mellett talált) csizmaveretek feküdtek a 374. sírban és annak közelében, a 386. és 404. sírban.⁶² Zalotay leletmentését Szőke Béla „avatta” névadó lelőhelyé: „az egyház már régóta használt pogány temetőben épített templomot, s a további, immár keresztény temetkezéseket is odairányította. Kiváló példája ennek az orosháza-gellértegyházi temető.”⁶³ Dienes István szerint „nehezen képzelhető el, hogy a keresztény templom építésére tudatosan választották azt a helyet, amely előzőleg pogány temetkezőhely volt”, a jelenséget leginkább az államalapítás kori telepítő akciók révén érkezett új (hamarosan templomot építő) népesség tájékozatlanságával magyarázta.⁶⁴ Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy Gellértegyháza templomát – a közzétett dokumentáció alapján – nem egy pogány temetőben, hanem egy pogány temető szomszédságában, attól keletre emelték (1. ábra).

A kánonjogi előírások szerint temetőt – természetesen a templom körül – csak püspöki engedéllyel lehetett létrehozni, s az engedélyező meg is áldotta azt.⁶⁵ Azon a helyen azonban, ahol pogányt

temettek el, nem lehetett templomot felszentelni, sem abban misézni, hanem el kellett takarítani és meg kellett tisztítani.⁶⁶ Bár a szöveg egyházra vonatkozik, Szuromi Szabolcs szerint „mégis [...] méltán értelmezzük ezt a kitétele a temetőre is, mint szent helyre”.⁶⁷ Ha a tetemet maradéktalanul eltávolították, már lehet ott misézni, temetkezni.

A fentiekből következően a feltárási eredményeknek megfelelő szigorú meghatározás szerint gellértegyházi típusúnak csak azt a temetőt lehet nevezni, melyet egy korábbi pogány temető mellett épített templom körül nyitottak. Ez a gyakorlat összeegyeztethető a kánonjogi előírásokkal, és egyben a Gellért-legenda szövegével is.⁶⁸ A legenda sorai alapján több helyen alkalmazhatták ezt a megoldást, jelenleg azonban Gellértegyháza mint „típus” – ismereteim szerint – párhuzam nélkül áll a Kárpát-medencében. A templom körüli temetők feltárássának arányait ismerte az okok közül a kutatási hiányosság egyáltalán nem zárható ki. Különös módon, ugyancsak a csanádi püspökség területén és a Gellértegyházától nem messze fekvő Décsén esetleg elképzelhető hasonló helyzet (honfoglalás kori sírok a templom nyugati homlokzata előtt), de itt a feltárást korlátozott volta még a gellértegyházinál is kevesebb feltételezést tesz lehetővé.⁶⁹

SÍROK AZ ALAPOZÁS ALATT

Közösséget e temetkezések között egyedül a bolygatás oka teremt. A temető, amelyhez tartoztak, csupán e „szubpozíció” alapján nem határozható meg. Az irodalmi adatok három lehetséges magyarázatot kínálnak:

– Vannak olyan területek, amelyek több, időben egymástól távolabb álló népcsoport számára

⁶¹ A templomhoz legközelebb a 374. sír feküdt: a szentélytől dél-délkeletre, mintegy 12 méterre.

⁶² ZALOTAY 1957. A területen homokbányászás folyt, a temető egy része ennek következtében megsemmisült. Az ásatásról megjelent közlemény a sírok szükségzerű leírását, néhány megjegyzést, a válogatott leletek gyenge minőségű rajzát, a téglás temetkezések típusait és az összesítő alaprajzot tartalmazza. Az összesítő alaprajzon a feltárást nyugati szélén és a templomtól tíz méterre délre eső területen, egy 20 m széles sávban több sírt is azonos szám jelöl, mások pedig „jeletlenek”. Bóna István összefoglalójában megfogalmazott állítások (BÓNA 1978, 125–127.) nem teljesen egyeznek a publikáció adataival. Ismét más adatok szerepelnek Vályi Katalin elemzésében. VÁLYI 1994, 392. Korszerű feldolgozása és elemzése nincs. Antropológiai anyaga vizsgált, közölt, lásd: LIPTÁK – FARKAS 1962.

⁶³ SZŐKE 1959, 38.

⁶⁴ DIENES 1965, 159–160. Megjegyzi, hogy a publikáció és az eredeti dokumentáció között eltérések vannak. Csak a korai leleteket közli: XVII–XVIII. tábla.

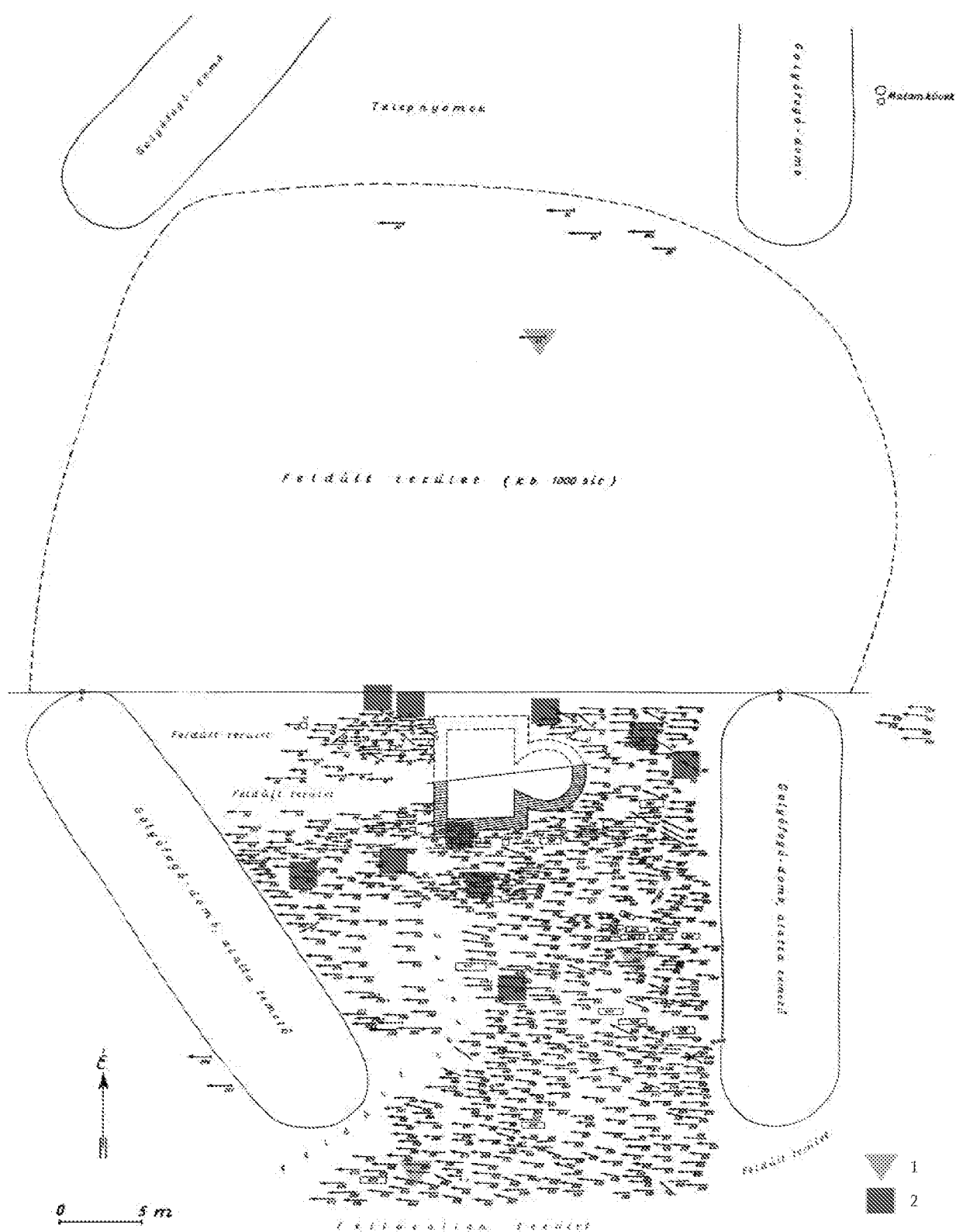
⁶⁵ Decretum Gratiani (1140) 27. kánon, idézve: SZUROMI 2002, 84.

⁶⁶ „Ecclesiam ubi paganus sepultus est, non liceat consecrari, neque missas in ea celebrare, sed iactare fora, et mundari oportet”: SZUROMI 2002, 48, 197, és a 697. jegyzet.

⁶⁷ SZUROMI 2002, 197.

⁶⁸ „...a püspök elment a szerzeteseivel az egyházmegyéjét meglátogatni, és felszentelni azok temető helyeit, akik templomokat akartak építeni...”: Szent Gellért püspök nagy legendája, Szabó Flóris fordítása. Árpád-kori legendák 1983, 84.

⁶⁹ SZATMÁRI 1996; SZATMÁRI 2005, 107.

1. ábra. Gellértegyháza. Összesítő alaprajz. 1. Lócsontok a sírban; 2. 11–13. századi pénzek.

A rajzot ZALOTAY 1957 összesítő alaprajzának felhasználásával készítette: Ritoók Ágnes

Fig. 1. Gellértegyháza. Composite ground plan. 1. Horse bones in the burial; 2. 11th–13th-century coins.

Drawing by Ágnes Ritoók utilising the composite ground plain in ZALOTAY 1957

is a környezetükénél alkalmasabbnak tűntek temetkezésre. A fal alatt vagy a templom bel-sejében fekvő, ám „oda nem illő” sír így nem feltétlenül egy megelőző, kontinuus temető része. Szerencse kérdése, hogy rítusa és mel-lékletei segítik-e a pontosabb korhatározást.⁷⁰

- A templom átépítése, bővítése során gyakran a korábbi temető területére terjeszkedett, az új falak így még a megelőző épület fennállá-sa idején ásott sírokat metszhetnek. A temet-kezések jellege és leleteik keltezik nemcsak a templom és a temető korábbi periódusát, ha-nem az új építkezéseket is.
- Minden esetben vizsgálni kell egy esetleges múlandóbb anyagú épületelőzmény lehető-ségét. A „könnyűszerkezetes” előzmény bizo-nyítása még akkor is sok vitára adhat okot, ha nyomait a feltáráson dokumentálni lehet (cölöp-lyukak, talpgerenda helye). M. Aradi Csilla Főnyed-Gólyásfán azonban a nyom nélkül el-pusztult templom helyét tudta csak rögzíteni a körülötte fekvő, több mint 600 síros temető alapján (2. ábra).

Marosi Ernő még feltárási eredmények nélkül feltételezte,⁷¹ Tari Edit már ásatási megfigyelések-vel, Valter Ilona pedig forrásadatokkal is alá tudta támasztani, hogy az ország eleget tett Szent István rendelkezésének: a falvak népe nyilván számukra ismerős technikával emelt kevéssé tartósnak bizo-nyuló templomokat.⁷² Az eddigi adatok – cölöp-szerkezet, boronaváz, sárral tapasztott vesszőfo-nat – igen változatos megoldásokra utalnak. Az a tény, hogy a 11. század végén a templompusztulás

olyan méreteket öltött, hogy a szabolcsi zsinatnak foglalkoznia kellett vele, nagyszámú „könnyű-szerkezetes” előzményt feltételez. Így azokban az esetekben, ahol az épület legkorábbi periódusának alapfalai csak kis mértékben bolygattak sírokat, és azok a korai épület belső terébe már nem, vagy alig nyúltak be, a legvalószínűbb egy nem kőből épült előzményt feltételezni.

PUSZTULÁS ÉS HAGYOMÁNY

Egy templom és temető felhagyására akkor ke-rült sor, ha a lakosság számára kedvezőbb helyen fekvő másik, vagy új egyház is megszerezte a plé-bániajogokat (legalább a temetés jogát), vagy a plé-bániához tartozó települések elpusztultak. A helyi hagyományban – már ha maradt, aki őrizte – azon-ban akár évszázadokon át élt az egykori szent hely emléke, s azokat, akik önhibájukon kívül ugyan, de nem tehettek eleget a szentelt földbe való temettetés feltételeinek, e pusztta templomokban helyezték vég-ső nyugalomra. Ilyen temetkezés lehetett a viseg-rád-várkerti templom hajójában feltárt, enyhén zsu-gorított helyzetben fekvő sír.⁷³ „Egyházi parancsra” a keresztleetlen újszülötteket és csecsemőket ugyan-csak az elhagyott templom hajójában földelték el Gyöngyöspata-Póctetőn (2–77. sír) az 1700-as évektől a 19. század közepéig.⁷⁴ Feltehető, hogy a veresegy-ház-ivacsi templomban feltárt három gyermeksírr ha-sonló okok miatt került éppen itt földbe. A templom közvetlen környékén, illetve a szentélytől keletre, öt méterre nyitott szelvényisorban egyébként egyetlen további temetkezés sem volt.⁷⁵

A TEMETKEZÉS RENDJE

A templomok körül kijelölt temetők számos jel-legzetes tulajdonságának oka, hogy előre kijelölt határokkal rendelkeztek, következésképp a terü-letük egy idő után megtelt. A folyamatot ugyan késleltették az egymásra temetkezések (3. ábra),⁷⁶ de a hosszú időn keresztül használt temetőket,

legalább azok különösen kedvelt területeit – nyil-ván egészségügyi okok miatt is – rendezni kellett. A feladatot részint szintemeléssel, részint a korábbi temetkezések exhumálásával oldották meg. A ki-emelt csontokat ritkán karnerekben,⁷⁷ gyakrabban a templom északi oldalához toldott csontkamrában

⁷⁰ TARI 1994, 259.

⁷¹ MAROSI 1975, 27.

⁷² Dunántúli okleveles említések: VALTER 2004, 46–47. Fel-tárások során megfigyelt fatemplomok: RITOÓK 1997, 168. Újabbak: M. ARADI 1998; TARI 2000, 188–189; SZABÓ 2005.

⁷³ KOVALOVSKI 1995, 74.

⁷⁴ SZABÓ 1985, 33, 53.

⁷⁵ MESTERHÁZY 1983b, 133, 135.

⁷⁶ Gyaníthatóan csak családtagok esetében szándékoltan, egyébként véletlenszerűen. Családi kapcsolatok részletes vizsgálatára Magyarországon egyébként még egyetlen templom körüli temetőben sem került sor. Kánonjogi ada-tot csak a házastársak együttes temetkezésére idéz: SZURO-MI 2002, 103–105. Ez is csak 1230-ig volt érvényben.

⁷⁷ LŐVEI 2005, 77.

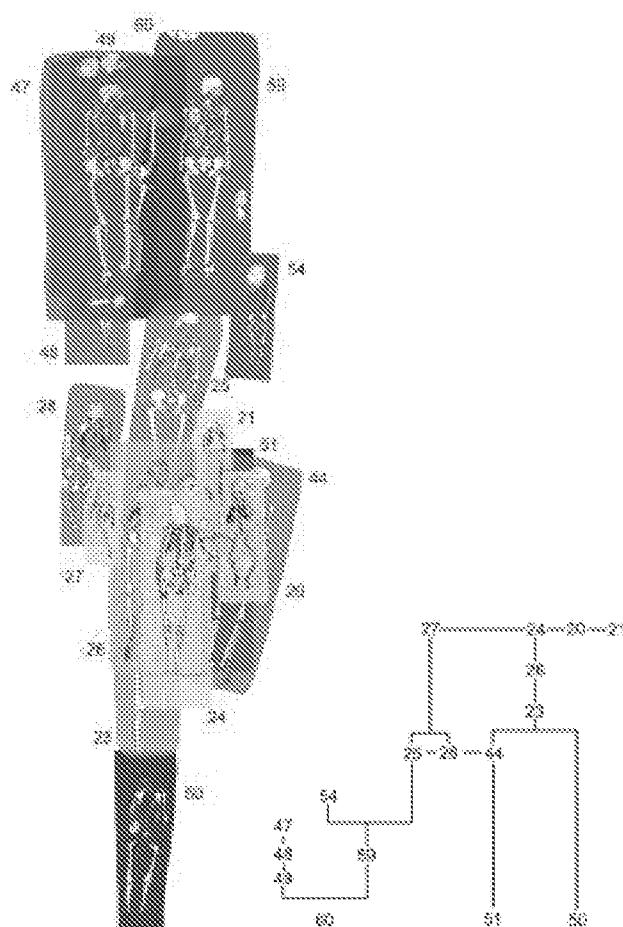

2. ábra. Főnyed-Gólyásfa. A temető összesítő alaprajza. M. ARADI 1998, 134. nyomán
 Fig. 2. Főnyed-Gólyásfa. Composite ground plan of the churchyard, after M. ARADI 1998, 134

(osszáríum), vagy egyszerűen a temető területén ásott gödrökben, vagy árokban helyezték el. A keltezés szempontjából meghatározó lehet, hogy mely sírok ásása során törték át az új feltöltési réteget, illetve hogy ez a réteg kötődik-e a templom egy meghatározott építési szakaszához.⁷⁸

Keltező értéke lehet még a csontkamrákba gyűjtött vázmaradványoknak is. 1929-ben Bartucz Lajos megfigyelte, hogy a nyársapáti templom

⁷⁸ Székesfehérvár: Biczó 2004, 49.

osszáriumában talált koponyák hosszúfejúek, míg a sírokban rövidebb fejű halottak feküdtek.⁷⁹ Hasonló eltérést tapasztalt Lipták Pál és Marcsik Antónia Tégláson,⁸⁰ Éry Kinga Csengele-Bogárháton és Veszprém-Kálvária-dombon,⁸¹ Mende Balázs pedig Alsórajkon.⁸² Így előfordulhat, hogy egy temető korai fázisa egyedül a csontkamrában talált koponyák jellemzői alapján bizonyítható. De az antropológus sem dolgozhat régészeti eredmények nélkül. Éry Kinga a székesfehérvári leletek elemzésével bizonyította be a két tudományág egymásrautaltságát: a Szűz Mária prépostsági templom temetőjének feltárt részleteit Biczó Piroska század pontossággal tudta keltezni. Éry pedig az időrendi csoportokon keresztül mérhette a változást: „...a sírok időrendi szétválasztása tette lehetővé a brachykranizáció nyomon követését, ugyanakkor e folyamat nyilvánvaló jelei erősítik a korhatározás helyességét.”⁸³

3. ábra. Zalavár-Vársziget-Kápolna.
A temető egyik családi (?) sírcsoportja és mátrixa.
Rajz és grafika: Ritoók Ágnes
Fig. 3. Zalavár-Vársziget-Kápolna.
One of the family (?) groups of burials
in the churchyard and its matrix.
Drawing and graphics by Ágnes Ritoók

A TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK VÁLTOZÁSA

Az eddigi feltárások alapján három témakörben fogalmazható meg néhány általánosan jellemző jelenség, de hangsúlyozni kell, hogy ezek nem abszolút és kötelező érvényűek, ezért egyelőre keltezésük is többnyire csak az „Árpád-kor”, illetve „késő középkor” tág időhatárai között jelölhető ki.

A TEMETKEZÉS HELYE

A hívő keresztény számára a túlvilági boldogulás biztosítéka nem a gazdag útravaló, a díszes halotti viselet, hanem az ereklye közelsége, a templom közelében vagy azon belül fekvő sírhely volt, amelyet természetesen a közösség legelőkelőbb tagjai számára tartottak fenn.

A kora Árpád-korban a sírok általában egyenletes eloszlásban vették körbe a templomot. Később a déli oldalon egyre sokasodnak a temetkezések, a templomtól északra fekvő területre azonban nem,⁸⁴ vagy nagyon ritkán temetkeztek. A folyamat – mely egyébként általános európai jelenség⁸⁵ – kezdete a Kárpát-medencében a 12–13. századra keltezhető, mivel érzékelhető már néhány, a késő középkorban nem használt temetőben is (Zalavár-Kápolna, Főnyed-Gólyásfa).

A templomokon belüli temetkezések száma a késő középkorban jelentősen megemelkedett, mivel

⁷⁹ BARTUCZ 1929. A feltárást 1948-tól Bálint Alajos, majd Balanyi Béla folytatták. Eredményeit közölte: BENKŐ 1980.

⁸⁰ LIPTÁK – MARCSIK 1965.

⁸¹ ÉRY 1982, 89.

⁸² SZŐKE 1996, 267.

⁸³ ÉRY – MARCSIK – SZALAI 2005, 125.

⁸⁴ Legutóbb közzétett példája: KVASSAY 1996, 223–229.

⁸⁵ RITOÓK 1997, 169; RITOÓK 2004, 122; STAECKER 2001, 232.

ezt a lehetőséget az egyház – megfelelő adomány ellenében – nemcsak a kegyurak és családjuk, hanem a társadalom különböző, tehetősebb rétegei számára biztosította.⁸⁶

„ÉPÍTETT” SÍROK

A jelentős vagy különösen szeretett személyek számára kőből, vagy – annak hiányában – téglából sír-építményt készítettek. Ennek egyszerűbb, jelképes formája, ha kő- vagy téglasort támasztanak a koporsó külső oldalához, vagy helyeznek annak tetejére. Legutóbb Pap Ildikó Katalin gondos gyűjtéssel rendszerezte a Délkelet-Alföld téglás temetkezéseit.⁸⁷ A szokást a 10–16. századra keltezte, bár megjegyezte, hogy „az Árpád-korban volt szélesebb körben elterjedt”. Azt azonban nem vizsgálta, hogy változott-e ez a szokás e hosszú idő alatt. Adatsorában név szerint megjelölt legkorábbi előfordulásként a zalavári, a két legkésőbbiként a csecstő-paphalmi és az ópusztaszer-kápolnai temető szerepel. A Pap által vélelmezett tág időhatárok azonban részben szűkíthetők, részben a helyszínt illetően pontosíthatók.

Az egyetlen 10. századi előfordulásként említett zalavári sír más kapcsolódásai miatt (egy Karoling-kori templom körüli temetőhöz tartozik) nem tekinthető egy Árpád-korban (ismét) megjelenő temetkezési gyakorlat legkorábbi példájának.

A csecstő-paphalmi (részlegesen feltárt) temető⁸⁸ ugyan valóban a 16. századig használatban volt, de a sírban talált éremleletek tanúsága alapján az első halottakat a 11. század végén temették el itt. A feltárók által közölt apró összesítő alaprajzon a sírok helyét pöttyök jelzik. Megkülönböztették az „Árpád-kori” és a „vegyesház-kori” sírokat. Előbbiekhez kizárólag az S karikás, gyűrűs, karpereces, érmes sírokat sorolták, míg az utóbbi csoportba került az összes többi temetkezés, a melléklet nélküli sírokkal együtt. Mivel a temető téglás temetkezései mellett nem találtak sírleletet, „vegyesház-kori” jelölés alatt szerepelnek. Ma azonban a keltezésnek ezt a módját, s így magát a keltezést sem fogadhatjuk el.

Az ópusztaszer-kápolnai erdőben feltárt templom⁸⁹ déli hajófalának nyugati szakasza közelében két sírban is jól keltezhető, azonos típusú, a 13. század második felében készült csattal záródó veretes öv volt, egy harmadikban pedig III. András (1290–1301) denárjára bukkantak (4–5. ábra). Ezek alapján úgy tűnik, hogy ezt a temetőrészt a 13. század második felében használták. A 15. számú, két téglát tartalmazó sír is ezen a területen, e vázak között fekszik. Még pontosabban keltezhető a templomon belül, az északi diadalív-alapozás mellett feltárt

kettős temetkezés részleges téglakerete: az egyik váz jobb térdé mellett Zsigmond (1387–1437) verete volt. Ha mindezeket az adatokat figyelembe vesszük, ez a két, illetve három sír egyazon lelőhelyen belül jelzi a közel másfél évszázad alatt bekövetkezett változást: az Árpád-korban téglás temetkezések (= épített sírok) a templomon kívül és azon belül is előfordulnak (utóbbiak elsősorban nemzetségi monostorok és magánalapítású egyházak valóban kegyúri temetkezései). A késő középkorból azonban csak épületen belüli előfordulást ismerünk, ami Kubinyi András késő középkori temetkezésekről írott tanulmányának⁹⁰ fényében ismét azt támasztja alá, hogy a gondosan kialakított vagy csak jelzésszerű épített sír mindenkor a reprezentáció egyfajta (bár néha igen szerényre sikerült) eszköze volt – amint azt az építési költségekre utalva Pap Ildikó Katalin is kifejti.

Az utóbb említett lelőhellyel kapcsolatban még egy megjegyzést kell tennünk, ugyanis az ópusztaszeri feltárás eredményeit két ízben is közzétették. Sajnálatos, hogy a tanulmány új, szerkesztett formában megjelentetett változatából a temetőfeltárás adatai teljességgel kimaradtak, holott ezek a temetkezések és nem az épület távoli alaprajzi párhuzamai bizonyítják kétséget kizáróan azt, hogy a 13. század végén az elpusztult régi egyház helyén emelt új templomot már használatba vették. Ha a kérdéses sírcsoport fekvését a többi temetkezésekkel összehasonlítjuk, abból a bejárat elhelyezésére is következtetni lehet a különböző periódusokban: a korai templom nyugati homlokzata elé már a torony építése előtti időben temetkeztek, a délkeleti hajófal közelében azonban ezek a sírok jelentik a legkorábbi temetkezéseket. A korai templomba ennek alapján dél felől lehetett bejutni, az ebben az időszakban „sírmentes” terület feltehetőleg az oda vezető útvonalat jelöli. A temető 13. század végi terjeszkedése utalhat arra, hogy az új épület bejárata a nyugati homlokzatra került.

A HALOTT HELYZETE

Fontos az egyedi, de a jellemző az általános. Míg hosszú viták folytak az ún. orans kéztartás felekezeti kapcsolatairól,⁹¹ alig kaptak figyelmet a karok helyzetének leggyakoribb, jellemző formái, s ezek

⁸⁶ KUBINYI 2005, 16.

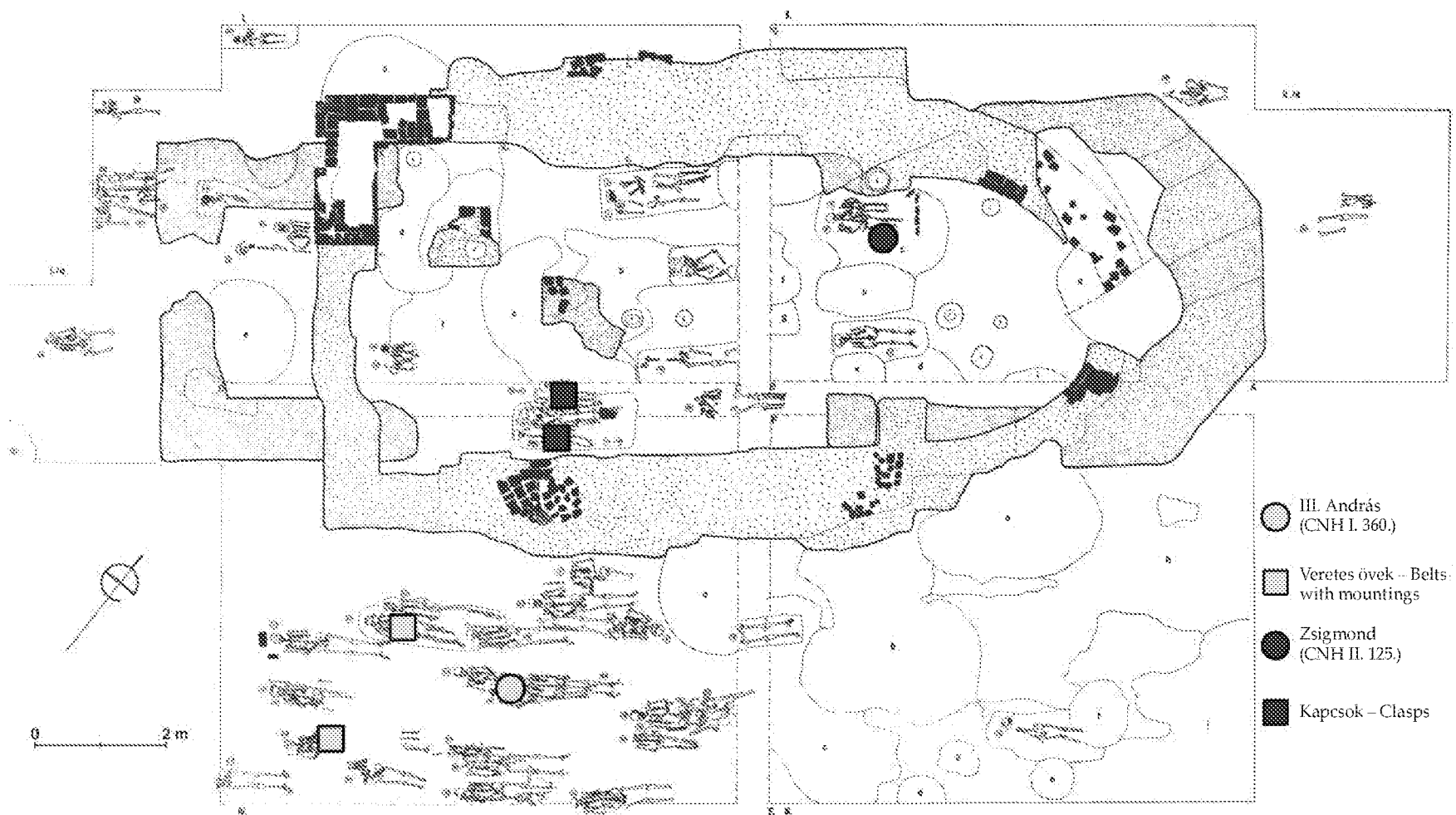
⁸⁷ PAP 2002.

⁸⁸ FOLTINY – KOREK 1944–1945.

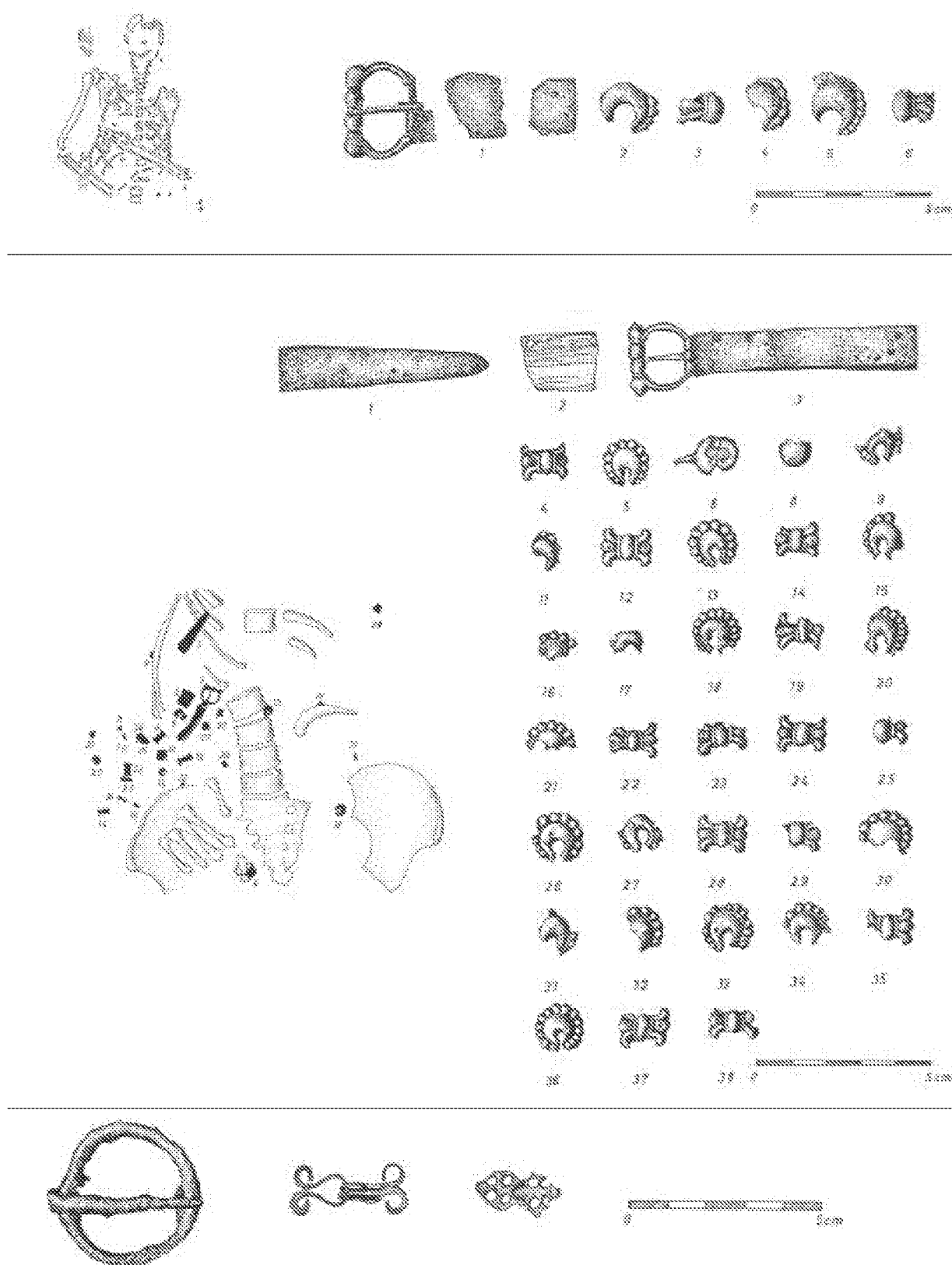
⁸⁹ HORVÁTH 1974–1975; HORVÁTH 2000.

⁹⁰ KUBINYI 2005.

⁹¹ VÖ.: TAKÁCS 2005.

4. ábra. Ópusztaszer-Kápolnai erdő. Összesítő alaprajz. Horváth 1974–1975, 5. kép felhasználásával készítette Ritoók Ágnes
 Fig. 4. Ópusztaszer-Kápolnai erdő. Composite ground plan. Made by Ágnes Ritoók utilising Horváth 1974–1975, Fig. 5

5. ábra. Ópusztaszer-Kápolnai erdő. Sírleletek. HORVÁTH 1974–1975, I. és II. tábla nyomán
 Fig. 5. Ópusztaszer-Kápolnai erdő. Burial finds, after HORVÁTH 1974–1975, Tables I–II

esetleges változásai. Az egyes változatok többnyire tételes felsorolás elemeiként vagy táblázatba foglalva jelennek meg, egyfajta állandóságot, változatlanyságot közvetítve. A különböző karhelyzeteket több temetőben, illetve egy-egy temetőn belül vizsgálva kitűnik, hogy az Árpád-kori temetkezésekre inkább a test mellett nyújtott vagy enyhén hajlított kar, a későbbi időszakokra a hason keresztbe fektetett vagy a mellkasra hajlított karhelyzet a jellemző.

A TOVÁBBLEPÉS LEHETŐSÉGEI

A magyarországi, illetve Kárpát-medencei kutatás élvonalbeli helyzete hosszú ideig a feltárások és a leletek mennyiségéből adódott, de a továbbiakban csak akkor őrizhető meg, ha a feldolgozások minőségén, a temetők sok szempontú elemzésén alapul.

A TEMETŐELEMZÉS

A templom körüli temető használata folyamat, melynek során változhatott a területe, szerkezete és változott szokásaiban, viseletében, de ember-tani jellegében az a közösség is, melynek tagjai itt lettek (végsőnek gondolt) nyughelyet. A kutatás során ennek a folyamatnak egy vagy több eleme kerül napvilágra. A feldolgozás célja, hogy a feltáráskor megfigyelt jelenségek alapján ezt a folyamatot bemutassa. Az egyes, összefüggéseikből kiragadott leletek, jelenségek valójában adatvesztést jelentenek, torz vagy pontatlan következtetéseket eredményezhetnek, vagy egyszerűen érdektelenné válhatnak. Ezért az adatok és megfigyelések egyszerű felsorolásán túl elengedhetetlen azok elhelyezése a sírok viszonylagos időrendjében és a temető térképén. Az eddigi, a régészeti és az embertani leleteket elválasztó gyakorlattal szemben az így feldolgozandó adatsor kihagyhatatlan elemét kell képezniük az antropológiai eredményeknek is. Az antropológiai elemzés felhasználásában rejlő lehetőségek

Bár ez a változás Európa-szerte megállapítható, Skandináviában kapta a legnagyobb figyelmet, ahol a Lars Redin által kidolgozott kartartás-kronológia, több próbát kiállva, gyakran a keltezés egyedüli támpontjául szolgál.⁹² Azt hiszem, hogy Kárpát-medencei megfelelőjének elkészítéséhez, sőt akár régiónkénti vizsgálatához is bőséges adatmennyiség áll rendelkezésünkre.

jó példája Zalavár-Vársziget-Kápolna temetőjének négy sírja (6. ábra 1, 1a). Mende Balázs Gusztáv véleménye szerint mind a négy sír koponyáján trepanálás nyomai láthatók.⁹³ Bár Mende álláspontjával szemben a nyomokat többen inkább harci sérülésnek vélték, tény, hogy mind a négy halottat a templom déli hajófalának közelében ástott sírokban temették el.⁹⁴ A templom körüli temetőkben ez a terület – a templombelsőben megszerezhető sírhelyeket kivéve – a legelőkelőbb helynek számított, erre itt is utal egy nagyon ritka, ezüst karikaékszerpár (6. ábra 2). A csoportot, melyhez a négy sír tartozik, 16 férfi, 7 nő és 7 gyermek alkotja. A férfiak többsége senium közeli maturus korú, azaz 50 évnél idősebb, a kevés nő hasonlóan magas kort ért meg. Az eddig vizsgált sírokat tekintve a temetőnek ez az egyetlen életkor szempontjából ilyen egységes és ilyen markáns férfi többséget mutató része. Természetesen nem tudom eldönteni, hogy az elváltozásról folytatott vitában kinek van igaza. A sírok közelsége talán azt jelzi, hogy egy családon belül öröklődő betegség, vagy egy kisebb közösségen belül gyakran előforduló sérülés hagyományos gyógy módját alkalmazták? A csoport nemi összetétele mindenesetre támogatja a harci sérülésre vonatkozó feltételezést is. A következtetések láncolatát továbbfűzve lehetséges, hogy az itteni monostor (vagy világi központ) szolgálónépének legelőkelőbb rétegét jelentő milesek temetkeztek a templom déli fala mellé. Rangiukra pedig már nem mellékleteik, halotti viseletük, hanem sírjuk legelőkelőbb temetőrészben kijelölt helye utal.

A temetőelemzés legjobb alanyai természetesen a teljesen vagy nagyrészt feltárt temetők, melyek használati ideje gondos elemzés nyomán nagyobb biztonsággal meghatározható. Így, és csak így válnak alkalmassá paleodemográfiai következtetések levonására is.⁹⁵ Ugyanakkor a hosszú időn keresztül, nagy lélekszámú közösség által használt temetők aprólékos elemzését éppen a hosszú és intenzív használat teheti lehetetlenné. Itt az egyes jelenségek

⁹² STAECER 2001, 190; TAGESSON – WESTERLUND 2004, 7, 15–16.

⁹³ Mende Balázs Gusztáv előadása (2005) a Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tárában, a Bartucz Lajos emlékülésen.

⁹⁴ Egyetlen kivétellel (30/96. sír: talán még 1. horizont) a 2. horizont korai temetkezései közé sorolhatók: a 12. század első évtizedeiben temethették el őket.

⁹⁵ A számítás nehézségeit és feltételeit legutóbb Révész László foglalta össze. Révész 2005, 185.

6. ábra. Zalavár-Vársziget-
Kápolna.

1, 1a. Sírcsoport
a négy trepanált koponyával.

Rajz és grafika:

Ritoók Ágnes;

2. A 157/96. sír leletei.

Rajz: Posztobányi Péter

Fig. 6. Zalavár-Vársziget-
Kápolna.

1, 1a. Burial group
with four trepanned skulls.

Drawing and graphics
by Ágnes Ritoók;

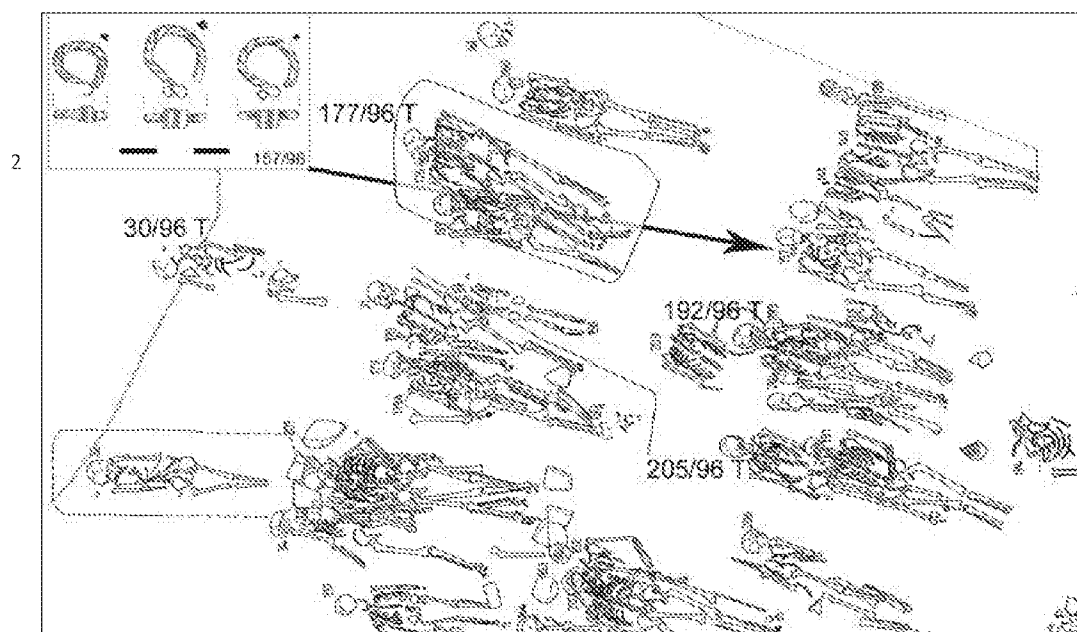
2. Finds in Burial No. 157/96.

Drawing

by Péter Posztobányi

1

1a

értékelése a jól elemezhető temetőkből, temetőrészekből nyert adatokra támaszkodhat, egyben azok ellenőrzését is jelentheti.

KÜLÖNBÖZŐ KÖTŐDÉSŰ TEMETŐK ÖSSZEHASONLÍTÁSA

A legtöbb régészeti adat falusi temetők feltárásából származik, és valószínű, hogy nagyobb kiterjedésű kutatásra a továbbiakban is csak ilyen lelőhelyeken lesz lehetőség. Kisebb-nagyobb temetőrészek, több-kevesebb sír azonban székesegyházak, monostorok és városi plébániák cintermeiből is ismert. Kérdés, hogy az eltérő környezet mennyiben jelent azonos vagy eltérő halotti viseletet, szokásokat, és az eltéréseket indokolhatják-e szociális, kulturális vagy etnikai különbségek.

Ilyenekre utalnak mindenesetre például az esztergom-szigeti monostor belső udvarának az egybeült temetkezésekhez képest gazdag, épített vagy kőszekeretes sírjai.⁹⁶ Több angliai kolduló rendi kolostorban pedig életkor szerint elkülönített temetkezőhelyeket figyeltek meg.⁹⁷

A Kárpát-medence egyes vidékein a templomokban a férfiak és a nők mind a mai napig külön padosorban ülnek. A szokás középkori eredetű: a templomban a férfiak helye a hajó déli, a nőké az északi felén, a diadalíven függő Krisztus jobbán, Mária oldalán volt. A 11–12. században, a templom köré temetkezések kezdetén, Skandináviában a falvak népe különös gyakorlatot folytatott: az aszszonyokat a templomtól északra, a férfiakat délre temették el. Ezt a szokást városi környezetben nem lehetett kimutatni. A falvakban sem ragaszkodtak azonban hozzá sokáig: a 12. század végétől mindenki a templom déli oldalán igyekszik magának helyet szerezni. Az északi oldal „újrahasznosítása” csak a 19. században kezdődik el.⁹⁸

Másfajta „ülérendről” ad hírt a taliándörögdi Szent András-templom használatáról szóló, a Dörögdi család két ága között, 1347-ben született egyezség. Az istentisztelet idején az ősi templomot újjáépítő felsődörögdi nemesek a főoltár és az (attól északra lévő) Szűz-Mária-oltár előtt és mellett állhattak. Asszonyaik és rokonságuk a Szűz Mária-oltár oldalán (azaz a templom északi felében), attól nyugatra, az érkezés sorrendjében helyezkedhettek el. Az alsődörögdiek pedig ugyanilyen rend szerint használhatták a templom déli felét, és a templom déli szögletébe temetkezhettek.⁹⁹ A feltárás igazolta a temetkezésre vonatkozó megállapodás betartását: a felsődörögdi ághoz tartozó házaspár feliratos kővel jelölt sírja a Szűz Mária-oltár előtt fektült.¹⁰⁰ A korábbi Árpád-kori templom köré, illetve az Anjou-kori templombelsőbe temetkező népeség társadalmi helyzetének elérő voltára az ember-tani vizsgálatok eredménye utal.¹⁰¹

A templom körüli temetők elemzése során nem feledkezhetünk meg arról, hogy ezek a temetők kettős kötődésűek. Mivel „fegyelmüket” az egyetemes katolikus egyház felügyelte, azok a jelenségek és változások, melyek Európa-szerte megfigyelhetők (kartartások változása, északi oldal kerülése, épített sírok, faszenes temetkezések stb.) valószínűleg a hétköznapi vallásgyakorlatra vonatkozó általános egyházi tanításokat, illetve azok változását tükrözik. Emellett azonban nyilván számos, csak az adott térségre jellemző tulajdonságot mutatnak (pl. leletgazdagság). A néprajztudomány a kora újkortól kezdődően a temetkezési szokások számos, vidékenként vagy kisebb közösségenként eltérő változatát ismeri. A középkor – részleteiben gyaníthatóan éppoly kevésbé egyöntetű – temetkezési gyakorlatának feltárása és pontos rögzítése a régészek feladata.

⁹⁶ LOVAG 2005.

⁹⁷ SLOANE 2002.

⁹⁸ STAECKER 2001, 228–234.

⁹⁹ BÉKEFI 1907, 133; ENTZ 1980, 138; KOPPÁNY 2000, 104.

¹⁰⁰ ÉRY 1979, 215.

¹⁰¹ A csontozat sérülése „a dörögdi nemességnek a lovas harcokban való tevékeny részvételére utal, szemben a XII–XIII. századi falu parasztságának békésebb, földművelő életmódjával.” ÉRY 1979, 218.

IRODALOM

- M. ARADI 1998 M. ARADI Csilla: A Főnyed-gólyásfai Árpád-kori temető és település eddigi ásatásának összegzése (Summary of the Excavations at the Árpád-age Settlement of Főnyed-Gólyásfa). *SMK* 13 (1998) 113–154.
- Árpád-kori legendák 1983 Árpád-kori legendák és intelmek. A válogatás, a bevezető tanulmány, a jegyzetek és a szöveggondozás Érszegi Géza munkája. Budapest 1983.
- BARTUCZ 1929 BARTUCZ Lajos: A nyársapáti XV–XVII. századbéli koponyákról (Die Schädel von Nyársapát aus den XV–XVII-ten Jahrhunderten). *DolgSzeg* 5 (1929) 148–174.
- BÁLINT 1936 BÁLINT Alajos: A makó-mezőkopáncsi középkori temető sírleletei (Das mittelalterliche Gräberfeld von Makó-Mezőkopáncs). *DolgSzeg* 12 (1936) 222–239.
- BÁLINT 1938 BÁLINT Alajos: A kaszaperi középkori templom és temető (Das Gräberfeld und die Kirche von Kaszaper aus dem Mittelalter). *DolgSzeg* 14 (1938) 139–190.
- BÁLINT 1939 BÁLINT Alajos: A mezőkovácsházi középkori település emlékei (Ausgrabungen in Mezőkovácsháza). *DolgSzeg* 15 (1939) 146–164.
- BÁLINT 1976 BÁLINT Csanád: A magyarság és az ún. Bjelo Brdo kultúra (Die Ungarn und die sog. Bielo-Brdo Kultur). *Cumania* 4 (1976) 225–252.
- BENKŐ 1980 BENKŐ Elek: A középkori Nyársapát. Bálint Alajos ásatásai a nyársapáti Temp-lomparton (Das mittelalterliche Dorf Nyársapát). *StComit* 9 (1980) 315–424.
- BÉKEFI 1907 BÉKEFI Remig: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei 3. Budapest 1907.
- BÉRES 2005 BÉRES Mária: Az óföldéaki temető üzenete (The Heritage of the Cemetery at Óföldéák). In: RITOÓK – SIMONYI 2005, 297–303.
- BICZÓ 2004 BICZÓ Piroska: A prépostsági templom déli oldalán feltárt gótikus kápolna. In: Magyar királyi és főrendi síremlékek. Gótikus, baldachinos síremlékek a középkori Magyarországon. Szerk.: Deák Zoltán. Budapest 2004, 47–57.
- BÓNA 1978 BÓNA, István: Arpadenzeitliche Kirche und Kirchhof im südlichen Stadtgebiet von Dunaújváros. *Alba Regia* 16 (1978) 99–157.
- DARNAY 1896 DARNAY Kálmán: Vas és Zala megyei régiségekről. *ArchÉrt* 16 (1896) 254–255.
- DIENES 1965 DIENES István: A honfoglaló magyarok. In: Orosháza története és néprajza. Szerk.: Nagy Gyula. Orosháza 1965, 136–174.
- DOMBAY 1960 DOMBAY János: Árpád-kori temetők Baranyában I. (Friedhöfe aus der Arpaden-Zeit im Komitat Baranya). *JPMÉ* 1960, 135–158.
- ENTZ 1980 ENTZ Géza: Még egyszer a nyugati karzatokról (Noch einmal von den Westchoren). *Építés-Építészettudomány* 12 (1980) 133–141.
- ÉRY 1979 ÉRY Kinga: A taliándörögdi Szent András templom középkori temetkezéseinek embertani vizsgálata (An Anthropological Examination of the Medieval Burials of the Church of St. Andrew in Taliándörögdi). *VMMK* 14 (1979) 215–244.
- ÉRY 1982 ÉRY Kinga: Embertani adatok Veszprém középkori népességéhez. Veszprém-Kálvária-domb 11–16. századi temetkezései (Anthropological Data on the Medieval Population of Veszprém). *VMMK* 16 (1982) 87–118.
- ÉRY – MARCSIK – SZALAI 2005 ÉRY Kinga – MARCSIK Antónia – SZALAI Ferenc: Adalék a templom körüli temetők embertanához: Székesfehérvár (Data on the Anthropology of Churchyards: Székesfehérvár). In: RITOÓK – SIMONYI 2005, 125–126.
- FINGERLIN 1971 FINGERLIN, Ilse: Gürtel des hohen und späten Mittelalters. Kunstwissenschaftliche Studien 46. München – Berlin 1971.
- FODOR 2005 FODOR István: Árpád-kori templom körüli temetők Hajdúdorog határában. Előzetes közlemény (Churchyards from the Árpadian Period /11th–13th Centuries/ at Hajdúdorog. Preliminary Report). In: RITOÓK – SIMONYI 2005, 197–212.
- FOLTINY – KÖREK 1944–1945 FOLTINY István – KÖREK József: A csecstói középkori templom és temetők. *ATIÉ* 1 (1944–1945) 149–190.

- GALLINA 2004 GALLINA Zsolt: Fonyód-Bézsénypuszta. In: Honti Szilvia – Belényesy Károly – Fábián Szilvia – Gallina Zsolt – Hajdú Ádám Dávid – Hansel Balázs – Horváth Tünde – Kiss Viktória – Koós István – Marton Tibor – Németh Péter Gergely – Oross Krisztián – Oszás Anett – Polgár Péter – P. Szeőke Judit – Serlegi Gábor – Siklósi Zsuzsanna – Sófalvi András – Virágos Gábor: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002–2003). Előzetes jelentés 3. (Preliminary Report 3. The Preceding [Precursory] Archaeological Excavations (2002–2003) of the M7 Highway in Somogy County). *SMK* 16 (2004) 34–40.
- GEREVICH 1943 GEREVICH László: A csúti középkori sírmező (Das mittelalterliche Gräberfeld von Csút). *BudRég* 13 (1943) 103–160, 500–513.
- HATHÁZI 2004 HATHÁZI Gábor: *A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon* (Die archäologischen Funde und Befunde der Kumanen im Osten Transdanubiens). *Opuscula Hung* 5. Budapest 2004.
- HATHÁZI 2005 HATHÁZI Gábor: *Sírok, kincsek, rejtélyek. Híres középkori leletek Kiskunhalas környékén* (Gräber, Schätze, Rätsel. Berühmte mittelalterliche archäologische Schatzfunde in der Nähe von Kiskunhalas). Kiskunhalas 2005.
- HORVÁTH 1974–1975 HORVÁTH Ferenc: Szer plébániatemploma és a település középkori története (Die Pfarrkirche von Szer und die Geschichte der Siedlung im Mittelalter). *MFMÉ* 1974–1975:1, 343–374.
- HORVÁTH 2000 HORVÁTH Ferenc: Szer plébániatemploma és a település középkori története. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szerk.: Kollár Tibor. Szeged 2000, 123–142.
- IRÁSNÉ MELIS 1997 IRÁSNÉ MELIS Katalin: Árpád-kori temetők a pesti határban, 11–13. század (Cimetières de l'époque arpadienne /11e–13e siècles/ sur la périphérie de Pest). *BudRég* 31 (1997) 41–78.
- KISS 1983 KISS Attila: *Baranya megye X–XI. századi sírletelei* (Grabfunde aus dem 10. und 11. Jahrhundert im Komitat Baranya, Ungarn). Magyarország honfoglalás- és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 1. Budapest 1983.
- KISS 2005 KISS Gábor: Két szomszédos, kora Árpád-kori temető Szombathelyen (Two Neighbouring Cemeteries of the Early Árpadian Era at Szombathely). In: RITOÓK – SIMONYI 2005, 151–162.
- KOPPÁNY 2000 KOPPÁNY Tibor: Kralovánszky Alán taliándörögdi ásatása (Ausgrabung von Alán Kralovánszky in Taliándörögdi). In: *Kralovánszky Alán Veszprém megyei kutatásaiból*. Szerk.: Regénye Judit. Veszprém 2000, 101–137.
- KOSZTA 2001 KOSZTA László: Egyház és intézményei a középkori Pest és Pilis megyében. In: *Pest Megye Monográfiája 1/2. A honfoglalástól 1686-ig*. Szerk.: Zsoldos Attila. Budapest 2001, 195–222.
- KOVALOVSZKI 1995 KOVALOVSZKI Júlia: Az Árpád-kori Visegrád. Ásatások a Várkertben. *Műemlékvédelem* 39 (1995) 69–74.
- KUBINYI 1984 KUBINYI, András: Bäuerlicher Alltag im spätmittelalterlichen Ungarn. In: *Bäuerliche Sachkultur des Spätmittelalters*. Hrsg. von Kühnel, Harry. Wien 1984, 235–264.
- KUBINYI 2005 KUBINYI András: Késő középkori temetkezések a történeti forrásokban (Late Medieval Burials in the Historical Sources). In: RITOÓK – SIMONYI 2005, 13–18.
- KULCSÁR 1992–1995 KULCSÁR Mihály: Néhány megjegyzés az Árpád-kori karikaékszerek viselésének kérdéséhez. Az ún. köpús záródású karikák (Beiträge zur Frage der arpadenzeitlichen Ringtracht. Die sog. Ringe mit Tüllenverschluß). *Savaria* 22 (1992–1995) 249–275.
- KULCSÁR 1995 KULCSÁR Mihály: Az Árpád-kori templom körüli temetők kialakulásának kérdéséhez. Előzetes beszámoló az 1993–94. évi baracsi feltárásokról (Vorbericht über die Freilegung des arpadenzeitlichen Gräberfeldes von Baracs). *SMK* 11 (1995) 227–238.
- KVASSAY 1996 KVASSAY, Judit: Das mittelalterliche Dorf Buzád (Sárkány)-sziget von Hahót-Telekszeg. *Antaeus* 23 (1996) 219–241.

- LIPTÁK – FARKAS 1962 LIPTÁK, Pál – FARKAS, Gyula: Anthropological analysis of the Arpadian Age population of Orosháza-Rákóczi-telep. *Acta Biologica Szeged* 8 (1962) 221–236.
- LIPTÁK – MARCSIK 1965 LIPTÁK Pál – MARCSIK Antónia: A téglás-angolkerti középkori (XI–XIV. századi) temető embertani anyagának ismertetése (Das anthropologische Material der Gräberfeldes von Téglás-Angolkert vom Mittelalter). *DMÉ* 1965, 69–96.
- LOVAG 1980 LOVAG Zsuzsa: Árpád-kori pecsétgyűrűk I. (Arpadenzeitliche Siegelringe I.). *FolArch* 31 (1980) 221–238.
- LOVAG 2005 LOVAG Zsuzsa: Az Esztergom-szigeti apáca kolostor temetőjének kutatása (Investigation of the Cemetery of the Esztergom-Sziget Convent). In: RITOÓK – SIMONYI 2005, 127–130.
- LŐVEI 2005 LŐVEI Pál: Temetői sírjelek a középkori Magyarországon (Grave Markers in the Cemeteries of Medieval Hungary). In: RITOÓK – SIMONYI 2005, 77–83.
- MAROSI 1975 MAROSI Ernő: *Magyar falusi templomok*. Budapest 1975.
- MESTERHÁZY 1983a MESTERHÁZY Károly: Köznépi ékszerek nemesfém változatai: arany S-végű hajkarikák (Edelmetall Varianten von Schmuckstücken des Gemeinvolkes: Goldene Schläfenringe mit S-förmigem Ende). *Alba Regia* 20 (1983) 143–151.
- MESTERHÁZY 1983b MESTERHÁZY Károly: Településásatás Veresegyház-Ivacsön (Siedlungsausgrabung in Veresegyház-Ivacs). *CommArchHung* 1983, 133–162.
- MÉRI 1944 MÉRI István: *Középkori temetőink feltárásmódjáról*. Erdélyi Tudományos Füzetek 174. Kolozsvár 1944.
- MÉRI 1986 MÉRI István: A magyar nép régészeti emlékeinek kutatása (X–XVI. század). In: *A magyar falu régésze. Méri István, 1911–1976*. Szerk.: Kovalovszki Júlia. Ceglédi Füzetek 23. Cegléd 1986, 41–60.
- MOLNÁR 2005 MOLNÁR Erzsébet: Esztergom-Zsidód templom körüli temetője (The Esztergom-Zsidód Churchyard). In: RITOÓK – SIMONYI 2005, 109–114.
- MRT 5 HORVÁTH István – H. KELEMEN Márta – TORMA István: *Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás*. Magyarország Régészeti Topográfiája 5. Budapest 1979.
- NEMESKÉRI – LIPTÁK – SZŐKE 1959 NEMESKÉRI János – LIPTÁK Pál – SZŐKE Béla: Le cimetière du XIe siècle de Képuszta. *ActaArchHung* 11 (1959) 419–450.
- K. NÉMETH 2005 K. NÉMETH András: Csontosövek a középkori Magyarországon (Bone-mounted [embellished] Belts from Medieval Hungary). In: RITOÓK – SIMONYI 2005, 275–288.
- ÓDOR 1998 ÓDOR János Gábor: Anjou-kori öntőforma Majsról. Adatok a 13–15. századi viselet történetéhez (Gußform aus der Anjouzeit von Majs. Angaben zur Tracht des 13.–15. Jahrhunderts). *CommArchHung* 1998, 123–137.
- PAP 2002 PAP Ildikó Katalin: Téglás és téglakeretes temetkezések a Délkelet-Alföldön (Gräber mit Ziegeln und Ziegelrahmen in der südöstlichen Tiefebene). *CommArchHung* 2002, 177–194.
- PARÁDI 1975 PARÁDI Nándor: Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszerek. A nyáregyházapusztapótharaszti kincslelet (Münzdatierte Schmuckstücke aus dem 13. Jahrhundert. Der Schatzfund von Nyáregyháza-Pusztapótharaszti). *FolArch* 26 (1975) 119–161.
- PETKES 2006 PETKES Zsolt: 12. századi temetőrészlet Sárbogárd-Templom-dűlőből. Újabb régészeti adatok a Sárvíz völgy 10–12. századi történetéhez (Gräberfeldabschnitt von Sárbogárd-Templomdűlő aus dem 12. Jh.). *Alba Regia* 35 (2006) 93–116, 1–8. tábla.
- PÓSTA 1917 PÓSTA Béla: A gyulafehérvári székesegyház sírleletei (Les trouvailles sépulcrales de la cathédrale de Gyulafehérvár). *Dolg* 8 (1917) 1–203.
- PUSZTAI 1994 PUSZTAI Tamás: Ollós temetkezés Zsámbékon a 17–18. század fordulójáról (Eine Bestattung mit Scherenbeigabe an der Wende des 17.–18. Jh. von Zsámbék). In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára / Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer*. Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged 1994, 531–543.

- RÉCSEY 1894 RÉCSEY Viktor: Római castellum Tokodon és újabb régészeti leletek Esztergom- és Hontmegyében. *ArchÉrt* 14 (1894) 65–70.
- RÉVÉSZ 2005 RÉVÉSZ László: Honfoglalás kori temető Tiszavasvári-Aranykerti táblán (Das landnahmenzeitliche Gräberfeld von Tiszavasvári-Aranykerti tábla). *JAMÉ* 47 (2005) 161–213.
- RITOÓK 1997 RITOÓK Ágnes: A magyarországi falusi templom körüli temetők feltárásának újabb eredményei (Latest Results of Excavations of Village Churchyards in Hungary). *FolArch* 46 (1997) 165–177.
- RITOÓK 2004 RITOÓK Ágnes: Szempontok a magyarországi templom körüli temetők elemzéséhez. In: „*Es tu scholaris*”. Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára. Szerk.: F. Romhányi Beatrix – Grynaeus András – Magyar Károly – Végh András. Monumenta Historica Budapestinensia 13. Budapest 2004, 115–123.
- RITOÓK 2005 RITOÓK Ágnes: Zalavár-Kápolna: egy temető elemzés lehetőségei és eredményei (Zalavár-„Kápolna”: Possibilities and Results of a Cemetery Analysis). In: RITOÓK – SIMONYI 2005, 173–183.
- RITOÓK 2007 RITOÓK Ágnes: A templom körüli temetők felfedezése (The Discovery of Medieval Churchyards). In: *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania / Középkori egyházi építészet Erdélyben / Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania* IV. Coord.: Szöcs, Péter Levente – Rusu, Adrian Andrei. Satu Mare 2007, 249–276.
- RITOÓK – SIMONYI 2005 RITOÓK Ágnes – SIMONYI Erika (szerk.): „...a halál árnyékának völgyében járok”. A középkori templom körüli temetők kutatása. Opuscula Hung 6. Budapest 2005.
- RUTTKAY 2005 RUTTKAY Alexander T.: A szlovákiai templom körüli temetők régészeti kutatásáról (On the Archaeological Investigation of Churchyards in Slovakia). In: RITOÓK – SIMONYI 2005, 31–57.
- SIMONYI 2005 SIMONYI Erika: Középkori és kora újkori templom és temető Felsőzsolca-Nagyszilváson (Medieval Church and Churchyard at Felsőzsolca-Nagyszilvás). In: RITOÓK – SIMONYI 2005, 305–314.
- SLOANE 2002 SLOANE, Barney: Identifying Social and Religious Groups in Later Medieval Funerary Sites from Britain. In: *Centre, Region, Periphery: Medieval Europe*. Basel 2002. Eds.: Helmig, Guido – Scholkmann, Barbara – Untermann, Matthias. Vol. 2. Basel 2002, 390–393.
- STAECKER 2001 STAECKER, Jörn: In atrio ecclesie. Die Bestattungssitte der dörflichen und städtischen Friedhöfe im Norden. In: *Lübeck Style? Novgorod Style? Baltic Rim Central Places as Areas of Cultural Encounters and Urbanisation 1100–1400 AD*. Ed.: Muntis, Auns. CCC Papers 5. Riga 2001, 187–258.
- SZABÓ 1938 SZABÓ Kálmán: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei – Kulturgeschichtliche Denkmäler der ungarischen Tiefebene. Bibliotheca Humanitatis Historica 3. Budapest 1938.
- SZABÓ 1985 SZABÓ János Győző: A gyöngyöspatai Szent Péter templom (Die Kirche Sankt Peters in Gyöngyöspata). *Agria* 21 (1985) 5–76.
- SZABÓ 2005 SZABÓ Levente: Árpád-kori templom és temető Mezőcsát határában (Church and Churchyard from the Árpadian Period at Mezőcsát). In: RITOÓK – SIMONYI 2005, 221–232.
- SZATMÁRI 1996 SZATMÁRI Imre: Honfoglalás kori lovas sírok Décsén (Reitergrabstätten aus der Zeit der Landnahme in Décsen). In: *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei*. Szerk.: Wolf Mária – Révész László. Miskolc 1996, 162–186.
- SZATMÁRI 2005 SZATMÁRI Imre: Békés megye középkori templomai (Medieval Churches in Békés County). Békéscsaba 2005.
- V. SZÉKELY 1984 V. SZÉKELY György: 13. századi kincslelet Ladánybene–Hornyák-dombról (Ein Schatzfund aus dem 13. Jahrhundert aus Ladánybene–Hornyák-domb). *Cumania* 8 (1984) 209–272.

- SZŐCS – MÉRAI – ENG 2005 Szőcs Péter Levente – MÉRAI Dóra – ENG, Jacqueline T.: A Nagykároly-bobálói temető és templom 2001. évi régészeti kutatása (Archaeological Investigation of the Nagykároly-Bobáld Cemetery and Church in 2001). In: RITOÓK – SIMONYI 2005, 315–324.
- SZŐKE 1959 Szőke Béla: A bjelobrdoi kultúráról (Sur la civilisation de Bjelobrd). *ArchÉrt* 86 (1959) 32–47.
- SZŐKE 1962 Szőke Béla: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti tanulmányok 1. Budapest 1962.
- SZŐKE 1996 Szőke, Béla Miklós: Die Prämonstratenserpropstei von Alsórajk-Kastélydomb. *Antaeus* 23 (1996) 251–305.
- SZŐKE – VÁNDOR 1987 Szőke Béla Miklós – VÁNDOR László: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. FontArchHung. Budapest 1987.
- SZUROMI 2002 SZUROMI Szabolcs: A temetésre vonatkozó egyházfegyelem a XII–XIII. században. Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Univ. Catholicae de Petro Pázmány nominatae III/4. Budapest 2002.
- TAGESSON – WESTERLUND 2004 TAGESSON, Göran – WESTERLUND, Johan: Domkyrkoparken, Linköping. Grawar från 1100-talet till 1810. UV Öst, Dokumentation av fältarbetsfasen 2004:1. Linköping 2004.
- TAKÁCS 2005 TAKÁCS Miklós: Egy vitatott kéztartásról (On a Debated Gesture). In: RITOÓK – SIMONYI 2005, 85–101.
- TARI 1994 TARI Edit: Korai szarmata sír Újszilváson (Early Sarmatian Grave from Újszilvás). In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára / Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer.* Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged 1994, 259–264.
- TARI 2000 TARI Edit: Pest megye középkori templomai (Medieval Churches in Pest County). StComit 27. Budapest 2000.
- TEREI 2005 TEREI György: Kőerberek-Tóváros-Lakópark – Kőerberek-Tóváros housing estate. In: *Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989–2004 – Treasures under the city. Survey of the archaeological heritage of Budapest, 1989–2004.* Szerk.: Zsidi Paula. Budapest 2005, 90–100.
- TÖRÖK 1962 TÖRÖK, Gyula: Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. Budapest 1962.
- VALTER 2004 VALTER Ilona: Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon. METEM Könyvek 43. Budapest 2004.
- VÁLYI 1994 VÁLYI Katalin: Honfoglalás kori sírok Szeren 1973. Megjegyzések a terület korai történetéhez (Landnahmenzeitliche Gräber in Szer /Kom. Csongrád/, 1973. Angaben zur frühen Geschichte des Gebietes). In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára / Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer.* Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged 1994, 387–403.
- WICKER 2005 WICKER Erika: Újabb adatok a hódoltság kori délszlávok temetkezési szokásaihoz (Burial Rites of the Southern Slavs at the Time of the Turkish Occupation). In: RITOÓK – SIMONYI 2005, 325–332.
- WOLF 2004 WOLF Mária: Niellódíszes bronzcsat Edelény-Borsodról (Niello geschmückte Bronzeschnalle von Edelény-Borsod). *HOMÉ* 43 (2004) 139–159.
- ZALOTAY 1957 ZALOTAY Elemér: Gellértgyházai Árpád-kori temető (Das arpádenzeitliche Gräberfeld von Gellértgyháza). RégFüz Ser. I. No. 7. Budapest 1957.

THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCHING OF CHURCHYARDS

Ágnes Ritoók

In Hungarian archaeology, churchyard archaeology has a tradition that stretches back to the late nineteenth century. Initially, the purpose of the research was – as Béla Pósta put it in 1892 – the investigation of folk culture. István Méri emphasised in 1942 that in cemeteries around churches archaeological, anthropological and ethnographical phenomena and issues were present together.

The paucity of written historical sources makes the researching of abandoned medieval churches very important, but foundations that are excavated in most cases lack details that can be precisely dated. In some regions of Hungary, churchyard archaeology can produce evidence for the reconstruction of the parish network and of the changes that took place in it.

In the Carpathian Basin, in contrast to the practice in Western Europe funerary accoutrements were used, and accessories of attire are unearthed in the course of excavations. It is not surprising that to begin with interest centred on these finds, which can themselves be dated to wide time bands. For this reason, church foundations and the burials are dated to the Árpáadian era (eleventh–thirteenth centuries), to the late Middle Ages, or simply to the Middle Ages purely on the basis of such finds. These broad time bands can be made more exact by means of complex analysis of churchyards excavated over larger areas. The use of churchyards was a process. In the course of the centuries of use, their structure changed, as did burial customs, and even the anthropological character of populations. Instead of the simple listing of the finds, burial customs and anthropological data, investigation of the aggregation of these and of the places occupied by burials in a churchyard and their relation to the other burials (in short: analysis of the horizontal and vertical stratigraphy of the churchyard) yields more results.

In the course of seeking parallels, we should not forget that churchyards had a two-fold connection: they belonged to the Roman Catholic Church and their use was regulated by canon law but at the same time they were supervised by a clergy that was local. Burial practice in churchyards had the following general features across Europe:

- Topography of the churchyard: from the twelfth–thirteenth century onwards there was a reluctance to have burials in the area north of the church,
- Location of the graves: up until the fourteenth century, burial inside the church was permitted only to a few,
- The grave-pit: tombs with (loose) masonry, stone-lined cists for coffins, and charcoal burials generally characterised twelfth–thirteenth-century burials,
- A change in the positioning of the arms: the lower arms, which earlier on were generally by the side of the body or placed in the lap, were in the fifteenth–sixteenth century often crossed on top of the chest.

At the same time, a few local characteristics, too, can be observed: the frequent appearance of clothing accessories in the churchyards of the Carpathian Basin and segregation according to sex in the churchyards of Scandinavian villages in the eleventh–twelfth century.

KÖZÉPKORI VÁRAK ÉS REZIDENCIÁK RÉGÉSZETI KUTATÁSA

Feld István

A dolgozatom címében jelzett kérdéskör átfogó vizsgálatára Magyarországon legutóbb az 1983-ban Szegeden megrendezett középkori régészeti konferencián került sor, ahol az ide sorolható témakörökről nyolc hosszabb-rövidebb referátum hangzott el – s jelent meg két évvel később nyomtatásban¹ –, követve a téma egy lehetséges kronológiai és tipológiai tagolását. Ugy vélem, ez a tény önmagában is indokolja, hogy most az azóta eltelt két és fél évtized részletes kutatástörténeti áttekintése helyett inkább csak néhány – általam különösen fontosnak tartott² – kutatási problémát vegyek sorra, ugyan-csak kronológiai sorrendben.³

Bevezetésként csak mintegy címszóként kívánom említeni *A honfoglalás- és kora Árpád-kori nemzetségek és ispáni központok régészeti kutatása* című program⁴ lassú, az eredmények átfogó összefoglalása nélküli elhalását, melyet azonban hamarosan követett egy ispánsági vár mindeddig legteljesebb feltárása, Wolf Mária borsodi kutatása.⁵ Újabb napvilágot látott a talán legtöbb kutató által vizsgált (és vitatott) hasonló korú erősség – Sopron – Gömöri János által összeállított monográfiája.⁶ Emellett természetesen nem hagyhatók figyelmen kívül a korai Árpád-kori várainkban folyt további, kisebb részkutatások, de főként Bóna István témába vágó, két kiadást is megért könyve sem.⁷

Ugyanakkor – főként már a középkor későbbi évszázadait tekintve – igen fontos volt Nováki Gyula és Sándorfi György, valamint munkatársaik, Miklós Zsuzsa, Dénes József, Terei György, Magyar Kálmán, Baráz Csaba és Sárközy Sebestyén, lassan már az ország jelentős részét lefedő vártopográfiai gyűjtőmunkája – azaz az addig nem, vagy alig ismert, legtöbbször az írott források által sem említett erődített építmények tucatjainak bevonása a kutatásba.⁸ Mindennek szerves része lett ezen erősségek ásatással való szisztematikus vizsgálata is, melyet elsősorban ugyancsak Miklós Zsuzsa folytatott Pest és Tolna megyében.⁹

A királyi rezidenciák vonatkozásában az utóbbi évtizedekben a Visegrádon végzett régészeti kutatások voltak a legjelentősebbek,¹⁰ míg a püspöki

székhelyek közül Pécsen folytak a leglátványosabb eredményeket hozó feltárások.¹¹ A 13. századi eredetű, de még a kora újkorban is tovább élő, hegyeken épült (magán)várak közül Füzér, Salgó és Szigliget már szinte teljes feltárása sem hagyható említés nélkül,¹² de az 1990-es évektől, főként a helyi önkormányzatok kezdeményezésére, még számos más várrombban folytak, illetve folynak ma is – igencsak eltérő körülmények között, szinte már az 50-es, 60-as évek nagy várhelyreállítási kampányát idézve – helyreállításokhoz kapcsolódó régészeti kutatások. Végül az álló épületként ránk maradt késő középkori főúri rezidenciák közül talán nem alaptalanul emelem ki Ozora és Gyula, valamint újabban Siklós komplex épületrégészeti vizsgálatát, azaz egymással párhuzamosan végzett ásatását és falkutatását.¹³

¹ NÉMETH 1985; GÁDOR 1985; KRALOVÁNSZKY 1985; MAGYAR 1985; MIKLÓS 1985; SÁNDORFI 1985; FELD 1985; KOPPÁNY 1985.

² Lásd mindezek előzményeként két korábbi, a 13. századra, illetve a késő középkorra vonatkozó áttekintésem: FELD 1990a; FELD 1992a.

³ Természetesen tudatában vagyok annak, hogy történelmietlen fejtegetéseim leszűkítése a mai Magyarország területére, a kérdéskör átfogó vizsgálata azonban meghaladná a jelen kötet biztosította lehetőségeket.

⁴ Lásd erre: NÉMETH 1985, 105–114.

⁵ Az eredmények tömör összefoglalása: WOLF 2000.

⁶ GÖMÖRI 2002.

⁷ BÓNA 1995; BÓNA 1998.

⁸ A vártopográfiai munkák részletes bibliográfiája: NOVÁKI – SÁRKÖZY – FELD 2007, 9. Lásd továbbá: MIKLÓS 2007; NOVÁKI et al. 2009.

⁹ NOVÁKI – SÁNDORFI – MIKLÓS 1979; MIKLÓS 1982; továbbá az utóbbi szerző legújabb, gazdag ásatási anyagot is bemutató tolnai vártopográfiája: MIKLÓS 2007.

¹⁰ A teljesség igénye nélkül: *Visegrádi királyi palota kápolnája* 1994; *Visegrádi fellegrvár* 2006; BUZÁS 2006a; BUZÁS – LŐVEI 2001; *Medieval Visegrád* 1995.

¹¹ *Bischofsburg* 1999; VISY 2007.

¹² SIMON 2000; SIMON 2005; FELD 2005a; GERE 2003.

¹³ A legutóbbi összefoglalások: FELD 2003; FELD 2006b; FELD 2000; BARTOS – CABELLO 2007.

Emellett azonban feltétlenül szólni kell a várakkal és rezidenciákkal foglalkozó, Fügedi Erik, Engel Pál, Kubinyi András és Koppány Tibor neve fémjelezte történeti kutatásról is¹⁴ – a nyomdokaikba lépő ifjú kutatók közül itt csak Horváth Richárdot, Iván Lászlót, Mészáros Orsolyát és Neumann Tibort¹⁵ említem –, hiszen itt nem részletezhető eredményeik nélkül aligha lenne elképzelhető ma Magyarországon egy modern, európai várrégészet. De talán nem tévedek, ha úgy vélem, hogy emellett mindebben a kifejezetten a várak és erősségek kutatására létrejött *Castrum Bene* Egyesület által az elmúlt több mint másfél évtizedben szervezett tematikus vártörténeti konferenciáknak és vándor-gyűléseknek is volt szerepe.¹⁶

Tudom, korántsem evidens mindenki számára, hogy a kora Árpád-kor és az azt követő századok várépítészetét egyetlen tanulmány keretében tárgyalom. Az ellenvetések között talán a nyugati szláv országok kutatásában kialakult tradíció is szerepet játszik, ott ugyanis a *hradištní* (vagy németül *Burgwall*) fogalommal jelzett kora századok várrégészete élesen elkülönül az általában csak a 12–13. századtól számított kővárépítés régészeti módszerekkel történő vizsgálatától. Ez érhető tetten nálunk többek között a *Magyar régészet az ezredfordulón* című, 2003-ban napvilágot látott kiadványban¹⁷ – az itt (is) használt földvár fogalom kérdésére azonban most nem kívánok kitérni. Bóna István említett műveiben már több mint tíz éve részletesen megindokolta használatának szakszerűtlen voltát, csak remélni lehet, hogy előbb-utóbb a kutatók többsége megfogadja tanácsait.¹⁸

Magam mindenesetre úgy vélem, hogy történelmietlen egymástól elválasztva tárgyalni az alap-

vetően fa-föld szerkezetű várakat – én egyébként ezek vonatkozásában a sáncvár megnevezést tartom szerencsésnek, a „sánc” fogalma alatt minden esetben egy általában földdel feltöltött belső, rendszerint fából készült váz meglétét tételezve fel – és a kőfalazattal épített erősségeket.

A legjobb példa erre Esztergom korai vára, ahol Nagy Emese egy fa-föld védővonallal erősített – s a 19. században teljesen elhordott – fellegrvár és egy kőfallal övezett önálló délnyugati erősség szimbiózisával számolt már a 11. század elejétől.¹⁹ Horváth István viszont általában egy, az egész várhegyet övező korai kővárfalat valószínűsített áttekintő dolgozataiban. Azután épp ő volt az, aki néhány éve egy favázis sánc maradványait tárta fel nagyjából ott, ahol azt kutató elődje feltételezte.²⁰

Sajnos, az esztergomi korai erődtítés- és épületmaradványok jelentőségükhöz méltó közzététele máig várat magára, s így részben érthető, hogy e fontos erősségről – amely az érsekség és az ispánság mellett (már amennyiben jogos e kifejezés használata ezen időszak vonatkozásában) az Árpádok egyik korai rezidenciáját is magában foglalta – elsősorban csak az egyes épületrészletekből válogató hipotézisek ismertek,²¹ s nem annyira régészeti adatokkal alátámasztott elemzések.

De nem tudunk sokkal többet az elsősorban Siklósi Gyula által kutatott korai székesfehérvári ispánsági, illetve királyi várakról sem. A város legmagasabb pontján valószínűsíthető szabályos köépitmény 11. századi eredete véleményem szerint még további régészeti bizonyítékokat kíván. Itt azonban nem a publikáció hiánya, hanem a feltárási lehetőségek erős korlátozottsága – a terület teljes beépítettsége – ad magyarázatot ismereteink szűkös voltaára.²²

Az ugyanakkor egyértelmű, hogy az Árpád-kor korai időszakának legtöbb, többé-kevésbé ismert ispánsági várára alapvetően a fa-föld szerkezettel épített védővonal tűnik jellemzőnek. Bóna István 1994-ben *Az Árpádok korai várai* címmel Visegrádon, a 4. Nemzetközi *Castrum Bene* konferencián tartott előadása és az azt követően megjelent hasonló című, előzőekben már említett könyve²³ – ez a további kutatás számára megkerülhetetlen munka, mely nem is annyira a kérdés monográfiája, mint inkább egy tudományos alapossággal megírt és dokumentált esszékötet – meggyőzően hangsúlyozta ezen erődtítmények belső favázának rendkívüli egységességét Kolozsmonostortól Sopronig. Tulajdonképpen ez volt az egyik alapja e várak általa javasolt korhatározásának is – úgy vélte, egységes szervezésre utaló emelésük csak az Árpádok államalapítása kapcsán képzelhető el –, ez a kérdés

¹⁴ Csak legutóbbi munkáik közül emelve ki néhányat: FÜGEDI 1986; ENGEL 2003; KUBINYI 1999; KOPPÁNY 1999.

¹⁵ Így mindennekeelőtt: HORVÁTH 2002; IVÁN 2004; MÉSZÁROS 2005; NEUMANN 2007.

¹⁶ Különösen a *Várak a 13. században. Castrum Bene* 1989. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös 1990. és a *Várak a későközépkorban. Castrum Bene* 2/1990. Szerk.: Cabello, Juan. Budapest 1992. kötetek emelendő ki, valamint a *Castrum*, a *Castrum Bene* Egyesület Hírlevelének 1–9. számai (2005–2009).

¹⁷ Itt az ispánsági várak nem a középkori, hanem a honfoglalás kori fejezetben kerülnek tárgyalásra.

¹⁸ BÓNA 1998, 22–23.

¹⁹ Legutóbb: NAGY 2004.

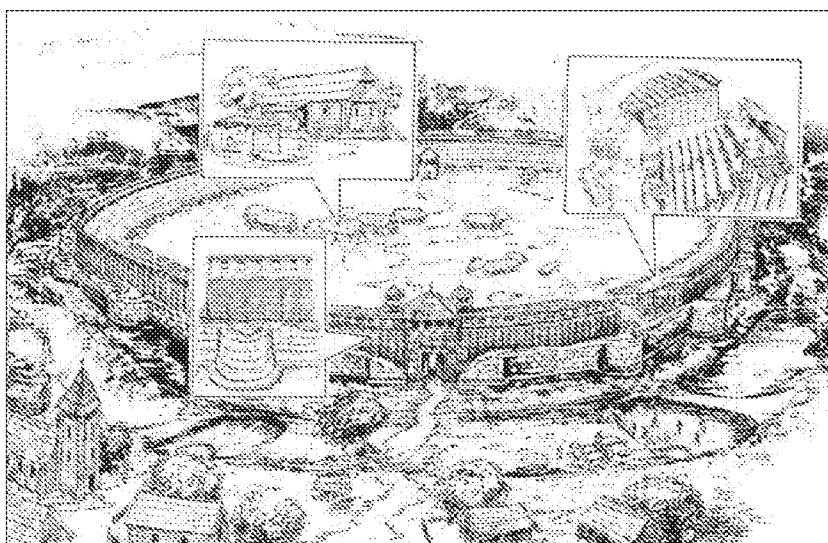
²⁰ HORVÁTH 2001, főként az 5–6, illetve 9. kép. Sajnos, a sáncmaradvány pontos helye máig nem került közzétételre.

²¹ Legutóbb: BUZÁS 2004; vö.: FELDT 2005b.

²² Minderre legutóbb összefoglalóan: SIKLÓSI 1999, 10–35.

²³ Lásd a 6. jegyzetet.

1. ábra. A soproni ispánsági vár rekonstrukciós elképzelése. GÖMÖRI 2002, 50. kép nyomán
Fig. 1. A possible reconstruction of the castle of the *ispán* (*comes*) at Sopron, after GÖMÖRI 2002, Fig. 50

azonban az újabb kutatások fényében már talán differenciáltabb megközelítést igényel. Borsodon valószínűleg egyszerű építéstechnikai okokból egy időben alkalmazták a belső faváz két alapváltozatát, azaz az ún. rácsos (*Rostkonstruktion*), illetve a kazettás, kamrás vagy rekeszes (*Kammerkonstruktion*) szerkezetet, de az utóbbiak esetében a Nováki Gyula és Sándorfi György által készített rekonstrukciók sem mutatnak minden erősség esetében teljesen azonos megoldást.²⁴

Az ún. széles-, illetve keskenytalpú sáncokkal kapcsolatos eddigi megállapítások kronológiai érvényessége ugyan továbbra is vitatott,²⁵ s itt nem kívánok kitérni a vörös sáncok bonyolult témakörére sem,²⁶ azonban feltétlenül utalnom kell Tomka Péter felvetésére, miszerint a sáncok favázának belső oldala, azaz a kamrák vagy rekeszek egy része, akár használható tereket („raktársort”) is magában foglalhatott.²⁷ A soproni ispánsági vár Gömöri János által tervezett didaktikus rekonstrukciós rajza mintha már ezzel a lehetőséggel is számolna (1. ábra).²⁸ Mindezek alapján mindenesetre kétségtelen, hogy a további kutatások során az eddigiek-nél is nagyobb figyelmet kell szentelni e hatalmas és bizonyára gyakran javításra szoruló sáncok rekonstrukciók egyes részleteinek – azaz aligha járhat kielégítő eredménnyel ezen erődtípusokban csupán néhány sáncátvágás elvégzése.

Problematisztikus az ezeknél az erősségeknél felhasznált késő római falak szerepének megítélése is. Gömöri említett rekonstrukciója szerint e romok adaptálása inkább gyengítette, mint fokozta a vár védhetőségét – igaz, a győri ispánsági vár²⁹ vagy épp a visegrádi Sibirik-domb esetében mindaddig még kevesebb biztos információval rendelkezünk

a római falak kora Árpád-kori állapotáról. Az utóbbi esetben feltételezett 15, magasan álló, sátozott kőtorony³⁰ komplett középkori továbbélése azonban alighanem csak fikciónak tekinthető. Míg Győr esetében csak további feltárásoktól várhatunk érdemi adatokat, Visegrád-Sibirik vonatkozásában már az eddigi ásatások közzététele is jelentős eredményeket hozhat.³¹

A védővonal mellett e nagy kiterjedésű erősségek problémakörének másik fontos kérdése a belső terület beépítettsége, azaz az írott forrásokban említett ispáni szálláshely, raktár, börtön, istálló formája és elhelyezkedése. Profán funkciójú köépületet eddig csupán az utóbb említett Sibirik-dombról ismerünk, az itteni ispáni (netán királyi?)³² palotaépület értékelése azonban az itt végzett kutatások közzététele nélkül ugyancsak nem lehetséges. A sűrűn beépített, s emiatt nehezen kutatható Sopronban a már idézett rekonstrukció alapvetően szórt elhelyezésű boronaeépületekkel számol a várbelsőben, ugyanakkor az itteni feltárások során

²⁴ Borsodra: WOLF 1987–1990; WOLF 1996; WOLF 1999; WOLF 2001; NOVÁKI 1991–1992. A rekonstrukciók kérdéséhez: NOVÁKI – SÁNDORFI 1981; SÁNDORFI 1985; SÁNDORFI 1989.

²⁵ FELD 1990b, 131–132.

²⁶ Lásd erre a *Soproni Szemle* 1987–1988. évfolyamában megjelent tanulmányokat.

²⁷ TOMKA P. 2000; TOMKA P. 2006.

²⁸ GÖMÖRI 2002, 49–50. kép.

²⁹ TOMKA P. 2000, 11.

³⁰ BUZÁS 1996, 126–127. A várra legutóbb összefoglalóan: SZÓKE 2000.

³¹ Szóke Máttyás ásatási anyagának feldolgozását jelenleg Tolnai Katalin végzi.

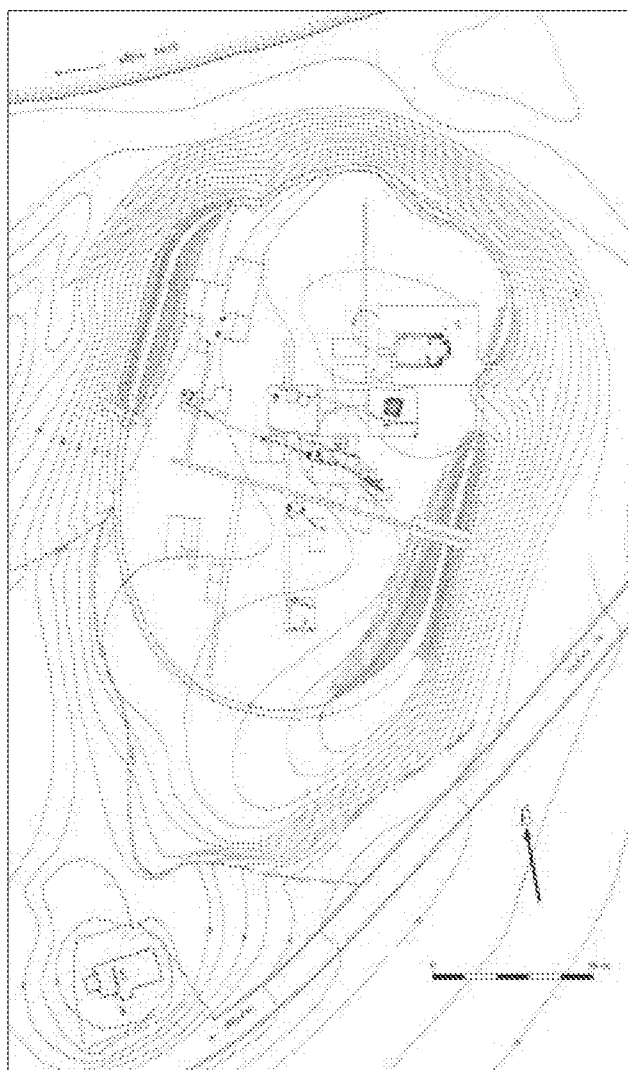
³² BUZÁS 1996, 118.

sövényfonatos építmények részletei is megfigyelhetők voltak.³³

Borsodban a kutató értékelése szerint³⁴ ezzel szemben csupán az esperesi templom állt volna a sáncokon belül, bár itt – eltérően az összes többi, ásatással vizsgált ispánsági vártól, így Soprontól is – az erősség belső területének jelentős része is feltárássra került (2. ábra). Egységes megoldásról mindenesetre aligha beszélhetünk, ahogy ez a templomok vagy épp a temetők elhelyezkedése esetében sem volt igazolható. Előrelépés így csupán további várbelsők nagyléptékű ásatásától remélhető, s ez vonatkozik a kronológiai és az ezzel szorosan összefüggő funkcionális kérdések tisztázására is.

Ugyanis, bár a hazai kutatás nagyrészt osztja Bóna István idézett álláspontját, miszerint a magyar államalapítás előtt aligha képzelhető el a később ispáni várként ismert erősségek emelése, ezt régészeti módszerekkel mindeddig csak Borsod esetében lehetett bizonyítani, köszönhetően az itt feltárt, a sáncépítést megelőző 10. századi telepnek.³⁵ Újabban azonban már az a hipotézis is felmerült, hogy e nagy sáncvárak jelentős része csak a 11. század közepén épült fel.³⁶ Szinte teljesen tisztázatlan ezen erősségek későbbi, 12–13. századi története is. A sáncok kőfallal való későbbi, de pontosabban nehezen korhoz köthető erősítése csak néhány esetben (pl. Sopron, Abaújház) volt kimutatható, de ezek közül az első már inkább az ott kibontakozó városi fejlődéssel állhatott kapcsolatban.³⁷

Emellett alig tudunk valamit a „társbérletek” topográfiai-építészeti következményeiről, arról tehát, hogy miképp osztozkodott meg egy-egy váron az ispán a püspökkel vagy apáttal. Somogyvár esetében azonban valószínűleg inkább már a 11. század végén betelepült bencés apátságához kell kötnünk az északi íves téglafalat – hasonlóan az újabban délkeleten feltárt s még közöletlen négyzetes toronyhoz, mely kevésbé kutatott középkori

2. ábra. A borsodi ispánsági vár kutatási felmérése, 1995. NOVÁKI – SÁRKÖZY – FELD 2007, 18/b. ábra nyomán
Fig. 2. Research survey of the castle of the ispán (comes) at Borsod, 1995, after NOVÁKI – SÁRKÖZY – FELD 2007, Fig. 18/b

³³ GÖMÖRI 2002, 120–140.

³⁴ Lásd a 24. jegyzetben felsorolt irodalmat, továbbá összefoglalóan: WOLF 2000.

³⁵ WOLF 2000; WOLF 2003.

³⁶ BUZÁS 2006b.

³⁷ Az első soproni kőerődítések legújabbán: GÖMÖRI 2002, 202–206. Abaújházra legutóbb: NOVÁKI – SÁRKÖZY – FELD 2007, 16, további irodalommal.

³⁸ Somogyvárra: BAKAY 1990, 64–66. Zalavár kérdésére itt külön nem térek ki, tekintettel arra, hogy jelen kötetben külön tanulmány tárgyalja az ottani, különösen jelentős új eredményeket.

³⁹ Lásd ezekre összefoglalóan: NOVÁKI 1975; GÁDOR 1985.

⁴⁰ Erről mindeddig: GEREVICH 1983. Az ásatás feldolgozását Benkő Elek végzi.

kolostorerődítéseink fontos emléke lehet.³⁸ Végül nem hagyhatjuk említés nélkül azokat az erődítéseket sem, melyek sáncszerkezete az írott forrásokból azonosítható ispáni várakéval rokonítható, közelebbi funkciójuk (határvár, ki nem épült ispánság központja?) azonban máig vitatott vagy ismeretlen, s csak további kutatásokkal lenne tisztázható (Sály-Örsúrvár, Gyöngyöspata, vagy Zalaszentiván).³⁹

Az Árpád-kori királyi szálláshelyek közül a korai *curtis*ok és *curiák* építészeti megjelenéséről még továbbra is igen keveset tudunk. Itt elsősorban Gerevich László dömösi ásatásainak feldolgozásától várhatunk közelebbi adatokat,⁴⁰ de nagy jelentőséggel bírnak azok a kutatások is, melyeket Irásné

Melis Katalin folytatott a Margitszigeten, a 13. századi domonkos apácakolostor mellett.⁴¹

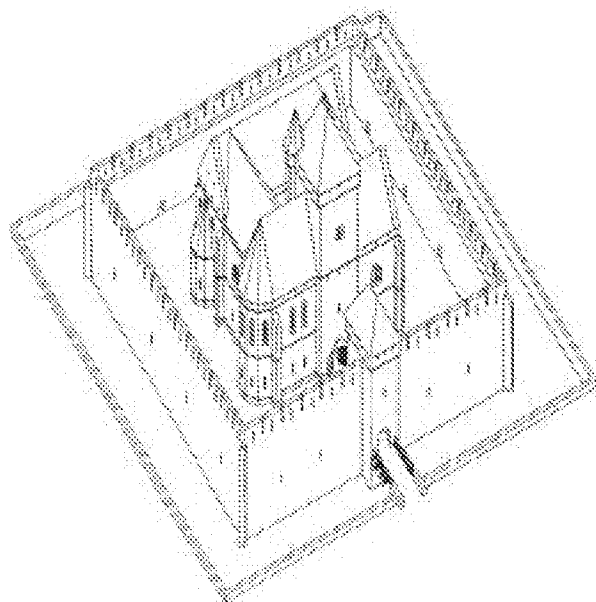
Az államalapítás millenniuma körüli nagyléptékű kutatások lezárultával – az eddigi művészettörténeti és építészeti elemzések után – a tudományos-ismeretterjesztő munkák szintjét meghaladó régészeti monográfiát igényelne az első, összefüggéseiben is ismert királyi épületegyüttes, Esztergom 1200 körüli vára,⁴² sőt a vele minden bizonnyal közel egykorú, csupán részlegesen feltárt, az 1950-es, 60-as évek híres budai vitájában méltatlanul figyelmen kívül hagyott óbudai királyi vár is (3. ábra). Ez utóbbi jelentőségét – kora gótikus műrészletein kívül – jelzi az újabban fürdővel is kapcsolatba hozott légfűtési rendszere, melynek megoldása közép-európai vonatkozásban is különlegesnek tűnik.⁴³ Ezen utóbbi épületek egyúttal a 13. század közepe előtti korszak uralkodói reprezentációjának kiemelkedő, egyedi emlékei, melyekhez hasonlót mai ismereteink szerint sem az egyházi, sem a világi előkelők nem emeltettek ekkor maguknak.

Itt kell röviden szólnom azokról a hipotézisekről, melyek további 11–12. századi várakról fogalmazódtak meg az utóbbi évek hazai kutatásaiban. Klasszikus, teljes egészében mesterségesen felhordott földhalomvárat (*mottét*) régészeti módszerekkel még alig vizsgáltak Magyarországon, s így nem

is igazolhatták 13. század előtti létezését – ugyanakkor a kisebb-nagyobb területek földdel való feltöltése a várépítkezések szokványos részének tekinthető. Az ásatás nélküli azonosítások buktatóit jól jelzi, hogy újabban felmerült, hogy az 1073. évi krónikaadattal kapcsolatba hozott látványos ikervári földhalom esetleg csupán a Batthyány család által emeltetett újkori parképitmény lenne!⁴⁴ A Dénes József által feltételezett 11. századi „királyi motték”⁴⁵ léte tehát véleményem szerint még további bizonyítékokat kíván – a földhalomvárak mindenestre Közép-Európa nyugati részén is kifejezetten a világi előkelők építményének számítottak.

Ugyanígy a szombathelyi püspöki vár legkorábbi formájának Tóth Endrétől származó Karoling-kori eredeztetése továbbra is nélkülözi a régészeti bizonyítékokat, s csupán történeti-tipológiai kombinációnak tekinthető⁴⁶ – ugyanúgy, mint a Bakay Kornél által csupán részlegesen feltárt és hiányos dokumentációval közzétett kőszegi Óház⁴⁷ korai keltezése. Míg a szombathelyi „kerekvár” egyik legfontosabb analógiájának vélt észak-németországi erősséget az újabb kutatás már jóval fiatalabbnak tartja,⁴⁸ az Óház téglalap alaprajzú, 20 × 12 méteres alapterületű központi toronyépítménye ugyanakkor pontosan megfelel az osztrák területeken már a 12. században kedvelt *festes Haus* típusának.⁴⁹ Emellett az innen közölt, réteghez ugyan nem köthető kerámialeletek sem zárják ki, hogy az egyik legkorábbi, magas hegyen emelt kővárunkat lássuk benne,⁵⁰ de sajnos nincsenek adatok építetőjéről, ahogy a közeli Szentvid ugyancsak korai Árpád-kori erősségeinek építési körülményei sem tisztáztak még teljesen.⁵¹

Ma még mindenesetre nem zárható ki, hogy ez utóbbi, kőfalakkal védett várak már magánbirtokoknak köszönhették létrejöttüket. Ez azonban

3. ábra. Az óbudai királyi vár a 13. században. Rekonstrukciós elképzelés, Székér György munkája. FELDT 1999, Abb. 5. nyomán
Fig. 3. The royal castle at Óbuda in the 13th century. A possible reconstruction by György Székér, after FELDT 1999, Abb. 5

⁴¹ Az első eredményekre: IRÁSNÉ MELIS 1999; IRÁSNÉ MELIS – TÓTH 2006; IRÁSNÉ MELIS 2007. Utóbbiban rendkívül hipotetikus várépítészeti fejtegetésekkel. Feltárásainak összefoglalását lásd a jelen kötetben található tanulmányában.

⁴² Lásd erre az újabb munkák közül: HORVÁTH 2001; VUKOV 2004; BUZÁS 2004.

⁴³ A várra vonatkozó kutatások összefoglalása: FELDT 1999, 75–79. A fűtésrendszerre: FELDT 2006a. Újabban: HAVASI 2006.

⁴⁴ Lásd erre bővebben: FELDT 2007c, 224–225.

⁴⁵ DÉNES 2004.

⁴⁶ Lásd erre legutóbb: KISS 2000, 278.

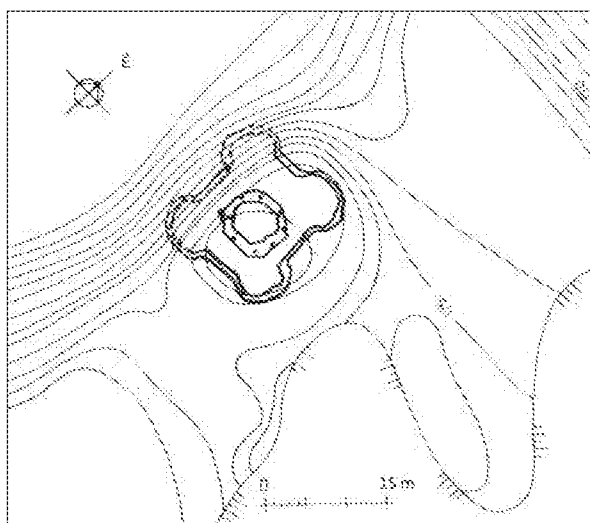
⁴⁷ BAKAY 1996; vö.: FELDT 2007a.

⁴⁸ HEINE 1991, 67–69.

⁴⁹ Lásd erre újabban: REICHHALTER – KÜHTREIBER – KÜHTREIBER 2005, 36.

⁵⁰ BAKAY 1996, különösen a 20–21. kép.

⁵¹ FEKETE 1996; FEKETE 2007.

4. ábra. Górház, a palánkerődítmény feltárt maradványai.
FELD 1994a, Abb. 2. nyomán

Fig. 4. Górház, excavated remains of the palisaded fortification, after FELD 1994a, Abb. 2

korántsem jelenti azt, hogy a 13. század előtt már tömeges magánvár-építkezéssel számolhatnánk akár az ország ezen, a nyugati területekkel bizonyára szoros kapcsolatot fenntartó vidékén. Ugyanakkor kétségkívül ugyanitt, bár korántsem magas hegycsúcson, került feltárássra – és sajnos csak részlegesen közzétételre – néhány olyan erősség, melyek már csak az építésük során alkalmazott faszervezetek miatt is igen archaikusnak tűnnek. Közülük a Dénes József által kutatott Górház erődtípusának belső átmérője alig haladja meg a 15 métert, s csupán egy egysoros palánkkal övezett favázas toronyból állt (4. ábra).⁵² A nem sokkal nagyobb, Sorkifalud melletti Zalák erősségében viszont Kiss Gábor egy talpgerendarácson emelkedő boronatornyot azonosított, melyet a körárok belső szélén egy hasonló szerkezetű, bár véleményem szerint igencsak keskeny „kamrasor” vett volna körül (5. ábra).⁵³ Elsősorban az előbbi erősség kutatója

⁵² DÉNES 1990.

⁵³ KISS 1995; legutóbb: KISS 2007.

⁵⁴ Így többek között MIKLÓS 1985. Emellett a kutatásban még ma is használatos a várakra az ispáni erősségeknél érintett helytelen „földvár” vagy épp a „sáncvár” megnevezés, miközben ezen építmények között a zalaki védővonal is kivételnek számít, s általában csak palánkkerítés kerül elő az övezőárok belső oldalán – az árok külső oldalára hányt föld pedig aligha tekinthető egyértelműen sáncnak!

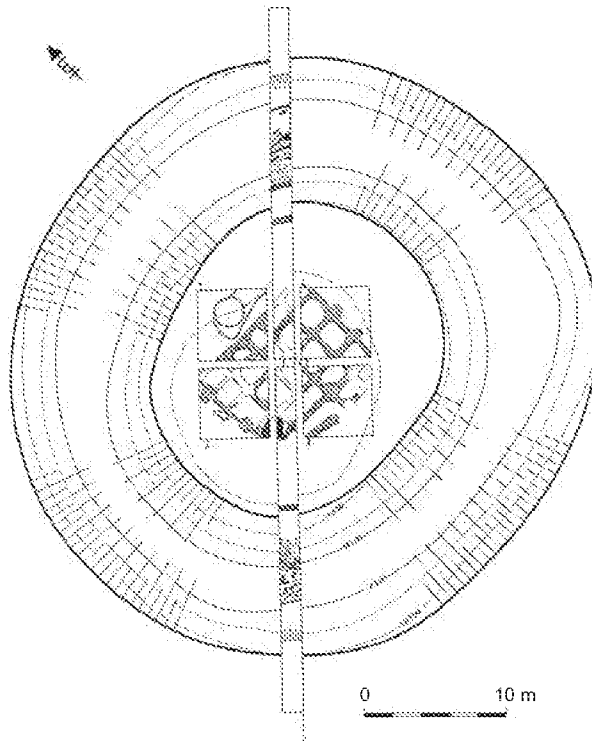
⁵⁵ A Miklós Zsuzsa által javasolt, az írott források prédiu-mával való azonosításra lásd: FELD 1987; majd KOPPÁNY 1999, 22–23. A kérdéshez lásd még: KUBINYI 1990; KUBINYI 1992; FELD 1991.

⁵⁶ KOPPÁNY 1999, 21–26, 31–40.

hajlamos a korai keltezésre, az eddig közzétett leletek azonban egyik esetben sem korábbiak a 13. századnál.

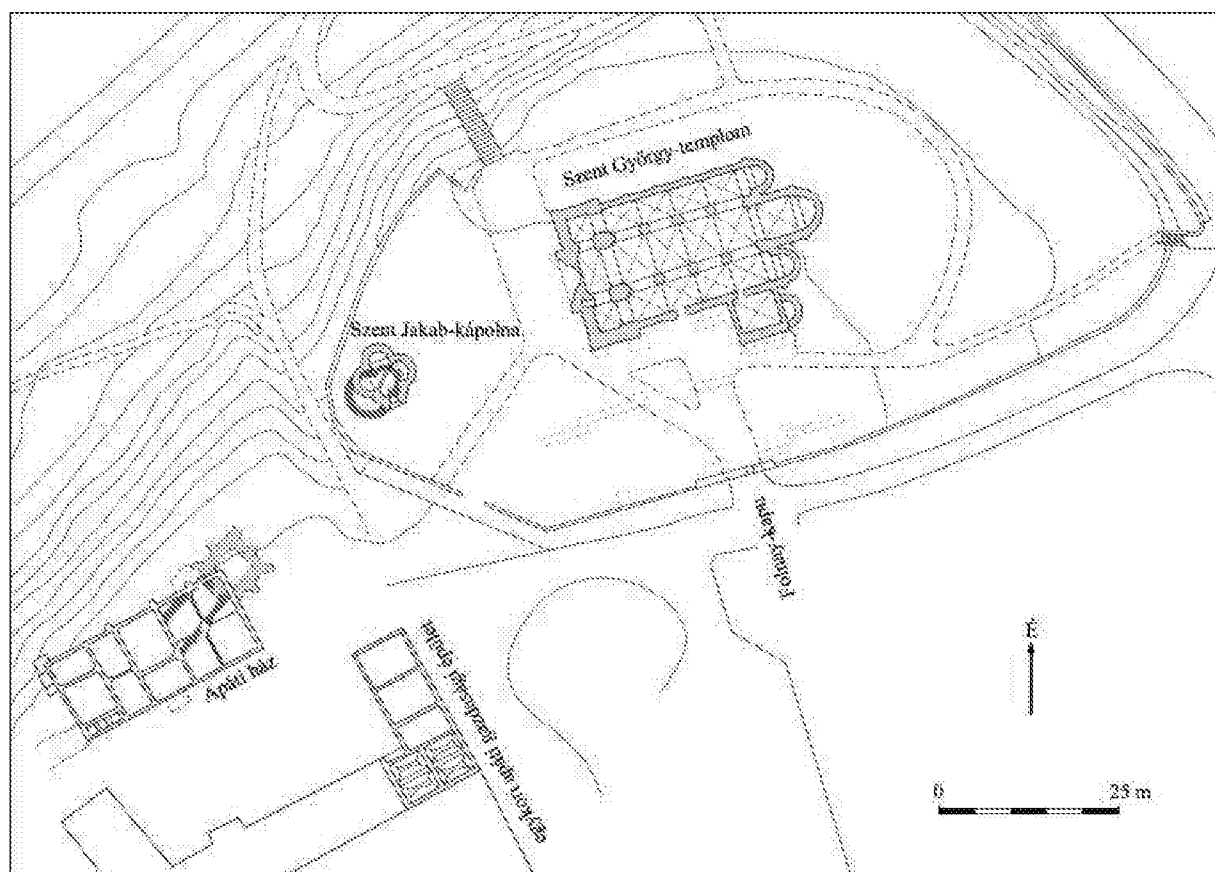
E két utóbbi építménnyel már el is érkeztünk az Árpád-kori várépítészet egy másik fontos problémájához, az ún. kisvárak kérdéséhez. A bevezetőben említett vártopográfiai munkák során meghatározott hasonló emlékek kapcsán Miklós Zsuzsa alkalmazta először rendszeresen ezt a *terminus technicust*, amely kimondatlanul is azt sugallja, hogy itt egy, az írott forrásokban is feltűnő, úgy mond „klasszikus”, netán a kőszegi Óház-típusú, kővárfallal épített erősségektől eltérő funkciójú és időrendű, de egyébként egységes csoportról lenne szó.⁵⁴ Egy, az így értelmezett „kisvárnak” megfelelő középkori megnevezést azonban nem sikerült találni.⁵⁵ Koppány Tibor ugyanakkor újabban a nem túl nagyszámú Árpád-kori *castellum*-emlékést is ezen erődtípusokkal hozta kapcsolatba. Azt azonban ő sem állította, hogy valamennyi idesorolt építményt „kastély”-nak neveztek volna ebben az időben, már csak azért sem, mert a nagyszámú Árpád-kori *turris* (torony) megnevezés (vagy annak változatai: *castrum seu/sive turris*) mögött általában ugyancsak kisméretű erősségeket sejtett.⁵⁶

Magam kezdetben úgy véltem, hogy itt „ugyanannak a földesúri erődtípusnak változatairól

5. ábra. A zalaki vár alaprajza. KISS 1995, 1. kép nyomán

Fig. 5. Ground plan of the castle at Zalák, after KISS 1995, Fig. 1

6. ábra. A jáki Templomdomb helyszínrajza. Balra a középkori földesúri lakóépületek. VALTER 2005, 538, 1. kép nyomán átrajzolta: Réti Zsolt

Fig. 6. Sketch of Templomdomb at Ják. To the left are the medieval dwelling buildings of the lord. Redrawing by Zsolt Réti after VALTER 2005, 538, Fig. 1

van szó, melybe legkorábbi »klasszikus« kőváraink is sorolhatóak.⁵⁷ Ma talán már kissé árnyaltabban fogalmaznánk, hiszen az eddigi kutatások alapján kétségtelennek tűnik, hogy az azonos építészeti forma mögött eltérő funkció is rejtőzhet, s ez alapvetően talán ezen építmények topográfiai elhelyezkedésében mutatkozik meg.

Az e csoportba sorolt építmények ugyanis egy, a településekhez közel, néha azokon belül fekvő része bizonyára földesúri udvarháznak, azaz *curiá*-nak (is) tekinthető. Erre jó példa a zalai Szentmihály falu központja mellett Nováki Gyula által kettős motteként meghatározott, mintegy 2 m vastag mesterséges feltöltéssel kialakított, bár talán már a 13. század után emelt erősség, ahol az ásató faépületeket tételezett fel.⁵⁸ Már egy más építészeti minőséget képviselt ugyanakkor az a két épület, melyet Valter Ilona a jáki bencés apátság dombján tárt fel (6. ábra). A téglalap alaprajzú, 12. századra helyezett téglalapítmény a korai rotundával, míg az azt követő, kisméretű (csupán 7 m külső oldalhosszúságú!),

támpilléres kőtorony az apátsági templommal egy időben, a 13. század első felében szolgálhatott volna a Ják nemzetség egyik ágának lakóhelyeként. Arról azonban nem rendelkezünk adatokkal, hogy vajon egy árok vagy más védővonal is övezte-e eredetileg ez utóbbi, a hazai emléanyagban egyelőre eléggé társtalan földesúri épületeket.⁵⁹

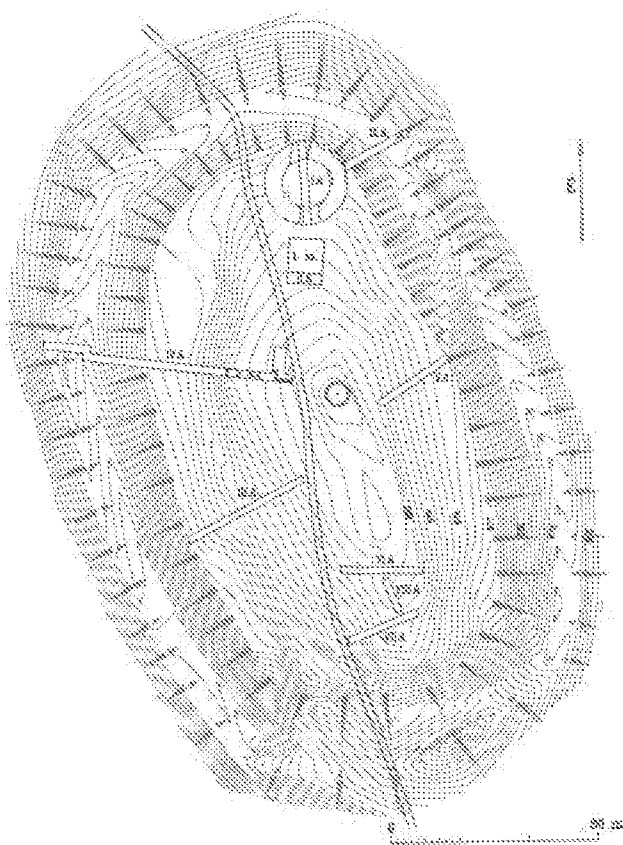
Azokban az esetekben azonban, amikor az erősség a falun kívül, netán a falu feletti magasabb dombon vagy épp hegyen található, aligha beszélhetünk másról, mint várról, azaz *castrum*ról, főleg, ha ezt a megnevezést – mint ez Mátraszőlős kicsiny, Simon Zoltán által kutatott (torony)vára esetében valószínűsíthető – korabeli forrás is alkalmazza.⁶⁰ Az mindenesetre szinte biztosra vehető, hogy nem

⁵⁷ FELD 1987, 8.

⁵⁸ NOVÁKI 1990; vö.: FELD 2007c, 228–229.

⁵⁹ VALTER 2005. Lásd emellett még az 1930-as években feltárt, s újabban kisebb revíziós ásatással vizsgált pomázi udvarház feldolgozását: VIRÁGOS 2006, 25–40.

⁶⁰ SIMON 1990.

7. ábra. Zengővár ásatási alaprajza.
MIKLÓS 2001, 2. kép nyomán

Fig. 7. Ground plan of the excavations at Zengővár,
after MIKLÓS 2001, Fig. 2

annyira az építmények mérete, legfeljebb a „várfal” építőanyaga adhatna lehetőséget egy esetleges – de kérdés, milyen vonatkozásban indokolt! – csoportosításra a késő Árpád-kori erődtípusok között, amelyek magját általában egyformán toronyszerű építmények alkották. Hogy ezekben az esetekben valóban egy „lakótoronyról”, azaz nyílászár, fűtőberendezése, árnyékszéke alapján „lakható” toronyról beszélhetünk-e, a pusztulás mértéke miatt természetesen csak nagyon ritkán dönthető el.⁶¹

⁶¹ Ugyanakkor a kácsi erősséget feldolgozó Parádi Nándor inkább tipológiai értelemben használta ezt a megnevezést. PARÁDI 1982.

⁶² MIKLÓS 1981; MIKLÓS 1988; MIKLÓS 2001. Újabban: MIKLÓS 2007, 219–230. Itt már csak „téglaépületről” esik szó.

⁶³ Ennek egyik legutóbbi, erősen vitatható kísérlete: TOLNAI 2007.

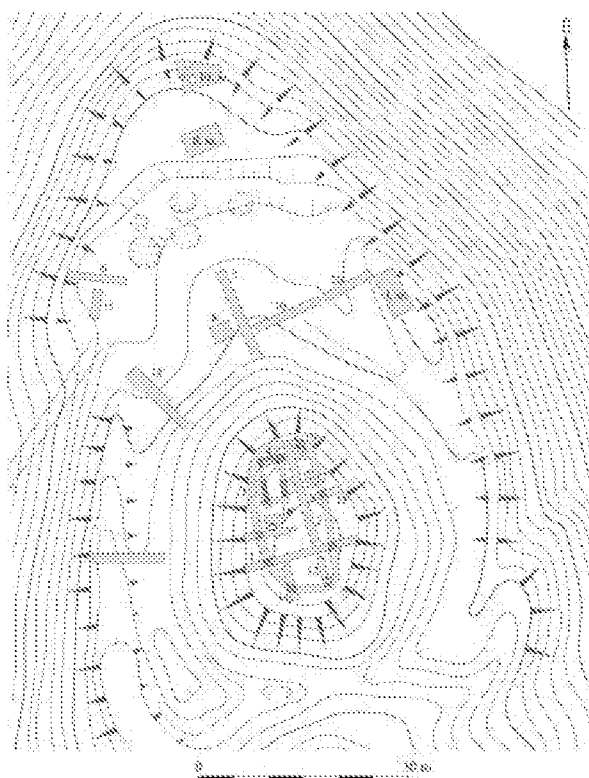
⁶⁴ FELD 1994a. Az újabb kutatások közül utalni kell e szempontból a Csák nemzetség csókakői várára. HATHÁZI 1999.

⁶⁵ BODNÁR – CABELLO – SIMON 1993.

⁶⁶ RÁCZ 2006; SZÖRÉNYI 2006.

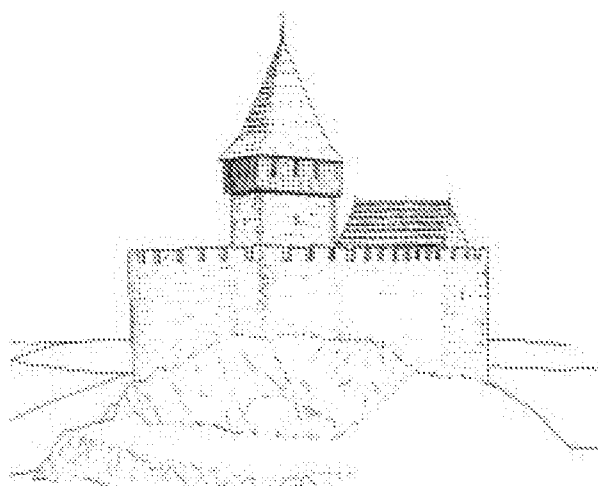
Jó példa minderre a Miklós Zsuzsa által kutatott várak közül a mai ismereteink szerint csak árokkal övezett baranyai Zengő (7. ábra), a Pest megyei Mende feletti, palánkfalal védett Lányvár, vagy az előzőektől eltérően az írott forrásokban is – *castrum* néven – feltűnő, kőfallal övezett kicsiny tolnai Nyék vára (8. ábra).⁶²

A „kisvár” megnevezés használata ellen többek között épp ez utóbbi szempont szól: a 13. századtól egyre nagyobb számban, a településektől sokszor kifejezetten távol felépülő földesúri kővárak – melyek időrendjének és a tatárjárás vélt vagy valós szerepének kérdéséről itt most nincs terem szólni⁶³ – általában ugyancsak kisméretűek voltak.⁶⁴ Nem igazolják az éles elkülönítés jogosságát azok a megfigyelések sem, amelyek szerint néhol a kővárfalaknak korábbi palánkelőzményei is lehettek. Erre jó példa a Juan Cabello és Bodnár Katalin által kutatott zagyvafői vár. Itt a négyzetes kőtoronyt eredetileg faszerkezetű védővonal övezte,⁶⁵ s hasonló jelenség látszik kibontakozni az újabban Rác Miklós, illetve Szörényi Gábor által kutatott sámsónházi Fejérvő és Cserépvára esetében is.⁶⁶

8. ábra. Nyék vára (Felsőnyék-Várhegy) magjának ásatási alaprajza. MIKLÓS 2007, 212. kép nyomán
Fig. 8. Ground plan of the excavations at the core of the castle of Nyék (Felsőnyék-Várhegy),
after MIKLÓS 2007, Fig. 212

9. ábra. Hollókő vára a 13. század végén.
Rekonstrukció elképzelés. Rajz: Buzás Gergely
Fig. 9. The castle of Hollókő in the late
13th century. A possible reconstruction.
Drawing by Gergely Buzás

Nem lehet tehát éles tipológiai-formai határt húzni a késői Árpád-kor magánföldesúri építményei esetében az eddig alkalmazott „kisvár” kategóriába besorolt, illetve onnan kihagyott erősségek között, s e tény eleve megkérdőjelezi e megnevezés használatának indokoltságát. De nem tudott a kutatás eddig eltérést kimutatni a magánvárak 14. század elején megfigyelhető tömeges felhagyása vagy éppen ezen építmények állandó lakottsága kérdésében sem, hogy csupán utaljak a kutatás előtt álló néhány további kérdésre.

Mielőtt azonban röviden kitérnék a 13. század és a 14. század eleje nemesi kővárépítkezéseivel kapcsolatos újabb eredményekre, röviden szólni kell az 1241 utáni időszak királyi várépítkezéseinek kutatásáról – már amennyire ez a mai országterület vonatkozásában lehetséges. Hiszen itt lényegében csak Visegrád kettős vára esetében igazolható egyértelműen a királyi építettség, azonban mind a Duna-parti alsóvár – kérdés, ha az előzőekben említett, átlagosan 10 m oldalhosszúságú kis tornyokat lakótoronynak tartjuk, minek minősül a Kárpát-medence egyik legmonumentálisabb, szabadon álló, hatszög alaprajzú toronyépülete?⁶⁷ –, mind a fellegrvár esetében jelentős új, főleg Bozóki Lajos nevéhez köthető kutatási eredmények és publikációk születtek az elmúlt években. Ezek – így többek között a fellegrvár késő középkorig terjedő építéstörténeti periodizációjának⁶⁸ – részletesebb elemzése azonban most nem lehet a feladatunk. Tény azonban, hogy az itteni 13. századi, önálló kaputoronnyal is rendelkező királyi erősség európai mércével mérve

is jelentős vár volt, s hozzá képest szinte az összes ismert magánvár kicsinek számított.

Az előzőekben tárgyalt „kisvár” egyik szinonimája így tulajdonképpen a „korai nemesi vár”, vagy épp az általam funkcionális szempontból igen kifejezőnek tartott „toronyvár” lehetne. Természetesen a késő Árpád-kori kővárak között is gyakori a domináns toronnyal jellemezhető típus. Jó példa erre az általam kutatott Salgó,⁶⁹ ahol azonban – a Simon Zoltán vizsgálta Regéc⁷⁰ várához vagy a Mezősiné Kozák Éva által már újraprojektizált Hollókő⁷¹ erősségéhez hasonlóan – a késő középkori és a kora újkorai bővítésekből kell mintegy „kihámozni” a legkorábbi építészeti formát. Az utóbbi, ma is magas falakkal álló – számos korai részletét, így védőpártázatát megőrző – hollókői vár azonban már biztosan egy csupán védelmi (és természetesen emellett fontos reprezentációs) célú toronnyal rendelkezett (9. ábra). Lakásra a mellette épített többszintes palotaépület szolgálhatott. Erre a nagyobb nyílásokat, fűtőberendezéseket, árnyékszéket nélkülöző toronyformára használja a vártörténeti irodalom az elsődlegesen katonai funkcióra utaló „őregtorony” megnevezést.⁷²

Közhely, hogy a régészeti kutatás számára igen jó megfigyelési lehetőségeket biztosít egy megfelelő időben, látványos körülmények között elpusztult és utána felhagyott objektum. Kiváló példa erre újabban a keleméri Mohosvár, melynek közel teljes feltárása Pusztai Tamásnak köszönhető (10. ábra). A Gut-Keled nemzetség által emeltetett, s a 14. század elején, talán egy ostrom következtében leégett, kifejezetten kisméretű, de mégis sokkal inkább az utóbb tárgyalt erősségekkel rokonítható⁷³ nemesi várban – amelynek felmenő falai természetesen nem maradtak meg jelentősebb magasságban – számos olyan részlet, így több faszervezetű lakó- és melléképület volt vizsgálható, melyek nyomait hiába keressük az előbb említett „továbbbéli” erődítményekben – bár köztudott, hogy azok a mindennapi várbeli élet alapvető kereteit jelentették. Ugyanakkor azt azonban itt már nem lehet minden

⁶⁷ Bozóki 1998.

⁶⁸ Bozóki 2006.

⁶⁹ Az eddigi eredmények tömör összefoglalása: Feld 2002.

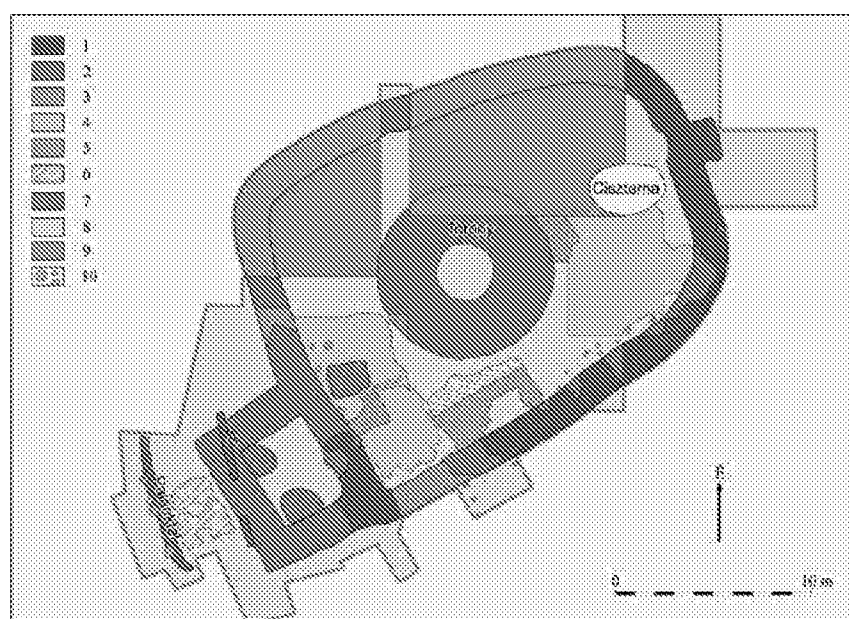
⁷⁰ Simon 2007.

⁷¹ Mezősiné Kozák 2006.

⁷² Feld 2005c.

⁷³ Ezért nem fogadható el a feltáró típus-meghatározása, aki szerint e vár egy olyan (kimondatlanul a tárgyalt „kisvárakkal” azonosított) csoportba tartozna, melyre a kör vagy ovális sánc jellemző, belső oldalán árokkal, az így védett területen pedig egy torony áll, mellette favagy kőépületekkel. Pusztai 2007, 39.

10. ábra. A keleméri Mohosvár ásatási alaprajza. PUSZTAI 2007, 49, 10. kép nyomán átrajzolta: Réti Zsolt.

1. Kőfal; 2. kőfal kiszedett helye; 3. kőfal rekonstruált vonala; 4. leégett boronaház; 5. téglapadló; 6. szenült faszervezet; 7. kemence; 8. feltárt terület; 9. feltáratlan terület; 10. cölöplyukak;

A. falalapozásba foglalt gerenda

Fig. 10. Ground plan of the excavations at Mohosvár. Redrawing by Zsolt Réti after PUSZTAI 2007, 49, Fig. 10.

1. Stone wall; 2. Place where the stone wall has been removed; 3. Reconstructed line of the stone wall; 4. Burnt-down log-built edifice; 5. Brick floor; 6. Charred timber structure; 7. Oven; 8. Excavated area; 9. Unexcavated area; 10. Post-holes; A. Beam inserted in a foundation wall

kétséget kizáróan eldönteni, hogy vajon lakó- vagy öregtorony állt-e a vár közepén, ahogy az sem teljesen egyértelmű, vajon valóban kaputorony volt-e az erősség kiugró épülete.⁷⁴ Az ismert hasonló korú várak esetében ugyanis általában csak egy néha kifejezetten kisméretű, toronnyal nem védett – mintegy a várfalba vágott nyílásként megjelenő – bejáratot találunk.⁷⁵ Az itt előkerült kerek torony-építmény arra is jó példaként szolgál, hogy korántsem számolhatunk Magyarországon 1300 körül a hasáb alakú tornyok meghatározó divatjával. Eből a szempontból különösen érdekes az egykori Solymos vára Komlóska felett, melynek két kerek toronyépítménye talán a több tulajdonos általi

közös birtoklás építészeti megjelenítéseként értékelhető (11. ábra).⁷⁶

A terminológiai-tipológiai kérdéseket érintve utalnom kell arra is, hogy kifejezetten kedveltnek tűnik e korban az ovális alaprajzi forma, bár ekkor is alapvetően a rendelkezésre álló terep határozta meg a várak elrendezését. Ez figyelhető meg a már gazdagabb építészeti megfogalmazást felmutató mátrai Bene váránál is (12. ábra 1–2). A fennmaradt 1301. évi leírása miatt különösen fontos erősségben Szabó J. József által végzett ásatás eredményeinek mielőbbi közzététele várkutatásunk sürgős feladata. Itt már egy lakóépület is – pontosabban annak földszinti része – viszonylag jól meghatározható volt, de az említett oklevélben feltűnő *palatium*, *magna stuba*, *domus*, *camera*, továbbá a kápolna azonosítása – mivel ezeket minden bizonnyal a ma már hiányzó emeleten kell keresnünk – aligha lehetséges, nem is szólva a vár fátornyairól.⁷⁷

13. századi lakóépület jelentős felmenő falai maradtak ránk ugyanakkor Kőszeg – természetesen teljesen más típusú, de ugyancsak magánföldes-úri építésű – városi erősségében, melyről az elmúlt évtizedek talán legjelentősebb komplex régészeti vármonográfiáját tette közzé 1992-ben Holl Imre.⁷⁸

⁷⁴ PUSZTAI 2007.

⁷⁵ Mint sok más részlettel, a várkapukkal sem foglalkozott behatóan az eddigi kutatás, korabeli magánváraknál azonban még nem sikerült azonosítani kifejezett kaputoronyt. Lásd erre: FELD – CABELLO 1980, 18; FELD 2002.

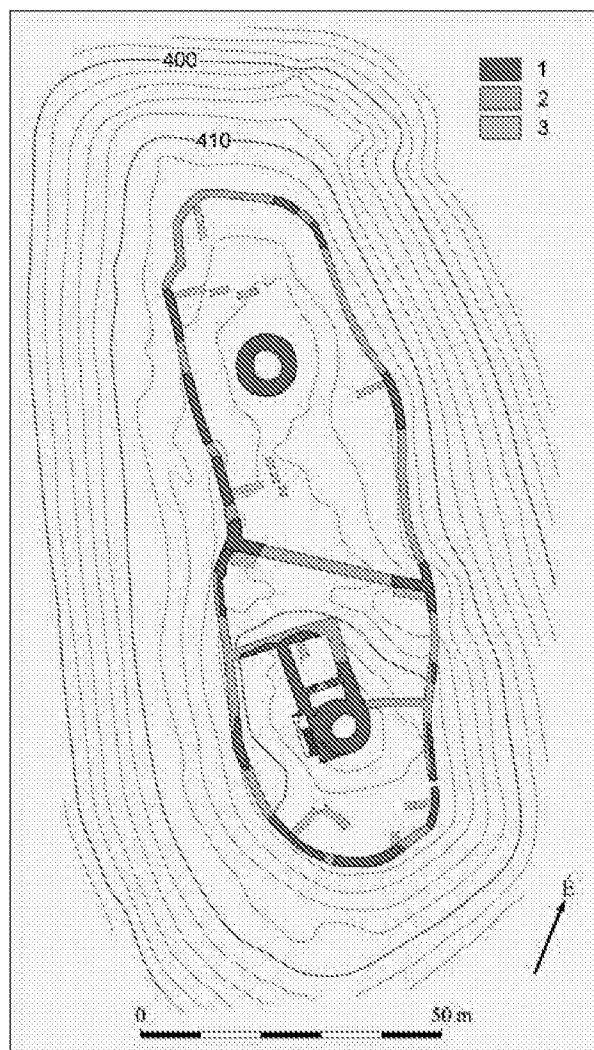
⁷⁶ GÁL-MLAKÁR 2007.

⁷⁷ Mái az egyetlen összefoglalás, még a feltárások lezárulta előtt: SZABÓ 1990. Lásd újabban: NOVÁKI et al. 2009, 28–29. Bene várát Koller Beáta dolgozza fel egyetemi szakdolgozatban.

⁷⁸ HOLL 1992.

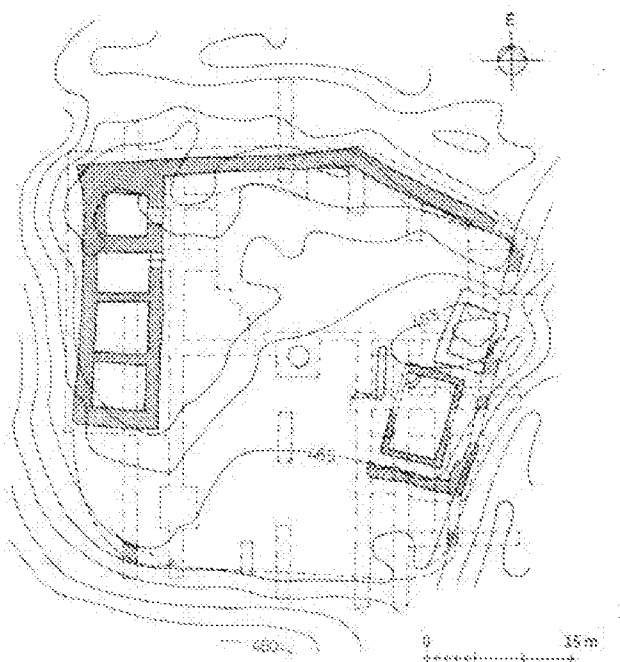
Kőszeg egyúttal jó példa arra is, hogy egy korlátozott kiterjedésű kutatás egy ilyen méretű vár esetében természetesen sok esetben csak hipotézisek megfogalmazását teszi lehetővé – ez azonban nem indokolja ezek kellő mélységű vizsgálat nélküli elvetését és egy még kevésbé megbízható újjal való pótlását.⁷⁹

A kőszegi északi palotaszárny gazdag homlokzatképzése (13. ábra) – a kapcsolt ablakok mögött faburkolatú lakószobát tételezhetünk fel – méltó lehetett a legjelentősebb tartományurak közé sorolható, a várral egybeépült várost alapító Kőszegi

11. ábra. Komlóska-Solymos vára ásatási alaprajza. GÁL-MLAKÁR 2007 nyomán átrajzolta: Réti Zsolt.
1. Álló falak; 2. feltételezhető falak; 3. kutatóárokok
Fig. 11. Ground plan of excavations at the castle of Komlóska-Solymos. Redrawing by Zsolt Réti after GÁL-MLAKÁR 2007.

1. Standing walls; 2. Postulated walls; 3. Research trenches

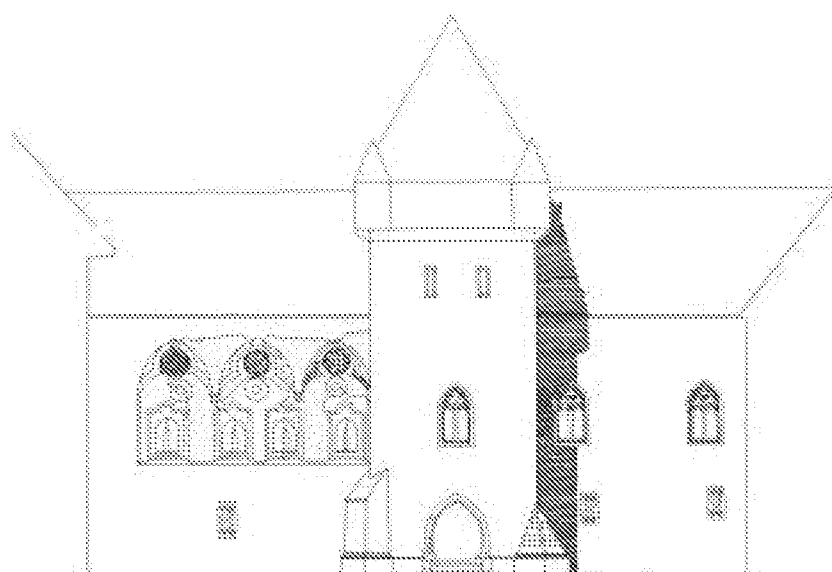
12. ábra. 1. Benevár ásatási alaprajza. FELD 1994a, Abb. 10. nyomán; 2. Benevár romjainak légi felvétele északkelet felől. Szabó Péter felvétele

Fig. 12. 1. Ground plan of excavations at Benevár, after FELD 1994a, Abb. 10; 2. Aerial photograph of the ruins of Benevár from the northeast.
Photograph by Péter Szabó

családhoz. Hangsúlyoznom kell azonban, hogy az utóbb felsorolt erősségek is kivétel nélkül úri nemzetségek egy-egy tagjának vagy ágának köszönheték építésüket.

Károly Róbert hatalmának megszilárdítása a 14. század elején a nemesi várbirtoklás és főként a

⁷⁹ BAKAY 1990.

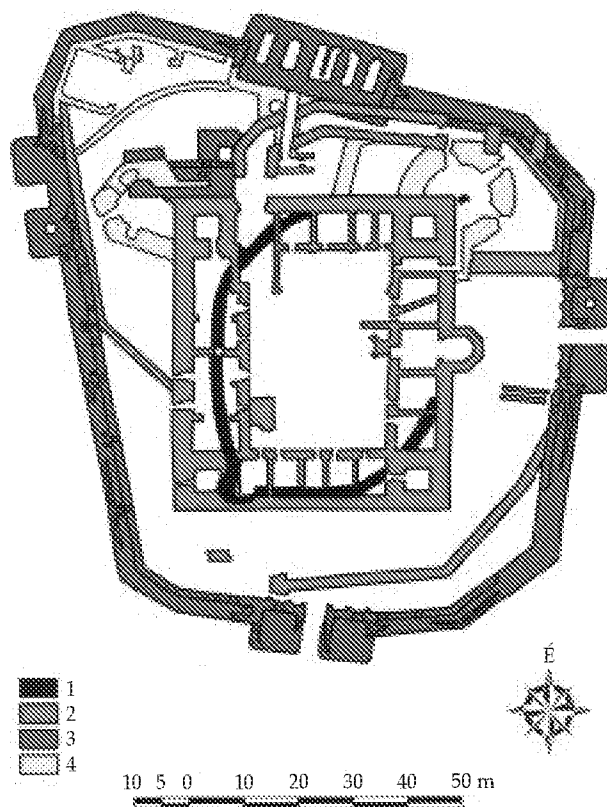

13. ábra. A kőszegi vár északi palotaépületének udvari homlokzata. Sedlmayr János rekonstrukciója. HOLL 1992, 35. kép nyomán
Fig. 13. The courtyard facade of the north palace building at the castle of Kőszeg. Reconstruction by János Sedlmayr, after HOLL 1992, Fig. 35

váráépítkezések hosszú évtizedekig tartó visszaszorulását jelentette, sőt, mint említettem, korábban emelt erősségek tucatjainak felhagyását is. Hangsúlyozni kell azonban, hogy nem csupán viszonylag egyszerű erődítmények, hanem teljesen kiépült kővárak is tartoznak ez utóbbi csoportba – jó példa erre az idézett sámsónházi Fejérkö vára.⁸⁰

Az Anjou-kor belpolitikai szempontból nyugodt évtizedeire így alapvetően a királyi építkezések voltak jellemzőek. Bár a királyi mellékrezidencia szerepét betöltő Diósgyőr (14. ábra) régészeti kutatásában nem az elmúlt két évtized volt a meghatározó, ekkor került sor a Czeglédy Ilona által 1988-ban⁸¹ közzétett építéstörténet részleges ártértelezésére is. A kváderburkolatos, három toronypáros, ágyúkazamatás külső várfalövet ma már nem eredeztetjük Nagy Lajos korából, bár pontos építési idejét nem ismerjük. Ezzel egy időben „fiatalabb lett” a keleti kapusoros és bejáratú rendszer is, melyet egyébként eredetileg feltárója is még Nagy Lajos korához kötött.⁸² Maga az 1300 körül emelt s a király által elbontatott első diósgyőri vár ovális alaprajzi formája azonban később is kedvelt maradt – legalábbis a magánvárak között –, így a Lackfiak által talán már közvetlenül Nagy Lajos halála után, a királyi központok közvetlen közelében emelt, s újabban ismét kutatott solymári vár is ezt az elrendezést mutatta.⁸³

Egy kisebb, főként a külső várterületet érintő kutatás kapcsán ugyancsak ártértelezésre került a

14. ábra. A diósgyőri vár alaprajza az építési periódusokkal. CZEGLÉDY 1988, 91, 66. kép nyomán készítette: Feld István.

1. 1300 körül; 2. 14. század (1360 után); 3. 15. század; 4. 16. század

Fig. 14. Ground plan of Diósgyőr Castle with construction periods, made by István Feld utilising CZEGLÉDY 1988, 91, Fig. 66.

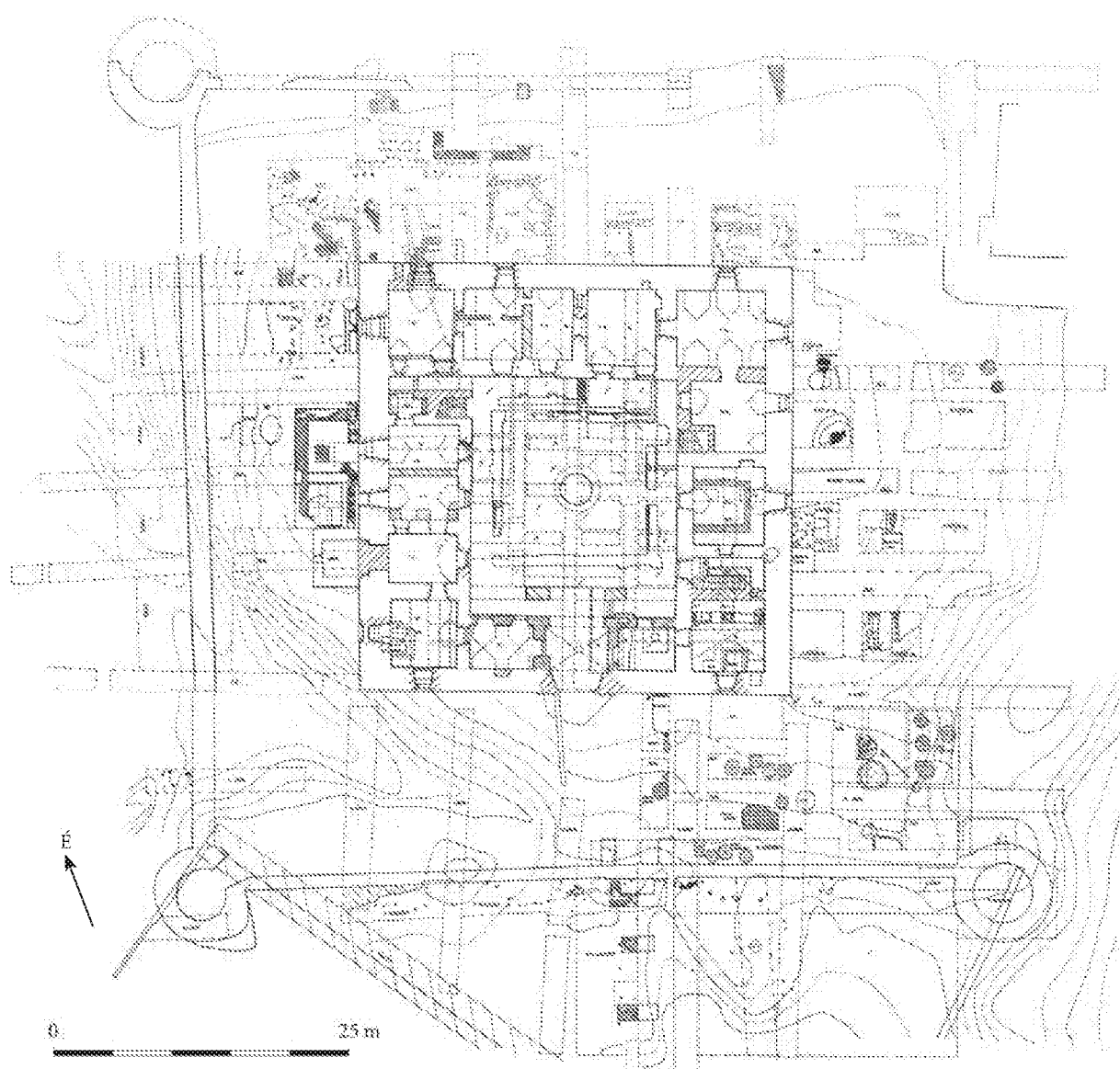
1. Around 1300; 2. 14th century (after 1360); 3. 15th century; 4. 16th century

⁸⁰ Úgy tűnik, ez a korán felhagyott erősség már egy fal-szorossal is rendelkezett, lásd: RÁCZ 2006

⁸¹ CZEGLÉDY 1988.

⁸² NOVÁKI – SÁRKÖZY – FELD 2007, 78–79.

⁸³ Legutóbb: FELD 2007b.

15. ábra. Az ozorai vár ásatási alaprajza, 1981–2002. Rajz: Gere László

Fig. 15. Ground plan of excavations at the castle of Ozora, 1981–2002. Drawing by László Gere

vértesi királyi vadászterület egyik központjában emelt gesztési vár korábban megfogalmazott építéstörténete. Az azonban még vitatott, hogy Nagy Lajosnak vagy utódjának és vejének, Luxemburgi Zsigmondnak köszönhető-e a ma álló, téglalap alaprajzú épülettömb építése.⁸⁴

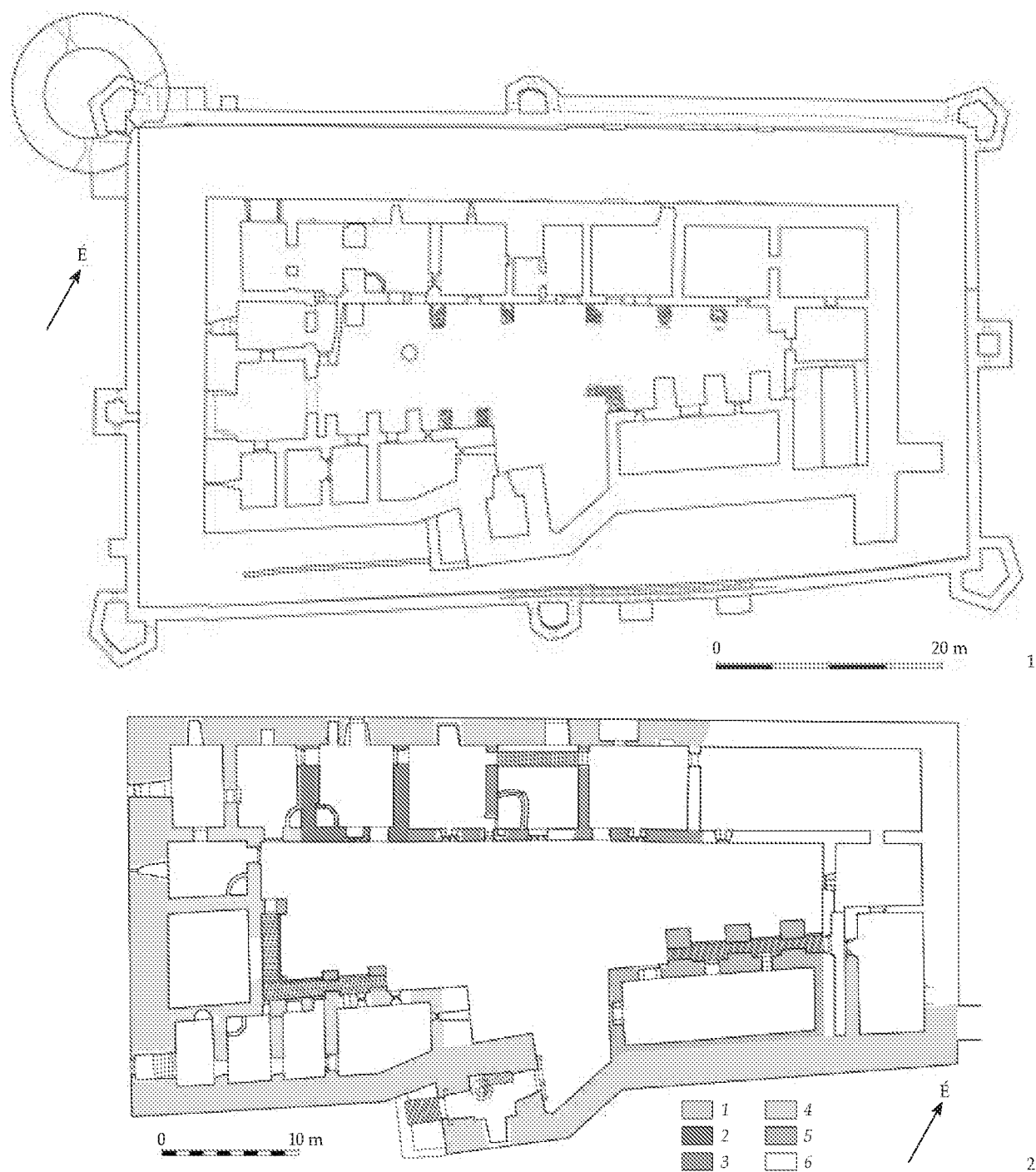
Ugyanígy, az eddig rendelkezésünkre álló régészeti és művészettörténeti adatok alapján, nem mindenben tisztázott e két uralkodó szerepe a 14–15. század tágabb értelemben vett fordulója két nagy királyi rezidenciájának, Visegrádnak és Budának kiépítésében sem. Külön tanulmányt igényelne a visegrádi palotaegyüttes építéstörténete vitás kérdéseinek számbavétele. Az utóbbi évek itt folytatott

jelentős ásatásainak eredményeiről ugyan számos feldolgozás született Buzás Gergely és munkatársai tollából, természetesen alaposan tárgyalva az épületegyüttes nagy Mátyás kori átalakítását is,⁸⁵ de úgy tűnik, hogy a régészeti kutatások lezárulta után nélkülözhetetlen lesz egy összefoglaló szintézis elkészítése is.

Mindez tehát Zsigmond és Hunyadi Mátyás budai rezidenciájára is vonatkozik, amelyekről

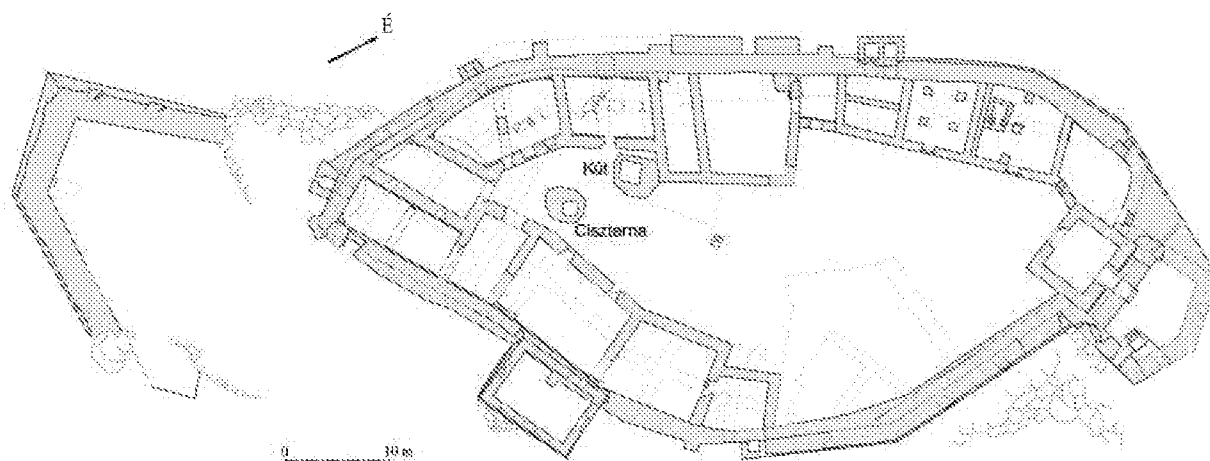
⁸⁴ FELD 2005d.

⁸⁵ Lásd a 10. jegyzetben felsorolt irodalmat, továbbá: TAKÁCS 2006, 69–73; FELD 2006b, 33–36. A visegrádi építéstörténet újabb, részleges revíziójára lásd: BUZÁS – MÉSZÁROS 2008.

16. ábra. 1. A gyulai vár földszinti alaprajza; 2. A gyulai vár emeleti alaprajza az építési periódusokkal:

1. 1405–1420, első fázis; 2. 1405–1420, második fázis; 3. 1405–1420, harmadik fázis;
 4. 1445; 5. 1500 körül; 6. újkori és modern. FELD 2000, 4. és 6. kép nyomán átrajzolta: Réti Zsolt
 Fig. 16. 1. Ground-level ground plan of the castle of Gyula; 2. Upper-storey ground plan of the castle of Gyula
 with construction periods: 1. 1405–20, first phase; 2. 1405–20, second phase;
 3. 1405–20, third phase; 4. 1445; 5. Around 1500; 6. Modern age and recent. Redrawing by Zsolt Réti
 after FELD 2000, Figs. 4. and 6

17. ábra. A füzéri vár ásatási alaprajza. SIMON 2005, 48, 2. kép nyomán átrajzolta: Réti Zsolt
Fig. 17. Ground plan of excavations at the castle of Füzer. Redrawing by Zsolt Réti after SIMON 2005, 48, Fig. 2

Gerevich László máig megkerülhetetlen régészeti nagymonográfiájának⁸⁶ megjelenése óta továbbra is elsősorban csak résztanulmányok és kiállítási katalógusok számára készített összefoglalások születtek – így legutóbb Tóth Sándor munkája a 2006. évi reprezentatív *Sigismundus Rex et Imperator* kiállítás tanulmánykötetében.⁸⁷ Kíváncsinos lenne ugyanakkor az utóbbi néhány évtized kisebb-nagyobb ásatásainak a korábbi közleményekhez méltó részletes közzététele is, s nem utolsósorban az épületek különösen nagyfokú pusztulása miatt felértékelődött faragott kőanyag feldolgozása.⁸⁸

A Zsigmond kor jelentős politikai-társadalmi változásait mintegy szimbolizáló vidéki főúri rezidenciák⁸⁹ kutatása esetében ugyancsak nem vállalkozhatom a részletek elemzésére. Filippo Scolari jelentős középkori részletekkel ránk maradt ozorai vára (15. ábra) kapcsán a nagyrészt már befejezett kutatás és – ugyan főként még csak előzetes közleményekben⁹⁰ – közzétett eredményei ellenére néha még ma is indokolatlanul túlhangsúlyozzák az épület szabályosságát és csupán feltételezett olaszos jellegét. Ugyanakkor a Maróti család, majd később Corvin János gyulai erőssége folyamatos bővülésének menetét a néhány éve lezárt újabb kutatások tisztázták (16. ábra 1–2).⁹¹ Korábbi előzményeket felhasználó, ugyancsak szabályos elrendezésű, késő középkori főnemesi várépület feltárását végzi ma is Tomka Gábor Ónodon.⁹² Bartos György és Juan Cabello eddigi eredményei arra utalnak, hogy hamarosan felderíthető lesz mind a Garaiak, mind a Perényiek siklósi rezidenciájának építéstörténete is.⁹³ Újabb eredmények – bár továbbra is főként csak részeredmények – születtek emellett a

korábban feltárt várpalotai⁹⁴ és kispánai⁹⁵ főúri rezidenciák esetében is.

A késő középkorban is folyamatosan használt hegyi várak teljességre törekvő feltárása – mind Füzer (17. ábra), mind Szigliget esetében (Simon Zoltán, illetve Gere László ásatása) – a szinte állandó bővítést igazolta, mely nem szakadt meg a kora újkorban sem, sőt mintha az építési tevékenység ekkor még intenzívebb lett volna.⁹⁶ A 15. század végétől már gyakran nem csupán uradalmi központként szolgáló erősségek számos, eddig kellő mélységig még nem vizsgált elemét – kaputornyok, lakóterek, gazdasági építmények – sikerült e várakban feltárni. Fontosak emellett azok a részletek, amelyeket Somló (konyha),⁹⁷ Csókakő (ciszterna),⁹⁸ vagy Drégely várában (korai ágyúállás)⁹⁹ végzett kutatások

⁸⁶ GEREVICH 1966.

⁸⁷ TÓTH 2006. Lásd még átfogóan: BUZÁS 1997, továbbá tőle egy további tanulmány a jelen kötetben. Egy emlékcsoport mintaszerű feldolgozása: VÉGH 1998.

⁸⁸ A kérdéstről legutóbb: PAPP 2005, 13–20, részletes irodalommal.

⁸⁹ FELD 1992b.

⁹⁰ FELD et al. 1988; továbbá legutóbb: FELD 2003; FELD 2006b, 40–43.

⁹¹ FELD 2000; FELD 2006b.

⁹² TOMKA G. 2000; NOVÁKI – SÁRKÖZY – FELD 2007, 85–86.

⁹³ BARTOS – CABELLO 2007.

⁹⁴ LÁSZLÓ 2006.

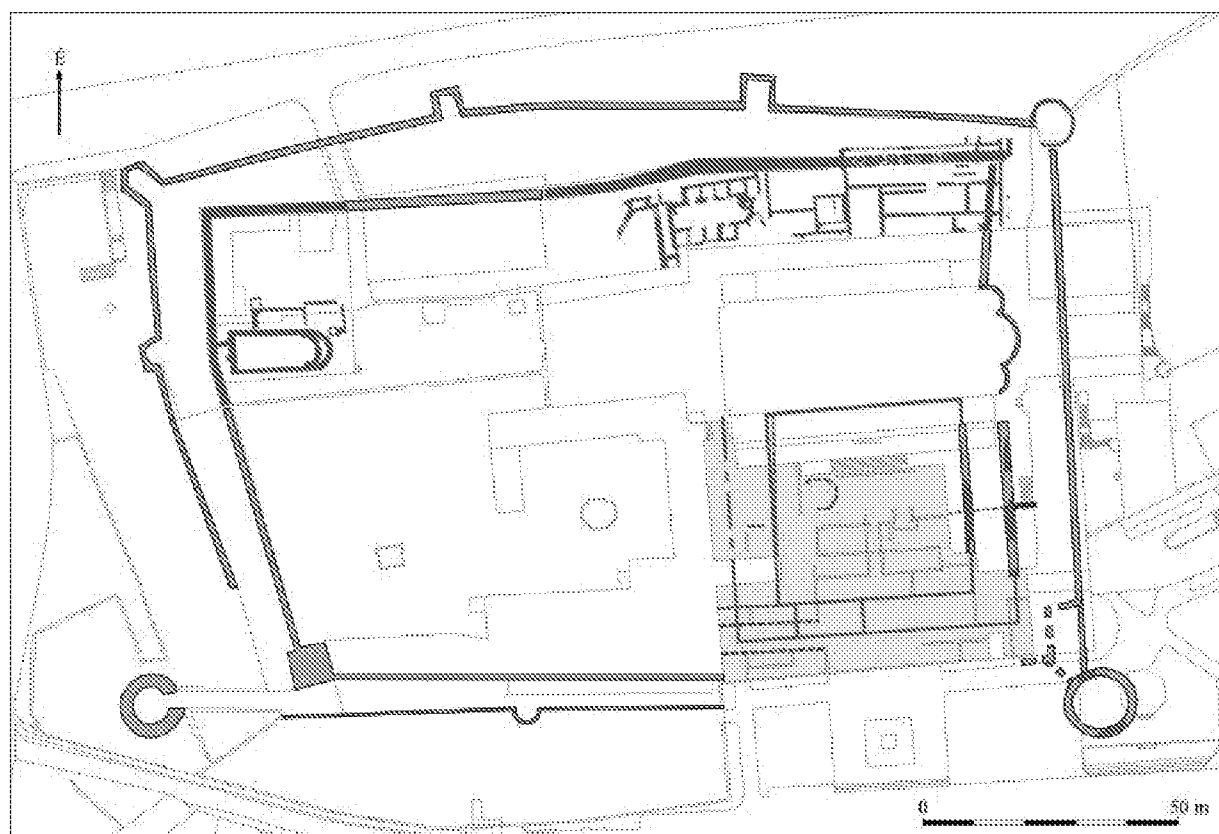
⁹⁵ VIRÁGOS 2006, 40–60.

⁹⁶ SIMON 2005; GERE 2003. Sőt, Salgó esetében az alsóvár 1526 utáni kiépítését lehetett igazolni. FELD 2002.

⁹⁷ FÜLÖP 2006; FELD – OROSZ 2007.

⁹⁸ HATHÁZI 1999.

⁹⁹ MAJCHER 2005.

18. ábra. A pécsi püspökvár középkori építményeinek összesítő alaprajza. Jobbra alul a talajradarral vizsgált terület (világosbarna). Visy 2007, 6. ábra nyomán, vö.: 102. jegyzet

Fig. 18. Composite ground plan of the medieval buildings of the bishop's castle at Pécs. The area investigated using ground-penetrating radar is shown in the bottom right (light brown), after Visy 2007, Fig. 6., cf. note 102

érintettek (ásatók: Fülöp András, Hatházi Gábor, Majcher Tamás). Mindezek – remélhetőleg belátható időn belül hozzáférhető – eredményei általános következtetések levonására is alkalmassá válhatnak, így többek között a tűzfegyverek Mohács előtti elterjedése kérdésében.¹⁰⁰

A középkori püspöki rezidenciák közül jelentős középkori részletek Győrben (László Csaba kutatása) a ma is álló palotafalakban, míg Pécsen jelentős romok formájában (G. Sándor Mária és Gerő Győző ásátása) először a püspökvár északi sávjában kerültek elő – értékelésük részben már hozzáférhető.¹⁰¹ Az utóbbi helyen ugyanakkor az ókeresztény

emlékek nagyszabású bemutatása kapcsán újabban a székesegyháztól délre is tártak fel középkori falakat, sőt a talajradaros vizsgálati módszer eredményeinek alkalmazásával Visy Zsolt már kísérletet tett az eddigi építéstörténeti koncepció felülvizsgálatára is (18. ábra).¹⁰² Vácott Tettamanti Sarolta főként csak a várfalakat kutathatta.¹⁰³ Végül az Árpád-kor vonatkozásában a dolgozatom elején már tárgyalt Esztergom ekkor már csupán érseki tulajdonban álló késő középkori épületegyüttese – egy átfogó igényű építészeti összefoglalás¹⁰⁴ ellenére – alapvetően monografikus feldolgozásra vár, hasonlóan Eger több évtizedes régészeti kutatásához.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Ebből a szempontból különösen fontosnak tűnik a Sajó-völgy huszita által megszállt várainak kutatását célzó program (Szörényi Gábor).

¹⁰¹ LÁSZLÓ 2000; *Bischofsburg* 1999. Lásd továbbá Gerő Győző és G. Sándor Mária tanulmányát e kötetben.

¹⁰² VISY 2007. A 6. ábraként közölt alaprajzot Visy Zsolt Szőnyi Ottó, Gosztonyi Gyula, G. Sándor Mária, Gerő Győző, Kárpáti Gábor, Katona Győr Zsuzsa, Gábor

Olivér Tóth Zsolt, Pattantyús-Ábrahám Miklós és saját kutatásai alapján tervezte és Szabó Máté kivitelezte. Átdolgozására (Réti Zsolt munkája) nyomdatechnikai okok miatt került sor.

¹⁰³ Legutóbb: TETTAMANTI 2007.

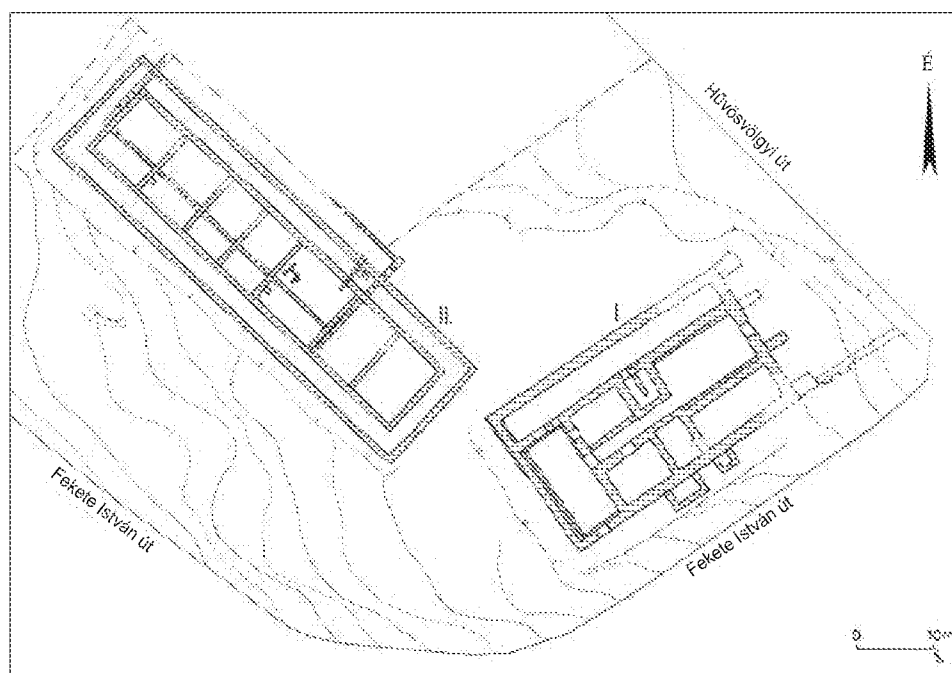
¹⁰⁴ VUKOV 2004.

¹⁰⁵ Lásd e témakörben újabban: FELD 2006c; GIBER 2008a; GIBER 2008b.

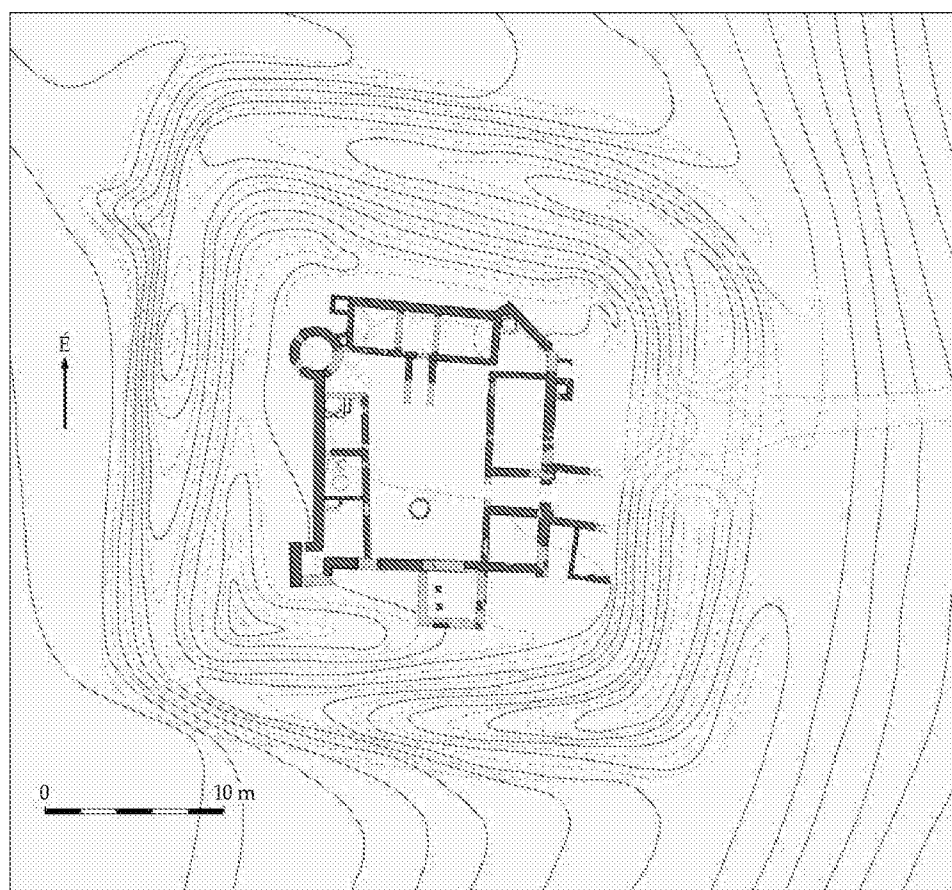
19. ábra. A nyéki királyi épületek feltárt maradványai.
FELD 1994b, 348.
nyomán

Fig. 19. Excavated remains of the royal buildings at Nyék, after FELD 1994b, 348

20. ábra.
A botszentgyörgyi castellum alaprajza.
VÁNDOR 1992, 216,
6. kép nyomán
átrajzolta: Réti Zsolt

Fig. 20. Ground plan
of the castellum
at Botszentgyörgy.
Redrawing
by Zsolt Réti
after VÁNDOR 1992, 216,
Fig. 6

Bár a korai reneszánsz várait és rezidenciáit említve nem hagyható figyelmen kívül a tárgyalt királyi és főpapi erősségek mellett az ugyancsak érintett Ónod vagy Siklós, sőt Ozora vára sem, ki kell emelni egyrészt az első, már nem átépített, hanem teljesen az új stílus jegyében emelt alkotásként a nyéki villaépületeket (19. ábra),¹⁰⁶ amelyek hitelesítő ásatása is megtörtént, másrészt a különösen gazdag részletekkel, a késő gótika és a kora reneszánsz egyedülálló szimbiózisával ránk maradt simontornyai várat.¹⁰⁷ Az előbbi esetben a faragott kövek feldolgozását, az utóbbiban pedig Horler Miklós monográfiájának közzétételét már régóta hiányolja a kutatás.

Befejezésképpen a késő középkori kastélyokról, a *castellum*okról kell még röviden szólnom. Bár Koppány Tibor 1999-ben közreadott monográfiájában¹⁰⁸ összegyűjtötte az összes rendelkezésre álló régészeti adatot is – köztük szerepel az egyetlen, Vándor László által teljesen feltárt botszenigyörgyi épület (20. ábra)¹⁰⁹ is –, de ezen erődtípus pontosabb ismérveit mindezek alapján még korántsem sikerült egyértelműen meghatározni. Így csak újabb feltárásoktól remélhető, hogy kideríthessük, volt-e markáns formai vagy funkcionális különbség a sajnos még ugyancsak kevésbé kutatott késő középkori udvarházak, kastélyok, illetve síkvidéken épített – az előbbi példák között is szereplő – várak között.¹¹⁰

IRODALOM

- BAKAY 1990 BAKAY Kornél: Árpád-kori vár, lakótorony és védmű Kőszegen. *Savaria* 19:2 (1990) 45–79.
- BAKAY 1996 BAKAY Kornél: *Castrum Kwszug*. Kőszeg 1996.
- BARTOS – CABELLO 2007 BARTOS György – CABELLO, Juan: A Perényiek és a siklói reneszánsz. In: *Emlékkötet Szatmári György tiszteletére*. Szerk.: Fedeles Tamás. Egyháztörténeti Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye Történetéből 3. Budapest – Pécs 2007, 81–114.
- Bischofsburg 1999 *Die Bischofsburg zu Pécs. Archäologie und Bauforschung – A pécsi püspökvár. Régészet és épületkutatás*. Red.: Szijártó, Kálmán – G. Sándor, Mária. ICOMOS. Hefte des Deutschen Nationalkomitees 22. Budapest – München 1999.
- BODNÁR – CABELLO – SIMON 1993 BODNÁR Katalin – CABELLO, Juan – SIMON Zoltán: A zagyvafői vár kutatása (Die Erforschung der Burg von Zagyvafő). In: *Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk.: Lövei Pál. Budapest 1993, 85–113.
- BOZÓKI 1998 BOZÓKI Lajos: Visegrád vára és tornyai. Néhány gondolat az erődített tornyok katonai és szimbolikus értelméről (Burg und Türme von Visegrád. Einige Gedanken über die militärische und symbolische Rolle der befestigten Türme). In: *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk.: Bardoly István – László Csaba. Budapest 1998, 121–132.
- BOZÓKI 2006 BOZÓKI Lajos: A fellegrád leírása és építéstörténete. In: *Visegrádi fellegrád* 2006, 7–25.
- BÓNA 1995 BÓNA István: *Az Árpádok korai várairól*. Debrecen 1995.
- BÓNA 1998 BÓNA István: *Az Árpádok korai várai*. Debrecen 1998.

¹⁰⁶ FELD 1994b; újabban: FELD 2008. Meg kell említeni emellett PAPP 2005, 149. téves értékelését is, aki a korábbi művészettörténeti kutatás álláspontját képviselve csak átépítésről ír!

¹⁰⁷ Mindaddig az egyetlen érdemi feldolgozás: HORLER – H. TABAJDI 1987.

¹⁰⁸ KOPPÁNY 1999.

¹⁰⁹ Az erősségről egy, az előkerült leletanyagot is áttekinthető összefoglalás készült (VÁNDOR 1995), mely azonban messze nem tekinthető az épület jelentőségéhez méltó részletes monográfiának.

¹¹⁰ A munkám címében szereplő „vár” fogalmát szűkebben értelmezve nem kívántam foglalkozni a városerődítésekkel – e témát a 10. Nemzetközi Castrum Bene Konferencia tárgyalta 2007 áprilisában az erdélyi Nagyszebenben –, de a templomok és kolostorok erődítéseivel sem. Utóbbiakra lásd legutóbb: TOLNAI 2001, valamint Bodó Balázs Pécsváradról írott tanulmányát a jelen kötetben. Az udvarházak kérdésében alapvető: VIRÁGOS 2006.

- BUZÁS 1996 Buzás Gergely: Visegrád. In: Altmann Julianna – Biczó Piroska – Buzás Gergely – Horváth István – Kovács Annamária – Siklósi Gyula – Végh András: *Medium regni. Középkori magyar királyi székhelyek*. Budapest 1996, 115–161.
- BUZÁS 1997 Buzás, Gergely: Einige Fragen zur Baugeschichte des Schlosses von Buda. (Die Epoche von Ludwig dem Grossen und Sigismund). *ActaHIAHung* 39 (1997) 71–116.
- BUZÁS 2004 Buzás Gergely: Az esztergomi vár románkori és gótikus épületei. In: *Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa*. Szerk.: Buzás Gergely – Tolnai Gergely. Az Esztergomi Vármúzeum Füzetek 2. Esztergom 2004, 7–44.
- BUZÁS 2006a Buzás Gergely: Tíz év középkori régészeti kutatásai Visegrádon. *Castrum* 4 (2006:2) 107–112.
- BUZÁS 2006b Buzás Gergely: 11. századi ispáni várainkról (Über die Gespanschaftsburgen Ungarns im 11. Jahrhundert). In: *„Gondolják, látják...”* 2006, 43–53.
- BUZÁS – LŐVEI 2001 Buzás Gergely – Lővei Pál: *A visegrádi királyi palota északnyugati épülete és az utcai homlokzat zárt erkélye*. Visegrád Régészeti Monográfiái 4. Visegrád 2001.
- BUZÁS – MÉSZÁROS 2008 Buzás Gergely – Mészáros Orsolya: A középkori Visegrád egyházainak régészeti kutatásai. *Magyar Sion* (Új folyam) 2 (2008) 71–103.
- CZEGLÉDY 1988 CZEGLÉDY Ilona: *A diósgyőri vár* [Diósgyőr Castle]. Budapest 1988.
- DÉNES 1990 DÉNES József: Árpád-kori vár Gőr-Kápolnadombon (Arpadenzeitliche Burg in Gőr-Kápolnadomb). In: *Várak a 13. században* 1990, 203–207.
- DÉNES 2004 DÉNES József: Földhalomvárak az Árpádok királyi udvarhelyein. In: *„Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára / Studies in Honour of András Kubinyi on His Seventieth Birthday*. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Budapest 2004, 123–129.
- ENGEL 2003 ENGEL Pál: Vár és hatalom. Az uralom területi alapjai a középkori Magyarországon I–II. In: Engel Pál: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Szerk.: Csukovits Enikő. Budapest 2003, 162–197.
- FEKETE 1996 FEKETE Mária: Adatok Velem-Szentvid középkori történetéhez. In: *In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére*. Szerk.: Lengvári István. Pécs 1996, 53–69.
- FEKETE 2007 FEKETE Mária: Szentvid vára. Adatok Kőszeghegyalja ős- és középkori várainak topográfiájához (Die Burg von Szentvid). *Savaria* 31:2 (2007) 77–155.
- FELD 1985 FELD István: Későközépkori várkutatásunk újabb eredményei (Die neuesten Ergebnisse der Burgenforschung des Spätmittelalters, 13.–16. Jahrhundert). In: *Középkori régészetiünk* 1985, 175–201.
- FELD 1987 FELD István: Megjegyzések az Árpád-kori ún. kisvárak kérdéséhez (Comments on the Problems of the So-called Fortlets of the Árpadian Age). *Műemlékvédelem* 31 (1987) 1–8.
- FELD 1990a FELD István: A 13. századi várak az eddigi kutatásokban (Die ungarischen Burgen des 13. Jahrhunderts in den bisherigen Forschungen). In: *Várak a 13. században* 1990, 8–21.
- FELD 1990b FELD István: Megjegyzések a tudományos várkutatás módszertanához [Remarks on the Methodology of Scholarly Castle Research]. *Műemlékvédelem* 34 (1990) 129–138.
- FELD 1991 FELD István: Középkori váraink kutatásáról [Research on Medieval Hungarian Castles]. *Műemlékvédelem* 35 (1991) 197–219.
- FELD 1992a FELD István: A 15. századi castrum mint kutatási probléma (Das Castrum des 15. Jahrhunderts als Forschungsproblem). In: *Várak a későközépkorban. Castrum Bene 2/1990*. Szerk.: Cabello, Juan. Budapest 1992, 13–39.
- FELD 1992b FELD, István: Spätmittelalterliche Residenzen in Ungarn. *Chateau Gaillard* 15 (1992) 171–187.
- FELD 1994a FELD, István: Der Beginn der Adelsburg im mittelalterlichen Königreich Ungarn. *Chateau Gaillard* 16 (1994) 188–205.

- FELD 1994b FELD István: A nyéki királyi villák. In: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Galéria. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre. Budapest 1994, 348–350.
- FELD 1999 FELD, István: Ecilburg und Ofen – zur Problematik der Stadtburgen in Ungarn. In: *Burg und Stadt. Castrum Bene* 6. Ed.: Durdík, Tomáš. Praha 1999, 73–88.
- FELD 2000 FELD István: A gyulai vár a középkorban. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szerk.: Kollár Tibor. Szeged 2000, 257–280.
- FELD 2002 FELD István: A salgói vár történetének és építésének korszakai. In: *Salgótarjáni Új Almanach* II. Szerk.: Szvircsek Ferenc. Salgótarján 2002, 217–237.
- FELD 2003 FELD István: Az ozorai várkastély története (The History of the Castle of Ozora). *Műemlékvédelem* 47 (2003) 1–13.
- FELD 2005a FELD István: Salgó vára. *Castrum* 1 (2005:1) 109–111.
- FELD 2005b FELD István: Buzás Gergely – Tolnai Gergely (szerk.): Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa. Esztergom 2004. (Könyvismertetés). *Castrum* 1 (2005:1) 69–75.
- FELD 2005c FELD István: Hollókő vára. *Castrum* 1 (2005:1) 115–118.
- FELD 2005d FELD István: Gesztes várának kutatástörténete. *Castrum* 2 (2005:2) 9–30.
- FELD 2006a FELD, István: Zur Frage der Beheizung auf mittelalterlichen Burgen. (Schwerpunkt Ungarn). In: *Alltag auf Burgen im Mittelalter*. Hrsg. von Zeune, Joachim. Veröffentlichungen der Deutschen Burgenvereinigung e.V. Reihe B: Schriften, Band 10. Braubach 2006, 100–107.
- FELD 2006b FELD István: Uralkodói és főúri reprezentációs épületek az Anjou- és Zsigmond-kori Magyarországról. Ami egy kiállítási katalógusból kimaradt. *Castrum* 3 (2006:1) 27–45.
- FELD 2006c FELD István: Árpád-kori „lakótorony” az egri püspökvárban? *Az Egri Vár Híradója* 38 (2006) 8–20.
- FELD 2007a FELD István: Kőszeg-Óház. *Castrum* 5 (2007:1) 147–150.
- FELD 2007b FELD István: A solymári vár 2006. évi ásatása. *Castrum* 5 (2007:1) 127–130.
- FELD 2007c FELD István: A motték kérdése Magyarországon (Die Frage der Motten in Ungarn). *Savaria* 31:2 (2007) 217–245.
- FELD 2008 FELD István: A nyéki királyi épületek. Késő középkori curia–villa–aula–vadászkastély–nyaraló a budai hegyekben. In: *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére*. Szerk.: Feld István – Somorjay Selysette. Budapest 2008, 21–42.
- FELD – CABELLO 1980 FELD István – CABELLO, Juan: *A füzeri vár* (Die Burg Füzér). Borsodi Kismonográfiák 11. Miskolc 1980.
- FELD et al. 1988 FELD István – KISFALUDI Júlia – VÖRÖS István – KOPPÁNY Tibor – GERELYES Ibolya – MIKLÓS Zsuzsa: Jelentés az ozorai várkastélyban és környékén 1981–85-ben végzett régészeti kutatásokról. *BÁMÉ* 14 (1988) 261–337.
- FELD – OROSZ 2007 FELD, István – OROSZ, Krisztina: Burgküchen des Mittelalters und der frühen Neuzeit im Königreich Ungarn. In: *Küche – Kochen – Ernährung. Archäologie, Bauforschung und Naturwissenschaften*. Hrsg. von Klein, Ulrich – Jansen, Michaela – Untermann, Matthias. Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit 19. Paderborn 2007, 65–76.
- FÜGEDI 1986 FÜGEDI, Erik: *Castle and Society in Medieval Hungary (1000–1437)*. Budapest 1986.
- FÜLÖP 2006 FÜLÖP András: Somló vára az első ásatások tükrében (Die Burg Somló im Spiegel der bisherigen Ausgrabungen). In: *„Gondolják, látják...”* 2006, 119–128.
- GÁDOR 1985 GÁDOR Judit: A sály-latori nemzetségek központ kutatása (Durchforschung des Sippenzentrums zu Sály-Lator). In: *Középkori régészetiünk* 1985, 115–128.
- GÁL-MLAKÁR 2007 GÁL-MLAKÁR Viktor: Komlóska-Pusztavár régészeti feltárásának eredményei (Archaeological Investigations at Komlóska-Pusztavár). *HOMÉ* 46 (2007) 87–113.

- GERE 2003 GERE László: A szigligeti vár ásatása 1992–2000 – The excavation of the Szigliget Castle 1992–2000. In: *RégKut* 2000 (2003) 67–73.
- GEREVICH 1966 GEREVICH László: *A budai vár feltárása*. Budapest 1966.
- GEREVICH 1983 GEREVICH, László: The royal court (curia), the provost's residence and the village at Dömös. *ActaArchHung* 35 (1983) 385–409.
- GIBER 2008a GIBER Mihály: Az egri várbeli késő középkori püspöki palota. *Castrum* 7 (2008:1) 49–88.
- GIBER 2008b GIBER Mihály: Adatok az egri vár középkori építéstörténetéhez ([Eger Castle in the Middle Ages] Observations on the Architectural History of Medieval Episcopal Palace). *Agria* 44 (2008) 37–80.
- „Gondolják, látják...” 2006 „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...”. *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére / Burgenkundliche Studien zum 80. Geburtstag von Gyula Nováki*. Szerk.: Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa. Budapest 2006.
- GÖMÖRI 2002 GÖMÖRI János: *Castrum Supron. Sopron vára az Árpád-korban* (Castrum Supron. The Castle of Sopron and Its County in the Árpád-age /11th–13th Cent. A.D./). Sopron 2002.
- HATHÁZI 1999 HATHÁZI Gábor: A Csákok vára. In: *A 700 éves Csókakő*. Szerk.: Béni Kornél. Csókakő 1999, 22.
- HAVASI 2006 HAVASI Krisztina: Az óbudai királyi, utóbb királynéi vár köemlékei. Kutatási helyzetkép, 2004 (Steindenkmäler der königlichen Burg von Óbuda. Forschungsbericht, 2004). *BudRég* 40 (2006) 221–252.
- HEINE 1991 HEINE, Hans-Wilhelm: Burgen der salischen Zeit in Niedersachsen – Ein Überblick. In: *Burgen der Salierzeit. Teil I. In den nördlichen Landschaften des Reiches*. Hrsg. von Böhme, Horst Wolfgang. Sigmaringen 1991, 9–84.
- HOLL 1992 HOLL Imre: *Kőszeg vára a középkorban. Az 1960–1962. évi ásatások eredménye* (Die Burg Kőszeg /Güns/ im Mittelalter. Die Ausgrabungsergebnisse der Jahre 1960–1962). *FontArchHung*. Budapest 1992.
- HORLER – H. TABAJDI 1987 HORLER Miklós – H. TABAJDI Márta: *A simontornyai vár*. Szekszárd 1987.
- HORVÁTH 2001 HORVÁTH István: Az esztergomi királyi és érseki székhely az Árpádok korában. In: „*Lux Pannoniae*”. *Esztergom, az ezeréves kulturális metropolis*. Esztergom 2001, 15–36.
- HORVÁTH 2002 HORVÁTH Richárd: *Várak és politika a középkori Veszprém megyében*. Értekezés a doktori fokozat megszerzése érdekében a történelem tudományában. Debrecen 2002. [Kézirat]
- IRÁSNÉ MELIS 1999 IRÁSNÉ MELIS Katalin: Régészeti adatok a budapesti 11–13. századi királyi udvarhelyek kutatásához (Archäologische Angaben zur Forschungen der königlichen Residenz). *BudRég* 33 (1999) 291–312.
- IRÁSNÉ MELIS 2007 IRÁSNÉ MELIS Katalin: A margitszigeti királyi udvarhely átépítése és a domonkos apáca kolostor alapítása (1243–1255). In: *A tatárjárás 1241–42. Kiállítási katalógus* – Magyar Nemzeti Múzeum. Szerk.: Ritoók Ágnes – Garam Éva. Budapest 2007, 115–120.
- IRÁSNÉ MELIS – TÓTH 2006 IRÁSNÉ MELIS Katalin – TÓTH Attila: A Budapest Margit-szigeti királyi udvarhely és domonkos apáca kolostor területén előkerült építészeti kőtöredékek katalógusa (Katalog der im Bereich des Königssitzes und dem Dominikanerinnenkloster auf der Margareteninsel von Budapest gefundenen architektonischen Steinfragmente). *BudRég* 40 (2006) 179–219.
- IVÁN 2004 IVÁN László: *A visegrádi vár története a kezdetektől 1685-ig*. Visegrád 2004.
- KISS 1995 KISS Gábor: A 13. századi zalaki vár fatornya (Der Holzturm der Zalaker Burg aus dem 13. Jahrhundert). In: *A Nyugat-Dunántúl népi építészete*. Szerk.: Cseri Miklós. Szentendre – Szombathely 1995, 211–216.
- KISS 2000 KISS Gábor: *Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei*. Szombathely 2000.
- KISS 2007 KISS Gábor: Sorkifalud-Zalak. *Castrum* 5 (2007:1) 172–174.

- KOPPÁNY 1985 KOPPÁNY Tibor: Középkori kastélyaink és kutatásuk problémái (Mittelalterliche Schlösser in Ungarn und ihre Forschungsprobleme). In: *Középkori régészetünk* 1985, 203–210.
- KOPPÁNY 1999 KOPPÁNY Tibor: *A középkori Magyarország kastélyai* (Manor-houses and Castles in Medieval Hungary). MűF 26. Budapest 1999.
- Középkori régészetünk 1985 *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszéri feladatai* (Neuere Ergebnisse und aktuelle Fragen der Mittelalter-Archäologie in Ungarn). Szerk.: Fodor István – Selmeczi László. Budapest 1985.
- KRALOVÁNSZKY 1985 KRALOVÁNSZKY Alán: Az ispánsági várak kérdéséhez (Zur Frage der Gespanschaftsburgen). In: *Középkori régészetünk* 1985, 129–131.
- KUBINYI 1990 KUBINYI András: Árpád-kori váraink kérdése. Kísérlet egy közbülső kutatási mérleg felállításához (Zur Frage der arpadenzeitlichen Burgen. Versuch einer interimistischen Forschungsbilanz). In: *Várak a 13. században* 1990, 290–301.
- KUBINYI 1992 KUBINYI András: Középkori váraink néhány kérdéséhez. *Műemlékvédelem* 36 (1992) 117–121.
- KUBINYI 1999 KUBINYI András: Residenz- und Herrschaftsbildung in Ungarn in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts und am Beginn des 16. Jahrhunderts. In: *Fürstliche Residenzen im spätmittelalterlichen Europa*. Hrsg. von Patze, Hans – Paravicini, Werner. Vorträge und Forschungen 36. Sigmaringen 1999, 421–462.
- LÁSZLÓ 2000 LÁSZLÓ Csaba: A győri püspökvár építéstörténetének vázlata (Data Concerning the Medieval History of the Bishop's See [Castle] in Győr). *Arrabona* 38 (2000) 97–130.
- LÁSZLÓ 2006 LÁSZLÓ Csaba: A várpalotai 14. századi „palota” (Der „Palast” des 14. Jahrhunderts von Várpalota). In: *„Gondolják, látják...”* 2006, 163–170.
- MAGYAR 1985 MAGYAR Kálmán: Ispánsági és nemzetségi központok kutatása Somogyban (Untersuchung der Gespanschafts- und Sippenzentren in Somogy). In: *Középkori régészetünk* 1985, 133–141.
- MAJCHER 2005 MAJCHER Tamás: Drégely vára. *Castrum* 1 (2005:1) 120–121.
- Medieval Visegrád 1995 *Medieval Visegrád*. Ed.: Laszlovszky, József. DissPan III.4. Budapest 1995.
- MEZŐSINÉ KOZÁK 2006 MEZŐSINÉ KOZÁK Éva: A hollókői vár kutatási eredményei (Die Ergebnisse der Erforschung der Burg von Hollókő). In: *„Gondolják, látják...”* 2006, 187–201.
- MÉSZÁROS 2005 MÉSZÁROS Orsolya: Szigliget várának története a középkorban. *Fons* 12:3 (2005) 299–377.
- MIKLÓS 1981 MIKLÓS Zsuzsa: Árpád-kori földvár Mende-Lányváron (Die arpadenzeitliche Erdburg von Mende-Lányvár). *ArchÉrt* 108 (1981) 233–250.
- MIKLÓS 1982 MIKLÓS Zsuzsa: *A Gödöllői dombvidék várai* [Die Burgen im Hügelland von Gödöllő]. Aszód 1982.
- MIKLÓS 1985 MIKLÓS Zsuzsa: Árpád-kori (XII–XIV. századi) kisvárok Magyarországon (Arpadenzeitliche /12.–14. Jh./ Kleinburgen in Ungarn). In: *Középkori régészetünk* 1985, 143–158.
- MIKLÓS 1988 MIKLÓS Zsuzsa: A Tolna megyei nyéki vár (Felsőnyék-Várhegy) [Die Burg Nyék im Komitat Tolna]. *BÁMÉ* 14 (1988) 205–259.
- MIKLÓS 2001 MIKLÓS Zsuzsa: A Zengővár helye a hazai váráépítészetben. In: *Pécsvárad*. Szerk.: Füzes Miklós. Pécsvárad 2001, 67–90.
- MIKLÓS 2007 MIKLÓS Zsuzsa: *Tolna megye várai* [Die Burgen im Komitat Tolna]. VAH 22. Budapest 2007.
- NAGY 2004 NAGY Emese: Esztergom vára a korai Árpád-korban. In: *Változatok történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerk.: Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs. Monumenta Historica Budapestinensia 14. Budapest 2004, 51–57.
- NEUMANN 2007 NEUMANN Tibor: *A Korlátkövek. Egy előkelő család története és politikai szerepélése a 15–16. században*. Győr 2007.
- NÉMETH 1985 NÉMETH Péter: Az I. István-kori ispánsági központok kutatásának eredményei és feladatai (Ergebnisse und Aufgaben der Erforschung gespanschaftlicher Zentren aus der Zeit von Stephan I.). In: *Középkori régészetünk* 1985, 105–114.

- NOVÁKI 1975 NOVÁKI Gyula: Várépítészetiünk kezdetei. In: *Várépítészetiünk*. Szerk.: Gerő László. Budapest 1975, 45–61.
- NOVÁKI 1990 NOVÁKI Gyula: A középkori Szentmihály falu földvára és szántóföldjei (Der Burgwall und die Äcker des mittelalterlichen Dorfes Szentmihály). *Zalai Múzeum* 2 (1990) 209–219.
- NOVÁKI 1991–1992 NOVÁKI Gyula: A borsodi földvár sánca (Die Erdburgschanze von Borsod). *HOMÉ* 30–31 (1991–1992) 125–145.
- NOVÁKI et al. 2009 NOVÁKI Gyula – BARÁZ Csaba – DÉNES József – FELD István – SÁRKÖZY Sebestyén: *Heves megye várai az őskortól a kuruc korig*. Magyarország Várainak Topográfiaja 2. Budapest – Eger 2009.
- NOVÁKI – SÁNDORFI 1981 NOVÁKI, Gyula – SÁNDORFI, György: Untersuchung der Struktur und des Ursprungs der Schanzen der frühen ungarischen Burgen. *ActaArchHung* 33 (1981) 133–160.
- NOVÁKI – SÁNDORFI – MIKLÓS 1979 NOVÁKI Gyula – SÁNDORFI György – MIKLÓS Zsuzsa: *A Börzsöny hegység őskori és középkori várai* (Vorgeschichtliche und mittelalterlichen Burgen im Börzsöny-Gebirge). Budapest 1979.
- NOVÁKI – SÁRKÖZY – FELD 2007 NOVÁKI Gyula – SÁRKÖZY Sebestyén – FELD István: *Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig*. Magyarország Várainak Topográfiaja 1. Budapest – Miskolc 2007.
- PAPP 2005 PAPP Szilárd: *A királyi udvar építkezései Magyarországon 1480–1515* (Die Bautätigkeit des königlichen Hofes in Ungarn 1480–1515). Budapest 2005.
- PARÁDI 1982 PARÁDI Nándor: A kácsi középkori lakótorony (Der mittelalterliche Wohnturm in Kács). *HOMÉ* 21 (1982) 9–30.
- PUSZTAI 2007 PUSZTAI Tamás: A keleméri Mohosvár. *Castrum* 5 (2007:1) 39–64.
- RÁCZ 2006 RÁCZ Miklós: A sámszonháza Fejérvő régészeti kutatása, 2004–2005 (Archäologische Untersuchung in der Burg Fejérvő von Sámszonháza, 2004–2005). In: „Gondolják, látják...” 2006, 237–246.
- REICHHALTER – KÜHTREIBER – KÜHTREIBER 2005 REICHHALTER, Gerhard – KÜHTREIBER, Thomas – KÜHTREIBER, Karin: *Burgen. Weinviertel*. [H. n.] 2005.
- SÁNDORFI 1985 SÁNDORFI György: Korai váraink típusvizsgálata (Typenuntersuchung unserer frühen Burgen). In: *Középkori régészetiünk* 1985, 159–173.
- SÁNDORFI 1989 SÁNDORFI György: Várak a X. században Magyarországon [Hungarian Castles in the 10th Century]. *Műemlékvédelem* 33 (1989) 19–27.
- SIKLÓSI 1999 SIKLÓSI, Gyula: *Die mittelalterlichen Wehranlagen, Burg- und Stadtmauern von Székesfehérvár*. VAH 12. Budapest 1999.
- SIMON 1990 SIMON Zoltán: A mátraszőlősi „kisvár” (Die Burg [„kisvár”] in Mátraszőlős). In: *Várak a 13. században* 1990, 208–219.
- SIMON 2000 SIMON Zoltán: *A füzéri vár a 16–17. században* (Die Burg Füzér im 16.–17. Jahrhundert). Miskolc 2000.
- SIMON 2005 SIMON Zoltán: A füzéri vár az újabb kutatások tükrében. *Castrum* 1 (2005:1) 47–66.
- SIMON 2007 SIMON Zoltán: A regéci vár kutatásának eddigi eredményei. *Castrum* 5 (2007:1) 121–126.
- SZABÓ 1990 SZABÓ J. József: Régészeti ásatások a gyöngyös-mátrafüredi Benevárban, 1982–1989-ben (Archäologische Ausgrabungen in der Burg Bene in Gyöngyös-Mátrafüred, 1982–1989). In: *Várak a 13. században* 1990, 163–172.
- SZÖRÉNYI 2006 SZÖRÉNYI Gábor: Beszámoló Cserépvár 2004–2005. évi feltárásáról. *Castrum* 3 (2006:1) 98–101.
- SZÓKE 2000 SZÓKE Mátyás: Visegrád koraközépkori vára. In: *Európa közepe 1000 körül. Tanulmányok*. Szerk.: Wiczorek, Alfred – Hinz, Hans-Martin. Mainz 2000, 363–364.

- TAKÁCS 2006 TAKÁCS Imre: Királyi udvar és művészet Magyarországon a késői Anjou-korban. In: *Sigismundus Rex et Imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437*. Kiállítási katalógus – Budapest, Szépművészeti Múzeum; Luxemburg, Musée national d'histoire et d'art. Szerk.: Takács Imre. Mainz 2006, 68–86.
- TETTAMANTI 2007 TETTAMANTI Sarolta: A váci vár XV. sz-i és XVI. sz. eleji építési, erősítési emlékei. In: *Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) emlékezete*. Szerk.: Horváth Alice. Vác 2007, 145–156.
- TOLNAI 2001 TOLNAI Gergely: *Templomvárak, erődtemplomok Magyarországon*. Az Esztergomi Vármúzeum Füzetek 1. Esztergom 2001.
- TOLNAI 2007 TOLNAI Gergely: Erősségek a tatárjárás korában. In: *A tatárjárás 1241–42*. Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Múzeum. Szerk.: Ritoók Ágnes – Garam Éva. Budapest 2007, 22–26.
- TOMKA G. 2000 TOMKA Gábor: Az ónodai vár. In: *Ónod monográfiája*. Szerk.: Veres László – Viga Gyula. Ónod 2000, 157–209.
- TOMKA P. 2000 TOMKA Péter: Vármegyéink kialakulásának kezdetei a régészeti kutatások tükrében. In: *Fejezetek Győr, Moson és Sopron vármegyék közigazgatásának történetéből*. Szerk.: Horváth József. Győr 2000, 9–20.
- TOMKA P. 2006 TOMKA Péter: A győri ispáni vár. *Castrum* 3 (2006:1) 113–116.
- TÓTH 2006 TÓTH Sándor: A budai királyi palota épületei a Zsigmond-korban. In: *Sigismundus Rex et Imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437*. Kiállítási katalógus – Budapest, Szépművészeti Múzeum; Luxemburg, Musée national d'histoire et d'art. Szerk.: Takács Imre. Mainz 2006, 200–217.
- VALTER 2005 VALTER Ilona: A Ják nemzetség Árpád-kori lakóhelye Jákon (Der arpadenzeitliche Wohnort des Geschlechtes Ják in Ják). *CommArchHung* 2005, 537–564.
- VÁNDOR 1992 VÁNDOR László: Zalai castellumok kutatásának eredményei (Die archäologische Untersuchung der Castella im Komitat Zala). In: *Várak a későközépkorban. Castrum Bene* 2/1990. Szerk.: Cabello, Juan. Budapest 1992, 203–216.
- VÁNDOR 1995 VÁNDOR László: *Botszentgyörgy vára. Az ún. Romlott-vár kutatásának eredményeiből*. Nagykanizsai Honismereti Füzetek 9. Nagykanizsa 1995.
- Várak a 13. században* 1990 *Várak a 13. században / Burgen im 13. Jahrhundert. Castrum Bene* 1989. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös 1990.
- VÉGH 1998 VÉGH András: Középkori idomtéglák töredékek. *Budai királyi palota* 1. (Medieval Terracotta Finds from the Royal Palace of Buda). *Lapidarium Hungaricum* 4. Budapest 1998.
- VIRÁGOS 2006 VIRÁGOS, Gábor: *The Social Archaeology of Residential Sites. Hungarian Noble Residences and Their Social Context from the Thirteenth Through to the Sixteenth Century: an Outline for Methodology*. BAR International Series 1583. Oxford 2006.
- Visegrádi fellelővár* 2006 *A visegrádi fellelővár*. Szerk.: Buzás Gergely. Visegrád Régészeti Monográfiái 6. Visegrád 2006.
- Visegrádi királyi palota kápolnája* 1994 *A visegrádi királyi palota kápolnája és északeleti épülete*. Szerk.: Buzás Gergely. Visegrád Régészeti Monográfiái 1. Visegrád 1994.
- VISY 2007 VISY Zsolt: Újabb adatok a pécsi vár építéstörténetéhez. In: *A Pécs gazdasága és társadalma a 18–20. században és a Pécs évszázadai című, 2005. évi konferenciák válogatott előadásai*. Szerk.: Kaposi Zoltán – Pilkhoffer Mónika. Tanulmányok Pécs Történetéből 19. Pécs 2007, 35–58.
- VUKOV 2004 VUKOV Konstantin: *A középkori esztergomi palota épületei* (The Buildings of the Medieval Palace of Esztergom). Budapest 2004.
- WOLF 1987–1990 WOLF Mária: Előzetes jelentés a borsodi földvár ásatásáról, 1987–1990 (Vorläufiger Bericht über die Ausgrabung der Erdburg von Borsod, 1987–1990). *JÁME* 30–32 (1987–1990) 393–442.
- WOLF 1996 WOLF Mária: A borsodi földvár (Die Borsoder Erdburg). In: *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei*. Szerk.: Wolf Mária – Révész László. Miskolc 1996, 242–254.

- WOLF 1999   WOLF Mária: A földvárkutatás jelenlegi helyzete: a borsodi földvár (Die gegenwärtige Lage der Erforschung der Erdburgen, die Borsoder Erdburg). *HOMÉ* 37 (1999) 315–328.
- WOLF 2000   WOLF Mária: A borsodi földvár. In: *Európa közepe 1000 körül. Tanulmányok*. Szerk.: Wieczorek, Alfred – Hinz, Hans-Martin. Mainz 2000, 367–368.
- WOLF 2001   WOLF Mária: Északkelet-Magyarország ispáni várai (Burgen der Gespane in Nordostungarn). *HOMÉ* 40 (2001) 179–198.

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH INTO MEDIEVAL CASTLES AND RESIDENCES

István Feld

The study surveys the archaeological research into medieval castles conducted in Hungary over the last quarter of a century. It does so mainly through detailed analysis of the investigations so far of some of the more important subject-areas and groups of monuments, without attempting to provide a full treatment.

In the case of the eleventh–thirteenth-century castles of the king's *ispáns* (*comites*), the majority of researchers do not now consider it likely that these fortifications, which were mostly protected by timber-and-earth structures of uniform character, predate the founding of the Hungarian state around the year 1000, al-though this could be proved using archaeological methods solely in the case of Borsod. Recently the hypothesis has been advanced that a significant number of them were built only in the mid-eleventh century. At the same time, the research so far has dealt only slightly with the early stone walls known from these castles and with the possible – in the case of Esztergom the assumed – co-existence of earthworks and stone walls. More exact evaluation of the early stone structures at the last-mentioned castle is not possible because the research findings so far have not yet been published; in the case of Székesfehérvár it is not possible on account of the limited nature of the research possibilities there. The situation is similar concerning utilisation of Roman walls also; surviving parts of these may have fulfilled a significant role, especially in the case of the castle of the *ispán* (*comes*) at Visegrád. Even today we know very little about the buildings erected on the inner spaces of *ispáns'* castles (county castles); at the same time it has recently emerged that fortification structures built on a timber framework also contained areas suitable for storage. The twelfth–thirteenth-century history of these castles and especially of their earthwork structures is little researched, and even questions relating to function and chronology concerning the strengthening of earthworks with stone walls that has been observed in some cases have not yet been elucidated.

The findings of earlier (Dömös) and recent (Margaret Island) archaeological researches at *curtises* and manor houses serving as residences for the court of the Árpáadian kings need to be studied as soon as possible, but another important task would be the comprehensive evaluation, at the level of a monograph building on the recent research, of the two pre-eminent royal 'residential' construction projects around 1200, namely the castle and palace of Esztergom and the castle and palace at Óbuda.

The construction in eleventh–thirteenth-century Hungary of mottes (castles built on earth mounds) still cannot be proved beyond all doubt using archaeological data, since the early dating of the earliest castle at Szombathely – and of the fortifications of Kőszeg's Óház and nearby Szentvid respectively – is not supported by convincing archaeological evidence. At the same time, the last-mentioned two hill castles, located along the country's western border and built of stone, can perhaps be included among the earliest fortifications of private lords (nobles), similarly to the timber-framed structures of Gőr and Zalak to be found nearby which, dissimilarly, were erected in a hilly and in a flat district respectively. However, these two tower castles are generally considered to be castle edifices already, the evaluation of which has been one of the most debated issues in the castle research of the last decades.

For the edifices consisting of a building constructed of wood and stone (discovered thanks to systematic castle topography researches, mentioned only rarely in the documents, surrounded in many cases just by a ditch and a palisade but often by a stone wall also, and mostly interpreted as towers), researchers have used, for want of a better one, the term 'small castle'. Today it is already clear that here we are looking at a group of monuments that was never uniform, and that first and foremost it is not size, building material or terminology deducible from the written sources (*castrum*, *castellum*, *turris*) that deserves attention,

but much more topographical position and place within the settlement system. While edifices built on the edge of settlements or within them can basically be regarded as manor houses, or *curias*, of lords (as at Ják), the interpreting as castles of fortifications erected on hills above villages or on high points away from villages that were sometimes very difficult to access and in areas surrounded by water-courses can scarcely be called into question. Worthy of attention is the fact that according to the latest archaeological observations, in the latter case palisade fortifications gave way in many places to castle walls built of stone (Zagyvafő, Fejérvő, Cserép).

From the standpoint of topographical position and size, in the light of our present knowledge it is not possible to draw a sharp line between the simpler and the wealthier private lordly fortifications. The exact chronology of these, including their assumed twelfth-century beginnings, has still to be elucidated by further research. The data amassed so far indicate that the majority of these fortifications were erected after 1200 and were abandoned in the first decades of the fourteenth century. Among the last mentioned is the recently excavated Mohosvár (at Kelemér), which, as a typical example of a thirteenth-century private castle, preserves within its stone walls remains of significant wooden buildings. Among the fortifications that have survived (these were generally protected by stone walls), we find those where there was only a single central building (called a 'dwelling tower', this was suitable for supplying the accommodation needs of a lord who resided there only rarely) and those where an 'old tower' erected merely for defensive (and prestige) reasons stood next to a separate residential building (palace) (Hollókő). Naturally, there also existed private lordly castles with a larger selection of architectural structures. One such was the castle of Bene, where the data contained in a document from 1301 can be compared with the remains that have been excavated; another was the meticulously researched town castle of Kőszeg, which must have been a worthy architectural expression of the power of its builders (the Kőszegi family). It must be stressed, however, that the overwhelming majority of private castles are classifiable as 'small castles' in comparison with the most significant and best-known royal castle of the period, the castle at Visegrád built with twin fortifications from the 1250s on.

In the fourteenth century, which can be characterised by the rule of the Angevins, royal castle construction was already decisive. Recently, extensive archaeological researches have taken place first and foremost at Visegrád palace, located next to the Danube, from among the royal residences erected at that time and in the following century. A comprehensive evaluation as soon as possible of the findings there is an important task for research, along with the adding to and the critical analysis of the publications dealing with the excavations carried out earlier at Buda, Diósgyőr and Tata.

The findings of multidisciplinary archaeological researches, often going on for decades, performed in the numerous baronial residences of the first half of the fifteenth century largely characterisable by a uniform layout (Ónod, Ozora, Gyula, Várpalota, Kislána, Siklós) are even today known mainly from preliminary reports only. The situation is similar in the case of the hill castles of earlier origin developed principally from the second half of the century (Füzér, Salgó, Szigliget). The publication of the excavations conducted at these sites in recent years would be an important precondition for drawing more general conclusions relating to some elements of late medieval castle architecture.

The findings of researches (which differ greatly in depth) performed so far at episcopal residences (of significant size) are, principally, likewise only partly published, similarly to those at such outstanding architectural monuments of the early Renaissance as the villa buildings at Nyék, which are known only from modest remains, or Simontornya Castle, which would need a monograph study as soon as possible. Additional researches are necessary for the more exact determination of the shape of the late medieval castella, in order to establish how representative the edifice at Botszentgyörgy (hitherto the only fully excavated example) is of this kind of lord's fortification.

A BUDAI KIRÁLYI PALOTA MÁTYÁS KORI ÉPÍTKEZÉSEINEK REKONSTRUKCIÓS PROBLÉMÁI

Buzás Gergely

A magyar középkori régészet egyik meghatározó jelentőségű kutatási témája a budai királyi palota vizsgálata. A 17–18. században nagyrészt elpusztult épület megismerésében a falmaradványok, a kőfaragvány-töredékek, az írott és képi források komplex régészeti és művészettörténeti elemzése vezethet csak eredményre. Az alábbi tanulmány ezekkel a módszerekkel próbálja meg felvázolni mindazt, amit ma a budai palota egyik legfontosabb periódusáról, Mátyás király építkezéseiről tudunk, vagy feltételezünk.¹

A kutatás számára komoly nehézséget jelent, hogy a barokk és 19. századi épületek miatt az 1940-es évek óta folyó régészeti ásások nem tudták feltárni a palota teljes területét.² A legnagyobb hiányt az északi, Zsigmond király által kiépített, ún. Zsigmond-udvar szinte teljes feltáratlansága jelenti. Az újkori rombolások és építkezések következtében a palotából fennmaradt számos értékes kőfaragvány-töredék eredeti származási helyének meghatározása is legtöbbször megoldhatatlan feladat, ráadásul ez az ásásokból és falkutatásokból előkerült kőanyag nagyrészt máig feldolgozatlan, és a kutatás számára részben hozzáférhetetlen.³ Ezeket a fájdalmas hiányokat alig ellensúlyozzák a gazdag írott források: krónikák, humanista szövegek, 15–16. századi utazók, követek jelentései,⁴ valamint a néhány 15–17. századi látkép⁵ és 17. századi hadmérnöki alaprajz.⁶

Buda, a 13. század közepén alapított hegyi város, egy hosszan elnyúló dombon terül el a Duna partja felett. A magaslat déli végén, a város egyik legalacsonyabb és leginkább támadható pontján Anjou István herceg, I. Lajos öccse, a 14. század közepén építette fel városi várát, amely egy kis, középpudvaros (2. ábra; 12. ábra 13) palotaépületből, egy négyzetes alaprajzú donjonból – amelyet róla később István-toronnak neveztek el (12. ábra 15) – és egy emeletes kápolnából állt. A század harmadik negyedében I. Lajos ezt a várat bővítette ki észak felé egy új, a délinél sokkal tágasabb, trapéz alakú második udvarral, amelyet kelet felől egy kisebb épület és egy új kápolna (2. ábra; 12. ábra 12),

a nyugati oldalon pedig egy hosszú, árka-dos homlokzatú nagy palotaszárny határolt (3. ábra). Feltehetően elsősorban ez utóbbi palotaszárnyat díszítették a budai palota ásatai során előkerült lombardiai eredetű gótikus idomtég-lák. A második udvart észak felől lehatároló szárazárkot, falakat és tornyokat a 14. század végén már Mária királynő és Zsigmond király építtette fel. 1410 után Zsigmond tovább folytatta a palota bővítését északi irányba. Az új, ekkor kialakított Zsigmond-udvaron egy hatalmas, L alaprajzú palota épült fel, kelet-nyugati tájolású északi szárnyában két, egymás felett elhelyezkedő nagyteremmel (5. ábra; 12. ábra 2). Ezen az udvaron állt a hatalmas méretű, de befejezetlenül maradt lakótorony, amelyet emiatt Csonka-toronnak neveztek (3. ábra; 12. ábra 6). Zsigmond átépítette a vár legrégebbi részét, az István-torony környékét is, ahol új királyi lakosztályt és egy hozzá kapcsolódó kertet létesített (2. ábra; 12. ábra 16).

¹ Az első komoly tudományos kísérletet a palota rekonstrukciójára, ekkor még csak a történeti források felhasználásával, 1939-ben Balogh Jolán tette meg, ám munkáját csak 1952-ben publikálhatta. BALOGH 1952. Már a régészeti feltárások eredményeit figyelembe véve Gerevich László és újra Balogh Jolán foglalkozott 1966-ban a palota rekonstrukciójával. GEREVICH 1966; BALOGH 1966, I.: 23–149. Feuerné Tóth Rózsa és Farbaky Péter rekonstrukciós kísérletei főleg a kőfaragvány-töredékek egyes csoportjainak feldolgozására támaszkodtak. FEUERNÉ TÓTH 1986; FARBAKY 1988. Farbaky Péter újabb összefoglalásai már felhasználták a legmodernebb rész kutatások eredményeit is. FARBAKY 1991; FARBAKY 2001.

² GEREVICH 1966.

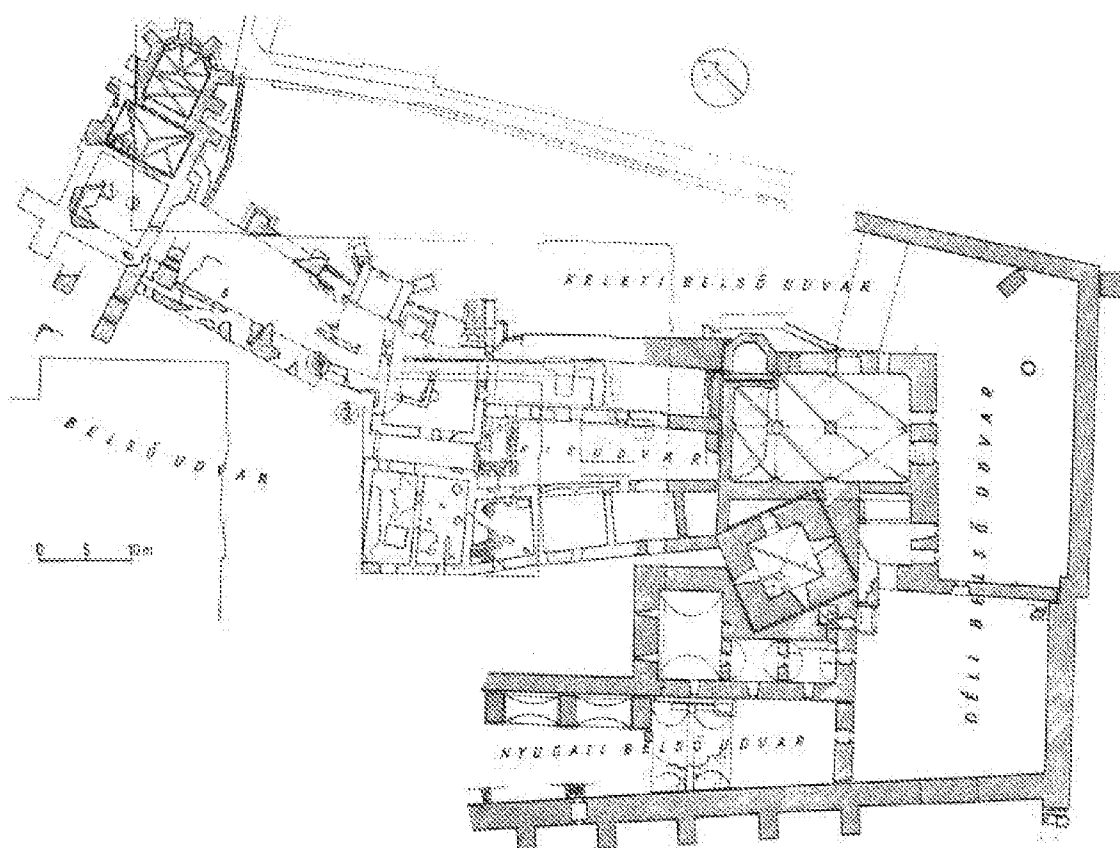
³ A Mátyás- és Jagelló-kori kőfaragványok máig legrészletesebb katalógusát Balogh Jolán tette közzé 1966-ban. BALOGH 1966, I.: 102–132, II.: 43–116, 44–170. kép. A közölt reneszánsz faragványok katalógusa néhány újabb töredékkel egészült ki: MATTHIAS CORVINUS 1982, 281–294; PANMONIA REGIA 1994, 339–347. A késő gótikus faragványokról nemrég Papp Szilárd közölt egy újabb, részleges katalógust. PAPP 2005, 153–160.

⁴ BALOGH 1966, I.: 29–101.

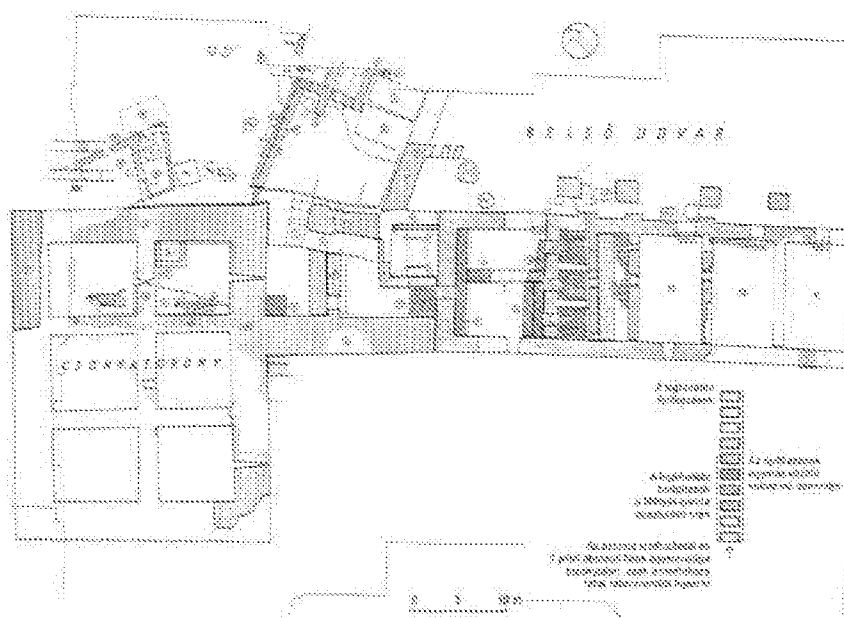
⁵ RÓZSA 1999, 49–81, 83–104, 108–117, 121–131, 134–139, 144–171.

⁶ BALOGH 1966, I.: 33–38.

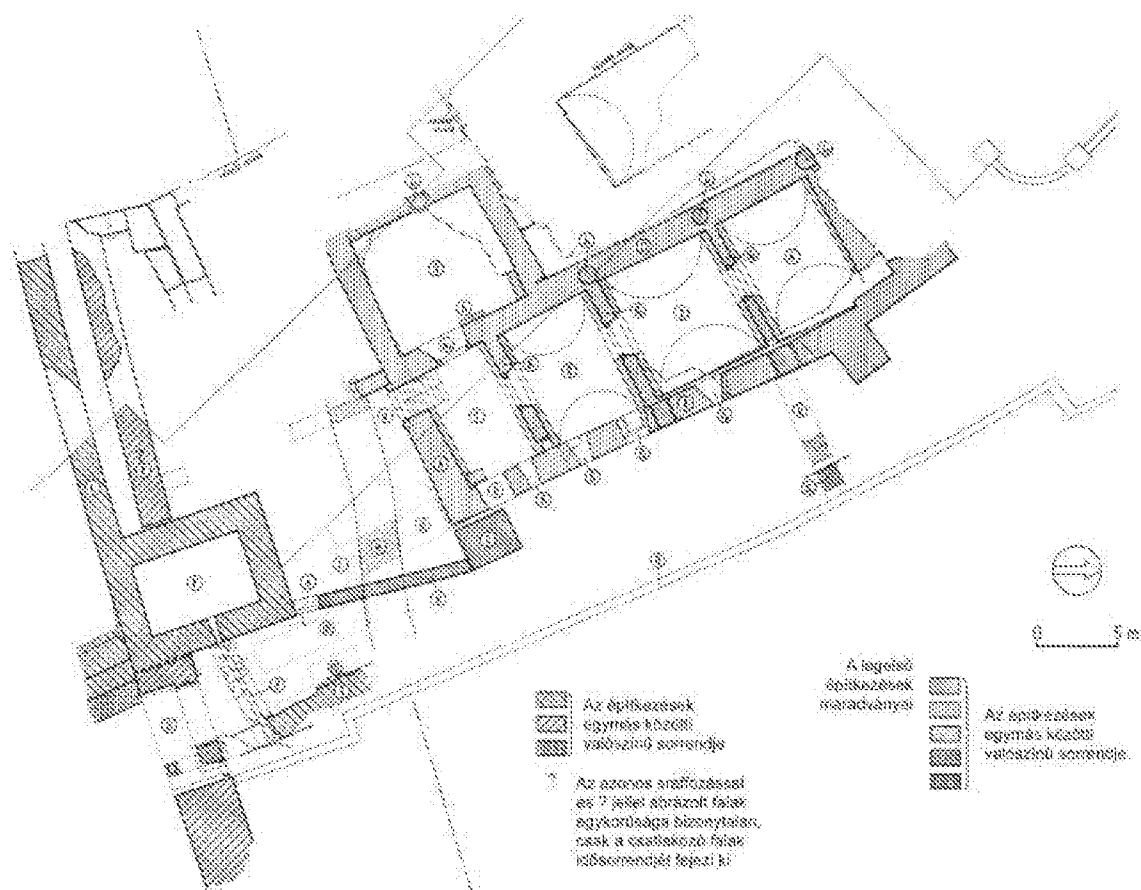

2. ábra. A budai királyi palota déli és keleti részének ásatási alaprajza. GEREVICH 1966, 192. és 272. kép nyomán
 Fig. 2. Ground plan of the excavated areas of the south and east parts of the Royal Palace of Buda,
 after GEREVICH 1966, Figs. 192, 272

3. ábra. A budai királyi palota nyugati szárnyának ásatási alaprajza. GEREVICH 1966, 94. kép nyomán
 Fig. 3. Ground plan of the excavated areas of the west wing of the Royal Palace of Buda,
 after GEREVICH 1966, Fig. 94

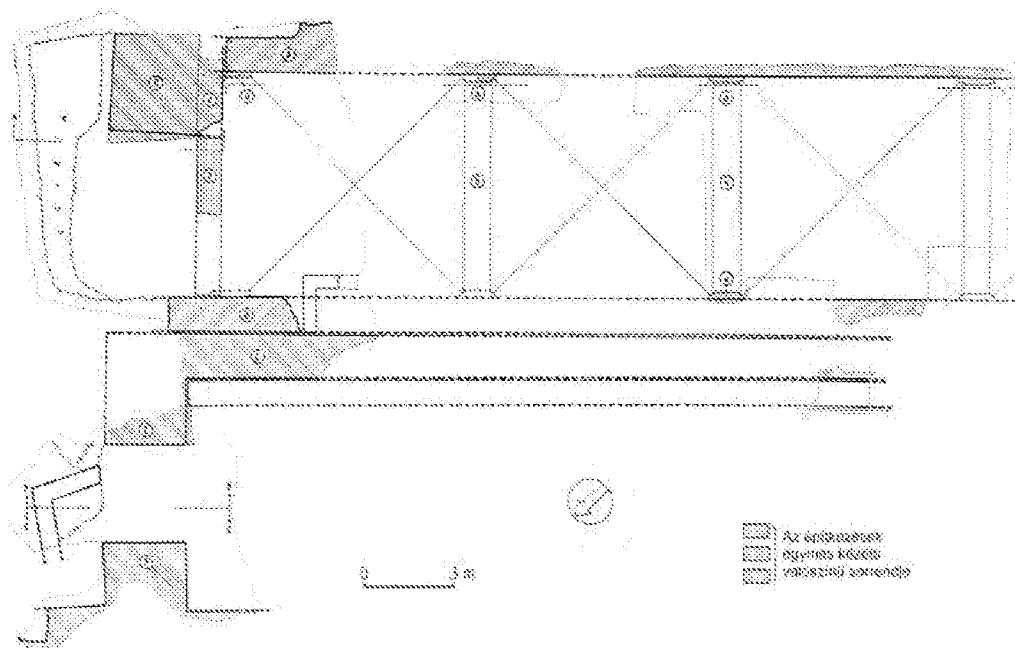

4. ábra. A budai királyi palota konyhaszárnyának ásatási alaprajza. GEREVICH 1966, 56. kép nyomán
Fig. 4. Ground plan of the excavated areas of the kitchen wing of the Royal Palace of Buda, after GEREVICH 1966, Fig. 56

udvarának Dunára néző, keleti szárnyán építkezett Mátyás. Leírja a kápolnát, mint Mátyás épületét, valamint berendezését: egy keresztelőkutat és egy orgonát. Aztán ír a könyvtár berendezéséről, de az építéséről nem szól. Megkülönbözteti a könyvtártól az előtte lévő boltozatos terem, amelyben a csillagképeket ábrázolták. Ezután általánosságban ír különböző, Mátyás által emelt kazettás mennyezetű termekről és lakoszobákról, illetve ezek díszítéséről. Közülük kiemeli a trón- és tanácstermet. Majd újabb, ezúttal boltozatos termeket sorol fel, ezekről viszont nem állítja, hogy Mátyás építette volna őket. A nyugati szárnyat régi, fel nem újított épületnek nevezi. Az udvart körítő árkádsorról is mint régi építményről beszél. E felett kettős *podium*ot ír le, de arra nem tér ki, hogy ez új vagy régi épület volt; a felső *podium*ról azt állítja, hogy az új palota felé, az emeleti nagyterembe vezet, és mennyezetét a 12 csillagkép díszíti. A belső udvarban írja még le a három Hunyadi (Mátyás király, valamint apja,

Hunyadi János és bátyja, Hunyadi László) magasban álló szobrát, továbbá az udvar közepén a márványmedencés bronzkutat, melynek csúcsán Pallasz szobra állt. A Zsigmond-udvar leírásánál elbeszéli, hogy a belső udvar bejáratánál, kétoldalt egy-egy ruhátlan, fegyveres alak bronzszobra áll, melyek talapzatát tróféákat ábrázoló bronz domborművek díszítik. Leírja az oldalsó, valószínűleg a Duna felé, azaz a keleti oldalra néző régi palotaszárny megkezdett felújítását, de csak a bronzkandélaberekkel díszített, vörösmárvány kettős lépcsővel megközelíthető kettős kaput ismerteti, amelynek bronz ajtószárnyait az általa írt epigramma és a Herkules munkáit ábrázoló domborművek díszítették. A palotaszárny homlokzatának és belső tereinek újjáépítéséről csak mint meg nem valósult tervről beszél. Megemlíti egy vezetékes kutat is. A szöveg következő, nehezen értelmezhető részében az egész várat körülölelő, Zsigmond-féle *ambulacrum* folytatásáról beszél. Ezt a szöveg részt a Bonfini krónikáját 1572-ben magyarra átíró Heltai Gáspár a Zsigmond palotáit körülvevő három kerengőként értelmezte.¹⁷

¹⁷ BALOGH 1966, I: 40–41.

5. ábra. A budai királyi palota Zsigmond-palotájának ásatási alaprajza. GEREVICH 1966, 41. kép nyomán
Fig. 5. Ground plan of the excavated areas of the Sigismund Palace in the Royal Palace of Buda, after GEREVICH 1966, Fig. 41

Bonfini megemlíti a továbbiakban egy, a Duna felé, a várfal tetejére fából emelt lakóépületet is. Végül részletesen bemutatja a vár alatti völgyben elterülő kertet és kertben álló villát.

A későbbi leírások már nem tesznek különbséget Mátyás és utóda, II. Ulászló budai építkezései között, így azok a Mátyás kori építkezések rekonstrukciója szempontjából legfeljebb azokban az esetekben használhatóak, ahol részletesebben ismertetik a már Bonfini által is megemlített Mátyás kori objektumokat.

Mint látható, az írott források sem teszik lehetővé a budai építkezések pontosabb keltezését. Az egyetlen, felettébb bizonytalan 1479-es adat kivételével az összes forrásunk az 1484–1490 közötti időszakból származik, ezek közül azonban konkrét építési adat mindössze egy van: a Cisterna Regiára vonatkozó oklevél. A budai palota építéséről tehát inkább csak sejtethetjük, mint állíthatjuk, hogy többé-kevésbé a visegrádi építkezésekkel egy időben, de inkább azoknál valamivel később folytak. A két építkezés közötti hangsúlyváltás talán 1484 körül lehetett. Visegrádon ez a legkésőbbi, míg Budán ez a legkorábbi biztos évszám, ami Mátyás király építkezéseire vonatkozik.

A legrészletesebb ismereteink a palota Mátyás kori kútjairól és szobrairól vannak. Bonfini már az *Averulinus*-előszavában megemlíti a palota előterében álló Herkules-szobrot (12. ábra 1). E szoborról

16. századi források is rendszeresen megemlékeztek, annak ellenére, hogy Szulejmán szultán már 1526-ban Isztambulba hurcoltatta, és ott az *At Meydanin*, az antik hippodrom helyén állíttatta fel. Joachimus Vadianus, aki még eredeti helyén láthatta, röviden leírja a bronzszobrot.¹⁸ Casparus Ursinus Velius 1527-es leírása szerint a szobor márványtalapzaton állt.¹⁹ A Herkules-szobor vörösmárványtalapzatáról 1553-ban Hans Dernschwam is említést tett.²⁰ Magnus Gruber 1541-es leírása szerint az oszlop formájú talapzatot felirat díszítette.²¹ E felirat egy részlete 1998-ban elő is került.²² A vörösmárvány faragvány, amelybe a felirat – mára kihullott – bronzbetűit bemélyítették, egy négyszögletes alaprajzon körbefutó fríz részlete volt. Valószínűleg egy oszlop által tartott háromtagú klasszikus

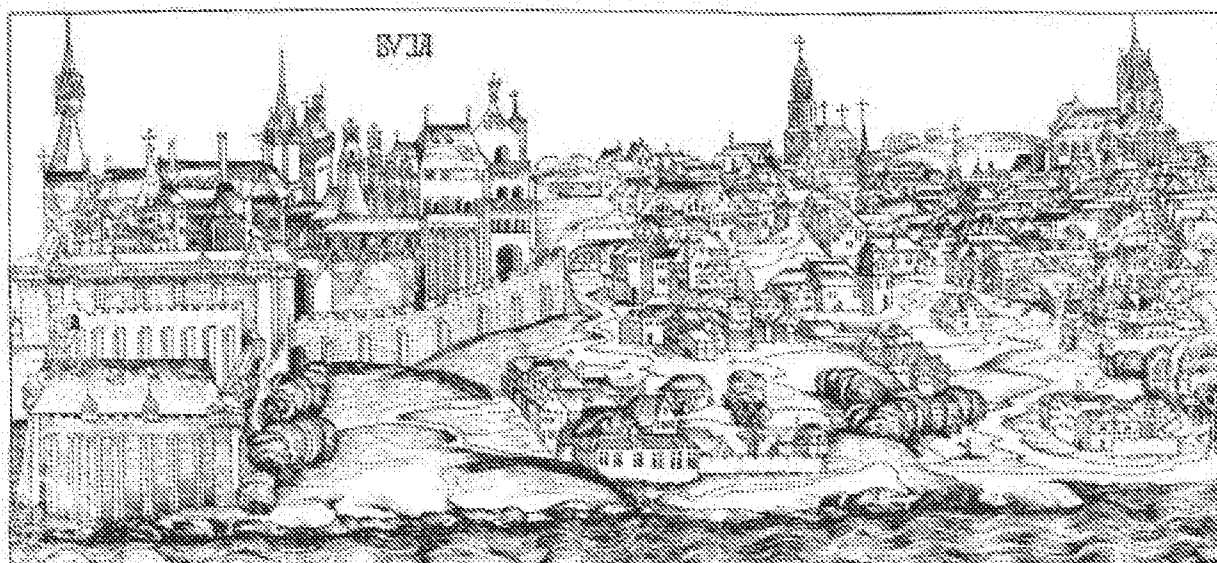
¹⁸ BALOGH 1966, I.: 139. Írása csak 1534-ben jelent meg. Mikó 2000, 42, 59. jegyzet.

¹⁹ PATÁKI 2005, II.: 437.

²⁰ MIKÓ 2000, 43.

²¹ MIKÓ 2002, 241. A szöveg közlője az 1541. július 18-i keltezésű kéziratot 1531-re datálta, néhány olyan 1531-ben, illetve 1531 után bekövetkezett esemény miatt, amelyet a szöveg nem említ, illetve egy, valószínűleg téves információja alapján. Ezzel szemben a kézirat bizonyos, például Visegrádra vonatkozó részei egyértelmű átvételek Oláh Miklós 1535-ben keletkezett *Hungaria* című művéből, így az 1531-es keltezés aligha állhatja meg a helyét.

²² MIKÓ 2000, 43, 237. Kat. III-6. (Mikó Á.).

6. ábra. A Schedel-féle Világkrónika Budát ábrázoló fametszete, 1493

Fig. 6. Woodcut in Schedel's *Weltchronik* showing Buda, 1493

párkányzat középső eleme lehetett. A Herkules-szobor e párkányzat felett emelkedhetett.²³

Szulejmán nemcsak ezt az egyetlen bronzszobrot vitette Budáról Isztambulba, hanem két másikat is. Ezeket is említi a Budát személyesen ismerő

²³ Egy ilyen vagy akár ugyanezen oszlophoz is tartozhatott az a budai Várnegyedben 1799 körül előkerült vörösmárvány kompozit fejezet, amelyen, íves szalagokon a „MATHIAS PRINC...NVICTUS INGEN...OLVPTATI OPUS HOC CONDIDIT GENEROSUM” felirat olvasható. BALOGH 1966, I: 110, II: 73. kép. Az 50 cm széles fejezet 45 centiméteres átmérőjű oszlophoz tartozott. Az irodalomban a fejezet megtalálása óta él az a hagyomány, miszerint ez Mátyás király könyvtárának oszlopfője lenne, erre azonban semmilyen bizonyíték nincs. A dedikációs felirat sokkal inkább értelmezhető egy, az oszlop által tartott szabadon álló szoborra.

²⁴ PATAKI 2005, II: 437.

²⁵ Kemálpasazáde leírása Budáról és II. Szulejmán szultán hadinaplója: PATAKI 2005, II: 430–431, 436.

²⁶ MIKÓ 2002, 234, 241.

²⁷ BALOGH 1966, I: 139.

²⁸ Ekkor végezték ki Ibrahim nagyvezírt, aki a szobrokat Isztambulban a saját palotája előtt állíttatta fel. 1544-ben mindenesetre egy francia utazó már csak az üres talapzatukat látta. MIKÓ 2000, 43.

²⁹ MIKÓ 2000, 43.

³⁰ „Ad aule huius aditum in anteriore subdivali, quod multo laxius est, hinc et hinc due constitute ex ere statue nude, clypeo, securi ensequae iuxta minantes, ad basim circumsculpta sunt trophea.” BONFINI 1941, 136.

³¹ „In arce prefati domini nostri Regis Budensi iuxta cupreas statuas in eadem arce Budensi penes pontem habitas et erectas.” Báthori István nádor 1524. december 31-én kiadott oklevele. BALOGH 1966, I: 139.

Velius, aki szerint ezek is márványtalapzaton álltak. A talapzatok az ő tanúsága szerint 1526 után is a helyükön maradtak.²⁴ A korabeli török források szintén megemlékeznek az Isztambulba hurcolt három szoborról.²⁵ A Herkules-szobor Isztambulba szállításáról Magnus Gruber is írt, az 1528-ban Isztambulban járt Habardanec követre hivatkozva.²⁶ 1533-ban Cornelius Duplicius Schepper, majd 1535 körül Francesco della Valle már az új helyükön, a török fővárosban látta a budai szobrokat, köztük a Herkulest is.²⁷ A szobrok valószínűleg 1536-ban pusztulhattak el.²⁸ 1553-ban a Budát és Isztambult egyaránt jól ismerő Hans Dernschwam elmondja, hogy az Isztambulba került Herkules-szobor eredetileg Budán, a „Szombat”-udvaron állt, azon a helyen, ahol V. László király Mátyás bátyját, Hunyadi Lászlót lefejeztette. Dernschwam szerint a két másik szobor is Budán, de a hid előtt, a kapunál emelkedett.²⁹ Ezek a helymeghatározások megfelelnek Bonfini adatainak, aki a belső vár kapuja előtt írta le a két fegyveres alak bronzszobrát.³⁰ A hid mellett álló két „részsobrot” egy 1524-es budai oklevél is megemlíti.³¹ A fegyveres alakok és az Isztambulba hurcolt szobrok azonosításának azonban ellentmondani látszik Pieter Coeck van Aelstnek a konstantinápolyi hippodromot ábrázoló fametszete, itt ugyanis az egyik alakot egyértelműen nőnek ábrázolták. Bár a művész 1533-ban személyesen járt Isztambulban, metszete a részletek tekintetében más, ellenőrizhető objektumok esetében sem bizonyult olyan mélységig hitelesnek, hogy a nőalak ábrázolásának túl nagy jelentőséget lehetne

7. ábra. Erhard Schön Budát ábrázoló fametszete, 1541

Fig. 7. Woodcut by Erhard Schön showing Buda, 1541

tulajdonítani.³² Szintén nem tekinthető hitelesnek a személyes tapasztalatokkal nem rendelkező itáliai humanista, Paolo Giovio tudósítása, aki egy 1531-ben kiadott művében még csak két, 1552-ben megjelent másik munkájában pedig már három szoborról tudott, ám Herkules mellett a két másik szobor szerint Apollót és Dianát ábrázolta. Ezt a megállapítást később számos szerző átvette.³³ Istvánffy Miklós, 17. századi történetíró még azt is hozzátette, hogy az Isztambulba hurcolt szobrok „Jacobus Tragurinus Dalmata” művei voltak.³⁴

A vár faragott kőanyagában fennmaradt két egyforma, vörösmárványból faragott, monumentális reneszánsz szobortalapzat néhány töredéke. A talapzatok alsó eleme egy hasáb alakú, tükrös keretű bázis volt. Ezek felett lapos, szimatagos lábazaton oszlopgyűrűszerű tagozattal két részre tagolt törzsű, hengeres pillér helyezkedett el. Az oszlopgyűrűket alul bronzlevelekkel díszített voluták tagolták. A felső pillérelem felett csonka gúla alakú szobortalapzatok emelkedtek, melyek alsó sarkait bronzlevelek támasztották alá. A talapzatok tükrös keretelésű mezőiben feltehetően bronz domborművek kaptak helyet. A talapzatok tetején álltak az életnagyságúnál kisebb bronzszobrok.³⁵ Mivel két teljesen egyforma, magas, oszlopszerű, eredetileg domborművekkel díszített talapzatról van szó, elképzelhető, hogy ezek a középső udvar kapuját őrző két fegyveres vitéz szobrához tartozhattak (12. ábra 7).

A harmadik Mátyás kori szoboregyüttes a palota belső udvarában állt, és a három Hunyadi

ábrázolta (12. ábra 9). Bonfini szerint ezeket is magasan helyezték el.³⁶ Ami posztamensüket illeti, ismert egy, a Herkules-szobor talapzatának frízéhez hasonló, de annál kisebb (33 × 33 centiméteres) vörösmárvány fríz-töredék, amelyet eredetileg bronzbetűkkel berakott MA/TH/IA/S R felirat díszített.³⁷ A felirat alapján elképzelhető, hogy ez egy, a Herkules-szoboréhoz hasonló, de kisebb méretű, és Mátyás király szobrát tartó, oszlop feletti párkány eleme volt. Ennek az emlékműsoportnak talán az egyik mintaképe lehetett III. Niccolò és Borso d'Este oszlopra helyezett, 1452–1454 között készült szobra a ferrarai Palazzo Municipale előtt.³⁸

A palota több Mátyás kori díszkútjáról is tudunk. Az egyik a belső udvar közepén álló Pallasz-kút (12. ábra 8), amelynek Bonfini szerint csak alsó medencéje készült márványból, maga a kút bronzból volt.³⁹ A kútról Mitrovicei Vratislav Vencel 1599-es

³² MIKÓ 2000, 43–44, 8. kép.

³³ MIKÓ 2000, 44–46.

³⁴ PATÁKI 2005, II.: 429.

³⁵ VÉGH 1994, 339–340.

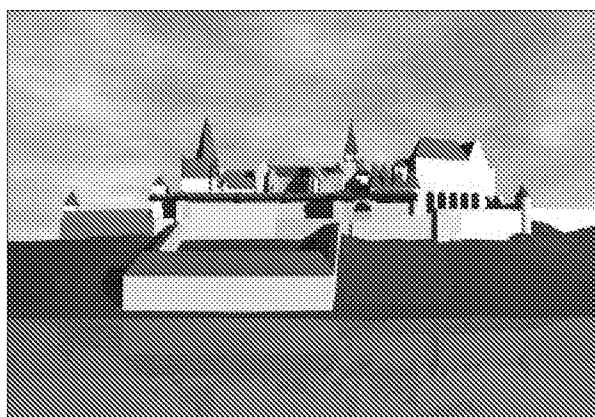
³⁶ „In subdivalibus e conspectu pedestres tres statue ex alto non inermes adeuntibus obiiciuntur. Galeatus in medio Mathias constitutus hasta clypeoque innitens, cogitabundus; a dextra pater et subtristis a leva Ladislaus.” BONFINI 1941, 136.

³⁷ BALOGH 1966, I.: 119, Kat. 70, II.: 143. kép.

³⁸ PATÁKI 2005, I.: 212, II.: Abb. 68/a-c.

³⁹ „In medio subdivalium fons aeneus marmoreo lacu circumventus, cui Pallas galeata subcinctaque imminet.” BONFINI 1941, 136.

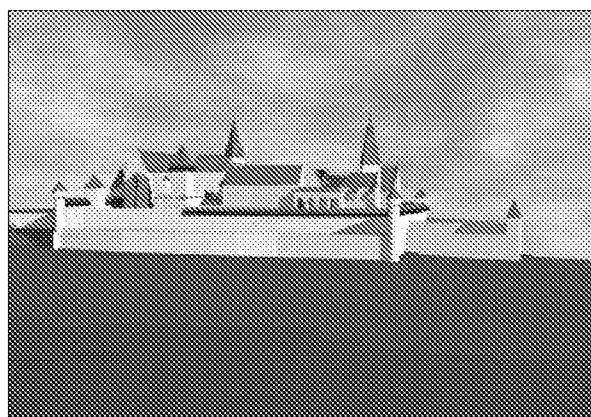

8. ábra. A Jagelló-kori budai királyi palota rekonstrukciós tömegvázlata, keleti nézet.

Rajz: Buzás Gergely

Fig. 8. Reconstruction of the Royal Palace of Buda in the Jagiellonian era, east view, by Gergely Buzás

9. ábra. A Jagelló-kori budai királyi palota rekonstrukciós tömegvázlata, nyugati nézet.

Rajz: Buzás Gergely

Fig. 9. Reconstruction of the Royal Palace of Buda in the Jagiellonian era, west view, by Gergely Buzás

leírása is tájékoztat. Szerinte a bronzkútból nyolc csövön folyt a víz, a kutat állatalakok öntvényei is díszítették. Említ továbbá a kúton egy osztrák címert és egy német feliratot.⁴⁰ Heinrich Ottendorff 1663-ban újra említi a belső udvaron álló kutat, amin ő Corvin Mátyás címereit látta.⁴¹ Evlia Cselebi ugyancsak 1663-ban keletkezett leírása részletesebb képet nyújt. Szerinte a fehér márvány medencében bronzból öntött kút emelkedik, amelynek a tálát hordó talapzatát csigák alkotják. Ő is említi a kút

feliratát, ami szerinte magyar nyelvű volt és a kúttól peremén helyezkedett el.⁴² Az utolsó leírás Paulus Tafferner 1666-ban keletkezett munkája, aki szintén az osztrák címert említi a kút díszei körül.⁴³ A 16–17. századi források már nem beszélnek a kút csúcsán álló Pallasz-szoborról, valószínűleg ez akkor már nem volt meg. A kút címerdíszében szereplő osztrák címer mindenképpen Mátyás 1480 körüli osztrák hódításaira utalhat, és ezzel támpontot ad a kút keltezéséhez. Bár a kút Pallasz-szobra alapján a kutatók joggal gondoltak mindig is egy reneszánsz díszkútra, a Mitrovicei Vratislav Vencel által említett német felirat alapján meg kell gondolnunk, hogy nem lehetett-e ez az építmény esetleg mégis gótikus stílusú?

Két, a 16. század első éveiből származó leírás, Tomasso Daniero (1501), illetve Pierre Choque (1502) műve megemlíti egy másik kutat is, amelyből – a visegrádi Múzsák kútjához hasonlóan – ünnepek alkalmával bort folytattak. Pierre Choque szerint a kút a vár egyik udvarának a közepén állt és hat csöve volt. Ez utóbbi arra vallhat, hogy talán nem a Pallasz-kútról van szó, annak ugyanis nyolc csöve volt. A kút helyére vonatkozóan is csak találgathatunk.⁴⁴ Pierre Choque beszámolója, valamint a visegrádi Múzsák kútjának analógiája is arra vall, hogy leginkább a palota nyilvánosabb funkciójú első udvarán, azaz a Zsigmond-udvarban kereshetjük a helyét.⁴⁵ A Zsigmond-udvaron álló vezetékes kútra Bonfini is utal, bár szövegében nincs helymeghatározás, csak a szöveggörnyezetből következtethetünk a kút helyére.⁴⁶ Ellenben Heltai Gáspár, Bonfini szövegének 1575-ös magyar parafrázisában a „csatornás kutat” egyértelműen „Zsigmond király piacára” lokalizálta (12. ábra 3).⁴⁷

⁴⁰ BALOGH 1966, I: 146; GEREVICH 1966, 117.

⁴¹ BALOGH 1966, I: 146.

⁴² PATAKI 2005, II: 422.

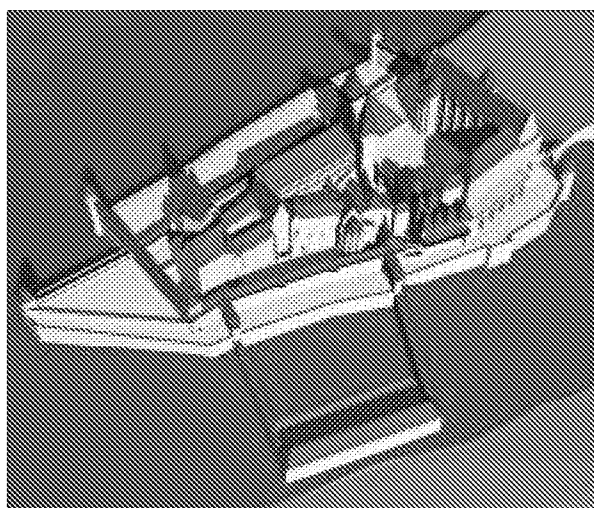
⁴³ BALOGH 1966, I: 146.

⁴⁴ Zolnay László a Daniero és Choque által említett kutat a város főterére, a mai Szentháromság térre, Balogh Jolán inkább a palota előtt lévő térre lokalizálta. ZOLNAY 1961, 30, 46–47; BALOGH 1966, I: 147.

⁴⁵ Auer János Ferdinánd 1664-es leírása szerint volt „egy kis várudvaron egy szép vezetékes kút, nagy vörösmárvány tállal” („...linke hand den kleinen Burg-Platz, worin ein hübscher Röhrbrun, sambt einer roth Marmorsteinern grossen Schallen doch ohne rinnendes Wasser stehet”). BALOGH 1966, I: 42. E kútról Balogh Jolán azt gondolta, hogy a belső palotaudvaron álló Pallasz-kúttal azonos. BALOGH 1966, I: 146. Gerevich László értelmezése szerint viszont a külső, Zsigmond-udvaron állt (GEREVICH 1966, 118.), amint ez a szöveggörnyezetből inkább következik is. Ez utóbbi esetben azonosítható lenne a Múzsák kútjával. Ez utóbbit támogatja a márvány kúttal említése: a Pallasz-kútnak a medencéje volt vörösmárványból, a tálja azonban bronzból készült, viszont a Daniero és Choque által említett kút anyagáról és formájáról szinte semmit sem tudunk.

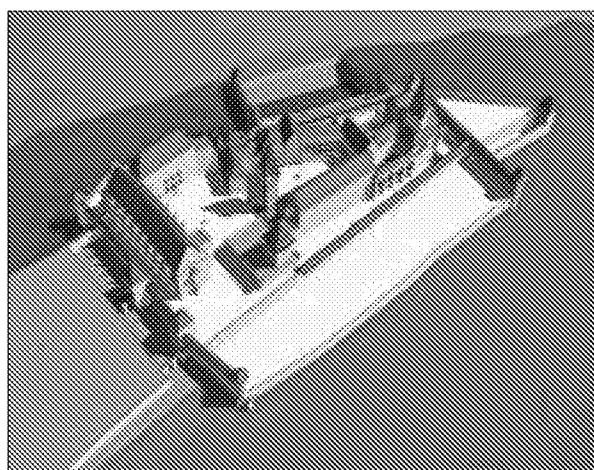
⁴⁶ BONFINI 1941, 137.

⁴⁷ BALOGH 1966, I: 40.

10. ábra. A Jagelló-kori budai királyi palota rekonstrukciós tömegvázlata, madártávlati kép délkeletről. Rajz: Buzás Gergely

Fig. 10. Reconstruction of the Royal Palace of Buda in the Jagiellonian era, bird's eye view from the southeast, by Gergely Buzás

11. ábra. A Jagelló-kori budai királyi palota rekonstrukciós tömegvázlata, madártávlati kép északnyugatról. Rajz: Buzás Gergely

Fig. 11. Reconstruction of the Royal Palace of Buda in the Jagiellonian era, bird's eye view from the northwest, by Gergely Buzás

Naldo Naldi is ír egy különleges kútról, amelyből nyáron hideg, télen meleg víz folyt. Ez volt a Múzsák kútja, egy kéttálas, fehér márványból és ezüstműből készült díszkút.⁴⁸ Elképzelhető, hogy ez azonos a Daniero és Choque által említett kúttal,⁴⁹ de az is lehetséges, hogy egy másik kútról van szó, amely talán a palota kertjében állt.⁵⁰ A budai palota

faragványai között fennmaradt egy nagyméretű, reneszánsz, fehér márvány kúttal két töredéke. Ennek átmérője hozzávetőlegesen 250 cm lehetett, tehát a visegrádi reneszánsz kutakéval nagyjából azonos volt. Carrarai márvány anyaga arra vall, hogy Itáliában készülhetett. Talán azonosítható az a kúttal, amelyet Mátyás számára Verrocchio faragott.⁵¹ A Verrocchio-kút újabban felmerült korai és a Naldi-szöveg kései datálása⁵² lehetővé teszi, hogy a Naldi által leírt kutat a Verrocchio-kúttal azonosnak tekintsük.

Ha sok a bizonytalanság a budai palota Mátyás kori szobrászati díszének értelmezésében, akkor még több az építészeti munkák rekonstrukciója terén. A Bonfini által Mátyás építkezései között elsőként megnevezett épületrész a belső udvar keleti szárnya volt. Itt egyértelműen korábbi épületek átalakítására került sor. A kápolna (12. ábra 12; 13. ábra 6) még a 14. században, 1382 előtt épült.⁵³ A feltárások során azonban a kápolna környékéről több jelentős, késő gótikus boltozat nagy mennyiségű bordatöredéke került elő. Ezek keletkezése elég bizonytalan, elképzelhető, hogy nem Mátyás, hanem már II. Ulászló alatt készültek.⁵⁴ Mátyás kori forrásaink nem is említik a kápolna boltozását, csak berendezését magasztalják. Úgy tűnik, a budai

⁴⁸ Pataki Zita Ágota feltételezi, hogy ennek a Múzsák kútjának lehetett a kútszobra az az Apolló-szobor, amelyet Paolo Giovio szerint a törökök Isztambulba hurcoltak. PATAKI 2005, I.: 223, 225–226, II.: 431–432.

⁴⁹ Ennek ellentmondani látszik Auer fent említett szövege (ld. a 45. jegyzetet), aki szerint a várudvaron álló kút tálja vörösmárvány volt, míg a Naldi által leírt kút fehér márványból készült. Lehetséges azonban, hogy Auer a kút anyagára vonatkozóan tévedett, miként Oláh Miklós is összekeverte a vörös- és fehér márványt a visegrádi Herkules-kút esetében, ám itt a tévedés oka inkább a márvány szennyezettsége lehetett.

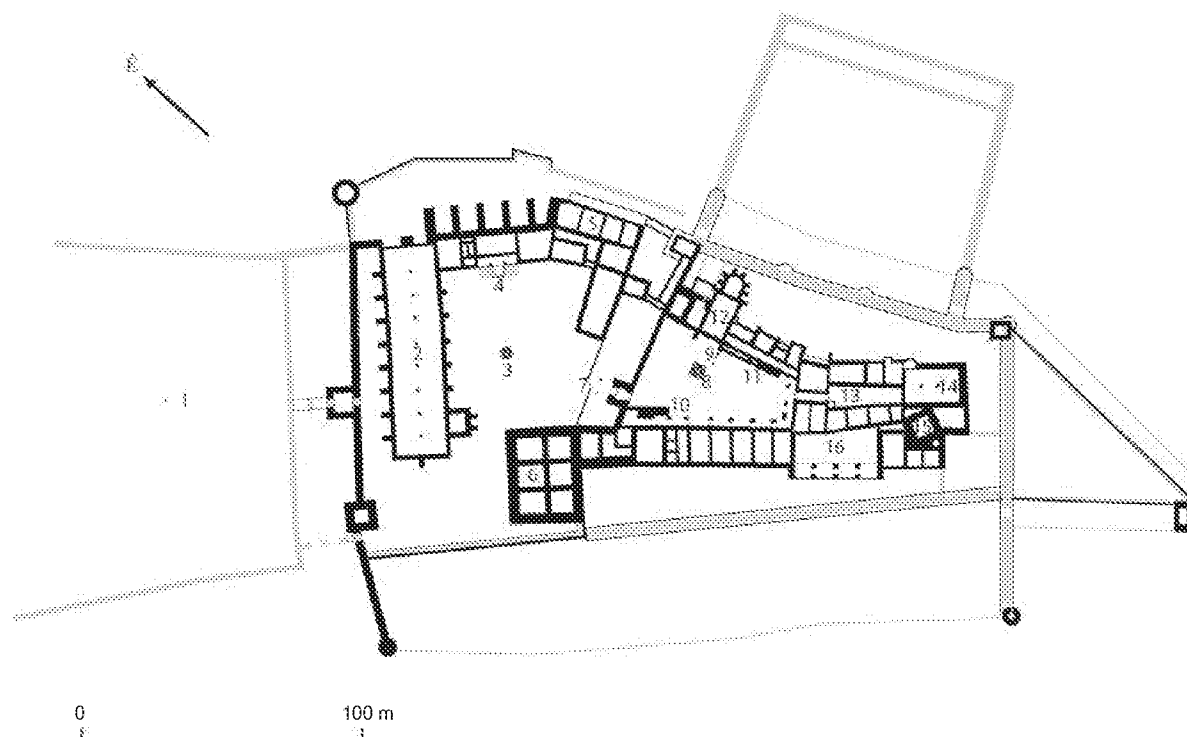
⁵⁰ Ez utóbbit feltételezi Balogh Jolán és Pataki Zita Ágota. BALOGH 1952, 38; PATAKI 2005, I.: 225–226. Ez az értelmezés elsősorban azon alapul, hogy Naldi szövegében a kútról szóló leírás a kertek ismertetése előtt szerepel.

⁵¹ *Pannonia Regia* 1994, 340–341, Kat. VII–10. (Mikó Á.).

⁵² Naldi költeményének datálásáról lásd a 13. jegyzetet.

⁵³ A budai palotakápolna datálását hosszú ideig egy tévesen a budai palotakápolnára értelmezett 1366-os pápai búcsúengedély befolyásolta. KUMOROVITZ 1963, 114–115. Érszegi Géza kutatásai alapján azonban ma már tudjuk, hogy ez az oklevél a visegrádi palotakápolnára vonatkozott (ÉRSZEGI 1992), így a budai palotakápolna datálására a legfontosabb fogódzópont a másik budai királyi rezidencia, az ún. Kammerhof Szent Márton-kápolnájának 1382-es eladományozása lett. BUZÁS 1997, 83–84.

⁵⁴ FARBAKY 2001, 212; PAPP 2005, 19–20. Papp szerint a boltozatok egy része tartozhatott a keleti palotaszárny terméhez: a könyvtárhoz és a királyi lakosztályhoz is.

12. ábra. A Jagelló-kori budai királyi palota rekonstruált földszinti alaprajzi vázlata. Rajz: Buzás Gergely.
1. Herkules-szobor; 2. a Zsigmond-palota alsó terme; 3. hatsőves kút; 4. az ún. befejezetlen palota kapuzata;
5. konyha; 6. Csonkatorony; 7. a középső udvarba vezető híd a két fegyveres bronzszobrával; 8. Pallasz-kút;
9. a három Hunyadi szobra; 10. a nyugati szárny lépcsője; 11. a keleti szárny Mátyás kori lépcsője; 12. kápolna;
13. Belső vagy Kisudvar; 14. déli nagyterem; 15. István-torony; 16. függőkert a Cisterna Regia felett

Fig. 12. Reconstruction of the ground-floor plan of the Royal Palace of Buda in the Jagiellonian era.

Drawing by Gergely Buzás.

1. Statue of Hercules; 2. Lower hall of the Sigismund Palace; 3. Fountain with six spouts;
4. Portal of the so-called Unfinished Palace; 5. Kitchen; 6. The so-called Csonka ['Incomplete'] tower;
7. Bridge leading to the middle courtyard with bronze sculptures of two armed warriors; 8. Pallas fountain;
9. Statues of the three Hunyadis; 10. Stairway of the west wing; 11. Matthias-era stairway of the east wing;
12. Chapel; 13. Inner (Small) courtyard; 14. South hall; 15. István ['(Prince) Stephen'] tower; 16. Hanging garden above the Cisterna Regia

kápolna Mátyás kori felújítása – a visegrádihoz hasonlóan – inkább csak a berendezést érintette és nem tekinthető építészeti beavatkozásnak. Valószínűleg ugyanez mondható el – a források alapján – a szomszédos könyvtárról és a mellette álló királyi lakóépület boltozatos termeiről is. A könyv-

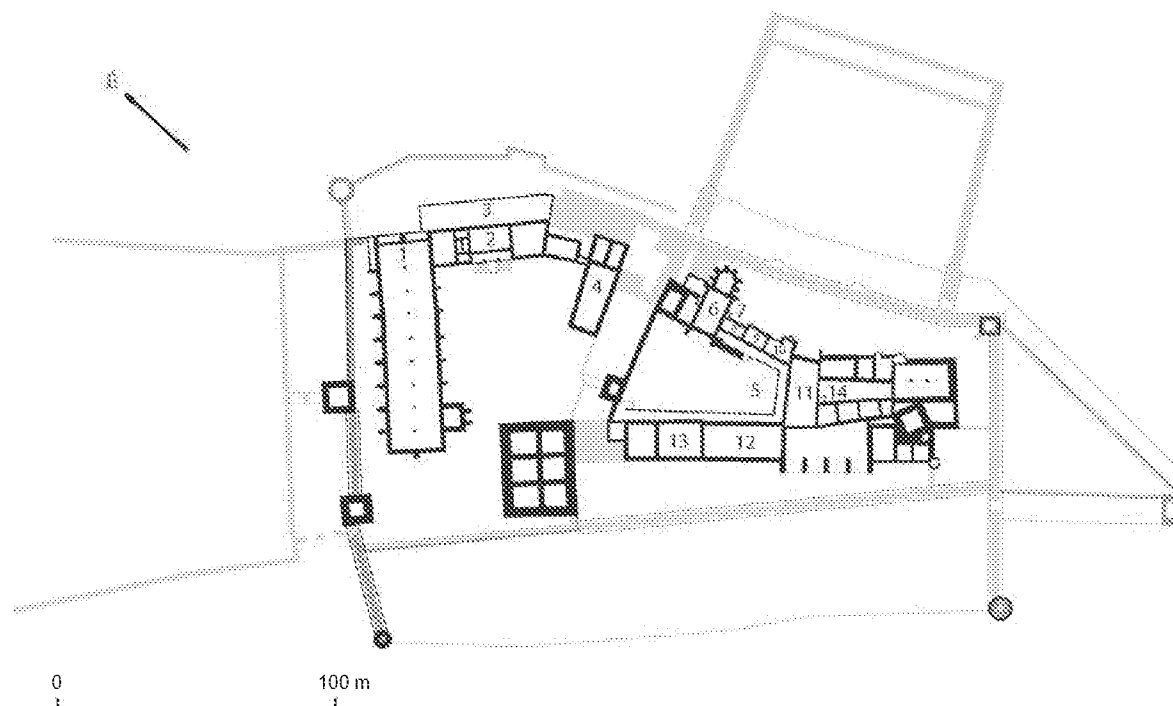
tár terme Naldo Naldi, Bonfini⁵⁵ és Oláh Miklós szerint⁵⁶ a kápolna szomszédságában állt. Ez a keleti szárny emeletének északi végében lehetett (13. ábra 8–9). Omichius⁵⁷ a könyvtár közvetlen szomszédságában írja le a király szobáját, amelyet a csillagképek festményei díszítettek (13. ábra 10).

⁵⁵ „...quippe qui a Danubii parte ediculam statuit hydraulisque organis, item sacro fonte duplici marmoreo et argenteo decoravit; collegium adiecit honestissimum sacerdotum; supra bibliothecam statuit mira utriusque lingue fecunditate completam; cultus quoque librorum luxuriosissimus. Ante hanc cubiculum, est in absida curvatum, ubi, celum universum suspicere licet, qua spectat ad Austrum.” BONFINI 1941, 136.

⁵⁶ „Qua itur ad stationem ex latere interioris bibiothecae ad sacellum divi Ioannis perforatam, unde rex sacrum audire

consuevit, duae obviae sunt aedes concameratae; altera voluminibus Graecis partim e medio Graeciae, partim ex aliis orientis regionibus per regem non minori cura, quam labore eo congestis referta erat; altera interior continebat codices totius linguae Latinae a primis rudimentis ad arcem usque omnium scientiarum per capsulas et loculamenta ordine quosque suo distinctos.” OLAHUS 1938, 8–9.

⁵⁷ PATÁKI 2005, II.: 435.

13. ábra. A Jagelló-kori budai királyi palota rekonstruált első emeleti alaprajzi vázlata. Rajz: Buzás Gergely.
1. A Zsigmond-palota alsó nagytermének karzatai; 2. az ún. befejezetlen palota; 3. az ún. befejezetlen palota dunai terasza; 4. konyha; 5. a középső udvar loggiái; 6. kápolna; 7. királyi oratórium; 8. a könyvtár belső terme; 9. a könyvtár külső terme; 10. csillagképek festményeivel díszített szoba (a király szobája); 11. nagyterem; 12. nagyterem; 13. hypocaustos terem; 14. királyi lakosztály (?)

Fig. 13. Reconstruction of the first-floor plan of the Royal Palace of Buda in the Jagiellonian era.

Drawing by Gergely Buzás.

1. Galleries of the lower hall of the Sigismund Palace; 2. The so-called Unfinished Palace; 3. Danube terrace of the so-called Unfinished Palace; 4. Kitchen; 5. Loggias of the middle courtyard; 6. Chapel; 7. Royal oratory; 8. Inner hall of the library; 9. Outer hall of the library; 10. Room decorated with frescoes of the signs of the Zodiac (king's room); 11. Great hall; 12. Great hall; 13. Hall with hypocaust; 14. King's apartments (?)

Ezt a festett szobát Bonfini is említi mindkét Budáról szóló szövegében.⁵⁸ Valószínűleg ennek a közelében lehetett valahol a királynéi lakosztály is, amelynek boltozott és festett hálószobájáról Omichius⁵⁹ is említést tesz. A királyi lakosztály feltehetően az első emeleten volt (13. ábra 14), amint erre Evlia Cselebi szövegéből következtethetünk, aki szerint ide 40 lépcsőfok vezetett fel.⁶⁰ Bonfini leírásából⁶¹ az tűnik ki, hogy erre az épületrészre

egy új, második emeletet húztak. Itt lehettek azok a díszes kazettás mennyezetű szobák, amelyeket Mátyás építményeiként mutat be. Itt helyezkedhetett el a trónterem és egy tanácsterem. Valószínű, hogy az 1572-es követség tagjai ezeket a kazettás mennyezetű nagytermeket említik. Ezek egyikébe nyílt az 1479-es vagy 1484-es évszámú kapu. Ennek belsejében állt Omichius szerint a Mátyás címerével díszített kandalló,⁶² festett kazettás mennyezetét

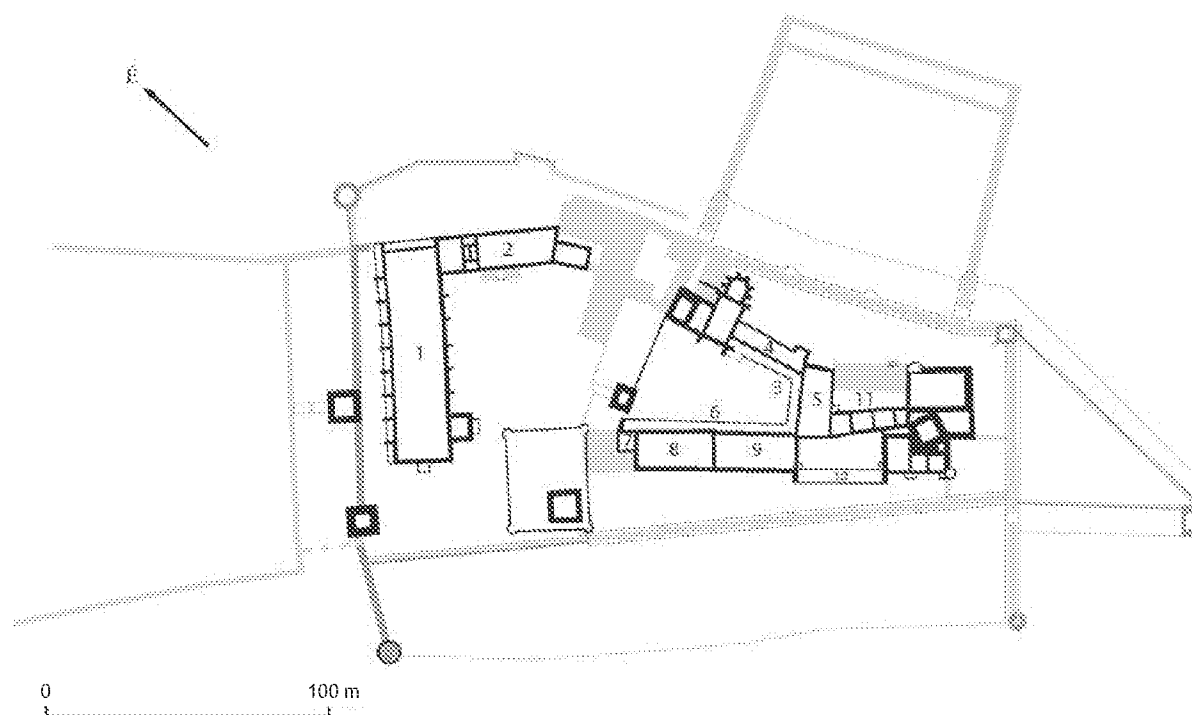
⁵⁸ Az *Averulinus*-előszó utalásából úgy tűnik, mintha a könyvtár része volna a csillagképek ábrázolásaival díszített szoba: „Ibi bibliothecam statuisti, ubi non modo quaeque scientiarum volumina, sed stellas et sydera recensere licet.” PATAKI 2005, II.: 418. A részletesebb *Decades*-ban a könyvtár előtt, attól délre eső helyiségeként írja le. Lásd az 55. jegyzetet.

⁵⁹ PATAKI 2005, II.: 434–435.

⁶⁰ PATAKI 2005, II.: 423.

⁶¹ „...in medio area veteri porticu circumventa, quam duplicia coronant ambulacra, quorum supremum, novoque palatio prepositum, qua ad summa triclina conscenditur, duodecim signiferi orbis sideribus insigne non sine admiratione suspicatur...”. BONFINI 1941, 136.

⁶² PATAKI 2005, II.: 434–435.

14. ábra. A Jagelló-kori budai királyi palota rekonstruált második emeleti alaprajzi vázlata.

Rajz: Buzás Gergely.

1. A Zsigmond-palota felső nagyterme; 2. az ún. befejezetlen palota; 3. Mátyás loggiája, mennyezetén a 12 csillagkép fából faragott ábrázolásával; 4. üstökkel díszített mennyezetű terem, kapuján Mátyás király feliratával, Mátyás-címeres kandallóval; 5. a Sárkányrend jelvényeivel díszített mennyezetű terem;
6. II. Ulászló király loggiája; 7. a nyugati szárny lépcsőháza; 8. a magyar királyok szobraival díszített terem, II. Ulászló király 1502 évszamos feliratával ellátott kapuval; 9. rozettákkal díszített mennyezetű terem;
10. folyosó a lakosztály belső szobáihoz; 11. királynéi lakosztály (?)

Fig. 14. Reconstruction of the second-floor plan of the Royal Palace of Buda in the Jagiellonian era.

Drawing by Gergely Buzás.

1. Upper great hall of the Sigismund Palace; 2. The so-called Unfinished Palace; 3. Matthias-period loggia, with a carved ceiling showing the twelve signs of the Zodiac; 4. Hall with a ceiling decorated with cauldrons, with a Matthias-period inscription on the doorway, and a fireplace decorated with Matthias's coat of arms; 5. Hall with a ceiling embellished with the emblem of the Order of the Dragon;
6. Loggia from the time of King Wladislas II; 7. Stairway of the west wing; 8. Hall with statues of Hungarian kings and a doorway bearing an inscription from 1502; 9. Hall with a ceiling decorated with rosettes; 10. Passage connecting the suites of the king and the queen 11. Queen's suite of rooms (?)

pedig Gerlach szerint Mátyás két szimbóluma, az üst és könyv díszítette.⁶³ A szomszédos másik terem mennyezeti kazettáiban Gerlach a Sárkányrend jelvényeit láthatta. Ez utóbbi teremre utalhat Evlia Cselebi leírása is a trónteremről, amelyet kínai házhoz hasonlított, és amelyhez 80 lépcső vezetett fel,⁶⁴ ellentétben a csak fele ilyen magasan

lévő királyi lakosztállyal. A sárkányos díszű termet 1577-ben Salomon Schweigger is említi, de beszél még egy másik, rozettákkal díszített kazettás mennyezetű, illetve egy 44 lépés hosszú és 18 lépés széles teremről is.⁶⁵ Ez utóbbi méretei miatt nem fér el máshol, mint a nyugati palotaszárnyban,⁶⁶ az azonban ennél hosszabb,⁶⁷ így lehetséges, hogy

⁶³ PATAKI 2005, II.: 427.

⁶⁴ PATAKI 2005, II.: 423.

⁶⁵ GEREVICH 1966, 116.

⁶⁶ GEREVICH 1966, 117; FARBAKY 2001, 208.

⁶⁷ Bár a nyugati szárny déli fele feltáratlan, mégis biztosan állítható, hogy belmérete – még a Csonkatoronyhoz átkötő 20 m hosszú épületrész nélkül is – legalább 54 m volt. A szárny folyosó nélküli belső szélessége az ásatások

a rozettás mennyezetű terem is ott helyezkedhetett el. Mitrovicei Vratislav Vencel a nyugati szárny végében álló Csonkatorony leírása után említ egy nagy termet, amelyben semmi érdekeset nem látott,⁶⁸ ez talán azonos lehet a Schweigger által leírt nagyteremmel. Az útleírások logikájából leginkább az következik, hogy az üstökkel díszített mennyezetű terem az udvar keleti szárnyán (14. ábra 4), a sárkányos mennyezetű a déli szárnyon (14. ábra 5) állhatott, míg a rozettás mennyezetű (14. ábra 9) és a díszítetlen nagyterem (14. ábra 8) a nyugati szárnyon. Ezek közül azonban bizonyosan csak az egyikről, a feltehetően a keleti szárnyon álló, üstökkel díszített mennyezetű, feliratos-évszamos ajtóval és Mátyás-címeres kandallóval ellátott teremről állíthatjuk, hogy Mátyás kori volt, és esetleg még a déli szárny sárkányos mennyezetű terméről feltételezhetjük ugyanezt. Ez a déli szárny valójában már a budai palota legrégebbi, 14. század közepi, zártudvaros épületének északi szárnyát képezte. A Bonfininél csak általánosságban említett többi lakószoba már leginkább ebben a régi, de Mátyás által valószínűleg felújított épületrészben helyezkedhetett el (13. ábra 14; 14. ábra 11). Bonfini ugyanis az udvar nyugati szárnyáról egyértelműen állítja, hogy Mátyás ezt nem alakította át,⁶⁹ így az ide lokalizálható nagytermeket sem tarthatjuk Mátyás korinak. E szárny felújítására és felső szintjének kiépítésére már Bonfini művének elkészülte után kerülhetett sor, II. Ulászló korában. Talán e szárnyban állhatott a II. Ulászló király feliratát és az 1502-es évszámot viselő ajtó, amelyről Gerlach és Omichius is ír,⁷⁰ és a mögötte lévő terem lehetett az, amelyben Gerlach a magyar királyok szobrai láta (14. ábra 8).⁷¹ Ehhez vezetett fel az Omichius által említett lépcső is (14. ábra 7).⁷²

Bonfini szintén réginek nevezi az udvart körülölelő árkádsort. Ezt az állítását a régészeti kutatások is igazolták: az árkádok feltárt pilléralapozásai még a 14. századi építési periódusból származónak bizonyultak.⁷³ Sokkal problematikusabb az árkádos folyosó emeleteinek kérdése. Bonfini szövege alapján kétemeletes folyosóra gondolhatunk. Mivel a legfelső szintet új palotának nevezi, ezért valószínű, hogy a folyosónak ez a felső szintje is új volt. Itt, a felső folyosón írja le a 12 csillagkép ábrázolását. Ezekről Salomon Schweiggertől tudunk meg többet, aki a csillagképek ábrázolását fából faragottnak és aranyozottnak nevezi,⁷⁴ tehát a folyosót fafödém fedte. Bonfini kijelentése a nyugati szárny régiségéről arra vall, hogy a második emeleti új folyosó Mátyás korában nem a nyugati szárny, hanem csak a keleti és a déli előtt húzódnak (14. ábra 3). Ez azonban nem zárja ki azt a lehetőséget,

hogy a Jagelló-korban esetleg megépülhetett a folyosó folytatása az újonnan átalakított nyugati szárny második emelete előtt is (14. ábra 6).⁷⁵ Már ezeket, a Jagelló-korban módosult állapotokat tükröző Gerlach tudósítása, aki a kazettás mennyezetű nagyterem előtt vörösmárvány, oszlopos folyosót említ.⁷⁶ Ezzel összhangban Auer János Ferdinánd 1664-es leírása a belső udvarban szintén vörösmárvány folyosókat és ablakokat említ.⁷⁷

Bár ezek a források nem beszélnek az építkezések stílusáról, mégis a második emeleti nagyterem feliratos kapujának, címeres kandallójának, márvány nyíláskereteinek,⁷⁸ valamint festett, aranyozott kazettás mennyezeteinek ismeretében nem alaptalan azt feltételezni, hogy ezek a termek reneszánsz stílusban készültek. Sokkal nehezebb a termék előtti folyosó stílusának a kérdése. Még ha Gerlach megjegyzése a vörösmárvány folyosóról a Mátyás kori épületrészre is vonatkozik, ez akkor sem dönti el a stílusát. A budai vár leletanyagából nem ismerünk számottevő mennyiségű reneszánsz oszloptörödéket, sem vörösmárványból, sem más anyagból.⁷⁹ Ellenben több késő gótikus vörösmárvány

eredményei szerint a földszinten 11,2 m. A Schweigger által megadott 44 × 18 lépés (*Schritt*) – a közönséges lépés 18. század elejéről adatolt 63,2 centiméteres méretével számolva (BOGDÁN 1990, 157.) – 27,8 × 11,4 m, ami megfelel a nyugati szárny szélességének, és majdnem pontosan fele a hosszának.

⁶⁸ GEREVICH 1966, 118.

⁶⁹ „Ad occasum vetustum opus nondum instauratum.” BONFINI 1941, 136.

⁷⁰ Talán ugyanerre az ajtóra vonatkozik Schweigger nagyon hasonló, de hiányos szöveget és számot tartalmazó leírása is. BALOGH 1966, I.: 57.

⁷¹ PATAKI 2005, II.: 427.

⁷² PATAKI 2005, II.: 435.

⁷³ A gótikus pilléralapozások nemcsak az udvar nyugati szárnya, hanem a déli és keleti előtt is előkerültek. BUZÁS 1997, 77, 79, Figs. 5, 12.

⁷⁴ BALOGH 1966, I.: 57.

⁷⁵ Ezt a lehetőséget vetette fel Horler Miklós is Farbaký Péter tanulmányához írt lektori véleményében. FARBAKÝ 2001, 214, 69. jegyzet.

⁷⁶ PATAKI 2005, II.: 427.

⁷⁷ BALOGH 1966, I.: 42.

⁷⁸ Ezeket Gerlach (PATAKI 2005, II.: 425.) és Auer (BALOGH 1952, 42.) említi.

⁷⁹ Farbaký Péter tett kísérletet egy reneszánsz loggia oszloplemeinek összegyűjtésére, de mindössze egyetlen töredéket talált, amiről elképzelhetőnek tartotta egy ilyen loggiához való tartozást. Ez egy vörösmárványból készült, 38 centiméteres átmérőjű oszloptörzshöz tartozó kompozit oszlopfő. FARBAKÝ 1988, 153, 28. kép; *Budapest im Mittelalter* 1991, 481, Kat. 387.

oszlop töredéke maradt fenn, így a loggia késő gótikus stílusa sem zárható ki.⁸⁰

A Bonfini által leírt másik Mátyás kori építkezés a Zsigmond-udvar oldalán lévő régi épület megkezdett újjáépítése volt. Írásából az is kiderül, hogy a régi épületet meghagyták, és csupán új udvari bejárattal, domborműves bronzkapuval és egy ahhoz vezető díslépcsővel gazdagították (12. ábra 4). A homlokzatok és a belső terek átalakításáról Bonfini is csak mint meg nem valósult tervről ír.⁸¹ Vadianus 1526 körül keletkezett művében szintén a

lépcsőt említi és a figurális bronz domborműveket.⁸² Velius 1527-es leírása már bővebb. Ő egyértelműen megmondja, hogy az épület az udvar folyó felől, azaz keleti oldalán állt. Ő is Mátyást nevezi meg az építkezés megkezdőjeként, és az épületről mint befejezetlen műről beszél. Azonban ő a kapu és a lépcsők mellett vörösmárvány ablakokat is említ, feltehetően pilaszteres, szemöldökpárkányos keretelésű ablakokra utal (*fenestris ... cum superculumniis*). Ezek mellett megemlíti egy, a lapithák harcát ábrázoló domborművet.⁸³ Salomon Schweigger 1577-ben, egy évvel a pusztulása előtt már romosnak látta az épületet, egyben befejezetlennek is tartotta. Ő is vörösmárvány ajtókat és ablakokat említ, amelyek ekkor csaknem teljesen be voltak falazva.⁸⁴ A Bonfini leírása és a 16. századi források közötti ellentétet alighanem úgy lehet feloldani, ha azt feltételezzük, hogy az építkezés itt is tovább folytatódott Mátyás halála után.⁸⁵ Ekkor készülhettek el a vörösmárvány ablakkeretek, és a régi belső részeket is szétbonthatták, de már nem építették újjá, ezért írják le a 16. században a palotaszárnyat befejezetlenként.

Az elkészült díszkapu jelentős mű lehetett. Erről Bonfini viszonylag részletes beszámolója⁸⁶ mellett némi támpontot nyújthat Erhard Schön, Buda 1541-es ostromát ábrázoló fametszete, amelyen, bár igen vázlatosan, megjelenik ennek az épületszárnynak a nyugati, a Zsigmond-udvarra néző homlokzata (7. ábra). Bonfini szerint az új kapuhoz egy kettős, vörösmárvány lépcső vezetett fel. Minden bizonynyal egy kétkarú lépcsőt kell elképzelniünk, mint amilyen a Poggio a Caiano-i villa eredeti külső lépcsője volt. A Poggio a Caiano-i analógia alkalmazása azért is indokolt lehet, mert a Schön-féle metszeten ábrázolt homlokzat alsó szintjének tengelyében egy háromarkú loggia figyelhető meg,⁸⁷ amely a Poggio a Caiano-i bejárat homlokzatba süllyesztett portikuszával mutat rokonságot.⁸⁸ Bonfini szerint a lépcsőt bronzkandeláberek díszítették.⁸⁹ Bonfini a lépcső fölött álló kaput is leírja, azt kettős kapunak nevezi, amelynek szárnyait Herkules munkáit ábrázoló bronz domborművek és az általa írt epigramma díszítette.

A palota leletei között szerepel egy feltűnően nagyméretű és különleges szerkezetű kapuzat néhány eleme. Az egyik darab egy architráv két töredéke. Az architráv alján befelé szűkülő, 2 × 3 kazettából álló mennyezet van kifaragva, a kazettákban pedig kerubfejek jelennek meg. A mennyezet szűkülésének köszönhetően pontosan meghatározható a párkányzat eredeti szélessége, ami 428 cm.⁹⁰ Fennmaradt egy szintén igen nagy méretű fríz három töredéke is. Ennek egykor bronzbetűkkel kirakott felirata szerint egy Mátyás király által emelt kapu

⁸⁰ PAPP 2005, 19, 153–154, Kat. 7–8, 7–9. kép. A késő gótikus oszlopok stílusa, mint erre Papp Szilárd is felfigyelt, igen közel áll a visegrádi Oroszlános-kúthoz.

⁸¹ „In hac igitur quadrata area ante Sigismundi atria constituta vetus a latere palatium instaurare ceperat, quod si prestare potuisset, plurimum de superba vetustate referbat. Geminas huic scalas adiecerat porphyreo marmore aeneisque candelabris insignes. Ex eodem lapide geminas huic ianuas superstruxerat, quas aenei postes et affabre facti Herculeisque laboribus admirabiles et non minus a tergo, quam a fronte spectabiles exornabant, quibus illud Antonii Bonfinis epigramma mandavit incidi: Atria cum statuis ductis ex aere foresque / Corvini referunt principis ingerium. / Mathiam partos tot post ex hoste triumphos / Virtus, es, marmor, scripta perire vetant. Contignationes huic insano sumptu destinarat, quibus laquearia aurigantes per ethera planetas continerent erratilesque cursus miro suspectu referrent. In fronte subgrundis tectorum triglyphos subiicere decreverat et, qua posset, arte conspicuum opus efficere.” BONFINI 1941, 136–137.

⁸² BALOGH 1966, I: 51.

⁸³ PATAKI 2005, II: 437.

⁸⁴ GEREVICH 1966, 116.

⁸⁵ Ezt feltételezi Farbak Péter is, a palota közelében előkerült II. Ulászló címerével és monogramjával díszített vörösmárvány törpepillérekre hivatkozva. FARBAK 2001, 212.

⁸⁶ Lásd a 81. jegyzetet.

⁸⁷ A 79. jegyzetben említett oszlopfő például tartozhatott egy ilyen loggiához is.

⁸⁸ Erre Székér György hívta fel a figyelmemet, amiért ezúton is szeretnék neki köszönetet mondani.

⁸⁹ Az isztambuli Hagia Sophia mihrabja mellett fennmaradt két, baluszter formájú bronzkandeláber, amelyen török nyelvű felirat beszél arról, hogy ezeket 1526-ban egy budai templomból hozták el hadizsákmányként. Ezt 16–17. századi források is megerősítik. BALOGH 1966, I: 144–145. A kisebb méretű és finom kidolgozású, ezért inkább talán belső térbe készült kandeláberek mellett egy másik pár, jóval nagyobb és kevésbé kidolgozott, de gazdagabb díszítésű reneszánsz kandeláber is található. Ezeket a törökök szétbontották, lábazataikból különálló gyertyatartókat készítettek. Elképzelhető, hogy ezek is Budáról kerültek ide, és esetleg ennek a külső lépcsőnek a Bonfini által említett kandelábereivel azonosak.

⁹⁰ FEUERNÉ TÓTH 1986, 42–43, 23. ábra.

fríze volt.⁹¹ A fríz kiszerkeszthető mérete megegyezik az architrávával, így meglehetősen valószínű, hogy összetartoztak.⁹² Az architráv alján megfigyelhető, hogy a párkányzatot eredetileg két pilaszter támaszthatta alá, a pilaszterek mögötti rézsút követik a mennyezet kazettái. Maga a kapukeret a pilaszteres keretelésű, rézsús oldalú fülke mögött helyezkedhetett el. Ennek a belső kapukeretnek a szélessége 290 cm lehetett, ami azt jelenti, hogy maga a kapunyílás feltehetően csaknem 2 m volt. A kettős, külső és belső kerettel ellátott kapu hasonló lehetett a prágai Szent György-templom déli kapujához.⁹³ Lehetőséges, hogy Bonfini erre a dupla keretezésre utalt a *gemina ianua* kifejezéssel.⁹⁴

Nehezebben értelmezhető Bonfini elbeszélése a várfal tetejére rakott, fából készült lakosztályról.⁹⁵ Felmerülhet a lehetőség, hogy ezt megkíséreljük azonosítani a Schedel-féle *Világkrónika* 1493-ban megjelent, a budai várat keletről ábrázoló fametszetén (6. ábra), a befejezetlen palotától közvetlenül délre látható épülettel, ez ugyanis a metszet alapján valóban a várfal tetejére, konzolokra épült és faszerkezetű volt. Ennek az épületnek az alépítménye a régészeti ásatások során elő is került. Az eredetileg nyitott, 15. század eleji, Zsigmond kori alépítményt később, feltehetően Mátyás korában falazták be, és alakították zárttá (4. ábra).⁹⁶ Ez alighanem összefügghetett a tetejére épített faszerkezetű emelettel. A faépület mögött a metszet különös formájú, magas, sátor alakú tetőket ábrázol. Ezekről már Lux Kálmán feltételezte, hogy a palota konyhájának kürtői lehetnek.⁹⁷ Bár más magyarázatok is felmerültek,⁹⁸ konyhakéményként való értelmezésük tűnik a legvalószínűbbnek (12. ábra 5; 13. ábra 4),⁹⁹ így ennek az építménynek a Bonfininél említett fa lakosztállyal való azonosítása kétséges, hacsak a konyha nem hátrébb, a lakosztály mögött helyezkedett el.

Bonfini megjegyzése Zsigmond folyosóiról, amelyek az egész várat körülvték,¹⁰⁰ talán a belső várfalak tetején futó fedett gyilokjáró-folyosóra értendő, melyek a Schedel- és a Schön-metszeten is hangsúlyosan megjelennek. Bonfini megállapítása, miszerint ezeket Mátyás Zsigmondénál kisebb költséggel építhette, talán arra utalhat, hogy nem kő-, hanem faszerkezettel készültek.

Bonfini beszél a palota nagy kertjéről is, ahol Mátyás szintén építkezett. Ez a kert a várhegy nyugati lejtőjén terült el. Nem tudjuk, hogy a kertnek volt-e előzménye, de a visegrádi párhuzam¹⁰¹ alapján nehéz azt gondolni, hogy ne lett volna. Mátyás a kertet így inkább csak felújíthatta, és reneszánsz kertépítészeti elemekkel gazdagíthatta. A kerthez Bonfini szerint egy különálló villaépületet is emelt a

hegyoldalba. A villa bejárata előtt, a kert déli oldalán kikövezett udvar volt, sarkain bronzkandelábereket tartó oszlopokkal. A villaépületben lakosztályt alakítottak ki. Az épület alépítménye egy kertre néző loggia volt. A kertet gyümölcsfák, pergolák, tisztások, vízmedencék, kavicsos utak, kerti pavilonok

⁹¹ „MATH[IAS HUNGAROR]VM PRINCEPS/ HOS M[AN-DAVIT ERIG]ERE POSTES”. BALOGH 1966, I: 115, II: 95, 132/a-b.

⁹² FEURNÉ TÓTH 1977, 216, 33. kép.

⁹³ MENCL 1984, 122–124.

⁹⁴ BONFINI 1941, 136.

⁹⁵ „Laxos longosque ibi tractus instituit, specularia quoque multa, item atrium murorum minis impositum ex lignario opere confectum, ubi triclinium, cubiculum, preterea apodyterium et paula retractius lucubrationum graphiarumque locum perfecit, sed inventum vesanam ruinam in Danubium minari videbatur.” BONFINI 1941, 137.

⁹⁶ A falak mögötti feltöltési rétegekből Mátyás kori leletanyag került elő, ami azt bizonyítja, hogy ezek a falak nem lehetnek korábbiak a Mátyás kornál. NAGY 1955, 107, 12. jegyzet.

⁹⁷ LUX 1920, 10–12.

⁹⁸ Elsőként Marosi Ernő vetette fel, hogy a Schedel-metszeten látható részlet Benedikt Ried csehországi templomai-
nak (minden bizonnyal Kutná Hora és Louny plébánia-templomára gondolt) tetőszerkezetére hasonlít. MAROSI 1983, 295. Ezt az értelmezést Papp Szilárd is átvette (PAPP 2005, 20.), hozzátéve Viktor Kotrba elméletét, aki szerint a prágai vár Ulászló-termének tetőszerkezete is hasonló lehetett. KOTRBA 1968, 199–200. Marosi és Papp értelmezési kísérletének a célja az volt, hogy Prága és Buda II. Ulászló kori késő gótikus építészetében és a prágai palota építkezéseiben vezető szerepet játszó Benedikt Ried személyéhez kötődő kapcsolatokat keressenek.

⁹⁹ A budai ábrázoláson ezen a helyen többféle tetőépítmény látszik egymás mellett, és ezeknek egy része kifejezetten kúpos és nem gúla formájú. Azonban ennél is fontosabb, hogy mindegyik tetején hangsúlyos gótikus, aedicula-szerű építmények jelennek meg, ellentétben a csehországi példákkal, ahol a templomokon csak egy-egy huszár-torony építménye emlékeztet ezekre. A budai aediculák sokkal inkább megfelelnek kémények fedésének. Figyelemre méltó az is, hogy ezt a sajátos formájú fedélszéket a cseh példáknál mindig igen nagy méretű és reprezentatív terek: templomok, illetve – ha elfogadnánk Kotrba elméletét – nagyterem felett alkalmazták, Budán azonban egy meglehetősen félreeső és a környező épületeknél jóval alacsonyabb melléképületen jelennek meg. [Erről a kérdésről lásd még Orosz Krisztina tanulmányának vonatkozó részét a jelen kötetben.]

¹⁰⁰ „Sigismundi ambulatorium, quod totam fere arcem ambit, ne parum quidem sumptu prosequi cepit. Ille eternitatis destinatione hic temporaria in ambulatorio mura edificavit.” BONFINI 1941, 137.

¹⁰¹ A visegrádi palota kertje Pálóczi Horváth András ásatásai szerint már I. Lajos korában létrejött, Zsigmond és Mátyás király korában már csak a felújítása történt.

díszítették.¹⁰² E kerti építmények közül három egymás mellett állónak a maradványait sikerült régészetiileg is azonosítani a közelmúltban. A feltárás sajnos csak nagyon kis területre terjedt ki, így a kiasott falmaradványok alig értelmezhetőek, pontos keltezésükre pedig még kevésbé van mód. Az épületek közvetlenül a kertet keletről határoló várfal mellett álltak. Az egyik esetében *in situ* reneszánsz lábazatot is találtak, mellette pedig egy kis, osztatlan, kymatagos keretű, szima profilú szemöldökpárkánnyal koronázott ablak lezuhant kövei kerültek elő.¹⁰³

Végül tárgyalnunk kell az egyetlen olyan Mátyás kori építkezést is, amelyről okleveles forrásunk maradt fenn, bár ezt a korabeli elbeszélő források nem említik. Ez a Cisterna Regia újjáépítése. A Cisterna Regia az István-vár nyugati oldalához csatlakozó kis udvar (12. ábra 16) alatt található nagy, boltozott ciszternával azonosítható.¹⁰⁴ Az udvar és az azt nyugatról határoló, pillérekre támaszkodó hídépítmény a régészeti feltárások tanúsága szerint Zsigmond király korában épült ki.¹⁰⁵ Az eredeti udvarba azonban csak a Mátyás korban épült be a nagy, boltozott ciszterna. A ciszternából vízvezeték indult a falakon kívül elterülő nagy kert felé. A kertben is előkerültek vízvezeték-maradványok. Könnyen lehet, hogy a Cisterna Regia kiépítésének egyik fő oka éppen a nagy kert vízellátásának biztosítása volt. A ciszternába azonban felülről is nyílt

egy vízmerítő nyílás. Ennek maradványai ma is megvannak, de ezt a nyílást jelöli a vár Joseph de Haüy által készített, 1687-es felmérése is.¹⁰⁶ Ezek szerint a ciszterna felett, a palota belső udvarainak magasságában egy függőkert volt, amit nyugat felől a ma is meglévő pilléres alépítményre támaszkodó áttört pillérsor határolt. A Schön-metszeten (7. ábra) ez az emeleti pillérsor és az általa hordozott, arkádokra épült, erkélyes folyosó látható. E folyosó az első emelet magasságában lehetett (14. ábra 10), és szintén a palota Zsigmond kori építményeihez tartozott.¹⁰⁷ A Mátyás kori átalakítást ezen a területen valójában csak a ciszterna és felette a függőkert (12. ábra 16) kialakítása jelentette.

A budai palota Mátyás kori építkezései a visegrádiakhoz igen hasonló képet mutatnak. A legfontosabb reneszánsz elemek az épületegyüttes szobrászati díszét képezték: kutak, melyek nem feltétlenül mind reneszánsz stílusúak voltak, és oszlopokon álló bronzszobrok. Ez utóbbi emlékcsoport újdonság volt Visegrádhoz képest. Az építészeti munkák jellege is bizonyos tekintetben hasonló a visegrádiakhoz: a király új épületeket sehol sem emelt, hanem a régieket alakította át és új emeletek ráépítésével bővítette. A jelek szerint azonban a budai átépítések korántsem voltak olyan átfogóak, mint a visegrádiak: nem terjedtek ki az egész palotára, inkább a palota keleti szárnyaira, valamint a kertekre korlátozódtak. Ráadásul a budai építkezések befejezetlenül is maradtak. Az építkezések stílusának is más hangsúlyai voltak. Bár ismerünk a visegrádi késő gótikus faragványokhoz hasonló gótikus kőtöredékeket Budáról is,¹⁰⁸ de itt megjelentek már a reneszánsz nyíláskeretek is – sőt talán éppen ezek voltak túlsúlyban a gótikusakhoz képest –, erre pedig Visegrádon egyáltalán nincs példa.

A budai palotából nagy mennyiségű reneszánsz stílusú építészeti elem maradt fenn, így ajtó- és ablakkeretek, pilaszterek, párkányok, lunetták és kandallókonzolok. Ezeket azonban legfeljebb egy esetben – a befejezetlen palota kapujánál – és akkor is csak erősen hipotetikusán lehet közvetlen összefüggésbe hozni az írott források adataival. A legtöbb faragványnál nem állapítható meg az eredeti származási hely, és sok esetben a Mátyás vagy Jagelló-kori keltezésük is nehezen eldönthető.

Van néhány darab, amelyen a címerábrázolások legalább a Mátyás kori keltezést bizonyítják: egy gyümölcsfűzért tartó puttóval díszített frízen feltehetően Beatrix címere volt látható eredetileg. A hasított pajzsok mára csak a Mátyás címerét ábrázoló jobb oldala maradt ránk. A fríztöredék puttóalakja jól párhuzamba állítható Gregorio di Lorenzo puttóival.¹⁰⁹ Szintén ehhez a mesterhez kapcsolható

¹⁰² „Extra arcem in proxima convalle horti subiacent amenissimi marmoreaque villa. Huius propyleum columnis tessellatis embrycatisque circumdatum, que aenea candelabra sustinent. Triumphales sunt ville postes et triclinium cubiculumque cum laquearibus et fenestris usque adeo spectabile, ut lautissimam antiquitatem propius accederet. Qua spectat in hortos, porticus subest; in hortis labyrinthus ex arboribus consitis institutus. Insuper aviaria e peregrinis nostratibusque avibus, que ferrea retia coercebant. In aviariis quoque arbusta fructifereque arbores et nemus item xysti per ordinem digesti variisque arborum generibus circumvallati. Insuper cryptoporticus, prata, lithostrata, piscine. Turres quoque cenaculis ac pergulis obducte, in quibus cenationes cum vitreis specularibus usque adeo iucunde, ut nihil putes amenius. Argentatis villa tegulis contexta.” BONFINI 1941, 137.

¹⁰³ Kincsek 2005, 174. (Magyar K.).

¹⁰⁴ FEURNÉ TÓTH 1975.

¹⁰⁵ GEREVICH 1966, 176; BUZÁS – VÉGH 1992, 104.

¹⁰⁶ FARBAKY 2001, 207.

¹⁰⁷ A folyosó kétemeletes szerkezetére Székér György hívta fel a figyelmemet.

¹⁰⁸ BUZÁS 1990, 43.

¹⁰⁹ BALOGH 1966, I.: 115, II.: 86, 118. kép. A töredék felhasználásával készült ajtórekonstrukció: FEURNÉ TÓTH 1986, 26, 10. kép (Ilosfay József rekonstrukciós rajza).

egy frízzel díszített párkány,¹¹⁰ amely ülő, bőség-szarut tartó, ruhátlan férfialakot és fegyvereket ábrázol, valamint egy másik, delfines frízű párkány töredéke is.¹¹¹ Mátyásra utal egy akantuszindákkal díszített vörösmárvány pilasztertörzs felső részén kifaragott, csőrében gyűrűt tartó holló, a Hunyadi család címerállata. A holló tollainak jellegzetes megformálása alapján a pilaszter készítője Giovanni Dalmata lehetett.¹¹² Szintén Dalmata stílusához köthető, bár valószínűleg nem a saját kezű műve, a fentebb elemzett nagyméretű, kettős keretelésű kapu. Ugyanez mondható el két vörösmárvány hárpia-szobor töredékeiről is.¹¹³ Egy volutás keretelésű vörösmárvány díszoromzaton szintén Mátyás címere tűnik fel.¹¹⁴ Egy nagyobb vörösmárvány dombormű¹¹⁵ és egy mészkő fríz töredékei pedig a Hunyadiak gyűrűt tartó hollóját ábrázolják.¹¹⁶

Sajnos nincsenek olyan adataink, amelyek a palota stílusán legérdekesebb faragványainak, az ablakkereteknek a pontos keltezését lehetővé tennék. Több vörösmárványból faragott ablaktípus számos példányának töredékei ismertek a palotából. Az egyik egy félköríves nyílásforma, amelynek több változata is ismert.¹¹⁷ A másik egy sokkal speciálisabb, keresztosztós, egyenes záradéku ablak, amelynek két profilváltozata többféle méretben is megtalálható itt.¹¹⁸ A harmadik egy kannelálás pilaszterekkel keretelt ablakforma, amelyből a fennmaradt töredékek egy, legalább két kapcsolt nyílásból álló, középen pilaszterrel elválasztott változatot is igazolnak.¹¹⁹

A félköríves kerettípus meglehetősen elterjedt a 15. század második felének itáliai reneszánsz építészében. Ezzel ellentétben a keresztosztós ablakforma kifejezetten a római reneszánsz építészetre jellemző.¹²⁰

A pilaszteres keretelésforma eredetének vizsgálata egészen más irányba vezet. Ezek előképei Federico da Montefeltro építkezéseiben, az urbinói, gubbioi és pesarói hercegi palotákban jelentek meg, osztatlan formában.¹²¹ Urbinóból a budai pilaszteres középpillérű ikerablak-változat is ismert.¹²² Az viszont sajnos nem dönthető el a fennmaradt töredékek alapján, hogy a budai ablakok az itáliai példákhoz hasonlóan osztatlanok vagy a prágai vár pilaszteres keretelésű, keresztosztós ablakaihoz hasonlóan keresztosztósak voltak-e;¹²³ így meglehetősen bizonytalan az a feltételezés, miszerint a prágai vár Benedikt Ried által készített pilaszteres keretelésű, keresztosztós ikerablakai a budaiak másaként készültek volna.¹²⁴ Már csak azért is bizonytalan ez, mert míg a prágai ablakokat az egyik keret építési felirata alapján pontosan lehet keltezni 1493-ra,¹²⁵ addig a budaiak keltezésére semmilyen

támpontunk nincs. A budai pilaszteres keretelésű ablakok lokalizálását Feuerné Tóth Rózsa kísérelte meg egyetlen töredék lelőhelye nyomán és Ursinus Veliusnak, a Zsigmond-udvar Duna felőli szárnyán álló befejezetlen palotáról szóló, 1527-es leírásában szereplő *fenestris ... cum superculumniis* kifejezése alapján.¹²⁶ Amennyiben ez a lokalizálás helyes, még bizonytalanabbá válik a budai pilaszteres keretelésű ablakok keltezése, mert mint fentebb már ezt tárgyaltuk, a Mátyás kori állapotot bemutató forrás, Antonio Bonfini krónikája a befejezetlen palotával kapcsolatban nem szól az ablakkeretekről, sőt a homlokzatok átalakítását kifejezetten csak terveztként említi. Velius leírása pedig nem a Mátyás kori, hanem a Jagelló-kori állapotot rögzíti. Így bár nem zárható ki, hogy a befejezetlen palota ablakai, vagy legalább azok tervrajzai léteztek 1490 előtt, ám ezt bizonyítani nem lehet.

A budai palota reneszánsz kőfaragványainak egyik jelentős csoportját különféle balusztrádok alkotják. Ezek közül jelenleg csak az egyik csoportról tudjuk bizonyosan, hogy elemei a Mátyás korból származnak, ezek budai márgából készültek. Ennek az anyagnak a textúrája és faragási tulajdonságai igen erősen hasonlítanak a firenzei *pietra serena*-hoz, de színe nem szürke, inkább sárgásbarna.¹²⁷ A balusztrád törpepilléreit szimatagos keretben ábrázolt, gyümölcsöket és fegyvereket tartó füzérek, illetve az egyik példányon lecsonkolt faág- és

¹¹⁰ BALOGH 1966, I.: 115, II.: 87, 119. kép.

¹¹¹ BALOGH 1966, I.: 128, II.: 89, 122. kép.

¹¹² BALOGH 1966, I.: 112, II.: 69, 90. kép.

¹¹³ BALOGH 1966, I.: 148, II.: 238, 350. kép, 239, 351. kép.

¹¹⁴ BALOGH 1966, I.: 109, II.: 54, 66. kép.

¹¹⁵ BALOGH 1966, I.: 109, II.: 57, 70. kép; GEREVICH 1966, 344, XXIV/4. kép.

¹¹⁶ BALOGH 1966, I.: 109–110, II.: 56, 68–69. kép.

¹¹⁷ FEUERNÉ TÓTH 1986, 23, 6. kép, 36, és 34, 16. kép.

¹¹⁸ FEUERNÉ TÓTH 1986, 23, és 24, 7. kép, 36, és 37, 19. kép, 40, 14. jegyzet.

¹¹⁹ FEUERNÉ TÓTH 1986, 31–36, 13, 14. és 17. kép.

¹²⁰ Ezen ablaktípus római vonatkozásaira a magyar kutatás már hamar felfigyelt, vö.: FARBAKY 2001, 208. Az ablaktípus kialakulásáról és elterjedéséről: BUZÁS – RÉTI – SZÖNYI 2001, 101, 143. jegyzet.

¹²¹ HEYDENRICH 1996, 74–81.

¹²² A hercegi lakosztálynak a függőkertre néző zárterkélyén: KOUTSKY 1985, 96, Fig. V.3. Az erkély restaurálás előtti állapotáról: TEODORI 1985, Fig. XIX.2.12.

¹²³ Ezt a két lehetőséget már Feuerné Tóth Rózsa felvetette. FEUERNÉ TÓTH 1986, 36.

¹²⁴ FEUERNÉ TÓTH 1986, 33–35.

¹²⁵ MENCL 1984, 95.

¹²⁶ FEUERNÉ TÓTH 1986, 45.

¹²⁷ ÁRPÁS et al. 1993.

levélmotívumok díszítik. A budai töredékek önmagukban nem tennék lehetővé e csoport keltezését, ám a váci várból jóval nagyobb számban ismerünk ugyanilyen balusztrádelemeket.¹²⁸ A váciak között az egyik példány díszítésén megjelenik egy hordó is, amely Mátyás egyik gyakran használt szimbóluma.¹²⁹ Ez az egyetlen nyom, amely e balusztrádtípus Mátyás kori keltezését igazolja. A váci vár leletei között egy oszlopszék töredéke¹³⁰ és oszlopok darabjai is vannak.¹³¹ A váci oszlopoknak megfelelő stílusú, bár más méretű márga féloszlopfejeket Budáról is ismerünk.¹³² Az egyik budai féloszlopfeő befejezetlen faragvány. Lehetséges, hogy ezek a budai balusztrádok is a váciakhoz hasonlóan egy loggia mellvédei voltak, de eredeti építészeti összefüggésük ma még tisztázatlan.

Egy másik, vörösmárványból faragott balusztrád is a Mátyás korból származhat. Ezt a visegrádihoz hasonló, kannelúrozott törzsű, toszkán fejezetű, felső tőrusrán tojásléccel díszített törpepillérek tagolták, de ezek díszítése a visegrádinál gazdagabb. A visegrádi analógia teszi lehetővé e típus keltezését.

***

A tanulmány kéziratát 2008 közepén zártam le, így benne már nem használhattam fel az azóta megjelent fontos publikációkat. Időközben megjelent azonban a Magyar Nemzeti Múzeumban 2008–2009 telén rendezett *Reneszánsz látványtár* című kiállítás katalógusa, amelyben rövidített formában, de felfrissített irodalommal és tartalommal foglalkoztam újra e témával.¹³⁴

IRODALOM

- ÁRPÁS et al. 1993 ÁRPÁS Endre – EMSZT Gyula – GÁLOS Miklós – KERTÉSZ Pál – MAREK István: Az úgynevezett Budakörnyéki márga és jelentősége a magyar építészettörténetben (Der Mergel der Budagegend und seine Bedeutung in der ungarischen Baugeschichte). In: *Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk.: Lővei Pál. Budapest 1993, 239–258.
- BALOGH 1952 BALOGH Jolán: A budai királyi várpalota rekonstruálása a történeti források alapján. *MűÉ* 1 (1952) 29–40.
- BALOGH 1966 BALOGH Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában I–II*. Budapest 1966.
- BOGDÁN 1990 BOGDÁN István: *Magyarországi hossz- és földmértékek 1601–1874*. Budapest 1990.
- BONFINI 1941 BONFINI, Antonius de: *Rerum Ungaricarum decades IV/1*. Eds.: Fögel, Iosephus – Iványi, Béla – Juhász, Ladislaus. Budapest 1941.
- BONFINI 1943 BONFINI, Antonius: *Symposion de virginitate et pudicitia coniugali*. Ed.: Apró, Stephanus. Budapest 1943.
- Budapest im Mittelalter 1991 *Budapest im Mittelalter*. Ausstellungskatalog. Hrsg. von Biegel, Gerd. Schriften des Braunschweigischen Landesmuseums 62. Braunschweig 1991.
- BUZÁS 1990 BUZÁS Gergely: *Visegrád, királyi palota 1. A kápolna és az északkeleti palota* (Die Kapelle und das nordöstliche Palastgebäude des Königsschlusses in Visegrád). *Lapidarium Hungaricum* 2. Budapest 1990.
- BUZÁS 1997 BUZÁS, Gergely: Einige Fragen zur Baugeschichte des Schlosses von Buda. Die Epoche von Ludwig dem Grossen und Sigismund. *ActaHAHung* 39 (1997) 71–116.
- BUZÁS 2009 BUZÁS Gergely: A budai királyi palota. In: *Reneszánsz látványtár. Virtuális utazás a múltba*. Kiállítási katalógus és tanulmánykötet – Magyar Nemzeti Múzeum. Szerk.: Buzás Gergely – Orosz Krisztina – Vasáros Zsolt. Budapest 2009, 187–199.
- BUZÁS – RÉTI – SZÖNYI 2001 BUZÁS Gergely – RÉTI Mária – SZÖNYI Endre: *Giovanni Dalmata Herkules-kútja a visegrádi királyi palotában*. Budapest – Visegrád 2001.

¹²⁸ KOPPÁNY 1994, 176–177, 182–184, Kat. 15–53, 197, 7. kép.

¹²⁹ MIKÓ 1992.

¹³⁰ KOPPÁNY 1994, 184, Kat. 54.

¹³¹ KOPPÁNY 1994, 176, 181, Kat. 1–11, 195, 5. kép.

¹³² *Pannonia Regia* 1994, 347, Kat. VII-19. (Mikó Á.).

¹³³ *Pannonia Regia* 1994, 344, Kat. VII-14. (Végh A.).

¹³⁴ BUZÁS 2009.

- BUZÁS – VÉGH 1992 BUZÁS Gergely – VÉGH András: Adalékok a budai várban álló Zsigmond-palota homlokzat rekonstrukciójához (Angaben zur Fassadenrekonstruktion des Sigismund-Palastes in der königlichen Burg von Buda). In: *Várak a későközépkorban. Castrum Bene* 2/1990. Szerk.: Cabello, Juan. Budapest 1992, 102–123.
- CSAPODI 1963 CSAPODI, Csaba: Il problema dell'autenticità di Naldo Naldi. Contributo alla critica delle fonti della Biblioteca Corvina. *Acta Litteraria Academia Scientiarum Hungaricae* 6:1–2 (1963) 167–176.
- ÉRSZEGI 1992 ÉRSZEGI Géza: A Nagy Lajos-kori királyi kápolna kérdéséhez (De capella tempore Ludovici I regis constructa). In: *Várak a későközépkorban. Castrum Bene* 2/1990. Szerk.: Cabello, Juan. Budapest 1992, 94–101.
- FARBÁKY 1988 FARBÁKY Péter: A budai középkori királyi palota díszudvara (Der Prunkhof des mittelalterlichen Königspalastes von Buda). *ArsHung* 16 (1988) 143–171.
- FARBÁKY 1991 FARBÁKY, Péter: Der Königspalast von Buda im Zeitalter der Renaissance. In: *Budapest im Mittelalter* 1991, 259–271.
- FARBÁKY 2001 FARBÁKY Péter: A budai királyi palota Mátyás és a Jagellók idején (The Royal Palace in Buda at the Time of Matthias Corvinus and the Jagiellos). *TBM* 29 (2001) 205–216.
- FEUERNÉ TÓTH 1975 FEUERNÉ TÓTH Rózsa: A budai vár függőkertje és a Cisterna Regia. In: *Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok*. Szerk.: Galavics Géza. Budapest 1975, 11–54.
- FEUERNÉ TÓTH 1977 FEUERNÉ TÓTH Rózsa: *Reneszánsz építészet Magyarországon*. Budapest 1977.
- FEUERNÉ TÓTH 1986 FEUERNÉ TÓTH Rózsa: A budai királyi palota 1478–1500 között épült reneszánsz homlokzatai. Egy eszmei rekonstrukció variációs lehetőségei (Die Renaissance-fassaden des Budaer Königspalastes aus der Zeit zwischen 1478 und 1500. Variationen zu einer ideellen Rekonstruktion). Sajtó alá rendezte, az új rekonstrukciókat és a jegyzeteket készítette: Farbaky Péter. *ArsHung* 14 (1986) 17–50.
- GEREVICH 1966 GEREVICH László: *A budai vár feltárása*. Budapest 1966.
- GEREVICH 1987 GEREVICH László: A budai vár Zsigmond korában. In: *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437 I–II*. Szerk.: Beke László – Marosi Ernő – Wehli Tünde. Budapest 1987, II.: 148–180.
- HEYDENRICH 1996 HEYDENRICH, Ludwig H.: *Architecture in Italy 1400–1500*. New Haven – London 1996.
- Kincsek 2005 *Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989–2004 – Treasures under the city. Survey of the archaeological heritage of Budapest, 1989–2004*. Szerk.: Zsidi Paula. Budapest 2005.
- KOPPÁNY 1994 KOPPÁNY Tibor: A váci vár reneszánsz kőfaragványai (Die Renaissance Steinmetzarbeiten der Burg von Vác). *Váci Könyvek* 7 (1994) 175–204.
- KOTRBA 1968 KOTRBA, Viktor: Baukunst und Baumeister der Spätgotik am Prager Hof. *ZKg* 31 (1968) 181–215.
- KOUTSKY 1985 KOUTSKY, Jan: Il Palazzo Ducale di Urbino e il primo Rinascimento a Praga. In: *Il Palazzo di Federico da Montefeltro. Restauri e ricerche*. A cura di Polichetti, Maria Luisa. Urbino 1985, 91–104.
- KUMOROVITZ 1963 KUMOROVITZ L. Bernát: A budai várkápolna és a Szent Zsigmond-prépostság történetéhez (Zur Geschichte der königlichen Burgkapelle und des St. Sigismund-Kollegiatstiftes zu Buda). *TBM* 15 (1963) 109–151.
- LUX 1920 LUX Kálmán: *A budai várpalota Mátyás király korában*. Budapest 1920.
- MAGYAR 1991 MAGYAR, Károly: Der Königspalast in Buda. In: *Budapest im Mittelalter* 1991, 201–235.
- MAGYAR 1992 MAGYAR Károly: A Budavári Palota északi, ún. Koldus-kapujának tornya az újabb kutatások tükrében (Der Turm des nördlichen, sog. Bettler-Tors des königlichen Palastes in der Burg Buda im Spiegel der neueren Forschungen). *BudRég* 29 (1992) 57–92.

- MAROSI 1983 MAROSI Ernő: Buda és Vajdahunyad, a 15. századi magyarországi építésetörténet tartópillérei. *Építés-Építészettudomány* 15 (1983) 293–310.
- Matthias Corvinus 1982 Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541. Ausstellungskatalog – Schallaburg. Hrsg. von Stangler, Gottfried – Csáky, Moritz – Perger, Richard – Jünger, Andrea. Schriftleitung: Klaniczay, Tibor – Török, Gyöngyi – Stangler, Gottfried. Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums, Neue Folge 118. Wien 1982.
- MENCL 1984 MENCL, Václav: Architektura. In: Homolka, Jaromír – Krása, Josef – Mencil, Václav – Pešina, Jaroslav – Petrář, Josef: *Pozdně gotické umění v Čechách (1471–1526)*. Praha 1984, 73–166.
- MIKÓ 1992 MIKÓ Árpád: Dolium. A váci kora reneszánsz balusztrád datálása egy Mátyás-embléma alapján (Dolium. Dating the Early Renaissance Balustrade of Vác on the Basis of a Matthias Corvinus Emblem). *MűÉ* 41 (1992) 62–66.
- MIKÓ 2000 MIKÓ Árpád: Imago historiae. In: *Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Galéria. Szerk.: Mikó Árpád – Sinkó Katalin. Budapest 2000, 34–47.
- MIKÓ 2002 MIKÓ Árpád: Magnus Gruber: Tractatus Danubii (1531). Egy forrás nyomában (Magnus Gruber: Tractatus Danubii /1531/. Auf den Spuren einer Quelle). In: *Détsky Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk.: Bardoly István – Haris Andrea. Budapest 2002, 229–254.
- NAGY 1955 NAGY Emese: Zsigmond király budavári Friss-palotája (König Sigismunds „Neuer Palast” in der Burg von Buda). *BudRég* 16 (1955) 105–134.
- NALDIUS 1890 NALDIUS, Naldi: De laudibus Augustae bibliothecae libri quatuor ad Mathiam Corvinum Pannoniae regem serenissimum. In: *Olaszországi XV. századbeli íróknak Mátyás királyt dicsőítő művei*. Közrebocsátja: Ábel Jenő. Irodalomtörténeti Emlékek 2. Budapest 1890, 259–296.
- OLAHUS 1938 OLAHUS, Nicolaus: *Hungaria – Athila*. Eds.: Eperjessy, Colomannus – Juhász, Ladislaus. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Saeculum 16. Budapest 1938.
- PAJORIN 1990 PAJORIN Klára: Humanista irodalmi művek Mátyás király dicsőítésére. In: *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*. Szerk.: Rázsó Gyula – V. Molnár László. Budapest 1990, 333–361.
- Pannonia Regia 1994 *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Galéria. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre. Budapest 1994.
- PAPP 2005 PAPP Szilárd: *A királyi udvar építkezései Magyarországon 1480–1515* (Die Bautätigkeit des königlichen Hofes in Ungarn 1480–1515). Budapest 2005.
- PATAKI 2005 PATAKI, Zita Ágota: „*nympha ad amoenum fontem dormensis*” (CIL VI/5, 3e). *Ekphrasis oder Herrscherallégorie? Studien zu einem Nymphenbrunnen sowie zur Antikenrezeption und zur politischen Ikonographie am Hof des ungarischen Königs Matthias Corvinus I–II*. Stuttgart 2005.
- RÓZSA 1999 RÓZSA György: *Budapest régi látlépei 1493–1800 – Alte Ansichten von Budapest 1493–1800*. Budapest 1999. [2., átdolgozott kiadás]
- TEODORI 1985 TEODORI, Brunella: Note critiche e storia dei restauri del giardino pensile. In: *Il Palazzo di Federico da Montefeltro. Restauri e ricerche*. A cura di Polichetti, Maria Luisa. Urbino 1985, 529–552.
- VÉGH 1994 VÉGH András: Szobortalapzatok a budai várpalotában. In: *Pannonia Regia* 1994, 339–340.
- ZOLNAY 1961 ZOLNAY László: Buda középkori vízművei (L’usine des eaux à Buda au Moyen Âge). *TSz* 4 (1961) 16–55.

PROBLEMS OF RECONSTRUCTION RELATING TO THE BUILDING WORK
IN THE ROYAL PALACE OF BUDA IN KING MATTHIAS'S REIGN*Gergely Buzás*

As a result of demolitions and construction projects in the modern age, only foundation walls and carved stone fragments survive from the medieval Royal Palace of Buda. In addition to these, numerous written sources – chronicles, texts by humanists, and reports by travellers and envoys in the fifteenth and sixteenth centuries –, a few fifteenth–seventeenth views, and ground plans by seventeenth-century military engineers assist the reconstruction of the destroyed palace.

The core of Buda Castle was built in the fourteenth century, and was later transformed into an enormous palace by King Louis I (r. 1342–1382) and King Sigismund (r. 1387–1437). It seems that King Matthias (r. 1458–1490) altered only a few wings of this palace, and embellished the courtyards and gardens of the building complex with numerous sculptures and fountains. In addition to an uncertain document relating to a 1479 inscription, these works can be dated with the help of data and sources from the period 1484 to 1490.

We have most detailed information about the Matthias-period fountains and sculptures in the palace. A bronze statue of Hercules stood on a red marble column in the foreground of the palace. The bridge leading to the middle courtyard was decorated by bronze sculptures of two armed warriors, who likewise stood on red-marble plinths. The third sculptural creation from the time of King Matthias – an ensemble – stood in the middle courtyard and portrayed the three Hunyadis, probably also on red marble columns: Matthias himself, his father János and his brother László. In the middle of this courtyard the Pallas Fountain was erected. The plinth of this bronze fountain, which supported the fountain bowl, was decorated with snails. The water flowed from the bronze fountain bowl through eight spouts into a marble basin below. The fountain was embellished with a German inscription and by the Austrian coat of arms, which may refer to Matthias's conquests in Austria in the 1480s. If so, it may provide a basis for the dating of the fountain. Although the statue of Pallas Athene suggests that this was an impressive fountain in Renaissance style, it cannot be excluded that it was in Gothic style, since it had a German inscription.

Many written sources from the Jagiellonian era mention another fountain, from which – similarly to the Fountain of the Muses in Visegrád – wine flowed on festive occasions. This stood in the middle of one of the palace courtyards, and had six spouts. Presumably, it was located in the first courtyard. A humanist from the time of King Matthias, Naldo Naldi, writes about a special fountain from which cold water flowed in summer and hot water in winter. This was the Fountain of the Muses: a white marble and silver fountain with two bowls. It is possible that this is identical with the fountain with the six spouts, mentioned by later sources only, but it could just as well have been a completely different fountain, which perhaps stood in the garden of the palace.

Among the surviving carvings from the Buda Palace, there are two fragments of a large Renaissance fountain bowl made of white marble. Its diameter is almost identical to those of the Renaissance fountains at Visegrád. The fact that it is carved from white marble from Carrara suggests that it was imported from Italy. It is perhaps identifiable with the fountain that sources say Andrea Verrocchio carved for King Matthias in Florence. Furthermore, it may also be that Verrocchio's fountain is none other than the Fountain of the Muses described in Buda by Naldi.

King Matthias's most important construction projects concerned the east and south wings of the middle courtyard. Here stood the chapel, whose magnificent furnishings are praised in descriptions from the Matthias period, but these make no mention of a rebuilding of the chapel. At the same time, the large number of carved stones that have come to light indicate that the chapel received a late Gothic vaulting, although it is possible that this happened later: not in Matthias' time, but in that of his successor, Wladislas II (r. 1490–1516). It seems indeed likely that – as in the case of the royal chapel in Visegrád – the renovation of the chapel in Buda in King Matthias' time affected only its furnishings and thus cannot be regarded as architectural intervention. In all likelihood, the same can be said of the library and of the first-floor vaulted rooms of the adjacent royal suite of rooms. The hall of the library was located in close proximity to the chapel. It must have been in the northern end of the upper floor of the east wing. Next to the library was the king's room, which was decorated with frescoes showing the signs of the Zodiac. Presumably somewhere near it were the queen's apartments, the vaulted and painted bedchamber of which is likewise mentioned in sixteenth-century travelogues. We may assume that the king's apartments were on the first floor, since forty steps led up

to them. Matthias had a second floor built over the east and south wings around this courtyard, accessible by way of eighty steps. The two halls here had stately coffered ceilings. To one of the halls – presumably the one in the east wing – a doorway bearing the date 1479 or 1484 opened. Inside this hall stood a fireplace embellished with Matthias's coat of arms, and the painted coffered ceiling was decorated with Matthias's emblems, the cauldron and the book. In the coffers of the ceiling of the neighbouring other hall, the emblem of the Order of the Dragon, showing a dragon biting its own tail, was depicted.

The second floor of the west wing around this courtyard was added later, during the reign of Wladislas II. Here, too, two halls were located, and the ceiling of one was decorated with rosettes. These halls were similarly accessible via steps, which were probably located at the southern end of the wing. An inscription from the time of King Wladislas II, including the date 1502, was inscribed on the door of the hall next to the stairway. The interior of this hall was embellished with statues of Hungarian kings. The courtyard had been surrounded by arcades as early as the reign of King Sigismund, but the upper levels of this structure were built at the time of Matthias and Wladislas II. The upper parts of the loggia along the east and south wings were built in King Matthias's time; their carved and gilt wooden coffered ceilings were decorated with the twelve signs of the Zodiac. According to the descriptions, the stone carvings of the loggia as well as the door and window frames of the halls opening from the second floor of the loggia were made of red marble. Although the fifteenth–seventeenth-century sources make no mention of the style of these structures, the inscribed doors of the large halls on the second floor, the fireplace decorated with a coat of arms, the marble door and window frames, and the painted and gilt coffered ceilings suggest that the halls were in Renaissance style. This cannot be stated with the same certainty in connection with the loggia in front of the halls: the stone fragments that have come to light suggest that it was at least in part in late Gothic style.

The other great construction project of Matthias and Wladislas II was the rebuilding of an edifice from the time of King Sigismund that stood on the east side of the first courtyard. King Matthias kept the old building, merely enriching it with a new portal. This had bronze doors showing in relief the labours of Hercules, to which twin flights of steps illuminated by bronze candelabras led up. A woodcut of the view of Buda by Erhard Schön in 1541 implies that a loggia with three apertures also embellished this palace building. Some important fragments of the frame of the above-mentioned portal can probably be identified among the surviving Renaissance stone carvings. These attest to an enormous red marble gate structure framed by pilasters and splayed jambs, and covered by a red marble coffered ceiling decorated with cherub heads.

King Matthias was planning to alter the facades and interiors of this building, but this work was begun by Wladislas II only, and he too was unable to finish it. The new Renaissance red-marble window frames were surrounded by pilasters and entablatures, as descriptions and many surviving stone fragments suggest.

The large garden of the palace extended over the western slope of Castle Hill. It is probable that Matthias renovated the garden and enriched it with Renaissance garden-architecture elements. In the hillside, a separately standing garden villa was erected. Excavations have brought to light some remains of this villa, whose layout is known from a contemporary description given by Antonio Bonfini. In front of the entrance to the villa – on the south side of the garden – there was a paved courtyard, with columns at its corners supporting bronze candelabras. The villa itself contained a suite of rooms. A loggia looking onto the garden served as the substructure of the building. Fruit trees, pergolas, lawns, water-basins, gravel paths, and garden pavilions decorated the garden.

The palace had another garden in the time of King Matthias. This was the hanging garden directly accessible from the apartments of the king and the queen. Under the hanging garden the king had a large cistern created. Water-pipes led from this cistern towards the large garden outside the walls. The decision to build this 'Cisterna Regia' may have been made precisely in order to supply water to the large garden and its fountains. The hanging garden was on the same level as the inner courtyards of the palace. It was bordered on the west side by a three-storey structure from King Sigismund's time. On a substructure of piers still preserved today, there was row of piers pierced through by small doors. These piers supported a balconied passage. The passage corresponded to the level of the first floor. In King Matthias' time, alterations in this area were thus limited to the creation of the cistern and the hanging garden above it.

The most important Renaissance elements in the rebuilding project of the Royal Palace in Buda in King Matthias's time were the sculptural decorations for the buildings complex: fountains – not all of which were necessarily Renaissance in style – and bronze sculptures supported by columns. The king did not erect new buildings but he did alter old ones and enlarged them by adding new floors. It seems, however, that these activities did not extend to the entire palace complex but were confined to its east wings and its gardens. Moreover, these projects remained unfinished. Although we know of late Gothic carved stones from the Royal Palace of Buda, their dating to Matthias's time is doubtful in many cases. At the same time, it is certain that Renaissance architecture elements, namely door and window frames, were used in Buda in the age of Matthias, and they may very well have prevailed over the Gothic ones.

A PÉCSI PÜSPÖKVÁR ÉSZAKI RÉSZÉBEN FOLYT RÉGÉSZETI KUTATÁSOK LEGFONTOSABB EREDMÉNYEI

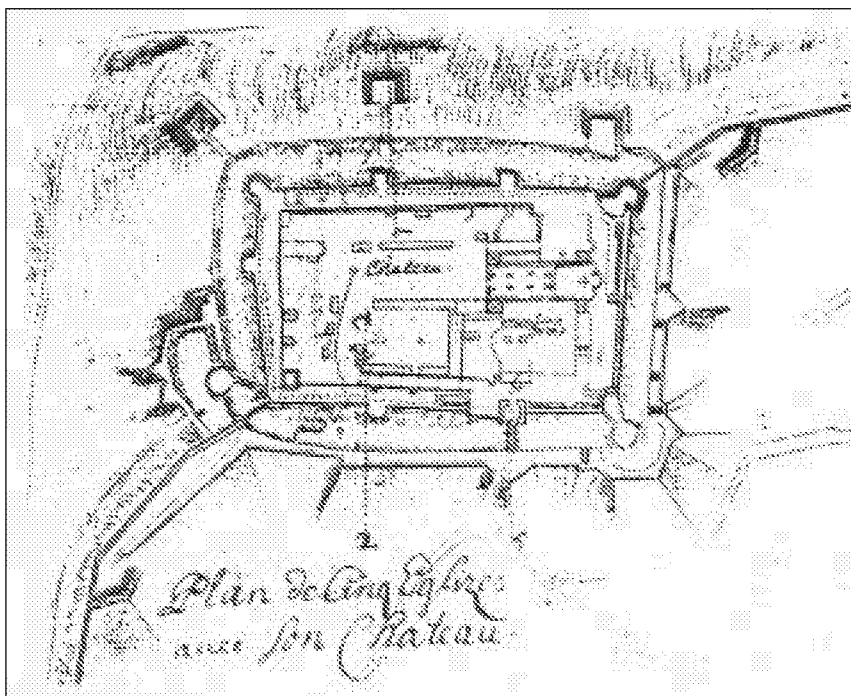
G. Sándor Mária – Gerő Győző

Az alábbi tanulmány* a pécsi püspökvár északi részén – a székesegyháztól északra lévő területen – folytatott több évtizedes feltárás, valamint a ma is álló várfalak kutatási eredményeinek rövid összegzését kívánja nyújtani (1–2. ábra).¹ E témakörben a szerzők már több cikket és tanulmányt is megjelentettek hazai és külföldi fórumokon.² A mostani rövid áttekintést az azóta megjelent, a püspökvári ásatás eredményeit részben megkérdőjelező írásk teszti időszakúvá.

A püspökvári ásatással főként Visy Zsolt foglalkozik több írásában.³ Ezek egyikéhez kapcsolódik

Pattantyús-Á. Miklós rövid írása, amelyben a Dóm téri ókeresztény sírkamra földradaros vizsgálatát ismerteti, nem érintve azonban a középkort.⁴ Visy Zsolt viszont munkáiban több-kevesebb részletességgel kitér a várban a székesegyháztól északra feltárt objektumokra, valamint az erődrendszere is.

A püspökvárról Kikindai András és Fedeles Tamás publikáltak egy tanulmányt, amelyben a székesegyháztól délre folytatott talajradar-vizsgálat eredményei alapján egy gótikus kápolnát próbáltak azonosítani.⁵ A területen, a jelenlegi püspöki palota bejárata előtt korábban mi leletmentést

1. ábra. Joseph von Haüy
1687. évi térképe
a pécsi püspökvárról
Fig. 1. Joseph von Haüy's
1687 map of the bishop's
castle at Pécs

* A tanulmány az OTKA támogatásával készült.

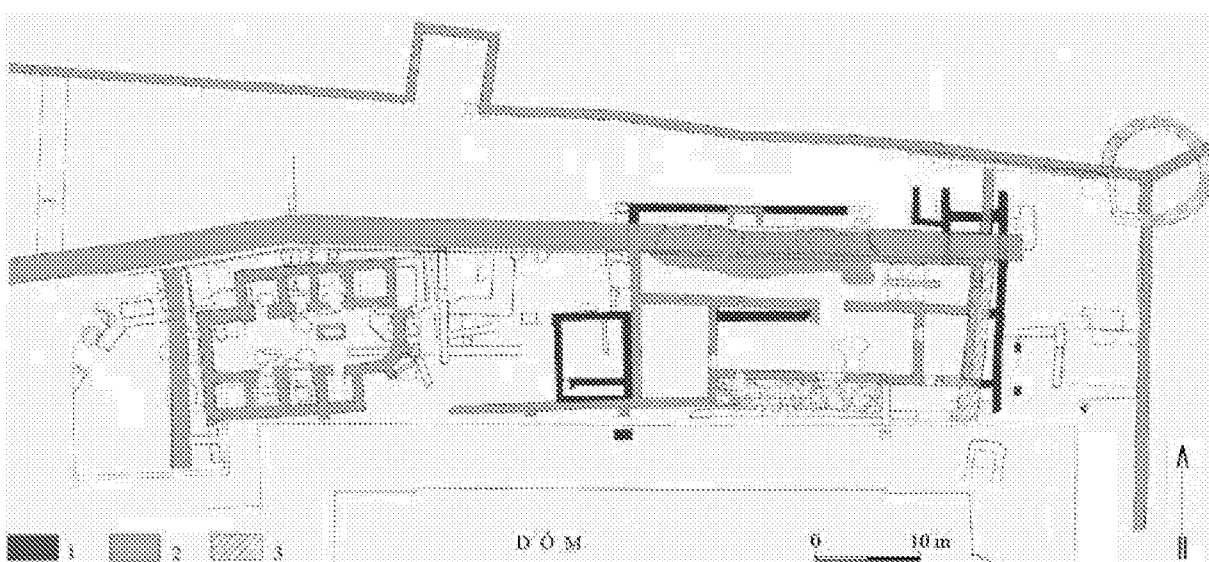
¹ E helyen nem kívánunk foglalkozni az utóbbi években a székesegyháztól délre a Dóm téren, valamint a Felső sétán folytatott ásatások eredményeivel. [Az új feltárások eredményeiről jelen kötetben Szende Katalin és Feld István tanulmányában olvashatunk. A szerk.]

² G. SÁNDOR 1985; G. SÁNDOR 1987; G. SÁNDOR 1992, 105–107; GERŐ 1999; G. SÁNDOR 1999a, 25–37; G. SÁNDOR 2004a.

³ VISY 2006; VISY 2007.

⁴ PATTANTYÚS-Á. 2007.

⁵ KIKINDAI – FEDELES 2006.

2. ábra. Pécs, püspökvár. Az ásítás összesítő alaprajza. Rajz: Szijártó Kálmán.

1. Román kor (13. század); 2. gótika (14–15. század); 3. török kor (16–17. század)

Fig. 2. Pécs, bishop's castle. Composite ground plan of the excavations. Drawing by Kálmán Szijártó.

1. Romanesque period (13th century); 2. Gothic period (14th–15th century); Turkish era (16th–17th century)

végeztünk, melynek során egy komoly, román kori épület részlete került elő, amely kisméretű kváderkövekből készült. A falon vörös kváderfestés nyomait lehetett megfigyelni.⁶

Bodó Balázs cikke elsősorban a pécsi barbakánnal és ennek kapcsán a pécsi várkapuk történetével foglalkozik.⁷ A téma tárgyalása során azonban kitér a külső és a belső várfal egymáshoz való viszonyára és közelebbi datálásuk kérdésére is. A pécsi püspökvári ásítás eredményei ismételt felkeltették a helytörténészek érdeklődését a vár középkori története iránt. Talán ennek következtében született Boros László tanulmánya a vár középkori kaputornyáról, amely tárgyalja a vár középkori védelmi rendszerét is.⁸

Az újabb irodalom vázlatos áttekintése után rátérünk kutatásaink eddigi eredményeinek részletesebb ismertetésére. Kutatásainknak tudományos szempontból több célja is volt, így elsősorban az oklevelekben és az egyéb írott forrásokban említett középkori épületek topográfiai tisztázása, s az egyes épületek teljes feltárása eredményeként azok alaprajzának meghatározása. Munkánk kiterjedt ezenkívül az álló várfalak egyes építési korszakainak szétválasztására, valamint az általuk határolt területen álló középkori épületekkel való összefüggésükre. E tekintetben a korai, román kori palotát, a román kori Keresztelő Szent János társaskáptalan kápolnáját, az Aranyos Mária-kápolnát, valamint a középkori egyetem épületét vettük figyelembe.

A ROMÁN KORI PÜSPÖKI PALOTA

A következőkben elsőként a püspökvár északkeleti sarkában állott korai püspöki palota kérdéséről beszélünk, amelynek kutatása során számos, eddig nem ismert kérdésre kaptunk választ.⁹ A román kori püspöki palotával és annak építési korszakaival,

valamint helyének és alaprajzának meghatározásával már korábbi publikációnkban részletesebben foglalkoztunk.

A magunk kutatásai a 12–13. századi palota alaprajzának részbeni meghatározását és a várfalhoz való viszonyának tisztázását eredményezték. A palota egy kelet–nyugati irányú, hosszanti téglalap alakú épület volt (3. ábra), amelynek délnyugati sarkához egy csaknem szabályos négyzet alaprajzú torony csatlakozott, amelynek földszinti helyisége eredetileg boltozott lehetett. Ezt, úgy véljük,

⁶ Keltezésünket, megállapításainkat Entz Géza professzor véleménye is megerősítette helyszíni szemléje során.

⁷ Bodó 2006.

⁸ Boros 2002.

⁹ G. SÁNDOR 1999a, 35–38.

3. ábra. Pécs, püspökvár.
A román kori püspöki palota
és a középkori egyetem
feltárás utáni alaprajza.

Rajz: Szijártó Kálmán.

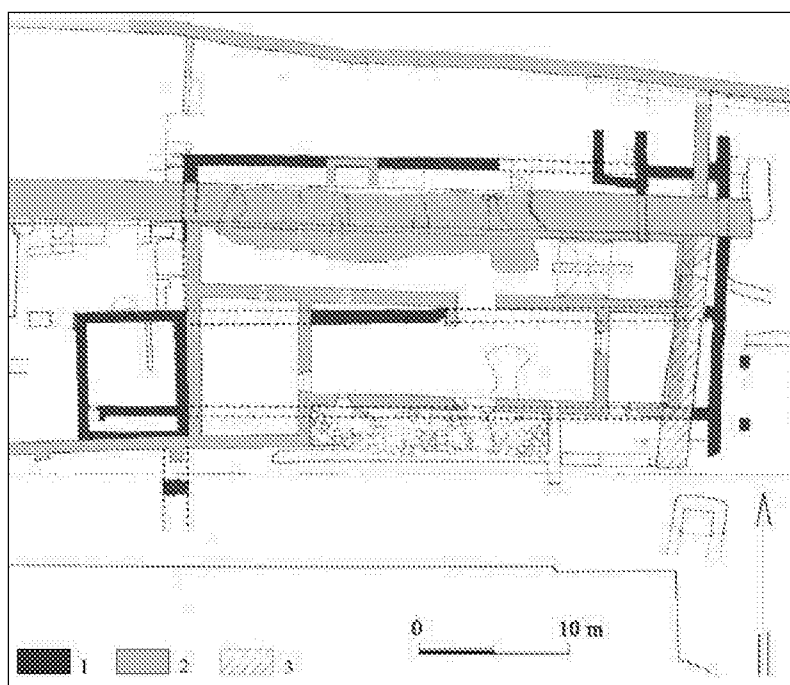
1. Román kor (13. század);
2. gótika (14–15. század);
3. török kor (16–17. század)

Fig. 3. Pécs, bishop's castle.

Ground plan
after the excavation
of the Romanesque-period
bishop's palace
and the medieval university.

Drawing by Kálmán Szijártó.

1. Romanesque period
(13th century);
2. Gothic period
(14th–15th century);
3. Turkish era
(16th–17th century)

4. ábra. Pécs, püspökvár.
A román kori palota
keleti zárófala a középkori
egyetem keleti zárófalával
és az arra ráépült
belső török várfal maradványa.

Rajz: Szijártó Kálmán.

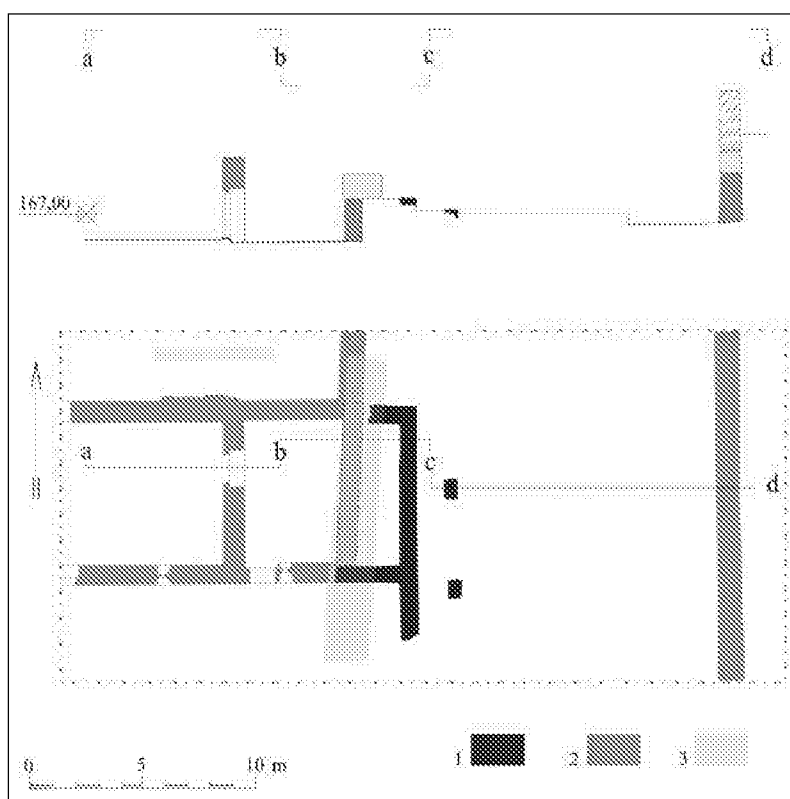
1. Román kor (13. század);
2. gótika (14–15. század);
3. török kor (16–17. század)

Fig. 4. Pécs, bishop's castle.

East wall of the Romanesque-
period palace with the east wall
of the medieval university
and the remaining part
of the inner Turkish wall
built onto it.

Drawing by Kálmán Szijártó.

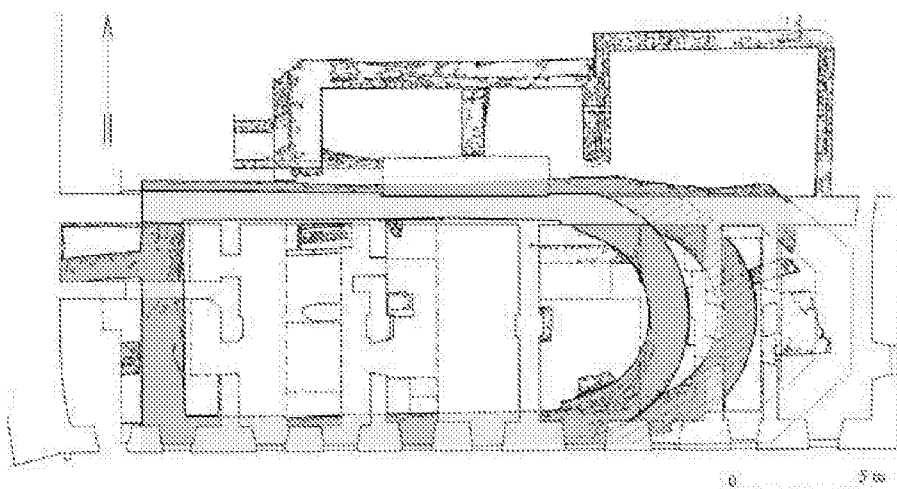
1. Romanesque period
(13th century);
2. Gothic period
(14th–15th century);
3. Turkish era
(16th–17th century)

az ásatás során a helyiség küszöbén előkerült, igen finoman faragott, akantuszleveles, 12. századi oszlopfeje is igazolja.¹⁰ A torony felső szintjére keskeny lépcsőfeljáró vezetett, amely a helyiségbe vezető

kőkeretes déli bejárati ajtótól jobbra indult és valószínűleg fából készült. A toronynak ez a földszinti

¹⁰ G. SÁNDOR 1993, 31.

5. ábra. Pécs, püspökvár.
A Keresztelő Szent János-
kápolna feltárás utáni
alaprajza.

Rajz: Szijártó Kálmán
Fig. 5. Pécs, bishop's castle.
Post-excavation
ground plan
of the Chapel
of St. John the Baptist.
Drawing
by Kálmán Szijártó

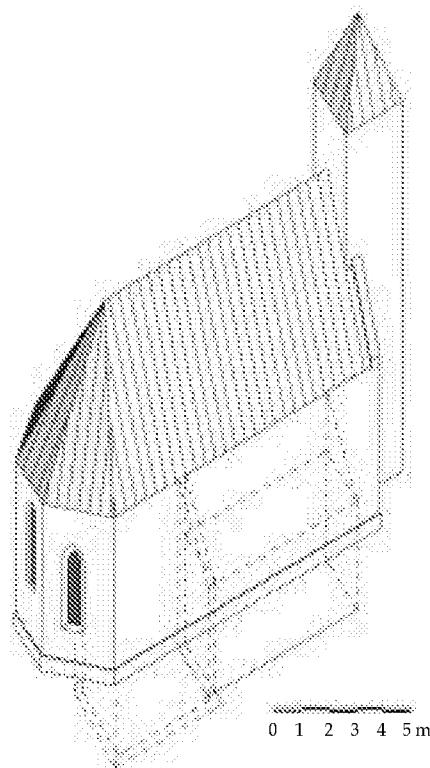
helyisége hasonló lehetett az esztergomi Árpád-kori királyi palota ún. Szent István-terméhez.

A feltárás alapján az épület földszinti osztására vonatkozóan csupán annyi ismert, hogy az hosszanti irányban – mintegy fele szélességben – megosztott volt. Ezenkívül még néhány nehezen értelmezhető falcsont került elő. A korai püspöki palota feltárt maradványaival kapcsolatban az újabb szakirodalomban több kérdés is felvetődött, elsősorban Visy Zsolt legújabb tanulmányában.¹¹ A szerző vitatja magának a korai püspöki palotának a lokalizálását és azt mindkét építési periódusában belső udvaros épületnek tartja. Nem tudjuk elfogadni Visy Zsolt feltételezését a nagyméretű, kerengős épületről a székesegyház déli előterében. Tény azonban, hogy a talajradaros vizsgálat alapján az említett területen nagyméretű középkori beépítéssel számolhatunk. Véleményünk szerint a palota mindkét korszakában a jelenlegi helyén állt, és nem volt belső udvaros építmény. Visy véleménye szerint a palota keleti oldalán feltárt észak–déli irányú – általunk töröknek tartott – fal a püspöki palota keleti fala lenne, amelyet később csak megújítottak. A szóban forgó fal azonban kétségkívül török, azt a törökök az 1664-ben elpusztult középkori egyetem feltöltésébe alapozták, maga a fal pedig teljesen homogén. A feltárás során jól elkülöníthető volt három fal: az egyetem épületének keleti zárófala, az imént említett török fal, ahol az alapozás talpazati és lábazati szintje is jól megfigyelhető volt, valamint a román kori palota keleti zárófala, amely mindezeket keletebbre húzódik (4. ábra). Ez utóbbi fal a helyreállítás során bemutásra is került.

¹¹ Visy 2007.

¹² G. SÁNDOR 1992, 105–107; G. SÁNDOR 1993, 31.

Az ásatási megfigyelések arra utalnak, hogy a 14. század folyamán – valószínűleg még a század közepén – a várban nagyarányú átrendeződés kezdődött.¹² Szerintünk e változások keretében a püspöki

6. ábra. Pécs, püspökvár.
A Keresztelő Szent János-kápolna, gótikus periódus.
Tömegrekonstrukció. Rajz: Zsembery Ákos
(Szijártó Kálmán felmérései alapján)
Fig. 6. Pécs, bishop's castle. Chapel of St. John
the Baptist, Gothic period. Reconstruction
of its mass. Drawing by Ákos Zsembery
(on the basis of surveys by Kálmán Szijártó)

palotát áthelyezték a vár délnyugati végébe, ahol annak részletei később a mai palotába beépültek. Ennek elkészülte után kezdődhetett meg a román kori palota részleges bontása, valószínűleg már a 14. század első felének végén. Ennek bizonyítéka, hogy az 1355-ben épült, Neszmélyi Miklós püspök alapította Aranyos Mária-kápolna alapozásába számos másodlagosan beépített román kori építészeti faragvány került,¹³ továbbá az a körülmény, hogy

az 1367-ben alapított első magyar egyetem épülete a nagyrészt elbontott korai palota helyén épült fel. Itt ugyanis az épület délnyugati tornyának visszabontott keleti falára épült az egyetem nyugati fala.¹⁴ Az említett két épület – a kápolna és az egyetem – építése során, mint az a stratigráfiai megfigyelésekből is kitűnik, a korábbi szintviszonyok is jelentős mértékben megváltoztak.

A KERESZTELŐ SZENT JÁNOS-KÁPOLNA

A továbbiakban, inkább a kronológiai, mintsem a topográfiai sorrendet követve, a már említett Keresztelő Szent János társaskáptalan kápolnája ismertetésére térünk rá.¹⁵ A kápolna maradványát Haüy 1687. évi,¹⁶ valamint Hermannng 1754. évi helyszínrajza¹⁷ is feltünteti. Helyén ez utóbbi térkép már csak a szentély romjait jelöli.

A kápolnát, amelynek maradványai fölött ma az 1780-ban épült udvarmesteri ház áll, az oklevelek először 1217-ben említik. A feltárás eredményeként a 20 m hosszú kápolnának két, időben egymást követő, félköríves záródású apszisa került elő. A második román kori szentély valószínűleg a tatárjárás után épült, amikor a nyugati homlokzathoz tornyot

is emeltek. A kápolnához az északi oldalán káptalanterem csatlakozott. A kápolnát a 14. század második felében a nyolcszög három oldalával záródó szentéllyel, az északkeleti végénél pedig a sekrestyével bővítették (5–6. ábra).¹⁸ A kápolna temetkezési célra is szolgált, amint azt az abban feltárt néhány sír is bizonyítja.

A 18. századi udvarmesteri ház – amint azt az épületrégészeti kutatás kiderítette – jelentős részben a kápolna egyes periódusaiból származó, másodlagosan felhasznált faragott kövekből készült. E faragványok kiváltása esetleg lehetőséget nyújtaná a kápolna építési periódusainak elméleti építészeti rekonstrukciójához.

AZ ARANYOS MÁRIA-KÁPOLNA

Időrendben a következő épület az ún. Északi kertben feltárt, 1355-ben Poroszlói Neszmélyi Miklós püspök által alapított kápolna.¹⁹

A kápolnát több írott forrás is említi. Így 1401-től kezdve több olyan oklevelet találunk, amelyekben a Mária-kápolnát *deaurata*, azaz „aranyos” jelzővel illetik,²⁰ és arról tudósítanak, hogy az a várban (*in castro*) van.²¹ A kápolna helyét Oláh Miklós közelebbről is meghatározza, amikor azt írja, hogy az *ad latus septemtrionale*,²² vagyis a székesegyház-tól északra helyezkedik el. A helytörténetírás a

kápolnát – amelynek pontos helyét csak az ásatás tudta meghatározni – a várban több helyre is megkísérelte lokalizálni. Petrovich Ede Oláh Miklós közlését úgy értelmezte, hogy a kápolna hozzáépült a székesegyház északi oldalához.²³

Az Aranyos Mária-kápolna maradványai az Északi kert középső teraszán kerültek felszínre (7–9. ábra). A kápolna mintegy 20 m hosszúságú, keletelt épület volt, a nyolcszög három oldalával záródó szentéllyel. Északi és déli oldalához mellék-kápolnák csatlakoznak, amelyek mindegyike a

¹³ G. SÁNDOR 1993, 29.

¹⁴ G. SÁNDOR 1999a, 36.

¹⁵ G. SÁNDOR 1999a, 29–31.

¹⁶ Joseph de Haüy 1687. évi Pécs térképe. Karlsruhe, Bad. Generallandesarchiv, Band VIII. No. 21.

¹⁷ Joseph Hermannng 1754. évi helyszínrajza a pécsi püspökvarról. Pécs, Püspöki Levéltár.

¹⁸ G. SÁNDOR 1999a, 29, 11. kép.

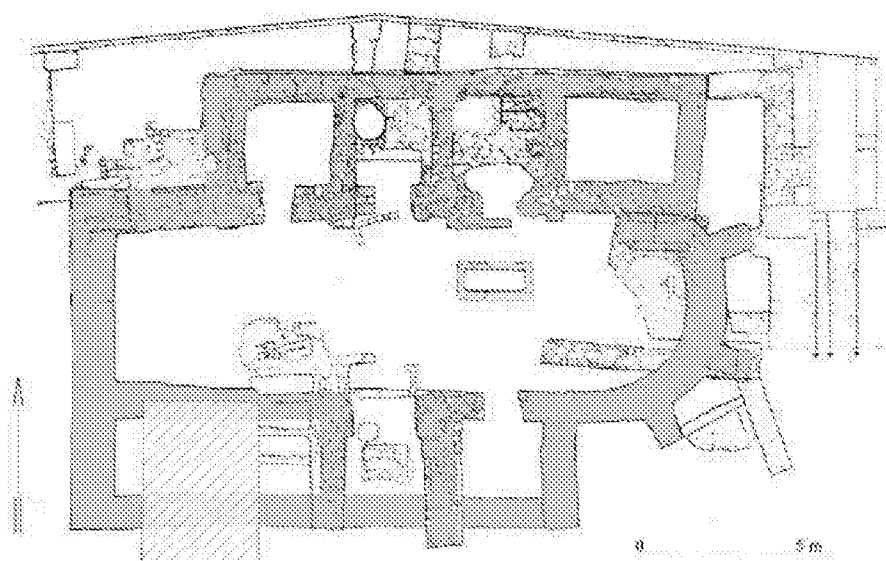
¹⁹ G. SÁNDOR 1999a, 29, 11. kép.

²⁰ G. SÁNDOR 1999a, 31. Megjegyezzük, hogy a szakirodalomban az „Aranyos Mária-kápolna” kifejezés rögzült, a források azonban a Szűz Mária tiszteletére emelt aranyos kápolnát („capella deaurata Beate Marie Virginis de Castro Quinquecclesiensi”) említik.

²¹ PETROVICH 1963, 180.

²² Pécs ezer éve 1996, 58. (Pécs leírása Oláh Miklós *Hungária* című művében, 1536).

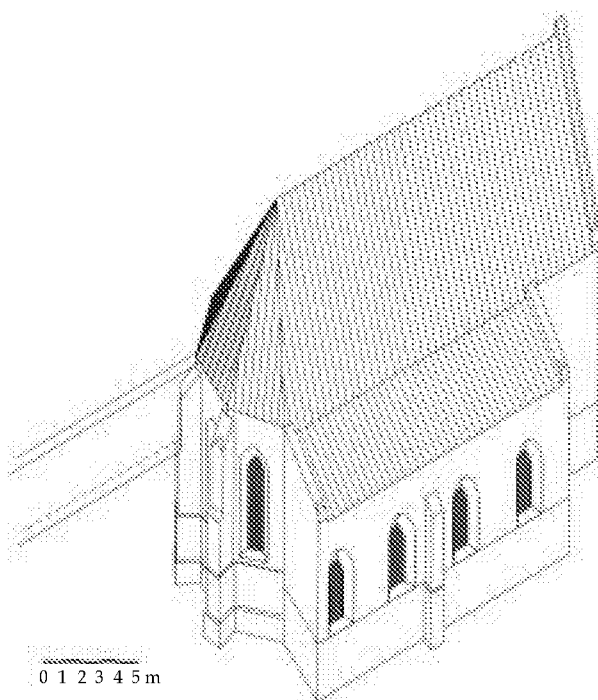
²³ PETROVICH 1963, 180.

7. ábra. Pécs, püspökvár. Az Aranyos Mária-kápolna feltárás utáni alaprajza.

Rajz: Szijártó Kálmán
Fig. 7. Pécs, bishop's castle. Post-excavation ground plan of the Gilded Chapel of the Virgin Mary.

Drawing
by Kálmán Szijártó

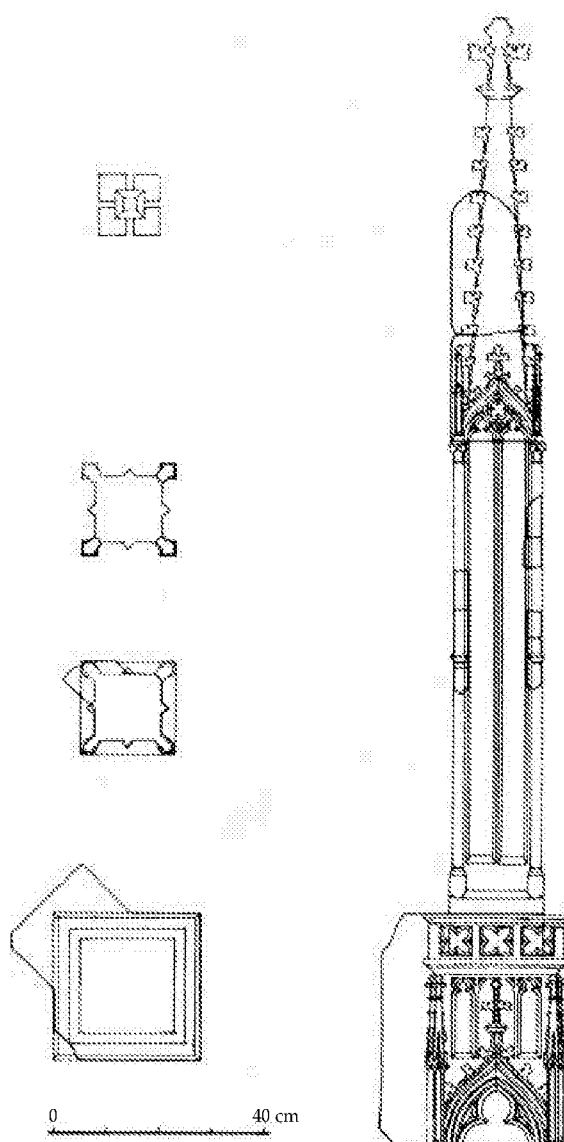
8. ábra. Pécs, püspökvár. Aranyos Mária-kápolna, tömegrekonstrukció. Rajz: Zsembéry Ákos (Szijártó Kálmán felmérései alapján)

Fig. 8. Pécs, bishop's castle. Gilded Chapel of the Virgin Mary, reconstruction of its mass. Drawing by Ákos Zsembéry (on the basis of surveys by Kálmán Szijártó)

9. ábra. Pécs, püspökvár. Aranyos Mária-kápolna, fiáléoszlop töredékei, 14. század.

Rajz: Szijártó Kálmán

Fig. 9. Pécs, bishop's castle. Gilded Chapel of the Virgin Mary, fragments of a pinnacle. Drawing by Kálmán Szijártó

hajóból nyílik. Az északkeleti sarkán van a sekrestye. A kápolna bejárata a nyugati homlokzat tengelyében helyezkedett el. Felmenő fala nagyrészt elpusztult, de annak maradványa – bár kis magasságban – az északi oldalon, valamint a kápolna északnyugati sarkán az ásatás során előkerült. Ez utóbbi helyen jó állapotban maradt meg *in situ* a kápolna lábazati párkányának egy tagja, valamint a téglafalat erősítő két sarokkváder. A kápolna belső szintje eredetileg magasabb volt, amely azonban a török korban csaknem teljesen megsemmisült. Mindössze az északi kápolnasornak a sekrestye melletti harmadik kápolnájában, az északnyugati sarokban került elő igen rossz és töredezett állapotban az egykor kőlapokkal burkolt padozat egyik kőlapja. A kőlap felületi megdolgozása arra enged következtetni, hogy a burkolatot a reneszánsz idején újjították meg. Így lényegében ez a szint viszonyítási alapul szolgálhat a bejárat küszöbszintjének meghatározásához is. A kápolna külső szintjét jelzi az épület nyugati és északi oldalán jól látható lábazati zokli, valamint az ahhoz csatlakozó, kis részben megmaradt külső kövezet is.

Visy Zsolt,²⁴ hivatkozva G. Sándor Máriának 1999-ben megjelent tanulmányára,²⁵ feltételezte, hogy az ásatás eredményei szerint az Aranyos Mária-kápolna helyén már korábban is állt valamilyen épület. Visynek ez az állítása azonban tévedésen alapul, ugyanis az a fal, amelyet ő egy korábbi épület maradványának vél, valójában egy 17. századi török fal, melynek jelentős részét el kellett

bontanunk, mivel az akadályozta a kápolna hajójának további feltárását. Ennek a falnak a meghagyott kis szakasza az, amely az alaprajzon szerepel, és amely a félreértést okozta.

A törökök megsemmisítették Vilmos pécsi püspöknek a kápolnában elhelyezett síremlékét,²⁶ és magát a sírt is kirabolták, miként a feltárás során előkerült többi temetkezést is. Ide temették a kápolnát építtető Poroszlói Neszmélyi Miklós püspököt is, akinek sírja az oltár északi oldalán volt, Oláh Miklós tudósítása szerint.²⁷ Magát az épületet azonban a törökök nem használták fel saját céljaikra – mint ahogy tették azt a középkori egyetem épületével –, hanem azt, nagy valószínűséggel nem sokkal a foglalást követően, lerombolták és köveinek jelentős részét más építkezéseikhez használták fel. A hódítók – a mecseknádasdi török palánkhoz hasonló módon – a rommá lett épületben különböző átmérőjű és mélységű tárolóvermeket ástak és ezzel megsemmisítették a kápolna padozatát. Az ásatás során feltárt vermek az északi kápolnasorban, valamint a kápolna nyugati homlokzata előtti részen és részben a hajóban helyezkedtek el, míg a déli kápolnasorban lévő falazott sírok itt nem tették lehetővé a verem-ásást. Később ezek a vermek szemétdödrök lettek, amelyekből igen gazdag leletanyag került elő, a középkori töredékek mellett nagyszámú 16. századi török és egyéb török kori kerámiával, köztük több új edénytípussal is, valamint további 16–17. századi kisleletekkel.

A KÖZÉPKORI EGYETEM ÉPÜLETE

A püspökvárban folyt feltárásoknak időrendi szempontból harmadik épülete a középkori első magyar egyetem épületének előkerült impozáns maradványa volt. Az egyetemtörténeti kutatás már a 20. század eleje óta foglalkozik a pécsi egyetem kérdésével, köztük elsőként Békefi Remig.²⁸ A kutatók annak helyére nézve több feltételezést is megfogalmaztak, de azt pontosan csak az ásatás eredményeként sikerült meghatározni (3. ábra).

A székesegyháztól északra feltárt, eredetileg egyemeletes épületnek a földszintje öt helyiségből állt. A nyújtott téglalap alaprajzú, mintegy 35 m hosszú épület a középkori pécsi egyetem volt. Ezt a véleményünket a hazai és nemzetközi egyetemtörténészek is elfogadták. Középső helyisége a nagyterem volt, amelytől jobbra és balra egy-egy kisebb terem nyílt, középtengelyében pedig az épület teljes belső hosszában húzódó folyosóba

átjáró vezetett. A nagyteremben (*aula magna*) a bejárat előtt címeres kő került elő, amely az építtető Vilmos pécsi püspökre utal. A címerkő a nagyterem bejárata fölött volt (10. ábra).²⁹

Az egyetem épületének datálására az 1367-es alapítási dátumon kívül az abban *in situ* megmaradt műformák is egyértelműen a 14. századra utalnak.

²⁴ VISY 2007, 48, 64. jegyzet.

²⁵ G. SÁNDOR 1999a, 32, 14. kép.

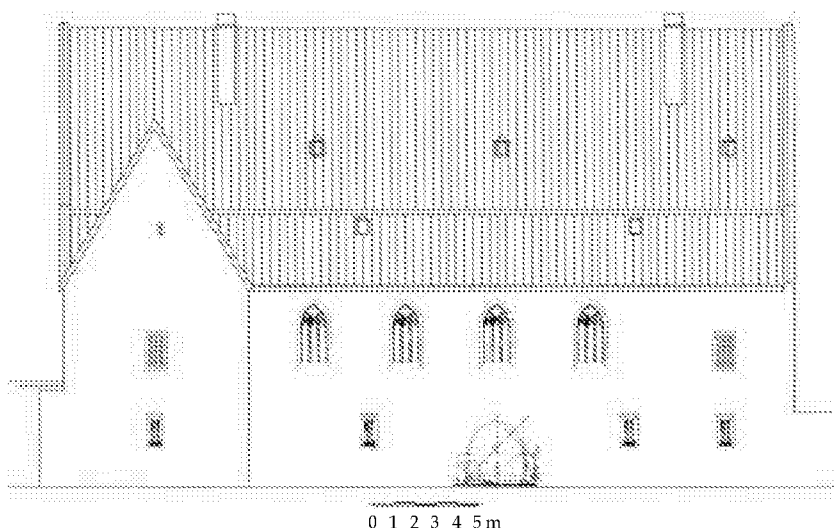
²⁶ G. SÁNDOR 1999b, 62–63, 65. kép; G. SÁNDOR 1999c; BUZÁS 1999.

²⁷ *Pécs ezer éve* 1996, 58. (Pécs leírása Oláh Miklós *Hungária* című művében, 1536).

²⁸ BÉKEFI 1909, 1–38; G. SÁNDOR 1996, 87–89; SZÉKELY 1996, 79–84; SZÉKELY 2001, 15–16.

²⁹ G. SÁNDOR 1999a, 40.

10. ábra. Pécs, püspökvár.
A középkori egyetem épülete.
A déli homlokzat
rekonstrukciója.

Rajz: Zsembery Ákos
(Szijártó Kálmán felmérései
alapján)

Fig. 10. Pécs, bishop's castle.
Building of the medieval
university. Reconstruction
of the south facade.

Drawing by Ákos Zsembery
(on the basis of surveys
by Kálmán Szijártó)

Egyedi jelentőséggel bír, hogy a Zrínyi-féle 1664. évi téli hadjárat során az épület északi homlokzata három emeleti ablakának a robbanás következtében leomlott maradványait sikerült feltárni és *in situ* bemutatni.

Az egyetem megszűnését követően az intézmény mint *scola maioris ecclesiae* működött. Az épületnek ez utóbbi korszakára utaló nagyszámú kisleletanyag került elő, a kerámia mellett velencei üvegserlegek is.

A PÜSPÖKVÁR ERŐDÍTÉSI RENDSZERE

A püspökvár erődítési rendszerével kapcsolatos kutatásaink eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze.

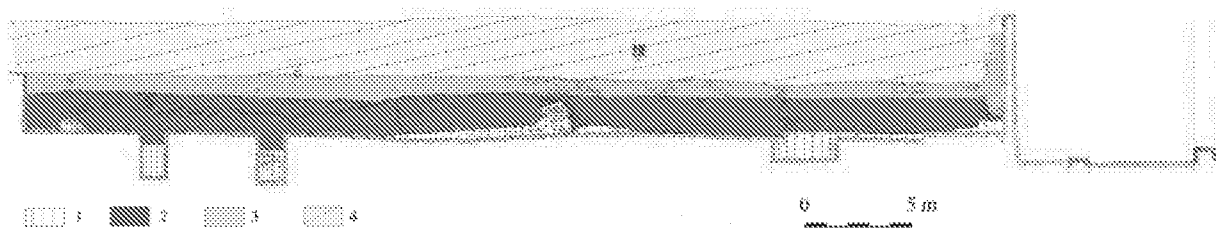
A püspökvár védelmi rendszerének kialakulásával kapcsolatban elsődlegesen felmerült a kérdés, hogy a kora Árpád-korban volt-e már a püspökvárnak valamilyen erődítése, avagy az csak a tatárjárás után épült?³⁰ Kétségtelen, hogy abban a segélykérő levélben, amelyet a magyar egyház képviselői és világi személyek írtak Székesfehérvárról 1242. február 2-án a pápához az erődített helyekre menekült lakosság nevében, a felsorolásban Pécs nem szerepel erődített helyként. Az eddigi irodalomban általában az a megállapítás szerepel, hogy „Pécsett a tatárjárás után egyházi kővár épül”. Kővárként történő első említését 1248-ból ismerjük. A tatárok 1241-ben felégették Pécsset. Elképzelhető, hogy a püspökséget ekkor már valamilyen palánkerődítmény övezte, de ennek maradványait az ásítás nem észlelte.

A tatárjárás pusztítását követően, a 13. század közepén a feltételezett palánkot kőből épült várfal váltotta fel. Az ekkor épült várfal egyszerű falkezdés volt, amelynek jelentős szakaszait tártuk fel

több helyen, többek között a jelenlegi északi külső várfal alatt. Az északi külső várfal keleti szakaszán a legkorábbi épített várfalhoz tartozó belső szinteket is meg tudtuk határozni, több helyen a falnak az egyes építési periódusait is sikerült szétválasztanunk (11. ábra). A korai északi és keleti várfal északkeleti sarka ebben az építési korszakban derékszögben csatlakozott; innen indult az északi városfal kelet felé (12. ábra).

Az északi külső várfal kutatása alapján megállapítható volt, hogy az a későbbiek során is megtartotta 13. századi nyomvonalát, ugyanis a várfal pusztulását követő megújítás során a korábbi maradványokat használták fel alapként. Ezt a 13. század derekán épült várfalat feltehetően a 14. század folyamán vagy a 15. század elején két négyszög alaprajzú, kulcslyuk alakú lőrészekkel áttört toronnyal erősítették meg. Valószínűleg ezek a középkori eredetű tornyok szerepelnek a későbbi felméréseken, így Haüy 1687. évi térképén, ahol az északi várfalnak a ma is álló két tornya szerepel. Hermann 1754. évi helyszínrajza ugyanitt tévesen három tornyot ábrázol. Az egyes tornyokban a bejáratot a korábbi várfal egy kis részének áttörésével alakították ki. A vár északkeleti sarkát feltételezhetően ugyancsak egy négyszögű torony zárta le, amint azt Anthon Salomon Schmidtmayrnak a vár

³⁰ GERŐ 1999, 48.

11. ábra. Pécs, püspökvár. Az északi külső várfal keleti szakaszának belső nézete az építési periódusok jelölésével. Rajz: Szijártó Kálmán. 1–2. Román kor (13. század); 3. gótika (14–15. század); 4. török kor (16–17. század)

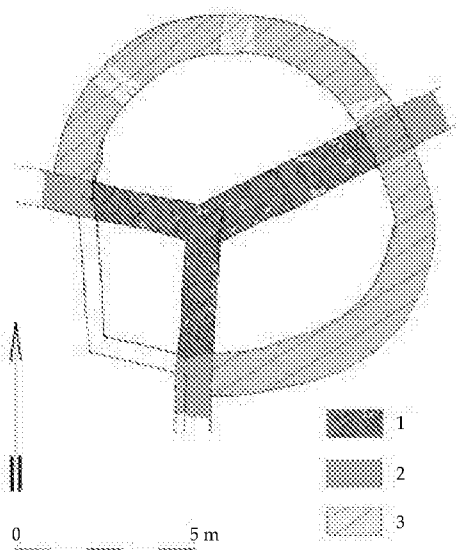
Fig. 11. Pécs, bishop's castle. Inside view of the east section of the north outer castle wall, with building periods indicated. Drawing by Kálmán Szijártó. 1–2. Romanesque period (13th century); 3. Gothic period (14th–15th century); 4. Turkish era (16th–17th century)

1664. évi ostromát ábrázoló tollrajzán láthatjuk.³¹ Ennek maradványai az ásatás során nem kerültek elő, mivel helyén épült a ma is álló háromnegyed kör alaprajzú, több szinten lőrészekkel áttört török sarokbástya (12. ábra).

A vár és városfalak legkorábbi ábrázolását Schmidtmayr hadmérnöknek az 1664. évi ostrom során készített – fentebb említett – kéziratot térkép őrizte meg. Helyszínrajzán a vár tájolása keletnyugati és kettős várfala van. A sematikus alaprajzon a várat széles árok veszi körül.

Schmidtmayr rajzán a külső várfal a keleti oldalon hiányzik és annak helyén cölöpsor húzódik. Az ásatás során itt a középkori keleti várfal jelentős összefüggő szakasza került elő, ami azt jelenti, hogy a várfal feltehetően már jóval korábban, még az 1664. évi ostrom előtt elpusztult és ezért kellett cölöpsorral pótolni. A cölöpsor északi végét, azaz a keleti külső várfal északkeleti sarkát négyszög alaprajzú torony zárja le a rajzon, amelynek helyén ma – mint szó volt róla – a törökök által épített, háromnegyed kör alaprajzú, a vár felé nyitott sarokbástya áll. Később a törökök a középkori falat alapként felhasználva ezen a szakaszon új kőfalat raktak, amelyet a középkori falhoz képest valószínűleg lényegesen vastagabbra építettek. Kétségtelen, hogy a vár alaprajza sematikus és ábrázolása nem mindenben hitelt érdemlő, lényegét tekintve azonban jól tájékoztat a hozzátartozó feliratozás segítségével.

A külső várfal északnyugati sarokbástyája eredetileg félkör alaprajzú volt, ám a későbbiekben – a helyszíni megfigyelések eredményei alapján még a törökök – átépítették szabálytalan ötszög alaprajzú sarokvédművé, amelyet lőrészek törtek át. A nyugati oldalon a középkorban a falat, annak közepe táján – miként az északi oldalon – egy négyszög alaprajzú torony erősítette, amelynek maradványát alapként felhasználva a törökök félkör alaprajzú, egy lőréssel ellátott bástyát építettek.

12. ábra. Pécs, püspökvár. A vár északkeleti török saroktornya és az abban feltárt 13. századi vár sarokcsatlakozása a városfal részletével.

Rajz: Szijártó Kálmán. 1. Román kor (13. század); 2. gótika (14–15. század); 3. török kor (16–17. század)
Fig. 12. Pécs, bishop's castle. The castle's northeast Turkish corner-tower and the corner-connection to the 13th-century castle excavated in it, with a detail of the castle wall. Drawing by Kálmán Szijártó.

1. Romanesque period (13th century);
2. Gothic period (14th–15th century); 3. Turkish era (16th–17th century)

A vár déli részén a külső várfalnak csak a várakok felőli déli oldalán végezhetünk szondázó kutatást. Ezenkívül a falat erősítő és jelentős mértékben, többször is átépített kis félkörös bástya esetében nyílt mód falkutatásra, illetve épületrégészeti feltárássra: a maradványok alapján megállapítható volt, hogy ez a bástya alapjaiban is török építmény.

³¹ KISS FARKAS 1994–1995.

Schmidtmayr alaprajzán a székesegyház keleti végének vonalában húzódó belső várfal északkeleti sarkát egy ötszög alaprajzú kis torony zárja, melyhez az északi belső várfal csatlakozik. Ennek, valamint a középkori eredetű keleti belső várfalnak a feltárás során nyomát sem találtuk. Ugyanis a Haüy-féle 1687. évi helyszínrajzon jelzett és általunk feltárt keleti belső várfal török építmény, amely az egyetem épületének 1664. évi pusztulását követően épült és alapját már nagyrészt az épület feltöltésébe ásták be. Feltételezésünk szerint ezt megelőzően, a 14. század második felétől az 1367-ben megépült egyetem keleti fala és az azzal párhuzamosan észak–déli irányban húzódó román kori falmaradvány képezte az ún. „belső” várfalat.

Az ásatás során az is kiderült, hogy a törökök az 1664. évi ostromot követően, de még az egyetem romjainak feltöltése előtt a nagyteremhez keletről csatlakozó kis helyiségnek a keleti zárófalát – valószínűleg könyverés céljából – elbontották.

A belső várfal megépítésének problematikájával és a falnak az épületekkel való szoros kapcsolatával részletesebben kell foglalkoznunk. Ezzel összefüggésben utalunk ismételtelen a püspökvár területén a 14. század első felében végbemenő nagy topográfiai átrendeződésre. A székesegyháztól északra, az ún. Északi kertben végzett régészeti feltárások, valamint az ezekkel kapcsolatos megfigyeléseink eredményei alapján több kérdésre is egyértelmű válasz adható a következőkben.

Amikor Miklós püspök 1355-ben az Aranyos Mária-kápolnát megépíttette, valószínűleg már megkezdődött a román kori püspöki palota lebontása, hacsak erre nem került sor már valamivel korábban. Ennek fényes bizonyítéka a püspöki palotából származó román kori építészeti fragmentumok másodlagos beépítése a kápolna alapozásába. Ezek szerint ekkor már el kellett készülnie az új püspöki palotának (vagy legalább egy részének, a mai püspöki palota helyén) ahhoz, hogy lakható legyen. Mindezt figyelembe véve az átrendeződés ideje szűkebb határok közé szorítható. Mivel a vár hegyoldalban épült, így a terepet az építkezések igényeinek megfelelően, teraszosan alakították ki. Az Aranyos Mária-kápolna is egy ilyen teraszon épült.

12 évvel később, 1367-ben, amikor Vilmos püspök az egyetemet megépíttette, a román kori palota egy részének romjai még álltak. Az egyetem épülete helyének kialakításához további bontásra volt szükség, de erre csak a legszükségesebb mértékben került sor. A román kori palota nyugati végében egykor állt torony maradványára ráépült az egyetem nyugati zárófalának egy jelentős szakasza, míg az északi oldal földszintjének lezárását egy, a

romok elé húzott fallal oldották meg. Ezzel szemben viszont az egyetem északi emeleti homlokzati falának vastagsága megegyezik a belső várfal falvastagságával. A 2,20 m vastagságú emeleti fal részben a 70 cm vastag földszinti falon, részben pedig a román kori palota romjain nyugodott. Az északi várfalnak ez a szakasza csak 1664-ig – az egyetem épületének felrobbantásáig – állott, és így ezt a várfal keleti folytatásaként Haüy 1687-ben már nem láthatta.

Az északi várfalnak az egyetem épületével így módon történő összefüggése egyértelművé teszi építési idejének meghatározását: a fal 1367-ben vagy azt követően épült. Ugyanis 1367 az egyetem alapítása engedélyezésének dátuma és nem a működésének a megkezdése. Minden valószínűség szerint azonban a vár védelmi rendszerének kiépítése – így a belső várfal is – egységes koncepció keretében történt.

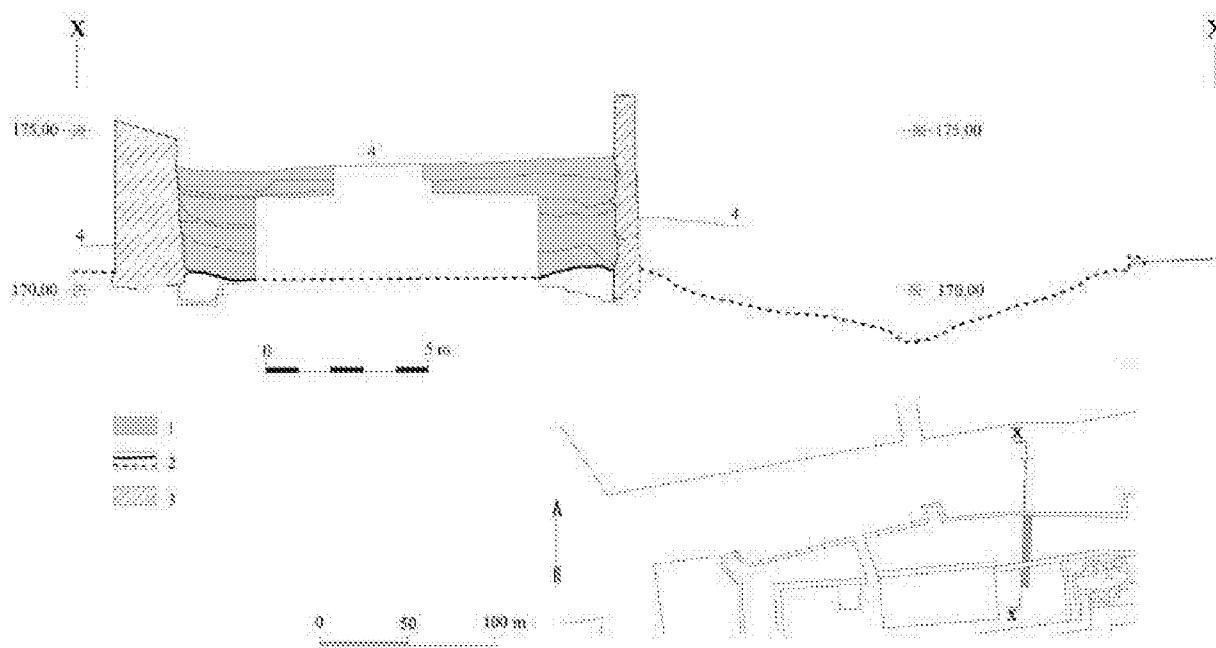
Sajnos az északi belső várfal kutatására nem volt lehetőség, legfőljebb egy-egy kutatóárok erejéig, a jelenlegi falszorosban, valamint a fal déli oldalán. Falkutatásra azonban egyáltalán nem volt mód.

Az 1990-es ásatás során a belső várfalhoz csatlakozó és északi irányba futó fal részletét tártunk fel, amely a várfallal egyidejűleg épült. A várfalon a kutatóárok ezen szakaszán falelválás mutatkozott, amelynek egyik oldalát szépen faragott kváderek alkották. További kutatásra azonban nem volt lehetőség. Az északi falszoros teljes átvágása során (13. ábra) a belső várfalon többszörös javítás nyomait lehetett megfigyelni, egyébként eléggé homogén falszövege volt. Megtaláltuk a fal alapját is. Nem sokkal az alapozás fölötti részén egy *in situ* vízközpőt találtunk, amely a déli terasz csapadékvizét vezette a falszorosba. A fal déli síkján téglával falazott részek láthatók, köztük egy elfalazott téglalobtozatú nyílás is. Ezen az oldalon a falnak csekély alapozása van, amelyet a terasz agyagos talajába ástak. A falszoros betöltése következtében a belső várfalra nagy földnyomás nehezedik, ezért statikai okokból a fal nem volt megbontható, így falkutatást nem végezhattünk.

Ha az északkeleti saroktól kiindulva nyugati irányban végigkövetjük az északi belső várfalat, azt látjuk, hogy a fal az Aranyos Mária-kápolna közepe táján megtörik, majd tovább folytatódik egyenes vonalban a következő falcsatlakozásig. A falnak ez az irányváltoztatása is egyik bizonyítéka annak, hogy építéskor a kápolna már állott.

A 18. században a belső várfal felhasználásával épült meg a jelenleg is álló magtár, amelynek északi falát a belső várfal képezi.

A belső várfal a várnak a nyugati és a déli részén is megépült. A nyugati falszorosnak csak az északi

13. ábra. Pécs, püspökvár. Az északi falszoros észak–déli metszete a külső és belső várfal metszetével.

Rajz: Szijártó Kálmán. 1. Töltés; 2. várárok és a falszoros járósintje; 3. falak; 4. mai szint

Fig. 13. Pécs, bishop's castle. North–south cross-section of the north wall, with cross-sections of the outer and inner castle walls. Drawing by Kálmán Szijártó. 1. Filling; 2. Castle ditch level and wall level; 3. Walls; 4. Levels today

szakasza volt feltárható, mivel annak déli része a 18. század folyamán beépítésre került. Ez utóbbi szakaszon a beépítés során a külső várfalat támpillérekkel erősítették meg. A falszoros feltárása során megállapítható volt, hogy a belső várfalnak az alapozása ezen a szakaszon is sekély volt.

A vár belső várfalának a megépítése minden bizonnyal egy, a fokozott védelmet biztosító egységes terv keretében született, megvalósítása azonban feltételezhetően több szakaszban történt. Valószínű, hogy az egyes szakaszok építése között csak kisebb időszak telt el. Ami azonban kétségtelen, hogy az egész rendszer – mint arra már korábban is utaltunk – csak a külső várfalak megépülte után jött létre. Ennek bizonyítékát látjuk a nyugati szakasz esetében is, ahol a várfal a 13. századi Keresztelő Szent János-kápolna második román kori periódusa során, vagy talán még később, a gótikus szentély megépítésével egyidejűleg felhúzott nyugati torony megépítése után létesült és a toronyhoz szorosan hozzáépült.

Arra nézve, hogy a vár déli oldalán milyen volt a belső várfal, kutatások hiányában sajnos csak feltételezésekre vagyunk utalva. Amint az Haüy 1687. évi helyszínrajzából is kitűnik, a vár délnyugati sarkán álló középkori torony keleti sarkától induló fal megegyezik a belső várfal nyomvonalával, amelyen

azonban jelentős hosszban a középkori püspöki palota maradványait őrző mai palota épületének déli homlokzati fala ül. A délnyugati saroktoronytól a középkori palotáig húzódó belső várfal Haüy térképén még nagyon jól látszik, utóbb azonban a palotaegyüttes bővítése során ezt a területet is beépítették még a 18. század folyamán. Az új szárny déli homlokzati falát ugyancsak a belső várfalra alapozták.

Összefoglalva a pécsi püspökvárban több évtized során végzett nagyarányú rendszeres régészeti feltárás eredményeit, a kutatás lényegében a székesegyháztól északra, a külső várfalig húzódó területre, az ún. Északi kertre, valamint az Aradi vértanúk útjáról bevezető úttól nyugatra lévő területre, továbbá a külső és belső várfalak jelentős részére terjedt ki. Eredményeink értékelése szempontjából szeretnénk megemlíteni, hogy a jelzett kutatási területen korábban semmiféle ásatás vagy kutatás nem volt, noha már régóta ismert volt több, a területre, illetve az ott feltételezhető középkori épületekre vonatkozó írott forrás. Kutatásaink során az ásatás eredményeként számos kérdésre – amely a történettudományt már a múlt század elejétől fogva foglalkoztatta – választ kaptunk. (Természetesen maradtak még megválaszolandó kérdések is, mivel a terület kutatása még nem fejeződött be.)

EREDMÉNYEK

Az írott forrásokban említett Keresztelő Szent János-kápolna, az Aranyos Mária-kápolna, valamint a középkori egyetem épületének helyét a források nem határozzák meg egyértelműen, a pontosításhoz régészeti kutatásra volt szükség, amely mindhárom objektum helyét azonosította. A korai román kori püspöki palota topográfiai helyzete is meghatározható volt. Közvetett módon ez utóbbinak építési korszakait, valamint pusztulásának idejét is meg tudtuk állapítani. Alaprajzát, ha hiányosan is, de sikerült rögzíteni.

Az Aranyos Mária-kápolnában feltárt gótikus szoborlelet nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi gótikus szobrászat szempontjából is új eredményt jelentett. Megállapítható volt, hogy a maradványok nagy része az egyetemalapító Vilmos püspök síremlékéhez tartozott, más részük a kápolna belső architektúrájából származik. Az előbbieket, analógiák alapján, hozzásegítenek a síremlék rekonstrukciójának elkészítéséhez, amely Vilmos püspök korábbi avignoni kapcsolatai miatt jelentős francia hatást mutat.³² Azon túlmenően, hogy az Aranyos Mária-kápolna alaprajzát egyértelműen

körvonalazhattuk, több támpontot is találtunk az épület belső architektúrájára nézve. A belső várfal déli oldalához a 19. században épített támfal alapozásában a kápolna egykori boltozatának nagyszámú töredékét figyelhettük meg.

A belső várfal feltehetően már az Aranyos Mária-kápolna megépítését követően épült – erre utal a fal irányának a törése is – minden valószínűség szerint az egyetem építésével egyidejűleg, amit a legjobban bizonyít a belső várfal és az egyetem északi emeleti homlokfalának azonos vastagsága.

A külső várfal korábbi nyomvonalát a mai napig megtartották, és a várfalakat az egyes építési korszakokban ráépítéssel magasították a 17–19., sőt a 20. században is. A várfal magasztását követően a falszorost fokozatosan feltöltötték és annak szintjét a várfalhoz igazították.

Az 1664 előtt nagymértékben elpusztult keleti külső várfalat a középkori maradványok felhasználásával a törökök újjáépítették.

Mindezek az új eredmények nagyban hozzájárultak a pécsi püspökvár középkori és török kori történetének jobb megismeréséhez.

IRODALOM

- BÉKEFI 1909
Bischofsburg 1999
 BODÓ 2006
 BOROS 2002
 BUZÁS 1999
 BUZÁS 2004
- BÉKEFI Remig: *A pécsi egyetem*. Budapest 1909.
Die Bischofsburg zu Pécs. Archäologie und Bauforschung – A pécsi püspökvár. Régészet és épületkutatás. Red.: Szijártó, Kálmán – G. Sándor, Mária. ICOMOS. Hefte des Deutschen Nationalkomitees 22. Budapest – München 1999.
 BODÓ Balázs: A pécsi barbakán. Adalékok a pécsi várkapuk történetéhez (Die Barbakane von Pécs. Angaben zur Geschichte der Burgtore der Bischofsburg). In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...”. *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére / Burgenkundliche Studien zum 80. Geburtstag von Gyula Nováki*. Szerk.: Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa. Budapest 2006, 33–42.
 BOROS László: A pécsi vár kaputornya. *Pécsi Szemle* 5:4 (2002) 22–40.
 BUZÁS, Gergely: Rekonstruktion des Grabdenkmals Bischof Wilhelms von Bergzabern aus der Marienkapelle – Bergzaberni Vilmos püspök síremlékének rekonstrukciója az Aranyos Mária kápolnából. In: G. Sándor, Mária: *Die plastischen und architektonischen Fragmente der Marienkapelle – A Mária kápolna kőfaragványai*. In: *Bischofsburg* 1999, 92–98.
 BUZÁS Gergely: Püspöki síremlék a pécsi Aranyos Mária-kápolnában. Bergzaberni Vilmos püspök síremléke. In: *Magyar királyi és főrendi síremlékek. Gótikus, baldachinos síremlékek a középkori Magyarországon*. Szerk.: Deák Zoltán. Budapest 2004, 109–117.

³² G. SÁNDOR 1999c; G. SÁNDOR 2004b; BUZÁS 2004.

- GERŐ 1999 GERŐ, Győző: Das Befestigungssystem der Burg im Mittelalter und in der Türkenzeit – A vár közép- és törökkori erődrendszere. In: *Bischofsburg* 1999, 48–60.
- KIKINDAI – FEDELES 2006 KIKINDAI András – FEDELES Tamás: Római sírkamra vagy gótikus kápolna? Építmény a pécsi székesegyház délnyugati homlokzata előtt. *Pécsi Szemle* 9:1 (2006) 14–21.
- KISS FARKAS 1994–1995 KISS FARKAS Gábor: Pécs 1664. évi ostromának kéziratoss térképe. *Baranya* 7–8 (1994–1995) 153–158.
- PATTANTYÚS-Á. 2007 PATTANTYÚS-Á. Miklós: Ókeresztény sírkamrák kimutatásának kísérlete földradar módszerrel Pécsen. In: *A Pécs gazdasága és társadalma a 18–20. században és a Pécs évszázadai című, 2005. évi konferenciák válogatott előadásai*. Szerk.: Kaposi Zoltán – Pilkhoffer Mónika. Tanulmányok Pécs Történetéből 19. Pécs 2007, 27–34.
- PETROVICH 1963 PETROVICH Ede: A pécsi káptalani levéltár épületének története (Geschichte des Gebäudes des Domkapitelarchivs in Pécs – Fünfkirchen). *JPMÉ* 1963, 177–206.
- Pécs ezer éve* 1996 *Pécs ezer éve. Szemelvények és források a város történetéből (1009–1962)*. Főszerk.: Márfi Attila. Pécs 1996.
- G. SÁNDOR 1985 G. SÁNDOR, Mária: Recent Contributions Concerning the Site of Medieval Pécs University. *Alba Regia* 22 (1985) 7–9.
- G. SÁNDOR 1987 G. SÁNDOR, Mária: Freilegung der Bischofsburg von Pécs und der erste mittelalterlichen ungarischen Universität. *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich* 3 (1987) 67–83.
- G. SÁNDOR 1992 G. SÁNDOR Mária: A pécsi Püspökvár feltárt középkori egyházi és világi épületei (Die freigelegten mittelalterlichen kirchlichen und weltlichen Bauten der Pécsi Bischofsburg). *JPMÉ* 37 (1992) 105–114.
- G. SÁNDOR 1993 G. SÁNDOR Mária: Középkori várostörténeti kutatások újabb eredményei Pécsen (Neuere Ergebnisse der Erforschung der mittelalterlichen Geschichte der Stadt Pécs). In: *Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk.: Valter Ilona. Budapest 1993, 29–42.
- G. SÁNDOR 1996 G. SÁNDOR Mária: A pécsi egyetem helye és épülete (Der Standort und das Gebäude der Universität zu Pécs /Fünfkirchen/). In: *A magyar iskola első évszázadai (996–1526). Kiállítási katalógus – Xántus János Múzeum*. Szerk.: G. Szende Katalin – Szabó Péter. Győr 1996, 87–92.
- G. SÁNDOR 1999a G. SÁNDOR, Mária: Die mittelalterlichen Gebäude und Gebäudereste der Bischofsburg zu Pécs – A pécsi püspökvár középkori épületei és épületmaradványai. In: *Bischofsburg* 1999, 25–47.
- G. SÁNDOR 1999b G. SÁNDOR, Mária: Die plastischen und architektonischen Fragmente der Marienkapelle – A Mária kápolna kőfaragványai. In: *Bischofsburg* 1999, 61–98.
- G. SÁNDOR 1999c G. SÁNDOR, Mária: Zusammenfassung – Összefoglalás. In: *Bischofsburg* 1999, 144–147.
- G. SÁNDOR 2004a G. SÁNDOR Mária: A pécsi középkori egyetem feltárásának és kutatásának újabb eredményei. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerk.: Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs. Monumenta Historica Budapestinensia 14. Budapest [2004], 79–83.
- G. SÁNDOR 2004b G. SÁNDOR MÁRIA: Püspöki síremlék a pécsi Aranyos Mária-kápolnában. Az Aranyos Mária-kápolna. In: *Magyar királyi és főrendi síremlékek. Gótikus, baldachinos síremlékek a középkori Magyarországon*. Szerk.: Deák Zoltán. Budapest 2004, 104–108.
- SZÉKELY 1996 SZÉKELY György: Hazai egyetemalapítási kísérletek és a külföldi egyetemjárás (Versuche der Universitätsgründungen in Ungarn und die ungarische Peregrination). In: *A magyar iskola első évszázadai (996–1526). Kiállítási katalógus – Xántus János Múzeum*. Szerk.: G. Szende Katalin – Szabó Péter. Győr 1996, 79–86.

- SZÉKELY 2001 SzÉKELY, György: *Die ungarische Universitätsbildung und Europa*. Pécs 2001.
- VISY 2006 VISY Zsolt: Cella septichora. Előzetes beszámoló a Szent István téren, az ókeresztény temető területén folytatott régészeti kutatásokról. *Pécsi Szemle* 9:2 (2006) 3–13.
- VISY 2007 VISY Zsolt: Újabb adatok a pécsi vár építéstörténetéhez. In: *A Pécs gazdasága és társadalma a 18–20. században és a Pécs évszázadai című, 2005. évi konferenciák válogatott előadásai*. Szerk.: Kaposi Zoltán – Pilkhoffer Mónika. Tanulmányok Pécs Történetéből 19. Pécs 2007, 37–58.

FINDINGS OF THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH CONDUCTED IN THE NORTHERN PART OF THE BISHOP'S CASTLE IN PÉCS

Mária G. Sándor – Győző Gerő

The study offers a short summary of the research findings of excavations performed for many decades already in the northern part of the bishop's palace in Pécs, on an area north of the cathedral, as well as of the findings connected with the surviving castle walls (Figs 1–2). From the scientific point of view, the researchers had a number of goals, primarily the clarification of the topography of medieval buildings mentioned in documents and in other written sources, and the determination of the ground plans of individual buildings as a result of full excavation. Our work extended to the differentiation of the various building periods of the standing castle walls, and their connection with the medieval buildings on the area delimited by these walls. In this regard, we took into account the early, Romanesque-period bishop's palace, the Gilded Chapel of the Virgin Mary, the building of the medieval university, and the chapter's Romanesque-period Chapel of St. John the Baptist.

The topographical location of the early Romanesque-period bishop's palace could be identified in the wake of the research. Indirectly, the building's various construction periods could also be established, and the time of its destruction. Our researches resulted in the partial determination of the ground plan of the twelfth–thirteenth-century palace and the clarification of its relationship with the castle wall. The palace was a building oriented in an east–west direction and was shaped like a long rectangle. To its southwest corner was joined a tower whose ground plan was an almost perfect square and whose ground-floor room must have been vaulted (Figs 3–4).

The Chapel of St. John the Baptist is first mentioned in the documents in 1217. As a result of the excavations, two chronologically consecutive semi-circular apses of a 20-m-long chapel came to light (Figs 5–6). The second Romanesque-period chancel was probably built after the Tatar invasion, at the same time that a tower was built onto the west front. A chapter house was joined onto the north side of the chapel. In the second half of the fourteenth century, the chapel was extended by way of a chancel ending in three sides of an octagon and a sacristy at its north-eastern end.

The Gilded Chapel of the Virgin Mary is mentioned in many written sources. Hence, beginning in 1401, we find many documents describing the Chapel of the Virgin Mary as *deaurata*, in other words 'gilded', and telling that it was in the castle (*in castro*). The site of the chapel was determined more precisely by Miklós Oláh when he wrote that it was situated *ad latus septentrionale*, namely to the north of the cathedral. Remains of the Gilded Chapel of the Virgin Mary were uncovered during excavations on the middle terrace of the north garden (Figs 7–8).

The Gothic sculpture finds (Fig. 9) excavated in the Gilded Chapel of the Virgin Mary represented a new result from the point of view of not only Hungarian Gothic sculpture, but also international Gothic sculpture. It could be established that a great proportion of the remains belonged to the sepulchral monument of Bishop Vilmos, the founder of the university, while the rest derived from the interior architecture of the chapel. On the basis of analogies, the first-mentioned pieces will assist a reconstruction of the sepulchral monument, which because of Bishop Vilmos's earlier Avignon links exhibited significant French influence.

The medieval university building. The third building (from the chronological point of view) to come to light during the excavations at the bishop's castle was the medieval university (the first Hungarian university), remains of which were imposing (Fig. 3). The ground floor of the two-level building, which was unearthed to the north of the cathedral, consisted of five rooms. Its middle room was a great hall from which two smaller rooms led off, to the left and right respectively. On its central axis a passage led to a corridor which ran the entire length of the building. In the large hall (*aula magna*), in front of the entrance, a stone with a coat of arms was found which makes reference to the builder: Vilmos, bishop of Pécs (Fig. 10).

Apart from the 1367 foundation date, art forms surviving *in situ* indicate unequivocally the fourteenth century as the time when the university building was constructed. Of special significance is the fact that we were able to uncover a large part of the north facade of the upper storey which collapsed in an explosion in 1664, and to preserve it together with three stone-framed window apertures.

The fortification system of the bishop's castle. The first known mention of Pécs as a stone castle is from 1248. The Tatars burnt Pécs in 1241. It is conceivable that the bishop's residence was by then surrounded by some kind of palisade fortification. Following the destruction wrought by the Tatar invasion, in the middle of the thirteenth century the supposed palisade was replaced by a castle wall made of stone. The castle wall constructed at this time was a simple curtain wall, significant sections of which have been uncovered in a number of places, among others under the present north outer castle wall (Figs 11–12).

The earliest depiction of the castle and the castle walls is preserved by a manuscript map made during the siege of 1664 by the military engineer Anthon Salomon Schmidtmayr. On his drawing, the castle has an east–west orientation and a double wall. On the schematic ground plan, the castle is surrounded by a wide moat.

The inner castle wall was probably built early on, following construction of the Gilded Chapel of the Virgin Mary – a reference to this is the break in the direction of the wall –, in all likelihood at the same time as the construction of the university building. The best proof of this is the fact that the inner castle wall is of the same thickness as the north upper-storey wall of the university building.

Based on the research conducted on the north outer castle wall, it could be established that later on, too, the line followed by the wall in the thirteenth century was adhered to, namely that following the castle wall's destruction its remains were used as foundations. The castle wall built in the mid-thirteenth century was strengthened by means of two towers with square ground plans and keyhole-shaped embrasures probably in the fourteenth century or in the early fifteenth century.

In all likelihood, it is these medieval towers that appear on the later surveys, thus on Joseph de Haüy's map of 1687 (Fig. 1), which features the two towers of the north wall that are still standing today. Joseph Hermann's sketch of 1754 mistakenly depicts three towers there.

The east outer castle wall that was largely destroyed before 1664 was rebuilt by the Turks utilising the medieval remains.

The earlier line of the outer castle wall has been retained to the present day, with the castle walls being given greater height in different building periods in the seventeenth–nineteenth century and even the twentieth century. Following the raising of the height of the castle wall, the space between the outer and inner walls was gradually filled and the level of the filling adjusted to the castle wall.

VÁRAK ÉS KOLOSTOROK KONYHÁI A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

Orosz Krisztina

A középkori konyhák építészeti és funkcionális vizsgálata elhanyagolt területe a hazai kutatásnak.¹ Míg a várak és kolostorok reprezentatívabb tereivel viszonylag sokat foglalkoztak, addig a gazdasági és a kiszolgáló helyiségek kutatása háttérbe szorult. Ez a mellőzöttség minden bizonnyal annak is tulajdonítható, hogy a váraknak elsősorban a központi magját kutatták meg, s alsó-/külső vári részüket szinte alig,

illetve kolostoraink túlnyomó többségénél főképpen a templomokat tárták fel, esetleg még a keleti kolostorszárnyat, ahol igen ritka esetben fordul elő konyha. Tanulmányunkban a várak és a kolostorok konyháinak különböző típusait, kialakítását és részeit, valamint az épületen belüli elhelyezkedését mutatjuk be, a polgári és a paraszti épületek konyháival itt nem kívánunk foglalkozni.²

VÁRKONYHÁK

KONYHÁK KORAI VÁRAINKBAN

A történeti Magyarország várkonyháinak nagy részét többnyire régészeti feltárásokból, illetve archív fotókról és felmérésekről ismerjük. A még fennálló és/vagy régészetiileg kutatott középkori várkonyháink keletkezési ideje a 14. század vége és a 16. század eleje közötti időszakra tehető. A 14. század vége előtti időkből nagyon kevés adatunk van arra vonatkozólag, hogy Magyarországon milyenek voltak és hol helyezkedtek el a várkonyhák. Külföldi analógiák, illetve néhány hazai ásatási megfigyelés alapján csak feltételezni tudjuk, hogy korai várkonyháink többnyire faszervezetűek lehettek, vagy ha egy adott várban volt kandalló, akkor azt nemcsak fűtésre, hanem sütésre, főzésre is használhatták. Feltárások során e korai várainkban konyhai funkcióra a hamus, állatcsontos rétegek, a fém konyhaeszközök (bárd, nyárs stb.) és kerámiatöredékek jelenléte utalhat, továbbá, ami a legfontosabb, valamilyen tűzhely az adott épületben. A konyha elhelyezkedése sem lényegtelen egy-egy váron belül: minden bizonnyal az étkezések színterének a közelében létesítették, de tűzveszélyes volta miatt többnyire különálló épületként. Nem elhanyagolandó szempont lehetett már ebben az időszakban sem, hogy a konyha valamilyen víznyerési lehetőség (kút, ciszterna) közelében fekvődjön.

Márianosztra-Biberváron a 13. században épült vár középpontjában lévő négyszögletes toronytól

keletre, a gazdasági udvarban, a ciszterna mellett állt egy faszervezetű, kb. 2,6 × 3,5 méteres épület, amely részben fedte a ciszternát. Az épületben a járószint erősen kormos, hamus volt, azonban tűzhely nem került itt elő. A ciszterna és a faépület területén feltárt leletek között viszont volt egy húsvágó bárd. A hamus rétegek, a bárd és a ciszterna közelsége alapján elképzelhető, hogy a faszervezetű épület a vár konyhája volt. Egy kemence maradványai a ciszternától északkeletre láttak napvilágot; ezt valószínűleg kenyérsütésre használták.³ Kelemér-Mohosváron több boronaszerkezetes épület maradványa is előkerült a vár központi, kerek kőtornya körül. A délkeleti sarokban olyan, 1300 körülre datálható, agyagtapasztású, boronaszerkezetes épület részeit tárták fel, melynek döngölt agyagpadlóján nagy mennyiségű

¹ Vukov Konstantin az esztergomi vár konyhái kapcsán a magas, piramidális vagy kúp alakú kéménykürtővel rendelkező konyhák típusával foglalkozott. VUKOV 2001, 176–182; VUKOV 2004, 53–66. Jómagam a kolostori és a várkonyhákról írtam egy-egy szócikket, illetve rövidebb tanulmányokat, lásd: KISBÁN – MEZEY – OROSZ 2006, 40–43; FELD – OROSZ 2007, 65–71; OROSZ 2008; LASZLOVSKY – OROSZ [megjelenés alatt].

² Jelen tanulmány a budapesti Közép-európai Egyetem (CEU) Középkortudományi Tanszékén, 2006-ban megvédett *Kitchens in Medieval Hungary* című MA Thesis átdolgozott és rövidített változata.

³ MIKLÓS 1997, 13, 79, 5 kép.

égett gabona feküdt, a felette levő égett agyagos omladékrétegben pedig 20–35 cm átmérőjű, égett felületű kvarckavicsok voltak. Északi fala mentén számos edény került elő, valószínűleg ezen a helyen tárolták őket. Az épület közelében létesítették a vár ciszternáját.⁴ Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a délkeleti épület kvarckavicsai egy fűtőberendezés vagy tűzhely részei lehettek, mivel a – hypocaustumoknál is használt – nagyméretű kavicsoknak, patakköveknek igen jó a hőtartása. A ciszterna közelsége és az épületben feltárt jelenségek alapján ez az épület akár konyha is lehetett. Szigligeten, a 13. századi kővárban, szintén faszervezetű építmények szolgálhattak konyhaként és raktárként a feltáró régész szerint, de tényleges nyomai az épületeknek nem kerültek elő. A felsővár legdélibb részén egy kenyérsütő kemence maradványait tárták fel.⁵ Csak feltételezni tudjuk, hogy esetleg itt volt a konyha is. Innen a felsővár keleti oldalán húzódó palota – ahol az étkezések is folyhattak – könnyen elérhető lehetett.

Angliában számos korabeli példát találunk fából, illetve kőből és/vagy téglából épült, a főépülettől különálló konyhára.⁶ Ezeket többnyire a nagytermek, az étkezések színterének a közelében létesítették. Az írott források azt mutatják, hogy fából készült konyhák nemcsak kisebb várakban, alacsonyabb társadalmi rangú személyek számára épültek, hanem királyi rezidenciákon is. Így például 1285-ben I. Edward készíttetett egy tapasztott, faszervezetű konyhát Woolmerben (Hampshire, Anglia), mellette egy szintén fából készült nagyteremmel. Faszervezetű konyhákat ideiglenesen is építettek nagy ünnepi alkalmakra, mint például 1273-ban, Westminsterben I. Edward koronázási ünnepségére.⁷ Régészeti ásatások során is kerültek napvilágra ilyen konyhák Angliában. Weoley várában

a konyha gerendaszerkezetű falának 91,5 cm magas maradványait tárták fel,⁸ a vár nagyterme viszont kőből épült. A fából készült konyhák igen gyúlékonyak voltak, gyakran kellett őket újjáépíteni. Tűzhelyüket ezért leginkább a helyiség közepén alakították ki: erre az elrendezésre példa Northolt Manor 1300–1350 körüli konyhája.⁹

A másik elképzelésre, miszerint a várak kandallóit nemcsak fűtésre, hanem főzésre is használhatták, példa lehet a visegrádi Salamon-torony első emeleti kandallója.¹⁰ A kandalló párkányát két-két oszlop tartotta, kürtője belül téglabéléses, kívül kővel burkolt volt. A helyiség északnyugati falában ezenkívül egy kisméretű fülke is található, melyből lejtős aljú csatorna vezetett a földszinti térbe. Kérdéses, hogy mire használták. Korábban felmerült az az elképzelés, hogy kézmosó fülke lehetett, de nem zárható ki az sem, hogy a konyhai használt vizet öntötték itt ki. Mindenesetre mindkét lehetőség szempontjából furcsa, hogy a víz nem az épületen kívülre távozott belőle.

A hazai írott forrásokat illetően a korai okleveleink között igen becsesnek számító, 1301-ben kelt benevári oklevelet vizsgálva különösnek tartjuk, hogy a vár megosztásakor nem említik a konyhát. A várak megosztásáról beszámoló késő középkori okleveleinkben ugyanis többnyire részletesen leírják, hogy a konyha közös tulajdonban¹¹ marad-e vagy kettéosztják¹² (ha két fél osztozkodik), esetleg a már meglévő konyhán kívül egy másik teljesen újat alakíttatnak-e ki az egyik tulajdonossal.¹³ Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a benevári oklevélben „ház” (*domus*) és „kis épületek” (*minuta edificia*) néven szereplő valamelyik épület vagy épületrész lehetett a konyha, de valószínűleg nem tartották fontosnak konyhaként nevesíteni.¹⁴ Draskóczy István szerint is a „palota” (*pallacium*) melletti, ahhoz csatlakozó különböző épületekben lehetett a konyha és a raktár, melyek véleménye szerint nem kőből készültek.¹⁵

A konyhák fokozatosan váltak a kőépületek részévé, s épültek már maguk is maradandóbb anyagból, kőből vagy téglából. Ez a változás nálunk valószínűleg a 14. század folyamán történhetett. A kőből rakott konyhák azonban természetesen nem szorították ki teljesen a boronakonyhákat, hiszen az írott forrásokból tudjuk, hogy ilyenek késő középkori várainkban is épültek.¹⁶ Késő középkori (15–16. századi) konyháinkat többnyire a földszinten képezték ki, de egyes esetekben a konyhát az emeletre helyezték – majd később látni fogjuk, hogy miért. Minél népesebb háztartás számára kellett főzni egy adott várban, annál nagyobb, összetettebb és jobban felszerelt konyhával, konyhakomplexummal kellett

⁴ PUSZTAI 2007, 51–52.

⁵ GERE 2003a, 14.

⁶ WOOD 1985, 247; STEANE 2001, 99; WOOLGAR 1999, 140–141.

⁷ WOOD 1985, 247–248; STEANE 2001, 100.

⁸ WOOD 1985, 247.

⁹ WOOD 1985, 248.

¹⁰ SZÖKE – BUZÁS 1990, 123.

¹¹ Lásd például a felvidéki Litva várának megosztásáról szóló 1476. évi oklevelet: *Balassa család* 1990, 142.

¹² Lásd például a Kuwstherowcz-i fortalitium megosztásáról szóló 1476. évi oklevelet: *Balassa család* 1990, 147.

¹³ Lásd például a botszentgyörgyi castellum megosztásáról készült 1538-as oklevelet: SZERÉMI 1879, 226–229.

¹⁴ SZABÓ 1990, 167.

¹⁵ DRASKÓCZY 1988, 66.

¹⁶ Például Bozsjákó, Jasztrebarszka, Sztenicsnyák várában. KUBINYI 1992, 65–66.

rendelkeznie. A királyi udvar nagyságából adódóan legösszetettebb konyháinkat a budai és a visegrádi palotákban találjuk.

KIRÁLYI NAGYKONYHÁK

A budai királyi palota esetében a Hartmann Schedel Világkrónikájában (*Weltchronik*) szereplő, 1493-ban készült metszet nyújt támpontot arra, hogy hol helyezkedhetett el a palota nagykonyhája.¹⁷ E metszet szerint a jellegzetes, piramidális és kúp alakú kúrtókkal fedett konyhaszárny a Duna felőli oldalon, Mátyás király ún. befejezetlen palotájától délre húzódott. A reprezentatív nagytermek közelében fekvő, szellőzőnyílásokkal koronázott kúrtós épületet Lux Kálmán már az 1920-as években is a királyi nagykonyhával azonosította, külföldi és hazai párhuzamokra hivatkozva.¹⁸ Az 1980-as években azonban Marosi Ernő új elképzelést fogalmazott meg, elvetvén az épületrész konyhával való azonosítását.¹⁹ Elmélete szerint ugyanis e kéménykúrtók formai hasonlóságot mutatnak azokkal a cseh késő gótikus, sátor alakú templomtetőkkal, melyek a Kutná Hora-i Szent Borbála-, illetve a lounyi Szent Miklós-templomok tetejét fedte, s készítésüket Marosi a minden bizonnyal Magyarországon is megfordult Benedikt Ried oeuvre-jéhez kötötte. Megjegyezzük azonban, hogy a legújabb cseh kutatás szerint e tetőket nem Ried készítette.²⁰ Őt, hasonlóan sátor alakú tető fedte a prágai vár Ulászló-termét is, például az ún. Würzburgi vázlatkönyv (1536–1538) Prágát ábrázoló festménye alapján, bár itt a nagy sátor-tetők sarkainál kisebbeket is megfigyelhetünk.²¹ Marosi feltevésével szemben mi az épületrész konyhával való azonosítását támogatjuk, véleményünk szerint ugyanis a piramidális és kónikus kúrtók végén látható lanternaszerű lezárások nem csupán díszek voltak, hanem egyúttal a füstös és forró levegőjű nagykonyha szellőzését biztosító nyílások is. Továbbá, a szóban forgó épületrész mint konyhaépület közeli elhelyezése a fogadásokra és lakomákra használt nagytermekhez szinte kötelező volt a középkorban. Harmadik, korántsem elhanyagolandó indokunk, hogy az épületrész méreteinek aránya a tőle északra lévő reprezentatív épületekhez képest alárendeltebb funkciót sejtet. Aligha hihető, hogy az Ulászló-tereméhez hasonló grandiózus sátor-tetősorot éppen erre az alacsonyabb épületrészre raktak volna. Végül a konyhával való azonosítást erősíti, hogy ha nem is hat, de legalábbis két kúrtóval rendelkező konyhák mind Magyarországon, mind pedig Nyugat-Európában léteztek a középkorban. Gondolunk itt többek között Wolfgang

Meyerpeck 1595. évi, Esztergomot ábrázoló metszetére az érseki palota konyháinak kettős kéménykúrtóival,²² vagy a sintrai (Portugália) Palácio Nacional 14. század végi, hatalmas kónikus konyhakúrtóire.²³ A Schedel-féle metszeten látható konyhatömeg jól összeegyeztethető az ásatások során ezen a területen feltárt Mátyás kori aléptítmény, pincesor maradványaival is.²⁴ Itt ugyanis egy L alakú, öthelyiséges épületet tártak fel, melynek észak–déli irányú, négyhelyiséges épületrészének a kiosztása megegyezne a metszeten látható négy kúrtóval, valamint az épület nyugati helyisége az ötödik-hatodik kúrtóval. A metszet pontosságát mutatja továbbá az is, hogy a négykúrtós épület mögötti észak–déli irányú épület maradványai is előkerültek.

Az előzőekkel ellentétben a visegrádi királyi palota 15. századi konyhaegyüttesének jelentős felmenő falmaradványai is ránk maradtak. A konyha-komplexum a palota főbejáratának két oldalán helyezkedett el. A Zsigmond korban a nagykonyha a főbejáratától délre, a délnyugati palotában, egy kb. 28 m hosszú helyiségben foglalt helyet (1. ábra 2), melynek északi és déli végén egykor egy-egy hevederívvel alátámasztott kéménykúrtó állhatott, középső terét pedig téglából épített dongaboltozat fedte.²⁵ A nagykonyha két bejárata az udvar felől nyílt: az egyik a keleti fal közepén – ez volt a főbejárat –, a másik pedig az északi, hevederíves térrész keleti falán. A konyha középső tere az ételek előkészítésére szolgálhatott, míg a főzés–sütés a két nagy kéménykúrtó alatt történhetett. A konyhához sütökemence is tartozott, melynek szájnnyílása a keleti falon került napvilágra, maga a sütőtér az épületen kívül állhatott. A konyha déli oldalán lévő két helyiség talán a konyhaszemélyzet egy részének a szállása lehetett. A nagykonyha a Mátyás korban elveszítette eredeti funkcióját.²⁶

¹⁷ A metszetet lásd például: SCHEDEL 2004, Blat CXXXIX.

¹⁸ Fontevrault, Wildberg, valamint Somló és Solymos kúrtóit hozta fel példaként. LUX K. 1920, 11. Luxszal egyetértve legutóbb Magyar Károly is konyhaként azonosította a szóban forgó épületrészt. MAGYAR 2005, 93.

¹⁹ MAROSI 1983, 295. Farbaký Péter szintén elveti az épületrész konyhai funkcióját. FARBAKÝ 2001, 212.

²⁰ BENEŠOVSKÁ et al. 2001, 275, 310.

²¹ A képet lásd például: *Story of Prague Castle* 2003, 261.

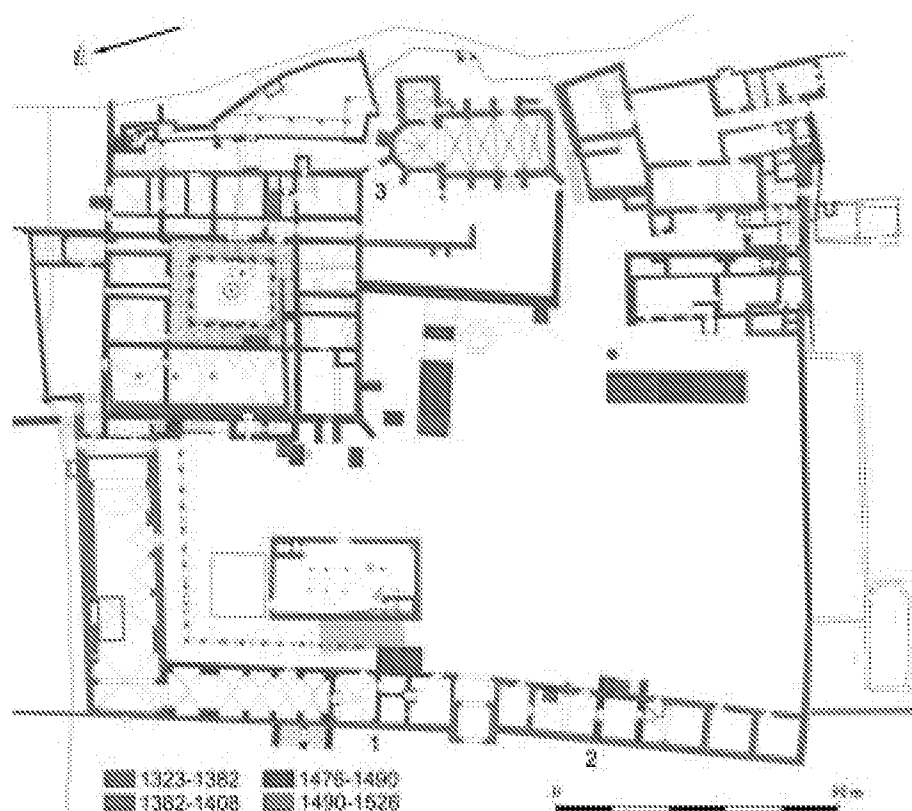
²² A metszetet lásd például: HORVÁTH 1990b, 94, 9. kép.

²³ Sintrára lásd például: DUPAVILLON 2002, 93.

²⁴ NAGY 1955, 106–107; GEREVICH 1966, 47, 56. kép, 48–53.

²⁵ SZŐKE 2003; *RégKut* 2003 (2004) 318. (Szőke M.).

²⁶ A hosszú konyhahelyiséget három kisebb helyiségre osztották, s föléjük emeletet építettek; két eredeti bejáratát, valamint a kemence tűzelőnyílását pedig befalazták. Az épületrész Mátyás kori funkciója egyelőre kérdéses. *RégKut* 2003 (2004) 318. (Szőke M.).

1. ábra. A visegrádi királyi palota alaprajza.
1-2. Konyhakomplexum;
3. magánkonyha.
Rajz: Buzás Gergely
Fig. 1. Ground plan of the royal palace at Visegrád.
1-2. Kitchen complex;
3. Privy Kitchen.
Drawing by Gergely Buzás

A Zsigmond kori konyhakomplexum másik része a palota főbejáratától északra terült el (1. ábra 1).²⁷ Ez a konyharész egy kisebb és két nagyobb helyiségből, valamint egy nagyméretű emésztőből állt. Az emésztőaknáttól délre fekvő helyiség a déli nagykonyhához képest kisebb méretű konyha lehetett. Északi falában téglalapozású tűzhely, keleti falában valószínűleg egy falifülke foglalt helyet. A falazott emésztő a konyhai hulladék ledobására szolgáló két aknával volt ellátva, melyek közül a délit a kisebbik konyhából használták (2. ábra). A feltárás során igen nagy mennyiségű állatsont és 15. századi kerámia került innen elő. A két további helyiség 15. század eleji funkciója egyelőre bizonytalan. Feltehetően raktározási célokra szolgáltak. A palota nagy élelmiszerraktárai az északnyugati palota északi és nyugati földszinti helyiségeiben lehettek. E földszinti terekben halfüstölő, illetve valószínűleg egy jégverem maradványai is napvilágra kerültek.²⁸

²⁷ A 2006 nyarán napvilágot látott északi konyharészt Buzás Gergely, Laszlovszky József és Szőke Mátyás tárta fel. Köszönöm, hogy ásatási eredményeiket publikálásra átengedték. FELD – OROSZ, 66–67; OROSZ 2008, 12–13.

²⁸ BUZÁS – LŐVEI 2001, 15–16.

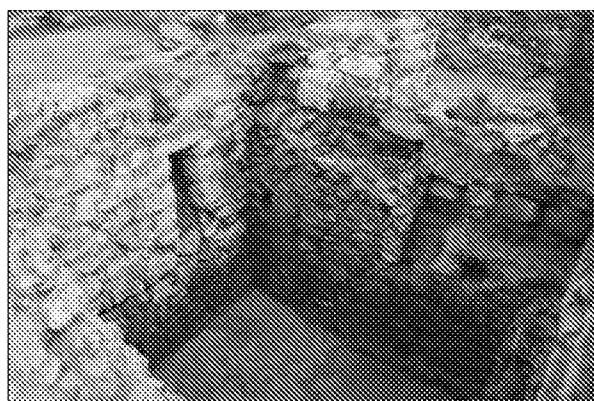
²⁹ BUZÁS et al. 2000, 9.

³⁰ BUZÁS et al. 2000, 9.

Italokat minden bizonnyal az északkeleti palota alatt található pincében tárolták.²⁹

A palota Mátyás kori nagykonyháját az emésztőtől északra fekvő korábbi raktárhelyiség (?) helyén hozták létre. A konyha keleti oldalán nyílt a helyiség bejárata, valamint egy kisméretű ablak a nagy fogadóudvarra. Az északi fal közepén téglából épített kandalló foglalt helyet. A konyha nyugati fala mellett egy téglalapozás maradványai is napvilágot láttak, melyek valószínűleg egy magasabb tűzhelyhez tartozhattak. A konyha sarkaiban feltárt háromnegyedoszlopok egykor talán kürtös boltozatot hordoztak.

A középkorban mind a királyi, mind pedig a főúri nagykonyhák elhelyezésének is egyik fő szempontja volt, hogy azok az étkezések színterének, a nagytermeknek a közelében helyezkedjenek el, már csak azért is, hogy az ételek ne hűljenek ki a konyhából a nagyterembe való szállítás közben. A visegrádi palota esetében az északnyugati palota északi szárnyában, az emeleten kialakított nagyterem egy kb. 11 × 38,5 m nagyságú, boltozatos helyiség volt.³⁰ Ünnepségek alkalmával valószínűleg ezt a termet használták a nagy lakomákhoz. A nagytermet az északnyugati palota előtt futó, oszlopok által tartott folyosóról lehetett megközelíteni. Az egyik, az emeleti folyosóra vezető lépcsőfeljáró az

2. ábra. A visegrádi konyhakomplexum emésztője.
Fotó: Orosz Krisztina

Fig. 2. Stone-lined cesspit of the kitchen complex
at Visegrád. Photograph by Krisztina Orosz

északi konyha mellől indult, ennek maradványai a 2006-ban folytatott ásátások során szintén előke-
rültek.³¹

KIRÁLYI ÉS PÁPAI MAGÁNKONYHÁK

A visegrádi palotában a leírt konyhakomplexumon kívül létezett egy másik konyha is, amelyet magán-konyhaként azonosít a kutatás. Az északkeleti palota első emeletének délkeleti sarkában elhelyezkedő helyiség már a Schulek János által vezetett feltárások idején, 1935–1936-ban napvilágra került (1. ábra 3). Azt azonban, hogy itt egykor egy magánkonyha lehetett, csak Buzás Gergely kutatásaiból tudjuk, aki a palota funkcionális elemzésekor jutott erre a megállapításra.³² A Mátyás korban bizonyosan konyhaként funkcionáló helyiséget valószínűleg már a Zsigmond korban is ugyanerre a célra használták. A 7 × 10 méteres helyiség bejárata északról, a lépcsőház felől nyílt. Északkeleti sarkában 3,3 × 2,7 méteres, egy sor téglából rakott tűzhely volt, melynek eredeti kéménykürtője nem maradt meg. A Mátyás korban a tűzhelytől keletre, kívülről egy kb. 2,3 × 2,3 méteres kemencét magában foglaló építményt alakítottak ki, melynek nyílása a kürtő alatt, a konyha keleti falában nyílt. A sütőtér eredeti belső téglaszerkezete nem maradt fenn. A konyha padlóját téglá fedte, dongaboltozatát a Mátyás korban kapta. A napjainkban itt látható konyha a nemrég elvégzett rekonstrukciós munkálatok eredménye. Ekkor készült a tűzhely fölötti kürtő, a sütőkemence belső szerkezete és nyílása, valamint a berendezés is.³³

Míg a nagykonyhában, illetve a hozzájuk csatlakozó egyéb helyiségekben az udvarnép, valamint

nagyobb ünnepek alkalmával a meghívott vendégek számára készítették az ételeket, addig a magánkonyhában a király és családja, esetleg még legbensőbb bizalmasai számára főztek, sütöttek.³⁴ A magánkonyha jelentősége abban állt, hogy a királyi család étkezéseit nem kellett a nagykonyha napi időbeosztásához igazítani, akkor és olyan ételeket készíthettek itt maguknak, amelyeket kívántak. A nagykonyhához képest kisebb számú konyhaszemélyzet tevékenykedett az ilyen típusú konyhában, akik a legmegbízhatóbb szakácsokból és segédeikből álltak, a mérgezések kiküszöbölése végett.³⁵ Az itt főzött ételek jobb minőségűek és változatosabbak is voltak. A magánkonyhát a késő középkorban többnyire a magánbédlőt is magában foglaló lakosztályok közelében találjuk.

Mint fentebb említettük, a visegrádi magánkonyha a palota első emeletén foglalt helyet, ott, ahol Zsigmond és Mátyás korában is a királyi lakosztályok lehettek.³⁶ A Mátyás korban ezen az emeleten volt a herceg, Corvin János lakosztálya is, mégpedig a keleti szárnyban.³⁷ A királynéi lakosztályt a második emeleten alakították ki. Mindegyik lakosztály könnyen megközelíthető volt a magánkonyhából. A szolgálóknak nem kellett messzire vinniük a kész fogásokat, mivel az első emeleti lakosztályok első helyiségei, a magánbédlők (a nagyterem két oldalán) közel feküdtek a magánkonyhához. A királynéi lakosztályt pedig a konyha melletti lépcsőn lehetett könnyen elérni. Mivel a konyhának sütőkemencéje is volt, a királyi család

³¹ Hermanng 1754-es, a pécsi püspöki palotát ábrázoló alaprajzán is hasonló lépcsőfeljárót találunk, amely szintén az emeleti reprezentatív terek megközelítését szolgálta és ez esetben is a konyha közelében helyezkedett el. Az eredetileg színes alaprajzot a Pécsi Káptalani Levéltárban őrzik, fekete-fehér reprodukcióját lásd például: G. SÁNDOR 1999, 24, Abb. 5.

³² BUZÁS et al. 2000, 14; BUZÁS 2004a, 100.

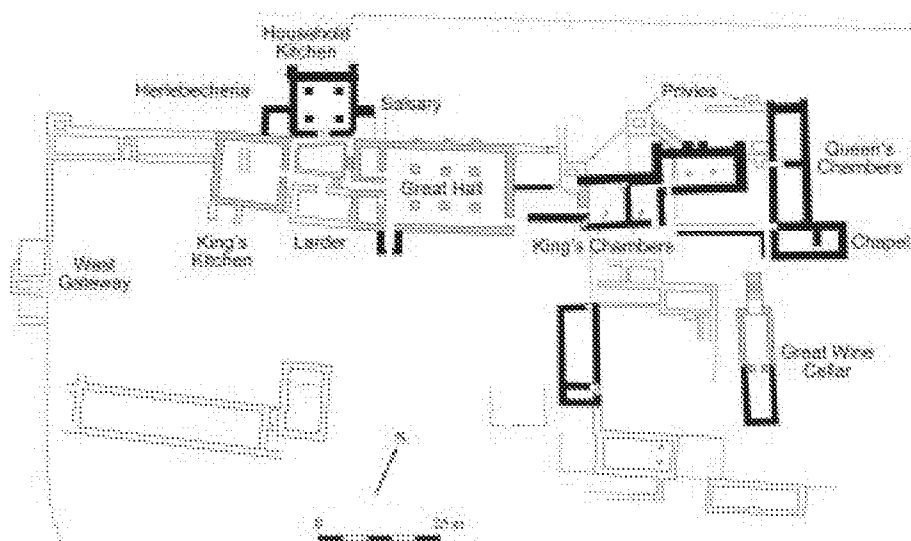
³³ A magánkonyháról lásd még: LASZLOVSKY – OROSZ [megjelenés alatt].

³⁴ THURLEY 1993, 160.

³⁵ A konyhák elé ajtónállókat is szokás volt állítani. Az 1523. évi pozsonyi királytalálkozón, például, Szydłowiecki lengyel kancellár javasolta a magyar királynak és királynénak, hogy életük megőrzése végett a konyha elé állítsanak egy fölesküdtött embert, aki oda szintén csak fölesküdtött személyeket engedhet be. Krzysztof Szydłowiecki 2004, 90, 192. Az 1525. évi királyi számadásokban már két konyhai ajtónállóval találkozunk, név szerint Gergely és János deákkal. FRANKÓI 1877, 171, 202, 208, 216, 228. Azt azonban nem tudjuk, hogy ezek a személyek a budai vár nagykonyhájának vagy feltételezett királyi magánkonyhájának bejárata(i) előtt álltak.

³⁶ BUZÁS 2004a, 109, 112.

³⁷ BUZÁS 2004a, 112–113.

3. ábra. A clarendoni palota alaprajza. King's Kitchen: a király magánkonyhája (a 13. századtól), Household Kitchen: az udvartartás konyhája. Sraffozott: 12. század, fekete: III. Henrik (1216–1272) építkezései, fehér: különféle korszakokban történő építkezések.

STEANE 1999, 107, Fig. 62. nyomán átrajzolta: Réti Zsolt

Fig. 3. Ground plan of Clarendon Palace. King's Kitchen: the king's privy kitchen (from the 13th century), Household Kitchen: the kitchen for the court. Shaded: 12th century, black: built under Henry III (1216–72), white: built in various different periods. Redrawing by Zsolt Réti after STEANE 1999, 107, Fig. 62

számára különleges téztaféleségeket, édességeket is lehetett sütni. Ez a konyha bizonyára lehetővé tette, hogy a királyi család mindenféle kulináris kívánságát teljesítsék. Köztudott, hogy Mátyás nagy ínyenc volt. Bonfini beszámol arról, hogy a király maga is sokszor lejárt a budai konyhába a szakácsokat ellenőrizni, illetve néha még közre is működött a fűszerezésben és a főzésben, ha kedves vendégei érkeztek.³⁸

A visegrádi magánkonyha méretét összevetve néhány külföldiével azt láthatjuk, hogy például az avignoni pápai magánkonyha mérete (ca. 10 × 7 m) szinte azonos a visegrádiéval. Angliában jóval nagyobb méretűeket találunk: Greenwichben például ca. 13 × 8 méteres volt a királyi magánkonyha (*privy kitchen*), vagyis közel 104 négyzetméteres, míg Clarendonban kb. 144 négyzetméteren terült el, tehát

mérete több mint kétszerese volt a visegrádiénak. Fontos azonban leszögezni, hogy az idézett példák nem egykorúak a visegrádi magánkonyhával.³⁹

A középkori királyi udvarokban már a 13. századtól kimutatható a magánkonyhák léte, így például a már említett clarendoni palotában, ahol a király magánkonyháját nem a lakóhelyiségek közelében, hanem a nagyteremtől nyugatra fekvő gazdasági részben, egy négyszögletes udvar nyugati oldalán alakították ki, míg a királyi háztartást, udvarnépet kiszolgáló konyha az udvar északi oldalán foglalt helyet (3. ábra).⁴⁰ Mivel ebben az időszakban a királyi és királynéi étkezések színtere még nem a lakosztályok magánbédllői, hanem a nagytermek voltak, a magánkonyha nagytermekhez közeli elhelyezése logikusan adódott. Az udvari etikett változásával a késő középkori királyi rezidenciákon a magánkonyhák a lakosztályok és az azok részét képező magánbédllők közelébe kerültek. Ezekre szép példákat találunk szintén az angol királyi palotákban, így Hampton Courtban, Elthamban, vagy Dartfordban.⁴¹ Mindhárom esetben a konyhák a földszinten, a királyi lakosztályok alatt helyezkedtek el, de Dartfordban egy lépcső még közvetlenül is összekötötte a magánbédllőt a konyhával. Stirling várában (Skócia) a magánkonyha a királyi lakosztály mellett volt, melyben az egyik helyiség étkezési célokra szolgált.⁴²

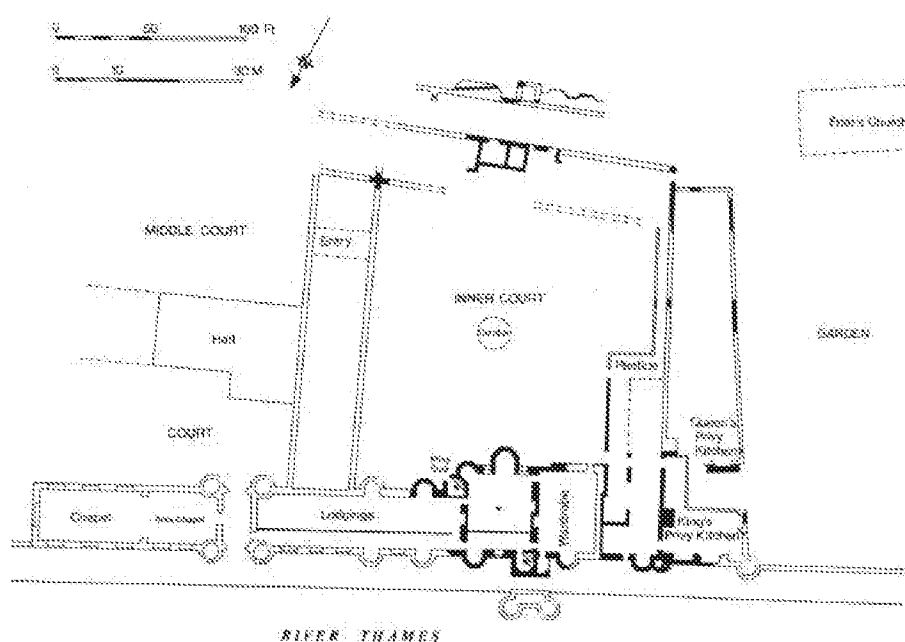
³⁸ CSÁNKI 1883, 542.

³⁹ Avignon: 14. század első fele. GAGNIÈRE 1985, 28; Greenwich: 16. század első fele. THURLEY 1993, 161; Clarendon: 13. század. THURLEY 1993, 160; STEANE 1999, 102.

⁴⁰ WOOD 1985, 248; THURLEY 1993, 160; STEANE 1999, 102. A windsori várban is két konyha volt a nagyterem közelében 1234 körül. WOOD 1985, 248.

⁴¹ THURLEY 1993, 161. Hampton Courtra lásd még: THURLEY 2003, 49.

⁴² DUNBAR 1999, 186.

4. ábra. A greenwichi királyi palota alaprajza, rajta a király (King's Privy Kitchen) és a királyné (Queen's Privy Kitchen) magánkonyhája. THURLEY 1993, Plan 3. nyomán
Fig. 4. Ground plan of the royal palace at Greenwich with the King's Privy Kitchen and the Queen's Privy Kitchen, after THURLEY 1993, Plan 3

Greenwichben⁴³ és Whitehallban⁴⁴ a magánkonyhák a Temzéhez közel épültek, nyilvánvalóan azért, mert a sütéshez, főzéshez szükséges élelmiszereket a folyón szállították a palotához. Az uralkodói rezidenciákon sokszor azonban nemcsak egy, hanem két vagy akár több magánkonyhát is létesítettek. VIII. Henrik (1509–1547) Hampton Court-i és greenwichi (4. ábra) palotáiban például a királyi magánkonyhán kívül külön királynéi magánkonyha is volt.⁴⁵ A skóciai Edinburgh várában nemcsak a királynak, hanem Rothesay hercegének, illetve a várkapitányának is volt külön konyhája az 1430-as években.⁴⁶

A középkori pápai udvarban sem volt ismeretlen a magánkonyha fogalma: mind a lateráni, mind pedig – mint már említettük – az avignoni és a vatikáni pápai palotában is volt ilyen típusú konyha. A pápák korai palotáját, a lateránit illetően tudjuk, hogy léteztek a palotában nagy és kis konyhák, melyek közül az utóbbi valószínűleg a pápa étkezési igényeit elégítette ki.⁴⁷ Az avignoni palotában a magánkonyhát az első emeleten, a *Tour de Pape*-ban helyet foglaló pápai lakószoba, valamint a kis ebédlő (*Petit Tinel*) mellett alakították ki XII. Benedek (1334–1342) pápasága alatt.⁴⁸ Itt a pápa és közei bizalmasai, valamint a legfőbb méltóságok számára készítették az ételleket, amelyeket a kis ebédlőben fogyasztottak el.⁴⁹ V. Miklós pápa idején

(1447–1470) a vatikáni palotában legalább három különböző konyha funkcionált, melyek közül az egyik a pápa magánkonyhája volt, a másik kettő pedig az ún. *coquina communis* és a *coquina diplomatica*.⁵⁰ A palota második emeletén lévő magánkonyha mellett ún. *dressatorium* lehetett, ahol az egyes fogásokat „díszítették fel” a tálalás előtt. A pápa magánébédlője (*tinellum*) valószínűleg az északnyugati sarokterem volt, ugyanezen az emeleten.

Ami a budai palotát illeti, tudjuk, hogy a királynak és a királynénak nemcsak külön udvara, udvartartása volt, hanem külön konyhával is rendelkeztek.⁵¹ Ezek kiadásait mindkét uralkodó saját

⁴³ THURLEY 1993, Plan 3.

⁴⁴ THURLEY 1999, 28, 31–33.

⁴⁵ A greenwichi királynéi magánkonyhát 1516-ban építtette VIII. Henrik. THURLEY 1993, 160–161.

⁴⁶ DUNBAR 1999, 188.

⁴⁷ RADKE 1996, 102.

⁴⁸ 1339 novemberében a pápai magánkonyha leégett és újjá kellett építeni. A gyors munkálatoknak köszönhetően azonban 1340-re már elkészült. GAGNIÈRE 1985, 28. Az írott forrásokban a magánkonyha *coquina secreta, parva* vagy *oris* néven fordul elő. SCHIMMELPFENNIG 1994, 34; KERSCHER 2000, 127.

⁴⁹ SCHIMMELPFENNIG 1994, 34; KERSCHER 2002, 111.

⁵⁰ ŻUCHOWSKI 1999, 154–156, 44–46. kép.

⁵¹ KUBINYI 1995, 310.

5. ábra. Az esztergomi vár konyhakürtője a színes mázas tetőcserepekkel. Fotó: Orosz Krisztina
Fig. 5. Kitchen chimney with remains of the colour-glazed top at Esztergom Castle.
Photograph by Krisztina Orosz

jövedelméből biztosította. Saját szakácsaik is voltak. Így például Hunyadi Mátyás főszakácsa (*magister cocorum regalium*) Veres György volt az 1460-as években.⁵² II. Ulászló konyháját tekintve 12 magyar szakácsnak a neve maradt fenn, köztük volt például

⁵² CSÁNKI 1883, 541.

⁵³ FÖGEL 1913, 137.

⁵⁴ ZOLNAY 1970, 51.

⁵⁵ CSÁNKI 1883, 542.

⁵⁶ Krzysztof Sztydlowiecki 2004, 35, 135. A németek alatt főként osztrákokat kell érteni. RÉTHELYI 2007, 1208. Habsburg Máriának a budai udvarba való érkezése előtt, 1521-ben készült egy lista a királyné házassági kelengyéről és udvartartásáról, melyben többek között kitértek a királyné konyhafelszerelésére is, mégpedig úgy, hogy külön sorolták föl a királynéi konyhát és külön az udvartartás konyhájához tartozókat. RÉTHELYI 2005, 109. Továbbá szó esett benne a kétféle konyha (*Kuchl*, illetve *Frauen Zimmer und Gesind Kuchl*) személyzetéről is. RÉTHELYI 2007, 1205–1206. Véleményem szerint mindezek egyértelműen külön magánkonyhára, illetve külön udvari konyhára utalnak. Valószínűleg később, a budai udvarban is megmaradhatott ez a kettősség.

⁵⁷ KUBINYI 1995, 310.

⁵⁸ „...ad coquinam regie majestatis dati sunt 100 [...] item in alia coquina Alberto Laurentio, Johanni, singulis eorum per florenum unum dati sunt 9”: ENGEL 1797, 89. „Item decem aliis familiaribus magistris cocorum in alia coquina existentibus date sunt pecie panni Swabakar 4 fl. 24”: ENGEL 1797, 124.

⁵⁹ MAGYAR 2005, 100–102.

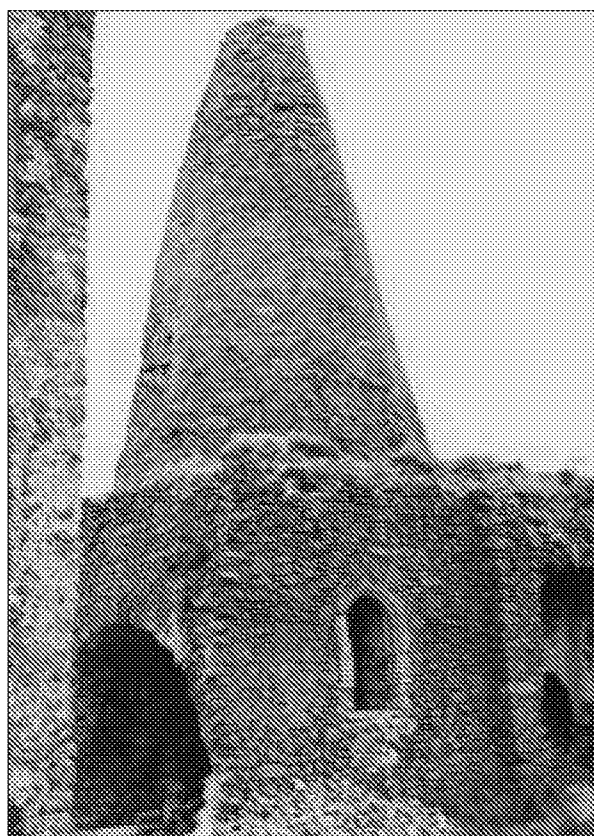
⁶⁰ BUZÁS 2004a, 112. Lásd még jelen kötetbeli tanulmányát.

⁶¹ HORVÁTH 1990a, 40. Buzás Gergely szerint is a lakótornyot láthatta el a földszinti konyha, s ő azt egy érseki magánkonyhaként értelmezi. BUZÁS 2004b, 53. A magam részéről szintén elképzelhetőnek tartom, hogy az alsó konyha a lakótorny ellátását szolgálta, s egy érseki magánkonyha lehetett.

Gede Mihály, Gondos János, Gergely Ferenc, Kovácsi Gergely, Valkai Mihály stb.⁵³ 1414-ben Luxemburgi Zsigmond feleségének, Borbála királynénak a szakácsa Kölkedi Miklós fia, Ányos (Anianus) volt,⁵⁴ aki – amint a neve is mutatja – valószínűleg a királyi udvar szakácsainak egyik Somogy megyei településéről, Kölkedről érkezett a királyi udvarba. Beatrix királynénak egy Pál nevű szakácsa volt 1490-ben.⁵⁵ Habsburg Máriának is volt saját konyhája, melyben különböző nemzetiségű, spanyol, német, olasz stb. személyzet tevékenykedett.⁵⁶ 1525-ben erre a konyhára legalább 118 ökröt, 80 sertést, 300 füstölt (fél)sertést és 40 hordó bort szállítottak.⁵⁷ Az 1494–1495. évi Ernuszt-féle királyi számadásokban is többféle konyhát emlegetnek.⁵⁸ Itt arról lehet szó, hogy vagy a nagykonyhának lehetett több részlege, vagy létezett a budai palotában a nagykonyhán kívül egy olyan konyha is, mely esetleg (királyi) magánkonyha lehetett. Mint már szó volt róla, a nagykonyha a palota Duna felőli szárnyába valószínűsíthető, de vajon hol helyezkedhettek el a királyi és a királynéi magánkonyhák? A külföldi példák esetében már láthattuk, hogy a magánkonyhákat többnyire az uralkodói lakosztályok közelében létesítették. A budai palota lakosztályainak lokalizálására már számos kísérlet történt, itt – a teljesség igénye nélkül – csak kettőt emelnénk ki. Magyar Károly szerint Hunyadi Mátyás és a Jagellók korában a király és a királyné magánlakosztálya valószínűleg a vár legbensőbb részén, a Kisudvar körüli szárnyakban volt.⁵⁹ Buzás Gergely vetette fel azt a lehetőséget, hogy Zsigmond uralkodása idején Mária királyné privát lakosztálya a Díszudvar nyugati szárnyában lehetett, míg a királyi lakosztály az István-torony mellett.⁶⁰ Következésképpen, a különböző korokban a magánkonyhák is valahol e szárnyakban lehettek, de mindez csak hipotézis.

FŐPAPI ÉS FŐÚRI VÁRKONYHÁK

Az esztergomi érseki palotában is feltételezhető egy magánkonyha. Itt a nyugati palotaszárnyban a konyhák két szintet foglaltak el. Horváth István szerint a földszinti konyha már a 14. században megépült, s a lakótornyot, a Fehér-tornyot látta el, míg a 15. századi, emeleti konyha a tőle északra lévő nagyterem ellátását szolgálta.⁶¹ Az alsó konyha két részből állt: egy dongaboltozatos előkészítő helyiségből, illetve a tényleges főző-sütő helyiségből, mely fölött színes mázas tetőcserepekkel borított, piramidális kürtő emelkedett (5. ábra). A dongaboltozatot és a kürtőt a konyha 15. századi átalakítása

6. ábra. A somlói vár konyhája a piramidális kúrtóval.
Fotó: Orosz Krisztina
Fig. 6. The kitchen at Somló Castle with its pyramidal chimney. Photograph by Krisztina Orosz

7. ábra. Kifolyós kőmedence a somlói vár konyhájában.
Fotó: Orosz Krisztina
Fig. 7. Stone basin with waste pipe in the kitchen of Somló Castle. Photograph by Krisztina Orosz

idején építették. A kúrtó egykori formájáról Vukov Konstantin készített rekonstrukciós rajzot a feltárt maradványok, illetve Wolfgang Meyerpeck 1595. évi metszete alapján, utóbbi azonban nemcsak egy, hanem két kúrtót is ábrázol a palota konyhaszárnya felett.⁶² A konyha ajtaja a palota belső udvarára nyílt, s ez csak erősíti azt a feltevést, hogy az alsó konyha a lakótorony ellátását szolgálta. A főzéshez, mosogatáshoz szükséges vizet a belső udvar ciszternája biztosította. A nagytermet kiszolgáló felső konyháról egyelőre csak annyit tudunk, hogy két vízközpő került itt elő, melyen keresztül a használt vizet a váron kívülre öntötték.⁶³ A konyhai hulladékokat az ablakon keresztül szórták ki, ugyanis a konyha alatt, a Várhegy oldalában igen nagy mennyiségű állatsont és 14–15. századi kerámiaanyag került napvilágra.

Európa más országaihoz hasonlóan⁶⁴ a történeti Magyarországon is elterjedtek voltak a magas, gúla alakú kéménycúrtóval lezárt konyhák. Az előzőekben tárgyalt Budán és Esztergomon kívül ilyen konyhák voltak a somlói, a lánzséri, a solymosi

és valószínűleg még számos más várunkban is, amelyekről ma már nem tudunk, mert elpusztultak, és ábrázolások, fotók sem maradtak fenn róluk.⁶⁵ Magyarország egyik legépebben fennmaradt konyhája a somlói várban található (6. ábra). A konyhát a belső vár délnyugati sarkában alakították ki,

⁶² HORVÁTH 1990a, 50, 6. kép; VUKOV 2004, 56, 97. kép.

⁶³ HORVÁTH 1990b, 84.

⁶⁴ Csehországban, Ausztriában, Angliában, Franciaországban stb. számos példáját találjuk ilyen kéménycúrtóknak a 13–16. századból. Lásd például: ČEJROVÁ 1987, 368–369, 373; VUKOV 2004, 57–64; WOOD 1985, 253–254; DUPAVILLON 2002. Ilyen hatalmas kúrtókat kúp formában is építettek a középkorban, lásd például Sintra (Portugália) két, 33 m magas kúrtóját. DUPAVILLON 2002, 93.

⁶⁵ Az egri várnak a Houfnagel-féle metszeten ábrázolt három nagy, kónikus kéménycúrtójával itt nem kívánunk foglalkozni, mivel igencsak kérdéses, hogy milyen épülethez tartoztak. A Houfnagel-metszetre lásd például: FELD 2002, 9, 4. kép. Kozák Károly és Vukov Konstantin véleménye a kéményekről: KOZÁK 1981, 133–137; VUKOV 2004, 58.

feltehetően a 15. század második felében. A szabálytalanul négyszögletes, romboid alaprajzú, alapincézett konyhatér fölött nyolcszög alaprajzú, gúla alakú kéménykürtő emelkedik, a sarkokban egy-egy tölcserboltozattal. Az édesvízi mészkőből épült, kb. 7 m magas kürtő belső felülete vakolt volt, melynek nyomai máig megmaradtak. A kürtő északkeleti része egy hevederre támaszkodott, vagyis a konyha északkeleti fala nyitott volt a mellette levő terem felé, amely valószínűleg a konyhához tartozó előkészítő helyiség lehetett. A helyiség délkeleti falában levő ablakhoz közel, szegmensíves lezárású fülkében található a konyha ötszög keresztmetszetű kifolyóval ellátott kőmedencéje, ezen keresztül lehetett kiönteni a konyhai használt vizet a falszoros felé (7. ábra),⁶⁶ de egyúttal kezét is moshattak itt, amire a kézmosó edény felfüggesztésére szolgáló szerkezet furatnyomai engednek következtetni. A helyiség udvar felőli falában egy szegmensíves lezárású, gótikus ablak található.⁶⁷ A konyha tűzhelyéről sajnos semmit sem tudunk, mivel az eredeti padlószint nem maradt fenn, a falakon pedig nincs kandallónak vagy egyéb tűzhelynek nyoma. A főzés-sütés a konyha közepén vagy magán a padlón történhetett, vagy egy tűzpadka állhatott itt.⁶⁸

⁶⁶ Koppány Tibor véleménye szerint a felhasznált vizet és a konyhahulladékot a konyha belső kétszintes tere közti, hézagosan elhelyezett gerendafödemen keresztül az alsó térbe juttatták, ahonnan azt bizonyos időnként eltávolították. KOPPÁNY 2007, 11. A magunk részéről nem tartjuk valószínűnek ezt az elképzelést, mert akkor miért lett volna szükség a kifolyós kőmedencére? Az alsó helyiséget raktárként értelmezzük.

⁶⁷ Az ablak felmérési rajzát lásd: KOPPÁNY 2007, 10, 11. kép.

⁶⁸ A korábbi kutatás felvetette azt a lehetőséget, hogy a tűzhely és az égésnyomok hiánya miatt ez a helyiség egykor nem konyhaként, hanem kápolnaként funkcionált. Erre alapozván a kőmedencét a kápolna lavabójaként értelmezték. DARNAY-DÖRNYAY – ZÁKONYI 1964, 44. Lux Kálmán és Varjú Elemér viszont már az 1920-as, illetve 30-as években is egyértelműen konyhaként azonosította. LUX K. 1920, 11; VARJÚ 1932, 154. A vár jelenlegi kutatója szintén konyhaként értelmezi a szóban forgó helyiséget. FÜLÖP 2006, 122; FÜLÖP 2007, 26.

⁶⁹ THURLEY 1993, 157.

⁷⁰ THURLEY 1993, 157.

⁷¹ FELD – JAKUS – LÁSZLÓ 1979, 23, 15. kép; *Kunstdenkmäler* 2005, 297.

⁷² HORVÁTH 1992, 36, 36a. kép, 167, 166. kép.

⁷³ Az adat közlésre való átengedésért az ásatás vezetőinek, Hatházi Gábornak és Kovács Gyöngyinek tartozom köszönettel.

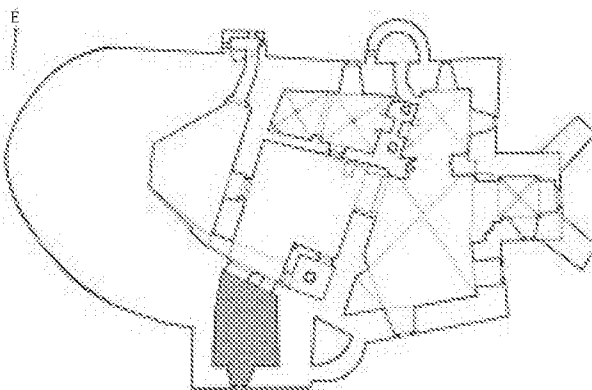
⁷⁴ RITZENHOFEN 2002, 74.

⁷⁵ FELD – OROSZ 2007, 72, Abb. 13.

⁷⁶ *Kunstdenkmäler* 2005, 295–297.

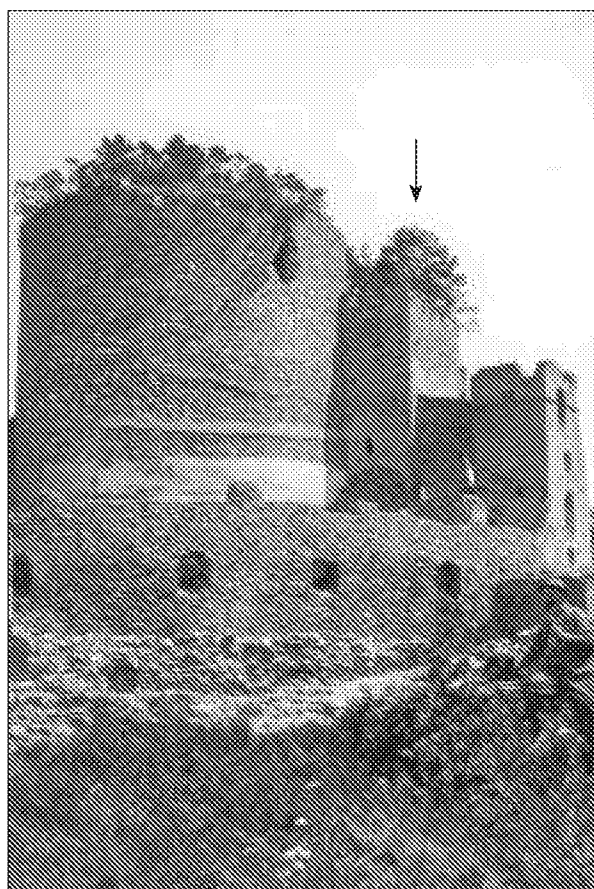
Mint már említettük, a konyha falában lévő kőmedence nagyrészt a főzés, illetve a mosogatás során keletkezett használt víz kiöntésére szolgált. A mosogatás a konyhában vagy a mellette feltételezett előkészítő helyiségben történhetett, minden bizonnyal fadézsákban. Nagyobb külföldi rezidenciákon azonban sokszor külön mosogatóhelyiséget létesítettek a konyhák mellett, mint például Hampton Courtban, ahol – nagyon praktikusán – a nagykonyha és a nagyterembe vezető lépcsők közt fekvő épület helyiségei szolgáltak mosogatásra.⁶⁹ A konyhaedényeket, -eszközöket is itt tárolták, s az épületnek külön kis udvara is volt. VIII. Henrik greenwichi palotájában is volt mosogatóhelyiség (*scullery*), melyben a mosatlan és a már tiszta edények lerakására külön padok és polcok szolgáltak.⁷⁰ A somlóihoz hasonló kőmedencék voltak a csővári és a lánzséri vár konyhájában is, melyekről alább még lesz szó.⁷¹ A horvátországi Ribnik kraj Karlovca várában szintén ilyen típusú kőmedence található.⁷² A csókakői várban az ásatások során került elő egy olyan kőmedence-töredék, amely esetleg az előzőekhez hasonló kifolyós kőmedencéként értelmezhető.⁷³ Az előzőekkel ellentétben a szlovéniai Predjama, illetve a németországi Eltz várában⁷⁴ a kifolyós kőmedencék négyszögletes formájúak és nagyobb méretűek, s egy-egy ablakfülkében foglalnak helyet. Méretüknél fogva ezekben a medencékben akár sürolni, mosogatni is lehetett az edényeket. Minden bizonnyal fából is készültek a középkorban kifolyós vályúk, melyek hasonlóak lehettek a krasznahorkai vár konyhájában fennmaradt, kora újkori példányhoz.⁷⁵

A somlóihoz igen hasonló konyhát találunk a burgenlandi Lánzsér várában (8. ábra).⁷⁶ A belső vár déli részén fekvő konyha a legújabb kutatások

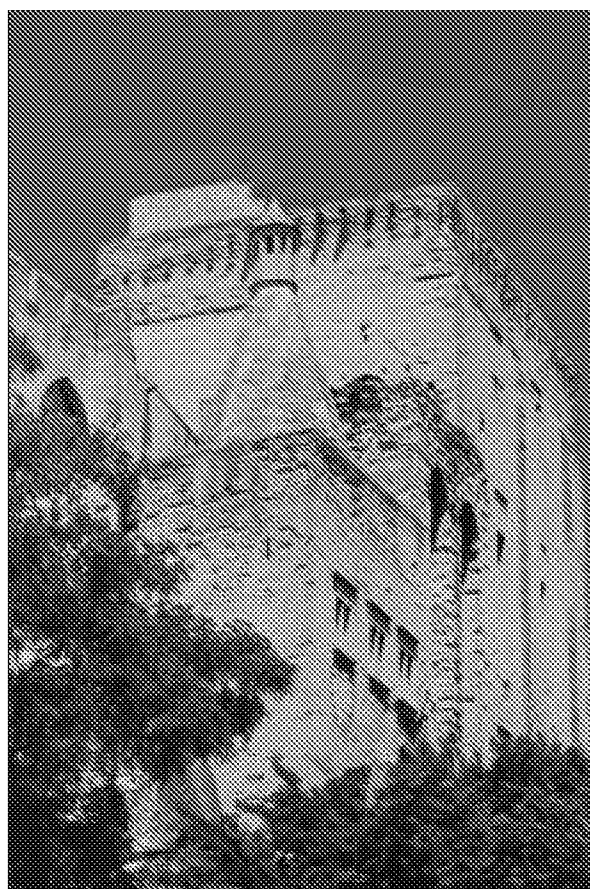

8. ábra. A lánzséri belső vár emeleti alaprajza.

Kunstdenkmäler 2005, 713, Fig. 31. nyomán
Fig. 8. Upper-floor ground plan of the inner castle at Landsee, after *Kunstdenkmäler* 2005, 713, Fig. 31

9. ábra. A lánzséri vár konyhája kívülről.
Kunstdenkmäler 2005, 291, Abb. 18. nyomán
Fig. 9. The kitchen of Landsee from outside,
after Kunstdenkmäler 2005, 291, Abb. 18

10. ábra. Az avignoni pápai palota konyhatornya.
Fotó: Orosz Krisztina
Fig. 10. Kitchen tower of the papal palace
at Avignon. Photograph by Krisztina Orosz

szerint 1460–1485 között épült. Udvar felől nyíló, emeleti szemöldökgyámos ajtaja mellett szegmensíves ablak foglal helyet. A szabálytalan négyszög alaprajzú konyha és a fölötte emelkedő, nyolcszög alaprajzú kürtő közti átmenetet a sarkokban lévő fülkeboltozatok biztosítják. A téglából készült kürtő azonban kívülről nem látszik, mivel magas kőfalak határolják, mely által toronyszerű megjelenést nyer az épületrész (9. ábra).⁷⁷ A konyha eredeti padlója az azt tartó téglaboltozattal együtt elpusztult, így tűzhelyét nem ismerjük. A helyiség nyugati falában, egy falfülkében gránitból készült kőmedence található, kifolyójának a nyílása kívülről jól látható. A kőmedence mellett egy kis falifülke is van. A helyiség természetes megvilágítását szolgálta a déli falban lévő ablak is. A torony földszinti helyisége egykor valószínűleg a konyha raktáraként funkcionált.

A 14–15. századi nyugat-európai várakban gyakori volt, hogy a konyhát és a hozzátartozó egyéb

helyiségeket a vár egyik tornyába helyezték. Ezeknek a konyhatornyoknak a szerkezete általában a következő volt: a torony felső szintjét a konyha foglalta el, míg alatta egy-két raktárhelyiség és/vagy pince helyezkedett el. Európa egyik legismertebb konyhatornya az avignoni pápai palotában található (10. ábra). A VI. Kelemen pápa (1342–1352) idején épített *Tour des Cuisines* a korábbi, ún. alsó konyha (*cuisine basse*) keleti oldalán létesült.⁷⁸ A torony legfelső emeletén, a *Grand Tinellel* egy szinten alakították ki a piramidális kürtővel ellátott konyhát. A konyha alatt levő két szinten síkmennyezetes raktárhelyiségek voltak, míg legalul boltozott

⁷⁷ E konyha alapján a somlói várkonyhánál is felmerült az a lehetőség, hogy piramidális kürtője egykor „rejtett” lehetett, és csak kéményének vége volt kívülről látható. FÜLÖP 2006, 122.

⁷⁸ GAGNIÈRE 1985, 66; VINGTAIN 1998, 190–191. Az alsó konyha XII. Benedek pápasága (1334–1342) alatt épült.

11. ábra. A pienzai pápai palota, bal oldalon a konyhatorony.

Fotó: Buzás Gergely

Fig. 11. The papal palace at Pienza, with the kitchen tower on the left.

Photograph by Gergely Buzás

pince kapott helyet. A szintek közti közlekedést a torony déli oldalán álló lépcsőtorony biztosította. De miért nem építettek csak egy földszintes, nagyobb konyhát a palotában, miért volt szükség egy toronyra? A válasz nem túl komplikált, a nagykonyha ugyanis a *Grand Tinelt* volt hivatott kiszolgálni.⁷⁹ Mivel ez a nagy ebédlőterem a palota emeleti szintjén foglalt helyet, a konyhát is vele egy szintbe kellett hozni, vagyis az új konyhának egy emeletes alépítményre volt szüksége. A konyha alatti helyiségek megfelelő teret biztosítottak az élelmiszerek tárolására, továbbá azáltal, hogy a konyha és kéménye „magasba került”, a füst is kevésbé zavarhatta a palota lakóit.

Az angol várak konyhatornyaiban a konyhát szintén az emeleten képezték ki, azért, hogy a vele egy szinten lévő nagyterem ellátását biztosítsa. A konyha alatt ez esetben is raktárhelyiség(ek) volt(ak). Így például Boltonban a 14. század végén épült négy saroktoronyos vár északkeleti saroktornya volt a konyhatorony.⁸⁰ Az első emeleten, a konyhától

nyugatra feküdtek a tárolóhelyiségek, illetve egy átjáró, amely a nagyterembe vezetett. A konyha alatt raktárhelyiségek voltak. Lumley várában hasonló helyzetet találunk: a vár északnyugati saroktoronyában volt a konyha, szintén az első emeleten, a nagyteremmel egy szinten.⁸¹ Raby várának konyhatoronyában a konyha (1360) viszont nemcsak egy, hanem két nagytermet szolgált ki: a földszinti alsót és az emeleti felsőt.⁸² A konyha alul négyszögletes, felül nyolcszögletes formájú. Alatta boltozott pince található, középen oszloppal.⁸³ Raglan várában viszont a konyhatorony hatszögletes alaprajzú volt.⁸⁴ Az 1460-as években emelt torony konyhájának alsó része szintén raktározási célokra szolgált. Az előző példákkal ellentétben a 15. század második felében épült pienzai (Olaszország) pápai palota konyhatornyának minden szintjén volt egy-egy konyha (11. ábra).⁸⁵ E toronyról részletes leírást olvashatunk II. Piusz pápa feljegyzéseiben: „Maga az épület nem foglalja magában a konyhákat. Ezért a kertben kiásott ciszterna mellé a délnyugati sarokban emeltek egy négyzetes alaprajzú építményt, melynek magassága megegyezik a palotáéval, s ebben alakították ki egymás fölött a három konyhát tartozékaikkal együtt. Mivel mindegyikhez egy-egy folyosó csatlakozott, kényelmesen ki tudták szolgálni a palota három szintjét, anélkül, hogy akár a füst, akár a szél kellemetlenséget okozott volna, vizet pedig kötéllel tudtak meríteni a közeli ciszternából.”⁸⁶

A fentiek alapján elképzelhetőnek tartjuk, hogy Lánzsér esetében is egy konyhatoronnyal állunk szemben. A lánzséri konyha feltehetően valamelyik emeleti termet szolgált ki, amelyet étkezési

⁷⁹ A korábbi, ún. alsó konyha is a nagytermet szolgálta ki, csak az a földszinten volt és lépcsőkön kellett a *Grand Tinelt* megközelíteni, ami nyilván kényelmetlenebb volt.

⁸⁰ Ez a torony ma már nem áll, 1761-ben összedőlt. A torony ca. 15 m magas volt, alapterülete 11,43 × 9,14 m. EMERY 1996, 307, Fig. 74, 308–309.

⁸¹ EMERY 1996, 119, Fig. 31.

⁸² EMERY 1996, 129, 131, Fig. 34.

⁸³ WOOD 1985, 250.

⁸⁴ WOOLGAR 1999, 141–142.

⁸⁵ TÖNNESMANN 1996, 58, 28. kép, 68.

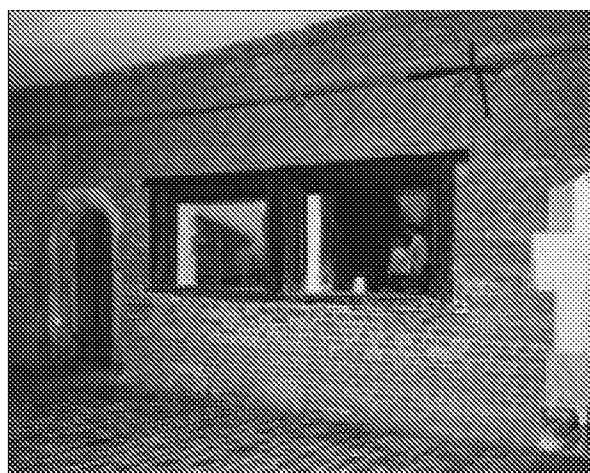
⁸⁶ II. Piusz 2001, 398.

célokra használtak. A konyha bejárata melletti szegmensíves ablak⁸⁷ az ételek kiadására szolgáló átadónyílásként is működhetett. Az egykor előtte futó galériáról vihették az emeleti étkezőhelyiségbe a kész fogásokat. Német nyelvterületen gyakori volt, hogy a konyha várudvar felé néző falán egy átadóablakot is létesítettek. Ilyet találunk például az ausztriai Aggstein várában, ahol a konyha keleti falában lévő, csúcsíves lezárású átadónyílás az alsó várudvarra nyílik.⁸⁸ A nyugat-európai várkonyhákban viszont többnyire vagy a találóhelyiség, vagy pedig az étkezőhelyiség felé nyíltak az átadónyílások. Az angliai Hampton Courtban például a konyha két végén lévő átadónyílások a találóhelyiségek felé néztek, és nemcsak egy-egy volt belőlük, hanem párban álltak (12. ábra).⁸⁹ Hasonló megoldást találunk a skóciai Doune várában is.⁹⁰ Egyes esetekben viszont már nem átadónyílásról, hanem átadónyílássorról beszélhetünk, mint például a bretagne-i Roche-Jagut várának 15. század eleji konyhájában, ahol közvetlenül egymás mellett öt félköríves lezárású nyílás töri át a konyha és a földszinti nagyterem közti falat.⁹¹ Jelenlegi tudásunk szerint a nyugat-európaiakhoz hasonló átadónyílások nem maradtak fenn a magyar várkonyhákban, de minden bizonnyal léteztek.

Somlóval és Lánzsérral ellentétben ma már nem áll az Arad megyei solymosi vár hatalmas kéménykürtője, viszont 19. századi felmérések, valamint fényképek maradtak fenn róla (13. ábra).⁹² A konyha a vár északnyugati sarkában foglalt helyet az ún. „Izabella-szárny” nyugati oldalán. A szabálytalan négyzet alaprajzú konyha négyszög alaprajzú, gúla alakú kürtővel volt lefedve, melynek végéhez nyolcszögletes kémény kapcsolódott. A kémény felső részének oldalait a füst kivezetésére szolgáló ötszögű nyílások törték át. Ehhez a kürtőhöz igen hasonló, máig fennmaradt konyhakürtő található az alsó-ausztriai Mollenburg várában, melyet a 15. század végére–16. század elejére datálnak.⁹³ A solymosi konyha építése valószínűleg összefüggött az „Izabella-szárny” kiépítésével, melyet az 1480-as évekre keltez a kutatás.⁹⁴ A konyha közeli elhelyezése a reprezentatív lakószárnyhoz praktikus megoldás, hiszen minden bizonnyal ezen épület egyik termében folytak az étkezések.

Míg az előző konyhák a nagyterem közelében helyezkedtek el, addig az alább bemutatásra kerülő három konyha már külön gazdasági szárnyban került kialakításra, viszonylag távol a lakó- és étkezőhelyiségektől. A 15. század végén emelt botszentgyörgyi castellumban a konyha a vár háromhelyiséges nyugati szárnyának északi helyiségében helyezkedett el (14. ábra).⁹⁵ Bejárata a várudvarról nyílt,

12. ábra. Átadónyílások a Hampton Court-i palotában. Fotó: Orosz Krisztina

Fig. 12. Serving hatches in Hampton Court Palace.
Photograph by Krisztina Orosz

északnyugati sarkában téglából épített tűzhely volt, felette kürtővel. A tűzhely felületét többször megújították a 16. század folyamán. Legalsó rétegébe 15. század végi kályhacsempe-töredékeket tapasztottak, vagyis a tűzhelyet legkorábban 1500 körül vagy a 16. század elején készíthették. A konyhától délre levő két helyiség az ásátó régész szerint raktározási célokra szolgálhatott.⁹⁶ Egy 1538. évi osztálylevél alapján azonban tudjuk, hogy a várban legalább két konyha létezhetett a 16. század derekán, ugyanis a már meglévő konyha az osztozkodás során Both

⁸⁷ Kunstdenkmäler 2005, 294, Abb. 21.

⁸⁸ A konyha 1429–1436 között épült. ZEUNE 1997, 198. Szintén a várudvar felé néztek a németországi Cadolzburg várában azok a szegmensíves lezárású átadónyílások, melyek a konyha bejáratának két oldalán lettek kialakítva. Ezek azonban már kora újkoriak, a középkori konyha átalakításakor, 1580 körül készültek. ZEUNE – DUNN – DRESEN 1997, 25.

⁸⁹ Az átadónyílások zárhatóak voltak: a fatáblákat fel-le lehetett hajtani. THURLEY 1993, 156.

⁹⁰ Ez esetben viszont az átadónyílásoknak kosáríves lezárásuk van. DUNBAR 1999, 188.

⁹¹ MESQUI 1993, 139.

⁹² Néhány fényképet, illetve a Czigler Győző egyetemi tanár és tanítványai által 1892-ben készített rajzokat lásd: RUSU – FELD 2000, 571, 15–16. kép, 587, 4. kép. További fotók a kürtőről: Műemlékvédelem 2001, 29.

⁹³ BENESCH et al. 1990, 758. A konyhakürtő felmérését lásd: VUKOV 2004, 58, 100. kép.

⁹⁴ LUPESCU 2009, 17.

⁹⁵ VÁNDOR 1992, 207; VÁNDOR 1995, 13.

⁹⁶ Vándor László szerint a castellum életének utolsó periódusában ezeket a helyiségeket lakták: mindkét helyiségben egy-egy kemence került napvilágra. VÁNDOR 1995, 14.

13. ábra. A solymosi vár egykori konyhakürtője. Biczó Géza rajza, KÖH Tervtár, ltsz.: K 7510

Fig. 13. The one-time kitchen chimney of Šoimos Castle. Drawing by Géza Biczó, Office for the Protection of Cultural Heritage [Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, known as the KÖH], Draft Archive, inv. no. K 7510

Jánosnak jutott, egy másik konyhát pedig saját költségén neki kellett kialakíttatnia egy már meglévő helyiség átépítésével Both György részére.⁹⁷

Másik példánk a gazdasági szárnyban helyet foglaló konyhára a csővári várban található. Itt a konyha az északi körítőfal belső oldalához épült szárny nyugati helyisége volt, s valószínűleg – a szárny többi helyiségéhez képest – a legkésőbb épült.⁹⁸ Bejárata nyugatról nyílt. A konyha állandó berendezéséhez egy vörös homokkőből készült kifolyós kőmedence tartozott, amelyet az északnyugati sarokba építettek, s kifolyója a várarokba vezette a beleöntött használt vizet.⁹⁹ Középen nem volt kőből vagy téglából épített nyílt tűzhely, csak hamus-égett rétegek tele állatsonttal. Egy mészárosbárd is előkerült a konyhából. Elképzelhető, bár semmi nyoma nem maradt, hogy a konyhát egykor gúla alakú kéménykürtő zárta le. Ásatás hiányában sajnos nem tudjuk, hogy pontosan mikor épülhetett a konyha: legvalószínűbbnek a 15. század vége–16. század eleje tűnik, vagyis vagy a Parlagi-, vagy a Ráskay-féle birtoklás ideje.¹⁰⁰

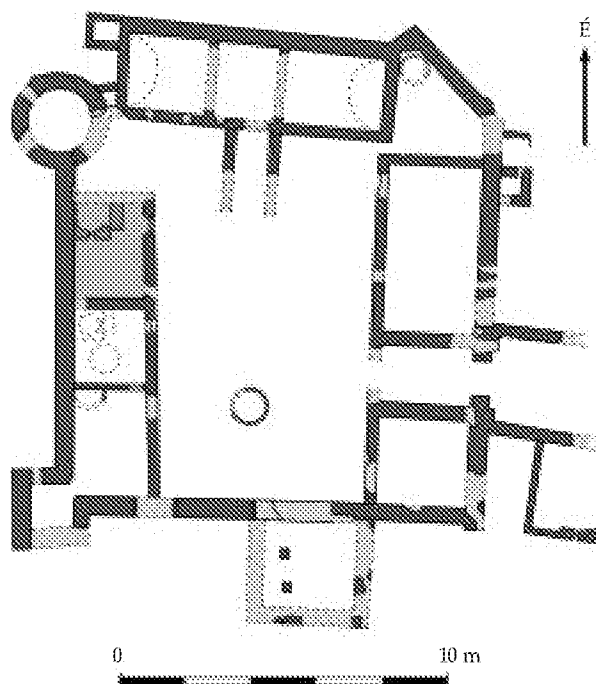
⁹⁷ SZERÉMI 1879, 226.

⁹⁸ FELD 1978, 229–230; FELD – JAKUS – LÁSZLÓ 1979, 20, 23, 54. A szóban forgó szárnyban a konyha mellett alapincézett helyiség feküdt, ettől keletre pedig két további helyiség volt, melyek funkciója, ásatás hiányában, egyelőre megállapíthatatlan.

⁹⁹ A kőmedence ma már nincs meg, 1976-ban eltűnt, és csak fotók maradtak róla. FELD 1978, 230, 4. kép; FELD – JAKUS – LÁSZLÓ 1979, 23, 15. kép.

¹⁰⁰ FELD – JAKUS – LÁSZLÓ 1979, 11, 53.

Szintén nem találtak a régészek épített tűzhelyet az 1970-es években zajló feltárás során a füzéri vár konyhájában sem, mely az udvar északkeleti részén húzódó gazdasági szárnyban

14. ábra. A botszentgyörgyi castellum alaprajza. VÁNDOR 1992, 216, 6. kép nyomán átrajzolta: Réti Zsolt
Fig. 14. Ground plan of the castellum at Botszentgyörgy. Redrawing by Zsolt Réti after VÁNDOR 1992, 216, Fig. 6

található.¹⁰¹ Ez a szárny – a legújabb kutatások szerint – a kaputoronnyal egy időben, 1500 körül épülhetett.¹⁰² Keletről a harmadik helyiség volt a konyha, a sütőház és az ún. Deákház között. A szabálytalan négyszögletes alaprajzú helyiség bejárata délről, az udvar felől nyílt. Közepén négy, 80 × 80 centiméteres, tufakövekből rakott pillér helyezkedett el, melyek egykor a konyha kéménykürtőjét tartották.¹⁰³ A vár jelenlegi kutatója szerint a pilléreket csak az 1560-as években állították.¹⁰⁴ A helyiség azonban az átépítés előtt is konyhaként funkcionálhatott, mivel a pilléreket hamus-faszenes, állatcsonttal és kerámiatöredékekkel teli rétegre alapozták,¹⁰⁵ mely egyértelműen utal a korábbi konyhai használatra. A pillérek által tartott egykori kürtő a cadolzburgi (Németország) vár kürtőjéhez, az ún. *Ochsenschlot*-hoz lehetett hasonló, ott viszont a kürtő alatt kőből falazott tűzpadka is volt.¹⁰⁶ A 16. század előtt a sütés-főzés a vár északnyugati palotaszárnyának a helyén történhetett, melyre a pince padlója alatt feltárt 13–15. századi tűzhelymaradványok utalnak.¹⁰⁷

Az előzőek fényében felmerül az a kérdés, hogy vajon mikor jöttek létre várainkban az olyan gazdasági szárnyak, melyekben a konyha, a raktár(ak) és a sütőház már egymás mellett helyezkedett el. A bemutatott három példa esetében láthattuk, hogy azok a 15. század végén–16. század elején keletkezettek. Az írott források tanúsága szerint a 15. században már kell számolnunk ilyen jellegű épületszárnyakkal várainkban, erre jó példa lehet a felvidéki Litva vára. A vár megosztásáról készült 1476-os oklevélben ugyanis a konyhát, az élelmiszerraktárat, a gabonarakárat és a lisztesházat egymás után sorolták fel.¹⁰⁸ Nagyobb méretben és kissé másképp ugyan, de a visegrádi királyi palotában már a 15. század elején is van egyfajta gazdasági épületrész a konyha mellett. Itt a már tárgyalt kisebb-nagyobb raktárhelyiségekre gondolunk, melyekben halfüstölő és jégverem is volt. Fontos azonban kihangsúlyoznunk, hogy ez esetben a nagy raktárhelyiségek fölött reprezentatív termek is húzódtak. Több esetben a várkapu közelében találjuk a gazdasági szárnyat (pl. Füzeren), mely az élelmiszerek, termények beszállítása végett lehetett praktikus megoldás. További kérdés, hogy kik számára főztek a gazdasági szárnyakban lévő konyhákban. A legvalószínűbbnek az tűnik, hogy ha a várban nem volt a várúr és családja számára külön konyha, vagyis magánkonyha, akkor mind nekik, mind pedig a várnagynak és a személyzetnek ezekben a konyhákban készítették az ételt. Azt sem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy váraink nagy részét tulajdonosaik nem folyamatosan látkák, hanem csak időnként keresték fel őket.

Az év nagyobb részében csak a várnagy és a kisebb-nagyobb létszámú személyzet tartózkodott bennük,¹⁰⁹ tehát ebben az időszakban csak az ő ellátásukat biztosították a szóban forgó konyhák.

Szintén kérdéses, hogy kinek, kiknek az ellátását szolgálta az a konyha, amelyet a diósgyőri várban a belső váron kívül, az északi falsoros északnyugati részében alakítottak ki. A 8 × 8 méteres konyha bejárata és ablakai keletre nyíltak, padlóját téglá borította. A konyha közepén nagy, 2,2 × 4,6 méteres, kettős tűzterű tűzhelyen folyt egykor a sütés-főzés. Az északkeleti sarokban egy kemencenyílás maradt fenn, de maga a kemence a konyhán kívül állt, egy háromszögletű térrészben, amely a konyha és a „kulcsárház” között alakult ki.¹¹⁰ A konyhai munkálatokhoz vízre is szükség volt, melyet a konyhától délre elhelyezkedő, kővel bélelt kútból nyerhettek. A kútnak nyolcszögletes kávája volt, rajta a Balasák címerével és az 1539-es évszámmal. A konyha közvetlenül a külső várfal mellett épült fel, mely minden bizonnyal a 16. század elejére datálható.¹¹¹ A konyhát vagy ugyanebben az időben emelték, vagy akkor, amikor a kútkávát is készítették.

A diósgyőri konyha viszonylag magas tűzpadkája az alacsony padkájú tűzhelyekhez viszonyítva sokkal komfortosabb volt, mivel ehhez már nem kellett annyira lehajolni. Az ilyen típusú tűzhelyek általában térd- vagy csípőmagasságig értek, anyaguk téglá és/vagy kő volt. Vagy teljesen körbejárhatóak voltak, vagy egy-két oldalukkal a falnak épültek. Várainkban egyelőre csak a 16. századtól mutathatók ki ezek a tűzhelyek, de nem zárható ki, hogy korábban is léteztek, de vagy nem kerültek még feltárára, vagy – mivel a konyhák egyik legsérülékenyebb részéről van szó – elpusztultak az évszázadok során.¹¹² Külföldi várakban korábbi időkől is találunk ilyen tűzpadkákat. A csehországi Litomysl

¹⁰¹ CABELLO – FELD 1980, 219; FELD – CABELLO 1980, 47. A ma látható tűzpadka téves rekonstrukció eredménye.

¹⁰² SIMON 2005, 53; SIMON 2006, 25. Korábban a 15. század második felére datálták a szárny építését, ennek folytán a konyhát is. FELD – CABELLO 1980, 47; SIMON 2000, 33.

¹⁰³ A konyha kőkéményét az 1644-ben, 1665-ben és 1668-ban készített inventáriumok is említik. FELD – CABELLO 1980, 121, 129, 137.

¹⁰⁴ SIMON 2006, a hátsó borító alaprajza.

¹⁰⁵ CABELLO – FELD 1980, 219.

¹⁰⁶ ZEUNE – DUNN – DRESEN 1997, 24–25.

¹⁰⁷ SIMON 2003, 29–30.

¹⁰⁸ Balassa család 1990, 142.

¹⁰⁹ Erre jó példa Füzer vár: SIMON 2006, 50.

¹¹⁰ CZEGLÉDY 1988, 74, 87, 62. kép.

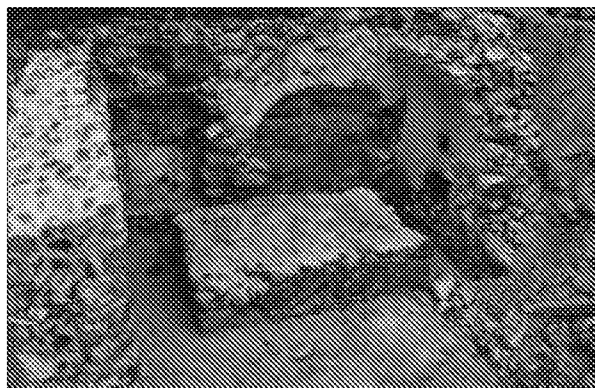
¹¹¹ BUZÁS 2001, 181.

¹¹² A sárospataki, a lékai, az árvai, a krasznahorkai és a fraknói várkonyhákban maradtak fenn még például

15. ábra. Tűzpadka a berethalmi Mária születése oltárképen, 1483.
Fotó: Sarkadi Márton
Fig. 15. Hearth on the Birth of Mary altarpiece at Biertan, 1483.
Photograph by Márton Sarkadi

16. ábra. Tűzpadka a szigligeti várban.
Fotó: Bodó Balázs
Fig. 16. Hearth at Szigliget Castle.
Photograph by Balázs Bodó

várkonyhájában például téglából és kőből építettek ezt a berendezést. Az egyik rövidebb oldalával a falnak támaszkodó tűzpadka 1436/1460 körülre keltezhető.¹¹³ Ilyen típusú tűzhelyet gyakran ábrázoltak a különböző szentek vagy Mária születését megjelenítő táblaképeken is, mint például a

berethalmi Mária születése (1483) (15. ábra), vagy az eperjesi Szent Miklós születése (1497–1506) oltárképeken.¹¹⁴ Ezek a képek azonban polgári enteriőröket ábrázolnak. A szigligeti várban szerencsés módon teljes épségében fennmaradt egy, az előzőekben leírt, viszonylag magas, téglalap alakú, kőből épített tűzpadka a felsővár keleti részén lévő háromosztatú épület középső helyiségében (16. ábra).¹¹⁵ A tűzhely teljesen körbejárható volt. A mögötte lévő, keleti falban két, íves lezárású falifülke található, melyekben egykor polcok lehettek a konyhai edények és eszközök tárolására. A tűzpadka fölötti szabadkémény sajnos nem maradt meg. Az épület pontos korhatározása kérdéses, az ásató régész szerint a tőle északra fekvő, 16. század végi–17. század eleji háromosztatú házhoz képest korábban épült, valamikor a 16. században.¹¹⁶

A VÁRKONYHÁK VÍZELLÁTÁSA, FELSZERELÉSE

A továbbiakban várkonyháink vízellátásáról, valamint felszereléséről ejtenénk pár szót. A konyhai munkálatokhoz, a főzéshez, mosogatáshoz vízre is szükség volt. A konyhák vízellátását többnyire a konyha közelében, a várudvaron elhelyezkedő kút vagy ciszterna biztosította.¹¹⁷ Arra a külföldön gyakran előforduló megoldásra, hogy a kútat belefoglalták a konyhába, Magyarországon egyelőre nem ismerünk példát, mint ahogy vezetékes vízellátású konyhára sem.¹¹⁸ A konyhai berendezés legalapvetőbb tartozékai az asztalok voltak. Ezeken folyt az ételek előkészítése, illetve elkészültük után az egyes fogások „feldíszítése”. Sütés-főzés előtt a nagyobb húsdarabokat húsvágótókéval darabolták fel bárdal, illetve nagyobb vágókéssel. Vízet hordóban vagy dézsában tároltak a konyhában, az utóbbi mosogatásra is szolgált. Az edények, tálak raktározását polcokon, faállványokon oldották meg. Általában a tűzhely közelében, a falra, kampókra akasztva helyezték el a fedeles sótartót, valamint

ilyen tűzhelyek, de ezek már kora újkoriak, a 16. század második felében, illetve a 17. században készültek. FELD – OROSZ 2007, 72–75.

¹¹³ CEJPOVÁ 2003, 89.

¹¹⁴ RADOCSEY 1955, 183, 277–279, 299–300.

¹¹⁵ GERE 2003a, 16; *Régkut* 2002 (2004) 275. (Gere L.).

¹¹⁶ GERE 2003a, 16.

¹¹⁷ Ciszterna volt például az esztergomi, a csővári és a somlói várban. Kút biztosította a vár vízellátását például Diósgyőrben, illetve Botszentgyörgyön. Füzéren kút és ciszterna is volt. A gyulai vár 1528. évi inventáriuma szerint dézsákban szállították a vizet a vár

konyhájára, ahol hordóban tárolták. *Gyula város oklevéltára* 1938, 133.

¹¹⁸ Épületkutatás hiányában csak feltételezhetjük, hogy a pécsi püspöki palota déli szárnyában, a Hermann-féle alaprajzon (1754) látható konyhában „Fontana”-ként jelzett objektum esetleg egy 16. század eleji vezetékes vízellátású falikutat jelöl. Sajnos ugyanígy kérdéses, hogy az itt ábrázolt többi objektum (tégla tűzpadka, fal melletti négylyukú tűzpadka stb.) mennyiben felel meg a 16. század eleji állapotnak. Az eredetileg színes alaprajzot a Pécsi Káptalani Levéltárban őrzik, fekete-fehér reprodukcióját lásd például: G. SÁNDOR 1999, 24, Abb. 5.

a tűz szításához szükséges fűjtatót. A főzéshez, vízmelegítéshez vasból, bronzból, rézből készült üstöket, fazekakat használtak, melyeket kampós vasrudakra vagy láncra függesztettek. Az ezekben főzött ételek keverésére, kiszedésére, illetve szűrésére fakanalat, merítőkanalat és szűrőkanalat használtak. A kerámiából készült fazekakat vagy közvetlenül a tűzhelyre helyezték, vagy vas háromlábakba állították. A hosszú nyelű serpenyőket is, amelyekben főképp pépesebb ételeket készítettek, sokszor ez utóbira helyezték főzés közben. Húst, halat vasnyáron, illetve rostélyon sütöttek. A nyársakat tűzikutyákra vagy kis vasbakokra helyezték. A különböző fűszereket, magvas terméseket bronzból, kőből vagy fából készült mozsarakban törték meg. Bort kisebb mennyiségben a konyhában is tartottak. A boroshordók megcsapolására többnyire háromkaréjos vagy kakasos fogantyújú, bronzból vagy rézből öntött csapok szolgáltak. Azokban a konyhákban, melyekhez sütőkemence is tartozott, a paraszat, hamut fából készült szénvonóval húzták ki.¹¹⁹

Habár az előzőekben tárgyalt gazdagságú konyhai berendezést és felszerelést nem találtak 1508-ban az egri vár konyhájában, mindenféleképpen tanulságosnak tartjuk közölni, hogy mi tartozott e 16. század eleji várkonyhához. Összeírtak itt három nagy vafazekat (ezekből egy régi), 13 közepes vafazekat, két vágókést, három vaskanalat, egy bárdot, egy vasüstöt, egy rézrostát/-szitát, egy rosta módjára készített vaseszközt sajthoz, két nagy vasnyársat, egy közepes rézmozsarat, egy nagy és egy közepes vasrostélyt, valamint egy bécsi fazekat is.¹²⁰ Az állandó konyhai felszerelést alkalmanként ki is kellett bővíteni, mint például Hunyadi Mátyás és Aragóniai Beatrix esküvőjekor, 1476-ban. Ez alkalomra a konyhai felszerelés egy részét Kassáról szállíttatják Budára. A kassai bíró az alábbiak beszerzésére kapott megbízást: 200 nagy üst/fazék, melyből 10 akkor nagy legyen, hogy azok mindegyikében két ökröt meg lehessen főzni, 20 pedig akkora, hogy egy-egy ökröt, a többi pedig kis- és közepes méretű legyen. Továbbá 13 serpenyőt, 13 vasrostélyt, 50 vasnyársat, 100 vaskanalat, ennek fele szűrő-, fele merítőkanál, 20 csontvágó bárdot és 20 vágókést kértek.¹²¹

SÜTŐKEMENCÉK, SÜTŐHÁZAK

Végezetül a sütőkemencék, valamint a sütőházak kérdésére szeretnék röviden kitérni. John Steane angol kutató szerint egy tipikus középkori konyha legalább egy nagy sütőkemencével rendelkezett, melyben különféle kenyereket, édességeket stb. sütöttek.¹²² Ez a megállapítás az általunk ismerte-

tett magyar konyhákra csak részben igaz. Nagyon keveset tudunk arról, hogy várainkban milyen kemencékben sütöttek, és hogy mindez hol történt. Konyhához tartozó sütőkemencét egyelőre csak a visegrádi és a diósgyőri várkonyhákból ismerünk. Ezek sütőterét azonban nem a falmagban alakították ki, vagyis a sütőtér nem az adott konyha részét képezte, hanem azon kívül helyezkedett el, s valójában csak a sütőnyílás volt a konyhában. A 16–17. században már számos várunkban léteztek külön sütőházak, sütőhelyiségek a konyhák mellett.¹²³ De vajon voltak-e már ezen időszak előtt is? A korábbi kutatás szerint a 16. század előtt nem léteztek sütőházak várainkban, a sütés szabadon álló kemencékben történhetett.¹²⁴ Az írott források azonban azt mutatják, hogy 15. századi várainkban már mindenféleképpen kell számolnunk sütőházakkal is. Így például Szentgyörgy, Sempte és Bazin váraiban 1412-ben, 1423-ban, illetve 1425-ben emlitenek egy-

¹¹⁹ Az itt felsorolt konyhaeszközökre néhány példa. Bárdok: Márianosztra-Bibervár: MIKLÓS 1997, 14, 82, 8. kép 7; Csővár: FELD – JAKUS – LÁSZLÓ 1979, 39, 36. kép; Szuhogy-Csorbakő: SZÖRÉNYI 2004, 270, 303, 11. kép 1; Sarvaly: HOLL – PARÁDI 1982, 66, Abb. 20/1–4, 68. – dézsák: Sopron: GÖMÖRI 1979, 235, 11. kép 2. és 6, 238, 13. kép 5–7; Márianosztra-Toronyalja: MIKLÓS 1997, 109, 35. kép 1–4. – sótartó és fűjtató: Buda, Dísz tér 10.: HOLL 1966, 47, Abb. 48–49, 55, Abb. 56. – kampós vasrudak: Pilis, ciszterci kolostor: HOLL 2000, 30, 115, Abb. 47/3; Sarvaly: HOLL – PARÁDI 1982, 68, Abb. 97/7. – merítőkanalak: Sarvaly: HOLL – PARÁDI 1982, 65–68, 67, Abb. 21/6; Pilis, ciszterci kolostor: HOLL 2000, 30, 115, Abb. 47/1. – szűrőkanál: Felsőnyék: MIKLÓS 1988, 213–214, 248, 22. kép 1. – vas háromlábak: Segesd: MAGYAR 1988, 21. kép 3; Esztergom: ZOLNAY 1978, 191; Buda: *Um die Wurst* 2005, 73, 2/14, 75, 3/13, 77, 4/10. – nyársak: Ipolydamásd-Zuvár: MIKLÓS 1997, 12; Ozora: GERE 2003b, 82, 199, 55. tábla 2; késő középkori falvakból: Sarvaly: HOLL – PARÁDI 1982, 65, 67, Abb. 21/1–5; Csesztreg: KOVALOVSKI 1969, 245, 30. kép – rostélyok: Kereki-Fehérkő: KOPPÁNY – SÁGI 1967, 25; Csesztreg-Mihon falu: KVASSAY 2001, 164, 172, 5. kép – tűzikutya: Esztergom: ZOLNAY 1978, 192. – bronzmozsarak: Kőszeg: HOLL 1992, 62, 144, 83. kép 20, 146, 85. kép 12, 205, 173. kép 5. – csapok: Kőszeg: HOLL 1992, 63, 140, 79. kép 3, 205, 173. kép 1; Botszentgyörgy: VÁNDOR 1995, 20, 46, XVI. kép; Tata: MEZŐSINÉ KOZÁK – SZATMÁRI 2004, 12; Visegrád: FÜLÖP 1994, 239, 104. kép; Buda, domonkos kolostor: H. GYÜRKY 1981, Tafel 17/7. – szénvonók: Kőszeg: HOLL 1992, 62, 145, 84. kép 8; Sopron: GÖMÖRI 1979, 234, 10. kép 1.

¹²⁰ E. Kovács 1992, 343–344.

¹²¹ WICK 1941, 47–48.

¹²² STEANE 1985, 265–268.

¹²³ Például a füzéri, a fraknoi vagy a sümegi várakban. SIMON 2000, 29–32; *Kunstdenkmäler* 1993, 263; KOZÁK – KOPPÁNY 1963–1966, 108–109.

¹²⁴ SIMON 2000, 30, 134. jegyzet.

egy sütőházat (*domus pistoris*) a várak megosztásáról készült oklevelek.¹²⁵ A somlói várban is volt sütőház az 1478-as Szécsi–Garai-féle osztozkodás idején.¹²⁶ A konyhával ellentétben a sütőház konkrét helye a váron belül egyelőre ismeretlen, talán a jövőbeni ásatások adnak majd rá választ, hogy hol helyezkedett el. A fenti sütőházakról sajnos nem tudjuk, hogy fából vagy kőből épültek. Fából készült boronapéksegekről, borona sütőházakról tesznek viszont említést az oklevelek két déli vég-

vár esetében, nevezetesen Bozsjákó várában, illetve Vivodina castellumban. E sütőházakat Geréb Mátyás horvát–szlavón bán építtette a 15. század második felében: az előbbi helyen két, egymással összekötött sütőház épült, míg az utóbbin a sütőház sövényből készült pitvarral is el volt látva.¹²⁷ Sütőház szavunk viszont csak a 16. században, egy 1510 körüli oklevélben tűnik fel először „sytehaz” alakban.¹²⁸

KOLOSTORI KONYHÁK

Míg a várak építésénél a terepadottságokhoz kellett alkalmazkodni és többnyire ez szabta meg az adott vár épületeinek, helyiségeinek elrendezését, addig a kolostorokban a különböző funkciójú helyiségeknek egyfajta szabályos elrendezése alakult ki a kerengő körüli szárnyakban.

A középkori kolostorokban a szerzetesek konyháját általában a templommal szemközti szárnyban létesítették. A cisztercieknél szinte mindig ezt a megoldást találjuk, más rendeknél vagy ugyanez az elrendezés érvényesült, vagy a nyugati szárnyban alakították ki ezt a helyiséget. Mivel a sekrestye, a káptalanterem stb. a keleti szárnyban volt, a konyhának itt már nem jutott hely, esetleg a keleti szárny és a templommal átellenes szárny csatlakozásánál lévő sarki terem tölthetett be ilyen funkciót. A konyha általában közvetlenül a refektórium mellett foglalt helyet. Ez praktikus megoldás volt, mert így nem kellett az elkészült fogásokat messzire vinni, sőt gyakran a konyha és a refektórium közti falban egy átadónyílást képeztek ki, mely a konyhában heti szolgálatot teljesítő szerzetesek munkáját még inkább megkönnyítette, hiszen ezáltal az ételeket csak át kellett adni a tálalóablakon. A ciszterci kolostorokban, ahol laikus testvérek (*conversusok*) is éltek, a szerzetesi konyha a laikusokat is ellátta, sőt a heti konyhai szolgálatot végző szerzetesek munkáját ők is segítették.¹²⁹ A laikus

testvérek refektóriumát általában a konyha másik oldalán képezték ki.

Ahogy fentebb említettük, a szerzetesek konyháját általában belefoglalták valamelyik kolostori szárnyba, de léteztek más megoldások is. Nyugateurópai kolostorokban nem volt szokatlan, hogy különálló konyhaépületet emeltek, minden bizonnyal a konyhák tűzveszélyessége miatt. Ezek az épületek gyakran nem négyszögletes, hanem hat- vagy nyolcszögletes alaprajzúak voltak, mint például a canterburyi St. Augustine's Abbey-ben, ahol egy hatszögletes konyhát építettek az 1280-as évek végén, míg Furness Abbey-ben az ásatások során egy nyolcszögletes alaprajzú konyha került napvilágra, szintén a 13. századból.¹³⁰ Durhamben az 1366–1371 között emelt nyolcszögletes szerzetesi konyha máig fennmaradt a kolostor déli szárnyának a közelében.¹³¹ A fontevrault-i apátság híres, fénykorában legalább 500 személyt is kiszolgáló konyhája az előzőhöz hasonló formájú volt, de itt a nyolcszög oldalaihoz félköríves fülkék is járultak, melyekből mára csak öt maradt meg. Az apátság refektóriuma a konyhától keletre feküdt.¹³² Magyarországon, jelenlegi tudásunk szerint, nem építettek poligonális konyhákat középkori kolostorainkban. A hazai kolostori konyhák négyzetes vagy téglalap alaprajzúak voltak és a legtöbb esetben a kolostor-templommal szemközti szárnyban foglaltak helyet. Az alábbiakban a fennmaradt magyarországi szerzetesi konyhákat nem rendenként, hanem időrendben tárgyaljuk, mivel kialakításukban nem volt különbség az egyes rendek között.

A pásztói bencés (1190-től ciszterci) kolostorban nem volt szabályos, négyszögletes kerengő. A kolostor épületei a templom nyugati és keleti végéhez kapcsolódtak, déli szárnyáról nem tudunk. A két épületszárnyat a templommal párhuzamosan futó folyosó kötötte össze. A bencés periódusban a nyugati szárnyban lehetett a szerzetesek refektóriuma,

¹²⁵ C. Tóth 2005, 8, 10–11.

¹²⁶ Koppány 2007, 16.

¹²⁷ Kubinyi 1992, 65–66. Vivodina esetében a sütőházat a castellumon kívül építették fel.

¹²⁸ Szamota – Zolnai 1902–1906, 867.

¹²⁹ Greene 1992, 148; Leroux-Dhuys 1998, 74.

¹³⁰ Wood 1985, 249.

¹³¹ Wood 1985, 250.

¹³² A konyha a 12. század második felében épült. Melot [é. n.], 28–37.

melynek déli végéhez, arra merőlegesen épült a kb. 7 × 5 méteres konyhájuk.¹³³ Ennek a nyugati épületnek minden bizonnyal volt padlása is, melyet raktározási célokra használhattak, ugyanis az épület padlóján nagy mennyiségű gabonamag került napvilágra, az egykori famennyezet maradványaival együtt.¹³⁴ A refektórium mellett két kisebb helyiséget is találtak az ásások során, amelyek raktárként szolgálhattak.

A kánai bencés apátságban az ásató szerint a konyha a kolostor nyugati szárnyának középső helyisége lehetett, melyet a kolostor 13. század közepén kezdődő átalakítása során létesíthettek ezen a helyen.¹³⁵ A helyiség déli fala előtt egy 1,8 m átmérőjű átégett felület került napvilágra, mellette egy-egy cölöplyukkal. H. Gyürky Katalin szerint a cölöpök egykor a tűzhely kürtőjét tarthatták.

A pécsváradi bencés apátságban a szerzetesek konyhája a 13. századtól a templommal szemközi déli szárny nyugati részén lehetett.¹³⁶ A szárny nagy részét a refektórium foglalta el, melyet hypocaustum fűtött. Habár az ásások során nem találtak nyomát falnak a két helyiség között, a hypocaustum füstjének elvezetése miatt kellett itt lennie. A konyha közepén egy pillér állt. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy mindkét helyiséget csak pincszinten ismerjük. Somogyváron szintén a templommal szemközi szárnyban volt a szerzetesek konyhája.¹³⁷ A konyha alatt pince volt, lejárója a helyiség keleti oldalán húzódott.¹³⁸ A közölt alaprajzok alapján, sajnos, eldönthetetlen, hogy a helyiség északnyugati részén feltárt kőfalmaradványok egy kőpadkás tűzhely maradványai vagy a tűzhely fölötti egykori kürtőt tartó pillérek alapozásai. A kolostor refektóriumára szintén az északi szárnyban volt, a konyhától keletre. Mivel a kerengő a 13. század első felében épült, valószínűleg a szóban forgó helyiségek is azzal egy időben készültek el. A rudinai bencés apátságban a refektórium és a konyha szintén a templommal szemközi, északi szárnyban foglalt helyet.¹³⁹

Habár számos ciszterci kolostorunkban folyt feltárás, sajnos, konyháikról nagyon keveset tudunk. A rend magyarországi főkolostorában, a pilisiben egyelőre bizonytalan a konyha helye. Gerevich László szerint a konyha a déli szárny legkeletebbi helyisége lehetett, de azt sem zárja ki, hogy a melegedőhelyiség (*calefactorium*) volt itt. Mivel ásítás ebben a helyiségben nem folyt, belső kiképzése ismeretlen, így csak találgatni lehet egykori funkcióját.¹⁴⁰ Korát a 14–16. századra határozta meg. Gerevich szerint – a ciszterci sémától eltérően – a pilisi kolostorban nem a déli szárny közepén alakították ki a szerzetesek refektóriumát, hanem a szárny nyugati végén.

Azonban más ciszterci kolostorok alapján itt többnyire a laikus testvérek refektóriumára szokott lenni. Az ásatási alaprajzon a refektóriumtól keletre jelölt négyzetes helyiségről, sajnos, nem tudunk semmi közelebbit, ennek ellenére véleményünk szerint itt kellene a konyhát keresni. Mellette, a kútházzal szemközi feltáratlan területen lehetett a szerzetesek refektóriumára. A közelmúltban folyt geofizikai felmérések mutattak is ki falakat ezen a területen.¹⁴¹

A rend egy másik kolostorában, a beláptátfalviban szintén a déli szárnyba lokalizálják a konyhát, a ciszterci kolostorok általános elrendezésének megfelelően.¹⁴² A szárny középső helyisége a refektórium volt, ettől nyugatra lehetett a konyha. Mind a refektórium, mind pedig a hozzá tartozó konyha egy viszonylag kisméretű, négyzetes helyiség volt. A konyha belső kiképzéséről semmit sem tudunk. Más ciszterci kolostorokhoz hasonlóan a laikus testvérek refektóriumára, az ásató szerint, a konyha másik oldalán foglalhatott helyet, már a nyugati szárnyban. Ebből az elrendezésből kifolyólag a konyha minden bizonnyal nemcsak a szerzetesek, hanem a conversusok ellátását is biztosította.

Az előző példáktól eltérően valamivel több ismerettel rendelkezünk a budai és a margitszigeti domonkos kolostorok 13. századi konyháiról. A budai domonkos kolostorban a szerzetesek konyhája a kolostor északi szárnyában, a refektórium mellett helyezkedett el.¹⁴³ A helyiség valószínűleg négyzetes alaprajzú volt és keresztboltozat fedte. A boltozat közepén gyűrűs zárókő lehetett, melyen keresztül a főzés-sütés közben keletkezett füst eltávozhatott, hasonlóan a prágai ferences kolostor konyhájához.¹⁴⁴ Az ásató szerint a konyhát a 14. században átépítették, melynek eredményeképpen kéménye a kolozsvári domonkos kolostor kürtőjéhez lehetett hasonlatos. A konyha alatt egy hypocaustumos helyiséget tártak fel, amelyet a konyha padlóján lévő csapóajtón keresztül lehetett megközelíteni. H. Gyürky Katalin szerint a hypocaustum kemencéje való-

¹³³ VALTER 1985, 574–575, 576, 10. kép.

¹³⁴ VALTER 1982, 190–192; VALTER 1985, 575.

¹³⁵ H. GYÜRKY 1996, 110–111.

¹³⁶ Lásd Bodó Balázs tanulmányát a jelen kötetben.

¹³⁷ BAKAY 1989, 216, 140. kép, 223–224; BAKAY 1993, 18.

¹³⁸ BAKAY 1993, 19, 22. ábra.

¹³⁹ TÓTH 2001, 374, 375, 2. kép.

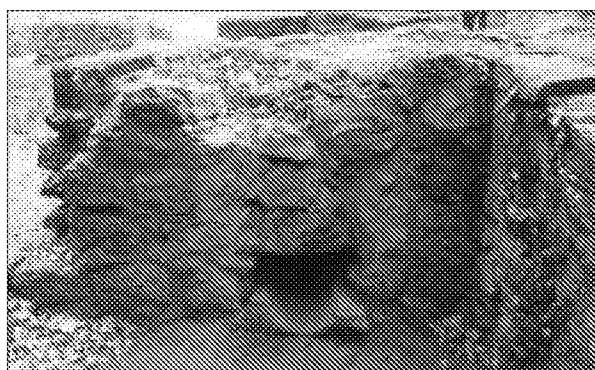
¹⁴⁰ GEREVICH 1984, 17; GEREVICH 1985, 115, Abb. 5, 143.

¹⁴¹ HERVAY – BENKŐ – TAKÁCS 2007, 21. Továbbá lásd Benkő Elek tanulmányát a jelen kötetben.

¹⁴² VALTER 1966, 218; VALTER 1985, 586, 18. kép, 587.

¹⁴³ H. GYÜRKY 1981, 49.

¹⁴⁴ SOURKOVÁ 1989, 118–119.

17. ábra. A margitszigeti apáca kolostor konyhai kifolyója. Fotó: Orosz Krisztina
Fig. 17. Stone waste conduit in the kitchen of the Dominican nunnery on Margaret Island.
Photograph by Krisztina Orosz

színűleg nemcsak a calefactorium fűtésére szolgált, hanem azt kenyérsütésre is használhatták.¹⁴⁵

A margitszigeti domonkos apáca kolostor 13. századi konyhájának nemcsak pontos formáját és méretét, hanem még a tűzhelyét is ismerjük.¹⁴⁶ A négyszögletes alaprajzú, kb. 6 × 7 méteres konyhát a kolostor délkeleti sarkában létesítették. A konyhának három bejárata volt: az egyik a gazdasági udvarra, a

másik kettő pedig egy-egy átjáróra nyílt. A helyiség délkeleti sarkában téglából épült, alacsony, negyedkörös kandalló foglalt helyet. A konyha padlóját téglával borította. A 15. században a gazdasági udvarban egy kéthelyiséges épületet emeltek a konyha számára.¹⁴⁷ Ez az épület a kolostor déli szárnyához kapcsolódott, a „régikonyha” közelében. A déli helyiség közepén egy négyszögletes kőalapozás maradványai találhatók, melyek az egykori tűzhelyhez tartozhattak. A helyiség déli falában, kívülről egy viszonylag nagyméretű nyílás látható, benne íves aljú kővályúval, melyet a használt víz kiöntésére szolgáló kifolyónyílásként értelmezünk (17. ábra). Feuerné Tóth Rózsával ellentétben Irásné Melis Katalin szerint az „új konyhát” csak 1500 körül vagy a 16. század elején építették, továbbá szerinte ezt a konyhát egy korábbi fölé emelték.¹⁴⁸ Az apácák konyháin kívül még továbbiak is voltak a kolostorban a legújabb kutatások szerint. Így a templom szentélyétől észak–déli irányban húzódó királyi udvarház 4. helyiségét határozta meg az ásató konyhának.¹⁴⁹ Külön konyhája volt a kolostor beginaházának, illetve a kaputorony közelében húzódó kórháznak is.¹⁵⁰

A vasvári domonkos kolostorban a 13. században a déli szárny középső szakaszán elhelyezkedő helyiség lehetett a konyha, mely a kb. 15 × 7 méteres refektóriumtól keletre feküdt, s egy kb. 6 × 7 méteres helyiség volt.¹⁵¹ A kolostor kutatójában felmerült a kérdés, hogy vajon elegendő-e egy ekkora tér a konyhai munkálatokhoz? Véleményünk szerint igen, lásd például az alább bemutatásra kerülő visegrádi konyhát, mely hasonló méretű volt.

A veszprémi apáca kolostor konyháját illetően egy forrásból értesülünk arról, hogy a 14. század végén milyen konyhát kívántak az itt élő ciszterci apácák építtetni Konch kőművesmesterrel. Az 1387. évi szerződés szerint a mester a betegszobát és az ebédlőt magában foglaló, általa építendő új épület nyugati oldalán volt köteles felépíteni kőből a konyhát, egy kő tűzhellyel együtt, valamint a konyhából az árnyékszékeken átfolyó víz levezetésére egy boltozatos vízvezetékét.¹⁵² Sajnos, az 1998–2002 között folytatott ásatáson sem a konyhát, sem pedig a vízvezetékét nem lehetett egyértelműen azonosítani.¹⁵³ A szóban forgó konyha, ha egyáltalán felépült, helyzeténél fogva valószínűleg mind az ebédlőt, mind a betegszobát kiszolgálta.

Nem tudunk sokkal többet a 14. században épült óbudai klarissza kolostor konyhájáról sem. Az ásató szerint a konyha a templommal szemközt déli szárny azon négyzetes helyisége lehetett, amely a refektóriumtól nyugatra terült el.¹⁵⁴ Az Ozorai Pipó által alapított¹⁵⁵ ozorai obszerváns kolostorban a

¹⁴⁵ H. GYURKY 1981, 99.

¹⁴⁶ FEUERNÉ TÓTH 1963, 440, 442, 16. kép; FEUERNÉ TÓTH 1971, 247, 1. kép, 262.

¹⁴⁷ FEUERNÉ TÓTH 1971, 262–263.

¹⁴⁸ IRÁSNÉ MELIS 2003, 80–81. Lásd továbbá Irásné Melis Katalin tanulmányát a jelen kötetben.

¹⁴⁹ IRÁSNÉ MELIS 2007, passim; IRÁSNÉ MELIS 2008, passim.

¹⁵⁰ IRÁSNÉ MELIS 2003, 80; IRÁSNÉ MELIS 2007, 296, 20. jegyzet; IRÁSNÉ MELIS 2008, 351, 20. jegyzet. Lásd továbbá Irásné Melis Katalin tanulmányát a jelen kötetben.

¹⁵¹ HARIS 1994, 212; KISS 2007, 388; HARIS 2009, 134.

¹⁵² GUTHEIL 1979, 161–162. „...coquina lapidea cum epicauterio consimiliter lapideo [...] de dicta coquina ad flexum aque per ipsas cloacas transeuntis aqueductus testudinalis...” ZSO I. (1951) 6.

¹⁵³ BODÓ 2002, 54; FÜLÖP – KOPPÁNY 2002.

¹⁵⁴ BERTALAN 1982, 160, Abb. 10, 171; BERTALANNÉ 1994, 163. A nyírbátori ferences kolostorban szintén a templommal szemközt déli szárnyba, a refektórium mellé lokalizálják a konyhát. NÉMETH – BALÁZSIK 1994, 384. A lőcsei minorita kolostor esetében – a 17. századi átépítés miatt, illetve régészeti ásatás, valamint falkutatás hiányában – DÜMMERLING ÖDÖN szintén csak következtetni tudott rá, hogy a konyha a templommal szemben, az északi szárny földszintjén lehetett, míg a máig fennmaradt refektórium a szárny emeletén foglalt helyet. DÜMMERLING 1943, 49–50.

¹⁵⁵ A kolostor építésére 1418-ban kapott engedélyt Ozorai Pipó. 1423-ban már biztosan állt az épület. NAGY 1969, 136–137, 3. ábra, 141–142.

templommal szembeni déli szárnyhoz utólagosan hozzáépített helyiséget tekinti az ásató régész konyhának. A helyiség északkeleti sarkában ugyanis egy 114×102 centiméteres téglalapozás került napvilágra, mely minden bizonnyal egy tűzhely része lehetett.¹⁵⁶ A konyhai funkcióra utal továbbá, hogy a helyiség külső, nyugati részén olyan szemétreteget tártak fel, mely nagy mennyiségű állatsontot, 15. századi kerámiát, valamint tojáshéjat és egyéb konyhai hulladékot tartalmazott.

A történeti Magyarország területén lévő egykori ferences kolostorok konyhái közül jelenleg a visegrádiét ismerjük a legjobban. A királyi palotától délre elterülő obszerváns ferences kolostort Luxemburgi Zsigmond alapította a 15. század első felében. A kolostor konyhája és étkezőhelyisége a nyugati szárnyban került napvilágra.¹⁵⁷ Magát a konyhát a szárny északi, kb. 6×7 méteres helyiségében alakították ki, a refektórium közvetlen szomszédságában. A konyhának két bejárata volt: az egyik a nyugati kerengőfolyosóról nyílt, a helyiség délkeleti részén, a másik pedig északról a gazdasági udvar felől. A helyiség középső részét a tűzhely foglalta el, melynek agyagból tapasztott tüzelőfelülete volt (18. ábra). A tüzelőfelületen feltárt patics és az elszenesedett gerendák maradványai, valamint a tűzhely négy sarkánál talált pilléralapozások és cölöplyukak arra utalnak, hogy fölötté egykor négy oszlop által tartott kéménykürtő emelkedhetett. A konyha alatt a 15. században pince helyezkedett el, melyet a Jagelló-korban, a II. Ulászló-féle építkezések idején betöltöttek. A tűzhely fölötti kéménykürtőt tartó négy pillér ebbe a betöltésbe volt belealapozva, vagyis a tűzhely és kürtője legkorábban a 16. század elején készülhetett. Igen valószínű, bár erre konkrét adatunk nincs, hogy a helyiséget már az alapítástól fogva konyhaként használták. A 16. század első felében a konyha csak kis létszámú szerzetesi közösség ellátását szolgálta, ugyanis egy 1535. évi adat szerint a kolostorban összesen nyolc szerzetes élt, a gárdiánt is beleértve.¹⁵⁸

Humbertus de Romanis domonkos rendfőnök írta 1252-ben, hogy ahány rendházuk van a domonkosoknak, templomaik és kolostoraik annyi-féle formát és elrendezést mutatnak. Ám, ha az itt bemutatásra kerülő magyarországi domonkos kolostorokat megvizsgáljuk, akkor egyfajta szabályosságot figyelhetünk meg a konyhák elhelyezését tekintve. Már fentebb, a budai és a margitszigeti domonkos kolostoroknál is láthattuk, hogy a 13. századi konyhák és refektóriumai a templommal szembeni szárnyban foglaltak helyet. Az alább tárgyalandó két késő középkori domonkos kolostorban sem volt más a helyzet, itt is hasonló

18. ábra. Tűzhely maradványai a visegrádi ferences kolostor konyhájában.

Fotó: Buzás Gergely

Fig. 18. Remains of the hearth in the kitchen of the Franciscan friary at Visegrád.

Photograph by Gergely Buzás

megoldással találkozunk. A kolozsvári domonkos kolostorban a kb. $6 \times 7,8$ méteres konyha a templommal szembeni, északi szárnyban helyezkedett el, a refektóriumtól nyugatra (19. ábra).¹⁵⁹ A helyiségnek két bejárata volt: az egyik északra, a másik pedig az északi kerengőfolyosóra nyílt. Egy harmadik ajtó a konyha délnyugati részéből nyílt egy valószínűleg raktározási célokat szolgáló helyiségbe. A konyha északi tere boltozott volt, déli részét, melyet egy hevederív választott el az északitól, gerendás síkmennyezet fedte. Az északi részben lévő kéménykürtő alatt történt a sütés-főzés. A konyhának ezt a részét három ablak világította meg északról. A konyha negyedik ablaka az északi kerengőfolyosóra nézett. A kémény keleti része egy észak–dél irányú falon nyugodott. A konyhának vezetékes vízellátása lehetett, ugyanis a déli bejárattal szemközti falon vízvezetékek nyomai maradtak fenn. A helyiség keleti falában a kolostori konyhák egy igen hasznos tartozéka őrződött meg, nevezetesen egy átadónyílás (20. ábra).¹⁶⁰ A fekvő téglalap alakú, profilált keretű átadóablak a refektórium felé nyílt, s Lux Kálmán leírása szerint dupla, tölgyfából készült tolóajtóval volt egykor ellátva, melyekből már

¹⁵⁶ NAGY 1969, 145.

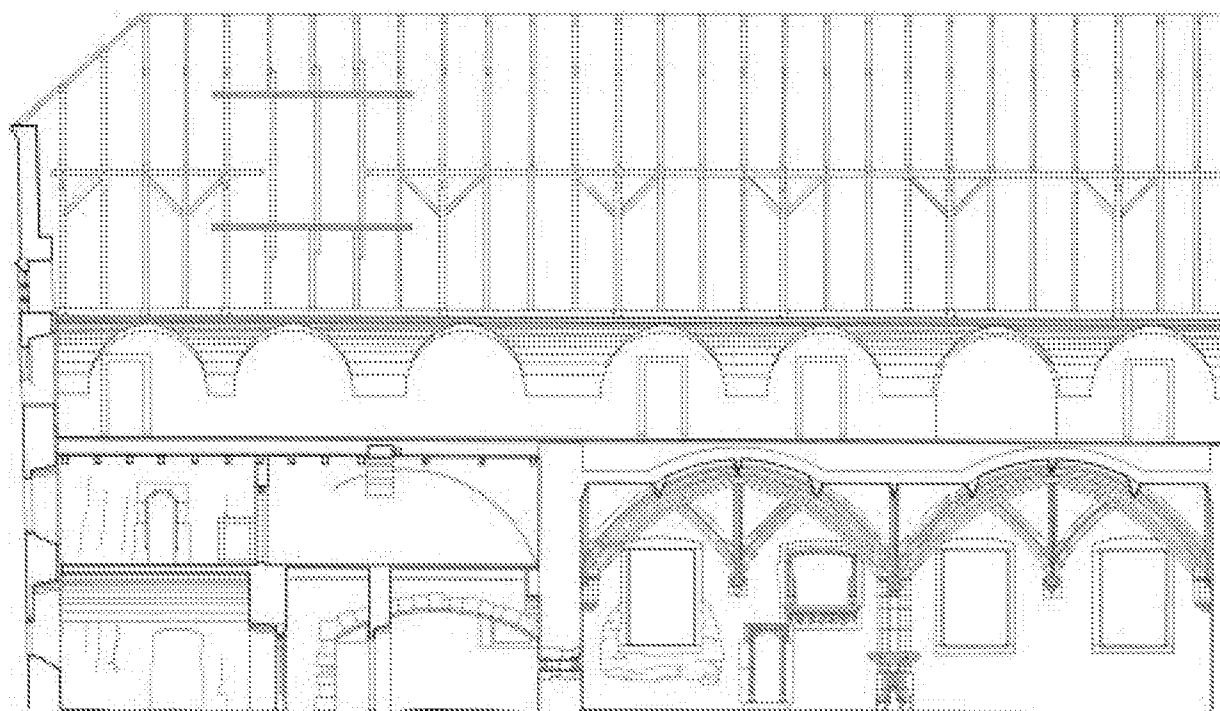
¹⁵⁷ *RégKut* 1998 (2001) 172. (Szőke M. – Buzás G. – Laszlovsky J.); *RégKut* 1999 (2002) 264. (Szőke M. – Buzás G. – Kocsis E. – Kovács A. – Laszlovsky J.); LASZLOVSKY – OROSZ [megjelenés alatt]. A kolostor építéstörténetére lásd: BUZÁS et al. 1994; A. HALÁSZ – MORDOVIN 2002.

¹⁵⁸ BUZÁS et al. 1994, 283.

¹⁵⁹ LUX K. 1920–1922, 135; LUX G. 1942, 117.

¹⁶⁰ LUX K. 1920–1922, 134. Az átadónyílás képét lásd például: VÖRT 1943, 79.

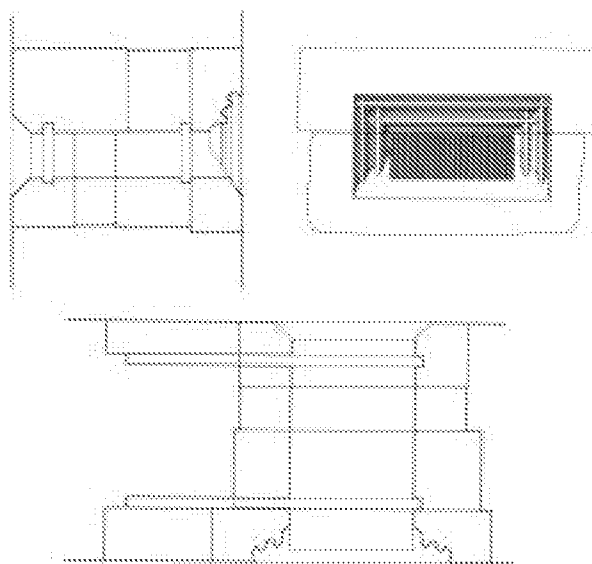
19. ábra. A kolozsvári domonkos kolostor északi szárnyának nyugat-keleti irányú metszete, középen a konyha. KÖH Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz.: 00981

Fig. 19. West-east cross-section of the north wing of the Dominican monastery at Cluj-Napoca, with the kitchen in the middle. Office for the Protection of Cultural Heritage, Plans Archive, Lux papers, inv. no. 00981

csak a refektórium felőli ajtó volt meg az 1920-as években. A helyiség nyílászoratainak a kiképzése alapján úgy tűnik, hogy a konyhát is érintette a kolostorban a 15. század végén zajló késő gótikus átépítés.

Szintén a 15. század végéről maradt fenn egy majdnem teljesen ép, de a kolozsvárinál jóval egyszerűbb kiképzésű átadónyílás a vértesszentkereszti domonkos (1478 előtt bencés) kolostorban. Ezt a nyílást, melyet a kolostor román kori faragott köveinek felhasználásával készítettek, azonban nem a konyha és a refektórium, hanem a téli és a nyári refektórium közti falban alakították ki.¹⁶¹ A két refektórium a kora 13. századi templommal szemben, a kolostor északi szárnyában helyezkedett el, míg a konyha szintén ebben a szárnyban, a téli refektóriumtól nyugatra kapott helyet. A 6,1 × 5,6 méteres konyhának három bejárata volt: egy az északi ke-rengőfolyosóra nyílt, a másik kettő pedig a refektórium, illetve a gazdasági épületek felé. A helyiség délkeleti részében egy olyan pillér állt, melyet a kolostor korábbi faragott köveiből raktak össze,

¹⁶¹ MEZŐSINÉ KOZÁK 1993, 70, 83. kép; MEZŐSINÉ KOZÁK 1994, 314.

20. ábra. Átadónyílás a kolozsvári domonkos kolostorban. KÖH Tervtár, Lux-hagyaték, ltsz.: 01007

Fig. 20. Serving hatch in the Dominican monastery at Cluj-Napoca.

Office for the Protection of Cultural Heritage, Plans Archive, Lux papers, inv. no.: 01007

21. ábra. A salföldi pálos kolostor konyhája.

Fotó: Bodó Balázs

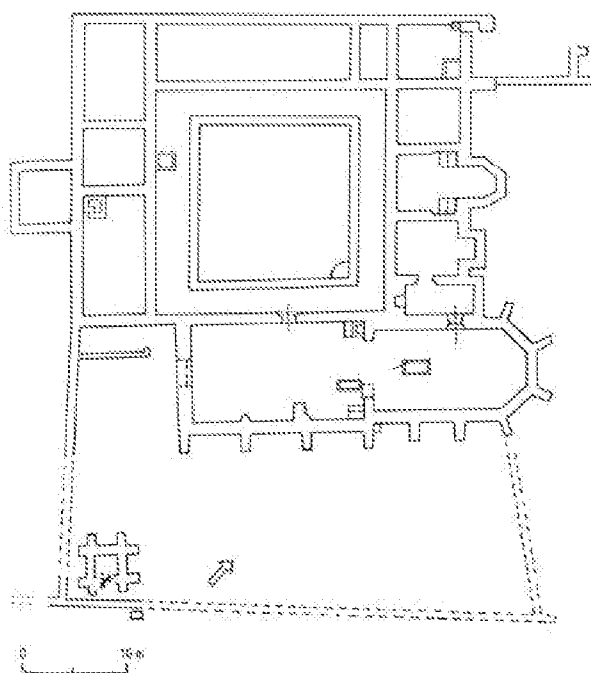
Fig. 21. Kitchen of the Pauline monastery at Salföld.

Photograph by Balázs Bodó

s egykor téglából épített kürtőt tarthatott.¹⁶² Az ásások során nem került elő nyoma épített tűzhelynek ezen a területen. A konyha már a domonkosok idejében, a korábbi bencés kolostor átvétele után épült, vagyis a 15. század utolsó negyedében.

A kolozsvári és a vértesszentkereszti rendházhoz hasonlóan valószínűleg számos más kolostorunkban is voltak még átadónyílások, de ezeket a lepusztult falak miatt ma már nem ismerhetjük. Ki kell még azonban térnünk a karthauzi kolostorokra, ahol az átadónyílásoknak egy „speciális fajtája” alakult ki. Köztudott, hogy a karthauziak csak vasárnap és ünnepnapokon étkeztek közösen, más napokon egyedül fogyasztották el ételeiket saját kis házaikban.¹⁶³ Az étkezésükhöz szükséges élelmiszereket és bort egy laikus testvér adta be a szerzeteseknek azon az átadónyíláson, melyet a házak homlokzati falában alakítottak ki erre a célra.

A magyar alapítású szerzetesrend, a pálos rend kolostorainál, sajnos, a kolostorépületek helyiségeinek funkcionális kialakítását alig ismerjük. Míg a cisztercieknél általában fix helye volt a konyhának a kolostorban, addig a pálosoknál valószínűleg ilyen szabályok nem érvényesültek. A domonkosoknál is láthattuk, hogy volt egyfajta szabályosság a konyhák elhelyezésében. Az alább bemutatásra kerülő pálos kolostorokban a konyhák eltérő helyen vannak. Salföldön a konyha a kolostor nyugati szárnyában került napvilágra, a refektóriumtól északra (21. ábra).¹⁶⁴ A 6,1 × 8,3 méteres konyha bejárata a nyugati kerengőfolyosóról nyílt. A helyiség délnyugati részében feltárt 95 × 130 centiméteres pillér egykor a konyha kürtőjét tarthatta.¹⁶⁵ A főzés-sütés ez alatt történhetett, illetve innen fűtötték a szomszédos

22. ábra. A nagyvázsónyi pálos kolostor alaprajza.
ÉRI 1961, 1, 1. kép nyomán

Fig. 22. Ground plan of the Pauline monastery at Nagyvázsöny, after ÉRI 1961, 1, Fig. 1

refektórium kályháját is, ahogy Vértesszentkereszten is. A konyha délnyugati sarkából azonban még nyílt egy 1,8 × 2,4 m belterületű helyiség is, melyben átégett sározást találtak a feltárás során. Az ásató régész, Sági Károly ezt szabad tűzhelyként határozta meg, véleményünk szerint inkább egy sütőkemence maradványa lehetett. A refektóriumot illetően a salföldihez hasonló elrendezést találunk mind a márianosztrai, mind a nagyvázsónyi pálos kolostorokban. Márianosztra-Toronyalján úgy tűnik, hogy szintén a nyugati szárny déli helyisége volt a refektórium, északnyugati sarkában a fűtőberendezéssel.¹⁶⁶ Nagyvázsönyban¹⁶⁷ viszont ezt a helyiséget a kolostor káptalantermeként határozták meg, míg a

¹⁶² MEZŐSINÉ KOZÁK 1993, 72, 86. kép; MEZŐSINÉ KOZÁK 1994, 316.

¹⁶³ BRAUNFELS 1980, 114; GREENE 1992, 148; COPPACK – ASTON 2002, 104.

¹⁶⁴ A konyhát a kolostorban zajló 15. század végi–16. század eleji építkezések során alakították ki. ZSIRAY – SCH. PUSZTAI 1967, 252, 255; Sági Károly: Salföld, Ásatási Napló 1962, 4. (KÖH Tervtár)

¹⁶⁵ A pillért a korábbi kutatás a helyiség boltozattartó pilléreként határozta meg. ZSIRAY – SCH. PUSZTAI 1967, 255.

¹⁶⁶ MIKLÓS 1997, 25–26.

¹⁶⁷ A kolostor templomának a szentélye északkeletre van tájolva. Az egyértelműség kedvéért viszont a templom

konyhát a keleti szárny északi helyiségébe lokalizálták (22. ábra). Az utóbbi helyiség délkeleti sarkában egy alacsony, téglából épített tűzhely foglalt helyet, mely fölött egykor konzolokra támaszkodó kürtő lehetett. A helyiség bejárata egy folyosóra nyílt, mely a gazdasági udvar felé vezetett.¹⁶⁸ Különös azonban, hogy a konyhaként meghatározott helyiségből ajtó vezetett egy latrina felé is. Véleményünk szerint valószínűbbnek tűnik, hogy a káptalanteremként meghatározott helyiség inkább egy fűthető refektórium volt, s magát a káptalantermet – ahogy más kolostorokban is – a keleti szárnyban létesítették. A konyha a szóban forgó nyugati helyiség északi oldalán lehetett, ahonnan a kályhát is fűthették. Salföldhöz hasonlóan itt is találunk egy viszonylag nagy, négyzetes építményt a szárny nyugati oldalához kapcsolódóan, melynek funkciója egyelőre kérdéses.

A 14. század közepén alapított felnémet-almárvölgyi pálos kolostorban az ásátások során az derült ki, hogy a konyha nem volt része a kerengő körüli épületszárnyaknak, hanem a kolostor északkeleti részéhez csatlakozó, legalább kéthelyiséges épületben foglalt helyet.¹⁶⁹ Ez az épület viszont az ásató régész szerint egy 16. század eleji építkezés során készült.¹⁷⁰ Az ásátási alaprajzon is jól látszódik, hogy a szóban forgó épületrész egy későbbi csatolmány, mert a kolostor keleti szárnya északon eredetileg két támpillérrel zárult. Kérdéses azonban, hogy hol lehetett a korábbi, 14–15. századi konyha. A refektóriumot, furcsa módon, a keleti szárnyban létesítették, a káptalanterem mellett. Fűtőberendezését a tőle északra fekvő kis helyiségből táplálták. Logikusan a refektórium mellett

kellene lennie a konyhának, de az ásató szerint az előbb említett kis helyiség csak egy fűtőfolyosó volt. Elgondolkodtató viszont az a tény, hogy a helyiség keleti részében nagy mennyiségű konyhahulladék került napvilágra,¹⁷¹ és a későbbi konyhát is ehhez a helyiséghez építették. Több esetben is (Vértesszentkereszt, Salföld) láthattuk, hogy gyakran a konyha felől fűtötték a refektórium kályháját.

A vizsgált kolostori konyhák vízellátásáról elmondhatjuk, hogy többnyire a kerengőudvaron lévő ásott kutakból vagy a vezetékes vízzel táplált szökőkutakból, falikutakból nyertek vizet a konyhai munkálatokhoz. Nagyvázsönyban viszont úgy tűnik, hogy csak a gazdasági udvarban volt kút. Vezetékes vízellátása a kolozsvári konyhának volt.

A fentiekben a szerzetesi konyhát mutattuk be.¹⁷² Ezenkívül azonban léteztek más konyhák is a kolostorokban. A nagyobb középkori kolostorok esetében nem volt szokatlan, hogy azok két, három, esetleg négy-öt konyhával is rendelkeztek, melyek mindegyikének egy kicsit más volt a funkciója. Minél nagyobb és gazdagabb volt egy kolostor, annál több konyhája volt. Az alábbiakban három konyhatípust szeretnénk röviden tárgyalni, nevezetesen az infirmárium-konyhát, az ún. „hús konyhát”, valamint az apáti konyhát.

Az olyan középkori kolostorokban, ahol volt infirmárium, gyakori volt, hogy mellette külön konyhát létesítettek a betegek ellátására. Ebben a konyhában megengedett volt, hogy a beteg szerzetesek számára húst süssenek, főzzenek, nyilvánvalóan azért, hogy minél hamarabb felépülhessenek.¹⁷³ Külföldi kolostorokban a betegház mellett többnyire különálló kápolnát és konyhát emeltek. Az infirmárium épületegyüttese a szerzetesi lakórész-től mindig elkülönülve, távolabb épült. Az angliai Fountains ciszterci apátságában például a kolostortól keletre, a Skell folyó felett épült fel a betegház, valamint tőle keletre a kápolna és a konyha (23. ábra).¹⁷⁴ A konyhának két nagy kandallója, illetve kemencéi voltak, valamint külön mosogatórész-szel is rendelkezett. A konyhai használt vizet, ételmaradékot a konyhapadlóban lévő rácson keresztül öntötték ki a folyóba.¹⁷⁵ A waverleyi ciszterci apátságban a konyha az infirmárium kerengőjének a délkeleti részén volt és egy folyosó kötötte össze a betegházzal.¹⁷⁶ Magyarországon, mint ahogy erről fentebb már volt szó, a margitszigeti kolostorban tárt fel Irásné Melis Katalin külön kórházi konyhát, de sajnos ez egyelőre még közöletlen.

Habár Szent Benedek Regulája tiltotta a négy-lábú állatok húsának evését az egészséges szerzetesek számára, ezt a tilalmat egy idő után enyhítették a kolostorokban.¹⁷⁷ A 13–14. századtól már egyre

szentélyét keleteltnek vesszük a jelen leírásban, ezáltal a kolostorszárnyak orientációja is ehhez képest alakul.

¹⁶⁸ ÉRI 1961, 9.

¹⁶⁹ *RégFüz* Ser. I. No. 36. (1983) 97. (Fodor L.); FODOR 1994, 168, 265, 3. kép.

¹⁷⁰ Az építkezés valószínűleg Csanádi Kelemen egri kanonokhoz köthető. *RégFüz* Ser. I. No. 36. (1983) 97. (Fodor L.).

¹⁷¹ Halszállkák, szárnyas és vadállatok csontjai, valamint kerámiatöredékek. *RégFüz* Ser. I. No. 35. (1982) 110. (Fodor L.).

¹⁷² Karthauzi, premontrei, karmelita és ágostonos kolostoraink konyháiról nem tudunk érdemben nyilatkozni, mivel a templomon kívüli épületeikről nem sokat tudunk.

¹⁷³ Lásd Szent Benedek Regulájának 36. fejezetét. *Szent Benedek* 1995, 83.

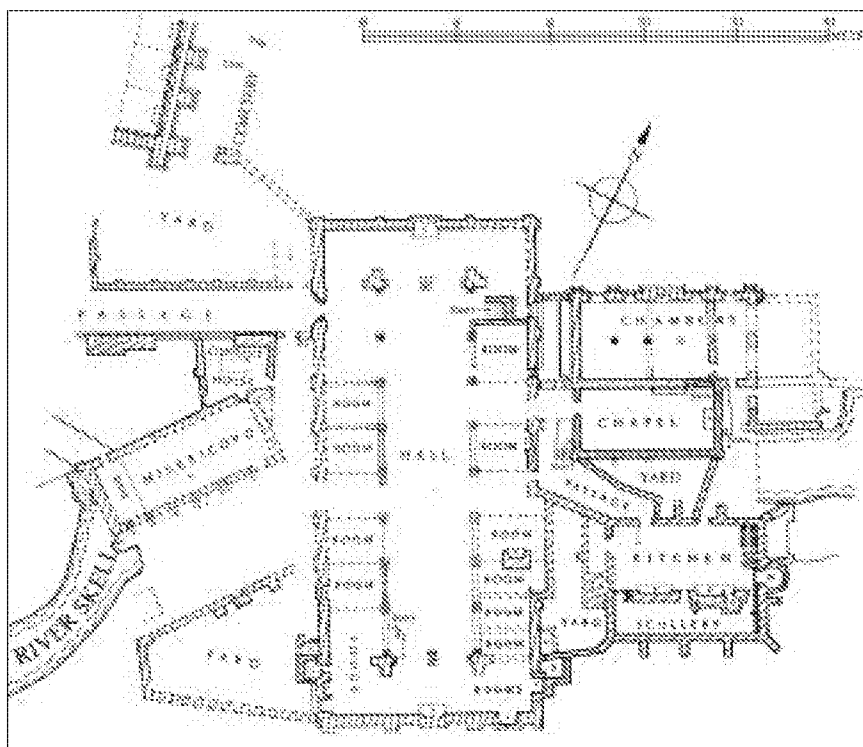
¹⁷⁴ COPPACK 1993, 71–73; *Cistercian Abbeys* 1998, 115.

¹⁷⁵ NEWMAN 2001, 28.

¹⁷⁶ COPPACK 1990, 77.

¹⁷⁷ *Szent Benedek* 1995, 87; COPPACK 1993, 71–72; BOND 2001, 78.

23. ábra. A fountains-i
ciszterci apátság
infirmáriumának
alaprajza,
a jobb alsó sarokban
a konyha. COPPACK 1993, 72,
Fig. 58. nyomán
Fig. 23. Ground plan
of the infirmary
at Fountains Abbey,
a Cistercian foundation.
The kitchen is in the lower
right-hand corner,
after COPPACK 1993, 72,
Fig. 58

több monostorban fogyasztottak húst a szerzetesek, mely végül oda vezetett, hogy XII. Benedek pápa egy 1336-ban kibocsátott bullájában hivatalosan is engedélyezte a húsevést a betegségben nem szenvedő szerzetesek számára, hetente négyszer.¹⁷⁸ Szerdán, pénteken és szombaton, illetve advent idején és a húsvét előtti böjti időszakban azonban továbbra sem ehettek húst. A 13. századtól kezdődően számos ciszterci és bencés monostorban létesítettek egy olyan refektóriumot, ún. *misericordiát* (*misericord*), ahol a húsos ételeket lehetett elfogyasztani.¹⁷⁹ A kirkstalli ciszterci apátságban például a kétszintes refektórium alsó része volt a *misericordia*, míg a felső terem a már megszokott refektóriumként szolgált a 15. században.¹⁸⁰ A húsos ételeket vagy az infirmárium konyhájában készítették el, vagy egy külön konyhát, ún. „hús konyhát” (*meat kitchen*) építettek az apátságban. Ilyen „hús konyhákat” találunk például a bylandi és a kirkstalli ciszterci apátságban.¹⁸¹ Az utóbbi helyen a 15. századi „hús konyha” a refektórium délkeleti sarkához csatlakozott, s bőven el volt látva tűzhelyekkel és kemencékkel.¹⁸² Magyarországon nincs adatunk ilyenféle konyhára kolostorainkban.

A monasztikus rendeknél az apátoknak általában külön konyhájuk volt, mely az apáti épület vagy épületegyüttes része volt. Szent Benedek Regulájának 53. fejezete írta elő, hogy az apátnak és vendégeinek az ellátására külön konyha kell.¹⁸³ Erre

azért is volt szükség, mert a vendégek általában bizonytalan időben érkeztek a monostorba, s megérkezésük után minél hamarabb el kellett őket látni. Ha nem lett volna egy külön konyha a számukra, akkor a szerzetesi konyhában dolgozó, heti szolgálatot végző szerzeteseket kellett volna zavarniuk. Ezt elkerülendő szabályozta a Regula, hogy külön konyha szolgálja ki őket, továbbá megszabta, hogy évente két szerzetes szakács dolgozzon itt. Ezen a konyhán minden bizonnyal jobb minőségű ételek is készültek, mint a szerzetesekén. Ez nemcsak az apát miatt volt fontos, hanem azért is, mert sokszor igen magas rangú vendégei voltak az apátnak (pl. a király, püspökök stb.). Mindebből kifolyólag az apáti konyha valószínűleg jobban is lehetett felszerelve, mint a szerzetesi. Külföldön számos apáti konyha fennmaradt, melyek közül talán a legismertebb az angliai glastonburyi apátságé. A 14. század közepén épült, hatalmas kéménykürtővel ellátott konyhát arra tervezték, hogy az apát nagy háztartását, kb. 300 embert ki tudjon szolgálni.¹⁸⁴ A roche-i

¹⁷⁸ BOND 2001, 78.

¹⁷⁹ BOND 2001, 78.

¹⁸⁰ GREENE 1992, 151; *Cistercian Abbeys* 1998, 133.

¹⁸¹ BOND 2001, 78; *Cistercian Abbeys* 1998, 133.

¹⁸² GREENE 1992, 149, 69. kép, 151.

¹⁸³ *Szent Benedek* 1995, 104.

¹⁸⁴ WOOD 1985, 249–250; STEANE 1985, 265.

ciszterci kolostorban az apáti épületrész az infirmáriumtól délnyugatra terült el. Az épülethez nemcsak külön konyha tartozott, hanem egy sütőház és egy sörfőzde is.¹⁸⁵ Magyarországon, sajnos, nem ismerünk sem álló, sem régészetiileg feltárt apáti konyhát. Ennek következtében annál becsebbnek számít az az írott forrásunk, mely a pécsváradi apátság 1439. évi bevételeit és kiadásait tartalmazza, ugyanis e forrásból értesülhetünk arról, hogy az apátságban volt külön apáti konyha is, melynek kiadásait szintén ismerteti a forrás. Ebből megtudhatjuk, hogy míg az apát és cselédsége konyhájára (*pro coquina seu mensa sua et suorum familiarium*) hente 6 forintot, azaz évi 312 forintot adtak, addig a szerzetesi konyha számára (*pro mensa fratrum*) ennél sokkal kevesebb, heti 1 ½ forint jutott, vagyis évente összesen csak 78 forint.¹⁸⁶ Az összeg azért különbözhetett annyira, mert az apát háztartása jóval nagyobb volt és ezáltal költségesebb is, mint az

apátságban akkor élő 13 szerzetes és 6 novícius ellátása. Továbbá, valószínűleg változatosabb ételek készültek az apáti konyhában, ami többbe is került, valamint nem elhanyagolandó tény az sem, hogy az apáti konyha láthatta el a kolostorba érkező vendégeket is.

Összefoglalásképpen elmondhatjuk a hazai elemzett kolostorok konyháinak a számát illetően, hogy általában csak egy konyhát találunk kolostorainkban, vagy csak egyről tudunk a nagyfokú pusztulás és a kolostorok minden részére kiterjedő régészeti ásatások hiánya miatt. A pécsváradi kolostor esetében következtethetünk arra, hogy egyidejűleg legalább két konyhája is lehetett, illetve a Margitszigeten számolhatunk többféle konyhával. A quadrumok és a konventépületek melletti egyéb épületek nagyobb arányú jövőbeni kutatásával minden bizonnyal jó pár példával emelkedni fog bemutatható és elemezhető kolostori konyháink száma.

HELYSÉGNÉVMUTATÓ

Árva / Orava (Szlovákia)	Lánzsér / Landsee (Ausztria)
Berethalom / Biertan (Románia)	Léka / Lockenhaus (Ausztria)
Eperjes / Prešov (Szlovákia)	Lőcse / Levoča (Szlovákia)
Fraknó / Forchtenstein (Ausztria)	Rudina (Čečevac határában, Pozsega vm., Horvátország)
Kassa / Košice (Szlovákia)	Soly mos / Șoimoș (Románia)
Kolozsvár / Cluj-Napoca (Románia)	
Krasznahorka / Krásna Hôrka (Szlovákia)	

IRODALOM

BAKAY 1989	BAKAY Kornél: <i>Feltárul a múlt?</i> Budapest 1989.
BAKAY 1993	BAKAY Kornél: <i>Szent László király somogyvári apátsága</i> . História Klub Füzetek 9. Székesfehérvár [1993].
Balassa család 1990	<i>A Balassa család levéltára 1193–1526</i> . Szerk.: Borsa Iván. Budapest 1990.
BENESCH et al. 1990	BENESCH, Evelyn et al.: <i>Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs. Niederösterreich (nördlich der Donau)</i> . Wien 1990.
BENEŠOVSKÁ et al. 2001	BENEŠOVSKÁ, Klára – CHOTĚBOR, Petr – DURDÍK, Tomáš – PLAČEK, Miroslav – PŘÍX, Dalibor – RAZIM, Vladislav: <i>Architecture of the Gothic</i> . Prague 2001.
BERTALAN 1982	BERTALAN, Herta: Das Klarissinenkloster von Óbuda aus dem 14. Jahrhundert. <i>ActaArchHung</i> 34 (1982) 151–176.
BERTALANNÉ 1994	BERTALAN Vilmosné: Az óbudaai klarissza kolostor (The Convent of the Poor Clares in Óbuda). In: <i>Koldulórendi építészet</i> 1994, 153–175.

¹⁸⁵ *Cistercian Abbeys* 1998, 167.

¹⁸⁶ KOLLER 1784, 375.

- BODÓ 2002 Bodó Balázs: A vespérművelgyi apáca kolostor építéstörténete és kőfaragványai (The Architectural History and Carvings of the Veszprém Valley Convent). *Műemlékvédelmi Szemle* 2002:1, 41–63.
- BOND 2001 BOND, James: Production and Consumption of Food and Drink in the Medieval Monastery. In: *Monastic Archaeology. Papers on the Study of Medieval Monasteries*. Eds.: Keevill, Graham – Aston, Mick – Hall, Teresa. Oxford 2001, 54–87.
- BRAUNFELS 1980 BRAUNFELS, Wolfgang: *Monasteries of Western Europe*. London 1980.
- BUZÁS 2001 BUZÁS Gergely: *Gótika és kora reneszánsz. Magyar építészet 2*. Budapest 2001.
- BUZÁS 2004a BUZÁS Gergely: Királyi lakosztályok a visegrádi palotában (The Royal Apartments in the Palace of Visegrád). In: *„Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára / Studies in Honour of András Kubinyi on His Seventieth Birthday*. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Budapest 2004, 99–115.
- BUZÁS 2004b BUZÁS Gergely: Vitéz János esztergomi érsek fürdője és kertje. In: *„Es tu scholaris”. Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára*. Szerk.: F. Romhányi Beatrix – Grynaeus András – Magyar Károly – Végh András. Monumenta Historica Budapestinensia 13. Budapest 2004, 51–59.
- BUZÁS – LÖVEI 2001 BUZÁS Gergely – LÖVEI Pál: *A visegrádi királyi palota északnyugati épülete és az utcai homlokzat zárt erkélye*. Visegrád 2001.
- BUZÁS et al. 1994 BUZÁS Gergely – LASZLOVSKY József – PAPP Szilárd – SZEKÉR György – SZÓKE Mátyás: A visegrádi ferences kolostor (The Franciscan Monastery at Visegrád). In: *Koldulórendi építészet* 1994, 281–304.
- BUZÁS et al. 2000 BUZÁS Gergely – Kocsis Edit – Kovács Annamária – OROSZ Krisztina: *Visegrád, Királyi palota*. Tájak – Korok – Múzeumok Kiskönyvtára 675. Budapest 2000.
- CABELLO – FELD 1980 CABELLO, Juan – FELD István: Jelentés a füzéri vár 1977. évi kutatásáról (Bericht über die Erforschung der Burg von Füzér im Jahre 1977). *ArchÉrt* 107 (1980) 214–225.
- CEJPOVÁ 1987 CEJPOVÁ, Miroslava: Nástin vývoje české hradní kuchyně (Abriss der Entwicklung der tschechischen Burgküche). *AH* 12 (1987) 367–374.
- CEJPOVÁ 2003 CEJPOVÁ, Miroslava: Topeniště dochovaná v hradních kuchyních (Erhaltene Feuerstelle in Burgküchen). *Sborník* 2003:1, 85–94.
- Cistercian Abbeys 1998 *The Cistercian Abbeys of Britain. Far from the Concourse of Men*. Ed.: Robinson, David. London 1998.
- COPPACK 1990 COPPACK, Glyn: *English Heritage Book of Abbeys and Priories*. London 1990.
- COPPACK 1993 COPPACK, Glyn: *English Heritage Book of Fountains Abbey*. London 1993.
- COPPACK – ASTON 2002 COPPACK, Glyn – ASTON, Mick: *Christ's Poor Men. The Carthusians in England*. Stroud 2002.
- CZEGLÉDY 1988 CZEGLÉDY Ilona: *A diósgyőri vár* [Diósgyőr Castle]. Budapest 1988.
- CSÁNKI 1883 CSÁNKI Dezső: I. Mátyás udvara. *Századok* 17 (1883) 515–581, 617–667, 750–785.
- DARNAY-DORNYAY – ZÁKONYI 1964 DARNAY-DORNYAY Béla – ZÁKONYI Ferenc: *Somlói útikalauz*. Veszprém 1964.
- DRASKÓCZY 1988 DRASKÓCZY István: Bene vára és a település története a XIII–XV. században az írott források tükrében (Geschichte der Burg und Siedlung Bene im 13.–15. Jahrhunderts im Spiegel der schriftlichen Quellen). *Agraria* 24 (1988) 57–80.
- DUNBAR 1999 DUNBAR, John G.: *Scottish Royal Palaces. The Architecture of the Royal Residences During the Late Medieval and Early Renaissance Periods*. East Linton 1999.
- DUPAVILLON 2002 DUPAVILLON, Christian: *Éléments d'une architecture gourmande*. Paris 2002.
- DÜMMERLING 1943 DÜMMERLING Ödön: A Ferencesrend középkori csúcsíves stílus építészetének emlékei Magyarországon 3. *Technika* 1943:1, 46–54.
- EMERY 1996 EMERY, Anthony: *Greater Medieval Houses of England and Wales 1300–1500*. Vol. 1. Cambridge 1996.
- ENGEL 1797 ENGEL, Johann Christian von: *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer* I. Halle 1797.
- ÉRI 1961 ÉRI István: Beszámoló a nagyvázsonyi pálos kolostor helyreállításáról. *Műemlékvédelem* 5 (1961) 1–15.

- FARRAKY 2001 FARRAKY Péter: A budai királyi palota Mátyás és a Jagellók idején (The Royal Palace in Buda at the Time of Matthias Corvinus and the Jagiellos). *TBM* 29 (2001) 205–216.
- FELD 1978 FELD István: A csővári vár (The Fortress of Csővár). *Műemlékvédelem* 22 (1978) 226–232.
- FELD 2002 FELD István: *Késő reneszánsz és kora barokk. Magyar építészet* 3. Budapest 2002.
- FELD – CABELLO 1980 FELD István – CABELLO, Juan: *A füzéri vár* (Die Burg Füzér). Borsodi Kismonográfiai 11. Miskolc 1980.
- FELD – JAKUS – LÁSZLÓ 1979 FELD István – JAKUS Lajos – LÁSZLÓ Csaba: Csővár (Die Burg Csővár). *StComit* 7 (1979) 7–62.
- FELD – OROSZ 2007 FELD, István – OROSZ, Krisztina: Burgküchen des Mittelalters und der frühen Neuzeit im Königreich Ungarn. In: *Küche – Kochen – Ernährung. Archäologie, Bauforschung und Naturwissenschaften*. Hrsg. von Klein, Ulrich – Jansen, Michaela – Untermann, Matthias. Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit 19. Paderborn 2007, 65–76.
- FEUERNÉ TÓTH 1963 FEUERNÉ TÓTH Rózsa: Középkori hypokaustum a Margitszigeten (Mittelalterliches Hypokaustum auf der Margareteninsel). *BudRég* 20 (1963) 427–448.
- FEUERNÉ TÓTH 1971 FEUERNÉ TÓTH Rózsa: A margitszigeti domonkos kolostor (Le couvent dominicain de l'île Marguerite). *BudRég* 22 (1971) 245–269.
- FODOR 1994 FODOR László: A Felnémet-Almárvölgyi Mária-Magdolna kolostor feltárásának eredményei (I risultati degli scavi del monastero Maria Magdalena a Felnémet-Almárvölgy). In: *Varia Paulina I. Pálos rendtörténeti tanulmányok*. Szerk.: Sarbak Gábor. Csorna 1994, 165–170.
- FÓGEL 1913 FÓGEL József: *II. Ulászló udvartartása (1490–1516)*. Budapest 1913.
- FRAKNÓI 1877 FRAKNÓI Vilmos: *II. Lajos számadáskönyve. 1525. január – július 16.* *Magyar TT* 22 (1877) 45–236.
- FÜLÖP 1994 FÜLÖP András: A kápolna és az északkeleti palota fémleletei. In: *A visegrádi királyi palota kápolnája és északkeleti épülete*. Szerk.: Buzás Gergely. Visegrád Régészeti Monográfiái 1. Visegrád 1994, 221–239.
- FÜLÖP 2006 FÜLÖP András: Somló vára az első ásatások tükrében (Die Burg Somló im Spiegel der bisherigen Ausgrabungen). In: *„Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére / Burgenkundliche Studien zum 80. Geburtstag von Gyula Nováki*. Szerk.: Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa. Budapest 2006, 119–128.
- FÜLÖP 2007 FÜLÖP András: Ásatások Somló várában. Kutatási helyzetkép. *Műemlékvédelem* 51 (2007) 23–27.
- FÜLÖP – KOPPÁNY 2002 FÜLÖP András – KOPPÁNY András: A veszpémvölgyi apácakolostor régészeti kutatása, 1998–2002 (The Archaeological Excavation of the Veszprém Valley Convent, 1998–2002). *Műemlékvédelmi Szemle* 2002:1, 5–40.
- GAGNIÈRE 1985 GAGNIÈRE, Sylvain: *Der Papstpalast von Avignon*. Avignon 1985.
- GERE 2003a GERE László: *Szigliget az őskortól napjainkig*. Szigliget 2003.
- GERE 2003b GERE László: *Késő középkori és kora újkori fémleletek az ozorai várkastélyból* [Spätmittelalterliche und frühneuzeitliche Metallfunde aus dem Burgkastell von Ozora]. *Opuscula Hung* 4. Budapest 2003.
- GEREVICH 1966 GEREVICH László: *A budai vár feltárása*. Budapest 1966.
- GEREVICH 1984 GEREVICH László: *A pilisi ciszterci apátság* (Die Zisterzienser Abtei von Pilis). Szentendre 1984.
- GEREVICH 1985 GEREVICH, László: Ergebnisse der Ausgrabungen in der Zisterzienserabtei Pilis. *ActaArchHung* 37 (1985) 111–152.
- GÖMÖRI 1979 GÖMÖRI János: A soproni középkori zsinagóga régészeti kutatása. *SSz* 33 (1979) 222–242.
- GREENE 1992 GREENE, Patrick: *Medieval Monasteries*. Leicester 1992.
- GUTHEIL 1979 GUTHEIL Jenő: *Az Árpád-kori Veszprém*. Veszprém 1979.
- Gyula város oklevéltára 1938 Gyula város oklevéltára 1313–1800. Szerk.: Veress Endre. Budapest 1938.

- H. GYÜRKY 1981 H. GYÜRKY, Katalin: *Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda*. FontArchHung. Budapest 1981.
- H. GYÜRKY 1996 H. GYÜRKY Katalin: *A Buda melletti kánai apátság feltárása* (Die Freilegung der Kánaer Abtei bei Ofen). Budapest 1996.
- A. HALÁSZ – MORDOVIN 2002 A. HALÁSZ Ágoston – MORDOVIN Maxim: Adatok a visegrádi ferences kolostor építéstörténetéhez (Angaben zur Baugeschichte des Franziskanerklosters von Visegrád). *CommArchHung* 2002, 231–250.
- HARIS 1994 HARIS Andrea: A vasvári domonkos kolostor építéstörténete (The Architectural History of the Dominican Monastery of Vasvár). In: *Koldulórendi építészet* 1994, 197–233.
- HARIS 2009 HARIS Andrea: „Est modus in rebus, sunt certi denique fines?”. A vasvári domonkos kolostorról – húsz év múlva („Est modus in rebus, sunt certi denique fines?”. About the Dominican Cloister of Vasvár – in [After] Twenty Years). *Műemlékvédelem* 53 (2009) 130–138.
- HERVAY – BENKŐ – TAKÁCS 2007 HERVAY Ferenc Levente O. Cist. – BENKŐ Elek – TAKÁCS Imre: *Ciszterci apátság Pilisszentkereszten* [A Cistercian Abbey in Pilisszentkereszt]. Budapest 2007.
- HOLL 1966 HOLL, Imre: *Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda*. Budapest 1966.
- HOLL 1992 HOLL Imre: *Kőszeg vára a középkorban. Az 1960–1962. évi ásatások eredménye* (Die Burg Kőszeg /Güns/ im Mittelalter. Die Ausgrabungsergebnisse der Jahre 1960–1962). FontArchHung. Budapest 1992.
- HOLL 2000 HOLL, Imre: *Funde aus dem Zisterzienserklöster von Pilis*. VAH 11. Budapest 2000.
- HOLL – PARÁDI 1982 HOLL, Imre – PARÁDI, Nándor: *Das mittelalterliche Dorf Sarvally*. Budapest 1982.
- HORVAT 1992 HORVAT, Zorislav: *Katalog gotičkih profilacija. Arhitekture kontinentalne hrvatske*. Zagreb 1992.
- HORVÁTH 1990a HORVÁTH István: Mátyás kori építkezés az esztergomi várban. In: *Mátyás király és a vidéki Magyarország*. Szerk.: Gyenisné Landes Edit – Somorjai József. Tudományos Füzetek 6. Tata 1990, 36–51.
- HORVÁTH 1990b HORVÁTH István: Vitéz János palotájának régészeti feltárása (Der Palast von János Vitéz. Neue Forschungen in der Burg Esztergom/Gran). *Esztergom Évlapjai* 1990, 78–97.
- IRÁSNÉ MELIS 2003 IRÁSNÉ MELIS Katalin: Karcolással jelölt középkori cserepek a margitszigeti domonkos apáca kolostor területéről (Mediaeval Pottery Fragments Signed with Scratches from the Dominican Nunnery on Margaret Island). *BudRég* 37 (2003) 79–90.
- IRÁSNÉ MELIS 2007 IRÁSNÉ MELIS Katalin: A Budapest Margit-szigeti középkori királyi udvarhely régészeti kutatása I. (Die archäologische Erforschung des mittelalterlichen königlichen Hofes auf der Margareteninsel von Budapest I.). *CommArchHung* 2007, 247–304.
- IRÁSNÉ MELIS 2008 IRÁSNÉ MELIS Katalin: A Budapest Margit-szigeti középkori királyi udvarhely régészeti kutatása II. (Die archäologische Erforschung des mittelalterlichen königlichen Hofes auf der Margareteninsel von Budapest II.). *CommArchHung* 2008, 295–358.
- KERSCHER 2000 KERSCHER, Gottfried: *Architektur als Repräsentation. Spätmittelalterliche Palastbaukunst zwischen Pracht und zeremoniellen Voraussetzungen. Avignon – Mallorca – Kirchenstaat*. Tübingen 2000.
- KERSCHER 2002 KERSCHER, Gottfried: Le Palais de Papes, entre les palais des rois de Majorque et les palais italiens. In: *Monument de l'Histoire. Construire, Reconstruire le Palais de Papes, XIVe–XXe siècle*. Ed.: Vingtain, Dominique. Avignon 2002, 109–114.
- KISBÁN – MEZEY – OROSZ 2006 KISBÁN Eszter – MEZEY Alice – OROSZ Krisztina: Konyha. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon (MAMŰL) VI. Főszerk.: Kőszeghy Péter*. Budapest 2006, 40–46.

- KISS 2007 Kiss Gábor: Újabb adatok a vasvári domonkos kolostor építéstörténetéhez (Contributions to the Architectural History of the Dominican House of Vasvár). In: *A domonkos rend Magyarországon*. Szerk.: Illés Pál Attila – Zágórhidi Czigány Balázs. Piliscsaba – Budapest – Vasvár 2007, 386–392.
- Koldulórendi építészet 1994 Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Szerk.: Haris Andrea. Budapest 1994.
- KOLLER 1784 KOLLER, Joseph: *Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum*. Tomus III. Posonii 1784.
- KOPPÁNY 2007 KOPPÁNY Tibor: A Veszprém megyei Somlyó vára története ([The] Castle of Somlyó in Veszprém [County]). *Magyar Műemlékeődelem* 14 (2007) 7–27.
- KOPPÁNY – SÁGI 1967 KOPPÁNY Tibor – SÁGI Károly: *A kereki Fehérkő vár története*. Somogyi Múzeum Füzetek 9. Kaposvár 1967.
- KOVALOVSKI 1969 KOVALOVSKI Júlia: Ásatások Csepelyen (Ausgrabungen in Csepely). *VMMK* 8 (1969) 235–252.
- E. KOVÁCS 1992 E. Kovács Péter: *Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508*. Eger 1992.
- KOZÁK 1981 KOZÁK Károly: Az egri és a pécsváradi vár (kolostor) XV–XVI. századi kemencéi (15th- and 16th-century Furnaces in the Eger Castle and Pécsvárad Monastery). In: *Iparrégészeti kutatások Magyarországon. Égetőkemencék régészeti és interdiszciplináris kutatása*. Szerk.: Gömöri János. Veszprém 1981, 133–141.
- KOZÁK – KOPPÁNY 1963–1966 KOZÁK Károly – KOPPÁNY Tibor: A sümegi vár feltárása és helyreállítása, 1957–63 (Die Freilegung und Rekonstruktion der Sümeger Burg, 1957–63). *Magyar Műemlékeődelem* 4 (1963–1966) 91–144.
- Krzysztof Szydlowiecki 2004 Krzysztof Szydlowiecki kancellár naplója 1523-ból (The Diary of Krzysztof Szydlowiecki from 1523). Sajtó alá rendezte: Zombori István. Budapest 2004.
- KUBINYI 1992 KUBINYI András: Magyarország déli határvárai a középkor végén (Die südlichen Grenzfestungen Ungarns am Ende des Mittelalters). In: *Várak a későközépkorban*. *Castrum Bene* 2/1990. Szerk.: Cabello, Juan. Budapest 1992, 65–76.
- KUBINYI 1995 KUBINYI András: A királyi udvar élete a Jagelló-korban. In: *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szerk.: Koszta László. Szeged 1995, 309–335.
- Kunstdenkmäler 1993 Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes Mattersburg. Hrsg. von Schmeller-Kitt, Adelheid – Benesch, Evelyn. Österreichische Kunsttopographie 49. Wien 1993.
- Kunstdenkmäler 2005 Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes Oberpullendorf. Hrsg. von Schöbel, Judith. Österreichische Kunsttopographie 56. Horn 2005.
- KVASSAY 2001 KVASSAY Judit: 16. századi vastárgyak a középkori Mihon faluból (Eisengegenstände des 16. Jahrhunderts aus dem mittelalterlichen Dorf Mihon). *Zalai Múzeum* 10 (2001) 161–173.
- LASZLOVSKY – OROSZ [megjelenés alatt] LASZLOVSKY József – OROSZ Krisztina: A visegrádi királyi palota és ferences kolostor középkori konyhái. In: Kovász. *Tanulmánykötet Dr. Csizmadia László 70. születésnapjára*. Szerk.: Bóta László – Haász Antal. Budapest [megjelenés alatt].
- LEROUX-DHUY 1998 LEROUX-DHUY, Jean-François: *Cistercian Abbeys. History and Architecture*. Köln 1998.
- LUPESCU 2009 LUPESCU, Radu: Kapu Erdély felé: Solymos vára. *Várak, Kastélyok, Templomok* 5:2 (2009) 14–17.
- LUX G. 1942 LUX Géza: A kolozsvári ferencrendi, egykor dominikánus kolostor. *Szépművészet* 3 (1942) 115–118.
- LUX K. 1920 LUX Kálmán: *A budai várpalota Mátyás király korában*. Budapest 1920.
- LUX K. 1920–1922 LUX Kálmán: A kolozsvári szentferencrendi kolostor épülete (Das Franziskanerkloster in Kolozsvár). *Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve* 1 (1920–1922) 129–139.

- MAGYAR 1988 MAGYAR Kálmán: *A középkori Segesd város és megye története, régészeti kutatása. (Egy királynéi központ a X–XVIII. században).* Somogyi Almanach 45–49. Kaposvár 1988.
- MAGYAR 2005 MAGYAR Károly: „Et ...introivit ad Hungariam sola germanica ancilla nomine Maria...”. Habsburg Mária és Buda. In: *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531.* Szerk.: Réthelyi Orsolya – F. Romhányi Beatrix – Spekner Enikő – Végh András. Budapest 2005, 87–105.
- MAROSI 1983 MAROSI Ernő: Buda és Vajdahunyad, a 15. századi magyarországi építésetörténet tartópillérei. *Építés-Építészettudomány* 15 (1983) 293–310.
- MELOT [é. n.] MELOT, Michel: *L'abbaye de Fontevrault.* Malakoff [é. n.].
- MESQUI 1993 MESQUI, Jean: *Châteaux et enceintes de la France médiévale* II. Paris 1993.
- MEZŐSINÉ KOZÁK 1993 MEZŐSINÉ KOZÁK Éva: *A vértesszentkereszt apátság (Vértesszentkereszt Benedictine Abbey).* Budapest 1993.
- MEZŐSINÉ KOZÁK 1994 MEZŐSINÉ KOZÁK Éva: A vértesszentkereszt apátság a dominikánusok idején (The Abbey of Vértesszentkereszt at the Time [of] Its Dominican Occupancy). In: *Koldulórendi építészet* 1994, 305–332.
- MEZŐSINÉ KOZÁK – SZATMÁRI 2004 MEZŐSINÉ KOZÁK Éva – SZATMÁRI Sarolta: *Királyi vár és monostor. Tata és Vértesszentkereszt a középkorban.* Tata 2004.
- MIKLÓS 1988 MIKLÓS Zsuzsa: A Tolna megyei nyéki vár (Felsőnyék-Várhegy) [Die Burg Nyék im Komitat Tolna]. *BÁMÉ* 14 (1988) 205–259.
- MIKLÓS 1997 MIKLÓS Zsuzsa: Falvak, várak, kolostorok a Dél-Börzsönyben (Dörfer, Burgen, Klöster im Südteil des Börzsöny-Gebirges). *Váci Könyvek* 8 (1997) 7–153.
- Műemlékvédelem 2001 Műemlékvédelem törvényi keretek között. Szerk.: Tamási Judit. Budapest 2001.
- NAGY 1955 NAGY Emese: Zsigmond király budavári Friss-palotája (König Sigismunds „Neuer Palast” in der Burg von Buda). *BudRég* 16 (1955) 105–134.
- NAGY 1969 NAGY Emese: Az ozorai ferences kolostor (Le couvent franciscain d'Ozora). *FolArch* 20 (1969) 135–153.
- NEWMAN 2001 NEWMAN, Paul B.: *Daily Life in the Middle Ages.* Jefferson – London 2001.
- NÉMETH – BALÁZSIK 1994 NÉMETH Péter – BALÁZSIK Tamás: A nyírbátori ferences kolostor (The Franciscan Monastery of Nyírbátor). In: *Koldulórendi építészet* 1994, 377–393.
- OROSZ 2008 OROSZ Krisztina: Középkori várkonyhák Magyarországon. *Várak, Kastélyok, Templomok* 4:2 (2008) 12–15.
- II. Piusz 2001 II. Piusz pápa feljegyzései II/2. Ford.: Bellus Ibolya – Boronkai Iván. Budapest 2001.
- PUSZTAI 2007 PUSZTAI Tamás: A keleméri Mohosvár. Egy 13–14. században használt vár kutatásának lehetőségei. *Castrum* 5 (2007:1) 39–64.
- RADKE 1996 RADKE, Gary M.: *Viterbo. Profile of a Thirteenth-Century Papal Palace.* Cambridge – New York – Melbourne 1996.
- RADOCSAY 1955 RADOCSAY Dénes: *A középkori Magyarország táblaképei.* Budapest 1955.
- RÉTHELYI 2005 RÉTHELYI Orsolya: „...Maria regina ... nuda venerat ad Hungariam...”. A királyné kincsei. In: *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531.* Kiállítási katalógus – Budapesti Történeti Múzeum. Szerk.: Réthelyi Orsolya – F. Romhányi Beatrix – Spekner Enikő – Végh András. Budapest 2005, 107–113.
- RÉTHELYI 2007 RÉTHELYI Orsolya: Főhercegnői udvarból királynéi udvar: Habsburg Mária budai királynéi udvartartásának kezdetei. *Századok* 141 (2007) 1193–1216.
- RITZENHOFEN 2002 RITZENHOFEN, Ute: *Burg Eltz.* München 2002.
- RUSU – FELD 2000 RUSU, Adrian Andrei: Arad és Temes megye középkori erődítményei. FELD István: Függelék. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szerk.: Kollár Tibor. Budapest 2000, 558–592.
- G. SÁNDOR 1999 G. SÁNDOR, Mária: Forschungsgeschichte – Kutatástörténet. In: *Die Bischofsburg zu Pécs. Archäologie und Bauforschung – A pécsi püspökvár. Régészet és épületkutatás.* Red.: Szijártó, Kálmán – G. Sándor, Mária. ICOMOS. Hefte des Deutschen Nationalkomitees 22. Budapest – München 1999, 21–24.

- SCHADEL 2004 SCHADEL, Hartmann: *Weltchronik. Kolorierte Gesamtausgabe von 1493*. Augsburg 2004.
- SCHIMMELPFENNIG 1994 SCHIMMELPFENNIG, Bernhard: Ad maiorem pape gloriam. La fonction des pièces dans le palais des Papes d'Avignon. In: *Architecture et vie sociale. L'organisation intérieure des grandes demeures à la fin du Moyen Age et la Renaissance*. Ed.: Guillaume, Jean. Paris 1994, 25–46.
- SIMON 2000 SIMON Zoltán: *A füzéri vár a 16–17. században* (Die Burg Füzér im 16.–17. Jahrhundert). Miskolc 2000.
- SIMON 2003 SIMON Zoltán: Füzér, vár. *Műemlékvédelmi Szemle* 2003:2, 29–30.
- SIMON 2005 SIMON Zoltán: A füzéri vár az újabb kutatások tükrében. *Castrum* 1 (2005:1) 47–66.
- SIMON 2006 SIMON Zoltán: *Füzér vára*. Budapest 2006.
- SOUKUPOVÁ 1989 SOUKUPOVÁ, Helena: *Anežský klášter v Praze* [St. Agnes's Convent in Prague]. Praha 1989.
- STEANE 1985 STEANE, John: *The Archaeology of Medieval England and Wales*. Athens 1985.
- STEANE 1999 STEANE, John: *The Archaeology of the Medieval English Monarchy*. London 1999.
- STEANE 2001 STEANE, John M.: *The Archaeology of Power. England and Northern Europe AD 800–1600*. Stroud 2001.
- Story of Prague Castle 2003 *The Story of Prague Castle*. Ed.: Klazarová, Pavlína. Prague 2003.
- SZABÓ 1990 SZABÓ J. József: Régészeti ásatások a gyöngyös-mátrafüredi Benevárban, 1982–1989-ben (Archäologische Ausgrabungen in der Burg Bene in Gyöngyös-Mátrafüred, 1982–1989). In: *Várak a 13. században. Castrum Bene* 1989. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös 1990, 163–172.
- SZAMOTA – ZOLNAI 1902–1906 SZAMOTA István – ZOLNAI Gyula: *Magyar oklevél-szótár*. Budapest 1902–1906.
- Szent Benedek 1995 *Szent Benedek Regulája*. Ford.: Söveges Dávid. Budapest 1995.
- SZERÉMI 1879 SZERÉMI: Szent-György vára, 1538. *ArchÉrt* 13 (1879) 218–229.
- SZÖRÉNYI 2004 SZÖRÉNYI Gábor: A szuhogy-csorbakői vár kutatása (The Researching of the Castle of Szuhogy-Csorbakő). *HOMÉ* 43 (2004) 231–320.
- SZŐKE 2003 SZŐKE Mátyás: Visegrád, királyi palota. *Műemlékvédelmi Szemle* 2003:2, 192–194.
- SZŐKE – BUZÁS 1990 SZŐKE Mátyás – BUZÁS Gergely: A visegrádi Alsóvár a XIII. században (Die Untere Burg von Visegrád im 13. Jahrhundert). In: *Várak a 13. században. Castrum Bene* 1989. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös 1990, 121–134.
- THURLEY 1993 THURLEY, Simon: *The Royal Palaces of Tudor England. Architecture and Court Life 1460–1547*. New Haven – London 1993.
- THURLEY 1999 THURLEY, Simon: *Whitehall Palace. An Architectural History of the Royal Apartments 1240–1690*. New Haven – London 1999.
- THURLEY 2003 THURLEY, Simon: *Hampton Court. A Social and Architectural History*. New Haven – London 2003.
- TÓTH 2001 TÓTH Sándor: Rudina. In: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Kiállítási katalógus – Pannonhalmi Bencés Főapátság. Szerk.: Takács Imre. Pannonhalmi 2001, 374–378.
- C. TÓTH 2005 C. TÓTH Norbert: A Szentgyörgyi és Bazini család várainak leírása a Zsigmond-korból. *Castrum* 1 (2005:1) 7–11.
- TÖNNESMANN 1996 TÖNNESMANN, Andreas: *Pienza. Städtebau und Humanismus*. München 1996.
- Um die Wurst 2005 *Um die Wurst. Vom Essen und Trinken im Mittelalter*. Ausstellungskatalog – Wien Museum. Hrsg. von Pohanka, Reinhard. Wien 2005.
- VALTER 1966 VALTER Ilona: A bélapátfalvi monostor feltárási munkálatai 1964-ben (Les fouilles du monastère de Bélapátfalva. Comte rendu des travaux exécutés au cours de 1964). *HOMÉ* 6 (1966) 199–226.
- VALTER 1982 VALTER Ilona: A pásztói monostor feltárása (Die Freilegung des Klosters von Páztó). *CommArchHung* 1982, 167–206.

- VALTER 1985 VALTER Ilona: Ciszterci monostorok kutatása (Forschung von Zisterzienserklöstern). *StComit* 17 (1985) 563–594.
- VARJÚ 1932 VARJÚ Elemér: *Magyar várak*. Budapest 1932.
- VÁNDOR 1992 VÁNDOR László: Zalai castellumok kutatásának eredményei (Die archäologische Untersuchung der castella im Komitat Zala). In: *Várak a későközépkorban. Castrum Bene* 2/1990. Szerk.: Cabello, Juan. Budapest 1992, 203–216.
- VÁNDOR 1995 VÁNDOR László: *Botszentgyörgy vára. Az ún. Romlott-vár kutatásának eredményeiből*. Nagykanizsai Honismereti Füzetek 9. Nagykanizsa 1995.
- VINGTAIN 1998 VINGTAIN, Dominique: *Le Palais de Papes*. La Pierre-qui-Vire 1998.
- VOIT 1943 VOIT Pál: *Régi magyar otthonok*. Budapest 1943.
- VUKOV 2001 VUKOV Konstantin: Vitéz János érsek esztergomi palotájának épületei. In: *Lux Pannoniae. Esztergom, az ezeréves kulturális metropolis*. Esztergom 2001, 147–199.
- VUKOV 2004 VUKOV Konstantin: *A középkori esztergomi palota épületei* (The Buildings of the Medieval Palace of Esztergom). Budapest 2004.
- WICK 1941 WICK Béla: *Kassa története és műemlékei*. Kassa 1941.
- WOOD 1985 WOOD, Margaret: *The English Mediaeval House*. London 1985. [Az 1965. évi kiadás reprint változata.]
- WOOLGAR 1999 WOOLGAR, Christopher M.: *The Great Household in Late Medieval England*. New Haven – London 1999.
- ZEUNE 1997 ZEUNE, Joachim: *Symbole der Macht. Ein neues Bild der mittelalterlichen Burg*. Regensburg 1997.
- ZEUNE – DUNN – DRESEN 1997 ZEUNE, Joachim – DUNN, Mike – DRESEN, Peter: Abenberg und Cadolzburg – zwei Hohenzollernburgen. *Burgen und Schlösser* 38 (1997) 16–26.
- ZOLNAY 1970 ZOLNAY László: Magyar szakácsok a középkorban (Hungarian Cooks in the Middle Ages). *A Magyar Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve* 1 (1970) 45–70.
- ZOLNAY 1978 ZOLNAY László: *Kincses Magyarország*. Budapest 1978.
- ŻUCHOWSKI 1999 ŻUCHOWSKI, Tadeusz J.: *Pałac papieski na Watykanie od końca V do początku XVI wieku*. Poznań 1999.
- ZSIRAY – SCH. PUSZTAI 1967 ZSIRAY Lajos – SCH. PUSZTAI Ilona: A salföldi Mária Magdolnáról elnevezett pálos kolostor (Das von Maria-Magdalena genannte Pauliner-Kloster von Salföld). *VMMK* 6 (1967) 247–258.
- ZSO I Zsigmondkori Oklevéltár I. (1387–1399). Összeállította: Mályusz Elemér. Budapest 1951.

KITCHENS OF CASTLES AND MONASTERIES IN MEDIEVAL HUNGARY

Krisztina Orosz

The architectural and functional investigation of medieval kitchens is a neglected area of research in Hungary. While the more representative spaces of castles and monasteries are dealt with comparatively much, the researching of outbuildings and service areas has been relegated to the background.

Because of large-scale destruction, the great majority of medieval kitchens in historical Hungary are known mostly from archaeological excavations and from archive photographs and surveys. The overwhelming number of the kitchens of medieval castles in Hungary came into being in the fifteenth century or in the first half of the sixteenth century. Unfortunately, we have very few data from the time before the end of the fourteenth century. We can only assume that Hungarian kitchens in the Árpadian era must have been mostly detached wooden buildings inside castles (e.g. Márianosztra-Bibervár), or if in a given castle there was a room with a fireplace, then that this may possibly have been used not only for heating, but for cooking also (e.g. Visegrád, Salomon Tower).

We encounter the most complex kitchens at the royal court, in the palaces of Buda and Visegrád. In the case of the royal palace in Buda, we know from a woodcut made in 1493 and featured in Schedel's *Weltchronik*

that the great kitchen of the palace with its characteristic pyramidal and conical chimneys stretched along the Danube side of the building. The remains of its substructure were uncovered by excavations in the 1950s. Significant standing wall remains from the fifteenth-century kitchen complex of the royal palace of Visegrád have survived on two sides of the main entrance to the palace. In the age of King Sigismund (1387–1437), the great kitchen occupied a space approximately 28 m long in the southwest palace. This kitchen lost its original function in the age of King Matthias (1458–90). Another part of the kitchen complex in the age of King Sigismund extended north from the palace's main entrance. This consisted of a small kitchen, two storerooms (?) and a large stone-lined cesspit. The Matthias-era great kitchen of the palace was elaborated on the area of the storeroom (?) stretching northwards from the cesspit.

Apart from the kitchen complex in the Visegrád palace, another kitchen, too, existed in the fifteenth century which has been identified by research as a privy kitchen. Here the cooking was undertaken for the king and his family, and possibly also for his closest confidants. In the northeast corner of the privy kitchen, which was created on the first floor of the northeast palace, a hearth built from a row of bricks could be found. In the Matthias era, a structure east of the hearth was fashioned outside which included an oven. In the archbishop's palace in Esztergom, too, the existence of a privy kitchen may be assumed. Here, in the palace wing above the Danube, kitchens occupied two levels. The ground-floor kitchen was probably in existence as early as the fourteenth century and supplied the residential tower: this may have been the privy kitchen. This kitchen was rebuilt in the fifteenth century. It consisted of two parts: a barrel-vaulted preparing room and a room where the cooking was performed; above the last mentioned there rose a pyramidal chimney lined with glazed roof tiles. The fifteenth-century kitchen on the upper floor served the great hall to the north of it. According to a 1595 engraving, there may at one time have been a tall chimney above this upper kitchen also.

Besides Buda and Esztergom, kitchens topped with a pyramid-shaped chimney existed in Somló, Lánzsér and Solymos castles, and probably in numerous other Hungarian castles, too. Of these kitchens, the ones at Somló and Lánzsér (Landsee, Austria) are still almost completely intact. The kitchen at Solymos (Șoimoș, Romania), which can probably be dated to the second half of the fifteenth century, is known today only from nineteenth-century photographs and surveys. The kitchen of Somló Castle was in all likelihood built in the second half of the fifteenth century. Above a space with a rhomboid-shaped ground plan rises a pyramidal chimney with an octagonal ground plan. In the southeast wall of the room a stone basin with a waste pipe can be seen: this may have been used to pour away waste water from the kitchen. Stone basins similar to the one at Somló are known from the kitchens at the castles of Csővár and Lánzsér. Next to the kitchen there may at one time have been a preparing room. In West European castles of the fourteenth–fifteenth century, it was common for the kitchen and the spaces belonging to it (storerooms, cellar) to be located in one tower of the castle. In Hungary, a kitchen tower may be assumed in the case of Lánzsér Castle. The kitchen, situated in the south part of the inner castle and built between 1460 and 1485, occupied space in the first-floor part of a tower. Next to its door, which opened onto the inner courtyard, is a window with a segmented arch. This may have been a serving hatch. Above the space rises a chimney with an octagonal ground plan. The ground-floor space in the tower at one time probably functioned as a storeroom for the kitchen.

Whereas the previous kitchens were placed near the great hall, the ones below occupied space in a separate service wing comparatively far from the rooms used for living and eating. In the castellum at Botszentgyörgy erected in the late fifteenth century, the kitchen was established in the north space of the three-space west wing of the castellum. In its northwest corner was a hearth built out of bricks. On the basis of a charter from 1538, we know that at least two kitchens must have existed in the castellum in the mid-sixteenth century. The kitchen of Füzér Castle can be found in the service wing, built around 1500, that extends along the northeast part of the castle courtyard. In its middle were placed four columns, which, however, were erected only in the 1560s. Before rebuilding, this space may have functioned as a kitchen. Before the sixteenth century, cooking must have been performed in the place occupied by the northwest wing of the castle.

In Hungarian castles, comparatively high hearths built from stone and/or brick can be pointed out only from the sixteenth century onwards (Diósgyőr, Szigliget). However, we cannot exclude that they existed earlier also. Possible earlier examples may have perished in the course of the centuries; none has yet been excavated. The water supply for castle kitchens was mostly furnished by a well or cistern located in a courtyard near the kitchen. Baking ovens that belonged to the kitchen are for the time being known only

from the castle kitchens at Visegrád and Diósgyőr. However, these were such that the baking space was not in a wall, but was placed beyond it: only the opening to these ovens was in the kitchen. From as early as the sixteenth–seventeenth century, separate bakehouses/baking rooms next to kitchens are known from numerous castles (e.g. Fraknó/Forchtenstein, Austria; Füzer; Sümeg). However, the written sources show that there were bakehouses in Hungarian castles (e.g. Szentgyörgy/Bielý Kameň, Slovakia; Bazin/Pezinok, Slovakia) as early as the first half of the fifteenth century.

In medieval monasteries, the kitchen of the monks was generally located in the wing opposite the church. In the case of the Cistercians, we encounter this solution almost invariably; in the case of other orders, either this arrangement applied or the kitchen of the monks was to be found in the west wing. The monastic kitchens that are mentioned below were built between the twelfth century and the first half of the sixteenth century.

In the monastery at Pásztó, which was at first Benedictine and then, from 1190, Cistercian, buildings were connected to the west and east ends of the church. The refectory was accommodated in the west wing, and a kitchen was built onto its southern end. Two smaller spaces next to the refectory may have served storage purposes. At the Benedictine abbey at Kána, the kitchen may have been the middle space in the west wing of the monastery. There, in front of the south wall, traces of a fireplace have been found. In the Benedictine abbeys at Pécsvárad, Somogyvár and Rudina (Croatia), the kitchen was accommodated in the wing opposite the church. In Pécsvárad, the kitchen of the monks may have been in the west part of the south wing from the thirteenth century onwards. In Somogyvár, there was a cellar under the kitchen; a flight of stairs to the cellar was on the east side of the room.

In the monastery at Pilis, the principal monastery of the Cistercian order in Hungary, the location of the kitchen is for the time being uncertain. In our opinion, the kitchen may have been the square room to the east of the refectory situated in the west wing. In another monastery of the order, the one at Bélápálfalva, the kitchen has been likewise localised, to the south wing. The middle space of the wing was the refectory; and the kitchen may have been to the west of this.

The thirteenth-century kitchen of the Dominican nunnery on the Margaret Island (Budapest) was created in the southeast corner of the nunnery. In the southeast corner of this space, there was a brick-built quarter-round-shaped fireplace. In the fifteenth century, in the service courtyard, a new, two-room building was erected for the kitchen that was connected to the south wing of the nunnery. In one of the walls of the room, a stone waste conduit with a curved bottom that served the pouring away of waste water has been preserved. In the Dominican monastery in Buda, the kitchen of the monks was in the north wing, next to the refectory. The kitchen of the building of the Poor Clares in Óbuda, a convent which was built in the fourteenth century, may have been the square space in the south wing; this space was west of the refectory. In the monastery of the Observant Franciscans in Ozora, the kitchen may have been in the space built onto the south wing subsequently. In its northeast corner, a brick base 114 × 102 cm has come to light that may have been part of a hearth.

The Observant Franciscan monastery at Visegrád was founded by King Sigismund of Luxemburg (1387–1437) in the first half of the fifteenth century. Measuring approximately 6 × 7 m, the kitchen of the monastery came into being in the west wing, to the north of the refectory. The middle part of the kitchen was occupied by a hearth, which was built in the early sixteenth century. The surface of this was beaten clay. The foundations of pillars and post-holes found at the four corners of it indicate that at one time it must have featured a chimney supported by four pillars.

In the Dominican monastery at Kolozsvár (Cluj-Napoca, Romania), the kitchen was created in the north wing. The northern part of it was vaulted and the southern part was covered by a flat wooden ceiling. In the northern part, cooking took place under a chimney. On the wall opposite the south entrance to the kitchen, traces of water-pipes have survived. In the east wall of the room, towards the refectory, there was a serving hatch which at one time was supplied with twin oak doors. There survives, likewise from the late fifteenth century, a serving hatch at the Dominican (before 1478 Benedictine) monastery at Vértesszentkereszt that is much simpler than the one at Kolozsvár. This opening, however, was made in the wall between the winter refectory and the summer one. A pillar standing in the southeast part of the kitchen at Vértesszentkereszt may have supported a chimney built out of brick.

With regard to the monasteries of the Pauline order (the Order of St. Paul the First Hermit), a Hungarian order, we have almost no knowledge of the functional arrangement of the spaces in the monastery buildings. While in the case of the Cistercians the kitchen generally had a fixed place in the monastery,

with the Paulines probably no such regulation applied. In Salföld, the kitchen (late fifteenth–early sixteenth century) came to light in the west wing of the monastery, to the north of the refectory. A pillar excavated in the south-western part of the space may at one time have supported the kitchen's chimney. The early sixteenth-century kitchen in Felnémet-Almárvölgy's Pauline monastery, which was founded in the mid-fourteenth century, occupied space in a building joined onto the northeast part of the cloister. The refectory, strangely, was created in the east wing. On the basis of the large amount of kitchen waste found in a narrow space next to it, we think it conceivable that the kitchen may have been in this last-mentioned space in the fourteenth–fifteenth century. The water supply of the monastic kitchens investigated was mostly ensured by wells dug in the cloister garth or by fountains. Piped water is known from the kitchen at Kolozsvár.

KORA ÚJKORI ERŐDÍTÉSEK RÉGÉSZETI KUTATÁSA 1996–2006 KÖZÖTT

Tomka Gábor

Az alábbiakban a kora újkori magyarországi erődítéseknek az elmúlt évtizedben végzett régészeti kutatásairól igyekszem tájékoztatást adni. Az áttekintett korszak az 1526–1711 közé eső éveket öleli fel. Az alsó korszakhatárt a mohácsi csata után megélénkülő és rövid időn belül a középkoriaktól eltérő építészeti megoldásokat alkalmazó hadi építészet indokolja, míg a felső arra utal, hogy legkésőbb a Rákóczi-szabadságharc után, a megelőző évszázadok hadi építményeinek többségét felhagyták. Ami a vizsgált terület kiterjedését illeti, terjedelmi okokból nem vettem figyelembe a 16–17. századi országhatárokat, hanem csupán a mai Magyarország területére eső objektumokat tárgyalom. E korlátok miatt itt nem lehet szó a végvári rendszer áttekintéséről, hanem annak csak egyes, a kutatás véletlen-

szerűsége miatt közel egyszerre vizsgált elemeit – akár egy töredékes mozaik darabkáit – vethetem össze. Munkámban a részletesebb közlések mellett alapvetően az ásatási jelentésekre támaszkodtam, különös tekintettel a *Régészeti kutatások Magyarországon*, a *Műemlékvédelmi Szemle*, illetve a *Castrum* című kiadványsorozatokban megjelent publikációkra, valamint a *Várak*, *Kastélyok*, *Templomok* című, népszerűsítő periodikára.

A közölt anyagot tematikusan rendeztem, ami vázlatos kronológiai és részben földrajzi csoportosításokra is lehetőséget nyújtott. Ez utóbbi azonban a fentiek miatt csupán arra korlátozódik, hogy külön tárgyalom a nagyobb részben a Magyar Királyság, kisebb részben az Oszmán Birodalom területén végzett építkezéseket.

KAPUVÉDMŰVEK

A 16. század során a kapuk védelmére létrehozott előművek közül a budai vár Nagyroncellájának építéstörténetét Végh András ugyan már több mint másfél évtizede tisztázta,¹ azonban eredményei még mindig nem váltak széles körűen ismertté.² Ezért célszerűnek tűnik itt is megemlíteni, hogy a korábbi, ingadozóan Zsigmond, illetve Mátyás korára keltezett védművet kétségtávol Szapolyai János uralkodása alatt emelték. A pécsi barbakánról Bodó Balázs valószínűsítette, hogy a korábban a 15. század végére keltezett építmény csak az 1530-as években készült.³ Csókakő várában a kaputorony előtti területen folytatott állagmegőrzési munkálatokhoz kapcsolódó régészeti feltárás bebizonyította, hogy a középkori előzmények teljes lebontásával a török korban alakították ki a barbakánt. Három 16–17. századi járósíntet sikerült elkülöníteni. A mélyebb szinten kialakított elővédműből faszerkezetű feljáróval lehetett a középkori eredetű kaputoronyba feljutni.⁴ A nógárdi vár barbakánnak nevezett épületrészeben

2005–2006-ban végeztünk szondázó ásatásokat (1. ábra). A legelső kultúrrétegből esetleg a 15. század végére, de inkább a 16. század első felére keltezhető kerámia került elő. A falelválásból leszűrhető relatív kronológia miatt az építmény falai nem lehetnek egykorúak: keleti fala jelenlegi formájában a külső vár korai periódusával egykorú, míg nyugati falához e periódus utólagosan épült hozzá. Szűk bejárata a déli oldalon nyílt, lehetőséget adva ezzel a védőknek, hogy a belső várból tűz alá vegyék a támadókat. A keleti oldalt csak a 17. században töltötték fel, addig a barbakán és a belső vár kapuja közötti szintkülönbséget más módon kellett

¹ VÉGH 1992, 124.

² WINKLER 2003, 30.

³ BODÓ 2006, 36–40. A szerző felveti a siklósi vár barbakánjának kései datálását is.

⁴ *RégKut* 1998 (2001) 141–142. (Hatházi G. – Kovács Gy. – Kulcsár M.).

1. ábra. Nógrád, vár. Kapuvédmű nyugatról. A várfal és a kapuvédmű közötti falelválás jelölésével.

Fotó: Tomka Gábor

Fig. 1. Nógrád, castle. Gate defence work from the west. With indication of the division between the castle wall and the defence work. Photograph by Gábor Tomka

leküzdeni. Használati idejének utolsó korszakát I. Lipót 1699-ben vert ezüstpénze jelezte. Ez idáig úgy tűnik tehát, hogy a 15–16. század fordulójától a mohácsi csatát követő zavaros évtizedekig „késő

középkori jellegű”, elsősorban kézfegyverekre és szakállas puskákra méretezett védművekkel próbálták a várkapukra irányuló támadásokat megfékezni.

ERŐDÍTÉSEK A 16. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN ÉS KÖZEPÉN

A 16. század első felének legnagyobb szabású katonai építkezésére Budán került sor, amelyről Végh András meggyőzően mutatta ki, hogy zömmel az 1530–1541 közötti időszakban végzett munkákat foglalja magában (2. ábra). A Várhegy alacsonyabb és a Gellért-hegy irányából könnyen belőhető déli részére ekkor építik az alul scarpás, hengertagos övpárkánnyal tagolt kapuvédő rondellát, mely egy

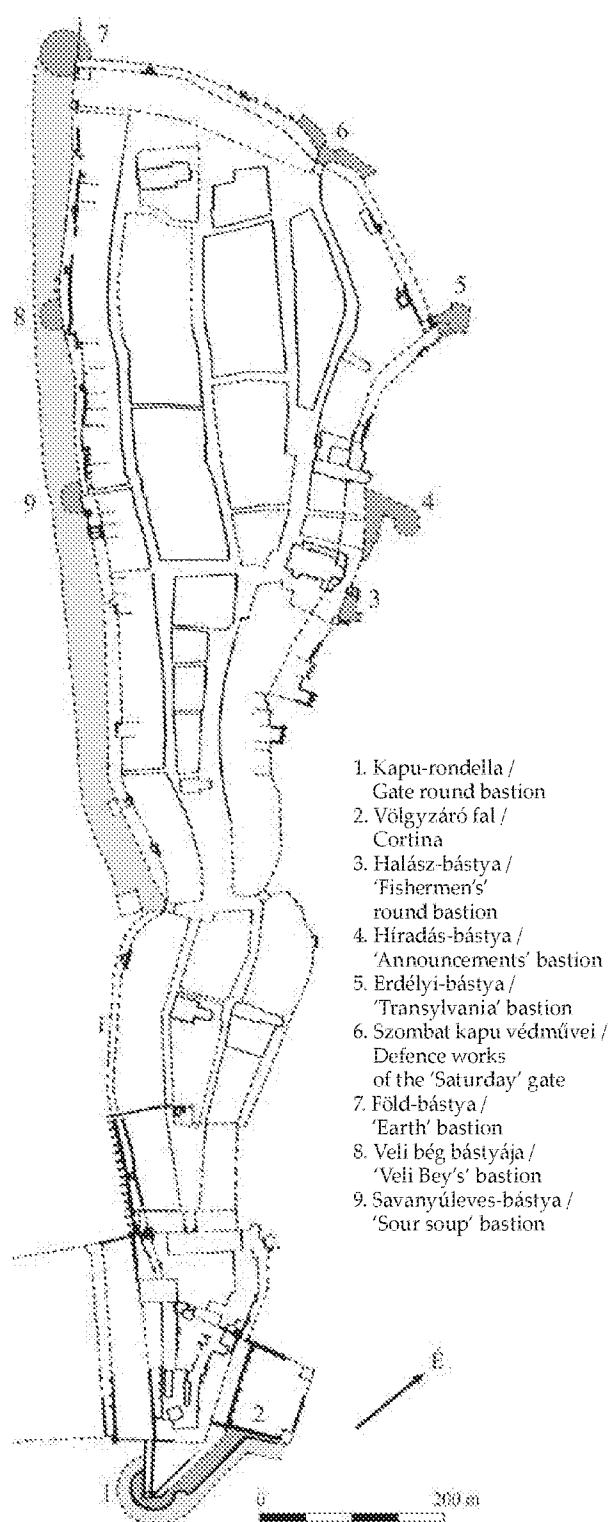
későbbi ostrom utáni helyreállításkor kapta jelenleg is látható, a lőrés tetejéig rézsús külső homlokzatát. A Várhegy délkeleti részén a Dunáig újabb völgyzáró fal épült, melyben kazamatafolyosó húzódott. A Várhegy északkeleti részén ekkor épülhetett az Erdélyi-bástya, mely a topográfiai viszonyok miatt hosszú nyakkal kapcsolódik a várfalhoz.⁵

Esztergom erődtéseit újabban Horváth István⁶ és Tolnai Gergely munkája⁷ tárgyalta. A legkorábbi kora újkori erődtések a Vitelli és Tornielli építések által az 1543-as ostrom előtt épített védművek. A vár keleti kapuját délről védő (Kapu) rondella fala

⁵ Végh 1997, 297–299.

⁶ Horváth 2002, 71.

⁷ Tolnai 2004, 49.

2. ábra. Buda, vár. Az 1526–1541 között épített védművek. VÉGH 1997, 307. nyomán.
Sötétszürke: védművek, falak; világosszürke: árok
Fig. 2. Buda, castle. Defences built between 1526 and 1541, after VÉGH 1997, 307.
Dark grey: defence works, walls; light grey: moat

kívül rézsűs, belsejében két szinten álltak boltozott ágyúkamrák. Így formáját tekintve inkább ágyútoronynak, mint rondellának tekinthető. Esztergom második török megszállása után helyreállították. A kaputól északra fekvő, különös, L alakú Budai-torony építése a többágú lőréses és a lőporfüst-elvezető kürtő maradványa alapján a 16. század első felére, közepére tehető (3. ábra). Tolnai Gergely alaprajzi párhuzamként a kőszegi Öregtoronyt idézi, 1531–1549 közötti datálással. A Víziváros északi végén a Malom-bástya egy olaszbástya részlete, többágú lőrésesekkel. A védművet 1543-ban Várdai Pál építtette.

2000-ben a regéci vár északi, átépített tornyának kutatása során Simon Zoltán megállapította, hogy az 1530-as években átépített torony északkeleti sarkához kerek, eredetileg háromszintes, háromágú lőrésesekkel ellátott védmű csatlakozott (4. ábra).⁸

A 16. század első felének magánföldesúri megrendelésű védelmi építkezéseiről a mai Magyarország északkeleti részében Perényi Péter egykori birtokain az elmúlt évtizedben végzett kutatások adnak pontosabb képet. A főúrnak az 1530-as években megkezdett sárospataki építkezései az utóbbi évek kutatásai során mind világosabban állnak előttünk. Détszhy Mihály komoly forráskutatásokra alapozott összefoglalója mellett⁹ Feld István, valamint Dankó Katalin ásatásai és falkutatásai szolgáltatnak új adatokat, többek között a város északnyugati bástyájáról és az alaposan megkutatott Vörös-toronyról.¹⁰

Az ónodi vár bástyás falóvének helyreállítását megelőző kutatás éremlelettel is megerősítette a tipológiai alapon eddig is sejthető 16. század közepe körüli építést. A belül faszerkezetes, eredetileg vélhetőleg kétszintes, rézsű nélküli, négyzetes bástyák az övezőfalakkal egy időben készültek (5. ábra).¹¹

Füzéren a kaputorony előtti bástya építéstörténetét Simon Zoltán monográfiájában ismertette.¹² A korábban kutatott egri Varkoch kapu bástyájával együtt immár meglehetősen jól körvonalazható egy, a 16. század közepén működő, „magánalkalmazásban álló” építőmesternek, Alessandro Vedaninak Perényi Péter szolgálatában végzett tevékenysége.

⁸ RégKut 2001 (2003) 197. (Simon Z.).

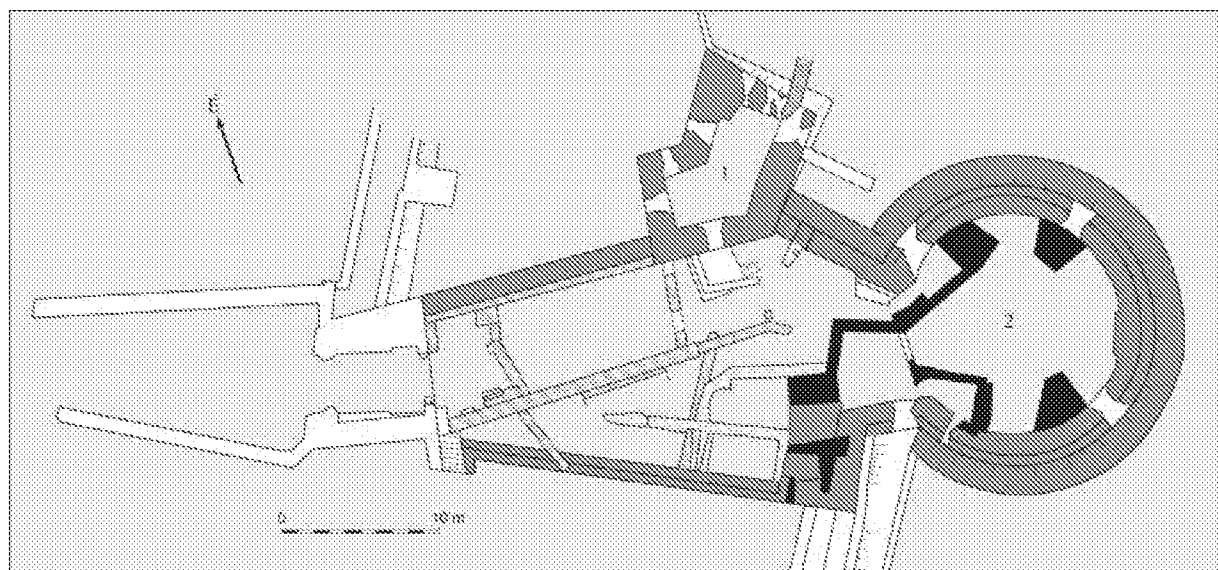
⁹ DÉTSZHY 1989; DÉTSZHY 1996.

¹⁰ FELD – SZEKÉR 1994, 169.

¹¹ TOMKA 2000, 186–187. 2003-ban a nyugati fal bermájából került elő egy I. Ferdinánd-denár.

¹² SIMON 2000, 22–24.

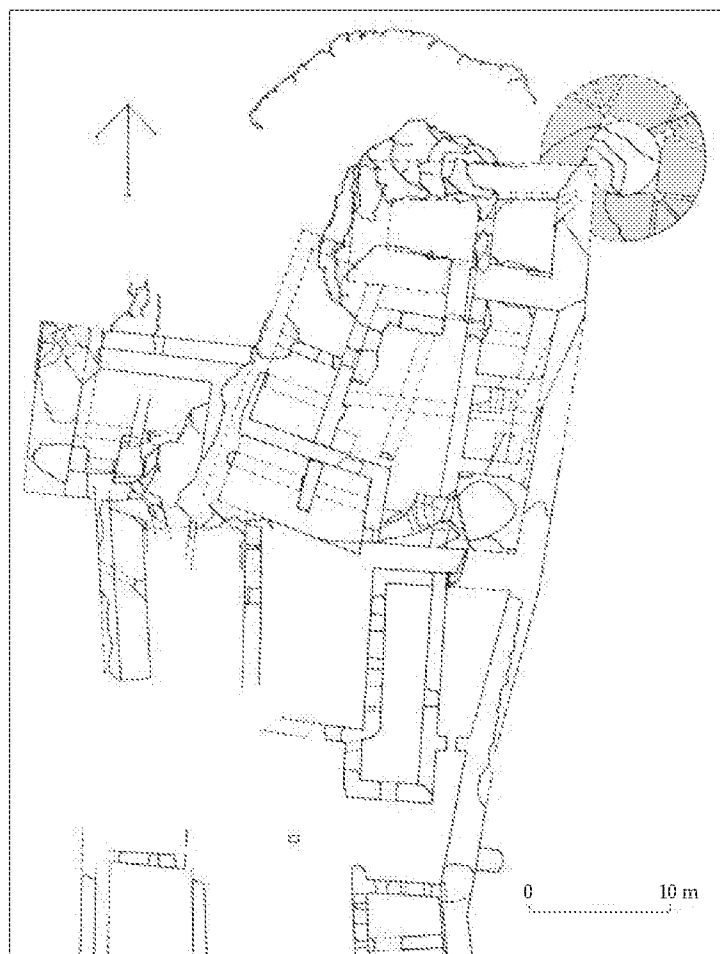

3. ábra. Esztergom, vár. A kapuvédzművek alaprajza. NAGY 1971, 195. és TOLNAI 2004, 64. nyomán átrajzolta: Réti Zsolt.

Szürke: 16. század; fekete: 17. század. 1. L alakú Budai-torony; 2. Kapu-rondella

Fig. 3. Esztergom, castle. Ground plan of the gate defences. Redrawing by Zsolt Réti after NAGY 1971, 195 and TOLNAI 2004, 64.

Grey: 16th century; black: 17th century. 1. L-shaped 'Buda' tower; 2. Gate round bastion

4. ábra. Regéc, vár. Összesítő alaprajz, RégKut 2002 (2004) 261. (Simon Z.) nyomán.

Szürkével kiemelve a 16. századi kerek védzmű

Fig. 4. Regéc, castle. Composite ground plan, after RégKut 2002 (2004) 261. (Simon, Z.).

The 16th-century round defence work is indicated in grey

5. ábra. Ónod, vár.
Alaprajz.

Révész László
és Tomka Gábor
ásatási felmérései
alapján készítette:
Réti Zsolt.

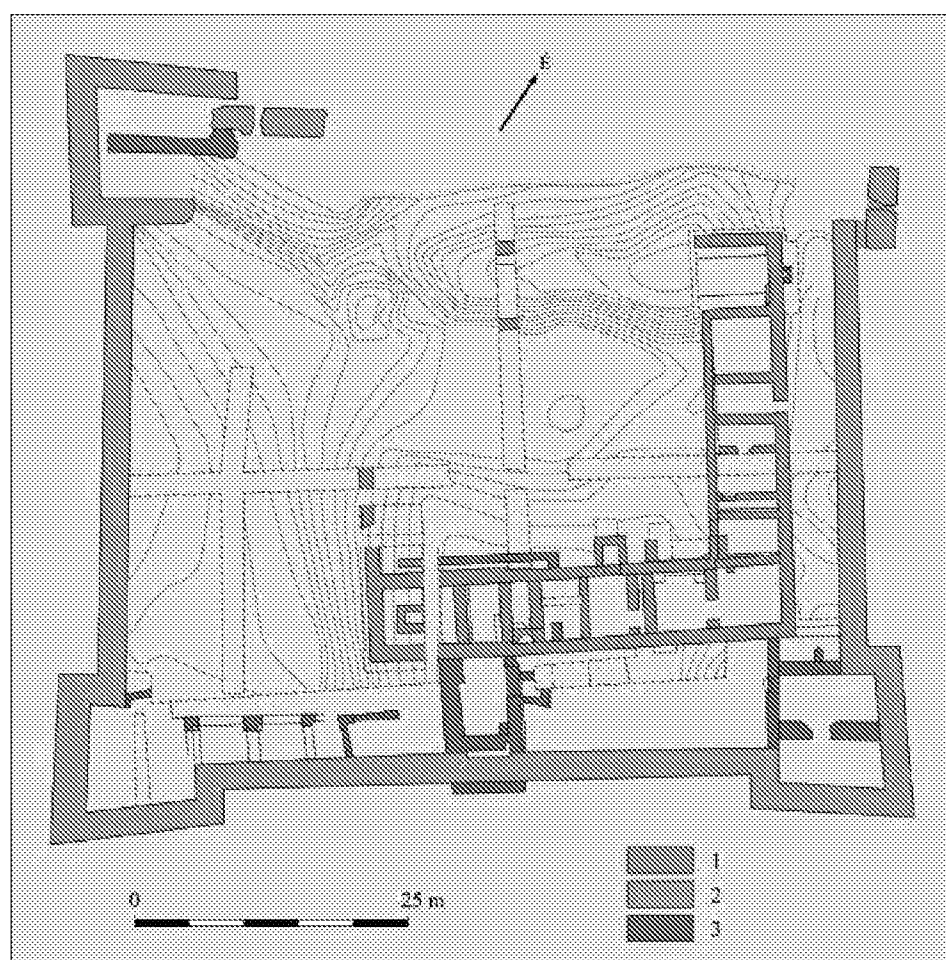
1. 14. század–
16. század eleje;
2. 16. század közepe;
3. 17. század

Fig. 5. Ónod, castle.

Ground plan.

Digital drawing
by Zsolt Réti
on the basis
of surveys
by László Révész
and Gábor Tomka.

1. 14th–early 16th
century;
2. Mid-16th century;
3. 17th century

BÁSTYÁS ERŐDÖK A 16. SZÁZAD MÁSODIK FELÉTŐL

A jelentősebb erődítményeket a 16. századtól rendszerbe szervezett, nagyméretű bástyákkal látták el. A mai Magyarország területén az egyik legfontosabb, méreteivel is kiemelkedő vár vagy inkább erődített város, Győr régészeti kutatásában kisebb lépésekre nyílt mód az elmúlt évtizedben. A Bástya utcában 2005-ben feltárt kötőgátszakaszon a téglafal tövét, vélhetőleg a Mosoni-Duna közelsége miatt, négyzetes kőlapokkal burkolták. A Bástya utca 43. szám alatti telken feltárt falszakasz a színház helyén 1972-ben megfigyelt módon épült. A téglafal belső oldalához támpillérek csatlakoztak, melyek a belső oldal földtöltését és a falakat rugalmas módon, mégis szilárdan kapcsolták össze.¹³ Ezt az építési módot gyakran alkalmazták, bár elsősorban későbbi, 17. századi példák említhetők. Az utóbbi években hasonló módon erősített falszakasz került elő a veszprémi vár délnyugati, az 1660-as évek táján épült bástyájának nyugati oldalán,¹⁴ a nógrádi vár

– sajnos régészeti kutatás nélkül helyreállított – Új-bástyájában és az északnyugati kettős falon (1627 körül),¹⁵ valamint a szendrői vár délkeleti bástyájának az 1660-as évekre tehető átépített szárnyfalában.¹⁶

Emődi János váradi megfigyeléseivel¹⁷ egyezően Szendrőn is tapasztalható, hogy a bástyák füle, illetve a szárnyak töve és a kötőgátak indulása azonos fázisban épült ki. A délkeleti bástya második periódusában megépült a déli kötőgát keleti csomópontja is, valamint a déli (Wesselényi-) bástya szintén második periódusában egyértelműen látszott a bástyától keletre, a kurtinán a fázisváltás.¹⁸

¹³ RégFüz Ser I. No. 51. (2001) 182. (Tomka G.).

¹⁴ RégFüz Ser. I. No. 48. (1997) 113. (Rainer P.).

¹⁵ RégKut 2002 (2004) 246. (Tomka G.).

¹⁶ Összesítő alaprajz: TOMKA 2004, 21.

¹⁷ EMŐDI 1998, 10.

¹⁸ RégKut 2001 (2003) 219. (Tomka G.).

Egyes királyi kézbe vett, jelentősebb váraknál a terepadottságokkal dacolva heroikus erőfeszítésekkel tették a korszerűbb, nagyobb alapterületű védművek kivitelezésére. Domokos György Ottavio Baldigara tevékenységéről írott könyvéből megismerhetjük például az egri vár kiépítésének grandiózus és részben meg is valósított tervét.¹⁹

Hasonlóképpen a vár platója elé ugró, óriási feltöltést igénylő bástyákkal próbálták korszerűsíteni a nógrádi várat.²⁰ Ilyen, a várdomb platójából kiugró bástyái voltak a szendrői Felsővárnak is. Az 1660-as években itt sor került a déli oldalon, a lejtő irányában egy jelentős bővítésre is.²¹

KÜLSŐ VÉDVONALAK

A fő védőöveket elsősorban a 17. századtól kísérő, külső erődítési vonalak régészeti kutatása ma még gyerekcipőben jár. A képi források és az egykori valóság összevetése csak további régészeti kutatások révén lehetséges. A győri vár külső erődítésrendszerre továbbra is elsősorban a tervrajzokról és felmérésekről ismert. A vár déli fala előtt nagyobb területen 2000-ben folyt régészeti megfigyelés, azonban nem sikerült a 17. századi külső erődítmények romjait elkülöníteni.²² Tóth János Attila részben víz alatti

régészeti módszerekkel vizsgálta a Radó-sziget előzményeként épített, nyugati külső védművek maradványait. Az általa talált falazatok a Montecuccoli kori bélyeges téglák alapján részben a 17. századból származnak.²³ Székesfehérvárott Siklósi Gyula az ostromábrázolások és Wathay Ferenc leírása szerint 1602-ben emelt kapu előtti földvédmű vízszintesen lefektetett karókból és földből készült alapozásának részletét tárta fel.²⁴

SÍKVIDÉKI VÁRAK VÉDMŰVEI

Sík vagy közel sík terep esetében megpróbálkozhattak szabályosabb alaprajz kialakításával. A nagyobb létszámú katonaság befogadásához szükséges nagyobb alapterületet ilyenkor rendszerint a várhoz tartozó mezőváros általában csak palánkkal történő megerősítésével érték el, a várat pedig korszerű védőövvel vagy legalább védművekkel látták el. Ezek az erődítmények a kis hegyi váraknál komolyabb katonai erőt képviseltek, de a fő erődökhöz erejük nem volt mérhető.

Ónodon például az eleve közel négyzetes középkori várat vették körül négybástyás, négyzetes falövvvel,²⁵ s talán szintén a 16. század közepére tehető a szendrői Alsóvár két épületszárnyának végére

épített ágyútoronyszerű, többszintes bástya építése.²⁶ Szécsényben csupán egy kis ötszögű bástyát vagy ágyútoronyocskát építettek a vár délnyugati oldalára. Délkeleten rondellaszerű építmény készült. A Forgách-kastély 2005-ös rekonstrukciója során mindkettő feltárását elvégezte Majcher Tamás és F. Bodnár Katalin.²⁷ Kaposvárott 2000-ben kerültek elő Magyar Kálmán ásatásán a részben a késő középkorra, részben a török korra datált téglafalak.²⁸ Pápán az Esterházy-kastély kutatása során találta meg László Csaba az egykori külső vár délkeleti sarkában a legkésőbb 1600 táján épített újolasz téglabástya maradványait.²⁹

¹⁹ DOMOKOS 2000, 44–45.

²⁰ Az utóbbi években elkészült a romok digitális felmérése a Geotrack Kft. munkája nyomán.

²¹ TOMKA 2002a, 115.

²² *RégKut* 2000 (2003) 142. (Szőnyi E.).

²³ *RégKut* 2003 (2004) 222. (Tóth J. A.).

²⁴ SIKLÓSI 2002, 90.

²⁵ TOMKA 2000, 186.

²⁶ TOMKA 2002a, 104.

²⁷ *RégKut* 2005 (2006) 320–323. (F. Bodnár K. – Majcher T. – Tomka G.). Figyelmetlenségemből a jelentésről lemaradt F. Bodnár Katalin és Majcher Tamás neve. A feltáróktól ezúton is elnézést kérek.

²⁸ *RégKut* 2000 (2003) 155–156. (Magyar K.).

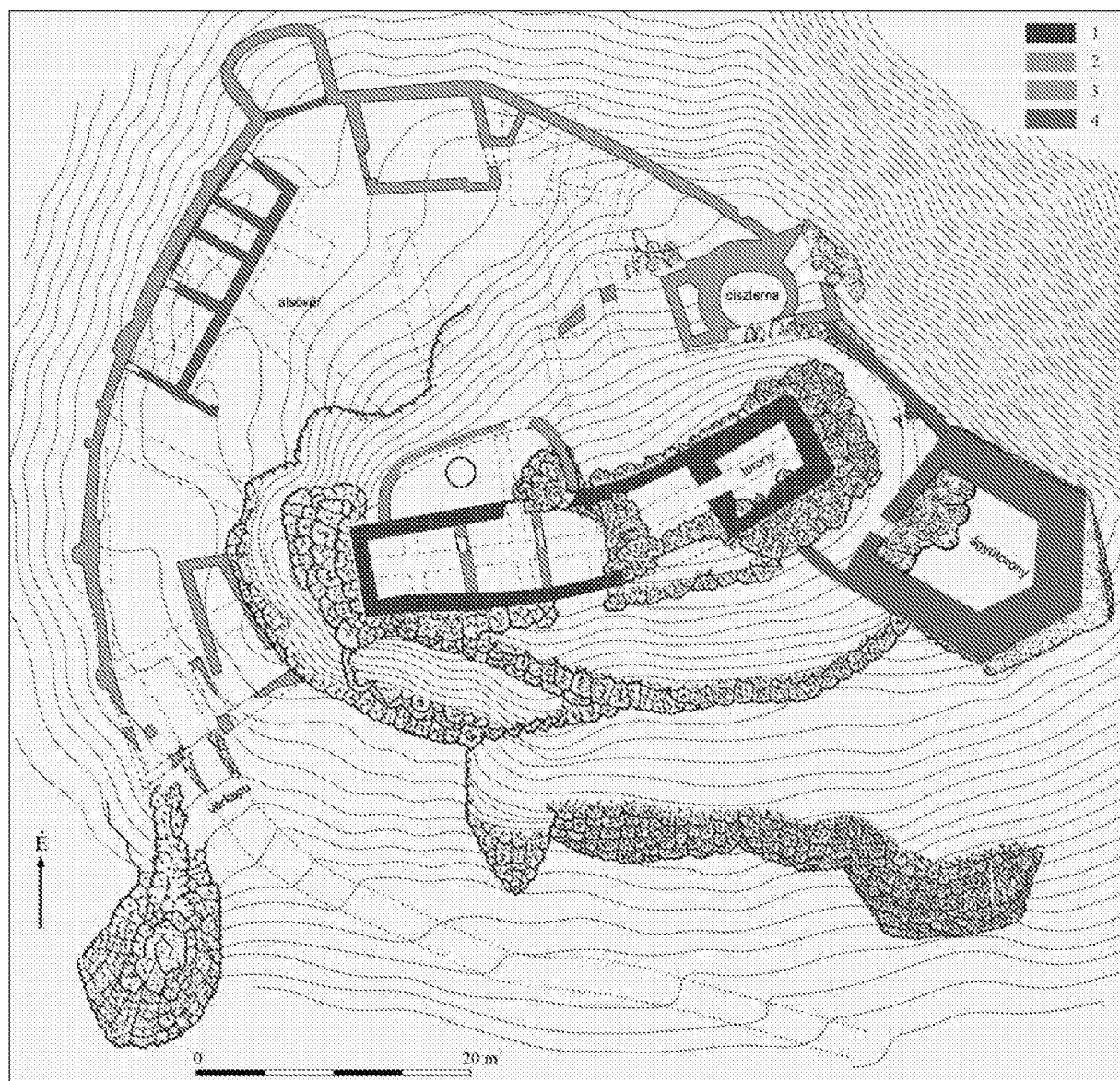
²⁹ BARTOS – LÁSZLÓ 2002, 94.

KÖZÉPKORI HEGYI VÁRAK VÉDMŰVEI

A késő középkori várak jelentős részét a 16–17. században korszerűsítve tovább használták. Az élesebb kiemelkedéseken álló várak teljes modernizálását a szűk alapterület, a szabálytalan és meredek lejtők gátolták. Az efféle erősségekből korszerű erődöket szinte lehetetlen volt kialakítani. Rendszerint magánkézben is maradtak, s tulajdonosaik

egy-egy védmű, illetve alsóvár (párkány) kiépítésével meg is elégedtek. A tüzérségi tűznek kitett középkori falazatokat gyakran falköpennyel vastagították meg.

Füzéren kialakítottak egy alsóvárat (párkányt), majd falköpenyezésekkel, tömör elfalazásokkal és földtöltésekkel próbálták a vár ágyúzással szembeni

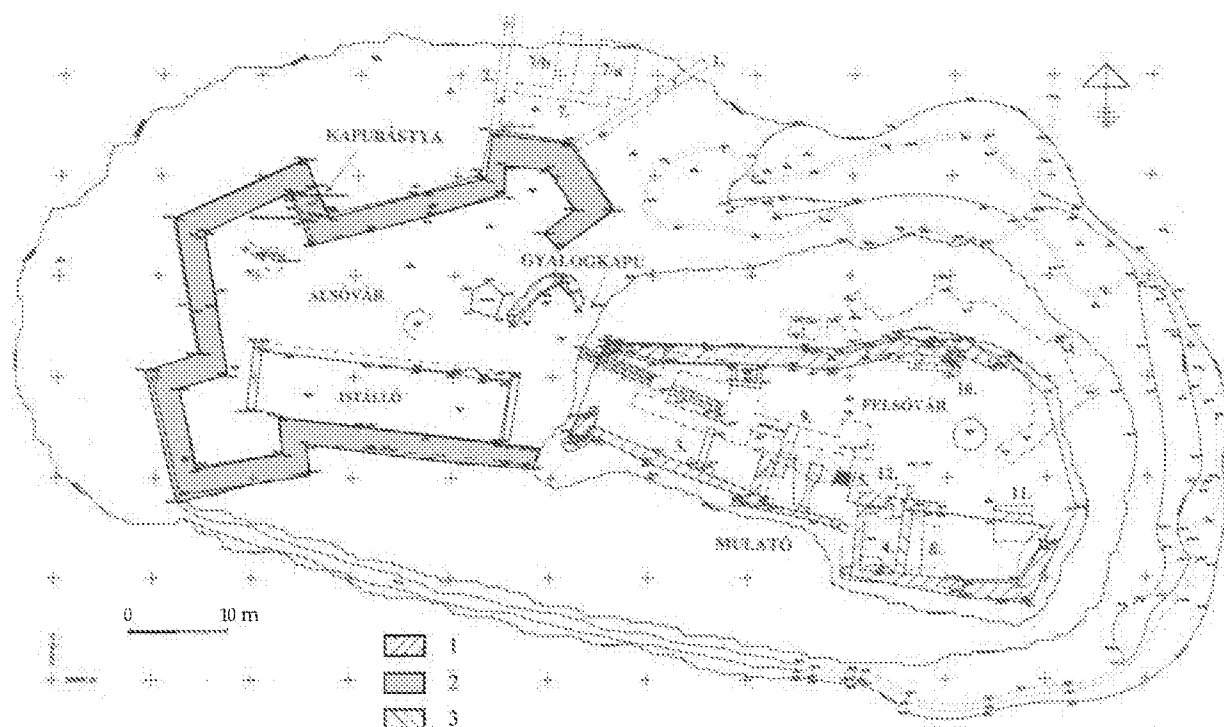

6. ábra. A salgói vár építési periódusai. FELD 2005, 110. nyomán átrajzolta: Réti Zsolt.

1. 1300 körül; 2. 1500 körül (?); 3. 1541 után; 4. 1550 körül

Fig. 6. Construction periods at Salgó Castle. Redrawing by Zsolt Réti after FELD 2005, 110.

1. Around 1300; 2. Around 1500 (?); 3. After 1541; 4. Around 1550

7. ábra. Sirok, vár. Összesítő kutatási alaprajz, 2003. FÜLÖP 2004, 151. nyomán.

1. 13–14. század; 2. 1562; 3. 16. század második fele

Fig. 7. Sirok, castle. Composite ground plan of the research, 2003, after FÜLÖP 2004, 151.

1. 13th–14th century; 2. 1562; 3. Second half of the 16th century

ellenállóképességét növelni.³⁰ Salgó várában ötszögű védművet, az újabb eredmények szerint ágyútoronyt emeltek, és kiépítettek egy alsóvárat a 16. század közepén (6. ábra).³¹ A siroki várat a terpadottságoknak megfelelő, de tökéletesen nem oldalazható falóvvallal vette körül Ország Kristóf 1562-re. A várfalak modern felmérése az utóbbi években készült el (7. ábra).³² Cserépvár régészeti kutatása 2004-ben kezdődött meg. A domborzat

aprólékos felmérése és ennek elemzése után megkezdett feltárások során 17. századi leletanyag bukkan elő.³³ Regécen feltárták és részben helyre is állították az északnyugati bástyát. Itt a védműnek szűk, boltozott kazamatafolyosója éppúgy épségben megmaradt, mint északi gyilokjárójának járószintje. A bástya a 17. században épült. E várban is megfigyelhető volt a középkori falak megvastagítása utólagos köpenyezéssel.³⁴

ŐRHELYEK

Az őrhelyek, górék, tarisznyavárak az írásos forrásokban, stratégiai szerepük csekélysége miatt ritkán jelennek meg, s egykori építészeti elrendezésük rendszerint ekkor is homályban marad. Régészeti kutatásuk éppen ezért tűnik fontosnak. Az elmúlt

évtizedig csupán Tótmegyer³⁵ került sor őrhely ásására.

A győri vár körül pár kilométerre az 1570-es évektől épült ki egy kis megfigyelőpontokból álló jelzőrendszer. E váracska közül a Győrszentiván melletti Andrásvárban végeztünk 1996-ban szondázó ásásokat. Az erősség helyenként mintegy 4 m magasságig álló, mintegy 100 × 75 m alapterületű külső sánca által közrezárt terület közepén konkáv ívnégyszög alaprajzú, megközelítőleg 25 m oldalhosszúságú földhányás van (8. ábra). Ennek részleges átvágásából megállapítható volt, hogy a sánc alsó részét a humuszra elterített habarcsrétegre

³⁰ SIMON 2000, 24, 63–64; *RégKut* 2004 (2005) 218. (Simon Z.).

³¹ *RégKut* 2003 (2004) 279–281. (Föld I.).

³² FÜLÖP 2004, 137.

³³ *RégKut* 2004 (2005) 204. (Szörényi G. A.); SZÖRÉNYI 2005.

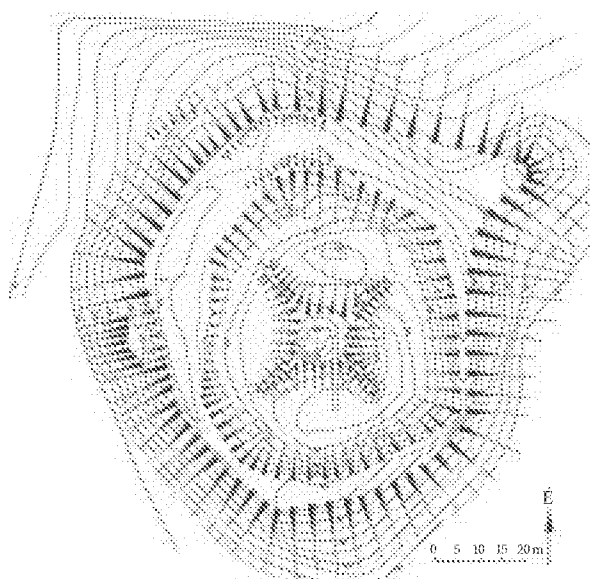
³⁴ *RégKut* 2001 (2003) 207–208. (Simon Z.). Összesítő alaprajz: *RégKut* 2002 (2004) 261. (Simon Z.).

³⁵ PAULIK 1990.

rakott vízszintes gerendák, felső részét faszerkezet nélküli földrétegek alkották. Tetején fal futhatott körbe. A leletanyag a 16. század második felére utalt. A belső sánc közepén tapasztalható mélyedés a központi torony alatti pince helye. Maga a torony négyzetes alaprajzú lehetett, oldalhossza kb. 10 m volt. A tarisznyavár újjáépítését jelzik az 1603–1630 közé keltezhető bélyeges téglák.³⁶

Az oszmánok is készítettek megfigyelőposztokat, hídfőállásokat. Rózsás Márton Drávatamási és Dravagárdony határában figyelt meg egy körülzárt objektumot, melyet török őrhely maradványaként értelmezett.³⁷

8. ábra. Győrszentiván-Andrásvár. Szintvonalas felmérés: Terei György. TOMKA 2002b, 1. ábra nyomán
Fig. 8. Győrszentiván-Andrásvár. Contour survey by György Terei, after TOMKA 2002b, Fig. 1

TÖRÖK KŐÉPÍTKEZÉSEK

1995-ben Budán a Bem téren bukkant elő a vízi-városi (északi) városhatár ágyútoronyának vagy rondellájának északi félköríve. A Végh András által vezetett kutatás megállapította, hogy a rondella falai részben a Bem rakpart alatt rejtőznek. A vizsgált szakaszon az 5 m vastagságú fal függőleges, kváderburkolatú. Két lőrését sikerült feltárni, az ágyúkamrák a boltozat vállának indításáig állnak. Az építmény megmaradt részlete a Duna és a város felől földszinti, míg kívülről négy-öt méter magasságú lehetett. Történeti adatok szerint Arszlán budai pasa emeltette 1565–1566-ban.³⁸

Magyar Károly vezette a középkori palota nyugati falszorosában az Arányi kapu előtti feltárást (9. ábra). A középkori külső támpillérek felhasználásával, azok közébe épült egy, csak alapozásában ismert, patkó alakú, helyzete és jellege alapján 1530–1541 közé keltezhető védmű, melyet átlós támpillérekkel erősítették meg feltehetően már a török foglalás után. A késői török korra, bizonyára az 1684-es ostrom utánra tehető a védmű újabb átalakítása, mely a korábbi falazatokat is magában foglaló trapezoid, „félbevágott legyezőre emlékeztető” alakot nyert. Falának vastagsága 3,5 m, külső oldalát másodlagosan felhasznált, középkori kváderekkel burkolták. A sekély és omladékba ázott alapozás facölöpökön nyugodott, és a felmenő falazatban is megfigyelhetőek voltak a fagerendák lenyomatai.³⁹ A faszerkezet a falaknak nagyobb rugalmasságot biztosíthatott. Hasonló szerkezetet tárt fel újabban Bencze Zoltán az Országház utca 33–35. alatt is.⁴⁰

A török kőépítkezések fagerendákkal történő erősítésére az újabb irodalomból egyébként Esztergomból⁴¹ és Nagyváradról⁴² is lehet példákat hozni. Nógrádon, a Hunyadi utcában Majcher Tamás leletmentése során, 30–40 cm átmérőjű gerendákból álló rács lenyomatát találta meg egy kőalapozásban, amit a város török kori kerítőfalának egyik bástyájának alapozásával azonosított.⁴³

A Gerő Győző által 1959-ben lokalizált budai Arany-bástya területén 1997-ben Magyar Károly, majd 2000–2001-ben Tóth Anikó végzett ásatásokat. A várpalotát a Dunával összekötő védelmi vonal az Arany- és az Ezüst-bástyával az 1684-es ostrom után, annak tapasztalatait felhasználva épült. A bástya szabálytalan sokszög alaprajzú, falazata 2,25 m széles, rézsűzött, s itt is meg lehetett figyelni a merevítő gerendák nyomait (10. ábra). A bástya teljes egészében földdel lehetett feltöltve, az ágyúk az építmény tetején állhattak.⁴⁴

Esztergomban a Várhegy északi végén, a Dunai-rondellában Tolnai Gergely 2000-ben végzett kutatásokat a milleniumi emlékmű felállítását megelőzően.

³⁶ TOMKA 2002b.

³⁷ RÓZSÁS 2002. Lásd még Kovács Gyöngyi és Rózsás Márton tanulmányának vonatkozó részét a jelen kötetben.

³⁸ VÉGH 1997, 299.

³⁹ MAGYAR 2002, 59–68.

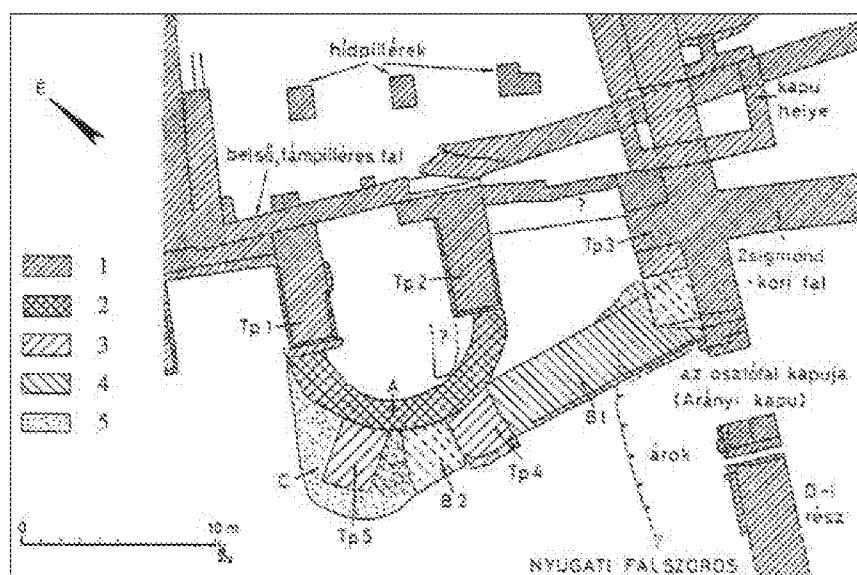
⁴⁰ *RégKut* 2002 (2004) 188. (Bencze Z.).

⁴¹ HORVÁTH 2002, 80.

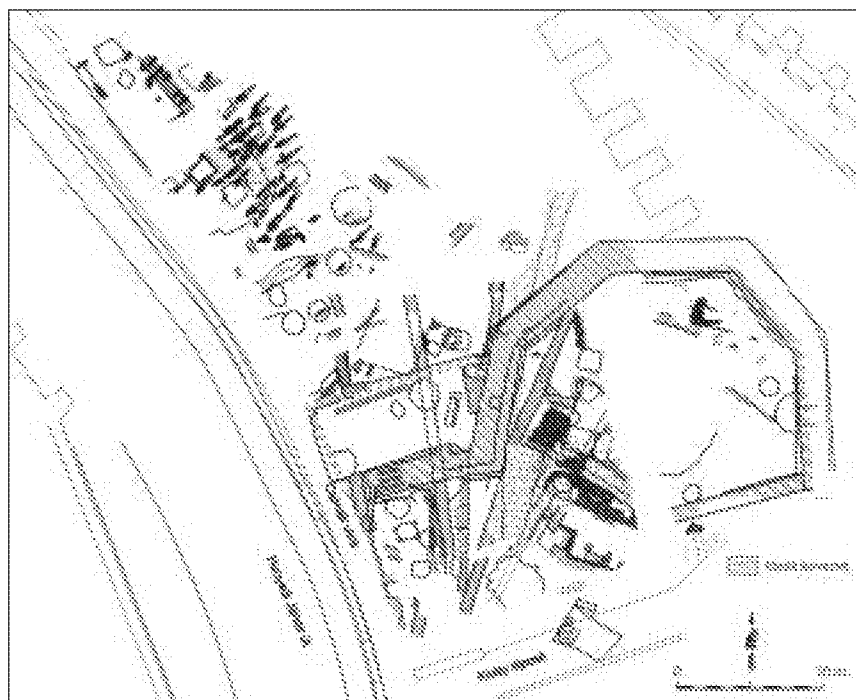
⁴² EMÖDI 1998, 11.

⁴³ *RégFüz* Ser. I. No. 46. (1994) 100. (Majcher T.).

⁴⁴ MAGYAR 2002, 68–70.

9. ábra. Buda, Arányi kapu. Török kori védmű a palota nyugati falszorosában. MAGYAR 2002, 5. ábra nyomán.
1. Középkor; 2. 1530–1541 (?); 3. török kor I.; 4. török kor II. (1684–1686); 5. barokk kor
Fig. 9. Buda, Arányi gate. Turkish-era defence work in the west ward of the palace, after MAGYAR 2002, 5. ábra.
1. Middle Ages; 2. 1530–1541 (?); 3. Turkish era I; 4. Turkish era II (1684–1686); 5. Baroque

10. ábra. Buda. Az Arany-bástya és környékének ásatási alaprajza. RégKut 2001 (2003) 105. (Tóth A.) nyomán
Fig. 10. Buda, ground plan showing the excavations of the 'Golden' bastion and its vicinity, after RégKut 2001 (2003) 105. (Tóth, A.)

A 17. századi török rondella belső területét nagyrészt elpusztította a 19. századi vízmű, sikerült azonban a rondella testében az ágyúkamrákat dokumentálni.⁴⁵ Az 1595–1605 közötti építkezéseket Tolnai Gergely a képi források segítségével elemezte. Az építkezések ekkor főként a lepusztult falak palánkokkal

történő helyettesítésére és a romos palota hadászati felhasználását lehetővé tevő munkákra korlátozódtak. A középkori palota megmaradt részeinek feltöltésére, a falak mögötti földtöltések kialakítására már 1605 után kerülhetett sor. A vár körül legkésőbb az 1685-ös török ostrom után sáncokkal és részben falazott falú árkokkal erősítették meg a védelmet. E korszakból azonban egyelőre csak a leírásokra és az ábrázolásokra támaszkodhatunk.⁴⁶

Horváth István az esztergomi török hadi építkezések összefoglalásában⁴⁷ úgy vélte, hogy az őrtoronnyal ellátott Budai kapu rondellát Szulejmán

⁴⁵ TOLNAI 2000.

⁴⁶ TOLNAI 2004, 53–57.

⁴⁷ HORVÁTH 2002, 75–81. Az Esztergom-Vízvárosban 1998-tól folyó kutatásokról és a maradványokról röviden lásd: HORVÁTH 2007.

építtette 1543-ban, részben a Szent Adalbert-székesegyház köveinek újrafelhasználásával. A Vízi-város délkeleti sarkán álló Hévízfürdő tornyát Güzelzse Rüstem budai pasa emeltette 1559–1563 között. Azonosítását szintén Horváth István végezte el. Eredeti formájában e rondellával lehetett egykorú a Ferences-rondella, melynek alapozását 1979-ben sikerült megvizsgálni. Az iszapos talajba sűrűn vert cölöpök között helyben öntött falazattal töltötték ki. Erre szegekkel összekapcsolt, csapolt vízszintes farrácsszerkezet került, szintén helyben öntött falazattal kitöltve. E felett tömör kőfalalapozás következett. A Hévízfürdő tornyához fallal utólag kapcsolt előretolt védmű a Hévízi erőd. Az ábrázolások és Evlia Cselebi leírása alapján építését Horváth István 1605–1663 közé teszi. A Hévízi erőd és környékének régészeti kutatását 2009-ben kezdte meg Horváth István. 1998-ban került sor a Vízi-városban, a Berényi Zsigmond utca 18. szám alatt a városfal kutatására. Horváth István a török kori városfalra 1605–1663 között ráépült dzsámi maradványait is vizsgálta.

Siklósi Gyula 2002-es összefoglalása⁴⁸ elsősorban az írott források és a korabeli alaprajzok, valamint veduták összevetésével kísérli meg Székesfehérvár kora újkori erődítéseinek az építéstörténetét rekonstruálni. A szerző szerint a belváros északnyugati, északkeleti rondellája, a nyaktagos déli rondella és a Palotai kapu barbáknja mind Mátyás 1473-as építkezéseihez kapcsolhatók. A régészeti megfigyelések mindenesetre a továbbiakban is igen fontosak lesznek ezeken a pontokon, mert tipológiailag ezek az erődítések későbbiek is lehetnek. A Palotai kapu barbáknjának építési rétegéből közölt leletanyag akár a 16. század első feléből is származhat. Az 1572-es forrásban említett falat Fitz Jenő azonosította a város észak oldalán húzódó támpilléres fallal. 1601–1602 során építik a keresztény seregek által visszafoglalt

város olaszbástyaszerű védműveit. Átépítik a teljes északi oldalt, kiépül az északnyugati bástya és a Király-bástya. Ezek nyomvonalát Siklósi Gyula ásatásai tisztázták. Keleten megkezdtek a Monostor-bástya építését és a városkapuk előtti földművek kialakítását. Az újabb török foglalás után került sor a belváros délnyugati oldalán a külső falöv építésére, a déli rondella és a déli fülesbástya kiépítésére. E korszakra tehető a falak mögötti földtöltések kialakítása is.

Vácott egy, a jelentés szerint silányul megépített török kori tornyot tárt fel Tettamanti Sarolta. Ugyanitt a vár dunai oldalán kettős cölöprendszerrel erősített külső földtöltéssel erősítették meg a középkori várfalat.⁴⁹ Gerő Győző és G. Sándor Mária kutatásai nyomán késő középkori eredetű, de a török korban átépített falak és saroktornyok feltárása és felmérése készült el a pécsi püspökvár északi részén,⁵⁰ valamint Szászváron.⁵¹

A budai vízivárosi védmű kvalitása méltó a hatalmának és gazdasági erejének tetőpontján álló Oszmán Birodalomhoz. A 16. századi esztergomi török erődítések szintén igényes építmények. Összehasonlítva a 17. század végén emelt budai védművekkel látható, hogy az utóbbiak (még az aránylag jó minőségű Arany-bástya is) építészeti kvalitásaikban elmaradnak a koraiaktól. Az erődítéseket összehasonlítva feltűnő, hogy míg a 16. században inkább a falak vastagításában és a boltozott ágyúkamrákban látták a védelem fokozásának lehetőségeit, a 17. században már inkább a földművek voltak a jelentősek. Hasonlóképpen jelzésértékű lehet, hogy a vízivárosi rondella fala (középkori módra) függőleges, míg az Arany-bástyáé scarpás. Jellemzőnek tekinthető a török erődítésekre az alapozásba helyezett gerenda-rács és a felmenő falba épített faszerkezet is.

TÖRÖK PALÁNKOK

Az Oszmán Birodalom erősségei között a városok és az átvett középkori eredetű várak után a palánkokat kell megemlíteni. Ezek az építmények kisebb részben teljesen új, előzmény nélküli erődítések, részben korábbi szilárdabb épületek megerősítésével létrejött katonai objektumok. A kisebb

török erősségek, köztük a palánkok kutatásainak eredményeiről jelen kötetben Kovács Gyöngyi tanulmánya számol be, a barcsi török palánkvár kutatását pedig Kovács Gyöngyi és Rózsás Márton tanulmánya foglalja össze.

⁴⁸ SIKLÓSI 2002, 83–90.

⁴⁹ *RégKut* 2000 (2003) 224. (Tettamanti S.).

⁵⁰ *RégKut* 1999 (2002) 237–238. (Gerő Gy. – G. Sándor M.). A kutatásokról lásd még G. Sándor Mária és Gerő Győző tanulmányát a jelen kötetben.

⁵¹ *RégKut* 1998 (2001) 164–165. (Gerő Gy. – G. Sándor M.); *RégKut* 2000 (2003) 207. (Gerő Gy. – G. Sándor M.).

KERESZTÉNY PALÁNKOK

Fából készült, földdel megdöngölt erődítések természetesen a magyar oldal véghelyeit is övezheték. Az alábbiakban példaként mezővárosok, várak, egy erődített kolostor és egy újonnan emelt erősség kutatásairól számolok be.

Balassagyarmaton 1998-ban és 2003-ban Majcher Tamás és Füredi Ágnes lokalizálták a palánk cölöplyuksorait.⁵²

Szécsényben több ízben is sikerült a várost körülvéő erődítés vonalán kutatni. Majcher Tamás kimutatta a keleti és a déli oldalon a 17. századi téglafalat megelőző palánk nyomait. A sánc feltöltéséből 1532-es évszámú kályhacsempe is előkerült.⁵³ A 2005-ös belváros-rekonstrukciós munkák során az Ady Endre utcában a megújított palánk cölöpsorát, valamint a cölöpsor mögötti feltöltést vágta át Mordovin Maxim. Itt az egyenes végű palánkkarokat árokba állították és körbedöngölték. A nyugati oldalon a kőfal és a palánkfal csatlakozási helyét hozták napvilágra.⁵⁴

Gyulán Feld István és Gerelyes Ibolya tárták fel a külső vár palánkjának cölöplyuksorait és óriás palánkszegeit. A rekonstruált alaprajz torz formában követi a Mirandola-féle terven megépítettnek jelzett bástyákat és kötőgátakat (11. ábra).⁵⁵ Mivel ily módon az oldalazás is lehetetlen lett volna, elképzelhető, hogy több megújítási periódus együttes felvétele okozta az alaprajz furcsaságát.

Pápán a Deák Ferenc utcában sikerült 1995-ben Ilon Gábornak a városi erődítés újabb szakaszát megfigyelni: szalmás és ágakból álló alapozás felett, derékszögben elhelyezett fatörzsek, összecsapolt gerendák alkották az építmény vázát, melyet szemetes föld töltött ki. Az építmény maximális szélessége 6 m lehetett.⁵⁶

A pápaihoz hasonló kazettás szerkezetű várfalat írnak le Zalaegerszezen is. A várat Vándor László és Havasi Bálint kutatta 2001–2005 között. A kazetták 4–5 m szélesek és 4–15 m hosszúak voltak. Keleten előkerült egy bástya kettős cölöpsora. Az északi és a nyugati fal részletei mellett kibontakozott egy 59 cölöp által határolt rondella nyoma is. Az új eredmények, elsősorban a vár északkeleti kerek bástyájának feltárása, elősegítették a 16–17. századi vár pontos lokalizációját, a dendrokronológiai vizsgálatok pedig a bástya építésének idejét határolták be.⁵⁷

Zalaváron 2004-ben a Vársziget dél felé haladó feltárásai elérték az 1569 előtti palánkerődítés északi sávját. A Szőke Béla Miklós és Ritoók Ágnes által vezetett feltárások most már régészetiileg is igazolták Ritoók Ágnes eljárását, aki a korábbi ásatások adatait és Giulio Turco alaprajzát egymásra vetítette.⁵⁸ A széles és lapos várárok sekélyisége a magas talajvízszinttel magyarázható, a palánk és az északkeleti bástya vonalát cölöphelyek és cölöpök jelzik. Zalaváron a cölöpöket nem árokba állították, hanem kihegyezték és leverték a mocsaras talajba.

Középkori eredetű hegyi váraink alsóvárakat gyakran palánkok védtek. Gesztesen a külső fal helyére a török korban fa-föld szerkezetű sánc került.⁵⁹ Sirokon a felvezető út kutatása során bukkant elő egy, az alsóvárat is övező 17. századi sánc maradványa.⁶⁰ Boldogkő alsóvárában 2003-ban kerültek elő Koppány András feltárása során a kétperiódusú, egysoros palánk sziklába vágott cölöplyukai.⁶¹

Az elmúlt évtized legnagyobb szabású kora újkori várásatása a Nagykanizsa melletti Bajcsán folyt 1995–2001 között (12. ábra).⁶² A homokbányászás által pusztított lelőhely feltárását az azonosítást is elvégző Vándor László kezdeményezte. A teljes felületre kiterjedő feltárásokat Kovács Gyöngyi irányította. Az 1578 őszen építeni kezdett várat V alakú, 20 m széles, 4–5 m mély árok vette körül. A közel szabályos ötbástyás vár déli és keleti palánkfala teljesen feltárható volt. Egymástól 4 méterre két keskeny, 40–60 cm széles, 120–150 cm mély árkot ástak a cölöpöknek. A külsőbe egymástól 20–30 centiméterre, a belsőbe 30–60 centiméterre helyezték a 25–30 cm átmérőjű cölöpöket. A palánkkarokat vesszőfonattal fűzték össze, az alapárkokba és a cölöpfalak közé agyagos homokot töltöttek. A kötőgátak 55–60 m hosszúak voltak, míg a bástyák homlokoldalai 17–19 métert tettek ki. A vár alapterülete kb. 1 ha volt. Északi oldalán a homokba ástott árok déli falának megtámasztására 1580-ban

⁵² *RégKut* 1998 (2001) 126. (Majcher T.); *RégKut* 2003 (2004) 155. (Füredi Á.).

⁵³ *RégKut* 2009 (2003) 211. (Majcher T.).

⁵⁴ *RégKut* 2005 (2006) 319–320. (Mordovin M. – Tomka G.).

⁵⁵ *RégKut* 2004 (2005) 224–225. (Gerelyes I. – Feld I.).

⁵⁶ *RégFüz* Ser. I. No. 49. (1997) 114. (Ilon G.).

⁵⁷ *RégKut* 2001 (2003) 239. (Vándor L.); *RégKut* 2002 (2004) 295–296. (Havasi B.); VÁNDOR 2006, 19–31.

⁵⁸ *RégKut* 2004 (2005) 311. (Ritoók Á. – Szőke B. M.). A zalavári eredmények legújabb összefoglalását lásd a jelen kötetben, Ritoók Ágnes tanulmánya.

⁵⁹ *RégKut* 2003 (2004) 313. (Feld I.).

⁶⁰ *FüLöp* 2004, 147–148.

⁶¹ *RégKut* 2003 (2004) 166–167. (Koppány A. – Éder K.); *FüLöp* – Koppány 2006, 108–109.

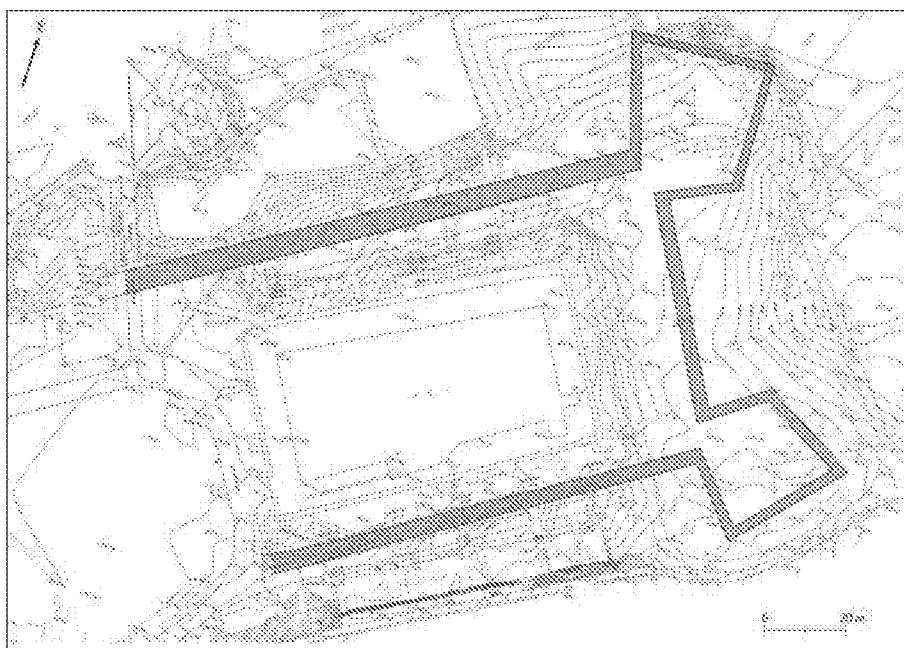
⁶² Az ásatásokról rövid idő alatt példamutatón sok közlemény látott napvilágot. Összefoglalásként: VÁNDOR – KOVÁCS – PÁLFFY 1998–2000; VÁNDOR – KOVÁCS 2002.

11. ábra. Gyula.
A vár környékének
kutatási alaprajza
a 16. századi védművek
rekonstrukciós
kísérletével.

RégKut 2004 (2005) 225.
nyomán

(Gerelyes I. – Feld I.)

Fig. 11. Gyula.
Ground plan
of the research
of the vicinity
of the castle,
showing the 16th-century
attempt to reconstruct
the defences,
after RégKut 2004 (2005)
225. (Gerelyes, I. – Feld, I.)

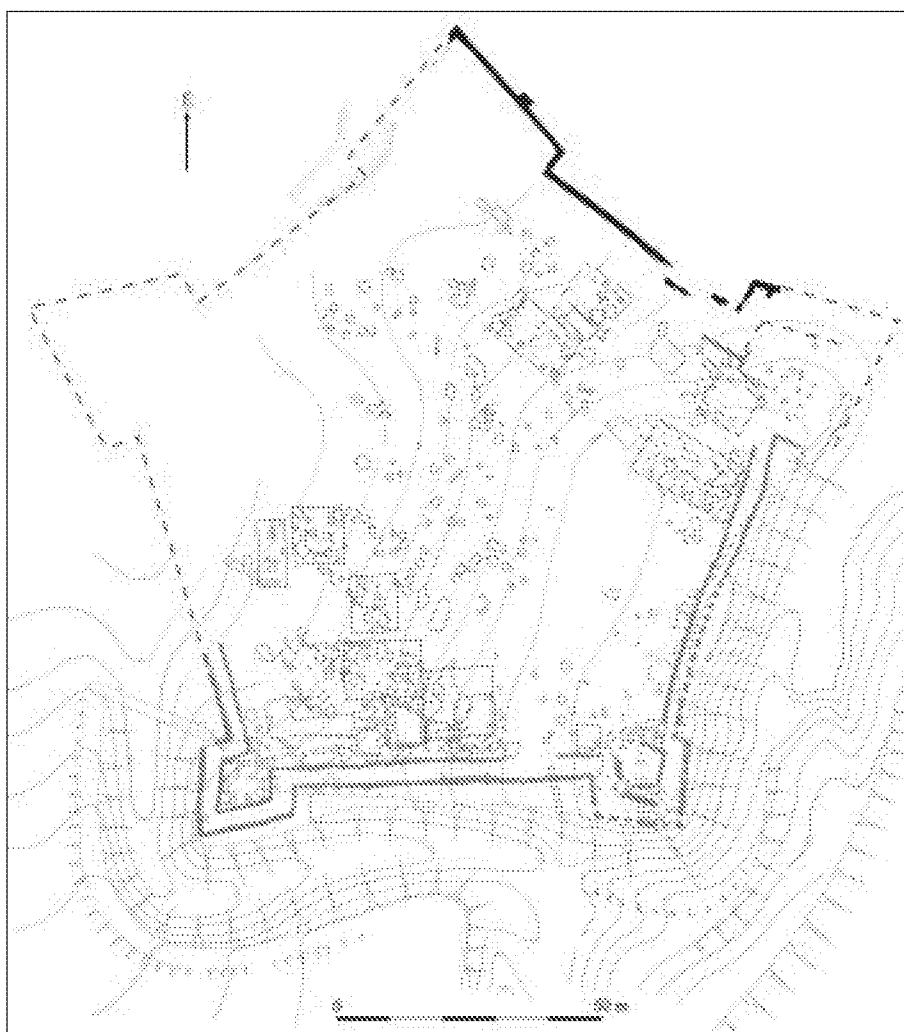
12. ábra. Bajcsa.
A vár ásatási alaprajza
és szintvonalas
felmérése.

Felmérés: Egyed Endre,
rajz: Réti Zsolt.
VÁNDOR – Kovács 2002, 51.
nyomán.

Fekete: téglafalazat;
szürke: palánkfal

Fig. 12. Bajcsa.
Ground plan and contour
survey of the excavations
at the castle. Survey
by Endre Egyed,
drawing by Zsolt Réti,
after VÁNDOR – Kovács
2002, 51.

Black: brick wall;
grey: palisade wall

tégla falat húztak. A stájer rendek által fenntartott várat 1600 táján felhagyták. Az alig több mint 20 évig használt erődítmény szinte pillanatfelvételi pontossággal ábrázolja a 16. század végének egyik erődítéstípusát és anyagi kultúráját. Ráadásul a grazi és bécsi levéltárakban páratlan gazdagságú levéltári forrásanyag segíti a lelőhely kutatását. Kérdéses azonban, éppen a vár szoros stájer kapcsolatai miatt, hogy az itt megfigyelt jelenségek mennyire általánosíthatók a magyar végvárrendszer egészére. A feltárt palánkerődítés építési technikáját tekintve megdöbbentően hasonlít a török palánkok szerkezetére, csupán a sarokbástyák formája jelzi a nyugati építetöket.

A közelmúlt jelentős eredménye volt Zrínyi-Újvár biztos lokalizálása a terepen és kutatásának megkezdése.⁶³ A vár feltárása még Bajcsához képest is élesebben metszett időszakban fogja eléni

tárni a 17. század közepének erődépítészetét és anyagi kultúráját.

Somogyból többek között a Somogyvár-Kupa-vár és Somogysámszon-Marótvár helyeken folyt újabb ásatásokat említjük meg. Somogyváron Bakay Kornél 2002-ben találta meg a 16. századi védelmi rendszer részeit, egy téglából épült torony alapjait és a torony közelében fagerenda szerkezetes sáncfalak égett maradványait.⁶⁴ Somogysámszon-Marótvár esetében a késő középkori templom és temetője körül (részben a temető korábbi sírjaira) valamikor 1526 után négy sarokbástyás palánkvár épült, amelyet 1566-ban magyar őrsége elhagyott és felgyújtott. Sáncrendszerének és északkeleti bástyájának cölöpszerkezetét, valamint északi és keleti kiterjedését Költő László tárta fel, illetve tisztázta 2001–2002-ben.⁶⁵

KAPUK

2000-ben Gyulán, az Almássy-kastély kaputornyát kutatta meg Feld István és Gerelyes Ibolya. Az épület eredeti formájában a 16. században épített külső vár sáncába foglalt egyszintes, kis kváderes kapuépítmény volt. Erre emelték utóbb a barokk tornyot. Két oldalán talán az őrség helyei lehettek. Szamárhátíves fülkéi török építést jelzik.⁶⁶

Győrött a Fehérvári kapu pontos helyét és alaprajzi formáját Tomka Péter határozta meg. A 19. század végén átalakítva még álló védműnek csupán alapfalai maradtak fenn. A tipikus „vártéglákból”

rakott, helyben öntött kőfalalapra emelt épületnek egy gyalogos, valamint egy kocsik és lovasság számára alkalmas átjáróját lehetett megfigyelni.⁶⁷ Mivel a kutatás csupán a falak jelentkezési szintjéig hatolt, az építési periódusokat továbbra sem ismerjük.

2004-ben a belvárosi út- és közmű-rekonstrukció miatt vált szükségessé Szécsény északkeleti városkapujának feltárása. Majcher Tamás a téglából épült kapu alépítményét hozta napvilágra a gyalogkapu és a nagykapu farkasvermével, valamint dokumentálták a kapuépítmény megmaradt déli falát is.

BELSŐ FÖLDMŰVEK

Közismert, hogy a tűzértség fejlődésének hatására a kora újkorban a falazott védműveket mind jobban felváltották a földből készült létesítmények. Bár helyzete szerint a fő védőöv elé helyezték, mégis itt említendő a pesti városfal Károly körüti

szakasza és a városárok közötti, Irásné Melis Katalin által 1997-ben feltárt, azóta többször publikált, 17. századi ágyúállás-maradvány. Ennek alapozásául hegyes cölöpöket használtak, melyre rács-szerkezetben helyezték el a gerendákat (13. ábra). Közüket tömör agyaggal töltötték ki. Az ásató rekonstrukciója szerint az építmény tetején deszkapallókon állhattak az ágyúk.⁶⁸

Vácott 1994–2000 között került sor a dunai fal részleges helyreállítására. Itt két lépcsős, cölöptámmal erősített ágyúteraszt tárt fel Tettamanti Sarolta. A török korban a nyugati várfalat több helyütt cölöpsorokkal helyettesítették.⁶⁹ Belső ágyúpadként értelmezhető cölöpszerkezetes építmény került elő a gesztesi vár 2003-as kutatása során.⁷⁰ Szendrőn a Felsővár központi dombjának mesterséges

⁶³ HAUSNER – NÉGYESI – PAPP 2005. A régészeti kutatásokat Vándor László vezeti.

⁶⁴ MAGYAR – NOVÁKI 2005, 132.

⁶⁵ KÖLTŐ 2003; KÖLTŐ 2005, 289–290. és 2. tábla; MAGYAR – NOVÁKI 2005, 127, és 237, 33. kép.

⁶⁶ *RégKut* 2000 (2003) 144–145. (Gerelyes I. – Feld I.); GERELYES 2002, 168–170.

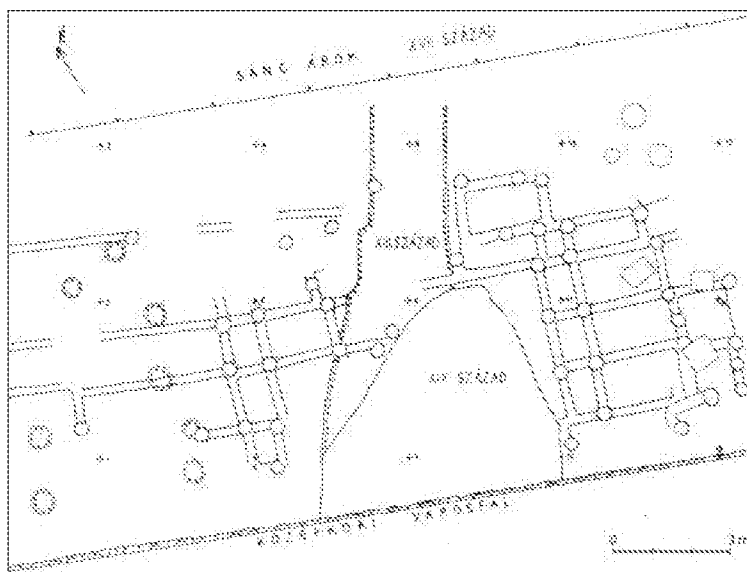
⁶⁷ *RégFüz* Ser I. No. 51. (2001) 181. (Tomka G.).

⁶⁸ IRÁSNÉ MELIS 2002, 157–160.

⁶⁹ *RégKut* 2000 (2003) 225. (Tettamanti S.).

⁷⁰ *RégKut* 2003 (2004) 313. (Feld I.).

13. ábra. Budapest,
V., Károly körút 28–30.
A 17. századi külső ágyúállás
faszerkezete, alaprajz.
IRÁSNÉ MELIS 2002, 159. nyomán
Fig. 13. Budapest,
V., Károly körút 28–30.
Timber structure
of a 17th-century cannon emplace-
ment, ground plan,
after IRÁSNÉ MELIS 2002, 159

átalakításával és kifalazásával alakítottak ki magas ágyúállást (14. ábra).⁷¹ A bástyák feltöltéséhez a terepviszonyok miatt igen nagy mennyiségű (sziklatörmelékes) földre volt szükség. Nógrádon az északkeleti, patkó alaprajzú torony elfalazása és alsó szintjének feltöltése röviddel építése után megtörténhetett.⁷² A hozzá csatlakozó északkeleti fal mögé a 17. század közepe táján hordhattak földtöltést.⁷³ Hasonló korú ágyúdomb van Füzerén is,

ahol Simon Zoltánnak a déli fal elé épített ágyúállásban gerendaszerkezet nyomait is sikerült rögzítenie.⁷⁴ A síkvidéki, ezért aránylag könnyen feltölthető Ónodot gyakorlatilag teljesen „beásták” a 17. század folyamán. A mintegy 4 m magas nyugati ágyúdomb első periódusának kora egyelőre nem tisztázott. Magasítására a 17. század közepe előtt kerülhetett sor. Ugyanekkor a várbelső U alakú épülete köré körbe, több méter magas földtöltést halmoztak.⁷⁵

BELSŐ ÉPÍTMÉNYEK

A kora újkorban emelt parancsnoki épületekről egyelőre meglehetősen keveset tudunk. Bajcsán a várparancsnok épülete a központi udvar északi felén helyezkedett el, mérete a többi épületnél nagyobb volt, építőanyaga azonban nem volt különleges: gerendaváz, téglá- és tapasztott falú épület lehetett. A mellette elhelyezkedő nagyméretű pincéből előkerült igényes kerámia- és üvegleletek segítettek az azonosítást.⁷⁶ A szendrői Felsővárbán a parancsnoki szállás helye a központi toronyban vagy az ahhoz csatlakozó bejárat építményben lehetett. Ez volt talán az egyetlen cseréppel fedett, üvegezett kőépület a várban, az itt talált kályhacsempék és kerámia valamivel igényesebb tárgykultúráról árulkodnak.⁷⁷

Az újonnan épített legénységi szállások jelenlegi ismereteink szerint elsősorban könnyűszerkezetes épületek lehettek. A földbe alig mélyültek, éppen ezért megfigyelésük és korrekt értelmezésük általában igen nehéz. Bajcsán 10 × 10 méternél is nagyobb, döngölt agyag padlójú, néha téglákkal is

megerősített épületmaradványok kerültek elő, meglehetősen zsúfoltan. Fűtésük tál alakú szemekből rakott kályhákkal történt.⁷⁸ Ónodon a várleltárak, Szendrőn az alaprajzi felmérések és írott források segítettek a legénységi szállások azonosításában. Az előbbi lelőhelyen a drabantházak helyét vastag égérszárak és díszítetlen kályhacsempék kupacai jelezték.⁷⁹ Valószínűleg fából épülhettek, a leltárak alapján igen kicsinyek lehettek. A szendrői barakkok egy részét a keleti várudvaron tártuk fel. A kavi-csos udvar határvonalai, néhány cölöphely és talán

⁷¹ TOMKA 2002a, 107.

⁷² RégKut 1999 (2002) 229. (Simon Z. – K. Németh A.).

⁷³ RégKut 2000 (2003) 185. (Tomka G.).

⁷⁴ SIMON 2000, 64.

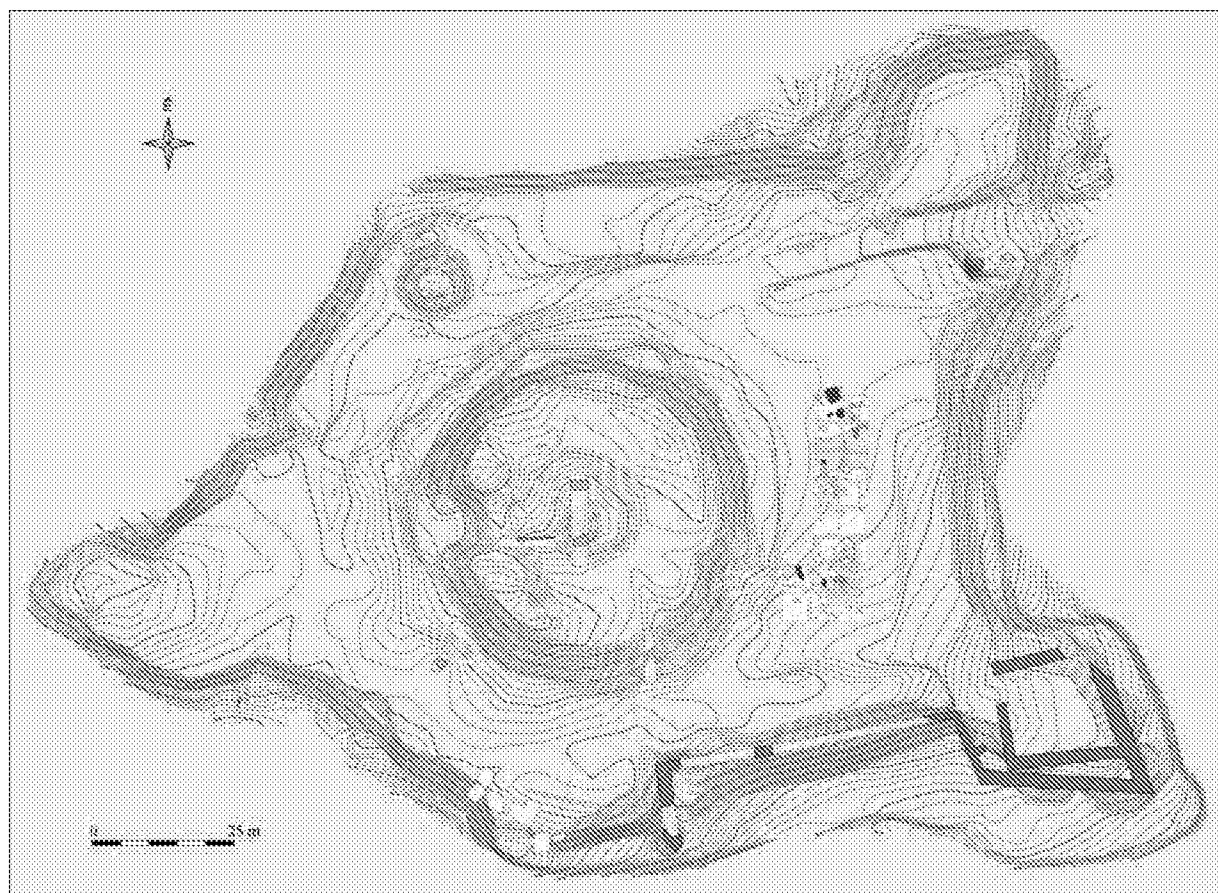
⁷⁵ TOMKA 2000, 197.

⁷⁶ VÁNDOR – KOVÁCS 2002, 57.

⁷⁷ TOMKA 2002a, 107.

⁷⁸ VÁNDOR – KOVÁCS 2002, 56.

⁷⁹ TOMKA 2000, 201.

14. ábra. Szendrő, Felsővár. Összesítő alaprajz. Tölgyesi Levente és Szökrön Péter felmérése nyomán
Fig. 14. Szendrő, Upper Castle. Composite ground plan, after the survey by Levente Tölgyesi and Péter Szökrön

in situ maradt talpgerendák alá helyezett lapos kövek sejtetik a kb. 5 × 5 méteres, egymáshoz közel épült házacska helyét. Padlójuk döngölt agyag volt, körülöttük kavicsozást találtunk. Pusztulási rétegükben apróköves törmelék, agyag, zsinde- és lécsögek voltak. Ez alapján agyagba rakott apróköves, favázás (*Fachwerk*) szerkezetű, zsinde- tetős házak lehettek. Fűtésüket különféle csempékből összeállított, vastagon lemeszelt kályhák szolgálták. Egy esetben egy vas kályhaláb az erdélyi cserepesekhez hasonló, kandallószerű tűzhelyt jelezhet. A források és a leletek alapján a 17. század közepén épültek, s mintegy fél évszázadig álltak.⁸⁰ Mindenesetre bármily gyarlók voltak ezek az épületek, a török palánkok részben földbe mélyített, részben

fennálló deszkakunyhóit aligha múlták alul. Nógrádon agyagfalú, meszelt épület sarka jelezte,⁸¹ hogy a vár belsejében (a belső vár árkában is!) könnyűszerkezetes építményekkel kell számolnunk.

Nem ismeretlenek persze a kőből épült házak sem a várak területén. Szigligeten az alsóvárban két háromszatú ház is előkerült. Közülük az északi ház a 17. század elején épülhetett, a déliben – amelynek koráról nincs információnk – még a szabadkémény indítása is megfogható volt.⁸² Salgón az alsóvár nyugati oldalán tárt fel Feld István egy legalább négyhelyiséges épületet, mely feltehetően 1526–1554 között épült.⁸³ Regécen csak a 16. század közepén épült ki a középső vár palotaszárnya.⁸⁴

A belső építmények közül legjobb állapotban természetesen rendszerint a pincék maradtak meg. Az elmúlt évek új eredménye e téren, hogy Fülöp Andrásnak a siroki felsővárban a tufába vágott járatok funkcióját egy 1687-es inventárium segítségével borospinceként sikerült meghatározni. A mai népnyelv által „mulató”-nak nevezett boltozott

⁸⁰ TOMKA 2002a, 115.

⁸¹ *RégKut* 2002 (2004) 247. (Tomka G.).

⁸² *RégKut* 2002 (2004) 275. (Gere L.).

⁸³ FELD 2005, 111.

⁸⁴ *RégKut* 2003 (2004) 279. (Feld I.).

pince és a hozzá vezető vágatok az alsóvár kiépítése (1562) előtt nem keletkezhettek.⁸⁵

Győrött, a Széchenyi téren előkerültek az Evlia Cselebi által „pokolmély”-nek aposztrofált börtön jórészt kiszedett alapfalai. A börtön Győrött az erődítmény közepén, a piactéren helyezkedett el. Építésének korát Ferdinánd-denárok keltezik a 16. század közepére, elbontását a 17. század végi Mária-oszlop és a Heister generális bélyeges tégláiból épített kút határolja be 1660 és 1712 közé. Az épület téglafalú, téglázott padlójú és legalább háromhelyiséges volt. Lejárata északról nyílt.⁸⁶ Simon Zoltán könyvében ismertette a füzéri vár börtönét, mely a kaputorony előtti bástya tömör elfalazásába nyíló kis kamra volt farekesztéssel.⁸⁷ Az ónodi vár pincebörtönének a 19. században erősen átépített maradványait 2005-ben tártuk fel. Egyelőre tehát az utóbbi években feltárt börtönépítményekről csupán annyi tudható, hogy építészeti kialakításuk a várak méreteitől, a foglyok számától erősen függött.

A sárospataki reneszánsz konyha feltárását⁸⁸ több kora újkori sütő-főző helyiség megismerése követte. Füzéren a 16. században épült a sütőház, melynek kemencéje rekonstruálható állapotban maradt fenn.⁸⁹ Ónodon 2003–2005-ben tártuk fel a déli szárny nyugati helyiségében azt a tűzhely-alapozást, melyet másként, mint konyhai tüzelőhelyként nemigen értelmezhetünk. Az építmény a 16. században készült, a hozzá kapcsolódó járószintből rengeteg apró csont és halszálla került elő.⁹⁰ Szécsényben a kastély melléképületeként fennmaradt kasznárházban F. Bodnár Katalin és Majcher Tamás feltárták a kora újkori vár konyhájának emelt tűzterű, három oldalról körüljárható, füstfogós tűzhelyét.⁹¹ Összességében elmondható, hogy

a 16. századtól (sőt már a 15. századtól) rendszerint elkülönült helyiség funkcionál konyhaként, s gyakran ettől függetlenül a kenyérsütésre is külön teret alakítanak ki.⁹²

A füzéri párkányban tárt fel Simon Zoltán egy 7 × 5 méteres, sárba rakott kőfalú épületet, melyet az 1530-as évektől istállóként használtak.⁹³ Szigligeten az alsóvárban Gere László egy szintén istállónak tartható épületet talált, melynek belsejében a cölöplyukak rendszere esetleg a belső elrendezés rekonstruálásához is nyújthat információkat.

A leletanyag alapján általában aránylag könnyen azonosítható a kovács-, illetve a fémmegmunkáló műhely helye. Bajcsán salakos folt jelezte a műhelyt.⁹⁴

Bajcsán az előkerült „tüzes csuprok” körvonalazták a többi épülethez hasonlóan könnyűszerkezetes porház helyét. Ugyanitt csak valószínűsíteni lehetett, hogy a fegyvertár (*Zeughaus*) az egyik bástya területén állt.⁹⁵ Ónodon is az egyik boltozott bástya adott helyet a fegyvertárnak.⁹⁶

A további tipikus építmények, így a kora újkorban létesített várkutak és ciszternák kutatása, hasonlóképpen a malmok és felvonók régészeti vizsgálata még nincs abban a stádiumban, hogy általánosabb következtetéseket lehetne levonni belőlük.

Szintén keveset tudunk a 16–17. században épült istentiszteleti helyekről. Eltekintve az itt most nem tárgyalandó muszlim imatermekről, a sárospataki Vörös-toronyban sikerült meghatározni a kápolna helyét és funkcióváltozásait.⁹⁷ Nógrád várában az egyik 17. századi alaprajzról tudjuk, hogy a kálvinisták istentiszteletüket a barbakánnak nevezett épületben tartották.

A RÉGÉSZET ÉS AZ ÍROTT FORRÁSOK

A kiépülő végvárrendszer új elemeinek létrehozásakor a tervezők gyakran hibáztak. Az 1578-ban építeni kezdett bajcsai várat alig két évtized múltán fel kellett adni: a homokos dombra épült vár

falai folyamatosan csúsztak szét, a megtámasztásra épített téglafal sem bizonyult stabilnak.⁹⁸ Szendrőn a korszerű fegyverek ellen védhetetlen Alsóvár helyett az 1570-es években a Bódva mocsaras ágai

⁸⁵ FÜLÖP 2004, 145.

⁸⁶ *RégKut* 1999 (2002) 207–208. (Szónyi E. – Tomka P.).

⁸⁷ SIMON 2000, 24.

⁸⁸ Feld István és Dankó Katalin kutatásáról előadás hangzott el a sárospataki reneszánsz konferencián 2002 októberében. Lásd még: FELD – OROSZ 2007, 73–74.

⁸⁹ SIMON 2000, 29–30.

⁹⁰ *RégKut* 2005 (2006) 295. (Tomka G.).

⁹¹ *RégKut* 2005 (2006) 321. (F. Bodnár K. – Majcher T. – Tomka G.).

⁹² Feld István megállapítását továbbfejlesztve: SIMON 2000, 30, 134. lábjegyzet. Lásd még Orosz Krisztina jelen kötetben olvasható tanulmányának vonatkozó részeit.

⁹³ SIMON 2005, 63.

⁹⁴ VÁNDOR – KOVÁCS 2002, 59.

⁹⁵ VÁNDOR – KOVÁCS 2002, 58.

⁹⁶ TOMKA 2000, 201–202.

⁹⁷ FELD – SZEKÉR 1994, 188–189.

⁹⁸ VÁNDOR – KOVÁCS 2002, 54.

között építették fel az új ötbástyas fa-föld erősséget. Röviddel elkészülte után azonban máris megmutatkozott alkalmatlansága: mindkét közeli kiemelkedésről belőhető volt. Belátva a hibát, 1590-től megkezdtek a Felsővár kiépítését, a korábbi erődítményt a polgári lakosság vehette birtokába.⁹⁹ Ha mindehhez hozzávesszük, hogy Érsekújvárat is át kellett helyezni, láthatjuk, hogy a kapkodó tervezés, a domborzati, a vízrajzi és geológiai viszonyok nem kellő felmérése meglehetősen sok gondot okozott még a 16. század második felében is. Tervezési és kivitelezési hibák persze később is akadtak. A szűcsényi 17. századi városfal egyes szakaszainak süllyedése¹⁰⁰ éppúgy a gondos alapozás hiányának tulajdonítható, mint a budai vár egyes törmelékre épült (török) védműveinek statikai bizonytalansága,¹⁰¹ vagy az 1660-as években a sziklaágy elérése

nélkül, sóderretegére épített és ezért lecsúszott déli fal a szendrői Felsővárban.

A régészeti feltárások nem egyszer bizonyítják, hogy az elpusztultnak tartott várakban tovább folyt, vagy inkább újraindult az élet. Drégely várában évszámok habán kerámiatöredék és pipák bizonyítják, hogy az 1552-ben rommá lőtt várban a 17. században valamiféle keresztény őrség állomásozott.¹⁰²

Természetesen korszakunkban az írott források száma is ugrásszerűen megnőtt. A különféle forrástípusok közül a régészet számára a számadások mellett talán a legfontosabbak az összeírások. Inventáriumok a korszak második felétől egyre növekvő számban maradtak ránk. Az utóbbi években többek között Simon Zoltán a füzéri,¹⁰³ Fülöp András a siroki,¹⁰⁴ László Csaba a szerencsi inventáriumokat¹⁰⁵ aknázta ki.

KURUC KOR

A török kiűzését követő évtizedek a várkutatás szempontjából még a korábbi korszakkal együtt tárgyalhatók. Sok erősség megérte a 18. század elejét, és sorsuk a Rákóczi-felkelés során teljesedett be. A várrombolások módját eddig keveset vizsgálták, Szendrőn például a bástyasarkok erősebb lepusztulása alighanem a vár felrobbantását elrendelő II. Rákóczi Ferenc francia hadmérnökének robbantási szakértelmét „dicséri”,¹⁰⁶ míg például a sárospataki Vörös-torony esetében a császári sereg rombolásához az épület gyenge statikája is hozzájárult.¹⁰⁷ Néhány erősséget viszont éppen ekkor emeltek. E kiserődök (*reduit*-k) és nagyobb sáncok maradvá-

nyainak felmérésére először Nováki Gyula vállalkozott.¹⁰⁸ Talán e korra tehető a Terei György által megkutatott kis ágyúállás vagy őrhely Pákozd-Tóváron. A három sáncátvágás nem mutatta ki épített szerkezet nyomát.¹⁰⁹ A római castellumra települt dunakömlődi Bottyán-sánc kutatására és dokumentálására a római kori ásatások miatt lett szükség. A Visy Zsolt által vezetett kutatás során elszenesedett gerendák, faoszlopok kerültek elő a sáncból. 2002-ben a sánc dokumentálási feladatait Nováki Gyula látta el. A 2004-es feltárások során két amorf, 3 × 2 méteres beásást találtak, amelyeket a sánc bejáratát szegélyező farkasvermekkel azonosítottak.¹¹⁰

* * *

E rövid áttekintés után vizsgáljuk meg, hogy a kora újkori erődítések régészeti kutatása előtt milyen további lehetőségek állnak. E táguló körökre

épülő lista természetesen inkább kívánságok sora: a tervásatások visszaszorulása után a leletmentések esetlegessége a kutatási irányok előzetes kijelölését eleve reménytelenné teszi. Több újabban kutatott, a kora újkorban is használt vár ásatásainak feldolgozása és közzététele a mintaképző szolgáló füzéri monográfiához hasonló alapos elemzésre adhat módot. A régebben kutatott objektumok egy részénél kisebb szondákkal lehetne, pontos rétegmegfigyelések rögzítésével, biztosabb periodizációt nyerni. A hazai dendrokronológia fejlődésével páratlan lehetőség nyílik arra, hogy korábban régészeti módszerekkel el nem érhető pontossággal keltezhesünk nedves környezetben fennmaradt palánkcölöpöket és cölöp-

⁹⁹ TOMKA 2002a, 102–103.

¹⁰⁰ *RégKut* 2000 (2003) 212. (Majcher T.).

¹⁰¹ MAGYAR 2002, 63, 66.

¹⁰² MAJCHER 2005, 121.

¹⁰³ SIMON 2000, 14.

¹⁰⁴ FÜLÖP 2004, 149–150.

¹⁰⁵ LÁSZLÓ 2002.

¹⁰⁶ TOMKA 2002a, 118.

¹⁰⁷ FELD – SZEKÉR 1994, 191.

¹⁰⁸ NOVÁKI 1996; NOVÁKI 2004; NOVÁKI 2005.

¹⁰⁹ *RégFüz* Ser. I. No. 49. (1997) 113. (Terei Gy. – Vágó Cs.).

¹¹⁰ NOVÁKI 2004.

alapozásokat.¹³¹ Mivel a feltárások először rendszerint a várak középkori magjára koncentráltak, sok helyütt a külső várak régészeti kutatása mindmáig elmaradt. A korszakunkban már jelentős számú írott forrás – elsősorban a várleltárak – segítségével megkísérelhető ma már csak régészeti módszerekkel kutatható épületrészek funkcionális azonosítása. Egyelőre keveset tudunk többek között a darabontházak, a prófont- és cejt-házak építészetről. Keveset foglalkoztak eddig a külső földművekkel. Ezek a rendszerint tetemes földmunkát igénylő vizsgálatok elsősorban leletmentések keretében képzelhetők el. A váraktól

távolodva további erőfeszítések szükségesek a megfigyelőposztok (górék, őrhelyek), valamint a hidak és hídfőállások szisztematikus kutatására. Izgalmas és hazánkban eddig nem sok figyelmet kapott téma a tábori erődítések, ostromárkok és aknák, táborhelyek felderítése. Ez utóbbi területen a régészeti légi fényképezés bizonyára jelentős szerephez fog jutni.

Bár tíz esztendő a történelemtudományok fejlődésében nem számít hosszú időnek, a dinamikusan fejlődő kora újkori régészet számára a következő tíz esztendő bizonyára számos újdonsággal szolgál.

IRODALOM

- BARTOS – LÁSZLÓ 2002 BARTOS György – LÁSZLÓ Csaba: Pápa, Esterházy-kastély. *Műemlékvédelmi Szemle* 2002:2, 94–95.
- BODÓ 2006 BODÓ Balázs: A pécsi barbakán. Adalékok a pécsi várkapuk történetéhez (Die Barbakane von Pécs. Angaben zur Geschichte der Burgtore der Bischofsburg). In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...”. *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére / Burgenkundliche Studien zum 80. Geburtstag von Gyula Nováki*. Szerk.: Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa. Budapest 2006, 33–42.
- DÉTSZY 1989 DÉTSZY Mihály: *Sárospatak várai és urai 1526–1616*. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek 28. Sárospatak 1989.
- DÉTSZY 1996 DÉTSZY Mihály: *Sárospatak vára a Rákócziak alatt 1616–1710*. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek 30. Sárospatak 1996.
- DOMOKOS 2000 DOMOKOS György: *Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon [Ottavio Baldigara. An Italian Fortress-builder in Hungary]*. Budapest 2000.
- EMÖDI 1998 EMÖDI János: *Történeti adatok Nagyvárad múltjából II*. Nagyvárad 1998.
- FELD 2005 FELD István: Salgó vára. *Castrum* 1 (2005) 109–111.
- FELD – OROSZ 2007 FELD, István – OROSZ, Krisztina: Burgenküchen des Mittelalters und der frühen Neuzeit im Königreich Ungarn. In: *Küche – Kochen – Ernährung. Archäologie, Bauforschung und Naturwissenschaften*. Hrsg.: von Klein, Ulrich – Jansen, Michaela – Untermann, Matthias. Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit 19. Paderborn 2007, 65–76.
- FELD – SZEKÉR 1994 FELD István – SZEKÉR György: A sárospataki Vörös-torony építéstörténetének vázlata (Zur Baugeschichte des Roten Turmes der Burg von Sárospatak). In: *Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk.: Pámer Nóra. Budapest 1994, 169–196.
- FÜLÖP 2004 FÜLÖP András: Adatok a siroki vár építéstörténetéhez (Information Relating to the Architectural History of Sirok Castle). *Agria* 40 (2004) 137–162.
- FÜLÖP – KOPPÁNY 2006 FÜLÖP, András – KOPPÁNY, András: Building Technologies of Natural Rock Surfaces in Hungarian Castles. In: *Burg und ihr Bauplatz. Castrum Bene* 9. Ed.: Durdík, Tomáš. Praha 2006, 99–119.
- GERELYES 2002 GERELYES Ibolya: Gyula a török korban. In: *Hódoltság* 2002, 163–170.

¹³¹ Hazánkban jelenleg Grynaeus András és Morgós András foglalkozik dendrokronológiával.

- HAUSNER – NÉGYESI – PAPP 2005
 HORVÁTH 2002
 HORVÁTH 2007
Hódoltság 2002
 IRÁSNÉ MELIS 2002
 KÖLTŐ 2003
 KÖLTŐ 2005
 LÁSZLÓ 2002
 MAGYAR 2002
 MAGYAR – NOVÁKI 2005
 MAJCHER 2005
 NAGY 1971
 NOVÁKI 1996
 NOVÁKI 2004
 NOVÁKI 2005
 PAULÍK 1990
 RÓZSÁS 2002
 SIKLÓSI 2002
 SIMON 2000
 SIMON 2005
 SZÖRÉNYI 2005
 TOLNAI 2000
 TOLNAI 2004
- HAUSNER GÁBOR – NÉGYESI LAJOS – PAPP FERENC: „Juhakol” a Szőlőhegyen. Kísérlet Zrínyi-Újvár helyzetének meghatározására. *HK* 118:3 (2005) 835–862.
 HORVÁTH ISTVÁN: Esztergom török katonai építkezései. In: *Hódoltság* 2002, 71–82.
 HORVÁTH ISTVÁN: *Özicseli Hadzsi Ibrahim-dzsámi, Esztergom*. Esztergom 2007.
A hódoltság régészeti kutatása. Szerk.: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Opuscula Hung 3. Budapest 2002.
 IRÁSNÉ MELIS KATALIN: Pest a török hódoltság idején. In: *Hódoltság* 2002, 151–162.
 KÖLTŐ LÁSZLÓ: Somogysámszon, Marótpusztá. In: *RégKut* 2001 (2003) 214–215.
 KÖLTŐ LÁSZLÓ: 16. századi templom körüli temető feltárása Somogysámszonban (The Excavation of a Churchyard from the 16th Century at Somogysámszon). In: „...a halál árnyékának völgyében járok”. *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Szerk.: Ritoók Ágnes – Simonyi Erika. Opuscula Hung 6. Budapest 2005, 289–295.
 LÁSZLÓ CSABA: A szerencsi vár és inventáriuma (Die Burg von Szerencs und die Inventarien). In: *Détshy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk.: Bardoly István – Haris Andrea. Budapest 2002, 317–363.
 MAGYAR KÁROLY: Török kori erődítések a budai vár déli részén. In: *Hódoltság* 2002, 59–70.
 MAGYAR KÁLMÁN – NOVÁKI GYULA: *Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig* (Castles in the Middle Ages in the Province of Somogy [Castles from the Middle Ages to the Early 18th Century in the County of Somogy]). Kaposvár 2005.
 MAJCHER TAMÁS: Drégely vára. *Castrum* 1 (2005) 120–121.
 NAGY, EMESE: Rapport préliminaire des fouilles d'Esztergom 1964–1969. *ActaArchHung* 23 (1971) 181–198.
 NOVÁKI GYULA: Kuruckori erőd Sopronbánfalva felett (Eine Festung aus der Kuruzzenzeit in Sopron-Bánfalva /Wandorf/). In: *Tanulmányok Csáikai Endre emlékére*. Szerk.: Környei Attila – G. Szende Katalin. Sopron 1996, 135–149.
 NOVÁKI GYULA: Kuruc kori várak, sáncok Dunaföldvár – Solt – Dunakömlőd térségében (Fortresses from the Kuruc Period in the Surroundings of Dunaföldvár – Solt – Dunakömlőd). *Műemlékvédelmi Szemle* 2004, 69–104.
 NOVÁKI GYULA: Nyergesújfalu és Muzsla (Karva)-Csenke-pusztá kuruc kori erődje. *HK* 118:3 (2005) 795–810.
 PAULÍK, JOZEF: Výskum protitureckej opevnenej polohy v Palárikove (Untersuchung der gegentürkischen befestigten Lage in Palárikovo). *ZbSNM* 84 (1990) 85–107.
 RÓZSÁS MÁRTON: Török kori őrhely Drávatamási határában. In: *Hódoltság* 2002, 137–142.
 SIKLÓSI GYULA: Hadi események és erődítési munkálatok Székesfehérvárott a 16–17. században. In: *Hódoltság* 2002, 83–90.
 SIMON ZOLTÁN: *A füzéri vár a 16–17. században* (Die Burg Füzér im 16.–17. Jahrhundert). Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 1. Miskolc 2000.
 SIMON ZOLTÁN: A füzéri vár az újabb kutatások tükrében. *Castrum* 1 (2005:1) 47–66.
 SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS: Cserépvár feltárásának kezdetei. *Várak, Kastélyok, Templomok* 1:6 (2005) 8–11.
 TOLNAI GERGELY: Előzetes jelentés az esztergomi északi rondella feltárásáról (Vorläufiger Bericht über die Freilegung des nördlichen Rondells in Esztergom). *KEMK* 7 (2000) 321–351.
 TOLNAI GERGELY: Az esztergomi vár erődítéstörténete. In: *Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa*. Szerk.: Buzás Gergely – Tolnai Gergely. Az Esztergomi Vármúzeum Füzetek 2. Esztergom 2004, 49–66.

- TOMKA 2000 TOMKA Gábor: Az ónodi vár. In: *Ónod monográfiája*. Szerk.: Veres László – Viga Gyula. Ónod 2000, 157–209.
- TOMKA 2002a TOMKA Gábor: Adatok a szendrői kora újkori erődítések építés- és hadtörténetéhez (Angaben zur Bau- und Kriegsgeschichte der Festungen von Szendrő). *Folia Historica* 23:1 (2002) 99–126.
- TOMKA 2002b TOMKA Gábor: Egy 16–17. századi tarisnyavár: Győrszentiván-Andrásvár. In: *Hódoltság* 2002, 143–144.
- TOMKA 2004 TOMKA Gábor: Szendrő várai. *Castrum Bene Hírlevél* 2004, 20–22.
- VÁNDOR 2006 VÁNDOR László: Újabb adatok az egerszegi várról és a városról a legutóbbi régészeti kutatások alapján. In: *Végvárból megyeszékhely. Tanulmányok Zalaegerszeg történetéből*. Szerk.: Molnár András. ZGy 61. Zalaegerszeg 2006, 19–31.
- VÁNDOR – KOVÁCS 2002 VÁNDOR László – KOVÁCS Gyöngyi: Bajcsavár régészeti kutatása. In: *Weitschawar/Bajcsavár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében*. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Zalaegerszeg 2002, 47–62.
- VÁNDOR – KOVÁCS – PÁLFFY 1998–2000 VÁNDOR László – KOVÁCS Gyöngyi – PÁLFFY Géza: A régészeti és az írott források összevetésének lehetőségeiről: a bajcsai vár (1578–1600) kutatásának újabb eredményei – Archäologische und schriftliche Quellen im Vergleich: neuere Ergebnisse der Erforschung der Grenzburg Weitschawar (Bajcsavár). *ArchÉrt* 125 (1998–2000) 85–119.
- VÉGH 1992 VÉGH András: Adatok a budai palota Zsigmond-kori kapuihoz (Angaben zu den sigismundzeitlichen Toranlagen des Burgpalastes zu Buda). In: *Várak a későközépkorban. Castrum Bene* 2/1990. Szerk.: Cabello, Juan. Budapest 1992, 124–131.
- VÉGH 1997 VÉGH András: A középkori várostól a török erődig. A budai vár erődítései- nek változásai az alapítástól a tizenöt éves háborúig (Von der mittelalterlichen Stadt bis zur türkischen Festung. Die Änderungen der Befestigungen der Budauer Burg von der Gründung bis zum Fünfzehnjährigen Krieg). *BudRég* 31 (1997) 295–305.
- WINKLER 2003 WINKLER Gusztáv: Erődítések felderítése és rekonstrukciója térinformatikai eszközökkel (XV–XVI. század). In: *Magyar erődépítéset. Régi erődítések rekonstrukciója a térinformatika módszereivel*. Szerk.: Winkler Gusztáv. Budapest 2003, 27–46.

THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCHING OF EARLY MODERN AGE FORTIFICATIONS 1996–2006

Gábor Tomka

The study evaluates castles and fortifications on the territory of today's Hungary that were built or rebuilt between 1526 and 1711 and researched between 1996 and 2006.

From the turn of the sixteenth century until the decades following the Battle of Mohács, attempts were made to check attacks against castle gates using defences designed for harquebuses. With regard to the barbican at Pécs, it is now likely that it was made only in the 1530s, since, like the projecting gate bulwark of Nógrád's inner castle, it is datable rather to the first half of the sixteenth century. The barbican of the castle of Csókakő was altered in the Turkish period.

On the basis of the researches of András Végh, the great majority of the Early Modern Age fortifications of Buda (including the rondella defending the gate, the casemated wall closing up the gap, and the 'Transylvania' bastion) were built in the period 1530 to 1541. In Esztergom, the two-level rondella protecting the castle's east gate from the south and the 'Buda' tower with its multi-port cannon embrasures were built before 1543. In the 1530s, a three-level bulwark supplied with three-port cannon embrasures was joined onto the corner of Regéc Castle's north tower.

On the basis of recent excavations and wall researches (Sárospatak, Ónod, Füzér), we have been able to form a picture of the work of Péter Perényi's Italian architect.

With regard to fortifications with bastions, at Győr only minor rescue excavations were conducted. Sections of wall reinforced with inner buttresses have come to light in Veszprém and in Nógrád also.

Among the researches conducted into outer fortification lines systematised from the seventeenth century onwards, mention may be made of the archaeological investigation of the Montecuccoli-era remains of the west side in Győr and of the earth defence work built in front of the gate in Székesfehérvár in 1602.

From among the smaller presidial market-towns (which resembled border-fortresses supplied with garrisons), in Szécsény the possibility arose for the detailed researching of a castle supplied with smaller defences. In Kaposvár, brick walls were discovered that could in part be dated to the Turkish time, while during researching of the Esterházy mansion in Pápa part of a neo-Italian brick bastion came to light. Medieval hill castles could be modernised only through the strengthening of curtain-walls or the building of a rampart or possibly a lower castle (e.g. Füzér, Regéc). In Salgó Castle a pentagonal cannon tower was erected; there a lower castle, too, was established in the mid-sixteenth century. Archaeological research at Cserépvár began after a meticulous survey and analysis of the lie of the land. At Regéc a detailed reconstruction of the vaulted, casemated seventeenth-century northwest bastion was performed.

The researching of guard-post and smaller watch-points began not long ago. According to archaeological research, Andrásvár – next to Győrszentiván, which belonged to Győr Castle – consisted of a tower strengthened with earth on its outer side and surrounded by an outer rampart. The Ottomans, too, set up observation posts and posts at river crossings (cf. the Drávataási guard-post).

In connection with Turkish construction projects in stone, we may mention the details of the rondella erected in 1565–6 in the north town wall of Buda with its cannon chamber faced with ashlar. The bulwark, which was uncovered in front of the Arányi gate, was made utilising medieval buttresses. It received its final form in the late Turkish period, and marks made by wooden beams can be observed in the walls. We have recent data from Esztergom, Nagyvárad and Nógrád (town wall) on the reinforcing of Turkish stone walls using timber beams. Fresh excavations were performed on the area of Buda's earth-filled 'Golden' bastion, which was built in 1684 on a polygonal ground plan and given beam-strengthened walls.

In Esztergom, archaeologists managed to document the cannon chambers in the 'Danube' rondella. The Turkish-era construction work at the castle was summarised by Gergely Tolnai, and Turkish-era construction work in the town by István Horváth. According to the latter, the 'Buda gate' rondella was built in 1543 and the 'Thermal water bath' tower between 1559 and 1563. The foundations of the 'Franciscan' rondella, built between 1605 and 1663, stood on piles driven into the ground and were strengthened by means of a timber grid structure.

According to a summary written on the Turkish-era fortifications at Székesfehérvár, the northwest and northeast rondella of the inner town, the south rondella with its communication section (connecting the rondella to the town wall) and the barbican of the palace gate all originate from the second half of the fifteenth century. The Italian bastion-type defences of the town were built in 1601–2. The entire northern side was rebuilt and the northwest bastion and 'King's' bastion were established. In the east, the building of the 'Monastery' bastion was started along with the fashioning of the earthworks in front of the town gates. After the town's recapture by the Turks, an outer stretch of wall was built on the southwest side of the inner town and the south rondella and the south bastion with its projecting sides were established. The making of earth embankments behind the walls can also be dated to this period.

In Vác, the researching of a Turkish-era tower and, on the castle's Danube side, a castle wall consisting of a double row of posts with an earth filling took place.

On the basis of the researches so far, sixteenth-century Turkish stone fortifications were of a higher standard than the defences built in the late seventeenth century. While earlier on possibilities for improving defence were seen in thicker walls and in vaulted cannon chambers, in the seventeenth century earthworks were already significant. Use of a grid made of timber in the foundations and walls built around a wooden framework may be considered characteristic of Turkish fortifications.

Fortifications made from wood and covered in clay may have protected border positions on the Hungarian side also. Researches were performed at Balassagyarmat, Szécsény, Gyula, Pápa, and Zalaegerszeg. In the last-mentioned locations, traces of timber frames with loopholes came to light. In Zalavár, the posts were not placed in ditches, but sharpened and driven into the marshy ground.

The lower castles, too, of Hungarian hill castles of medieval origin were often protected by palisades. In the last decades, traces of palisade fortifications have come to light at Gesztes, Sirok, and Boldogkő.

The largest-scale castle excavation of the past decade took place at Bajcsa (belonging to Nagykanizsa) between 1995 and 2001. The excavation of this palisaded fort (which covered approximately 1 ha, was fortified with bastions and was in use between 1578 and 1600) and the studying of the rich archival source-material relating to it provided a unique opportunity to get to know the Christian palisaded forts of the period.

A significant success of the recent past was the localisation of Zrínyi-Újvár (Zala county) and the beginning of research work on this castle.

In Gyula, there was a one-level gate structure built from ashlar in a rampart of the outer castle constructed in the sixteenth century as the original form of the later gate tower of the Almásy mansion. The ogee-arched sediles of its lower part indicate Turkish architecture. In Győr, the exact location and the ground plan of the 'Fehérvár' gate were established. In Szécsény, excavation of the remains of the north-east town gate took place.

Among the earthworks, the remains of a cannon emplacement (built on a foundation strengthened with piles) in front of Pest's town wall and the cannon terrace of the Danube wall in Vác deserve mention. An edifice built using posts and interpretable as a cannon position came to light at Gesztes, too. At Szendrő, a high cannon position was created by walling round the central mound of the upper castle. In Nógrád the filling of the lower level of the northeast tower (on a horseshoe-shaped ground plan) must have occurred a short time after its construction, while the earth embankment behind the wall joined to it must have been made around the mid-seventeenth century. There is a cannon mound of similar age in Füzér also. In Ónod, the age of the first period of the approximately 4-m-high west cannon mound is for the time being not resolved; the raising of its height must have taken place before the mid-seventeenth century.

About newly-built headquarters buildings we know little for the time being. In Bajcsa a larger-sized building on a frame of beams and with adobe walls was located in the northern half of the castle courtyard. In the upper castle at Szendrő, the headquarters were located in the central tower, or may have been in the glazed entrance structure with a tiled roof that was joined to it. The newly-constructed accommodation for the men must have been lightly-fashioned buildings primarily. In Bajcsa, the remains of a block larger than 10 × 10 m of buildings somewhat crowded together, supplied with earth floors, sometimes strengthened with bricks, and at one time heated by means of tiled stoves came to light. Barracks unearthed in the east castle courtyard at Szendrő consisted of little houses measuring approximately 5 × 5 m; built near to one another; and featuring clay floors, a timber-framed structure filled out with clay mixed with gravel, and roofs with wooden tiles. Heating was provided by stoves built using tiles of different kinds.

Of course, stone buildings are not unknown on castle sites (e.g. Szigliget, lower castle). At Salgó, on the west side of the lower castle a building of at least four rooms came to light that is probably from the period 1526–54. At Regéc, the palace wing of the middle castle was established only in the mid-sixteenth century.

The evolution of prison buildings was, clearly, strongly dependent on the size of the castle and the number of prisoners. In Győr, the foundation walls of a prison consisting of at least three rooms and fashioned in the mid-sixteenth century came to light in the middle of the fortified town. In Füzér Castle, which was not large, a small chamber opening into the thick wall of the bastion in front of the gate tower served as a prison.

The excavation of the Renaissance kitchen at Sáropatak was followed by the discovery of several Early Modern Age rooms used for cooking. In Füzér, the bakehouse was built in the sixteenth century. In Ónod, the foundations of a sixteenth-century kitchen fireplace came to light in the south wing. In Szécsény, a raised hearth, which had a hood to catch the smoke, in the kitchen of the Early Modern Age castle was excavated in the house of the *ispán* (*comes*). To sum up, it may be said that from the sixteenth century onwards it was usual for a separate room to function as a kitchen, and often independently of it a separate space was fashioned for the baking of bread.

The remains of stables, made of stone walls laid in mud in the outer reaches of Füzér Castle and with stone walls incorporating posts in the inner space in the lower castle at Szigliget, came to light.

In Bajcsa, finds showed the site of a lightly-built gunpowder magazine, although it is merely likely that the *Zeughaus* stood on the site of one of the bastions. In Ónod, one of the vaulted bastions accommodated the armoury.

When new elements in the burgeoning system of border castles and fortresses were being created, faults in planning and design sometimes came about. The castle at Bajcsa had to be given up after two decades partly because of loose soil. At Szendrő, the five-bastion wood-and-earth fortification established in the 1580s could be fired into from nearby hills, with the result that the establishing of the Upper Castle had to be started from 1590. Faults in execution, too, could occur. The subsidence of some sections of Szécsény's seventeenth-century town wall was caused by a lack of carefully-laid foundations, as were the uncertain statics of some of the (Turkish) fortifications at Buda Castle that were built on top of a layer of rubble, or the decay of the south wall built in the 1660s on a layer of sand and gravel at Szendrő's Upper Castle.

An example of the living on of castles that were thought to have been abandoned is the castle of Drégely, where it can be proved that it had a Christian garrison in the seventeenth century.

The methods used to destroy castles after the Turkish era have so far been little investigated. At Szendrő, Ferenc Rákóczi II had the corners of the bastions blown up, while at Sáropatak poor statics contributed to the falling down of part of the 'Red Tower'. On the other hand, some fortifications were constructed at this very time. The surveying of the remains of these small forts and of larger ramparts was first undertaken by Gyula Nováki. The cannon emplacement or guard-post at Pákozd-Tóvár also researched by means of excavation can be dated to this period. Because of Roman-era excavations, there was a need for the researching and documenting of the Bottyán fortifications at Dunakömlőd, which had been sited on a Roman castellum.

Future research of Early Modern Age fortifications will surely be made more colourful by functional analyses of inside buildings and by archaeological investigation of outer earthworks, guard-posts, roads, and bridges.

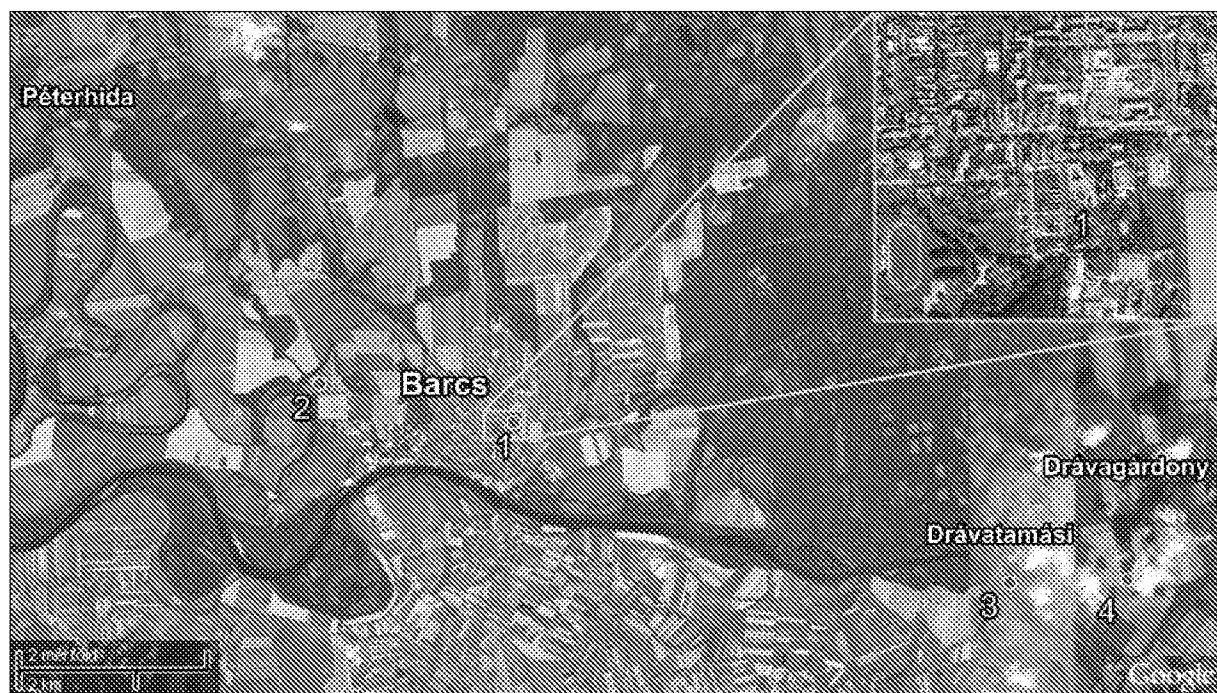
A BARCSI TÖRÖK VÁR ÉS KÖRNYÉKE

ÚJABB KUTATÁSOK (1999–2009)

Kovács Gyöngyi – Rózsás Márton

Barcs (Somogy megye) Szigetvártól délnyugatra mintegy 30 kilométerre, a Dráva mellett található. A település a 17. század végétől, a 18. században húzódott jelenlegi helyére,¹ középkori, illetve török kori elődje a mai város északnyugati határában, a Dráva egy régi kanyarulatának partján emelkedő dombon feküdt. Emlékét a dülő Pusztabarcs elnevezése, valamint az onnan származó leletek őrzik (1. ábra 2).²

A 16–17. századi török vár a mai városközpont egy részén, az egykori Dráva-parton állt (1. ábra 1). Területén 1989 és 1994 között szondázó kutató-árkokban, 2002–2003-ban nagyobb felületen végeztünk régészeti feltárást. A leletanyag komplex – táplálkozásra, életmódra és a környezet rekonstruálására irányuló természettudományos vizsgálatokat is magában foglaló – feldolgozását 2008-tól pályázati támogatással folytatjuk.³

1. ábra. Barcs és környéke (Google, 2010). 1. Barcs, belváros, a Hősök tere 1–2. és Nagyhíd utca 1–5. telkei (a török vár helye); 2. Barcs-Pusztabarcs (a középkori Barcs helye); 3. Drávatamási-Kenderáztató (a török pontonhíd maradványai); 4. Drávagárdony-Törökdomb (török kori őrhely sáncai)

Fig. 1. Barcs and its surroundings (Google, 2010). 1. Barcs, city, plots on Hősök tere 1–2, and Nagyhíd utca 1–5 (site of the Turkish stockade); 2. Barcs-Pusztabarcs (site of the medieval Barcs); 3. Drávatamási-Kenderáztató (remains of the Turkish pontoon bridge); 4. Drávagárdony-Törökdomb (ramparts of a Turkish guard post)

¹ Rózsás 2005, 24.

² Rózsás 2006a.

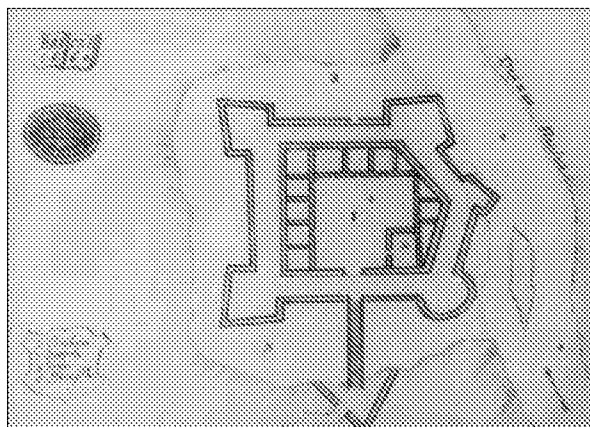
³ OTKA, K 72231. A témához kapcsolódik jelen kötetben Kovács Gyöngyi áttekintő tanulmánya, amely többek

között a barcsi és Barcs környéki török emlékeket is tárgyalja, és helyezi el a magyarországi oszmán-török régészeti kutatásokban.

A VÁRRA VONATKOZÓ TÖRTÉNETI ADATOK

A barcsi török vár 1567-ben, Szigetvár török kézre kerülése (1566) után, a szigetvári bég parancsára épült, a középkori falutól nem messze, közvetlenül a Dráva partjára. A szultáni tanács 1567. szeptember 23-án kelt rendelete elkészült várként említi.⁴ Barcs Szigetvár elővára volt, kisebb folyami támaszpont lehetett a régióban, egyes adatok alapján a korábban Eszéken állomásozó drávai török flottillát is a vár alá vonták.⁵ 1600-ig a budai vilájetben a szigetvári szandzsákhöz tartozott, őrségét a fennmaradt zsoldjegyzékek alapján mintegy 200 fő – az 1590-es évek első felében 225 fő – alkotta, akiknek nagyobb részét vízi vagy vízparti szolgálatot teljesítő gyalogos azabok és martalócok, kisebb részét lovasok és tüzérek tették ki. A bejegyzések alapján a katonák többsége balkáni származású volt.⁶ 1600 után (Kanizsa elfoglalását követően) Barcs több szomszédos várral együtt átkerült a kanizsai vilájetbe, ekkor őrségét csökkentették.⁷

A várat először a tizenöt éves háború idején, 1595-ben,⁸ másodszor Zrínyi Miklós, a költő téli hadjárata során, 1664-ben gyújtották fel; a hely

2. ábra. Barcs török vára Esterházy Pál tollrajzán, 1664
Fig. 2. Pál Esterházy's pen sketch of the Barcs Turkish castle, 1664

ekkortól vált lakatlanná és indult pusztulásnak. A hadjárat idején készült a vár egyetlen értékelhető korabeli képe (2. ábra), egy tollrajz Esterházy Pál gróf *Mars Hungaricus*ában (lásd később).⁹

A VÁR RÉGÉSZETI KUTATÁSA

A vár helyét a mai Barcs központjában, a római katolikus templom és plébánia közelében (a Hősök tere és a Nagyhíd utca több telkére kiterjedően) az 1970-es években azonosította Rózsás Márton (1. ábra 1). Előzetesen tájékoztatást egy 1799. évi barcsi térkép, valamint egy-két 19. századi leírás adott, ugyanakkor a jelzett területen gazdag török leletanyag is mutatkozott a felszínen.¹⁰

A hitelesítő szondázó ásatások 1989 és 1994 között négy szezonban történtek.¹¹ Ezek megkérdő-

jelezhetetlenné tették a török vár helyét, egyúttal bizonyították, hogy a vár nem a 15. századi castellum¹² köré szerveződött, hanem alapjaiban is új erősség volt. A rétegviszonyok alapján régészetileg is dokumentáltuk a két várégést, és számos alapvető momentum vált ismertté a vár építészetével, lakóinak életmódjával kapcsolatban. A napvilágra került részletek révén már ekkor sikerült meghatározni az erődtípus irányát, hozzávetőleges méreteit, megfigyelni a palánképítés módját, jellegzetességeit és

⁴ HEGYI 2007, II.: 1327, 1. jegyzet.

⁵ ROTH 1970, 158; SZAKÁLY 1971, 52. Hegyi Klára kutatásai szerint a vár őrségében és a dél-dunántúli birtokosok között nincs nyoma barcsi kapudánnak (török flottaparancsnoknak), ellentétben a murai flottilla kapudánjaival, akik egyre-másra bukkannak fel a szigetvári szandzsák birtokadományozási jegyzőkönyveiben. HEGYI 2007, I.: 102. Egy-két új adat szerint a drávai és a murai kapudán azonos. Hegyi Klára szíves szóbeli közlését ezúton is köszönjük.

⁶ HEGYI 2007, II.: 1327–1329, III.: 1590–1594. 1568/69-ben három, a Drávától délre álló (Verőce környéki) várból, Brezovicából, Moszlavinából és Szopjéból katonákat helyeztek Szigetvárra és Barcsra. HEGYI 2006, 97.

⁷ A dél-dunántúli török védelmi rendszer kiépítéséről, a Dráva-vidék török erődtípusairól és a Dráva fontosságáról:

HEGYI 1999, 89–94; HEGYI 2006, 93–96; HEGYI 2007, I.: 98. Jelen tanulmánynak nem célja a török kori végvárrendszerek jellemzőinek ismertetése.

⁸ KANYAR 1989, 91; KERECSENYI 1993, 258.

⁹ Esterházy 1664/1989, 139–140 és 140. rajz (MOL T. 2. XXXII. Téka, 1046).

¹⁰ RÓZSÁS 1989, 8. Összefoglalóan: KOVÁCS – RÓZSÁS 1996, 180, 28–32. jegyzet. A vár helyét „Régi Török Sántz”-ként feltüntető térkép első említése: JANKOVICH 1976, 29.

¹¹ Az 1989–1994 közötti kutatásokról, az előzményekről, a leletanyagról: KOVÁCS – RÓZSÁS 1996; KOVÁCS – RÓZSÁS 1998; KOVÁCS 1998.

¹² CSÁNKI 1894, 572. A castellum helye Engel Pál meghatározása szerint Kétújfalu-Szentmihályfa pusztá (ma Baranya m.), lásd: KOPPÁNY 1999, 114–115.

a javításokat. Egy szakaszon a várarkot is átvágtuk. Az emlékanyag határozottan balkáni jellegű kultúráról árulkodott. A leletek és ezek párhuzamai azt jelezték, hogy a palánk a környező török várakkal és településekkel, így a szomszédos és a térségben jelentős kereskedelmet lebonyolító Babócsával, illetve Barcs település magyar–szláv lakosságával is kapcsolatot tartott. Az egy-két apró perzsa fajansz- és kínai porcelántöredék, továbbá a steiri kések a térségben forgó kereskedelmi tárgyakról adtak fontos információkat. A feldolgozott állatcsontanyag túlnyomó többségét Bartosiewicz László megállapítása szerint szarvasmarhacsontok tették ki.¹³

Ilyen előzmények után nyílt lehetőség 2002-ben kisebb, 2003-ban nagyobb összefüggő felületen régészeti megfigyelésekre: a vár területének egy részére Barcs városa bérletkéséket tervezetett, így az építkezések előtt megelőző régészeti ásatásokra került sor.¹⁴ A mintegy 1500 m² kutatott terület a vár feltételezett 0,6–0,7 hektáros (90 × kb. 70 m kiterjedésű) területének közel egynegyede. A feltárt jelenségek értelmezése, kronológiai meghatározása, részletes kiértékelése e rövid összefoglalás megírásakor még nem fejeződött be.

A kutatás 2002-ben részben a vár területén kívül, annak északi előterében folyt: a várarok és az északi bástya csekély részletét eredményezte, valamint újkori jelenségeket és anyagot hozott felszínre. A 2003. évi munka már a palánkvár középső és északi részét érintette. A korábbi évek kutatóárkai közül többet sikeresen beilleszthettünk az új 5 × 5 méteres négyzethálóba. Megállapítottuk, hogy a 18. század, de még inkább a 19–20. század folyamán a vár 17. századi maradványai jelentős mértékben megsemmisültek; 17. századi szinteket, rétegeket döntően csak a feltárt terület északi felében tudtunk megfigyelni. A 16. és a 17. századi rétegeket viszonylag könnyen szét lehetett választani a 16. század végi pusztulási törmelék elplanírozását takaró, vastagabb döngölt agyagréteg révén is.

Az újabb megfigyelések az erősítési rendszerre vonatkozóan megerősítették, illetve kiegészítették mindazt, amit az előző ásatások során tapasztaltunk. A 2003. évi feltárás során megtaláltuk az északi palánkfal további szakaszait, regisztrálhattuk a cölöpsorok árkait, bennük az egymástól 40–50 cm távolságra álló, 20–25 cm átmérőjű cölöpök nyomai-val. A maradványok illeszkedtek az 1990-ben feltárt részlethez, folytatásai voltak annak északkelet felé. Az egyik 2002. évi szelvényben a vár északi bástyájának töredékére bukkantunk, egy késői megújítással vagy javítással (3–4. ábra).

A palánkfal korábban és újonnan megtalált szakaszai alapján a vár északnyugat–délkeleti irányban

helyezkedett el, 90 m kiterjedésben. A szélességére csak következtethettünk, de nagy valószínűséggel 70 m körüli lehetett, északi sarkát – a feltárás alapján – rondella védhette. A jelenleg rendelkezésre álló régészeti adatok alapján úgy tűnik, hogy a vár nagysága, kiterjedése fennállásának mintegy 100 éve alatt alapvetően nem módosult, a részleteket tekintve azonban történtek kisebb változások.

Megfigyeléseink szerint a várfal a 16. században 2 (+ 1?) cölöpsoros tömött palánkfal volt, azaz a vesszővel, ágakkal megfont oszlopsorok közé agyagot döngöltek, majd a fal külsejét megtapasztották. Szélessége 2 m volt, a külső cölöpsorral együtt közel 3 m. Ez utóbbi korát nem tudtuk egyértelműen megállapítani: nem mindig lehetett tisztázni, hogy ez a külső cölöpsor vajon a 16. században létesült és esetleg a már meglévő palánkfal javítására, megerősítésére szolgált-e, vagy a 16. század végén elpusztult kettős cölöpsor helyett építették, azaz új, 17. századi konstrukció volt. Az biztos, hogy az 1595-ös pusztulás után a 16. századi palánkfal cölöpsorait néhány helyen erőteljesen elplanírozták, s az újjáépítés hevenyészettebb formában történt: a 17. század palánk, legalábbis egyes szakaszokon, már csak egy cölöpsoros volt (külső cölöpsor).

A vár belső épületeiről is gyarapodtak ismereteink. Az északnyugati palánkfal mellett megmaradt nagyobb épületmaradványok a rétegvizsnyok alapján 17. századiak (vö. 13. ábra). Ezek a lakóépítmények részben a várfal mellett álltak, de nem ahhoz épültek.¹⁵ A helyiségek mérete különböző (12 × 7 m, illetve 12 × 5 m és 5 × 6 m stb.), az egymásra fűzött (egymás melletti) helyiségek többszörszörös épület részeként is értelmezhetők. Egy-két helyen bejáratra is következtethettünk. A 16. századi struktúra kevésbé ismert: egyrészt az épebb 17. századi épületmaradványok alatt a korábbi jelenségek vizsgálatára eleve csak kisebb kutatóárkokban volt mód, másrészt a 16. századi objektumok – amelyek nagyobb kiterjedésben a feltárt terület déli

¹³ BARTOSIEWICZ 1997–1998; BARTOSIEWICZ 1999. (A 2003. évi anyagot Gál Erika dolgozza fel.)

¹⁴ A volt Költségvetési üzem területén, ma Hősök tere 1–2., illetve Nagyhid u. 1–3. Az ásatásokat az MTA Régészeti Intézete, a Somogy megyei Múzeumok Igazgatósága és a Dráva Múzeum szakemberei végezték (Kovács Gyöngyi, Költő László, Aradi Csilla, Rózsás Márton), az ELTE régész PhD-hallgatói (ma a Budapesti Történelmi Múzeum régészei: Éder Katalin, Papp Adrienn, Szigeti Judit), valamint a Somogy megyei Múzeumok Igazgatósága technikus munkatársai közreműködésével.

¹⁵ Vö.: [Kanizsán] „a várral érintkező házak éppen nincsenek, sőt tilos is, hogy legyenek, mert a fal tövében közút van.” *Evlia Cselebi* 1660–1664/1985, 565.

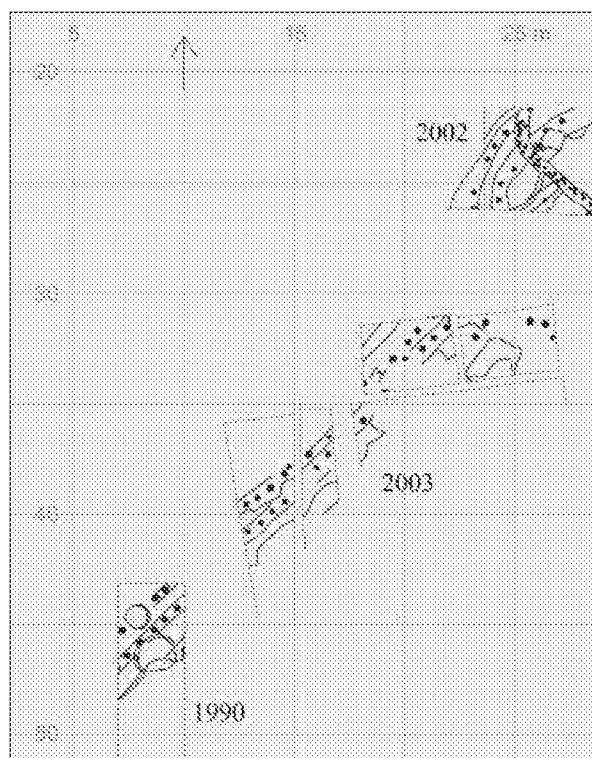
3. ábra. Barcs, török vár. Az északnyugati palánkfal részletei és a palánkbástya maradványa. 1. 2002., 2. 2003., 3. 1990. évi ásatás. Fotó: Papp Adrienn, Költő László, Kovács Gyöngyi

Fig. 3. Barcs, Turkish castle. Details of the northwest palisaded wall and the bastion. 1. 2002, 2. 2003, 3. 1990 excavations. Photographs by Adrienn Papp, László Költő, Gyöngyi Kovács

felében mutatkoztak (ahol a 17. századi rétegeket a pusztulás miatt már nem lehetett követni) – általában jobban károsodtak. Ahol a 17. századival való összevetés valamelyest mégis megtehető volt, ott úgy tűnt, hogy a 16. század végi várégést követő újjáépítés során az épületeket megközelítőleg

az előzőek helyére húzták fel. Az 1990. évi kutató-árokból napvilágra került kevés adat például arról tanúskodott, hogy a 17. század elején emelt épület többé-kevésbé elődje irányát és kiosztását követte, de a feltehetően 17. század közepi megújítása után a kályhákat már máshova helyezték. 2003-ban is több esetben előbukkant egy-egy kályha vagy sütőfelület alatt elődjének maradványa, ami úgyszintén a folytonosságra utalhat.

A belső épületek építési technikáját már előző szondázásaink alkalmával is tanulmányozhattuk. Az alapoknál kevés konstrukciós cölöplyuk mutatkozott. A falak deszkából készültek, amelyek a járószintbe kissé besüllyesztett talpgerendához kapcsolódhattak. Az épületfalak 35-40 cm széles nyomvonalát több helyen követni tudtuk, néhol az elszenesedett gerendamaradványokat is megleltük bennük. Több ponton észleltünk a járószinten egymással párhuzamosan fekvő elszenesedett deszkákat, ezek ledőlt falak deszkái lehettek. Tégla (ritkán kő) alkalmazására legfeljebb a fal aljának és a tetőszerkezetet tartó oszlopok megtámasztásánál, illetve a kályhák építésénél, illesztésénél került sor.

4. ábra. Barcs, török vár. Az északnyugati palánkfal feltárt részletei. Számítógépes szerkesztés és grafika: Réti Zsolt

Fig. 4. Barcs, Turkish castle. Details of the palisaded wall. Digital composition and drawing by Zsolt Réti

5. ábra. Barcs, török vár. Kályhaalapok. 1. 1990., 2. 1994., 3–4. 2003. évi ásatás.

Fotó: Kovács Gyöngyi, Éder Katalin, Rózsás Márton

Fig. 5. Barcs, Turkish castle. Stove bases. 1. 1990, 2. 1994, 3–4. 2003 excavation.

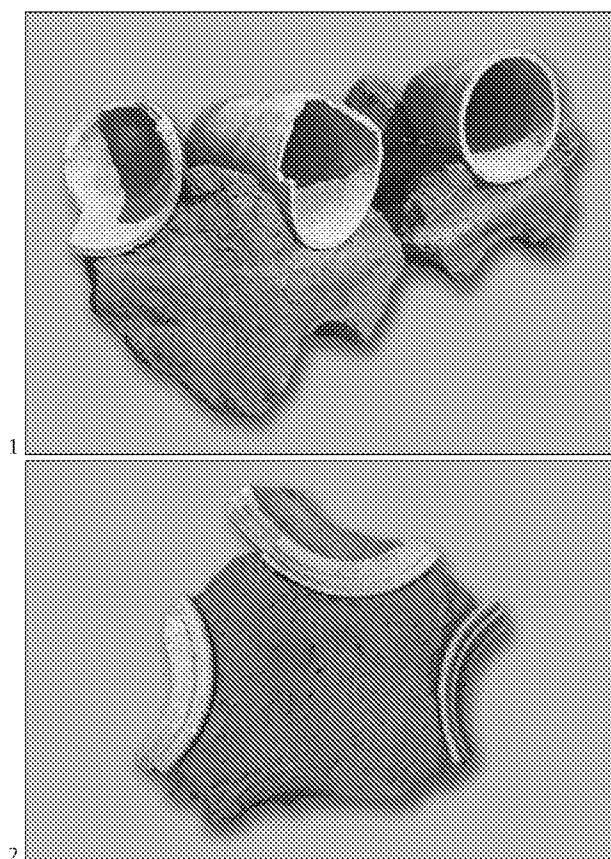
Photographs by Gyöngyi Kovács, Katalin Éder, Márton Rózsás

A deszkafalakat mintegy 10–12 cm vastag tapasztással látták el, erre utalnak a nagy számban talált deszkalenyomatos paticsdarabok. A deszkaszerkezet mellett szól az előkerült jelentős mennyiségű, 8–10 cm hosszú kovácsolt szeg is (a nagyméretű palánszegeket másra, például a várfal gerenda-szerkezeteinek összeerősítésére használták).

A lakóhelyiségek padlója többnyire döngölt agyag volt, melyet időnként megújítottak. Volt olyan helyiség is, ahol a padlószinten felhalmozódott szemetes (azaz gazdag leletanyagot tartalmazó) réteget finom, szürkésfehér homokkal fedték le. Az épületek fedésére nézve nem rendelkezünk régészeti adatokkal, az feltehetően zsindeley lehetett.

Az ásatások egyik legjelentősebb emlékcsoportját alkották a helyiségeket fűtő kályhák maradványai. A feltárások során, beleértve az 1989–1994 közötti szondákat is, rendkívül nagy mennyiségű kályhaszem és kályhatapasztás került elő, és közel

20 kályhaalap (5. ábra). A kályhák szinte minden esetben 80×80 cm, illetve 120×120 cm alapú, agyagba rakott téglalábazaton álltak, a fűtőnyílás előtt általában megtaláltuk a téglázott sütőfelületet, ahol nyílt tűzön a sütés-főzés történhetett. A tűztér alját téglával rakták ki, majd letapasztották, ugyanez volt megfigyelhető a sütőfelületeknél is. A kályhaszemek között számos, a kályhák felső részét díszítő kályhaszem is előfordul, ezeket – hasonlóan a korábban előkerült példányokhoz – több esetben hullámvonalakkal díszítették. A kályhatest részét képező tapasztásdarabok (6. ábra 1–2) között több töredéken betűzdelte pontsorokból álló díszítést láthatunk (7. ábra). A planírozások során olykor egész kályhák omladékát tölték be egy-egy szomszédos szemétködörbe (pl. 16. és 26. objektumok), így az anyag kiválóan alkalmas rekonstrukciókra – az előzetes megfigyelések alapján a barcsi kályhák a Sabján Tibor által rekonstruált budai vízivárosi

6. ábra. Barcs, török vár. Kályhaszemek és tapasztástöredékek a 2003. évi ásatásból.

Fotó: Kovács Gyöngyi

Fig. 6. Barcs, Turkish castle. Stove tiles and clay fragments of stoves from the 2003 excavation.

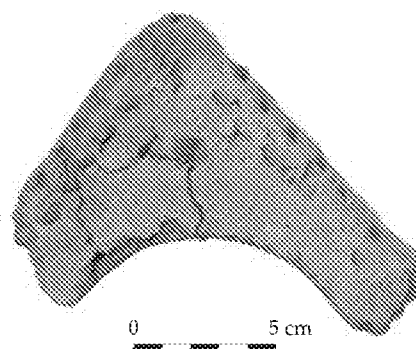
Photographs by Gyöngyi Kovács

8. ábra. A budai Vízvárosban feltárt kályhák rekonstrukciói.
Rekonstrukció: Sabján Tibor.
SABJÁN – VÉGH 2002, 15. ábra nyomán

Fig. 8. Reconstructions of stoves uncovered in Buda's Vízváros district.
Reconstructions by Tibor Sabján, after VÉGH – SABJÁN 2002, Fig. 15

¹⁶ SABJÁN – VÉGH 2002, 273–288.

¹⁷ PUSZTAI 2002, 294–296, 3. ábra. Pusztai Tamás szerint a bátaszéki kályhákat valószínűleg magyar mesterek építették. Uo., 297.

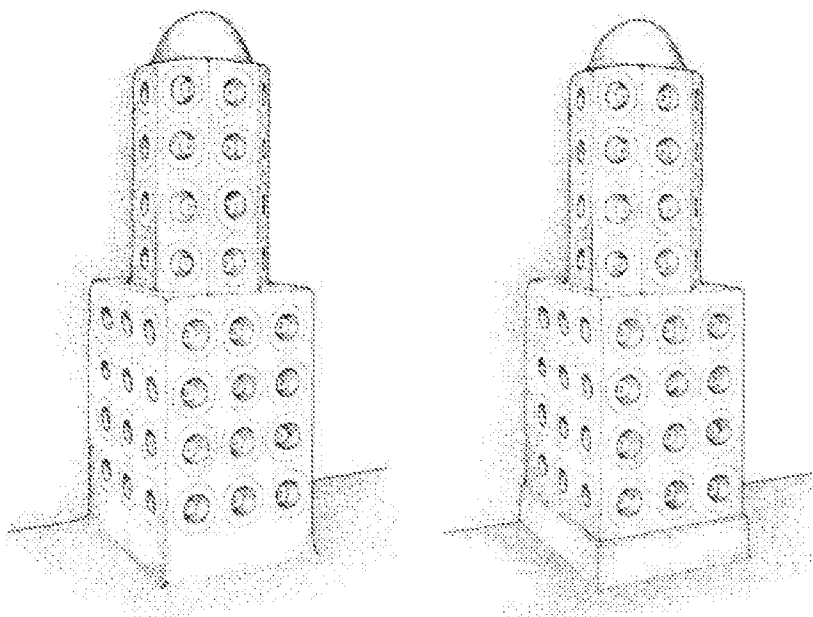
7. ábra. Barcs, török vár. Díszített kályhatapasztás-töredék a 2003. évi ásatásból. Fotó: Dénes Fanni

Fig. 7. Barcs, Turkish castle. Ornamented clay fragment of a stove from the 2003 excavation.

Photograph by Fanni Dénes

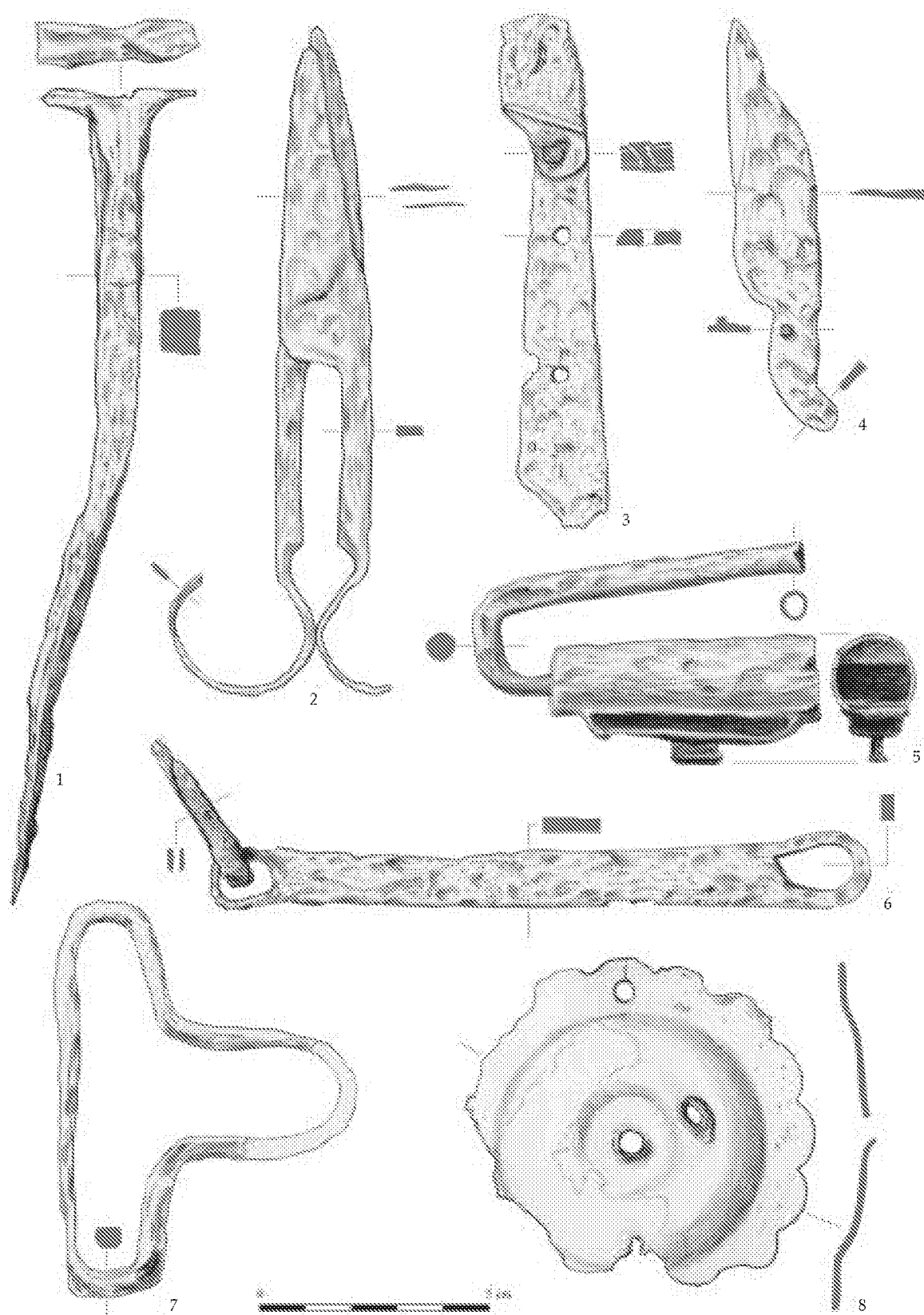
(8. ábra),¹⁶ illetve a Pusztai Tamás által elképzelt bátaszéki¹⁷ balkáni típusú szemeskályhákkal mutatnak rokonságot, egyezést. A barcsi kályhas anyag a délszláv és a helyi magyar elemek további kutatásokat igénylő, sajátos keveredését mutatja.

A vár udvarán több hulladékgödröt, vermet találtunk, ezek formája kerek, ovális vagy szabálytalan volt. Verem előfordult épületen belül is. Bizonytalan a rendeltetése egy négyszög alakú, nagyjából 3 × 2,5 méteres, földbe mélyített objektumnak (54. objektum), amelyet kb. 50 centiméterre súlylyesztettek a 16. századi járószintbe, alját részben téglával rakták le, északi és déli felében cölöplyuk volt. A 16. század végi pusztulást követően törmelékkel feltöltötték, majd agyagréteggel lezárva

9. ábra. Barcs, török vár. Cserépedények és fedő a 2003. évi feltárásból. Fotó: Dénes Fanni, rajz: Ósi Sándor
 Fig. 9. Barcs, Turkish castle. Vessels and a lid from the 2003 excavation. Photographs by Fanni Dénes,
 drawing by Sándor Ósi

10. ábra. Barcs, török vár. Vastárgyak a 2003. évi feltárásból. Rajz: Ősi Sándor
 Fig. 10. Barcs, Turkish castle. Iron artefacts from the 2003 excavation. Drawing by Sándor Ősi

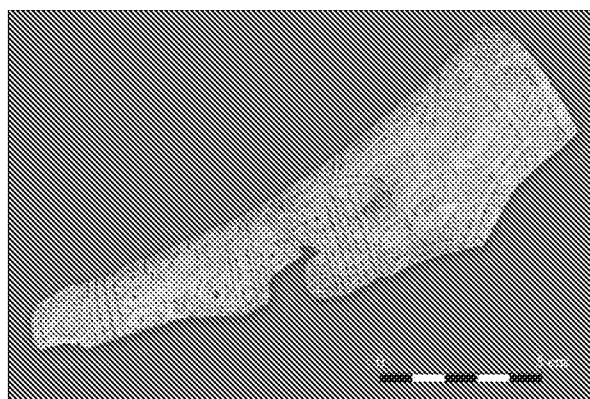
ráépítettek. A 17. században felmenő falú deszka-épület állt fölötte.

Egy 2 m átmérőjű és 260-270 cm mély, henger alakú objektum (23. objektum) talán a vár egyik kútja lehetett. Oldalán bélelésnek, kifalazásnak nem találtuk nyomát.

A várak 2002-ben feltárt részletei az 1991. évi jelenségekkel mutattak hasonlóságot.

Az ásatások során előkerült leletanyag keresztmetszetét nyújtja a birodalom peremvidékén élő, békeidőben kisebb mértékben paraszti és kézműves foglalkozást űző, de alapvetően katonai feladatot ellátó várórség által használt-felhasznált tárgyfeleléseknek. A tárgyak nem mutatják, hogy az őrség vízparton, hajókon teljesített szolgálatot. A 2003. évi leletek főként a 16. század végi járószintet borító „szemetes” kultúrrétegből, a pusztulási rétegekből, valamint a hulladékgyödrökből származnak. A pusztulási rétegekben talált nagyszámú elolvadt, deformálódott kerámia- és átégett fémtárgy arról árulkodik, hogy a felgyújtott palánk és az épületek faszerkezete napokig égett és izzott.

A leletanyagban továbbra is meghatározóak a balkáni elemek. Igen sok a sütőharang-töredék, ami a Balkánon helyenként még a 20. században is alkalmazott archaikus sütési forma elterjedtségét mutatja a várban. A háztartási kerámia (vö. 9. ábra) döntő többségét a különböző méretű és típusú, kézi korongon készült, délszláv jellegű fazekak, korsók teszik ki. A fogaskerékkel gazdagon díszített ún. bosnyák korsók töredékeiből csupán néhány darabra következtethetünk, a ritkaság sajátos funkcióra is utalhat. Szerényebb a mázas kerámia aránya, jellemzőek a török talpas tálak. Néhány egyedi tárgy is van. Török (izniki) fajansz,¹⁸ kínai porcelán és nyugati áru töredéke elenyésző számban került elő, ezek jól keltezhető rétegekből származnak. A végvári, katonai életre utal néhány ágyú- és puskagolyó, valamint szablyakeresztvas és egy díszített löportartó agancs töredéke (11. ábra). A jóval gazdagabb szerszámkészletben különböző méretű és funkciójú fűrók, kalapácsok, vésők, fejszék fordulnak elő, a mezőgazdasági szerszámok közé tartozik a kapa, kasza, sarló, ekevas. Az épület-tartozékok közül szögeket, lakatokat és zárat sorolhatunk. A mindennapok személyes használati tárgyai a pipák (12. ábra), kések, bicskák, fenőkövek, borotvák, ollók, továbbá egy csontfésű, valamint a lábbeli sarokvasak, sarkantyúk. A lószerszám-tartozékok között phalerák, zablák, patkók, hevedercsatok ismertek. A különféle vastárgyak (vö. 10. ábra) mellett számos bronzlelet is előkerült, ezek között ritka török emlékek (pl. mérlegsúly, török pecsénnyomó) is feltűnnek. A helyi kovács-

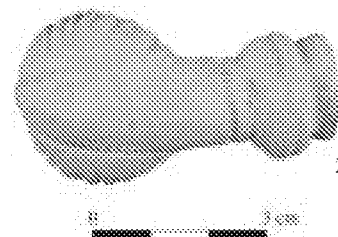
11. ábra. Barcs, török vár. Agancs löportartó töredéke a 2003. évi ásatásból. Fotó: Dénes Fanni

Fig. 11. Barcs, Turkish castle. Fragment of an antler powder-flask from the 2003 excavation. Photograph by Fanni Dénes

12. ábra. Barcs, török vár. Pipák a 2003. évi ásatásból. Fotó: Dénes Fanni

Fig. 12. Barcs, Turkish castle. Pipes from the 2003 excavation. Photographs by Fanni Dénes

műhelyt jelzik a salakmaradványok és a golyóöntő téglégek.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a vár erősített telep volt, faluról jött balkáni katonaparaszti őrséggel, amely meghatározott feladatot teljesített. Az 1989–1994 közötti és a 2002–2003. évi feltárások nyomán megismerhettük az erősítés és a belső épületek főbb jellemző vonásait, információkat nyertünk katonáinak életkörülményeiről. A maradványok cölöpöket és földtömést alkalmazó erősítési módra, valamint fából épült és tapasztott oldalfalú belső építményekre utalnak. Az őrség részben önelátásra rendezkedett be, de nyilvánvalóan kapcsolatot tartott a környező településekkel.¹⁹ Húsellátását

¹⁸ A 2003. évi ásatásból: Kovács 2005, 72, III. 4.

¹⁹ A vár melletti feltételezhető török településről szinte semmit nem tudunk.

részben a térségben haladó, Itália és Stájerország felé irányuló szarvasmarha-kereskedelem útvonalairól biztosíthatta – legalábbis a 16. században –, a nagyobb kereskedelmi csomópontok a közelben Szigetvár, Kálmáncsehi és Babócsa voltak.²⁰ A balkáni jellegű emléktárgy – északabbra nem jellemző – nagy aránya alapján a várnak szoros kapcsolata lehetett a Dráván túli településekkel is, sőt ellátásának jelentős részét talán a Dráván túli településekről kapta, nem pedig a dél-dunántúli falvakból, városokból. Mindez több kérdést is felvet a Drávától délre eső török várakkal, településekkel való érintkezést illetően; a téma, az összefüggések vizsgálata érdekes regionális szinten, de tágabb összefüggésekben is tanulságos.

AZ ESTERHÁZY-FÉLE ALAPRAJZ ÉS HITELESSÉGE

A barcsi török várról jelen tudásunk szerint, mint már volt róla szó, csupán egyetlen értékelhető ábrázolás maradt fenn (2. ábra). Ez a méretarány nélküli, sematikus alaprajz egy nagyjából négyszög alaprajzú várat ábrázol a Dráva partján, sarkain egy kerek és három olaszbástyával, valamint a drávai oldalon egy kisebb szögletes védművel. A várfal mentén sorakozó belső épületek egyike a mecset, míg a kapu előtt háromszög alakú külső védőmű látható.

A korabeli magyarországi török erődítési formákra nem jellemző olaszbástyák láttán már a régészeti kutatások előtt felmerült a kérdés: az 1664-ben készült Esterházy-féle várrajz vajon mennyiben tekinthető hitelesnek? Megítéléséhez ugyan kevés adatunk van, ennek ellenére a kérdés áttekintését indokoltnak tartjuk. Hangsúlyozzuk azonban, hogy elgondolásunkat az esetleges további kutatások módosíthatják.

A régészeti adatok alapján az Esterházy-féle rajz a vár Dráva-parti helyét tekintve mindenképpen hiteles. Az északi bástya helye az ásatások nyomán

ismert, a déli bástya körülbelüli helyére a felszíni jelenségekből lehet következtetni. Ezekből kiindulva – és feltételezve egy többé-kevésbé szabályos négyszöget – szerkesztettük ki a nyugati bástya helyét, egy lehetséges megoldásként oly módon, hogy próbáltuk követni a korabeli rajz falnyomvonalait.²¹ A vár délkeleti sarkánál előkerült régészeti jelenségek egy további védmű helyét jelölik ki. Kétféle elképzelésünk közül az egyik szerint ez – ha az Esterházy-rajz hiteles a védművek számát tekintve – a folyóba nyúló erődítmény helye lenne, a másik szerint egy negyedik bástyáé (13. ábra). A helyzet tisztázásához további adatok szükségesek.

Ami a bástyák alakját illeti, a feltárt részlet szerint az északi nem olaszbástya, hanem sokkal inkább rondella lehetett. A török kori leíró és képi források szerint a kis török palánkok sarkait gyakran kerek bástyákkal erősítették,²² az alaprajzi rekonstrukciónál ezért a további védműveknél is alapvetően rondellákra gondoltunk. A rondellák és a rajz olaszbástyái közötti ellentmondást úgy véljük feloldani, hogy a palánkbástyák talán kissé szögletesebbek voltak a „szabályos” rondellákhoz képest (vö. Újpalánk²³), így azok utóbb már olaszbástyákként jelentek meg.²⁴ A feltárt maradványok alapján úgy tűnik, hogy a vár belső lakóépítményeinek együttese alapvetően nem lesz egyeztethető a rajzon látható komplexummal. Egyes részleteket tekintve azonban megfigyelhetők bizonyos hasonlóságok, egyezések a korabeli rajz és az ásatáson felszínre került 17. századi jelenségek között, így például a lakóhelyiségek egymásra fűzött rendszerében, egy-egy helyiség hozzávetőleges méretében, a központi udvar elhelyezkedésében. Mindent összevetve, az eddigi helyszíni megfigyelések és a csekély régészeti kutatások eredményei Esterházy tollrajzát a többé-kevésbé hiteles 17. századi képi források közé sorolják, pontosabban az olyanok közé, amelyek hiteles elemeket is tartalmaznak.²⁵

²⁰ A 16. századi dél-dunántúli kereskedelmi utakra vonatkozóan: SZAKÁLY 1973, 57–62. Újabban: PÁLFFY 2007, 357, „Magyarország külkereskedelme a 16. század második felében” című térkép: a Dráva északi oldalán haladó Eszék–Kanizsa közötti fő kereskedelmi útvonalhoz Babócsánál csatlakozik be a Dunától (Báta) Pécsen és Szigetváron át haladó másik fő útvonal.

²¹ Rózsás Márton több évtizedes terepi megfigyelései – a vár kiterjedésére utaló felszíni leleteket tekintve – alátámasztani látszanak ezt az elképzelést.

²² ÖZGÜVEN 2002. Lásd még például Heinrich Ottendorff császári követ és hírszerző 1663-ban készült rajzait és leírásait, vagy Esterházy Pál gróf (későbbi nádor és birodalmi

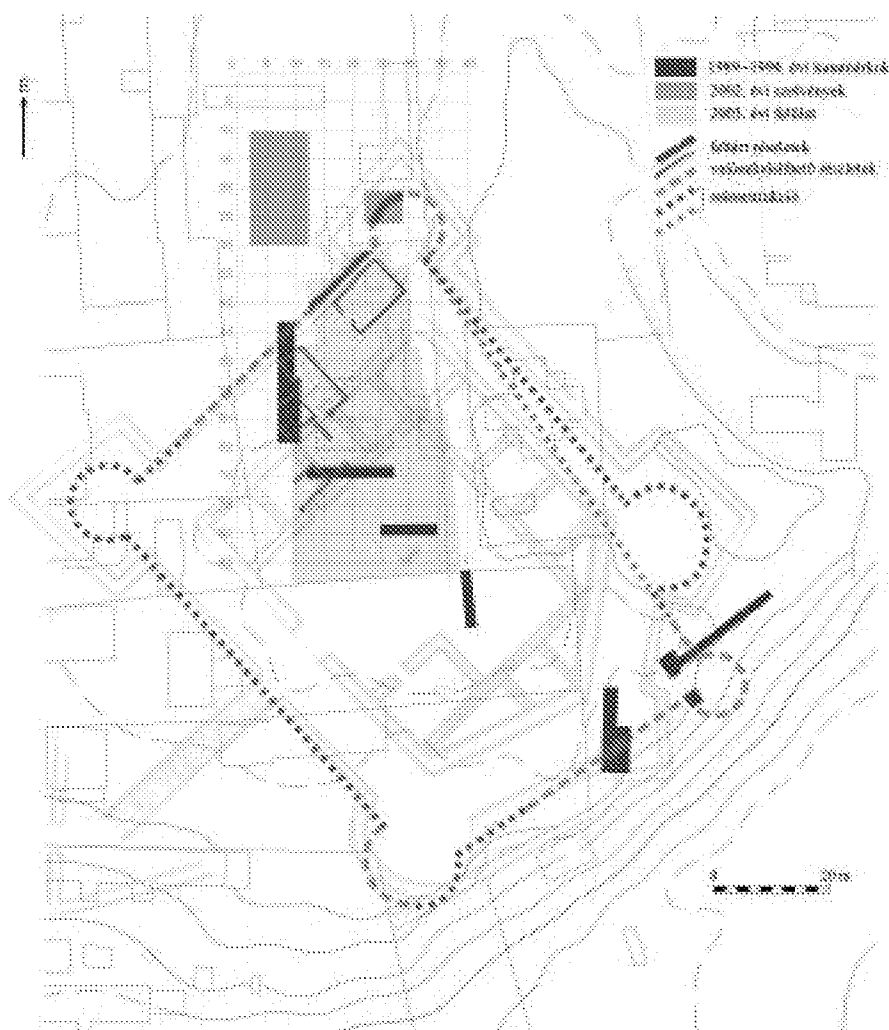
herceg) tollrajzait a Zrínyi Miklós téli hadjáratában elfoglalt várakról: Ottendorff 1663/1943; Esterházy 1664/1989.

²³ GAÁL 1985, 187.

²⁴ Bubits Zsigmond szerint Esterházy Pál *Mars Hungaricus* című művét „azon időtájban írhatta, midőn a vaskvári béke folytán a tulajdonképeni háború tényleg befejeztetett.” Bubits 1895, 10. A műben található rajzok többsége Esterházy Pál sajátkezű rajza (uo., 17.), a sematikus rajzokat tekintve azonban – véleményünk szerint – a helyszíni megfigyelésekkel kapcsolatban felmerülhetnek kérdések.

²⁵ A kérdéstről lásd még Kovács 2009. Segesd esetében Magyar Kálmán érvelt az Esterházy-féle rajz hiteles elemei mellett. MAGYAR 1988, 108–111.

13. ábra. Barcs,
török vár.
A vár 1664. évi alaprajza
és a régészeti
maradványok
összevetése,
a várfalrészletek
és a 17. századi
épületmaradványok
kiemelésével.
Számítógépes grafika:
Réti Zsolt
Fig. 13. Barcs,
Turkish castle.
Comparison of the 1664
ground plan
drawing of the castle
and the archaeological
remains,
with emphasis
on the details
of the castle wall
and the remains
of the 17th-century
buildings.
Computer graphics
by Zsolt Réti

„TÖRÖK DOMBOK” ÉS „TÖRÖK VÁRAK”

A török kori végvári rendszerekben az őrtornyok, őrhelyek szerves részét képezték egy-egy nagyobb vár környékének mind török, mind pedig magyar oldalon. A történeti forrásokban szerény utalásokat találunk rájuk. Olykor térképen is jelölték őket.²⁶ Mára többnyire elpusztultak, ritkábban sáncok, dombok árulkodnak helyükről.²⁷

Az ország számos pontján találkozhatunk olyan elnevezésű helyekkel mint Török-domb, Törökvár, vagy olyan körülsáncolt várhellyel, amelyről a helyi hagyomány azt tartja, hogy az „török vár”, illetve a „török basa lakhelye” volt. Míg a jelentősebb, forrásokban is jól adatolt erődtített helyek esetében a név és a hagyomány akár valós emlékeket őrizhet,²⁸

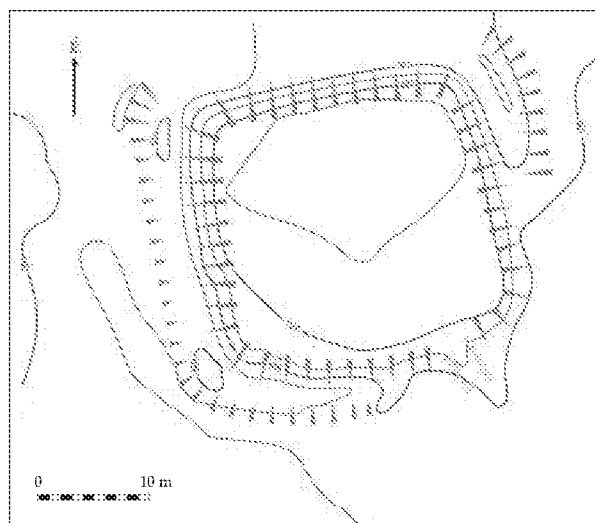
²⁶ Egy 1580-ban készült török kémtérkép másolatán például apró körök jelzik az őrhelyeket, átkelőket; a vázlat a Kanizsa környéki védelmi rendszert, többek között Barcs környékét is ábrázolja. PÁLFI 1999, 32–34, III. melléklet. Zrínyi György kanizsai végvidéki kapitány 1582. évi térképvázlata, majd Giovanni Giuseppe Spalla 1670. évi térképe a Mura menti őrhelyeket tünteti fel. Uo., 34–35, 86, és IV–V. melléklet.

²⁷ Somogyban például kerek sáncolással védett török kori őrhelyeket sorol fel SÁGI 1989, 138, a korábbi vonatkozó

irodalommal. A Fonyód környéki helyekre lásd: GALLINA 2004, 40 és XIV. tábla 2. Lásd még: MAGYAR – NOVÁKI 2005 megfelelő részeit.

²⁸ Somogyban ilyen mindenekelőtt például a babócsai Török vár, amely elnevezés alatt a középkorban épült, de a török korban is szerepet játszó várat, illetve annak helyét kell értenünk. Az ugyancsak Babócsa mellett található Basakert (vagy Nárcisosz) egy több mint négy hektáros alapterületű, sáncsal rendelkező földvárat jelöl, ahol az 1984–1992 közötti régészeti ásatások során a középkori maradványok

14. ábra. Drávacardony-Török domb. Török kori őrhely sáncai. Szintvonalas felmérés: Terei György. Rózsás 2002, 1. ábra nyomán

Fig. 14. Drávacardony-Török domb ("Turkish Hill"). Ramparts of a Turkish guard post. Contour survey by György Terei, after Rózsás 2002, Fig. 1

addig máshol a „dombok” vagy „várak” – így például somogyi helyszíneknél maradványok Gamás-Törökvár, Mike-Törökvár vagy Somogyszentpál-

Török domb, illetve Szőlősgyörök-Kopasz-berek,²⁹ vagy Barcs környékén Péterhida-Gorica³⁰ – török kori szerepe kérdéses lehet. Vizsgálatuk azonban nem felesleges.

Rózsás Márton például a Barcshoz közeli Drávacardony és Drávatamási határában – közigazgatásilag Drávacardonyhoz tartozó (1. ábra 4) –, a Dráva egykori partján elhelyezkedő, 25 × 25 m kiterjedésű, 2 m magas, körülsáncolt kis „Török domb” (14. ábra) lehetséges funkcióját vizsgálta. Véleménye szerint az objektum a Drávatamásinál 1603-ban felégetett, rövid életű török híd, illetve a környékbéli Drávaszakasz egyik parti őrtornyának helye lehetett.³¹ A drávai hídra a Kanizsáért vívott harcokban volt szüksége a törököknek, felégetéséről gersei Pethő Gergely krónikája számol be, amely a hidat biztosító két török palánkról is említést tesz.³² A híd és Drávatamási vára 1607–1609. évi török forrásokból is ismert.³³ Az adatok nyomán egy Drávacardony határában levő dűlő „Kasté” elnevezése is értelmet nyer; a területen ugyanis a helyi hagyomány szerint a „török időkben a földesúr cölöpökre épített kastélya állott”. A földrajzi név így talán a két török palánk egyikének emlékét őrzi. A palánkok helyét egyelőre nem sikerült azonosítani, azonban a forrásokban szereplő híd Dráva fenekén rejtőzködő maradványait igen, ez utóbbiakat alább röviden ismertetjük.

TÖRÖK HAJÓHÍD A DRÁVA MEDRÉBEN

A Mura és Dráva mentén több helyen (Barcson is) fel-felbukkannak farönkből vájt csónakok, ún. bődönhajók maradványai, amelyek hajdan malmok vagy átkelőhelyek elemei voltak.³⁴ Az egykori malmok, átkelőhelyek, hidak, hídfők, kikötők, őrtornyok, vízparti táborhelyek emlékeinek

mellett jelentős török emlékeket is felszínre hoztak. MAGYAR 1990, 109–141; vö.: MAGYAR 2002; MAGYAR – NOVÁKI 2005, 20–24.

²⁹ MAGYAR – NOVÁKI 2005, 52, 89, 129, 144.

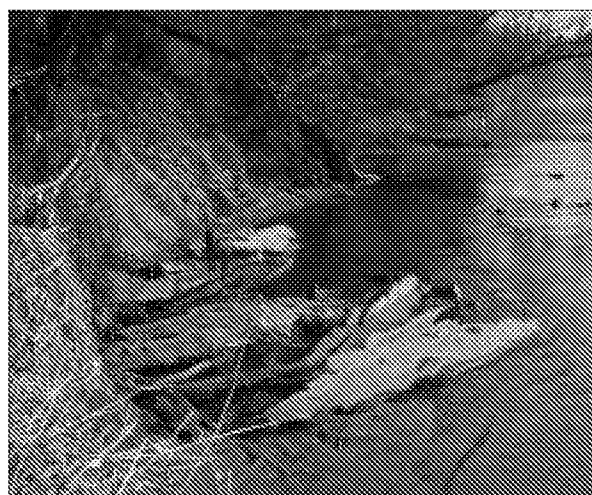
³⁰ Rózsás 2002, 141; Rózsás 2006b, 249.

³¹ Rózsás 2002, 137.

³² *Rövid magyar krónika 1753/1993*, 155. Idézi: Rózsás 2002, 137. A barcsi török vár 1595. évi pusztulása, valamint a tizenöt éves háború idején megépült török híd alapján a barcsi török flottillát ekkorra nyilván visszavonták Barcs alól. A flottilla 17. századi helyzetéről nem ismerünk adatot.

³³ HEGYI 2007, III.: 1602.

³⁴ H. KERESZÉNYI 1972, 17; ERIČ 1993–1994; MAGYAR 2007. Összefoglalóan: Rózsás 2002, 138–140. A kora újkori hajómalmokról lásd még: SÁBÁN 2005, 242–245.

15. ábra. Drávatamási-Kenderáztató. Bődönhajók a hajdani török híd térségében. Fotó: Rózsás Márton, 1996

Fig. 15. Drávatamási-Kenderáztató. Remains of logboats in the area of the former Turkish pontoon bridge. Photograph by Márton Rózsás, 1996

feltérképezéséhez Magyarországon az ezredforduló után kedvezően alakultak a feltételek. A Régészeti és Művészettörténeti Társulatnak mintegy 20 éve alakult Búvárregészeti Szakosztálya, illetve a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal az utóbbi 10-15 évben hathatós nemzetközi támogatást kapott a hazai víz alatti régészeti kutatásokhoz, topográfiai megfigyelésekre. Részben ennek keretében sikerült dokumentálni Drávatamási-Kenderáztató lelőhelyen (1. ábra 3) – Tóth János Attila vezetésével – a már említett, 1603-ban felégetett török pontonhíd

(farönk csónakokra, bődönhajókra alapuló híd) elemeit. A lelőhely ismert volt korábban is – Rózsás Márton révén 1992-től (15. ábra)³⁵ –, de a helyszínen sokáig nem lehetett kutató célzattal merülni, lévén a Dráva határfolyó. A politikai viszonyok változásával azonban a lehetőségek megnyíltak, 2006-ban mintegy 27 farönkből kivájt csónakot térképeztek fel a folyó medrében, ami a lelőhelyet nemzetközi viszonylatban is kiemelkedővé tette.³⁶ A kutatások nemzetközi projektek keretében azóta is folytatódnak.

VÁR ÉS FÖLDRAJZI KÖRNYEZET

A magyarországi török kori végvárak és természeti környezetük közti kölcsönhatások vizsgálata terén sok még a feltárnivaló³⁷ – annak ellenére, hogy a történeti ökológiának igen gazdag az irodalma. A kérdést eddig alapvetően történeti oldalról közelítették meg.³⁸ R. Várkonyi Ágnes 1993-ban ezt írta: „Meglepő például, hogy a végvárrendszer és a természeti viszonyok kapcsolatáról milyen izgalmas gazdag tényanyaggal szolgál Tagányi Károly erdészettörténeti okmánytára, Péch Antal bányászattörténeti anyaggyűjtése, Takáts Sándor életműve. Naplók, emlékiratok, törvények, a három hatalom alatt élő ország uralkodóinak rendeletei, hadmérnöki tervek, útleírások, udvarbírói utasítások, várrendtartások és a várkerületi kapitányok levelezései az ökológiai kutatás ma még feltáratlan kincsesbányája.”³⁹ Sorolhatjuk a régi térképeket, felméréseket, különféle várabrázolásokat is.⁴⁰ Mindezekből erdőkről, pusztákról, megművelt területekről, szőlőkről, gyümölcsösökről, kertekről tudunk, az állatvilágról, hideg és meleg évszakokról, esőzésekről, aszályokról értesülünk. A források végtelennek tűnő tárháza máig kiaknázatlan.

A török kori végvárrendszerek vonala a természetföldrajzi adottságokat figyelembe véve épült ki.⁴¹ Az építők kihasználták a hegyek, vizek (folyók, mocsarak, tavak), erdők adta védelmi lehetőségeket, amelyeket árkok, gátak, sáncok, töltések, duzzasztók, erdőbevágások, útrekesztések létesítésével fokozták.⁴² Az 1577. évi bécsi haditanácskozás a Kanizsa környéki védelem megszervezését például a Kanizsa-patak mocsaras völgyére alapozta, amelyet duzzasztott tavakkal, terepakadályokkal, őrházakkal tettek átjárhatatlanná.⁴³ Ezekből ma már szinte semmi nem látható.

A környezetformáló emberi tevékenység többek között az erdők nagymérvű kihasználásában is megnyilvánult. A fa például a palánképítésnek, várépítésnek is egyik alapanyaga volt, a korszakban azonban nemcsak a különféle hadászati, hanem az ipari jellegű fafelhasználás is robbanásszerűen megnövekedett, az erdőpusztulásban pedig új tényezőként jelent meg a nagyarányú marhatartás.⁴⁴ Az intenzív fakitermelés nyomán megfogyatkozó erdők védelmére történtek lépések: országgyűlési törvények, királyi rendelkezések is szabályozták az

³⁵ Rózsás Márton már 2002-ben utalt arra, hogy a maradványok akár a híd részei is lehetnek. Rózsás 2002, 140.

³⁶ *RégKut* 2005 (2006) 228. (Tóth J. A.); *RégKut* 2006 (2007) 191–192. (Tóth J. A.). Vö.: Tóth 2007, 45–46; Tóth 2009. Lásd még Tóth János Attila tanulmányának vonatkozó részét a jelen kötetben.

³⁷ R. VÁRKONYI 1995, 12; CSORBA 1995, 105.

³⁸ Ezt a témát járták körbe például a noszvaji vártörténeti konferenciák 1993. évi rendezvényének előadásai, lásd: *Végoár és környezet* 1995.

³⁹ R. VÁRKONYI 1993a, 11.

⁴⁰ Leírások és ábrázolások adataiból reprezentatív válogatás: CSORBA 1995.

⁴¹ R. VÁRKONYI 1993a, 13; PÁLFFY 1999, 14, korábbi irodalommal.

⁴² Egy-egy vár egykori környékéről, környezetéről igen sok értékes adatot őriztek meg a 16–17. századi hadmérnöki térképek, igaz, elsősorban olyanokat, amelyek a védelemmel függtek össze. Giovanni Jacobo Gasparini itáliai hadiépitész térképén (1580-as évek második fele) jól látszik például a Szigetvár és Kanizsa körüli széles vizesárok, a Kanizsa-patak mocsaras völgye, a Kis-Balaton kiterjedt mocsaras foltja stb. PÁLFFY 1999, 56, és a színes térképmelléklet.

⁴³ KELENK 1995, 165. Vö.: 42. jegyzet.

⁴⁴ RÁCZ 2008, 151–154. A nagyarányú állattartásnak, állati termékek feldolgozásának egy sajátos környezeti hatással foglalkozik: BARTOSIEWICZ 2003, 177–180.

16. ábra. Barcs és környéke az I. katonai felmérésen. Col. VII, Sectio XXVII
Fig. 16. Barcs and its surroundings on the First Military Survey. Col. VII, Sectio XXVII

erdőhasználatot.⁴⁵ Török oldalon sajátos megfogalmazásban jelenik meg a fa, az erdő védelme: „aki életében ötven fát ültet, azt Allah megáldja” (Oglar bég, 17. század).⁴⁶

A környezet alakulását természetes, így klimatikus változások is befolyásolták. Az Európában a 14. században kezdődő ún. „kis jégkorszak” jeleit a Kárpát-medencében inkább csak a 16. századtól lehet kimutatni a forrásokban: ezek a század végén (tizenöt éves háború ideje, 1593–1606) hideg

teleket, hűvös, csapadékos nyarakat említene.⁴⁷ Az éghajlat a 17. században is hűvös volt, 1664 telét, a téli hadjárat januári hónapját például Evlia Cselebi igencsak zordnak írta le.⁴⁸

A 17. századi késő török környezet nagy területre kiterjedően a 18. századi I. katonai felmérésből (1782–1785) és a kapcsolódó leírásokból – az időbeli közelség miatt – meglehetősen jól rekonstruálható, a mai terep ugyanakkor már gyökeresen eltér a 300–400 évvel korábbitól.⁴⁹ A 17–18. századi

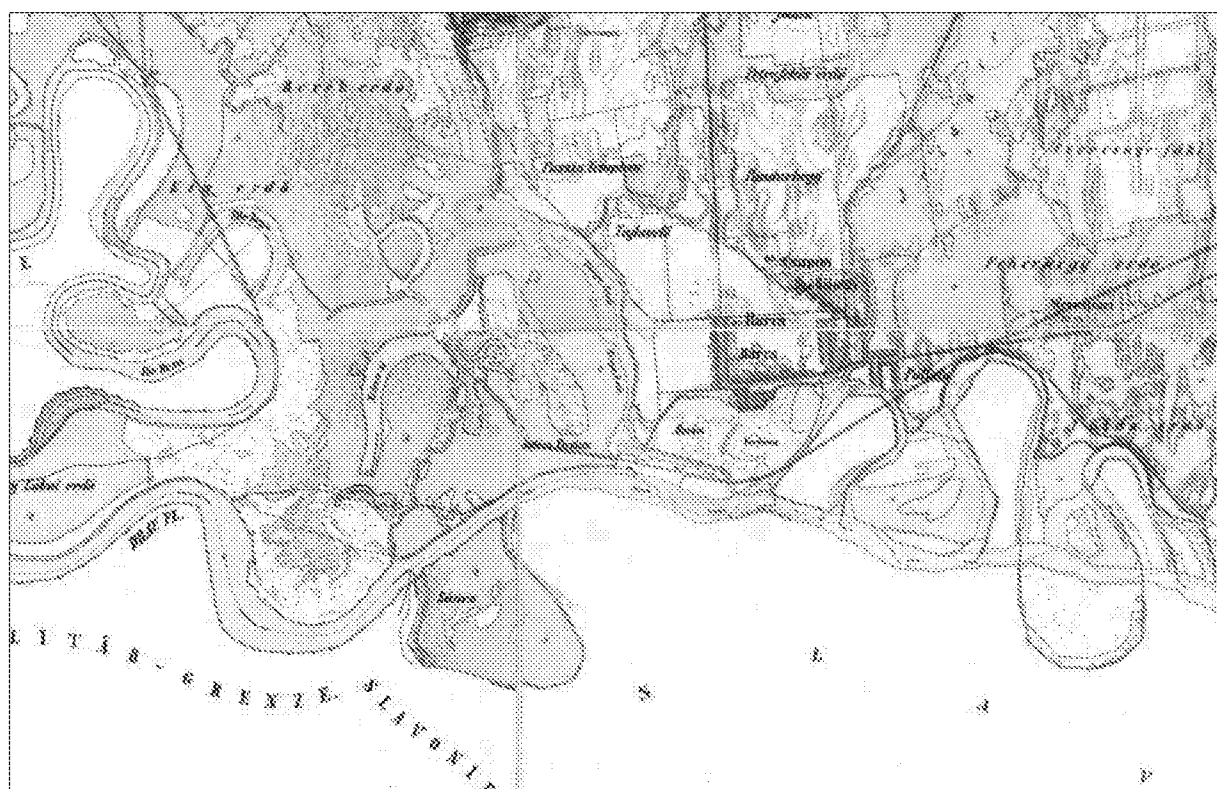
⁴⁵ Országgyűlési törvények határozták meg például, hogy az egyes végvárok az erődítési munkálatokhoz mely erdőket vehették igénybe. I. Ferdinánd 1557-ben, majd 1565-ben rendelkezett erdőhasználatról. RÁCZ 2008, 152, 154. Ugyanakkor udvarbírói utasításokban, várkapitányi levelezésekben, várvizsgálatokban és egyéb iratokban is feltűnnek bizonyos erdővédelmi elemek, olyanok, amelyek alkalmazása részben már a korábbi évszázadokban is kimutatható. Tudatos erdővédelmi szokásrendről tudósítanak a székely falvak 1581–1847 közötti időből fennmaradt törvényei. IMREH 1983, 243–268; R. VÁRKONYI 1993a, 17–19; R. VÁRKONYI 1993b, 269–270; R. VÁRKONYI 1995, 12–16. A középkorra összefoglalóan lásd még: SZABÓ 2008, a korábbi irodalommal.

⁴⁶ R. VÁRKONYI 1993a, 22.

⁴⁷ RÁCZ 1993, 79; RÁCZ 2003, 236–241; RÁCZ 2008, 142–151.

⁴⁸ „A zimonyi mezőn öt arasznyi hó volt s bármennyire iparkodott is a katonaság sátozt ütni, mivel a mező földje jégge fagyott s olyan volt, mint a nákhiváni acél, azért a karó nem ment bele. [...] öt órán át a hóban menve, Jarka állomáshelyre jöttünk. Ezen a helyen igen viharos, mindent ledöngető orkánszél fúj, [...] a hó a tevéket mind elpusztította, [...] a hózivatar éjszaka sem csillapodott, [...] éjfélkor pedig olyan szél támadt, hogy a lovak és öszvérek mind szétszóródtak, több ember a nagy hidegtől agyongyötörtetve, megfagyott.” Evlia Cselebi 1660–1664/1985, 440–442.

⁴⁹ CSORBA 1995, 108.

17. ábra. Barcs és környéke a II. katonai felmérésen. Sectio 64–65, Col. XXV–XXVI
Fig. 17. Barcs and its surroundings on the Second Military Survey. Sectio 64–65, Col. XXV–XXVI

állapotok összehasonlítása annak ellenére megtehető, hogy a 18. században megkezdődtek a folyószabályozások, és változások történtek a települési struktúrában és útviszonyokban is.⁵⁰

Mindezek a kérdések a török kori Barcsot és környékét tekintve is vizsgálhatók, illetve vizsgálандók. A vár nem a település mellé, hanem a folyó mellé épült, minden bizonnyal stratégiai szempontok miatt. Talán nem véletlen, hogy a visszafoglaló háborúk idején is itt, Barcs térségében építettek a törökök sáncot.⁵¹ Az újkori források (többek között az I. katonai felmérés) alapján a térség természeti képét a 18. században és a 19. század elején nagy

összefüggő erdőségek, állandó és időszakos vízfolyások medrei, tavak, mocsarak határozták meg.⁵² A helyzet – például Evlia Cselebi nagy erdőkre⁵³ vagy Esterházy Pál mocsarakra történő 1664. évi utalásai⁵⁴ alapján – a késő török időkben, de feltehetően már az előző évszázad végén sem lehetett nagyon más. A barcsi vár alatt folyó Dráva áradáskor szélesen elterülhetett. A vártól északra – amely terület kevésbé fedett, ugyanakkor vízfolyásokban gazdag volt – bejárható távolságban fontos kereskedelmi útvonal haladt. Az említett éghajlati sajátosságok nyilván Barcsra és környékére is igazak, a következményekkel együtt – mindazonáltal további

⁵⁰ „Több mint valószínű, hogy az I. katonai felmérésen ábrázolt település- és útviszonyok jórészt a Rákóczi-szabadságharc utáni időszakban alakultak ki.” DOMOKOS – HATHÁZI 1995, 95.

⁵¹ Lásd a 61. jegyzetet.

⁵² RÓZSÁS 2005, 30–31.

⁵³ „Szigetvárról nyugati irányban majd hegyeken, majd homokos talajú erdőkben hat óráig mentünk s Babócsa (Popofcsa) várához érkeztünk. [...] Ezután déli irányban, az erdőkben hét óráig menve, Berzence várához érkeztünk. [...] Kanizsától déli irányba, hegyekben és erdőkben három óráig menve, a nagyvezér táborába és

Ibrahim ketkhuda környezetébe érkeztünk. [...] A vár [Kanizsa] alól elindulván, nyugati irányba egy napig mentünk s csupa erdőségeken haladván át, a Mura folyó egyik alkalmas gázlóján könnyűséggel keresztülmentünk.” *Evlia Cselebi* 1660–1664/1985, 552, 554, 571, 577.

⁵⁴ Esterházy Pál a téli hadjárat januári hadműveletei során írta: „[Babócsa vára] a Rinnya folyó, s a vízből keletkezett mocsarak következtében keletről és délről megközelíthetetlen... [Barcs elfoglalása után] gyors ütemben haladtunk Sziget felé, s miután az egész nap a mocsarakon való átkeléssel telt el...” *Esterházy* 1664/1989, 139–140.

kutatásokat igényel, hogy a Dráva-vidék mikroklímája mennyiben illeszkedett az általános közép-európai folyamatokhoz.

A térség természetes és termesztett növényeiről fontos információkat nyerünk a korabeli adóösszeírásokból is. Például az 1579. évi török szandzsákösszeírás szerint a gabonatermelés nem volt kiterjedt, a kerti zöldségtermelés viszont jelentős szinten állt. Barcs polgári lakossága búza, rozs, valamint káposzta, hagyma, fokhagyma, lencse és borsó után fizetett adót. Az árteres gazdálkodás kedvezett a sertésállomány megnövekedésének az egész vidéken, így Barcs környékén is, a makkoltatás a kiterjedt tölgyesekben folyt.⁵⁵

Barcs térségében a 17–18. századi és a mai terep között látványos a különbség. A régi térképek alapján a vár alatti árteres Dráva-meder feltöltődése – a század közepétől induló Dráva-szabályozási munkák nyomán – a 18. század végére már előrehaladott volt.⁵⁶ A II. katonai felmérésen (1826–1866) olyan mederátvágások láthatók, amelyek az I. felmérésen még nem voltak meg (16–17. ábra).⁵⁷ Egyes mederrészek, így a vár alatti mocsaras terület, az egykori meder helyének feltöltésére a 19. században került sor.

A régi települések egy része elpusztult,⁵⁸ a középkori Barcs nagy valószínűséggel az 1664. évi téli hadjárat idején vált lakatlanná.⁵⁹ Barcs más helyszínre és új lakosokkal történő újratelepítését természeti és gazdasági okok egyaránt magyarázhatják. A vizekkel, erdőkkel körbevett régi településhellyel szemben, a Rákóczi-szabadságharc utáni időszakban a gazdasági élet fellendüléséhez az új helyszín minden bizonnyal kedvezőbb földrajzi lehetőségeket biztosított.

A középkori Barcs maradványait a 20. század végére egy homokbánya szinte teljesen felszámolta,⁶⁰ a török vár helyére új városrész épült. A hajdani vár szűkebb környezetében a terület beépítettsége, illetve a mai város határában az intenzív mezőgazdasági művelés és erdőgazdálkodás miatt tájrégészeti megfigyelésekre alig van lehetőség. Az emberi beavatkozást mutató középkori és kora újkori táji elemek, például sáncok, árkok, régi utak régészeti szempontú vizsgálata már az időbeli közelség miatt is sok buktatót rejt magában, azonban az intenzív terepbejárások, légi fotózások – történeti források, régi térképek és egyéb adatok (pl. földrajzi nevek) felhasználásával⁶¹ – eredményre vezethetnek.⁶²

IRODALOM

BARTOSIEWICZ 1997–1998	BARTOSIEWICZ, László: Animal Exploitation in Turkish Period in Hungary. OTVM 5–6 (1997–1998) 36–49.
BARTOSIEWICZ 1999	BARTOSIEWICZ, László: Turkish Period bone finds and cattle trade in south-western Hungary. In: <i>Historia animalium ex ossibus. Beiträge zur Paläoanatomie, Archäologie, Ägyptologie, Ethnologie und Geschichte der Tiermedizin. Festschrift für Angela von den Driesch zum 65. Geburtstag.</i> Hrsg. von Becker, Cornelia – Manhart, Henriette – Peters, Joris – Schibler, Jörg. Studia honoraria 8. Rahden/Westfalen 1999, 47–56.
BARTOSIEWICZ 2003	BARTOSIEWICZ, László: 'There's Something Rotten in the State...'. Bad Smells in Antiquity. <i>EJA</i> 6:2 (2003) 175–195.

⁵⁵ Rózsás 1979, 7–10. Rózsás Lajos sajnos csupán szemelvényeket közölt a szandzsákösszeírás adataiból.

⁵⁶ Rózsás 2005, 31.

⁵⁷ A két katonai felmérés a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Térképtárának gyűjteményében található.

⁵⁸ Lásd például: JANKOVICH 1976 Rinya-völgyi adatait.

⁵⁹ Az 1671. évi összeírásban már nem szerepel. Rózsás 1979, 10.

⁶⁰ Pusztabarcsan nem folyt szisztematikus ásatás. Az időnkénti helyszíni szemlék nyomán egy-egy objektum letmentésére került sor, a dokumentáció a barcsi Dráva Múzeumban található.

⁶¹ Barcs határában a Sánc dűlőnév a szigetvári törökök által 1684-ben készített, a keresztény csapatok drávai átkelését akadályozandó sánc emlékét őrzi. Vass 1993, 212. Az I. katonai felmérésen Pusztabarcs és a Dráva közötti út talán korábbi előzményekre vezethető vissza (vö.: 16. ábra).

⁶² A tanulmány elkészítését az OTKA támogatta („Településrégészeti és környezettörténeti kutatások a Dél-Dunántúlon, 14–17. század”, K 72231). A barcsi tárgyak restaurálását Zamadits Ágnes, Ba Zsuzsanna és Rózsás Márton végezte, a tárgyfotókat Dénes Fanni készítette. A tárgyakat Ősi Sándor rajzolta, a számítógépes grafika, digitális szerkesztés és képfeldolgozás Réti Zsolt munkája. Közreműködésüket, munkájukat ezúton is köszönjük.

- BUBICS 1895
CSÁNKI 1894
CSORBA 1995
DOMOKOS – HATHÁZI 1995
ERIČ 1993–1994
Esterházy 1664/1989
Evlija Cselebi
1660–1664/1985
GAÁL 1985
GALLINA 2004
HEGYI 1999
HEGYI 2006
HEGYI 2007
Hódoltság 2002
IMREH 1983
JANKOVICH 1976
KANYAR 1989
KELENİK 1995
KERECSENYI 1993
H. KERECSENYI 1972
- BUBICS Zsigmond: *Esterházy Pál Mars Hungaricus*. Budapest 1895.
CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* II. Budapest 1894.
CSORBA Csaba: Vár és környezete a leírások és ábrázolások tükrében (Burg und Umwelt im Spiegel der Beschreibungen und Schilderungen). In: *Végvár és környezet* 1995, 103–136.
DOMOKOS György – HATHÁZI Gábor: Új módszerek és lehetőségek a török-kori hadtörténelmi topográfia kutatásában (Neue Methoden und Möglichkeiten bei kriegshistorischen Forschungen in Bezug auf die türkische Periode). In: *Végvár és környezet* 1995, 87–102.
ERIČ, Miran: Začasno poročilo o deblaku iz Hotize. *Zbornik Soboškega Muzeja* 3 (1993–1994) 115–129.
Esterházy Pál: *Mars Hungaricus*. Sajtó alá rendezte és fordította: Iványi Emma. Szerk.: Hausner Gábor. Zrínyi-könyvtár III. Budapest 1989.
Evlija Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664. Ford.: Karácson Imre. Az előszót és a szövegmagyarázatokat írta, a jegyzeteket átdolgozta: Fodor Pál. Budapest 1985. [2. kiadás]
GAÁL Attila: Török palánkvárak a Buda–eszéki út Tolna megyei szakaszán. In: *Magyar és török végvárak 1663–1664*. Szerk.: Bodó Sándor – Szabó Jolán. StAgr 5. Eger 1985, 185–197.
GALLINA Zsolt: Fonyód-Bézsény-puszta (M7 S-33 lelőhely). In: Honti Szilvia – Belényesi Károly – Fábián Szilvia – Gallina Zsolt – Hajdú Ádám Dávid – Hansel Balázs – Horváth Tünde – Kiss Viktória – Koós István – Marton Tibor – Németh Péter Gergely – Oross Krisztián – Oszás Anett – Polgár Péter – P. Szeőke Judit – Serlegi Gábor – Siklósi Zsuzsanna – Sófalvi András – Virágos Gábor: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002–2003). Előzetes jelentés 3. (Preliminary Report 3. The Preceding [Precursory] Archaeological Excavations (2002–2003) of the M7 Highway in Somogy County). *SMK* 16 (2004) 34–40.
HEGYI Klára: Pécs török katonasága. In: *Pécs a törökkorban*. Szerk.: Szakály Ferenc. Tanulmányok Pécs történetéből 7. Pécs 1999, 89–105.
HEGYI Klára: A török végvár. In: *Szigetvár története*. Szerk.: Bösze Sándor – Ravazdi László – Szita László. Szigetvár 2006, 93–108.
HEGYI Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága I–III*. Budapest 2007.
A hódoltság régészeti kutatása. Szerk.: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. *Opuscula Hung* 3. Budapest 2002.
IMREH István: *A törvényhozó székhely falu*. Bukarest 1983.
JANKOVICH B. Dénes: Adatok a Rinya-völgy középkori településtörténetéhez. *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv* 7 (1976) 3–37.
KANYAR József: *Harminc nemzedék vallomása Somogyról*. Történelmi olvasókönyv. Részletek Pethő Gergely Rövid magyar krónikájából (1572–1600). Kaposvár 1989, 89–92.
KELENİK József: A kanizsai védelmi övezet és természetföldrajzi adottságai a XVI. század 70-es éveinek végén (Die Schutzzone von Kanizsa und die naturgeographischen Gegebenheiten von dieser am Ende der 70-er Jahre des XVI. Jhr.). In: *Végvár és környezet* 1995, 163–174.
KERECSENYI Edit: Kanizsa és környéke helyzete 1594–97 között Haym Kristóf várkapitány és a bécsi udvar levelezése tükrében. In: *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből*. A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján (1989). Szerk.: Szita László. Pécs 1993, 251–274.
H. KERECSENYI Edit: A Thúry György Múzeum története (Die Geschichte des Thúry György Museums). In: *A nagykanizsai Thúry György Múzeum jubileumi emlékkönyve 1919–1969*. Szerk.: H. Kerecsényi Edit. Nagykanizsa 1972, 9–67.

- KOPPÁNY 1999 KOPPÁNY Tibor: *A középkori Magyarország kastélyai* (Manor-houses and Castles in Medieval Hungary). MűF 26. Budapest 1999.
- KOVÁCS 1998 KOVÁCS Gyöngyi: A barcsi török palánkvár kerámialeletei (The Ceramic Finds from the Turkish Palisade Fort at Barcs). *CommArchHung* 1998, 155–180.
- KOVÁCS 2005 KOVÁCS, Gyöngyi: Iznik Pottery in Hungarian Archaeological Research. In: *Turkish Flowers. Studies on Ottoman Art in Hungary*. Ed.: Gerelyes, Ibolya. Budapest 2005, 69–86.
- KOVÁCS 2009 KOVÁCS, Gyöngyi: Ottoman Military Architecture in Hungary. In: *Thirteenth International Congress of Turkish Art. Proceedings*. Eds.: Dávid, Géza – Gerelyes, Ibolya. Budapest 2009, 375–392.
- KOVÁCS – RÓZSÁS 1996 KOVÁCS Gyöngyi – RÓZSÁS Márton: A barcsi török palánkvár (The Turkish Hoarding [Palisaded] Castle of Barcs). *SMK* 12 (1996) 163–182.
- KOVÁCS – RÓZSÁS 1998 KOVÁCS Gyöngyi – RÓZSÁS Márton: Törökök a Délnyugat-Dunántúlon. A barcsi török palánkvár (Die Türken im südwestlichen Transdanubien. Die türkische Plankenfestung von Barcs). In: *Népek a Mura mentén / Völker an der Mur / Ljudi uz Muru / Ljudje ob Muri* 2. A Nagykanizsán 1997. május 15–17. között megrendezett nemzetközi konferencia előadásai. Szerk.: H. Simon Katalin. Zalaegerszeg 1998, 79–100.
- MAGYAR 1988 MAGYAR Kálmán: *A középkori Segesd város és megye története, régészeti kutatása. Egy királynéi központ a X–XVIII. században*. Somogyi Almanach 45–49. Kaposvár 1988.
- MAGYAR 1990 MAGYAR Kálmán: Babócsa története a honfoglalástól a mohácsi vészig. In: *Babócsa története. Tanulmányok a község történetéből*. Szerk.: Magyar Kálmán. Babócsa 1990, 15–219.
- MAGYAR 2002 MAGYAR Kálmán: Babócsa-Nárciszos. Török hódoltság kori települések régészeti emlékei. In: *Hódoltság* 2002, 91–98.
- MAGYAR 2007 MAGYAR Kálmán: A középkori barcsi bődönhajó feltárása és kormeghatározása (Excavation and Age Determination of a Medieval Logboat near Barcs). In: *Az erdő és a fa régészete és néprajza / Archaeology and Ethnography of Forest and Wood*. Szerk.: Gömöri János. Sopron 2007, 179–187.
- MAGYAR – NOVÁKI 2005 MAGYAR Kálmán – NOVÁKI Gyula: *Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig* (Castles in the Middle Ages in the Province of Somogy [Castles from the Middle Ages to the Early 18th Century in the County of Somogy]). Kaposvár 2005.
- Ottendorff 1663/1943 *Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorff Henrik képes útleírása* (az eredeti német nyelvű szöveggel: Der Weg von Ofen auf Griechisch-Weussenburg). Szövegét kiadta, magyarra fordította és bevezetéssel ellátta: Hermann Egyed. Tolna vármegye múltjából 7. Pécs 1943.
- ÖZGÜVEN 2002 ÖZGÜVEN, Burcu: A Duna menti oszmán-török palánkvárak jellegzetességei. In: *Hódoltság* 2002, 145–150.
- PÁLFFY 1999 PÁLFFY Géza: *Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században* (Military Cartography on the Hungarian Frontier of the Habsburg Empire in 16th and 17th Centuries). Budapest 1999.
- PÁLFFY 2007 PÁLFFY Géza: Magyarország két világbirodalom határán (1526–1711). In: *Magyarország története*. Főszerk.: Romsics Ignác. Budapest 2007, 307–487.
- PUSZTAI 2002 PUSZTAI Tamás: A bátaszéki török palánk kerámiája. In: *Hódoltság* 2002, 289–298.
- RÁCZ 1993 RÁCZ Lajos: Éghajlati változások a középkori és kora újkori Európában: In: *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról*. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes – Kósa Lajos. Budapest 1993, 67–86.
- RÁCZ 2003 RÁCZ, Lajos: The Climate History of Central Europe in the Modern Age. In: *People and Nature in Historical Perspective*. Eds.: Laszlovszky, József – Szabó, Péter. Budapest 2003, 229–245.

- RÁCZ 2008 RÁCZ Lajos: *Magyarország környezettörténete az újkorig*. Természettörténelem 1. Budapest 2008.
- ROTH 1970 ROTH, Franz Otto: Wihitsch und Weitschawar. Zum Verantwortungsbewußtsein der adeligen Landstände Innerösterreichs in Gesinnung und Tat im türkischen ‚Friedensjahr‘ 1578. Teil II: Erbauung und Einrichtung des Kastells Bajcsavár (1578). *ZHVSt* 61 (1970) 151–214.
- RÓZSÁS 1989 RÓZSÁS Márton: *Az idő sodrában. Barcs története dióhéjban diákoknak*. Barcs 1989.
- RÓZSÁS 2002 RÓZSÁS Márton: Török kori őrhely Drávatamási határában. In: *Hódoltság* 2002, 137–142.
- RÓZSÁS 2005 RÓZSÁS Márton: *Az idő sodrában. Barcs története dióhéjban*. Dráva menti füzetek 5. Barcs 2005.
- RÓZSÁS 2006a RÓZSÁS Márton: Középkori és kora újkori hulladékgödrök Barcs-Pusztabarcsról (Refuse-pits of Medieval and Early Modern Times from Barcs-Pusztabarcs). *Gyökerek. A Dráva Múzeum tanulmánykötete* 2006, 11–43.
- RÓZSÁS 2006b RÓZSÁS Márton: Kisebb őrhelyek és erődített templom Barcs környékén (Kleinere Wachtposten und eine befestigte Kirche in der Umgebung von Barcs). In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...”. *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére / Burgenkundliche Studien zum 80. Geburtstag von Gyula Nováki*. Szerk.: Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa. Budapest 2006, 247–252.
- Rövid magyar kronika 1753/1993 *Rövid magyar kronika sok rend-béli fő históriás Könyvekből nagy szorgalmatossággal egybe szedettezett és irattatott Petthő Gergelytől*. Kassa 1753. [Reprint kiadása: Budapest 1993]
- RÓZSÁS 1979 RÓZSÁS Lajos: Barcs a feudalizmus korában. In: *Barcs múltja és jelene*. Szerk.: Bihari Ottó. Barcs 1979, 3–37.
- SABJÁN 2005 SABJÁN, Tibor: Ship mills in historical Hungary. In: *Water Management in Medieval Rural Economy. Ruralia V*. Ed.: Klápšte, Jan. Prague 2005, 242–250.
- SABJÁN – VÉGH 2002 SABJÁN Tibor – VÉGH András: Török kori lakóház és kályhák maradványai a budai Vízivárosból. In: *Hódoltság* 2002, 269–288.
- SÁGI 1989 SÁGI Károly: Siófok török vára. In: *Siófok. Várostartörténeti Tanulmányok*. Szerk.: Kanyar József. Siófok 1989, 129–143.
- SZABÓ 2008 SZABÓ Péter: Erdők és erdőgazdálkodás a középkori Magyarországon. In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Szerk.: Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter. Budapest 2008, 317–339.
- SZAKÁLY 1971 SZAKÁLY Ferenc: A babócsai váruradalom 1561-es urbárium a és a babócsai vár 1963-as leltára. *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv* 2 (1971) 51–84.
- SZAKÁLY 1973 SZAKÁLY Ferenc: A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. század derekán. *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv* 4 (1973) 55–112.
- TÓTH 2007 TÓTH János Attila: A magyar víz alatti régészet helyzete és lehetséges jövője (Underwater Archaeology at Present and in the Future in Hungary). *Magyar Múzeumok* 13:1 (2007) 45–47.
- TÓTH 2009 TÓTH, János Attila: La Drava (Hongrie) – un fleuve inconnu. *Dossiers d'Archéologie* 331:janvier (2009) 46–49.
- VASS 1993 VASS Előd: Szigetvár város és a szigetvári szandzsák jelentősége az Oszmán-Török Birodalomban 1565–1689. In: *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján*. Szerk.: Szita László. Pécs 1993, 193–217.
- R. VÁRKONYI 1993a R. VÁRKONYI Ágnes: Környezet és végvár. Végvárrendszer és a történeti ökológia kérdései a 16–17. századi Magyarországon (Umwelt und Grenzburg. Das System der Grenzburgen und die historische Ökologie). In: *Végváarak és régiók a XVI–XVII. században*. Szerk.: Petercsák Tivadar – Szabó Jolán. StAgr 14. Eger 1993, 7–28.

- R. VÁRKONYI 1993b R. VÁRKONYI Ágnes: Történeti ökológia és a művelődés története. In: *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról*. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes – Kósa Lajos. Budapest 1993, 258–282.
- R. VÁRKONYI 1995 R. VÁRKONYI Ágnes: A párbeszéd esélyei. A végvárrendszer-kutatások humanökológiai megközelítéséről (Die Aussichten des Zwiegesprächs. Über die humanökologische Annäherung der Forschungen in Bezug auf das ungarische Grenzbürgersystem). In: *Végvár és környezet* 1995, 7–31.
- Végvár és környezet* 1995 *Végvár és környezet*. Szerk.: Petercsák Tivadar – Pető Ernő. StAgr 15. Eger 1995.

THE OTTOMAN-TURKISH CASTLE AT BARCS AND ITS SURROUNDINGS

NEW RESEARCH (1999–2009)

Gyöngyi Kovács – Márton Rózsás

Barcs (in Somogy county) is located on the banks of the River Drava approximately 30 km southwest of Szigetvár (Fig. 1). The Turkish castle of Barcs was built after the fall of Szigetvár to the Turks (1566); the completed castle is mentioned in a decree issued by the Sultan's Council and dated 23 September 1567. On the basis of certain data, the Turkish flotilla on the Drava was based next to the castle, having been stationed at Eszék earlier on. Up until 1600 the castle belonged to the Sanjak of Szigetvár in the Vilayet of Buda. On the basis of the surviving pay records, its garrison consisted of around 200 men, the majority of whom were foot-soldier *azabs* and *martalocs* serving on the river or along its banks. According to the notes written in, the majority of the soldiers were of Balkan descent. After 1600 (following the capture of Kanizsa), Barcs was transferred to the Vilayet of Kanizsa. In 1595, during the Fifteen Years War, the castle was burnt down. Later, in 1664, during the poet-general Miklós Zrínyi's winter campaign, it was set on fire once again. From this time on it was abandoned and began to decay.

The location of the totally vanished castle, in the centre of today's Barcs on what was then one of the banks of the Drava, was identified in the 1970s by Márton Rózsás (Fig. 1.1). Probe excavations for verification of the castle site took place in four seasons between 1989 and 1994 (Gyöngyi Kovács, Márton Rózsás). These identified the castle site beyond all doubt and at the same time proved that the castle was a new structure from its foundations upwards. During the excavations, the two fires at the castle were documented archaeologically, on the basis of the layers. By means of the details brought to light, it was possible to establish the axis of the fortification and its approximate measurements, to observe the method used in the building of the palisade and also the characteristics of the last mentioned and the repairs made to it, and to point to the Balkan nature of the finds.

Prior to the building of a new residential block planned for the site of the castle, opportunities for archaeological excavations presented themselves on a smaller continuous territory in 2002 and on a larger one in 2003 (Gyöngyi Kovács, László Költő, Csilla Aradi, Márton Rózsás, Katalin Éder, Adrienn Papp, Judit Szigeti). The area excavated (roughly 1500 sq m) amounted to almost a quarter of the supposed area of the castle (0.6–0.7 hectares) (Fig. 13). A multidisciplinary study of the finds – this included scientific investigations directed towards nutrition, lifestyle and the reconstruction of the environment – is being performed by a team. Since 2008, the work has been supported financially by the National Research Fund (OTKA).

During the recent excavations, we recorded additional sections of the foundation trenches for the palisade wall, with marks in them of posts measuring 20–25 cm in diameter and spaced at a distance of 40–50 cm from one another (Fig. 3–4). On the basis of those sections of the palisade already found, the castle was oriented in a northwest–southeast direction, over a distance of 90 m. Its width must have been approximately 70 m and its north corner – on the basis of a modest detail uncovered in the year 2002 – must have been protected by a rondella. Judging by the archaeological data currently available to us, it is likely that the size and extent of the castle did not change fundamentally in 100 years. With regard to the details though, there were minor changes. According to our observations, the palisade wall of the castle in the sixteenth century had two rows of posts with a filling of compacted earth and clay between the rows, perhaps with a third row of posts outside. The width of the wall was 2 m, 3 m together with the third,

outer row. The dating of this last row we have been unable to perform with certainty. The seventeenth-century palisade was, in certain sections at least, already just one row of posts.

The larger building remains next to the northwest palisade wall are, on the basis of the layers, seventeenth century. The sizes of the rooms differ (e.g. 12×7 m, 12×5 m, 5×6 m, etc.). The rooms, which are next to one another, can perhaps be interpreted as belonging to a building divided into a number of parts. In one or two places, we were able to trace an entrance. The sixteenth-century structure is less known. It seems that during the rebuilding of the castle that followed its destruction in the late sixteenth century the structures were erected roughly on the sites of the previous ones.

The walls of the buildings inside the palisade were made from planks and uprights, which were fastened to basebeams. In many places we observed the marks, which were 35–40 cm wide, of these walls. In some places we found charred beam remains there. In a number of places we noticed the charred planks of walls demolished to ground level. Further evidence of plank construction is the significant quantity of 8–10-cm-long wrought-iron nails that were unearthed. The plank walls were plastered with clay 10–12 cm thick. Testifying to this are the remains of mud-and-daub found in large quantity. Brick (in some cases stone) was used at most for the bottoms of walls and for the supporting of uprights holding up the roof structure; it was also employed in the building and installation of stoves. Dwelling-room floors were in most cases of packed clay. The buildings were presumably roofed using shingles.

One of the most significant groups of finds from the excavations consists of remains of stoves for heating and cooking. During the excavations, including the probe excavations of the period 1989–1994, a very great quantity of stove tiles and clay debris from stoves came to light, as well as about 20 stove bases (Fig. 5). In almost every case, the tiled stoves stood on a brick base set in clay that measured 80×80 cm or 120×120 cm. The brick-covered cooking surface, where cooking could be performed using an open fire, was to be found in front of the stoking hole. On just some fragments among the stove-wall pieces there is decoration consisting of rows of pricked dots (Fig. 7). During levelling work at one time, the remains of some stoves were thrown into a pit nearby. Accordingly, the material uncovered from this is eminently suitable for reconstruction (Fig. 8).

In the courtyard of the castle, we found many refuse-pits around the rooms, but pits came to light inside the building also. One of the deep objects is thought to have been a well.

The finds (Fig. 9–12) offer a glimpse of the different artefacts used by a garrison in the border regions of the Ottoman Empire which in times of peace undertook peasant and handicrafts work to a certain extent but which basically performed military tasks. While we can infer the garrison's river service from its composition, we cannot infer it from the finds. In the destruction layers, we found a large number of ceramic and metal artefacts that were burnt for a second time in the castle fires. In the material recovered, Balkan elements are decisive: there are very many fragments of bell-shaped baking covers. The great majority of household ceramic artefacts consists of so-called South Slav-type pots and jugs made on a hand-turned wheel. The proportion of glazed ceramic is more modest, with Turkish footed dishes being characteristic. The small number of fragments of Turkish (Iznik) faience, Chinese porcelain and Western ware derived from layers that could be precisely dated. Among the metal finds are weapons, various different implements including agricultural implements, building accessories, artefacts for personal use, and horse-gear accessories, as well as characteristic Turkish bronze artefacts (e.g. candleholders, weight for scales, Turkish seal). Among other things, dross remains and melting-pots from which lead had been poured to make bullets indicate a smith's workshop on the site.

Summing up, the castle was a fortified site with the remains so far brought to light by the excavations indicating a fortification method based on posts and an earth fill, along with buildings on the inside made from planks. The Balkan peasant garrison, which came from villages, was partly orientated to self-sufficiency, but clearly maintained contact with the neighbouring settlements. The high proportion of Balkan-type finds – a proportion not characteristic further north – suggests more intensive contact with Turkish castles and Balkanic settlements to the south of the River Drava. The garrison's meat supply was probably ensured by the cattle routes which passed through southern Transdanubia on the way to Italy and Styria, and which were not far from Barcs. (According to investigations performed by László Bartosiewicz, the overwhelming majority of the animal bones recovered during the probe excavations and subsequently studied are cattle bones.) The larger trade centres in the vicinity were Szigetvár, Kálmáncsehi and Babócsa.

As far as we know, only one estimable contemporary depiction of the Turkish castle at Barcs has survived: a pen drawing, in *Mars Hungaricus* by Count Pál Esterházy (Fig. 2). This was made at the time of the 1664 winter campaign. According to the findings of archaeological research and local observations so far, this drawing can be ranked among the more-or-less credible illustrative sources from the seventeenth century, more precisely among those that contain some credible elements.

In the historical sources there are only modest references to the small guard-towers and guard-posts around the larger Turkish-era castles. Such installations existed around the Turkish castle at Barcs, too. For example, the small rampart-surrounded Törökdomb ('Turkish Hill') situated in the lands of Drávagárdony and Drávatamási near to Barcs on what used to be a bank of the River Drava may, according to Márton Rózsás, have been one of the guard-towers close to the short-lived Turkish bridge at Drávatamási that was burnt down in 1603 (Fig. 14). An account of the burning of the bridge is given by the chronicle of Gergely Pethő de Gerse. This mentions two Turkish palisaded forts guarding the bridge. The bridge and the castle at Drávatamási are also known from Turkish sources from the years 1607–1609.

Obscured remains of the bridge over the Drava featuring in the sources have been identified. Under the leadership of János Attila Tóth, from 2005 onwards the mapping took place of underwater remains of the Turkish pontoon bridge at Drávatamási; in 2006, the remains of 27 pontoons (logboats) were documented on the riverbed. This underwater site is pre-eminent in international comparison also, with the research being performed in the framework of international projects (Fig. 15).

The border defence lines built in Hungary during the Turkish period were created with the paying of attention to geographical and environmental features. The builders utilised the defence possibilities afforded by hills, water (rivers, marshes, lakes) and forests, improving these possibilities by creating ditches, dikes, ramparts, embankments, dams, stretches of cleared forest, and road obstructions. In the field of the investigation of the natural environment of Turkish-era border castles, and in that of the reciprocal influences of border castles and their surrounding areas, researchers still have much to uncover, in spite of the fact that the source material is very rich and has many layers.

On the basis of modern-age sources (e.g. the First Military Survey of 1782–1785 and the descriptions connected to it), in the eighteenth and early nineteenth centuries the natural picture of the Barcs region was determined by large connected areas of forest, rivers and streams permanent and seasonal, lakes, and marshes. On the basis of, for example, Evlia Çelebi's references to the region's large forests, or Pál Esterházy's references to marshes in 1664, the situation could not have been very different during the late Turkish times nor probably at the end of the preceding century either. Hence, in the sixteenth–seventeenth century, the wider region of the Turkish castle at Barcs was probably protected to the north by forests, river valleys and swamps, and to the south by the broad River Drava. By the twentieth century, the surroundings were much altered. From the mid-eighteenth century on, operations were conducted to regulate the Drava (Figs. 16–17). By the late seventeenth century already, some of the old settlements had been abandoned, including, for instance, medieval Barcs, the remains of which had by the end of the twentieth century been almost completely destroyed by sand extraction. Investigation from the archaeological standpoint of medieval and Early Modern Age landscape elements showing human intervention (ramparts, ditches, old roads) would, because of the closeness in time, involve many pitfalls. However, inquiry and evaluation combining intensive surface explorations, aerial photography, historical sources, and geographical names could lead to findings.

ÜVEGMŰVESSÉG A KÖZÉPKORBAN ÉS A KORA ÚJKORBAN

Mester Edit

A középkori régészeti leletanyagban az üvegtárgyak speciális helyet foglalnak el, anyaguk, minőségük és származásuk alapján jól elkülöníthető csoportot alkotnak. Típusaik meghatározásával és rekonstruálásával először H. Gyürky Katalin kezdett el foglalkozni Magyarországon,¹ aki nagy segítséget nyújtott első önálló munkám, a visegrádi üvegleletek feldolgozásának elkészítésében. Utóbb rám bízta a Nógrád megyei Diósjenő közelében, 1987-ben általa megkezdett üveghuták feltárásának befejezését. 1995-ben útmutatásainak köszönhetően két hutahelyet is sikerült feltárnunk a Kemence-patak partján (Diósjenő-Nagy Gál-rét lelőhelyen).²

A budai és visegrádi királyi paloták, illetve az itteni települések területén előkerült üvegtárgyak kutatása során sikerült a legtöbb eredményt elérni Magyarországon. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy évszázadokon keresztül itt mindig volt fizetőképes kereslet ezekre a törékeny, sokáig luxusnak számító edényekre, amelyek így igen nagy számban és formabeli gazdagságban kerültek elő az elmúlt évtizedek feltárásai során. A leletanyag jelentőségét az is növeli, hogy az épületegyüttesek pontos időhatárok közé helyezhetők, így az egyes tárgyak meghatározásához, datálásához és rekonstruálásához elegendő adat állt rendelkezésre. A tárgyak nagyfokú töredezettsége és szerkezeti romlása miatt a rekonstrukciók jelentős részét csak rajzban lehetett elkészíteni.

Számos különböző lelőhelyről – köztük a fent említett üveghutákból – származó, 13–16. századi üvegminta természettudományos vizsgálatát is elvégeztük a Veszprémi és a Berliini Egyetem közreműködésével. A Szabó István és Katharina Müller vezetésével folytatott kutatások legfőbb eredményeként elmondhatjuk, hogy a régészeti feltárásokon előkerült üvegtárgyak meghatározásához és csoportosításához új módszereket és szempontokat alkalmaztunk, amelyek elsősorban nem formaiak, hanem műszakiak, és a gyártási körülmények sajátosságain alapulnak. A vizsgálatok eredményeként egyértelműen elhatárolhatóvá váltak az importból származó és a hazai üveghutákban készített

tárgyak, kémiai tulajdonságaik, szerkezeti állapotuk és a különböző szennyező anyagok hatásmechanizmusa alapján (1. ábra 1–2).³

Az üveg legfontosabb alapanyaga a kvarc (SiO_2), amelyet magas kvarctartalmú homokból vagy kvarcközetekből (népi nevén: békasó) nyertek. Ahol nem állt rendelkezésre tiszta kvarchomok, ott a kemencében felforrósított folyami kavicsokat hideg vízbe dobva kisebb darabokra robbantották szét, majd a törőmalomban finomra őrölték. Ehhez az apróra összetört szilárd anyaghoz, a többszöri tisztító mosás után, folyósító anyagot kellett adagolni az olvadáspont csökkentéséhez (a tiszta kvarc olvadáspontja kb. 1700°C). Ilyen anyag lehet a szóda (Na_2CO_3), amelyet ásványként bányásztak vagy a magas sótartalmú tengeri, tengerparti növények hamujából nyertek (elsősorban ezt használták az ókor óta folyamatosan a mediterrán vidékeken); a bükkfa hamujából főzött hamuzsír (K_2CO_3) a fában gazdag erdővidékeken; valamint az ólom-oxid (PbO), amelytől a híres cseh „kristályüveg” olyan jól metszhető is lesz. Az üveg kristályszerkezetének stabilitását mész (CaCO_3) hozzáadásával tudták fokozni. Színező anyagként sokféle fém-oxidot alkalmazhattak, például a vas zöldre vagy vörösesbarnára, a réz zöldre, mangánlilára vagy feketére, a kobalt kékre színezte az üveget. Az alapanyagok minden területen más-más szennyező összetevőket tartalmaznak, amelyek jelentősen befolyásolják a termék színét és olvadáspontját. Szintelenítésre leggyakrabban barnakövet (MgO_2), arzént, konyhasót és salétromot használtak. A legnehezebb a tiszta, átlátszó, vékony falú üveg elkészítése, ez a velenicei *cristallo* minőség. A magas kálium és fém-oxid tartalmú erdei üvegek (*Waldglas*) szerkezete kevésbé stabil és homogén, ezért a környezeti hatásokra

¹ H. GYÜRKY 1986; H. GYÜRKY 1991.

² MESTER 1997.

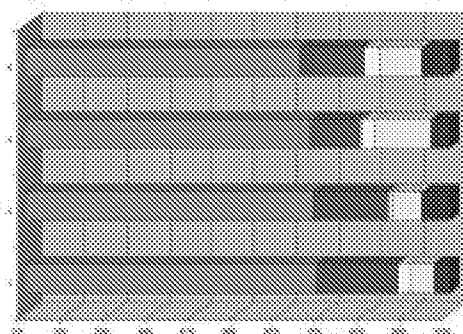
³ MESTER – SZABÓ 1995; SZABÓ 1997, 36–42; GRATUZE et al. 2002, 69; MESTER – SZABÓ 1998; MESTER 2003a; MÜLLER 2006, 154–164.

<i>Lelőhely:</i>	<i>Velencei üvegek</i>	<i>Ókori római üvegek</i>	<i>Velencei típusú üvegek Visegrádon</i>	<i>Velencei típusú üvegek Franciaországban</i>
SiO ₂	69,51	68,56	67,98	65,4
Na ₂ O	19,39	17,97	12,15	15,4
K ₂ O	2,96	1,21	3,39	3,5
CaO	5,75	6,76	13,22	10,2
más oxidok	3,51	6,5	4,36	6,5

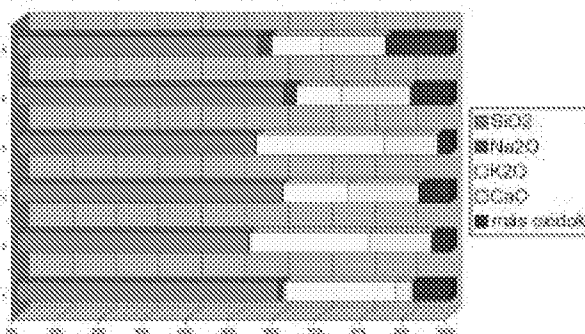
1

<i>Üveghuta leletek:</i>	<i>Diósgyőri</i>	<i>Visegrád</i>	<i>Mátészalka</i>	<i>Visegrádi palota</i>	<i>Cseh- ország</i>	<i>Anglia</i>
SiO ₂	60,81	53,5	61,94	55,03	62,31	55,7
Na ₂ O	1,67	0,28	0,25	0,24	2,94	3,1
K ₂ O	25,81	27,56	15,1	29,4	10,28	11,4
CaO	3,88	14,45	16,56	12,35	16,3	14,8
más oxidok	8,93	4,21	7,25	2,98	9,27	15

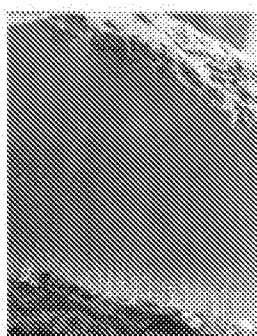
2

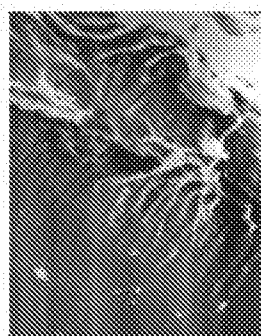
3

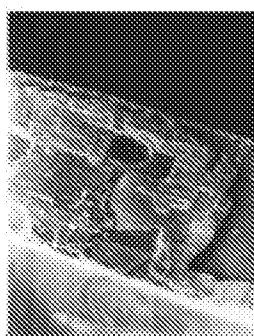
4

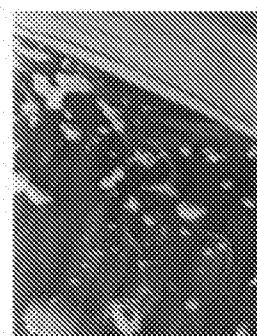
5

6

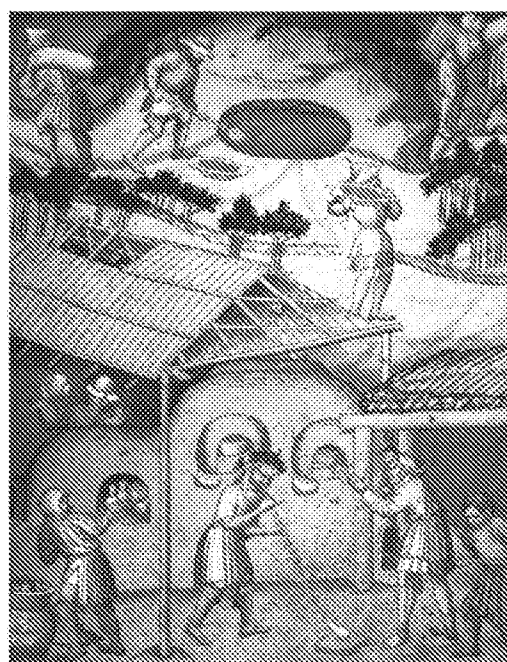
7

8

1. ábra. A visegrádi üvegleletek és az üveghuták anyagvizsgálati eredményeinek összehasonlítása a nemzetközi vizsgálatok átlagaival. A két táblázat a nátron- és káliüveg összetételének eltérését mutatja. A minták adatai és a vizsgálati módszerek, valamint az eredmények részletei megtalálhatók: SZABÓ 1997.
Fig. 1. Comparison of results of material investigations for glass finds and glass workshops with the averages of international investigations. The two twin tables show the differences in the composition of natron and potash glass. Detailed data regarding the samples, investigation methods and findings can be found in SZABÓ 1997.

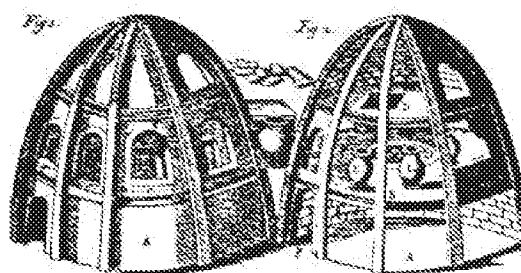

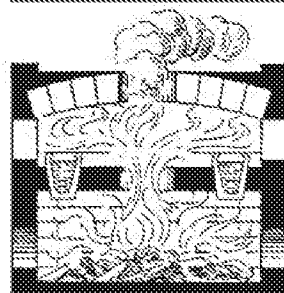
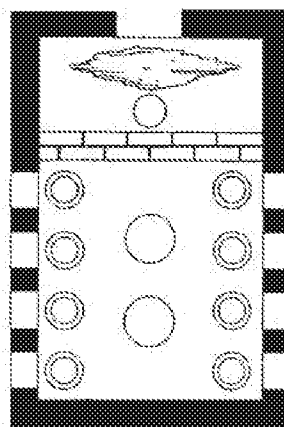
1

2

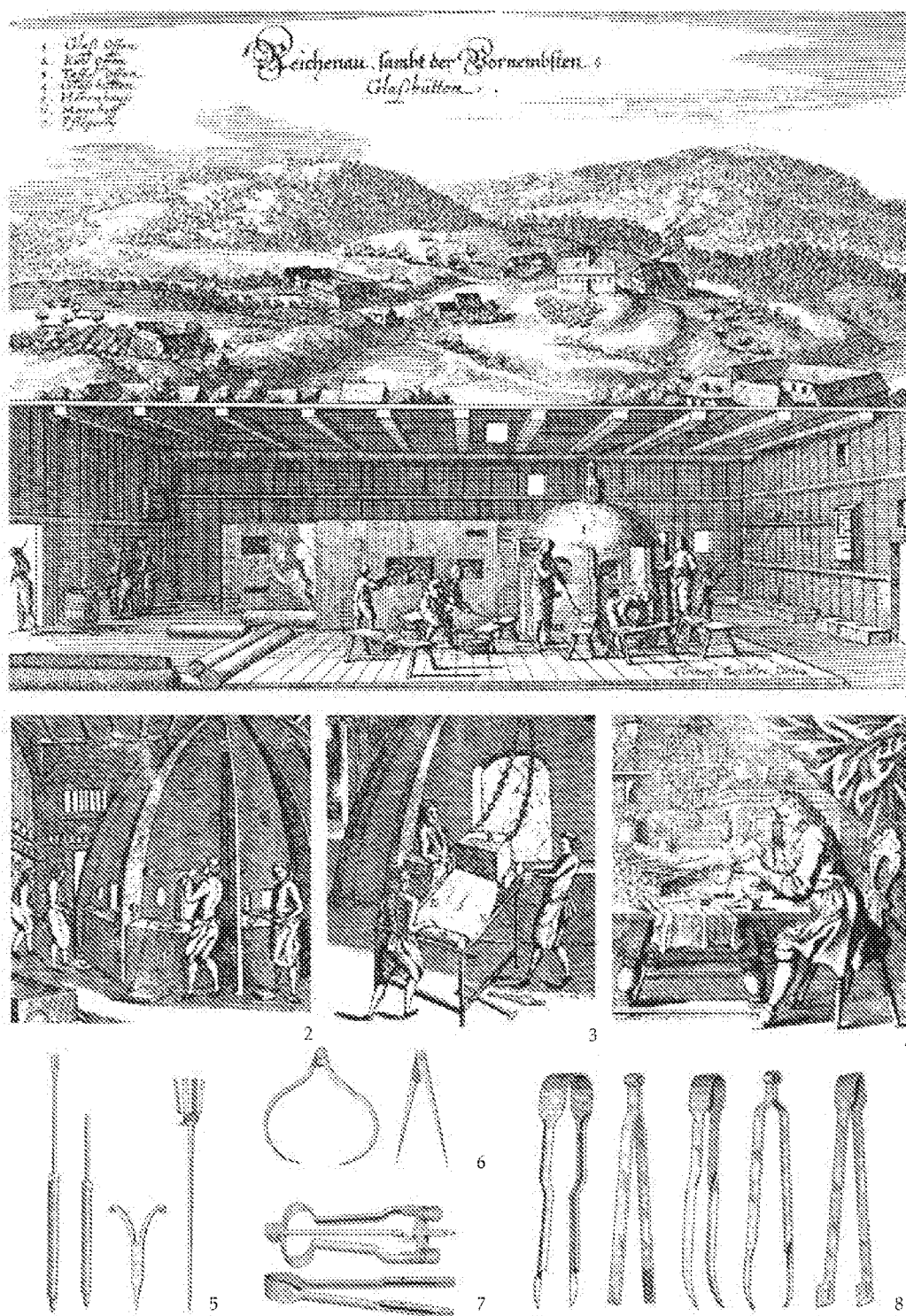
3

4

2. ábra. Középkori üveghuta-ábrázolások, JGS 1978, 9–33. nyomán. 1. Cseh üveghuta ábrázolása (1420); 2. a munkafázisok ábrázolása (16. század); 3. az üvegolvasztó és hűtőkemencék, Georgius Agricola (1556); 4. az olvasztókemence szerkezete a téglékkel Theophilus Presbyter leírása alapján (12. század)
Fig. 2. Medieval glass workshop depictions, after JGS 1978, 9–33. 1. Representation of a Bohemian glass workshop (1420); 2. Depiction showing the phases of the work (16th century); 3. The glass melter and the cooling furnaces, Georgius Agricola (1556); 4. Structure of the melting furnace with melting pots, on the basis of Theophilus Presbyter's description (12th century)

3. ábra. Kora újkori üveghuta ábrázolások, *Auf gläsernen Spuren*, 2003, 159. nyomán. 1. Üveghuta-ábrázolás, Reichenau, Ausztria (1649); 2–3. az öblösüveg és ablaküveg készítése (17. század). – Üvegcsiszoló munkás és szerszámok ábrázolása a 18. századból, JGS 1978, 9–33. nyomán. 4. üvegcsiszoló munkás; 5. fúvópipák; 6–7. átmérő sablonok; 8. formázó csipeszek és fogók

Fig. 3. Early modern age glassworks depictions, after *Auf gläsernen Spuren*, 2003, 159. 1. Glass workshop representation, Reichenau, Austria (1649); 2–3. The making of vessel glass and window glass (17th century). – Depiction of a glass engraver and his tools from the 18th century, after JGS 1978, 9–33. 4. Portrayal of a glass engraver; 5. Glass-blowing tubes; 6–7. Diameter templates; 8. Tongs and pincers for shaping

a felszíne elkezd átkristályosodni, elveszti üveges tulajdonságait (1. ábra 1–4).

A kvarc (kb. 60%) mellett a legnagyobb mennyiségben hamuzsírra volt szükség a magyar hutákban, egy mázsa előállításához azonban 60–70 m³ fát kellett elégetni. A hamuzsírforrók külön szakmát képviseltek, akik csak beszállítói voltak az üveg-hutásoknak. A megfelelő alap- és tüzelőanyagok mellett a legfontosabb a víz közelsége volt, hiszen a tisztításhoz, az őrléshez, a hűtéshez, szinte minden munkafázishoz nélkülözhetetlen volt. A folyóvizek vízen energiáját pedig leleményes szerkezetekkel használták fel a törőmalmokban. A huták működése elősegítette a zárt erdőségekben az irtás-falvak kialakulását, amelyek közül sok még ma is virágzik (2. ábra; 3. ábra 1–3).

Az üveggyártás technológiája több fázisból áll: 1. az alapanyagok őrlése, tisztítása; 2. a megfelelő arányú keverék összeállítása és előolvasztása, a tetején keletkező salak többszöri lemerése; 3. a tiszta olvadék elérése és az olvadt állapot fenntartása (kb. 1200–1300 °C-on a káliüveg, 1100 °C-on a nátronüveg, és 700–800 °C-on az ólomüveg); 4. az üvegmassza fúvópipára emelése és az edény kialakítása, díszítése, amelynek során, ha kell, többször is visszarakják meledgni; 5. az elkészült tárgyak egyenletes lehűtése. Különböző csipeszek, ollók, simítók segítségével különleges díszítésű edényeket tudtak fújni a mesterek, akiknek több segéd is

a keze alá dolgozott a fából és samottból készült formákkal (3. ábra 4–8). Mivel nagyon sok tüzelőanyaggal lehetett a szükséges olvadási hőmérsékletet elérni és fenntartani (kb. 24 óra alatt), fontos volt, hogy az üvegmasszát gyorsan feldolgozzák.

Az üveg előállítása során több kemencére van szükség a különböző munkafolyamatokhoz: előmelegítő, olvasztó- és hűtőkemencék, nem ritkák a többszintes kemencék sem. A kemencék kör vagy téglalap alakúak, általában többszintesek, vagy több szakaszra oszthatók, és igyekeznek a tűzmelegítés elvét kihasználni. Legtöbbször kőből és téglából készülnek, és sűrűn kell őket karbantartani a nagy igénybevétel miatt. A legkorábbi leírásokat és ábrázolásokat Theophilus Presbyter (12. század) (2. ábra 4), illetve Georgius Agricola (16. század) műveiben (2. ábra 3) találjuk.⁴

A műhelyeknek két alapvető típusát különböztethetjük meg a középkori Európában. Dél- és Nyugat-Európában a városi műhelyek iparosai elkülönült negyedekben, céhekbe szerveződve, illetve a főúri építkezések mellett dolgoztak. Komolyan szervezett kereskedelmi kapcsolatokkal és nyersanyag-beszállítókkal rendelkeztek. Ezzel szemben Közép- és Észak-Európában zömében településektől távolabb lévő erdei huták, kis manufaktúrák létesültek, amelyek közvetlenül a nyersanyagok közelébe települtek, majd ezek kimerülése után folyamatosan költözni kényszerültek új területekre.

A KÖZÉPKORI ÜVEGTÁRGYAK TÍPUSAI

Az utóbbi évtizedekben előkerült budai és visegrádi üvegleletek egyedülálló gazdagságukkal kiemelkedő helyet foglalnak el a magyarországi üvegkutatásban. A visegrádi Mátyás Király Múzeum gyűjteményének feldolgozása után⁵ lehetőségem kínálkozott a budai várban, a Szent György tér feltárása során B. Nyék helyi Dorottya (Teleki-palota területe) és Bencze Zoltán (volt Honvéd Főparancsnokság épülete és udvara) ásatásain előkerült üvegtárgyak vizsgálatára és rekonstrukciójára is.⁶ A több száz üvegtárgy jó állapotban maradt fenn, amit annak köszönhetünk, hogy a korabeli lakóépületek kútjainak több méter vastag, iszapos betöltése jól megőrizte őket.

Összefoglalásként elmondható, hogy a visegrádi és budai leletanyagban a 14–15. századi üvegtárgyak szinte teljes egészében drága itáliai importárak, illetve azok gyengébb minőségű utánzatai. A jellegzetes cseh üvegtípusok közül csak a „furulyapoharak” és söröskupák jelennek meg nagyon kis számban.

A 15. század második felétől azonban egyre nagyobb tömegben kerülnek a háztartásokba az üvegtárgyak, elsősorban a gyengébb minőségű, kevésbé tiszta színű és vastagabb falú, zömökebb formájú, mára már sokszor átkristályosodott anyagú termékek. Ezeknek a hazai műhelyekből, illetve a szomszédos országok erdei hutáiból származó tárgyaknak is számos esetben sikerült a készítési helyét azonosítani és feltárni az elmúlt évtizedekben.

Az igazi nagy fellendülés a hazai üveggyártásban a 17. század második felében indult meg, a 18. században már szinte mindegyik, jelentős erdővel rendelkező uradalomban működtek üvegmanufaktúrák.

⁴ THEOPHILUS PRESEBYTER 1986; AGRICOLA 1985.

⁵ MESTER 1997.

⁶ MESTER 1999; MESTER [megjelenés alatt, 1.]; MESTER [megjelenés alatt, 2.].

A LEGJELLEGZETESEBB ÜVEGTÁRGYTÍPUSOK A BUDAI ÉS VISEGRÁDI LELETANYAGBAN

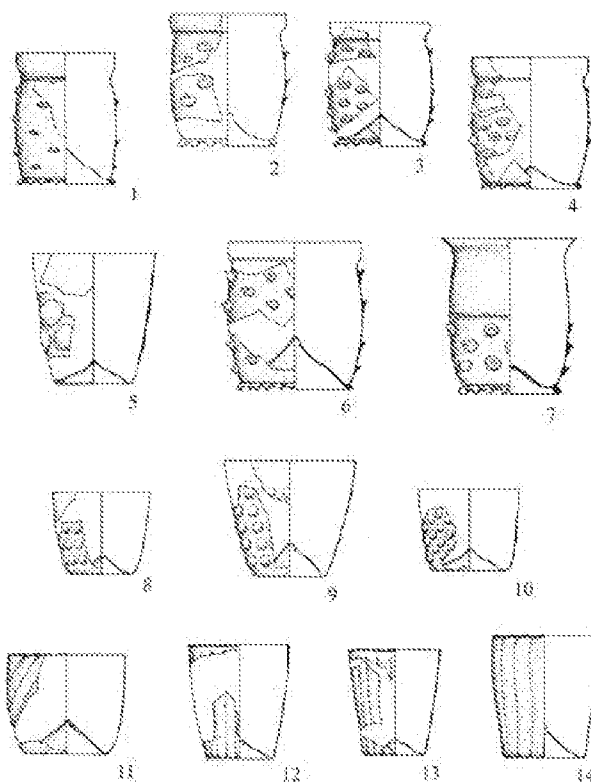
A feltárásokon előkerült töredékek válogatása után az üvegtárgyakat rajzban rekonstruáltuk és a lehetőségekhez képest restauráltuk. Munkánk eredményeként árnyaltabb képet kaphatunk a vagyonos és igényesen felszerelt középkori háztartásokról.

Poharak, serlegek

Az üvegleletek között legnagyobb számban és legnagyobb formagazdagságban a pohártöredékek kerülnek elő.

Az egész Európa területén divatos cseppes pohártípust az ásatások tanúsága szerint nagy mennyiségben használták a királyi palotákban és a városokban is. A lehetőfinom, tiszta átlátszó üvegből készült, oldalán kiemelkedő cseppekkel és csipkézett fenékszegéllyel díszített kisméretű, vékony falú pohárok egyszerű függőleges szájpereme alatt egy vékony üvegszál fut körbe, lezárva a cseppdíszes sávot. Elsősorban bort fogyasztottak belőlük. Az egyik altípusnál a száj tölcselesen kiszélesedik és a cseppdíszek is csak a test alsó részét díszítik. Az egyes cseppes poharak között a cseppek és a csipkézett szegély méretében, kidolgozottságában, elrendezésében, sűrűségében, valamint magának a pohárnak a méretében figyelhető meg eltérés. Ez a pohártípus nagyon népszerű importáru volt, a 13–14. században Velencében készült (4. ábra 1–7; 5. ábra 1–8). A 15–16. században azonban Európa szinte minden országában elkezdtek ezt az itáliai formát utánozni. A nagyobb méretű, szintelen, illetve zöld káliüvegből készült, nagyobb cseppekkel díszített poharakból már inkább sört ittak. Egy szép, rekonstruált példány a visegrádi gyűjteményben is található (5. ábra 11). Német elnevezése *Krautstrunk* volt.

A következő, nagyon jellegzetes velencei termékcsoport a formába fűjt optikai és kannelúrással díszített pohártípus. Mindkét díszítési módra jellemző, hogy fény- és árnyékhatásokra válik láthatóvá, illetőleg tapintás útján érzékelhető. Ezek a kisméretű, vékony falú, szintelen (néha halványzöld vagy halványkék) üvegből készült pohárok felületi díszítésüket a formában kapták meg, amelybe az ügyes kezű mesterek belefűjték. Virágkoruk a 13–15. század volt, később az egyre nagyobb teret hódító német és cseh üvegipar is átvette ezt a típust, igaz sokkal nagyobb méretű, vastagabb falú kivitelezésben. Az optikai díszítésű poharak oldalát egymás alatti sorokban elrendezett ke-
rek, ovális foltocskák, illetve sejt minta gazdagítja.

4. ábra. Cseppes, optikai és kannelúrással díszített üvegpoharak a budai várból, Teleki-palota, 8. kút. 13–15. század. Régész: B. Nyék helyi Dorottya.

Típustábla méretarány nélkül, rajz: Mester Edit
Fig. 4. Glass beakers with teardrop, visual and fluted decoration from Buda Castle, Teleki Palace, Well No. 8. 13th–15th century.

Archaeologist: Dorottya B. Nyék helyi.

Types not to scale, drawing by Edit Mester

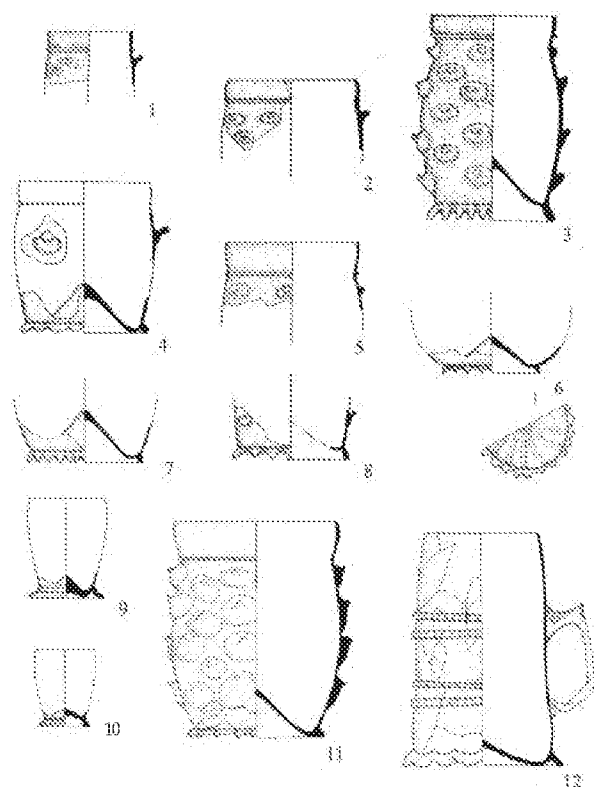
A pohárok pereme tagolatlan, fenekük kúpos kialakítású (4. ábra 8–10).

A kannelúrással, vagyis bordákkal díszített pohártípusnak két fajtáját készítettek az itáliai mesterek. Az első típusnál a pohár felületét a peremtől sűrűn kiinduló finom, elcsavarodó és a pohár feneké felé széttáguló plasztikus bordák díszítik. A peremükön általában kobaltkék üvegszál fut körbe. Fenekük kúpos kialakítású. A másik típusnál a bordák függőlegesen futnak végig a pohár testén egészen a peremig, ahol a száj finoman összszűkül. A peremet kobaltkék üvegszál hangsúlyozza. A pohárak feneké kúpos kialakítású, szegélyük a függőleges bordák csatlakozásánál enyhén hullámos (4. ábra 11–14).

A 15. századi igen élénk kereskedelmi kapcsolatok bizonyítéka az a három „furulyapohár”, amely a cseh üvegipar legjellegzetesebb terméke és egyedülálló ritkaságként, a Szent György téren, a Teleki-

palota 8. számú kútjából kerültek elő. Az üveg, amelyből készültek, mára már barnára, illetve ezüstösre oxidálódott. Testük igen magas és hengeres, oldalukat sűrűn elhelyezett, kicsi cseppekkel díszítették. Peremük tagolatlan, a nyakukon egy vastag üvegszál fut körbe. A poharaknak magasított, tölcser alakú, széles talpuk van, amelyet az egyik darabon körbefutó hornyolatok is díszítenek a szegélyén. Nevüket magas és szűk formájukról kapták, amely furulyához teszi hasonlatossá őket. Sört fogyasztottak belőlük (6. ábra 1–3).

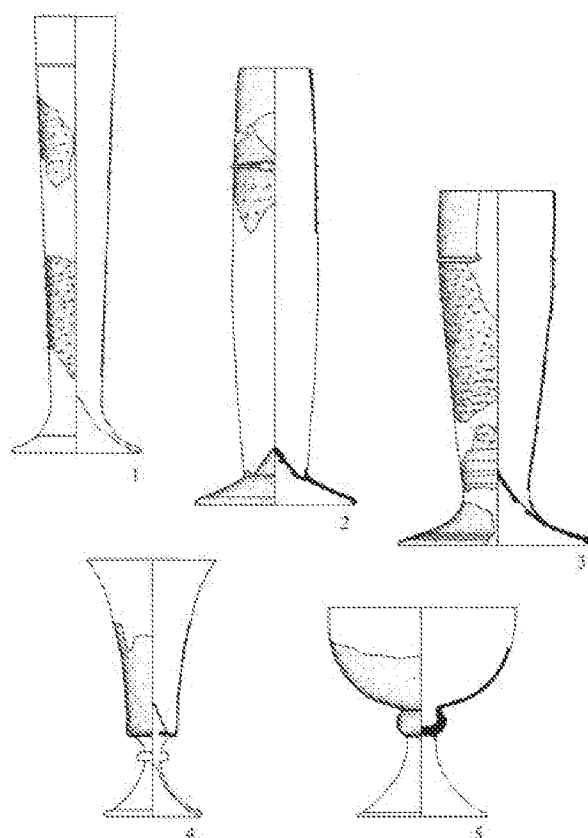
Szintén sört ittak azokból a nagyméretű, zöld üvegből készült, hengeres testű, szalagfüles kupákból, amelyeknek egy szép példánya került elő Visegrádon az Alsóvárban. Hullámosra nyomkodott szegélyű talpa és oldalának függőleges rovátkákkal tagolt szalagos díszítése jellegzetes 16–17. századi cseh és német forma (5. ábra 12).

5. ábra. Cseppes díszítésű üvegpoharak és egy sörökupa a visegrádi királyi palotából és az Alsóvárból. 13–16. század. Régész: Szőke Máttyás és Buzás Gergely. Típusátábla méretarány nélkül, rajz: Mester Edit

Fig. 5. Glass beakers with teardrop decoration and a beer goblet from Visegrád's Royal Palace and Lower Castle. 13th–16th century.

Archaeologists: Máttyás Szőke and Gergely Buzás. Types not to scale, drawing by Edit Mester

6. ábra. Furulyapoharak és serlegek a budai várból, Teleki-palota, 8. kút. 15–16. század. Régész: B. Nyékhegyi Dorottya. Típusátábla méretarány nélkül, rajz: Mester Edit

Fig. 6. Flute glasses and goblets from Buda Castle, Teleki Palace, Well No. 8. 15th–16th century. Archaeologist: Dorottya B. Nyékhegyi. Types not to scale, drawing by Edit Mester

A velencei és cseh típusok mellett néhány egyszerű formájú, kevésbé díszített és gyengébb minőségű, sokszor halványzöld színű, a hazai hutákban készült üvegpohár töredéke is rekonstruálható a leletanyagban. Ilyen például az egyszerű hengeres testű, kúpos fenekű pohártípus, amelynek fenékszegélye többszörösen tagolt üvegszalagból készült, de hullámosra nyomkodott, vastag szalagszegéllyel is díszíthették (5. ábra 9–10).

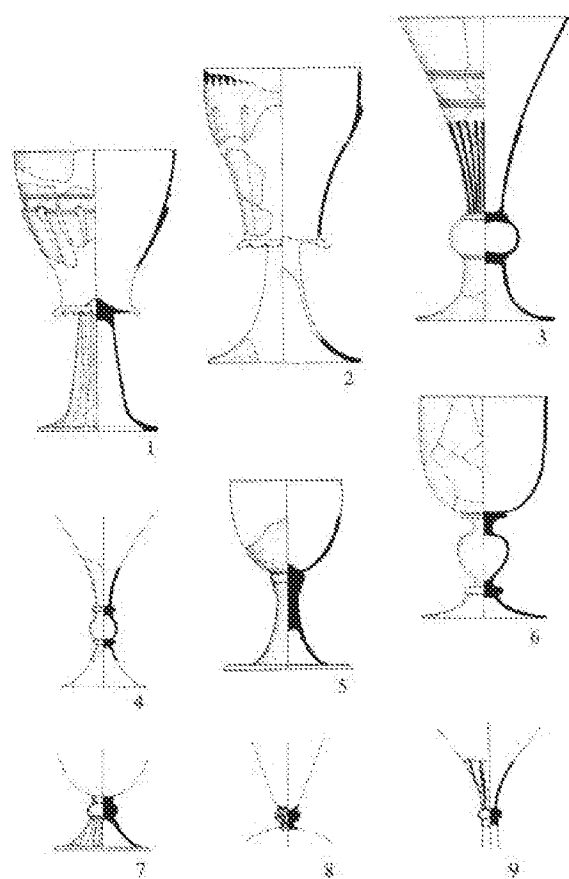
A serlegekből, mint az udvari reprezentációban nélkülözhetetlen, kecses és elegáns tárgyakból igen kevés került elő. Ilyenek például azok a Velencében gyártott, 14–15. századi típusok, amelyek finom, vékony, színtelen anyagból készültek, kelyhük alsó részét csipkézéssel díszítették, felső részüket, pedig alig kiemelkedő függőleges bordázat tagolja (8. ábra 1–2). Előkerültek a mai pezsgőspoharakhoz hasonlóan tölcseresen kiszélesedő testű és talpú, tömör

7. ábra. Üvegleletek a visegrádi királyi palotából és az Alsóvárból. 14–16. század. Régész: Szőke Mátyás és Buzás Gergely. Fotó: Buzás Gergely
 Fig. 7. Glass finds from Visegrád's Royal Palace and Lower Castle. 14th–16th century. Archaeologists: Mátyás Szőke and Gergely Buzás. Photographs by Gergely Buzás

szárú serlegek is, amelyeket gyűrűk és kobaltkék üvegszálok is díszíthetnek. A legszebb közülük az a kecses, gazdagon díszített, restaurált darab, amelyik a visegrádi Alsóvár területén került elő török kori szemétdöbörből: tölcsér alakú kelyhét a felső harmadban két egymással párhuzamos, két-két fehér üvegfonálból és a köztük lévő hálószerű sávból álló pántok tagolják. Alattuk függőleges, a nodus felé összefutó, fehér üvegszálból készített bordák díszítik az edény oldalát (8. ábra 3).

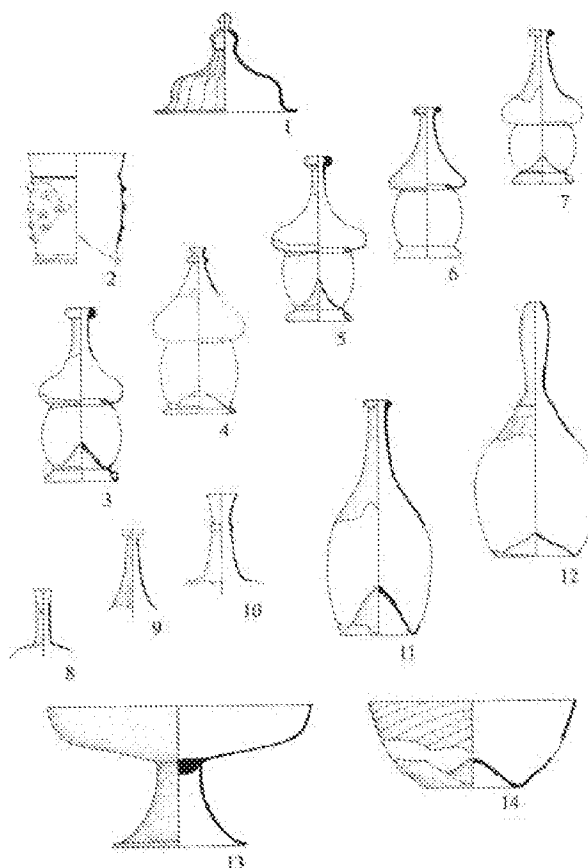
A híres festett reneszánsz velencei serlegek néhány szép töredéke Visegrádon is előkerült, párhuzamos vonalak által elválasztott pöttyös és hálós minta díszíti őket. Az Alsóvárból származik a legtöbb töredék, amelyeken a festett minta mellett függőleges bordázás és kobaltkék üvegszálas díszítés is található (8. ábra 7–9).

8. ábra. Üvegserlegek a visegrádi királyi palotából és az Alsóvárból. 15–16. század. Régész: Szőke Máttyás és Buzás Gergely. Típus tábla méretarány nélkül, rajz: Mester Edit

Fig. 8. Glass goblets from Visegrád's Royal Palace and Lower Castle. 15th–16th century.

Archaeologists: Máttyás Szőke and Gergely Buzás. Types not to scale, drawing by Edit Mester

9. ábra. Üvegletek a budai várból, a volt Honvéd Főparancsnokság épülete alatti középkori kutakból, Dísz tér 17. 13–15. század. Régész: Bencze Zoltán és Mester Edit. Típus tábla méretarány nélkül, rajz: Mester Edit

Fig. 9. Glass finds from Buda Castle, from medieval wells beneath the former Armed Forces General Headquarters Building, Dísz tér 17. 15th–16th century. Archaeologists: Zoltán Bencze and Edit Mester. Types not to scale, drawing by Edit Mester

A reneszánsz serlegekhez gyakran készítettek fedőket is, finom, szintelen üvegből, bordázott háttal és gömb alakú fogantyúval. Egy teljesen ép darab került elő Budán, a Szent György téren (9. ábra 1).

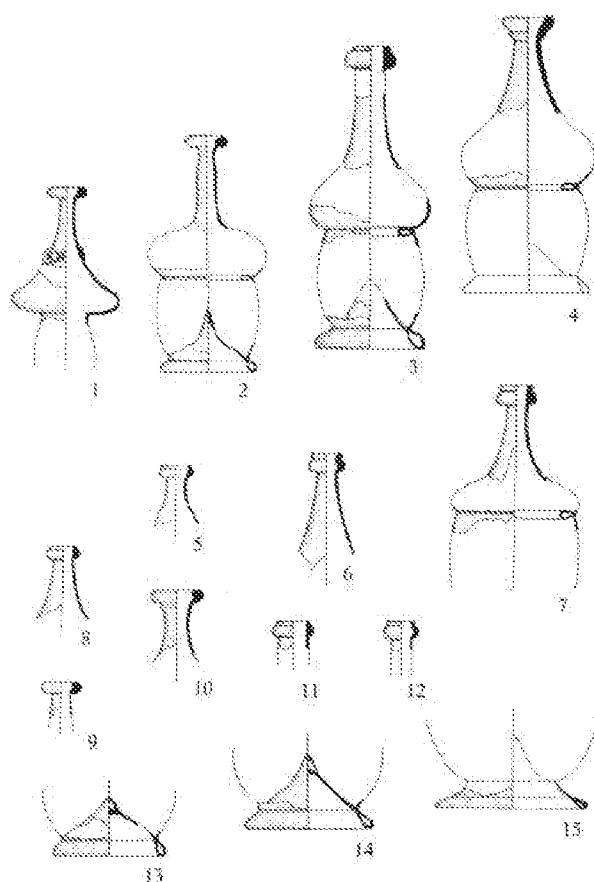
A 16–17. században a serlegeket a velencei típusokhoz egyre jobban közelítő minőségben Európa sok részén készítették. Velencei mintára gyártott (*à la façon de Venise*) edényeket Magyarországon is előállítottak a huta-feltárások tanúsága szerint. Ezek a serlegek magas, tölcséres vagy hordó formájú kehellyel készültek, legtöbbször finom függőleges bordákkal díszítve, peremük alatt körbefutó üvegszállal, csipkézett szegéllyel. A talpuk magas és tölcsérszerű, enyhén kiemelkedő, néha függőlegesen bordázott. Ezek az utánzatok sokszor szürkésbarnára átkristályosodott állapotban kerülnek elő.

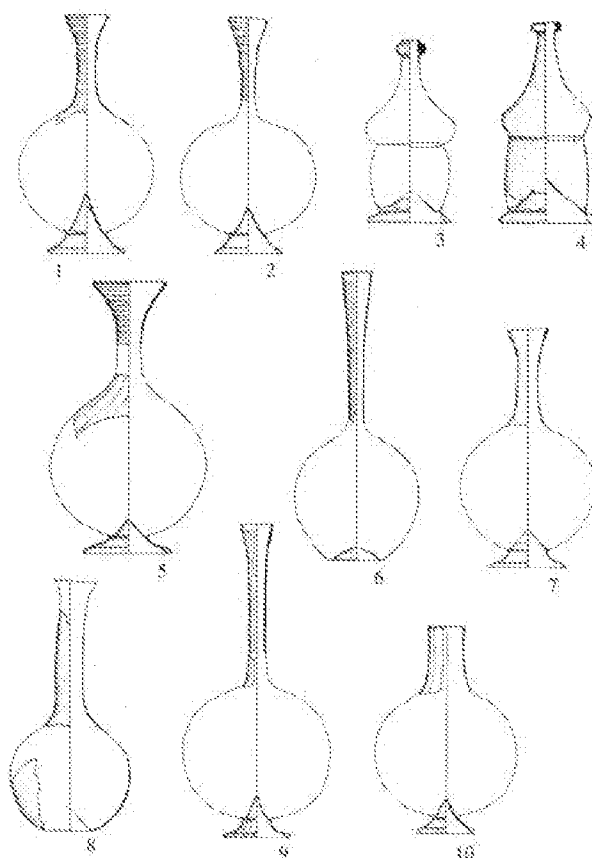
Palackok, kancsók, kulacsok

Az üvegedények között a palack az egyik legfontosabb és legelterjedtebb forma. Sokoldalú felhasználhatósága révén a polgári háztartásokban éppúgy előfordult, mint egyházi és ipari használatban. A reprezentációra és jólétre sokat költő királyi udvarban pedig nélkülözhetetlenek voltak, hiszen a poharak mellett az üvegpalackokból „fogyott” a legtöbb.

A palackok között az első, jól körülhatárolható csoport a „kettős kónikus” forma. A finom, hajlékony vonalvezetésű, vékony, szintelen üvegből készült, kisméretű palackoknak visszahajtott gyűrűs talpszegélye és hordó formájú teste van, amelyet egy vállgyűrű húz össze. Szájpereme jellegzetes, vastag gyűrűvel tagolt. A 13–14. századból kizárólag a tisztán átlátszó, vékony falú, kisméretű, Itáliában gyártott darabokat ismerjük (9. ábra 3–7; 10. ábra

10. ábra. Kettős kónikus palackok a visegrádi királyi palotából és az Alsóvárból. 13–15. század. Régész: Szőke Mátyás és Buzás Gergely. Típustábla méretarány nélkül, rajz: Mester Edit
Fig. 10. Double-cone flasks from Visegrád's Royal Palace and Lower Castle. 13th–15th century. Archaeologists: Mátyás Szőke and Gergely Buzás. Types not to scale, drawing by Edit Mester

11. ábra. Kettős kónikus és *angastare* típusú palackok a budai várból, Teleki-palota, 8. kút. 13–15. század.

Régész: B. Nyékhelyi Dorottya. Típustábla méretarány nélkül, rajz: Mester Edit

Fig. 11. Double-cone and *angastare*-type flasks from Buda Castle, Teleki Palace, Well No. 8.

13th–15th century. Archaeologist: Dorottya B.

Nyékhelyi. Types not to scale, drawing by Edit Mester

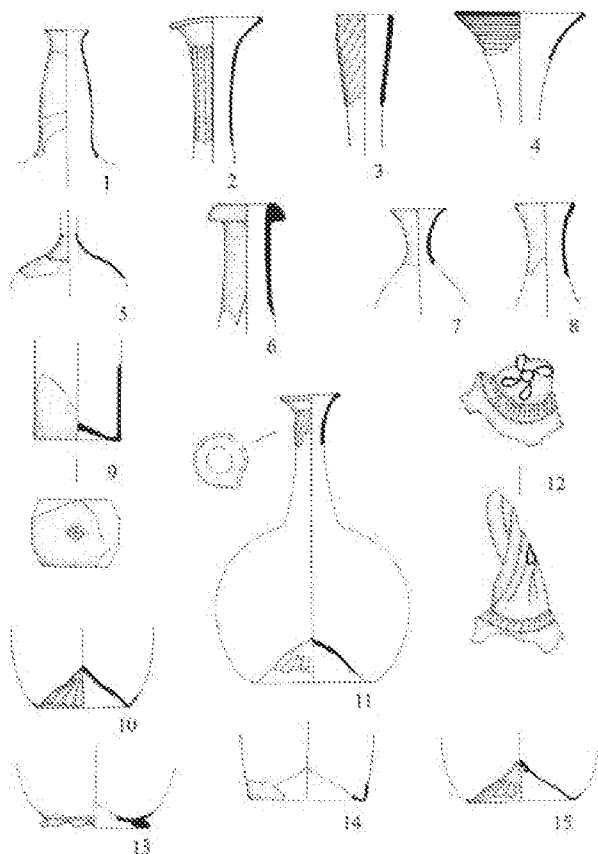
3–7; 11. ábra 3–4), míg a 15. század második felétől megjelentek a vastagabb üvegből készült, nagyobb méretű, mára átkristályosodott utánzatok. Ezek a gyengébb minőségű, káliüvegből készült palackok a hazai, illetve a szomszédos országok erdei hutáiból származnak és nagyon népszerűek voltak a német területeken is (10. ábra 1–2, 8–15).

Egy másik jellegzetes, középkori palacktípus a magasított, visszahajtott gyűrűs talpszegélyű, gömbtestű, hosszú és szűk nyakú edény volt, amelyet formája miatt *angastare*, *angustarium*, német nyelvterületen *Angster* néven említettek. Egyik nagyon dekoratív változatának nyakát és tölcseresen kiszélesedő száját diagonálisan elcsavarodó, plasztikus bordázással díszítették. A szintelen, vékony üveg finomságát a szájtölcseren csigavonalban körbefuttatott kobaltkék üvegszállal emelték ki. A vizsgált leletanyagban ennek a palacktípusnak

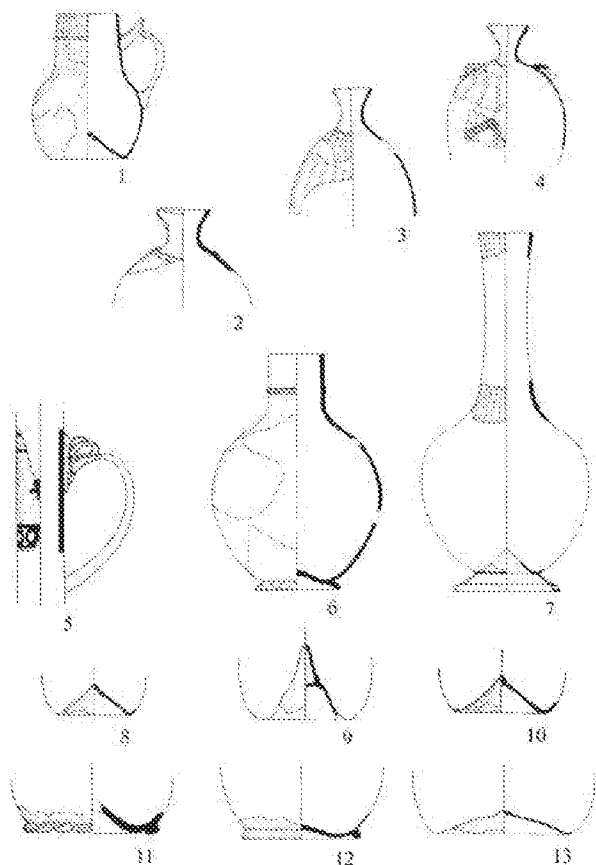
szinte minden változata megtalálható volt, így az egyszerű szűk nyakú és tagolatlan peremű, a tölcséres szájú, kobaltkék díszítéssel, és a széles szájú, tagolatlan peremű palack is. Az üveg minősége, összetétele és a részletek finom kidolgozottsága egyértelműen itáliai származásukat bizonyítja (11. ábra 1–2, 5–10; 12. ábra 3–4).

E két jól elhatárolható csoporton kívül a többi palacktöredék már elég vegyes képet mutat. Általánosan jellemző rájuk, hogy vastagabb és sokszor színes (zöld, kék, barna, sárga) anyagból készültek, némelyikük részben vagy egészben átkristályosított szerkezetű (korabeli elnevezésük *Waldglas*). A töredékekből rekonstruálható egyszerű formájuk: hosszú, szűk nyak, egyenes vagy tölcséres száj, tagolatlan perem, testük gömb vagy hordó formájú,

12. ábra. Kotyogós palackok, *angastare* típusú és formába fűjt palackok a visegrádi királyi palotából és az Alsóvárból. 14–16. század. Régész: Szőke Mátyás és Buzás Gergely. Típusábra méretarány nélkül, rajz: Mester Edit

Fig. 12. Wine flasks, *angastare*-type and shaped bottles from Visegrád's Royal Palace and Lower Castle. 13th–15th century. Archaeologists: Mátyás Szőke and Gergely Buzás. Types not to scale, drawing by Edit Mester

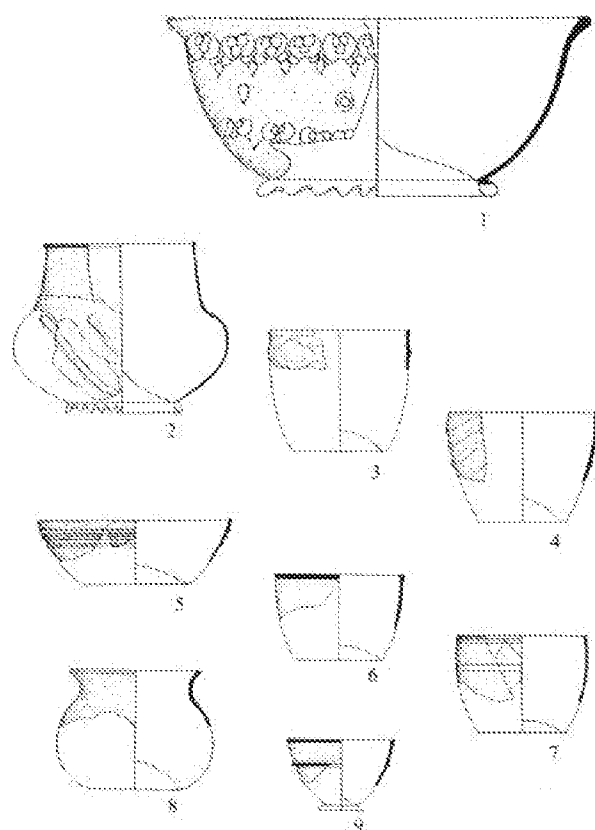
13. ábra. Kulacsok, kancsók és palackok a visegrádi királyi palotából és az Alsóvárból. 14–16. század. Régész: Szőke Mátyás és Buzás Gergely. Típusábra méretarány nélkül, rajz: Mester Edit

Fig. 13. Flasks, jugs and bottles from Visegrád's Royal Palace and Lower Castle. 14th–16th century. Archaeologists: Mátyás Szőke and Gergely Buzás. Types not to scale, drawing by Edit Mester

fenekük kúpos kialakítású. Valószínűleg kevésbé felkészült műhelyekben készülhettek, hasonló töredékek kerültek elő a feltárt magyarországi hutákban is (9. ábra 8–12; 12. ábra 1, 5–9; 13. ábra 6–13).

A késő középkorban terjednek el a formába fűjt, vastag falú, szögletes üvegek, és a speciális „csali” vagy „kotyogós” palackok (német elnevezése *Kuttrolf*), amelyek elcsavarodó vékony nyakából, a széles tölcséres, tulipánkehelyre hasonlító szájon keresztül csak cseppekben folyt ki a folyadék. Alkalmas volt az egyházi szertartásokon használt bor és olaj tárolására, valamint széles, csészéhez hasonló szája miatt pohárként is használhatták. Néha többcsöves, csavart nyakú kotyogós palackot is készítettek (12. ábra 2, 10–13).

Üvegből készült kancsók nagyon ritkán kerülnek elő, ilyen célra inkább kerámia- és fémedényeket

14. ábra. Tálak, csészék, tégelyek a visegrádi királyi palotából és az Alsóvárból. 13–15. század.

Régész: Szőke Mátyás és Buzás Gergely.

Típus tábla méretarány nélkül, rajz: Mester Edit

Fig. 14. Dishes, cups and jars from Visegrád's Royal Palace and Lower Castle. 13th–15th century.

Archaeologists: Mátyás Szőke and Gergely Buzás.

Types not to scale, drawing by Edit Mester

használtak. Visegrádon egy nagyon szép email-festésű, 14. századi nyaktöredék (13. ábra 5), és számos világoszöld színű, magas nyakú, szalagfüllel ellátott, gömbölyű hasú és fodros fenékszegélyű, 16. századi kancsó töredéke került elő (13. ábra 1).

A visegrádi palotában kisméretű, lapos, „könnyen zsebbe csúsztható” kulacsok töredékei is napvilágot láttak Mátyás kori leletanyag társaságában. A lapos, tojás alakú kulacsoknak a vállán két kis szalagfül található, oldaluk felső részét bordák, a hasukat pedig rovátkolt szalagok díszítik. Számos hazai párhuzamuk, minőségük és formájuk alapján magyar műhelyben készülhettek (13. ábra 2–4).

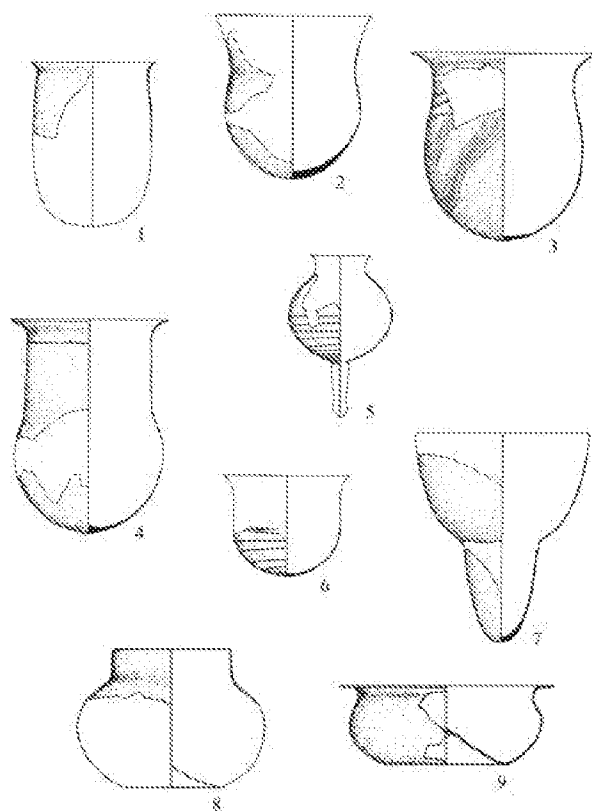
⁷ H. Gyürky 1999.

Tálak, csészék, tégelyek

Ez a tárgycsoport sokféle funkcióhoz alkalmazkodva igen változatos méretben és formában készült.

Az eddig tárgyalt import edények közül messze kimagaslik az a festett tál, amely a 14. század második felében készült, H. Gyürky Katalin szír származásúnak határozta meg.⁷ A finoman kihajló peremű, öblös testű tál oldalán, csomózott arabeszk motívumos, email-festésű díszítősávok és pávaszemek nyomai láthatók (14. ábra 1).

Hasonlóan kedvelt 14–15. századi velencei csészeformák töredékei rekonstruálhatóak a budai és visegrádi leletanyagban: színtelen, nagyon vékony üvegből készült alacsony csészék, amelyeknek gömbölyű testét diagonálisan elcsavarodó plasztikus bordák díszítik (9. ábra 14; 14. ábra 4). A magas, majdnem függőleges nyakat a peremen egy világoskék üvegszál szegélyezi (14. ábra 2). Formába

15. ábra. Lámpák és csészék a budai várból, Teleki-palota, 8. kút. 13–15. század.

Régész: B. Nyékhelyi Dorottya.

Típus tábla méretarány nélkül, rajz: Mester Edit

Fig. 15. Lamps and drinking cups from Buda Castle, Teleki Palace, Well No. 8. 13th–15th century.

Archaeologist: Dorottya B. Nyékhelyi.

Types not to scale, drawing by Edit Mester

16. ábra. Fiolák, lámpák, ékszerek (karperecek, gyöngyök, gyűrűk), ablaküvegek és ablakszemek a visegrádi királyi palotából és az Alsóvárból. 13–16. század.

Régész: Szőke Mátyás és Buzás Gergely.

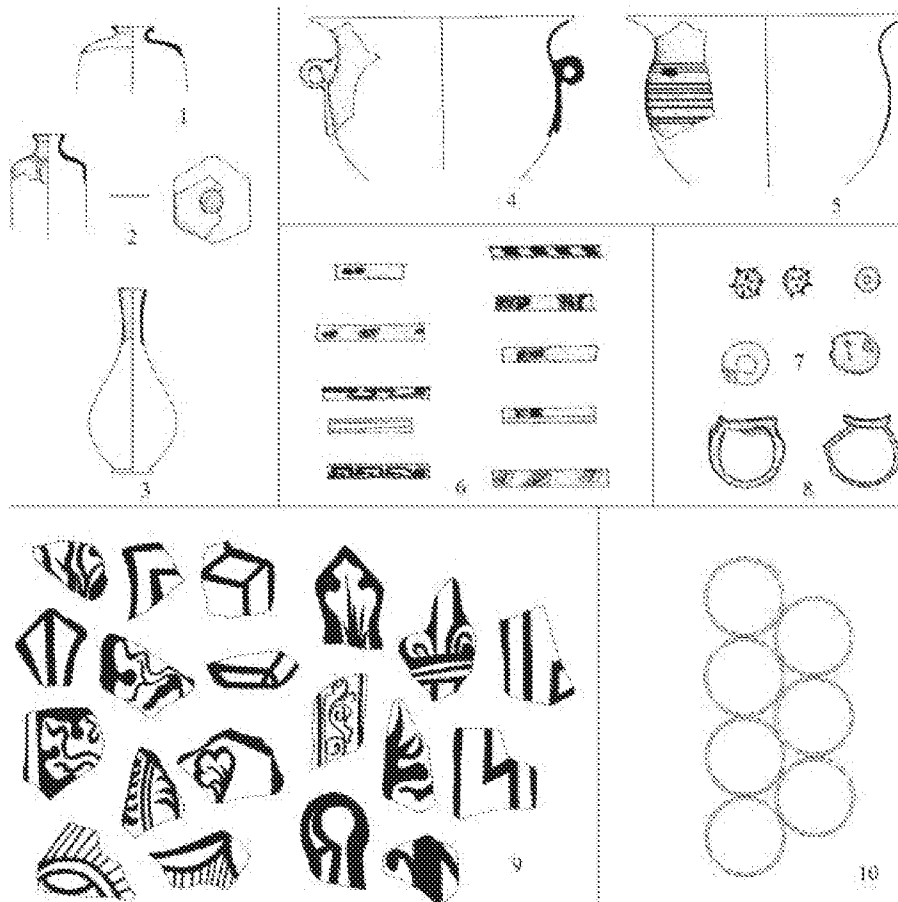
Típustábla méretarány nélkül, rajz: Mester Edit

Fig. 16. Phials, lamps, jewellery (bracelets, beads, rings), window glass, and panes of glass from Visegrád's Royal Palace and Lower Castle. 13th–16th century.

Archaeologists:

Mátyás Szőke and Gergely Buzás.

Types not to scale, drawing by Edit Mester

fűjt, sejtmintás optikai díszítésű csészéket szintén készítettek (14. ábra 3). Számos darabon figyelhető meg a kobaltkék üvegszálás díszítés (14. ábra 5–6, 9).

A serlegekhez hasonló talpas tálakat is előállítottak finom vékony üvegből, közülük az egyik legszebb, majdnem ép darab a budai vár egyik kútjából került elő (9. ábra 13).

Az egyszerű, tagolatlan peremű, félgömbtestű, szintelen üvegből készült csésze- és táltípus, különböző méreteken, elsősorban a 16. századi leletanyagban fordul elő, a legnagyobb közülük 34 cm szájátmérőjű (14. ábra 7–8; 15. ábra 8–9).

Félgömbtestű, utólag felragasztott szalagszegélyes fenekű, mára már elszíneződött, romlott állapotú csészék is bizonyítják a helyi mesterek próbálkozásait, akik utánózni próbálták a velencei formákat.

Fiolák, lámpák

Az elsősorban gyógyszerek és szépitőszerek tárolására használt fiolák igen nagy számban kerülnek elő az ásatásokon, a legtöbb a török kori és újkori rétegekből származik. Szerencsés esetben az egykori tartalmukból is megmaradt néhány csepp, amelyet

természettudományos vizsgálatokkal lehet azonosítani. A fiolák szintelen, fehér vagy zöldes színűek, esetükben általában nem törekedtek a jó minőségű üveg előállítására. Hosszú és szűk nyakkal készültek, sokszor szögletesek, formába fűjték őket. A hazai üveghuta-ásatásokon sok rontott darab került elő belőlük (16. ábra 1–3).

Az üveglámpákat fémből, fából készült tartókba helyezték, vagy fülüknél fogva felakasztották őket. A külföldi ásatásokon és a korabeli ábrázolásokon is általában templomokban, kolostorokban találhatóak meg, de ott is csak ritkán.

A visegrádi palota kápolnájának környékén gömbölyű fenekű és hengeres testű, díszítetlen, tartóba helyezhető lámpák, valamint gömbhasú, tölcseresen kiszélesedő szájú lámpák is előkerültek, amelyek egyikén 11 párhuzamos kobaltkék üvegszál, míg a másikon egy kicsi kobaltkék szalagfűl látható. Mindegyik finom, szintelen és vékony velencei üvegből készült (16. ábra 4–5).

A budai várban, a Szent György tér polgári lakóházainak 14–15. századi kútjaiban számos lámpatöredék került elő. Közös jellemzőjük, hogy szintelen üvegből, igen vékony fallal készültek, olajtartályuk félgömbtestű, szájuk tölcseresen kiszélesedő,

a peremük alatt jól megfigyelhető az olajlerakódás nyoma (15. ábra 1–7). Az egyik lámpának a testét hullámosan elcsavarodó, az üveg felületébe simított, szálszerű minta díszíti. Belül sárga olajfoltok is megmaradtak az oldalán (15. ábra 3). Egy másik kisméretű lámpa testének alsó részét csigavonalban körbefutó, kobaltkék üvegszállal díszítették (15. ábra 5–6).

A magyarországi leletanyagban egyedülálló, hogy egy lelőhelyen, különösen egy városi lakóházhoz kapcsolhatóan ilyen nagy mennyiségű üveglámpa kerüljön elő. Ezt talán valamilyen speciális funkcióval vagy tevékenységgel, illetve az itt lakók anyagi helyzetével lehetne megmagyarázni.

Ablakszemek, ablaküvegek

A visegrádi középkori üvegleletek legnagyobb része (5162 darab) ablakszem-, illetve ablaküveg-töredék. Ez nem véletlen, hiszen az épületegyüttes számtalan szobájában és a kápolnában is sok ablak volt. A díszes Mátyás kori üveglakokat Antonio Bonfini és Oláh Miklós is megemlíttette.

Az ablakszemek, mint nevük is mutatja, kerek, tányér alakú üvegdarabok, peremükön egy – az ólomkeretbe illeszkedő – vékony gyűrűvel. Sablonok segítségével fújták őket azonos méretűre, hogy az üvegezés helyszínén már csak az ablakszemek közötti ívháromszögeket kelljen a megfelelő méretre vágni. Ennek a harapófogóhoz hasonlítható szerkezetnek a nyoma megfigyelhető a töredékeken. Mivel Visegrádon csak háromszög alakú térkitöltő elemek kerültek elő, diagonális elrendezés alakítható ki belőlük. Minőségileg két csoportra lehet őket osztani. A töredékek igen kis része tiszta, átlátszó, színtelen üveg, míg a nagyobb hányaduk teljesen átkristályosodott, elszíneződött anyagú. Feltehetően más-más műhelyből származnak. Színükre ma már csak anyagvizsgálatokkal tudunk fényt deríteni, egykor változatos színekben, kékben, zöldben, sárgában, vörösben és lilában pompáztak.

A síküvegből kivágott ablaküvegek legnagyobb tétele (959 darabos leletegyüttes) az északkeleti

palota északi felső udvarának északi sarokpillére mellett került elő, sajnos teljesen vegyes, 15–16. századi leletanyagot tartalmazó összefüggésben. Ez a rengeteg, méretre vágott, festett díszítésű üvegdarab valószínűleg több díszes ablakhoz tartozhatott; a töredékeket az ablakok megrongálódása után nyilván egyben söpörték ki a szemétre. Az azonos vastagságú és minőségű, sokféle színű alapüvegre (pl. sárga, piros, bordó, barna, zöld, világoszöld, türkiz, kék, lila, fehér stb.) feketével festették a geometrikus és ornamentális díszítést. Néhány lilomrészletből esetleg egy címerre is következtethetünk (16. ábra 9).

Az általam vizsgált budai polgárházak leletanyagában ablaküvegezésre utaló nyom alig fordult elő.

Ékszerek, dísztárgyak, tükrök

Elsősorban üvegpasztából készült karperecek, gyöngyszemek (sötétkék, világoskék, zöld, bordó) és szalagpántos pecsétgyűrűk kerültek elő Visegrádon (16. ábra 6–8).

A török hódoltság korában igen népszerűek voltak Visegrádon a különböző színű és díszítésű karperecek. Félhengeres vagy háromszög átmetszetű, világoszöld, sötétzöld, világoskék, türkizkék, kobaltkék és fekete színű üvegből készített alapra sárga, kék, zöld, barna és fehér színű sávok és hullámos üvegfonál díszítéseket vittek fel. Az előállítás végső lépéseként a két üvegréteget összeolvasztották (16. ábra 6).

Az ékszereken kívül egyéb dísztárgyak is találhatók a török kori szemétdödrökben: bordó üveggömbök, amelyek gyümölcsre emlékeztetnek, illetve világoszöld üvegből készült phallikus dísztárgy. Számos hasonló darab ismert Németországból, a 16. századból.

Különböző formára lesabott tükrök is előkerültek az Alsóvár török kori szemétrétegeiből, hátoldalukon amalgámnyomok figyelhetők meg. Valószínűleg valamilyen keretbe voltak beillesztve.

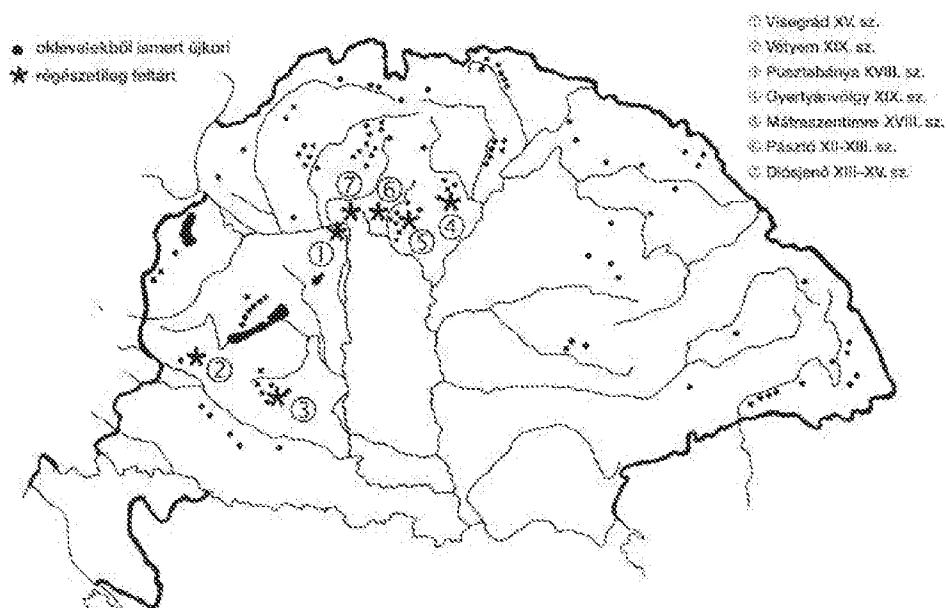
KÖZÉPKORI ÜVEGHUTÁK MAGYARORSZÁGON

PÁSZTÓ

Az egykori bencés, majd ciszterci kolostor területén, 1985-ben Valter Ilona vezetésével folytak ásások, ahol az egyik 20 × 7 méteres, kéthelyiséges műhelyépületben üveghutára utaló nyomok kerültek elő.

A kőből épült három kemencének csak az alsó alapozási része maradt meg, sok üvegsalakkal és -olvadékkal együtt. Az ásató szerint az 1190-ben megtelepedett ciszterci szerzetesek megközelítőleg 1230-ig használták ezt az épületet, amely a vastag égésréteg alapján ekkor pusztult el. Az ásató a Theophilus

17. ábra. Régészetileg kutatott középkori és újkori üveggyártóhelyek Magyarországon.
Rajz: Mester Edit
Fig. 17. Archaeologically researched medieval and Early Modern Age glass workshops in Hungary.
Drawing by Edit Mester

Presbyter által leírt kemencetípusokkal azonosítja a pásztói kolostori huta kemencéit, amelyeknek a rekonstrukciója is elkészült (17. ábra 6).⁸

VISEGRÁD

1984-ben Gróf Péter és Gróf Dániel Visegrádon a Duna melletti, nagobbbrészt kertes, gyümölcsfás területen, a középkori település szélén egy műhelynegyed feltárásán dolgoztak, amikor üveggyártásra utaló nyomokat találtak.⁹ A Fő utca 34. szám alatti telken több nagy gödörrendszert és részben omladékos köfelfületet bontottak ki, amelyek fölött egy féltetős épület állhatott, a faszenes kitöltésű cölöplyukak tanúsága szerint. A 14–15. századi kerámia- és fémleletek mellett nagyon sok üvegolvadékot, salakot, üvegcséppet és -tömböt, valamint olvasztótégelyeket és töredékeket találtak. A pusztulás mértéke nem engedte meg, hogy pontosan megrajzolhassák a kemencék alaprajzát, de a leletek, a sok hamu és a salak, a köfelfületek, a gödrök és árkok elhelyezkedése egyértelműen üveggyártásra utalt. A műhelyben felszínre került üvegtöredékek alapján megállapíthatjuk, hogy velencei típusú edényeket utánoztak: cseppes poharakat, kettős kónikus palackokat és rátett díszes serlegeket. Használták a kobaltkék üvegszálas díszítést is. Felhasználták a palotában és a településen összegyűjtött üvegtöredékeket is, újraolvasztva elsősorban ablakszemeket készítettek belőlük. Az üveggyártó leleteinek és a palotában előkerült üvegtöredékeknek az összehasonlító vegyszeti vizsgálata is megtörtént 1997-ben (1. ábra).¹⁰

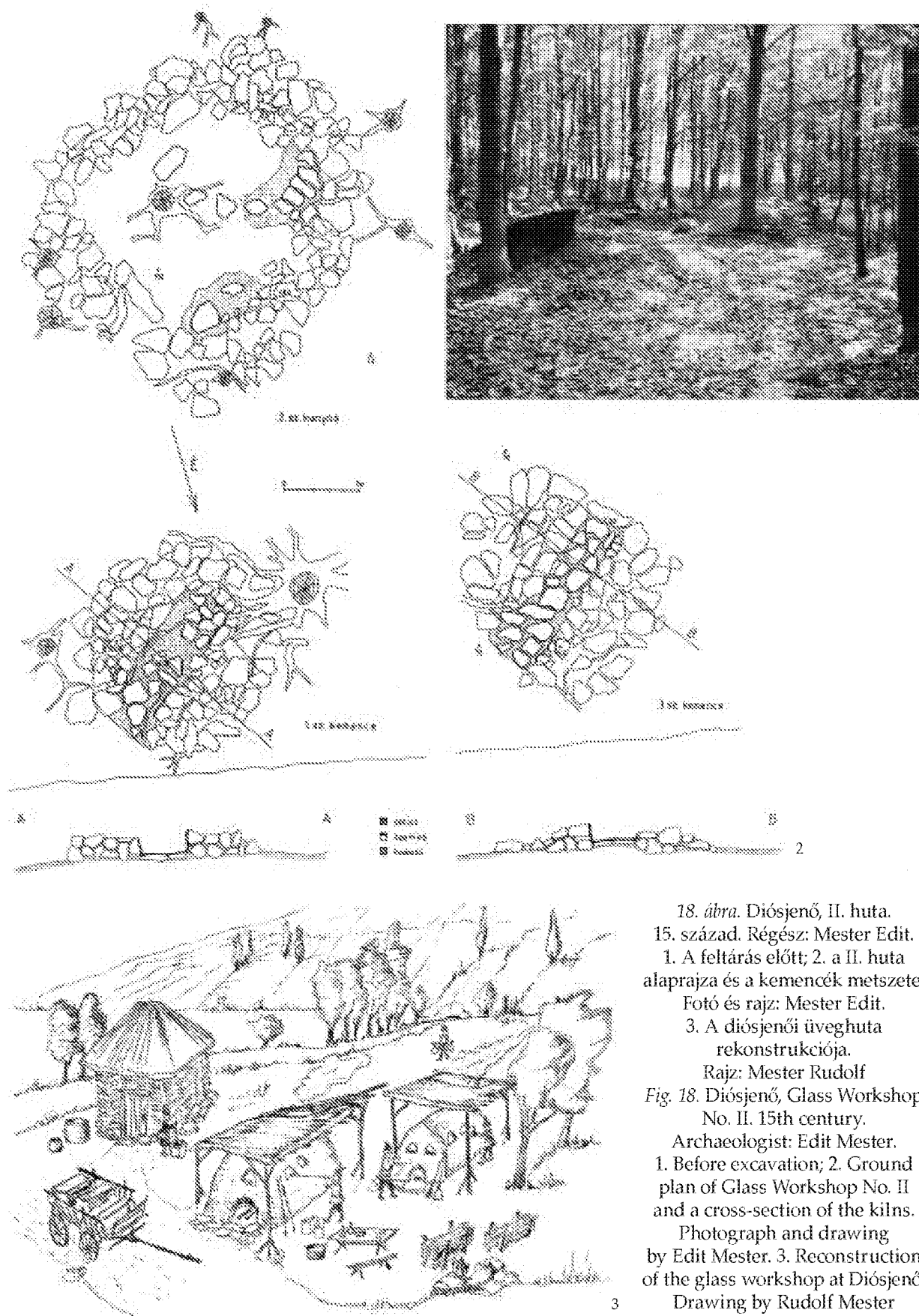
2004-ben egy közeli telken, a Rév utca 5. szám alatt egy újabb, igen jelentős középkori üveggyártó műhely maradványa került elő (17. ábra 1). Ezt a fontos, 15. századi emléket jelen kötetben Mészáros Orsolya külön tanulmányban mutatja be részletesen. A Szőke Mátyás és Mészáros Orsolya vezetésével feltárt középkori téglapadlós kőépület 29 × 10 m nagyságú volt, 130 centiméteres vastag falakkal, négy helyiségre osztva. A helyiségek mindegyikébe keletről, az udvar felől nyílt ajtó. Az épület nyugati oldalán még ma is 3–4 m magasan állnak a falak, északnyugati sarkához egy torony is csatlakozott, amelynek alsó szintje üveggyártási hulladékkal volt tele. Az épület egy tökéletesen szimmetrikusan kialakított műhelypárra oszlott, amelyeket ajtó sem kötött össze. A műhelyek két-két helyiségből álltak, az egyikben középen egy ovális, a másikban pedig a sarokban egy téglalap alakú kemencével. A kemencék átlagosan 3 × 3 méteresek voltak, erősen átégett fűtőcsatornájuk és téglából készült alapfaluk is jó állapotban megmaradt. Az Agricola-féle ábrázolásokhoz hasonlító ovális, többszintes kemencékben az előkészítést (kalcinálást) és az olvasztást, míg a téglalap alakú kemencében a kész tárgyak lehűtését végezték.

A műhely a leletek és okleveles említések alapján a 15. század második felében működött. Az esztergomi érsek számadáskönyvében megemlítenek egy bizonyos János visegrádi üvegkészítő mestert, aki 5000 darab ablakszemet szállított Beatrix

⁸ RégFüz Ser. I. No. 39. (1986) 72–73. (Valter I.); VALTER 1994.

⁹ RégFüz Ser. I. No. 38. (1985) 128. (Gróf P. – Gróf D.).

¹⁰ MESTER 1997, 36–46.

18. ábra. Diósjenő, II. huta.
15. század. Régész: Mester Edit.

1. A feltárás előtt; 2. a II. huta
alaprajza és a kemencék metszete.

Fotó és rajz: Mester Edit.

3. A diósjenői üveghuta
rekonstrukciója.

Rajz: Mester Rudolf

Fig. 18. Diósjenő, Glass Workshop
No. II. 15th century.

Archaeologist: Edit Mester.

1. Before excavation; 2. Ground
plan of Glass Workshop No. II
and a cross-section of the kilns.

Photograph and drawing
by Edit Mester. 3. Reconstruction
of the glass workshop at Diósjenő.

Drawing by Rudolf Mester

királynő építkezéséhez 1491-ben. A feltárt műhely mérete, kiképzése, a kemencék nagysága alapján alkalmas lehetett arra, hogy nagy mennyiségben állítson elő magas színvonalon üvegtárgyakat. Az itt talált leletek, főképp a számos ablakszemtöredék is arra mutat, hogy Mátyás nagyszabású palota építkezésében is tevékenyen részt vehetett a mester.¹¹

DIÓSJENŐ

1987-ben H. Gyürky Katalin és Miklós Zsuzsa vezetésével feltárás folyt a Nógrád megyei Diósjenő község határában, a Kemence-patak partján, a Nagy Gál-rét közelében. Egy középkori üveghuta maradványait tárták fel, amelyre erdészeti földmunkák hívták fel a figyelmet. Az ásatás eredményeként három kemence és egy kunyhó került napvilágra.¹² Az igen gazdag leletanyag és az építmények segítségével az ásatóknak először sikerült rekonstruálniuk egy 13–15. századi magyar üveghuta működését és mindennapi életét (17. ábra 7).

Az I. számú huta feltárása után még két másik hutahelyet is azonosítottak a patak partján, az ásatástól délnyugatra. Ezek feltárására azonban csak 1995-ben kerülhetett sor a szerző vezetésével és Miklós Zsuzsa hathatós közreműködésével.

A II. számú hutahelyen, a feltárás előtt csak három kőkupac emelkedett ki az erdőt borító avarból. A közelben egy forrás található, a patak mellett valószínűleg ez is fontos szempont volt az építők számára, amikor a helyet kiválasztották. A felső szervesanyagréteg eltávolítása után jól elkülöníthető volt két kisebb és egy nagyobb kőobjektum. A megmunkálatlan andezitkövekből készült falakat agyaggal fogták össze, amely a kemencék működésekor kiégett. Az omladék bontása során ez az igen kemény kötőanyag segített a falak meghatározásában. A kemencék tűzterét szintén kiégett agyagtapasztás töltötte meg. A falak az állandó magas hőmérséklet hatására idővel elhasználódtak és leomlottak. Ez a nagy tömegű omladék alakította ki az erdőben látható kőkupacokat, amelyek alatt általában csak kb. fél méter magas falak és fűtőcsatornák maradtak meg (18–19. ábra).

Az I. számú kemencének a hossz tengelye északkelet–déli nyugati tájolású, mérete 2,5 × 3 m. Nagyméretű, faragatlan kövekből épült téglalap alakúra. Hosszú és keskeny fűtőcsatornájának padozatát agyagba rakott, lapos kőlapok borították. A tűztér feletti boltozat megépítésénél ágakból készült vázat használtak, amelynek nyomai a kiégett, vastag agyagrétegekben megmaradtak. A kemence szájá-

nál nagyon sok, fehér és zöld üvegfolyással borított követ találtunk, salakdarabok és olvasztótégelyek töredékeinek társaságában. A kemence tűzterének oldalát képező kövek lemezesre, töredezettre és vörösrre égtek a magas hőfokon. Ezért feltételezzük, hogy ez lehetett az olvasztókemence, amelyben kb. 1200–1300 °C-on végezték az üvegmassza végső hevítését és feldolgozását. A fűváshoz szükséges anyagot a kemence oldalán, a padkánál magasabban lévő nyílásokon keresztül merték ki.

A 2. számú objektum a bontás során a kemencék melletti kunyhónak bizonyult. Méretei és nagyon szegényes leletanyaga alapján valószínűleg raktár vagy éjszakai melegező lehetett. A 3. számú kemence az 1. számú kemencéhez hasonló méretű, tájolású és szerkezetű volt, ám a tűzteret szegélyező kövek szinte alig mutattak komolyabb égésnyomokat, és a kemence leletanyagában sem találtunk olyan sok olvasztásra utaló olvadékos követ és üveghulladékot. Ezért ez a kemence csakis hűtő vagy előmelegítő funkciót láthatott el.

A középkori hasonló színvonalú és szervezetszerű erdei hutákban általában három kemencét használtak az üveggyártás során: előmelegítő, olvasztó- és hűtőkemencét. Ezt figyelték meg az I. számú huta feltárásánál is. Itt, a II. számú hutánál a harmadik kemencét valószínűleg az útépítés során pusztították el.

A III. számú hutahely az I. és II. számú hutától keletre, kb. 285 méterre helyezkedik el. Szintén a Kemence-patak árteréből kiemelkedő, lapos tetejű dombháton, egy forrás közelében található. Jelenleg ezt a területet érintetlen erdő borítja, így a négy kőkupacból álló huta sértetlenül várt a feltárássra (20–22. ábra).

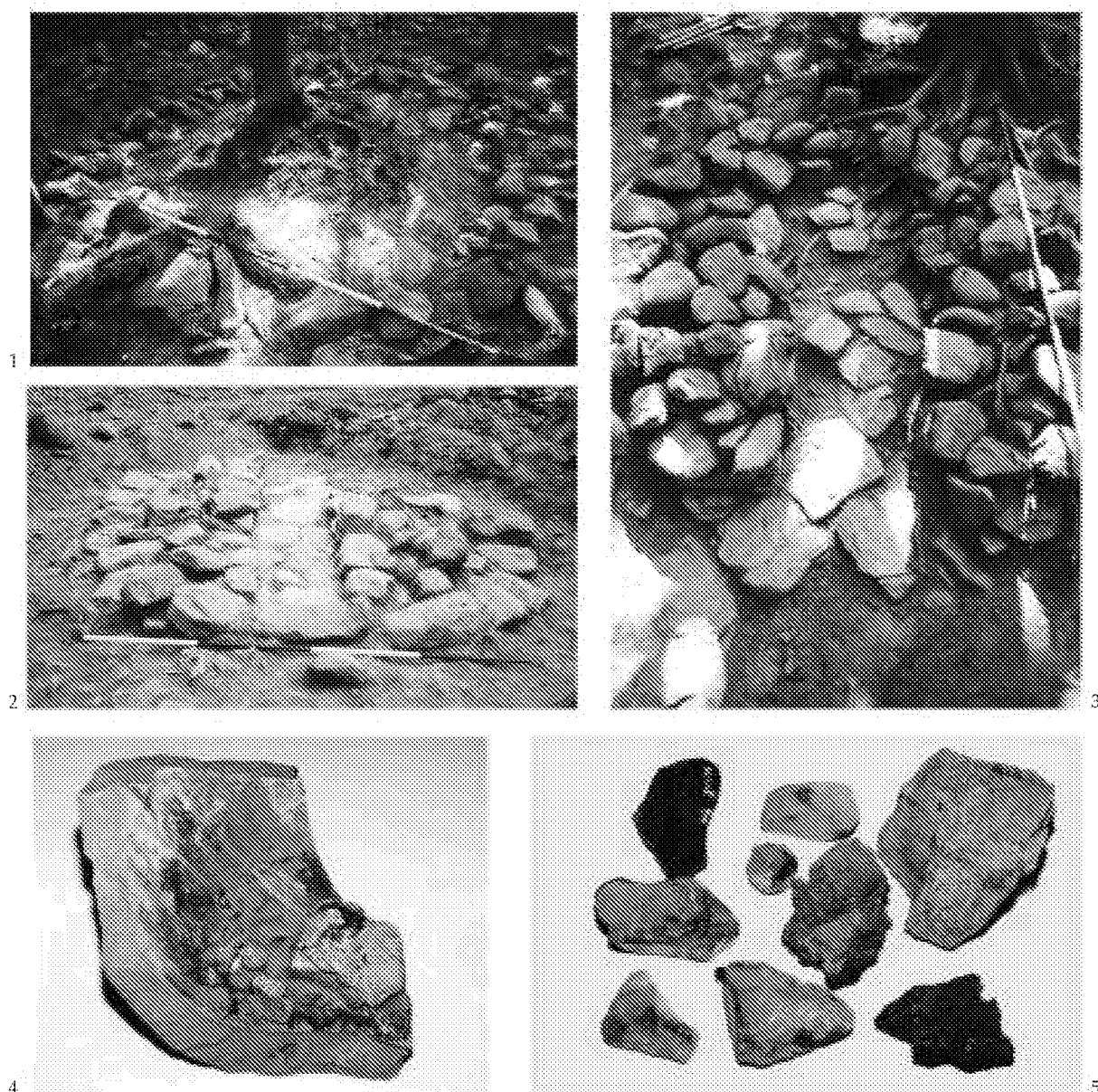
A III. számú huta 1. számú kemencéjének hossz tengelye szintén északkelet–déli nyugati tájolású. Ez volt az összes kemence közül a legnagyobb, mérete 2,65 × 4 m. Hosszú és keskeny fűtőcsatornájában a hőnek legjobban kitett területeken szivacsossá vált a kövek felszíne, üvegolvadék és salak borította a környezetét. Az igen nagy méretű olvasztótégely-töredékek mellett üveghulladékok, például cseppek, üvegdarabok, levágott szegélyek kerültek elő. Ezek az utóbbi leletek, illetve a kemence mérete és átégettségi foka arra utal, hogy ez lehetett az olvasztókemence, amelyben a végső olvasztást és az üvegtárgyak formázását végezték.

A III. számú huta 2–4. számú kemencéinek hossz tengelye a széliránynak megfelelően észak-

¹¹ MÉSZÁROS 2008, 168–171; MÉSZÁROS – SZŐKE 2008.

¹² H. GYÜRKY – MIKLÓS 1992.

19. ábra. Diósjenő, II. huta. 15. század. Régész: Mester Edit.

1. A kunyhó alapfalai; 2–3. a kemencék alapfalai; 4–5. olvasztótégely- és tapasztástöredékek.

Fotó: Mester Edit

Fig. 19. Diósjenő, Glass Workshop No. II. 15th century. Archaeologist: Edit Mester.

1. Foundations of the hut; 2–3. Foundations of the kilns; 4–5 Melting pot and pieces of its fabric.

Photographs by Edit Mester

kelet–délnyugati tájolású volt; az egyes kemencék az előzőekben már megismert technikával készültek. Köveik azonban gyengébben égtek át és kevésbé repedeztek meg, a leletanyagban is kevesebb volt az üvegformázásra utaló hulladék, így ezek valószínűleg az előkészítő, a kb. 800 °C-on működő előmelegítő, és a kb. 400–500 °C-ot igénylő hűtőkemencék lehettek.

A kemencék és a kunyhó környezetében 15. századi házikerámia-töredékeket és üvegmegmunkáláshoz használt fémeszközöket, formázókat találtunk.

A két, általunk feltárt diósjenői huta elhelyezkedésében és technikai kivitelezésében teljesen azonos a H. Gyürky Katalin és Miklós Zsuzsa által 1987-ben feltárt I. számú hutával. Így feltételez-

20. ábra. Diósjenő, III. huta. 15. század. Régész: Mester Edit.

1. A feltárás előtt; 2–3. a kemencék alapfalai; 4. a tűztér erősen átégett kövei; 5. az olvasztókemence alapfalai; 6. olvasztótégely a romok között. Fotó: Mester Edit

Fig. 20. Diósjenő, Glass Workshop No. III. 15th century. Archaeologist: Edit Mester.

1. Before excavation; 2–3. Foundations of the kilns; 4. Heavily burnt stones of the fire chamber; 5. Foundations of the melting kiln; 6. Melting pot among the ruins. Photographs by Edit Mester

hetjük, hogy a kísérőleletek alapján a 13. század végétől a 15. század elejéig működő I. számú huta felhagyása után a 15. század második felében építették a II. és III. számú hutát, mivel ezeknél csak késő középkori leleteket találtunk. Valószínűleg a kemencék elöregedése és esetleg a piac bővülése tette szükségessé az új kemencék megépítését a

korábbiak közelében. A folyamatos működtetéshez mindig újabb és újabb erdőterületek faanyagát kellett kitermelniük. Ez azonban a szállítás megnövekedése miatt behatárolta a huták termelési lehetőségét.

A kemencék szerkezete és az üvegolvadékok összetétele azt bizonyítja, hogy a készítmény technika

21. ábra. Diósjenő, III. huta. 15. század. Régész: Mester Edit.

A huta alaprajza és az 1–2. számú kemencék metszete. Rajz: Mester Edit

Fig. 21. Diósjenő, Glass Workshop No. III. 15th century. Archaeologist: Edit Mester.

Ground plan of Glass Workshop No. III and a cross-section of kilns nos. 1–2. Drawing by Edit Mester

és az alapanyagok keverési aránya nem változott, csupán a kemencék mérete nőtt meg. A II. számú huta méretei még megegyeznek az I. számúéval, a III. számú viszont már lényegesen nagyobb. Ennek oka a munkások számának növekedésében is kereshető. Mivel a mesterek nem kerestek teljesen új helyet a kemencéknek, hanem az elődök hagyományait folytatták, valószínű, hogy továbbra is ugyanazokra a piacokra dolgoztak. Sajnos az utóbbi két hutában meghatározható edénytípusokhoz tartozó üvegtöredékeket nem találtunk, csupán erősen átkristályosodott ablakszemtöredékeket. Ilyet már az

I. számú hutában is találtak. Lehet, hogy itt is ezt a kisebb technikai felkészültséget igénylő tömegtermelést folytatták. A hutákról okleveles adatot még nem találtunk.¹³

A KÉSŐ KÖZÉPKORI ÜVEGGYÁRTÁS ÍRÁSOS FORRÁSAI

A 14. századtól egyre több okleveles adat található a hazai üvegművességről. Az Anjouk idején fellendülő arany- és ezüstművészetnek nagy szüksége volt a választóvíz tárolásához üvegedényekre. Ezért már igen korán üveghuták telepedtek a fában

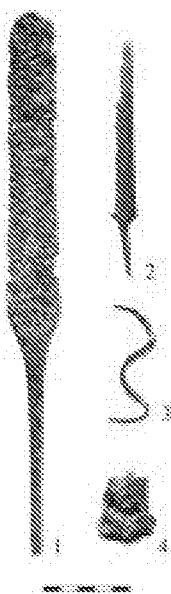
¹³ MESTER 1997, 8–11.

22. ábra. Diósjenő, III. huta.
15. század. Régész: Mester Edit.
Fémleletek. 1. Simítólapát; 2. kés;
3. fúvópipatartó; 4. súly.

Fotó: Mester Edit

Fig. 22. Diósjenő, Glass Workshop
No. III. 15th century.

Archaeologist: Edit Mester.
Metal finds. 1. Smoothing blade;
2. Knife; 3. Holder for blowing
tubes; 4. Weight. Photographs
by Edit Mester

gazdag bányavárosok közelébe. 1550-ben Krabath György I. Ferdinándnak megvételre kínálta templomházát, meleg fürdőjét és üveghutáját. Szerinte e huta már akkor 200 éve szolgáltatta a selmeci és körmöci bányáknak a választóvízhez szükséges üveget.¹⁴ Peter Glaser 1360-ból hutaalapítási engedélyért folyamodott Túróc vármegye előljáróságához.¹⁵ 1379-ben Pozsony város adójegyzékében található Glesel Laurentius neve, aki a külvárosban lakott. Nevéből feltételezhetjük, hogy üvegműveléssel vagy -kereskedelemmel foglalkozott.¹⁶ 1438-ban Antonius Italicus óbudai üvegmester önkényesen elfoglalta a klarisszák malmát, amely Fehéregyháza kapuja előtt volt, és egy meleg vizű patak

hajtotta. Később kiegyezett az apáccal és nekik is dolgozott. A műhelynek vízre és az alapanyagok őrléséhez malomra is nagy szüksége volt.

Az üvegnek az építészetben való térfoglalását nagyban elősegítette a 15. században tapasztalható gazdasági fellendülés. A gótikus templomok nagyméretű ablakaihoz és a világi épületeken megjelenő egyre reprezentatívabb nyílásokhoz egyaránt szükség volt az üveglapokra. A színes üveg készítése és az üvegfestészet igen divatos szakma volt ebben az időszakban. A városi számadáskönyvek, harmincadkönyvek és a különböző építkezésekről beszámoló iratok tanúsága szerint a kor minden jelentős városában virágzott az üvegművelés és a felhasználás is. Így például Budáról, Pozsonyból, Bártfáról, Eperjesről, Kassáról, Kolozsvárról stb. ismerünk név szerint üvegeseket, és vannak adataink a kereskedelemről is.

1476 körül erősíti meg Mátyás király a budai festők, drágakövművesek, aranyművesek, szobrászok és üvegesek céhszabályzatát. 1520-ból való a nagyszombati, 1523-ból pedig a brassói asztalosok, festők és üvegesek céhszabályzata. Ezekből már részletesen megismerhetjük a műhelyek és a mesterek mindennapi életét a kor városi viszonyai között.¹⁷

Kutatásaink szempontjából a legérdekesebb – a már említett – adat 1491-ből, amely szerint Estei Hippolit esztergomi érsek építkezéseihez Visegrádról, János üvegmestertől 5000 darab ablakszemet vásárolt.¹⁸ Bálint üvegmester használta fel ezeket az ablakszemeket az esztergomi palota királynéi lakosztályának az ablakaihoz. Feltételezzük, hogy a Visegrádon feltárt műhelyek valamelyike lehetett az említett mesteré.

ÚJKORI ÜVEGHUTÁK MAGYARORSZÁGON

A 17–18. században sorra alakultak a főúri és egyházi tulajdonban lévő városi és erdei huták, ahol a sokszor külföldről hívott (német, cseh, lengyel) mesterek meghonosították a Közép-Európában divatos formákat. Az egyszerű, legtöbbször világoszöld, sokszor buborékos és szennyezett káliüvegből készült háztartási üvegek szinte minden hazai ásatáson előkerülnek. Ezek az edények sokáig megőrizték az importüvegek formai hatását, nagyobb méretű, vastagabb falú, kevésbé finoman kidolgozott részleteik csak emlékeztetnek a kedvelt velencei és cseh darabokra. A tömegigények kielégítésére dolgozó új huták fokozatosan átvették az ebben a korban virágzásnak indult cseh kristály- és ólomüveg technikáját is. A boros- és lámpaüvegek

mellett a legnagyobb igény az ablaküveg iránt mutatkozott, amelyet sokszor az építkezés helyszínén készítettek. A mivesebb és drágább üvegedények, dízüvegek, festett serlegek természetesen továbbra is a városokban virágzó üvegimportból kerültek a főnemesek asztalaira. Az újkori üveghuták kutatásának már komoly irodalma van, termékeik

¹⁴ TAKÁTS 1900, 478.

¹⁵ VÁVRA 1954, 172.

¹⁶ PLACÁ-NECHVÁTAL 1980.

¹⁷ SÁGHELYI 1938, 58–100.

¹⁸ „per Johannem vitriparem de Wisegrad pro vitris cinque (!) millibus pro fenestris valentibus fl. XIII. d. XXV.”: VOIT 1958, 314, 74. jegyzet.

pedig szép számmal megtalálhatóak a néprajzi és iparművészeti gyűjteményekben is.¹⁹

Az újkori üveghuták (*Vitriaria*, *Glashütte*) terepbejárások és az írott források alapján jól beazonosíthatók, sok településünk őrzi még ma is nevében az első telepesek foglalkozására utaló nevet. A hutatelepülések jellegzetes láncolata (pl. óhuta, újhuta, alsóhuta, középhuta, felsőhuta stb.) azért alakult ki, mert a nyersanyagforrások kimerülésével mindig új területeket kellett bérbe venniük és átköltözniük. Az egyházi, földesúri vagy királyi tulajdonban lévő erdőségek kitermeléséért és az üveggyártás jogáért az éves bérleti díj mellett tetemes mennyiségű asztali és táblaüveget kellett az uraság saját szükségletére átadniuk. Egy hutásmester kisebb falura való munkást fizetett, akik a hutához közel telepedtek le családjukkal. A viszonylag elszigetelten élő, önellátásra berendezkedett falucsák a modern nagyipari üveggyártás létrejöttével a 19. század második felében sorra csödbe mentek. A falukezdemények a működő üzemek nélkül maradvá sokszor életképtelené váltak. A lakók egy része, amíg tehetette, továbbra is az üvegtürelést segítő erdei mesterségeket űzte (fakitermelés, mészégetés, hamuzsírfőzés), de mind többen voltak kénytelenek a sovány szántókból és legelőkől megélni.

MÁTRASZENTIMRE

A Mátra erdőségeiben 16 üveghutát ismerünk az okleveles forrásokból, egyedül a parádi Újhuta (ma Parádsasvár) érte meg a 21. századot.

1964-ben Kovács Béla Mátraszentimre közelében, a Hutahely nevű réten tárt fel egy, a középkori erdei hutákhoz nagyon hasonló műhelyt. A patak közelében a három ovális kemence kőből épült és valószínűleg közös könnyűszerkezetes lefedésük volt (17. ábra 5).²⁰

A hutát 1741-ben Dalmata Ferenc építette, aki a pásztói apátság jószágkormányzója volt. A következő évtizedekben elsősorban német származású mesterek bérelték az apátsági hutát, amely a fennmaradt inventáriumok tanúsága szerint jól felszerelt volt. A bérleti díjon felül az üzemnek el kellett látnia a szerzeteseket asztali és ablaküvegekkel is. 1780-ig

működött az üzem, majd munkásai a parádi hutákba vándoroltak el. Emléküket ma egy kemence-rekonstrukció őrzi (23. ábra).²¹

PUSZTABÁNYA

A Kelet-Mecsekben a pécsvárad apátság és a pécsi püspökség birtokán a 17. század végétől a 19. század elejéig folyt az üveggyártás, német és cseh földről érkezett munkások vezetésével. A kimerülő nyersanyaglelőhelyek itt is vándorlásra készítették őket, így három üveghuta-település jött létre: időrendi sorrendben Óbánya, Kisújványa és Pusztabánya.

Az 1784–1805 között működő pusztabányai műhelyben Kárpáti Gábor végzett régészeti feltárást 1995-ben és 2003-ban, amelyet rekonstrukciós munkálatok is követtek (17. ábra 3).

A Bajorországból érkezett Joseph Adler először Kisújványán működtetett hutát (1762-től), amelyet az erdő kimerülése után a mai Pusztabányára (Üveg Bánya) helyezett át. Az összeírások tanúsága szerint két domináns épület volt a településen, az egyik a hutamester háza, a másik a műhelyépület. Borospince, istálló, kocsiszín és üvegraktár is volt a mester háza mellett. A munkások és szolgálók számára pedig még tíz vályogházikó volt a településen.

A „bajor–cseh kettőshuta” típusú műhelyben két, egymás mellé épített ovális kemencét készítettek, az egyikben folyt az olvasztás (négy vagy hat tégelyben), a másikban egy átvezető hőcsatornás megoldással a tárgyak hűtése történt. A közös fűtőcsatorna, a felépítmény alsó része és a műhelyépület egy részének terméskő falai kerültek elő a feltárás során. A kemence kőből épült, csupán a boltozatok és ívek készültek tűzálló téglából. A tűztér közvetlenül a padlón volt, rostélyt nem használtak. A kemence hőmérsékletét a tűztérből nyíló huzatnyílásokkal szabályozták. Egy másik, teljesen téglából épült kemence is volt az épületben, amelyben az előkészítés, illetve a táblaüvegek nyújtása történhetett.

Az üveghuta romjai között és a mellette lévő, több méter vastag meddőből álló domb oldalában óriási mennyiségű üvegtörmelék, eszköz- és olvasztótégely-töredékeket találtak. A számos árnyalatban előforduló zöld, kék, sárga és barna színű asztali és tárolóüvegek elkészítéséhez sokféle formát használtak, amelyekből sikerült is néhányat megtalálni.

Az ásatási megfigyelések alapján a Bárdudvarnoki Üvegművész Alkotótelep tagjai felépítették a kettős kemencét és üveget is olvasztottak benne (24. ábra).²²

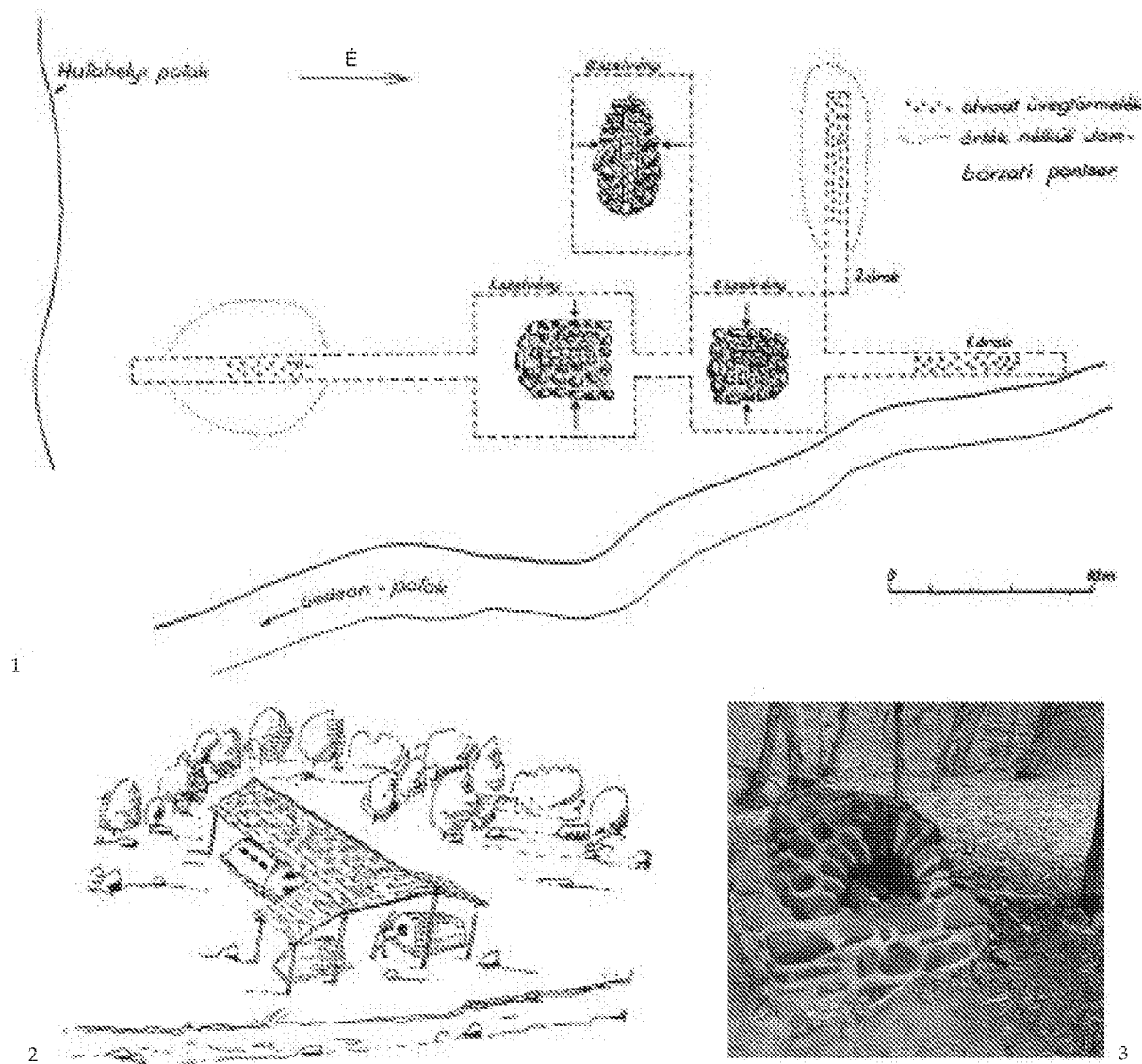
¹⁹ BORSOS 1974; BUNTA – KATONA 1983; CSIFFÁRY 1998; CSIFFÁRY 2006; ÉRI 1966; LANG 2008; MOLNÁR 1980–1981; TAKÁTS 1966; TAKÁTS 1970; VERES 1979; VERES 1989.

²⁰ KOVÁCS 1968.

²¹ CSIFFÁRY 1996, 133–137.

²² LANG 2008. Üvegtudományi konferencia és bemutató napok: 2008. július 4–6., Hosszúhetény-Kisújványa-Óbánya.

23. ábra. A mátraszentimrei üveghuta. 18. század. Régész: Kovács Béla.

1. A huta alaprajza; 2. rekonstrukció; 3. emlékhely. Rajz: Kovács Béla. Fotó: Mester Edit

Fig. 23. Glass workshop at Mátraszentimre, 18th century. Archaeologist: Béla Kovács.

1. Ground plan of the glass workshop; 2. Reconstruction; 3. Commemorative site. Drawing by Béla Kovács.

Photograph by Edit Mester

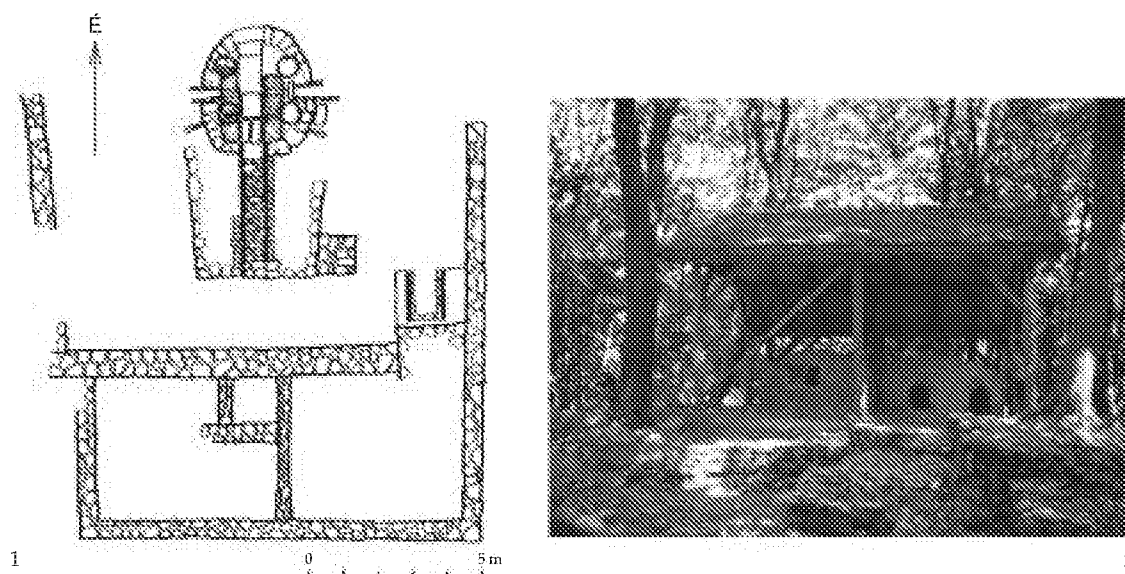
VÉTYEM

1979-ben Molnár László a Zala megyei Vétyem községben tárt fel egy üveghutát, amely 1806–1877 között működött (17. ábra 2). A kemencének csupán a legalsó szintje, a tüztér égető csatornái és alépítménye maradtak meg. Az ásató szerint a $11,4 \times 5,6$ méteres építmény háromszintes volt: legalul a levegőző csatornák, fölött a tüztér, legfölül, pedig a megosztott olvasztó- és hűtőtér volt.

Ebben a középkoriaknál már jóval modernebb kemencében, a több irányból bevezetett hő és forró

füstgázok segítségével magasabb és egyenletesebb hőmérsékletet tudtak elérni. A levegőző csatorna aljának kádszerű kiképzésében levő vízbe a tüztérből a rostélyon keresztül lehullott a parázs és a hamu, amitől gőz fejlődött. Az így keletkezett vízgáz az égetést még jobban táplálta, az olvasztótérbe bevezetve ez a forró levegő melegítette fel a tégelyeket. A hagyományos fatüzeléses kemencéken túllépve ez már egy átmeneti típus volt a modern üveggyárak gázfűtéses, kamrás hőcserélő tüzelése felé.

A vétyemi hutában elsősorban „parasztüveget” gyártottak. Ez az elnevezés a termék használóira

24. ábra. A pusztabányai üveghuta. 18. század. Régész: Kárpáti Gábor.

1. A műhely alaprajza. Rajz: Krasznai Péter. 2. Az üveghuta olvasztókemencéjének rekonstrukciója.

Fotó: Mester Edit

Fig. 24. Glass workshop at Pusztabánya, 18th century. Archaeologist: Gábor Kárpáti.

1. Ground plan of the workshop. Drawing by Péter Krasznai. 2. Reconstruction of the melting furnace.

Photograph by Edit Mester

utal, egyszerű palackok, poharak és tárolóedények tartoznak ebbe a termékcsoportba. A szabadon és formába fűjt üvegek szintelen vagy zöldes-kékes árnyalatúak voltak, néhány dízüvegtípus készült kobaltkék és sötétbarna színben. Legérdekesebbek az úrmértékkal jelölt és a vésett vagy csiszolt díszítésű üvegek.²³

GYERTYÁNVÖLGY

A Bükk hegység Diósgyőrhöz közeli erdőségeiben az 1710-es évektől kezdődően gyártottak üveget, amelynek köszönhetően a korábban lakatlan erdőségekben hutatelepülések jöttek létre (17. ábra 4). A rendkívül faigényes termékelőállítás hamar felélte az erdőségeket, így a bérleti rendszerben működő üveghuták áttelepülésre kényszerültek.

1712–1750 között Óhután (ma Bükk-szentlászló) működött az első üveghuta. 1755-ben az „üvegcsúrt” Újhutára (ma Bükk-szentkereszt) Sztraka Ferenc telepitette át, ahol a korábban használt szerszámokkal és technológiával folytatták tovább a termelést, a folyóvíz hiánya miatt azonban az új üzem törőmalma továbbra is Óhután működött. 1790-ben Stuller János alapította a répáshutai üzemet, amely

az alapanyagok és a vízenergia közelsége miatt igen kedvező adottságokkal rendelkezett. A bérlok sorozatos csődje után az üzemet és felszerelését 1834-ben Schir József újhutai lakos vásárolta meg, aki a koronauradalomtól bérbe vett Gyertyánvölgybe telepitette át az üveghutát. Az üzem áttelepítése szerencsés vállalkozásnak bizonyult, a jó közlekedési lehetőségeknek, a faanyag- és kvarckőzet- (a helyiek zsavicának nevezik) lelőhelyek közelségének köszönhetően a gyertyánvölgyi üveggyártás gyors fejlődésnek indult (25–26. ábra).

1865-ben a cseh származású Schusselka Gusztáv vette bérbe az üzemet, amely kilenc épületből állt. A műhelyépület, a tulajdonos lakóháza és irodaépülete mellett a munkások lakóházai, kocsma, istálló, szén és méhes is volt a területen. A hagyományos ablaküveg mellett legnagyobb mennyiségben öblösüveget, asztali és tárolóedényeket, például a tokaji borosüvegeket készítették a gyárban. A bükki üveggyártás történetében először itt készítettek csiszolt, metszett és vésett díszű üvegeket. A gyertyánvölgyi üveggyártás a korábbi erdei hutákhoz képest magas fejlettségi fokot ért el, ám a modern gyáripari termeléssel szemben nem tudta felvenni a versenyt. A vasútvonalaktól távoli „manufaktúra” hiába próbálta újabb termékfajták gyártásával a piacait megtartani, a kedvezőbb adottságú, nagyüzemi termelésre berendezkedett, szénnel

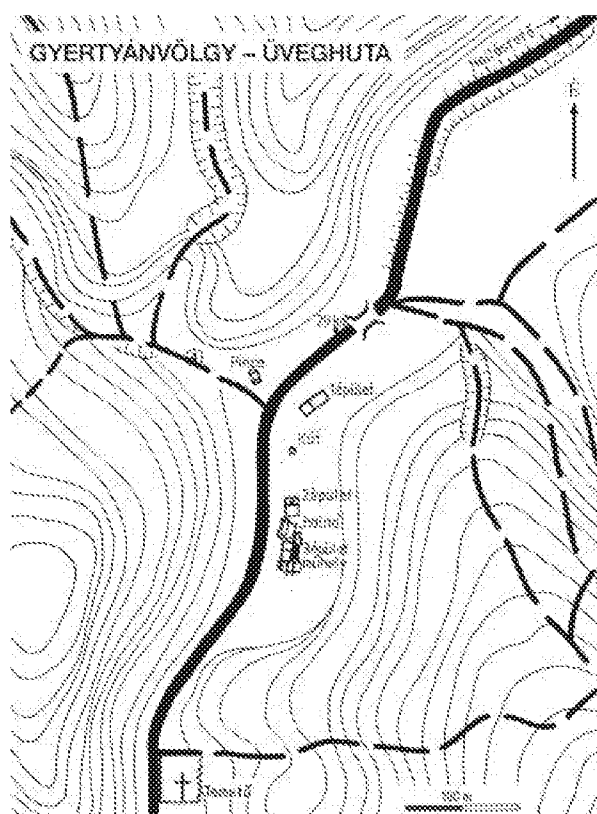
²³ MOLNÁR 1982–1983.

fűtött és gépeket használó üvegyárak olcsóbban tudták termékeiket előállítani. 1897-ben a tulajdonos, Schusselka Gusztáv csődbe jutott.²⁴

A több szezontra tervezett ásatás első szakaszában sikerült a terület északkeleti részének beépítettségét megismerni. A földből alig kiemelkedő romokat sűrűn benőtte az aljnövényzet, és a terület rétegvizonyait számos „kincskereső”-gödör zavarja meg. Az 1930-as években az üzemi és lakóépületek építőanyagát útépítéshez hordták el. A kilenc épületből álló hutatelepüléshez egy temető is tartozott a völgy déli részén, amelynek sírjait a hozzátartozók még ma is szépen gondozzák. A kirándulók által igen kedvelt völgyben mára már csak egy pince maradt meg eredeti állapotában az egykori hutából.

A 2001-ben elkezdett és azóta minden nyáron folytatott tervszerű régészeti kutatások bebizonyították, hogy a gyertyánvölgyi üveghuta az egyik legjobb állapotban megmaradt iparrégészeti lelőhely Magyarországon.²⁵

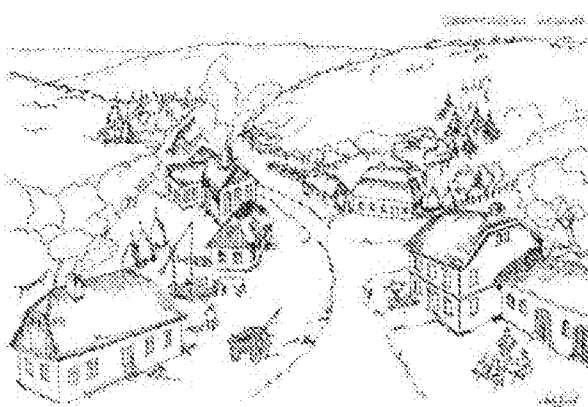

25. ábra. Gyertyánvölgy, üveghuta. 19. század.

Régész: Mester Edit (2001–2005).

A Gyertyánvölgy térképe a feltárt épületekkel
Fig. 25. Gyertyánvölgy, glass workshop. 19th century.
Archaeologist: Edit Mester (2001–5).

Map of Gyertyánvölgy with excavated buildings

26. ábra. A gyertyánvölgyi 19. századi üveghuta rekonstrukciója. Rajz: Mester Rudolf

Fig. 26. Reconstruction of the 19th-century glass workshop at Gyertyánvölgy.

Drawing by Rudolf Mester

Az első két ásatási szezonban az út által kettészelt völgy keleti oldalának feltárásához kezdtünk hozzá, két lakóház, egy kút és az üzem hulladékdombja (a helyiek „halnának” nevezik) került elő. A település északi részén lévő 1. számú épület 22 × 8 m alapterületű, két helyiségre oszlott, a korabeli adatokból ismert egyik lakóházzal vagy rak-tárral, illetve díszítőműhellyel azonosíthatjuk.

Az 1. számú épülettől dél felé haladva, egy követ körbefalazott kút volt, amelynek sikerült a felső néhány méterét kitisztítani és új gémet állítani.

A kúttól délre haladva egy 9 m széles és 16,5 m hosszú épület bontakozott ki (2. számú épület), amelyben északon két kisebb, délen egy nagyobb helyiség volt. Az északnyugati részen lévő helyiség sarkában egy szinte teljesen ép búbos kemencét sikerült feltárnunk. Az 1. számú épülethez hasonlóan ez is egy lakóház lehetett (27. ábra).²⁶

A 2. számú épület mellett volt az egykori hulladékra tároló, a „halna”, amely egy 25 méter hosszú, nagyrészt üvegolvadékból, hamuból és salakból álló domb.

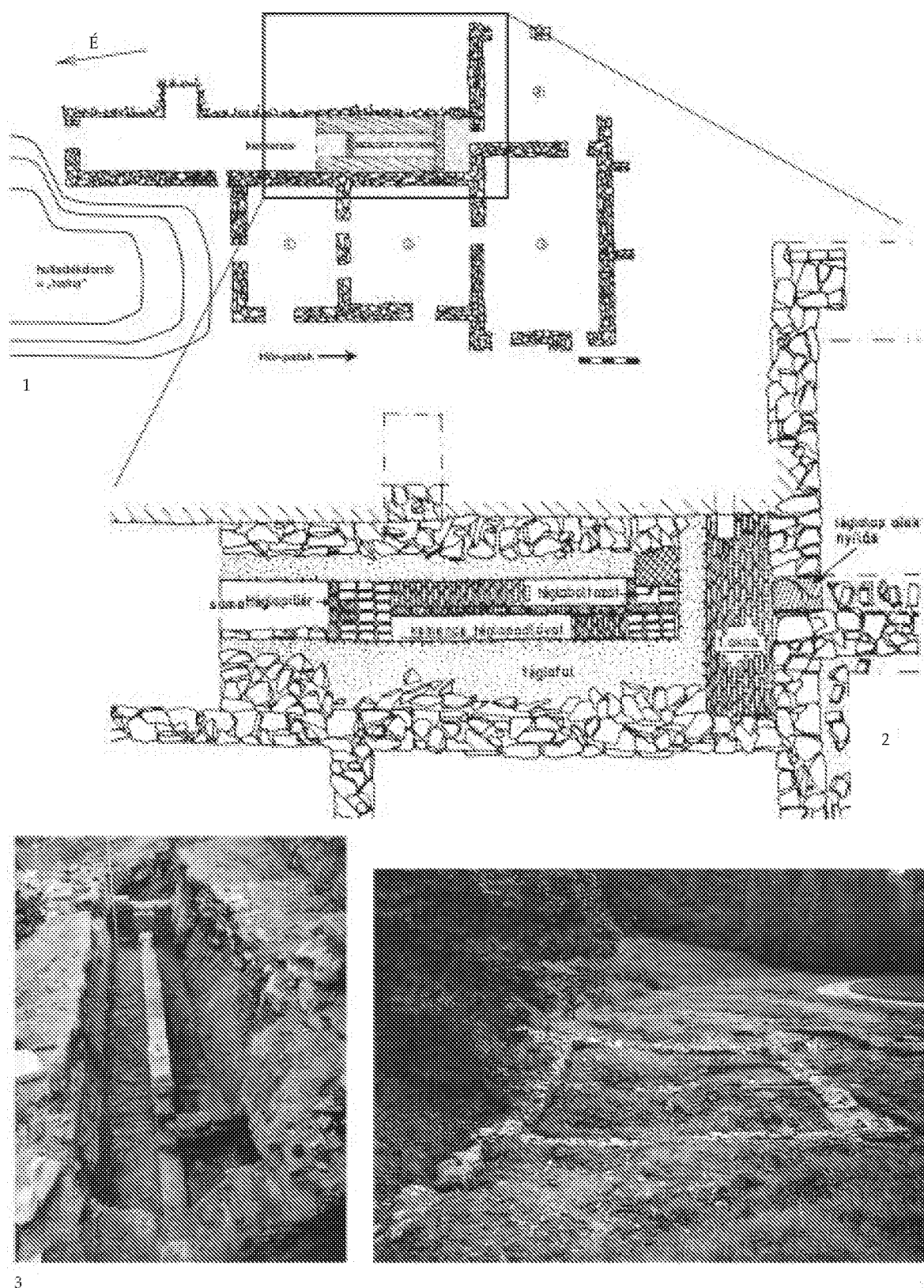
A 2003–2005-ös ásatási szezonokban ettől a hulladékdombtól délre folytattuk a feltárást, feltételezve, hogy a műhelynek valahol a közelben kell lennie. A völgy legszélesebb részén, közvetlenül az út, a patak és a hegyoldal közötti területen sikerült végül megtalálni a műhelyépületet (3. számú

²⁴ VERES 1979.

²⁵ MESTER 2003b.

²⁶ 2003 nyarán készült el az épület falainak megemlése, a kemence helyreállítása és védőtetővel való ellátása a Kárpátok Alapítvány támogatásának köszönhetően.

28. ábra. Gyertyánvölgy, üveghuta, 3. számú épület (műhely). 19. század. Régész: Mester Edit.

1. A 3. számú épület alaprajza; 2–3. az 1. számú kemence; 4. a 3. számú épület észak felől.

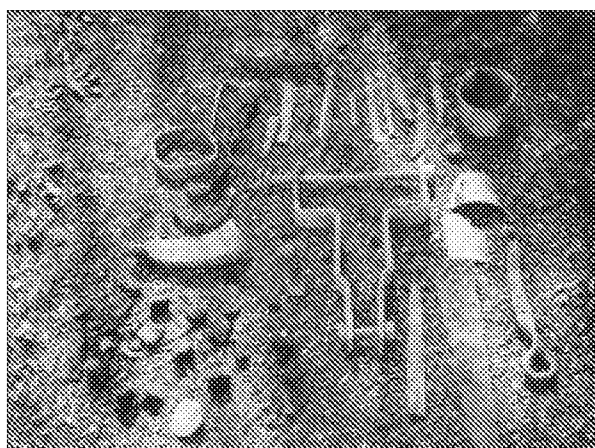
Fotó és rajz: Mester Edit

Fig. 28. Glass workshop at Gyertyánvölgy, Building No. 3 (workshop). 19th century.

Archaeologist: Edit Mester.

1. Ground plan of Building No. 3; 2–3. Furnace No. 1; 4. Building No. 3 from the north.

Photographs and drawing by Edit Mester

29. ábra. Gyertyánvölgy, üveghuta.
Leletek a 3. számú épületből (műhely). 19. század.
Régész: Mester Edit. Fotó: Mester Edit
Fig. 29. Glass workshop at Gyertyánvölgy.
Finds from Building No. 3. (workshop).
19th century. Archaeologist: Edit Mester.
Photograph by Edit Mester

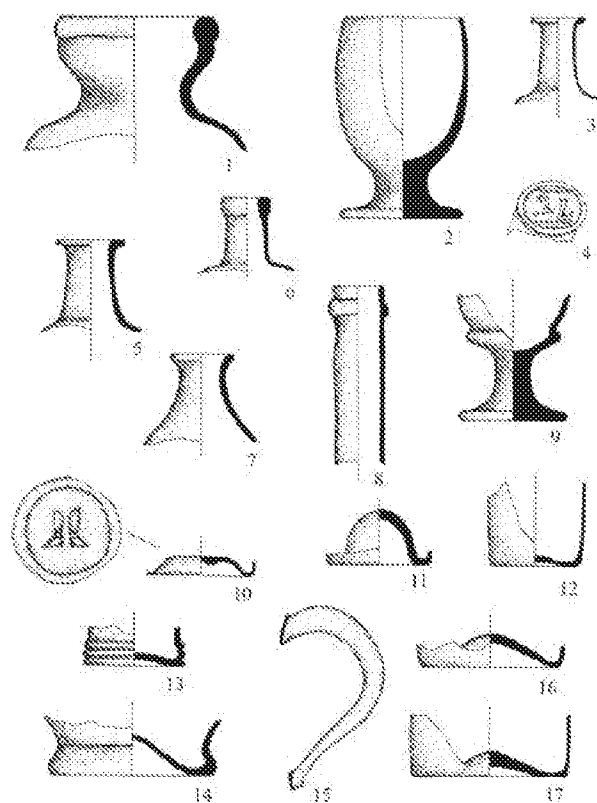
épület), amely méreteinél fogva szinte egyedülálló nemzetközi viszonylatban is. A több helyiségből álló, hatalmas épületkomplexum alaprajzát még ez idáig nem sikerült teljesen feltárni.

A hosszan elnyúló téglalap alakú műhelyépületnek eddig három egymás melletti nagy helyiséget, 32 m hosszan és 13 m szélesen bontottuk ki, amelyekből az út felé és egymásba is átvezető ajtók nyíltak. A 3. helyiséghez dél felől egy másik, vékonyabb falú és kisebb épület csatlakozott, amelynek további falrészletei kb. 15 méterre, a még fel nem tárt területen is látszanak. A 3. helyiséghez L alakban, kelet felől csatlakozó 4. helyiség falai egész magasan a hegyoldalban vannak (28. ábra).

A műhely legfontosabb része az épület 1. és 2. számú helyiségének keleti részében volt. Szorosan a hegyoldalnak építve, egy igen nagy méretű, téglalap alakú kemence maradványait találtuk meg, amelynek helyenként még a téglaboltozata is a helyén volt. A teljesen kb. 18 m hosszú kemence déli, 9 méteres szakaszát bontottuk ki. A 4 m széles, kőből készült alépitmény falait belülről vastagon téglával burkolták, a tűztér rostélyát tartó hossz- és keresztirányú pillérek pedig samottéglából építették meg. A belül csak 1 m széles nyílást a téglapillérrel két párhuzamos, hosszú és keskeny fűtőcsatornára osztották. Ez az alépitmény a folyamatos és szabályozható oxigénellátását biztosította a fölötte lévő tűztérnek. A tűztér oldalát és boltozatát samottéglából építették erre az igen teherbíró, a műhelyépület szintjénél mélyebb alépitményre. Az égéshez szükséges friss

levegőt kőből épített, téglalap alakú aknákon keresztül juttatták be, amelyek a tüzelőcsatorna két végén voltak, a kéményekkel együtt. Innen tudták szabályozni a kemence működését, behelyezni a tüzelőanyagot és a tégelyeket is. A tüzelőcsatorna és az akna alját téglával burkolták, betöltésükből óriási mennyiségű üvegolvadék, salak, hamu és fémtárgy került elő (29. ábra).

Az ásatási megfigyelések alapján tehát a műhelyépület teljes hátsó, a hegyoldalnak épített részét egy igen nagy méretű, több szakaszból álló, több-szintű kemencerendszer alkotta, amelyben a kor szokásainak megfelelően több munkafázis is zajlott. A leletek közül leginkább említésre érdemesek az üvegtárgyak: palackok, kancsók, poharak, serlegek, gyógyszeres fiolák, lámpaüvegek, befőttes üvegek, amelyek között sok a rontott és félig kész darab. A színtelen, a zöld, a kék, a sárga, a barna szinte minden árnyalatában pompázó üveggel dolgoztak a mesterek. Érdekeselek az úrmérték-jelölésű palackok (1875 után használták a liter megjelölést), a gyógyszerház nevének a feliratát viselő üvegcsék,

30. ábra. A gyertyánvölgyi üveghuta termékei.
19. század. Rajz (méretarány nélkül): Mester Edit
Fig. 30. Products of the glass workshop
at Gyertyánvölgy. 19th century.
Drawing (not to scale) by Edit Mester

és a fenekükön két kidomborodó csizmával díszített csizmaolajozós üvegek (30. ábra).

A bükki üveghuta-települések üzemeiről fennmaradt írásos dokumentumok, és a települések temetőinek névanyaga azt mutatja, hogy az első hutások többségükben szlovák, lengyel és német

származásúak voltak, akik a jobb élet reményében települtek ide a 18. században a Felvidékről. A ma itt élő családok ezeknek az ügyes kezű és szorgalmas mesterembereknek a leszármazottai, akik hűségesen őrzik nemzeti hagyományaikat, gazdag és sokszínű kultúrájukat.²⁷

IRODALOM

- AGRICOLA 1985 AGRICOLA, Georgius: *De re metallica libri XII. Tizenkét könyv a bányászatról és kohászatról*. Ford.: Becht Dezső. Budapest [1985].
- Auf gläsernen Spuren 2003 *Auf gläsernen Spuren. Der Beitrag Mitteleuropas zur archäologisch-historischen Glasforschung*. Hrsg. von Felgenhauer-Schmiedt, Sabine – Eibner, Alexandrine – Knittler, Herbert. Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 19. Wien 2003.
- BORSOS 1974 BORSOS Béla: *Magyar üvegművesség*. Budapest 1974.
- BUNTA – KATONA 1983 BUNTA Magda – KATONA Imre: *Az erdélyi üvegművesség a századfordulóig*. Bukarest 1983.
- CSIFFÁRY 1996 CSIFFÁRY Gergely: *Manufaktúrák és céhen kívüli ipar Heves megyében*. Eger 1996.
- CSIFFÁRY 1998 CSIFFÁRY Gergely: *A mátrai üveghuták története*. Archivum 15. Eger 1998.
- CSIFFÁRY 2006 CSIFFÁRY Gergely: *Magyarország üvegipara 1920-ig*. Eger 2006.
- ÉRI 1966 ÉRI István: Adatok a bakonyi üveghuták történetéhez (Angaben zur Geschichte der Glashütten vom Bakony). *VMMK* 5 (1966) 143–180.
- GRATUZE et al. 2002 GRATUZE, Bernard – UZONYI, István – KISS, Árpád – ELEKES, Zoltán – MESTER, Edit: A study of Hungarian medieval glass composition. Preliminary results. In: *Archaeometry 98. Proceedings of the 31st Symposium, Budapest, Hungary, April 26–May 3, 1998*. Vol. I–II. Eds.: Jerem, Erzsébet – T. Bíró, Katalin. BAR International Series 1043. Oxford 2002, 565–572.
- H. GYÜRKY 1986 H. GYÜRKY Katalin: *Az üveg. Katalógus*. Monumenta Historica Budapestinensia 5. Budapest 1986.
- H. GYÜRKY 1991 H. GYÜRKY Katalin: *Üvegek a középkori Magyarországon* (Mittelalterliche Gläser in Ungarn). BTM Műhely 3. Budapest 1991.
- H. GYÜRKY 1999 H. GYÜRKY Katalin: Szíriai festett üvegpohár töredékei a budai kis palotából (Bruchstück eines bemalten syrischen Glasbecher aus der königlichen Burg von Buda). *BudRég* 33 (1999) 325–330.
- H. GYÜRKY – MIKLÓS 1992 H. GYÜRKY Katalin – MIKLÓS Zsuzsa: Középkori üveghuta feltárása a Nógrád megyei Diósjenő közelében (Freilegung einer Glashütte nahe der Gemeinde Diósjenő, Komitat Nógrád. Datierung des Keramik-Fundgutes und der Glashütte). *ArchÉrt* 119 (1992) 69–90.
- KOVÁCS 1968 KOVÁCS Béla: XVIII. századi üveghuta feltárása Mátrászentimrén (Die Erschliessung einer Glashütte aus dem XVIII. Jh. im Mátrászentimre). *EMÉ* 6 (1968) 205–220.

²⁷ Támogatóink: Bükkszentkereszt, Bükkszentlászló és Répáshuta Önkormányzata, a Herman Ottó Múzeum, a Bükki Nemzeti Park Igazgatósága, az Észak-magyarországi Erdőgazdasági Rt., a Bükki Üveghuták Múzeuma, a Bárdudvarnoki Üvegművész Alkotótelep, valamint a Régiségbúvár Ifjúsági és Kulturális Egyesület. A program megvalósítását anyagilag támogatták: a Magyar

Millennium Kormánybiztos Hivatala – régészeti feltárás és rekonstrukció (2000–2001), az Ifjúsági és Sport Minisztérium – nemzetközi régésztábor (2002), a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma – Ipartörténeti emlékhelyek védelme (2002), a Kárpátok Alapítvány – Innovációs 1. díj (2003), a Herman Ottó Múzeum – régészeti feltárás és dokumentálás (2003 és 2005).

- LANG 2008
LANG Ádám: *Üveghuták a Kelet-Mecsekben*. Pécs 2008.
- MESTER 1997
MESTER Edit: *Középkori üvegek* [Medieval Glass]. Visegrád Régészeti Monográfiái 2. Visegrád 1997.
- MESTER 1999
MESTER Edit: Üvegleletek a budavári Szent Zsigmond templom ásatásából. *BudRég* 33 (1999) 83–87.
- MESTER 2003a
MESTER, Edit: Research of Medieval Glass Vessels and Glasshouses [Glass Workshops] in Hungary. *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich* 19 (2003) 55–74.
- MESTER 2003b
MESTER Edit: Beszámoló a gyertyánvölgyi üveghuta feltárásának és rekonstrukciójának eredményeiről, 2001–2002 (Report on the Results of the Excavation and the Reconstruction of the Glassworks in Gyertyánvölgy, 2001–2002). *BudRég* 37 (2003) 281–295
- MESTER
[megjelenés alatt, 1.]
MESTER Edit: A Teleki-palota területén feltárt 8. sz. kút üvegleletei [megjelenés alatt, 1.].
- MESTER
[megjelenés alatt, 2.]
MESTER Edit: A volt Honvéd Főparancsnokság területén feltárt középkori kútak üvegleletei [megjelenés alatt, 2.].
- MESTER – SZABÓ 1995
MESTER, Edit – SZABÓ, István: Research and material testing of medieval archaeological glass finds in Hungary. In: *Proceedings of XVII International Congress on Glass*. Vol. 6. Ed.: Fangtian, Gong. Beijing 1995, 525–530.
- MESTER – SZABÓ 1998
MESTER, Edit – SZABÓ, István: Research of medieval glass vessels and glasshouses [glass workshops] in Visegrád and Diósjenő. In: *Archaeometrical Research in Hungary* II. Eds.: Költő, László – Bartosiewicz László. Budapest – Kaposvár – Veszprém 1998, 97–113.
- MÉSZÁROS 2008
MÉSZÁROS, Orsolya: Archaeological remains of the medieval glass workshop in the 15th-century royal residence Visegrád, Hungary. In: *Glashüttenlandschaft Europa. Beiträge zum 3. Internationalen Glassymposium in Heigenbrücken/Spessart*. Hrsg. von Flachenecker, Helmut – Himmelsbach, Gerrit – Steppuhn, Peter. Regensburg 2008, 168–172.
- MÉSZÁROS – SZÓKE 2008
MÉSZÁROS Orsolya – SZÓKE Mátyás: A visegrádi 15. századi városi üvegműhely. In: *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*. Kiállítási katalógus – Budapesti Történeti Múzeum. Szerk.: Farbaky Péter – Spekner Enikő – Szende Katalin – Végh András. Budapest 2008, 345–347.
- MOLNÁR 1980–1981
MOLNÁR László: Adatok két zalai üveghuta történetéhez. *ZGy* 16 (1980–1981) 77–92.
- MOLNÁR 1982–1983
MOLNÁR László: A vétyemi üveghuta és termékei (Die Glashütte von Vétyem und ihre Produkte). *ZGy* 18 (1982–1983) 209–225.
- MÜLLER 2006
MÜLLER, Katharina: *Farbloses Glas im Wandel der Zeit*. Berlin 2006.
- PLACÁ-NECHVÁTAL 1980
PLACÁ-NECHVÁTAL, Borivoj: Stredoveké sklo z Bratislavy. *PA* 71 (1980) 433–463.
- SÁGHELYI 1938
SÁGHELYI Lajos: *A magyar üvegesipar története*. Budapest 1938.
- SZABÓ 1997
SZABÓ István: Az üvegleletek anyagvizsgálata. In: MESTER 1997, 36–45.
- TAKÁTS 1966
TAKÁTS Béla: *A Zemplén-hegység üveghutái*. Budapest 1966.
- TAKÁTS 1970
TAKÁTS Béla: *Parádi üvegművészet*. Budapest 1970.
- TAKÁTS 1900
TAKÁTS Sándor: A legrégibb magyar üveghuták. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 7 (1900) 478–479.
- THEOPHILUS PRESBYTER 1986
THEOPHILUS PRESBYTER: *A különféle művességekről*. Ford.: Takács Miklós. Budapest 1986.
- VALTER 1994
VALTER, Ilona: Quelques établissements proto-industriels en Hongrie. In: *L'espace cistercien*. Ed.: Pressouyre, Léon. Paris 1994, 391–400.
- VÁVRA 1954
VÁVRA, Jaroslav R.: *Das Glas und die Jahrtausende*. Prag 1954.
- VERES 1979
VERES László: *A Bükk hegység üveghutái*. Miskolc 1979.
- VERES 1989
VERES László: *Magyar népi üvegek*. Miskolc 1989.
- VOIT 1958
VOIT, Pál: I codici modenese di Ippolito d'Este e le costruzioni edili a Esztergom. *ActaHAHung* 5 (1958) 283–315.

GLASS ART IN THE MIDDLE AGES AND THE EARLY MODERN AGE

Edit Mester

Glass artefacts occupy a special place among the archaeological finds of the Middle Ages. They constitute easily separable groups on the basis of their material, quality and origin.

Most findings in Hungary have been achieved in the course of research into glass artefacts and glass workshops discovered on the sites of the royal palaces and settlements at Buda and Visegrád. The significance of the finds is increased by the fact that these building ensembles can be placed in exact time brackets, with the result that we have available to us sufficient data for the determination, dating and reconstruction of individual artefacts and workshops. Because of the high degree of the fragmentation of the artefacts and loss of their structure, a significant amount of the reconstruction work could be performed only in drawings.

With the co-operation of Veszprém University and the Technical University of Berlin, we conducted a scientific examination of thirteenth–sixteenth-century glass samples from numerous different sites, among them the glass workshops mentioned above. As a result of the investigations, artefacts deriving from imports and those made in Hungarian glass workshops became clearly separable, on the basis of chemical properties, structural state, and the impact mechanisms of different impurities.

There have been comparatively few excavations in Hungary of glass workshops from the thirteenth–fifteenth century: workshops from this period have been identified only in Pásztó, Visegrád and Diósjenő. The vessels produced in Hungary for a long time preserved the formal influences of imported glass. Their larger, thicker and less finely fashioned details are merely suggestive of the Venetian and Bohemian pieces favoured at the time.

Early modern age glass workshops can be easily identified on the basis of surface explorations and written sources (*Vitriaria, Glashütte*). Even today, many settlements in Hungary preserve in their names a word referring to the occupation of their first inhabitants. A characteristic chain of glass workshop settlements developed over the centuries, because with the exhausting of sources of raw materials the glass-makers had always to rent new sites and move to them. Manufactories that were isolated in forests and organised for self-sufficiency failed one by one with the establishment of modern large-scale industrial glass production and distribution in the second half of the nineteenth century. The excavation of such glass workshops has taken place in the last decades in Mátraszentimre, Pusztabánya, Vétym, and Bükk-szentkereszt-Gyertyánvölgy.

15. SZÁZADI VÁROSI ÜVEGMŰHELY ÉS KÖRNYEZETE VISEGRÁDON

Mészáros Orsolya

2004–2005-ben Visegrád város központjában, a Rév utca 5. számú telek területén a késő középkori polgárváros több épületét tártuk fel. Egyikük egy kivételesen jó állapotú, a 15. század második felében működő üvegműhelyt őrzött meg. A műhely nagy valószínűséggel összefügg egy 1491-ből származó adattal, amely egy visegrádi mester nevére és megrendelői körére világít rá.

Visegrádon a 13. század közepén épült királyi vár alatt kialakuló hospes-település az Anjou uralkodók alatt királyi székhely lett. A 14. században a város területén komoly építkezések folytak. Az udvar előkelői és a város polgárai nagyméretű kőépületeket emeltek, amelyek nagy része a török háborúig, sőt egyes elemeik a 20. századig fennmaradtak. A késő középkori város a mai település-

központra és környezetére, valamint a központtól északabbra eső, az Alsóvárig húzódó területre terjedt ki. Noha a 15. században, a királyi udvar Budára helyezését követően a település vesztett jelentőségéből, az épületeket – a régészeti leletanyag alapján – továbbra is folyamatosan lakták. A város életében a 15. század második fele, Mátyás kora jelentett újabb felemelkedést. Az uralkodó a város újranépesítését, elődeihez hasonlóan, városi kiváltságlevél adományozásával igyekezett elősegíteni. Az 1470–80-as években zajló nagyszabású királyi palotaépítési munkálatok kihatottak a városra is. Az építkezésekhez az uralkodó különböző mestereket hívott udvarába, valószínűleg a Rév utcai városi üvegműhely létesítése is ezzel függhet össze.¹

A TELEK TERÜLETÉN FELTÁRT MARADVÁNYOK

A magánkézben lévő ingatlan 1700 m² kiterjedésű, műemlékileg és régészetileg védett terület, L alakú nyeles telek. Egész területét régészeti maradványok jellemzik. Az 1950-es években a telek utcafrontján már végeztek leletmentő feltárást, amelynek során 13. század végi, 14. századi eleji településmaradványokat ismertek fel. Héjj Miklós a telek hátsó részén álló romos épületről (üvegműhely) megállapította, hogy falai középkori eredetűek.² 2004–2005-ben a telek utcafrontját és hátsó, délnyugati oldalát kutattuk, amely az ingatlan területének mintegy kétharmadát teszi ki.³ A megelőző feltárás során számos középkori maradványt tártunk fel (1. ábra).

A telek utcafrontjánál (északi végénél) nyitott kutatóárokban egy 7 m hosszúságú, feltehetően faszervezetű épület maradványai kerültek elő. Pontos kiterjedését nem lehetett megállapítani. Az épület omlásrétegeiben megmaradtak az épület átégett fagerendáinak darabjai, tapasztott falának paticsmaradványai és agyagos padlószintje. A benne előkerült kerámialeletek alapján korát a 14. századra tehetjük (2. ábra).⁴ Az épület omlásrétegetől északra

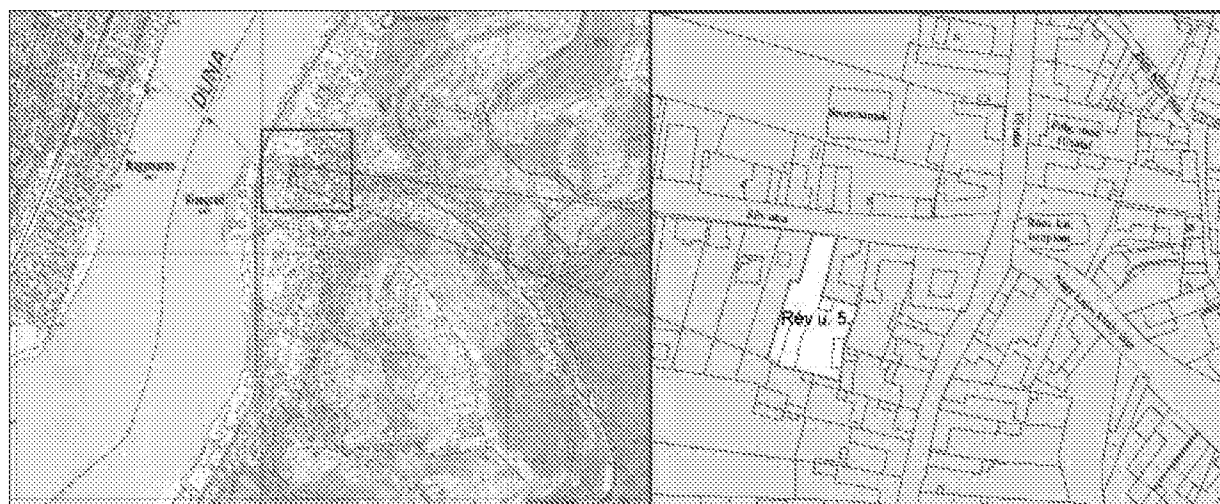
kelet-nyugati irányú, köves útburkolat jelentkezett, amely a korábbi megfigyelések szerint a szomszédos telkek alatt is továbbhúzódott. Szélessége 2,4 m volt, déli oldalát mintegy 1 m szélességben lapos kavicsokból szabályosan rakták ki. Valószínűleg a középkori város egy kisebb utcája lehetett. A kövezetből csekély mennyiségű lelet került elő, amelyek a

¹ A székhely-, illetve rezidenciakérdésről: KUMOROVITZ 1971; KUBINYI 1999, 306–309; KUBINYI 2001. Visegrád késő középkori várostól újabbant: TRINGLI 2001, 110–113. A város Anjou-kori topográfiájáról: MÉSZÁROS 2007. Az 1475. évi visegrádi kiváltságlevélről és a város Mátyás kori felemelkedéséről: VÉGH 2004, 72–75. A 15. század második felének királyi palotabeli építkezéseiről: BUZÁS 2001, 11–16, 71–88. A késő középkori Visegrád történetéről és helyrajzáról legújabbant: MÉSZÁROS 2009.

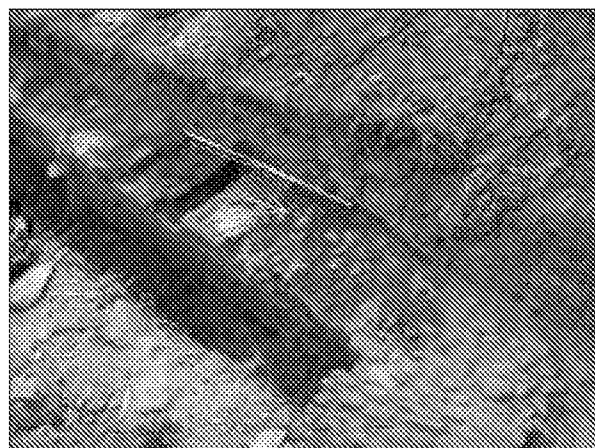
² Héjj Miklós megfigyelése. Ásatási dokumentáció: MNM Mátyás Király Múzeuma, Adattár, ltsz.: 1955.94; MÉSZÁROS 2009, 211.

³ *RégKut* 2004 (2005) 304–306. (Szóke M.); *RégKut* 2005 (2006) 340–341. (Szóke M. – Mészáros O.); MÉSZÁROS 2008; MÉSZÁROS – SZÓKE 2008; MÉSZÁROS 2009, 211–212.

⁴ Omlásrétege: 2004.3.3.1. jelenségszám.

1. ábra. Visegrád-Rév utca 5. Középkori üvegműhely. Az ásatás helyszíne
Fig. 1. Visegrád-Rév utca 5. Medieval glass workshop. Site of the excavation

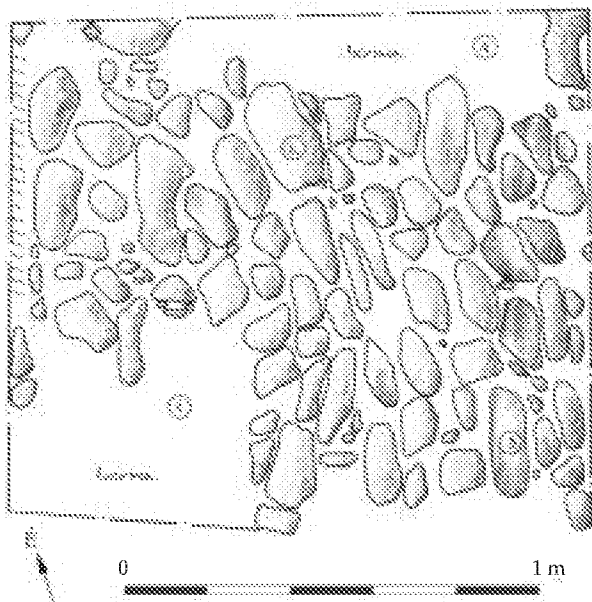
2. ábra. Visegrád-Rév utca 5. Az 1. árok északkelet felől: faszerkezetű ház maradványa (kép közepe), a ház melletti kövezett útfelület részlete (kép jobb oldala). Fotó: Mészáros Orsolya

Fig. 2. Visegrád-Rév utca 5. Trench 1 from the northeast: remains of a timber-framed house (middle of the photograph); a detail of the paved road surface (on the right side).
Photograph by Orsolya Mészáros

14–15. századra keltezhetők, de előfordult közöttük néhány újkori kerámia is (3. ábra).⁵

Az útfelülettől és az előbb említett faépület maradványaitól délre egy kőépítésű ház pincéjét tártuk fel. Az alapincézett kőépület hossz tengelye észak–déli irányú volt, kiterjedése 12 × 8 m. A pince

3,4 m mély, az épület földszintjének felmenő falaiból csak egészen alacsony kősor maradt meg, amelyen ajtónyílást nem lehetett megállapítani. A kőfal vastagsága 90 cm volt. A pince déli oldalán angolaknás pinceablak nyílt, keleti oldalán ajtónyílást találtunk. Ennek ajtókerete élszedett profilú, íves keretű volt. Az ajtónyílás déli oldalán kelet felé falindítást észleltünk a tanúfalban, talán a pincegádor falát. Az épület keleti, nyugati és északi oldalának tisztázásához

3. ábra. Visegrád-Rév utca 5. Útfelület.
Rajz: Endródi Eszter, Szabó Petra

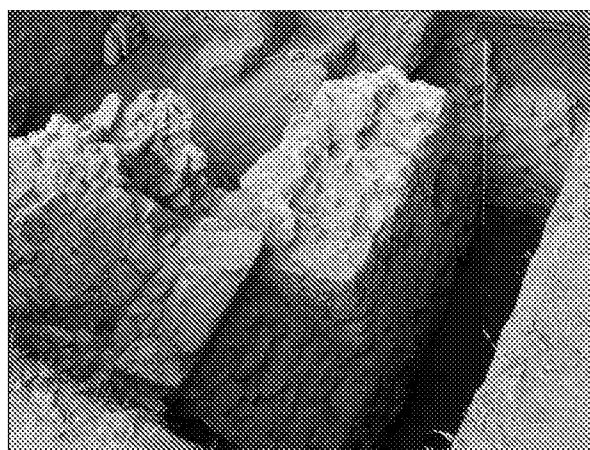
Fig. 3. Visegrád-Rév utca 5. Road surface.
Drawing by Eszter Endródi and Petra Szabó

⁵ Köves felület: 2004.3.3.2. jelenségszám.

még további ásatás szükséges. A pince padlószintjét az épület délnyugati sarkában értük el, itt a padló jól ledöngölt kemény, agyagos föld volt. A pince boltozott lehetett: a betöltésből számos boltozati téglák kerültek elő. Az épület kora a leletek alapján a 14–15. századra tehető (4. ábra). A telek hátsó részén, az alapincézett kőépülettől 13 méterrel délre állt az üveg-műhely épülete. Részletes ismertetésére a következő fejezetben kerül sor.

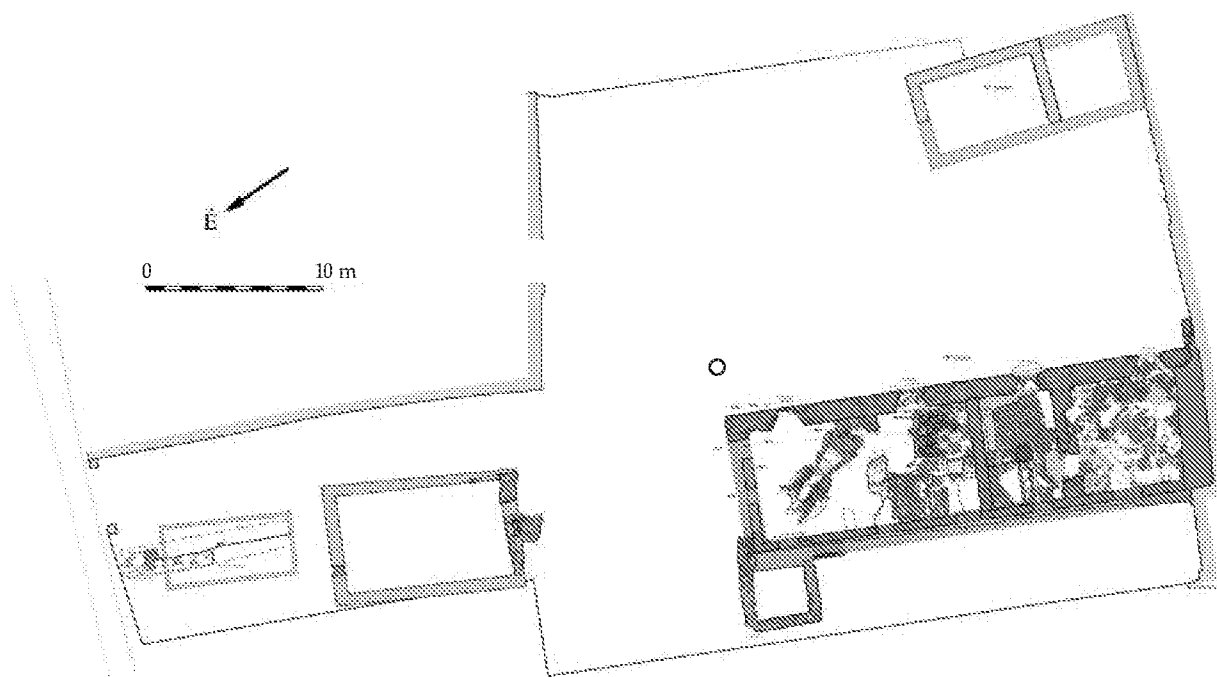
A telek keleti, hegy felőli része egyelőre nem kutatott. Itt egy középkori eredetű kőépület áll, melynek keleti és északi fala L alakban a jelenlegi járószint fölé emelkedik. A 90 cm vastag falak nagyméretű, szabálytalan andezittufa kváderkből és kisebb törtkövekből épültek. A kötőanyag rózsaszínes, sóderes mészhabarc fehér kavicsokkal, amely színében és összetételében némileg eltér az üveg-műhely épületének középkori mészhabarcától. Az épület földszintje valószínűleg boltozott volt.⁶

A két épület közötti udvar nem került feltárássra, az itt húzódó objektumokat és rétegeket még nem ismerjük. Az udvaron, az üveg-műhely épü-

4. ábra. Visegrád-Rév utca 5. A kőpince déli fala és pinceablaka. Fotó: Mészáros Orsolya
Fig. 4. Visegrád-Rév utca 5. South wall and window of the stone cellar. Photograph by Orsolya Mészáros

letétől mintegy három méterrel keletre kút nyílása található. Kutatása egyelőre nem történt meg (5. ábra).

5. ábra. Visegrád-Rév utca 5. A telken talált épületmaradványok rekonstrukciója.
Rajz: Györfy Ilona, Vajda József, Mészáros Orsolya
Fig. 5. Visegrád-Rév utca 5. Reconstruction of the building remains found on the plot.
Drawing by Ilona Györfy, József Vajda and Orsolya Mészáros

⁶ A kutatást Bozóki Lajos végezte (Kulturális Örökség-védelmi Hivatal), 2005.

AZ ÜVEGMŰHELY ÉPÜLETE ÉS PERIÓDUSAI

A műhely épülete (6. ábra) eredetileg az 1300-as években épült, 20. századi fennállásáig többször átépítették. Középkori formájában 29×10 m nagyságú, négy helyiségből álló, megközelítően észak–déli tájolású kőház volt, amelynek északnyugati sarkához kisebb méretű helyiség csatlakozott. Az épület falai 130 cm vastagok. Nyugati homlokzati fala a középkori járószinhez képest 3–4 m magasságban megmaradt. A falmagot andezittufa törtkövek képezik, amelybe elszórtan téglatörmelék került. A belső falsík durván faragott kváderekkel áll, a kötőanyag fehér mészhabarc, amelybe sódert kevertek. A falat ablaknyílások törték át, ám ezek újkori kialakításúak. Számos középkori állványlyukat sikerült megfigyelni. Az északi fal szintén középkori eredetű, de nem teljes magasságában. A déli és keleti homlokzati falak a középkori padlószinhez képest csak 60–70 cm magasságban maradtak meg. A kőépület déli zárófala túlnyúlt a házban, kelet felé tartott, valószínűleg összekötötte a házat a telek keleti részén álló épülettel.

Az épület négy helyiségből áll, mindegyik helyiségbe kelet felől kívülről befelé szélesedő, rézsús ajtónyílások nyílnak, béléstüket nagyméretű téglákkal rakták ki. Küszöb- és szárkövek több helyütt megmaradt. A szárkövek élszedett profilúak. A nyugati fal egyetlen ajtónyílása a csatlakozó bővítménybe nyílt, ezt azonban idővel elfalazták. Három helyiséget téglapadlóval burkoltak, az északi helyiségnek keményre döngölt földpadlója volt, ennek padlószintje alacsonyabb volt a többi háromnál. A téglapadló meglehetősen jó állapotban maradt meg. A helyiségek válaszfalai közül a két szélsőn ajtónyílást alakítottak ki, a középsőn nem, tehát az 1–2. és a 3–4. helyiség között nem volt átjárás. (A helyiségek számozása délről észak felé tart.) Az ajtónyílások ívesek, oldalukat téglából rakták. Az 1. és 2. helyiségek közötti ajtónyílás szélesebbik oldalán az ajtókeret cölöplyukait is megtaláltuk.

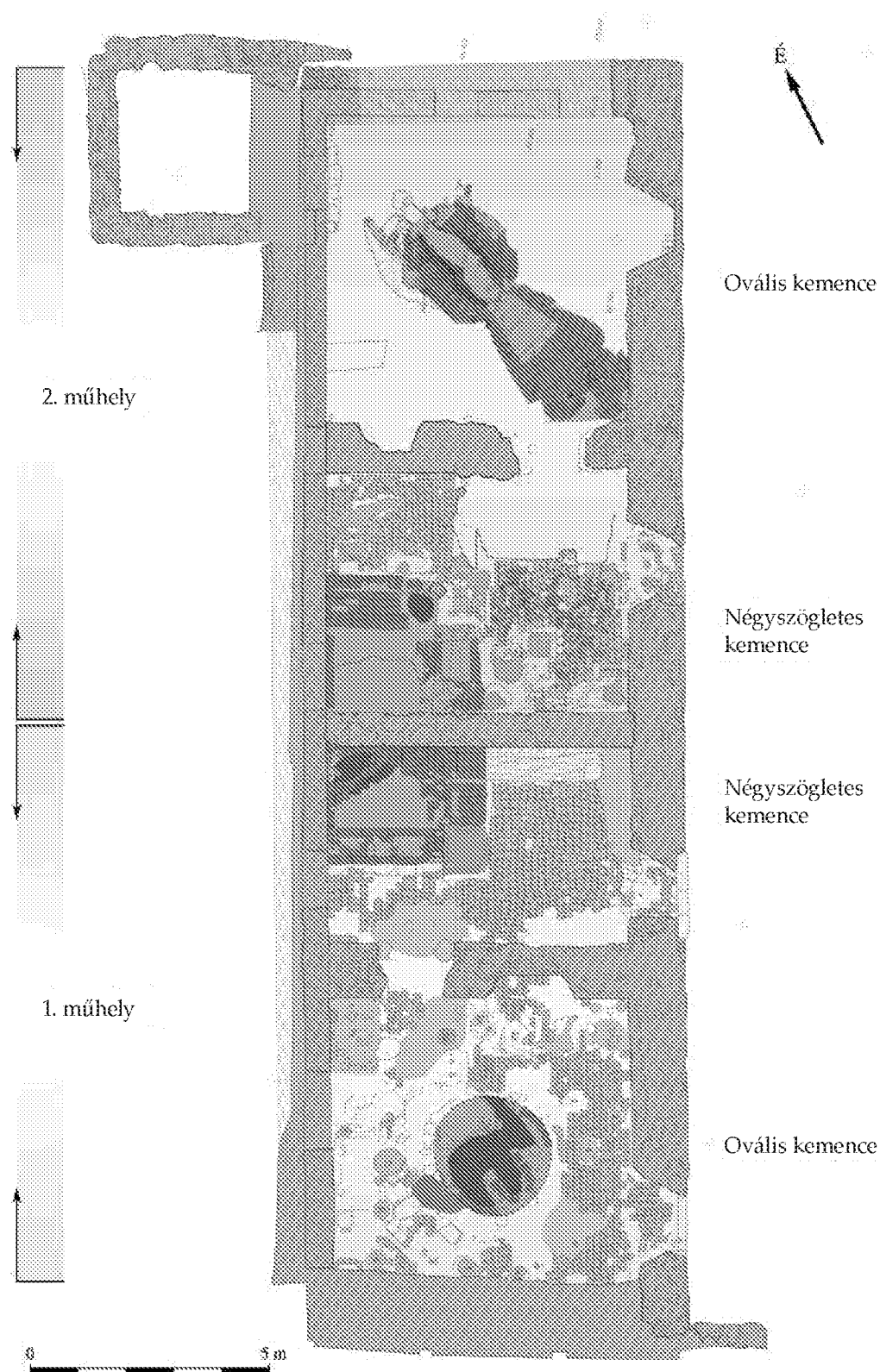
Az épület északnyugati sarkához csatlakozó bővítmény $3 \times 3,4$ m alapterületű, aknája több mint 4,5 m mély. Falai keskenyebbek voltak az épület falainál (70 cm). Felmenő falainak indítása megmaradt: az épület nyugati falának alapozási padkájánál a melléképítmény falkoronája alacsony kősorral emelkedik feljebb. Külső ajtónyílás itt nem volt megfigyelhető, a bővítményből csak a főépületbe vezetett ajtó, amelynek északi sarka maradt meg. Az építmény déli falánál falelválás volt megfigyelhető: a déli fal nem kötött a főépület nyugati

falába. A bővítmény padlószintje nem maradt meg. A bontás során 4,5 m mélyre hatoltunk le, ahol az akna oldala nagyméretű, szárazon rakott kövekből állt, fenekét nem értük el. Mélyítése során az üvegkemencek téglanyaga és törmeléke került elő nagy mennyiségben. Az akna bizonyos fokú feltöltődése már a középkorban, a ház használatával egy időben megkezdődött. Északi és déli falán hevederív indul, ami arra mutat, hogy az építménynek emelete is lehetett. A hevederív nem a helyiség közep-tengelyében, hanem annak nyugati oldalán volt. A bővítmény szerepe bizonytalan, az épület műhely korszakában tároló helyiség vagy raktár lehetett, esetleg az elhasznált vagy rontott árut, illetve a kemence szemetét dobták ide.

Az épület a 14. század közepe körül épült. Dél felől a második helyiségben, a téglapadló alatt két, leletei alapján a 14. század elejére keltezhető agyagos, döngölt padlószintet figyeltünk meg. A hozzájuk tartozó átégett, paticsos réteg az épület nyugati falán kívül húzott kutatóárokban is észlelhető volt. A padló(k)hoz csatlakozó építmény(ek) kiterjedését, szerkezetét nem lehetett meghatározni. A később helyükre épített kőépület valószínűleg nem követte ezek szerkezetét.

Első periódusában a kőépület három helyiségből állt: a harmadik és negyedik helyiség közötti osztófalat utóbb emelték. A három helyiséget borító téglapadlót a válaszfalak kialakításával egy időben készíthették. Az első helyiség válaszfalába süllyesztett kandalló az épület első építési szakaszához tartozik. A 15. század második felében az épület falai közé ipari műhelyt létesítettek. Az üvegekészítéshez szükséges hutákat a téglapadlóra emelték. Elképzelhető, hogy ekkor alakították ki a harmadik-negyedik helyiséget elválasztó falat is, hogy így megközelítően azonos nagyságú helyiségeket kapjanak. A műhelyt a 16. század elején békés körülmények között hagyhatták el.

A török háborúkban az épület részben elpusztult, csak nyugati és északi fala maradt meg, amit később újra felhasználtak. Helyére két barokk kori lakóház épült a 17. század végén vagy a 18. század elején. Még a 19. század előtt a két épületet összeépítették. A 19. század végén megújították a házat, a középkori falmag egyenetlenségeit téglával javították ki, és új nyílásokat alakítottak ki. Az épület ebben a formában az 1970-es évekig állt, ekkor tűzvész áldozata lett.

6. ábra. Visegrád-Rév utca 5. A középkori üvegműhely épülete.

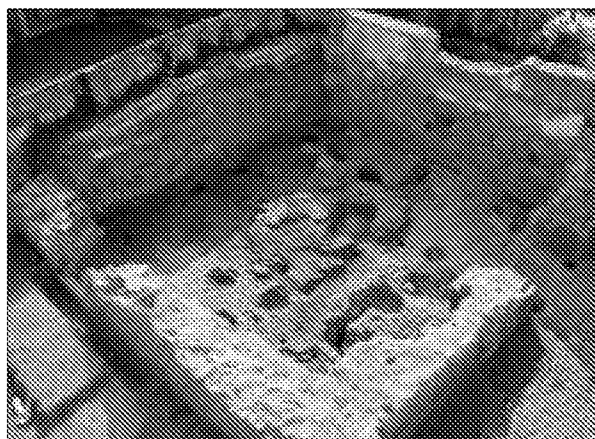
Gyórfy Ilona és Vajda József felmérését ábrázolta: Réti Zsolt

Fig. 6. Visegrád-Rév utca 5. Building of the medieval glass workshop. Digital drawing by Zsolt Réti after the survey by Ilona Gyórfy and József Vajda

AZ ÉPÜLET HELYISÉGEI ÉS KEMENCÉI

Az épület két műhelynek adott otthont, két-két megközelítően egyforma nagyságú és kialakítású helyiséggel. Mindegyik helyiségbe egy-egy nagyméretű kemencét helyeztek. Az egyes műhelyrészeket délről észak felé haladva ismertetjük.

Az első helyiség (6,3 / 7,5/ × 6,7 m) déli homlokzati falát nem tudtuk teljesen feltárni a szomszédos kerítés állapota miatt. A helyiség északi falában kandallót alakítottak ki (mélysége 55 cm, szélessége

7. ábra. Visegrád-Rév utca 5. Középkori üvegműhely. Az 1. helyiség felülnézetből, északkelet felől.

Fotó: Mészáros Orsolya

Fig. 7. Visegrád-Rév utca 5. Medieval glass workshop.

Room 1 from above, from the northeast.

Photograph by Orsolya Mészáros

8. ábra. Visegrád-Rév utca 5. Középkori üvegműhely. Az 1. helyiség kerek kemencéje a délkeleti szájnyílás felől. Fotó: Mészáros Orsolya

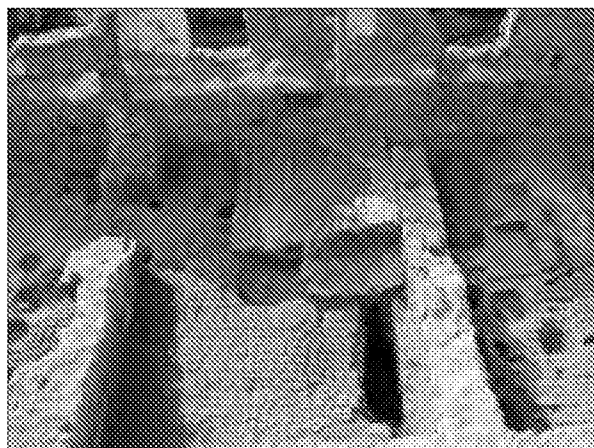
Fig. 8. Visegrád-Rév utca 5. Medieval glass workshop. Southeast opening of the oval furnace in Room 1.

Photograph by Orsolya Mészáros

150 cm), alja erősen átégett volt. A helyiség keleti falában az udvar felé ajtó nyílt, az oldalfalak téglából való kiképzése két periódust mutatott. Padlóját téglával burkolták, mely jó megtartású, de hiányos volt. Egyes helyeken, ahol a téglák hiányoztak, fektetőhabarcsuk megmaradt, másutt a padlót szabályosan átvágták cölöplyukak kialakítása céljából. A terem nyugati oldalán a téglapadló megsüllyedt, amit később, már az üvegfúvó kemence építésének időszakában agyaggal pótolnak ki (7. ábra).

A kemencét a helyiség közepére, a téglapadlóra építették. Az ovális alakú kemencealj tengelye északnyugat–délkeleti irányú volt, szája délkeletnek nyílt. A kemence északnyugati oldala erősen sérült volt, itt tüzelőnyílás nem maradt meg. A tüzteret kétoldalt dupla íves, orsó formájú téglasor szegélyezte. A kemence keleti oldalát félkörben szabályosan elhelyezkedő cölöplyukak vették körül. Nyugati oldalán a kemence mellett néhány kőlap feküdt, amit a téglapadlót helyettesítő agyagba raktak; ugyanitt több nagyobb kő U alakban csatlakozott a kemence oldalához. A kemence körül nagy számban üvegtöredékek és öntőtégelyek darabjai kerültek elő (8. ábra).

A második helyiség (4,5 × 6,8 m) kisebb méretű volt az elsőnél, ám szintén téglapadló burkolta. Az első és második terem között nyíló ajtó a második helyiség felé szélesedett. Az északkeleti oldalon a padló megsüllyedt, itt a téglákat felszedték. Ezen a ponton szelvényt nyitottunk, ahol a téglapadlóhoz

9. ábra. Visegrád-Rév utca 5. Középkori üvegműhely.

A 2. helyiség kelet felől. Fotó: Mészáros Orsolya

Fig. 9. Visegrád-Rév utca 5. Medieval glass workshop.

Room 2 from the east.

Photograph by Orsolya Mészáros

10. ábra. Visegrád-Rév utca 5. Középkori üvegműhely.
A 2. helyiség négyszögletes kemencéje délkelet felől.
Fotó: Mészáros Orsolya

Fig. 10. Visegrád-Rév utca 5. Medieval glass workshop.
Rectangular furnace in Room 2 from the southeast.
Photograph by Orsolya Mészáros

11. ábra. Visegrád-Rév utca 5. Középkori üvegműhely.
A 3. helyiség négyszögletes kemencéje kelet felől.
Fotó: Mészáros Orsolya

Fig. 11. Visegrád-Rév utca 5. Medieval glass workshop.
Rectangular furnace in Room 3 from the east.
Photograph by Orsolya Mészáros

képest 90-120 centiméteres mélységben két egymás alatti, az épületnél korábbi padlószintre bukkantunk (9. ábra).

A négyszögletes alapú, nagyméretű téglából rakott kemencét az északnyugati sarokban helyezték el. Mérete $2,8 \times 3$ m volt. Aszimmetrikus szerkezetű volt: déli oldalán, a 2–3. helyiség válaszfalától távolabbi részén húzódott a keskeny tüzelőcsatorna, közelebbi oldalán a munkafelület. A tüzelőcsatorna szája előtt, a keleti oldalon a hamugödör is megmaradt, valamint a tüzelőnyílás szárköveinek alapja. A huta munkafelülete több egymásra rakott téglasorból állt, a téglák közét agyaggal tapasztották ki. Felülete magasabban húzódott a tüzelőcsatorna fenekénél. A munkafelület előtti téglapadozatot magasabban alakították ki a helyiség padlószintjéhez képest. A kemencében vagy környékén szerszámtöredékek nem kerültek elő, az üvegedény-töredékek száma is kisebb volt, mint az első és negyedik helyiségben álló ovális kemence körül (10. ábra).

A harmadik helyiség ($5,5 \times 6,8$ m) méretében és elrendezésében rendkívül hasonlít a másodikhoz, annak tükörképét mutatja. Mind a második, mind a harmadik helyiség esetében a kemencék a válaszfal és a nyugati homlokzati fal által bezárt sarokban kaptak helyet. A két kemence mérete is közel áll egymáshoz, az utóbbi $2,2 \times 3$ méteres. Keskeny tüzelőcsatornája az osztófaltól távolabb eső részen húzódott. A tüzelőcsatorna és a torok szélessége megegyezett a második helyiség kemencéjével (csatornaszélesség: 45-50 cm). A tüzelőnyílás

szárkövei erősen pusztult andezittufa kövek voltak. A tüzelőcsatorna előtt, a keleti oldalon a hamugödör helyett szabályos, téglából rakott, kisméretű négyzetes előtér található. Mellette délre, még mindig a huta előtt, egy másik téglával rakott, valamivel nagyobb előtér látható, mely valószínűleg munkatér lehetett. A kemencénél itt is megemelték a téglapadlót, mint a második helyiségnél, feltehetően ugyanazzal a céllal: a kemence munkafelületének jobb megközelíthetősége végett. A kemence munkafelülete jóval roncsoltabb volt, mint a második helyisége, a kemence falát alkotó téglasorok egyáltalán nem maradtak meg. A szemközti, délkeleti sarokban szabálytalan elrendezésű cölöplyukak helyezkedtek el, egyikükből nagyméretű kvarc-kavics került elő (11. ábra).

A negyedik helyiség ($6,8 \times 6,7$ m) észak felől zárta az épületet. Keleti oldalán kifelé szűkülő ajtónyílás volt, nyugati oldalán pedig egy elfalazott nyílás, amely az épülethez csatlakozó külső toldaléképítménybe vezetett. Az utóbbi nyílás eredeti szélessége és magassága nem mérhető, itt az eredeti fal-szövet nagyobb felületen elpusztult. A harmadik és negyedik helyiség közötti osztófal utólag épült. A válaszfalban kialakított ajtónyílás téglából rakott és íves oldalú volt, pontos szélessége erős pusztulása miatt nem mérhető. A helyiség padlószintje valamivel alacsonyabb volt a többi helyiség padlójánál; ez volt az egyetlen, amelyet nem téglával burkoltak. Az agyagos, kemény járószintre építették az üveghutát, amelyhez a keleti ajtónyílástól keskeny téglasor vezetett (12. ábra).

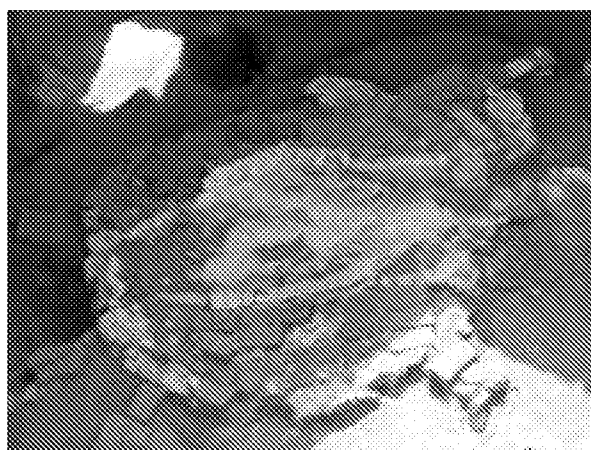

12. ábra. Visegrád-Rév utca 5. Középkori üvegműhely.
A 4. helyiség északkelet felől.

Fotó: Mészáros Orsolya

Fig. 12. Visegrád-Rév utca 5. Medieval glass workshop.
Room 4 from the northeast.

Photograph by Orsolya Mészáros

13. ábra. Visegrád-Rév utca 5. Középkori üvegműhely.
A 4. helyiség kerek kemencéjének alapja:

tüzelőcsatornája, héja. Fotó: Mészáros Orsolya

Fig. 13. Visegrád-Rév utca 5. Medieval glass workshop.

Base of the round furnace in Room 4:
combustion tube, base of the exterior wall.

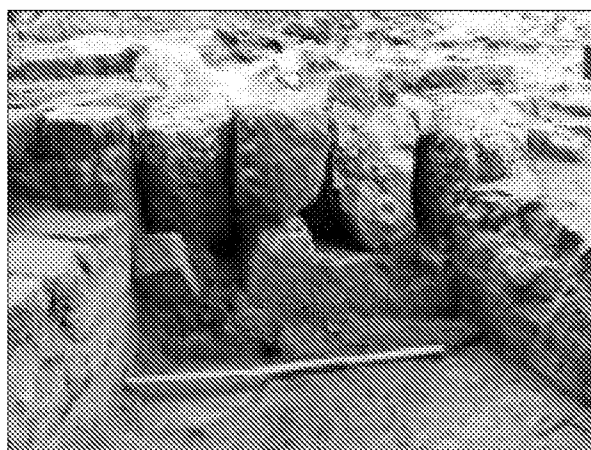
Photograph by Orsolya Mészáros

14. ábra. Visegrád-Rév utca 5. Középkori üvegműhely.
A 4. helyiség kemencéjének trapéz alakú hamuzója
és munkatere. Fotó: Mészáros Orsolya

Fig. 14. Visegrád-Rév utca 5. Medieval glass workshop.

Trapezoidal ash-pit and work area
in Room 4. Photograph by Orsolya Mészáros

15. ábra. Visegrád-Rév utca 5. Középkori üvegműhely.
A 4. helyiség kemencéje másodlagosan befalazott
szájnnyílásával, jobbra felül az olvasztótégely
töredékével. Fotó: Mészáros Orsolya

Fig. 15. Visegrád-Rév utca 5. Medieval glass workshop.
Furnace in Room 4 with its secondarily sealed-up
opening with a fragment of a melting pot
on the right. Photograph by Orsolya Mészáros

A kemence a helyiség közepén állt, hossztenge-
lye átlósan, északnyugat–délkeleti irányban húzó-
dott. Alapja rendkívül jó állapotban maradt meg.
Különböző méretű téglákból rakták: külső héja
nagy méretű égetett téglákból, míg a tüzelőkamra
kisebb méretű, hasáb alakú, hőálló téglákból ké-
szült, amelyek keskenyebbik oldalára üveglvadék

ragadt. Ezeket szorosan egymás mellé fektették, megüvegesedett oldaluk a hosszúkás, orsó formájú, 2,4 m hosszú tüzelőkamra felé nézett. A tüzelőkamra északnyugat felé szűkült, ahol két andezittufa kő zárta le a száját. A kamra mindkét végén nyílás volt, ezek azonban valószínűleg nem egyszerre működtek. A tüztér feneke mederszerű, keményre döngölt agyagfelület volt. Hamufoltokat és vastag üveglérakódást észleltünk rajta, vasszerszám-töredékeket (fúvócső) és olvasztótégely darabjait találtuk itt. A tüztér délkeleti szájához kívülről egy téglából épített hamugödör és egy trapéz formájú, szabályos, téglából kirakott munkatér csatlakozott. Feltehetően kezdetben a kemencének ezt a nyílását használták elsősorban tüzelésre, erre a

munkatér szakszerű kiképzése és közvetlenül a nyílás előtt észlelt hamufoltok utalnak. Ennek ellenére a nyílást később lezárták és betapasztották, és az orsó alakú tüzelőtér túloldali, északnyugati vége felől tüzeltek. A délkeleti nyílást az ásatás már lezárt formájában találta meg, sőt a nyílásba behelyezett három nagyméretű kő közé még egy olvasztótégely töredéke is szorult, utalva arra, hogy a kemence a nyílás lezárása után még használatban maradt; északnyugati szája nyitott volt. Itt azonban hamufoltokat és égésnyomokat már nem találtunk. A tüzelőteret kívülről nagyméretű téglákkal köpenyezték. Ennek alapjai három-négy sor szélességben, jó állapotban megmaradtak (13–15. ábra).

LELETANYAG

Az előkerült üvegleletek nagy része műhelyhulladék volt. Félig kész vagy kész tárgyak, elrontott és teljes darabok töredékei, típusuk szerint palacok, kancsók, poharak, fiolák darabjai és számos ablakszemtöredék került elő. Az asztali edényeknek csak az erősebb, vastagabb része maradt meg: szájuk, fülük vagy talprészüik. Többségük barnára oxidálódott, de előfordult közöttük többszínű vagy mintás is. Egész vagy összeállítható edény nem volt. Formai jegyeik alapján a 15. század második felére keltezhetők, hasonlóságot mutatnak a budai és visegrádi királyi palota üvegleleteivel.⁷ Előkerültek az üvegekészítés jellegzetes melléktermékei is: apró üveggolyók és -cseppek, melyek

a tárgyaknak a fúvócsőről való levágása során keletkeztek (16. ábra).

A tárgy-töredékek mellett üvegolvadékokat találtunk, patakkavicsokat, valamint az alapanyaghoz szükséges nagyobb kvarckavicsot. Több fémszerszám is előkerült: kések, csipeszek, ollók, üveg-fúvócsövek darabjai. Nagyméretű olvasztótégelyek töredékei az ovális kemencék tüztérében és omladékrétegében maradtak meg. A töredékeken kívül-belül vastag üveglérakódás látszott. Az edények átmérője a fenéktöredék alapján megközelítően 30–40 cm volt. Kerámia- és csontleletek kisebb számban kerültek elő, éremre nem bukkantunk. A kerámialeletek nagyrészt 15. századiak.

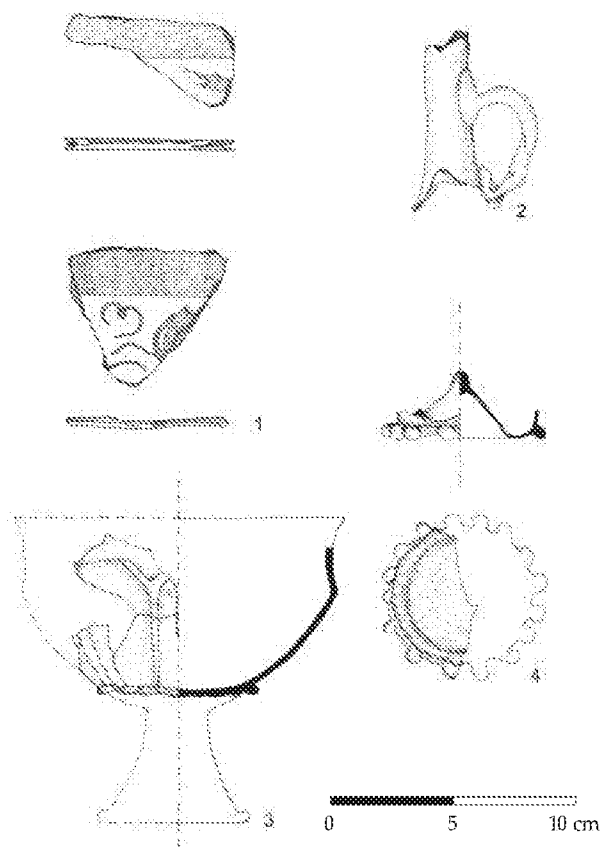
A KEMENCÉK LEHETSÉGES ÉRTELMEZÉSE

A kemencék működésének elsődleges értelmezésére az alábbiakban teszünk kísérletet, úgy, hogy a korabeli technikai leírásokat összevetjük a régészeti maradványokkal. A visegrádi kemencék jó állapota, többféle szerkezeti megoldása, a mellettük talált leletanyag vezetett bennünket arra, hogy az üvegekészítés többféle munkafázisához és az ahhoz szükséges különböző típusú kemencékhez kössük őket. Az üvegekészítés technológiájáról itáliai, német, cseh, angliai területeken viszonylag nagyszámú traktátus maradt fenn, amelyek egy része a hazai szakirodalomban egyelőre kevésbé ismert, ezek bevonásával törekszünk értelmezni a visegrádi kemencéket. A telek teljes feltárása, az üvegműhely első helyiségének, valamint a csatlakozó

melléképítmény és a műhely környezetének aprólékos feltárása még előttünk áll, ahogy a leletanyag feldolgozása is. Ezek elemzése minden bizonnyal árnyalni fogja az alább felvázolt képet.

Az ipari forradalom előtt alkalmazott hagyományos üvegekészítésről az ókortól egészen a francia Enciklopédia kiadásáig számos technikai leírás maradt ránk. A 15. század végi visegrádi műhelyhez időben legközelebb álló, ezért leginkább használható források a következők: Guasparre di Simone Parigini, Vannoccio Biringuccio és Georgius Agricola (Georg Bauer) leírásai, valamint

⁷ H. GYÜRKY 1986; H. GYÜRKY 1991; MESTER 1997.

16. ábra. Visegrád-Rév utca 5. Középkori üvegműhely.

A műhelyben talált üvegleletek:

1. Festett mintás, réteges síküveg (gyarapodási szám: Gy.04.4.134.); 2. kancsófül (ltsz.: 2007.5.9.);
3. serleg oldalfala (gyarapodási szám: Gy.04.4.218.);
4. csipkés talp (ltsz.: 2007.5.7). Rajz: Szabó Petra

Fig. 16. Visegrád-Rév utca 5. Medieval glass workshop.

Glass fragments found in the workshop:

1. Painted, patterned, layered flat-glass (accession no.: Gy.04.4.134.); 2. Jug handle (inv. no. 2007.5.9.);
3. Side piece of a goblet (accession no.: Gy.04.4.218.);
4. Scalloped base of a glass (inv. no. 2007.5.7).

Drawing by Petra Szabó

a későbbi Neri–Merrett-féle munka.⁸ A hagyományos üvegekészítésnek három munkafázisa volt. Az első az üveg alapanyagainak (1. szilícium, azaz kvarctartalmú homok vagy kavics; 2. ásványi vagy

növényi eredetű alkáliák, szárazföldi környezetben az utóbbi, azaz szóda, vagy bizonyos kálium tartalmú erdei növények égetése során keletkezett hamu; 3. stabilizáló kalcium, homokból vagy hamuból kinyerve) összeállítása, amely több órán át főve folyékony, elsődleges üveggé, ún. frittává vált, amelyet azután kisebb darabokra kalapáltak szét. Az üvegcsipókat azután, sok esetben tört üveggel együtt, magas hőfokon újra összeolvasztották, és a másodszori, mintegy 1000–1300 °C-on történő égetés közben nyert, még tisztább üvegből fújták a kész üvegtárgyakat. A harmadik munkafázis a tárgyak fokozatos visszahűtése volt egy alacsonyabb hőmérsékleten (500–600 °C) izzó kemencében. A korabeli leírások alapján az első fázisra használatos olvasztókemence ovális alapú, se túl nagy, se nagyon magas nem volt, de széles és nagy felületű munkakamrával rendelkezett, ahol szétterítették és összekeverték az alapanyagokat, ami a nagy hő hatására alakult át üvegmasszává.⁹ A második munkafázisra, az üvegfúvásra az előzőnél jóval nagyobb és speciálisabb kemencét készítettek. Ezt a források többnyire igen részletesen tárgyalták. A nagyméretű, általában kerek alapú üveg(fúvó)kemence két vagy három, egymás fölött kiképzett kamrából állt. Kívülről erős bordákkal erősítették meg. Az alsó kamrát (ez a forrásokban gyakran boltozatként szerepel, utalva formájára), azaz a tűzteret speciális, erős hőálló téglákból építették fel, a kemence külső héját hasonló téglákból és kövekből. A kemence belső oldalán, a tűztér fölött padka futott körbe, ahol az olvasztótégelyek álltak. A téglákat csak ebben a kemencében használták. A tűztér és a felette álló munkatér egymásba nyitott, illetve áttört tér volt, így a hő közvetlenül érte az itt álló téglákat. A kemence oldalán kémlelőnyílások és munkaablakok voltak. A kemence előtt márványlapokat fektettek a földre, amin a fújt üvegtárgyakat formálták meg. A tárgyak visszahűtését kétféleképpen végezheték el: az üvegfúvó kemence legfelső, harmadik kamrájába – ha volt ilyen –, vagy kisebb kemencékbe helyezték őket.¹⁰

Visegrádon a negyedik helyiségben feltárt kemencemaradvány meglehetősen hasonlít az üvegfúvó kemencék leírásaira. Az orsó alakú tüzelőtér a szélét szegélyező íves téglasor formája után boltozatos felépítésű lehetett. Ezek a téglák kisebbek és a kemence külső héját képező vörös téglától eltérő összetételűek voltak; az olvasztótégelyek anyagával megegyező, magasabb hőfokot eltűrő, jobban kiégett agyagból készültek. A téglasor tűztér felé eső oldalára üvegolvadék ragadt, ahogy a rendkívüli keménységű tüzelőcsatorna fenekén is megfigyelhetők voltak megdermedt, nagyobb üvegolvadék

⁸ Parigini: Mészáros 2005–2006; BIRINGUCCIO 1977; AGRICOLA 1985; NERI 1612; NERI 2001; NERI – MERRETT 1668. A technológiáról újabban: STIAFFINI 1999, 27–69.

⁹ Az olvasztókemencékről általában az egykori forrásokban: NERI – MERRETT 1668, 278–279; BIRINGUCCIO 1977, Fol. 42r; AGRICOLA 1985, 574; Mészáros 2005–2006, 234–236.

¹⁰ Az üvegfúvó és temperáló kemencékről általában: BIRINGUCCIO 1977, Fol. 42r–42v; AGRICOLA 1985, 574–576; Mészáros 2005–2006, 236–239.

foltok. A tüzelő és a felette kialakított munkakamra egymásba nyitott vagy áttört tér lehetett. Ez magyarázza azt, hogy folyékony üveg csuroghatott le a munkálatok alatt, valamint azt, hogy a tűztérben több olvasztótégely-darabot és üvegfúvó csövet találtunk, amelyek munka közben hullhattak ide. A kemence tüzelőjének két nyílása volt, de ezeket valószínűleg nem egyszerre használták. Délkeleti nyílása jobb állapotban maradt meg, másodlagosan be volt tapasztva. Korábbi szája három nagyobb kővel volt elzárva, aminek belülről a később kialakított tűztér mederszerűen nekitámaszkodott. Az eredeti szájni nyílás mintegy 30 centiméterrel húzódott alacsonyabban a feltárt tüzelőcsatorna fenekéhez képest, valószínűleg korábbi és alacsonyabban fekvő csatorna tartozhatott hozzá. A kemence korábbi periódusát még nem tártuk fel. A kemence szájához épített szabályos trapéz alakú munkatérre a korabeli leírások nem utalnak, de ábrázolásokon látható hasonló. A francia Enciklopédia az olvasztókemence és az üvegfúvó kemence előtt ábrázolt kétféle munkatérre. Az egyik az olvasztókemence előtti kisebb elkerített terület, ahova a segéd az összeolvadt frittát húzta ki.¹¹ A másik a nagyméretű üvegfúvó kemence végén kialakított, enyhén a szájni nyílás felé mélyülő hamutér.¹² A visegrádi műhely esetében valószínűleg az utóbbival számolhatunk, a délkeleti kemenceszáj előtt összefüggő hamufoltot észleltünk, de olvadáknymokat nem. A kemence külső héját a tüzelőtértől eltérő típusú és nagyobb méretű vörös, égetett téglák alkották, szabályos ovális formát képezve. A kemence felmenő falát a maradványok alapján nem lehet rekonstruálni, de a leírásokkal megegyező kemence-alapszerkezet szerint külső felépítménye megegyezhetett a Parigini-, Biringuccio- és Agricola-félekkel, azaz többkamrás, boltozatos kemence volt, oldalán nyílásokkal.

Az első helyiség kemencéje nem maradt meg ilyen kiváló állapotban. Ovális formája, a roncsolt tűztér szélének egyes pontjain található, sorban álló kisméretű téglák és a környezetében előkerült üvegtörmelék utal arra, hogy hasonló funkciójú üvegfúvó kemence lehetett. A kemencéhez nem csatlakozott téglából kirakott munkatér és hamuzó, ám keleti oldalán félkörben nagyméretű cölöplyukak vették körül. Ezek pontos rendeltetését egyelőre nem ismerjük. A kemence mellett néhány nagyobb méretű, lapos kő került elő, amelyeket a helyiség agyagos padlójába illesztettek. Ezek valószínűleg a forrásokban említett márványlapoknak felelnek meg. A kemence nyugati oldalán nagyméretű köveket helyeztek a padlóra, a kemence oldalához illeszkedő U alakban. Szerepük egyelőre bizonytalan.

Több korabeli ábrázoláson megfigyelhető egy-egy, a kemencéhez épített kis fal (Parigini is utal ilyenre), amely a tüzeléshez szükséges fa tárolására szolgálhatott.¹³ Lehetséges, hogy esetünkben is egy ilyen, a kemencéhez épített fal alapjait tártuk fel, erre azonban más régészeti bizonyíték nincs.

A visegrádi műhely két középső helyiségében kialakított, négyszögletes alapú kemencék kerek, illetve ovális formájú üvegfúvó kemencék nem lehetettek. Erre nemcsak formai kiképzésük utal (a klasszikus üvegfúvó kemencék kerek vagy ovális alaprajzúak), hanem belső elrendezésük is. A kemence munkakamráját nem lehetett olyan magas hőfokúra felfűteni, mint az oválisét, hiszen a tüzelőcsatorna itt a munkakamra mellett, nem pedig alatta volt. A láng nem közvetlenül alulról érte a munkafelületet, sőt a munkafelület nagy mérete miatt távolabbi pontjaira még kevesebb hő jutott el. A munkakamrát több rétegben építették fel, ami nagy rakodófelületet eredményezett ($1,8 \times 2,6 \text{ m} \approx 4,7 \text{ m}^2$). Miután az első két munkafázis, az olvasztás és a fúvás régészeti bizonyítékai (olvasztásra utaló nyomok, nyersanyag- vagy üvegolvadék-, illetve üvegfúvásra utaló leletek) itt nem kerültek elő, eltelítetben az ovális kemencék környezetével, feltehetjük, hogy ezeket a négyszögletes kemencéket temperáló kemencékként használhatták. A korabeli ábrázolások kemencéi között ritkábban előfordul ugyan négyszögletes formájú, üvegfúvásra szolgáló huta, ennek felépítése azonban megegyezik a kerek kemencékével.¹⁴ A visegrádi szélső helyiségekben álló fúvókemencéknél valószínűleg annyi üvegárut állítottak elő, hogy két nagyméretű hűtőkemencére is szükség volt a házban.

A visegrádi műhely valószínűleg tehát két-két üvegfúvó és temperáló kemencének adott otthont. A négy helyiség így valójában egy megközelítően szimmetrikusan kialakított műhelypárra oszlott: az első és második helyiség képezte az egyik műhelyt, a harmadik-negyedik helyiség a másikat. Az egyes műhelyekben egy üvegfúvó és egy temperáló kemence állt, a két műhely között nem volt átjárás. A kerek üvegfúvó kemencék a két szélső szoba közepén álltak, teljesen körbejárhatóak voltak. Innen lehetett megközelíteni a belső helyiségekben felállított temperáló kemencéket, amelyek az udvarra néző ajtónyílástól legtávolabbi

¹¹ *Encyclopédie* 1772, t. X planches, Verrerie en bois, pl. XV, n. 283; Mészáros 2005–2006, 233.

¹² *Encyclopédie* 1772, t. X planches, Verrerie en bois, pl. I, n. 265–266.

¹³ Biringucciónál és egy 16. századi rajzon: Mészáros 2005–2006, 237, 239.

¹⁴ Mészáros 2005–2006, 236, 24–25. jegyzet.

sarkokban kaptak helyet. A kemencék hely kiválasztásának szempontjai ilyenformán megfeleltek Parigini javaslatának is, aki felhívta a figyelmet arra, hogy a hutákat érdemes az ajtónyílással szemben elhelyezni. Ő hangsúlyozta azt is, hogy a közelben kútnak kell lennie az üvegekészítés nagy és folyamatos vízszükséglete miatt. Az épület mellett található kút készítésének idejét kutatás híján egyelőre nem tudjuk megállapítani, lehetséges azonban, hogy középkori eredetű. Megfigyelések szerint gyakori jelenség Visegrádon, hogy az újkori kutak valójában középkori eredetűek.¹⁵ A korabeli traktátusokban szereplő, a kész tárgyak tárolására alkalmas polcokról, raktárról nem maradt régészeti adat. Az üvegtárgyak nagyobb mennyiségben való tárolására az épületen belül valószínűleg nem volt hely, erre az északnyugati sarok toldaléképítménye vagy a házön kívül talán egy másik épület szolgálhatott.

A műhelyépület mérete, jó elrendezése kényelmes munkahelyet biztosított a mestereknek. Parigini ideális műhelynek 7×12 méteres helyiséget javasolt, ahol több kemencét helyeztek el: olvasztásra, fúvásra valót és kisebb hűtőkamrákat. Mindez mintegy 8–11 dolgozó számára volt alkalmas. A visegrádi épület két műhelye egyenként 7×13 m volt, kétszer olyan nagy tehát, mint Pariginié, eszerint akár 20 mester is dolgozhatott falai között. A műhelyben, nagy mérete ellenére, előkészítő olvasztókemence nem volt. Ez a munkálatok differenciálódására mutat: az előkészítés nem helyben történt (legalábbis nem ebben a műhelyépületben), a nyersanyagot félkészzen szállíthatták ide. A műhelyben a munka mesteri szakaszát végezték. A visegrádi

műhely magas színvonalon működött, megegyezett a kor uralkodói, hercegei számára dolgozó mesterek által javasolt technológiával. Minden bizonnyal az udvar számára, a királyi palota építkezéseihez termelt, sőt talán éppen ennek köszönhetette létrejöttét. A folyamatos megrendelés miatt egy évtizedekig működő, többször megújított kemencékkel rendelkező műhely volt. Talán összefüggésbe hozható vele egy 1491-ből fennmaradt dokumentum adata. Estei Hippolit esztergomi érsek Modenában őrzött számadáskönyve 1491-ben egy visegrádi üvegekészítő mester, János munkáját könyvelte el, aki 5000 darab ablakszemet szállított Esztergomba, amiért 13 forint 25 denár fizetségben részesült.¹⁶ Mátyás király halála után az özvegy Beatrix Esztergomba költözött rokonához, a kiskorú Hippolithez. Az esztergomi palota egyik szárnyát alakították át számára, amit új üveglablakkal láttak el.¹⁷ A magas színvonalú visegrádi műhely, valamint az esztergomi királynéi építkezésre dolgozó mester nagy valószínűséggel összekapcsolható: uralkodói igényre már bevált műhelytől rendelhetek üveget. E feltételezés szerint az 1491-ben említett János mester ebben a visegrádi műhelyben dolgozhatott.

A magyar királyi székhelyen működő 15. századi üzem a kemencék és a műhely elrendezése, rendkívül jó állapotú maradványai miatt a régészeti ipari emléktárhelyek élvonalba tartozik. A műhely elrendezése tudatos tervezésre utal, ehhez hasonló formára és szabályszerűségekre egyelőre nem ismerünk másutt példát. A visegrádi műhely magyarországi és európai viszonylatban is kiemelkedőnek számít.

IRODALOM

AGRICOLA 1985	AGRICOLA, Georgius: <i>De re metallica libri XII. Tizenkét könyv a bányászatról és kohászatról</i> . Ford.: Becht Rezső. Budapest [1985].
BIRINGUCCIO 1977	BIRINGUCCIO, Vannoccio: <i>De la Pirotechnia 1540</i> . A cura di Carugo, Adriano. Milano 1977.
BUZÁS 2001	BUZÁS Gergely: <i>Giovanni Dalmata Herkules-kútja a visegrádi királyi palotában</i> . Budapest – Visegrád 2001.

¹⁵ Buzás et al. 2005–2006, 258–259.

¹⁶ „Item per Iohannem vitriparem de Wisegrad pro vitris cinque (!) milibus pro fenestris valentibus f. XIII d. XXV.” Archivio di Stato di Modena (Olaszország). Codici d’Ippolito d’Este, Conti di Libri di Esztergom. Ms. 694.

(Amministrazione dei Principi). Fol. 48r. (Másolata a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában: Ms. 4997, 8, pag. 43.)

¹⁷ Voit 1958, 285–288.

- BUZÁS et al. 2005–2006 Buzás Gergely – Gróf Péter – Gróh Dániel – Kovács István: Középkori településmaradványok, 18. századi plébániatemplom és temetőrészlet a visegrádi Rév utcából (Siedlungsreste aus dem Mittelalter, Pfarrkirche und Friedhof-detail aus dem 18. Jahrhundert aus der Rév-Straße in Visegrád). *FolArch* 52 (2005–2006) 251–287.
- Encyclopédie 1772 *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers, s.v. verrerie*. Vol. XVII. Paris 1768. *Recueil de planches, sur les sciences les arts libéraux et les arts mécaniques, avec leur explication*. Vol. X. Paris 1772.
- H. GYÜRKY 1986 H. Gyürky Katalin: *Az üveg. Katalógus*. Monumenta Historica Budapestinensia 5. Budapest 1986.
- H. GYÜRKY 1991 H. Gyürky Katalin: *Üvegek a középkori Magyarországon* (Mittelalterliche Gläser in Ungarn). BTM Műhely 3. Budapest 1991.
- KUBINYI 1999 KUBINYI András: Főváros, rezidencia és az egyházi intézmények. In: Kubinyi András: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Budapest 1999, 301–313.
- KUBINYI 2001 KUBINYI András: Buda, Magyarország középkori fővárosa (Buda, Hungary's Mediaeval Capital). *TBM* 29 (2001) 11–22.
- KUMOROVITZ 1971 KUMOROVITZ L. Bernát: Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdetei (Die Anfänge des Hauptstadtwerdens von Buda /und Pest/). *TBM* 18 (1971) 7–57.
- MESTER 1997 MESTER Edit: *Középkori üvegek*. Visegrád 1997.
- MÉSZÁROS 2005–2006 MÉSZÁROS Orsolya: Egy 15. századi toszkán üvegműhely (Eine toskanische Glaswerkstatt aus dem 15. Jahrhundert). *FolArch* 52 (2005–2006) 221–250.
- MÉSZÁROS 2007 MÉSZÁROS Orsolya: Topography of 14th Century Visegrád, the Royal Residential Town of Hungary. *ArchMed (Cultura materiale, Insediamenti, Territori)* 34 (2007) 181–191.
- MÉSZÁROS 2008 MÉSZÁROS Orsolya: Archaeological remains of the medieval glass workshop in the 15th century royal residence Visegrád, Hungary. In: *Glashüttenlandschaft Europa. Beiträge zum 3. Internationalen Glassymposium*. Hrsg. von Flachenecker, Helmut – Himmelsbach, Gerrit – Steppuhn, Peter. Regensburg 2008, 168–172.
- MÉSZÁROS 2009 MÉSZÁROS Orsolya: *A késő középkori Visegrád város története és helyrajza* (The History and Topography of Late Medieval Visegrád Town). Visegrád 2009.
- MÉSZÁROS – SZÓKE 2008 MÉSZÁROS Orsolya – SZÓKE Mátyás: A visegrádi 15. századi városi üvegműhely. In: *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*. Kiállítási katalógus – Budapesti Történeti Múzeum. Szerk.: Farbak Péter – Spekner Enikő – Szende Katalin – Végh András. Budapest 2008, 345–347.
- NERI 1612 NERI, Antonio: *L'Arte Vetraria distinta in libri sette del R.P. Antonio Neri fiorentino. Nel quali si scoprono effetti maravigliosi et s'insegnano segreti bellissimi del vetro nel fuoco et altre cose curiose*. Firenze 1612.
- NERI 2001 NERI, Antonio: *L'arte vetraria*. A cura di Abbri, Ferdinando. Biblioteca della scienza italiana 25. Firenze 2001.
- NERI – MERRETT 1668 Antonio Neri florentini de Arte Vetraria Libri Septem et in eosdem Christophori Merretti Med. D. et Societ. Regiae Socii Observationes et notae. In quibus omne gemmarium artificialium, encaustorum et laccarum artificium explicatur. Amstelodami 1668.
- STIAFFINI 1999 STIAFFINI, Daniela: *Il vetro nel medioevo. Tecniche, strutture, manufatti*. Roma 1999.
- TRINGLI 2001 TRINGLI István: Pest megye a késő középkorban. In: *Pest Megye Monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig*. Szerk.: Zsoldos Attila. Budapest 2001, 75–194.
- VÉGH 2004 VÉGH András: Visegrád város kárhozatos szabadságairól. In: *„Es tu scholaris”. Tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára*. Szerk.: F. Romhányi Beatrix – Grynaeus András – Magyar Károly – Végh András. Monumenta Historica Budapestinensia 13. Budapest 2004, 71–76.
- VOIT 1958 VOIT, Pál: I codici modenese di Ippolito d'Este e le costruzioni edili a Esztergom. *ActaHAHung* 5 (1958) 283–316.

A FIFTEENTH-CENTURY GLASS WORKSHOP AND ITS ENVIRONS IN VISEGRÁD

Orsolya Mészáros

In the fourteenth century, due to the fact that Visegrád became the capital of the Kingdom of Hungary, institutional and architectural development took place that was followed by a substantial wave of construction on the territory of the settlement. The buildings put up at this time subsisted until the Turkish wars of the sixteenth century, with some elements of these structures surviving until the twentieth century. The 2004–5 urban archaeological campaign brought to light several late medieval buildings on one of the plots in today's town. One of them operated as a glass workshop in the second half of the fifteenth century. The workshop had survived in exceptionally good condition; it probably came into being in connection with the construction of King Matthias's royal palace in Visegrád in the 1470s to 1480s (Fig. 1).

On the north-western side of the 1700-sq-m plot, on its street front, the stone paving of a medieval street came to light (Figs. 2–3). Directly next to it to the south, we observed destruction layers of a fourteenth-century timber-framed house (Fig. 2). To the south of it, we excavated the cellar of a fourteenth–fifteenth-century stone building (Fig. 4). The vaulted cellar measured 12×8 m, was laid out in a north–south direction, and was 3.4 m deep. The upstanding walls of the building had not survived. On the eastern side of the plot, the remains of a building of medieval origin rose above the present surface. The excavation of this building has not yet taken place (Fig. 5).

A fourth edifice standing on the southwest side of the plot was constructed around the mid-fourteenth century, and was turned into a glass workshop in the fifteenth century. It operated in this capacity until the early sixteenth century, but the structure itself, rebuilt many times, was standing until the end of the twentieth. In its late medieval form it consisted of four rooms. It measured 29×10 m and on the northwest corner there was an extension. The walls of the house were 130 cm thick. From each of its rooms there was a door that opened east. Two outer rooms were connected by a doorway, while between the central two rooms there was no doorway. Three of the rooms were supplied with a brick floor (Fig. 6).

The building was divided into two workshops, each with two identically-sized rooms in which the design of the furnaces was the same. Let us look at the different rooms proceeding from south to north. In the north wall of the first room ($6.3/7.5/ \times 6.7$ m) there was a fireplace that had been created before the glass workshop era. In the centre of the room, on the brick floor, stood an oval-shaped glass furnace (Figs. 7–8). The combustion tube was bordered on both sides by a curving double row of bricks. The east side of the furnace was flanked by post-holes in a semi-circle and elsewhere by flat stones. In the northwest corner of the second room (4.5×6.8 m) was placed a rectangular furnace (2.8×3 m) (Figs. 9–10). It was built from brick, was asymmetrical in structure, had a narrow combustion tube, and featured a large work surface. The third room (5.5×6.7 m) was in both size and arrangement almost a mirror-image of the second. In its southwest corner was built a brick furnace on a rectangular base. Its size and character matched those of the furnace in the second room (Fig. 11). The floor level of the fourth room (6.8×6.7 m) was lower than that of the other three and the floor itself was not covered in brick. In the centre of it was an oval-shaped furnace approximately 3 m diagonally. The base of its exterior wall consisted of large-sized bricks, while the interior part, the vault of the combustion tube, was bordered by small heat-resistant bricks. On the hearth of the combustion tube we found melted glass, ash, fragments of iron tools, and pieces of melting pots. The furnace had two openings, to the southeast mouth a trapezoid-shaped tiled foreground was joined (Figs. 12–15).

A great part of the findings uncovered during the excavation was workshop waste. We found fragments of semi-finished and finished artefacts, spoiled and complete pieces alike: fragments of bottles, jugs, glasses, phials, and numerous panes of glass. The majority had oxidised to a brown colour but among them we also found multicoloured and patterned pieces. On the basis of their formal marks, they can be dated to the second half of the fifteenth century. They show similarities with glass finds from the royal palaces at Buda and Visegrád (Fig. 16). As well as fragments of artefacts produced, metal implements, too, came to light: knives, pincers, scissors, and blowpipes. We found many fragments of melting pots, the diameter of which at the bottom was 30–40 cm.

The era of the finds and archaeomagnetic investigation of the furnaces date the workshop to the second half of the fifteenth century. In order to interpret the furnaces, as typological and chemical analysis of the finds has still not taken place, we used descriptions and technological tractates given by the contemporary

masters Parigini, Biringuccio and Agricola. Comparing the excavated furnaces and the descriptions, the oval-shaped furnaces excavated in the first room and fourth room respectively can be interpreted as multi-chambered, vaulted glass-blowing furnaces, where the combustion tube and the working chamber above comprised spaces opening into each other. On the exterior brick wall of the furnace there must have been work-openings to slip the blowpipes in. The furnaces in the two middle rooms were probably not glass-blowing furnaces; they may have had a role in tempering glass produced.

The Visegrád building, then, must have supplied a home to two glass-blowing and two tempering furnaces. The building was divided into two pairs of workrooms symmetrically formed: the first and second room comprised one of the workshops and the third and fourth the other. In each of the workshops there was a glass-blowing furnace and a tempering furnace; there was no doorway between the two workshops. There was no melting furnace in either workshop. This indicates differentiation in glass technology: the preparatory work did not occur in the present workshop. The Visegrád workshop operated on a high technical level and accorded with the European technology proposed by masters working for the monarchs and princes of the age. In all likelihood, it worked for the Hungarian royal court, on the construction of the Visegrád palace; indeed, it may even have owed its existence to this project. Perhaps we can recognise in the operation of the workshop a relating datum of a document from 1491. Preserved in Modena, an accounts-book that belonged to Hippolit d'Este, archbishop of Esztergom, records the work of a certain János (Johannes), a Visegrád glass-making master, from that year, who delivered 5000 panes of glass to Esztergom, for which he was paid 13 forints 25 denars. Because of the layout of the furnaces and of the extraordinarily well-preserved remains, this fifteenth-century workshop operating in the Hungarian royal capital belongs in the front rank of European industrial archaeological survivals.

FÉMFELDOLGOZÁS A KÖZÉPKORBAN

Benkő Elek

Az alábbi írás elé rövid magyarázat kívánczik, amennyiben a címben jelzett összetett témakör már jó ideje monográfia méretű elemző áttekintést igényelne, melynek pillanatnyilag még a rövid összefoglalása is kényszerű torzó marad.¹ Ennek oka nemcsak a szerteágazó – részben publikálatlan, részben nehezen elérhető – részeredmények alig áttekinthető mennyisége és a szükséges előmunkálatok lezáratlansága, hanem a régészeti, művészettörténeti és történeti források tömegével egyszerre bajlódó szerzők véges lehetőségei, valamint az a körülmény is, hogy a fémek előállítás és feldolgozása körüli számos probléma kulcsa a mai országhatárokon kívül keresendő.

Kiindulópontunk a vas feldolgozása, valamint röviden a kohászat kérdésköre, hiszen nincs a fémművességnek még egy olyan kutatási területe, amely a nehézipar fejlesztésének nagy korszakában, a dualizmus idején, majd a szocialista nagyipar évtizedei alatt ilyen kiemelt figyelmet és támogatást élvezett volna. A téma szaklapját, a *Bányászati és Kohászati Lapokat* még 1868-ban indították, a munkát az 1950-es évektől működő Kohászati Történeti Bizottság, az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület, valamint az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottságának Iparrégészeti Munkacsoportja koordinálta (Gömöri János jelentős közreműködésével), és számos nehézipari vállalat is támogatta. Mindennek tudományos hozadéka mai szemmel nézve is számottevő, hiszen az iparrégészet és a vele szorosan összefüggő természettudományi és archeometriai kutatás (kémiai és metallográfiai vizsgálatok, természettudományi keltezési módszerek, kísérleti olvasztások, geofizikai terepkutatás, faszén minták és állatcsontok meghatározása) jelentős részben itt bontakozott ki, kezdetben némi műkedvelői bájjal színezve.²

Közelebbi témánkra, a fémfeldolgozás régészeti vizsgálatára térve, a feltárások nagy vonalakban tisztázták az avar kortól az Árpád-kor végéig terjedő időszak kohótipológiáját és belső időrendjét. Az elmúlt évtizedek során kibontakozó, Nováki Gyula, majd Gömöri János kutatásai nyomán kidolgozott,

funkcionális elemekre is épülő kohótipológia³ ma még főként csak az ország nyugati és északi területeire terjed ki, és – mint említettük – túlnyomó többségében az avar kortól az Árpád-kor derekáig terjedő időszakot öleli fel (1. ábra). Ami az Árpád-kori emlékeket illeti, a helyi, részben talán párhuzamosan használt változatok (típusok) elterjedése, előzményeinek feltérképezhető köre, továbbá keltezésük még további kutatást igényel. Ezen túlmenően számos, az eddigi régészeti eredményekre épülő történeti teória (az onogur kérdés, az avar kori népesség továbbélése a Dunántúl bizonyos területein, az államszervezés kora eseményeinek nyomon követése a kohóleletek tükrében, az újabb somogyi leletek, elsősorban a bodrog-alsóbüi feliratos fújtatótöredék és a korai dél-dunántúli székelyek összefüggése) ma még ingoványos területre vezet bennünket. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a nagyszámú ásatás és terepjárás (többek között a Jankovich B. Dénes által vezetett Somogy megyei terepmunkák),⁴ a nagy mennyiségű geológiai és analitikai kémiai vizsgálat (elemösszetétel- és fázisvizsgálat), a természettudományi keltezési eredmények a további kutatáshoz rendkívül jelentős alapot teremtettek. Új eredményeket hoztak a székelyföldi régészeti kutatások is, amennyiben a felszínen is gyűjthető, Homoród menti limonitos vasérc feldolgozására létesített Árpád-kori kohászat jelentős maradványait sikerült dokumentálni Székelykeresztúr és Székelyudvarhely térségében, egyben az Árpád-kori technikának a 14. század közepéig történő fennmaradását bizonyítani és kelteezni.⁵

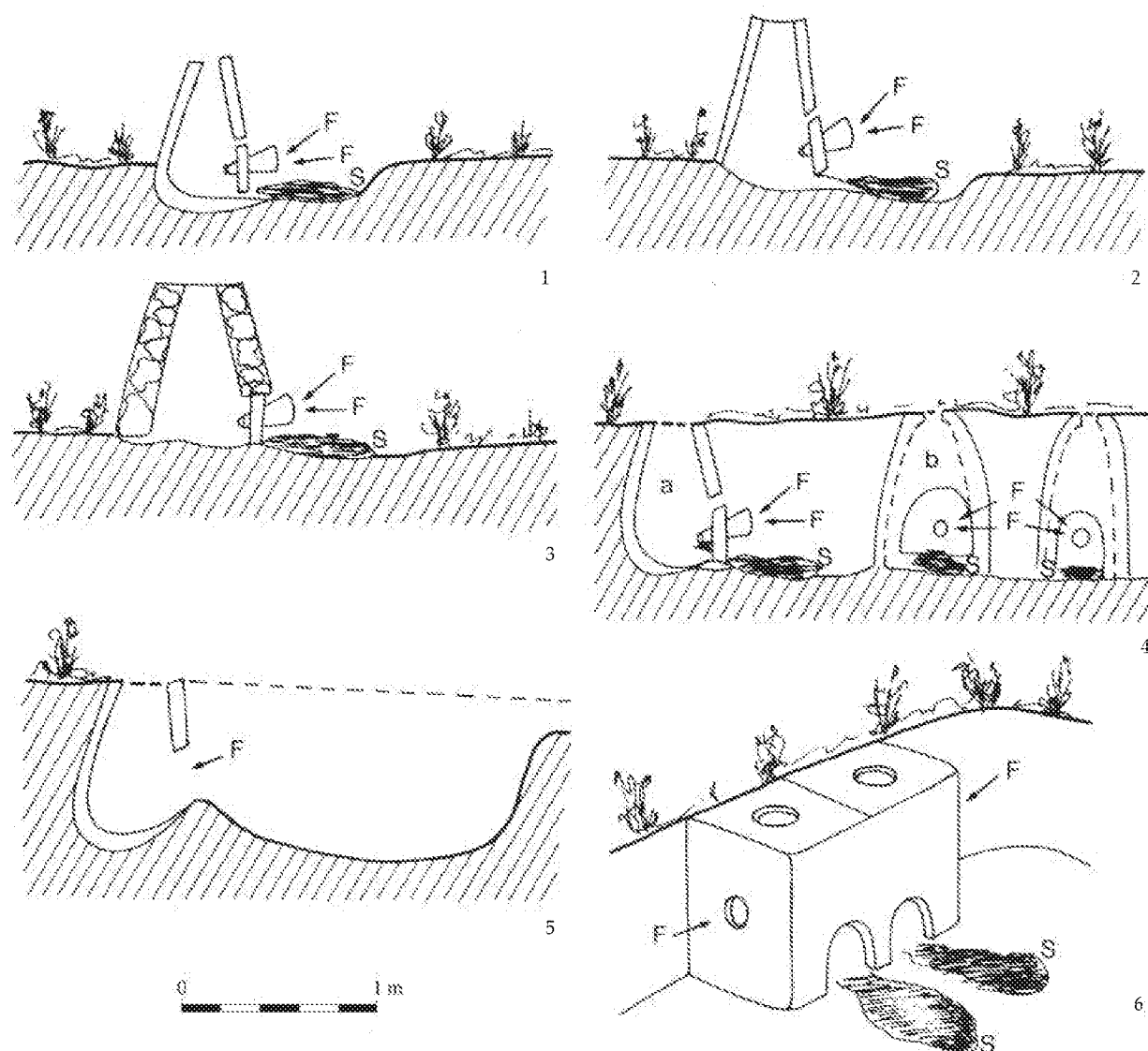
¹ A középkori magyarországi kézművesség egészének legutóbbi, vázlatos áttekintése: SZENDE 2008.

² E korai időszak kutatástörténetét összefoglalta: HECKENAST 1961; KISZELY 1981; GÖMÖRI 1985.

³ HECKENAST et al. 1968; GÖMÖRI 2000, 221–223 (avar kohó-típus; nemeskéri típus, 9. század; fajszi típus, 10. század; imolai típus, államalapítás kora; vassvári típus, Árpád-kor).

⁴ FEKETE et al. 2005, 103–106, 114–116.

⁵ MIHÁLY 2004, 6–8; BENKŐ 2009a, 35.

1. ábra. Avar kori és Árpád-kori kohótípusok. 1. Avar kohótípus; 2–3. nemeskéri típus, 9. század; 4. fajszi típus, 10. század; 5. imolai típus, államalapítás kora; 6. vasvári típus, Árpád-kor.

GÖMÖRI 1994 és GÖMÖRI 2000 nyomán

Fig. 1. Avar-age and Árpadian-age furnace types. 1. Avar furnace type; 2–3. Nemeskér type, 9th century; 4. Fajszi type, 10th century; 5. Imola type, foundation-of-the-state period; 6. Vasvár type, Árpadian era.

After GÖMÖRI 1994 and GÖMÖRI 2000

A kutatás talán legnagyobb fehér foltját az átállás mikéntje jelenti a vízierőt alkalmazó késő középkori vasművelésre. Ez utóbbi korszak jellegzetes, vízierővel működtetett berendezése a hámor volt, ahol az érc kohósítását és az előállított vas kovácsolását is végezték. A német *Hammerböl*, pontosabban annak Sieg menti, északi középfrank

nyelvjárási változatából származó szó talán e berendezés eredetét is sejteni engedi.⁶

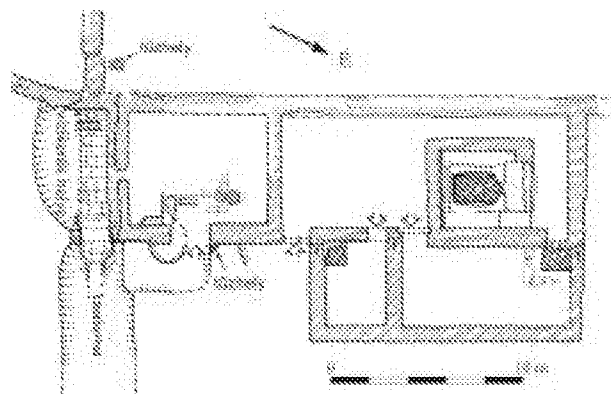
Az új technika elterjedésének főbb mozzanatai ma még elsősorban az írott források segítségével ragadhatók meg.⁷ Az okokat mindenképp a kohászokat és kovácsokat is felölelő királyi szolgálatok szervezésének az Árpád-kor második felétől nyomon követhető bomlási folyamatában (nemcsak Magyarországon, hanem a vasművelésben hasonló pályán járó Lengyelországban és Csehországban is), új vaslelőhelyek kiaknázásában (pl. a

⁶ HECKENAST 1978, 98.

⁷ HECKENAST 1980.

korábban munkába vett észak-borsodi lelőhelyekkel szemben a Gömör-Szepesi-érchegységben nyitott bányák intenzív kiaknázásában a 13. századtól), és a munkaszervezet, valamint a technika jelentős átalakításában kell keresnünk. E folyamatnak két, a forrásokból legjobban megragadható mozzanata a középkori Magyarország határain kívülről érkező telepések (így a Gölnic-völgyi, bajor nyelvjárást beszélő német bányászok, vagy a Szepesség „szász” bevándorlói) feltűnése a 13. század második felétől, illetve egy új, rendkívül fontos technikai részlet, a vízierő felhasználása a vaskohászatban (érczúzás, fújtatás, kovácsolás), és ezzel együtt a vashámor 14. századi megjelenése Magyarországon. Ennek legfontosabb előzményét, a vízierő kohászati alkalmazását Heckenast Gusztáv végső soron a korai francia ciszterci kolostorok technikai kultúrájából vezette le.⁸ Ez utóbbi, a nemzetközi kutatásban is valószínűsített, de jól keltezhető és jól értelmezhető régészeti leletekkel ma még csak bizonytalanul alátámasztott nézethez a magyarországi kutatás perdöntőnek vélt bizonyítékot talált az 1184-ben alapított pilisi ciszterci monostor hámorának feltárásakor, ahol a többhelyiséges, kemencékkel ellátott műhelyt vízierővel működtették; itt a mesterséges tó vizével meghajtott kerék csatornája is előkerült (2. ábra). Utóbb kiderült, hogy nem Árpád-kori leletről van szó,⁹ hanem egy késő középkori műhelyről, amelyet az itt feltárt pénzleletek, továbbá a salakrögökben zárványként megmaradt faszén maradványok radiokarbon vizsgálata a 16. századra keltezett.¹⁰ Holl Imre figyelt fel arra, hogy a műhely keltezésére nézve megtevesztőek a feltárt (a műhely tevékenységének legvégén hátrahagyott) salakhalom 16. század eleji leletei, a kezdeteket sokkal inkább a kváderekből falazott malomcsatorna kövein fennmaradt, a 14. század utolsó harmadára keltezhető kőfaragójelek jelzik, valószínűleg szoros összefüggésben a monostor 14. századi nagy megújításával.¹¹ Késő középkorinak tűnik a klastrompusztai pálos kolostor kovácsműhelye is.¹² A középkori modernizáció kezdeteire nézve sajnos hiábavaló a középkori vassfeldolgozásáról híres Torockóra telepített stájer bányászokat említő 1291. évi oklevél makacs idézése is, miután Jakó Zsigmond kutatásai nyomán már régóta tudjuk, hogy 18. századi hamisítvánnyal állunk szemben.¹³

A tényleges átmenet 13–14. századra valószínűsíthető régészeti emlékei Magyarországon ma még jórészt hiányoznak. Kivételként említhetjük Nováki Gyula és Vastagh Gábor jósvafői ásatását, ahol alulcsapó vízikerekkel működtetett, már 1399-ben említett hámor maradványait tárták fel.¹⁴ Az olvasztót töredékeiből nem sikerült rekonstruálni,

2. ábra. A pilisi ciszterci kolostor 14–16. századi, vízikerekkel működtetett vassfeldolgozó műhelyépülete. GEREVICH 1985 nyomán

Fig. 2. 14th–16th-century building of the waterwheel-driven, iron-processing workshop of the Cistercian monastery at Pilis, after GEREVICH 1985

azt azonban a kutatók feltételezik, hogy a rudabányai vasércet feldolgozó kohó átmeneti típus lehetett az Árpád-kori bucakemencék és a késő középkori aknás kemencék között.¹⁵

A Gömör-Szepesi-érchegység vastermelése (a Gömör megyei Csetnek és Dobsina mezővárosok, illetve Jolsva, valamint a szepességi Gölnicbánya és Igló) a 14. században jelentős, észak felé irányuló exportot eredményezett, mely Lengyelországon át a Balti-tenger kikötőibe, majd részben Anglia felé irányult. A Baltikum térségében magyar vasat még 1424-ben is említettek. Figyelemre méltó, hogy a közbeeső Lengyelország területén (Nowy Sącz vidéke) a magyar vas felhasználásán alapuló sarlókészítő hámoripar a 15. századtól követhető nyomon.¹⁶ A Gömör-Szepesi-érchegységgel, tehát az egykori Felső-Magyarországgal szemben Alsó-Magyarország, a Garam mente középkori vastermelése kisebb jelentőségű volt és csak az itteni nemesfém- és rézbányák termelésének elősegítésére szolgált. Ennél is jelentéktlenebb volt a nyugat-

⁸ HECKENAST 1980, 8–9.

⁹ GEREVICH 1983, 304–306.

¹⁰ GEREVICH 1984, 19–20; GEREVICH 1985, 148–149; BENKŐ 2007, 25.

¹¹ HOLL 2000, 45, 132–133.

¹² KOVALOVSKÍ 1992, 203: „a kerítésfalhoz csatlakozó kis műhelyekben talált nagy tömegű vassalak”, ezenkívül félkész, kovácsoltvas tárgyak említése.

¹³ Erdélyi Okmánytár I. (1997) 289.

¹⁴ VASTAGH 1972, 257–260.

¹⁵ HECKENAST 1980, 14.

¹⁶ HECKENAST 1980, 13.

dunántúli uradalmak (Borostyánkő, Szalónak, Léka) késő középkori vastermelése.¹⁷

A mai Magyarország területén a késő középkori, városi tömegtermelés keretei között előállított vaseszközök módszeres feldolgozása – bár rég túljutott a kezdeteken – még sok tennivalót kíván. Módszertani szempontból kiemelkedő a késes mesterség, illetve késgyártás bemutatása, mely a formai vizsgálaton túlmenően a mesterjegyek elemzése révén a céhes viszonyok és munkamegosztás, illetve a kereskedelem, értékesítés és az import pengék helyi szerelése és utánzása kérdésére is kitért.¹⁸ Nem kérdéses, hogy számos további, vas-hámorokban tömegesen előállított, mesterjeggyel ellátott termék (fejszék, bárdok, kapák, sarlók stb.) komplex vizsgálata is komoly tanulságokkal járna. Az eddigi kutatás során mindazonáltal számos eszköz- és tárgycsoportról készült hasznos elemzés,¹⁹ részletezésük helyett csupán egyetlen mozzanatot említünk, az ozorai vastárgyak nagy sorozatának invenciós feldolgozását.²⁰

Miután a középkori Magyarország nemesfém- és rézlelőhelyei a mai ország határain kívül esnek, és kitermelésük történeti körülményeit még mindig sokkal jobban ismerjük, mint a hozzájuk kapcsolható régészeti leleteket, a színesfémek előállításánál mindössze két, történeti természetű megállapításra szorítkozunk. Mindenekelőtt utalunk arra, hogy az a körülmény, ami a magyarországi gazdaságot fokozottan a Velence és Brügge központú nyugati gazdasági világhoz kapcsolta, az 1200 körül kibontakozó, európai súlyúvá vált nemesfém bányászat volt, amihez a 13. század közepétől a rézbányászat is csatlakozott. Ennek a késő középkorban kiteljesedő folyamatnak a velejárója a tőkés vállalkozás megjelenése, amit esetünkben a Thurzók besztercebányai érdekeltsége, majd az

augsburgi Fuggerek 1495. évi társulásával létrejövő besztercebányai bányaművelő- és kohóvállalat jelképez. Szempontunkból különösen jelentős, hogy a besztercebányai rézkitermelést felügyelő Thurzó-Fugger konzorcium Budán, a réz fontos, Erdély, Bécs, illetve Velence felé vezető útvonalának csomópontján faktorátust állított fel. Megjegyzendő természetesen, hogy Buda szerepe a rézkereskedelemben mindennél jóval régebbi keletű, miután az árumegállító joggal is rendelkező új város vásárvámjának 1255. évi díjszabása több más fém mellett a rezet is említi. Mindez régészeti oldalról az alábbi, logikusan következő kérdést veti fel: jelentős volumenű réz- és bronzöntéssel vajon csak a felvidéki bányavárosokban és az erdélyi százszok városaiban számolhatunk (amely településeknek egyébként a számos fennmaradt középkori emlék is külön hangsúlyt ad), vagy ez a mesterség – úgy is mint a városiasodás egyik biztos fokmérője – az ország közepének kiemelkedő településeire is jellemző, csak éppen a török kor mérhetetlen pusztítása ezt elfedi a szemünk elől?

Az utóbbi évek kutatásai – elsősorban Buda és Esztergom esetében – e kétségkívül költői kérdésre egyértelműen igenlő választ adtak. Budán ilyen szempontból a bronzfeldolgozásra utalnak a kevésbé jelentékeny régebbi emlékek mellett a Szent Zsigmond-templom maradványainál feltárt kvalitásos bronzöntvény töredékek és a mai Szent György téren, az egykori Zsidó (Logodi) kapu közelében kiásott harang- és ágyúöntő műhely leletei. Ez utóbbi helyen, Végh András és Belényesi Károly 1999–2000. évi ásatásán sikerült feltárni és azonosítani a 15. század végi *Jacobus Marienwerder de Prussia* ágyúöntő műhelyét, két olvasztókemence maradványával, ágyúk és harang készítésére szolgáló öntőgödrökkel és agyag formatöredékekkel együtt.²¹ A feldolgozás alatt álló leletegyüttes fontos eleme az olvasztókemence maradványa, amely arra utal, hogy a késő középkori olvasztókemence már nem az Arpád-kori Visegrádról jól ismert kisebb téglakemence, hanem lényegesen nagyobb mennyiségű érc megolvasztására alkalmas, tűzcsatornás, épített kéményes, csapolható medencével ellátott lángkemence volt. A lelet a technikátörténeti részleteken túlmenően azért is jelentős, mert régészeti módszerekkel sikerült igazolni azt a történeti forrásokból kihámozható tényt, hogy az egyes városi arzenálokat, egyben az ágyúöntő műhelyeket rendszerint a fontosabb kapuk közelében létesítették.²²

Hasonlóképpen fontos, még lezáratlan régészeti kutatás folyik Sárospatakon, Ringer István vezetésével, az I. Rákóczi György által létesített ágyúöntő műhely területén. 2006 óta feltárták az öntőház

¹⁷ HECKENAST 1980, 24–25.

¹⁸ HOLL 1994–1995.

¹⁹ Bányászok munkaeszközei: SZEMÁN 1994–1995. Kőfaragószerszámok: NAGY 1977, 107–119. Kovácseszközök: SZABÓ 1954. Várakban létesített műhelyek és eszközeik levéltári adataihoz: DOMOKOS 2005. Az eke és tartozékai: BALASSA 1973a. Ásópapucs: BALASSA 1973b. Kapa: MÜLLER 1982, 451–468. Sarlók: PARÁDI 1976, 171–180. Rövid kasza: TAKÁCS 1970, 187–217; MÜLLER 1975, 92–95; MÜLLER 1980, 437–442; TAKÁCS 1980, 26–29. Szőlőmetszőkés: VINCZE 1957, 71–101; VINCZE 1971, 310–314; MÜLLER 1982, 514–526. Zárak, kulcsok: TEMESVÁRY 1961; MIKLÓS 2005, 296–303. Kolostori felszerelés, bútortárgyak: HOLL 2000, passim. A vaseszközökről általában: MÜLLER 1985; MÜLLER 2000.

²⁰ GERE 2003.

²¹ Előzetes közlemény: BELÉNYESI 2008. Lásd még: BELÉNYESI 2009.

²² Vö.: BENKŐ 2002, 126, 138–139, 146–150.

számottevő részét, benne tűzálló téglából rakott olvasztókemence maradványával. A feltárás során számos formatöredék került elő, köztük egy igen jelentős feliratos darab is.²³

Esztergom, az Árpád-kori Magyarország egyik királyi székhelye és legfontosabb egyházi központja esetében, ahol a vár, a királyi város, a Vízváros és számos külváros összesen mintegy 35 egyházi intézménynek adott otthont, ezért még adatok híján is jogos volna feltételezni, hogy az egyházi felszerelés, továbbá a világi rendeltetésű bronztárgyak igénye már az Árpád-kor kezdetén öntőműhelyek felállításához vezetett. Mindezt hosszú ideig csupán néhány szörményemlék alapján gyaníthattuk, mígnem a Kovácsi nevű külvárosban még 1954–1955-ben feltárt „fémfeldolgozó kemence” a lelet újraértelmezésével és a benne talált fémmaradványok kémiai elemzésével a helyi Árpád-kori harangöntés bizonyítékává nem vált. Ehhez néhány esztergomi Árpád-kori ötvösműhely-maradvány járul, köztük olyan műhely is, ahol bizonyíthatóan bronzöntés is folyt (Lőwy Sándor u. 1.). Ehhez járul az a megfigyelés is, mely szerint a középkorban pénzverdét működtető városokban gyakran bronzfeldolgozó műhelyek is kimutathatók. Esztergom szerepe ilyen szempontból is kiemelkedő, ugyanis Szent István korában éppen itt állították fel az ország első és sokáig egyetlen pénzverdéjét. A legkiválóbb esztergomi bronzemlékek közé tartozhatott az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház szentélyrekesztő rácsa, mely 1525-ben modelként szolgált a krakkói székesegyház Szent Zsigmond-kápolnája rácsának tervezésekor (sikertelen helyi próbálkozások után a krakkói rácsot végül is más tervek alapján a nürnbergi Hans Vischer műhelye készítette el 1530-ban). Gótikus ereklvetartóhoz, illetve valamilyen kisebb méretű rács-hoz tartozó töredékek egyébként a régi esztergomi múzeumi anyagban kimutathatók (3. ábra 5–6).²⁴ Hasonlóképpen rézművest igényelt a budai és az esztergomi vár késő középkori vízellátását szolgáló szivattyúrendszer és csorgókút létesítése. Buda kapcsán egy 1416. évi adat szól arról, hogy a budai hegyre épített vízvezeték egy nürnbergi rézműves, *Rotschmied* Hartmann munkája volt.²⁵

A középkori bronzöntők két reprezentatív munkájáról, a harangokról és keresztelőkutakról most külön nem szólunk, miután a közelmúlt publikációi e témát részletesen körüljárták.²⁶ Utalunk viszont a középkori öntőgödörök és harangforma-maradványok számának folyamatos gyarapodására. Ezeket a különleges iparrégészeti emlékeket ma már jól felismeri és feltárja a régészet (legszebb emlékei Feldebrőn, Esztergomban, Visegrádon és a pusztaszeri

monostor feltárása során kerültek elő, legutóbb pedig a diósgyőri vár mellett, Lovász Emese ásatásán, illetve a 9. századi Zalavár Szent Adorján-temploma mellett, ez utóbbi esetben európai kontextusban is, igen korai időből), és ezek a megfigyelések a régebbi, hiányosan dokumentált és értelmezett leletekre is fényt vetnek (4. ábra).²⁷ Különösen jelentős a visegrádi Salamon-torony közelében feltárt 14. századi öntőgödör leletanyaga (köztük harang és keresztelőmedence formatöredéke is), a töredékeken fennmaradt betű- és ornamentalszempetek ugyanis a király (I. Lajos) és a visegrádi királyi központ, illetve a szépeességi Iglón tevékenykedő 14–15. századi öntőműhely korai periódusának összefüggéseire világít rá.²⁸ Egy másik, a kutatásban eddig csak minimális hangsúlyt kapott leletcsoport, a késő középkori bronzmozsarak és háromlábú bronzedények²⁹ köre az utóbbi évek külföldi publikációt³⁰ nyomán további feldolgozások tárgyát képezheti.

A bronzöntéshez hasonlóan az önfeldolgozás is jellegzetesen városi mesterség volt, melynek megléte a városiasodás egyik fokmérőjeként is értékelhető. A két fémfeldolgozási ág további közös eleme, hogy művelői viszonylag kevesen voltak egy-egy városban, így a középkor folyamán nem is tömörültek külön utcában, a kora újkor előtt saját céget vagy vallásos egyesületet sem alapítottak, hanem ilyen célból az illető város többi fémművesével társultak, egyéb források mellett a *Budai jogkönyv* tanúsága szerint. Közös mozzanat az is, hogy értékes nyersanyagból viszonylag drága termékeket állítottak elő egyházak és tehetősebb polgárok számára, így írott forrásaink szerint a nagyobb jövedelemmel rendelkező, megbecsült mesterek közé tartoztak, anélkül azonban, hogy a harangöntők és ötvösök, illetve a későgyártók és kardcsiszárok presztízsét értékék volna (5. ábra).

²³ A 2006-tól folyamatosan zajló feltárások eredményeit Ringer István PhD értekezésében dolgozza fel.

²⁴ Az esztergomi középkori bronzemlékekről és bronzöntésről: BENKŐ 2006; BENKŐ 2009b.

²⁵ KUBINYI 1984, 637. A budai vízművet és a hozzá kapcsolódó problémákat jelen kötetünkben Magyar Károly külön tanulmányban mutatja be. A késő középkori esztergomi vízműre vonatkozó írott forrásokat Horváth István gyűjtötte össze, ugyanő határozta meg a létesítmény és tartozékai topográfiai helyét (MRT 5, 111–112.), majd folytatott 2007–2008-ban régészeti feltárást a lelőhelyen. A vízműről legutóbb: DEÁK 2009.

²⁶ PÁRAY 1989; BENKŐ 2002; VERŐ 2002.

²⁷ BENKŐ 2005–2006; BENKŐ 2009b, 74; KOVALOVSKI 1993; KOVALOVSKI 1994–1995; SZŐKE 1982; VÁLYI 1997; VÁLYI 1999.

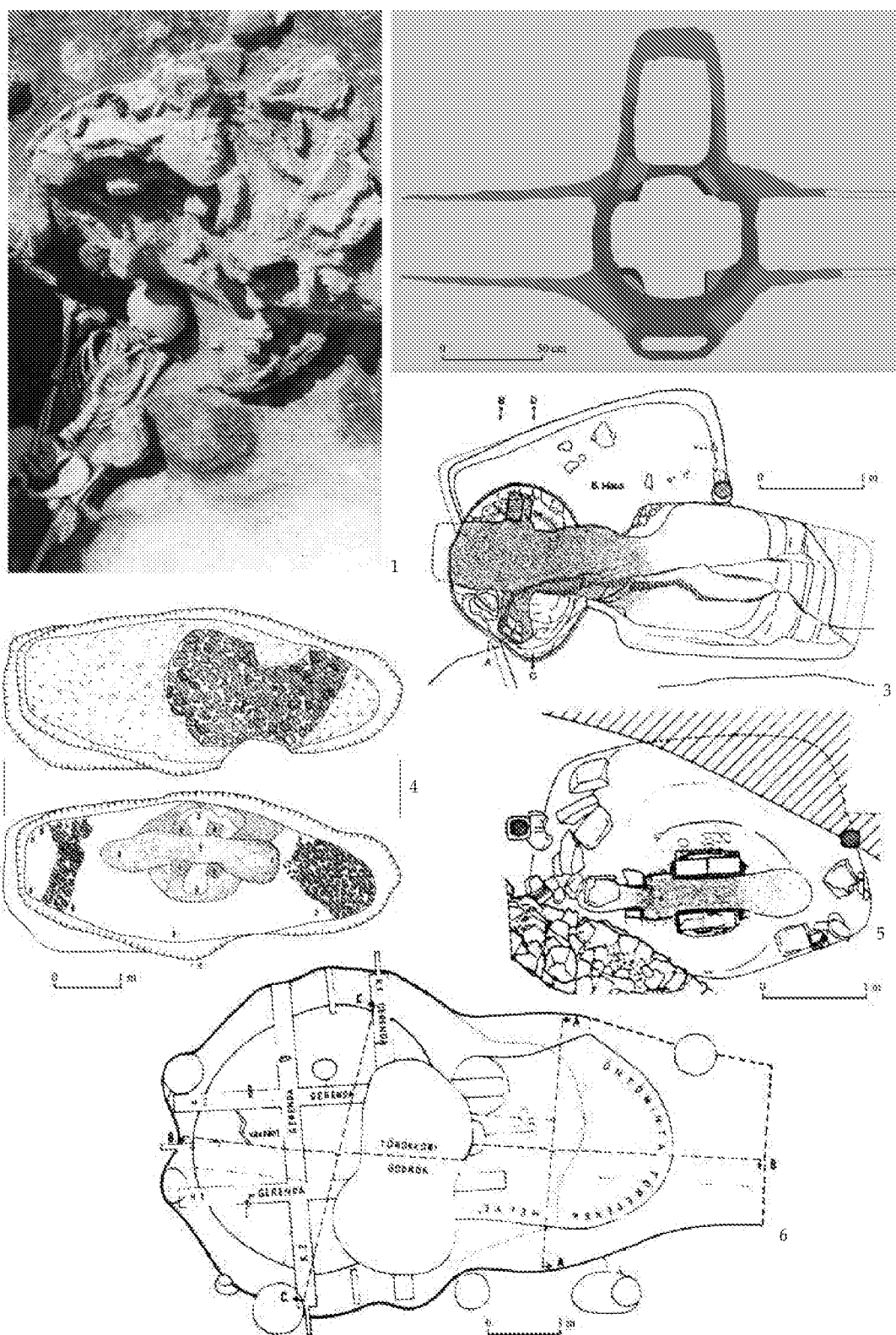
²⁸ SZŐKE – BÚZÁS – GRÓSZ 2009.

²⁹ LOVAG 1999, 108–112; BENKŐ 2005, 2–4.

³⁰ HÖMBERG 1983; LAUNERT 1990; JENA 2008.

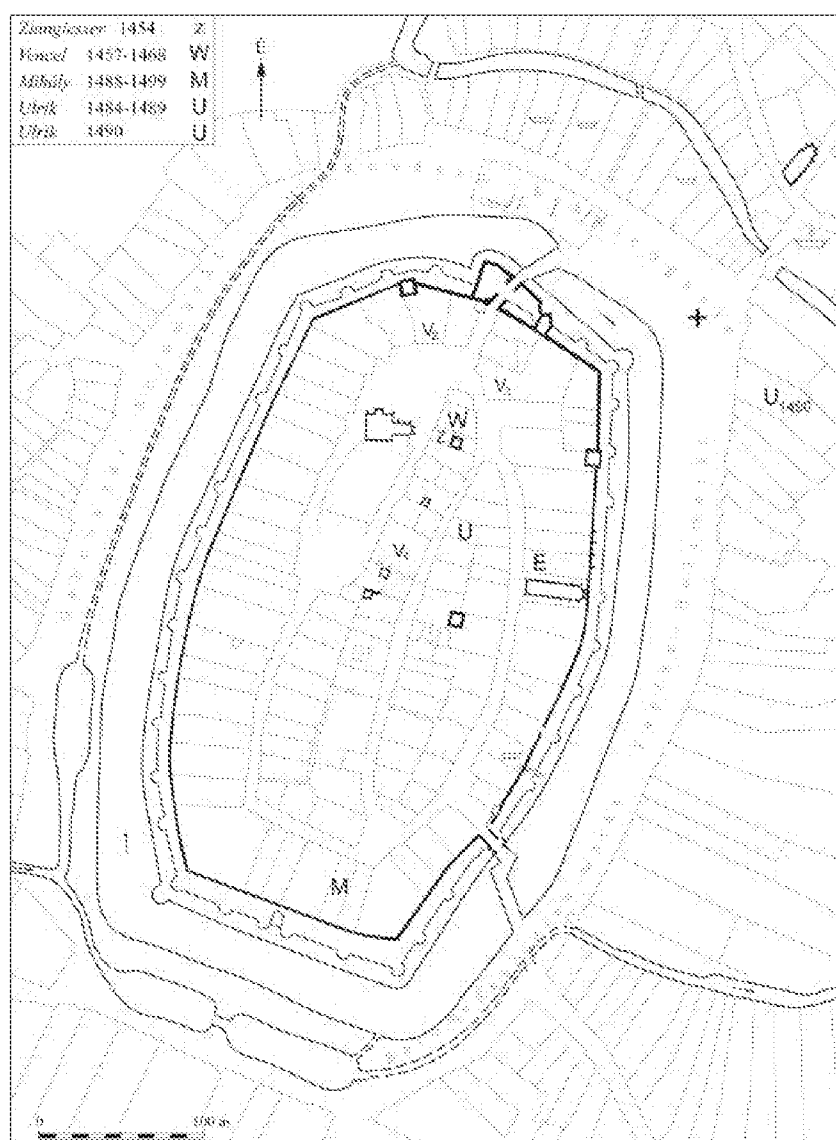

3. ábra. Középkori esztergomi bronzleletek. Fotó: Benkő Elek
 Fig. 3. Medieval bronze finds from Esztergom. Photographs by Elek Benkő

4. ábra. Középkori bronzolvasztó és harangöntő műhelyek maradványai. 1. Zalavár, 9. század, BENKŐ 2005–2006 nyomán; 2. Esztergom-Kovácsi, 11. század, HORVÁTH 2000 nyomán; 3. Visegrád, bronzolvasztó kemence, 12. század, KOVALOVSKI 1995 nyomán; 4. Pusztaszer, 13. század eleje, VÁLYI 1999 nyomán; 5. Feldebrő, 12. század vége, KOVALOVSKI 1995 nyomán; 6. Visegrád, öntőműhely, 14. század, SZŐKE 1982 nyomán

Fig. 4. Remnants from medieval bronze-melting and bell-casting workshops. 1. Zalavár, 9th century, after BENKŐ 2005–2006; 2. Esztergom-Kovácsi, 11th century, after HORVÁTH 2000; 3. Visegrád, bronze-melting furnace, 12th century, after KOVALOVSKI 1995; 4. Pusztaszer, early 13th century, after VÁLYI 1999; 5. Feldebrő, late 12th century, after KOVALOVSKI 1995; 6. Visegrád, bronze-casting workshop, 14th century, after SZŐKE 1982

5. ábra. Ónöntő műhelyek
a középkori Sopronban.
HOLL 1996b nyomán
Fig. 5. Pewter-casting
workshops in medieval Sopron,
after HOLL 1996b

Az ónöntők két nyersanyagát, az ólmot és az ónt az idősebb Plinius *Historica Naturalis*a nyomán *plumbum nigrum* (ólom) és a *plumbum candidum* vagy *plumbum album* (ón) névvel illették a középkoron át a kora újkorig, például az 1571-es marosvásárhelyi országgyűlés árszabályzatában, mely szerint „az ón mívessék tíz font fejr ónhoz egy font fekete ónnál többet ne tegyenek”.³¹

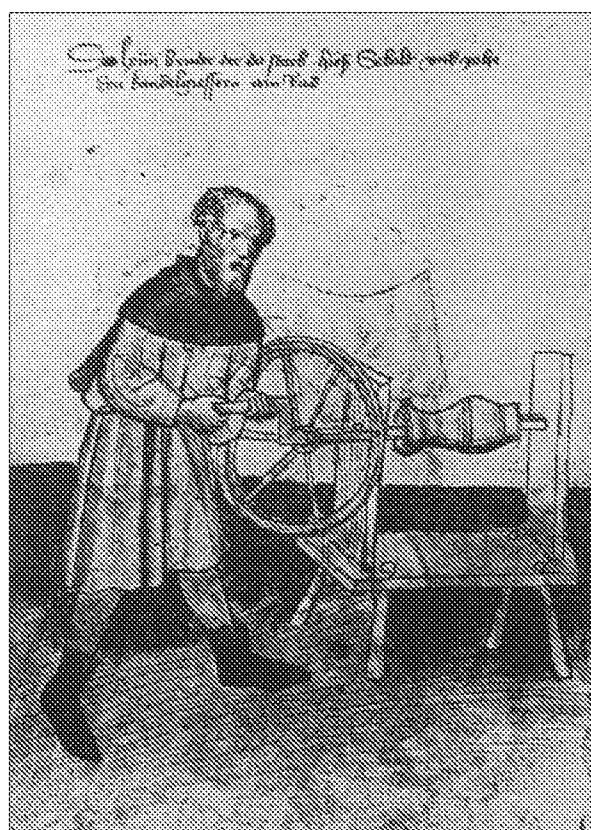
Részletező adatok híján sajnos csak találgathatjuk, hogy Angliából, Szászországból, Csehországból, esetleg Sziléziából vagy éppen Alsó-Magyarországról származó ónt dolgozhattak-e fel az egyes műhelyek. E ponton röviden ki kell térnünk egy

másik terminológiai problémára, az angol ón kérdésére is. E kifejezés újkori inventáriumokból származik, és – a közhiedelemmel ellentétben – nem az egyes fémedények angliai eredetét bizonyítja, és nagy valószínűséggel még csak nem is a nyersanyag közvetlen származási helyére utal, hanem a *Feinzinn* megjelöléssel együtt annak kiváló minőségét tanúsítja.³² Mindezen kérdések árnyaltabb megközelítésében természetesen a további kutatásra és a feltétlenül szükséges anyagvizsgálatokra még nagy feladatok várnak.

Az ónöntő mestereket legszebb és legjellegzetesebb termékük nyomán magyarul *kannaöntő*nek, németül *Kannengiesser*nek vagy *Zinngiesser*nek, latinul *cantrifusornak* nevezték, és a kanna szerepel címereiken éppúgy, mint e mesterséget ábrázoló középkori és reneszánsz metszeteken (6. ábra).

³¹ Az ón és az ólom terminológiai kérdéseiről és az árszabályozásokról részletesebben: BENKŐ 2002, 38–40.

³² JAKÓ 1957, 385. Vö.: BENKŐ 2004, 44.

6. ábra. Kannagyártó műhelye. 1. Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüderstiftung, 1425 körül;
2. Jost Amman metszete, 1568

Fig. 6. Workshop of makers of jugs. 1. Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüderstiftung, c. 1425;
2. Engraving by Jost Amman, 1568

Szokásos, vagy éppen különleges méretű kannákon és kancsókon kívül természetesen sok más asztali edényt is öntöttek, sajnos e változatos termékek többségét írott forrásokból, illetve különféle ábrázolásokról ismerjük,³³ ugyanis a ránk maradt középkori emlékek száma rendkívül alacsony, könnyen pusztuló, illetve újraolvasztható nyersanyaguk miatt. Figyelmünket így fokozott mértékben kell a régészeti ásatásokon feltárt töredékek és ritka tárgyak (így a Hahóton előkerült, pincetokhoz tartozó 16. századi palack),³⁴ illetve a műemléki topográfiai kutatás által kevésbé feltárt területek (pl. Erdély) közgyűjteményei és egyházközségei birtokában levő, jórészt még publikálatlan 16. századi óntárgyai³⁵ felé fordítanunk (7. ábra). E jellegzetesen városi termékeken (legalább) két beütött bélyeget találunk, az egyik az előállító mester, a másik az illető város bélyege. Ezek segítségével állapíthatta meg a kutatás, hogy az óntöntőket foglalkoztató nagyobb hazai városok³⁶ termékei mellé elsősorban sziléziai (Boroszlő/Breslau/Wrocław, Neisse/Nysa, Lengyelország), mellettük azonban bécsi, salzburgi

és nürnbergi importdarabok is kerültek Magyarországra.

Az óntöntés speciális esetét jelentik a zárándokhelyeken és nagyobb egyháznaknál árusított, ón-ólom ötvözetből ezerszámra előállított zárándokjelvények, melyek örvendetes módon a hazai régészeti leletanyagban is kezdenek felbukkanni (8. ábra).³⁷ Az óntöntés „népi” változatának tekinthető az egyszerű eszközökkel, nagy ólomtartalmú anyagból végzett késő középkori–kora újkori golyóöntés tömeges gyakorlata.³⁸

³³ A soproni óntöntőkről, továbbá az óntárgyaknak az írott és képi források alapján történő áttekintéséről lásd: HOLL 1996b.

³⁴ HOLL 1996a, 247–252.

³⁵ BENKŐ 2004, 39–46, 29–32. tábla.

³⁶ A legfontosabb műhelyek térképes ábrázolása: HOLL 1987, 334; HOLL 1996a, 258.

³⁷ BENKŐ 2008, illetve lásd Terei György cikkének vonatkozó részét a jelen kötetben.

³⁸ GAÁL 1981.

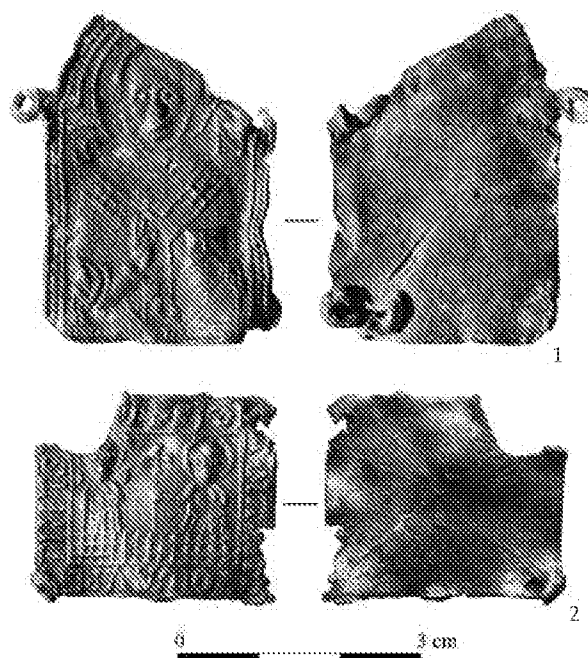

7. ábra. 14–16. századi ónedények. 1. Buda-Dísz tér, 1350–1375 körül; 2. Pest, Duna-meder, 15. század vége; 3. Hodgya, 15. század vége. 1–3. HOLL 1987 nyomán; 4. Hahót, pincetok, 1500 körül, HOLL 1996a nyomán; 5. Kolozsvár, 1537, HOLL 1987 nyomán; 6. Kolozsvár, 1579, fotó: Benkő Elek
 Fig. 7. 14th–16th-century pewter vessels. 1. Buda-Dísz tér, c. 1350–1375; 2. Pest, Danube bed, late 15th century; 3. Hogia (Romania), late 15th century. 1–3. After HOLL 1987; 4. Hahót, flask, c. 1500, after HOLL 1996a; 5. Cluj-Napoca/Klausenburg (Romania), 1537, after HOLL 1987; 6. Cluj-Napoca, 1579, photograph by Elek Benkő

A nemesfémek bányászatáról és feldolgozásáról, az ötvösségről csak érintőlegesen szólnunk, miután önálló konferencia és több monográfia témája lehetne. Előtte viszont röviden meg kell emlékeznünk még egy fémről, a higanyról, régi magyar nevén a kénesőről, amely az ércek vegyileg nem kötött arany- és ezüsttartalmának, illetve aranymosáskor a homokkal keveredett arany kinyerésének, nem kevésbé a tűzaranyozásnak elengedhetetlen kelléke volt. A higany legfontosabb érce, a cinnabarit (cinóber) hidrotermális érctelepeken, vulkáni környezetben fordul elő, így a Gömör-Szepesi-érchegységben (Dobsina), az Erdélyi-érchegységben és a Hargitán is megtalálható. Az erdélyi előfordulás viszonylagos jelentőségére utal, hogy a külföldön, így Konstantinápolyban is keresett higany bányászatát a regáléjövodelmek növelésére törekvő Bethlen Gábor az állami monopóliumok közé emelte. Itt jegyezzük meg, hogy a 16. századi átmeneti hanyatlás után a 17. század elején az erdélyi nemesfémbányászat is újbóli virágzásnak indult, és jövodelme – az aranybevételekkel együtt – fellendült, így 1602-ben az erdélyi fejedelemség kincstári bevételeinek tetemes részét képezte.³⁹

Magáról az ötvösségről – ismételtén utalva annak számtalan vonatkozására – csak néhány megjegyzést teszünk. Mindenekelőtt Holl Imre nyomán idézzük azt a régészeti leleteken és az okleveles említéseken alapuló felismerést, amely szerint egy-egy városban (pl. Budán) az ötvösök nem csak a róluk elnevezett utcában éltek, sőt ötvösökre utaló tárgyak (mindenekelőtt olvasztótégelyek) ott is előfordulnak, ahol a – rendszerint hiányos – írott anyag nem is utal rájuk.⁴⁰ A budai királyi palota előterében tevékenykedő ötvösök műhelyhulladéka az Északi előudvar feltárását elkezdő Zolnay László már az 1970-es évek elején felfigyelt.⁴¹ A palota késő középkori terjeszkedése előtt polgári telkeket rejtő területen kiásott egyik 15. századi kútban („E” telek, 81/2. kút) a Zolnay-féle ásatás-sorozat szakemberei párját ritkító, részleteiben sajnos mindmáig közöletlen műhelyleletre bukkantak,⁴² melyben eszközök, kőből finoman faragott pozitív minták, vésett díszű, részben feliratos rézlapok, töredékes, illetve félkész ötvösmunkák is szerepelnek. Az ilyen és hasonló, szintén publikálatlan együttesek elemzése és fémösszetétel vizsgálata számos új eredménnyel kecsegtet.

Ami az újabb keletű, régészeti vonatkozású megfigyeléseket illeti, a díszített késő középkori nagybronzok (harangok és keresztelőkutak) reliefjeitől a viselet tartozékai felé haladva, illetve a kun szállásterületek kiemelkedő színvonalú ötvösmunkáitól (kincsleletektől és sírleletektől) a feltételezhető

8. ábra. Zarándokjelvények. 1. Bariból származó jelvény Szent Miklós félalakjával, 13. század második fele. Esztergom-Szentkirály, szórvány; 2. Római zarándokjelvény Szent Lőrinc és Szent István vértanú félalakjával, 14. század eleje. Buda, Szent György utca, Végh András ásatása. Fotó: Benkő Elek

Fig. 8. Pilgrim's badges. 1. Badge from Bari with a half-length figure of St. Nicholas, second half of the 13th century. Esztergom-Szentkirály, random find; 2. Pilgrim's badge from Rome with half-length figures of St. Lawrence the Martyr and St. Stephen the Martyr, early 14th century. Buda, Szent György utca, excavation by András Végh. Photographs by Elek Benkő

ötvösműhelyek felé tekintve, feltűnő e viseleti elemek szoros kapcsolata a városi, céhes ötvösséggel, mely összefüggéseknek a kutatás már számos elemét felfedte.⁴³ Hasonlóképpen fontosak azok az elemzések, amelyek a nagy európai műhelyek (így az Árpád-korban a Rajna–Maas-vidék, Svábföld és Alsó-Szászország városi műhelyei, később Nürnberg) Magyarországon azonosított termékeit, ezeknek

³⁹ OBORNI 1997, 8–9.

⁴⁰ HOLL 1991a; HOLL 1991b; HOLL 1996–1997.

⁴¹ ZOLNAY 1982, 434–435.

⁴² A leletegyüttes feldolgozását végző Nagy Ildikó kézírta sajnos a mai napig kiadatlan. A lelőköri leírások ismertetését és a tárgyak rövid leírását nyújtja Benda Judit szakdolgozata. BENDA 2001.

⁴³ BENKŐ 2002, 174–175; HATHÁZI 2005, 79–83.

a hazai bronzművességre gyakorolt hatását, mindezzel kapcsolatban a királyi udvar és az előkelők reprezentációjának tárgyi következményeit érintik. Különösen figyelemreméltó az a megfigyelés, amely az Árpád-kori templomi felszerelésből származó szórványleletek vizsgálata révén a 12–13. századi limoges-i bronztárgyak hagyományos keltezését és értelmezését – amennyiben ezek a viszonylag olcsó, de tetszetős tárgyak a tatárjáráskor elpusztult egyházi felszerelés pótlására érkeztek volna Magyarországra⁴⁴ – meggyőzően módosította, és a leletek zömének idekerülését még a tatárjárás előtti évtizedekre, a 13. század első felére helyezte.⁴⁵ Érdekesesek azok a munkák is, amelyek a limoges-i ötvösműveknek, elsősorban a körmeneti kereszteteknek a hatását érintik a magyarországi termelésre; e téren – stiláris és kronológiai vonatkozásban egyaránt – a további kutatás feltétlenül indokolt.

Összefoglalásként két nyilvánvaló dolgot említünk. A régiókra bomló középkori Magyarországon az egyes települések hierarchiája szerint is eltérő tanultságú és kvalitású műhelyek sokasága értelemszerűen nem eredményezett egyenes vonalú, világos műszaki és tipológiai fejlődést. A ma még fűrészfogszerűen szaggatott folyamatok tisztázását alapvetően a módszeres régészeti kutatástól várhatjuk, új ásatások mellett annak a jelentős tárgyi anyag feldolgozásától is, amely évtizedek óta feldolgozatlanul rejtőzik a múzeumi raktárakban. Nem kevésbé fontos a Magyarországon már komoly előzményekre tekintő, szakszerű történeti szemléletében megerősödő archeometriai kutatás közreműködése és az idevágó, ebben az esetben is hatalmas volumenű külföldi kutatás tanulságainak levonása is. Mindebben a közeljövő jól irányzott szakdolgozati és doktori témaválasztásai remélhetően még sokat segítenek.

IRODALOM

- BALASSA 1973a BALASSA Iván: *Az eke és a szántás története Magyarországon*. Budapest 1973.
- BALASSA 1973b BALASSA, Iván: Randbeschlagene Holzspaten in Mittel- und Osteuropa. In: *Festschrift für Robert Wildhaber zum 70. Geburtstag am 3. August 1972*. Hrsg. von Escher, Walter – Gantner, Theo – Trümpy, Hans. Basel 1973, 1–9.
- BELÉNYESY 2008 BELÉNYESY Károly: A 15–16. század fordulóján Budán működött királyi ágyúöntő műhely régészeti hagyatéka. In: *Hunyadi Mátyás, a király. Művészet és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*. Szerk.: Farbak Péter – Spekner Enikő – Szende Katalin – Végh András. Budapest 2008, 348–350.
- BELÉNYESY 2009 BELÉNYES Károly: Ami a tűzben fogant. Kísérlet a XV–XVI. század fordulóján működő budai ágyúöntő műhely rekonstrukciójára. In: *Régészeti dimenziók. Tanulmányok az ELTE BTK Régészettudományi Intézetének tudományos műhelyéből*. A 2008. évi Magyar Tudomány Ünnepe keretében elhangzott előadások. Szerk.: Anders Alexandra – Szabó Miklós – Raczky Pál. Bibliotheca Archaeologica. Budapest 2009, 139–150.
- BENDA 2001 BENDA Judit: *A budavári palota északi előudvarának „E” telke a régészeti leletanyag tükrében*. Szakdolgozat. ELTE BTK, Régészettudományi Intézet. Budapest 2001. [Kézirat]
- BENKŐ 2002 BENKŐ Elek: *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelőmedencéi* (Medieval Bells and Bronze Baptismal Fonts of Transylvania). Budapest – Kolozsvár 2002.
- BENKŐ 2004 BENKŐ Elek: *Kolozsvár magyar külvárosa a középkorban* (Die ungarische Vorstadt von Klausenburg im Mittelalter). Kolozsvár 2004.
- BENKŐ 2005 BENKŐ, Elek: Mittelalterliche Bronzegegenstände aus Siebenbürgen. *Ungarn-Jahrbuch* 27 (2005) 1–15.
- BENKŐ 2005–2006 BENKŐ, Elek: Die karolingerzeitliche Glockengußgrube von Zalavár (Komitat Zala, Ungarn). *Jahrbuch für Glockenkunde* 17–18 (2005–2006) 1–11.

⁴⁴ Kovács 1968, 40; Lovag 1999, 14.

⁴⁵ Kiss 2007, 65–66.

- BENKŐ 2006 BENKŐ Elek: Bronzöntés a középkori Esztergomban. In: *Memoriae tradere. Tanulmányok és írások Török József hatvanadik születésnapjára*. Szerk.: Füzes Ádám – Legeza László. Budapest 2006, 91–100.
- BENKŐ 2007 BENKŐ Elek: A pilisi apátság régészeti kutatása. In: Hervay Ferenc Levente – Benkő Elek – Takács Imre: *Ciszterci apátság Pilisszentkereszten*. Budapest 2007, 13–28.
- BENKŐ 2008 BENKŐ, Elek: Pilgerzeichenforschung und Pilgerzeichenüberlieferung in Ungarn und in Siebenbürgen. In: *Das Zeichen am Hut im Mittelalter. Europäische Reisemarkierungen*. Hrsg. von Kühne, Hartmut – Lambacher, Lothar – Vanja, Konrad. Frankfurt am Main 2008, 167–184.
- BENKŐ 2009a BENKŐ, Elek: Mittelalterliche archäologische Funde im Szeklerland. In: *Die Szekler in Siebenbürgen*. Hrsg. von Roth, Harald. Köln – Weimar – Wien 2009, 13–43.
- BENKŐ 2009b BENKŐ, Elek: Bronzeguß im mittelalterlichen Esztergom (Gran, Ungarn). In: *Varia Campanologiae Studia Cyclica*. Hrsg. von Bund, Konrad – Pfeiffer-Rupp, Rüdiger. Schriften aus dem Deutschen Glockenmuseum, Heft 6. Greifenstein 2009, 73–80.
- DEÁK 2009 DEÁK Antal András: Az esztergomi reneszánsz vízgép története. *Esztergom Évtapjai* 2009, 49–74.
- DOMOKOS 2005 DOMOKOS György: Kézműves mesterségek és szerszámaik a végvárakban (16–17. század). *Castrum* 2 (2005:2) 65–88.
- Erdélyi Okmánytár Erdélyi Okmánytár I–III. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közlése: Jakó Zsigmond. Budapest 1997–2008.
- FEKETE et al. 2005 FEKETE Csanád – HONTI Szilvia – HORVÁTH Friderika – JANKOVICH B. Dénes – KOROM Anita – KÖLTŐ László: Terepbejárások Somogy megyében 1999–2004 – Field walkings in Somogy county 1999–2004. In: *RégKut 2004* (2005) 91–120.
- GAÁL 1981 GAÁL Attila: Az ólommegmunkálás eszközei az újpálánki (Tolna megye) török palánkvár régészeti anyagában (Tools of Plumb Processing [for Lead-working] in the Archaeological Material of the Turkish Palisaded Fort at Újpálánk). In: *Iparrégészeti kutatások Magyarországon. Égetőkemencék régészeti és interdiszciplináris kutatása*. Szerk.: Gömöri János. Veszprém 1981, 143–148.
- GERE 2003 GERE László: *Késő középkori és kora újkori fémleletek az ozorai várkastélyból* [Spätmittelalterliche und frühneuzeitliche Metallfunde aus dem Burgkastell von Ozora]. Opuscula Hung 4. Budapest 2003.
- GEREVICH 1983 GEREVICH, László: Ausgrabungen in der ungarischen Zisterzienserabtei Pilis. *Analecta Cisterciensia* 29 (1983) 281–310.
- GEREVICH 1984 GEREVICH László: *A pilisi ciszterci apátság* (Die Zisterzienser Abtei von Pilis). Szentendre 1984.
- GEREVICH 1985 GEREVICH, László: Ergebnisse der Ausgrabungen in der ungarischen Zisterzienser-Abtei Pilis. *ActaArchHung* 37 (1985) 111–152.
- GÖMÖRI 1985 GÖMÖRI János: Az iparrégészet aktuális kérdései a középkorkutatásban (Aktuelle Fragen der Industriearchäologie in der Mittelalterforschung). In: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai*. Szerk.: Fodor István – Selmeczi László. Budapest 1985, 389–406.
- GÖMÖRI 1994 GÖMÖRI János: A 9–10. századi vaskohászat. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács László. Budapest 1994, 259–269.
- GÖMÖRI 2000 GÖMÖRI János: *Az avar kori és Árpád-kori vaskohászat régészeti emlékei Pannoniában*. Sopron 2000.
- HATHÁZI 2005 HATHÁZI Gábor: *Sírok, kincsek, rejtélyek. Híres középkori régészeti leletek Kiskunhalas környékén* (Gräber, Schätze, Rätsel. Berühmte mittelalterliche archäologische Schatzfunde in der Nähe von Kiskunhalas). Kiskunhalas 2005.
- HECKENAST 1961 HECKENAST Gusztáv: A feudáliskori magyarországi vaskohászat historiográfiája. *TSz* 4 (1961) 123–129.

- HECKENAST 1978 HECKENAST Gusztáv: Középkori vaskohászatunk levéltári források alapján. *Bányászati és Kohászati Lapok. Kohászat* 111:3 (1978) 97–105.
- HECKENAST 1980 HECKENAST Gusztáv: A vashámor elterjedése Magyarországon, 14–15. század (The Spread of the Furnace with Water-driven Bellows in Hungary in the 14th–15th Centuries). *TSz* 23 (1980) 1–29.
- HECKENAST et al. 1968 HECKENAST Gusztáv – NOVÁKI Gyula – VASTAGH Gábor – ZOLTAY Endre: *A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban*. Budapest 1968.
- HOLL 1987 HOLL, Imre: Zinn im spätmittelalterlichen Ungarn I. *ActaArchHung* 39 (1987) 313–335.
- HOLL 1991a HOLL Imre: Középkori városi topográfia és a kézműves műhelyek (Die mittelalterliche städtische Topographie und die Handwerksstätte). In: *Régészet és várostörténet tudományos konferencia. Pécs, 1989. március 16–18.* Szerk.: Uherkovich Ákos. Dunántúli Dolgozatok (C) Történettudományi Sorozat 3. Pécs 1991, 33–38.
- HOLL 1991b HOLL, Imre: Mittelalterliche Goldschmiede in Buda. Handwerk und Topographie. *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich* 7 (1991) 79–91.
- HOLL 1994–1995 HOLL Imre: A középkori kések mesterség. Régészeti adatok az ausztriai és nürnbergi kések elterjedéséhez (Messererhandwerk im Mittelalter. Archäologische Angaben zur Verbreitung der österreichischen und Nürnberger Messer). *ArchÉrt* 121–122 (1994–1995) 159–188.
- HOLL 1996a HOLL, Imre: Zinn im spätmittelalterlichen Ungarn II. *ActaArchHung* 48 (1996) 241–260.
- HOLL 1996b HOLL Imre: Óöntők a XV. századi Sopronban (Die Zinngießer in Sopron /Ödenburg/ im 15. Jahrhundert). In: *Tanulmányok Csatkai Endre emlékére*. Szerk.: Környei Attila – G. Szende Katalin. Sopron 1996, 71–88.
- HOLL 1996–1997 HOLL, Imre: Marktplätze und Handwerker. Entwicklungstendenzen in Sopron im Spätmittelalter. *ArchÉrt* 123–124 (1996–1997) 7–15.
- HOLL 2000 HOLL, Imre: *Funde aus dem Zisterzienserkloster von Pilis*. Budapest 2000.
- HORVÁTH 2000 HORVÁTH, István: Gran (Esztergom) zur Zeit Stephans des Heiligen. In: *Europas Mitte um 1000 I–II. Ausstellungskatalog*. Hrsg. von Wiczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart 2000, II.: 576–580.
- HÖMBERG 1983 HÖMBERG, Wolfgang: *Der norddeutsche Bronzemörser*. Stuttgart 1983.
- JAKÓ 1957 JAKÓ Zsigmond: Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron (Renaissancezeitliche Wohnungseinrichtungen in Klausenburg). In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk.: Bodor András – Cselényi Béla – Jancsó Elemér – Jakó Zsigmond – Szabó T. Attila. Kolozsvár 1957, 361–393.
- JENA 2008 JENA, Ralf: Die Entwicklung des mitteleuropäischen Bronzemörser bis ins 18. Jahrhundert. *Guss im Wandel der Zeit* 13 (2008) 9–17.
- KISS 2007 KISS Etele: Ötvösség és fémművesség Magyarországon a tatárjárás idején. In: *A tatárjárás 1241–42. Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Múzeum*. Szerk.: Ritoók Ágnes – Garam Éva. Budapest 2007, 60–68.
- KISZELY 1981 KISZELY Gyula: A magyarországi vaskohászati történetírás és a kohászati muzeológia múltja, jelene és jövő feladatai. *Bányászati és Kohászati Lapok. Kohászat* 114 (1981) 196–202.
- KOVALOVSZKI 1992 KOVALOVSZKI Júlia: A pálos remeték Szent Kereszt-kolostora. Méri István ásatása Klastrompusztán (Das Kloster zum Heiligen Kreuz der Pauliner Einsiedler. Ausgrabung von István Méri in Klastrompuszta). *CommArchHung* 1992, 173–207.
- KOVALOVSZKI 1993 KOVALOVSZKI Júlia: Árpád-kori bronzöntő műhely Feldebrőn (Arpadenzeitliche Bronzegießerei in Feldebrő). In: *Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk.: Valter Ilona. Budapest 1993, 87–98.
- KOVALOVSZKI 1994–1995 KOVALOVSZKI, Júlia: Bronzeschmelzofen und Gießerei aus der Arpadenzeit (Visegrád, Feldebrő). *CommArchHung* 1994–1995, 225–254.

- KOVÁCS 1968 Kovács Éva: *Limoges-i zománcok Magyarországon*. Budapest 1968.
- KUBINYI 1984 KUBINYI András: Városi vízellátási problémák a középkori Magyarországon. *TSz* 27 (1984) 636–643.
- LAUNERT 1990 LAUNERT, Edmund: *Der Mörser. Geschichte und Erscheinungsbild eines Apotheken-gerätes. Materialien – Formen – Typen*. München 1990.
- LOVAG 1999 LOVAG, Zsuzsa: *Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen National-museums*. Budapest 1999.
- MIHÁLY 2004 MIHÁLY János: Vasművesség a Kis-Homoród völgyében, a kezdetektől a XIX. századig. *Areopolisz* 4 (2004) 6–19.
- MIKLÓS 2005 MIKLÓS, Zsuzsa: Spätmittelalterliches Eisendepot aus dem mittelalterlichen Marktflecken Decs-Ete. *ActaArchHung* 56 (2005) 279–310.
- MRT 5 HORVÁTH István – H. KELEMEN Márta – TORMA István: *Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás*. Szerk.: Torma István. Magyarország régészeti topográfiája 5. Budapest 1979.
- MÜLLER 1975 MÜLLER, Róbert: Die Datierung der mittelalterlichen Eisengerätfunde in Un-garn. *ActaArchHung* 27 (1975) 59–102.
- MÜLLER 1980 MÜLLER, Róbert: Die bosnische Sense. *ActaArchHung* 32 (1980) 437–442.
- MÜLLER 1982 MÜLLER Róbert: *A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővas-kortól a törökkor végéig I–II.* (Die Entwicklung der eisernen Agrargeräte in Un-garn von der Späteisenzeit bis zum Ende der Türkenherrschaft I–II.). ZGy 19. Zalaegerszeg 1982.
- MÜLLER 1985 MÜLLER Róbert: A középkori vaseszközök kutatása (Die Forschung der eiser-nen Geräte). In: *Középkori régészetiink újabb eredményei és időszertű feladatai*. Szerk.: Fodor István – Selmeczi László. Budapest 1985, 427–441.
- MÜLLER 2000 MÜLLER Róbert: A középkor. In: *A középkori magyar agrárium*. Szerk.: Bende Livia – Lőrinczy Gábor. Ópusztaszer 2000, 27–44.
- NAGY 1977 NAGY, Emese: La datation des pierres sculptées d'après les traces d'outils. In: *La formation et le développement des métiers au Moyen Âge (Ve–XIVe siècles)*. Publ.: Gerevich, László – Salamon, Ágnes. Budapest 1977, 107–119.
- OBORNI 1997 OBORNI Teréz: *Erdély pénzügyei és pénzügyi kormányzata a 16. század közepén*. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest 1997.
- PARÁDI 1976 PARÁDI Nándor: A nyáregyháza-pusztapótharaszti sarlólelet (Der Sichelfund von Nyáregyháza-Pusztapótharaszt). *FolArch* 27 (1976) 171–182.
- PATAY 1989 PATAY Pál: *Corpus campanarum antiquarum Hungariae. Magyarország régi harangjai és harangöntői 1711 előtt*. Budapest 1989.
- SZABÓ 1954 SZABÓ György: A falusi kovács a XV–XVI. században (Der Dorfschmied im 15.–16. Jahrhundert). *FolArch* 6 (1954) 123–145.
- SZEMÁN 1994–1995 SZEMÁN Attila: A gyalári (Ghelar) bányászszerszámok keltezéséről (Über die Datierung der Bergwerkzeuge von Gyalár /Ghelar/). *CommArchHung* 1994–1995, 255–265.
- SZENDE 2008 SZENDE László: Középkori kézművesség. In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Szerk.: Kubinyi And-rás – Laszlovszky József – Szabó Péter. Budapest 2008, 199–228.
- SZŐKE 1982 SZŐKE Mátyás: Harang öntőforma köpenyrészének töredékei Visegrádról. In: *Művészet I. Lajos király korában 1342–1382*. Kiállítási katalógus – István király Múzeum, Székesfehérvár. Szerk.: Marosi Ernő – Tóth Melinda – Varga Livia. [Budapest] 1982, 317–324.
- SZŐKE – BUZÁS – GRÓSZ 2009 SZŐKE Mátyás – BUZÁS Gergely – GRÓSZ Zsuzsanna: Konrád mester visegrádi nagy harangja és a középkori iglói harangöntő műhelye (Master Conrad's Big [Great] Bell in Visegrád and the Bell Foundry Workshop in Igló). In: *Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára*. Szerk.: Tüskés Anna. Budapest 2009, 111–116.
- TAKÁCS 1970 TAKÁCS Lajos: A magyarországi rövid kaszák történetéhez (Zur Geschichte der Kurzstielsensen in Ungarn). *Ethnographia* 81 (1970) 187–220.

- TAKÁCS 1980 TAKÁCS Lajos: Miért „boszniai” a kétfelé vágó kasza? (Why is the Two-way /Double-edged/ Scythe Called ‘Bosnian’?). *AgSz* 22 (1980) 26–29.
- TEMESVÁRY 1961 TEMESVÁRY Ferenc: Kulcstípusok és zár-mechanismusok fejlődése a XV. században (Entwicklung der Schlüsseltypen und Schließmechanismen im 15. Jahrhundert). *FolArch* 13 (1961) 151–177.
- VÁLYI 1997 VÁLYI Katalin: Árpád-kori harangöntő gödör és bronzolvasztó kemencék a szeri monostor udvarán (Arpadenzeitliche Glockengießgrube und Bronzeschmelzöfen im Hof des Klosters von Szer). *MEFÉ – StudArch* 3 (1997) 381–414.
- VÁLYI 1999 VÁLYI Katalin: Glockengußanlage und Bronzeschmelzöfen im Hof des Klosters von Szer vom Anfang des 13. Jahrhunderts. *CommArchHung* 1999, 143–170.
- VASTAGH 1972 VASTAGH Gábor: Metallurgische Folgerungen aus den Ausgrabungsfunden der Eisenverhüttung des XI.–XII. Jh. *ActaArchHung* 24 (1972) 241–260.
- VERŐ 2002 VERŐ Mária: Spätmittelalterliche Erntaufbecken in Nordungarn: in der Zips und in Bartfeld. *ActaHAHung* 43 (2002) 113–190.
- VINCZE 1957 VINCZE István: Magyar szőlőmetszőkések és metszésmódok (Die ungarische Rebmesser und Schnittarten). *NÉrt* 39 (1957) 71–101.
- VINCZE 1971 VINCZE István: Történeti-néprajzi összehasonlító vizsgálatok a kelet-európai szőlőkultúra körében. *Népi kultúra – Népi társadalom* 5–6 (1971) 310–314.
- ZOLNAY 1982 ZOLNAY László: *Az előtörténet Buda – Buda aranykora*. Budapest 1982.

METAL PROCESSING IN THE MIDDLE AGES

Elek Benkő

The complex subject-matter of the above survey has required for some time already a treatment of monograph length. Such a treatment has been impeded not only by part-findings that are divergent, partly unpublished and partly inaccessible, but also by the fact that the key to numerous problems surrounding metal-ore mining and metal processing in historical Hungary must be sought outside the boundaries of the present-day country.

Our starting point will be the processing of iron, and, briefly, issues to do with smelting. As regards the archaeological side of research, excavations have made clear in broad outline the typology and approximate chronology of furnaces for the period extending from the Avar age until the end of the Árpadian era. Developing in the course of the last decades, furnace typology today extends only to the western and northern territories of the country, with the overwhelming part of it encompassing the period from the Avar age until the middle of the Árpadian era.

Perhaps the greatest white spot in the research is the manner of the transition to the processing of iron in the Late Middle Ages using water power. The characteristic, waterwheel-driven installation in this last-mentioned period was the ironworks, where the smelting of the ore and the forging of the iron thus produced took place. Among the reasons for the spread of new techniques may be mentioned the decline in the body of royal retainers encompassing the furnace operators and smiths that can be traced from the second half of the Árpadian age (a similar process took place in Poland and Bohemia also), the exploitation of new iron deposits, and significant changes in the organisation of the work and in technology. The two elements in this process most readily apparent from the sources are, firstly, the appearance of settlers arriving from outside the borders of medieval Hungary (examples are German miners speaking a Bavarian dialect in the Göllnitz/Hnílec valley [Slovakia] and ‘Saxon’ immigrants in the Zips/Spiš region also Slovakia) from the second half of the thirteenth century, along with a new highly important technical detail, the use of water power in iron smelting (crushing ore, driving bellows, forging), and secondly the appearance of ironworks in Hungary in the fourteenth century. The most important antecedent for this, the use of water power in ironworks, researchers have deduced in the final analysis from the technical culture of the early French

Cistercian monasteries. In support of this last theory (which is thought likely in research internationally but which even today is only vaguely underpinned by archaeological finds that are easily dateable and easily interpretable), research in Hungary can as yet contribute only a few finds. Among these may be mentioned the fourteenth–sixteenth-century ironworks of the Pilis Cistercian monastery founded in 1184, and also an excavation at Jósvalő in which remains of a waterwheel-driven ironworks mentioned as early as 1399 have been uncovered. Researchers suppose that this facility, which processed iron ore from Rudabánya, may have been a transitional type between the Árpadian-era furnaces that produced lumps of iron and the pit types of the Late Middle Ages.

As regards the territory of today's Hungary, the systematic processing of iron tools and implements made in the framework of urban mass production in the Late Middle Ages still requires a great deal of work, although this began long ago. From the methodological point of view, presentation of the knife-maker's craft and of knife production stands out. Through analysis of master's marks, this extends beyond the investigation of forms to the issue of relations between guilds and the division of work between them, trade, sales, and the local assembly and copying of imported knives. It is certain that interdisciplinary investigation of many additional products mass-produced in iron foundries and supplied with a master's mark (axe-heads, hatchets, hoes, sickles, etc.) would be highly instructive.

Since the precious-metal and copper deposits of medieval Hungary fall outside the borders of the present-day country, the historical circumstances of their exploitation are much better known to us than the archaeological finds that can be brought into connection with them. An important lesson of the historical data is that the mining of precious metals in Hungary, which developed around the year 1200 and which acquired European significance, linked the economy of the country in an increased way to the western economic world, whose centres were Venice and Bruges. To this activity was added copper mining, from the mid-thirteenth century. A concomitant of this process, which reached its height in the Late Middle Ages, was the appearance of capitalist enterprise, which in our case was signified by the interests of the Thurzó family in Besztercebánya/Neusohl/Banská Bystrica and later by the mining and smelting company in the same town that came into existence with the joining of the Fuggers of Augsburg in 1495. Overseeing copper production in Besztercebánya, the Thurzó–Fugger consortium established a factor's office in Buda, from where roads led to Transylvania, Vienna and Venice. Of course, Buda's role in the copper trade dates back much earlier, since the 1255 schedule for the market charges of the new town, which possessed the right to stop goods, also mentions copper, among many other metals.

In the case of Esztergom, one of Hungary's royal centres during the Árpadian era and its most important ecclesiastical centre (it boasted approximately thirty-five ecclesiastical institutions), it is reasonable to assume that in order to supply churches (and also to produce bronze artefacts for secular use), workshops engaged in casting were established as early as the dawn of the Árpadian age. This assumption has been supported by recent research and also by the reinterpretation of earlier excavations (e.g. identification of a bell-casting site from the early Árpadian era). Of Esztergom's bronze artefacts, outstandingly significant was the rood-screen grille in St. Adalbert's Cathedral. Destroyed during the Turkish period, this served as a model in 1525 during the design of the grille for the Chapel of St. Sigismund in Cracow Cathedral.

In Buda, of especial importance are the high-quality fragments of cast bronze found among the remains of the Church of St. Sigismund, and finds from the bell and cannon foundry excavated on what is today Szent György tér. This last site can be identified with a late fifteenth-century cannon-founding workshop, where remains of two smelting ovens, of casting pits used for the making of cannon and bells, and of fragments of clay moulds have come to light. The smelting ovens were already not the crucible furnace type known from the Árpadian era (e.g. at Visegrád), but reverberatory furnaces each with a fire-tunnel, chimney and basin from which the metal could be drawn off that were suitable for the smelting of substantially larger quantities of ore.

Similarly important is the still-continuing archaeological research in Sárospatak, on the site of a cannon foundry established by György Rákóczi I, prince of Transylvania (1630–1648).

Recently, a number of detailed publications have come out in Hungary on two high-standard categories of work by medieval casters of bronze: bells and baptismal fonts. Especially noteworthy from the archaeological point of view is the continual increase in the tally of casting pits and of remnants of moulds for bells and baptismal fonts (Diósgyőr, Esztergom, Feldebrő, Pusztaszer, Visegrád, etc.). A particularly important find is a bell-casting pit found next to the Church of St. Adrian in ninth-century Zalavár; this case counts as very early even in a European context. Very significant are the finds from a fourteenth-

century casting pit excavated near the Salamon Tower in Visegrád (among them fragments of bell and baptismal font moulds): lettering and decoration details surviving on the fragments cast light on the connections between the king (Louis I) and the royal centre at Visegrád on the one hand and the early period of the fourteenth–fifteenth-century casting site at Igló/Neudorf/Spišská Nová Ves in the Zips district on the other. So far accorded only minimal emphasis in the research, another group of finds, late medieval bronze mortars and three-footed bronze vessels, has grown in size in recent times with many pieces being published.

Similarly to the casting of bronze, pewterworking, too, was a characteristically urban craft, the existence of which can be evaluated as one of the indicators of urbanisation. Another common element of these two branches of metalworking was that their practitioners were comparatively few in any one town. Consequently, during the Middle Ages they did not gather together in a particular street and, before the Early Modern Age, did not found their own firm or religious association, instead coming together for such purposes with other metalworkers of the town in question. According to the Hungarian written sources, they were respected masters with a larger income. Alongside the products of larger Hungarian towns where pewterers were employed (Buda, Sopron, and Kolozsvár/Klausenburg/Cluj-Napoca, Segesvár/Schässburg/Sighişoara, Romania, etc.), imported pieces primarily from Silesia (Breslau/Wrocław, Neisse/Nysa, Poland) but also from Vienna, Salzburg and Nuremberg reached the Hungarian market.

A special instance of pewterwork is represented by the pilgrim's badges produced by the thousand from tin-lead alloy that were sold in places of pilgrimage and in the larger churches. Happily, these are starting to appear among Hungarian archaeological finds also.

Mercury was indispensable for the extraction of the free gold and silver content of ores and no less so for fire-gilding. Its most important ore, cinnabarite (cinnabar), could be found in the Gemer-Spiš Ore Mountains (Dobsina), in the Transylvanian Ore Mountains and in Harghita. The relative importance of its occurrence in Transylvania is shown by the fact that Prince Gábor Bethlen (1613–1629), who was attempting to increase the princely revenues, made the mining of mercury, which was in demand abroad also (e.g. in Constantinople), one of the state monopolies.

As regards goldsmith's work, it has emerged that in a particular town goldsmiths did not all live in the street named after them, since artefacts (primarily crucibles) indicative of goldsmiths have been found in places whose written sources make no reference to goldsmiths. Workshop waste of goldsmiths active on the area in front of the royal palace in Buda was observed by László Zolnay as early as 1970, when he began the excavation of the north outer court. In one of the fifteenth-century wells excavated on the area containing burghers' plots before the expansion of the palace in the Late Middle Ages, a highly important workshop find came to light which, unfortunately, has not yet been published in detail. In this were discovered tools, positive moulds finely carved from stone, sheet copper with chased embellishment and partly with inscriptions, and goldsmith's work in the form of fragments or semi-finished products.

Regarding a significant number of the reliefs on late medieval bells and baptismal fonts, it has come to light that they are impressions made with particular artefacts, first and foremost metal embellishments found on the attire of the leading strata. Following this observation, recent research has established a close connection between the outstanding goldsmith's work (treasure trove, burial finds) on the Cumanian territories in Hungary and urban, guild-based goldsmith's work. Similarly important are those analyses which touch upon products from the great European workshops that have been identified in Hungary, and the influence exerted by these pieces on bronze art in Hungary. Especially noteworthy is the observation which, by investigating the scattered finds deriving from ecclesiastical artefacts from the Árpadian era, convincingly modified the traditional dating and interpretation of the twelfth–thirteenth-century Limoges bronze artefacts (namely that these relatively inexpensive but pleasing artefacts reached Hungary as replacements for the church pieces destroyed at the time of the Tatar invasion). It dated the great majority of the finds to the decades before the Tatar invasion, namely to the first half of the thirteenth century. Interesting, too, are those works which touch upon the influence of Limoges goldsmith's work, first and foremost processional crosses, on production in Hungary; in this area further research is in any event warranted, in relation to style and chronology alike.

KÖZÉPKORI KÁLYHACSEMPÉK MAGYARORSZÁGON XI.* CÍMERES REPRESENTÁCIÓ

Holl Imre

A tanulmány a késő középkori kályhák által képviselt reprezentáció heraldikai vonatkozásait és ennek a különböző korszakokra jellemző, sokszor eltérő megoldásait és okait tárgyalja. Ennek során a 14. század második felétől az 1500 körüli évekig terjedő időszakot tekintjük át, ehhez a képanyagban a legjellemzőbb kályhacsempéket választottuk ki.¹ A külföldi feldolgozások nagyon gyakran támaszkodnak a különféle motívumok, ikonográfiai témák összehasonlítására az anyag bemutatásakor. Itt nem ezt követjük: a hangsúly inkább a különböző társadalmi helyzetű megrendelők-tulajdonosok szerinti csoportosításra esik; azt vizsgáljuk, mennyiben befolyásolta ez a heraldikai megoldást, milyen címereket szerepeltettek a megrendelők.

A címer a középkorban közvetlen utalás az egyes személyekre, legyen az az uralkodó vagy a nemesség egyik tagja; más esetekben mint egy város vagy egy céh jelképe jelenik meg. Sok esetben, főleg külföldön, az ország vagy a tartomány címere (függetlenül annak mindenkori urától) önmagában is használatos volt, nálunk viszont gyakrabban fordul elő olyan összetételben, ami a király személyére-nemzetségére utalva az országcímet személyes címerre teszi. A magyar címeradományoknál a 15. század elején gyakori a használat módjára történő utalás: tulajdonosa viselheti azt „háborúban, békében, csatáknál,

lovagi tornákon, lándzsa viadalokon” (1409–15), „párviadalokon” (1417), majd bővítve alkalmazását: „gyűrűkön, kárpitokon” (1428), „pecséteken” (1430), végül még „sátrakon, házain” is (1431).² Látható, hogy az elsődleges használat (fegyverzet, viselet) mellett a címet máshol is alkalmazták, amivel az tágabb jelentőséget nyert, utalt tulajdonosára, közvetve pedig a rangjára, a királyhoz fűződő kapcsolatára, a király és az ország javára tett szolgálatára, amit egyébként az adományozó levél is feltüntetett. Ezért a kályhacsempéken is a címerek személyekre utalnak, s nem egyszerű díszítőmotívumok.

A középkori Magyarország emlékegyéből – a kutatás súlypontjainak megfelelően – eddig a királyi udvar kályháit ismerjük a legjobban. Itt jelentős különbségek láthatóak a késő Anjou-kor és a Zsigmond kor udvarának kályháinál, s egészen másféle megoldásokkal találkozunk V. László idejében. Mátyás király uralkodásának utolsó évtizedeire újfajta reprezentációs példák jellemzőek. Ezt a főúri és egyházi-kolostori reprezentációt eddig viszonylag kevés emlékegyéből segítségével vizsgálhattuk, még esetlegesebb a városi leletanyag forrásértéke. Ezért az utóbbiaknál levont következtetések még nem általánosíthatóak – a leletek gyarapodásával (és a meglévő, de feldolgozatlan anyag közlése után) bizonyára más képet fogunk kapni.

* Holl Imre a magyarországi középkori kályhacsempéket és a hozzájuk kapcsolódó külföldi anyagot több egymást folytató, illetve kiegészítő tanulmányban vizsgálta, amelyeket folyamatos latin sorszámozással látott el. Ezek, mint a jelen munka előzményei, a következők: HOLL 1958; HOLL 1971; HOLL 1983; HOLL 1990; HOLL 1993; HOLL 1998a; HOLL 1999; HOLL 2001; HOLL 2002a; HOLL 2002b. (A szerk.)

¹ A terjedelmi korlátok és technikai nehézségek miatt nem törekedhettünk teljességre. A jó és részletes képanyag

az idézett feldolgozásokban található, ugyanígy a leletek pontos méretére, színére vonatkozó adatok és a kályhák teljes mintakincse. A keltezésék támpontjai is az egyes közlésekben találhatóak. A képek forrásaira nem hivatkozunk azokban az esetekben, amikor azokat saját korábbi munkáinkból vettük át.

² A címeradományozó levelek idézett szövegei: FEJÉRPATAKY 1901, 32, 40, 42, 58, 64: „vellis, papilionibus, domibus” (1431).

A KIRÁLYI UDVAR KÁLYHÁI

ANJOU-KOR

A legkorábbi címerek Nagy Lajos udvarának kályháin jelennek meg, de érdekes módon nem a legelső (az I. csoportba tartozó) kályhák, hanem néhány évvel később. A visegrádi palotából származó, Kocsis Edit által az „áttört liliomos csoportba” sorolt kályhához készültek azok a négyzetes csempék, amelyeken döntött címerpajzsban a Magyarországot jelképező vágások és az Anjou-liliomok együtt szerepelnek. Különleges megoldás, hogy e kályhán az alsó rész csempéinek egy részét egyik oldalukon kiugró szögletes sarokkal bővítették, a kályhatest sarkát hangsúlyozva. A csempéket sárgászöld, illetve sötétbarna máz fedti.³ Magam úgy véltem, ez a kályha 1366 körül már állt Visegrádon, mert két áttört csempéjéből az északi kis udvar alsó rétegéből is került elő töredék – ha teljes lebontása később is történt meg (1. ábra 1).⁴

A következő visegrádi kályhán, a Kocsis-féle „áttört struccos sisakdíszes csoport”⁵ kályháján, már jóval hangsúlyosabban szerepel az Anjou-címer: a négyzetes csempéken a vágásos-liliomos címerpajzs többféle variációban, mindig áttört kivitelben tűnik fel, a kályha felső testén pedig a magas téglalap alakú csempéken már négyféle megoldásban látható a struccos sisakdísz, alatta valószínűleg a címerpajzzsal. A csempéket mind világoszöld máz borítja (1. ábra 2–5). Magunk ezt a kályhát is még a korai készítésűek közé sorolnánk, hiszen hét típusából is kerültek elő töredékek a legkorábbi rétegekben. Öt típus közülük a kápolnaterasz korai, 3. rétegéből származik, mely réteg a kápolna építését megelőzve, vagy akkortájt, a planírozás miatt került oda. Ez volt az első kályha, amelynél a csempék túlnyomó részén a király címere szerepelt.

Két későbbi kályhán is előfordult a döntött címerpajzs általánosan használt megoldása (1. ábra 6–7).⁶ Az egyiken, továbbá egy másik, kisméretű csempén

újfajta motívum tűnik fel: kettős csúcsíves árkádok és fiálék alkotta mezőkben a teljes sisakdíszes címer, sötétzöld, illetve barna mázzal (1. ábra 7). Az utóbbi csempéből egy példány már a visegrádi Fő téren álló Mátyás-szobornál került elő, 14. századi rétegből – távolsága miatt ez talán egy visegrádi városi házból származik.

Az időben ezeket követő, késő Anjou-kályha sok példányban készült Budán és Visegrádon az udvar számára, de – mint a következőkben látni fogjuk – más helyeken is kimutatható. Csempéinek túlnyomó többségén (kivéve a legfelső, áttört mérműves darabokat) címet, vagy pajzs nélkül címeralakokat láthatunk. Külön-külön szerepelnek rajtuk az Anjou-liliomok, az ország címeréből a hasítások, a kettős kereszt; a felső kályhatesten a döntött címerpajzs, a sisakdísz önmagában, illetve egy teljes címer a kettős kereszttel (2. ábra).⁷ Ezek a (III. csoportba sorolt) kályhák plasztikai kivitelük jó minőségével, dekorativitásával tűnnek ki az egész anyagból. Ráadásul sokszínűségüket is most először tudták elérni, különböző színű (sárga, sárgásbarna, borsózöld, olívazöld, sötétzöld), de az azonos típusoknál is váltakozva alkalmazott mázakkal. A teljes egészében sokszínű kályha a címeres reprezentáció legszebb megoldása volt, úgy véljük, Nagy Lajos király uralkodásának utolsó éveiből. Ez a kályha a következő fél évszázadra nézve is meghatározó jelentőségű volt, mert példát adott több, ezt követő udvari műhelynek is, amelyek a felépítésben, illetve a heraldikai motívumok elhelyezésénél azonos elveket követtek.

ZSIGMOND KOR

A korszak elejének kályháját az újabb visegrádi feldolgozás határozta meg.⁸ Felépítésének rendszere és színezése az Anjou-kor végének folytatását jelenti, bár kevesebb színnel: fűzöld, néha sárgás-, illetve barnászöld vagy sötétbarna mázzal. A kályha legfelső része jóval többféle mérműves csempéből állt, mint a korábbiak, egyes típusok egészen egyéni megoldásúak. Ritkábbak a heraldikai elemek: az alsó kályhatesten egy szép plasztikájú álló sas, alul két koronával (Brandenburg, vagy a római királyi sas? – Vencel király 1396-ban nevezi ki Zsigmondot német-római helytartónak). A másik csempén szintén pajzs nélkül álló oroszlán látható (Luxemburg – 3. ábra 2). Sabján Tibor rekonstrukcióján (a későbbi Zsigmond kori kályhák rendszerét átvéve) a felső kályhatest legalsó sorában állhattak a

³ Kocsis – Sabján 1998, 13, 32. kép.

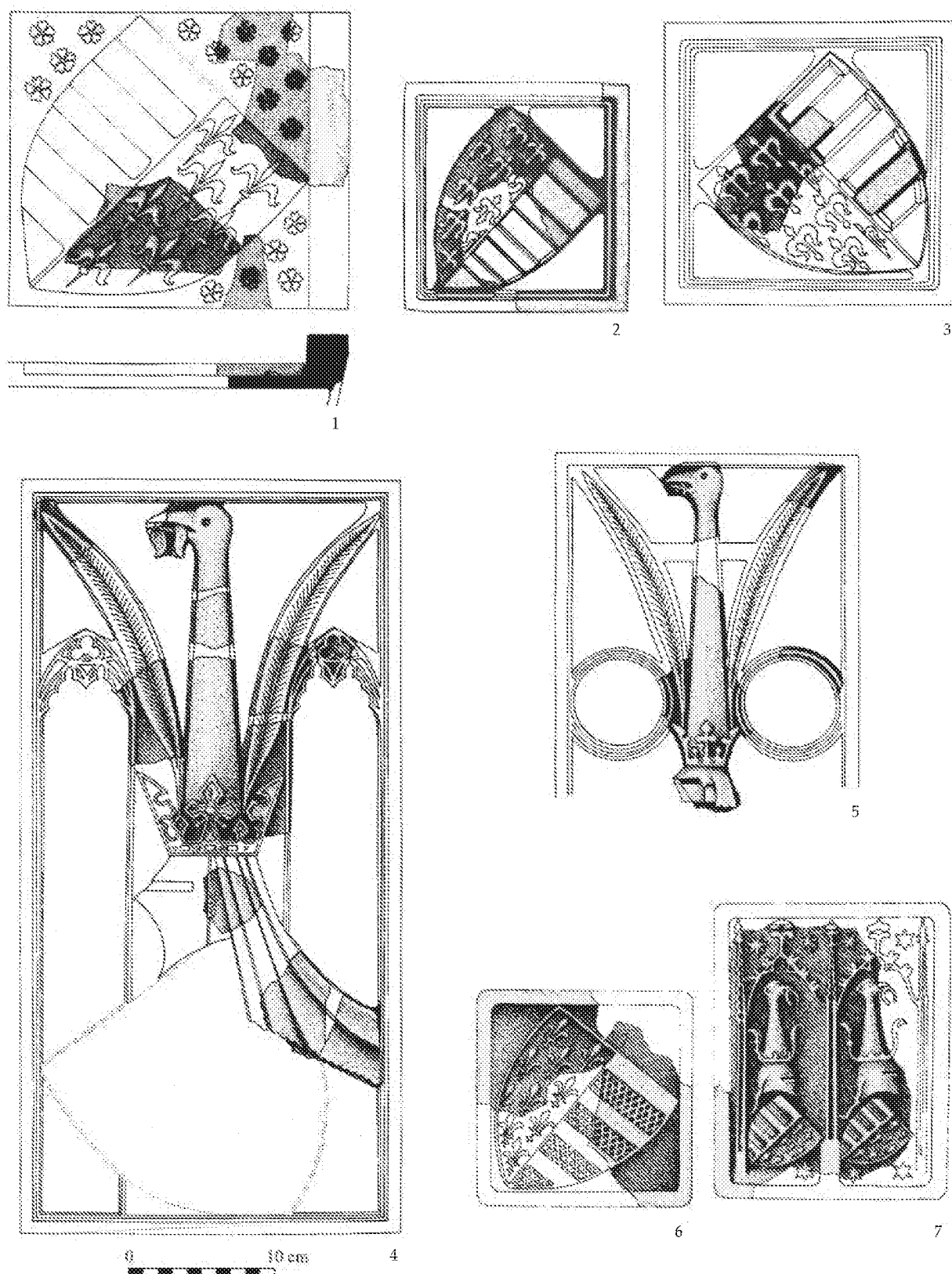
⁴ Holl 2007. Az Anjou-kor kályháinak új keletését, régészeti és numizmatikai adatait itt tárgyaltam. Ez a meghatározás vonatkozik a következő visegrádi kályhára is. A lelőhelyadatok: Kocsis – Sabján 1998, 51–52: 2. és 4. típus, 53–54: az „áttört struccos csoport”: 1., 1/A., 3., 4., 5/A., 6. és 7. típusokból a korai rétegekből.

⁵ Kocsis – Sabján 1998, 15–16.

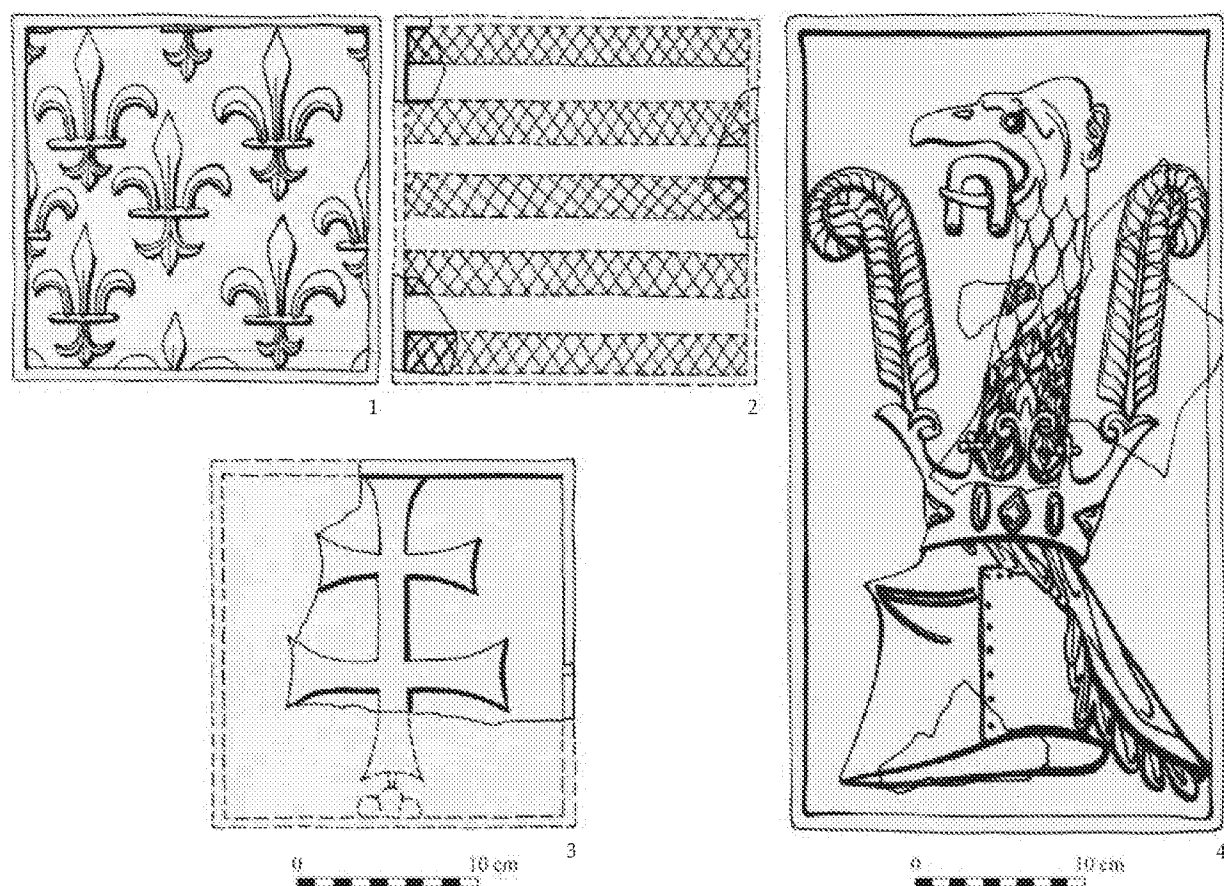
⁶ Kocsis – Sabján 1998, 16–17, és 48. kép, 50. kép, 52. kép.

⁷ Holl 1990, 59–63. Címeralakok és mesteralakok pajzs nélkül is szerepelnek például zászlón, vagy a ruházaton már a 13. századtól.

⁸ Kocsis – Sabján 1998, 22–27, 81–103. kép.

1. ábra. Anjou-kori kályhák címerai, Visegrád. KOCSIS – SÁBJÁN 1998 nyomán
 Fig. 1. Arms of stoves from the Angevin period, Visegrád, after KOCSIS – SÁBJÁN 1998

2. ábra. Késő Anjou-kori címeres csempék, Buda
Fig. 2. Tiles with arms, late Angevin period, Buda

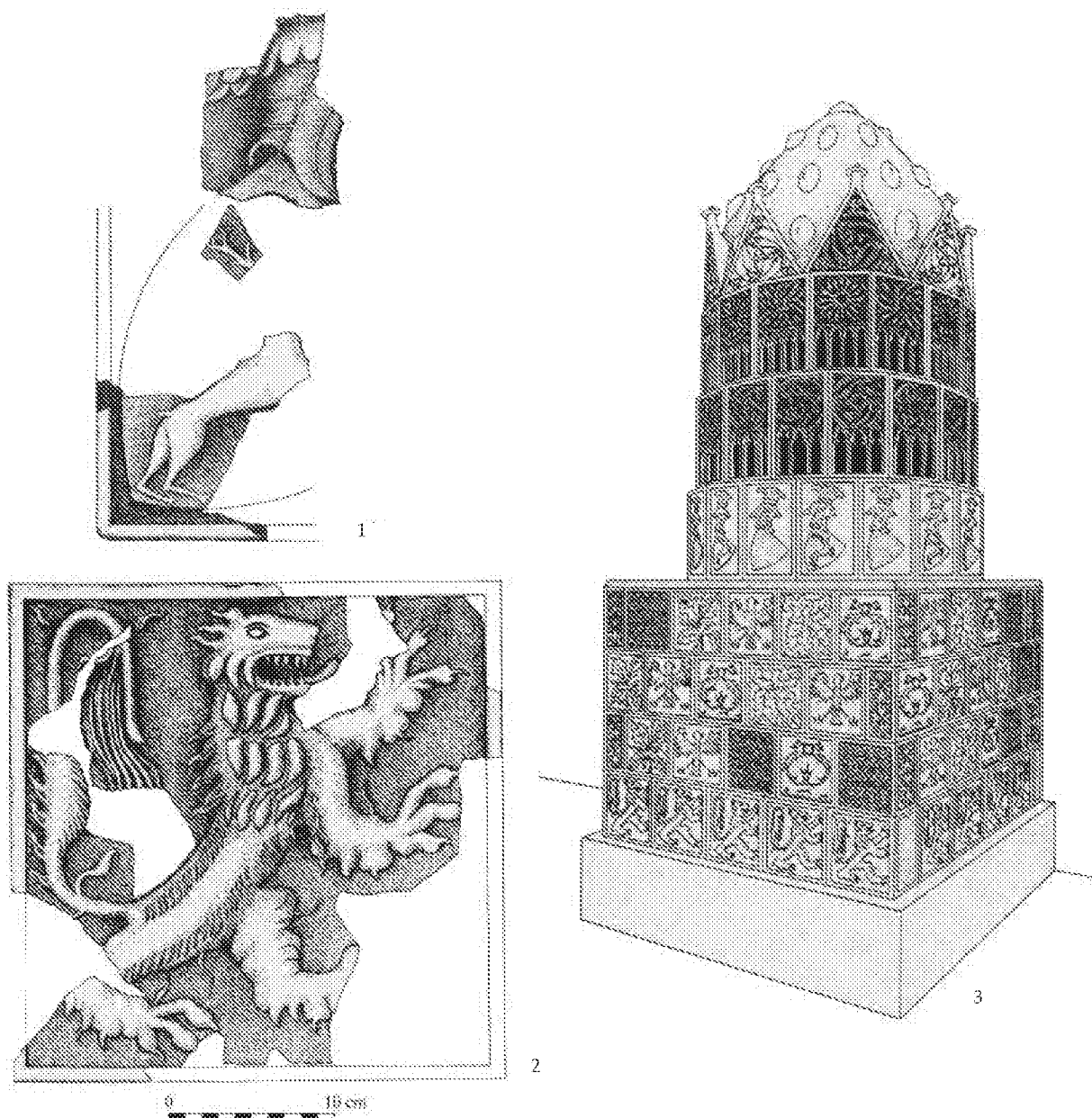
nagyobb címeres csempék, így a szarvasos példány is; a szarvasos címer (3. ábra 1) valószínűleg Himfi Benedek veszprémi püspöké lehetett (1380–1387). A magam részéről ide sorolnék egy másik címeres töredéket is: a félhold fölötti csillagot ábrázoló címer Jánki Demeter későbbi veszprémi püspökhöz (1387/91–1395/98) köthető. Kocsis Edit ezt a csempét korábbra keltezte,⁹ de Jánki Demeter püspökségének évszámai ide helyezik. Elképzelhető, hogy Benedek püspök címere azért szerepelhetett a kályhán, mert 1387. március 31-én ő koronázta meg Zsigmondot,¹⁰ Demeter püspök pedig a királynő kancellárja volt. Sajnos mindkét címeres csempéből csak kevés töredék maradt, viszont a kétféle sisakos töredék kétféle címerre utal. Ezen a kályhán a reprezentáció

új felfogását láthatjuk: a király személyére az alsó rész címerállatai utalnak, de felül már két, vele közeli kapcsolatban álló főpapé látható – talán a még bizonytalan királyi hatalom egyházi-főúri támogattságának megerősítéseként (3. ábra 3).

Jelen munkánkban nem lehet tárgya minden kronológiai kérdés és műhely meghatározása, mégis a címerhasználat eltérő megoldásai és ezek feltételezett időrendi különbségei miatt e kérdésekre is ki kell térnünk. A visegrádi „kora Zsigmond kori nagycsempés kályha” (3. ábra 3) és az általunk I. csoportnak elnevezett csempék két különböző műhelye, úgy látszik, rövidebb ideig párhuzamosan működött. A visegrádi korai kályhát 1387 után, de még 1398 előtt állíthatták fel. Budán ezt követte az I. csoport első kályhája (4. ábra 1–2) 1400 körül vagy előtt. Ezen alkalmazták először Zsigmond négyelt címerét a sasokkal, valamint kiemelt helyen Eberhard püspök teljes címerét. Utóbbit e korai időben azért tartjuk indokoltnak, mert a király hatalmának biztosításában már zágrábi püspöksége (1397–1406) idején tevékeny (fegyveres) része

⁹ Kocsis – Sarján 1998, 70. kép. Az Anjou-kori III. csoport-hoz köti e töredéket. A csoport technológiai kivitele hasonló az ezt követő kora Zsigmond kori csempék egy részéhez.

¹⁰ Török 2006, 20.

3. ábra. Kora Zsigmond kori kályha, 14. század vége, Visegrád. KOCSIS – SABJÁN 1998 nyomán
Fig. 3. Stove from the early Sigismund period, late 14th century, Visegrád, after KOCSIS – SABJÁN 1998

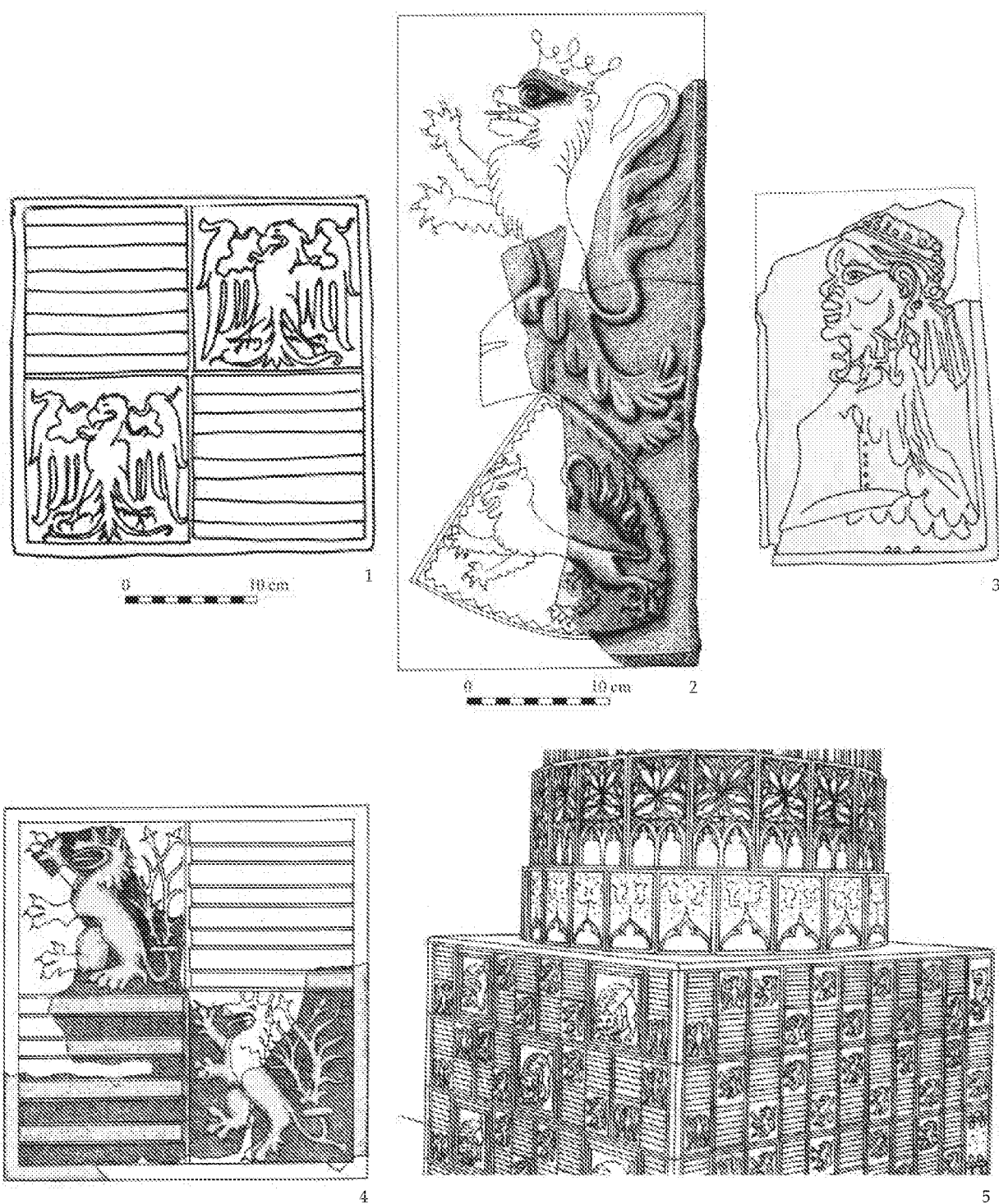
volt.¹¹ A kályhák motívumkincsének bővítésére – a címereknél a cseh oroszlánnal (ahogy az aranyforintokon és dénárokon is¹²) – néhány év múlva került sor: a visegrádi Fellegvárban már egy ilyen

kályha állt (4. ábra 4–5). A műhely új budai kályhája 1405 körül – az udvar átköltözését követően – már teljes pompájában állhatott, és 1408 után a Sárkányrend jelképével bővült (6. ábra 1, 3). Ettől kezdve

¹¹ A korábbi keltezészt már indokoltam: HOLL 2002a, 360. A címer stílusa is a korábbi időre mutat. Szerencsen János sisakdíszes csempéjének változatáról: HOLL 2002a, 362.

¹² Zsigmond 1401 decemberétől új titkos pecsétet használt, 1402 elején már megkapta a cseh helytartóságot – így jelenik meg pecsétjén a cseh oroszlán (KUMOROVITZ 1937, 38–39.). Ezért téves csupán cseh királysága kezdetére

tenni, ahogy régen véltem. Az egyszerű négyelt címer a cseh oroszlánnal Budán is előfordul, barnássárga mázas töredékei két példányból maradtak meg (5. ábra). Lelőhelyeik: Nagyudvar, 6. réteg, amely viszonylag korai és késői leleteket egyaránt tartalmazott. Azonos négyzethálóban 1390–1424 és 1430–1437 közötti érmek, valamint egy I. Ulászló-dénár jelzi a pusztulás korát.

4. ábra. 1–3. Kályhacsempék Zsigmond király, Eberhard püspök és a Szerecsen család címerével 1400 körül, Buda. 4–5. A kályha egyik változata, Visegrád, Fellegvár. Kocsis – SABJÁN 1998 nyomán
 Fig. 4. 1–3. Stove tiles with the arms of King Sigismund, Bishop Eberhard and the Szerecsen family, c. 1400. Buda. 4–5. One version of the stove, Visegrád, Citadel, after Kocsis – SABJÁN 1998

5. ábra. Zsigmond király négyelt címere.
Buda, palota, 1402 után
Fig. 5. Quartered arms of King Sigismund,
Buda, Palace, after 1402

változnak a királyt támogató befolyásos személyek címerai a kályhán: feltűnik Cillei Hermanné, míg a korábbiak (Eberhard püspök, Szerecsen János kamaraispán) lassan elmaradnak, így a leletanyagban is ritkábbak. Az I. csoport műhelye az 1410-es években még dolgozott, új oromcsempéje huszitaellenes témájával az 1408–1415 közötti időszak csehországi eseményeivel függhet össze.¹³

A visegrádi korai kályha után a Fellegvárban mintegy tíz év múlva ugyanez a műhely új kályhát állít. A Duna-parti palota kályhájával összevetve számos újfajta csempével bővítették a mintakincset, ráadásul egy új, nagyobb, 33 cm magas csempeméretet vezettek be. Ugyanakkor a színskála egyszerűsödik: a korábbi, legalább nyolcféle árnyalat helyett csak három maradt, de ezek között is a sötétzöld dominál.¹⁴ Kétféle új címer jelenik meg, és mindkettő a királyra utal: négyelt címerpajzs a cseh oroszlánokkal, illetve ugyanez a Sárkányrenddel körbevéve (7. ábra 1–2). Ezek a korszak hasonló címeréhez képest nagyon eltérő stílusúak és nem érik el a műhely korábbi alkotásainak szép megoldását. A műhely a régi csempesorozatból egyedül az álló oroszlán figuráját vette át. Feltűnő és nagyon ritka bővítés itt a sárkánytest vállára helyezett kis kettős kereszt címerpajzs. Ez tulajdonképpen megismétlése az ezen a kályhán először megjelenő „Szent György és a sárkány”-jelenetnél is használt magyar címeres pajzs-

nak, egyben logikus kapcsolatot jelent a sárkány legyőzőjével és a Sárkányrend alapításának vallásos indoklásával (az alapítólevél is említi Szent György kereszties jelvényét). Egyébként a budai I. csoportnál is szerepelt a Szent György-viadal, mégpedig olyan hagyományos részletező-elbeszélő kompozícióval (a felső sarokban a királylánnyal), amellyel később az V. csoport kályháján is találkozunk.¹⁵ A visegrádi Fellegvár sárkányrendes csempéjét később, kisebb méretben, helyenként merevebb, átmintázott részletekkel másolták (Buda, Visegrád, Vértesszentkereszt).¹⁶

A korai visegrádi műhely és a budai I. csoport műhelyeinek 1398 előtről az 1411-es évekig bővülő mintakincse nagymértékben befolyásolta a későbbi kályhások tevékenységét: a dekoratív kompozíciók, a nagy, mérműves csempék és a címerek változatai jellemzőek a későbbiekben is. A régi mintaképek átalakítva, vagy csak egyszerűen lemásolva kerülnek a további kályhákra. Ezekből csak néhány jellemző típus képét, illetve rajzát adjuk itt (5–9. ábra).

A nyéki műhelyként meghatározott II. csoport esetében már több új technológiai megoldást vezettek be, például az angób használatát a máz alatt és a mezzamajolika mázat a fehér szín elérése érdekében. Ugyanakkor viszonylag kevés új címerkompozícióval jelentkeznek. Ilyen a nagy címeres csempék egyik típusa (6. típus), ahol új figurális elem a címerpajzsot alul, kétfelől tartó két ülő alak, felül pedig mérműves keretelésben két félalak. A királyi címeren kívül most csak egy főúri tűnik fel: a Kusalyi Jakcs családé (János és Mihály székely ispánok 1427–1431 között, Dénes pedig váradi püspök 1427-től). A családból leginkább Kusalyi Jakcs László személyére gondolhatunk a nyéki műhely éveiben: 1413–1414-ben udvari lovag, 1416-ban Zsigmond

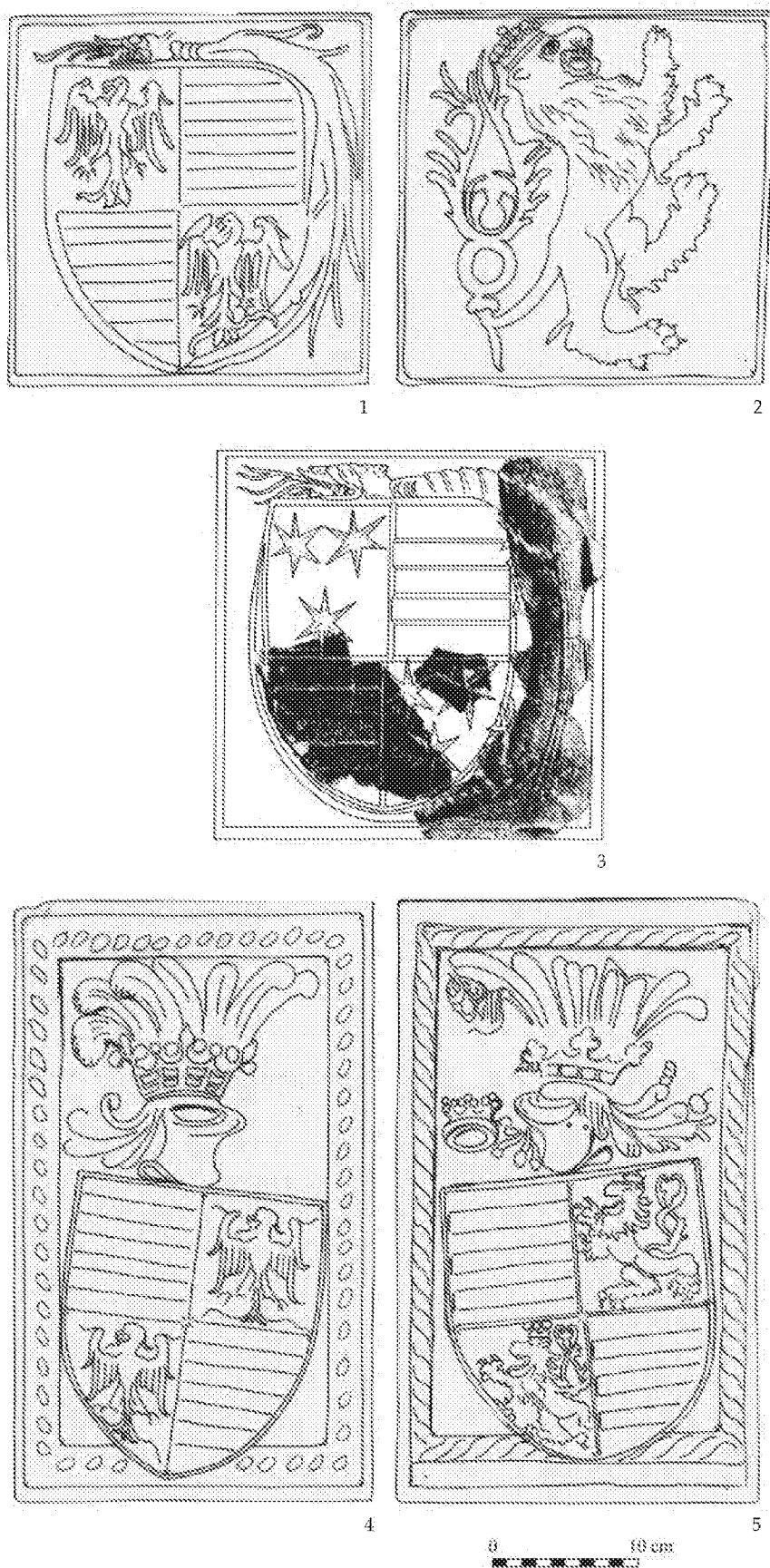
¹³ HOLL 1971, 116. kép, 164–166.

¹⁴ Kocsis 2006, 126–129. A kályha rekonstrukciója: 23. ábra (Sabján Tibor munkája). A palotai korai kályha keltezését e feldolgozásban Kocsis Edit későbbre helyezte (Kocsis 1999, 22.), magam azonban a korábbi keltezést tartom valószínűbbnek. Ezt támaszthatja alá a lelőhely is: a kályhát még az udvar Budára költözése előtt rendelkeztek. A szarvasos Himfi-címertörödének csokoládébarna mázas, ez a szín fordul elő a 2B, 4., 13., 14., 18. és 21. típusnál is. E ritka szín alátámasztja a korai kályha csempéinek összetartozását és a régi időrendi besorolást.

¹⁵ HOLL 1990, 23. és 28. kép, 81.

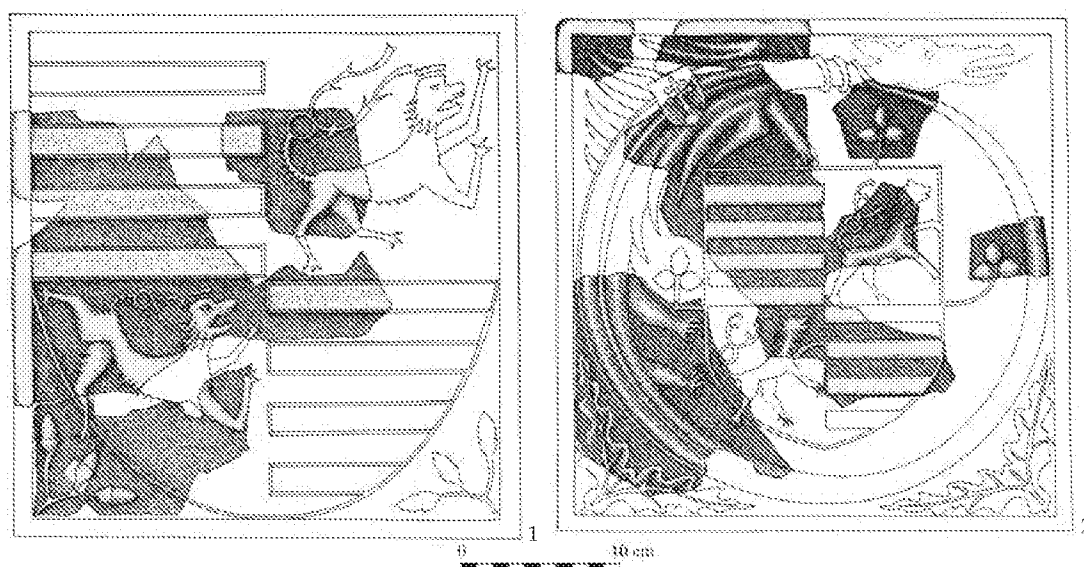
¹⁶ A relatív időrendre utalnak a motívumátvételek a korai visegrádi kályha képeiből: összefont nyakú sárkányok, makkos-tölgylevelés (?) motívumok. Ezekre már Kocsis Edit is utal, de ide sorolható a háromszögű oromcsempe is. Ezek megváltozva (tehát nem lenyomatként) bekerülnek az I. csoport kompozíciói közé, illetve későbbi műhelyek témái között is felhasználták őket.

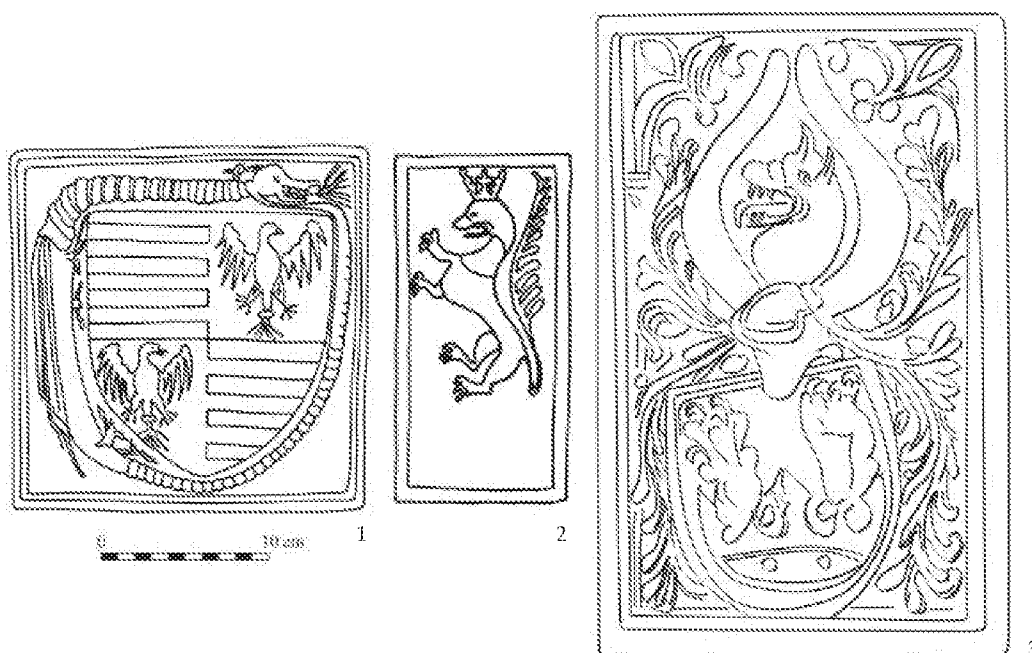

6. ábra. 1, 3. Címerek a Sárkányrenddel bővítve, 1408 után. 4–5. Az I. csoport udvari műhelyének címerai, 1402 után; Buda, palota

Fig. 6. 1, 3. Arms augmented with the Order of the Dragon, after 1408. 4–5. Arms from the court workshop producing the Group I tiles, after 1402; Buda, Palace

7. ábra. 1–2. Zöld mázas csempék, 1408 után, Visegrád, Fellegvár. Kocsis 2006 nyomán
Fig. 7. 1–2. Green-glazed tiles, after 1408, Visegrád, Citadel, after Kocsis 2006

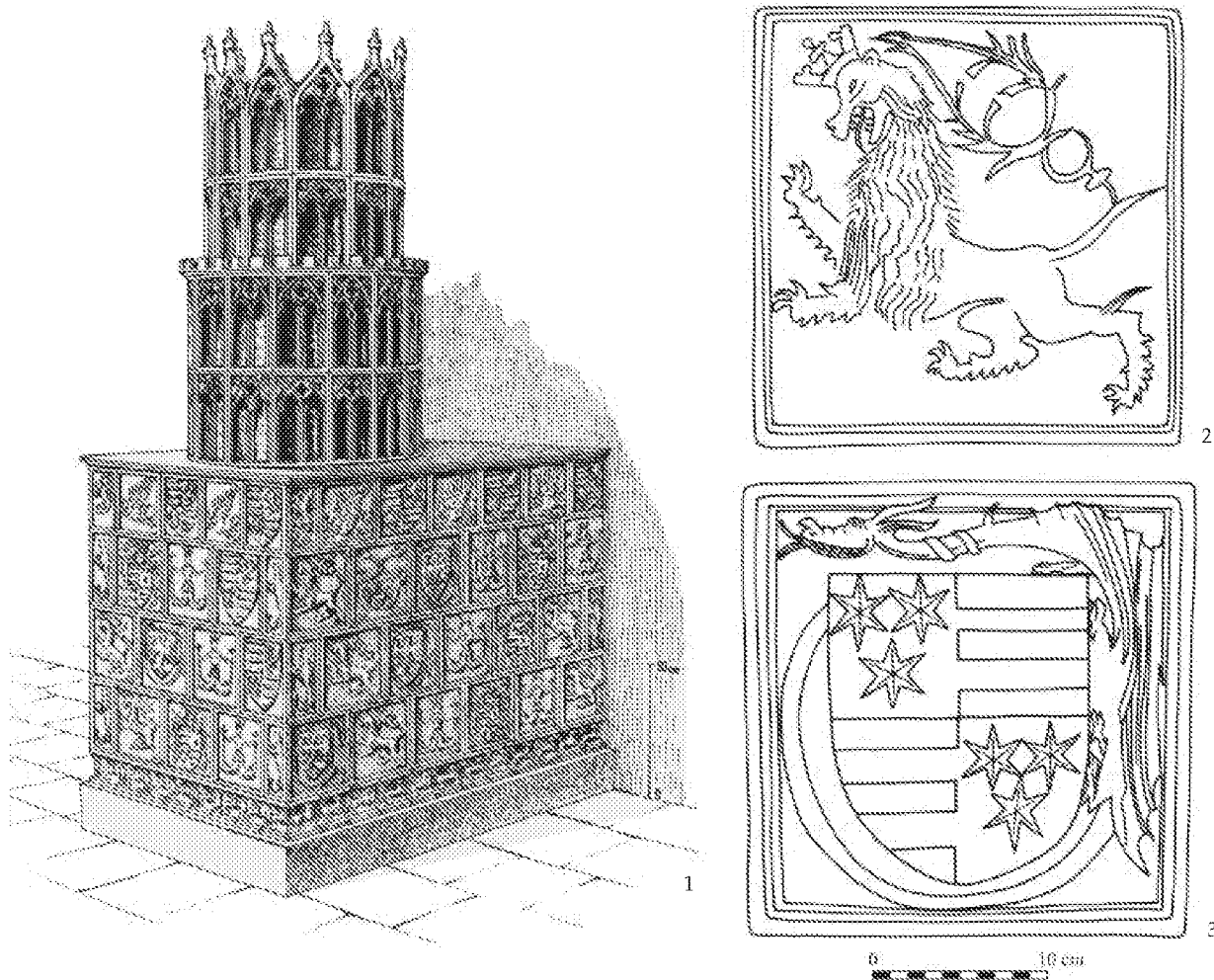
8. ábra. Címerek a II. csoport kályhájáról. 3. A Kusalyi Jakcs bárók címere, 1415–1425. Buda, palota
Fig. 8. Arms from a stove in Group II. 3. Arms of the Kusalyi Jakcs barons, 1415–25. Buda, Palace

többszöri szolgálata jutalmaként három dalmáciai szigettel ajándékozta meg, ráadásul udvari kapcsolatai is szorosak, bizalmas viszonyban állt a királlyal, Cillei Borbálával is (8. ábra 3).¹⁷ Az egyik

budai kályhán ennek a címeres csempének négy eltérő színű változata szerepelt, talán nem is csupán egy személyre, hanem a több generáción keresztül udvari szolgálatban álló, bárói rangra emelkedő

¹⁷ A csempe címerének meghatározása: HOLL 1984a, 112. Ekkor még Dénes püspök személyére utaltam. A család részletes ismertetését adja: EMŐDI 1996; itt figyelemztet arra, hogy nem szükségszerű csak Dénes püspök

személyére gondolni és emiatt a nyéki műhely tevékenységét a 20-as évek végéig kitolni (uo., 72. jegyzet). A családi címerben szereplő bölényszarv, farkasfej és medve-mancsok szerintem erdélyi vadászatok trófeái.

9. ábra. 1–2. A IV. csoport rekonstruált kályhája és egyik csempéje, 15. század első harmada.

3. Cillei Hermann gróf címere, 1432–1437, Buda, palota

Fig. 9. 1–2. Reconstructed stove from Group IV and one of its tiles, first third of the 15th century.

3. Arms of Count Hermann Cillei, 1432–37, Buda, Palace

családra utalva.¹⁸ (Ez eddig az egyetlen ilyen darab a nagy címeres csempék között!)

Az alsó kályhatesten ugyanakkor csak Zsigmond sárkányrendes címere szerepel (ez tükörkép-utánérzés a korábbi csempe alapján), illetve a luxemburgi oroszlán fél sarokcsempéként (8. ábra 1–2), ez utóbbinak is korábbi előzményei vannak.

A későbbi kályhák közül a IV. csoportban találkozunk újonnan mintázott, eltérő stílusú címerrel. Ilyen a Sárkányrend jelvényével körbevett

sas, valamint a sisak a cseh címer sasszárnyával (ez már másolat, eredetiből csak töredékeket ismernek). Ide tartozónak véltem a Cillei-címet, felette sisakdísszel. Az I. csoport álló cseh oroszlánját itt felváltja egy dekoratív rajzú, ugró cseh oroszlán, ugyancsak pajzs nélkül (9. ábra 2).

A korszak legvégének kályhája megint csak eltérő stílusa és szép plasztikája alapján különíthető el. Úgy véltem, Zsigmond folyamatos távolléte befolyásolhatta azt a mozzanatot, hogy míg a kályha felső részén Zsigmond nagy, sisakdíszes-sárkányrendes címerét láthatjuk, alul három főúri címer tűnik fel: a Cillei családé, Pálóczi György érseké (1423-tól) és egy ismeretlen sárkányrendes főúré, akinek a Szántai Lack és a Paczali Peres családjából kombinált címere csak 1431-től képzelhető el.¹⁹ Ez időben az országos tanács kormányoz, élén Pálóczi György érsekkel

¹⁸ Emődi 1996. Részletesen tárgyalja a családtagok rangját (a 14. század végétől öt várat birtokolnak), így például Mihály 1415-ben Zsigmond követe a spanyolországi udvaroknál.

¹⁹ Az V. csoport, a 2. típus címere: Holl 1990, 83, 33–34. kép.

(1430-tól 1434-ig). Ilyen kályha állt a budai palotán kívül a nyéki kastélyban és az óbudai királynői várban, de csempék vidékre is eljutottak.

***

A korszak udvari címerhasználatának emlékeit összegezve jellegzetes, a változó évtizedekhez kapcsolódó gyakorlatot láthatunk. Az első években inkább csak Zsigmond családi címeralakjai (Brandenburg, Luxemburg) szerepelnek; a koronákkal párosított egyfejű sas esetleg a német-római helytartói rangra utal. Az országot jelképező vágások és a kettős kereszt még hiányzik. Kiemelt helyen találjuk a király, illetve Mária királynő személyéhez közel álló két püspök címerét. Ezután, 1400 körül már egy másik egyházi személy (Eberhard püspök) szerepel, ismét utalva a királyi hatalom támogatójára, de ezen a kályhán már egyesül a király és az ország jelképeként a négyelt címer (a korábbi sasokkal, később párosulva a cseh oroszlánnal, 4. ábra). 1408-tól kezdve jelenik meg Cillei Hermann gróf címere, hogy aztán végigkísérje az egész korszak kályháit, jelezve a király mellé álló liga (és mindvégig elismert főúri rokon) befolyását. Valószínűleg 1415 után egy időre egy további bárói család címere is feltűnően kiemelt helyen szerepel (8. ábra 3). Végül, a Zsigmond kor utolsó évtizedében a királyi címeren kívül az országtanács érseki vezetője és két főúr (az egyik most is Cillei Hermann, †1435, a másik egy azonosíthatatlan személy) címere kap helyet.

Az egész folyamat e kor változó politikai hátterére utal a címeres reprezentáció megoldásaival. Ezt a történészek nagyobb írott forrásanyag alapján már megállapították: Zsigmond uralkodása során „új embereket emelt maga mellé a kormányba, ami azzal járt, hogy a régiek rendre kiszorultak belőle”.²⁰ Az első években a liga és a király harca (1398–1403), majd a királyhű liga (1404–1437) szerepe jellemzi ezt a korszakot.²¹ Emlékanyagunk ezen belül néha olyan személyekre is utal, akiknek szerepét eddig kevésbé vizsgálták (a Kusalyi Jakcs család, az ismeretlen sárkányrendes lovag). Kérdés, hogy vajon csak a csempeanyag hiányossága miatt nem találkozunk több vezető rangú báró címerével.

V. LÁSZLÓ KORA

Ez a korszak, bár gazdag emlékanyagot nyújt – hiszen ide köthető az ún. lovagalakos kályha – mégis számos, különböző módon magyarázható kérdést vet fel. Ezek jórésze a címerhasználattal is összefügg. Ennek okai a politikai-dinasztikus helyzettel

kapcsolatosak. Habsburg László herceg, gyámságából erőszakkal kiszabadítva, hogy alattvalói kérését kielégítse, váltakozva három helyen is tartja székhelyét (Bécs, Buda, Prága), kifejezve ezzel is öröksége (az osztrák hercegség, a Magyar és Cseh Királyság) súlypontjait. Azonban a hozzá köthető kályhák címerai nem egészen felelnek meg ennek: a csempék kisebb-nagyobb címerai a Habsburg-házi hercegek szokása szerint más fejedelemségekre is utalnak, melyek birtokáról a hercegek nem mondtak le.²²

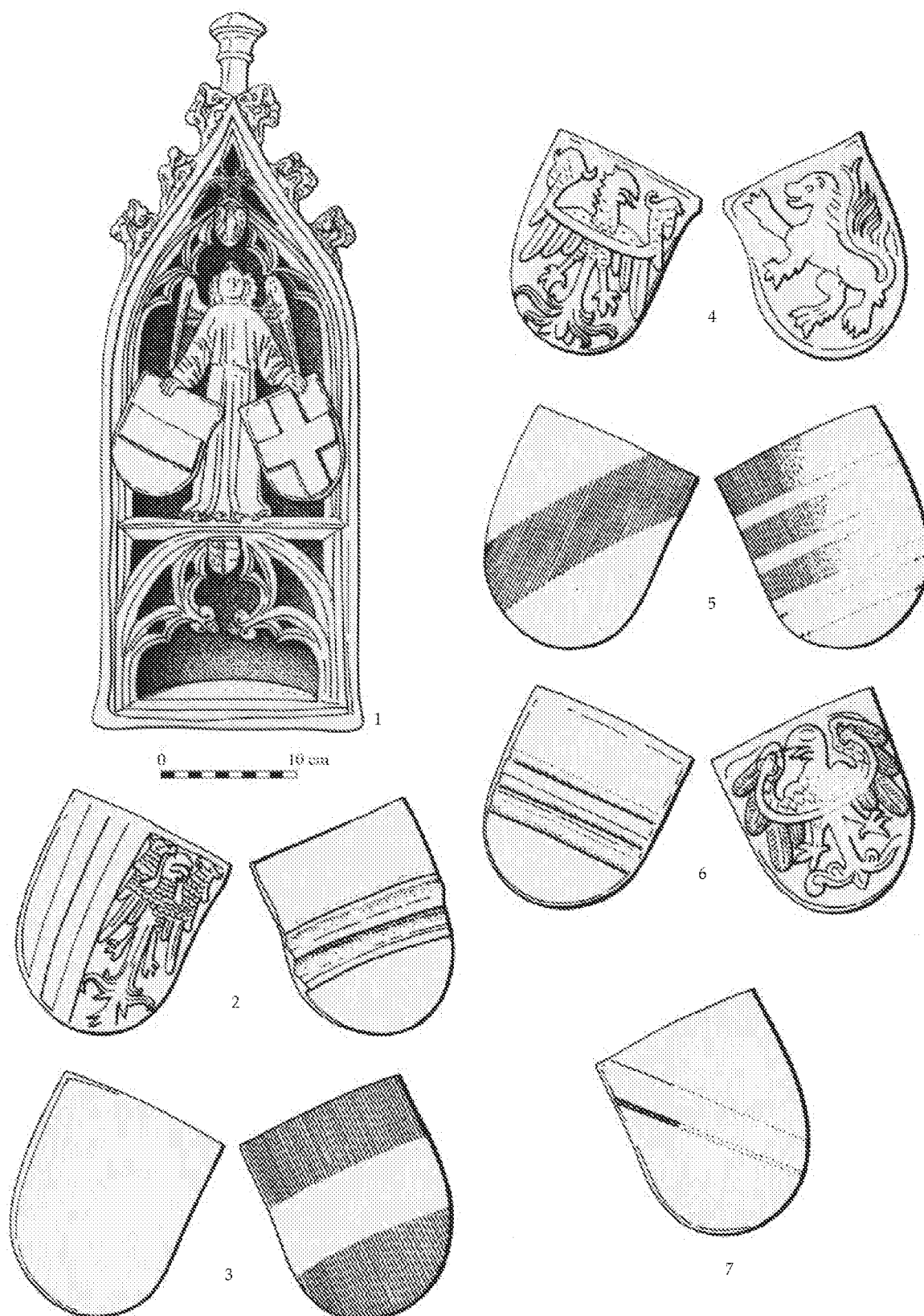
Az egyes csempék kisebb címerai a következők: a mérműves díszű csempék konzoljain Habsburg és Stájerország, az oromcsempén alul Karintia, legfelül sas (Tirol?), egy sarokcsempe konzolján talán Morvaország címere látható. Ezekhez képest hangsúlyosabban, nagy méretben tűnik fel az oromcsempe angyalának kezében Ausztria, Felső-Ausztria és Bécs város vörös alapon mintázott pólyája (egy esetben festve, máskor plasztikusan, zöld mázzal, 10. ábra 1–3). Egy pécsi másolat csempéjének angyala kezében Tirol címere és a Habsburg-oroszlán (10. ábra 4) jelzi, hogy az eredeti csempéken ez is megvolt. Tata várkastélyának kályháján festett megoldásban két címer ismerhető fel: valószínűleg Elzász (balharántpólya pirossal) és Magyarország (hét vágás váltakozva pirossal, 10. ábra 5).²³ Az ozorai várkastély kályhájának sarokcsempéjére egy másik angyalalakot ragasztottak,

²⁰ ENGEL 1987, 120.

²¹ A korszak felosztása: MÁLYUSZ 1984. Az 1387 utáni években Zsigmond kiszolgáltatottságáról (pl. 100 királyi várból 1397-re már csak 47 maradt): MÁLYUSZ 1984, 22–39. Eberhard szerepéről 1393-tól: MÁLYUSZ 1984, 47, 56–59.

²² Ezért láthatóak a legkülönbözőbb címerek majd mindegyik osztrák hercegi pecséten, pajzson, zászlón, lovon, illetve külön elhelyezett címeren. Lásd például a tirolói Zsigmond herceg lovaspecsétjét 12 Habsburg-tartomány címerével (1462), vagy 1486. évi aranytallérját már 16 címerrel. László apja, Albert korábbi osztrák hercegi nagypecsétjén többek között Pfirt, Windisch-Mark, Portenau, Elzász címere tűnik fel. Köriratában is szerepel Portenau, Pfirt, Elzász, továbbá Kyburg és Burgau is (1424). SAVA 1871, 135, Taf. V. Fig. 71. V. László Ausztria számára készült nagypecsétjén a hátlap köriratában a Burgau, Elzász grófja, Kyburg grófja címzés olvasható (1454). SAVA 1871, 142. E pecsétre hivatkoztam már korábban is: HOLL 1998b. Elzász és Kyburg címereinek harántpólyája gyakran felcserélt a 15. századi ábrázolásokon. A biztos megkülönböztetés csak a hűen ábrázolt esetekben lehetséges, ahol az alapmező alakjait, a koronákat, illetve az oroszlanokat is ábrázolták. Mindkét tartomány, illetve várósi birtok, a svájci Kyburg grófság vára a 13. századból származik.

²³ SZATMÁRI – KERTI 1986, 81, XXIII. Egy további festett címer elmosódott.

10. ábra. A lovaglakos kályha címersorozata az angyal kezében. 1–3. Buda; 4. Pécs; 5. Tata; 6. Ozora;
7. Esztergom

Fig. 10. Series of arms in an angel's hands on the 'knight stove'. 1–3. Buda; 4. Pécs; 5. Tata; 6. Ozora; 7. Esztergom

kezeiben Ausztria (plasztikusan tagolt pólya) és Tirol címere (sas, mellén a csík löherevégződéssel).²⁴ Végül az esztergomi érseki palota legutóbb közölt anyagában valószínűleg Kyburg címere bukkan fel (jobbharántpólya, 10. ábra 7).²⁵

Kivételesen azért vettük itt most számba nemcsak a királyi tartózkodás helyszíneit (Buda, Tata), hanem az előkelők kezében lévő palotákat, sőt a városok emlékanyagát is, mert jelenleg ezek segítenek a király számára készített címersorozat viszonylag teljes bemutatásához. E címereket, ahogy a Zsigmond korban is, az udvarhoz való kötődés bizonyítékeként használták. Néhány címerkép (Tirol, Elzász, Kyburg) azt bizonyítja, hogy ezeket a címereket nem sorolhatjuk Mátyás királyhoz és a korabeli hazai műhelyekhez, illetve az akkoriban készített külföldi kályhákhoz, amelyeket Magyarországra szállítottak.²⁶

A lovagalakos kályhák készítésekor az első negatívoknál még nem helyeztek súlyt a Magyar–Cseh Királyság szerepeltetésére – mintha csupán az osztrák hercegek (és Bécs városa) reprezentációja²⁷ állt volna előtérben. Később bővítették ki a címersorozatot, valószínűleg már mások igényei szerint.²⁸

MÁTYÁS KORA

A korszak első felének kályháiról elegendő ismeretünk még nincsenek. Bizonyos, hogy a csupán néhány évvel korábbi díszes kályhák még álltak, sőt, egy idő múlva még javításuk, egyes csempék pótlása is sorra került néhány megmaradt negatív segítségével. Erre a kopások miatt elmosódottabb részletek, illetve a feltűnően durvább összeillesztések mutatnak.²⁹ Valószínűnek tartom, hogy a kályha sarkára illesztett, oroszlánok által tartott címert a budai palotában és az ekkor már királyi kézbe került tatai kastélyban szándékosan letörték. Budán egy töredék 1471–1481 között már a szemétkben volt.

Az új kályhák állítása az egyes rezidenciák építéstörténetével is összefügg. Budán az 1470-es évektől már számolhatunk a késő gótikus stílusban kivitelezett átépítésekkel, az igazi fellendülést azonban csak a 80-as évek hozták. Visegrádon Nagy Lajos és Zsigmond palotájának átépítése, bővítése a nyugati, dunai oldalon 1476 után kezdődött,³⁰ a középső díszudvar körül 1484-ben folytatódott. Bármennyire is túlzó Bonfini véleménye a király házassága előtti korszak puritán jellegéről, abban nem tévedett, hogy 1476-tól változott meg az udvartartás szelleme, a király a művészeteket „nagyon istápolta”, a királyné pedig „az ebédloket és hálószobákat fényesen berendeztette”.³¹

Legkorábban a 70-es évekre tehető az a budai kályha, amelynek egyik csempetöredékén udvari tornajelenetet ábrázoltak. Felső részén az egyik címer a bajor-pfalzi négyelt tagolást mutatja. Ez kapcsolatban áll Mátyás király és a bajor udvar szövetségével.³² E szövetség egyik emléke lehet az a svájci mester által készített, külföldről hozott kályha, amelyen először találkozunk a kék-fehér majolikamázsal. Felső részén, nagyméretű csempéken a bajor és a württembergi címerek díszítették, ezért valamilyen bajor herceg megbízásából készülhetett 1469 körül, de mindenképpen még 1485 előtt.³³ Ez a kályha

²⁴ TAMÁSI 2004, Abb. 15–16. (Tévesen morva sasként.) Egy oromcsempén elmosódva sas (a pécsi másolat szerint Tirol) és Habsburg-oroszlán: Abb. 9. Más töredékeken Karintia és Bécs címere: Abb. 10–11.

²⁵ BOLDIZSÁR 2004a, V. tábla.

²⁶ Új osztrák leletek alapján számolhatunk egy, a bécsúj-helyi (Wiener Neustadt, Ausztria) várban (?) felállított kályhával (3. típus két töredéke). A III. Frigyes császár számára készített kályhán két horvátországi leletből következtetve a kétfejű sasos császári címer és Eleonóra császárné (1452–1467) címere szerepelhetett. Az ausztriai leletek: KÜHTREIBER 1999, 77, Taf. 46–47, 57. A szerző szerint technológiai eltérés figyelhető meg a budaiakhoz képest. Uo., 93–94. Úgy vélem, ilyen kályhából kevés készült, és az is már a magyarországiak első sorozatának leszállítása után, a kibővített negatívokkal.

²⁷ HOLL 1998b, 172–173, 176–177. (Bécs történelmi szerepe, a történelmi háttér adatai.) A pusztulás régészeti keltezése (HOLL 1998b, Abb. 42.) szerint az első sorozat kályháiból egy 1465 körül már megsérült vagy javításra szorult Budán.

²⁸ Azért gondolunk erre, mert az eddigi leletek szerint a magyar címer az első kályhákon csak festve látható – a tetszés szerint felhasználható üres pajzsokon. Viszont a stájerországi Schachenstein várban egy másolat kályhán (1471–1478 között) már plasztikus alakban szerepel Burgau címerével együtt. KÜHTREIBER 2003, 21, Abb. 3–4. Ez már megfeleltethető a császárnak, aki Magyarországra is igényt tartott, különösen 1458-tól. A stájer címeres másolat kronológiai bizonyíték arra nézve, hogy 1471-ben már nem dolgozott az eredeti kályhák készítő műhely, ezért csak másolatokra volt lehetőség. A 80-as évek végén készülő Mátyás-címeres kályha műhelye már nem állhatott közvetlen kapcsolatban a lovagalakos kályhák készítőjével.

²⁹ HOLL 1995, 265–268, Abb. 7, Abb. 16–17.

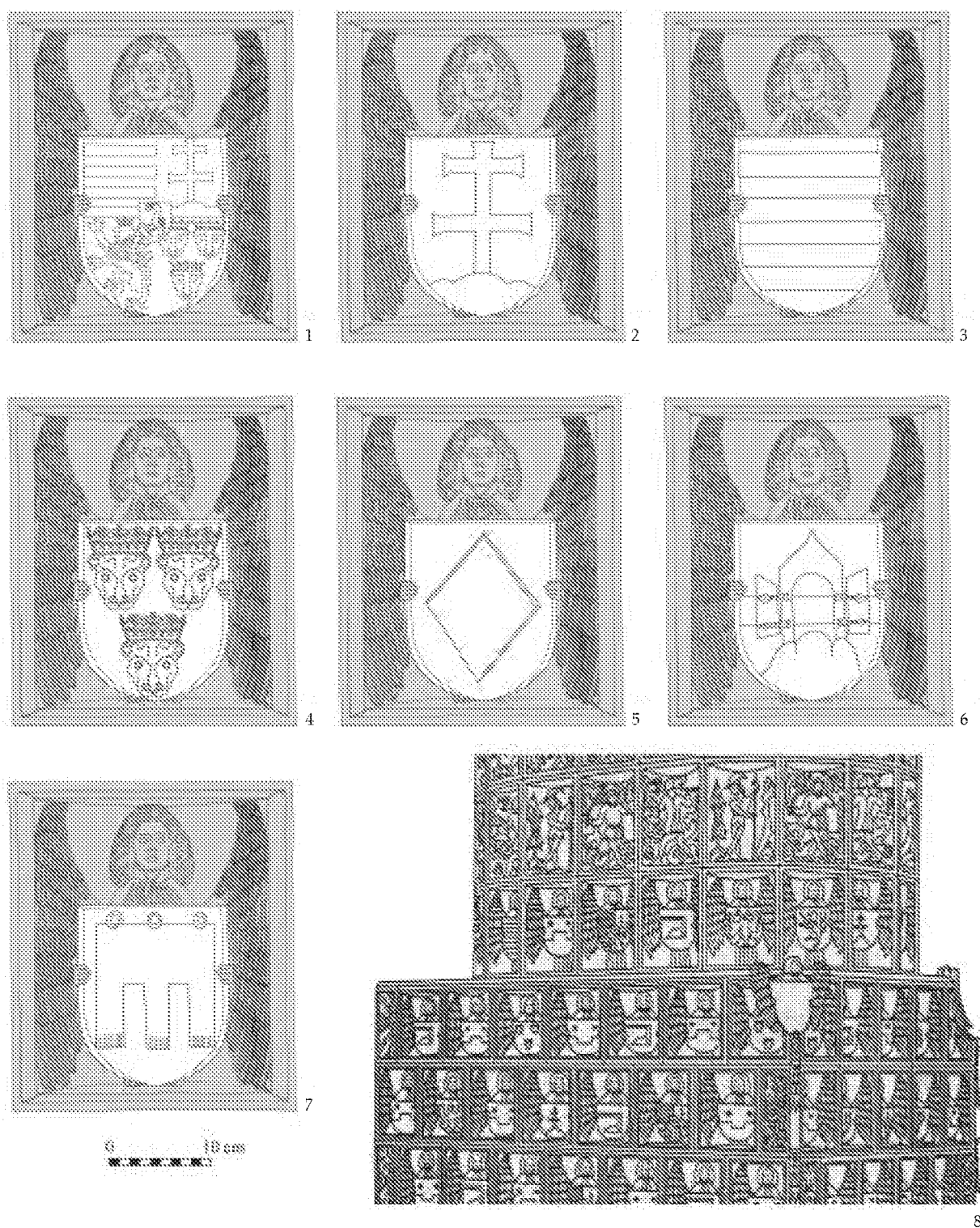
³⁰ BUZÁS – LŐVEI 2001, 17. A címersorozatos erkély valószínűleg 1478-ban készült. BUZÁS – LŐVEI 2001, 29–30.

³¹ Bonfini 1959, 298–299 (IV. decas, VII. könyv).

³² HOLL 1990, 90–91, 44. kép 3.

³³ HOLL 1983, 16–17. kép. A kályhacsempék között szereplő kétfejű sasos címet Svájcban Zürich városnak a birodalomhoz tartozása jelképeként magyarázzák. Az alsó kályhatest csempéi svájci műhelyek ismert sorozatai. Többszű példányok csak Zürichből ismertek a század közepén. Sajnos a bajor fejedelmi udvarok kályháit nem ismerjük.

11. ábra. A Mátyás-címorsorozatos kályha csempéinek címerei. 5. Grafenegg Ulrik, Sopron város kapitánya 1459-től; 6. Portenau; 7. Johann von Werdenberg augsburgi püspök, 1488; 8. kályharekonstrukció részlete, Visegrád. Kocsis – SÁBJÁN 1998 nyomán

Fig. 11. Arms on tiles from a stove with a series of arms belonging to King Matthias. 5. Ulrik Grafenegg, captain of Sopron town from 1459 on; 6. Portenau; 7. Johann von Werdenberg, bishop of Augsburg, 1488; 8. Detail of a stove reconstruction, Visegrád, after Kocsis – SÁBJÁN 1998

az udvar számára dolgozó kályhás mesterekre is hatással volt: a Háromkirályok egyikét ábrázoló csempéről egyszínű (zöld mázas) másolat készült. Sarkához Karintia címerét társították félcsempéként. 1482 vagy 1488 után készülhetett. E típus töredékei Budán és Visegrádon is előkerültek.³⁴

A korszak heraldikai reprezentációjának legszébb emléke a „Mátyás címersorozatos kályha”, amelyet a visegrádi palotában állítottak fel, de egy-egy variációja Budán és Nagyvázsony várában is állt. Az angyalalak kezében tartott, váltakozó címerekből eddig 18 ismert. Mátyás összetett ország-címerén kívül felismerhető több tartomány és ország (köztük Krajna és Stájerország) címe, utóbbiak már az ausztriai hódításra utalnak. Ezek feltüntetése kivételesnek tekinthető, nem úgy, mint az egyébként gyakran szereplő cseh, dalmát és a Lausitz-címer alkalmazása. A főrangú családok szerepeltetése itt ritka lehetett, közülük a vingárti Geréb-címer valószínűsíthető, Ernuszt Zsigmond pécsi püspök azonosítása biztos. Ulrik Grafenegg 1472-től pártolt Mátyáshoz, ezért szerepelhet itt a címe.

Sok címet mintha szándékosan elhagytak volna. Ez azért is feltűnő, mert a szélesebb körű címerhasználatához bizonyos mértékig ösztönzést, példát jelenthetett az 1477–1481 között a dunai homlokzat elé épített erkély, a kályhákénál jóval gazdagabb címersorozatával. Ott ugyanis az ország- és tartományi címerek mellett több mint egy tucat család, illetve személy címe szerepel, mint „az uralkodói hatalom heraldikai szimbólumai”.³⁵ A külföldi szövetségekre itt a bajor-pfalzi címer utal, ahogy a már említett kályhacsempéken is. A „Mátyás címeres kályha” esetében megint csak kivételes szerepet kapott Portenau (Friaul tartomány), amit Mátyás a törökök ellen védett korábban, valamint Johann von Werdenberg címe: a távoli augsburgi püspök védelmét III. Frigyeszel szemben a bajor követség kérte Mátyástól 1488-ban (11. ábra 6–7).³⁶

Az utóbb említett politikai helyzethez hasonló volt ugyanakkor a regensburgi püspökség uralma körüli viszály a császár és Bajorország között. Ekkor is megragadta az alkalmat Mátyás, hogy ellessége hátában pártfogoltat szerezzen, és egyben a bajor szövetségest támogassa. A Regensburgból ekkor szállított kályhákon³⁷ (Buda, Visegrád, Tata váraiból, palotáiból ismert) a város, a püspök és Bajorország címe látható. Más töredékes címerek közt itt Karintia címe is előfordul, tehát a magyar udvarba szállítandó kályhákra ezt is megmintázták. Az osztrák háború eredménye, a karintiai rendek békekötése Mátyással 1482-ben közismert volt, a címer nyilván erre a történeti eseményre utal.

A kályhán elhelyezett legnagyobb, az angyal által tartott címer Bajororszáé volt, ennek pajzsát töviságakból font koszorú övezi. Az volt a véleményem, hogy ez a ritka ábrázolás azzal magyarázható, hogy egy bajorországi forrás szerint Mátyás király 1472-ben „Krisztus kínszenvedése” lovagrendet alapított. Ennek jelvénye volt többek között a „koszorú, mintha három tövisből fonták volna”. E lovagrendet azonban eredetileg egy századdal előbb a francia lovag és költő, Philippe de Mézières (1327–1405) hozta létre, célja a keresztények egyesítése és a török kiűzése volt. Mátyás tehát az elfeledett rendet próbálta életre kelteni.³⁸

Ugyancsak e késői évek során szállították a Hallein-Salzburg műhelyéből azokat a vegyes mázas, művészi kivitelű kályhákat, melyekből egy-egy Buda, Esztergom és Tata palotáiba jutott. Idekerülésüket 1484–1490 közé valószínűsíti Filipecz János püspök és kancellár egy sarokcsempére helyezett címe. Más címerek csak töredékesen maradtak meg: több példányban a bajor-pfalzi ismerhető fel közülük, egy-egy esetben pedig Ausztria és Alsó-Ausztria címe.³⁹ Sajnos, csak az osztrák címer esetében tudjuk, hogy egy nagyobb méretű csempén álló páncélos alak tartja kezében, a többi elhelyezésének módját nem ismerjük.

* * *

A királyi udvar áttekintett példái változatosságuk mellett korszakonként eltérő szemléletet bizonyítanak. Az Anjou-kor második felében a kályhák, bár több különböző műhely és mester alkotásai, mégis egységesen csak az uralkodó személyét reprezentálják. A Zsigmond kor elejétől már a király és királynő egyházi támaszai, majd a főpapság és a vezető bárók egyes, váltakozó képviselőinek címerei is szerepet kapnak rajtuk,⁴⁰ így találkozunk a

³⁴ HOLL 1983, 215; KOCSIS – SÁBJÁN 1998, 169. kép.

³⁵ BUZÁS – LÖVEI 2001, 32.

³⁶ Szerepeltetésük indoklása: HOLL 1999, 317–321. A visegrádi kályha címerei: BUZÁS – LÖVEI 1993.

³⁷ HOLL 1980. Karintia címe: 11. kép 4. A kályhák leszállítása 1487–1490 között történhetett. Egy töredék szerint színes mázas csempét is készítettek.

³⁸ HOLL 1980, 40. A francia rendről: HUIZINGA 1979, 84, 343. Militia Passionis Jesu Christi, vagyis Jézus kínszenvedésének lovagsága. E lovagrendet az irodalom alig ismeri.

³⁹ HOLL 2001, Abb. 4, Abb. 10, Abb. 34, Abb. 55. Filipecz személyének kiemelése miatt arra gondoltunk, hogy az ő külföldi követjárásainak eredménye lehetett a királyi paloták ilyen gazdagítása a fenti címerekkel ellátott kályháival.

⁴⁰ Példa erre a Kusályi Jakcs-címer (8. ábra 3). A csempén a teljes sisakdíszes-pajzsos képe látható, de a családnak

Sárkányrend egyes tagjaival is. A század közepén a lovagalakos kályhák csupán az osztrák hercegek igénycímereit látjuk; a magyar országcímer egy esetben, de csak utólag ráfestve szerepel. Mátyás király korszakáról a viszonylag bő leletanyag ellenére sincs még kellő áttekintésünk: az anyag zöme az utolsó időszakot jellemzi. A külföldről behozott kályhák címerábrázolásai nem annyira a király személyére, mint inkább külföldi szövetségeire és hódításaira utalnak. E kályhák egyes esetekben a hazai műhelyeket is befolyásolták tematikájukkal. A „Mátyás címeres kályha” jelenti a legszélesebb heraldikai reprezentációt: itt az uralkodó és az ország címerei mellett a társországok is helyet kaptak,

sőt újra feltűnnek egyes kiválasztott főurak is. A politikai szövetség egyes külföldi képviselői lehetőséget adtak a címersorozat bővítéséhez, változatosabbá tételéhez.

Írásos források hiányában nem tudhatjuk, milyen udvari tisztviselők, az építkezéssel-berendezéssel megbízott személyek álltak a kályhák megrendelői között. Az ábrázolt címerek pontos és szép kivitele sok esetben arra mutat, hogy a faragó-mintázó mester rendelkezésére álltak a megfelelő címerrajzok (pecsétekről kicsiségük miatt ezeket ilyen jól nehéz lett volna reprodukálni). Talán az udvari kancellária vagy udvari heroldok segítségére gondolhatunk?

FŐÚRI REZIDENCIÁK (VÁRAK, VÁROSI HÁZAK) ÉS KÚRIÁK

A következőkben egy nagyon széles tárgykör bemutatásához viszonylag kevés anyagból válogathattunk, ami esetlegessé teszi az eredményt. Számos ásatás ellenére az itt számba vehető leletanyag nem túl bő, sokszor csak rövidebb korszakok vonatkozásában használható.⁴¹

ANJOU-KOR

Ekkor az egyik legfontosabb központ az esztergomi érsekek palotája, amelynek csempeanyaga már feldolgozásra került. E korszakból megtalálható itt az udvari központokból jól ismert ún. III. csoport néhány csempetípusa, így a végtelen liliumustrás kályhacsempe is, többféle mázárnyalattal, ráadásul új variációkkal (16. ábra 1–2). A nagy darabszám alapján feltételezhetjük itt is a teljes csempesorozatú kályha felállítását a többi királyi címerrel, melyek között a döntött pajzsú is előkerült.⁴²

Budán a Víziváros – egykori Szentpétermártír városrész – egyik, a plébániatemplommal szem-

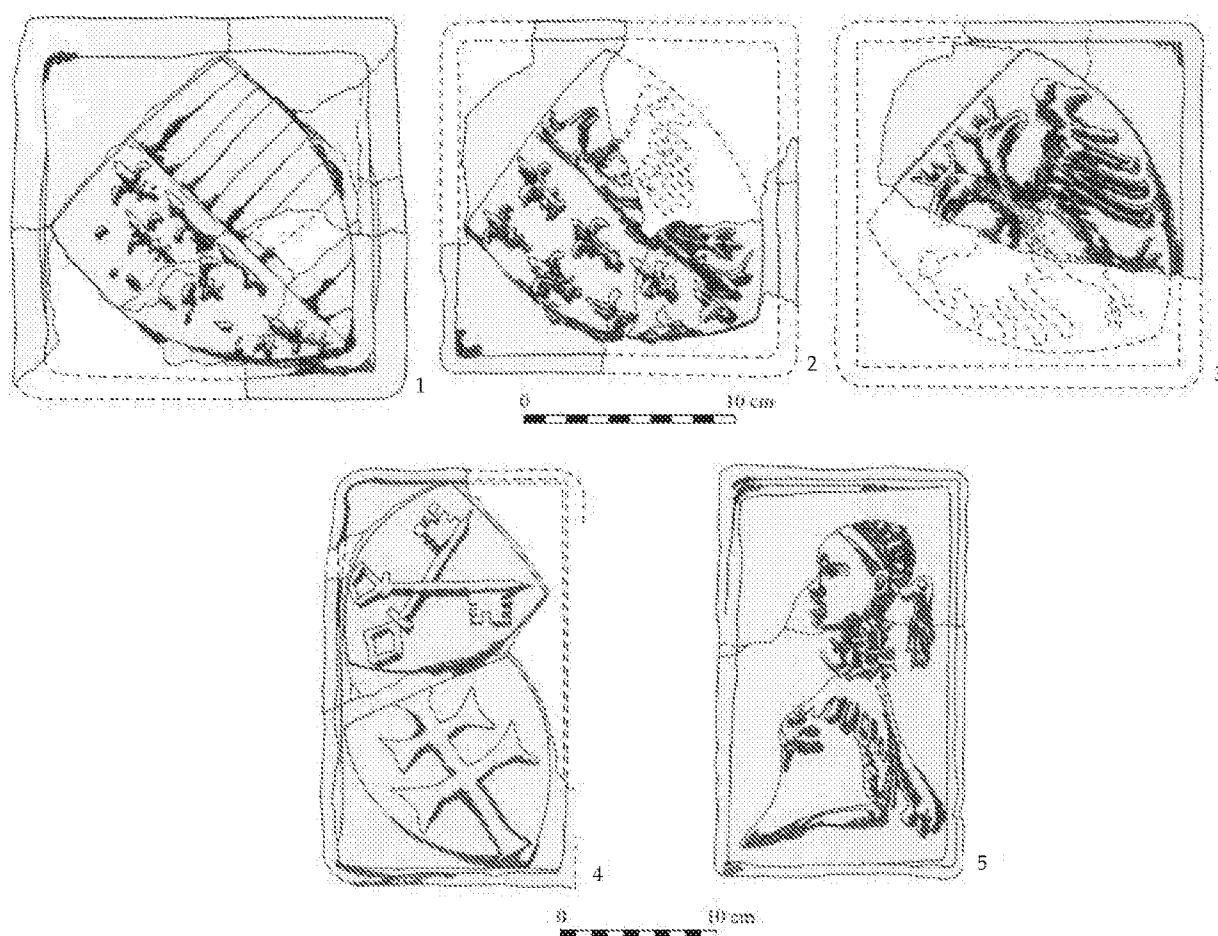
közti házából egy, az 1370–1382 közötti időszakra keltezhető kályhának nagy csempesorozata került elő.⁴³ A csempék sötétzöld, zöldessárga és sárga mázárnyalatokkal már az ismert III. csoport technológiáját követik, de kivitelük – főleg a döntött címerpajzsú királyi címer esetében – gyengébb (12. ábra). A legtöbb csempetípus ugyanakkor egészen más megoldású: így a liliumok mellé fél sas alakot is társít, de kétfejű sasos, illetve kettős kulcsot ábrázoló címet is találunk a darabok között. Előfordul a szerecsenfejes sisakdíszes címer is, amit feldolgozója Szerecsen János pénzverő kamaraispánhoz (1370–1390 k.) kötött. A kétfejű sasos címer esetében Szécsi Miklós országbíró jöhetne számításba (12. ábra 3). A keltezést az Anjou- és lengyel sas párosítása határozza meg 1370 utánra. Bizonyos, hogy ez esetben egy városi műhely tevékenységével számolhatunk, amelynek mestere talán különböző főurak megrendelésére azok városi házait látta el kályhakkal; az ott alkalmazott címersorozatával az udvarhoz való kötődést és a személyi reprezentációt egyaránt kifejezte.

pecséteken szereplő címere sematizálva nem volt alkalmas nagyobb és pontos alakjának kivitelezésére.

⁴¹ Az ásatások többnyire egy rövidebb időszak bővebb leletanyagát hozzák felszínre, nem az objektum teljes életéről szolgáltatnak adatokat. A huzamos használat különösen a korai periódusok anyagát pusztítja el, talán ezért is ennyire hiányos a következőkben az Anjou-kor anyaga. Városok esetében különösen rossz a helyzet, csak számos, különböző pontokon végzett kutatás eredményezhet valamiféle áttekintést. De még ilyen esetben is lehet a korai anyag – ahogy például Ozora esetében – a Zsigmond koré.

⁴² Boldizsár 1999, 282–283, 13. kép, 20. kép, 23. kép; Boldizsár 2003a, 98, 9. kép.

⁴³ Végh 2002. Lásd még, fotókkal: *Pannonia Regia* 1994, 308–310, Kat. V-30. (Végh A.). Az Anjou-kor keltezési kérdései: Holl 2007. A lengyel sas szereplésének keltező értékét az új kutatás kétségbe vonja. E szerint ez lehet korábbi igénycímer is, az anyai Piast származás jelzése. *Művészet* I. Lajos 1982, 106, Kat. 12, 107–108, Kat. 14. (Kovács É.). A magam részéről azonban ez esetben inkább a későbbi időpontot fogadom el, mert ugyanilyen felezett címet idősebb Erzsébet királyné használt 1377-ben titkos pecsétjén (jobboldalt a magyar vágások, baloldalt fél lengyel sas). *ŚNIEŻYŃSKA-STOLAR* 1981, 26. kép. A külvárosi házban Zsigmond korában is állítottak kályhát, ezen címerként sas, illetve csak oroszlán szerepelt. Végh 2002, 621.

12. ábra. Anjou-kori címersorozat, 1370 után, Buda, Szentpétermártír külváros. VÉGH 2002 nyomán
Fig. 12. Arms series from the Angevin period, after 1370, Buda, Szentpétermártír suburb, after VÉGH 2002

Egy csempetöredék, rajta sisakdísz négerfejjel, azt jelzi, hogy Szerecsén János ispán személyéhez köthető kályhával is számolnunk kell Budán. Ezen a töredéken a négerfej más méretben és kidolgozással fordul elő – ez lehetett az elsődleges típus, amit azután többször is átvettek. Ez a sárgásbarna mázas töredék a Helyőrségi templom (a középkori Mária Magdolna-templom) előtt leletmentés során került elő,⁴⁴ így közvetlenül az ispán házához sajnos nem köthető, ugyanis a források szerint Szerecsén János budai háza valamivel távolabb feküdt.

Egy további külvárosi házban lakó előkelő személy kályhájára utal az északi külváros egyik lelete. Ez ismét az elterjedtebb, III. csempecsoport 1. típusához tartozó sárga mázas, liliummustrás töredék.⁴⁵ Leletkörülményei alapján (14. századi szemétködörben feküdt) egy itteni kályhához tartozott, s nem a palota szeméttanyagának tartható.

Pest város egyik – a plébániatemplom környékén állt – házából származik az ugyancsak az ismert III. csoport kályhájának 3. típusú nagyméretű

struccos-sisakdíszes csempéje sárgászöld mázzal.⁴⁶ Az itteni rangos tulajdonosra több más, 1400 körüli kályhacsempé is bizonyíték.

Végül a budai várban állt, Friss palotának nevezett előkelő lakóépület egykori kályháihoz tartozhattak egy itteni gödör alsó részéből (?) előkerült töredékek, a III. csoport liliumos, valamint sisakdíszes-struccfejes csempéiből.⁴⁷

⁴⁴ Bertalan Vilmosné leletmentése, 1967; HOLL 1990, 32. kép 1.

⁴⁵ VÉGH 1999, 343–344, 23. kép.

⁴⁶ HOLL 1958, 24. kép. Talán e kályhához tartoztak további sárgászöld, barnászöld és zöldesbarna mázas mérműves töredékek is, ugyanezen leletegyüttesből, köztük egy háromszögletű oromcsempével (Vármúzeum, ltsz.: 62.134–134, ltsz.: 70.851/a, barnászöld cserép). Lehet azonban, hogy ezek már egy kora Zsigmond kori kályhából maradtak. A lelőhely: Pest, Március 15. tér, Piarista-telek, 1934, 1944.

⁴⁷ BENDA 2002, 535–540. Sajnos nem minden leletnek ismert a pontos mélységadata. További leletekről a következő korszaknál is szólnunk.

Bizonytalan a keltezése azoknak a kisméretű, barna, olajzöld vagy világoszöld mázas csempéknek, amelyeket Pécs város egyik középkori kútjában találtak. Az ötféle csempe közül kettőn található címer. Az egyik álló pajzsban ékrovatos szegélyben álló, bal felé néző oroszlánt ábrázol, a csempe szélén karéjokkal. A második csak töredék, a pajzsban álló, kiterjesztett szárnyú sas részletével. A feltáró Kárpáti Gábor meghatározása szerint az előbbi Vilmos pécsi püspök (1361–1374) címere, a másik a lengyel sas; ez esetben a csempék csak 1370 után készülhettek.⁴⁸ Mindenképpen helyi műhely termékei, mely műhely a 14. század végének kisméretű kályhacsempéihez igazodott, de ehhez feltűnően mély fiókrészt használt.

E ma még szórványos emlékanyag is jelzi, hogy a 14. század utolsó harmadában az egyik udvari műhely már főúri megrendeléseknek is eleget tehetett, ugyanazokkal a címerekkel díszítve ezeket a kályhákat is, mint az udvar számára készített fűtőberendezéseket. Ezenkívül már városi műhelyek is megkezdtek a díszes kályhák készítését; egyes esetekben hasonló jellegű dekorációval, de már a főúri személyes reprezentációt is képviselve.⁴⁹ A királyi és főúri címerek váltakozása ugyanazon a kályhán véleményünk szerint nem csupán a korszak divatját jelentette, hanem a bárók és a királyi hatalom szoros kapcsolatát is. E tendencia a következő korszak elején is folytatódott.

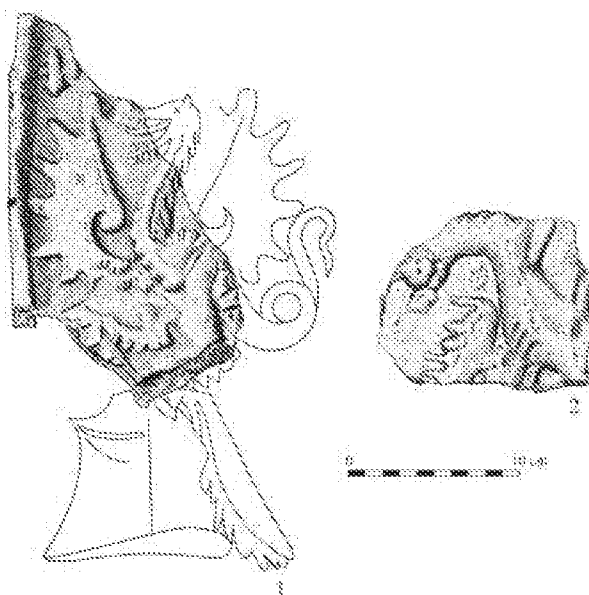
⁴⁸ *Művészet* I. Lajos 1982, 369–371, Kat. 298. (Kárpáti G.); *Pannonia Regia* 1994, 307–308, Kat. V-29. (Rozgonyi P.). A címeres csempék rajza jobb, a többi elmosódott. Pécs, Janus Pannonius Múzeum. A sasos címer és a Lengyel Királyság kapcsolata bizonytalan, magát a tárgyat csak a teljes leletanyag részletes feldolgozása után lehetne pontosabban keltezni. Ez a címer egyébként a városhól már két lelőhelyről is előkerült!

⁴⁹ Egy új – még publikálatlan – visegrádi városi lelet, egy 14. századi csempe negatívja is bizonyítja egy itteni városi kályháműhely tevékenységét, ahol főúri kályhák is készültek.

⁵⁰ HOLL 1971, 164.

⁵¹ Várpalota, vár, G. helyiség, 6. árok, 135 cm. G. Sándor Mária ásatása, 1962. Veszprémi Laczkó Dezső Múzeum, ltsz.: 66.78.6. Az adatokat és a fotót Rainer Pálnak köszönhetem. A vár építését megelőző 14. század végi palotaegyüttesnek nincs írásos adata. A birtokviszonyok szerint az Újlaki családé volt, 1397-ben tulajdonosát nem nevezik meg, GERGELYFFY 1967.

⁵² ENGEL 1977, 191. Az Újlaki család öt vára közül a közeli Bátorok (Pusztapalota) lehetett dunántúli központ, kényelmes lakóhelyként azonban a várpalotai „Palota” szolgált.

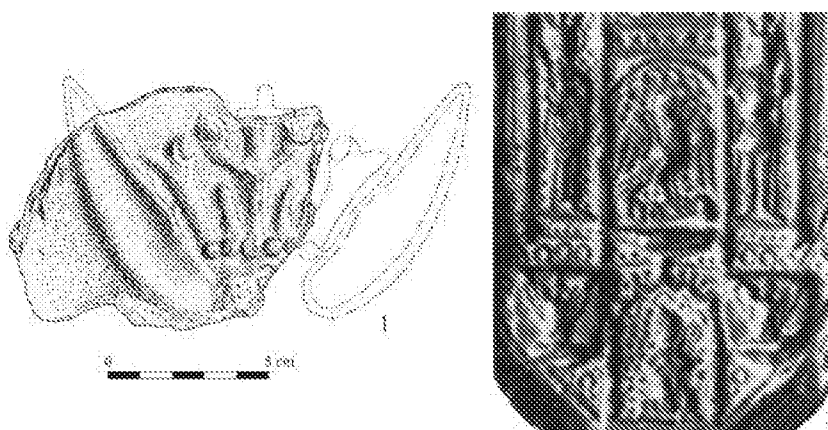
13. ábra. Lackfi István nádor címeres csempéi. 1. Buda, Hess András tér, 1387–1397; 2. Várpalota, 1392 előtt
Fig. 13. Tiles of Palatine István Lackfi with arms.
1. Buda, Hess András tér, 1387–97; 2. Várpalota, before 1392

ZSIGMOND KOR

A korszak elejéről két főrangú személy címereinek alkalmazása bizonyítja, hogy városi házukban, illetve váraikban számolhatunk a személyes reprezentáció előzőekben vázolt gyakorlatával. Az egyik Lackfi István nádoré (1387–1392, †1397), akinek Budán, a Fortuna utcában 1395-ben vásárolt házában állhatott az a kályha, amelynek csempetöredéke a környéken másodlagos lelőhelyről került elő.⁵⁰ A sárgászöld mázas, szép plasztikájú csempén címeréből a sisakdísz részlete látható: kerek ernyődeszkára applikált sárkány (13. ábra 1). Egy másik csempén ugyanez a sisakdísz ismerhető fel, de ez a zöld mázas példány másféle kidolgozású, s minden bizonnyal egy dunántúli műhely készíthette. Lelelőhelye a várpalotai vár, illetve az azt megelőző palota, az Újlaki család több nagy épületből álló rezidenciája, melyhez további kályhák is köthetők.⁵¹ Ezen a töredéken a sárkányalak kisebb, de erősebb plasztikájú, nem tudjuk, hogy a pajzshoz vagy a sisakhoz tartozik (13. ábra 2). Valószínűleg régebbi, mint a budai példány. Talán az magyarázza várpalotai előfordulását az Újlaki-palotában, hogy Csáktornyai Lackfi István volt Veszprém megye ispánja Zsigmond királysága első éveiben, 1392-ig.⁵²

A következő címer Eberhard zágrábi püspöké (1397–1406, 1409–1419), ezzel már a budai palota csempéi között is találkoztunk. A csempe zöld

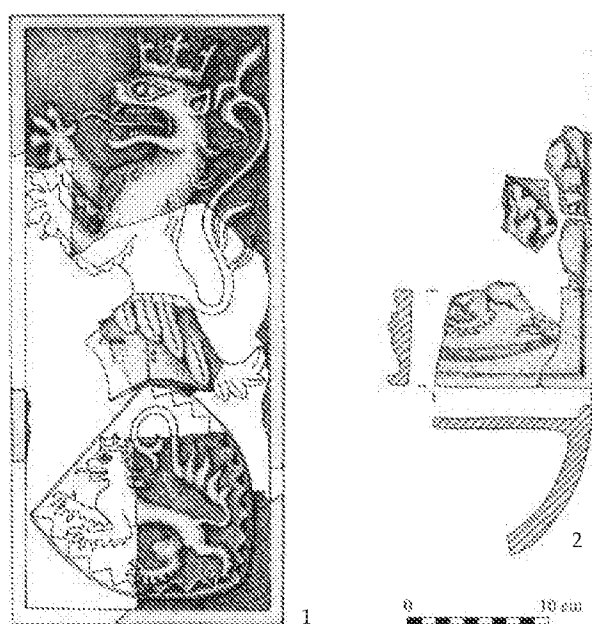
14. ábra. 1. Midász-fejes
címertöredék, Pomáz;
2. Pomázi Cikó István püspök
pecsétjének részlete, 1387–1399
Fig. 14. 1. Fragment of arms
with a Midas head, Pomáz;
2. Detail of the seal of Bishop
István Pomázi Cikó, 1387–99

mázás töredékei a budai Szent Zsigmond-templom alatti ház szemégtödréből kerültek elő (15. ábra 2). A közelben, a Zsidó utca másik oldalán 1374–1394 között a korábbi zágrábi püspökök házáat említik. Egy másik ilyen címeres példányt a már említett, valószínűleg a Friss palotával azonosítható épület melletti gödörben találtak, 15. századi rétegben, –5,70 m mélyen. Ez világoszöld mázas, ugyancsak angób nélküli csempe volt.⁵³ Ugyanez a címer szerepel továbbá Esztergom érseki palotájának csempéi

között, hasonlóképpen sárgászöld mázzal. Ez utóbbi töredékeken látszik a legjobban a teljes címer: fogazott szélű pajzsban egyenesen álló, koronás oroszlán a sisakdísszel együtt (15. ábra 1).⁵⁴ Eberhardnak már kezdettől fogva, így a délvidéki harcok és királyellenes felkelések idején nagy szerepe volt az uralkodó támogatásában, ez indokolhatja, hogy a címerével ellátott csempe – korábbi keltezésemmel szemben – már legkésőbb 1400 körül elkészülhetett.

A 14. század utolsó évtizedei körüli időre keltezhető az a csempecsoport, amelyet sajtáságos stílusa alapján korábban „pomázi csoportnak” neveztem. A többségében töredékes leletanyagban⁵⁵ találjuk azt a világoszöld mázas töredéket (10 × 7,5 cm), amelyen Midász király fejének részletét véltem felismerni. Erre mutat a hangsúlyosan ábrázolt nagy számárfül és a fantasztikus korona (?) is (14. ábra 1). Mivel a pomázi kúria gazdag leletanyagából való, adott volt a feltételezés, hogy ábrázolása az udvarház egykori tulajdonosaihoz kapcsolódik. Közülük a 14. század végén a legjelentősebb a Pomázi családból származó Cikó István egri püspök volt (1387–1399). Az ő főpapi pecsétjén (1390) kétszer is

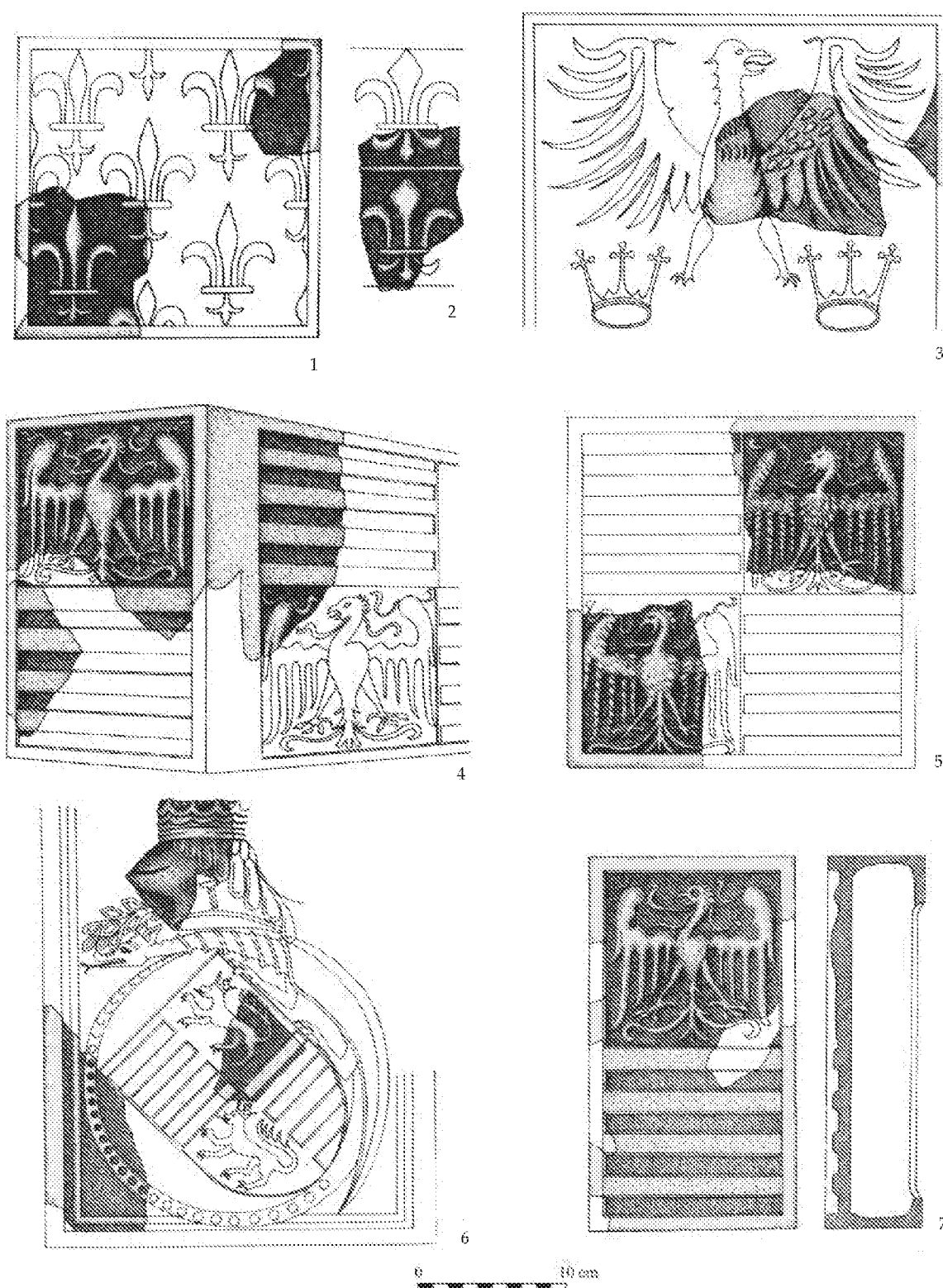

15. ábra. Eberhard püspök címeres csempéje,
1397–1400 körül. 1. Esztergom. BOLDIZSÁR 2003b
nyomán; 2. Buda, a Szent Zsigmond-templom
melletti házból. KÁRPÁTI 2003 után
Fig. 15. Tile with the arms of Bishop Eberhard,
c. 1397–1400. 1. Esztergom, after BOLDIZSÁR 2003b;
2. Buda, from a house next to the Church
of St. Sigismund, after KÁRPÁTI 2003

⁵³ KÁRPÁTI 2003. Az 5. épület betöltése, részben a templom alatt: 236, 7. kép; A ház: VÉGH 2003, 23; PATAKI 1950, 277, 298, 109. jegyzet (1374, 1395–96). Pálóczi István, majd Kanizsai János püspökök; BENDA 2002, 538, kép nélkül. A leleteket a szerző segítségével vizsgálhattam.

⁵⁴ BOLDIZSÁR 2003b, 108, III. tábla 6. Horváth István ásatása, egységes Zsigmond kori réteg 14–15. századi kályhacsempékkel. A Zsigmond koriak mind korai típusok. (A továbbiakban ugyaninnen: 16. ábra 3–5, 7)

⁵⁵ Az anyagot még Sashegyi Sándor gyűjteményében tanulmányoztam, azóta ezek a Magyar Nemzeti Múzeum és a szentendrei Ferenczy Múzeum gyűjteményébe kerültek. HOLL 1983.

16. ábra. Kályhacsempék az esztergomi palotából. 1–2. 14. század; 3. kora Zsigmond kori zöld mázas csempe; 4–5, 7. négyelt címer és variációi, 1400 körül; 6. sárkányrendes címer, 1432–1437. BOLDIZSÁR 2004b nyomán
 Fig. 16. Stove tiles from Esztergom Palace. 1–2. 14th century; 3. Green-glazed tile from the early Sigismund period; 4–5, 7. Quartered arms and variations of them, c. 1400; 6. Arms with the Order of the Dragon, 1432–37, after BOLDIZSÁR 2004b

szerepel „koronás állatfejet ábrázoló” címerpajzs,⁵⁶ de elmosódott rajza miatt nehezen felismerhető formában. Kontúrából következtetve szerintünk itt is Midász-fejek lehetnek (14. ábra 2). Ez a ritkának mondható címerkép nem társtalan a magyar heraldikában: egy II. Ulászló által adott címereslevelen szép rajzát adták.⁵⁷

A „pomázi csoport” kályhacsempéit régebbi feldolgozásunkban a 14. század végére kelteztük a budai palota töredékei alapján, amelyeket az Anjou-kori csempékkel azonos rétegben találtuk,⁵⁸ de a pomázi AVE GRACIA feliratos csempe betűtípusai sem lehetnek ennél későbbiek.

Az itteni kályhacsempék témái a korszak ábrázolásainak felelnek meg: világi-lovagi motívumok keverednek az egyházi szimbolikával (szarvas, unikornis, Sámson, Angyali üdvözlés, illetve szíren és keveréklények). Főleg a latin imádság felirata utalhat egyházi ember témaválasztására. A csempetöredék mérete alapján elképzelhető, hogy egy teljes csempét kitöltő címerpajzshoz tartozott, bár töredékessége miatt ez nem bizonyítható. Valószínű, hogy a család első díszes kályháját a püspök rendelte.⁵⁹

Visszatérve Esztergom palotájának korai Zsigmond kori kályhacsempéihez, a sokféle címeres példány között itt is szerepel a visegrádi anyagból ismert kitárt szárnyú sas alul koronákkal, fűzőld mázzal (16. ábra 3). Jelentése kérdéses, talán arra utal, hogy Zsigmond 1402-ben római birodalmi helytartó lett. A korai, 1400 körüli évekre tehetőek a négyelt címerek is. Ezek között mázatlan (16. ábra 4), valamint barna és zöld mázas darabok is vannak. Újnak számít, hogy eltérő plasztikai kidolgozással, illetve félcsempeként is készültek (16. ábra 5, 7).⁶⁰ Mindezek még Kanizsai János érsek (†1418) palotájához köthetőek, talán még 1401 előtt, amikor az érsek a király ellen lázadó főurak közé állt.⁶¹

Talán nem véletlen és az említett politikai helyzettel magyarázható, hogy az esztergomi anyagban leginkább a korai kályhák anyaga található (az itt említetteken kívül számos más csempe is van). Későbbi – de ismét csak az udvari műhelyekből származó – kályhák csak 1408 után, talán már a 10-es évektől kerültek felállításra, tehát abból az időből, amikor Kanizsai érsek már kegyelmet kapott. A korszak legutolsó kályhája az udvari műhelyek V. csoportjához sorolható és 1432–1437 között készült (16. ábra 6) halványzöld mázas címerrel.⁶² Ezt már Pálóczi György érsek (1423–1438) idejében állították fel; egy budai kályhacsempén az érsek címerét is azonosítottuk. A kályha pontosabb keltezése 1432–1437-re egy másik címer alapján lehetséges, amint azt fentebb már jeleztem.

Az olasz kereskedőből magyar földesúrrá és hadvezérré lett Ozorai Pipó várkastélyának első kályhájáról csak néhány csempe ad képet. A közöltek szerint⁶³ legalább két különböző kályha állhatott Ozorán: az elsőt a várábrázolásos csempe (II. csoport) képviseli. Az eredeti kályhán több különféle Zsigmond-címer lehetett, ezekből a sárkányrendes négyelt címer (1. típus) került elő az eddig még közöletlen töredékek között. A kályha a budaiaknál néhány évvel később – 1420 körül – kerülhetett ide. Egy későbbi kályhából a Sárkányrend jelvényével övezett sas töredékét ismerem (IV. csoport 4. típus), a közölt anyagban pedig Cillei Hermann címere található meg (17. ábra 1) a 20-as évek végéről. E kályhához tartozhatott a négyelt Zsigmond-címer egyik variációja.⁶⁴ Ezek szerint e várba is folyamatosan szállítottak az udvari műhelyek, az ismert széleskörű választék mellett további új típusokat is használva.

Várpalota már említett várkastélyának viszonylag gazdag leletei között a Zsigmond kor több címeres csempéje is szerepel. Az udvari műhelyek I. csoportjából a négyelt Zsigmond-címer és a lépő cseh oroszlán ismert; a töredékek legalább négy példányból származnak, különböző – barna, vörösbarna, zöld – mázszínekkel. Idegen főúri címerként újabban a Cillei-címert sikerült azonosítani olíva-zöld mázzal.⁶⁵ Sárkányrendes típusa miatt a kályha

⁵⁶ BODOR – FÜGEDI – TAKÁCS 1984, Kat. 64; KANDRA 1893, 132–135. „...családi címer [...] értelmezhetetlen”. 1400-ban már nem élt. Körirata: S. STEPHANI CIKO.

⁵⁷ Óbudai Ferenc címereslevele, 1499, lásd: GHYCY 1929, 107; *Pannonia Regia* 1994, 470–471, Kat. IX-51. (Mikó Á.).

⁵⁸ HOLL 1990, 68–73. A pomázi udvarház teljes kiépítését és a templom bővítését 1350 körülre keltezi Virágos Gábor. *Virágos* 2004, 669–670.

⁵⁹ Miért szerepel címerképként a fríg király? Apolló büntette szárfülekkel, mivel egy fuvolaversenyen ellene szavazott. Már Áldásy Antal figyelmeztetett a címerszimbólika nehézségére: „A legtöbb esetben [...] a magyarázat nem egyéb pusztá találgatásnál.”

⁶⁰ BOLDIZSÁR 2002, 165, 1. kép; BOLDIZSÁR 2003b, 108, I. tábla 2–4.

⁶¹ A lázadás részletes elemzése és okai: MÁLYUSZ 1984. Az idegen főurak ellen megnyilvánuló ellenszenv, eltávolításuk követelése egyben Eberhard püspök hatalmának végét jelentette. De Zsigmond ellenszegült. MÁLYUSZ 1984, 48–54.

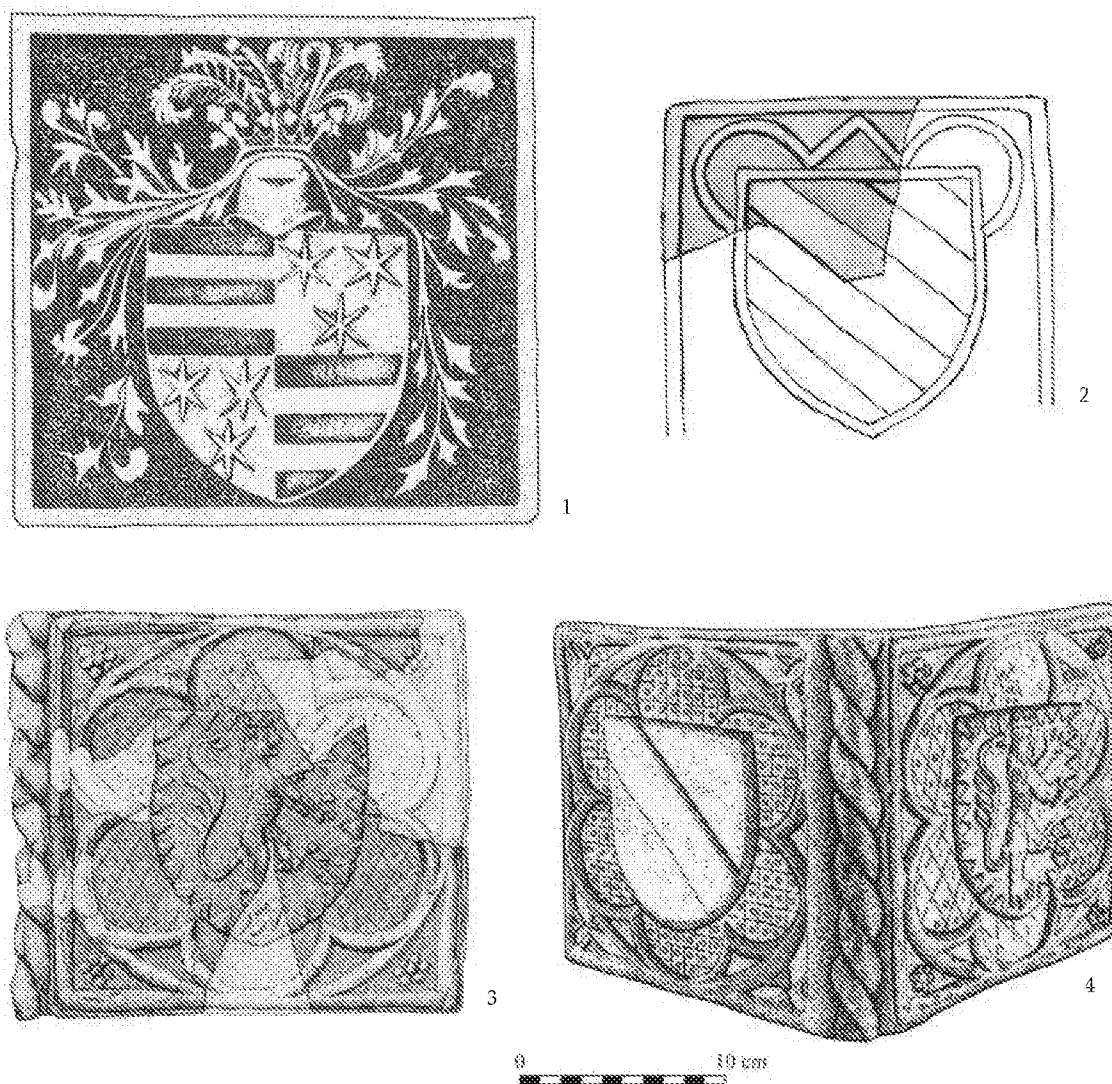
⁶² BOLDIZSÁR 2004b, 147, II. tábla 4.

⁶³ FELD – GERELYES 1985, 163, 179–180, 12. kép. Feld István és Vizi Márta segítségével a közöletlen anyagot is átnézhettem.

⁶⁴ *Pannonia Regia* 1994, 310, Kat. V-31. (Tamási J.).

⁶⁵ HOLL 1984b, 213–217, 3. ábra, 6. ábra, 10. ábra. A Cillei-csempe: HOLL 2002a, a 27. típus töredéke. A kályhán néhány új csempetípus is helyet kapott, ilyenek Vértesszentkereszt kolostorában is előfordulnak.

17. ábra. Kályhacsempék, 15. század első harmada. 1. Ozora; 2. Gesztes, vár; 3–4. Szászvár. G. SÁNDOR 1964 nyomán

Fig. 17. Stove tiles, first third of the 15th century. 1. Ozora; 2. Gesztes, castle; 3–4. Szászvár, after G. SÁNDOR 1964

1408 után került ide. E szerint még az Újlaki László és Imre macsói bánok (†1418) idején használt palotához, a család dunántúli rezidenciájához tartozott.

Gesztes királyi várának korai szakaszából a még feldolgozatlan leletek között⁶⁶ két csempetöredéket találunk, amelyek tárgykörünkbe sorolhatóak. Az első az ásató által közölt kisméretű sisak-

töredékes darab, a rózsaszínű cserepet sárgásbarna máz fedi. Formája alapján nagy valószínűséggel a többször említett Eberhard püspök nagyméretű címeres csempéjéhez tartozik – a csöbör sisak rajza legalábbis ennek felel meg. A másik egy négyzetes csempe töredéke,⁶⁷ felső sarkában karéjos keretelésben címerpajzs részlete látszik harántpólyákkal (17. ábra 2). Valószínű kiegészítése Ozorai Pipo ispán címere lehet (három jobbharántpólya). A lapos plasztikájú, világos színű cserep halvány sárgásbarna mázzal fedett, technológiája jól illik a Zsigmond korba. E szerint 1404–1426 közé tehető, ezen belül elképzelhető egy 1410 előtti kályhaállítás is, amikor Gesztes még Zsigmond húga, Margit hercegnő birtoka volt.

⁶⁶ G. SÁNDOR 1964. A sisaktöredék: 170, 81. ábra, még Nagy Lajos címerének töredékeként. Az építéstörténet kérdései: FELD 2005.

⁶⁷ Tata, a múzeum kiállításán, 1992. A pontosabb keltezés a teljes csempanyag feldolgozása teszi csak lehetővé. Addig kérdéses, hogy egy vagy két különböző kályha anyagáról van-e szó.

A pécsi püspökök vidéki rezidenciája volt a székvárosukhoz közeli Szászvár.⁶⁸ Az itt előkerült kályhacsempék között találjuk azokat a darabokat, amelyeken az Albeniek jobbra dűlő harántpólyás címerpajzsa látható (17. ábra 4). Albeni János 1410–1421 között volt pécsi püspök (előzőleg 1407-től a veszprémi, utóbb 1421-től a zágrábi püspöki széket birtokolta). 1421-ben testvére, Albeni Henrik váltotta fel ebben a méltóságban (1421–1444). Az egész család felemelkedését és vagyonát nagybátyjuk, a többször említett Eberhard püspök és főkancellár támogatásának köszönhette, valamint a király segítségével, ugyanis adományként vagy zálogul számos vár birtokába jutott.⁶⁹ A rokoni kapcsolatot fejezi ki, hogy a csempéken Eberhard oroszlános címere is helyet kapott (17. ábra 3), amit csak ebben az esetben társítottak az Albeni család címerével. Mindkét címert körbe foglalt hatkaréjos keret övezi. Bár a karéjos keretezés a 14–15. században gyakori megoldás, így előfordul kőfaragványoknál is, itt arra gondolunk, hogy a címeres főúri pecsétek négy-, hat- vagy nyolckaréjos keretmegoldása befolyásolta a minta faragóját.

A várakból eddig közölt csempeanyagokból több esetben ismerünk olyan darabokat, melyek az udvari műhelyek elterjedt típusainak gyengébb kivitelű másolatai, ráadásul mázatlan kivitelben. Csekély számuk alapján elképzelhető, hogy ezek már egyszerűbb kivitelű – talán zömmel mázatlan kályhaszemekből rakott – kályhák, mintegy kiegészítésként szerepeltek. Szigliget várából az udvari IV. csoport sasos-sárkányrendes címerének vörös cserépből készült töredéke került elő, Sümeg várában pedig az V. csoport sarokcsempéjéből a kettős kereszt magyar címet tartó zászlós vitézből ismert egy töredék.⁷⁰

Solymár várában is a kor udvari kályhacsempéinek hatására készült például az I. csoport sárkányrendes királyi címerének változata, ez azonban mázzal bevont példány volt. Rangosabb kályhákra utalnak ugyanakkor a korábban itt talált áttört mérműves csempék darabjai.⁷¹ Buda közelsége és a királyi tulajdonban álló vár jellege játszhatott szerepet ez esetben, bár Solymárt nem tarthatjuk királyi rezidenciának; ez utóbbi körülmény magyarázhatja a csempék szerényebb kivitelét is.

A vidéki nemesi kúriákat tekintve is számolhatunk néha elsőrangú kivitelű kályhák, amelyek mázas csempéit az udvar számára dolgozó műhelyek szállították, mégpedig azokkal azonos díszítésekkel, sőt az ismert királyi címerekkel. Ilyeneket találunk a már említett Pomáz esetében. A Cikó család itteni rezidenciáját a Zsigmond korban is folyamatosan újabb kályhák látták el. Köztük

azonosítható a II. csoport négyelt sárkányrendes címere, a IV. csoport ugró cseh oroszlánja, valamint az V. csoportból a Zsigmond-címer és egy ismeretlen lovag sárkányrendes címerének töredéke is (18. ábra 1–7, 9). Valamennyi zöld mázas, az ismert típusok mázárnyalataival. E kályhák már Cikó Ferenc fiai, János és István idejében álltak.⁷²

Az elpusztult Baracs faluban (Kunbaracs, Bács-Kiskun m.) a templom közelében több kőház maradványát is feltárták, közülük a legnagyobb, 32 m hosszú és pincével is rendelkező épület lehetett a nemesi udvarház. Mázas kályhacsempéinek egy részét a nyéki műhely szállította az 1420-as évek körül.⁷³ Felismerhető a leletek között a nagy Zsigmond-címeres csempe töredéke zöld mázzal (19. ábra 1). Mérete, építésmódja és elhelyezése alapján jelentős, több periódusban bővített nemesi kúria állt az 1440-ben Barocz néven említett faluban.

Pest városának ismeretlen tulajdonosú házából az előzőekben tárgyalt késő Anjou-kori csempén kívül a Zsigmond kor I. csoportjának már többször közölt mázatlan csempéi is ismertek.⁷⁴

A városi házakban álló kályhák címeres díszsége Buda esetében két külvárosból is ismerünk jellemző leleteket. A már korábban említett Szentpétermártir külvárosi házban az Anjou-kort mintegy „folytatja” egy, a 15. század első harmadában készített kályha. Csempéjén lekerekített talpú pajzsban

⁶⁸ GERŐ 1999, 143, Abb. 181. Az ásatók elsősorban Albeni Henrik püspöksége idejére keltezik az itteni építkezési szakaszt. A kályhacsempéken a „püspöki és királyi címerek, valamint geometrikus ornamentelek” a pécsi püspöki rezidencia felszereléseire is utalnak. GERŐ 1999, 141.

⁶⁹ Az Albeniekről: ENGEL 1977, 52, váraik: 210; MÁLYUSZ 1984, 47, 58–59, 233.

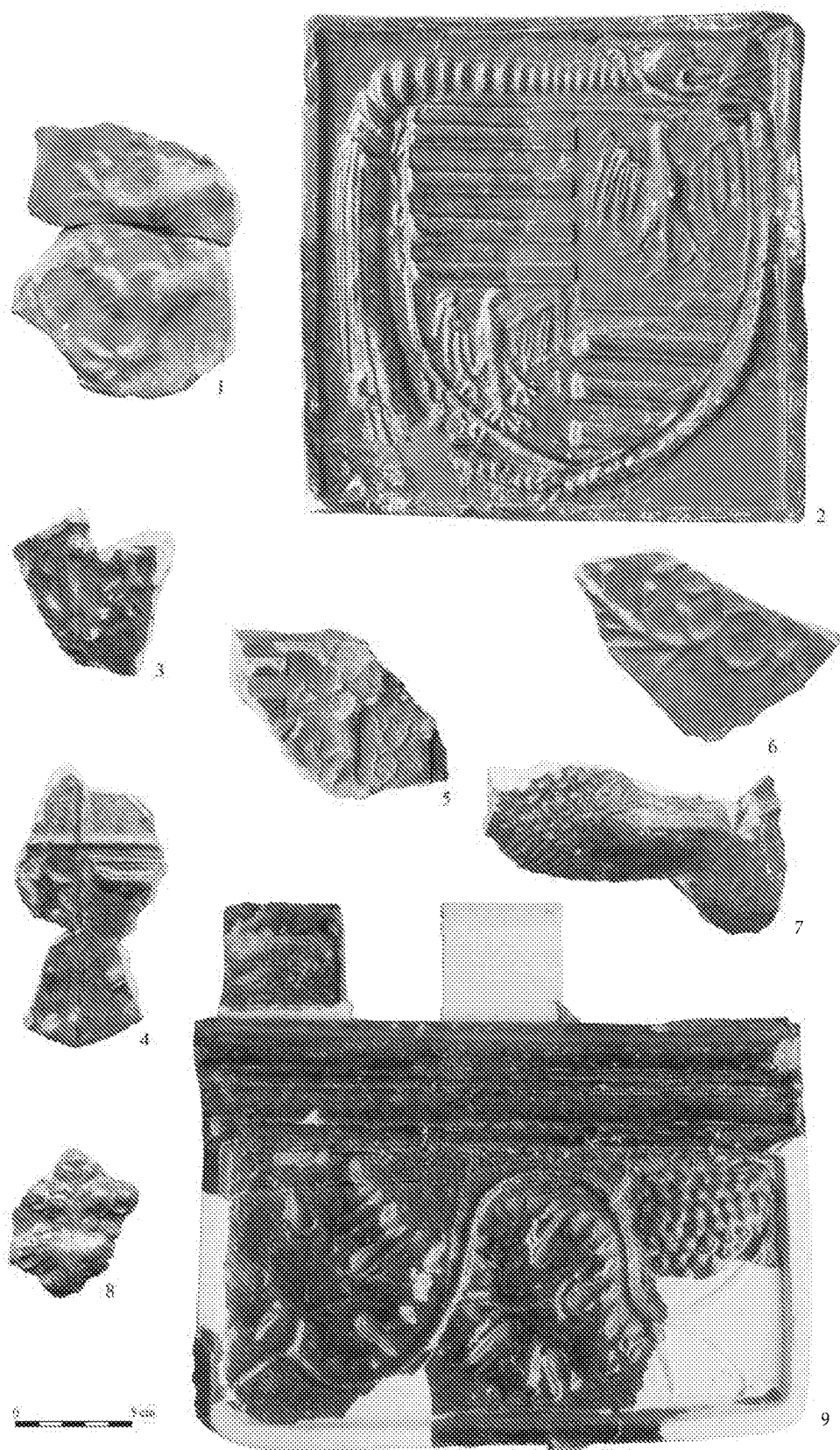
⁷⁰ KOZÁK 1967–1968, 12. kép; KOZÁK 1972, 271–275, 10. kép.

⁷¹ FELD 1985, 11. kép.

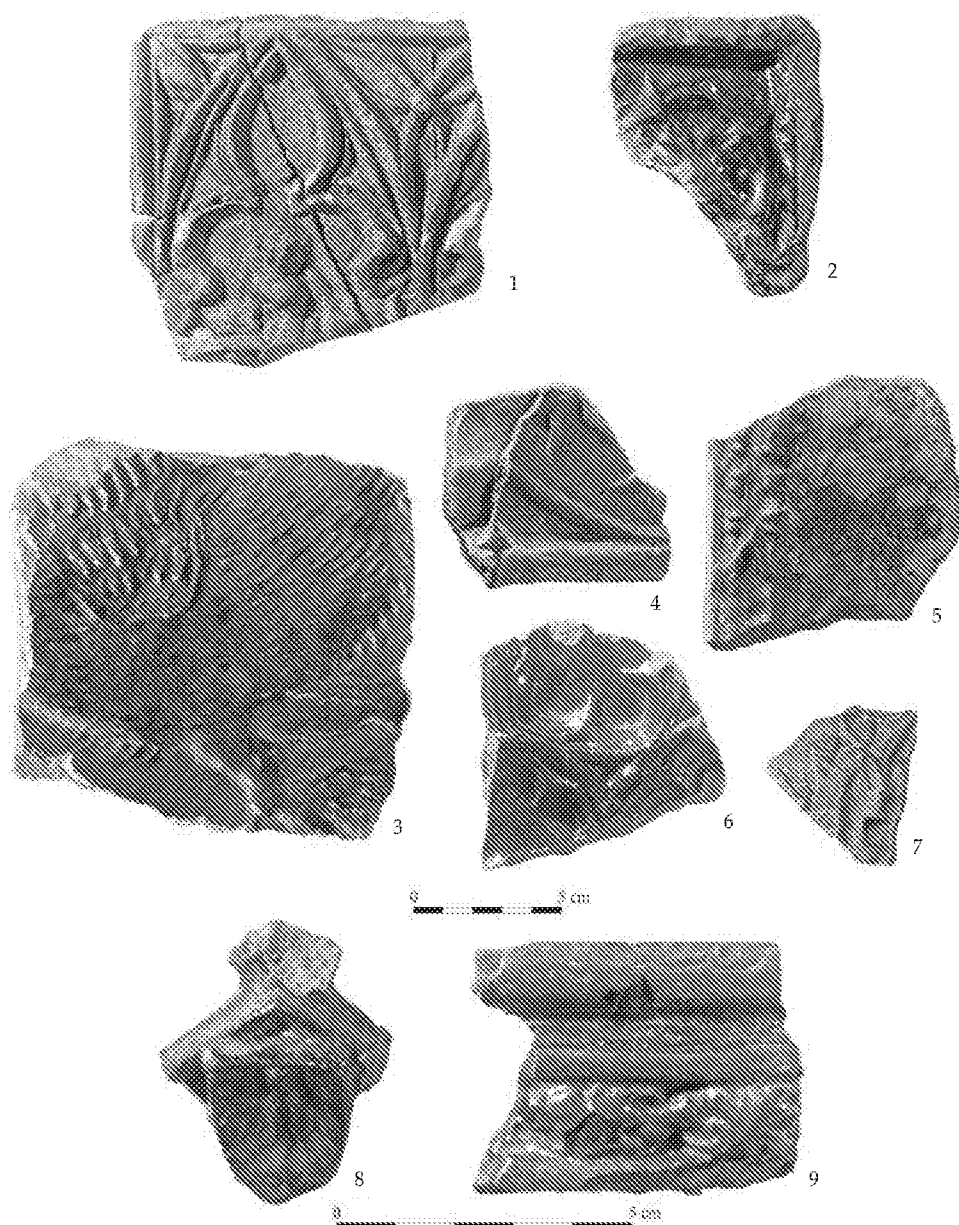
⁷² A leletanyagot az Magyar Nemzeti Múzeum és a szentendrei Ferenczy Múzeum őrzi. Magam még Sashegyi Sándor gyűjteményében 1954-ben vizsgáltam és fényképeztettem. Az említetteken kívül számos további restaurálatlan 15. századi csempe van, eddig ismeretlen műhelyből. 1394–1419 között Magister Cyko leszármazottjai több alkalommal szerepelnek birtokügyeik kapcsán. Stephanus Cyko levelében (1415–18) „domum nostram Pomaz” megjelölést használ. KUMOROVITZ 1987, 728. sz.

⁷³ A 6. és 12. típus töredékét már közöltem: HOLL 1958, 46. kép. Más töredékek még nem azonosított típusokból is ismertek. A leleteket Kecskemét múzeumában Szabó Kálmán segítségével azonosíthattam 1954-ben a megmaradt leletek között. Nagyobb részük a világháborúban elpusztult. A faluról és leleteiről: SZABÓ 1938, 99–100, 450. kép; PAPP 1931. Sajnos a kőházak beosztását, alaprajzát nem közli, talán csak részben tárták fel.

⁷⁴ HOLL 2002a, 2–3. kép.

18. ábra. 1–7, 9. 1415–1437 között; 8. 15. század közepe, Pomáz
 Fig. 18. 1–7, 9. Between 1415 and 1437; 8. Mid-15th century, Pomáz

19. ábra. Kályhacsempék Baracs kúriájából. 1–2. II. csoport, 1415–1425 körül; 3–5, 7. 15. század; 6, 8–9. 15. század közepe

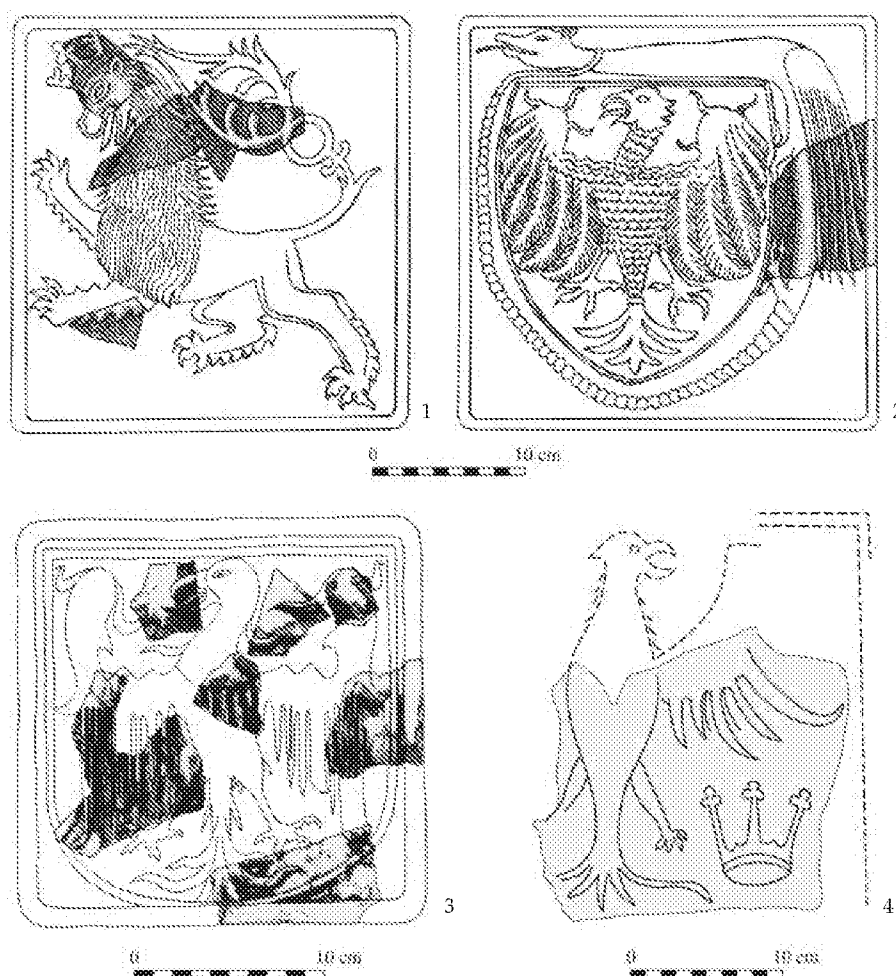
Fig. 19. Stove tiles from the manor house at Baracs. 1–2. Group II, c. 1415–25; 3–5, 7. 15th century; 6, 8–9. Mid-15th century

sas látható, a Zsigmond korra jellemző stílusban, de típusában új megoldással (20. ábra 3). E kályhához további – többféle zöldes árnyalatú mázzal bevont – töredékek is tartozhattak; egyesek azonban valamivel későbbi típusok.⁷⁵ Itt felmerülhet az a lehetőség, hogy talán nem is három egymás után készített kályha anyaga került elő, hanem meglévő raktári anyagából állított össze egy kályhát a mester, vagy ami még valószínűbb: későbbi javítás során kerültek felhasználásra újabb típusok!

Budafelhévíz területén ugyancsak a Zsigmond kor jellemző csempetípusait találták egy szemétdömbben.⁷⁶ Sajnos a leletanyaghoz kapcsolható ház a leletmentésre kijelölt területen nem került elő, de a leletek – köztük üvegtárgyak – összességükben rangosabb tulajdonosra utalnak. A kályha-

⁷⁵ VÉGH 2002, 8. kép.

⁷⁶ KOCIS 1999, 356–357, 4–5. kép. Az 1–2–3–4. és 6. típus töredékei, valamint áttört mérművekkel ellátott csempék.

20. ábra. A Zsigmond kor csempéi. 1–2. Budafelhévíz; 3. Szentpétermártír, külváros. Kocsis 1999 és VÉGH 2002 nyomán; 4. Vác, város, 14. század vége

Fig. 20. Tiles from the age of Sigismund.

1–2. Budafelhévíz; 3. Szentpétermártír, suburb, after Kocsis 1999 and VÉGH 2002; 4. Vác, town, late 14th century

csempék zöme az udvari IV. csoport típusaiból áll, köztük az ugró cseh oroszlán és a Sárkányrenddel övezett sas is szerepel, valamint a 6. típus Cillei-címere, fűzöld és olivazöld árnyalatú mázakkal (20. ábra 1–2).

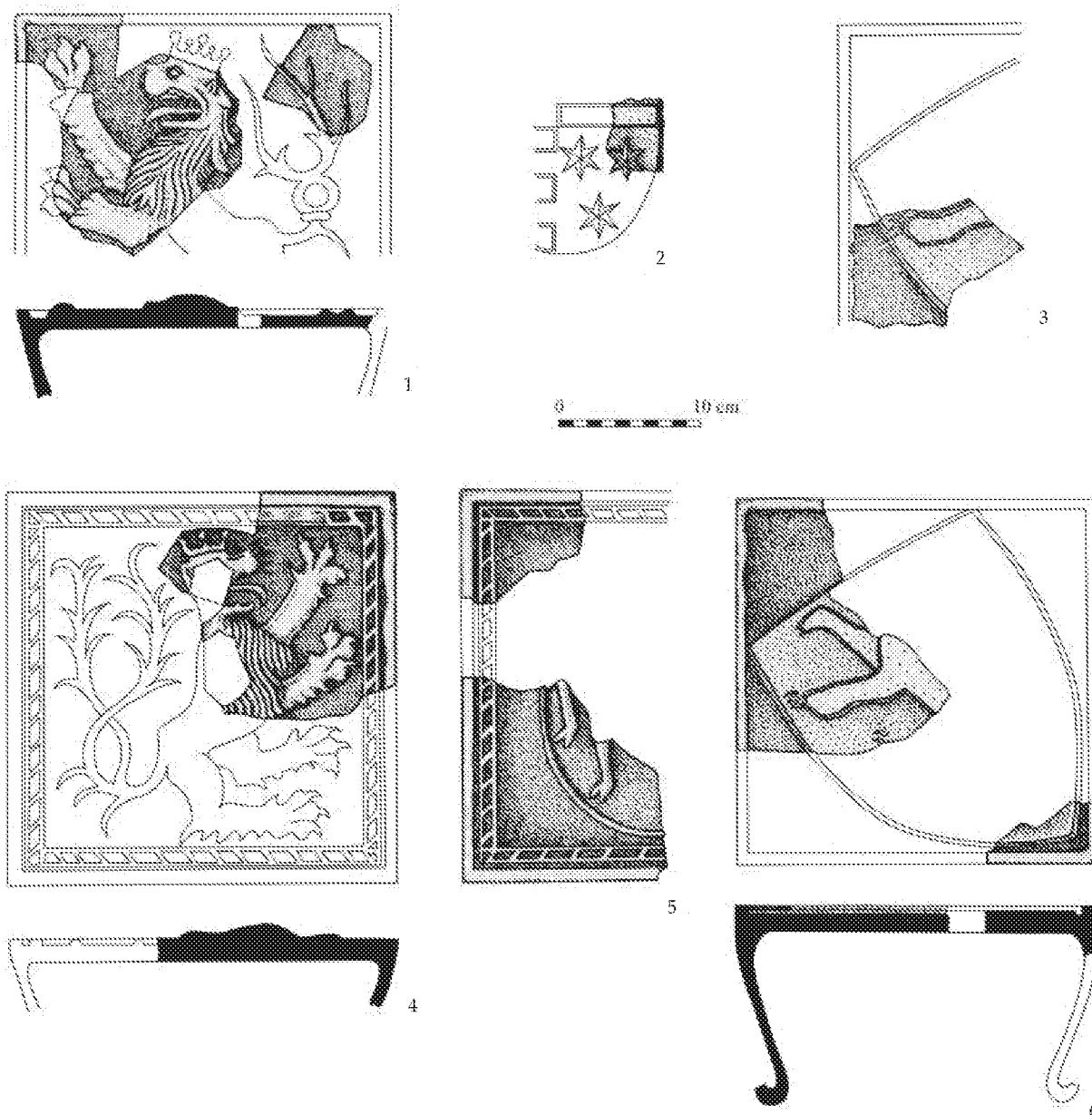
Óbuda káptalani városrészéből az udvari műhelyek V. csoportjának nagy, Zsigmond-címeres csempéjét egy szürkésfehér, mázatlan töredék képviseli.⁷⁷ Ez itt a kanonoki házak gazdagabb felszerelésére utal. Ugyanez a csempetípus zöld mázas

kivitelben az óbudai királynői vár – ekkor Zsigmond felesége, Borbála királyné tulajdona – közöletlen leletei között is előfordul.

Arra, hogy a jelentősebb városok és külvárosaik rangos tulajdonosai esetében nem volt ritkaság ekkor a gazdagon díszített kályha, Székesfehérvár nyújt példát. Az itteni ásátások során nagyon gazdag és sokrétű leletanyag került elő ebből a korszakból is.⁷⁸ Közülük csak a címeres csempéket számba véve is több különböző helyen állott házról bizonyítható a reprezentáció ezen formája. Így értékelünk a Szent Anna-kápolna közeléből egy sárga mázas, cseh oroszlános darabot, egy korábban ismeretlen, új típust (21. ábra 1); a Jókai utca 20.-ból egy sötétzöld mázas, Cillei-címertöredéket (21. ábra 2); valamint egy zöldessárga mázas állatalakos címer darabját (21. ábra 3). A középkori Nova Civitas külvárosban (Selyem utca 1–13.) előkerült két mázatlan kályhacsempe olyan ferdén vagdalt kereteléssel készült, mint az említett várpalotai csempék – az utóbbiak azonban mázasak. Erre talán az I. csoport

⁷⁷ BERTALANNÉ 1992, 185, 39. kép; HOLL 1990, 26. kép. 1432–1437 körül.

⁷⁸ Siklósi Gyula ásátásai. BOLDIZSÁR 1993, 85–88. Az udvari műhelyekből származó csempék a 63–69. tételnél. Az állatalakos-címeres csempék vastag vörös cserépből, angób nélkül, mázazva készültek. Sajnos a megkezdett neutronaktivációs vizsgálatuk nem fejeződött be (1996), de az már kiderült, hogy a legtöbb újfélé Zsigmond kori csempe anyaga jól elkülönül a budai és nyéki próbáktól, viszont hasonlít a fehérvári pelikán másolat cserepéhez.

21. ábra. A Zsigmond kor csempéi, Székesfehérvár. BOLDIZSÁR 1993 nyomán
 Fig. 21. Tiles from the age of Sigismund, Székesfehérvár, after BOLDIZSÁR 1993

anyagának későbbi kibővítése során került sor (21. ábra 4–5). Ugyaninnen az 1. típus (I. csoport) négyelt címeres mázas töredéke is előkerült, valószínűsítve, hogy egy, a 15. század első évtizedeiben készült kályha állt itt. Egy további zöld mázas csempetöredék állatalakkal (medve?) arra vall, hogy számolhatunk ismeretlen nemesi címerekkel ellátott kályhákkal is (21. ábra 6). Mindezek esetében még nem tudjuk, hogy vajon a városi fazekasok készítették-e ezeket a megrendelő igénye szerint, kiegészítve így egy Budáról szállított kályhát?

Városi, helyi mesterre vall a darabok lapos plasztikája és a részletek kidolgozatlan mintázása az állatalakok esetében. Az is lehetséges, hogy az egész kályha helyben készült. A fehérvári anyag azt jelzi, hogy a saját címerrel ellátott kályha jóval gyakoribb megoldás lehetett, mint ahogyan azt a ma ismert és bizonyítható esetek alapján gondolhatnánk.

Felsorolásunk utolsó példája azt mutatja, hogy még egy püspöki város házában álló kályhát is készíthetett az udvari műhely, különösen akkor, ha a földrajzi távolság nem volt jelentős. Vác városában,

a Március 15. tér 6. szám alatt előkerült korai Zsigmond kori csempék között megtalálható a sassal és koronával díszített négyzetes zöld mázas csempe töredéke is, vastag, fehéres rózsaszínű cserépből, amelyet egy visegrádi kályha alapján az 1380-as

évekre lehet keltezni (20. ábra 4). Lelőhelye szerint a város központi terén álló kőházhoz tartozhatott;⁷⁹ ez is ismeretlen tulajdonosának rangosabb helyzetére vall.

KOLOSTOROK

Az elvégzett számos ásatás ellenére munkánkban felhasználható példát keveset ismerünk kolostori környezetből.⁸⁰ Általánosságban mégis megállapítható, hogy elsősorban az életvitelük miatt gazdagabb, fényűzésre mindinkább hajló, igényes kolostorokban kell számolnunk címeres kályhakkal. A rendi szegénységet követők esetében, így a domonkosoknál inkább egyszerűbb kályhák épültek. A budai domonkosoknak a 14. század végén talán már volt mázas csempékből készített kályhája, de később megelégedtek az egyszerűbb, mázatlan kályhaszemekből rakottal, amit csak egy sorban díszítettek figurális díszű, de mázatlan csempékkel. Joggal hihetnénk, hogy ilyen helyeken az egyházi jellegre, valamint az apátra utaló motívumok (pl. az apátok címerei) gyakoriak voltak, ahogy például a kőfaragás díszeinél ez általános. Ezzel szemben a magyarországi helyzet az ismert példák alapján nagyon hasonló az előzőekben bemutatott feudális-

nemesi körben tapasztaltakhoz, amennyiben a kályhacsempéken elsősorban a kor uralkodójára, illetve a királyságra utaló címerek szerepelnek, és maguk a csempék is olyanok. Vajon ez csupán azal magyarázható, hogy a szállító műhely a meglévő mintakészletét használta fel? Vagy a kolostor rendjén valónak tartotta – bizonyára királyi adományokkal támogatott helyzete miatt – ilyen címerek szerepeltetését? Mindenesetre ez a megoldás tűnik jellemzőnek a 14. század végén és a 15. század első felében a Budától nem túl távol fekvő kolostoroknál.

Elsősorban Vértesszentkereszt bencés monostorának kályhái⁸¹ mutatnak ilyen megoldást. Már a 14. század 70-es éveiben találkozunk itt Nagy Lajos király udvari kályháinak nagy címereivel (22. ábra 1–2), azaz – itt ugyan mázatlan kivitelben – az első királyi rezidenciákban található típussal, illetve egy másik, eddig máshonnet nem ismert, sisakdísszel is ellátott, sárga-zöld mázas csempével, rajta a lengyel Piast-sassal, mely utóbbit 1367-től alkalmazták (aacheni kincs).⁸²

Folytatódott a címerábrázolásos csempék sora azonban később is: 1408 után megint az udvari és a nyéki műhely szállított ugyanolyan kályhát, mint amilyenek a királyi rezidenciákban is álltak. Ezen majdnem minden, a központokból is ismert csempe látható volt, köztük most sem maradtak el a címerdíszesek: a Zsigmond kori I. csoportból az oroszlános, a négyelt címeres, valamint a Sárkányrenddel övezett Zsigmond-címer; a II. csoportból a nagyméretű címeres csempe (22. ábra 4–5). A későbbi évtizedek során újabb kályhákat is állítottak, ami több, díszes kályhával fűtött helyiségre utal. Már a század negyedik évtizedében készült az a kályha, amelyen az V. csoport 1. típusának (Cillei-címer) átdolgozott változata szerepelt, továbbá egy eddig máshonnan nem ismert Garai-címeres csempe; mindkettő világoszöld mázzal készült.⁸³ Tekintve, hogy az utóbbi címer a budai-visegrádi udvari kályhák esetében eddig nem mutatható ki, arra gondolunk, hogy a kolostor kérésére egészítették ki a kályha motívumait, utalva talán Garai Miklós nádor (†1433) pártfogására.⁸⁴ Új típust jelent

⁷⁹ Vác, Tragor Ignác Múzeum. Gergelyffy András műemléki kutatása során került elő a Siketek Országos Intézeténél. Ugyaninnen ismert egy további töredék világos sárgászöld mázzal, a sarok felé álló, élesen csipkézett levéllel; ez is ugyanezen kályha csempéi közé tartozott. Lásd: Kocsis – Sabján 1998, 23, 82–83. és 85. kép. A Főter gótikus házairól: Miklós 1991, 46.

⁸⁰ A jelentős számú kolostorásatás ellenére az ismert csempanyag kevés. Egyik oka a kolostor lakóépületeinek feltáratlansága, de közrejátszik az is, hogy már a korai időktől kezdve sok esetben a légfűtést, mint a legfejlettebb megoldást használták. Ezt lehetett igazolni Óbudán a klarisszák, Budán és a Margitszigeten a domonkos kolostorok esetében. A témánk szempontjából kevés bizonyító anyag miatt itt nem korszakok szerint tárgyaljuk a leleteket.

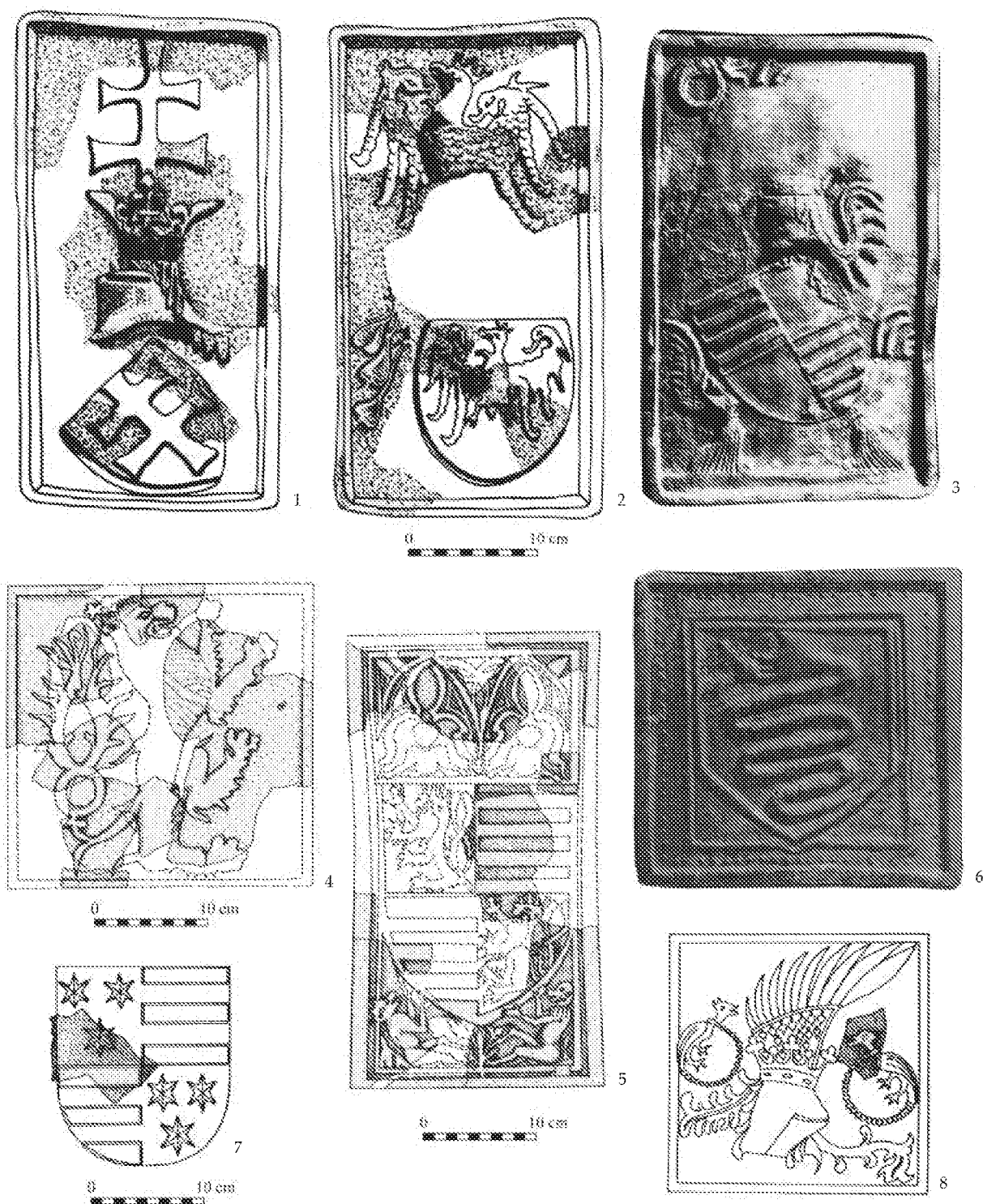
⁸¹ Mezősiné Kozák 1981; Mezősiné Kozák 1984.

⁸² Holl 1990, 61. Itt már a Nagy Lajos kori csempe párjaként értelmeztem, ellentétben az ásatóval. Aachenben a kis ékszereken kétszer is előfordul a sasos sisakdísz: ott is jobbra néző, koronás fejű, kitárt szárnyakkal és félreforduló testtel.

⁸³ Mezősiné Kozák 1981, 189, 5. kép 1–2. Az ásató is másolatoknak tartja (az eredetieknek 10%-kal kisebbek).

⁸⁴ 1419-ben egy nádori gyűlésen Garai Miklós az apátság javára ítélt. PRT XII/B. (1912) 266. Ugyanitt a Nagy Lajostól kapott tatai vámadományról is szó esik. A lengyel

22. ábra. Kolostorok kályhacsempéi. 1–2. 14. század; 3–6. 15. század első fele, Vértesszentkereszt. MEZŐSINÉ KOZÁK 1981 és 1984 nyomán; 7–8. 15. század első harmada, Székesfehérvár, johannita rendház. BOLDIZSÁR 1993 nyomán

Fig. 22. Stove tiles from monasteries. 1–2. 14th century; 3–6. First half of the 15th century, Vértesszentkereszt, after MEZŐSINÉ KOZÁK 1981 and 1984; 7–8. First third of the 15th century, Székesfehérvár, House of the Knights of St. John, after BOLDIZSÁR 1993

egy nagyméretű csempe a teljes Zsigmond-címerrel, amit alul két angyal tart. Szép plasztikája ügyes mesterre vall, érdekessége, hogy a sisak előtti felületen a sisaktakaró plasztikája hiányzik, helyette a negatívba bekarcolt rajza készült csak el, és a csempét a befejezetlen negatívról készítették (22. ábra 3). Mázatlan és zöld mázas változata egyaránt ismert.

A század közepéről és a további évtizedekből hiányoznak a kályhák – ez a vértesszentkereszti kolostor ismert leromlásával magyarázható (1475: „épületei megromlottak”).⁸⁵ Az ásató szerint Mátyás király idejéből, amikor az épület már a domonkosok kolostora, a 80-as évek új építkezéseihez kapcsolódó kályhákból mázatlan csempék kerültek elő, de címerek nélkül; ezek nem az udvari műhely termékei. A legutolsó periódusban már a refektóriumban is volt kályha. A káptalanterem szögletében álló kályhának az alapozása is előkerült.⁸⁶

Hosszú időn keresztül követhető nyomon a Székesfehérvár külvárosában állt johannita kolostor kályhákkal történő felszerelése. Csak csekély töredékek kerültek ugyan elő, de az alapos feldolgozás nyomán mégis jó adatok állnak rendelkezésünkre.⁸⁷ Már a 14. század második felében is állítottak itt mázas csempékből kályhát, de erről csak annyit tudunk, hogy áttört mérműves és síklapú csempékből állt. A 15. század első harmadában az udvari műhelyekből került ide Zsigmond cseh sisakdíszével egy fűzőld mázas csempe töredéke (IV. csoport, 22. ábra 8); a 30-as években pedig egy Cillei-címeres

példány (V. csoport, 22. ábra 7). Ezek mellett talán helyi készítésű kályhával is számolhatunk, mely motívumaival az előkelő kályhákat utánozta. A század közepe után a lovagalakos kályha csempéinek mázas másolataival készült egy kályha – ennek címereiből nem került elő töredék. A század végén már egy színes mázas (fehér, kék, barna, zöld, sárga színű) csempékből rakott kályha került ide, de ennek részleteit nem ismerjük.

A bencés monostorok közül a század közepéről Garamszentbenedek (Hronský Beňadik, Szlovákia) egy kályhája teljes alakjában ismert.⁸⁸ Nyilván az apát házában állították fel, részleteiben a lovagalakos kályhák megoldásai inspirálták. Oromcsempéi viszont nem ezt követik, sematikus megoldásuk ellenére felismerhető, hogy egy másik előkép (20. típus) hatására készültek (23. ábra 1). Az eredeti előképeket Buda, Visegrád, Esztergom és az alább tárgyalandó Gálosfa leletei képviselik, sajnos felismerhető címer nélkül, vagy üres címerpajzzsal. A megrendelő 1457-ben Széchi II. János apát (1456–1463) lehetett, akinek családja a királyhú ligához tartozott. A kályha V. László eljegyzésének állít emléket, csempéin erre utaló jelenettel.⁸⁹

Csupán rövid említésből tudjuk, hogy a 15. század végén Pécsvárad apátságában kétféle kályha állt.⁹⁰ Az egyik a pécsi leletekből ismert Ernuszt Zsigmond püspök-féle kályha lehetett, amely a lovagalakos típusok másolatait is használta; a másik egy századvégi színes mázas kályha volt, gazdag figurális díszű csempékkel („király, királynő, címertartó angyal”). Utóbbiakból néhány töredéket közöltek,⁹¹ köztük egy balharántpólyás címerrel díszített darabot is. A leletek között ennek a címernek több változata is szerepel: sárga pajzsban kék pólya, illetve kék pajzsban fehér pólya, alattuk eddig fel nem oldott minuszkulás feliratú iratszallaggal. Stílusuk az egyik Budán is előforduló kályháéval egyezik, ezeket ugyanúgy külföldről szállíthatták ide, mint a budai kályhát.

Végül a lassan elszegényedő kisebb bencés monostorok közül hivatkozhatunk Kaposszentjakab apátságára. Ilyen esetekben már olcsóbb megoldást, helyi vagy környékbeli, vidéki műhely mázatlan csempéiből rakott kályhákat találunk. Itt például több csempe a lovagalakos csoport csempéit másolta, mázatlan sárgás cserép kivitelben, némelyik mintát többszörös másolással kicsinyítették, hogy egészen másféle, szélesebb csempét kaphassanak. Itt csak egy új típus szerepelt: ez egy külföldi, III. Frigyes császár mellképét ábrázoló csempe nagyon sematizált utánérzése. Az alak körül tekeredő mondatzalagon *rimise khaiser fridre* felirat olvasható, alul három kis címerrel (23. ábra 2).⁹²

címer kapcsán felvetődhet, esetleg Erzsébet anyakirályné is pártfogolta őket, ahogyan ez a kolostoroknál is történt. Lásd Ewa Śnieżyńska-Stolot tanulmányát a keltezési kérdésekről: ŚNIEŻYŃSKA-STOLOT 1981.

⁸⁵ MEZŐSINÉ KOZÁK 1993, 94; PRT XII/B. (1912) 266.

⁸⁶ MEZŐSINÉ KOZÁK 1993, 60–64, 68, 71, 96. A kályhaalapozás 110 × 80 cm. Ez már a késői szemeskályhák méretéhez alkalmazkodott. A korábbi kályhák a budai rekonstrukciók szerint valamivel nagyobbak (pl. 116 × 104 centiméteres alappal).

⁸⁷ BOLDIZSÁR 1993.

⁸⁸ HOLČÍK 1978, 21–24, IV–VII. tábla. A rekonstrukciót lásd: EGYHÁZY-JUROVSKÁ – FÜRYOVÁ 1993, 45. kép.

⁸⁹ HOLL 1998b, 186.

⁹⁰ BODÓ – OROSZ 2006, 7. A korábbi kályhákról nem írnak.

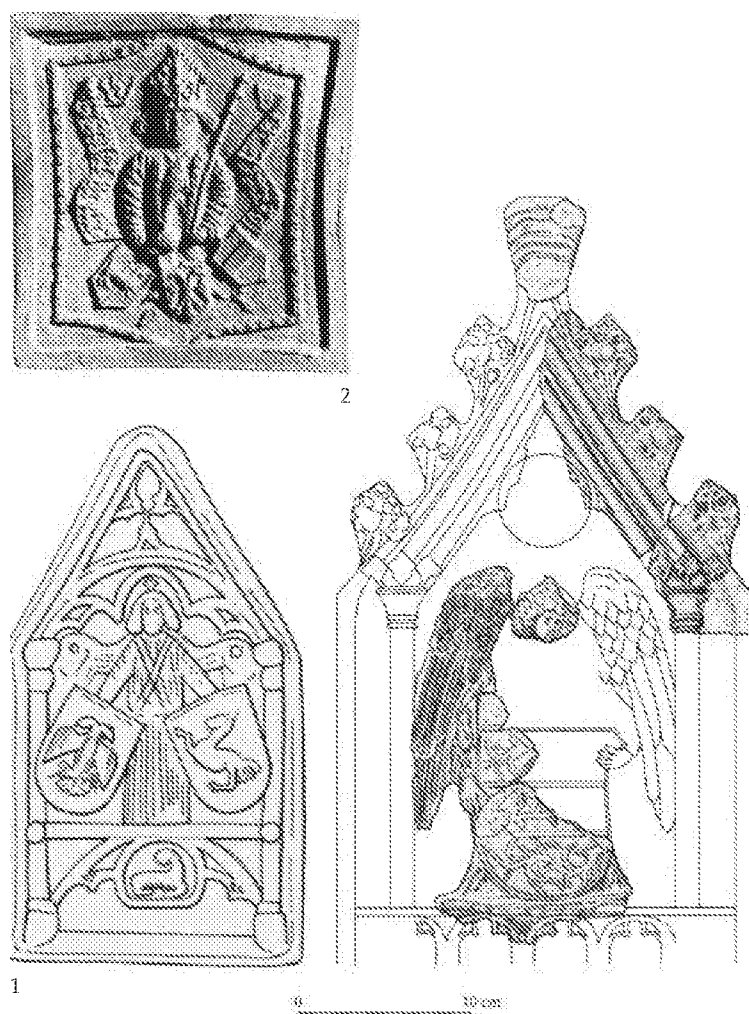
⁹¹ *Pannonia Regia* 1994, 314–315, Kat. V-38. (Rozgonyi P.). Az analóg budai kályha nem azonos a Hallein-Salzburg műhelyből szállítottakkal.

⁹² HOLL 1975. Három további másolat-csempe: HOLL 1995, Abb. 9/2. (griff), Abb. 11/3–4. (mérműves csempék). Utóbbit magam nem tartom későbbinek a többi egyszeres másolatnál – ugyanahhoz a kályhához tartozott. A Frigyes császárt ábrázoló csempe horvátországi előfordulását a felirat félreértésével Miksának tartották (MAŠIĆ 2002, 35, Abb. 25), bár ismerik magyarországi keltezését.

23. ábra. Kolostorok kályhacsempéi.
1. Garamszentbenedek,
1457 körül; 2. Kaposszentjakab,
1459–1463; 3. Pilisszentlélek, 15. század
közepe (rekonstrukció).

1, 3. Ősi Sándor rajza

Fig. 23. Stove tiles from monasteries.
1. Hronský Beňadik (Slovakia),
c. 1457; 2. Kaposszentjakab, 1459–63;
3. Pilisszentlélek, mid-15th century
(reconstruction). 1, 3. Drawing
by Sándor Ősi

A kaposszentjakabi kályhát azzal a politikai helyzettel hoztam kapcsolatba, amikor a Mátyás ellen lázadó főurak, folytatva a korábbi „udvari-párti” liga pártütését, 1459 elején Frigyeszt magyar királynak választják. Élükön Újlaki Miklós vajda és Garai László nádor állt, akik áprilisi csatavesztésük után rövidesen Mátyás hűségére tértek. Az apátság kegyurasága a 15. században a Szerdahelyi családé. Ennek egyik tagja is jelen volt a vajda németújvári várában történt királyválasztáson: Szerdahelyi Dancs Pál, 1474-ig az apátság kegyura, Újlaki Miklós híve volt. A kályha állítása így 1459–1463 között képzelhető el, ez utóbbi évben a bécsújhelyi béketárgyaláson a császár barátjának ismert Újlaki Miklós volt a magyar király követe.

Menedékkő (Letanovce-Kláštorskó, Szlovákia) karthauzi kolostora adta eddig e lelőhelyekről a leggazdagabb kályhasorozatot.⁹³ Ennek oka a rendi szabályzatban rejlik: a szerzetesek szigorúan elkülönítve laktak kis házaikban, amely nemcsak alvó, hanem tartózkodási és munkahelyük is volt. Itt

14 kályhát találtak; felállításuk a kolostor 1487. évi újjáépítése és az 1543-as pusztítás közé tehető. A kályhákon a csempék motívumai jórészt vallásos témájúak, mások szimbolikus jellegűek. A közöltek között két címerábrázolásos van: az egyik üres címerpajzsot tartó angyal, felül külön felragasztott kisebb pajzsban liliummal.⁹⁴ A másik csempét címertartó angyal alakja tölti ki, kezeiben a pajzsban Krisztus-fejjel. Ahogy a legtöbb itteni csempe, ez is zöld mázas és fejlett plasztikai kidolgozású, a század legvégére tehető, témája kályhacsempéken nagyon ritka.

⁹³ SLIVKA 1988, Obr. 5–6; SLIVKA 1990. A csempék részletes feldolgozása még nem jelent meg. Egyes darabok: EGYHÁZ-YUROVSKÁ – FÜRYOVÁ 1993, 33–40, 44. kép. Az alaprajz szerint (SLIVKA 1990, 3. képen) a kis cellákban a kályhák is kisebbek voltak az átlagosnál, de a csempék a szokásos méretűek, így kevesebb csempéből rakhatták őket? A katalógus szerint több mint 200 csempe került elő.

⁹⁴ EGYHÁZ-YUROVSKÁ – FÜRYOVÁ 1993, 40. kép. Áttört kidolgozású, az angyal plasztikája gyengébb a többi csempénél.

A pálos kolostorok közül Pilisszentlélek ásatása nyomán kapunk adatokat annak gazdag felszereléséről a 15. század második feléből.⁹⁵ E szerint itt két-három rangos kivitelű, zöld mázas, illetve egy mázatlan csempékből rakott kályhával számolhatunk. Bizonyosan importált kályha volt az egyik (Ravensburg-Lindau csoport, 15. század közepe?), a másik a lovagalakos műhelyből származik. Egy eddig ritkábban előforduló, kvalitásos kidolgozású oromcsempe, töredékein az osztrák pólyás címert tartó angyallal, másféle kiképzésű (és plasztikájában is eltérő jellegű), mint a lovagalakos kályha esetében. Az angyal csak egy címerpajzsot tart és ezt az oldalánál fogja. A címer mezője finom indás rajzzal damaszkolt, a csempe felső záródása nem befelé ívelt, hanem szögletes (23. ábra 3). Rokon

vonásai ellenére sem tartjuk a lovagalakos kályhák mintáit készítő mester munkájának. Keltezésére sincs támpontunk, bár időben nem lehet távol a 15. század közepétől.⁹⁶ A különböző csempetípusok gyakori társulása egyes helyeken azonban felveti a kérdést: talán maradék csempékből vegyes összeállítások is készülhettek?

Az itteni leletanyag legfontosabb darabja egy 15,5 cm széles cserépnegatív: trónuson ülő Madonna gyermekével, felül a háttérben két függőnyt tartó angyallal. A töredék bizonyítéka a kályha-csempéket is készítő műhely számára dolgozó faragó-mintázó szerzetesi tevékenységnek a 15. század végén. Ez szerintünk jól magyarázható a pálos rendben ismert kézműves munkák – és ezen belül is a művészi jellegűek – kiemelt szerepével.⁹⁷

VÁRAK, VÁROSOK, KÚRIÁK (15. SZÁZAD MÁSODIK FELE)

A 15. század második feléből a címeres csempék jóval kisebb arányban szerepelnek a közölt anyagban, ez azonban inkább a kutatás hiányosságát jelzi. Feltűnő, hogy alig néhány vár leleteire támaszkodhatunk. Az országban ez időben legelőkelőbbnek számító Újlaki családnak például csak három várából ismerünk ide tartozó csempéket, de ezekben sem voltak kellő mértékű ásatások.

Ozora várkastélyában a Zsigmond kor utáni első kályha már a Hédervári család 1438-tól számítható birtoklása idején került felállításra, az ismert csempe a lovagalakos kályha műhelyéből származnak. Felépítése az előkerült jelentős leletanyag szerint⁹⁸ nem volt teljesen azonos a budai kályhakkal, így például a kályha alsó testét zömmel a rozettás díszű csempék adták, a mérművesek csak a legfelső sorban kaptak helyet. A sarkokra másféle kiképzés került címertartó angyallal (a címerek: 10. ábra 6). A felső kályhatest majdnem azonos volt a budaiak-

kal – talán egy sorral kevesebb csempével? –, legfelül itt is a címereket tartó angyal oromcsempéivel számolhatunk. A töredékek alapján a tiroli (nem morva) sas és a Habsburg-oroszlan, az osztrák pólya és Karintia, illetve Bécs város címereinek megléte bizonyítható. Feldolgozója szerint a kályha a 15. század végén került ide és 1544-ig használták.

Várpalatán Újlaki Miklós birtoklása idejéből a lovagalakos kályhát csak egy töredék képviseli.⁹⁹ A családi székhely, az Újlak városában (Ilok, Horvátország) épített palota ásatása épp hogy megkezdődött, de a csekély számú töredék már így is több kályhára utal.¹⁰⁰ Közülük jelen témánkhoz tartozik egy Regensburgból importált kályha. Ehhez tartozott egy íves záródású oromcsempe (típusa Budáról és Visegrádról is ismert), de itt színes mázas kivitelben, zöld, sárga és fehér színben. Egészen új típust képvisel egy dongás kiképzésű csempe címertartó angyallal (a címer töredékes), ez is színes kivitelű.

⁹⁵ LÁZÁR 2001.

⁹⁶ LÁZÁR 2001, 5. kép. Töredékeit a budai palotából, Pilisszentkeresztről és Bátmonostorról (közöletlen) ismerem. A budai töredék anyagvizsgálata (Balla Márta, 1992, nem közölt) szerint jelentősen különbözik az ismert, a 15. század közepéről és második feléből származó csempéktől. A pontosításhoz több vizsgálat szükséges, mert eltérő variációi voltak.

⁹⁷ Bizonyító leletek hiányában jelenleg még nem tudjuk, hogy a pálosok rendelkeztek-e saját műhellyel, vagy csak mintákat szállítottak egy fazekasműhelynek. Buda-szentlőrinc kolostoránál kályhacsempék és padlóteglák helyi készítésére gondoltak régebben. GARÁDY 1943, 184; BENCZE 1991, 420.

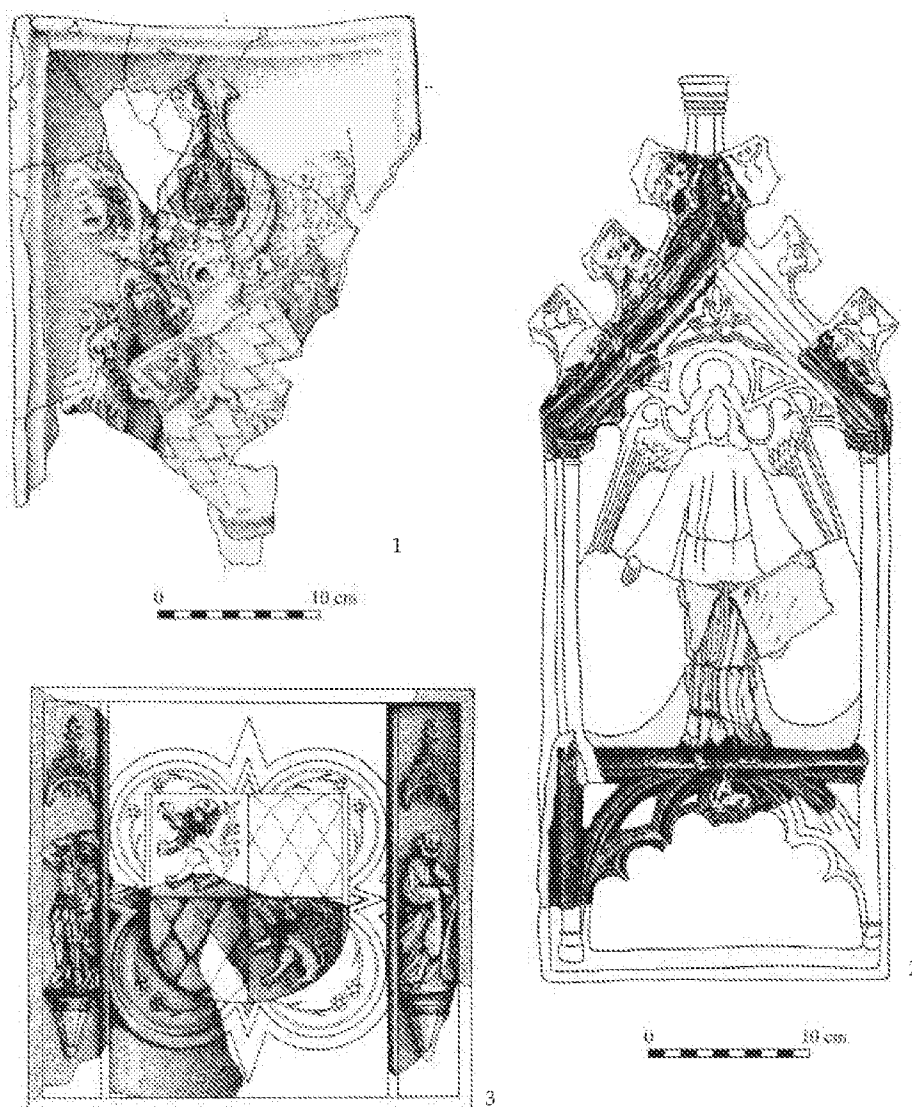
⁹⁸ TAMÁSI 2004, 519–532. Egyes csempéknek az egyes részletek elhagyása miatt variánsai is vannak, így a 3. típusnál a kis címeres konzolok hiányzanak. A szerzővel ellentétben nem gondoljuk, hogy e különbségek már egy későbbi (a negatívokat öröklő) műhelyre utalhatnak. A feldolgozás nem utal arra, hogy állt itt egy későbbi, színes mázas, valamint egy zöld mázas, Mátyás kori kályha is.

⁹⁹ HOLL 1984b, 217, 16. kép.

¹⁰⁰ TOMIČIĆ 2004. A szerző szerint valamennyi csempe ugyanahhoz a regensburgi kályhához (1487–90) tartozott. Ennek ellentmond például a 25. kép dongás kiképzésű, gazdag szőlőindás csempéje. Ez a regensburgiaktól eltérően vörös cserép, angób felett zöld mázzal. Analógiáját a budai palotából ismerem.

24. ábra. 1. Regensburgi kályhacsempe Újlak palotájából, II. Rupert segédpüspök címerével, 1488 körül. Tomić 2004 nyomán; 2. Oromcsempe Rahlca várából, 15. század közepe. Radić – Bojčić 2004 nyomán; 3. Címeres csempe, Nyírbátor, 1488 után

Fig. 24. 1. Regensburg stove tile, from the palace of Ilok (Croatia) with the arms of Auxiliary Bishop Rupert II, c. 1488, after Tomić 2004; 2. Gable tile from Ružica Castle (Croatia), mid-15th century, after Radić – Bojčić 2004; 3. Tile with arms, Nyírbátor, after 1488

Egy harmadik csempe zöld mázas; ezen nagyon finom rajzú plasztikával a teljes, sisakdísszel ellátott bajor-pfalzi címet két vadember tartja (24. ábra 1). Ez is eddig ismeretlen új csempetípus, amely kivitelezése révén jól kapcsolódik az ismert regensburgi darabokhoz. A címer stílusa közel áll a regensburgi dóm márvány síremlékéhez,¹⁰¹ amelyet a bajor segítséggel ide kerülő coadjutor, majd püspök II. Rupert pfalzi gróf számára emeltek. (György bajor fejedelem kérte Mátyástól 1488-ban a segítségét, ha a behódolt Regensburg miatt Frigyes császár megtámadná őket.) Az eddig ismert leletek mind Újlaki Lőrinc herceg palotájához tartoznak (1477-től). A regensburgi kályhát a Dunán szállíthatták. Újlaki Lőrinc esetében azzal a szemlélettel találkozunk, mint más főuraknál is: igazodnak a budai udvarhoz és a királyhoz, aki egyébként a herceget különösen kedvelte.

Az Újlakiak másik, régóta birtokolt fontos vára Rahlca (Ružica, Horvátország) volt. Nagyon gazdag leletanyaga¹⁰² még nem került kielégítően restaurálásra, így a kályhacsempék típusait (köztük Zsigmond koriak is előfordulnak) nem mindig határozhatjuk meg pontosan. A 15. század második felében itt is több kályhát állítottak fel. Az első egy lovagalakos, de ez is az ismerttől eltérő összeállításban készült.¹⁰³ Előkerültek újabb, máshonnan nem ismert csempetípusok is, ráadásul a kályha angyalos

¹⁰¹ HOLL 1980, 20. kép. A heraldikai ábrázolások már a 80-as évek elejétől ilyen stílusúak.

¹⁰² Radić – Bojčić 2004, 49–52, 237–326.

¹⁰³ Hét vagy nyolc csempetípus egyezik a lovagalakos kályha műhelyének megoldásaival, de újabb variációk is feltűnnek. Így például a szobrocskák alatt egy újfajta

oromcsempéje (24. ábra 2) nem az ország központi vidékein felállított eredeti kályhák íves záródású oromcsempéjét, hanem eltérő megoldást követ (20. típus). Ez egy részben másféle rendszerű kályhához tartozott, amely – párhuzamosan az elsővel – még Bécsben a császár számára készült, vagy a lovagalakos kályhát követve (?) talán valamivel később keletkezett. Plasztikus kivitelű, de mázatlan címerei: Portugália (Eleonóra császárné, 1452–1467), görzi grófság, Karintia és Kyburg. Előfordulásukat e várban Újlaki Miklósnak a császárhoz fűződő barátságával, illetve Mátyással folytatott ellenségeskedésével magyarázzák.¹⁰⁴ Magam úgy vélem, ez leginkább az 1458–1463 közötti éveket jelentheti, legkésőbbi időpontként 1471 jöhet szóba, mert akkor már Mátyás Bosznia királyságához segítette Miklóst. A kályha készítésének idejét pontosíthatná, ha tudnánk, mikor ment feleségül a görzi grófhöz Újlaki Miklós leánya.

E kályhán kívül még legalább három-négy további fűtőberendezés került a várba az 1500-as évekig; ekkor egy újabb import kályhát Ausztriából szállítottak ide. A századvégi kályhák egyike (talán a pécsi műhelyből?) az Ernuszt Zsigmond püspök részére készített, régtől ismert kályhák egyike, amit ugyanúgy, mint máshol is, a lovagalakos kályha

csempéinek másolataival pótolnak ki. A püspök kályhájának itteni szereplése nem csak a műhely közelségével magyarázható: Újlaki Lőrinc és Zsigmond püspök voltak az egyedüliek, akik Corvin János támogatására Mátyásnak tett esküjüket megtartották.¹⁰⁵

Raholca és Újlak kályhái jól tükrözik a főurak kétféle magatartását és az ebből következő eltérő reprezentációs utalásokat: a Habsburg-párthoz húzó Újlaki Miklós vajda, illetve a királyhű Lőrinc herceg esetében ez teljesen más módon valósult meg.

A királyi udvarban álló kályhák csempéinek variációját – eltérő felépítéssel – a század végéről is ismerjük. Nagyvázsöny várában¹⁰⁶ a Mátyás címersorozatával ellátott nagyméretű budai-visegrádi kályhák redukált változatát állították fel. Itt csak háromféle címer alkalmazása bizonyítható, ráadásul ezek csak innen ismertek. Közülük Stíria címerét a csempék publikálója a korabeli hadjáratokkal és Kinizsi Pál azokban történő részvételével magyarázza.

A Mátyás-címersorozatos kályha itteni megoldása nagyon eltér a visegráditól: nem szerepelnek rajta a címeres sarok- és oromcsempék, egyes figurális díszű darabokat szélükön levágva keskenyebbre készítettek, a csempék széle felfelé álló síklapokkal „doboz alakú” lett. Az utóbbi megoldás egészen eltérő felépítést követelt, talán négyszögű alaprajzzal. A szerző a 80-as évek elejére tette az itteni kályha felállítását; az eredeti kályhák új keltézése¹⁰⁷ miatt ez inkább 1490 körül történhetett.

A várban egy másik díszes kályha is állt,¹⁰⁸ ez eltérő stílusa és technológiája szerint egy további – eddig még meg nem határozott – műhelyben készült. Az ide tartozó dongás kiképzésű csempék töredékei többféle, szépen kidolgozott mintára utalnak: egy részükön különféle címerek részletei láthatók (osztott címer, balharántpólya, sas), de egyiken szerepel a teljes címer is (koronás, rostélyos sisakon sasszárny). Talán azonosítható egy bajor címer (a többtől eltérően csak bekarcolások jelzik itt a rutákat), valamint egy angyal által tartott tárcsapajzs, három(?) hatágú csillaggal a sarkában. Ez utóbbi a Cillei-címert 1459-től a császártól elnyerő Vitovec János zsoldoskapitány személyéhez köthető.¹⁰⁹ Vitovec többszöri elpártolásai során mindig újabb méltóságokat nyert; ezek közül a Zagorje grófság birtokában Mátyás király is megerősíti (1463) és örökös grófi címet ad neki és fiainak is. Halála (1468) után egyik fia udvari tisztséget (udvarmester) viselt. A Vitovec-címer szerepeltetése – még akár halála után is – az egykori szlávón-horvát főkapitány emlékére történhetett, miként a visegrádi palota erkélyének emeletén is valószínűsíthető ez 1477–1481

konzolforma is szerepel, de más, új típusú mérműves kiképzésű is található; eddig ismeretlen szobrocskát is használtak (Szent Bertalan, Mátyás evangelista, Gábor arkangyal). A régebbiek közül több nagyon elhasznált negatívban készült.

¹⁰⁴ RADIC – BOJČIĆ 2004, 262.

¹⁰⁵ REISZIG 1943, 61. Ők ketten a csontmezei csata vezérei voltak Corvin János mellett.

¹⁰⁶ TAMÁSI 1986. E kályhán nem használták a Visegrádról ismert mérműves-címeres lábazati sort sem.

¹⁰⁷ HOLL 1999, 317–321; BUZÁS – LÓVEI 1993.

¹⁰⁸ A töredékeket Tamási Judit szívességéből még 1984-ben vizsgálhattam. Keményre égetett fehér cserép, világoszöld élénkzsinű mázzal. Valószínűleg a kályha alsó testéhez tartozhattak a zárt előlapú csempék (ezek is dongás fiókrésszel!), prófeta- és királyalakokkal. A kályha oromcsempéi meredek háromszögű záródással valószínűleg angyalalakkal ugyancsak dongás lapjukon díszítettek, kb. 24 cm szélességgel. A leletek akkor nem voltak restaurálva. Két, a várból származó töredék szerepelt a schallaburgi kiállításon (*Matthias Corvinus* 1982, 596, Kat. 693–694. /Éri I./), azonban leírás és kép nélkül, így azonosításuk kérdéses.

¹⁰⁹ PÁLOSFAINI 2001. 1439–1445 között a Cilleiek vezéréként hadakozik I. Ulászló és III. Frigyes ellen, Ulrik halála után V. László szlávón bánná nevezi ki. 1458-ban Mátyás már három zagorjai várat adományoz neki, hogy megnyerje magának. 1459. november: III. Frigyes felhatalmazza a kihalt sternbergi (Cillei) grófok címerének viselésére.

25. ábra. Kályhacsempé-leletegyüttes Ernuszt Zsigmond püspök (2.) és ismeretlen személy (3–4.) címerével, Pécs, város, 1473 után

Fig. 25. Assemblage of stove-tile finds with the arms of Bishop Zsigmond Ernuszt (2) and of an unknown person (3–4). Pécs, town, after 1473

között.¹¹⁰ Stílusa alapján a kályha a 15. század utolsó negyedére tehető, ennél pontosabb keltezést csak az összes címer feloldása adhat.

A korszak legjelentősebb főúri palotái közül az esztergomi érsek lakhelyét a század közepén, Szécsi Dénes érsek idejében ugyancsak egy lovagalkos kályha díszítette. Az alkalmazott címerek közül eddig csak egy (talán Elzász címere, 10. ábra 7) került elő.¹¹¹ Ezenkívül azonban a további, másfajta oromcsempék még két másik kályhát is valószínűsítenek, sajnos ezek címereiből nincs még azonosítható töredék.

Nyírbátor palotájában Báthori István vajda életének utolsó éveiben, 1487–1493 között állítottak fel egy kályhát. Ennek mestere egyes budai kályhák különböző részleteit mintául véve készített ide egy csempesorozatot mázatlan (kisebb számban mázas) csempékkel. A bajor-pfalzi, karintiai

és regensburgi címereket vette át. Ez itt így nem a vajda személyére utaló reprezentáció, inkább a király politikai kapcsolatait, hatalmát hirdeti,¹¹² akinek ausztriai hadjáratában a vajda maga is részt vett (24. ábra 3).

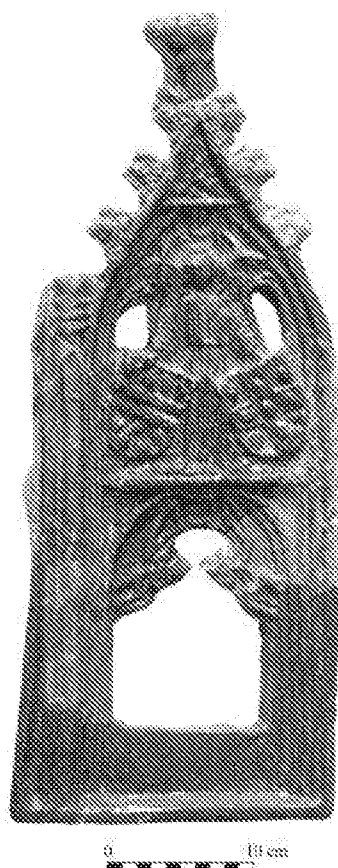
A városi házakban használt kályhák egy részét is címeres csempék díszítették, de különös módon

¹¹⁰ BUZÁS – LŐVEI 2001, 28, 69. kép. Még Vitovec fia Vilmos gróf és testvérei is elpártoltak 1487-ben a királytól, aki Székely Jakabot küldi a lázadók Zágráb vidéki várainak elfoglalására. TELEKI 1852–1856, V.: 427.

¹¹¹ BOLDIZSÁR 2004a. A kályhának alsó és felső testéből maradt sokféle csempetípus. Ezek szerint csak kisebb mértékben tért el a Budán felállítottaktól. A más alakú oromcsempék között az egyik a Ráholca váránál említett 20. típus töredéke a század közepéről (uo., XIII. tábla 21), de ez utóbbi mázatlan.

¹¹² HOLL 1980, 40–41.

26. ábra. Oromcsempe
Zágráb városi
műhelyéből,
1460–1490 között.
MAŠIĆ 2002 nyomán
Fig. 26. Gable tile
from a town
workshop in Zagreb,
between
1460 and 1490,
after MAŠIĆ 2002

ezek nem a tulajdonosra, hanem más személyre utalnak. Pécs városában több különböző helyen olyan kályhák álltak a 15. század végén, amelyekbe a püspök, Ernuszt Zsigmond címeres csempéit építették be. Egy ismeretlen helyről származó, régebben előkerült sorozaton sötétzöld mázas és mázatlan kivitelű példányok szerepelnek,¹¹³ köztük másolatok a lovagalakos kályhákról (25. ábra).

Egy újabb leletgyűttesben¹¹⁴ viszont az utóbbi körhöz köthető angyalos oromcsempe (mázatlan szürke cserépből) ugyanazt a két címert (tiroli sas és oroszlán) ábrázolja, mint amit mázas másolatban régről ismerünk. Úgy tűnik, a püspök számára készített kályha további példányait állították fel a városban, talán a káptalan tagjai számára, ahogy már a 14. század második felében is. De ugyanez a (valószínűleg pécsi) műhely szállított ilyen kályhát Szászvárra is a püspöknek.

Számos, rendelkezésünkre álló közlemény ellenére még nehéz tiszta képet kapnunk Horvátország (részben az egykori szlavón bánság) késő középkori anyagáról. Ezt a közzétett csempék pontos méretének hiánya, a képek minősége, illetve a közlés rövidsége nehezíti, de hozzájárul ehhez a keltezések pontatlansága, az egykori tulajdonos azonosításának nehézsége és az egykori történelmi helyzet bonyolult volta,¹¹⁵ így ma még a legtöbb meghatározás szubjektív.

A gyarapodó kályhacsempeanyagból témánk szempontjából a legfontosabbak a zágrábi darabok. Az egy leletmentés során feltárt külvárosi kályhásműhelyhez köthető leletek¹¹⁶ közül magunk két csoportba sorolnánk az előkerült csempék egy részét. Az elsőhöz a lovagalakos kályhák csempéinek zöld-sötétzöld mázas másolatai tartoznak (1., 4. és 7. típus). Részleteik kissé elmosódottak. Feltűnő, hogy ezekből csak egy-egy példány ismert. A 7. típus oromcsempéjén az angyal az osztrák pólyás címert és Bécs város címerét tartja.¹¹⁷

A második csoport jóval több példányból áll: az 1., 4., 5. és 7. típusból három-három-hét-öt példány került elő, a 2. típusból csak egy töredék. Ezeknél egy kivételével már nem egyszerű másolatokkal van dolgunk: részben teljesen átalakított megoldással, új negatívval készültek. Így a griffek sematikusabb mintával kettős keretelést kaptak, a lovagalak fölött másféle tört íves áttörés látható, ablakok nélkül. Közlőjük is kiemeli, hogy e csoport technológiai hiányosságokat mutat, a máz minősége is rosszabb. A színes képek szerint sápadtabb zöld színnel készültek, míg az oromcsempéknél zöldesbarna mázat használtak.

Az ide tartozó oromcsempék már csak kis részletükben másolják az eredeti darabot (illetve az itt

¹¹³ HOLL 1958, 96. kép.

¹¹⁴ Kárpáti Gábor leletmentése, 1980, közöletlen. A régebbi pécsi oromcsempe: HOLL 1958, 84. kép.

¹¹⁵ 1440-től a zágrábi püspökség betöltésének jogát a Cillei család kapja Erzsébet királynétól. Így híveik kapják a püspökséget még a hivatalosan kinevezettek ellenében is. (1440-től Zólyomi Benedek, 1455-ben Montschiedel Boldizsár. Ellenük Monoszlói Csupor Demeter 1447-től, Debrenthei Himfi Tamás 1454-től csak névleges püspökök.) A püspöki várak és Zágráb város viszont Cillei Ulrik, majd özvegye kezén van még 1457-ben is (TELEKI 1852–1856, II.: 58, 169, 546, 551.), 1460 után Csupor és Debrenthei versenyeznek, utóbbi Újlaki Miklós híve. 1458-ban Vitovec János (korábban Cillei Ulrik zsoldosvezére) szlavón bánként szorítja ki az özvegy Katalint Zágráb városából és várából, 1460-ban Medve várát is átveszi. Részletesen lásd: PÁLOSFALVI 2001, 435–455; 1460–1465: TELEKI 1852–1856, III.: 217, 423. 1465-ben Csupor Demeter a zágrábi püspöki lak birtokában maradt. 1466–1499: Laki Thuz Osvát a püspök.

¹¹⁶ MAŠIĆ 2002, 24–33. A kályharekonstrukciót Budán is kiállították a Budapesti Történelmi Múzeumban 2003 őszén.

¹¹⁷ MAŠIĆ 2002, 13. kép. Áttört, az angyal alatti ív mérműveit levágták. Nem véletlen, hogy e két címer kötődik V. Lászlóhoz: az osztrák herceget kezdettől támogatta Bécs városa. Ezért gyakori az előfordulása. A két csehországi kályhánál is ezek szerepelnek. HOLL 1971, 184.

előkerült jó másolatot). Az angyalalak és a fölötté záródó mérmű elmosódottsága ellenére még kivehető, de a többi részlet már csak gyenge utánzat, az áttört részek durva kivágások. A csempék nem dongás hátrésszel készültek, hanem sík lapok, bal szélükön egy hornyolt lemezzel megtoldva (26. ábra). A legfeltűnőbb, hogy a nagy pajzsokon nem valódi címeralakokat látunk, helyettük dekoratív minta utánozza az eredetit. Közlőjük szerint ez tudatos tagadása az eredeti címernek.

A 15. századi zágrábi kályha rekonstrukcióját magam máshogy képzelem, mint az eddigi publikációk: az alsó kályhatesten szerepelhettek a rozettás csempék másolatai is, hiszen méreteik megfelelnek az alsó sor griffes csempéinek. A megjelent feldolgozás későbbre, az utolsó periódusba, 1500–1526 közé helyezte őket.

A csempék feldolgozója az első csoportot 1466–1500 közé keltezte. Ebben valószínűleg befolyásolta, hogy úgy vélte, az eredeti kályhák – a címerek ellenére – Budán, már Mátyás király idejében készültek. Ekkor a korszak kiemelkedő zágrábi püspöke volt Thuz Osvát, aki a vár és a dóm felújítását végezte. Püspöki rezidenciájában ilyen kályha felállításával is a budai és más főúri palotákat követhette.¹¹⁸ Magam ezt csak a második sorozat esetében fogadhatom el, melyeket az első csoport viszonylag jó másolatcsempéi jóval megelőzhetnek. Thuz Osvát püspök kályhájának készítésekor a műhely már nem rendelkezhetett az összes másolat-negatívval, azok korábban készülhettek. Az első sorozat kályhája még arra a korszakra jellemző, amikor a szlavóniai várak, köztük a zágrábi püspökségé is, még Cillei Ulrik, majd özvegye, illetve Vítovec birtokában voltak.¹¹⁹

VÁROSI CÍMER – ORSZÁGCÍMER

Viszonylag későn jelentkeznek anyagunkban a városi címerek. Buda címerét eddig egyetlen példány képviseli, amely gazdag rajzú megoldással a királyi palotából került elő, rajta az angyal által tartott címer íves-fialás fülkében helyezkedik el. Egy kis töredék szerint ez a típus színes mázas kivitelben is készült. A 15. század utolsó negyedére tehető.¹²⁰

Pozsony város címere zöld mázas csempén helyben, máz nélküli másolata egy közeli faluból került elő. Az eredeti példányon a címer fölött két oroszlán koronát tart – az újramintázott csempén már sematizált növénydísz került ide.¹²¹ A címerpajzs alakja szerint a 15. század utolsó negyedénél nem lehet korábbi (27. ábra 1).

Kassa címere több változatban fordul elő. Valamennyi a város címeradományozó oklevelein (1423, 1453) alkalmazott megoldásból szerkesztett variáció. A plasztikailag igen gyenge kivitel vidéki műhelyekre mutat. Egy mázatlan példány Barkó (Brekov, Szlovákia) várából ismert (27. ábra 2), míg a sárgásbarna, illetve színes mázas példányok Tőke-terebes (Trebisov, Szlovákia) várából származnak. Utóbbiakat már a 16. század elejére kelteznek és egészen más megoldásúak.¹²²

Bizonyosan egy fejlett kassai műhely készíthette e csempék ma még ismeretlen előképét, ami a vidéki műhelyekre is hatott. Hasonló szerepe volt egy besztercebányai műhelyből származó csempének is. Itt a város vágásos címerét angyal tartja ferdén maga előtt; szembe-ellenő az erőteljes plasztika a zöld mázas töredéken (27. ábra 3).¹²³ E 15. század végi csempét alkalmazták más városban is:

Körmöcbánya (Kremnic, Szlovákia) városi várából is előkerült egy példánya.

E felvidéki címeres darabok felül ívesen előrehajló párkánycsempék, jellemző rájuk az angyal, illetve címertartó apród szerepeltetése. Ez, a kályha legfelső sorában alkalmazott, jellegzetes megoldás Közép-Európában a 15. század végén váltja fel a korábbi csúcsíves záródású oromcsempéket, jelezve a gótikus kályha divatjának változását. A Felvidéken országcímerrel Besztercebánya műhelye kezdte a század végén gyártani őket (27. ábra 4), folytatása már színes mázas megoldásokkal a 16. század elején terjedt el.

A városi címerek sorát egy ritka erdélyi példával is bővíthetjük. Nagyszeben kardos-koronás városcímerét oroszlán tartja, mancsában zászlóval, ezen német nyelvű felirat, végén arab számmal: 73. Ezt közlője 1473-ra egészítette ki (27. ábra 5).¹²⁴

¹¹⁸ MAŠIĆ 2002, 39.

¹¹⁹ Lásd a 115. jegyzetet. Az első kályhamásolatok már 1457–1458-ban készültek, a zágrábi, szlavóniai és a Cillei grófság másolatai sem lehettek sokkal későbbiek. HOLL 1998b, 184. és térkép. Az 1473 után készült másolatok már nagyon elmosódottak, gyenge kivitelűek: 25. kép 1; HOLL 1958, 96. kép.

¹²⁰ HOLL 1990, 89, 43. kép.

¹²¹ Hoššo 1999, 404, Obr. 2/3. (Vistuk); Hoššo 2005, 146–147, Obr. 5/1. (Bratislava).

¹²² Gótikától a habánokig 1996, Kat. 45, Kat. 58.

¹²³ CSEREY 1974, 39, 6. kép. A besztercebányai Ébner-házból került elő, mázas csempékkel (Iparművészeti Múzeum).

¹²⁴ OREND 1929, 430–432, Abb. 22.h. Feliratának feloldása: GOT IS(t) GEN(adig) (an)NO (14)73. (= „Az Isten irgalmas”. 5 Móz 4,31).

27. ábra. Csempék város- vagy országcímerrel, 15. század vége. 1. Pozsony címere, Pozsony. Hoššo 2005 nyomán; 2. Kassa címere, Barkó vára. EGYHÁZY-JUROVSKÁ – FÜRYOVÁ 1993 nyomán; 3. Besztercebánya, Ébner-ház (Iparművészeti Múzeum). CSEREY 1974 nyomán; 4. országcímer, Besztercebánya, Bothár-ház (Magyar Nemzeti Múzeum); 5. Nagyszeben címere, 1473. Nagyszeben (Brukenthal Múzeum). OREND 1929 nyomán

Fig. 27. Tiles with the arms of a town or of Hungary, late 15th century. 1. Arms of Pozsony (Bratislava, Slovakia), after Hoššo 2005; 2. Arms of Kassa, Brekov Castle (Slovakia), after EGYHÁZY-JUROVSKÁ – FÜRYOVÁ 1993; 3. Banská Bystrica, Ébner house (Slovakia), Museum of Applied Arts, Budapest, after CSEREY 1974; 4. Arms of Hungary, Banská Bystrica, Bothár house (Slovakia), Hungarian National Museum; 5. Arms of Nagyszeben, 1473, Sibiu (Romania), Brukenthal Museum, after OREND 1929

NEMESI KÚRIÁK

A feudális birtokosok nemesi udvarházai nem képviseltek azonos szintet, mert tulajdonosaik társadalmi rangja sem volt azonos. Ezért jellegükben eltérők voltak. Sokféle nemesi kúria épült: „a kastélyszerű nemesi építménytől az udvarházakon

keresztül jutunk el a jobbágyháztól nemigen különböző egyszerű teleki házig.”¹²⁵

Az előzőekben már tárgyalt két nemesi udvarház, Pomáz és Baracs kiemelkedő minőségű kályhái is jelezték az ismert, illetve ismeretlen tulajdonos rangját. Úgy véljük, hogy az ilyen esetek magasabb rangú tulajdonosra-családra utalnak, különösen akkor, ha ezek a kályhák hosszabb időszakot

¹²⁵ SZABÓ 1969, 103.

fognak át. Így Pomázon a 14. század végén, illetve a 15. század első harmadában álló kályhák után a század közepén újra rangos kályhát állítottak (lovagalakos csoport, 13. típus, 18. ábra 8).¹²⁶ De ez a helyzet Baracsnál is (lovagalakos csoport 1., 7., 15. típus, 19. ábra 6, 8–9), itt a templom közeli nagy, alapincézett kőház jóval jelentősebbnek tekinthető egy átlagos kúriánál.

A Gálosfa-Kistótváros lelőhelyen végzett ásatás már kezdeti eredményeivel¹²⁷ ugyancsak egy jelentős nemesi kúria meglétét bizonyítja. Kő-tégla épülete (belső területe 15 × 13 m) sarkain támpillérekkel szokatlan négyzetes formát mutat. 14–15. századi leletanyagában a lovagalakos csoport kályhájának ismét egy eltérő összeállítású megoldása rajzolódik ki: a szokásos 1. és 13. típus, valamint a 6. típus (Ézsaiás próféta feje) található meg az éles rajzú csempetöredékek között. A másféle felépítésre egy szép vakműves csempe is utal ugyan ezen műhelyből. Az oromcsempe viszont az eltérő 20. típus (ld. 24. ábra 2, Raholca várából), amit jobbra csak töredékekből ismerünk (28. ábra 1). A jó minőségű kályhát a század közepére keltezem. A Somogy megyei Szerdahelyi földesurak több tagja is a Garai–Cillei–Újlaki-párt és Vitovec János oldalán állt V. László király mellett, majd 1459-ben Mátyással szemben. E feudális kör lakóhelyein álltak ilyen kályhák.¹²⁸ Egy további kályha barna mázas csempeivel talán már a század későbbi évtizedeiben készülhetett. A leletek közt szereplő import kerámia is az asztali reprezentáció jellegzetes megnyilvánulása a század második felében, és a fenti keltezését támasztja alá.

Az Alföldön Bátmonostor főúri kúriája szolgált érdekes adatokat egy birtokközpont rezidenciájáról. Bátmonostori Töttös László már Zsigmondtól kapott engedélyt kastély építésére, és Mátyás király is megengedte 1464-ben, hogy fallal, tornyokkal, árokkal és más szükséges építményekkel láthassa el lakóhelyét, ami egy kővárhoz szükséges.¹²⁹ Ennek ellenére az ásatás szerint úgy tűnik, hogy a castellumot csak árok és cölöpkerítés védte. A kiterjedt területen, amely jóval nagyobb, mint a pomázi kúria alapterülete, három kőépület maradványa került elő, az egyik alatt pincével.¹³⁰ Töttös László Zsigmond idejében királyi kincstárnok, Erzsébet királyné alatt főkincstárnok (1442). 1452-ben főpohárnokként tagja a László kiszabadítására küldött követségnek, 1456-ban pedig V. László kincstartójának nevezi.¹³¹ A részleges feltárásból a lovagalakos csoport csempetöredékeit ismerem az 1., 4. és 5. típusból; a műhely egy ritka csempetípusánál a gazdag díszítésű keretből maradt töredék. Úgy tűnik, itt is másféle oromcsempével egészítették ki a kályhát: ezen az

angyal egyetlen címerpajzsot tart, rajta az osztrák pólyás címerrel. Ez a ritkább megoldások közé tartozik, a típus másik változatát Pilisszentlélekről ismerjük. A bátmonostori kályhát is a 15. század dereka körül állították.¹³²

Az elpusztult baranyai falvak közül Doboka esetében utalnak a kályhacsempék egy jelentősebb egyházi személy kúriájára. A zöld mázas csempék között egy felső részén pártázatos példány – alján áttört gótikus ívek, felette pedig a rózsablatkokat utánzó mérműves kör – a Zsigmond kor csempéinek késői hatására vall. A közepén elhelyezett címerpajzsban sas látható (28. ábra 2).¹³³ Az itt előkerült további zöld mázas csempék közt a kályha felső részéhez tartozott egy szép növénydíszes-liliomos mustrával borított darab, az alsó testhez pedig egy négyzetes csempe, népies megfogalmazású szarvasvadászat jelenettel. A raktári anyagban további közöletlen csempék töredékeit találtam ugyanazon kályhából. Egy négyzetes(?), zárt előlapú töredéken a lovagalakos kályhák műhelyének a fiai életre lehelő oroszánt ábrázoló motívuma kicsinyített változatában látható, mint az eredeti ábrázolás

¹²⁶ A gazdag üveganyagáról: H. GYÜRKY 1991, 150–151; 54–56. kép.

¹²⁷ ARADI 2000.

¹²⁸ Lásd a kaposszentjakabi apátsággal kapcsolatos adatokat kegyurairól, illetve Szerdahelyi Dancs Pál részvételéről 1459-ben. Vitovec János árulása után a szintén kegyelmet kapott familiárisai közt is szerepel két Szerdahelyi. PÁLOSFAI 2001, 460, 200. jegyzet.

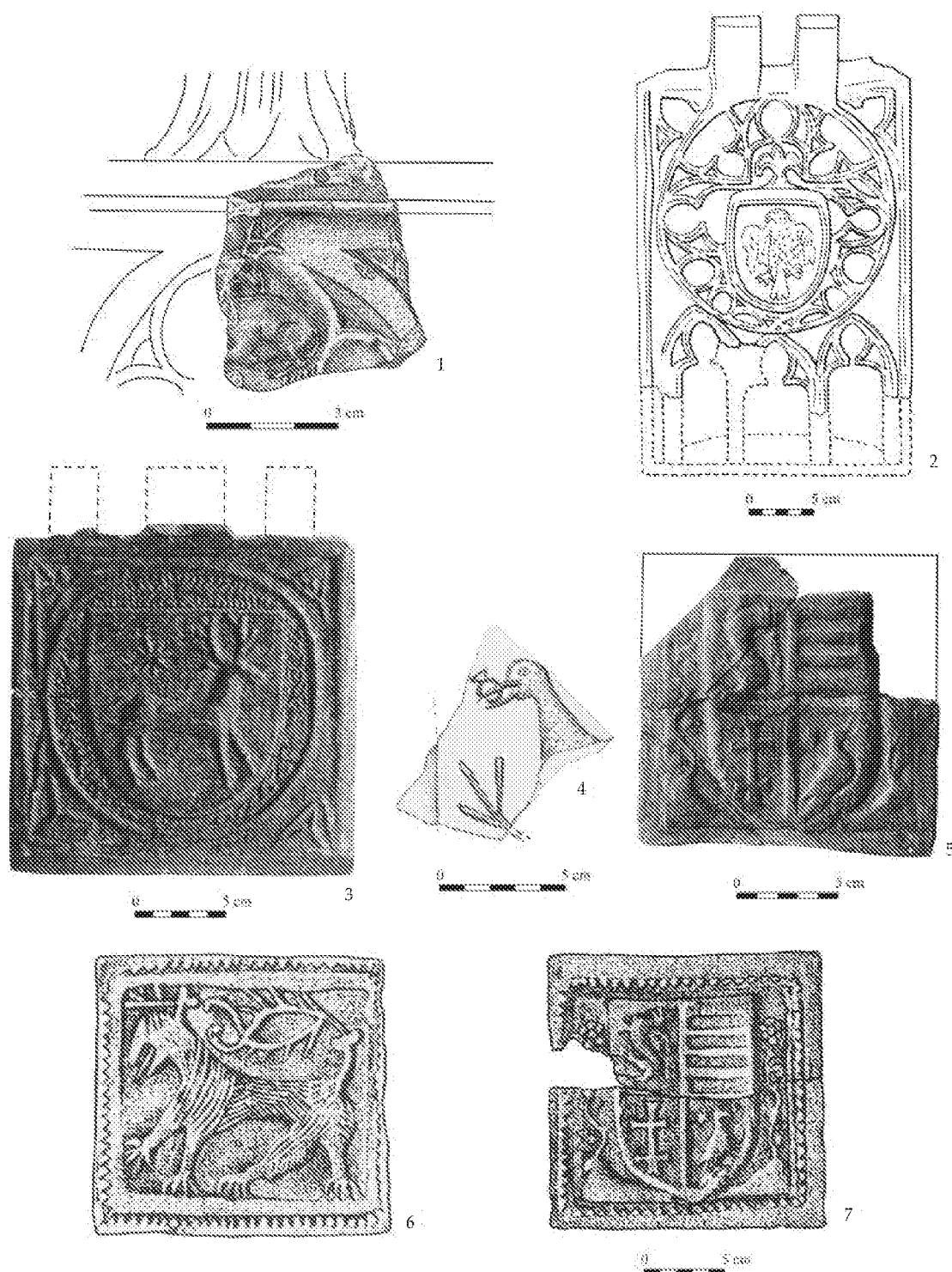
¹²⁹ „...in dicto castello opus lapideum quoque non parvo labore fecisset [...] ut ipse [...] castellum muro fulcire, necnon propugnaculis ac fossatis et menibus, ceterique necessariis edificilis, que ad opus castri lapidei requiruntur, munire...” (1464): ZO X. (1907) 218. sz.

¹³⁰ Biczó 1981, 107; Biczó 1984. Az udvarház területén csak az első három évben folyt korlátozott ásatás. A csempanyag a 13 × 9 méteres pince területén került elő. A töredékeket 1980-ban vizsgálhattam az ásató szívésségéből.

¹³¹ Az adatok főleg a ZO IX–XI. kötetében. Garai László nádor személyesen levelez Töttös Lászlóval (1440, 1449, 1455). V. László 1455-ben hét Tolna megyei birtokot adományoz. Lászlót és fiát kivonja a szlavón bán joghatósága alól. ZO IX. (1899) 372–373. sz. Mátyás király többször hadba hívja „cum equitibus et peditibus”, de 1465-ben már felmenti agg kora miatt. Meghalt 1468-ban. 1483-ban csak özvegye és lánya él, ekkor várnagyát említik. ZO XI. (1915) 189. sz. Leánya 1486-ban megy férjhez, a birtokok a Várdai családhoz kerülnek.

¹³² A díszes keretű csempe a 2. típus variációja. 1457–58 körül már másolatokból ismert. EGYHÁZY-JUROVSKÁ – FÜRYOVÁ 1993, 27. kép: Saskó vára.

¹³³ PAPP 1966, 3–5. kép. A további csempék a Janus Pannonius Múzeumban találhatók (ltsz.: 62.276.12.6–7. és 62.276.11., és több doboz töredék).

28. ábra. Nemesi kúriák kályhacsempéi. 1. Gálosfa-Kistótváros, Szerdahelyi-kúria, 15. század közepe. ARADI 2000 nyomán; 2. Doboka, 15. század második fele; 3. Dunántúl, Himfi-címer (MNM); 4. Csaroda, Csarnavodai család kúriája, 15. század második fele; 5. Nyugat-Dunántúl, 15. század utolsó harmada (MNM); 6–7. Külsővat, Wathy család kúriája. ILON – SABJÁN 1989 nyomán

Fig. 28. Stove tiles from manor houses of the nobility. 1. Gálosfa-Kistótváros, Szerdahelyi manor house, mid-15th century, after ARADI 2000; 2. Doboka, second half of the 15th century; 3. Transdanubia, Himfi arms (HNM); 4. Csaroda, manor house of the Csarnavodai family, second half of the 15th century; 5. Western Transdanubia, last third of the 15th century (HNM); 6–7. Külsővat, manor house of the Wathy family, after ILON – SABJÁN 1989

tükörképe. Egy háromszögű záródású oromcsempe töredéke áttört karéjos mérművével a régebbi megoldások késői átvétele. A kúria tulajdonosára utalhat egy második címeres töredék: a címerpajzsban álló oroszlán, mancsában H alakú tárggyal. A pajzs fölött lévő papi kalap és a lelógó rojtok jelentős egyházi személyre (a bojtok száma: 2+2+?), főapátra vagy püspökre utalnak. Már Papp László is úgy vélte, a falu földesura lakhatott e házban, amelynek kályhája „talán a 15. századvégi pécsi püspöki műhely” terméke volt. A település gazdagságára mutat egyébként az itt számbavett 130 ház foltja (a többi a szőlőskertek alatt lehet). Nagyságával kimagaslik a környékbeli elpusztult falvak közül.

A Bereg megyei Csaroda esetében ugyanakkor ismert a birtokos család neve is. Az innen előkerült, szürkésfehér cserépen fűzőld mázzal készített kályhacsempe-töredéken címerpajzs részlete látható: a csőrében gyűrűt tartó holló részlete és az alatta lévő faág vége (28. ábra 4).¹³⁴ A falu (régai nevén *Charnawada*) a 14–16. században a köznemesi származású Csarnavodai család birtokközpontja volt. Nyugati karzatos temploma családi egyházként épülhetett a 13. század második felében.¹³⁵ A családi lakóház ellen intézett támadások közül már 1470-ben is említenek egyet, midőn a szekrényből elvitték okleveleiket (*de domo et habitacione ac scrinio*). 1490-ben Csarnavodai János kúriáját (*domum et curiam*) fegyveresen támadták meg, más alkalommal familiárisát nyíllövessel sebesítették meg.¹³⁶ Jánost ez időben már *egregius Johannes*nek nevezik, tehát nem egyszerű kisnemes. Entz Géza említi a templomhoz közel húzódó kukoricásban található cserép-, tégl- és vakolattöredékeket, melyek az egykori udvarház helyét jelzik.

A Himfi család címerét mutató sárgásbarna mázas, felül pártázatos csempe lelőhelyét sajnos nem ismerjük (28. ábra 3).¹³⁷ Dunántúli származása valószínű, de a pontosabb meghatározás hiányában nem tudjuk személyhez kötni, hogy kinek a városi vagy falusi házát díszítette a kályha a 15. században.

Az egyszerűbb, mázatlan csempékből és kályhaszemekből állított falusi jellegű kályhák között is voltak olyanok, ahol címerdíszes példányokkal akartak a lakóhely nemesi kúria voltára utalni. Ezek csak közvetve álltak kapcsolatban a ház gazdájával: az uralkodó király címerét mutatták, mint Csarodán. A Veszprém megyei Külsővat ismeretlen udvarházából származtatható leletek két kályha rekonstrukcióját tették lehetővé.¹³⁸ Az ezekhez tartozó mázatlan, domborműves díszű csempék között Mátyásnak az országcímer elemeivel egyesített címere is előfordul, de szerepel a cseh oroszlán is, pajzs nélküli, népi stílusú kivitelben

29. ábra. Címeres csempe egy székykeresztúri udvarházból, 15. század vége. BENKŐ – SZÉKELY 2008 nyomán

Fig. 29. Tile with arms from a manor house at Cristuru Secuiesc (Romania), late 15th century, after BENKŐ – SZÉKELY 2008

(28. ábra 6–7). A kályha nagyobb része a legegyszerűbb megoldásokhoz hasonlóan egyszerű kályhaszemekből épült. A Wathy család több tagja állt a 15. században kapcsolatban a budai udvarral, Wathy László például a kancellárián dolgozott. A címeres csempét a szerzők 1453–1463 közé keltezték; egy

¹³⁴ Nyíregyháza, Jósza András Múzeum, ltsz.: 68.202.1. (ajándék, 1959). Ugyaninnen jellegtelen késő középkori cserpek is ismertek.

¹³⁵ ENTZ 1984.

¹³⁶ A ZO XI. kötetében számos oklevélben szerepelnek a család tagjai, főleg a század utolsó harmadában, többször hatalmaskodásaikat említve mások ellen. Az idézett hely: ZO XI. (1915) 30. sz. (1470), 290. sz. (1490). Mátyás király Csarnavodai Egyedet gyilkosság miatt kegyelemben részesítette (1467, 1485). ZO XI. (1915) 220. sz.

¹³⁷ MNM, ltsz.: 108/1912. Vétel Horváth Antaltól. Sz.: 19 cm. Képe: *Magyar Művelődéstörténet* 1939, 619. Varjú Elemér szerint a Dunántúlról származik. Debrentei Himfi Tamás 1455 körül pannonthalmi apát volt. A lépő szarvas a család címere. *Magyar Művelődéstörténet* 1939, 664–665.

¹³⁸ ILON – SÁBJÁN 1989.

további feldolgozás a század utolsó harmadára helyezte.¹³⁹ Az ilyenféle kályhák jóval elterjedtebbek lehettek, mert a Dunántúl középső és nyugati részén az e stíluskörbe tartozó mázatlan csempék több helyről is előkerültek (28. ábra 5). Több változatuk jelzi, hogy folyamatosan utánozták őket.¹⁴⁰

A példákat egy ritka erdélyi címeres csempével zárjuk. A középkori Keresztúrszék területén többször is használtak egy bölényfejes címerrel díszített csempét, több változatban is. Székelykeresztúr mezővárosának egy elpusztult házából származik¹⁴¹ ezeknek rekonstruált mázatlan példánya bölényfejjel, fölötté félholddal és csillaggal (29. ábra). Benkő Elek szerint a címerkép Barlabássy Lénárd erdélyi alvajdáé (1501–1525) lehet. Szerepeltetése az itteni udvarházban a 15. század végén a ház gazdájának az alvajdához fűződő, szoros rokoni kapcsolatával magyarázható.

* * *

A címerek és felhasználásuk vizsgálata korántsem jár olyan egyszerű eredménnyel, mint amit várhatnánk. Az udvari használat sem szorítkozik az uralkodói címerekre, más esetben pedig nem a tulajdonos

címerét emelik ki, hanem a királyi-főúri körét. Ez még némelyik kolostor esetében is így történt. Ez nem csak az udvari divat követését jelentette. A városi címer alkalmazása viszonylag későn kezdődött, az országcímer pedig csak a 15. század utolsó évtizedétől kezd terjedni. A vidéki nemesi kúriákban a rangosabb tulajdonosoknál a főrangúakkal egyező minőségű és azonos díszű kályhákat találunk.

A kialakult kép több szempontból tér el a környező országokétól.¹⁴² Nálunk a királyi udvar kályhái, udvari műhelyek szállításai vagy ezek utánzása jelentős mértékű. Feltűnő, hogy még szerényebb falusi környezetben is a király címerével találkozunk. Sajátos vonás, hogy a magyar országcímer, illetve egyes mesteralakjai magukban viszonylag ritkán tűnnek fel, összehasonlítva például Cseh- és Morvaországgal, ahol a 14. századtól a 15. század végéig ez mindenféle környezetben általános. Ugyanígy feltűnő, hogy Esztergomban a 14–15. században nem a mindenkori érsek, hanem a király címerét találjuk meg, sőt egy esetben az uralkodót fegyveresen is segítő zágrábi püspökét.¹⁴³

(A kéziratot 2007 áprilisában zártam le.)

IRODALOM

ARADI 2000	ARADI Csilla: Előzetes beszámolójelentés az 1999. évi Gálosfa-Kistótvárosi ásatásokról (Preliminary Report of the 1999 Excavation at Gálosfa-Kistótváros). <i>SMK</i> 14 (2000) 269–273.
BENCZE 1991	BENCZE, Zoltán: Der Paulinerorden im mittelalterlichen Ungarn. In: <i>Budapest im Mittelalter</i> . Ausstellungskatalog. Hrsg. von Biegel, Gerd. Braunschweig 1991, 415–425.
BENDA 2002	BENDA Judit: A Szent György tér déli oldalán feltárt középkori kút leletanyaga (Das Fundmaterial aus dem mittelalterlichen Brunnen auf der südlichen Seite des Szent György Platzes). <i>BudRég</i> 35:2 (2002) 535–548.
BENKŐ 1984	BENKŐ Elek: <i>Székelykeresztúri kályhacsempék, 15–17. század</i> (Mittelalterliche Ofenkacheln in Cristuru Secuiesc). Bukarest 1984.
BENKŐ – SZÉKELY 2008	BENKŐ Elek – SZÉKELY Attila: <i>Középkori udvarház és nemesség a Székelyföldön</i> (Medieval Manor Houses and Nobility in the Székely Land in Eastern Transylvania). Budapest 2008.

¹³⁹ PARÁDI 1990.

¹⁴⁰ PARÁDI 1990. Az ismeretlen lelőhelyű darab mellett tárgyalja az ilyen csempéket tartalmazó további kályhákat (Csabrendek, Nagyvázsöny, Sarvaly), valamint az orosz-lán- és Szent György alakos csempék elterjedését.

¹⁴¹ BENKŐ – SZÉKELY 2008, 103. kép. Korábbi leletek: BENKŐ 1984, 10. és 49. kép.

¹⁴² Ilyen áttekintést a tervezett II. rész adott volna a külföldi anyaggal. Ez terjedelmi-technikai okokból csak az anyaggyűjtésig jutott.

¹⁴³ Rajzok: Egyed Endre, Dukay Bernadett, Ósi Sándor (MTA Régészeti Intézet); Boldizsár Péter, Sabján Tibor, Ughy István, egyes esetekben a szerző vázlatai.

- BERTALANNÉ 1992 BERTALAN Vilmosné: Középkori házak a budai káptalan területén (Mittelalterliche Häuser im Gebiet des Kapitels von Buda). *BudRég* 29 (1992) 181–220.
- BICZÓ 1981 BICZÓ Piroska: Régészeti kutatások a középkori Bátmonostor területén. *Műemlékvédelem* 25 (1981) 104–108.
- BICZÓ 1984 BICZÓ Piroska: A középkori Bátmonostor feltárásának tanulságai. *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében* 1984, 36–39.
- BODOR – FÜGEDI – TAKÁCS 1984 BODOR Imre – FÜGEDI Erik – TAKÁCS Imre: A középkori Magyarország főpapi pecsétjei a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának pecsétmásolat-gyűjteménye alapján (Die Pontifikalsiegel des mittelalterlichen Ungarn aufgrund der Sammlung von Siegelkopien des Instituts für Kunstgeschichte der Ungarischen Akademie der Wissenschaften). Budapest 1984.
- BODÓ – OROSZ 2006 BODÓ Balázs – OROSZ Krisztina: Kolostor a Zengő aljában: a pécsváradi bencés apátság. *Várak, Kastélyok, Templomok* 2:6 (2006) 4–7.
- BOLDIZSÁR 1993 BOLDIZSÁR Péter: Középkori kályhacsempék Székesfehérváron (Ofenkacheln aus dem Mittelalter in Székesfehérvár). *MFME* 1991–1992:1 (1993) 83–92.
- BOLDIZSÁR 1999 BOLDIZSÁR Péter: Az esztergomi vár Anjou-kori kályhacsempe leletei (Die Ofenkachelfunde der Esztergomer Burg aus dem 14. Jh.). *KEMK* 6 (1999) 281–290.
- BOLDIZSÁR 2002 BOLDIZSÁR Péter: A diósgyőri vár egy Anjou-kori kályhája (A Stove from the Anjou Age in the Castle of Diósgyőr). *HOMÉ* 41 (2002) 79–88.
- BOLDIZSÁR 2003a BOLDIZSÁR Péter: Az esztergomi vár Anjou-kori kályhacsempe leletei II. (Die angevinzeitliche Kachelfunde aus dem Burg von Esztergom II.). *KEMK* 10 (2003) 97–106.
- BOLDIZSÁR 2003b BOLDIZSÁR Péter: Az esztergomi vár kora Zsigmond-kori kályhacsempe leletei (Kachelfunde aus der frühen Sigismund-Zeit aus der Esztergomer Burg). *KEMK* 10 (2003) 107–125.
- BOLDIZSÁR 2004a BOLDIZSÁR Péter: A lovagalakos kályha műhelyének kályhacsempe leletei az esztergomi várban (Kachelfunde der Werkstatt des Ofens mit Rittergestalt in der Esztergomer Burg). *KEMK* 11 (2004) 123–145.
- BOLDIZSÁR 2004b BOLDIZSÁR Péter: Az esztergomi vár késő Zsigmond-kori kályhacsempe leletei (Die spätsigismundzeitliche Ofenkachelfunde der Esztergomer Burg). *KEMK* 11 (2004) 147–155.
- Bonfini 1959 Bonfini Mátyás király. *Tíz könyv a Magyar Történet-ből*. Latinból fordította: Geréb László. A bevezetést és a jegyzeteket írta: Kardos Tibor. Monumenta Hungarica II. Budapest 1959.
- BUZÁS – LÖVEI 1993 BUZÁS Gergely – LÖVEI Pál: A visegrádi királyi palota Mátyás-címeres kályhája (Der Kachelofen des Visegráder Königspalastes mit dem Wappen von König Matthias). In: Horler Miklós *hetvenedik születésnapjára*. Tanulmányok. Szerk.: Lövei Pál. Budapest 1993, 191–217.
- BUZÁS – LÖVEI 2001 BUZÁS Gergely – LÖVEI Pál: A visegrádi királyi palota északnyugati épületei és az utcai homlokzat zárt erkélye. Visegrád Régészeti Monográfiái 4. Visegrád 2001.
- CSEREY 1974 CSERÉY, Éva: Erörterung über einige Ofenkacheln des späten Mittelalters. *ArsDec* 2 (1974) 33–44.
- EGYHÁZY-JUROVSKÁ – FÜRYOVÁ 1993 EGYHÁZY-JUROVSKÁ, Beata – FÜRYOVÁ, Klára: *Stredoveké kachlice*. Katalog. Bratislava 1993.
- EMÓDI 1996 EMÓDI Tamás: A Kusalyi Jakcsok származása és címeres emlékei. *Turul* 69:3–4 (1996) 57–66.
- ENGEL 1977 ENGEL Pál: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond korban (1387–1437)*. Budapest 1977.
- ENGEL 1987 ENGEL Pál: Zsigmond bárói. In: *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437 I–II*. Szerk.: Beke László – Marosi Ernő – Wehli Tünde. Budapest 1987, I.: 114–129.
- ENTZ 1984 ENTZ Géza: *Csaroda, templom*. Tájak – Korok – Múzeumok Kiskönyvtára 155. Budapest 1984.
- FEJÉRPATAKY 1901 FEJÉRPATAKY László: *Magyar czimeres emlékek*. Budapest 1901.
- FELD 1985 FELD István: Újabb kutatások a solymári középkori várban (Neuere Forschungen in der mittelalterlichen Burg von Solymár). *StComit* 17 (1985) 451–477.

- FELD 2005
FELD – GERELYES 1985
GARÁDY 1943
GERGELYFFY 1967
GERŐ 1999
GHYCY 1929
Gótikától a habánokig 1996
H. GYÜRKY 1991
HOLČÍK 1978
HOLL 1958
HOLL 1971
HOLL 1975
HOLL 1980
HOLL 1983
HOLL 1984a
HOLL 1984b
HOLL 1990
HOLL 1993
HOLL 1995
HOLL 1998a
HOLL 1998b
- FELD István: Gesztes várának kutatástörténete. *Castrum* 2 (2005:2) 9–30.
- FELD István – GERELYES Ibolya: Késő-középkori leletegyüttes az ozorai várkastélyból (Spätmittelalterlicher Fundkomplex aus dem Burghaus von Ozora). *CommArchHung* 1985, 163–184.
- GARÁDY Sándor: Budapest székesfőváros területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése 1931–1941. I. Egyházi célú maradványok és temetők feltárása (Bericht über die mittelalterlichen Ausgrabungen auf dem Gebiet der Hauptstadt Budapest, 1931–1941). *BudRég* 13 (1943) 167–254, 514–518.
- GERGELYFFY András: A várpalotai vár építési korszakai I. (Die architektonischen Perioden der Burg von Várpalota I.). *VMMK* 6 (1967) 259–278.
- GERŐ Győző: Szászvár. A püspöki vár településtörténete és építéstörténete – Siedlungsgeschichte und Baugeschichte der Bischöflichen Burg zu Szászvár. In: *Die Bischofsburg zu Pécs. Archäologie und Bauforschung – A pécsi püspökvár. Régészeti és épületkutatás*. Red.: Szijártó, Kálmán – G. Sándor, Mária. ICOMOS. Hefte des Deutschen Nationalkomitees 22. Budapest – München 1999, 109–143.
- GHYCY Pál: Heraldikai tanulmányok (Heraldische Studien). *Turul* 43 (1929) 105–107, 119.
- A gótikától a habánokig. Kályhacsempék Abaúj, Sáros és Zemplén vármegyékből – Od gotiky po Habánov. Kachlice z bývalej Abovskej, Šarišskej a Zemplínskej župy*. Kiállítási katalógus. Összeállította: Chovanec, Ján – J. Dankó Katalin – Feld István – Tamás Edit. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek 31. Sárospatak 1996.
- H. GYÜRKY Katalin: *Úvegek a középkori Magyarországon* (Mittelalterliche Gläser in Ungarn). BTM Műhely 3. Budapest 1991.
- HOLČÍK, Štefan: *Stredoveké kachliarstvo*. Bratislava 1978.
- HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon I. Az udvari központok műhelyei és hatásuk a vidéki fazekasságra, XIV. század–XV. század közepe (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn I. Werkstätten der höfischen Zentren und ihr Einfluss auf die Töpferei der Provinz, 14. bis Mitte des 15. Jahrhunderts). *BudRég* 18 (1958) 211–300.
- HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon II. (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn II.). *BudRég* 22 (1971) 161–207.
- HOLL Imre: A kaposszentjakabi kályhacsempék (Ofenkacheln von Szentjakab). *SMK* 2 (1975) 209–216.
- HOLL Imre: Regensburgi későközépkori kályhacsempék Magyarországon (Spätmittelalterliche Kachelöfen aus Regensburg in Ungarn). *ArchÉrt* 107 (1980) 30–43.
- HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon III. (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn III.). *ArchÉrt* 110 (1983) 201–230.
- HOLL Imre: Heraldikai megjegyzések. *ArchÉrt* 111 (1984) 109–114.
- HOLL Imre: Dunántúli kályhacsempék. Udvari műhelyek szállításai a XV. században (Kacheln in Transdanubien. Hofwerkstätten in Transdanubien im 15. Jahrhundert). *VMMK* 17 (1984) 209–220.
- HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon IV. (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn IV.). *ArchÉrt* 117 (1990) 58–95.
- HOLL, Imre: Renaissance-Öfen. Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn V. *ActaArchHung* 45 (1993) 247–299.
- HOLL, Imre: Neutronenaktivierungsanalyse mittelalterlicher Ofenkacheln II. *ActaArchHung* 47 (1995) 257–294.
- HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon VI. A szürke, redukált égetésű kályhacsempék kérdéséhez (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn VI. Zur Frage der grauen, reduziert gebrannten Ofenkacheln). *BudRég* 32 (1998) 291–308.
- HOLL, Imre: Spätgotische Ofenkacheln. I. Werke einer mitteleuropäische Ofenhafnerwerkstatt. II. Ein böhmischer Ofen am Ende des 15. Jahrhunderts. *ActaArchHung* 50 (1998) 139–214.

- HOLL 1999 HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon VII. A lovagalakos kályha címertartó csempéjének új példánya – Műhelykérdések (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn VII. Ein neues Eckenkachelexemplar des Ofens mit Ritterfiguren – Werkstattfragen). *BudRég* 33 (1999) 313–323.
- HOLL 2001 HOLL Imre: Spätgotische Öfen aus Österreich. Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn IX. *ActaArchHung* 52 (2001) 353–414.
- HOLL 2002a HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon VIII. A Zsigmond-kori I. csoport mintakincsének és kronológiájának kérdéséhez (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn VIII. Kachelgruppe der Sigismundzeit. Motivschatz und Chronologie). *BudRég* 35:2 (2002) 357–380.
- HOLL 2002b HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon X. A budai műhely vegyesmázás kályhacsempéinek kérdése (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn X.). *BudRég* 35:2 (2002) 381–401.
- HOLL 2007 HOLL Imre: Anjou-kori kályhacsempék (Stove Tiles of the Angevin Period). *ArchÉrt* 132 (2007) 219–240.
- HOŠŠO 1999 HOŠŠO, Jozef: K otázke stavania kachľových pecí v dedinských domoch na území Slovenska v stredoveku (Zur Frage der Kachelöfen in den dörflichen Häusern auf dem Gebiet der Slowakei im Mittelalter). *AH* 24 (1999) 401–408.
- HOŠŠO 2005 HOŠŠO, Jozef: Kachliarstvo v stredovekom meste Bratislava a v bratislavskom regióne (Die Kachelerzeugung in der mittelalterlichen Stadt Bratislava und in der Bratislavaer Region). In: *Gotické a renesančné kachlice v Karpatoch*. Ed.: Chovanec, Ján. Trebišov 2005, 131–148.
- HUIZINGA 1979 HUIZINGA, Johan: *A középkor alkonya*. Budapest 1979.
- ILON – SÁBJÁN 1989 ILON Gábor – SÁBJÁN Tibor: XV. századi cserépkályhák Külsővatról (Kachelöfen aus dem XV. Jahrhundert aus Külsővat). *PápaiMűzÉrt* 2 (1989) 77–140.
- KANDRA 1893 KANDRA Kabos: Az egri püspökök pecsétjei. *Turul* 11 (1893) 132–138.
- KÁRPÁTI 2003 KÁRPÁTI Zoltán: A Szent Zsigmond-templom és környéke. Régészeti jelentés (The St. Sigismund Church. Archaeological Report). *TBM* 31 (2003) 205–240.
- KOCSIS 1999 KOCSIS Edit: Ásatás a Tölgyfa utca 24.-ben (Excavations at 24 Tölgyfa Street). *BudRég* 33 (1999) 351–360.
- KOCSIS 2006 KOCSIS Edit: A visegrádi fellegrvár kályhacsempé leletei. In: *A visegrádi fellegrvár*. Szerk.: Buzás Gergely. Visegrád Régészeti Monográfiái 6. Visegrád 2006, 124–166.
- KOCSIS – SÁBJÁN 1998 KOCSIS Edit – SÁBJÁN Tibor: *A visegrádi királyi palota kályhái és kályhacsempé leletei*. Visegrád 1998.
- KOZÁK 1967–1968 KOZÁK Károly: A szigligeti vár 1965–66. évi feltárása (Die Ausgrabungen in der Burg Szigliget, 1965–1966). *Magyar Műemlékvédelem* 5 (1967–1968) 229–244.
- KOZÁK 1972 KOZÁK Károly: A sümegi vár XV–XVII. századi kályhái (Die Öfen der Sümeger Burg aus dem 15.–17. Jahrhundert). *VMMK* 11 (1972) 271–290.
- KUMOROVITZ 1937 KUMOROVITZ L. Bernát: A magyar királyi egyszerü- és titkospecsét használatának alakulása a középkorban. *A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve* 5 (1937) 7–71.
- KUMOROVITZ 1987 KUMOROVITZ L. Bernát: *Budapest történetének okleveles emlékei* 3. Budapest 1987.
- KÜHTREIBER 1999 KÜHTREIBER, Karin: Die Funde der Ausgrabungen am Neunkirchner Tor in Wiener Neustadt. *CarnuntumJb* 1999, 77–181.
- KÜHTREIBER 2003 KÜHTREIBER, Karin: Ein spätmittelalterliche Kachelofen von der Burgruine Schachenstein. In: *Beiträge zur historischen Archäologie. Festschrift für Sabine Felgenhauer-Schmiedt zum 60. Geburtstag*. Hrsg. von Kühtreiber, Karin – Kühtreiber, Thomas. Beiträge zum Mittelalterarchäologie in Österreich, Beiheft 6. Wien 2003, 13–28.
- LÁZÁR 2001 LÁZÁR Sarolta: A pilisszentléleki pálos kolostor kályhacsempéi (Die Ofenkacheln des Paulinerklosters von Pilisszentlélek). *KEMK* 8 (2001) 167–180.

- Magyar Művelődéstörténet* 1939 *Magyar renaissance. Magyar Művelődéstörténet II.* Szerk.: Domanovszky Sándor – Balanyi György – Mályusz Elemér – Szentpétery Imre – Varjú Elemér. Budapest [1939]. (Reprint: Szekszárd 1993.)
- MAŠIĆ 2002 *Mašić, Boris: Kasnogotički pećnjaci s Nove Vesi – Spätgotische Kacheln aus Nova Ves.* Ausstellungskatalog, Zagreb 2002.
- Matthias Corvinus* 1982 *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541.* Ausstellungskatalog – Schallaburg. Hrsg. von Stangler, Gottfried – Csáky, Moritz – Perger, Richard – Jünger, Andrea. Schriftleitung: Klaniczay, Tibor – Török, Gyöngyi – Stangler, Gottfried. Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums, Neue Folge 118. Wien 1982.
- MÁLYUSZ 1984 *Mályusz Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon.* Budapest 1984.
- MEZŐSINÉ KOZÁK 1981 *Mezősiné Kozák Éva: A vértesszentkeresztii bencés apátság gótikus kályhacsempéi I. (Die gotischen Ofenkacheln der Benediktinerabtei von Vértesszentkereszt I.).* *CommArchHung* 1981, 179–197.
- MEZŐSINÉ KOZÁK 1984 *Mezősiné Kozák Éva: A vértesszentkeresztii bencés apátság gótikus kályhacsempéi II. (Die gotischen Ofenkacheln der Benediktinerabtei von Vértesszentkereszt II.).* *CommArchHung* 1984, 187–204.
- MEZŐSINÉ KOZÁK 1993 *Mezősiné Kozák Éva: A vértesszentkeresztii apátság (Vértesszentkereszt Benedictine Abbey).* Budapest 1993.
- MIKLÓS 1991 *Miklós Zsuzsa: Leletmentés a középkori Vác területén. Széchenyi u. 3–7. (Rettungsgrabung im Gebiet der mittelalterlichen Vác. Széchenyi Strasse 3–7.).* *Váci Könyvek* 5 (1991) 7–108.
- Művészet I. Lajos* 1982 *Művészet I. Lajos király korában 1342–1382.* Kiállítási katalógus – István király Múzeum, Székesfehérvár. Szerk.: Marosi Ernő – Tóth Melinda – Varga Lívია. Budapest 1982.
- OREND 1929 *Orend, Misch: Die ältesten figuralen Kacheln der Siebenbürger Sachsen.* *Belvedere* 8 (1929) 430–433.
- Pannonia Regia* 1994 *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541.* Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Galéria. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre. Budapest 1994.
- PAPP 1931 *Papp László: Ásatások a XVI. században elpusztult Kecskemét-vidéki falvak helyén.* *NÉrt* 23 (1931) 137–152.
- PAPP 1966 *Papp László: Az elpusztult baranyai falvak kutatása.* *Műemlékvédelem* 10 (1966) 103–107.
- PARÁDI 1990 *Parádi Nándor: Mátyás címeres kályhacsempe lelet a Magyar Nemzeti Múzeumban (Beitrag zum Aufsatz Ofenkachelfund mit Matthias-Wappen im Ungarischen Nationalmuseum).* *FolArch* 41 (1990) 147–167.
- PATAKI 1950 *Pataki Vidor: A budai vár középkori helyrajza.* *BudRég* 15 (1950) 239–300.
- PÁLOSEFALVI 2001 *Pálosefalvi Tamás: Vitovec János. Egy zsoldoskarrier a 15. századi Magyarországon.* *Századok* 135 (2001) 429–472.
- PRT XII/B *Sörös Pongrácz: Az elenyészett benczés apátságok. A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története XII/B.* Budapest 1912.
- RADIĆ – BOJČIĆ 2004 *Radić, Mladen – Bojčić, Zvonko: Srednjovjekovni Grad Ružica.* Osijek 2004.
- REISZIG 1943 *Reiszig Ede: Az Ujlaki-család (Die Familie Ujlaki).* *Turul* 57 (1943) 1–13, 44, 56–65, 88.
- SAVA 1871 *Sava, Carl von: Die Siegel des österreichischen Regenten.* Wien 1871.
- G. SÁNDOR 1964 *G. Sándor Mária: A gesztési vár építéstörténete (Die Baugeschichte der Burg Gesztes).* *FolArch* 16 (1964) 163–179.
- SLIVKA 1988 *Slivka, Michal: Doterajšie výsledky výskumu na Kľaštorsku v Slovenskom raji (Die bisherigen Forschungsergebnisse in Kľaštorsko, Slowakisches Paradies).* *AH* 13 (1988) 423–439.
- SLIVKA 1990 *Slivka, Michal: Vita contemplativa ako protiklad k vita activa. Kartuzie hornonemeckej provincie (Vita contemplativa im Gegensatz zu vita activa).* *AH* 15 (1990) 151–173.

- ŚNIEŻYŃSKA-STOLOT 1981 ŚNIEŻYŃSKA-STOLOT, Ewa: Tanulmányok Łokietek Erzsébet királyné műpártolása köréből. Ötvöstárgyak (A propos des études du mécénat artistique de la reine Elisabeth de Pologne. Les dons d'orfèvrerie). *MűÉ* 30 (1981) 233–254.
- SZABÓ 1938 SZABÓ Kálmán: *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei – Kulturgeschichtliche Denkmäler der Ungarischen Tiefebene*. Bibliotheca Humanitatis Historica 3. Budapest 1938.
- SZABÓ 1969 SZABÓ István: *A középkori magyar falu*. Budapest 1969.
- SZATMÁRI – KERTI 1986 SZATMÁRI Sarolta: Kályhacsempék a tatai várból 1. (Ofenkacheln aus der Burg von Tata 1.). *KMK* 2 (1986) 77–92.
- TAMÁSI 1986 TAMÁSI Judit: A nagyvázsonyi Kinizsi-vár doboz alakú csempékből rakott kályhája (Der aus schachtelförmigen Kacheln aufgesetzte Ofen der Burg von Nagyvázsony). *VMMK* 18 (1986) 235–259.
- TAMÁSI 2004 TAMÁSI, Judit: Stücke des Ritterfigurenofens zu Ofen (Buda) aus dem Burgschloss von Ozora. In: „*Quasi liber et pictura*”. *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára / Studies in Honour of András Kubinyi on His Seventieth Birthday*. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Budapest 2004, 519–532.
- TELEKI 1852–1856 TELEKI József: *Hunyadiak kora Magyarországon*. I–II. Pest 1852, V. Pest 1856.
- TOMIČIĆ 2004 TOMIČIĆ, Željko: Regensburg – Budim – Ilok. Kasnosrednjovjekovni pećnjaci iz dvora knezova Iločkih dokaz sveza Iloka i Europa (Regensburg – Buda – Ilok. Spätmittelalterliche Ofenkacheln vom Hof der Fürsten von Ilok. Bestätigung der Beziehungen zwischen Ilok und Europa). *Prilozi* 21 (2004) 143–176.
- TÖRÖK 2006 TÖRÖK József: *A tizenötödik század magyar egyháztörténete*. Budapest 2006.
- VÉGH 1999 VÉGH András: Régészeti feltárások a budai váralján, a középkori Tótfalu területén (Archäologische Ausgrabungen am Fuße der Budaer Burg, im Gebiet des mittelalterlichen Tótfalu). *BudRég* 33 (1999) 331–346.
- VÉGH 2002 VÉGH András: Anjou-kori kályhacsempe lelet a budai Szentpétermártír külvárosból (Mediaeval Oven Tiles from the Suburb Szentpétermártír of Buda). *BudRég* 35:2 (2002) 617–632.
- VÉGH 2003 VÉGH András: Középkori városnegyed a királyi palota előterében. A budavári Szent György tér és környezetének története a középkorban (Medieval City Quarter in the Foreground of the Royal Palace. History of St. George's Square and Its Surroundings in Buda). *TBM* 31 (2003) 7–42.
- VIRÁGOS 2004 VIRÁGOS, Gábor: A Late Medieval Noble Residence: New Excavations on the Klissza Hill in Pomáz. In: „*Quasi liber et pictura*”. *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára / Studies in Honour of András Kubinyi on His Seventieth Birthday*. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Budapest 2004, 663–674.
- ZO *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára IX–XI*. Szerk.: Kammerer Ernő (IX–X.); Kammerer Ernő – Döry Ferencz (XI). Budapest 1899, 1907, 1915.

MEDIEVAL STOVE TILES IN HUNGARY XI. ARMORIAL DISPLAY

Imre Holl

Examples of late medieval armorial display can be surveyed across a relatively broad spectrum of material with the help of stove tiles embellished with arms. They give a realistic picture only in the case of royal palaces and at the residence of the archbishops of Esztergom. Stove tiles from castles in the countryside, towns and monasteries even today do not offer the necessary overview: because of the limited character of the excavations, we have few examples of them. Nevertheless, we are of the opinion that these stove tiles, too, indicate the main tendency.

At the royal court, the arms of Louis the Great made their appearance after the 1360s, giving an example to subsequent periods also (Figs. 1–2). In the age of Sigismund, coats of arms already characterised the governmental-political situation, which changed from period to period. Initially, the arms of prelates linked to the king and queen also appeared on stoves (Figs. 3–4); later on, the arms of some members of the pro-king faction or those of other magnates would accompany the arms of the monarch (Figs. 6–9). In the middle of the century, on the basis of the practice of the Habsburg dukes, on stoves that were made for King Ladislaus V coats of arms exhibiting the requirements of duchies and principalities (with an emphasis on heredity apart from actual rule) likewise appeared. Alongside them, an emphatic role was given to the coat of arms of the city of Vienna, because of its loyalty to the king (Fig. 10, 1). Stoves of this type were common in the residences of the king's supporters and of those persons with links to the court (Fig. 10, 4–7).

From the 1470s, following new building operations in King Matthias's palaces, stoves imported from abroad denote foreign alliances (with Bavaria, the Bishop of Regensburg). As early as 1488, a major series of arms (with eighteen coats of arms) makes reference, through baronial families and a few foreign allies, to the royal power (Fig. 11, 5–7).

In the town residences of the barons and in their country homes, private coats of arms began to appear from the late fourteenth century onwards (Figs. 12–15). In country castles, too, we encounter the coat of arms of the owner (Fig. 17, 3–4); on other occasions the coat of arms of a foreign baron can be seen (Fig. 17, 1–2). In the early fifteenth century, the king's coat of arms in the country manor houses of the nobility indicated, by way of stoves delivered from the royal workshops, the rank of the owner (Figs. 18–19). We encounter a similar solution on some town stoves also (Figs. 20–21); in some cases, the owner's coat of arms, too, appears (Fig. 21, 5–6).

With regard to the monasteries, in the houses at Vértesszentkereszt (Benedictine) and Székesfehérvár (Knights of St. John/Hospitaller) royal and aristocratic arms could be seen on stoves from the court workshops (Fig. 22). In the Pauline monastery at Pilisszentlélek, a tile from a royal court stove has been excavated (Fig. 23, 3); in the Benedictine monastery at Garamszentbenedek (Hronský Beňadik, Slovakia), the influence of a royal stove has been discerned. In the monastery at Kaposszentjakab, an armorial bust of Emperor Frederick III featured, because of the rebellious role of the monastery's patron and that patron's protector (Voivode Miklós Újlaki).

In the time of Miklós and Lőrinc Újlaki, a stove assembled from tiles of stoves from the royal court and a stove imported from Regensburg stood in the Újlakis' castle and palace respectively (Fig. 24, 1–2). The stove in the baronial palace in Nyírbátor made reference to the king and his supporters by combining motifs from many court stoves (Fig. 24, 3). In the city of Pécs, the coat of arms of Bishop János Ernuszt featured on many stoves at the end of the century (Fig. 25); these stoves copied some of the motifs of the 'knight stove'. Under the influence of the top tiles of the 'knight stove' known earlier there on a stove made for the bishop, a workshop operating in the city of Zagreb produced copies and also new solutions between 1466 and 1499 (Fig. 26).

Coats of arms of towns are comparatively rare. They occur in the case of Buda and Pozsony (Bratislava, Slovakia) from the second half of the fifteenth century onwards. They are known not just from the towns, since the coat of arms of Kassa (Košice, Slovakia) has so far come to light only in castles away from that town. The coat of arms of Besztercebánya (Banská Bystrica, Slovakia) was made in a workshop operating in that town and the coat of arms of Nagyszeben (Sibiu, Romania) was made in 1473 (Fig. 27, 1–3, 5). The separate featuring of the Hungarian coat of arms began only from the end of the century (Fig. 27, 4); the practice spread from the early years of the next century.

Manor houses were built right across the country at centres of estates belonging to the nobility; in the case of high-ranking families they featured many edifices constructed from stone. (Castles provided with significant fortification developed from some of these.) In such places stoves must have been made that were on a par with those in the baronial residences. To this group belong the mentioned Pomáz and Baracs manor houses: in the middle of the century in our period; the workshop producing the knight-figure stoves was the deliverer in both cases (Fig. 18; Fig. 19, 6, 8–9). This workshop made the stoves for the manor houses of Bátormonostor and Gálosfa-Kistótváros also (Fig. 28, 1). We have evidence of less prestigious stoves with a coat of arms from a place now unknown, from the Transdanubian village of Doboka, and, with a Corvinus coat of arms, from Csaroda (Fig. 28, 24). Stoves built from the simplest unglazed tiles and stove elements stood in the simpler manor houses of the nobility, but among these, too, many were embellished with the coat of arms of the king (and of Bohemia) (Fig. 28, 5–7). Here the message of the coat of arms was symbolic only, namely that the owner was no ordinary noble.

A MAGYARORSZÁGI OSZMÁN-TÖRÖK RÉGÉSZET ÚJ EREDMÉNYEI: ÁTTEKINTÉS A DRÁVA MENTI KUTATÁSOK KAPCSÁN

Kovács Gyöngyi

A magyarországi török kori, elsősorban a hódítókhoz köthető emlékanyag közel száz évre visszanyúló kutatásában egyfajta összegzést jelentett a Magyar Nemzeti Múzeumban 2000-ben, *A hódoltság régészeti kutatása* címmel megrendezett konferencia. Az előadásokat tartalmazó, de további tanulmányokkal kibővített, valamint összesített tematikus bibliográfiával kiegészített kötet jól reprezentálja a kutatás akkori helyzetét.¹ A tanulmányok – az általános kérdések felvetése mellett – a következő témák köré csoportosultak: hadi építészet és várkutatás, egyházi és polgári építészet, városok, elpusztult települések, temetők és a tárgyi emlékanyag. A konferencia óta eltelt évtizedben valamennyi témakörben születtek új eredmények, ugyanakkor olyan területeken is történt előrelépés (pl. a folyami régészet terén), ahol 2000-ben még nem könyvelhettek el látványos sikereket. A 2000. évi konferencia minden bizonnyal hozzájárult a török kor régészetének az ezredfordulótól nyomon

követhető erőteljesebb kibontakozásához,² de nyilvánvaló, hogy az több körülmény szerencsés egybeesésének következménye is – a különféle nagyberuházások például komoly lehetőségeket és anyagi hátteret biztosítottak a terepi munkákhoz, a feldolgozásokhoz, kiadványokhoz, valamint esetenként az emlékek bemutatásához, helyreállításához.

A hódoltsági török emlékekre vonatkozóan az elmúlt évtizedben több új feltárást végeztek, ezek egyike a hajdani barcsi (Somogy m.) török palánkvár területén folyt. Erről részletesebben beszámoltunk kötetünk egyik esettanulmányában, így e helyen csupán a legfontosabb adatokat ismételjük meg. Az alábbiakban a barcsi, valamint a Barcs környéki leleteket alapul véve, azok értékelésével összefüggésben tekintettük át – olykor csak érintőlegesen – az elmúlt 15-20 év egyes magyarországi török emlékeinek, bizonyos tárgycsoportoknak a kutatását, az új tendenciákat, eredményeket, hiányosságokat.³

KISEBB TÖRÖK ERŐSSÉGEK

A magyarországi oszmán hadi építészet egyrészt a középkori várakat átépítve komoly kő- és téglakerődítményeket (bástyákat, tornyokat, falakat) alkotott, másrészt kisebb erősségeket hozott létre (török nevük *parkan* vagy *palanka*).⁴ Ez utóbbiak vagy valamely középkori kő-tégla objektum köré, vagy

pedig teljesen újonnan és önállóan épültek. Építésetileg egyben egyeztek: a várfalak palánkból, azaz tölgyfa cölöpökből, vagy cölöpsorokból és közéjük döngölt földből készültek. E kisebb erősségek, várak mára jórészt elenyésztek, sokszor a helyük sem ismert.

¹ *Hódoltság* 2002. A kötet 2003-ban angolul is megjelent (*Archaeology of the Ottoman Period in Hungary*. Opuscula Hung 3. Budapest 2003).

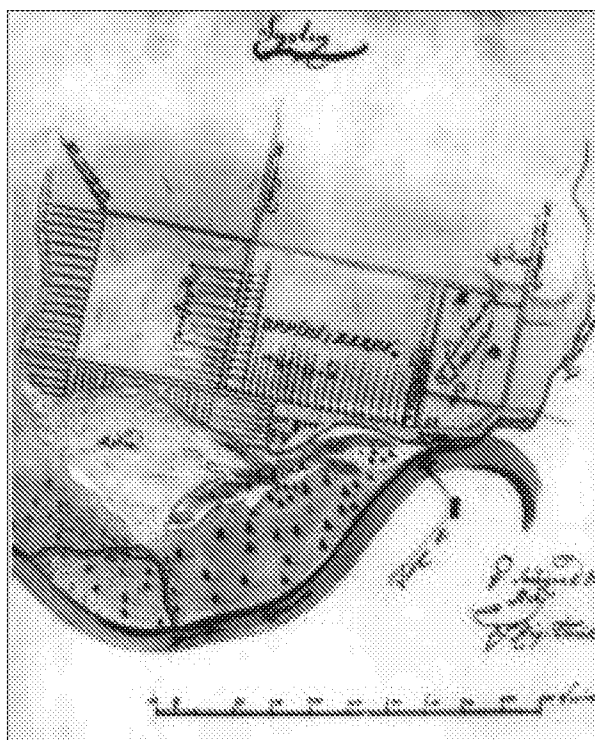
² Több, a 2000. évi konferencia óta eltelt időben készült kisebb közleményt Gerő Győző 80. születésnapja tiszteletére a Budapesti Történeti Múzeum jelentetett meg, tematikus kötetben (*Budapest Régiségei* 37, 2004). A 2001. évi sárospataki oszmán-török művelődéstörténeti konferencia tanulmányai 2005-ben láttak napvilágot (*Turkish Flowers* 2005). A magyarországi török művészet, művelődéstörténet és régészettudomány számára ösztönzést

jelentett, hogy a 13. Nemzetközi Török Művészeti Kongresszust (ICTA) 2007-ben Budapesten, a Magyar Nemzeti Múzeumban rendezték meg, kötete Dávid Géza és Gerey Ilyes Ibolya szerkesztésében jelent meg (*Thirteenth International Congress of Turkish Art*. Budapest 2009).

³ A budai oszmán-török fürdők új kutatásairól Papp Adrienn cikke, a hódoltsági és a 18. századi törökös fémanyag új szempontú vizsgálatairól pedig Gerey Ilyes Ibolya tanulmánya számol be a jelen kötetben.

⁴ HEGYI 2007, I: 78.

1. ábra. A barcsi török erősség helye egy 1799. évi térképen („Régí Török Sántz”). Kovács – Rózsás 1996, 2. kép b. nyomán

Fig. 1. The site of the Turkish stronghold at Barcs on a map from 1799 ('Old Turkish Fortification'), after Kovács – Rózsás 1996, Fig. 2. b

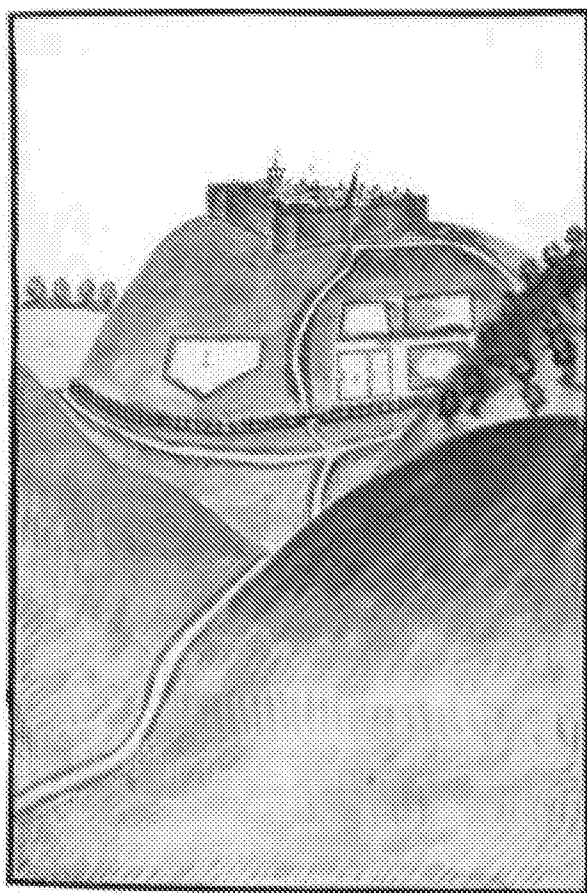
A várhely meghatározásához nemcsak a korabeli, 16–17. századi történeti adatok, felmérések, ábrázolások, hanem a 18–19. századi leírások, uradalmi összeírások, térképek, feljegyzések, helyi hagyományok is komoly segítséget nyújtottak-nyújtanak, és természetesen nem hagyhatók figyelmen kívül a terepi megfigyelések, felszíni leletek sem. A barcsi török vár valós helyének körvonalazása – Esterházy Pál 1664. évi, a várat közvetlenül a Dráva partján feltüntető tollrajzát is figyelembe véve – egy 1799. évi barcsi térkép (1. ábra), különféle 18–19. századi leírások, és a felszínen jelentkező nagyszámú lelet alapján történt az 1970-es években.⁵ A jászberényi palánkvár, török nevén *Dzsánfedá*,⁶ továbbá a szentmiklósi (Törökszentmiklós) és a

⁵ A palánk helyére vonatkozó adatokról összefoglalóan: Kovács – Rózsás 1996, 165, és 28–32. jegyzet.

⁶ A hajdani vár az átépített formában ma is álló ferences templom és kolostoregyüttes körül épült ki. SUGÁR 1985, 248–251.

⁷ A mára teljesen elpusztult vár az Ipolyi Arnold téri, 1900-ban átadott, római katolikus templom környékén helyezkedett el, a késő középkori mezőváros nyugati

bajai⁸ erősség esetében a domborzat, az egykori és a mai vízrajz, valamint az utcahálózat is utal a várhelyre. A pentelei (Dunapentele) török palánkról Heinrich Ottendorff császári követ és hírszerző 1663-ban készített színes rajzot, amely egybevetve a modern kori térképekkel, meglehetősen hitelesen ábrázolja a helyszínt (2–3. ábra).⁹ Válon a középkori templom és a török palánk azonoságának felismerését a 18. századi egyházi iratok leírásai tették lehetővé, amit Hatházi Gábor 1986. évi ásatása hitelesített a felszínre került török kori építészeti részletekkel és török tárgyi

2. ábra. Heinrich Ottendorff rajza a pentelei török palánkról, 1663

Fig. 2. Heinrich Ottendorff's sketch of the Turkish stockade at Pentele, 1663

szélén. SUGÁR 1985, 263–266; vö.: Kovács 2001b, 232–236, 3. ábra, a korábbi irodalommal.

⁸ A vár helye a városközpontban, a mai Szentháromság (korábban Béke) tér területén, közvetlen környékén feltételezhető. WICKER 2008, 42, a korábbi irodalommal.

⁹ A vár helye a mai Rác-domb. Ottendorff 1663/1943, 41; BÓNA 1997, 22–24; HATHÁZI 2002, 108–109.

3. ábra. Pentele belterülete egy századfordulós térképen, a török palánk helyével. HATHÁZI 2002, 2. ábra nyomán

Fig. 3. The inner area of Pentele on a map from the turn of the 20th century, with the site of the Turkish stockade, after HATHÁZI 2002, Fig. 2

leletekkel.¹⁰ A török *Derbend*, illetve Damásd (Ipoly-damásd) várának egyezése is csak nemrég vált bizonyossá, a kérdést Hegyi Klára tisztázta a török források¹¹ nyomán, a régészeti feltárások¹² eredményeinek figyelembevételével. A példákat sorolhatjuk szerte az országból,¹³ a kisebb török erősségek, palánkvárak többségének a helye ugyanakkor ma még ismeretlen.¹⁴

A kis várak régészeti feltárására sok esetben nincs, vagy csak korlátozottan van lehetőség, részben azért, mert a pusztulást követően területük beépült. Azokban az esetekben, amikor a törökök középkori objektumot (templomot, kolostort, tornyot, kastélyt) alakítottak át erődítménnyé, a régészeti és műemléki kutatások elsősorban arra az épületre és annak építési periódusaira koncentrálnak, a köré épült palánk kiterjedését, alaprajzát általában nem tisztázták, egy-két kivételtől eltekintve a védelmi rendszernek csupán egy-egy kisebb részletét sikerült megfigyelni.

A török építkezések a legkülönbébb módon történtek. A régészeti adatok szerint például a váli gótikus templomnál az új lakók szintsüllyesztést végeztek, a szentélyt elrekesztették, majd elbontották, a déli falat kijavították, áthelyezték a torony bejáratát, valamint a toronyhoz kisebb helyiséget illesztettek.¹⁵ Nádasdon (Mecseknádasd) a középkori háromhajós templomot építették át: a szentélyt dzsámivá formálták (a szentélyben megtalálták a mihráb alapozását), a főhajótól az északi mellékhajót a pillérek közé emelt, sárba rakott kőfallal leválasztották és kaszárnynak képezték ki, a déli hajóban a középkori szint alá boltozott

helyiségeket alakítottak ki.¹⁶ Bátaszéken, ahol a ciszterci, később bencés apátság (Cikádor) jelentette az erősség magját, a szentély mecsetként funkcionált (a szentély délkeleti sarkához minaret is épült), a templom más része pedig a 15. században megfigyelt átégett tapasztás- és deszkanyomok, kályhák és tűzhelymaradványok alapján lakóhelyül szolgált.¹⁷ A fenti esetekben a törökök a középkori egyházi épületet belakták, a maradványok az objektum sajátos, hevenyészett átépítését mutatják, amely révén az ima- és a lakóhelyet elkülönítették.

A palánkkal körülvelt („megövezett”) kőtoronyokat, nagyobb kastélyokat ugyanakkor – legalábbis a nyomok alapján – a hódítók intenzíven nem lakták, a településmaradványok inkább azok körül vagy azok mellett kerültek elő. Földváron (Duna-földvár) a palánkvár központját alkotó 16. századi lakótoronyon a törökök csak javítottak. A torony keleti falához támfalat emeltek, kemencét alakítottak ki a torony déli falában, és egy másikat építettek a torony falához – az építkezésekhez terméskövet és téglát használtak fel. A palánkon belül, a torony mellett az északi udvarrészen sütőházat létesítettek. A török kori palánkvédmű nyomait a déli és keleti oldalon találták meg.¹⁸ Damásdon a kisebb,

¹⁰ A vár a település központjában álló, gótikus templom köré szerveződött, amelynek ma már csak a tornya áll. HATHÁZI – KOVÁCS 1996, 14–17.

¹¹ HEGYI 2007, II.: 681.

¹² MIKLÓS 1989.

¹³ Az északkelet-magyarországi török végvárrendszer – részben már említett – várának helyét Sugár István tárgyalta részletesen. SUGÁR 1985. A mai Fejér megye területére eső török palánkvárakat Hatházi Gábor vizsgálta a történeti források és régészeti adatok egybevetésével, megállapítva, hogy az eredményeket tekintve az elmúlt mintegy két évtizedben jelentős előrelépés történt. HATHÁZI 2002.

¹⁴ Papp Sándor például a dél-dunántúli Berkigát történetét dolgozta fel, de helyét sikertelenül kereste. PAPP 2002.

¹⁵ HATHÁZI – KOVÁCS 1996, 51; HATHÁZI 2002, 117–120.

¹⁶ Mecseknádasd-Schlossberg, G. Sándor Mária és Gerő Győző ásatásai 1973 és 1980 között. *RégFüz* Ser. I. No. 27. (1974) 97–98; *RégFüz* Ser. I. No. 28. (1975) 126–127; *RégFüz* Ser. I. No. 29. (1976) 81–82; *RégFüz* Ser. I. No. 30. (1977) 61–62; *RégFüz* Ser. I. No. 31. (1978) 111–112; *RégFüz* Ser. I. No. 32. (1979) 123; *RégFüz* Ser. I. No. 33. (1980) 108; *RégFüz* Ser. I. No. 34. (1981) 106–107.

¹⁷ Valtér Ilona, illetve Valtér Ilona és Gaál Attila ásatásai 1994–1995-ben. *RégFüz* Ser. I. No. 48. (1997) 77–78; *RégFüz* Ser. I. No. 49. (1997) 84. Lásd még: VALTÉR 1998; PUSZTAI 2002, 289, és Pusztai Tamás: „A hódoltság török kerámiajának délszláv elemei – a kézikorongolt kerámia és használati” című PhD disszertációjának (ELTE, Budapest 2001) vonatkozó részeit.

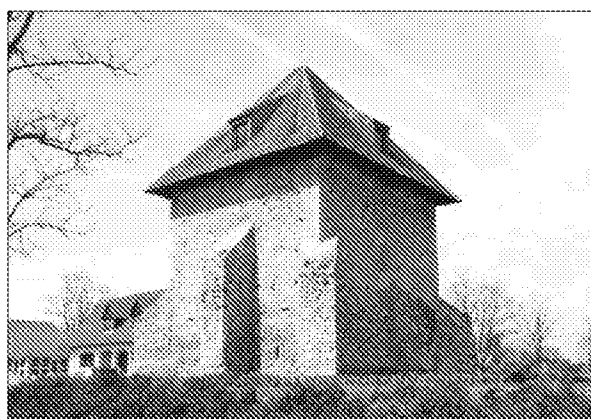
¹⁸ KOZÁK 1970, 201–205.

14. századi toronyvárat, egykori királyi vadászkastélyt – Miklós Zsuzsa megfigyelései szerint – valamilyen szinten felújították, a kőépület körül tereprendezést végeztek, és a középkori árkot részben feltöltötték. A feltárások során a feltöltött részen egy-két török kori hevenyészett épület maradványa került napvilágra, a palánkot viszont nem sikerült megtalálni.¹⁹ A törökök az ozorai 15. századi várkastélyba sem költöztek be, az impozáns épület legfeljebb csak tiszti lakhely, illetve raktár lehetett. A foglalatást követően – a Feld István vezetésével folyó, több mint két évtizedes ásatások alapján – nagyarányú tereprendezésre került sor a várkastély körül. Az épületen jelentősebb változtatás nem történt, javítást is alig végeztek (egy-két földszinti helyiségben a leszakadt középkori boltozatot síkfödémekkel pótolták, egy első emeleti ülőfülkés ablak ülőpadját elbontották, s a fülke felső részét beszűkítették). A palánkvédmű feltárt részletei több periódust és bonyolult rendszert mutatnak. A vár körül megfigyelt különböző épületmaradványok, szabadtéri tüzelőhelyek, kemencék, tárolóvermek és hulladékgödrök alapján a hódítók mindennapi élete a várkastély és a palánk által határolt szűk sávban zajlott.²⁰

Egy-két kisebb alföldi, így például a békési és a szentmiklósi török palánkerősség egykori területén a török vár által bekebelezett korábbi várkastélyból, földesúri udvarházból még hírmondó sem maradt; a mára beépített várhelyeken a régészek csupán a palánkfalak rövidebb szakaszaira, cölöphelyekre, várárokszakaszokra, paticsepületek kisebb maradványaira és a jellegzetes leletekre bukkantak még az 1970-es, 80-as években.²¹ A dél-dunántúli Koppány (Törökkoppány) esetében is lényegében hasonló a helyzet. Bár ez az erősség jelentőségében és összterületét tekintve jóval felülmúlta az előzőeket, lévén egykor szandzsákközpont, azonban központi része, a középkori templom körüli ún. Felsővár, Szentmiklós várával közel azonos nagyságú lehetett; ezért is, valamint az új kutatási eredmények és az előkerült részletek miatt említjük meg. A Felsővár keleti

részen, a templomhoz közeli telkeken még 1984-ben feltártuk egy hódoltság kori vízelvezető csatorna kisebb szakaszát, továbbá egy török kori épülethez tartozó bélelt vermet (pincét?).²² Ez utóbbinak omladékos betöltése sok vastárgyat őrzött meg.²³ A vár sáncainak felmérését Nováki Gyula végezte el 1998-ban, keleti és déli kiterjedésének maradványait 2003-ban Magyar Kálmán figyelte meg (egy helyen 2-2,5 m széles palánkfalhoz tartozó cölöpök kerültek elő). Ekkor dokumentálták a török kori fahíd maradványait is.²⁴

A kisebb török várak másik típusát a középkori előzmény nélkül épült új erősségek képviselik. Néhányuknak volt szilárd központi része, sokuknak nem. Az előbbiekre tartozott a battányi (Szabadbattyán) palánkvár, amelynek központja egy maszszív torony volt; a mai falu közepén álló, egyedi építészeti jegyekkel rendelkező, szabálytalan trapéz alaprajzú (oldalai 10 m körüliek), támpillérekkel erősített Kula torony (4. ábra) török építését az utóbbi években valószínűsítették. A torony körül elsőként 1955-ben Fitz Jenő végzett ásatásokat, ennek során feltárták az erődítmény körítőfalának és árkanak kisebb részletét. Később, a torony és környékének műemléki helyreállítását megelőzően, 1967-ben Kralovánszky Alán vezetésével került sor jelentősebb régészeti feltárásokra,²⁵ az emlékmű feldolgozása folyamatban van. Ugyancsak török építésű volt Kara Murteza pasa kőtornya, amely a körülötte kiépített ovális alaprajzú, kb. 46 × 87 m kiterjedésű, árokkal védett palánkkal Székesfehérvár egyik közvetlen elővárának számított (5. ábra). A torony belmérete 7,8 × 8,2 m volt, 1733-ban elbontották, alapjait Székesfehérvár-Öreghegyen a Szent Donát-kápolna őrzi. A torony területén

4. ábra. Szabadbattyán-Kula torony.

Fotó: Terei Görgy, 1995

Fig. 4. Szabadbattyán-Kula tower.

Photograph by György Terei, 1995

¹⁹ 1984. évi ásatás. Miklós 1989, 11–22.

²⁰ GERELYES 1988, 277–279. A vár régészeti kutatása alapvetően lezárult.

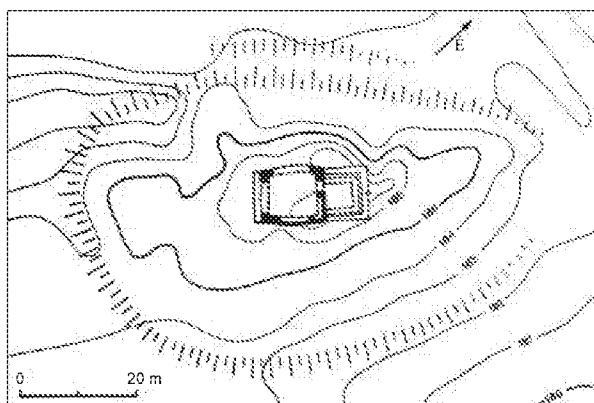
²¹ Békés-Kastélyzug, 1975–1978. évi ásatás. GERELYES 1980. Törökszentmiklós-Plébánia kert, 1982–1983. évi ásatás. Kovács 2001a, 194–200. és 7–28. kép.

²² Kovács 1990–1991, 170; Kovács 1993, 25, 33–34, 7. jegyzet.

²³ A vasleletek közöletlenek.

²⁴ MAGYAR – NOVÁKI 2005, 145–147, 227.

²⁵ HATHÁZI 2002, 124, a kutatások összefoglalásával. Lásd még: FELD 2002, 172.

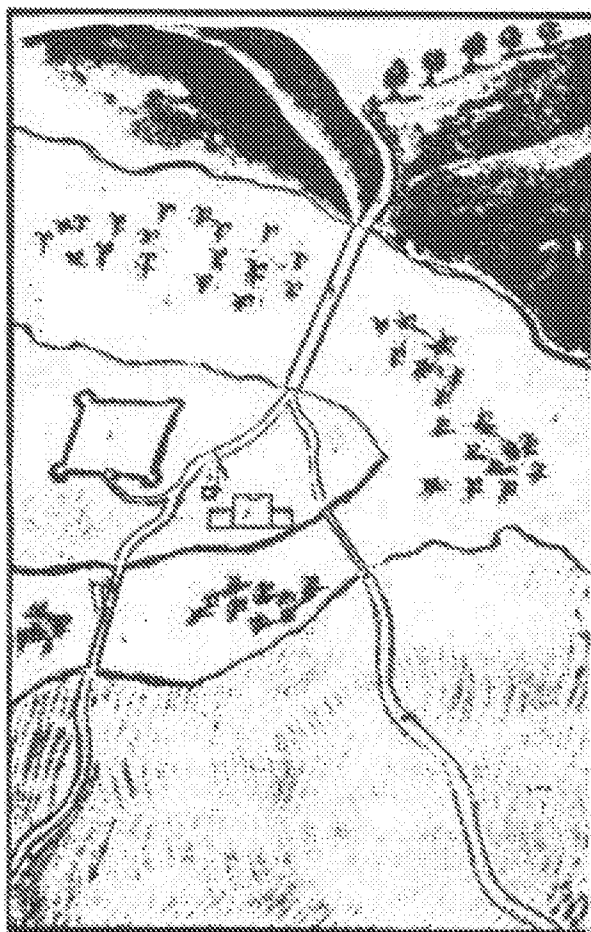
5. ábra. Székesfehérvár-Öreghegy. Murteza pasa tornya. Rajz: Egyed Endre. SIKLÓSI 1991, 1. ábra nyomán

Fig. 5. Székesfehérvár-Öreghegy. Murteza Pasha tower. Drawing by Endre Egyed, after SIKLÓSI 1991, Fig. 1

végzett régészeti munka során török talpastál-töredékek kerültek elő.²⁶

A Duna menti török palánkok többsége központi szilárd objektum nélküli erősség volt.²⁷ Az érdi palánk, török nevén *Hamzabej Szaraji* esetében csupán a hajdani dzsáminál – amelynek minaretje ma is áll – és annak környékén végeztek kutatásokat. Az 1962–65 között, Fehér Géza vezetésével Érd-Ófaluiban folyt feltárások elsődleges célja a dzsámi alaprajzának, építéstörténetének, korának meghatározása volt. Az ekkor kibontott, különböző korú várakrészletek adatokat szolgáltatottak nemcsak a dzsámi korára (amelynek fala vágta a korai, 16. századi palánkvár árkát, tehát a 17. században épült), hanem a nagyobb, 17. századi palánk kiterjedéséhez is, amely észak–déli irányban 147 m körüli volt.²⁸ Dunapentelén a 17. század első felében épült vár helyét a mai Rác-dombon még az 1950-es években hitelesítették (3. ábra). Felmerült, de nem bizonyítható, hogy a török palánk még álló középkori kőépület köré épült volna. A területen 1991-ben és 1993-ban B. Horváth Jolán végzett leletmentést, több gazdag leletanyagot tartalmazó hulladékgödört és a várak egy szakaszát tártá fel.²⁹

A Duna melléki török várak sorában van egy, amelynek régészeti feltárása olyan eredményekkel járt, amelyeket máig nem sikerült felülmúlni. A Szekszárd melletti, a sárvízi átkelőt biztosító Újpalánk, török nevén *Jeni Palanka* kutatása – Gaál Attila vezetésével – nemcsak a magyarországi török palánkok építészetére és a palánkokban élő törökök életmódjára nyújtott alapvető forrásanyagot, hanem bizonyítékkul szolgált Heinrich Ottendorff 1663-ban készült rajzának (6. ábra) hitelességére

6. ábra. Heinrich Ottendorff rajza az újpalánki török erődítményről, 1663

Fig. 6. Heinrich Ottendorff's sketch of the Turkish Újpalánk fortification, 1663

vonatkozóan is.³⁰ Újpalánk 1596-ban épült és 1686-ban égett le. Maradványai szántóterületen fekszenek, így az 1970–80-as években teljes területét feltárhatták, ezzel lehetővé vált a földtöméssel készült várfal szerkezetének tanulmányozása, számos belső részlet (paticsepületek, tüzelőhelyek, hulladékgödrök sokasága, vermek, műhelyek stb.) és nem utolsósorban a 17. századi törökség mindennapi életének rekonstruálása, a balkáni összetevők, a gazdag, korábban sok vonatkozásban nem ismert tárgyi kultúra megfigyelése is. Az 50 × 60 m

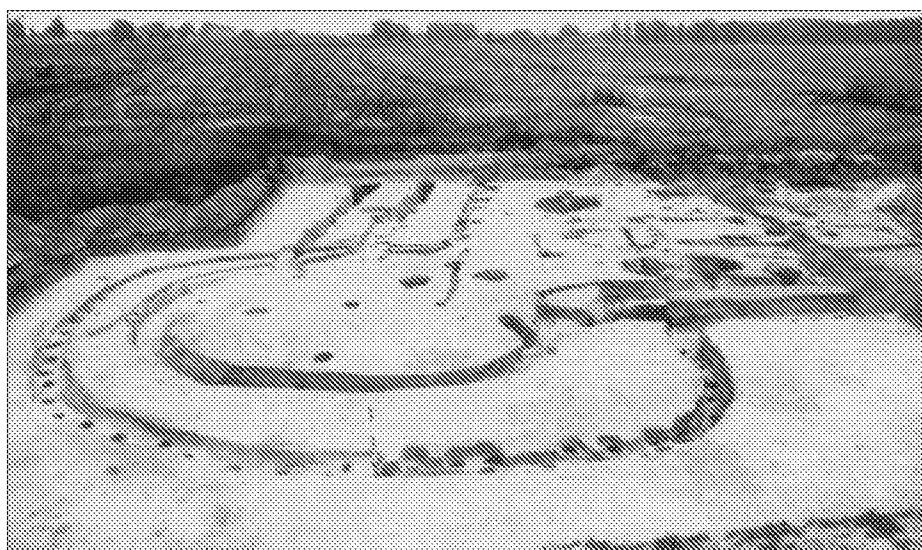
²⁶ SIKLÓSI 1991.

²⁷ A Duna menti török palánkok jellegzetességeiről lásd: ÖZGÜVEN 2002.

²⁸ MRT 7. (1986) 98–99, no. 9/20.

²⁹ RégFüz Ser. I. No. 45. (1993) 8–9. (B. Horváth J.); vö.: BÓNA 1997, 22; HATHÁZI 2002, 108.

³⁰ Ottendorff 1663/1943, 48.

7. ábra. Szekszárd-Újpalánk.

A vár északnyugati palánkbástya.

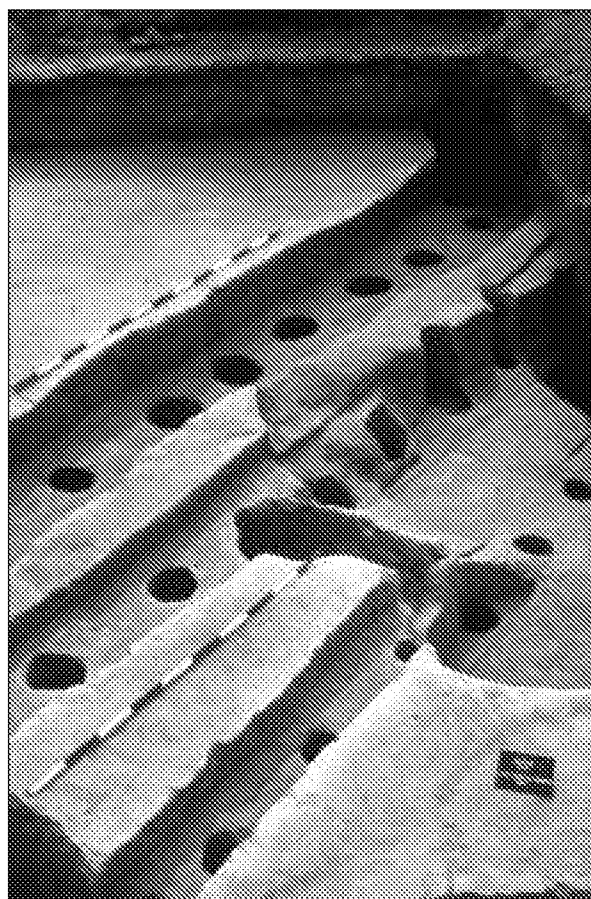
GAÁL 2002, 2. ábra

Fig. 7. Szekszárd-Újpalánk.

The north-western palisade bastion of the castle, after GAÁL 2002, Fig. 2

kiterjedésű, négyszög alaprajzú váracskát 80-100 cm vastag palánkfal védte, sarkain négy kerek bástya állt – akárcsak Ottendorff rajzán. Azt azonban már csak a régészet állapíthatta meg, hogy a bástyák között nem volt két egyforma, az egyik kerekerebre (északnyugati bástya), a másik szögletesebbre sikerült (délnyugati bástya, 7. ábra).³¹ A leletanyag összefoglaló közlését készítik elő az eddig megjelent részpublikációk.³²

A Dráva menti nagyobb várakat a törökök elfoglalták,³³ a kisebb erősségeket azonban részben újonnan építették, így például Szulejmán sírmeleke körül Turbék várát,³⁴ az eszéki hidat biztosító dárdai palánkot, illetve a régészeti adatok alapján a barcsi várat is. A barcsi vár 1567-ben épült a Dráva partjára, és 1664-ben pusztult el Zrínyi Miklós téli hadjárata idején. A kiterjedt régészeti kutatások szerint előzmény nélküli új palánkerősség volt

8. ábra. Barcs. A török vár palánkfalának cölöphelyei.
Fotó: Kovács Gyöngyi, 1991

Fig. 8. Barcs. Detail of the palisade wall of the Turkish castle. Photograph by Gyöngyi Kovács, 1991

³¹ GAÁL 1985.

³² GAÁL 1981; GAÁL 1983, passim; GAÁL 1991, passim; GAÁL 2004; GAÁL 2005.

³³ A segedi és a babócsai várakban (és a településeken) – török periódusukat tekintve is – Magyar Kálmán végzett kutatásokat. MAGYAR 1988; MAGYAR 1990. Sziget várát az 1566. évi foglalatást követően a törökök átépítették, ily módon szinte teljesen új erődtámaszt hoztak létre. A régészeti kutatásokról: KOVÁCS 1966.

³⁴ A turbéki kutatások az erősségre vonatkozóan eddig még nem hoztak eredményt. Kovács Valéria 1971, Hancz Erika és Fatih Elcil 2009. („Közös török-magyar ásatás Szigetvár-Turbékon, Hancz Erika – Dr. Fatih Elcil” <http://www.turkinfo.hu/index.php?oldal=portre&&portreoldal=portrereszle&&adat=1801> (2009.11.15).

(8. ábra), jellegzetes balkáni anyagi kultúrával. Egykori területén 1989 és 1991 között négy szezonban kisebb szondázó ásatás folyt; 2002–2003-ban nagyobb felület feltárására nyílt mód, az ekkor előkerült emlékanyag és a leletek feldolgozása 2008-ban kezdődött meg.³⁵

A török források szerint újonnan, a 17. század elején épült váracska volt a Balaton-parti Fok (Siófok) vára is,³⁶ róla azonban régészetileg nagyon keveset tudunk, sőt, csekély maradványait sokáig római korinak vélték. A Sió szöge előtt épült vár helyét csak sokkal később, Sági Károly kapcsolta össze a század elejétől ismert lelőhellyel. A lelőhelyen (Siófok-Órház) 1907-ben Kuzsinszky Bálint, majd 1962-ben Sági Károly folytatott kisebb ásatást. Egy tört vonalú, vastag, kváderkövekkel kirakott, belül öntött kőfal maradványa (Sági szerint a felvonóhid támpillére), a vár vizesárkának kisebb részlete, a faltól délre eső, egykori, eltömődött mesterséges csatornában a várba vezető deszkahidakat tartó cölöpök, valamint 16–17. századi leletek kerültek elő.³⁷

A fenti példákból az tűnik ki, hogy Magyarországon a kisebb török várak területén feltárt építészeti emlékanyag meglehetősen vegyes képet mutat. A források alapján a kisebb erősségek tekintetében (is) a török építő tevékenységbe a javításoktól, *ad hoc* jellegű vagy átgondoltabb célú átépítésektől kezdve

egy-egy objektum teljes megalkotásáig minden belefért.³⁸ A régészeti kutatások során előkerült részletek sokszor csak csekély maradványok, és részben még a 20. század utolsó évtizedét megelőző kutatások során láttak napvilágot. Az emlékanyag több esetben máig feldolgozatlan, vagy a publikálásra csak jóval a feltárás után került sor. Olykor csak rövid összefoglalásokat vagy részeredményeket közöltek. Mindezek ismeretében az általunk közelebbről vizsgált barcsi török vár eddig feltárt és feldolgozott, illetve feldolgozás alatt álló emlékei – a tanulmányozott terület nagysága, az adatok mennyisége és a leletanyag gazdagsága alapján – egyedi elemekkel, de reprezentatív módon mutatják a magyarországi török palánkerőségek jellemzőit.

A várak körüli őrhelyekről, figyelőtornyokról még kevesebb az információ. Az őrhelyek számát a topográfiai megfigyelések növelhetik, azonosításuk történeti adatokkal alátámasztva hozhat eredményeket.³⁹ A 2002-ben publikált, Drávagárdony és Drávamási határában található körülsáncolt objektum (Törökdomb) – Rózsás Márton szerint – az 1603-ban felégetett, a magyar és török forrásokban egyaránt említett drávamási török pontonhid közelében, egy Dráva-parti őrtorony helye lehetett.⁴⁰ A felmérésen túlmenően azonban egyéb terepi munkára nincs mód, mert a helyszín jelenleg temető.

TELEPÜLÉSEK ÉS TEMETŐK

A kisebb török várak alatti és melletti török–délszláv településekről gyakorlatilag alig tudunk valamit. A topográfiai és légi régészeti kutatások alapján azonosították az Újpalánk melletti török–délszláv települést, ahol 1999-ben Gaál Attila és Gerelyes Ibolya vezetésével kisebb régészeti munka is folyt: földbe mélyített lakóházak maradványait és hulladékgödröket tártak fel.⁴¹

Az utóbbi évtized autópálya-ásatásai ebből a szempontból (is) jelentős eredményt hoztak. A Fonyódnál közeli Fehérbézsény határában ismert sáncok feltehetően a források által csupán egy-két alkalommal említett 1570/71-ben épült bézsényi török „kastély” maradványai. A helyszín a környéken folyt ásatások miatt érdekes. Az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző feltárásai során ugyanis 2003-ban Fonyód-Bézsény-pusztán lelőhelyen Gallina Zsolt és munkatársai feltártak egy kora újkori települést, továbbá egy – talán e településhez köthető – 350 síros temetőt, amely az ásató szerint hódoltság kori balkáni népcsoportok már ismert magyarországi temetőivel mutat rokonságot.

A további, közel kéttucatnyi különálló temetkezés és három tömegsír a Fonyód környéki harci cselekményekkel hozható kapcsolatba.⁴²

Ami a hódoltság kori balkáni népesség temetői iránti kutatásuk az 1990-es évek elejétől új lendületet vett: az észak-bácskai rác–vlah temetők feltárásával és komplex – a korábbi régészeti, valamint történeti

³⁵ Kovács – Rózsás 1996; Kovács – Rózsás 1998; Kovács 1998. Lásd még Kovács Gyöngyi és Rózsás Márton tanulmányát a jelen kötetben.

³⁶ HEGYI 2007, II.: 1244.

³⁷ SÁGI 1989; VÖ.: MAGYAR – NOVÁKI 2005, 121–122.

³⁸ A várak, palánkok és egyéb épületek felújítása vagy újjáépítése olykor összehangolt módon folyt. FODOR 1985, 376–377, jegyzék a 17. század középső harmadában elvégzett munkákról.

³⁹ A témáról lásd még Kovács Gyöngyi és Rózsás Márton tanulmányának vonatkozó részét jelen a kötetben.

⁴⁰ RÓZSÁS 2002, 137.

⁴¹ *RégKut* 1999 (2002) 248. (Gaál A. – Gerelyes I.).

⁴² GALLINA 2004, 38–40; MAGYAR – NOVÁKI 2005, 45–46, és 20. kép.

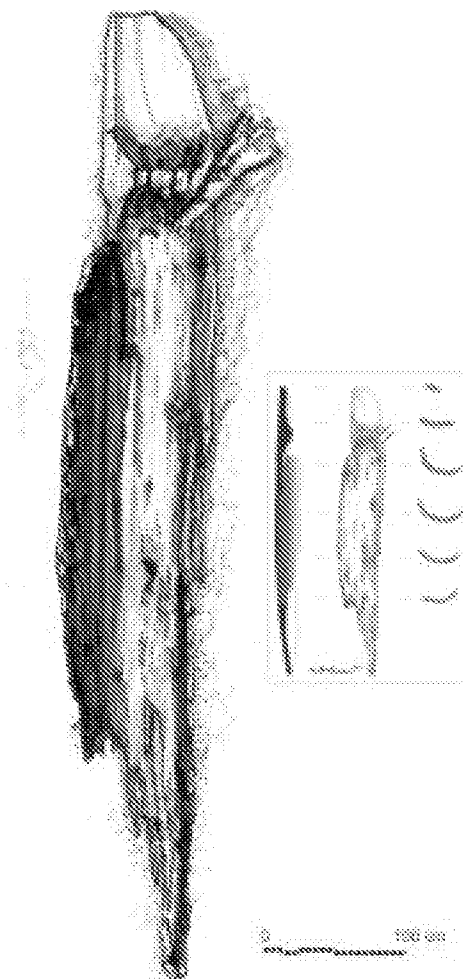
és néprajzi adatokat is felhasználó – feldolgozásai-val Wicker Erika új alapokra helyezte a téma vizsgálatát.⁴³ Munkáiban a történeti háttér felvázolásán túl temetkezési szokásokat, viseleti jellemzőket

és különféle tárgyakat, tárgytípusokat tárgyalt, széles körű balkáni kitekintéssel. A vizsgálatokhoz értékes megállapításokkal szolgált az antropológia is.⁴⁴

FOLYAMI ÁTKELŐHELYEK

A bevezetőben említett, 2000. évi konferenciát (MNM) követő években a víz alatti, folyami régészet révén új emlékek kerültek a török kor kutatóinak látószögébe.⁴⁵ Az egyik legjelentősebb víz alatti török emlék a már idézett, 1603-ban felégetett, alig egy-két évet megélt drávatamási török pontonhíd (farönk-, azaz bődönhajókból összeállított híd) maradványa, amelynek nemzetközi érdeklődést kiváltó Somogy megyei lelőhelyén (Drávatamási-Kenderáztató) Tóth János Attila vezetésével 2005-től folyik jelentősebb kutatómunka. 2006-ban 27 farönkből kivájt csónakot térképeztek fel, 2008-ban már 31 rönkhajót ismertek (9. ábra).⁴⁶

E drávai hídtól szerkezetében merőben eltér az utóbbi évek magyarországi folyami régészeti kutatásainak másik fontos török objektuma, a szolnoki török Tisza-híd. A híd – amelyet Güzel-dzse Rüsztém budai pasa és Mahmud szolnoki bég építtetett 1562-ben – Magyarország legkorábbi cölöpszerkezetű tiszai átkelőhelye volt, egyben jelentős alkotása a 16. századi magyarországi török építészetnek. A török hidat a visszafoglaló harcok során felégették, helyét idővel más cölöpszerkezetű építmények foglalták el. A hódoltság kori török hídnak azonban nem csupán emléke maradt fenn, hanem cölöpszerkezetének olyan állománya, amely komoly vizsgálatokat tett lehetővé. A Tisza–Zagyva torkolatánál, alacsony vízállásnál időnként jól látszottak a régi cölöpök, ezeket azonban csak 2003-ban – amikor a Tisza rendkívül alacsony vízállásánál ismét kibukkantak – kezdték vizsgálni. Kertész Róbert és munkatársai megállapították, hogy a felmért, két koncentrációban jelentkező cölöpök két hídhoz köthetők. Az egyik cölöpcsoport az 1562-ben veretett és valószínűleg a 16. század végéig álló híd maradványának tartható, míg a másik csoport a 17. század első felében épített, a korábbtól eltérő nyomvonalú hídhoz, esetleg egy még későbbi konstrukcióhoz

9. ábra. Drávatamási-Kenderáztató. Török kori bődönhajó felmérési rajza. Rajz: Jean-François Mariotti és Annie Dumont.

Tóth 2009, 48. nyomán

Fig. 9. Drávatamási-Kenderáztató. Survey drawing of a Turkish-era logboat. Drawing by Jean-François Mariotti and Annie Dumont, after Tóth 2009, 48

⁴³ WICKER 2008, korábbi munkáinak hivatkozásaival.

⁴⁴ A Bácsalmás-Homokbánya lelőhelyen feltárt temető antropológiai anyaga a betelepülő balkáni népesség meglepően rossz egészségi állapotáról tanúskodik. PÁLFI – ÁRDAGNA 2002.

⁴⁵ A magyarországi víz alatti, folyami régészet kora újkori eredményeiről, többek között a drávatamási rönkhajó-

hídról és elemeiről lásd Tóth János Attila tanulmányát a jelen kötetben.

⁴⁶ *RégKut* 2005 (2006) 228. (Tóth J. A.); *RégKut* 2006 (2007) 191–192. (Tóth J. A.); Tóth 2007, 45–46; Tóth 2008; Tóth 2009.

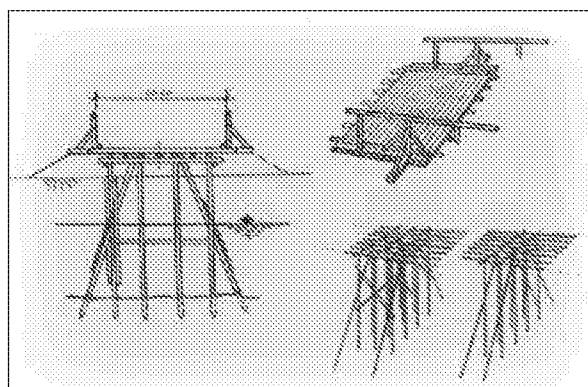
10. ábra. A szolnoki török híd (hidak)
cölöpszerkezetének rekonstrukciója.

Rekonstrukció:

Nagy Dénes. KERTÉSZ et al. 2005, 20. nyomán

Fig. 10. Reconstruction of the pier structure
of the Turkish bridge(s) at Szolnok.

Reconstruction by Dénes Nagy, after KERTÉSZ et al.
2005, 20

tartozhatott. Fontos körülmény, hogy a történeti és képi források adataira alapozott feltételezéseket, megállapításokat természettudományos vizsgálatok is megerősítették. A komplex vizsgálatok a híd,

illetve hidak építéséhez felhasznált faanyag mennyiségére, a cölöpszerkezet rekonstruálására is kiterjedtek (10. ábra).⁴⁷

A TÖRÖK TÁRGYI EMLÉKANYAG

A hódoltság kori, ezen belül is a török (hódítókhoz köthető) tárgyi emlékek iránt az elmúlt egy-másfél évtizedben fokozott érdeklődés alakult ki. A kisebb-nagyobb leletközlő tanulmányok mellett új összefoglalások születtek, ezek stilisztikai, tipológiai, kronológiai és műhelykérdéseket tisztáztak.⁴⁸ Sor került anyagvizsgálatokra is.⁴⁹ Az újonnan napvilágot látott leletek mellett régi, olykor fél évszázados ásatási együtteseket is közzétettek.⁵⁰ A kutatások során új megközelítésben, régészeti és történeti adatokra együttesen építve regionális jellegzetességeket, ellátást, kereskedelmi kapcsolatokat vizsgáltak,

etnikai kérdéseket feszegettek. Az értékelést a különféle törökországi és balkáni anyagfeldolgozások, katalógusok, monográfiák is segítették.⁵¹

A következőkben csupán néhány leletcsoporttal kívánunk foglalkozni, olyanokkal, amelyekben a barcsi leletek is érintettek, hacsak kevésbé is. Terjedelmi okok miatt nem térhetünk ki a sajátos egységeket alkotó kályhás⁵² és állatsontanyagra sem,⁵³ annak ellenére, hogy Baracson mindkettő figyelemre méltó, nemcsak mennyiségüket, hanem tudományos jelentőségüket tekintve is.

⁴⁷ KERTÉSZ et al. 2005; KERTÉSZ et al. 2007; SZÁNTÓ et al. 2007.

⁴⁸ Az említett tanulmánykötetek tanulmányai és irodalma, valamint az idézett hivatkozások hű képet adnak az adott periódus kutatásairól.

⁴⁹ KÖLTŐ 2002; GERE 2003, 100–106; BALLA 2005.

⁵⁰ Lásd például az 1949 és 1959 közötti budavári ásatások zárt gödrei 15–17. századi leletanyagának komplex elemzését (HOLL 2005), vagy az 1951-ben (Holl Imre által) feltárt bajai gödöregyüttes leleteinek publikációit (HOLL 2002, 17, és II. tábla 15. kép; HOLL 2005, 156, 189. jegyzet, és Taf. 7–8; HOLL 2006a, 500–503; HOLL 2006b, 267–268; KOVÁCS 2006).

⁵¹ Például az isztambuli Saraçhane régebbi ásatási anyagának feldolgozása (HAYES 1992), a belgrádi török kerámiáról írt monográfia (BIKIĆ 2003), vagy a Verőce környéki Raholca vára (Orahovica, Ružica grad, Horvátország) ásatásának eredményeit bemutató kötet (RADIĆ – BOJČIĆ 2004). Miután a magyarországi török katonaságnak egy

csekély hányada Montenegrből érkezett (HEGYI 2002, 22–23. és 1. ábra), Stari Bar montenegrói tengerparti város oszmán kori anyaga is érdekes lehet (GUŠTIN – BIKIĆ – MILEUSNIĆ 2008). A macedóniai oszmán kori rézedényekről lásd: KONESKA 2000.

⁵² A barcsi kerámialeletek nagy része kályhaszem, amelyek a tapasztásdarabok alapján balkáni típusú kályhákhoz tartoztak. A hasonló jellegű budai anyag feldolgozásában, a kályharekonstrukciók elkészítésében, a balkáni párhuzamok felkutatásában Sabján Tibor végzett úttörő munkát. SABJÁN – VÉGH 2002.

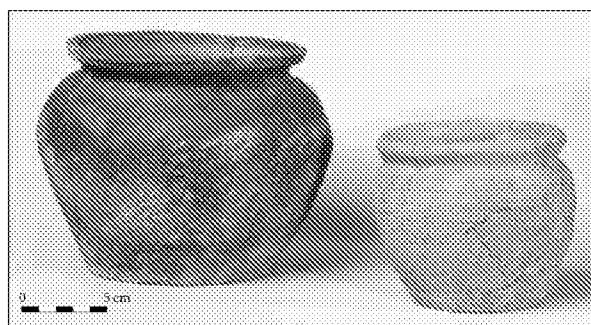
⁵³ Az archeozoológiai kutatások fontos adatokkal szolgálnak a korszak életmód- és környezettörténeti kérdéseinek vizsgálataihoz. Lásd például: VÖRÖS 2002; BARTOSIEWICZ – GÁL 2003; DARÓCZI-SZABÓ 2004; TÓTH et al. 2010 stb. Az 1989–1994 között feltárt barcsi állatsontanyagról: BARTOSIEWICZ 1997–1998; BARTOSIEWICZ 1999. A 2003. évi csontanyagot Gál Erika dolgozta fel (kéziratban).

KONYHAI ÉS ASZTALI KERÁMIA

A szóban forgó periódusban török konyhai és asztali kerámiát régi és új ásatásokból, fővárosi⁵⁴ és vidéki lelőhelyekről, többek között kisebb török várak területén folyt feltárásokból is közöltek. A feldolgozások szempontjai közül itt csupán néhányat emelnénk ki.

Már a 16–17. századi utazók is felfigyeltek arra,⁵⁵ hogy a magyarországi „törökség” kevert, alapvetően Balkánról érkezett népesség volt. Ezt a 20. századi különféle tudományos kutatások is megerősítették.⁵⁶ Hegyi Klára a török zsoldjegyzékek alapján mutatta ki, hogy a hódoltsági „török” várkatonaság csaknem egésze a Balkánról származott, a bejegyzésekből markánsan körvonalazódott a Magyarországra települő hódítók balkáni, elsősorban boszniai és szerbiai származása.⁵⁷ Mindez a régészeti anyagban is tükröződik: a magyarországi „török” emlékek – bár bizánci és kis-ázsiai török elemeket is vegyítenek – alapvetően balkáni jellegűek.

A török kori kerámialeletek között – Gerő Győző nyomán⁵⁸ – az 1970-es évektől elkülönítenek egy archaikus kerámiafajtát, amely kézi korongon készült, valamint középkori és újkori balkáni néprajzi párhuzamokkal rendelkezik; a kutatás

11. ábra. Kézi korongolt fazekak a barcsi török várból.
Fotó: Dénes Fanni

Fig. 11. Hand-thrown vessels from the Turkish castle at Barcs. Photograph by Fanni Dénes

„délszláv jellegű” kerámiaként tartja számon (11. ábra). A leletanyag bővülésével egyre többen írták le a technikát, a jellegzetes formákat és díszítési módot.⁵⁹ E durva török kori házi kerámia elterjedése regionálisan jellemző Magyarországon: főleg a Dél-Dunántúlon, ott is elsősorban a kisebb török várak helyén bukkan elő. A sajátos elterjedést a dél-dunántúli várakban, de főként a várak körüli helységeken megtelepedett balkáni katonaparaszti réteggel magyarázzák.

A különböző török várak ásatásai során a kézi korongolt és a mázas török kerámia mellett sok esetben nagyobb mennyiségű magyar fazekastermek is felszínre kerültek. Ez arra enged következtetni, hogy a török őrség nemcsak a jellegzetes török talpas tálakkal és kiöntőcsöves korsókkal, hanem magyar fazekasáruval is élt. A török várakban használt kerámiák fajtája, milyensége a katonák etnikai származásán túl tehát más körülményektől is függött. Függött magától az embertől, a katonai származásától, tiszttségétől és igényétől,⁶⁰ de azt, hogy végül is mi került a várba, jelentős mértékben befolyásolta a vár földrajzi elhelyezkedése, környezete, a beszerzési lehetőségek, a várat ellátó települések lakossága, ipara is. Erre vonatkozóan a régészeti anyag különleges adatokkal szolgál, s még a kisebb török várak szerényebb volumenű feltárásai is hordoznak információkat.

A szentmiklósi vár területén kibontott hulladékgödrökben például a mázas török kerámia mellett nagy számban jelentek meg a vár alatti magyar mezővárosból származó, jó minőségű, díszes és változatos edényeknek, valamint gömöri fazekaknak a töredékei. Sajátos látószögből ugyan, de még e csekély anyag is megerősíthette a történeti források azon adatait, melyek szerint a várat a mezőváros és a környékbeli magyar települések lakossága látta el.⁶¹

⁵⁴ Az új leletek közül kiemelkedik az az arab betűs felíratú díszített mázas cseréptál, amely B. Nyékhegyi Dorotytya budavári ásatásán, 1998-ban került elő (B. NYÉKHEGYI 2004), és amelynek szinte tökéletes párja az esztergomi várásatáson látott napvilágot még az 1930-as években (GERŐ 1960, 45–51.). A tál felíratának olvasata jelentős újdonsággal szolgált: Dobrovits Mihály szerint az írás török nyelven 17. század végi jellemzőket mutat (DOBROVITS 2004), ami az esztergomi lelet eddigi keltezését és feltételezett készülési helyét (Szenttamás-hegyi török fazekasműhely) teljesen új megvilágításba helyezte.

⁵⁵ Evlia Cselebi 1663-ban például azt írta Budáról: „Buda egész lakossága boszniai bosnyák.” *Evliya Cselebi 1660–1664/1985*, 288.

⁵⁶ Fekete Lajos, Németh Gyula, Kakuk Zsuzsa munkásságára utal például: HEGYI 2002, 21. A kutatások részletes bemutatására itt nem vállalkozhatunk.

⁵⁷ A származási körzetekről és a katonaság összetételéről, változásairól: HEGYI 1995, 100–117; HEGYI 1998; HEGYI 2002; HEGYI 2007, I.: 233–269, a korábbi irodalommal.

⁵⁸ GERŐ 1978, 351–352; GERŐ 1985. A török kori kézi korongolt „őskori jellegű korsók”-ra és azok balkáni párhuzamaira már 1959-ben Fehér Géza is felhívta a figyelmet. FEHÉR 1959, 126.

⁵⁹ Például: GAÁL 1985, 189; GERELYES – FELD 1986, 165–177; GERELYES 1991, 35; KOVÁCS 1998, 156–162; PUSZTAI 2002, 291–294.

⁶⁰ HEGYI 2002, 35.

⁶¹ KOVÁCS 2001a, 185, 94. jegyzet és 199.

Barcsen a szondázó ásátások során előkerült kerámiatöredékek statisztikai elemzéséből az derült ki, hogy az anyagnak legalább 50%-a kézi korongolt házi kerámia (fazekak, korsók), ami kiegészült további balkáni jellegű tárgyakkal, így például sütőharangokkal, kályhaszemekkel. Ez az összetétel világosan utalt arra, hogy a vár őrsege balkáni hagyományok által meghatározott közegből kapta az utánpótlást.⁶² A tárgyegeyzések szerint (és Babócsa piachely szerepe miatt is) a török–magyar Babócsa is a várnak szállító települések között lehetett, de a balkáni anyag igen jelentős, északabbra nem jellemző aránya miatt valószínűsíthető, hogy a Dráván túlról történt az alapellátás. Ennek vizsgálata a további kutatások feladata lesz.

A barcsi és a bátaszéki török palánkvárak leletanyagának összehasonlításával a belső arányokban olyan különbségeket lehetett kimutatni, amelyek egyértelműen a két vár eltérő környezetéből adódtak. Utóbbinál a magyar kerámia aránya alapján Pusztai Tamás a palánkon kívül jelentősebb magyar lakosságot feltételezett.⁶³ A leletanyag túlnyomó többségét Ozorán is a helyi, illetve környékbeli magyar kerámia alkotta,⁶⁴ azaz a török várat itt is a magyar lakosú környék látta el, sok minden egyéb mellett edényekkel is. Baja sokszínű hódoltság kori életére, átmenő kereskedelmére, a városnak a Dél-Dunántúl és az Alföld felé egyaránt kötődő kapcsolataira már egyetlen hódoltság kori gödöranyag összetételéből is következtethettünk.⁶⁵ Gerelyes Ibolya a török várak helyőrségének és a helyi lakosság viszonyát több török vár (Budavári palota, az egri vár, a visegrádi Alsóvár, az ozorai várkastély, Békés, Érd, Bátaszék és Barcs vára) régészeti leleteinek tükrében vizsgálta.⁶⁶ A török várak kerámialeleteinek összetétele végül is csupán egy apró, de nem érdektelen momentummal járul hozzá annak a kérdésnek a vizsgálatához, hogy egy-egy vár török helyőrsége milyen tárgyakat használt, honnan kapta ellátását, kik éltek a környezetükben.

Az ezredforduló után a magyarországi török kori kerámiák kutatásában kiemelt helyet kapott a keleti kerámia. Ez megnyilvánult a tanulmányok, anyagközlések viszonylag nagy számában, a nagyközönség pedig a budapesti 13. Nemzetközi Török Művészeti Kongresszus alkalmával (2007) a Budapesti Történeti Múzeumban, „Szélfúttá kert” – A török fajanszművesség emlékei Magyarországon címmel nyílt kiállításon gyönyörködhetett a legszebb magyarországi izniki kerámiatárgyakban.⁶⁷ Ennek összeállításához részlegesen hozzájárult egy négyéves kutatási projekt és egy készülő katalógus is.⁶⁸

A különböző források alapján a régészeti kutatás korábban is hangsúlyozta, hogy keleti kerámia-

edények már a hódoltságot megelőzően eljutottak Magyarországra. Az 1520–30-as évekre keltezhető izniki fajansztárgyak egy része Szapolyai János törökbarát politikájának nyomán, a kereskedelmi, diplomáciai kapcsolatok révén jelenhetett meg Magyarországon (12. ábra).⁶⁹ Kínai porcelán- és perzsa fajansztárgyak pedig ajándékként már a 14–15. századi budai királyi udvarba is érkezhetnek, ezek típus szerint is elkülönülnek a hódoltságiaktól.⁷⁰

A Magyarországra került izniki kerámiák a régészeti leletek⁷¹ tanúsága szerint alapvetően – többnyire valószínűleg reprezentációs célokat szolgáló – kisebb asztali edények voltak, bár a régi budai anyagban egy-két mecsetlámpadarab is van. (A hódoltsági leletek között falicsempe nem fordul elő.⁷²) Az anyag nagyrészt töredékes, Budától eltekintve egy-egy lelőhelyről általában csupán néhány cserép ismert. A nemzetközi kutatás stilisztikai jegyek alapján öt-tíz év pontossággal keltezi az izniki kerámiát,⁷³ így a töredékeknek akár datáló szerepe is lehet. A magyarországi zárt együttesből vagy

⁶² Kovács 1998, különösen 174.

⁶³ Pusztai 2002, 296–298.

⁶⁴ Gerelyes – Feld 1986, 177; Gerelyes 1988, 280.

⁶⁵ Kovács 2006, 290.

⁶⁶ Gerelyes 2009.

⁶⁷ Papp Adrienn és Kovács Eszter (Budapesti Történeti Múzeum) rendezése.

⁶⁸ Gerelyes Ibolya és Kovács Gyöngyi „Keleti kerámia a hódoltságban” című OTKA pályázata (K 37428) 2002–2006 között. E kutatási témához kapcsolódik a szerkesztésükben készülő, magyarországi izniki kerámiákat bemutató katalógus.

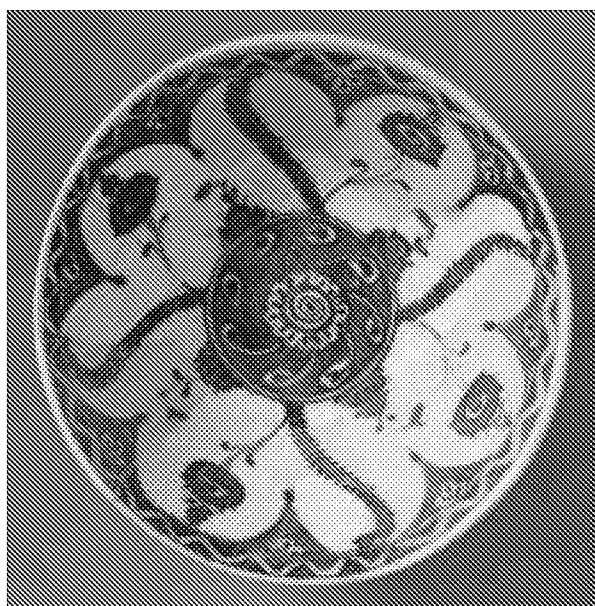
⁶⁹ Például: H. Gyürky 1974. Újabb: Holl 2005, 113–115; Kovács 2005, 82–83; Gerelyes 2008, 67.

⁷⁰ Holl 2005, 130–133; Holl 2006a, 475–477; Holl 2006b, 260–261, 263–264; Gerelyes 2008, 69–70. A ritka kínai szeladonkerámiák is minden valószínűség szerint a hódoltságot megelőzően jutottak magyar területre, vö.: Gerelyes 2004, 83; Holl 2005, 152–153; Gerelyes 2008, 71.

⁷¹ Izniki kerámiák az utóbbi másfél évtized irodalmában: Tettamanti 1994, 108, 24. tábla 3. (Vác); Pusztai 1999, 472, 480, 4. kép 3. (Eger); Buzás et al. 2000, 28; Pölös 2004, 417–418, 1. ábra (Visegrád); Gaál 2005, 213–214. (Szekszárd–Újpalánk); Hancz 2006, 32–34. (Szeged); Végh 1999, 340, 10a. kép; Belényesyné Sárosi 2002, 475, 482, Fig. 37.2; Bencze 2002a, 58, 6. ábra; Tóth A. 2002; Bencze – Papp 2004, 35–37, 3–6. kép; Kincsek 2005, 155. (Benda J.); Holl 2005, 100–115; Éder 2007; Tóth et al. 2010, 263–264, Fig. 6. (Buda); Kovács 2005 (pl. Barcs, Decs-Ete, Esztergom, Gyula stb.); Gerelyes 2008, 67–68.

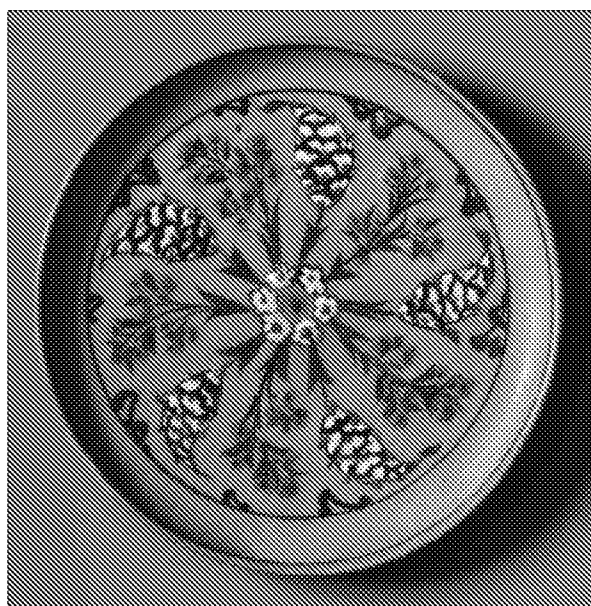
⁷² A Sárospatakról és újabban Regécről megismert (Simon 2005) – az anyagvizsgálatok alapján törökországi, de nem izniki eredetű (Balla 2005) – csempék hódoltságon kívüli egyedi főúri luxust képviselnek. A sárospataki és regéci bokályok kérdéséről: *Turkish Flowers* 2005.

⁷³ Vö. például: Atasoy – Raby 1989.

12. ábra. Izniki fajanszedény a visegrádi palotából, c. 1530–35. Pá.: 14 cm, m.: 5,8 cm.

Fotó: Tihanyi Bence. Kovács 2005, 13. ábra nyomán
Fig. 12. Iznik faience vessel from Visegrád Palace, c. 1530–35. D.: 14 cm, h.: 5.8 cm. Photograph by Bence Tihanyi, after Kovács 2005, Fig. 13

13. ábra. Izniki fajansztányér a budai ásatásokból, c. 1560. Pá.: 20,3 cm, m.: 2,9 cm. Fotó: Tihanyi Bence.
BENCZE – PAPP 2004, 5. kép nyomán

13. ábra. Iznik faience bowl from excavations at Buda, c. 1560. D.: 20.3 cm, h.: 2.9 cm. Photograph by Bence Tihanyi, after BENCZE – PAPP 2004, Fig. 5

rétegből származó leletek alapján a stilisztikai datálás több esetben megfeleltethető a régészeti datálással (Visegrád, Ozora, Barcs). A 2003. évi barcsi töredék például az ún. damaszkuszi stílusnak az 1550–1560 körüli évekre jellemző jegyeit viseli, és a vár 16. századi (1567–1595 közé keltezhető) járósíntjét borító kultúrrétegből került elő.⁷⁴ A magyarországi leletek, a budaiakat kivéve, stílusukat tekintve általában az 1580–1590-es évekig terjedő időszakhoz tartoznak (13. ábra).

⁷⁴ Kovács 2005, 72, III. 4.

⁷⁵ Perzsa fajansz- és kínai porcelánleletek az ezredforduló utáni irodalomban: TOMKA 2002, 299–300, 1. ábra (Ónod); Kovács 2003, 159, és 9. kép 1–4. (Nagykanizsa); GAÁL 2005, 206–213. (Szekszárd-Újpalánk); Kovács 2006, 275–279, 290. és 3–4. kép (Baja); HANCZ 2006, 34–36. (Szeged); SABJÁN – VÉGH 2002, 273, 4. ábra; Kincsek 2005, 158. (Tóth A.) (Buda); HOLL 2005, 116–160. (Buda, Székesfehérvár, Eger, Baja); HOLL 2006a; HOLL 2006b, 260–269. (Buda, Baja, Eger); GERELYES 2008, 69–71.

⁷⁶ Kovács 1998, 168, 13. kép 3–4.

⁷⁷ ROGERS 2002, 42.

⁷⁸ GERELYES 2008, 69–70.

⁷⁹ Lásd például a szegedi vár anyagában: HANCZ 2006, 36.

⁸⁰ A késő hódoltsági és a kora újkori emléktárgyak feldolgozása jelenti a továbblépés lehetőségét a magyarországi

A hódoltság kori kínai porcelán-, illetve a perzsa fajanszleletek szinte mind kávéscsészék töredékei, a budai leleteket országos kitekintéssel, stilisztikai elemzéssel és a lelőköörülmények részletes tárgyalásával Holl Imre dolgozta fel.⁷⁵ Az idézett bajai hódoltság kori gödör töredékeiből nyolc darab perzsa fajansz- és három kínai porcelánscsészét lehetett azonosítani, korukat a 17. századon belül a stilisztikai jegyek, a kísérő leletek és a budai zárt gödrökből származó párhuzamok pontosították a század közepső harmadára (14. ábra). Barcsan a régebbi ásatásokból ismert egy-két apró töredék a 17. század első felére keltezhető gödöregyüttesből került napvilágra.⁷⁶ Míg a kínai porcelánscsészék a 16. század utolsó harmadától, addig a perzsa fajanszcsészék főként a század végétől terjedtek el a magyarországi hódoltságban. A kínai porcelánscsészékkel szemben a perzsa fajanszcsészéket Isztambulban nem használták, azok csupán a provinciák számára készültek.⁷⁷ Az újabb kutatások alapján kínai mintára készült fajansz kávéscsészéket Iznikben is előállíthattak.⁷⁸

A hazai kora újkori régészeti emléktárgynak kisszámú, de annál érdekesebb leletei az izniki fajansz-, illetve kínai porcelántárgyak kora újkori európai utánzatai.⁷⁹ Ezek elkülönítése, feldolgozása a jövő feladata.⁸⁰

14. ábra. Kínai porcelán- és perzsa fajanszcésészék a bajai leletből, 17. század.

Pá.: 7,2-9 cm,

m.: 4-5,5 cm.

Fotó: Kádas Tibor.

HOLL 2005, Taf. 7-8;

KOVÁCS 2006, 3-4. kép

nyomán

Fig. 14. Chinese porcelain and Persian faience from finds at Baja, 17th century.

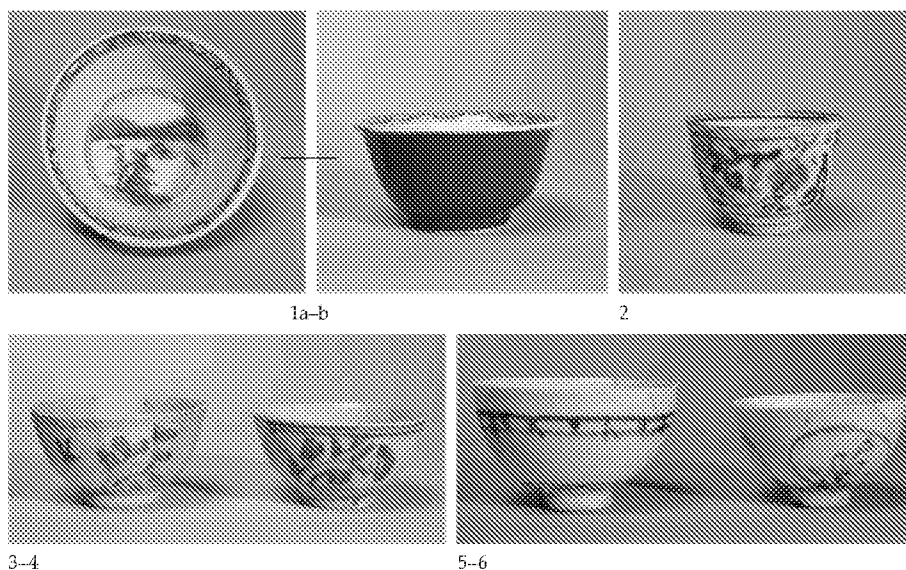
D.: 7.2-9 cm, h.: 4-5.5 cm.

Photographs

by Tibor Kádas,

after HOLL 2005, Taf. 7-8;

KOVÁCS 2006, Figs. 3-4

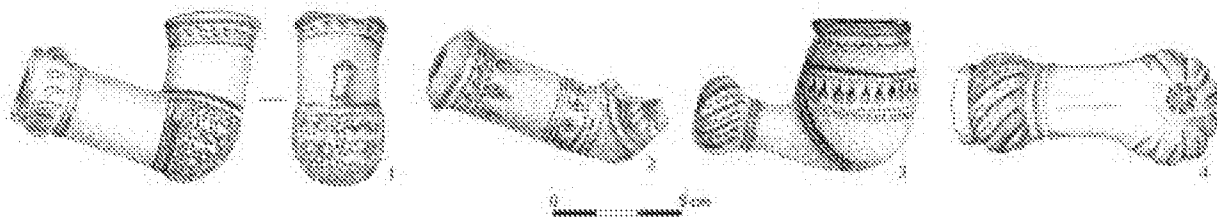

PIPÁK

A pipakutatás hosszú ideig elsősorban Kovács Bélának az egri pipákról 1963-ban írt, fontos tipológiai és kronológiai támpontokat adó tanulmányára támaszkodhatott.⁸¹ A témát a korábbi történeti és régészeti adatokra, valamint számos új, sok esetben még közöletlen ásatási leletre alapozva, *A magyar pipa története – A magyar történelem a pipákon* című (2000–2001-ben több helyszínen is megrendezett) kiállítás katalógusában Tomka Gábor foglalta össze újra, Kárpát-medencei kitekintéssel.⁸² Az ezred-

fordulót követően megjelent anyagközlésekből⁸³ Kondorosy Szabolcs nagyobb együttesekre alapuló újabb feldolgozásait kell kiemelni; ezek a török, illetve török kori pipák mellett 18–19. századi darabokat is elemeznek. Az esztergomi és a szegedi vár, valamint a budai Felső Víziváros pipáiról írt összefoglalásai tipológiai, stilisztikai, továbbá kulturális, kereskedelmi, ipartörténeti szempontból – magyarországi és nemzetközi összefüggésekből helyezve – tárgyalják az adott együttest.

A török pipák datálásában továbbra is elég sok a bizonytalanság. A nagyobb tárgyszám alapján

15. ábra. Török pipák a kanizsai vár területéről, 17. század. Rajz: Posztobányi Péter.

KOVÁCS 2004, 2. kép, 7-9, 3. kép 16. nyomán

Fig. 15. Turkish pipes from the site of Kanizsa Castle, 17th century. Drawing by Péter Posztobányi, after Kovács 2004, Fig. 2, 7-9, Fig. 3, 16

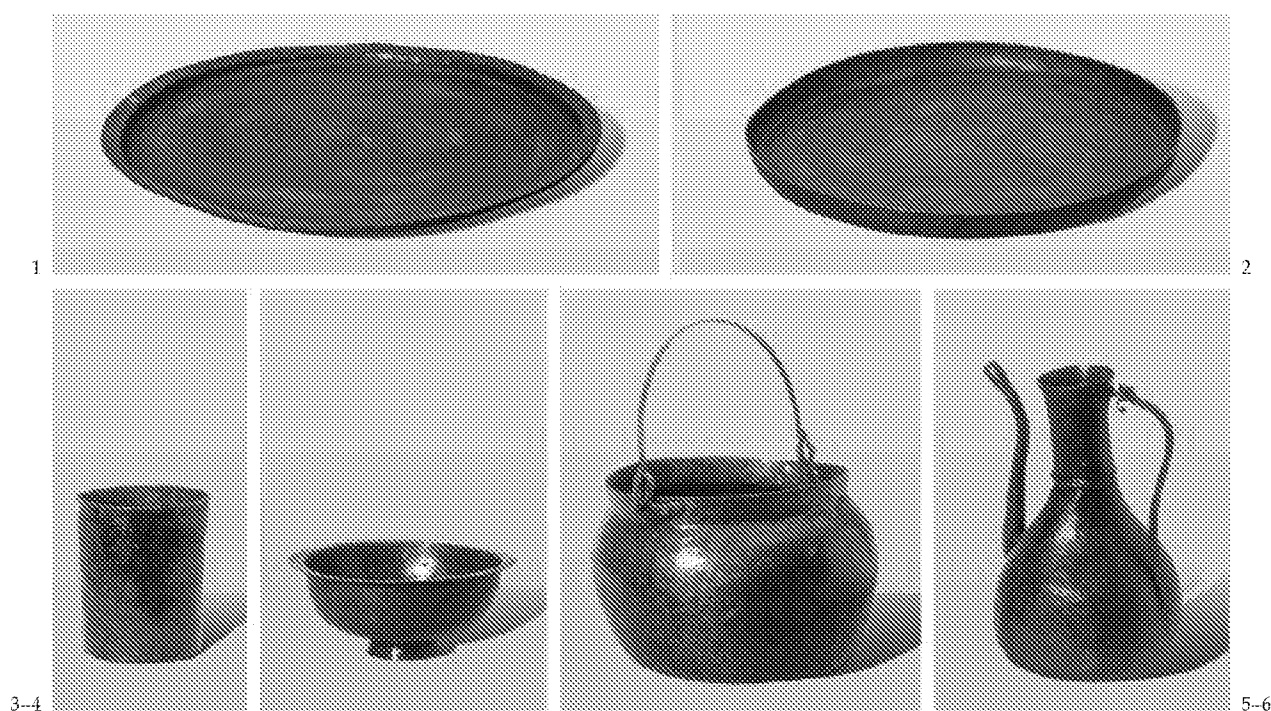
kütahtyái fajansztárgyak értékelésében is, a magyarországi régészeti anyagban ezek egyelőre csak nagyon szórva nyosan ismertek. GARÁDY 1944, 394, CXLI. tábla 1-12. és 17. jegyzet (Buda); GERŐ 1989, 146, Figs. 8-10. (Pécs); HANCZ 2006, 34. (Szeged). A kísérő anyag tüzetesebb vizsgálata és a nemzetközi kutatás (például CARSWELL 1991, 64-76.) alapján későbbiek, mint a hódoltság kora. Lásd például: GERELYES 2008, 68-69.

⁸¹ KOVÁCS B. 1963.

⁸² TOMKA 2000, a korábbi irodalom összefoglalásával.

⁸³ ZÁVODI 2003, 194-195, 15. kép (Lenti); KOVÁCS 2004 (Nagykanizsa); GAÁL 2004 (Újpalánk, Báticasék, Simontornya, Szekszárd); KOVÁCS 2006, 288-289, 12. kép 1-4. (Baja); HOLL 2005, 160-166, Abb. 110-112; KONDRÓSY 2007b (Buda); KONDRÓSY 2007a (Esztergom); KONDRÓSY 2008 (Szeged).

16. ábra. A váli török rézedénylelet, 17. század második fele. 1. Pá.: 52 cm; 2. pá.: 43 cm; 3. m.: 13,5 cm; 4. m.: 9 cm; 5. m.: 19,5–20,7 cm; 6. m.: 24 cm. Fotó: Kádas Tibor. HATHÁZI – KOVÁCS 1996, 20–21. kép nyomán
Fig. 16. Turkish copper vessel assemblage from Vál, second half of the 17th century. 1. D.: 52 cm; 2. D.: 43 cm; 3. H.: 13.5 cm; 4. H.: 9 cm; 5. H.: 19.5–20.7 cm; 6. H.: 24 cm. Photographs by Tibor Kádas, after HATHÁZI – KOVÁCS 1996, Figs. 20–21

azonban bizonyos műhelyek, kereskedelmi szálak, hatások, tendenciák már körvonalazódnak, és az is biztos, hogy török pipák előfordulnak a hódoltságon kívüli magyar végvárakban is. Az elmúlt évtized fontos eredménye, hogy az új ásatási leletek mellett régi raktári anyagok is bekerültek a tudományos vérkeringésbe: a szegedi pipák például részben 1881–1883 között, az esztergomi pipák az 1930-as években, a Holl Imre által közölt régi budai anyag 1949 és 1959 között, a bajai leletek 1951-ben kerültek elő. A kanizsai vár területén talált szörvány pipák (15. ábra) többsége sem új lelet. A keltezés szempontjából fontosak a dél-dunántúli török anyagot gazdagító barcsi pipák, amelyek közül több darab évtizedekre pontosan keltezhető rétegből származik. Érdekes egy 2003-ban talált durva példány, amelyet téglából faragtak ki.

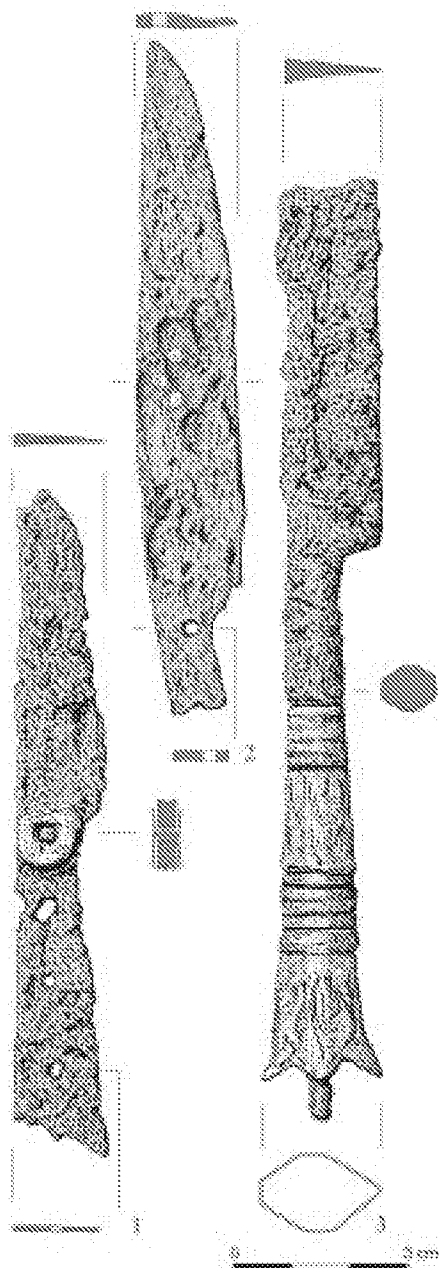
FÉMTÁRGYAK

A Magyar Nemzeti Múzeumban 1997-ben *Oszmán-török rézművesség (XVI–XIX. század)* címmel reprezentatív kiállítás nyílt, amely hódoltság kori ásatási anyagot és magángyűjtőktől származó 18–19. századi műtárgyakat mutatott be. A kiállítás vezetőjében a rendező Gerelyes Ibolya már akkor felhívta a figyelmet a magyarországi törökös rézműves anyag kettősségére (ásatásból származó és vétel útján szerzett tárgyak), egyes törökös tárgyak keltezésének bizonytalanságára, a 18. századi balkáni készítmények mint összehasonlító anyag fontosságára.⁸⁴ Ezt a témát járta körül jelen kötetben olvasható tanulmányában is: új kutatásai alapján a magyarországi, korábban hódoltság korinak tartott törökös rézedények és bronztárgyak egy része biztosan 18. századi.

Az elmúlt időszakban két gazdag 17. századi török rézedény-leletegyüttes publikálása történt meg, ezek régebben kerültek elő, mégpedig régészeti feltáráson, hiteles török kori környezetből: az egyik 1986-ban Válon, a középkori templomtorony körül kialakított török palánkvár területén, a másik az 1987–1990 közötti budavári ásatások során, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum udvarán.⁸⁵ Mindkettő

⁸⁴ GERELYES 1997.

⁸⁵ VÁL: HATHÁZI – KOVÁCS 1996, 34–39, 19–22. kép; HATHÁZI – KOVÁCS 1997, a korábbi szakirodalommal és anyagvizsgálatok eredményeivel. Buda: BENCZE 2002b; *Kincsek* 2005, 171. (Bencze Z.).

17. ábra. Nyugati típusú kések a barcsi török várból.
1. 17. század eleje; 2–3. 16. század vége.
Rajz: Ősi Sándor. 1, 3. Kovács – Rózsás 1996,
17. kép 5–6. nyomán

Fig. 17. Western-type knives from the Turkish castle at Barcs. 1. Early 17th century; 2–3. Late 16th century.
Drawing by Sándor Ősi. 1, 3. after Kovács – Rózsás 1996, Fig. 17, 5–6

zárt együttes. A váli lelet kiöntőcsöves korsót, bográcsot, kupát, valamint talpas tálat, sütőtálat, pontozással díszített tálcat (16. ábra) és áttört töredékeket tartalmaz, míg a budai együttes kiöntőcsöves korsót, talpas tálat, karcolt díszű sütőtálat, továbbá

bográcsokat, csészéket, kupát. Ez utóbbin tuğra-szerű tulajdonjel látható. A kupa meglepő egyezést mutat a korábbi ismert és ugyancsak tulajdonjeggyel ellátott szolnoki kupával.⁸⁶ A budai tárgyak – a budai török rézművesekre utaló adatok⁸⁷ szerint – minden bizonnyal helyben készültek, így az említett budai és szolnoki tárgyak egyezése a hódoltsági rézműves áruk piaci forgalmához, a tulajdonjegyek pedig esetleg személyek azonosításához nyújthatnak szerény információt.

Török rézedények, jellegzetes gyertyatartók, réz- és bronztárgyak egyébként más – budai és vidéki – lelőhelyekről is ismertek. Kisebb, de annál érdekesebb török réz-, illetve bronztárgyak a barcsi törököktől is maradtak ránk, részben a korábbi kutatásokból (gyertyatartók, rézedény, edényfűl, pipakupak, tolltok, mérlegsúly, arab betűs pecsétnyomó).⁸⁸ A barcsi kanna formailag jelenleg egyedülálló a magyarországi török rézedények között, a műhelyt, ahol készítették, valószínűleg a Drávától délre kell keresnünk.

Az ozorai késő középkori, török, illetve török kori fémanyag anyagvizsgálatokkal is kiegészített részletes feldolgozása – Gere László 2003-ban megjelent monográfiája – a korszak vaseszközeinek, szerszámainak, alkatrészeinek, viseleti tárgyainak és egyéb fémtárgyainak gazdag tárházát mutatja be.⁸⁹ A szerző hivatkozásai szerint a leletek párhuzamait számos esetben az újpálánki török vár eddig még közöletlen anyaga szolgáltatja.

A kerámiákhoz hasonlóan a fémtárgyak összetétele is sok mindenről árulkodhat: a további kutatások feladata a török (vagy törökök által is lakott) várakban talált vas- és bronztárgyak származásának, készítési helyének megállapítása, a különböző – helyi török és környékbeli magyar, illetve balkáni és nyugat-európai (stájer, osztrák, német, esetleg itáliai) – készítmények szétválasztása. A korszak jó minőségű nyugat-európai kései a hódoltságban, török várakban is felbukkannak, így például Barcson is. A bemutatott, három apró részzegeccsel megjelölt példány⁹⁰ és a nyéltüskés típusú, véssett díszű

⁸⁶ Kovács 1984, 4. kép 1, 8. kép 2.

⁸⁷ Fekete 1944, 83: a budai török rézművesek emlékét őrzi Luigi Ferdinando Marsigli 1686. évi térképén a „Rézművesek utcája” (*Kazandzsilar jolu*), de a helyi rézművességnek régészeti nyomai is vannak. Gere 1997, 1.

⁸⁸ Kovács – Rózsás 1998, 11. kép. Lásd még Kovács Gyöngyi és Rózsás Márton tanulmányát a jelen kötetben.

⁸⁹ Gere 2003.

⁹⁰ A 2003. évi ásatásból. A három részzegecs műhelyjegy. A műhely közelebbről nem ismert, de nyugat-európai műhelykörbe tartozik. A meghatározásért Holl Imrének tartozom köszönettel.

steyri kés⁹¹ 16. század végi rétegből került felszínre (17. ábra 2–3). Mindezek apró, de fontos adalékok a térség kereskedelméhez. Ugyancsak a jövő feladata az archaikus és az új elemek, a sajátos formák és az általános tárgytípusok, valamint a minőségbeli jellemzők kimutatása is, nagyobb területre kiterjedően. A kisebb (jellegtelen), de korjelző tárgyak közé tartoznak a viseleti tárgyak (bronztűk, gombok, kapcsok), amelyek – részben kereskedelmi áruként – a török és magyar várak, települések és sírok anyagában egyaránt megtalálhatók.

ÉRMEK

A török kori források alapján úgy tűnik, hogy az akcse – mint számítási és váltópénz – túlsúlyban volt a hódoltság pénzforgalomban.⁹² A modern tudományos kutatások szerint azonban a török veretek a valóságban csak kis számban fordulhattak elő a hódoltságban.⁹³ Az ellentmondás máig nem tisztázott.

A kérdést a régészet oldaláról többen és több módon is vizsgálták. Gedai István,⁹⁴ majd újabban V. Székely György⁹⁵ az egykorú pénzleletek összetétele alapján azt állapította meg, hogy a hódoltság pénzforgalomban a török, illetve török közvetítéssel idekerült pénzek nem játszottak jelentősebb szerepet. Dávid Géza és Gerelyes Ibolya⁹⁶ a település- és várasatásokon előkerült leletekre is kiterjesztették kutatásaikat: az akcse leletek száma azonban nemcsak az elrejtett együttesekben volt igen alacsony, hanem a régészeti feltárásokból származó pénzek között is. Megfigyelték, hogy akcsét is tartalmazó éremleletek főként a Dunántúlon kerültek elő,⁹⁷ az Alföldön ugyanakkor igen alacsony az ilyen leletgyűttestek száma. A különféle pénzleletek újra-

értékelése nyomán Gyöngyössy Márton újabban arra a következtetésre jutott, hogy az akcse tényleges jelenléte nagyobb volt a hódoltság pénzforgalmában, mint ahogy azt eddig feltételezni lehetett. Az akcsék jelentős részét a balkáni Novo Brdo-i verdekben verték.⁹⁸ Barcsan az eddigi ásatásokból csupán néhány darab török pénz került elő.⁹⁹

* * *

A fentiekben csupán néhány emlékcsoport kutatását vettük górcső alá, a kiindulási alapot – mint említettük – a barcsi anyag jelentette, amely több különleges, ritka vagy egyedi sajátossággal rendelkezik. Ezek figyelemre méltó helyet biztosítanak a drávai török palánkvárnak a magyarországi török kori emlékek között. Az összefoglalásban az ezredforduló utáni időszakra koncentráltunk, de nem tekinthettünk el a régebbi feltárások bizonyos eredményeitől, leleteitől sem, hiszen több esetben a régi ásatások, régi leletek publikálására csak a szóban forgó periódusban került sor. Az utóbbi évtizedben jelentős előrelépés történt nemcsak az ásatások bővülése, a leletközlés vagy az anyagfeldolgozás terén (amelyben az egyetemisták, a szakdolgozók és doktorálók is jelentős részt vállalnak), hanem a módszerekben is. A török kort illetően a történészek, művészettörténészek, néprajzosok és régészek együttműködése példásan alakult, ami mindegyik tudományterület számára hasznosnak bizonyult. A régészeti munkákban egyre nagyobb teret nyert, illetve nyer a légi és víz alatti felderítés, valamint – a többi korszakhoz képest kissé talán megkésve – a korabeli életmód, a környezet megismerését, rekonstruálását célzó természettudományos vizsgálatok fokozottabb alkalmazása is.¹⁰⁰

⁹¹ Kovács – Rózsás 1996, 17. kép 6. Az ausztriai és nürnbergi kések késő középkori, 16. századi magyarországi elterjedéséhez: Holzl 1994–1995. Az ozorai steiri késeket Gere László a 15–16. századra keltezi. Gere 2003, 77–78. A 16. században törökök által is lakott helyeken a steiri kések a hódoltság idejére is keltezhetők, hacsak a mesterjegyek vagy a rétegviszonyok ennek nem mondanak ellent.

⁹² Az akcse (az európai nyelvekben oszpóra) török ezüstpénz, az Oszmán Birodalom legáltalánosabb fizetőeszköze, egyben a pénzügyi elszámolások egysége. A 16. század közepén 1 magyar aranyforint 50 akcse volt.

⁹³ Hegyi 1987–1988, a korábbi irodalommal.

⁹⁴ Gedai 1988, 16.

⁹⁵ V. Székely 2002, 329.

⁹⁶ Dávid – Gerelyes 1996–2002, 88–90.

⁹⁷ Egy magángyűjteményből több Dél-Dunántúlon előkerült, de sajnos szórványként értékelhető, részben kopott 16–17. századi török pénzt (akcse, mangir) ismerünk. A mangir bronz váltópénz, a 16. század közepén 1 akcse 9 mangir volt.

⁹⁸ Gyöngyössy 2004, 27–30.

⁹⁹ Az egyik pénz II. Oszmán aleppói veretű onlukja (10 akcsés). Kovács – Rózsás 1996, 181, 55. lábjegyzet; Gyöngyössy 2004, 38.

¹⁰⁰ A tanulmány az OTKA (K 72231) támogatásával készült.

Rövidítések:

pá./d.: peremátmérő/diameter of mouth
m./h.: magasság/height

IRODALOM

- ATASOY – RABY 1989 ATASOY, Nurhan – RABY, Julian: *Iznik. The Pottery of Ottoman Turkey*. London 1989.
- BALLA 2005 BALLA, Márta: Beyond Style. A Provenance Study of Iznik Pottery by Means of Neutron Activation Analysis (NAA). In: *Turkish Flowers* 2005, 63–68.
- BARTOSIEWICZ 1997–1998 BARTOSIEWICZ, László: Animal Exploitation in Turkish Period in Hungary. *OTIVM* 5–6 (1997–1998) 36–49.
- BARTOSIEWICZ 1999 BARTOSIEWICZ, László: Turkish-period bone finds and cattle trade in south-western Hungary. In: *Historia animalium ex ossibus. Beiträge zur Paläoanatomie, Archäologie, Ägyptologie, Ethnologie und Geschichte der Tiermedizin. Festschrift für Angela von den Driesch zum 65. Geburtstag*, Hrsg. von Becker, Cornelia – Manhart, Henriette – Peters, Joris – Schibler, Jörg. *Studia honoraria* 8. Rahden/Westfalen 1999, 47–56.
- BARTOSIEWICZ – GÁL 2003 BARTOSIEWICZ, László – GÁL, Erika: Animal Exploitation in Hungary During the Ottoman Era. In: *Archaeology of the Ottoman Period in Hungary*. Eds.: Gere-lyes, Ibolya – Kovács, Gyöngyi. *Opuscula Hung* 3. Budapest 2003, 365–376.
- BELÉNYESYNÉ SÁROSI 2002 BELÉNYESYNÉ SÁROSI Edit: Régészeti kutatások a középkori Buda Szentpéter-mártír külvárosában. Garády Sándor kutatásai 1940–1942. I. (Archäologische Forschungen in der Vorstadt Szentpétermártír des mittelalterlichen Buda. Forschungen von Sándor Garády 1940–1942. I.). *BudRég* 35:2 (2002) 469–533.
- BENCZE 2002a BENCZE Zoltán: Török emlékek régészeti kutatása Budán az 1990-es években. In: *Hódoltság* 2002, 51–58.
- BENCZE 2002b BENCZE Zoltán: Török rézedények a Hadtörténeti Múzeum udvarán (Türkische Kupfergeschirre auf dem Hof des Museums für Kriegsgeschichte). *BudRég* 35 (2002) 461–468.
- BENCZE – PAPP 2004 BENCZE Zoltán – PAPP Adrienn: Török kerámia egy Dísz téri sziklagödör fel-tárásából (Turkish Pottery from the Excavations of a Rock Pit at Dísz Square). *BudRég* 38 (2004) 35–49.
- BIKIĆ 2003 BIKIĆ, Vesna: *Gradska keramika Beograda. 16–17. vek* (Belgrade Ceramics in the 16th–17th Century). Archaeological Institute Monographs No. 39. Beograd 2003.
- BÓNA 1997 BÓNA István: *Dunapentele története*. Dunaújváros 1997.
- BUZÁS et al. 2000 BUZÁS Gergely – Kocsis Edit – Kovács Annamária – Orosz Krisztina: *Visegrád. Királyi Palota. Tájak – Korok – Múzeumok* Kiskönyvtára 675. Budapest 2000.
- CARSWELL 1991 CARSWELL, John: Kütahta Tiles and Ceramics. In: Altun, Ara – Carswell, John – Öney, Gönül: *Sadberk Hanım Museum: Turkish Tiles and Ceramics*. Istanbul 1991, 49–101.
- DARÓCZI-SZABÓ 2004 DARÓCZI-SZABÓ László: Állatcsontok a Teleki Palota törökkori gödréből (Animal Bones from the Turkish-era Well of the Teleki Palace). *BudRég* 38 (2004) 159–163.
- DÁVID – GERELYES 1996–2002 DÁVID Géza – GERELYES Ibolya: A hódoltság gazdasága és társadalma régész és történész szemmel (Society and Economy in Ottoman Hungary as Seen by the Historian and the Archaeologist). *Keletkutatás* 1996. ősz – 2002. tavasz, 77–102.
- DOBROVITS 2004 DOBROVITS Mihály: A Szent György téri török talpastál feliratai és értelmezé-sük (The Inscriptions on a Turkish Footed-bowl from Szent György tér and Their Interpretation). *BudRég* 38 (2004) 153–157.
- Evlia Cselebi 1660–1664/1985 *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664*. Ford.: Karácson Imre. Az előszót és a szómagyarázatokat írta, a jegyzeteket átdolgozta: Fodor Pál. Budapest 1985. [2. kiadás]
- ÉDER 2007 ÉDER Katalin: Török kori fajanszok a Víziváros területéről (Faience Wares from the Turkish Period in the Area of the Víziváros). *BudRég* 41 (2007) 239–247.

- FEHÉR 1959 Ifj. FEHÉR Géza: A pécsi Janus Pannonius Múzeum hódoltságkori török emlékei (Denkmäler aus der Zeit der türkischen Unterwerfung im Janus Pannonius Museum in Pécs). *JPMÉ* 1959, 103–151, I–XII. tábla.
- FEKETE 1944 FEKETE Lajos: *Budapest a törökkorban*. Budapest története III. Budapest 1944.
- FELD 2002 FELD István: *Késő reneszánsz és kora barokk. Magyar építészet* 3. Budapest 2002.
- FODOR 1985 FODOR Pál: Néhány adat a török végvári rendszer állapotáról a 17. század középső harmadából. In: *Magyar és török végvárak* 1985, 165–172.
- GAÁL 1981 GAÁL Attila: Az ólommegmunkálás eszközei az újpálánki (Tolna megye) török palánkvár régészeti anyagában (Tools of Plumb Processing [Leadworking Implements] in the Archaeological Material of the Turkish Palisade Fortress [of] Ujpalánk). In: *Iparrégészeti kutatások Magyarországon. Égetőkemencék régészeti és interdiszciplináris kutatása*. Szerk.: Gömöri János. Veszprém 1981, 143–148.
- GAÁL 1983 GAÁL Attila: A szekszárdi múzeum hódoltságkori rézedényei (Copper Vessels of the Szekszárd Museum from the Turkish Occupation Period). *CommArchHung* 1983, 163–184.
- GAÁL 1985 GAÁL Attila: Török palánkvárak a Buda–eszéki út Tolna megyei szakaszán. In: *Magyar és török végvárak* 1985, 185–197.
- GAÁL 1991 GAÁL Attila: A szekszárdi múzeum hódoltság kori rézedényei II. (Copper Vessels in the Szekszárd Museum from the Turkish Occupation Period II). *CommArchHung* 1991, 191–207.
- GAÁL 2004 GAÁL Attila: Hódoltságkori cseréppipák a Wosinsky Mór Múzeum gyűjteményében (Irdene Pfeifen aus der Zeit der Türkenherrschaft in der Sammlung des Wosinsky Mór Museums). *WMMÉ* 26 (2004) 259–295, I–IV. tábla.
- GAÁL 2005 GAÁL Attila: Kínai porcelánok és utánzataik, valamint üvegkarpercekek a Jeni-pálánki török palánkvárból (Chinesische Porzellane und ihre Nachahmungen, sowie Glasarmreife aus der türkische Plankenburg Jeni-Palánk). *WMMÉ* 27 (2005) 205–258, I–IV. tábla.
- GALLINA 2004 GALLINA Zsolt: Fonyód-Bézsény-pusztá (M7 S-33 lelőhely). In: Honti Szilvia – Belényesi Károly – Fábián Szilvia – Gallina Zsolt – Hajdú Ádám Dávid – Hansel Balázs – Horváth Tünde – Kiss Viktória – Koós István – Marton Tibor – Németh Péter Gergely – Oross Krisztián – Oszás Anett – Polgár Péter – P. Szeőke Judit – Serlegi Gábor – Siklósi Zsuzsanna – Sófalvi András – Virágos Gábor: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002–2003). Előzetes jelentés 3. (Preliminary Report 3. The Preceding [Precursory] Archaeological Excavations /2002–2003/ of the M7 Highway [Motorway] in Somogy County). *SMK* 16 (2004) 34–40.
- GARÁDY 1944 GARÁDY Sándor: Agyagművesség. In: FEKETE 1944, 382–401.
- GEDAI 1988 GEDAI István: Turkish Coins in Hungary in the 16th and 17th Centuries. In: *Türk Numizmatik Derneğinin 20. Kuruluş Yılında İbrahim Artuk'a Armağan*. İstanbul 1988, 102–119.
- GERE 2003 GERE Iászló: *Késő középkori és kora újkori fémleletek az ozorai várkastélyból* [Spät-mittelalterliche und frühneuzeitliche Metallfunde aus dem Burgkastell von Ozora]. *Opuscula Hung* 4. Budapest 2003.
- GERELYES 1980 GERELYES Ibolya: Előzetes jelentés a Békés-kastélyzugi törökkori palánkvár ásatásáról, 1975–1978 (Vorbericht über die Ausgrabungen der türkenzeitlichen Palisadenburg von Békés-Kastélyzug, 1975–1978). *ArchÉrt* 107 (1980) 102–111.
- GERELYES 1988 GERELYES Ibolya: A várkastély a török korban. In: FELD István – Kisfaludi Júlia – Vörös István – Koppány Tibor – Gerelyes Ibolya – Miklós Zsuzsa: Jelentés az ozorai várkastélyban és környékén 1981–85-ben végzett régészeti kutatásokról. *BÁMÉ* 14 (1988) 277–280.
- GERELYES 1991 GERELYES Ibolya: Török leletegyüttesek a budavári palotából, 1972–1981 (Türkische Fundkomplexe aus dem Burgpalast von Buda, 1972–1981). *TBM* 23 (1991) 21–74.

- GERELYES 1997 GERELYES Ibolya: *Oszmán-török rézművesség (XVI–XIX. század) – Ottoman-Turkish Coppersmith's Art, 16th to 19th Centuries*. Kiállítási vezető – Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest 1997.
- GERELYES 2004 GERELYES Ibolya: Kínai szeladon kerámia a Budavári Palota leletanyagában (Celadon Ceramics from Archaeological Material of Buda Castle). *BudRég* 38 (2004) 79–91.
- GERELYES 2008 GERELYES, Ibolya: Types of Oriental Pottery in Archaeological Finds from the 16th and 17th Centuries in Hungary. *ActaOrHung* 61:1–2 (2008) 65–76.
- GERELYES 2009 GERELYES, Ibolya: Garrisons and the Local Population in Ottoman Hungary: the Testimony of the Archaeological Finds. In: *The Frontiers of the Ottoman World*. Ed.: Peacock, Andrew. [Proceedings of the British Academy 156.] London 2009, 385–401.
- GERELYES – FELD 1986 GERELYES Ibolya – FELD István: Hódoltság kori leletegyüttesek az ozorai várkastélyból (Fundkomplexe des Burgeschlosses von Ozora aus der Zeit der Türkenherrschaft). *CommArchHung* 1986, 161–182.
- GERŐ 1960 GERŐ Győző: Arabnyelvű feliratos emlékek Esztergomból (Monuments épi-graphiques en langue arabe à Esztergom). *Esztergom Éolapjai* 1 (1960) 45–56.
- GERŐ 1978 GERŐ, Győző: Türkische Keramik in Ungarn, einheimische und importierte Waren. In: *Fifth International Congress of Turkish Art, Budapest 1975*. Ed.: Fehér, Géza. Budapest 1978, 347–361.
- GERŐ 1985 GERŐ, Győző: Die Frage der Keramik und des Ethnikums im türkischen Fundmaterial von Ungarn. *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland* 71 (1985) 195–200.
- GERŐ 1989 GERŐ, Győző: Anatolian Pottery – from Iznik and Kütahya – in Hungary in the 16th and 17th Centuries. In: *First International Congress on Turkish Tiles and Ceramics, Kütahya 1986*. Istanbul 1989, 143–148, Figs. 1–10.
- GUŠTIN – BIKIĆ – MILEUSNIĆ 2008 GUŠTIN, Mitja – BIKIĆ, Vesna – MILEUSNIĆ, Zrinka: *Ottoman Times. The Story of Stari Bar, Montenegro – Osmanska vremena. Priča o Starom Baru, Crna Gora*. Koper 2008.
- GYÖNGYÖSSY 2004 GYÖNGYÖSSY Márton: *Altin, akcse, mangir... Oszmán pénzek forgalma a kora újkori Magyarországon*. Budapest 2004.
- H. GYÜRKY 1974 H. GYÜRKY, Katalin: Venezianische und türkische Importartikel im Fundmaterial von Buda aus der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. *ActaArchHung* 26 (1974) 413–423, Taf. XLIX–LII.
- HANCZ 2006 HANCZ Erika: A szegedi vár kerámiaanyaga a török korban. *Castrum* 4 (2006:2) 31–46.
- HATHÁZI 2002 HATHÁZI Gábor: A török palánkok kutatásának újabb eredményei Fejér megyében. In: *Hódoltság 2002*, 107–128.
- HATHÁZI – KOVÁCS 1996 HATHÁZI Gábor – KOVÁCS Gyöngyi: *A váli gótikus templomtorony. Adatok Vál 14–17. századi történetéhez* (The Gothic Church Tower in Vál. Data on the 14th–17th-century History of Vál). A Szent István király Múzeum Közleményei Ser. B. No. 45. Székesfehérvár 1996.
- HATHÁZI – KOVÁCS 1997 HATHÁZI, Gábor – KOVÁCS, Gyöngyi: A post-medieval assemblage from Vál. *ActaArchHung* 49 (1997) 195–225.
- HAYES 1992 HAYES, John W.: *Excavations at Saraçhane in Istanbul. Vol. 2. The Pottery*. Oxford 1992.
- HEGYI 1987–1988 HEGYI Klára: A török hódoltság és pénzforgalma (Die Türkenherrschaft und der Geldumlauf in Ungarn). *NK* 86–87 (1987–1988) 77–84.
- HEGYI 1995 HEGYI Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*. História Könyvtár Monográfiák. Budapest 1995.
- HEGYI 1998 HEGYI Klára: Etnikum, vallás, iszlamizáció. A budai vilájet várkatonaságának eredete és utánpótlása (Ethnic Groups, Religion, Islamisation. The Origin and the Replacement of the Garrison Soldiers in the Vilayet of Buda). *TSz* 40:3–4 (1998) 229–256.

- HEGYI 2002 HEGYI Klára: Balkáni katonák és katonaparasztok a budai vilájetben. In: *Hódoltság* 2002, 21–35.
- HEGYI 2007 HEGYI Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága* I–III. Budapest 2007.
- HOLL 1994–1995 HOLL Imre: A középkori kések mesterség, Régészeti adatok az ausztriai és nürnbergi kések elterjedéséhez (Messererhandwerk in Mittelalter. Archäologische Angaben zur Verbreitung der österreichischen und Nürnberger Messer). *ArchÉrt* 121–122 (1994–1995) 159–188.
- HOLL 2002 HOLL Imre: Középkori kályhacsempék: egy 120 éves kutatási terület. In: *Gerencserek, kályhások, tűzvizigázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről / Hafner, Ofensetzer und Feuerwächter. Mittelalterliche und frühneuzeitliche Ofenkacheln der Ungarischen Tiefebene und ihrer Randgebiete*. Szerk.: Havassy Péter. Gyulai Katalógusok 11. Gyula 2002, 7–30.
- HOLL 2005 HOLL, Imre: *Fundkomplexe des 15.–17. Jahrhunderts aus dem Burghaus von Buda*. VAH 17. Budapest 2005.
- HOLL 2006a HOLL, Imre: Persische Fayencewaren im Ungarischen Fundmaterial (15.–17. Jh.). *ActaArchHung* 57 (2006) 475–510.
- HOLL 2006b HOLL Imre: Külföldi kerámia Magyarországon III. 14–17. század (Ausländische Keramikfunde in Ungarn III. 14.–17. Jh.). *BudRég* 40 (2006) 253–294.
- Hódoltság* 2002 *A hódoltság régészeti kutatása*. Szerk.: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Opuscula Hung 3. Budapest 2002.
- KERTÉSZ et al. 2005 KERTÉSZ Róbert – MORGÓS András – NAGY Dénes – SZÁNTÓ Zsuzsanna: Hódoltság kori cölöphidak a Tiszán (Pile Bridges from the Age of Enemy Ruling [Ottoman Rule] on [the] River Tisza). *Műemlékvédelem* 49 (2005) 13–28.
- KERTÉSZ et al. 2007 KERTÉSZ Róbert – MORGÓS András – NAGY Dénes – SZÁNTÓ Zsuzsanna: Tisza-hidak a török hódoltság korából radiokarbon és dendrokronológiai vizsgálatok tükrében (Radiocarbon and Dendrochronological Investigations of Tisza Bridges Built During the Ottoman Period). In: *Az erdő és a fa régészete és néprajza / Archaeology and Ethnography of Forest and Wood*. Szerk.: Gömöri János. Sopron 2007, 145–178.
- Kincsek 2005 *Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989–2004 – Treasures under the City. Survey of the Archaeological Heritage of Budapest, 1989–2004*. Szerk.: Zsidi Paula. Budapest 2005.
- KONDOROSY 2007a KONDOROSY Szabolcs: Cseréppipák az esztergomi várból I. (Clay Pipes from Esztergom Castle). *CommArchHung* 2007, 305–330.
- KONDOROSY 2007b KONDOROSY Szabolcs: Cseréppipák a budai Felső Vízivárosból (Tonnpfeifen aus Buda-Víziváros). *BudRég* 41 (2007) 249–280.
- KONDOROSY 2008 KONDOROSY Szabolcs: A szegedi vár pipái I. (The Pipes of Szeged Castle). *MFME – StudEthn* 6 (2008) 235–262.
- KONESKA 2000 KONESKA, Elizabeta: *Bakarni sadovi vo Makedonija od osmanliskiot period*. Skopje 2000.
- KOVÁCS B. 1963 KOVÁCS Béla: A Dobó István Vármúzeum cseréppipái (Tonnpfeifen im Dobó István Burgmuseum). *EMÉ* 1 (1963) 235–262.
- KOVÁCS 1984 KOVÁCS Gyöngyi: Török rézedények Szolnok megyéből (Vases de cuivre Turcs provenant du Comitat de Szolnok). *ArchÉrt* 111 (1984) 78–91.
- KOVÁCS 1990–1991 KOVÁCS, Gyöngyi: 16th–18th-century Hungarian Pottery Types. *Antaeus* 19–20 (1990–1991) 169–180, 351–361.
- KOVÁCS 1993 KOVÁCS Gyöngyi: Kerámiatípusok a 16–18. századi magyarországi leletanyagból. *Gyökerek* 11:1 (1993. tavasz) 24–49.
- KOVÁCS 1998 KOVÁCS Gyöngyi: A barcsi török palánkvár kerámialeletei (The Ceramic Finds from the Turkish Palisade Fort at Barcs). *CommArchHung* 1998, 155–180.
- KOVÁCS 2001a KOVÁCS Gyöngyi: Törökszentmiklós a török korban. A szentmiklósi török palánkvár. In: *Fejezetek Törökszentmiklós múltjából*. Szerk.: Selmeczi László – Szabó Antal. Törökszentmiklós 2001, 169–221.

- KOVÁCS 2001b Kovács Gyöngyi: Törökszentmiklós alapterülete és kiterjedése a középkor végén és a török korban. In: *Fejezetek Törökszentmiklós múltjából*. Szerk.: Selmeczi László – Szabó Antal. Törökszentmiklós 2001, 229–238.
- KOVÁCS 2003 Kovács Gyöngyi: Jegyzetek a kanizsai vár 16–17. századi kerámialeleteihez (Remarks on the 16th–17th-century Ceramic Finds from Kanizsa Fort [Castle]). *Zalai Múzeum* 12 (2003) 155–176.
- KOVÁCS 2004 Kovács Gyöngyi: Cseréppipák a 17–18. századból (Pipe Collection [Clay Pipes] from the 17th–18th Centuries). *BudRég* 38 (2004) 121–131.
- KOVÁCS 2005 Kovács, Gyöngyi: Iznik Pottery in Hungarian Archaeological Research. In: *Turkish Flowers* 2005, 69–86.
- KOVÁCS 2006 Kovács Gyöngyi: Hódoltság kori leletegyüttes Baja belvárosából (An Ottoman-period Assemblage from Baja). *CommArchHung* 2006, 275–295.
- KOVÁCS – RÓZSÁS 1996 Kovács Gyöngyi – Rózsás Márton: A barcsi török palánkvár (The Turkish Hoarding [Palisaded] Castle of Barcs). *SMK* 12 (1996) 163–182.
- KOVÁCS – RÓZSÁS 1998 Kovács Gyöngyi – Rózsás Márton: Törökök a Délnyugat-Dunántúlon. A barcsi török palánkvár (Die Türken im südwestlichen Transdanubien. Die türkische Plankenfestung von Barcs). In: *Népek a Mura mentén / Völker an der Mur / Ljudi uz Muru / Ljudje ob Muri* 2. A Nagykanizsán 1997. május 15–17. között megrendezett nemzetközi konferencia előadásai. Szerk.: H. Simon Katalin. Zalaegerszeg 1998, 79–100.
- KOVÁCS 1966 Kovács, Valéria: Sziget várának kutatástörténetéhez (Zur Forschungsgeschichte der Festung Sziget). *JPMÉ* 1966, 207–55.
- KOZÁK 1970 KOZÁK Éva: Régészeti és műemléki kutatások a dunaföldvári Öregtoronynál. *BÁMÉ* 1 (1970) 181–208.
- KÖLTŐ 2002 Költő László: Török kori réztárgyak röntgenemissziós analízise. In: *Hódoltság* 2002, 255–256.
- MAGYAR 1988 MAGYAR Kálmán: *A középkori Segesd város és megye története, régészeti kutatása. (Egy királynéi központ a X–XVIII. században)*. Somogyi Almanach 45–49. Kaposvár 1988.
- MAGYAR 1990 MAGYAR Kálmán: Babócsa története a honfoglalástól a mohácsi vészig. In: *Babócsa története. Tanulmányok a község történetéből*. Szerk.: Magyar Kálmán. Babócsa 1990, 15–219.
- MAGYAR – NOVÁKI 2005 MAGYAR Kálmán – NOVÁKI Gyula: *Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig* (Castles in the Middle Ages in the Province of Somogy [Castles from the Middle Ages to the Early 18th Century in the County of Somogy]). Kaposvár 2005.
- Magyar és török végvárak 1985 Magyar és török végvárak 1663–1684. Szerk.: Bodó Sándor – Szabó Jolán. StAgr 5. Eger 1985.
- MIKLÓS 1989 MIKLÓS Zsuzsa: Ipolydamásd várai (Die Burgen von Ipolydamásd /Komitat Pest/). *Váci Könyvek* 4 (1989) 7–28, 1–20. kép.
- MRT 7 DINNYÉS István – KÖVÁRI Klára – LOVAG Zsuzsa – TETTAMANTI Sarolta – TOPÁL Judit – TORMA István: *Pest megye régészeti topográfiája. A budai és szentendrei járás XIII/1. Magyarország Régészeti Topográfiája* 7. Budapest 1986.
- B. NYÉKHELYI 2004 B. NYÉKHELYI Dorottya: Feliratos török talpas tál a budavári Szent György térről (Footed Bowl from Szent György Square, Budapest). *BudRég* 38 (2004) 133–152.
- Ottendorff 1663/1943 Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorff Henrik képes útleírása (az eredeti német nyelvű szöveggel [Der Weg von Ofen auf Griechisch-Weussenburg]). Szövegét kiadta, magyarra fordította és bevezetéssel ellátta: Hermann Egyed. Tolna vármegye múltjából 7. Pécs 1943.
- ÖZGÜVEN 2002 ÖZGÜVEN, Burcu: A Duna menti oszmán-török palánkvárak jellegzetességei. In: *Hódoltság* 2002, 145–150.
- PAPP 2002 PAPP Sándor: Egy ismeretlen dél-dunántúli török palánk: Berkigát. In: *Hódoltság* 2002, 129–136.

- PÁLFI – ARDAGNA 2002 PÁLFI György – ARDAGNA, Yann: Gerincbetegségek és tuberkulózis a török hódoltság korából. A Bácsalmás-Óalmás (Bácsalmás-Homokbánya) 16–17. századi antropológiai leletegyüttes fontosabb paleopatológiai adatai. In: *Hódoltság* 2002, 237–244.
- PÖLÖS 2004 PÖLÖS Andrea: A visegrádi királyi palota kerámialeletei. In: „*Quasi liber et pictura*”. *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára / Studies in Honour of András Kubinyi on His Seventieth Birthday*. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Budapest 2004, 415–419.
- PUSZTAI 1999 PUSZTAI Tamás: Kora újkori kerámia az egri ferences templom területéről I. (Frühneuzeitliche Keramik aus Eger, aus dem Gebiet der Franziskanerkirche I). *HOMÉ* 37 (1999) 471–487.
- PUSZTAI 2002 PUSZTAI Tamás: A bátaszéki török palánk kerámiája. In: *Hódoltság* 2002, 289–298.
- RADIĆ – BOJČIĆ 2004 RADIĆ, Mladen – BOJČIĆ, Zvonko: *Srednjovekovni Grad Ružica* (The Medieval Castle at Ružica). Osijek 2004.
- ROGERS 2002 ROGERS, Michael J.: Oszmán-török régészeti kutatások Kelet-Európában. In: *Hódoltság* 2002, 37–42.
- RÓZSÁS 2002 RÓZSÁS Márton: Török kori őrhely Drávatamási határában. In: *Hódoltság* 2002, 137–142.
- SABJÁN – VÉGH 2002 SABJÁN Tibor – VÉGH András: Török kori lakóház és kályhák maradványai a budai Vízivárosból. In: *Hódoltság* 2002, 269–288.
- SÁGI 1989 SÁGI Károly: Siófok török vára. In: *Siófok. Várostörténeti tanulmányok*. Szerk.: Kanyar József. Siófok 1989, 129–143.
- SIKLÓSI 1991 SIKLÓSI Gyula: Kara Murteza pasa tornya és a Szent Donát kápolna Székesfehérváron (The Tower of Pasha Kara Murteza and the Chapel [of] Saint Donatus in Székesfehérvár). *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 3 (1991) 53–64.
- SIMON 2005 SIMON, Zoltán: Wall-tiles from Regéc Castle. In: *Turkish Flowers* 2005, 27–34.
- SUGÁR 1985 SUGÁR István: A török végvárrendszer Északkelet-Magyarországon (Heves, Külső-Szolnok, Borsod vármegyék és a Jászság). In: *Magyar és török végvárak* 1985, 229–305.
- SZÁNTÓ et al. 2007 SZÁNTÓ, Zsuzsanna – KERTÉSZ, Róbert – MORGÓS, András – NAGY, Dénes – MOLNÁR, Mihály – GRABNER, Michael – RINYU, László – FUTÓ, István: Combined Techniques to Date the First Turkish Bridge over the Tisza River, Hungary. *Radiocarbon* 49:2 (2007) 515–526.
- V. SZÉKELY 2002 V. SZÉKELY György: Elkülönülés vagy egységesülés? A hódoltsági emlékek összetételének strukturális változásai a 16. századi Magyarországon. In: *Hódoltság* 2002, 325–331.
- TETTAMANTI 1994 TETTAMANTI Sarolta: A váci vár (Die Burg von Vác). *Váci Könyvek* 7 (1994) 101–174.
- TOMKA 2000 TOMKA Gábor: Pipatípusok. Régészeti feltárásokból származó XVII–XVIII. századi cseréppipák. In: *A magyar pipa története. A magyar történelem a pipákon*. Szerk.: Haider Edit – Orgona Angelika – Ridovics Anna. Budapest 2000, 25–32, 121–130.
- TOMKA 2002 TOMKA Gábor: Findzsák, pipák, szürke korsók. Borsodi végvárak kerámialeleteinek török kapcsolatai. In: *Hódoltság* 2002, 299–308.
- TÓTH A. 2002 TÓTH Anikó: Török kori leletegyüttes a budavári Királyi Palota előterében. In: *Hódoltság* 2002, 261–268.
- TÓTH 2007 TÓTH János Attila: A magyar víz alatti régészet helyzete és lehetséges jövője (Underwater Archaeology at Present and in the Future in Hungary). *Magyar Múzeumok* 13:1 (2007) 45–47.
- TÓTH 2008 TÓTH János Attila: Búvárrégészet – Hajótemető a Dráva mélyén. *Élet és Tudomány* 63:40 (2008) 1254–1256.
- TÓTH 2009 TÓTH, János Attila: La Drava (Hongrie) – un fleuve inconnu. *Dossiers d'Archéologie* 331:janvier (2009) 46–49.

- TÓTH et al. 2010 TÓTH, Andrea J. – DARÓCZI-SZABÓ, László – KOVÁCS, Zsófia E. – GÁL, Erika – BARTOSIEWICZ, László: In the Light of the Crescent Moon: Reconstructing Environment and Diet from an Ottoman-period Deposit in Sixteenth to Seventeenth Century Hungary. In: *Integrating Zooarchaeology and Paleoethnobotany. A Consideration of Issues, Methods, and Cases*. Eds.: VanDerwarker, Amber M. – Peres, Tany M. New York 2010, 245–280.
- Turkish Flowers 2005 *Turkish Flowers. Studies on Ottoman Art in Hungary*. Ed.: Gerelyes, Ibolya. Budapest 2005.
- VALTER 1998 VALTER Ilona: A cikádori ciszterci apátság kutatása. In: *Hermann Egyed Emlékkönyv*. Szerk.: Sümegi József – Zombori István. METEM Könyvek 20. Budapest 1998, 155–166.
- VÉGH 1999 VÉGH András: Régészeti feltárások a budai Váralján, a középkori Tótfalu területén (Archäologische Ausgrabungen am Fuße der Budaer Burg, im Gebiet des mittelalterlichen Tótfalu). *BudRég* 33 (1999) 331–346.
- VÖRÖS 2002 VÖRÖS István: Török kori állatsontleletek Magyarországon. In: *Hóдолtság* 2002, 339–352.
- WICKER 2008 WICKER Erika: *Rácok és vlahok a hóдолtság kori Észak-Bácskában* (Rác and Vlach People in the Northern-Bácska Region During Turkish Rule). Kecskemét 2008.
- ZÁVODI 2003 ZÁVODI Szilvia: A lenti vár kerámiaanyaga (Das Keramikmaterial aus der Burg von Lenti). *CommArchHung* 2003, 171–201.

NEW FINDINGS IN THE OTTOMAN-TURKISH ARCHAEOLOGY IN HUNGARY: TOPICS HIGHLIGHTED BY RESEARCH WORK ALONG THE RIVER DRAVA

Gyöngyi Kovács

Staged in the Hungarian National Museum in the year 2000, the conference entitled ‘The Archaeology of the Ottoman Period in Hungary’ (the proceedings of which were published in Hungarian and in English) well portrayed the state of affairs pertaining at that time. In the approximately ten years that have passed since the conference, new findings have been made in all areas, including those (e.g. river archaeology) which in 2000 did not yet boast conspicuous findings with regard to the Turkish era. As well as the increase in excavations, the processing of materials recovered, and the publication of finds, a significant step forward has taken place in the co-operation between different fields of scholarship and in the employment of methods adopted from the natural sciences.

The findings of the archaeological excavations (1989–1994, 2002–2003) conducted on the site of the former Turkish palisaded castle at Barcs can be accessed in another study published in this volume. Starting out from the results and finds at Barcs and its surroundings along the River Drava, in the present summary we shall review the research into particular Turkish monuments in Hungary over the past fifteen to twenty years.

Research into smaller Turkish fortifications includes identification of the sites of minor Turkish strongholds. In this not only sixteenth–seventeenth-century contemporary surveys and depictions, but also eighteenth–nineteenth-century descriptions, manor inventories, maps, registers, local traditions, field surveys, surface finds, and last but not least recent historical research have offered and continue to offer help (Barcs (Fig. 1), Jászberény/*Canfeda*, Szentmiklós [today Törökszentmiklós], Baja, Pentele [today Dunapentele] (Figs 2–3), Vál, Damásd/*Derbend* [today Ipolydamásd], Fok [today Siófok]).

In many cases, archaeological excavation has not been possible or else could be performed only in a limited way, partly because following the destruction of the castles their sites were built on. In those cases where the Turks turned some medieval edifice (church, monastery, tower, manor house, castle) into a stronghold, archaeological and historical monument research has concentrated first and foremost on the medieval building and its construction periods. In many places, hasty *ad hoc* reconstruction of medieval buildings could be observed, the Turks’ basic aim being the separation of prayer spaces from living spaces

(Vál, Bátaszék, Nádasd [today Mecseknádasd]). In the case of medieval towers and castles surrounded by palisades, material recovered has indicated that the everyday life of the occupiers was lived in the narrow spaces delimited by the tower, the castle and the palisade (Földvár [today Dunaföldvár], Damásd/Ipolydamásd, Ozora). The new strongholds seldom had a central tower that was newly constructed. The so-called Kula tower (Fig. 4) comprising the core of the palisaded castle at Battyán (today Szabadbattyán) possesses distinctive architectural marks; in recent years the Turks have been seen as its builders. The stone-built tower of Murteza Pasha near Székesfehérvár is likewise of Turkish construction (Fig. 5).

The majority of the strongholds securing the military road that ran next to the Danube were Turkish palisaded forts lacking a central structure. In essence these were fortified settlements. In a few places minor excavations were performed (e.g. *Érd/Hamzabey Sarayı*, Pentele [today Dunapentele]). However, the site of Újpalánk/*Yeni Palanka* (1596–1686), near Szekszárd, was fully excavated under the direction of Attila Gaál. Archaeology yielded basic source material for the study of the structure of the palisaded fort (the palisade of which had an earth fill), as well as for the observation of numerous internal details and, last but not least, of Balkan components of everyday life, a rich material culture unknown in many respects earlier on. At the same time, this source material served as evidence in relation to the authenticity of the drawings made in 1663 by Heinrich Ottendorff, imperial envoy and gatherer of intelligence (Figs 6–7). From among the Turkish stockades along the Drava, the stronghold at Barcs was archaeologically investigated, with excavations being performed over a relatively extensive area (Fig. 8). The findings uncovered in the smaller Turkish palisaded castles in Hungary show a picture that is fragmentary and mixed. During the archaeological research, on the sites of all the strongholds with the exception of Újpalánk only shorter sections of palisade wall, post-holes, ditches, smaller remains of wattle-and-daub buildings, ovens, refuse-pits, and other characteristic finds have come to light. The material is in many cases still unprocessed or was published a good while after excavation, to some extent in the form of short summaries or just partially. In the field of the identification and researching of guard-posts and watchtowers, the data is even less (Drávatamási).

With regard to the Turkish–South Slav settlements below or next to the smaller Turkish castles, we know almost nothing (e.g. Újpalánk). In 2003, an Early Modern Age settlement was unearthed near the remains of the supposed Turkish ‘castle’ at Bézsény (near Fonyód), during the precursory excavations along the Somogy county sections of the M7 motorway. Also excavated was a 350-burial cemetery, which, according to Zsolt Gallina (who led the work), showed kinship with already-known cemeteries in Hungary used by Balkan ethnic groups in the Turkish period, and also approximately two dozen separate burials and three mass-graves. The cemeteries used by the inhabitants of the Rác–Vlach villages known in the wider surroundings of the smaller Turkish strongholds in the northern Bácska region have been processed, by Erika Wicker.

River crossing places. One of the most significant underwater Turkish monuments consists of the remains of the Turkish pontoon bridge at Drávatamási that was used for just one or two years before being burnt in 1603. Since 2005, significant research work has continued at the site, which has prompted interest internationally, under the leadership of János Attila Tóth (Fig. 9). Another important Turkish object of river archaeology research in Hungary in the last years has been the one-time Turkish bridge over the River Tisza. This bridge, which was constructed in 1562, was the earliest pier-built bridge over the Tisza in Hungary and was at the same time a significant creation of sixteenth-century Turkish architecture in the country. Multidisciplinary examination of the remains began in 2003, conducted by Róbert Kertész and his colleagues (Fig. 10).

Smaller and larger publications of finds (and new summaries) regarding artefact material from the Turkish period have appeared one after another over the last ten to fifteen years. As well as new finds, older ones, recovered as long ago as fifty years in some cases, have also been published. Building on archaeological and historical data jointly, new tendencies have appeared in research that investigate regional characteristics and look at supply and commercial links, as well as raising ethnic questions. Investigations of materials have also taken place.

Ceramics. Following the researches conducted by the historian Klára Hegyi over many decades, the Balkan – primarily Serbian and Bosnian – origins of the occupying soldiery settling in Hungary have clearly emerged from the notes featuring in the Turkish pay lists. In the archaeological material linkable to the occupiers and settlers, as early as 1970 – following work by Győző Gerő – an archaic type of ceramic made on a hand-turned wheel was separated out and, on the basis of its Balkan parallels, was considered

to be 'South Slav' (Fig. 11). The spread of this rough, homemade Turkish-era ceramic is characteristic of some regions of Hungary: it occurs mainly in the southern part of Transdanubia. Its spread is explained by the presence of a Balkan soldier-peasant stratum in the castles of southern Transdanubia and in the areas around these castles. The composition of the ceramic finds recovered in the Turkish castles and their surroundings contributes a small but not unimportant spur to the investigation of the kinds of artefacts used by the garrisons of individual Turkish castles, of the origins of the supplies for these garrisons, of the people who lived in the areas roundabout, and of the nature of the trade carried on. The large quantity of Hungarian pottery unearthed during excavations at different Turkish castles permits us to conclude that Turkish castles were supplied by the Hungarian population in their vicinity, in other words that Turkish garrisons not only used the characteristic Turkish footed dishes and spouted jugs, but also Hungarian pottery ware (Szentmiklós, Báticasék, Ozora). The large proportion of Balkan material at Barcs – it is not characteristic further north – at the same time clearly indicates that the garrison of the castle received replenishment and supplies from a community defined by Balkan traditions. Even from the contents of a single refuse pit, we can infer a colourful life in Baja during the Turkish period, a through trade there, and the town's links to southern Transdanubia and the Great Plain alike.

Oriental ceramics reached Hungary even before the Turkish occupation period; this was pointed out by archaeological research earlier on. Some of the Iznik faience artefacts datable to the 1520s–1530s may have appeared in Hungary in the wake of John Szapolyai's pro-Turkish policy, by way of commercial and diplomatic links (Fig. 12). Early Chinese porcelain artefacts and Persian faience artefacts may have arrived as presents at the royal court in Buda as early as the fourteenth–fifteenth century. These differ from the Turkish-period artefacts in terms of type. According to the testimony of the archaeological finds, the Iznik ceramics found in Hungary are basically smaller tableware vessels (Fig. 13); wall tiles do not occur among the finds. (Known from Sárospatak and more recently from Regéc, tiles – of Turkish origin on the basis of material investigations also – represented distinctive aristocratic luxury outside the area of Turkish occupation.) In the case of many finds (Visegrád, Ozora, Barcs), dating by style and by archaeology may be appropriate. The Chinese porcelain and Persian faience finds are nearly all fragments of coffee cups (Fig. 14). In the processing of the finds, the work of Imre Holl deserves special mention. Whereas Chinese porcelain cups spread in the Turkish-occupied areas of Hungary from the last third of the sixteenth century onwards, Persian faience cups did so mainly from the late sixteenth century onwards. While we have found parallels for the Chinese porcelain cups in Istanbul, we have found none in the Ottoman capital for the Persian faience cups: the last mentioned were not used there. A few of the finds from the Early Modern Age material recovered in Hungary are European copies of Iznik faience artefacts and Chinese porcelain artefacts.

A new summary (by Gábor Tomka) of the results of research into pipes in the Early Modern Age was made in the year 2000, and in the period since then many publications of finds have also taken place. Szabolcs Kondorosy has processed a large number of old and new assemblages (Fig. 15). From the standpoint of iron implements, tools, components, items of attire, and other metal artefacts from the Turkish time, a processing of the Ozora material (made by László Gere) merits attention. Two seventeenth-century copper vessel assemblages came to light earlier (Vál, Buda), but only in the period under discussion has their publication taken place (Fig. 16). On the basis of the sources from the Turkish period, it appears that the *akçe* enjoyed preponderance in money transactions in the Turkish-occupied area of Hungary as a unit of accounting and exchange. On the other hand, the number of *akçe* finds is modest not only in the coin hordes from the time, but also in the money recovered in archaeological excavations generally. This said, following a reappraisal of the coin finds, Márton Gyöngyössi arrived at the conclusion that the presence of the *akçe* in Turkish-occupied Hungary must have greater than previously thought.

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM BALKÁNI TÖRÖK FÉMANYAGÁNAK JELENTŐSÉGE A RÉGÉSZETI KUTATÁSOK TÜKRÉBEN

EGY GYŰJTEMÉNY KIALAKULÁSÁNAK TANULSÁGAI

Gerehyes Ibohya

Az elmúlt két évtizedben látványosan megélénkülő hódoltság kori régészeti kutatások – felhasználva a korszak történeti kutatásának legújabb eredményeit – olyan új témák és problémák megjelenését eredményezték, amelyek korábban a kérdésfelvetés szintjén sem fogalmazódtak meg.¹ A lehetséges problémakörök közül az alábbi tanulmány a hódoltság kori fémanyagra, valamint annak a Magyar Nemzeti Múzeum (MNM) törzsgyűjteményével való kapcsolatára koncentrálva csak kettőt emel ki, nevezetesen a keltezés és a lelőhelyek problematikáját.²

A megfogalmazódó új kérdések ismételtén ráirányítják a figyelmet az MNM több mint 200 éves gyűjteményére. Az utóbbi két évtized kutatásai mutattak rá arra, hogy a gyűjteménynek komoly régészeti vonatkozásai vannak, és jelentős információs anyaggal szolgál a jelenkori kutatások számára is. Annak ellenére, hogy a 200 év alatt felhalmozódott kollekció nagyobb részt nem tudatos gyűjtés eredménye és nem hiteles ásatásból származó régészeti leletanyag, hanem földmunkák, építkezések stb. során véletlenszerűen előbukkanó, vagy a lelkes magángyűjtők által a saját környezetükben fellelt tárgyakból tevődik össze.³ Sajátos módon azonban, vagy talán éppen ezért, jól tükrözi az egy adott térségre jellemző korabeli, mindennapi

tárgyhasználatot, valóságos keresztmetszetét adva annak a tárgyi kultúrának, amely a magyarországi török hódoltságra és az azt követő évtizedekre jellemző volt. Egy adott tárgytípus keltezésére és elterjedésére vonatkozóan gazdag információs anyagot hordoznak a máig is csak részben feldolgozott ún. kincseletek, különösen az éremmel keltezhető együttesek.⁴ Az általunk vizsgált időszakban különösen érdekes lehet a leletek összetételének elemzése, így a törökös balkáni eredetű tárgyak megjelenésének térbeli és időbeli követése. A nagyszámú lelőhelyes darab kiemelt jelentőséget kap annak fényében, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum megalakulásától a 20. század elejéig a történeti Magyarország területéről gyűjtötte a tárgyakat. Ennek következtében, elsősorban a délvidéki eredetű leletek miatt, a hódoltság kori kutatásokat komoly mértékben segítő összehasonlító anyaggal rendelkezünk, amelynek révén nagyobb biztonsággal határozható meg bizonyos tárgytípusok kora és eredete. A kor régészeti kutatásának egyik újabban felfutó ága éppen a betelepülő balkáni népesség tárgyi hagyatékát, a hozzájuk kapcsolódó temetők anyagát kívánja meghatározni. Úgy tűnik, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe az elmúlt 150-200 évben bekerült tárgyak feltétel nélkül segíteni fogják ezt a kutatómunkát.⁵

¹ Az utóbbi évtizedek e témára vonatkozó kutatástörténetéről lásd Kovács Gyöngyi jelen kötetben publikált összefoglaló tanulmányát.

² A tanulmány az OTKA K 68345. és K 49052. számú pályázatának támogatásával készült (Oszmán-török fémművesség. A Magyar Nemzeti Múzeum szakkatalógusa).

³ Természetesen ez esetben nem a nagy anyagi háttérrel rendelkező, széles forrásból merítő, aukciókon is vásárló magángyűjtőkről van szó. De ebbe a körbe tartozik például Horváth Antal pécsi ügyvéd, akinek hagyatékából két török bronzsúly (ltsz.: 1912.108.61–62), két török pecsétgyűrű (ltsz.: 1912.108.77–78), valamint négy rézedény (ltsz.: 1912.108.91–94) került 1912-ben a múzeum tulajdonába. E tárgyakról joggal feltételezhetjük, hogy az eredeti tulajdonos lakóhelye környezetében gyűjtötte őket.

Nemcsak a nagyobb gyűjtemények, de az egyedi tárgyak esetében is érdemes megnézni az eladó vagy ajándékozó laccímét, hiszen, mint alább látni fogjuk, sok esetben ez is értékes információt hordozhat a tárgy eredetére vonatkozóan.

⁴ A témáról bővebben, további szakirodalmi apparátussal: GEREHYES 2002, 195–198.

⁵ Kiváló példa erre az Észak-Bácskában feltárt hódoltság kori temetők leletanyagának elemzése, amelynek során Wicker Erika jelentős mértékben támaszkodott a Magyar Nemzeti Múzeumnak Kövér Béla [= Hampel József] által már 1897-ben publikált délvidéki leleteire, valamint jelen tanulmány szerzőjének ezeket az 1897 után előkerült leletekkel is kibővítő, kisebb munkájára. Lásd: KÖVÉR 1897; GEREHYES 1994, 41–49; WICKER 2008, 106–112.

A KELTEZÉS KÉRDÉSEI

Az egyik visszatérő probléma még mindig az előkerülő tárgyi anyag korának lehetőleg minél pontosabb meghatározása. Az európai, illetve a magyar műhelyekben készült tárgyakról látványosan különböző török vagy balkáni eredetű darabokat már a kutatás korai szakaszában jól elkülönítették, és sokszor jó érzékel helyesen, máskor csak jobb híján, a hódoltság korához kapcsolták.⁶ Az 1990-es évek második felére már jelentős számú anyagközlés látott napvilágot,⁷ amelyre alapozva meg lehetett kezdeni az országosan rendelkezésre álló anyag szisztematikus felgyűjtését.⁸ Így, a korábban egységesen hódoltság korinak tartott leletanyag mára sokkal differenciáltabb képet mutat.

A hiteles ásatásokból származó leletanyag és a korábban akár lelőhellyel, akár a nélkül múzeumi gyűjteménybe került tárgyak széleskörű, összehasonlító elemzése, a bekerülés körülményeinek behatóbb vizsgálata, valamint az újabban ismertté vált szakirodalmi párhuzamok feldolgozása⁹ alapján kétségesse vált egyes tárgytípusok korábban egyértelműnek látszó keltezése. Mindezek alapján bizo-

nyosnak látszik, hogy van a fémtárgyaknak, és ezen belül különösen a rézedényeknek egy olyan köre, amely a hódoltság után került magyar területre.

KIÖNTÖCSÖVES KANNÁK

A Magyar Nemzeti Múzeum számos publikációból ismert,¹⁰ vésett díszű kannáit 1886 óta, mint a hódoltság kori török rézművesség kiemelkedő darabjait tartjuk számon. A három, csaknem teljesen egyforma darab közül az egyik – az irodalmi adatok szerint – a budai várban került elő (1. ábra).¹¹ A másik darab lelőhelye ismeretlen, 1912-ben vétel útján jutott a gyűjteménybe.¹² A harmadik, mára erősen sérült edény a leltárkönyvi bejegyzés szerint – az egyébként soha nem hódolt – Késmárkról (ma Kežmarok, Szlovákia) származik (2. ábra).¹³ A gyűjteményben eredetileg még egy, mára elveszett¹⁴ kanna volt, ez utóbbi azonban – bár ebbe a csoportba tartozik – mind formailag, mind a vésett díszítés motívumrendszerét illetően kissé különbözik az előzőektől.¹⁵

⁶ *Történelmi kiállítás 1886*; HORVÁTH 1936; BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1944. Az egészen korai időszakban természetesen előfordult, hogy a tárgyat nem ismerték fel. Az alábbi leírásban például ma már könnyedén ráismerünk egy török eredetű toll- és tintatartóra, a leltárkönyvi bejegyzés írója 1868-ban azonban szemmel láthatóan nemigen tudott a darabban mit kezdeni: „sárga réz hüvely, melynek keleti ékítménnyel díszes szélesebb oldalához nyolcszögletes kis rézedény van forrasztva, a hüvely keskenyebb oldalába pedig a következő [görög betűs] felirat van vésve: „Thodore Ioan 1771” (ltsz.: 1868.14). Mára már tudománytörténeti érdekesség, hogy egyes oszmán fémtárgyakat a korai kutatás a római korra helyezett. A bronzsúlyok esetében erre a tényre Fehér Géza hívta fel a figyelmet. FEHÉR 1993, 236–237.

⁷ A teljesség igénye nélkül, csak a legfontosabbakat említve: FEHÉR 1962; FEHÉR 1963; GAÁL 1983; GAÁL 1991; KOVÁCS 1984; HATHÁZI – KOVÁCS 1996, 34–39; HATHÁZI – KOVÁCS 1997, 198–209.

⁸ Az anyaggyűjtésre, illetve az ahhoz kapcsolódó anyagvizsgálatokra egy OTKA-kutatás keretén belül került sor (Török réz- és bronzművesség Magyarországon 1995–1998. T 018060). Az anyagvizsgálatok részleges eredményét Költő László közölte: KÖLTŐ 2002, 255–256. A kutatási periódus végén egy reprezentatív anyagválogatáson alapuló kisebb kiállítást rendeztünk a Magyar Nemzeti Múzeumban. GEREELYES 1997.

⁹ Az oszmán művészet ágazatai között a fémművesség az a témakör, amely hagyományosan legkevésbé vonzotta a kutatókat. A 20. század eleji kezdetekhez viszonyítva azonban természetesen ma már jelentős szakirodalom áll rendelkezésre. A teljesség igénye nélkül annyit fel-

tétlenül érdemes megjegyeznünk, hogy valódi áttörést az 1980-as évek hoztak. Az 1983-ban megjelent *The Anatolian Civilisations* című katalógus szakított a korábbi hagyománnyal, nemcsak kiterjesztve a kutatás határait a klasszikus korszakon túl a 18–19. századra is, hanem a megközelítés módjában is, az újabb kori tárgyakat az oszmán művészet integráns részének tekintve. A kérdésről bővebben lásd: ROGERS 1995, 21–22. Ugyancsak máig alapvetőnek számít Julian Raby és James Allan 1982-ben publikált tanulmánya, amely ismételten ráirányította a figyelmet a balkáni területek fontosságára az oszmán fémművesség kialakulásában. Vö.: RABY – ALLAN 1982. További segítséget jelent, hogy mára rendelkezésre áll az oszmán fémtárgyakon megjelenő hitelesítő jegyek és szultáni *tuğrák* azonítását megkönnyítő szakirodalom. KÜRKMAN 1996.

¹⁰ A teljesség igénye nélkül három alapvető munkára utalnék: *Történelmi kiállítás 1886*, 409–410; BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1944, 361, CXII. tábla 2–3; FEHÉR 1962, XXIV. tábla 1, XXV. tábla 5, XXVII. tábla 5.

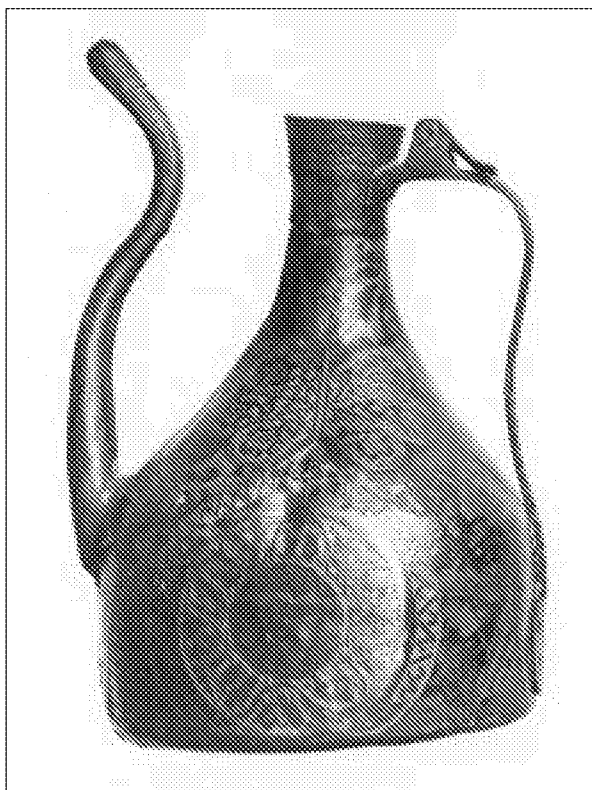
¹¹ A korábbi leltári számát vesztett tárgyat 1955-ben leltározták újra (ltsz.: 55.456.C). Azonosításában Majláth Béla 1886-os leírása segített. *Történelmi kiállítás 1886*, 410.

¹² Ltsz.: 1912.90.

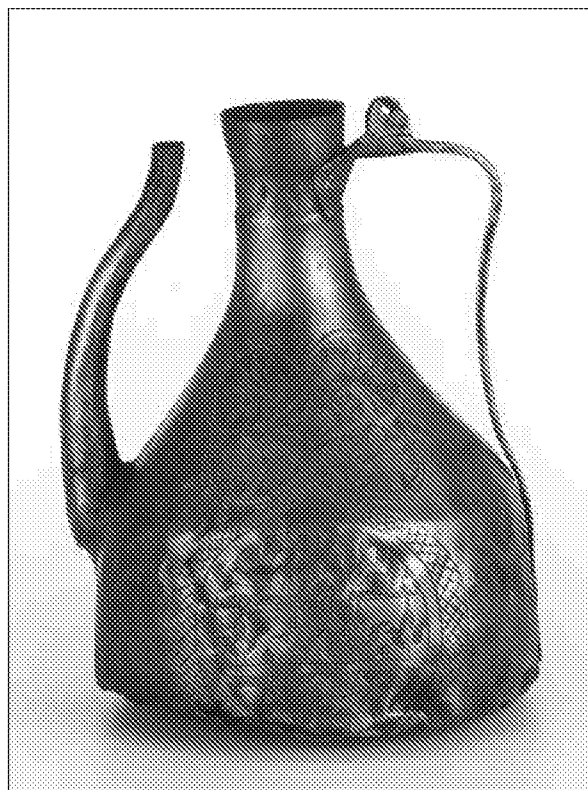
¹³ Ltsz.: 92/1908.1.

¹⁴ A II. világháború idején a gyűjtemény komolyan megsérült. Számos korábban közölt, vagy csak a leltárkönyvből és a leírókartonokról ismert darab ma már nem áll rendelkezésre. Szerencsés esetekben rendelkezünk a tárgy korábban készült fotójával.

¹⁵ Ltsz.: 1910.155. Lelelőhely: Újvidék környéke. BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1944, CXII. tábla 1.

1. ábra. Budai lelőhelyű, vésett díszű kanna, Magyar Nemzeti Múzeum. Fotó: Dabasi András
Fig. 1. Ewer with chased decoration uncovered in Buda, Hungarian National Museum. Photograph by András Dabasi

2. ábra. Vésett díszű kanna Késmárkról, Magyar Nemzeti Múzeum. Fotó: Dabasi András
Fig. 2. Ewer with chased decoration from Késmárk (today Kežmarok, Slovakia), Hungarian National Museum. Photograph by András Dabasi

Hasonló darabok más múzeumok anyagából is ismertek. Szintén földből, de nem ásatásból került elő a tabáni kanna,¹⁶ valamint ismert egy-egy példány Székesfehérvárról¹⁷ és Pécsről.¹⁸

E tárgyak bizonyos értelemben formailag is, de díszítőmotívumaikat tekintve is egyértelműen „kilógnak” a hiteles ásatásból származó, 16–17. századi kannák sorából. Az edények testének felülete az ásatási anyagból előkerülő leletektől eltérően fényes, sárgásbarna színt mutat. Két oldalán belapított, körte alakú testük közepén megtörik, a váll fölött erősen összeszűkülve kapcsolódik a vékony nyakhoz. A hiteles ásatási darabok egy részének teste zömökebb, gömbölyded, a vállat borda zárja, e fölött indul a hengeres nyak (3. ábra). E forma kiöntőcső és fül nélküli kisebb változata 16. századi érmekkel keltezett együttesből ismert, biztonságosan helyezhető a hódoltság korára.¹⁹ Két olyan leletegyüttest is ismerünk, amely a 17. század késői évtizedeire vagy végére keltezhető, az itt talált kannák formai jegyei között már megjelenik a körte alakú test és a hosszú nyak. Különösen igaz ez a váli

együttes kannájára, amely az ásatók közlése szerint 1693–1722 között kerülhetett földbe.²⁰ A jelen csoportban tárgyalt kannákon látható növényi, valamint geometrikus elemek kombinációjából alkotott vésett díszítés eltér a klasszikus oszmán művészet hagyományaitól, amely alapvetően az iszlám művészet korábbi tradícióira, illetve a 16. század közepén a szultáni szerájbeli műhelyben kialakított, ún. négyvirágos stílusra épült.²¹ Nemcsak az elnagyolt

¹⁶ HORVÁTH 1936, 211, 50. és 57. kép.

¹⁷ Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár, ltsz.: 97.20.1; GERELYES 1997, Kat. 55.

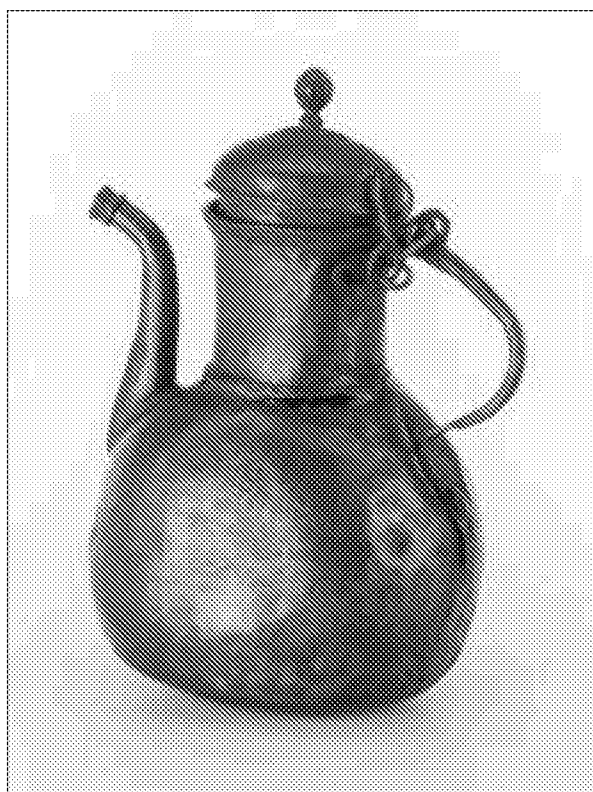
¹⁸ FEHÉR 1959b, XXXVII. tábla 1.

¹⁹ Az érmekkel keltezett felsőszentiváni (Bács-Kiskun megye) együttes kannája: MNM, ltsz.: 18/1926. A leltárkönyvi bejegyzés szerint „száz darab 16. századi tallér képezte a kincsleletet”. A felsőszentiváni kannához hasonló egy ismeretlen lelőhelyű darab (4. ábra), MNM, ltsz.: 119/1877. l.c.74.

²⁰ HATHÁZI – KOVÁCS 1997, Fig. 5/3; BENCZE 2002, 1. kép.

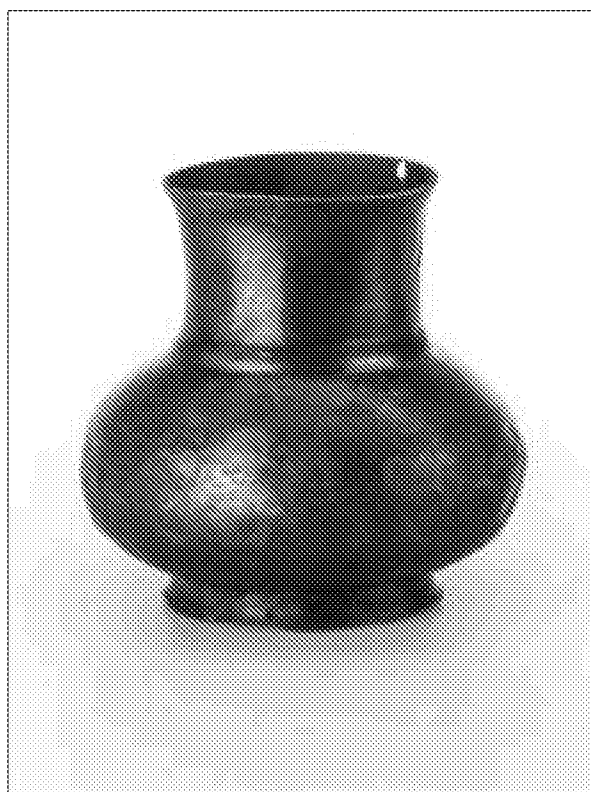
²¹ E témának hatalmas szakirodalma ismert. Lásd például: BAĞCI – TANINDI 2005, további hivatkozásokkal.

3. ábra. Hódoltság kori rézkanna,
Esztergom, Balassa Bálint Múzeum.
Fotó: Dabasi András

Fig. 3. Copper jug from the Turkish period
in Hungary, Esztergom, Balassa Bálint Museum.
Photograph by András Dabasi

4. ábra. Hódoltság kori rézedény,
Magyar Nemzeti Múzeum.
Fotó: Dabasi András

Fig. 4. Copper vessel from the Turkish period
in Hungary, Hungarian National Museum.
Photograph by András Dabasi

virágokból és indákból alkotott motívumkincs, hanem egyáltalán a vésett díszítés megjelenése is szokatlan a régészeti anyagban. Az ismert együttesekben nagyon ritka a vésett török rézedény, kanna pedig, jelen ismereteink szerint, nincs.

E tárgycsoportnak a hódoltság koránál későbbi keltezését, a 16–17. századi régészeti anyagtól eltérő formai, stílusi és technikai különbségeken túlmenően megerősíti az a tény, hogy a szakirodalmi párhuzamok e kannákat részben a 18. század elején–első felében készült isztambuli darabokhoz, részben az anatóliai, illetve a balkáni néprajzi anyaghoz kötik.

E tárgyak stílusa nem idegen az oszmán művészettől. Szinte kizárólag ez a későbbinek tűnő, nyújtott forma látható az isztambuli céhek 1720. évi seregszempléjét ábrázoló miniatura-kötet lapjain.²²

Nagyon hasonló motívumkincs jelenik meg a 18. század elején–első felében készült ezüst- és ezüstözött réz (ún. *tombak*) kannákon, tálakon, füstőlőkön.²³ A késői keltezését erősíti, hogy szinte teljesen azonos darabok ismertek az ankarai Néprajzi Múzeum gyűjteményéből.²⁴

Fehér Géza már az 1960-as években rámutatott arra, hogy e kannák díszítménye szoros kapcsolatot mutat a szófiai Etnográfiai Múzeum egyes darabjaival,²⁵ de bőséggel szolgáltatnak balkáni néprajzi párhuzamokat a belgrádi és szarajevói gyűjtemények is.²⁶ A magyarországi darabok keltezését megkönnyíti, hogy az analóg darabokon több esetben pontos évszám is olvasható.²⁷ Ezek alapján sem datálhatjuk ezeket az edényeket a 18. század elejénél korábbra.

²² AND 1982, 46, 141.

²³ *Anatolian Civilisations* 1983, 282–286. tétel.

²⁴ ÇETİN 1956, 96, XLIII. tábla.

²⁵ FEHÉR 1963c, 1–9.

²⁶ KARAMEHMEDOVIĆ 1980, 188–189, 194–195, 198, 214.

²⁷ KARAMEHMEDOVIĆ 1980, 444–446.

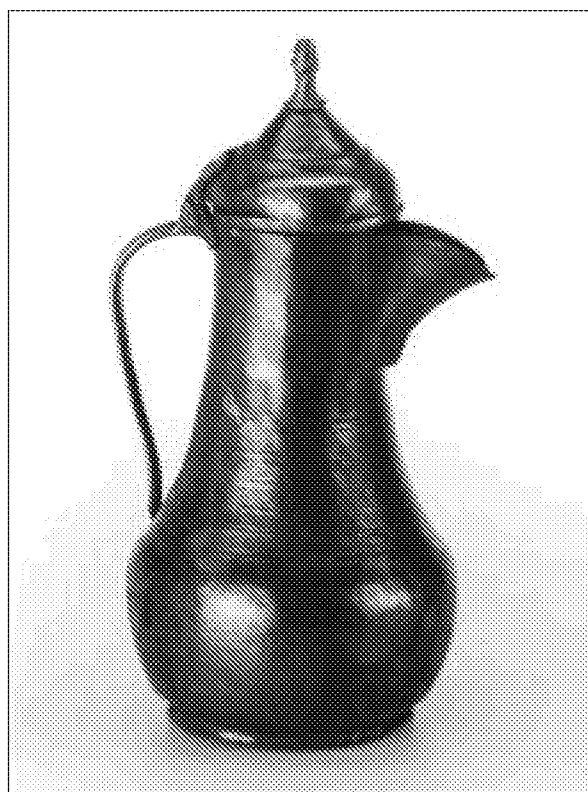
KÁVÉSKANNÁK

A rézedényanyagban van egy másik, a fentiekhez hasonlóan jól elkülöníthető csoport. A nem ásatásból származó, de lelőhelyes múzeumi anyagban jelentős a kiöntőcsőrös kannák száma. Rendeltetésük alapján egy csoportba sorolom ezeket az edényeket, annak ellenére, hogy tulajdonképpen két jól megkülönböztethető típusuk létezik. Az első típusba tartozik annak a „török konyhaként” emlegetett együttesnek az egyik darabja, amely a budapesti összekötő vasúti híd pesti hídfőjénél került elő 1928-ban.²⁸ A körte alakú, széles szájnnyílású edény peremétől, a füllel szemközti oldalon, ívesen meghajló, hosszú kiöntőcsőr indul. E típusnak elsősorban néprajzi, Szíriáig, Egyiptomig elvezethető párhuzamai ismertek.²⁹

A második típusba sorolható, mára már megsemmisült darabokból többet is őrzött egykor a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye Üllő, Hatvan és Baja lelőhellyel.³⁰ A régi múzeumi kannák közül egy esztergomi példány, az újabban közölt leletek közül Dunaföldvár-Alsórév lelőhely anyaga érdemel említést.³¹ E típus esetében a test kiképzése hasonló, a finoman meghajló kiöntőcsőr azonban lényegesen kisebb, nem nyúlik túl az edény testének vonalán (5. ábra).

Mindkét típushoz tartozó kannák használatát már Bárányné is egyértelműen a kávézáshoz kapcsolta, a „mohamedánok kávékultuszának emlékei” közé sorolva őket.³² E tárgytypus funkciójának meghatározásával teljes mértékben egyet kell értenünk, két dolog azonban kétséges. Az egyik e tárgyak valódi kora, a másik a használók identitása. E kannákra is érvényes a fenti kitételek sora, miszerint ismert lelőhelyről származó, földből, ám nem ásatásból előkerült darabok, és nem illeszkednek a hiteles, jól keltezett ásatási anyagba – attól formailag és technikai kivitelezésüket tekintve is eltérnek. Analóg darabjaik az ábrázolásokon a 18. század elején, majd az anatóliai, balkáni és közel-keleti néprajzi anyagban jelennek meg.³³ Jelen csoport esetében még egy megfontolandó szempont merül fel. Bár a kávé a hódolt területre török áruként, török használatra érkezett,³⁴ a magyarság körében azonban csak 1690 után kezdett elterjedni, részben nyugat-európai hatásra.³⁵ A most tárgyalt kávéskannák használatát magam részéről a kávézás szokásának 18. század elejére tehető hazai elterjedésével magyaráznom, és megjelenésüket nem kötném a hódoltságához.

Jelen tanulmányban csak jelzésszerűen utalunk arra a tényre, hogy több más edénytípus, így például egyes talak, tányérok, tálcák esetében is

5. ábra. Kávéskanna, Gyula, Erkel Ferenc Múzeum.

Fotó: Dabasi András

Fig. 5. Coffee jug, Gyula, Erkel Ferenc Museum.

Photograph by András Dabasi

elképzeltető a későbbi keltezés lehetősége. Egy 18. századi tárgyhorizont megléte azonban nem csak az edényekkel kapcsolatban merül föl. Az alábbiakban néhány, a régészeti anyagban és a múzeumi gyűjteményekben egyaránt előforduló, „továbbélő” tárgycsoportot emelek ki.³⁶

²⁸ BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1944, CXII. tábla 4. FEHÉR 1962, XXIII. tábla 2. A tárgy mára elveszett.

²⁹ DESMET-GRÉGOIRE 1989, 55, 57, 86, 89.

³⁰ BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1944, CXII. tábla 9, CXIII. tábla 5; FEHÉR 1962, XXV. tábla 4, XXVII. tábla 2-3.

³¹ FEHÉR 1968, 37. kép; GAÁL 1991, 10. kép 1-3. Egyik lelőhely anyaga sem hiteles ásatási anyag.

³² BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1944, 362.

³³ AND 1982, 141; KARAMEHMEDOVIĆ 1980, 208; DESMET-GRÉGOIRE 1989, 57.

³⁴ FEKETE 1944, 298-299; KAKUK 1996, 297-299.

³⁵ KISBÁN 1988, 154-155.

³⁶ Természetesen nem zárhatjuk ki, hogy a régészeti leletanyagban további, korábban csak gyűjteményből ismert tárgyak is felbukkanhatnak, mint például lámpák, füstölők. A meglévő múzeumi anyag arra int, hogy ezek egy része is 18. századi eredetű lehet. Nyilvánvaló az is, hogy egyes kevésbé ismert tárgytypusok esetében a meglévő

TÖRÖK PECSÉTTYŰRŰK ÉS PECSÉTNYOMÓK

A pecsétgyűrűk száma nem túl nagy, előkerülésük módja bizonytalan, így régészeti szempontból csak bizonyos fenntartásokkal értékelhetők. Általában nagy magángyűjtemények részeként kerültek a múzeumba, sokszor a lelőhely megjelölésével. Az 1800-as évek első felében bekerült budai darabok az alábbi megjegyzésekkel szerepelnek a leltárkönyvben: „a nádor kertjében találták”, „útépítésnél találták”, „tűzvész során találták”, vagy egyszerűen „a budai vár helyreállítása során találták” (6. ábra).³⁷ Az 1930-as években a Tabánban és a budavári palotában végzett feltárások során hat darab került elő.³⁸ Hiteles régészeti feltárásból mindössze egyetlen példány ismert, azonban ennek kora is bizonytalan. Az egri vár ásatása során, 1959-ben vegyes, 17–18. századi leletanyagot tartalmazó akna betöltésében török feliratos, gyöngyházfejes ezüstgyűrűt találtak.³⁹

Az MNM leltárkönyvi bejegyzései, továbbá a közölt darabokra vonatkozó irodalmi adatok alapján nagy bizonyossággal állíthatjuk, hogy – egy-két darabtól eltekintve – a feliratos török pecsétgyűrűk

ép anyag fogja segíteni a töredékek azonosítását, a tárgy funkciójának meghatározását.

³⁷ FEHÉR 1959a, 191–192.

³⁸ HORVÁTH 1936, 48. kép; BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1944, 367.

³⁹ FEHÉR 1963b, 231–233.

⁴⁰ Sajnálatos módon nem kerültek be a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe a kiállításon szereplő török gyűrűk és pecsétnyomók, amelyeket az egri katolikus főgimnázium, valamint Planzer Gábor nagykanizsai tanár gyűjteményéből kölcsönöztek. *Történelmi kiállítás 1886*, 397–399.

⁴¹ BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1944, 367; FEHÉR 1959a, 191–192; GERELYES 2006, 200–201.

⁴² Ltsz.: Ann. Jank. 182. A leltárkönyvi beírás szerint: „Ezt a gyűrűt Laszlovszky József budai szenátor a nagyapjától örökölte, és Buda várának visszavételekor a várban került elő.” *Collectio Annulorum II. Annuli sigillares 26*. Magyar Nemzeti Múzeum, Adattár. A kövön szereplő évszám természetesen ellentmond a gyűrűhöz kötődő hagyománynak.

⁴³ Ltsz.: 1868.15.1.

⁴⁴ Ltsz.: 1877.35.

⁴⁵ A hiányzó első számjegy(ek) helyén 9 vagy 10 állhatott.

⁴⁶ FEHÉR 1959a, 187–191.

⁴⁷ *Történelmi kiállítás 1886*, 402–403.

⁴⁸ Kincsek 2005, 158. (Iőth A.). Újabban a barcsi török palánkvár ásatásából is előkerült egy darab. Lásd Kovács Gyöngyi – Rózsás Márton tanulmányát a jelen kötetben.

⁴⁹ FEHÉR 1993. A Délvidékről egy pancsovai darabunk van. Az újabb ásatási anyagból egy Barcsan előkerült darab ismert, lásd Kovács Gyöngyi – Rózsás Márton tanulmányát a jelen kötetben.

a nagyobb központok, nevezetesen Buda, Eger és Kanizsa anyagából kerülnek elő. Ez utóbbi két helységre vonatkozóan, jobb híján, az 1886-os Történelmi Kiállítás katalógusára kell támaszkodnunk.⁴⁰

E tárgycsoport darabjai zömmel a 17. századra, néhány esetben az azt követő évtizedekre keltezhetők. A Magyar Nemzeti Múzeum és a Budapesti Történelmi Múzeum gyűjteményében őrzött török pecsétgyűrűk között több évszamos, budai lelőhelyű darab ismert az 1645–1668 közötti évek-ből,⁴¹ létezik azonban néhány későbbi példány is. A hagyomány szerint szintén budai eredetű az a karneolkő, amelyet nyilvánvalóan később illesztettek be jelenlegi foglalatába. A kő felirata: „a szolga, Mehmed Ali pecsétje 112” (1112 = 1700. 06. 18 – 1701. 06. 07.).⁴² A Torontál megyei – a leltárkönyvi bejegyzést idézve – Csényéről (Csene, ma Cenei, Románia) származik egy hasonló korú, ugyancsak karneolköves gyűrű, a kőbe vésett 110-es (1110 = 1698. 07. 10 – 1699. 06. 28.) évszámmal.⁴³ A gyűjtemény mára sajnos elveszett, legkésőbbi darabjáról a leltárkönyv őrizte meg azt az információt, hogy a sima ezüstbronszba foglalt, eredetileg Fortunát ábrázoló római kámea hátoldalára vésték az 1156-os évszámot és az Ali bin Abdullah nevet.⁴⁴ A hódoltságnál fiatalabb gyűrűk számát a hiányos évszámok különböző módon való kiegészítése is emelheti,⁴⁵ mint ahogyan egy 1660-as évekbeli évszám is jelenthet későbbi használatot.

Pillanatnyilag a gyűrűknél is kevesebb az ismert pecsétnyomók száma. A korábbi irodalomban lelőhelyes darab alig, évszamos pedig mindössze kettő ismert.⁴⁶ A gyűrűkhöz hasonlóan, az 1886-ban rendezett Történelmi Kiállítás számára Egerből és Kanizsáról is kölcsönöztek török pecsétnyomókat.⁴⁷ Biztosan budai eredetű darabokat a legújabb ásatásokból ismerünk.⁴⁸ Ez utóbbi adat megerősíti azt a feltevést, hogy a tárgytypus a hódoltságban is használatban volt.

MÉRLEGSÚLYOK

E tárgytypus gyűjteményből és ásatási anyagból egyaránt ismert. Az ásatásból előkerült, valamint a fentiekben elemzett módon lelőhelyesnek tekinthető darabok alapján elterjedése érthető módon lefedi szinte a teljes hódoltságot (Buda, Óbuda, Ócsa, Szolnok, Gyula, Pécs, Szekszárd-Palánk, Dunaföldvár, Bonyhád).⁴⁹ A témával foglalkozó újabb szakirodalomban felvetődött annak lehetősége, hogy a korábban IV. Mehmed (1648–1687) korából származónak tartott budai lelőhelyes mérlegrúlyok lényegesen fiatalabbak, az analógiák alapján akár a 19. század

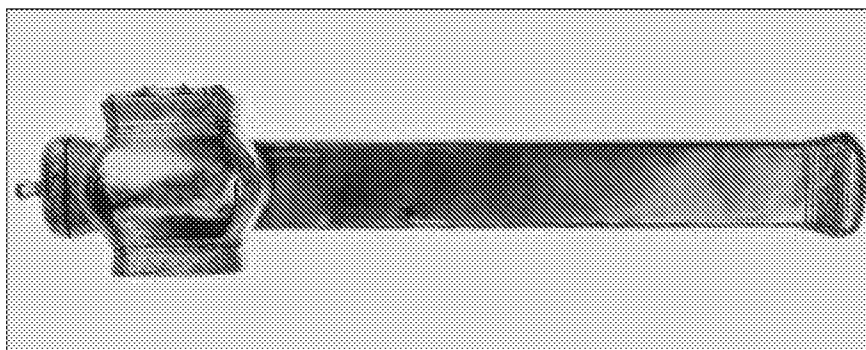
6. ábra. Budai lelőhelyű oszmán-török gyűrűk, Magyar Nemzeti Múzeum.

Fotó: Dabasi András
Fig. 6. Ottoman-Turkish rings found in Buda, Hungarian National Museum. Photograph by András Dabasi

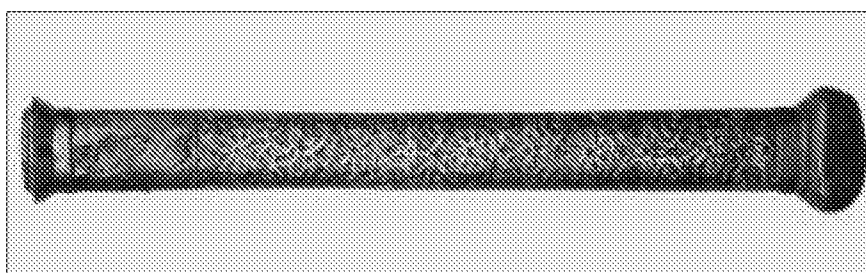
7. ábra. Oszmán-török írószerkészlet, Magyar Nemzeti Múzeum.

Fotó: Dabasi András
Fig. 7. Ottoman-Turkish writing set, Hungarian National Museum. Photograph by András Dabasi

8. ábra. Balkáni törökös írószerkészlet tolltartója, Magyar Nemzeti Múzeum.

Fotó: Kardos Judit
Fig. 8. Penholder from a Balkan-Turkish writing set, Hungarian National Museum. Photograph by Judit Kardos

elejére keltezhetőek.⁵⁰ A kérdést a beütött *tuğra* újbóli vizsgálata fogja eldönteni, a teljes gyűteményi anyag korát tekintve azonban elgondolkodtató az a tény, hogy az ásatási anyagból előkerült tárgyak mellett feltűnően sok a magángyűteményben fennmaradt, bizonytalan eredetű darab.

ÍRÓSZERKÉSZLETEK

Ez a magyar viszonylatban különlegesnek tűnő tárgytípus korántsem olyan ritka, mint ahogyan azt a szakirodalmi adatok alapján gondolhatnánk. A hazai gyűtemények anyagából ugyan csak egy jól ismert, számtalan publikációban szereplő darabunk van, Teleki Sámuel 1926-ban megvásárolt török írószerkészlete (7. ábra),⁵¹ azonban e tárgytípus jóval több példányban létezik, pontosabban létezett az MNM gyűteményében, anélkül azonban, hogy publikálták volna őket (8. ábra).⁵² A gyűteményben

őrzött darabok kivétel nélkül a 18. századra keltezhetőek.⁵³ Közülük csak egy lelőhelyes, ez utóbbi a hiányos leltárkönyvi bejegyzés szerint Kubinból (feltehetően Temes-Kubin, Kovin, Szerbia) származik.⁵⁴ A tárgy újabban a régészeti leletanyagban,

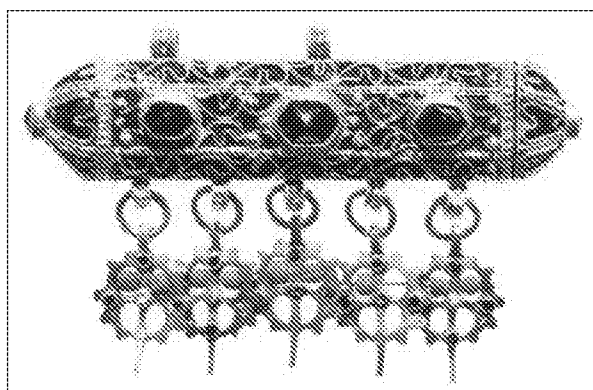
⁵⁰ BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1944, 363–364; FEHÉR 1993, 234.

⁵¹ A darab első közlése: BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1944, 365, CXVIII. tábla 4.

⁵² A 6. jegyzetben említett darab mellett az 1886-os kiállításon is szerepelt egy másik, mára szintén elveszett írószerkészlet: *Történelmi kiállítás 1886*, 402, valamint a legutóbbi évek vásárlásaiból több példány is bekerült.

⁵³ A Teleki-írószerkészlet *tuğr*áját Fehér Géza legutóbbi munkájában a korábbi, IV. Mehmed korabeli keltezésével ellentétben I. Mahmud (1730–1754) korára helyezte. FEHÉR 1996–2002, 105.

⁵⁴ A töredékes darab egy ezüstből készült török tintatartó fedele. Ltsz.: 1879.39. Itt jegyezzük meg, hogy a lelőhelyek egyértelmű azonosításához az eredeti leltárkönyvi bejegyzések olykor nem nyújtanak elegendő információt.

9. ábra. Raguzai eredetű amulett-tok, Magyar Nemzeti Múzeum. Fotó: Dabasi András
Fig. 9. Amulet case from Ragusa (today Dubrovnik, Croatia), Hungarian National Museum.
Photograph by András Dabasi

nevezetesen a barcsi ásatás anyagában is felbukkant töredékes formában.⁵⁵

TALIZMÁN VAGY AMULETT-TOKOK

Nagyon ritkán előforduló tárgytípus, mégis érdemes megemlítenünk, hiszen a Magyar Nemzeti Múzeum vásárlásból származó 17. századi, lelőhely nélküli, illetve egy későbbi, 18. századi raguzai

(ma Dubrovnik, Horvátország) példánya (9. ábra)⁵⁶ mellett két, hiteles ásatásból származó darab, egy budai és egy egri amulett-tok is ismert.⁵⁷

ÖSSZEGZÉS

A fenti példák azt mutatják, hogy valószínűleg fel kell adnunk a korábbi, alapvetően minden török leletet 16–17. századnak meghatározó gyakorlatot, és – ha csak a régészeti feltárás ezt egyértelműen ki nem zárja – mérlegelnünk kell annak lehetőségét, hogy a földből előkerülő török vagy törökös balkáni fémtárgy nem a hódoltság korában, hanem azt követően, egy későbbi időpontban került magyar területre, valamint hogy a tárgy még a hódoltság utáni évtizedekben is használatban volt.⁵⁸ Természetesen jogosan vetődik fel a kérdés, hogy milyen módon és milyen igények kielégítésére jelennek meg a török, illetve törökös balkáni edények és egyéb fémtárgyak magyar területen a hódoltságot követő évtizedekben. A téma kibontása és megoldása nem szorítható jelen tanulmány keretei közé, annyi biztonsággal állítható azonban, hogy e tárgyak egy része kereskedelmi kapcsolatok révén, ún. görög kereskedők közvetítésével juthatott el Magyarországra az 1718. évi pozsareváci békét követő időszakban.⁵⁹

A LELŐHELYEK ALAPJÁN LEVONHATÓ TANULSÁGOK – A LELETANYAG ETNIKAI HÁTTERE

A bevezetőben elmondottak alapján a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében felhalmozódott, jelen cikkben tárgyalt anyag nem tekinthető a hagyományos értelemben vett régészeti leletanyagának. Ennek ellenére mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül a lelőhelyekre, továbbá a gyűjtők személyére és lakóhelyére vonatkozó, régészeti is értékelhető adatokat. Ezeket térképre vetítve ugyanis fel-

vázolható bizonyos tárgytípusok területi elterjedése és egyes lelőhelyeken való koncentrálódása. Jelen tanulmányban egy szempontot vettem figyelembe: az értékelhető lelőhelyek térképre vetítésével kirajzolható-e a balkáni eredetű népességhez köthető leletanyag elterjedése.

A tárgy és etnikum összefüggése vonatkozásában az alábbiakban ugyancsak néhány tárgytípust emelnék ki, mégpedig azokat a csoportokat, amelyekben hiteles ásatási anyag, lelőhelyes, valamint a lelőhelyre csak az eladó címével utaló anyag egyaránt van.

TÖRÖKÖS BALKÁNI IVÓCSÉSZEK

A kutatás jelenlegi szintjén úgy tűnik, hogy ezek az ezüstitárgyak egy nem gyarapodó, zárt együttest alkotnak. A Magyar Nemzeti Múzeumban ma őrzött gyűjtemény lényegében a 19. század 80-as

⁵⁵ KOVÁCS – RÓZSÁS 1998, 11. kép 5–5/a. Siklósi Gyula szóbeli közléséből ismert egy török tolltok a székesfehérvári ásatások hódoltság kori anyagából is.

⁵⁶ GEREYLYES 1989, 195–206.

⁵⁷ A budai darab a Szent György téri ásatások során került elő. *Kincsek* 2005, 192. Az egri tokocska a vár ásatása során került napvilágra. KOZÁK 1969, 182–183.

⁵⁸ E jelenségnek a kerámia leletanyagban is van párhuza- ma. A török eredetű kúthai fajansz kávéscsészék biztosan a hódoltság után jelennek meg magyar területen. GEREYLYES 2008, 68–69.

⁵⁹ PETRI 1996, 77–85.

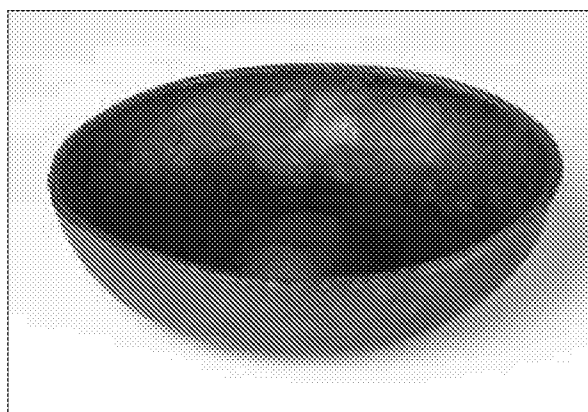
éveire összeállt. Az 1884-ben megrendezett Magyar Történeti Ötvösmű kiállításon már nagy számban szerepeltek a Magyar Nemzeti Múzeum csészéi, de olyan darabok is, amelyek akkor még magántulajdonban voltak, ám a későbbi évtizedekben a múzeumba kerültek.⁶⁰ Utoljára 1949-ben vásároltunk ilyen tárgyat. Magyarországi ásatásból egyetlen darabot sem ismerünk. Az MNM lelőhelyes darabjai a hajdani Torontál, valamint Krassó vármegyéből származnak,⁶¹ előfordulásuk északi határa az Alföldön Makó (az 1596-os évszámú záró éremmel elrejtett makói kincs),⁶² és, némi feltételezéssel élve, a Dunántúlon Dombóvár.⁶³ A szakirodalom a törökös balkáni ivócsészék közé sorolja a sima, díszítetlen csészéket is.⁶⁴ E típusból három található a gyűjteményben: egy a feltételezett dombóvári lelőhelyű együttesben, egy a romániai, közelebb-ről azonosíthatatlan Albeștiből, és egy ugyancsak sima ezüstcsésze, amelynek egyetlen díszítése köldökének sokszirmú virágot formázó, domborított közepe. Lelőhelye – a leltárkönyvi bejegyzés szerint a Vas megyei Kisbér – nem határozható meg egyértelműen, de a lényeg az, hogy nem illeszkedik a lelőhelyek feltételezett tömbjébe.⁶⁵

Az ezüstcsészék ónozott rézből készült változatainak előkerülési területe északabbra mutat a Makó–Dombóvár vonalnál, számuk azonban a feldolgozott leletanyagban olyan kevés, hogy ennyi adat alapján szinte alig vonható le következtetés. Mindössze négy, egyértelműen idesorolható darab ismert: a két, szinte teljesen azonos dunaföldvári és pécsi tálka mellett egy másik pécsi (10. ábra), valamint egy vele típusában megegyező 17. század végi budai lelet említhető. Ez utóbbi máig az egyetlen, hiteles ásatásból származó balkáni törökös ivócsésze.⁶⁶

Az ezüstről készült ivócsészék bolgár vonatkozásait bőséggel idézte Fehér Géza,⁶⁷ a tanulmánya megjelenése óta közzétett szakirodalmi adatok azonban azt mutatják, hogy a gyűjtemény közvetlen párhuzamai Szerbiából ismertek. A magyar gyűjteménybe került darabok készítési helyeként mindenképpen ezt a területet kell megjelölnünk.⁶⁸

TÖRÖKÖS BALKÁNI GYŰRŰK

A 19. század második felében és a 20. század elején viszonylag jelentős mennyiségben kerültek a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe a történeti Magyarország déli sávjából és Szerbiából származó, a hódoltság korából ismert, fent ismertetett török pecsétgyűrűkkel feltűnő formai hasonlóságot mutató, azokat formailag utánzó, valamint az arab

10. ábra. Pécsi lelőhelyű törökös balkáni ivócsésze, Magyar Nemzeti Múzeum. Fotó: Kardos Judit

Fig. 10. Balkan-Turkish drinking cup found at Pécs, Hungarian National Museum. Photograph by Judit Kardos

betűs írást imitáló, hamis feliratos, vagy vésett, geometrikus díszítésű bronzgyűrűk. Ilyen formai hasonlatosság például a gyűrű fejét keretelő ívsoros mintázat, a hatszögletű és a csepp alakú gyűrűfej, a gyűrű pántjához utólagosan forrasztott pecsételő lap, a gyűrű pántján, a fejfel szemközti oldalon, kívül, kör alakú megvastagítás. E gyűrűk egy részét a török darabok leegyszerűsített, balkáni területen készült utánzatának tekinthetjük. Az oszmán kézművességhez való kapcsolásukat éppen a fent tárgyalt feliratos darabokhoz való formai hasonlóság teszi lehetővé.

⁶⁰ Magyar történeti ötvösmű 1884, második terem, 147–149.

⁶¹ FEHÉR 1963a, 87–105.

⁶² Ltsz.: 1910.22.3. FEHÉR 1975, 34, 59. kép.

⁶³ Ltsz.: 1887.36.1–2. A két csészét egy törökös balkáni jellegű ruhadíszrel és vegyes korú érmekkel együtt Gräber Ferenc adta el a Nemzeti Múzeumnak. Az eladó feltételezhetően azonos Grabner Ferenc dombóvári lakatossal, aki 1886–1887 folyamán számos, a dombóvári vár területén összeszedett tárgyat hozott be, több részletben.

⁶⁴ RABY – ALLAN 1982, 27–29.

⁶⁵ Kisbér, Komárom megye. Fehér Géza szerint a lelőhely Hegyhátsíkbér.

⁶⁶ Dunaföldvár: GAÁL 1983, 177, 7. kép 4. A két pécsi tálka az MNM tulajdona, Horváth Antal gyűjtéséből. Ltsz.: 1912.108.91–92. A két közölt budai darab egyikét sorolnám csak ebbe a csoportba, a 97.99.9. leltári számú, domborított köldökű, pikkelymintás edénykét. A másik budai darab díszítése ugyan megegyezik a fentiekével, méreténél fogva azonban nem illik ide. BENCZE 2002, 462.

⁶⁷ FEHÉR 1963a, 96–100.

⁶⁸ A témára vonatkozóan, további irodalmi utalásokkal, lásd: *Masterpieces* 1981.

A gyűjtemény egyetlen, ásatásból származó darabja egy bronzgyűrű, csepp alakú pecsételő lapján vésett geometrikus díszítéssel, amely Bátmonostoron került elő.⁶⁹ E forma ezüstből készült, török feliratos, évszám nélküli változatát Mohács lelőhely megnevezéssel őrzi az MNM gyűjteménye.⁷⁰ A gyűrűtípus bronz vagy ezüst anyagú, felirat nélküli, vagy feliratot utánzó változatban, a gyűjteményben több lelőhelyről ismert: Kisjenő (Arad m., ma Chişineu-Criş, Románia), Pancsova (Temes m., ma Pančevo, Szerbia), Krceadin (Szerém m., ma Krčedin, Szerbia).⁷¹

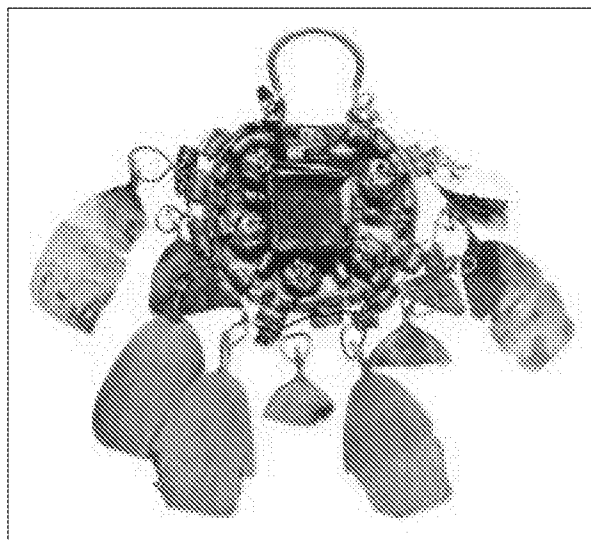
Ugyancsak a török gyűrűk leegyszerűsített, szelvényebb változatának kell tekintenünk a bácsalmási és katymári temetők ásatása során felbukkant ékszereket.⁷² Hasonló gyűrűk Vukovár (Szerém m., ma Vukovar, Horvátország) és Pancsova (Temes m.) lelőhellyel kerültek a Magyar Nemzeti Múzeumba.⁷³ Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt sem, hogy Szelinevics Bódog alsópéli (ma Dolný Pial, Szlovákia) lakos 1887-ben több, e temetők anyagában feltárt gyűrűkkel feltűnően egyező darabot adott el a múzeumnak.⁷⁴ Miután Alsópél Érsekújvár (Nové Zámky, Szlovákia) közelében található, az itteni gyűjtőtől származó tárgyak összefügghetnek az-
zal, hogy egyes észak-bácskai rác falvak lakosságát 1598-ban Esztergomba, majd az Érsekújvár melletti Naszvadra (ma Nesvady, Szlovákia) telepítették.⁷⁵

Szintén a török gyűrűk utánzatának kell tekintenünk a felirat nélküli karneolköves gyűrűk azon csoportját, melyek ezüstoffoglalata a török feliratos karneolköves darabokkal mutat hasonlóságot. Sárközy József gyűjtéséből, lelőhely megjelölése nélkül, több darab is ismert,⁷⁶ ezeknél azonban lényegesen fontosabb a pécs-bányatelepi kincsleletből származó

tárgy.⁷⁷ Az 1580-as évszámú záró éremmel keltezett, magyar, európai és török érmekeket, valamint európai, illetve magyar műhelyben készült ötvöstárgyakat tartalmazó együttesben felbukkanó balkáni törökös ékszer a tárgy típusnak magyar területen való megjelenését, és feltételezhetően a magyar lakosság körében való használatát jelzi.

A gyűjteményi adatok és az ásatási eredmények ismeretében a törökös balkáni gyűrűtípus megjelenése az Alföldön a Katymár–Bácsalmás–Bátmonostor vonalig, a Dunántúlon a Balaton déli partjáig mutatható ki.⁷⁸

A filigrántechnika hazai történetét kutatva a magyar ékszeranyagtól formailag és technikailag is eltérő délvidéki leletekre Hampel József hívta fel először a figyelmet az 1894-ben bekerült tomaseváci leletet (Tamáslaka, Torontál m., ma Tomaševac, Szerbia) közreadó tanulmányában.⁷⁹ Hampel utalásából és a lelettel kapcsolatos levelezésből sajnos csak annyi derül ki, hogy a tárgyak sírokból kerültek elő, ennél közelebbit azonban a temetőről nem sikerült megtudnunk. Hasonlóképpen nem maradt fenn dokumentáció az alig néhány évvel később, 1901-ben feltárt, de csak 1961-ben publikált, a Magyar Nemzeti Múzeumba bekerült leletek legközelebbi párhuzamait kínáló dubováci (Dunadombó, ma Dubovac, Szerbia) temető kutatásából sem.⁸⁰ A leletanyagból két tárgy típust választottam ki, amelyek kellően reprezentálják az ásatási és a gyűjteményi anyag összefüggéseit.

11. ábra. Korong alakú fülönfüggő Makóról, Magyar Nemzeti Múzeum. Foto: Kardos Judit
Fig. 11. Disk-shaped pendant earring from Makó, Hungarian National Museum.
Photograph by Judit Kardos

⁶⁹ Ltsz.: 1883.38.4. Henszlmann Imre ásatásából.

⁷⁰ Ltsz.: 119/1877.II.c.256.p.1.

⁷¹ Ltsz.: 1883.110; 1880.16.11; 1908.2.9.

⁷² WICKER 2008, XI. tábla, 5–10.

⁷³ Ltsz.: 1909.145.21–22; 116/1888.8.

⁷⁴ Ltsz.: 1887.8.174.a–i, s.

⁷⁵ A kitelepítés tényéről Takáts Sándor közölt kisebb tanulmányt, amelynek bizonyos következtetéseit később Szakály Ferenc megkérdőjelezte. TAKÁTS 1903, 531–536; SZAKÁLY 1981, 147–148. A vitát legutóbb Wicker Erika foglalta össze. WICKER 2008, 33–34.

⁷⁶ GEREYES 1994, 14. kép a–b.

⁷⁷ GEREYES 2005, 588, 4. kép 1.

⁷⁸ A Fonyód-Bézsény lelőhelyen feltárt török kori temetőben két, török stílusú jegyeket mutató, felirat nélküli gyűrű került elő. GALLINA 2004, 38, 40, 6. kép.

⁷⁹ KÖVÉR 1897, 246–248.

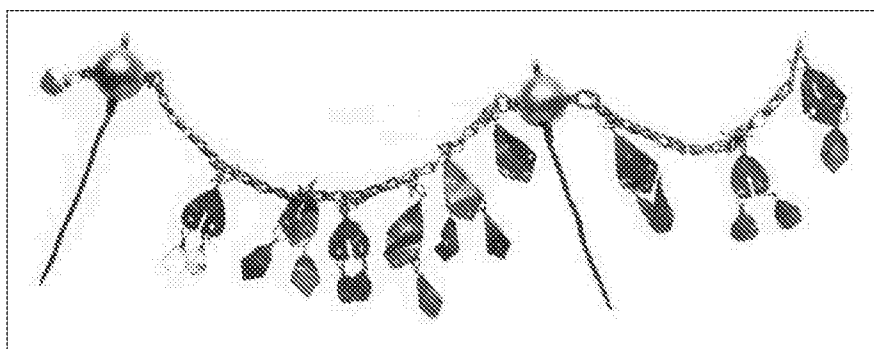
⁸⁰ BIRTAŠEVIĆ 1961.

12. ábra. Lemezes-csüngős
fejdísz Tolna megyéből,
Magyar Nemzeti Múzeum.

Fotó: Kardos Judit

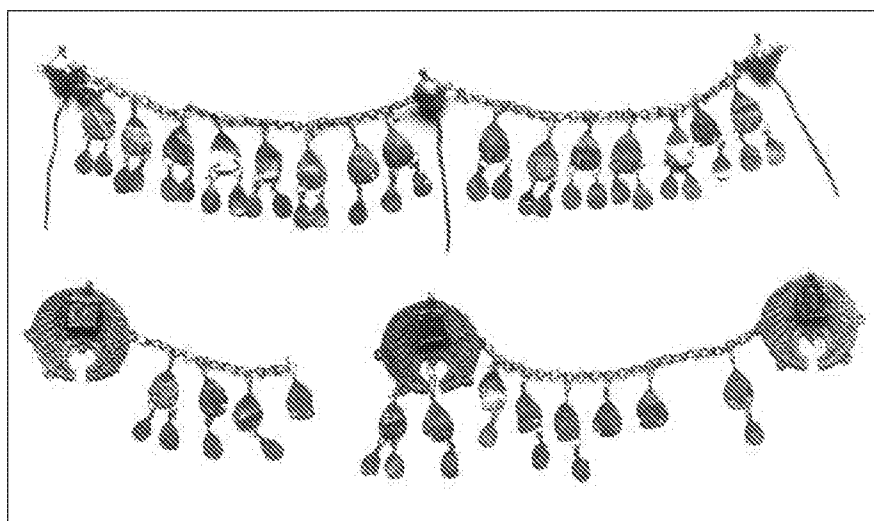
Fig. 12. Head decoration
with pendants
from Tolna county,
Hungarian National
Museum. Photograph
by Judit Kardos

13. ábra. Lemezes-csüngős
fejdísz Battonyáról,
Magyar Nemzeti Múzeum.

Fotó: Kardos Judit

Fig. 13. Head decoration
with disks and pendants
from Battonya,
Hungarian National
Museum. Photograph
by Judit Kardos

KORONG ALAKÚ FÜLÖNFÜGGŐK

A szakirodalomban egységesen fülönfüggőnek nevezett, azonban nyilvánvalóan szalagon vagy zsinóron a halánték mellett felfüggesztett, kettős falú ékszer belsejében eredetileg minden bizonnyal illatozó anyaggal átitatott szövetdarabot tarthattak, ez indokolta sajátos kiképzését. A megtalálása idején mindössze egy hazai párhuzammal bíró⁸¹ tomaseváci függőtípus az elmúlt több mint 100 év során további példányokkal gyarapodott. Még a Hampel-cikk megjelenésének évében, 1897-ben vásárolt a Magyar Nemzeti Múzeum egy ugyancsak Torontál megyéből származó együttest, az ún. glogoni (Galagonyás, ma Glogonj, Szerbia) leletet, amely egy filigrándíszes kontyúval és egy préselt övtörredékkel együtt szintén tartalmazta ezt a fülönfüggőtípust.⁸²

A 20. század első felében két újabb példánnyal gyarapodtunk, mindkettő földből előkerült lelet az Alföld déli sávjából, Mezőhegyesről és Makóról (11. ábra).⁸³ Ugyanebbe az ékszertípusba sorolható a katymári temetőnek sajnos csak szórványként bekerült, lunula alakú fülbevalópárja is.⁸⁴

LEMEZES-CSÜNGŐS FEJDÍSZEK

Jelenleg a régészeti leletanyagból három ilyen ékszert ismerünk. E darabok jellegzetessége a csepp alakú csüngőkkel díszített, vékony ezüstláncocskák. A lánc egyes szakaszait gömbös fejű hajtók és filigrándíszes, korong alakú lemezek kötik össze. Az első darab 1864-ben került a gyűjteménybe, a leltárkönyv bejegyzése szerint Tolna megyében, szántáskor bukkant elő (12. ábra).⁸⁵ Az alig valamiben különböző másik ismert darab Battonyáról származik (13. ábra). A kincslethez az éremtári napló szerint 165 darab érem tartozott, 1684-es

⁸¹ Dunaföldvár. Ltsz.: 1860.121.

⁸² Ltsz.: 1897.1.1–3.

⁸³ Ltsz.: 1915.43 (Mezőhegyes); 1932.86 (Makó).

⁸⁴ WICKER 2008, 109, VI. tábla 1–2.

⁸⁵ Ltsz.: 1864.111. A tárgyat újraeltárolták, csak később sikerült beazonosítani. Első közlésekor az új számon szerepelt: Ö/1. 1994.5. GERELYES 1994, 45. 23/b. kép. A lelet feltehetően a Tolna megyei Kajdacson került elő, az ajándékozó Sztankovánszky család birtokán. Az adatért Vizi Mártának tartozom köszönettel.

záró éremmel.⁸⁶ A harmadik, kicsit különböző példány, egy lemezes-csüngős filigrános hajtű, hiteles ásatáson, Pesten, a Bástya utcában került elő, a 17. század első felére keltezett rétegben.⁸⁷

ÖSSZEGZÉS

A fenti tárgycsoportok – törökös balkáni ivócsészék, gyűrűk, lemezes-csüngős filigrános ezüst ékszerek – előfordulásának térképre vetítésével a Dél-Alföldön határozottan kirajzolódik egy Battonya–Mezőhegyes–Makó–Bácsalmás–Bátmonostor vonal. Ez a vonal a Dunántúlon a pillanatnyi adatok alapján lényegesen bizonytalanabb, hiszen felbukkannak tárgyak Mohács, Pécs, Dunaföldvár, Dombóvár lelőhellyel, a fonyód-bézsényi temető gyűrűlelete azonban azt mutatja, hogy e tárgyak, pontosabban az ezeket használó népesség megjelenése a Balaton déli partjáig követhető.

Jelen ismereteink alapján megkövethető az a feltevés, miszerint a törökös balkáni fémanyag

elterjedése átfedést mutat a régészeti anyagban már korábban kimutatott, ugyancsak balkáni eredetűnek tartott, kézi korongon készült, durva házi kerámia elterjedésével.⁸⁸ Ez a kerámiatípus a Dél-Dunántúlon délről északra csökkenő arányban jelentkezik a feltárt lelőhelyek anyagában. Ozoráig egyértelműen, szignifikánsan jelen van, ami gyakorlatilag ez esetben is a Balaton déli partját jelenti. Ettől északra szórványosabbá válik, de Budán is kimutatható, elsősorban a 17. századi anyagban. Ez megfelel annak a megfigyelésnek, hogy a balkáni törökös fémanyag – az ivócsészék rézből készült változata és a lemezes-csüngős ékszer – a 17. századra Budán és Pesten is megjelenik. A Dél-Alföldre vonatkozóan a korábbi irodalomban nincs adatunk, érdemes azonban megemlítenünk a legutóbb közzétett bajai együttest, amelyben szintén magas a kézi korongon készült kerámia aránya.⁸⁹ Ettől északabbra az Alföldön, a régészeti leletanyagban ez a kerámiatípus nem jelentkezik.

ÖSSZEFOGLALÁS

A Magyar Nemzeti Múzeum törzsanyagának az újabb ásatások anyagával való összevetése lehetővé tette mindkét anyagcsoport szélesebb kontextusba való helyezését. A kétféle eredetű tárgycsoport összehasonlítása alapján történhetett meg a későbbi tárgyak kiszűrése, így a korábban egyezményesen hódoltság korinak elfogadott leletanyagban sikerült kimutatni egy későbbi réteget. Az elemzést nyilvánvalóan megkönnyítette az oszmán-török

művészettörténeti kutatásoknak a 20. század 80-as éveitől tapasztalható megerősödése.

Hasonlóképpen egymást erősítő, illetve kiegészítő adatokat szolgáltatott a gyűjteményi tárgyak és az ásatási anyag térképre vetítése is, melynek segítségével megrajzolható volt a szerbiai és boszniai eredetű hódoltság kori fémtárgyak magyarországi elterjedésének fő területe.

⁸⁶ Ltsz.: 1943.31.1–2. GERELYES 1994, 44–45, 22a–b. kép, 23a. kép.

⁸⁷ ZÁDOR 2004, 229.

⁸⁸ Az e kerámiatípusra vonatkozó összegzést, a szakirodalmi hivatkozásokkal, lásd Kovács Gyöngyi jelen kötetben közölt tanulmányában.

⁸⁹ Kovács 2006.

IRODALOM

- Anatolian Civilisations* 1983 *The Anatolian Civilisations III. Seljuk/Ottoman*. Istanbul 1983.
- AND 1982 AND, Metin: *Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları*. Ankara 1982.
- BAĞCI – TANINDI 2005 BAĞCI, Serpil – TANINDI, Zeren: The Art of the Ottoman Court. In: *Turks. A Journey of a Thousand Years, 600–1600*. Ed.: Roxburgh, David J. London 2005, 262–271.
- BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1944 BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL Magda: Iparművesség. In: FEKETE 1944, 354–381.
- BENCZE 2002 BENCZE Zoltán: Török rézedények a Hadtörténeti Múzeum udvarán (Türkische Kupfergeschirre auf dem Hof des Museums für Kriegsgeschichte). *BudRég* 35:2 (2002) 461–468.
- BIRTAŠEVIĆ 1961 BIRTAŠEVIĆ, Marija: Zbirka Srednjevekovnog i kasnog narodnog nakita iz Dubovca (Eine mittelalterliche und späte volkliche Schmucksammlung aus Dubovac/Volksmuseum in Vršac/). *RVM* 10 (1961) 25–48.
- ÇETIN 1956 ÇETIN, Perihan: Etnoğrafya Müzesindeki Bakır Eserler Üzerinde Araştırma. *Türk Etnoğrafya Dergisi* 1 (1956) 95–101, Levha XLV–LXIV.
- DESMET-GRÉGOIRE 1989 DESMET-GRÉGOIRE, Hélène: *Les objets du café dans les sociétés du Proche-Orient et de la Méditerranée*. Paris 1989.
- FEHÉR 1959a FEHÉR, Géza: Les cachets et anneaux sigillaires à inscription turque du Musée National Hongrois. *FolArch* 11 (1959) 187–196, XXIV–XXVI. tábla.
- FEHÉR 1959b FEHÉR Géza: A pécsi Janus Pannonius Múzeum hódoltságkori török emlékei (Denkmäler aus der Zeit der türkischen Unterwerfung im Janus Pannonius Museum in Pécs). *JPMÉ* 1959, 103–149, XVII–XXXVIII. tábla.
- FEHÉR 1962 FEHÉR, Géza: Vases de cuivre turcs dans le Musée National Hongrois. *FolArch* 14 (1962) 153–167, XXII–XXVII. tábla.
- FEHÉR 1963a FEHÉR Géza: A Magyar Nemzeti Múzeum lelőhellyel jelölt hódoltságkori ezüstcsészéi (Les bols d'argent de l'époque turque, à lieu de découverte connue, conservés au Musée National de Hongrie). *FolArch* 15 (1963) 87–105, X–XIX. tábla.
- FEHÉR 1963b FEHÉR Géza: Az egri várból származó török pecsétgyűrű (Une chevalière turque, retrouvée dans la forteresse d'Eger). *EMÉ* 1 (1963) 231–233.
- FEHÉR 1963c FEHÉR, Géza: Problemi na zanajatičijstvoto prez turskoto vladičestvo v ungarskata arheologija. *ArhSof* 5:4 (1963) 1–9.
- FEHÉR 1968 FEHÉR Géza: Esztergomi török vörösrézedények (Les ustensiles de cuivre turcs d'Esztergom). *KMK* 1 (1968) 273–310.
- FEHÉR 1975 FEHÉR Géza: *Török kori iparművészeti alkotások*. Budapest 1975.
- FEHÉR 1993 FEHÉR Géza: Oszmán-török mérlegsúlyok (Ottoman-Turkish Okka Weights). *CommArchHung* 1993, 231–249.
- FEHÉR 1996–2002 FEHÉR Géza: Balkáni és oszmán ötvösség 2. A Magyar Nemzeti Múzeum írókészlete (The Balkan and Ottoman Art of Jewellery. Part 2. The Ink-pot and Pen-box Set in the Hungarian National Museum). *Keletkutatás* 1996. ősz – 2002. tavasz, 103–127.
- FEKETE 1944 FEKETE Lajos: *Budapest a törökkorban*. Budapest 1944.
- GAÁL 1983 GAÁL Attila: A szekszárdi múzeum hódoltságkori rézedényei (Copper Vessels of the Szekszárd Museum from the Turkish Occupation Period). *CommArchHung* 1983, 163–184.
- GAÁL 1991 GAÁL Attila: A szekszárdi múzeum hódoltság kori rézedényei 2. (Copper Vessels of the Szekszárd Museum from the Turkish Occupation Period 2). *CommArchHung* 1991, 191–207.

- GALLINA 2004
GALLINA Zsolt: Fonyód-Bézsény-pusztá (M7 S-33 lelőhely). In: Honti Szilvia – Belényesi Károly – Fábián Szilvia – Gallina Zsolt – Hajdú Ádám Dávid – Hansel Balázs – Horváth Tünde – Kiss Viktória – Koós István – Marton Tibor – Németh Péter Gergely – Oross Krisztián – Oszás Anett – Polgár Péter – P. Szeőke Judit – Serlegi Gábor – Siklósi Zsuzsanna – Sófalvi András – Virágos Gábor: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárásai (2002–2003). Előzetes jelentés 3. (The Preceding [Precursory] Archaeological Excavations /2002–2003/ of the M7 Highway in Somogy County. Preliminary Report 3). SMK 16 (2004) 34–40.
- GERELYES 1989
GERELYES Ibolya: 17. századi török Korántartó (Silver Box for a Koran). *FolArch* 40 (1989) 195–207.
- GERELYES 1994
GERELYES Ibolya: *Török ékszerek* (Turkish Jewellery). Évezredek, évszázadok kincsei 7. Budapest 1994.
- GERELYES 1997
GERELYES Ibolya: *Oszmán-török rézművesség, XVI–XIX. század* (Ottoman-Turkish Coppersmith's Art, 16th to 19th Centuries). Budapest 1997.
- GERELYES 2002
GERELYES Ibolya: Kincsleletek. In: *A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei*. Szerk.: Pintér János. Budapest 2002, 195–198.
- GERELYES 2005
GERELYES Ibolya: A Pécs-bányatelepi XVI. századi kincslelet (16th-century Treasure Find from Pécs-Bányatelep). *CommArchHung* 2005, 587–594.
- GERELYES 2006
GERELYES, Ibolya: Ottoman Rings in the Collections of the Hungarian National Museum. In: *Sifting Sands, Reading Signs. Studies in Honour of Professor Géza Fehérvári*. Eds.: Baker, Patricia L. – Brend, Barbara. London 2006, 199–207.
- GERELYES 2008
GERELYES, Ibolya: Types of Oriental Pottery in Archaeological Finds from the 16th and 17th Centuries in Hungary. *ActaOrHung* 61:1–2 (2008) 65–76.
- HATHÁZI – KOVÁCS 1996
HATHÁZI Gábor – KOVÁCS Gyöngyi: *A váli gótikus templomtorony. Adatok Vál 14–17. századi történetéhez* (The Gothic Church Tower in Vál. Data on the 14th–17th-century History of Vál). A Szent István Király Múzeum Közleményei B. sorozat 45. szám. Székesfehérvár 1996.
- HATHÁZI – KOVÁCS 1997
HATHÁZI, Gábor – KOVÁCS, Gyöngyi: A Post-medieval Assemblage from Vál. *ActaArchHung* 49 (1997) 195–225.
- HORVÁTH 1936
HORVÁTH Henrik: Hódoltság és felszabadítás a művészettörténelemben. *TBM* 5 (1936) 198–219.
- KAKUK 1996
KAKUK Zsuzsa: *A török kor emléke a magyar szókincsben*. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 23. Budapest 1996.
- KARAMEHMEDOVIĆ 1980
KARAMEHMEDOVIĆ, Muhamed A.: *Umjetnička obrada metala*. Sarajevo 1980.
- KINCSEK 2005
KINCSEK *a város alatt*. Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989–2004 – *Treasures under the city. Survey of the archaeological heritage of Budapest, 1989–2004*. Szerk.: Zsidi Paula. Budapest 2005.
- KISBÁN 1988
KISBÁN Eszter: A kávé bevezetése Magyarországon (Die Einführung des Kafees in Ungarn). *Ethnographia* 99:2 (1988) 149–177.
- KOVÁCS 1984
KOVÁCS Gyöngyi: Török rézedények Szolnok megyéből (Vases de cuivre Turcs provenant du Comitatus de Szolnok). *ArchÉrt* 111 (1984) 78–91.
- KOVÁCS 2006
KOVÁCS Gyöngyi: Hódoltság kori leletegyüttes Baja belvárosából (An Ottoman Period Assemblage from Baja). *CommArchHung* 2006, 275–295.
- KOVÁCS – RÓZSÁS 1998
KOVÁCS Gyöngyi – RÓZSÁS Márton: Törökök a Délnyugat-Dunántúlon. A barcsi török palánkvár (Die Türken im Südwestlichen Transdanubien. Die türkische Plankenfestung von Barcs). In: *Népek a Mura mentén / Völker an der Mur / Ljudi uz Muru / Ljudje ob Muri* 2. Szerk.: H. Simon Katalin. Zalaegerszeg 1998, 79–100.
- KOZÁK 1969
KOZÁK Károly: Az egri vár feltárása, 1957–68. VI. (La mise à jour du château fort d'Eger). *EMÉ* 7 (1969) 179–208.
- KÖLTŐ 2002
KÖLTŐ László: Török kori réztárgyak röntgenemissziós analízise. In: *A hódoltság régészeti kutatása*. Szerk.: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Opuscula Hung 3. Budapest 2002, 255–256.
- KÖVÉR 1897
KÖVÉR Béla [= Hampel József]: Újabb adatok az ötvösség történetéhez hazánkban. *ArchÉrt* 17 (1897) 227–253.

- KÜRKMAN 1996 KÜRKMAN, Garo: *Ottoman Silvermarks*. Istanbul 1996.
 Magyar történelmi ötvösmű 1884 *A magyar történelmi ötvösmű-kiállítás lajstroma*. Budapest 1884.
 Masterpieces 1981 *Masterpieces of Serbian Goldsmiths' Work, 13th–18th Century*. Exhibition Catalogue – Victoria and Albert Museum. London 1981.
 PETRI 1996 PETRI Edit: A görögök közvetítő kereskedelme a 17–19. századi Magyarországon. *Századok* 130 (1996) 69–104.
 RABY – ALLAN 1982 RABY, Julian – ALLAN, James: Metalwork. In: *Tulips, Arabesques and Turbans. Decorative Arts from the Ottoman Empire*. Ed.: Petsopoulos, Yanni. London 1982, 17–71.
 ROGERS 1995 ROGERS, Michael J.: *Empire of the Sultans. Ottoman Art from the Collection of Nasser D. Khalili*. Geneva 1995.
 SZAKÁLY 1981 SZAKÁLY Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest 1981.
 TAKÁTS 1903 TAKÁTS Sándor: Telepítések Esztergom vidékére a XVI-ik század végén. *Századok* 37 (1903) 531–536.
 Történelmi kiállítás 1886 *A történelmi kiállítás katalógusa*. Szerk.: Majláth Béla. Budapest 1886.
 WICKER 2008 WICKER Erika: *Rácok és vlahok a hódoltság kori Észak-Bácskában* (Rác and Vlach People in the Northern Bácska Region During Turkish Rule). Kecskemét 2008.
 ZÁDOR 2004 ZÁDOR Judit: Régészeti adatok a török kori Pestről (Archaeological Data from the City of Pest in the Turkish Period). *BudRég* 38 (2004) 217–229.

THE SIGNIFICANCE OF THE BALKANIC-TURKISH METAL ARTEFACTS
 IN THE HUNGARIAN NATIONAL MUSEUM
 IN THE MIRROR OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES
 LESSONS FROM THE EVOLUTION OF A COLLECTION

Ibolya Gereelyes

Quickening noticeably in the last two decades, archaeological research into the Turkish period in Hungary has – utilising the recent findings of historical research into the period – prompted the taking up of new themes and new problems. The study, concentrating on metalwork from the Turkish era – primarily on the core collection at the Hungarian National Museum –, emphasises just two of these problems, namely the dating of artefacts and the places where pieces were found. The researches of the last two decades have made it clear that this collection is of serious concern to archaeology, and can provide significant data for current archaeological researches also. This is despite the fact that the collection, built up over 200 years, is for the most part not the product of deliberate collecting and does not consist of archaeological finds from properly documented excavations. Instead, it has been put together from objects discovered accidentally during earthmoving work and building operations or found by enthusiastic private collectors in their own surroundings. These were not private collectors with great personal wealth, those with access to large funds, or those making purchases at auctions. Nevertheless, in researching the provenance of the artefacts, it is always worth looking at the addresses of sellers and donors, since, as the analysis, too, shows, in many cases this can yield valuable information.

In its own way, the collection thus formed well reflects the everyday artefact use characteristic of a given area at that time, simultaneously yielding a realistic cross-section of the material culture characteristic of the Turkish era in Hungary and of the decades which followed it. Rich information for the dating of given types of artefact and for their geographical distribution is conveyed by the so-called treasure troves, still only partly processed, especially ensembles that can be dated by means of coins. In the period investigated, an analysis of the composition of these finds may be worthwhile: the following in time and in space of the appearance of artefacts of Turkish–Balkan origin. The large number of pieces from particular places of occurrence acquires a special significance in view of the fact that from its foundation

until the early twentieth century the Hungarian National Museum collected artefacts from the territory of historical Hungary. As a result of this, primarily because of finds from the southern region of historical Hungary (i.e. today's northern Serbia), we possess comparative material which greatly helps researches into the Turkish era that are currently in progress. With the help of this material, the age and origin of certain artefact types can be established with greater certainty. One recently flourishing branch of the archaeological research into the period wishes to determine the material legacy of the Balkan peoples who settled in this area and the material from the cemeteries connected with them. It seems that the artefacts which entered the collection of the Hungarian National Museum in the last 150 to 200 years will certainly assist this research work.

Dating. One ongoing problem is the most accurate possible establishment of the era of artefacts that come to light. In the early phase of the research already, in the late nineteenth century, as pieces that were visibly different from those made in West European or Hungarian workshops, artefacts that were of Turkish or Balkan origin were easily told apart and linked to the time of the Turkish occupation, often correctly and with good reason but sometimes only for want of a better alternative.

By as early as the second half of the 1990s, a significant number of artefacts had been published, on the basis of which it was possible to begin the systematic collating of the material available across the country. In this way, finds which earlier were considered to be simply from the Turkish period already presented a much more differentiated picture. On the basis of finds originating from properly documented excavations and broad comparative analysis, of effective investigation of the circumstances of acquisition, and of the study of parallels in the specialist literature that have become known recently, the dating of some artefacts that earlier on had seemed unequivocal became doubtful. Accordingly, it seems certain that there exists a group of metal artefacts, and within it a group of copper vessels especially, which arrived on Hungarian territory after the Turkish period in the country's history. The later dating of this group of artefacts, beyond the formal, stylistic and technical differences that can be pointed out in comparison with the archaeological material, is corroborated by the fact that parallels in the specialist literature link these pieces to Anatolian and Balkanic ethnographical material. The study proves the later dating of two types of copper vessel earlier considered in the specialist literature to be sixteenth–seventeenth century (Figs. 1–2, 5), and calls attention to certain artefact types that 'lived on' – rings, writing sets (Figs. 7–8), weights for scales, amulet cases (Fig. 9) – which occur in archaeological material and in museum collections alike.

According to the author's supposition, some of these artefacts may have reached Hungary by way of commercial links, through the mediation of so-called Greek traders, in the period following the Peace of Passowitz in 1718.

Lessons that can be learned from the places of occurrence. The geographical spread, and concentration at particular sites, of some artefact types could be shown by putting onto a map data (of archaeological value also) relating to such sites and to the persons and places of residence of collectors. A comparison of collection artefacts and excavation materials yielded in this regard, too, data that reinforced and supplemented each other, with the result that the principal area of the distribution of metal artefacts of Serbian–Bosnian origin, or more precisely finds linkable to populations of Balkan origin, can be depicted.

With the showing on a map of the places of occurrence/excavation sites of the artefact groups investigated that unequivocally indicate Serbian–Bosnian connections – Turkish–Balkan drinking cups (Fig. 10), rings, silver jewellery with filigreed disk pendants (Figs. 11–13) –, a line clearly emerges across the southern part of the Great Hungarian Plain (Battonya–Mezőhegyes–Makó–Bácsalmás–Bátmonostor) north of which these artefact groups did not occur. On the basis of the data currently available, this line is much less certain in Transdanubia, since artefacts have come to light at Mohács, Pécs, Dunaföldvár, and Dombóvár, although a Turkish ring from the Fonyód-Bézsény cemetery indicates that these artefacts – i.e. the appearance of a population using them – can be traced up to the southern shore of Lake Balaton. Exceptions to the rule are the seventeenth-century pieces that have occurred sporadically in Buda.

On the basis of our present knowledge, we may risk the hypothesis that the distribution of the Turkish–Balkan metalwork in question (i.e. drinking cups, rings, silver jewellery with pendants) shows overlap, i.e. that it largely corresponds with the distribution of the rough, homemade ceramics made on a hand-driven wheel that have already been pointed out in the archaeological material and that are likewise considered to be of Balkan origin.

A KORA ÚJKORI KERÁMIA TIPOLÓGIÁJA – A NÉPRAJZI EDÉNYTERMINOLÓGIA ALKALMAZÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI A DÉL-ALFÖLDÖN

F. Lajkó Orsolya

Az alábbi feldolgozás egy nagyobb összefoglaló munka részét képezi, melynek célja a dél-alföldi régió kora újkori fazekasságának teljes körű néprajzi és régészeti kutatása. A vizsgálat több lelőhely anyagát érinti,¹ melyeket összekapcsol földrajzi helyzetük és időrendjük. Elsősorban olyan 17–18. századi kerámiaanyagokat kerestem, amelyek a régészet és a néprajz határán álló korszak termékeit képviselik, azaz megtalálhatóak bennük a hódoltság korához köthető edénytípusok és a már néprajziként ismert fazekastermékek egyaránt. Ugyanakkor törekedtem pontosan dokumentált, viszonylag jól keltezhető, zárt objektumokból előkerült ásatási anyagokat választani, bár a lehetőségeim e téren voltak leginkább korlátozottak, mivel a korabeli leletanyagok többsége rétegtanilag nem elemezhető.

A kora újkori edényművesség kutatása – a leletek időrendi helyzetéből adódóan – módszertanilag összetett vizsgálatot követel, ugyanakkor lehetőséget is teremt több forráscsoport együttes alkalmazására. Az elemzések kapcsán többek között vizsgáltam a korabeli edényművesség és a népi kerámia közötti kapcsolatrendszert, különös tekintettel a történeti és néprajzi ismereteknek a régészeti kutatásba történő bevonására. Ezúttal, a kora újkori edénykultúra terminológiai és tipológiai kérdésköréhez kapcsolódóan röviden ismertettem azokat a problémákat és általános tapasztalatokat, amelyekhez a feldolgozás során jutottam. Jelen vizsgálat elsődlegesen a tipológiai összefüggések feltárását célozza, az egyes edénycsoportok jellemzőinek bemutatása csak annyiban részletező, amennyiben azt a kutatási téma vizsgálati szempontjai megkövetelik.

A KUTATÁS IRÁNYA – MÓDSZEREK, PROBLÉMÁK

Ma már senki nem vitatja a kora újkori edényművességnek a népi kerámia korai történetében betöltött jelentőségét, továbbá azt a tényt, hogy a néprajzi edényformák és díszítőtechnikák közvetlen történeti előzményét e korszak régészeti emlékei képviselik.

Fontossága ellenére a 17–18. század a magyar népi kerámia legkevésbé tisztázott időszaka. Mára nem sikerült megnyugtató módon rekonstruálni a magyar ólomázas kerámia fejlődését, pontosítani a 19. századi regionális stíluscsoportok és díszítő-hagyományok kialakulási folyamatát. Az utóbbi néhány év kutatási eredményei alapján elmondható ugyan, hogy a korszak fazekasságát néprajzi és régészeti szemszögből is egyre többen vizsgálják, de még mindig kevés a 17–19. századi edényművességet egységben elemző, a kora újkori edénykultúra és a népi kerámiaművesség közötti összefüggések feltárásával foglalkozó tanulmány.²

A néprajztudomány – bevallottan is – csak érintőlegesen foglalkozik a népi kerámia korai időszaka-

kának kérdéskörével; elsődlegesen a már kimerített stílusjegyekkel rendelkező 19. századi kerámia többnyire évszámmal keltezett, reprezentációs célú edényeit kutatja.³ Tegyük hozzá, ebben vizsgálati lehetőségei is nagyban behatárolják. A néprajzi gyűjteményekben őrzött kerámia jellegénél fogva alkalmatlan bizonyos kérdések megválaszolására. A múzeumi raktárak tele vannak a mindennapi használatról kevéssé informáló, egyedi készítésű díszkerámiával, melyek között egyébként alig akad

¹ Hódmezővásárhely-Ótemplom, Hódmezővásárhely-Bocskai utca, Ófőleák-Kastélypark, Szeged-Vár, Szeged-Nemzeti Színház. Ezúton is köszönöm B. Nagy Katalinnak, Béres Máriának, Horváth Ferencnek és Kürti Bélának, hogy az általuk feltárt kora újkori leletegyüttesek feldolgozására lehetőséget biztosítottak számomra.

² VIDA 1993; VIDA 1995–1996; VIDA 1999; P. SZALAY 1993; FÜVESSY 1993; FÜVESSY 1994; FÜVESSY 1998; NAGY 1991; NAGY 1994.

³ KRESZ 1991; CSUPOR – CSUPORNÉ ANGYAL 1998, 126–143; DOMANOVSKY 1981, 178–215.

18. századi, vagy annál korábbi fazekastermék.⁴ Ráadásul a kerámia, viszonylagos olcsósága miatt, a számadáskönyvekben, végrendeletekben, hozományjegyzékekben és hagyatéki leltárakban is ritkán szerepel. Így kétségtelen, hogy a népi kerámia történeti előzményeinek feltárásában – elsősorban módszertani okok miatt – a régészet tud eredményesen közreműködni. Ez az a tudományág, amely leginkább képes kihasználni a kerámiának azt az előnyös tulajdonságát, hogy az töredékességében is igen jól kutatható, másrésztől módszerei is alkalmasak a forrásanyag folyamatos bővítésére.

A 17–18. századi kerámia régészeti szempontú kutatása azonban számos módszertani problémát vet fel. Nehezíti a korszak edényművességének feldolgozását, hogy a kerámialeletek jelentős része szórványként kerül felszínre. Egyelőre kidolgozatlan a korszak tipokronológiája, kevés az ép vagy kiegészíthető edény, és sokszor jelent nehézséget a leletanyagban keveredő, különböző korú fazekastermék szétválasztása. Bár régiós szinten történtek előrelépések,⁵ még mindig adós a kutatás az egységes terminológiai rendszer és a korabeli edényanyag általános érvényű tipokronológiájának a felállításával, és egy egységes szakszókincs kidolgozásával. Jelenleg nem is a kerámiatárgyak megnevezése okozza a legnagyobb problémát, sokkal inkább az, hogy e kifejezések mögött nem állnak pontos fogalmi meghatározások, a jelentéstartalom sokszor nem tisztázott, a nevek használata szubjektív, gyakran esetleges.

Az egységes terminológia kidolgozására két mód kínálkozik. Az egyik, amikor a saját anyagunk formai és méretbeli arányai alapján állítunk fel egy – erre a leletanyagra érvényes – tipológiát, majd az így elkülönített csoportokat számok, betűk vagy mesterséges kifejezések kombinációjával jelöljük. A másik lehetőség, hogy egy már meglévő rendszer tipológiai csoportjait használva, az ottani kritériumoknak megfelelően próbáljuk a saját leleteink típusvariációit elkülöníteni, majd az elnevezéseket e szerint a külső rendszer szerint adatoljuk. Ez utóbbi módszerre példa a népi kerámia nevezéktanának régészeti alkalmazása.

A néprajz- és a régészettudomány kerámia-kutatási módszertanában fennálló különbségek

igen jelentősek. Alapvető eltérést jelent, hogy míg a néprajz egész és ismert funkciójú edényekkel dolgozik, így terminológiája is ennek megfelelő, addig az ásatási anyagok többsége edénytöredékekből áll. Nyilvánvalóan nehéz feladat egy döntően töredékes, az egyedi stílust nélkülöző használati edénykultúrát összevetni a főként reprezentációs célú, egyedi készítésű kerámiatermékben bővelkedő néprajzi anyaggal. Ráadásul a népi edénycsoporthatározása előre megadott méretek és arányok figyelembevételével történik, míg a besorolás a típus-név-funkció hármas szempontrendszerén alapul. Ezzel szemben a régészeti leletegyüttesekben legtöbbször bizonytalan a funkció meghatározása, és az erősen töredékes leletanyagok esetében az edényméretek és arányok kikövetkeztetése sem mindig lehetséges. Így meglehetősen nehéz a népi kerámiát jellemző differenciáltság megragadása. Különösen az eltérő funkció okán meglévő alaptípusokon belüli variánsok (pl. szilke – csupor – bögre – kislefű, köcsög – bokály – kanta – korsó – kancsó) régészeti megfeleltetése okoz problémát. A népi kerámia tipológiájának régészeti alkalmazása csak bizonyos kritériumok érvényesülése mellett lehetséges, és még akkor is számolnunk kell az időrendi helyzetből adódó esetleges díszítésbeli és formabeli különbségekkel.

Az eltérő adottságú kerámiatípusokhoz változó jellegű, összetett szempontok szerinti, a régészeti anyag sajátosságaira épülő terminológia kidolgozása szükséges. E rendszerben az edények tipizálása történhet ugyan a népi fazekasság köréből kölcsönzött meghatározások és elnevezések alkalmazásával, azonban a régészeti leletanyag jóval kevesebb lehetőséget nyújt a differenciálásra, és a funkció-meghatározás is csak másodlagos lehet. Megoldás a tipológiai alapon elkülönített edénycsoporthatározása, ahol a fő típusok a díszítőtechnikai, méret- és aránybeli eltérések alapján tovább differenciálhatók. Segítségünkre lehetnek továbbá a kerámia használati voltát igazoló egyéb külső jegyek is, úgymint korom- és kopásnyomok, utólagos átfűrészek stb. Metodikailag alapvető, hogy a kerámiaanyag feldolgozása egységes szempontrendszer alapján történjék, és a kerámia lehetőség szerint ne töredékek, hanem edénytípusok szerint kerüljön feldolgozásra. Erre megoldást kínál az edények méretarányos rajzos kiszerkesztése, a metszetek elkészítése, a kronológiai párhuzamok szerinti edényformák meghatározása, valamint a tipológiai sorok felállítása. Ezt követően kerülhet sor a néprajzi terminusok és a saját anyagunkban meghatározott formacsoportok jellemzőinek összevetésére, esetenként a népi elnevezések átvételére.

⁴ A hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeum néprajzi gyűjteményébe került legkorábbi kerámia 1801-ből származik, míg Szegeden a Móra Ferenc Múzeumban mindössze egy 18. századi, datált (1777) cserépedény található. KRESZ 1990, 330.

⁵ Az újabb régészeti munkák közül példaként említhetjük: VÍZI 2002; TOMKA 2005; LAJKÓ 2004; LAJKÓ 2005.

1. táblázat. A népi kerámia csoportjai. A szakirodalmi adatok alapján készítette: F. Lajkó Orsolya
 Table 1. Groups of folk ceramics. The table was made by Orsolya F. Lajkó on the basis of data in the specialist literature

I. FORMA SZERINTI CSOPORTOK

I. Laposedények		II. Fennálló öblösedények					III. Egyéb kerámiatárgyak
Tálasedény	Sütőedény	Fazékféle, nyak nélküli öblösedény		Korsóféle, öblösedény nyakkal			
tál, tányér	tepsi, lábos	főző- fazekak	tároló- edények	vizes- edény	boros- edény	pálinkásedény	
			szilke, bödön, köcsög, bögre	korsó, kanta	bokály, kancsó, kulacs	butykos, korsó, butella	

II. FUNKCIÓ SZERINTI CSOPORTOK

I. Főző-edények	II. Sütő-edények	III. Tároló- és tálalóedények			IV. Egyéb	
		Tároló-edények	Tálaló- és tárolóedények		Konyhaedények és egyéb kerámia-tárgyak	Kályhás-termékek
			folyadéktároló edények		tálas-edények	
fazék	serpenyő, tepsi, lábos	szilke, bödön, dohány-tartó	köcsög, csupor, bögre, korsó, kanta, kancsó, butella, butykos, kulacs		tál, tányér	gyertyamártó, vajköpülő, sótartó, kanalas, fésűs

Az így kidolgozott, régiós szinten egységes terminológia teremtheti meg az alapját az országos szintű területi összehasonlításoknak.

A RÉGÉSZETI LELETANYAG TIPOLÓGIÁJA

A kora újkori kerámiaanyagok tipológiai csoportjainak felállításánál a népi kerámia terminológiai rendszere szolgáltatta a kiindulási alapot. A néprajzi kerámiatipológia formai alapon lapos-, illetve fennálló öblös edényeket, míg funkcionálisan főző-, sütő-, tároló- és tálalóedényeket különít el (1. táblázat). E rendszer sajátja, hogy a csoportba sorolás sohasem tisztán formai vagy funkcionális, a két szempontrendszer mindig komplex módon érvényesül. Ezzel szemben a régészeti együtteseknél a formai szempontok elsődlegesek. Az edénytípológiánál az Igaz Mária-Kresz Mária-féle néprajzi szakterminológia jelentette a kiindulópontot, és ahol arra lehetőség kínálkozott, a saját anyagban megfigyelt jellemzők szerint finomítottam a rendszert. Ahhoz, hogy a népi kerámia nevezéktana szerinti definíciók

régészetileg is értelmezhetővé váljanak, elengedhetetlen az egyes edényformákat meghatározó arányok, a magasság és az átmérők viszonyainak meghatározása, valamint a részek megnevezéseinek és azok jellemzőinek definiálása.

A feldolgozás eredményeként az alábbi típuscsoportok adódtak:⁶

- I. Laposedények
  - tálasedények
  - lábasok
  - fedők⁷
- II. Fennálló öblös edények
  - nyak nélküli edények – fazékfélék
  - nyakas edények – folyadéktárolók
- III. Egyéb kerámiatermékek

⁶ Meg kell azonban jegyezni, hogy a korabeli edényanyag formai változatossága ennél jóval nagyobb lehetett és területileg is eltéréseket mutat. A pontosítás a további kutatás feladata.

⁷ Vitára adhat okot a fedők rendszertani besorolása. A népi szakterminológia szerint a fedők formájukat tekintve laposedények, míg funkciójuk szerint inkább a főző-

Ez utóbbi csoportba tartozik minden agyagból égetett egyéb tárgy, amely nem sorolható a fenti

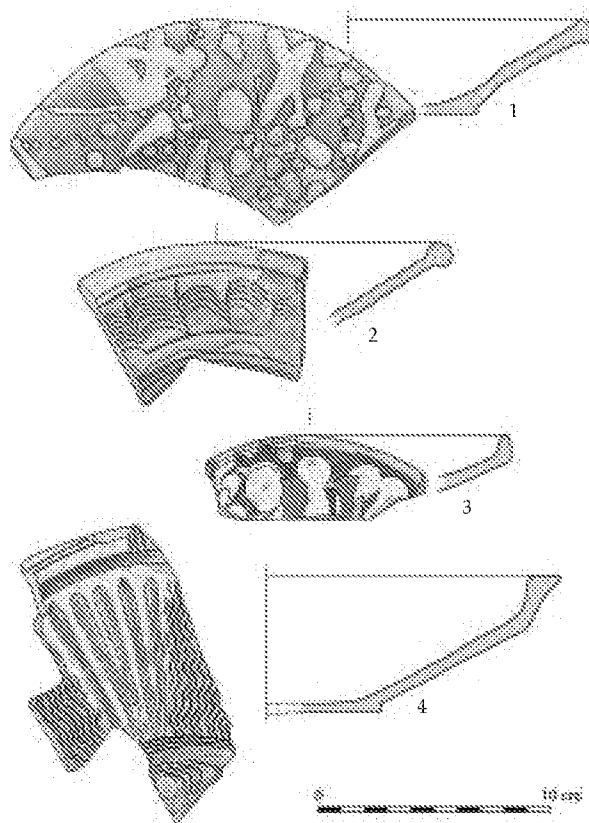
csoportok egyikébe sem (pl. kályhás munkák, pipák, hálónéhezékek, gyertyatartók).

LAPOSEDÉNYEK

TÁLASEDÉNYEK

A néprajzi szakterminológia szerint a tálasedény oldalfala enyhe szögben ferden, laposan áll.⁸ Elkülönítésük a peremátmérők nagysága szerint történik, és méretüktől függően funkciójuk is változik.⁹

A régészeti anyagban a néprajzi tipológia alapján a legegyszerűbbnek a tálasanyag felismerése és osztályozása bizonyult. Összességében a tálasedények technikai kidolgozása jó, finoman iszapoltak, falvastagságuk 0,3–0,5 cm közötti. Közös jellemzőjük a belső oldali mázdísz, döntő többségük ólomházas. Jellemzőek a gyorskorongon készített, homokkal, örölt kerámiával soványított, fehérre és vörösre égetett edények. Formailag laposak, fordított csonka kúp alakúak, oldaluk egyenes, ritkábban sinces kiképzésű (3. ábra 2).¹⁰ Aljuk tagolatlan, a fenékszél csak ritkán profilált. A tükör¹¹ a korongolás miatt sokszor enyhén kúpos. Valamennyi leletanyagban találtam példát függeszthető tálra és tányérra. A felfüggesztést döntően akasztófülek kialakításával oldották meg, lyukasított fenékszegű darabot alig néhányat tartalmazott a vizsgált minta. A fülek kialakítása változatos, de általános, hogy a sinces kiképzésűekre vízszintesen ragasztották fel az akasztófüleket (5. ábra 3). Ezek a darabok döntően az írókás díszű tálasedények köréből kerültek ki. Nem szabad elfelejtenünk, hogy ezek a

1. ábra. Szeged-Vár. Tálasedények.

Rajz: Czabarka Zsuzsa

Fig. 1. Szeged-Castle. Dishes.

Drawing by Zsuzsa Czabarka

edényekhez tartozók, bár szolgálhattak tálaló- és tárolóedények leborítására is. A besorolásuk a mesterség ágak szerinti bontásához kapcsolódóan is különböző, lehetnek mázas tálasmunkák vagy teljesen mázatlan korsós munkák (IGAZ – KRESZ 1965, 100.). Mivel a rendszerünk formai alapú, a fedőket ezúttal a laposedényekhez soroljuk, bár a rendszer pontosítása során terminológiai helyük mindenképpen átgondolásra érdemes.

⁸ IGAZ – KRESZ 1965, 95.

⁹ CSUPOR – CSUPORNÉ ANGYAL 1998, 59–60.

¹⁰ Az edények öble homorú vagy lapos, míg az oldalfal attól függően, hogy a perembe töréssel vagy anélkül csatlakozik, lehet törésvonal nélküli, sima vagy a törésvonal (sinc) mentén külső peremre és belső oldalra osztott formájú. Amennyiben két törésvonal van, az edény oldalfala kétsincű.

¹¹ A néprajzi terminológiában az edényfenék alsó részének megnevezése.

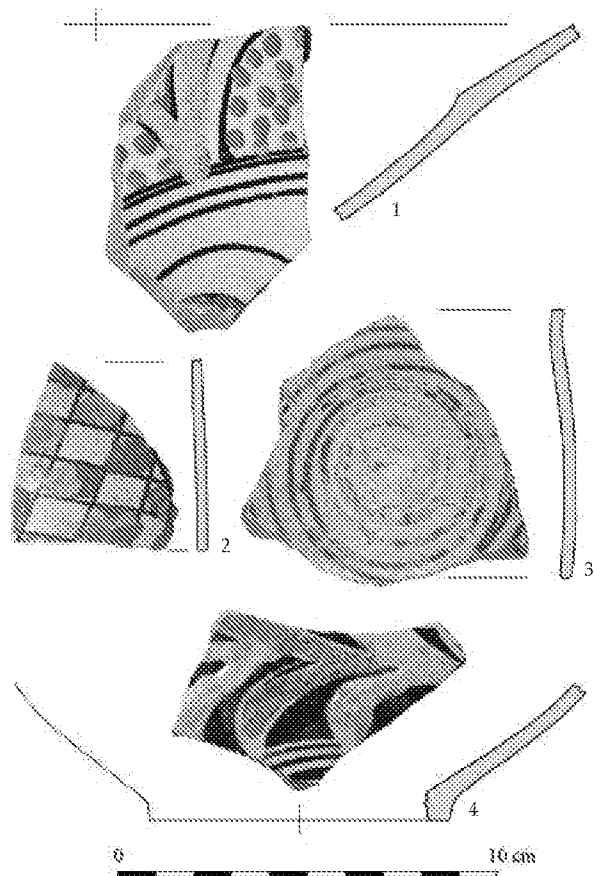
¹² Ki kell hangsúlyoznunk, hogy az ásatási anyag egyes edényformáinak arányaiból levont következtetések csak

tálak és tányérok a mindennapokban is szerephez juthattak, és nemcsak díszítőfunkcióval bírtak, hanem a tárolás és tálalás mellett időnként ételmelegítésre is szolgálhattak. Erre utalnak az edényfalon több esetben megfigyelt koromnyomok. A peremformák kialakítása változatos (1. ábra 1–4; 3. ábra 1–3; 15. ábra 1–4), lényeges eltérést a hasonló korú, az ország más területeiről ismert leletegyüttesek peremtípusaihoz képest nem mutattak.

A tálasedények típusvariánsainak meghatározása a peremátmérők nagyságbeli eltérésén alapult, de ahol erre az anyag lehetőséget teremtett, figyelembe vettem a magasság és az átmérő közötti arányokat is. Eszerint az átlagos méret dominanciája érvényesült, legnagyobb számban a tálként meghatározható töredékek fordultak elő, a kistányérok és a nagytálak aránya ezekhez képest elenyésző.¹²

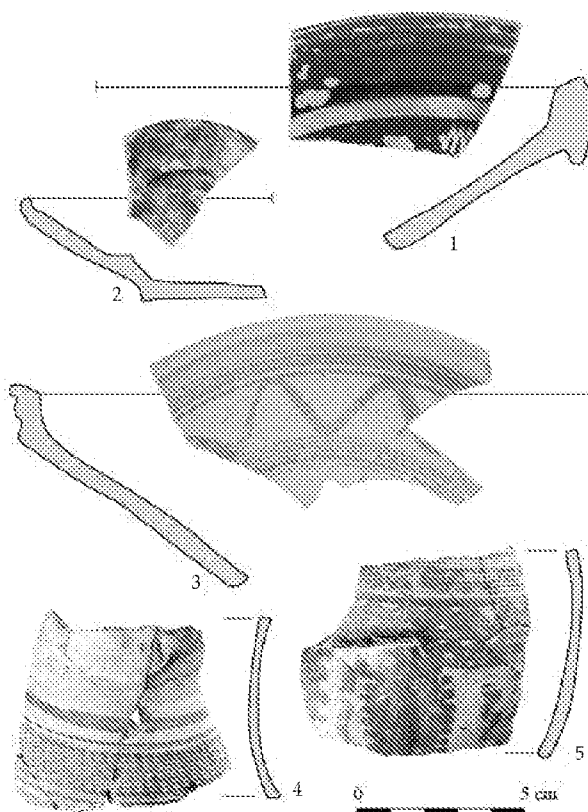
A tányérok általában laposabbak, fenékmérőjük a tálakéhoz viszonyítva nagyobb, jellemzően síncs formájúak, peremük egyenletesen sima és vékony, ritkábban enyhén megvastagodó.

A tálasedények változatos díszítésűek, rendszerint belső oldalukon, esetenként a perem külső szegélyén mázazottak, a kétoldali máz nem jellemezte a régió korabeli tálasanyagát. Legnagyobb százaléuk egyszínű mázzal borított. Legkedveltebb a zöld szín, illetve annak árnyalatai, a második leggyakrabban alkalmazott szín a barna. Találtam példát a két mázszínű foltos felvitelére is (3. ábra 2). A mázfoltos darabok színezése megegyezett, valamennyinél a sárga és a zöld mázat kombinálták.¹³ Több példát találtam a folytatott mázdíszű tálasedényekre, illetve sásleveles típusok is kerültek elő (1. ábra 3). A folytatott mázú edények kivétel nélkül téglavörös színűek, lapos formájúak. Az alaptechnika valamennyi darabnál azonos, azonban a

2. ábra. Hódmezővásárhely-Ótemplom. Tálasedények. Rajz: Czabarka Zsuzsa, fotó: Ferke Norbert

Fig. 2. Hódmezővásárhely-Old church. Dishes. Drawing by Zsuzsa Czabarka, photographs by Norbert Ferke

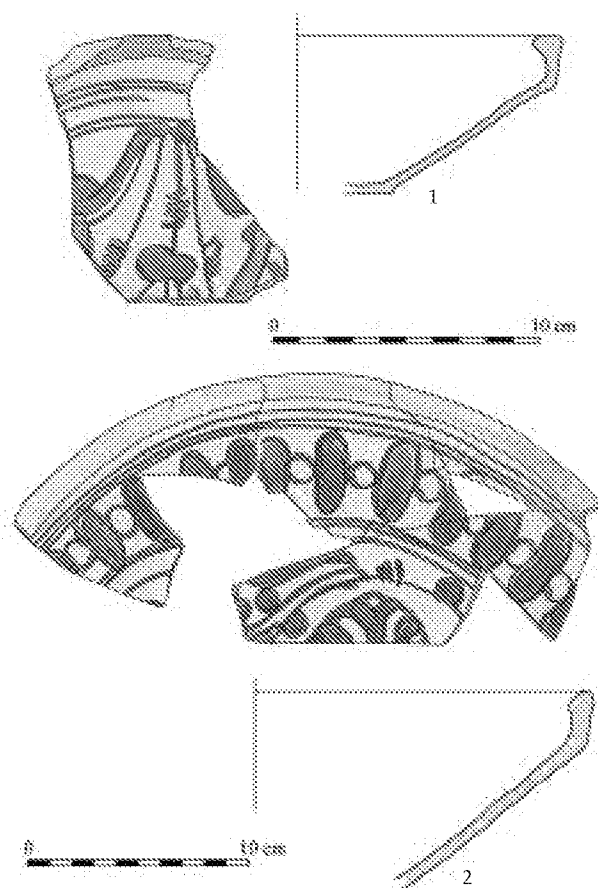
3. ábra. Óföldséak-Kastélypark. Tálak és festett edény töredékei. Rajz: Czabarka Zsuzsa, fotó: Pápai Zoltán
Fig. 3. Óföldséak-Castle park. Fragments of dishes and a painted vessel. Drawing by Zsuzsa Czabarka, photographs by Zoltán Pápai

színezés és a felületkezelés különböző, de nem tér el a hódoltság utáni időszak hasonló díszű töredékeitől.¹⁴ Jelen vannak mind a kusza csíkos, színes – zöld, sárgásbarna – fedőmázú, csorgatott fehér engobe-os változatok, mind a tálak öblében márványosan összefolyó zöld, barna színű, kontúr nélküli sugaras típusú, szintelen fedőmázzal borított darabok. Az anyagban találtam néhány darab „ál-sgraffito” technikájú, fésűs díszű táltöredéket is (1. ábra 2, 4), amelyeknél mind a színes, mind a szintelen fedőmáz

tájékoztató jellegűek lehetnek, hiszen többnyire nem tudjuk meghatározni, hogy az előkerült töredékek eredetileg hány edényhez tartozhattak. Így a statisztikai mutatók leginkább a töredékek arányáról tájékoztatnak, illetve különböző leletgyűttesek edénytípus-összetételének összehasonlító vizsgálatában kaphatnak szerepet.

¹³ Meg kell jegyeznünk, hogy ez a máztechnika később a régió népi kerámiaművességében meghatározó díszítésé válik, de a korabeli edényanyagban még csak szórványosan fordul elő.

¹⁴ GERELYES 1985, 233–234, 6–7. és 9. ábra.

4. ábra. Szeged-Vár. Írókával díszített tálak.

Rajz: Czabarka Zsuzsa

Fig 4. Szeged-Castle. Dishes decorated using a painting device. Drawing by Zsuzsa Czabarka

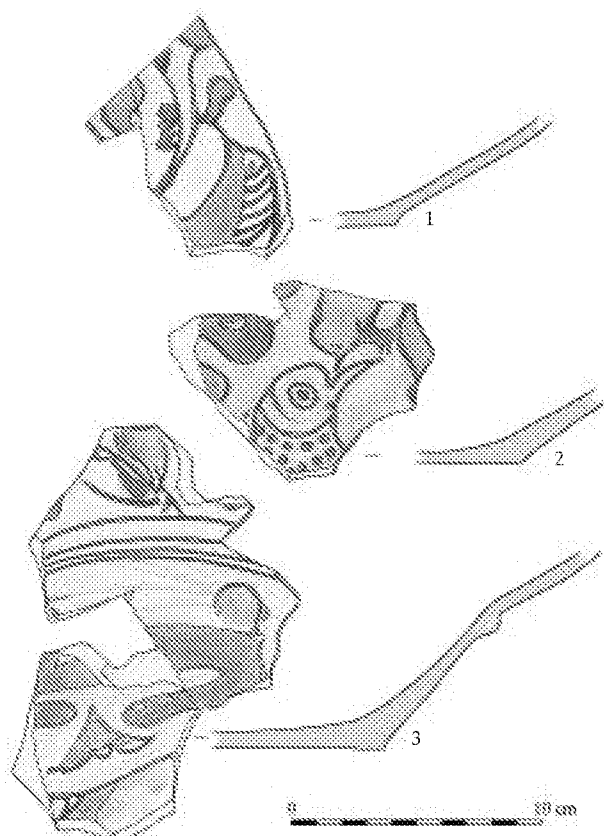
alatti – az ország más területein is alkalmazott – technika megfigyelhető.¹⁵

Jelentős számban fordultak elő az írókával díszített tálak és tányérok, amelyek formailag nem mutattak eltérést a korabeli kerámiaegyüttesek írókás edényeihez képest.¹⁶ Anyaguk döntően halványvörösre égetett, ritkábban sárgásfehér színű. Színviláguk alapján két nagy csoportba sorolhatók: a világos, többnyire fehér engobe alapra felvitt, illetve a sötét alapú edényekre. A világos alapszínűeknél a mintát zöld és vörös színnel töltötték ki, a motívumokat pedig sötétbarnával keretezték.

¹⁵ KOVÁCS 1984, 14. tábla 2, 19. tábla 1–8, 33. tábla 1–4; FODOR – KOZÁK 1970–1971, 149, 11. ábra; FEHÉR 1972, 192, 2. tábla 2; MÉSZÁROS 1968, 20–21. tábla; GERELYES 1985, 233–234, 6–7. és 9. ábra; GERELYES 1991, 25–27, 37, 45; KOVÁCS 1991, Plate 4.5, Plate 8.1, 4; SOPRONI 1981, 107–108; GARÁDY 1944, 392, 88. tábla 2.

¹⁶ GERELYES 1991, 46, 15. kép 1. és 3, 16. kép 3, 17. kép 1. és 3; LAZÁR 1986, 45, 13. kép 3; MITHAY 1988, 75–76, 22. ábra 1–2, 24. ábra; SOPRONI 1961, 29.

Az edények felületét színtelen ólomház borítja, de előfordulnak a második égetés alkalmával a megolvasztott zöld festék által halványzöld árnyalatúra színezett fedőmázú darabok is (4. ábra 1). A motívumok rekonstruálását a leletek töredékessége és kis mérete nehezítette ugyan, de a geometrikus ornamentika dominanciája egyértelmű. Ugyanakkor megfigyelhető a tálaknak egy olyan csoportja, ahol az alkalmazott minták szabadrajzúsága és a kompozíció kötetlensége már inkább a növényi ornamentikájú edények díszítőköre felé mutat (4. ábra 1–2). Közkeletű díszítőelemek a gömbös végű kacsaminták, spirálrugók, csigavonalban végződő hullámtarajok, az íveket lezáró kettős pálcadíszek és a lépcsőzetes alakban rovátkolt térkitöltő ornamensek (15. ábra 1–4). A tálak öblében többnyire különböző formájú rozetták díszlenek, de előfordulnak az egyszerűbb szerkesztésű, geometrikus elemekkel, koncentrikus körökkel, rácsozással és pöttyözéssel díszített darabok is (2. ábra 1–3). A felhasznált mintakincs ugyan nem mutat lényeges eltérést más korabeli anyaghoz képest, mégis a motívumok elrendezése, a felvitt ornamensek kombinációja és a minták kompozíciója

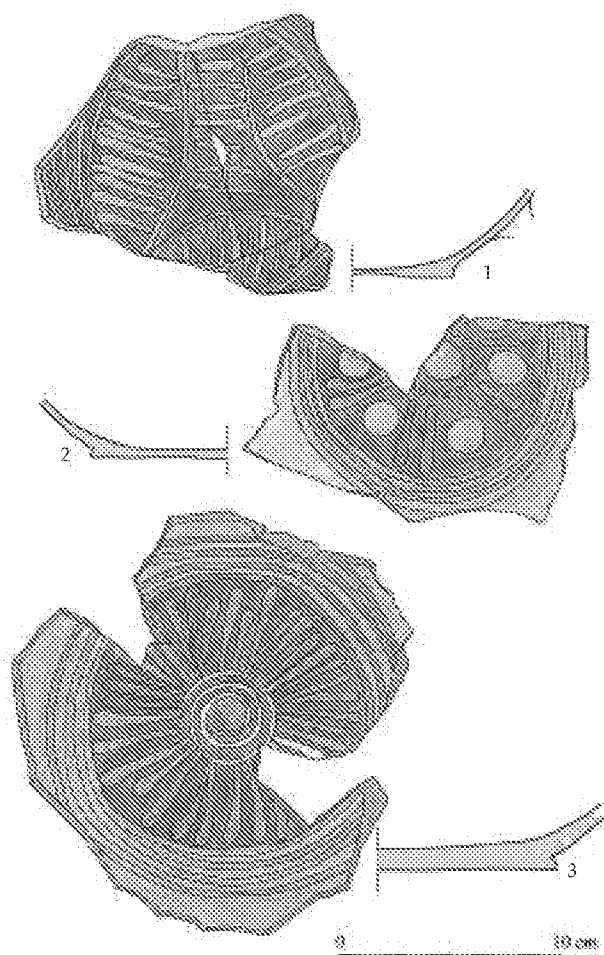
5. ábra. Szeged-Vár. Írókás díszítésű tálak.

Rajz: Czabarka Zsuzsa

Fig 5. Szeged-Castle. Dishes with decoration applied using a painting device. Drawing by Zsuzsa Czabarka

rendje alapján úgy tűnik, hogy az alföldi területeken elterjedt írókás díszű edények a helyi fazekas műhely(ek) jellegzetes termékeiként értékelhetők. A figurális díszítésre csak a szegedi vár és a Hódmezővásárhely-Bocskai utca leletei között találtam néhány példát: a táltöredékek öblében madáralakok díszlenek (5. ábra 1–2). A madárfigurák megjelenítése és kidolgozása némi eltérést mutat, azonban a töredékek kis mérete a kompozíció kiszerkesztését nem tette lehetővé. A magyarországi korabeli figurális díszű edényanyagból ismertek az állatalakos tálak, azon belül is különösen közkedvelt volt a madárábrázolás.¹⁷

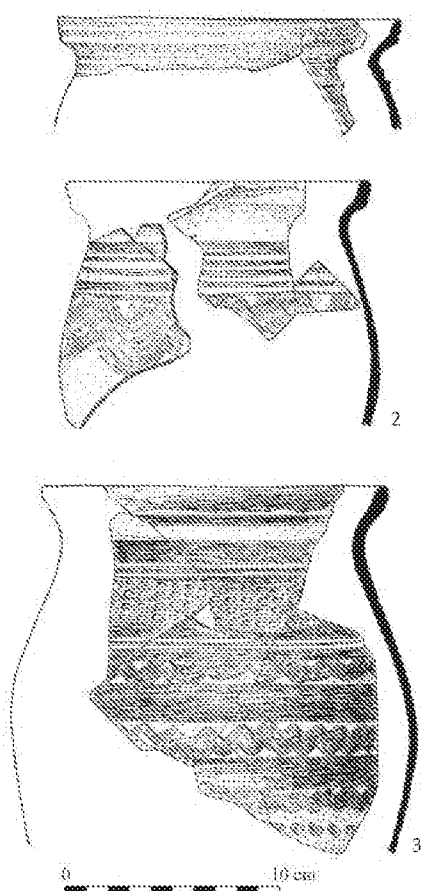
Az írókás edénykörön belül önálló csoportot jelentenek a sötét alapozású edények, melyek száma országos viszonylatban is elmarad a fehér alapúak mögött.¹⁸ Ez az aránybeli eltérés a régió tál- és tányérleleteire is jellemző volt.¹⁹ A sötét alapon festett

6. ábra. Szeged-Vár. Sötét alapon díszített tálak.

Rajz: Czabarka Zsuzsa

Fig. 6. Szeged-Castle. Dishes decorated on a dark ground. Drawing by Zsuzsa Czabarka

7. ábra. Hódmezővásárhely-Bocskai utca.

Fazék típusú edények. Rajz: Czabarka Zsuzsa

Fig. 7. Hódmezővásárhely-Bocskai utca.

Pot-like vessels. Drawing by Zsuzsa Czabarka

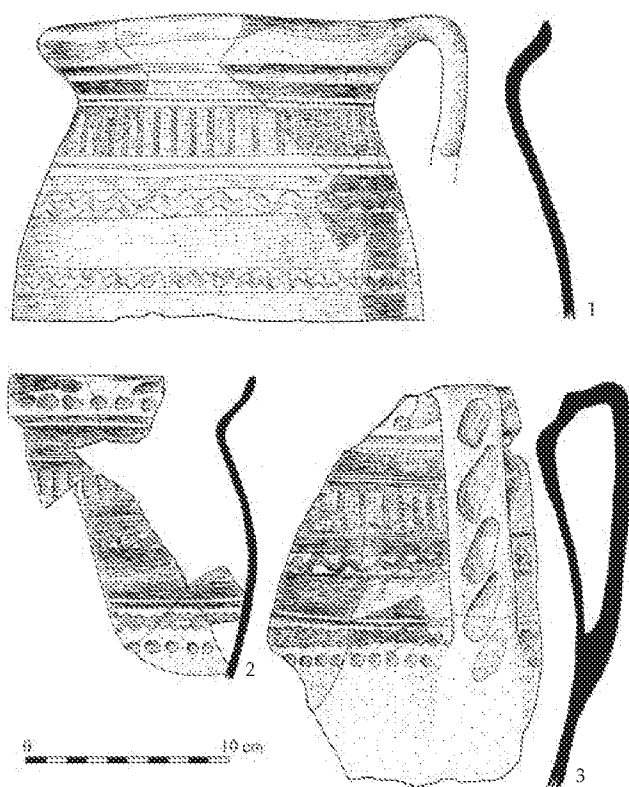
dél-alföldi leletek mindegyike barna alapú, és hiányoznak a 17–18. században Európa-szerte népszerű és a magyarországi anyagokból is ismert vörös színű darabok.²⁰ A felhasznált motívumok és a mintakincs lényegében megegyezik a világos alapú írókás edényeknél megfigyelt díszítéssel, jellemzőek az egyszerű megfogalmazású, geometrikus ornamentek. A színviláguk is egységes, meghatározóak a zölddel írt minták, melyeket jórészt fehérrel, ritkábban narancsvörös árnyalattal kísérték (2. ábra 4;

¹⁷ SOPRONI 1981, 179, 52. kép; VIDA 1999, 27, 11. kép; TOMKA 2005, 45, 178–180. ábra; KOVÁCS 1991, III. tábla 10; BIRTAŠEVIĆ 1970, 96.

¹⁸ SOPRONI 1981, 190; MÉSZÁROS 1968, 58. tábla 1–7, 59. tábla 3. és 7, 65. tábla 4. és 7, 60. tábla 4–5; VIDA 1999, 24–26. kép; VALTER 1985, 13; RADIĆ – BOJČIĆ 2004, 201, 400. kép.

¹⁹ Egyelőre hipotézisként vehető fel, hogy a szín sajátosságai talán területi jellegzetességeként értékelhetők, esetleg kronológiai jelentőséggel bírnak.

²⁰ KÜHLBORN 1996, 225–226; SCHÄFER 1996, 150.

8. ábra. Hódmezővásárhely-Bocskai utca.
Fazék típusú edények. Rajz: Czabarka Zsuzsa
Fig. 8. Hódmezővásárhely-Bocskai utca.
Pot-like vessels. Drawing by Zsuzsa Czabarka

3. ábra 1; 6. ábra 1–3). Fontos megjegyeznünk továbbá, hogy a világos alapszínű tálakkal ellentétben a barna alapúakénál a fedőmázat többnyire színezték.

LÁBASOK

Elenyésző számban ugyan, de valamennyi lelet-együttesből kerültek elő sütőedényként meghatározható lábasserpenyő-töredékek (9. ábra 1–2).²¹ Anyaguk minden esetben világos színű, belső oldalukat barna és zöld máz borítja, mely ritkán a perem szélére is kiterjed. Az értékelésbe vonható

²¹ A kis előfordulási számra persze magyarázat lehet az is, hogy egyes töredékek nehezen meghatározhatóak, így elképzelhető, hogy eredetileg több töredék tartozott az esetlegesen a tálakhoz sorolt csoportba.

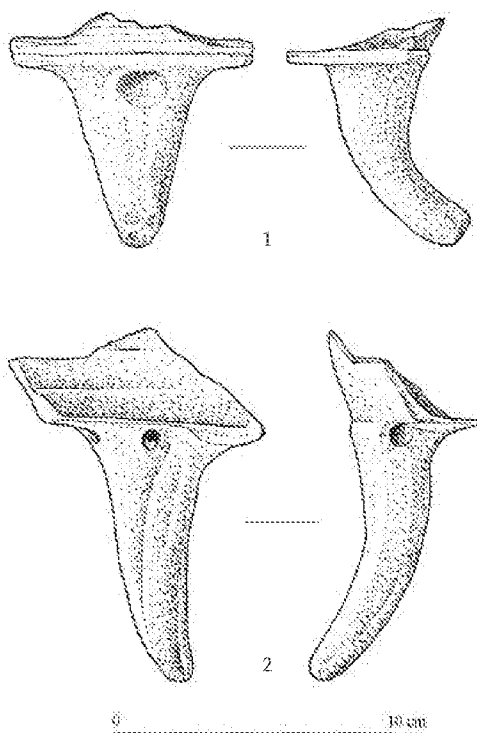
²² Kovács 2001, 204, Fig. 6; FODOR – KOZÁK 1970–1971, 153, 34–35. kép; MÉSZÁROS 1968, 39. tábla 3, 5–8; HATHÁZI – KOVÁCS 1996, 48, 28. kép 14; LÁZÁR 1986, 43, 11. kép 5; KOVÁCS 1991, 170, Plate 4.1, Plate 6.3.

²³ CSUPOR – CSUPORNÉ ANGIAL 1998, 68, 121. ábra; KRESZ 1960, 310.

oldaltöredékek egy részénél megfigyelhető a külső felület hornyolt díszje. A kiegészített edények formai jellemzője az összeszűkülő nyak, a kiszélesedő hasvonal, és az edénytest egészének arányait figyelembe véve a széles alj. Az előkerült nyelvek hengeresek, a nyaktól egyenletesen szélesedők, belsejük üreges, a végük bütyökben záródó. A peremek kialakítása kétféle: a nyaktól indulva enyhén kihajló, külső oldalán bordával tagolt, széle az edénybelső felé lekerékített, vagy széles, függőleges állású, elvékonyodó, belső oldalán fedőhoronnyal tagolt, kívül sima. A lábak hosszúkásak, az edénytest arányaihoz viszonyítva lehetnek megnyúltak (9. ábra 2), ritkábban rövidek (9. ábra 1). Hasonló lábas edényeket számos 17–18. századi lelet-együttesből ismerünk,²² sőt ez a típus a 19. századi korai népi kerámiának is egyik, lényegében változatlan formában hagyományozódó edénye maradt.²³

FEDŐK

A fedőket az átmérő és az edényarányok viszonya által meghatározott formájuk a laposedények köréhez kapcsolja, míg funkciójuk alapján részben

9. ábra. Szeged-Nemzeti Színház. Sütőedények töredékei. Rajz: Czabarka Zsuzsa
Fig. 9. Szeged-National Theatre. Fragments of baking vessels. Drawing by Zsuzsa Czabarka

a főzés, részben a tárolás edényei közé tartoznak. Számuk – az összeletanyagok mennyiségéhez viszonyítva – nem túl jelentős.

A leletanyagok fedői kivétel nélkül kúpos formájúak, lapos vagy harang alakú fedők meglétére a töredékekből nem következtethettünk. Az oldal-falak rendszerint ívesen, laposan elterülők, esetleg egyenletesen, kúposan emelkedők. Az oldalprofilról függően változott a fedőgombok kialakítása. A peremek kiképzése változatos, lényegében a fazekak peremformáival megegyező. Átmérőjük 16–38 cm közötti, általánosak a 16–18 cm méretűek, és viszonylag jelentős számban képviseltek még a 30 cm körüli nagyobb fedők.

Anyaguk jellemzően téglavörös színű, homokos soványítású, ritkábbak a sárgásfehér, illetve világosbarna színű darabok. Előkerült néhány redukált

égetésű, szürke színű fedő töredéke is. A különféle színű és anyagú fedők alapján felvethető, hogy azok készítése eltérő műhelykörzethez köthető. A világosra égetett fedők soványítása, kidolgozása a hasonló színárnyalatú fazék típusú edényekével megegyező, ami valószínűsíti, hogy azokat a fazekakkal együtt készíthették, és szállításuk is azokkal együtt történt. A szürke és téglavörösre égetett fedők egy része talán helyben készült. Nemcsak a fedők gyártási helye, hanem azok használati funkciója is eltérő lehetett, amire utalhat méret- és anyagbeli különbségük.

Funkciójukból adódóan a fedők jórészt díszítetlenek. A díszítettek legtöbbször a palást külső oldalán vörös engobe-bal festettek, egy-egy esetben karcoltak, illetve szintelen fedőmáz alatt írókázottak.

FENNÁLLÓ ÖBLÖSEDÉNYEK

A néprajzi meghatározás szerint a fennálló edények oldalfala függőleges, általános jellemzőjük, hogy a középvonal többnyire felében metszi a magasságot, melynek helye ritkán esik egybe az edény legnagyobb bőségével. Az átmérő és a középtengely viszonya alapján a forma vállas, totya és hasas, míg az edényarányokat tekintve korsófélékre és fazékfélékre osztható, ami egyben funkcióbeli eltérést is jelent.²⁴

NYAK NÉLKÜLI EDÉNYEK – FAZÉKFÉLÉK

A fazékfélék közös jellemzője, hogy nyakuk nincs vagy rendkívül rövid, szájuk széles. Arányaikat meghatározza, hogy a szájbőségük mindig nagyobb, mint az edénytest magasságának a fele. Tűzálló agyagból készülnek, rendszerint mázatlanok, esetleg belül és a perem külső szegélyén mázasak. Méret szerint, a magasságuk alapján tovább differenciálhatók – nagyfazék, kislefű, fazék –, funkciójuk alapján főzőfazekakra és tárolóedényekre – szilke, bödön, köcsög, bögre – oszthatók.²⁵ A régészeti leletegyüttesekben ez a kategorizálás nemigen követhető, hiszen a döntően töredékekből álló anyagban még formai alapon sem mindig könnyű edénytípusokat meghatározni, a használati funkcióra való következtetés és az ezen alapuló csoport-elhatárolás pedig legtöbbször megoldhatatlan.

Valamennyi általam feldolgozott anyagban következtetni tudtam a kislefűk, fazekak és nagyfazekak meglétére,²⁶ de a népi kerámiakörből ismert

és kedvelt köcsögforma jelenlétét nem minden esetben tudtam megnyugtató módon igazolni. Problémát okozott továbbá a csoporton belüli funkció szerinti egyéb edénytípusok – bögre, szilke, csupor – elkülönítése. Mint a tálaknál, itt is jellemzőek az átlagos méretű edények, a peremátmérők nagysága rendszerint 12–22 cm, míg a fenékátmérőké 10–14 cm között változott. A kiegészített edények alapján a kislefűk becsült űrtartalma 1 liter körüli, míg a fazekak esetében 1,5–3,5 liter között változott ez az érték. Anyaguk lehet homokkal soványított, vörösre kiégett, márgás agyag, világosbarna és fehér színű, finom kidolgozású.²⁷ Az edények

²⁴ IGÁZ – KRESZ 1965, 102.

²⁵ IGÁZ – KRESZ 1965, 90.

²⁶ A méretbeli csoportok elkülönítése a régészeti anyagban is fontos lenne, azonban a néprajzi kritériumok alapján ez sok esetben szinte kivitelezhetetlen feladat. Egész vagy kiegészített edények esetében természetesen jól alkalmazható az edénymagasság és az űrtartalom szerinti elkülönítés, de a töredékeknél csak a kiszerkesztése, illetve az anyagon belüli azonos formacsoportokhoz tartozó típusok átmérőinek egymáshoz viszonyított aránya jelenthet némi támpontot.

²⁷ A vizsgálat jelenlegi szintjén egyelőre hipotézisként vehető fel, hogy a különböző agyagtípusok utalhatnak az edények készítésének helyére. A fehér színű, rendkívül vékony falú, belső oldalukon mázzal bevont, kívül festett fazekak gömöri kapcsolatot mutatnak, míg a másik két típus inkább a kelet–nyugati irányú kereskedelem terméke, esetleg helyi készítésű áru lehet. Mindennek bizonyítására anyagvizsgálatok elvégzésére is szükség lenne.

nagy része kormos, a korom sokszor ráégett a fazék külső oldalára.

A fazekak enyhén hasasodó, tojásdad formájúak, hasuk magasságában a legszélesebbek. A füles fazekaknál a szalagfülek a peremből indulva, többnyire az edény hasára támaszkodnak (8. ábra 1, 3). Az összeszűkülő, alacsony nyakrész ívesen kihajló, álló vagy enyhén behúzott peremben folytatódik. A szájjperemek kiképzése rendkívül változatos: lehet tagolatlan, egyszerűen vagy többszörösen tagolt, valamint galléros kiképzésű (14. ábra 3–4). Közös jellemzőjük a fedő számára kialakított plasztikus bordadisz (7. ábra 1–2) és a fedőhorony (8. ábra 3). A bordák kialakításától függően a tagolt peremeket tovább differenciálhatjuk. Önálló csoportot alkotnak az S profilú, többnyire festett díszű (7. ábra 3; 8. ábra 1–2), és a csipkézett peremű edények (13. ábra 1–2). Túlnyomórészt díszítetlenek, a díszített darabokon alapvetően három díszítőtechnikát alkalmaztak: a felületet átalakító díszítést, a belső oldali egyszínű mázazást és a festést, valamint ezek kombinációját. A külső oldali, egyenes, vízszintesen körbefutó vékony vonaldisz, széles ecsettel festett zsinegdíz, U alakú mintasor, szírom- és csigamotívum a világos színre égő darabok jellemzője (8. ábra 2–3; 3. ábra 4–5), hasonlóan a sűrű, vízszintesen körbefutó bemélyített vonalakkal, hornyolatokkal díszített típusokhoz (8. ábra 1; 14. ábra 1–2). Külön csoportot alkotnak a visszakarcolt technikával díszített edények (7. ábra 1–3). A visszakarcolt mintát úgy alakították ki, hogy a bőrkemény állapotúra száradt edény falát a vörös vagy vörösbarnára színezett összefüggő festett engobe-sávban a nyers agyagig visszakarcolták, így a színezést felületátalakítással párosítva kölcsönöztek egyfajta plasztikusságot a díszítménynek. A visszakarcolt díszítésáv többnyire az edények nyakvonalán található, és szinte

minden esetben egyéb festett motívum kísérő díszítéseként találkozunk vele. Az edény nagyságától függően változik az engobe-sávok szélessége, általában 2,5–6 cm között. A visszakarcolással kialakított díszítőelemek sorában gyakoriak a bebökődött pontsorok, az apró ferde vonalkák, a pikkelymotívumok, a rövid félhold alakú benyomkodások, az egyenes vonalkötegek, ritkábban hullámok. A piros vagy vörösbarna engobe-bal festett vászonfazekak az ország középső, északi és délkeleti részében kerültek elő legnagyobb számban, és nem jellemzőek az azonos korú dunántúli lelőhelyek anyagára.²⁸ A néprajzi kutatás nyomán tudjuk, hogy a 19. században a tűzálló agyaggal nem rendelkező alföldi területeket – különösen a Tisza mentét – a Gömör megyei falvak látták el főzőedénnyel.²⁹ A régészeti kerámiaanyag alapján úgy tűnik, hogy a kora újkori elterjedési terület részben egybeesik a későbbi gömöri fazekasközpontok vonzáskörzetével, sőt a szállított áru készítése technikája és díszítése is egyfajta kontinuitást mutat.³⁰ A gömöri kapcsolatokat mutató visszakarcolt festett technikájú agyagáru mellett elkülöníthetők azonban olyan engobe-festésű edények, amelyek anyaga és díszítése idegen a felvidéki régióban. A néprajzi fazekasáru alapján leginkább az erdélyi és partiumi területeken készített főző- és folyadéktároló edények megformálása és díszítőjellege emlékeztet a régészeti anyag rácson festett darabjaira. A további kutatás feladata a 16–18. századi főzőedény-kereskedelem irányainak pontosítása, a műhelykörzetek meghatározása.

Jelentős a belső oldali, egyszínű mázas fazék-félék számaránya, de nem szabad elfelejtenünk, hogy az edénykörnél gyakran alkalmazott belső oldali máz elsősorban gyakorlati és nem esztétikai funkciót szolgált. Valamennyi mázas darab ólom-máz, a máz fényes, egyenletes felvitelű.³¹ Közös jellemzőjük, hogy a mázat mindig világos, sárgás-fehér vagy világosbarna alapszínen alkalmazták, és az alföldi leletegyüttesek egyikében sem fordult elő redukált égetésű szürke darabokon, téglavörös színnel pedig mindössze két esetben párosult. Legnagyobb számban a sárgásbarna mázat alkalmazták, ritkábbak a zöld árnyalatok, míg a szintelen bevonat inkább kivételt jelent. A díszítésekhez kapcsolatosan megfigyelhető volt, hogy a belül mázas fazekak külső edényfala többnyire díszítetlen, amennyiben díszítették, úgy az engobe-os vörös festés, a sűrű, vízszintesen körbefutó, bemélyített vonalkötegek, illetve a hornyolt felület dominanciája érvényesült. Kronológiai szempontból meghatározó, hogy anyagunkból még hiányoznak a népi kerámiát jellemző abroncsos díszű nagyméretű, ún. lakodalmas fazekak.³²

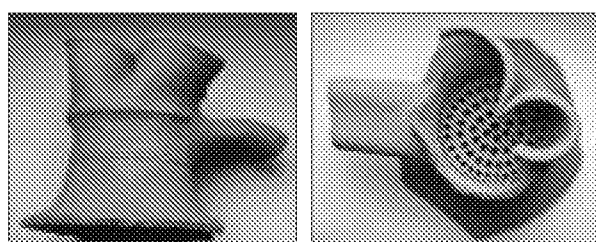
²⁸ Kovács 1991, 171; HATHÁZI – Kovács 1996, 42.

²⁹ KRESZ 1960, 229, 309; HOLL 1963, 336; HOLL 1956, 192.

³⁰ A dunántúli engobe-festéssel díszített fazekak vonzáskörzete feltehetően már a kora újkorban sem esett egybe az alföldi területeket ellátó, tűzálló fazekakat készítő központok szállító területeivel. Kovács Gyöngyi a barcsi és a kanizsai festett fazekak elemzése során felvetette, hogy ezek a termékek egy tágabb értelemben vett délnyugati-dunántúli fazekasközpont jellegzetes termékei lehetnek. Kovács 2003, 157. Kétségtelen, hogy a Dél-Alföldről ismert hasonló korú vászonfazekak díszítési technikája eltéréseket mutat a dunántúliakhoz képest, a területi jellegzetességek pontosítása azonban még a jövőbeni kutatás feladata.

³¹ A 17. századi égetési technika tette lehetővé az ilyen típusú mázak használatát és felvitelét. PARÁDI 1963, 227.

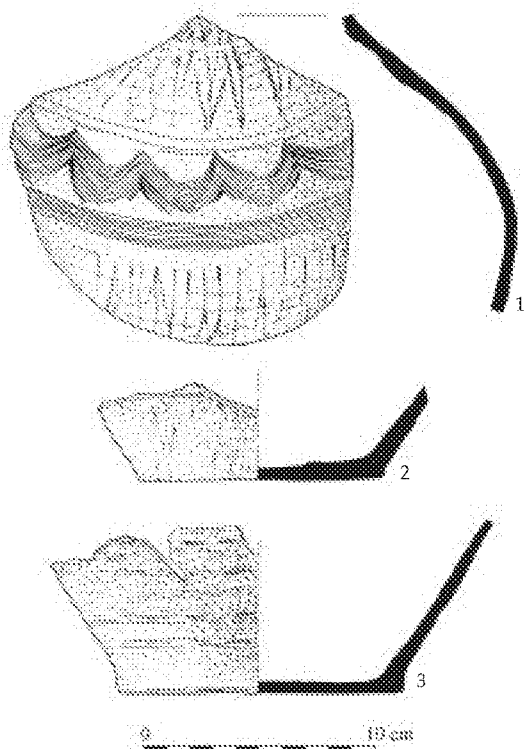
³² KRESZ 1990, 383. ábra.

10. ábra. Hódmezővásárhely-Bocskai utca. Szűrőbetétes korsók. Fotó: Ferke Norbert
Fig. 10. Hódmezővásárhely-Bocskai utca. Jugs each with a strainer. Photographs by Norbert Ferke

NYAKAS EDÉNYEK – KORSÓ- ÉS KANTAFÉLÉK

A népi edénytipológiában a fennálló öblösedények másik és egyben legösszetettebb csoportját az ún. nyakkal rendelkező edények reprezentálják. Funkcionális alapon ebbe a kategóriába sorolható a legtöbb folyadékátartó edény. Lehetnek vizes-, boros- és pálinkásedények, míg formailag korsókról, kantákról, kancsókról, butellákról, butykosokról, bokályokról és kulacsokról beszélhetünk. A néprajzi

11. ábra. Szeged-Nemzeti Színház. Redukált égetésű edények. Rajz: Czabarka Zsuzsa
Fig. 11. Szeged-National Theatre. Reduction-fired vessels. Drawing by Zsuzsa Czabarka

anyag korsói többnyire szűk nyakúak, szájbőségük kicsi. Nyakukban rendszerint rostély található, fülük a nyaki karimából indul, általában kerek átmetszetű, gyakori rajta a csecs. Többnyire díszítetlenek, ritkábban síkalt felületűek, vállukon festettek, esetleg kívül mázasak. Ezzel szemben a kanták szélesebb szájnylásúak, rostélyuk nincs, lehet viszont oldalt elhelyezett kiöntőjük. Jórészt teljesen mázatlanok, esetleg külső felületükön mázfoltokkal tarkítottak. Ha azonban mázasak – ellentétben a korsókkal – mindkét oldaluk mázzal fedett. A kancsók szája lehet összenyomott, rámás szélű, és végződhet csőszerűen. Fülük a száj alól indul. A has és a nyak állása alapján elkülöníthetők az orros- és a vizeskancsó típusok. Rendszerint kívül-belül mázasak, a nagykancsók többsége domborműves díszű. A bokályok teste körte alakú, nyakuk hosszukásan elnyúlik, szájuk kerek és sima, nincs kiöntőjük. Döntően két oldalon mázasak, mindig festettek.³³

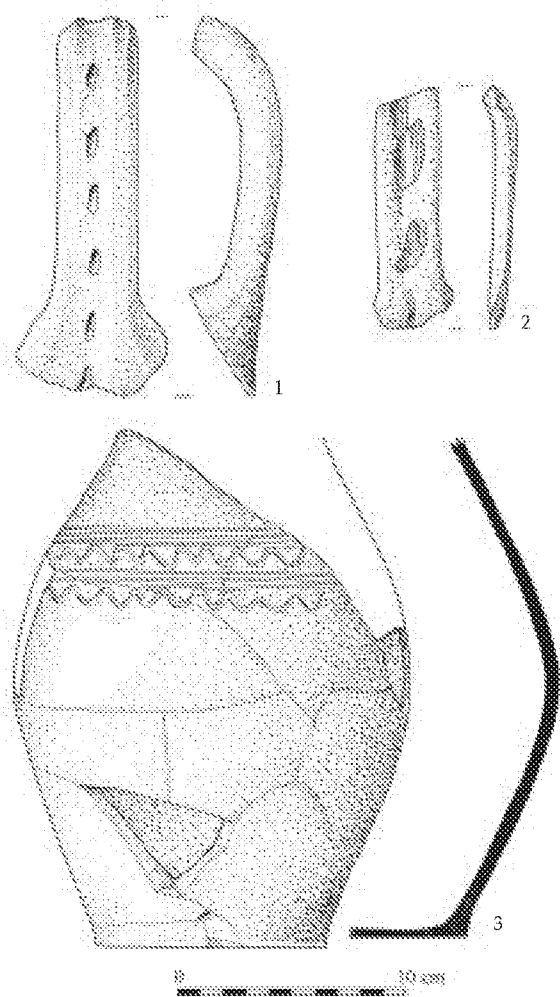
A népi kerámiával szemben a régészeti anyag kevésbé differenciálható. A feldolgozott alföldi leletanyagokban mindössze három nagy formacsoport létét tudtam megnyugtatóan igazolni: a szűk nyakú, több esetben becsípott szájú, hasuk vonalában gömbölyű, összeszűkülő aljú, szűrőbetéttel ellátott füles korsók,³⁴ a széles, kerek szájú, esetenként kiöntőcsőves, nagyméretű füles kanták, valamint a gömbös, kissé nyújtott testű, a nyak felé enyhén szűkülő, tölcseres, általában összenyomott karéjos szájú, rendszerint egyfülű kancsók csoportját.³⁵ Ezekben belül a változatos formagazdagságot az előkerült edényrész-töredékek jól félmjelzik: a különböző anyagú és kivitelű szűrőlemezek (10. ábra 1–2), a kiöntőcsövek, valamint a változatos kialakítású peremek, melyek alapján számolhatunk a labdás (13. ábra 3), a kerek és a karéjos szájú, illetve fülkarimás típusok jelenlétével egyaránt.

A felhasznált nyersanyag alapján az edénykör jelentős része helyben készülhetett. Színük alapján lehetnek vörösek, fehérek vagy feketék. A töredékek legnagyobb része díszítetlen, besimított vagy

³³ IGÁZ – KRESZ 1965, 108–117.

³⁴ Kronológiai szempontból fontos megjegyezni, hogy a régészeti edényanyagból hiányoznak még a népi kerámia szoros szájú korsói és butellái.

³⁵ Az anyag töredékessége miatt sok esetben nehézséget jelentett a népi kerámia nyakas öblösedényeinek régészeti megfeleltetése. Így például a 17. századi korsóként meghatározható edénykör – formáját és méretarányait tekintve – átmenetet képez a népi szakterminológiában bokály és butykoskorsó néven ismert típusok között. Ez is bizonyítja, hogy a néprajzi terminológia átvétele a régészeti tárgye gyűjtések esetében csak bizonyos megszorításokkal kínál megoldást.

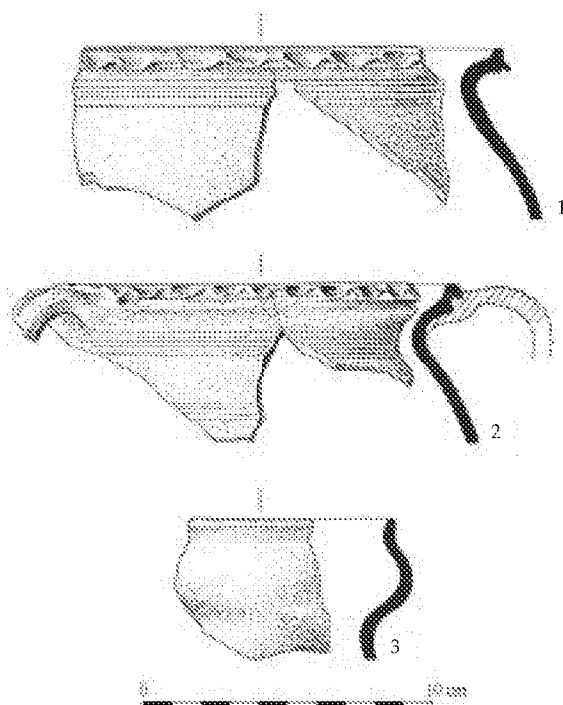
12. ábra. Hódmezővásárhely-Bocskai utca.
Fülek és redukált égetésű edény töredékei.

Rajz: Czabarka Zsuzsa

Fig. 12. Hódmezővásárhely-Bocskai utca.
Fragments of handles and of a reduction-fired vessel.
Drawing by Zsuzsa Czabarka

karcolt díszítésű, kisebb hányaduk vörös engobal festett, esetleg mázazott. Külön csoportot alkotnak a fehér színű, írókázott motívumú töredékek, amelyek mintakincse és színezése az anyagban található írókás tálak díszítésével megegyező. Jelentős számban képviseltek még a redukált égetésű, szürkésfekete színű nyakas öblösedények,

pontosabban azok töredékei. A magyarországi fekete korszok díszítése alapvetően kétféle. Különösen így van ez a 19. századi népi fazekastermék esetében. Főként a dunántúli anyagban jellemzőek a karcolt, fésűs hullámvonalak, girlandok, benyomott pontkörök és rovátkolt sorok, míg az alföldi területeken inkább a síkalt díszűek, csiszolt mintájuk a meghatározóak.³⁶ A jelenleg áttekintett leletanyag fekete edényei között mindkét díszítőtechnikát megtaláljuk, sőt nem ritkán egyazon töredéken is előfordul a kétféle díszítmény (11. ábra 1). Az arányokat tekintve, a sekélyen bekarcolt vonaldíszű, finom, fésűs hullámvonalakkal, girlandokkal, fogaskerékekkel mintázott rovátkasorokkal és benyomkodott pontkörökkel díszített típusok (11. ábra 1; 12. ábra 3) száma alul marad a csiszolt díszűekéhez képest (11. ábra 3).³⁷ Kronológiai szempontból fontos, hogy növényi mintás besimítással díszített edénytöredék egyik vizsgált leletanyagból sem került elő.³⁸

13. ábra. Hódmezővásárhely-Bocskai utca.

Edénytöredékek. Rajz: Czabarka Zsuzsa

Fig. 13. Hódmezővásárhely-Bocskai utca.
Vessel fragments. Drawing by Zsuzsa Czabarka

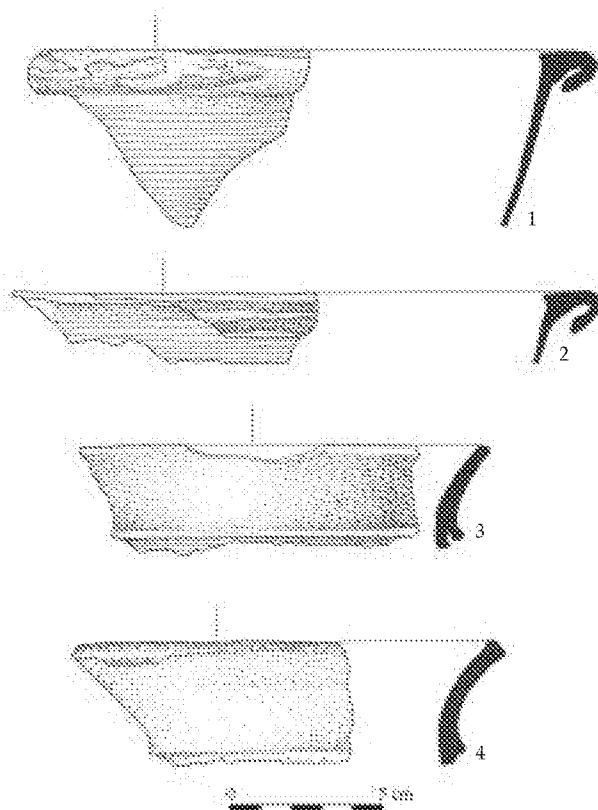
³⁶ GEREVICH 1966, 12. kép 2; GÁL 1985, 9. tábla 1; HATHÁZI – KOVÁCS 1996, 34. kép 7; KOVÁCS 1998, 8. kép 3–12; KOVÁCS 1984, 21. kép 1, 24. kép 1–10; KOVÁCS 2002, 249.

³⁷ A jövőben még pontosítani kell, hogy a karcolt díszítés alföldi előfordulása minden esetben kereskedelmi úton idekerült áruként értékelhető-e, vagy felvethető, hogy helyben is készülhettek ilyen típusú edények.

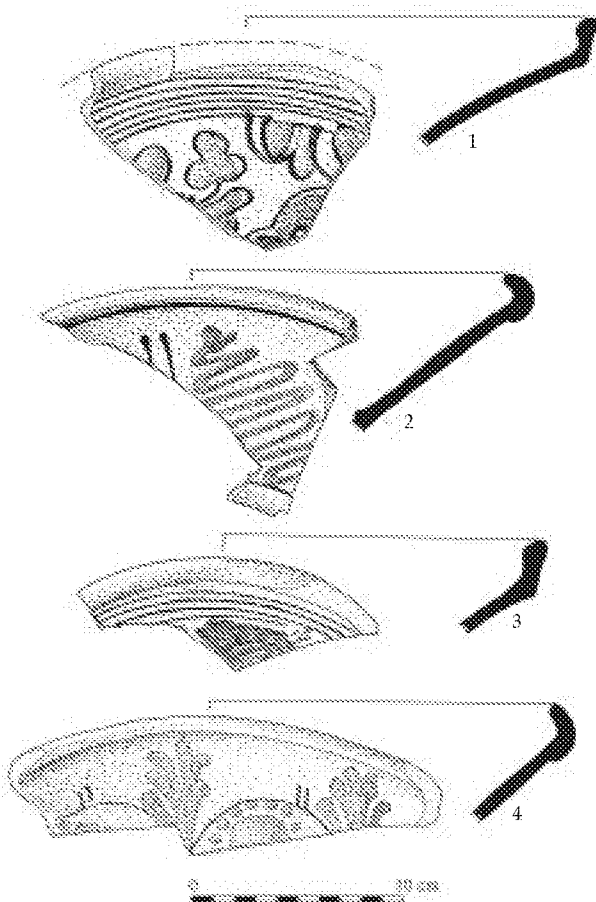
³⁸ A néprajzi kutatás a geometrikus díszítőelemek alkalmazását korábbinak tartja, míg a növényi mintás besimítás kialakulását az írókás kerámia elterjedésének idejére teszi. SZABADEALVI 1960, 181. A magyarországi kora újkori leletgyűjtesek – így a vizsgált alföldi leletek – egyike sem támasztja alá ezt az egykorúságot. KOVÁCS 1991, 174; TOMKA 2002, 306.

A redukált égetésű edények közös jellemzője a homokos soványítás és a finom iszapolás. Valamennyi darab gyorskorongon készült, a külső edényoldal többnyire szürkésfekete, polírozott, de nem mindig fényes fekete színű. A belső felület lehet sötét-, világos-, vagy barnásszürke, aminek oka a fekete kerámia különleges égetési technikája, de az agyag minősége és vas-oxid tartalma is befolyásolja a tónusbeli eltéréseket. A síkalt felületű darabok esetében a külső felületkezelési technika is hozzájárult ahhoz, hogy az edény külső oldala sötétebbre, míg a belső oldal világosabbra égett ki.³⁹

Jelentős számban tartalmaz a leletegyüttes téglavörös színű folyadéktároló edényként meghatározható töredékeket is, ami nem véletlen, hiszen a vörösre égő, magas vastartalmú agyag alkalmas leginkább fennálló edények készítésére.⁴⁰ Ezek közös jellemzője a homokos soványítás, az érdes tapintás, törésfelületük gyakran szürke színű. Többnyire díszítetlenek, esetleg karcolt díszűek, írókás díszítés egyetlen esetben sem fordult elő ezen az agyagfajtán, aminek elsősorban használati oka lehet. Ebből a csoportból került ki viszont a legtöbb tűzdelt szalagfűl (12. ábra 1), becsípett korsószáj és szűrő-

14. ábra. Szeged-Nemzeti Színház. Fazék típusú edények töredékei. Rajz: Czabarka Zsuzsa
Fig. 14. Szeged-National Theatre. Fragments of pot-like vessels. Drawing by Zsuzsa Czabarka

15. ábra. Hódmezővásárhely-Bocskai utca. Írókás tálak. Rajz: Czabarka Zsuzsa
Fig. 15. Hódmezővásárhely-Bocskai utca. Dishes decorated using a painting device. Drawing by Zsuzsa Czabarka

betét-töredék (rostély) (10. ábra 1–2). Tartalmaz az anyag vörösesbarna vagy piros színű, engobe-ba visszakarcolt, ecsetes festésű, nyakas öblösedényként meghatározható darabokat is, de – ellentétben a fazék típusú edényekkel – ennél a csoportnál ez a díszítőtechnika döntően nem fehér, hanem inkább halványvörös anyagszínnel párosul, az edényfal pedig sokkal vastagabb és durva szemcsés homokkal soványított.⁴¹

Az ásatási anyag tanúsága alapján most úgy tűnik, hogy az egyes edényformáknál és anyag típusoknál, részben funkcionális okok miatt is, változott

³⁹ SZABADFAI 1986, 41.

⁴⁰ KRESZ 1960, 329.

⁴¹ A pontosítás kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy ezek a következtetések csak közelítő információt nyújthatnak, hiszen éppen az edényanyag töredékessége miatt, és a hasonló díszítőtechnika okán, sok esetben nem volt egyértelmű a töredékek csoportba sorolása.

bizonyos díszítőtechnikák alkalmazása. A leletek töredékessége miatt az egyes típusok szétválasztása sok esetben bizonytalan ugyan, de a megfigyelt jelenségek jellemzőbbnek tűnnek annál, mintsem hogy véletlennek tekintsük azokat. A korsóként besorolt töredékek jórészt mázatlanok, homokos soványításúak és rendszerint téglavörösre, ritkábban világosbarnára égetettek. A díszített típusok döntően karcoltak, esetleg vörösbarna engobe-os festésűek, szalagfülük tűzdelt, rendszerint kétoldali beszúrt lyukkal. Találtam példát írókázott, szintelen fedő-

mázú korsóra is, belső oldalán mázas töredék azonban nincs a korsóként értékelhető töredékek között. A kanta típusú töredékek főként redukált égetésűek, szürkésfekete színűek, díszítetlenek, karcolt, de jellemzően csiszolt díszűek. E típuskörhöz sorolt edények között nem találtam mázas darabot. Ki kell emelni azt is, hogy egyetlen esetben sem találkoztam a népi kerámia nagyméretű folyadéktároló edényein megjelenő domborműves, rátétes díszítéssel, és mindössze alig néhány fülön fordult elő a csec.

ÖSSZEGZÉS

A feldolgozás – mint említettük – egy nagyobb összefoglaló munka részeként kerül közreadásra, amely a dél-alföldi régió kora újkori edényművességének régészeti szempontú tipokronológiai elemzésén túl, egy komplex történeti és néprajzi kutatás lefolytatását célozza. A hatalmas mennyiségű anyag áttekintése – a korszak és a népi edényművesség összefüggéseinek feltárása okán – megkövetelte a régészeti és a néprajzi ismeretek együttes alkalmazását és a korabeli edénykultúra terminológiájának területileg érvényes kidolgozását.

A korabeli kerámiaegyüttesek feldolgozása során szem előtt kell tartanunk, hogy csak az azonos szempontok alapján felállított terminológiai rendszer révén valósulhat meg a kora újkori kerámia egységes vizsgálata. Ennek megfelelően végezhetőek eredményesen a nagyobb területi egységeket magukban foglaló regionális elemzések, így válhatnak összehasonlíthatóvá a helyi szinten jellemző kerámia-kultúrák formai és díszítésbeli sajátosságai.

A dél-alföldi leletegyüttesek értékelését edénytípusok szerinti bontásban végeztem, a típusok meghatározásánál, a történeti források szerinti korabeli edényelnevezések mellett, elsősorban a néprajzi edényterminológiára támaszkodtam. Munkám során minduntalan nehézségekbe ütköztem, amelyek leginkább abból adódtak, hogy a néprajz-

és a régészettudomány kerámia-kutatási módszertana jelentős eltéréseket mutat. A néprajzi kerámia-definíciók egy része régészeti szempontból nem értelmezhető, és a népi kerámiaira érvényes tipológiai rendszer csak megszorításokkal alkalmazható a régészeti anyagra. A kora újkori edényterminológia – a régészeti anyag sajátosságainak megfelelően – formai alapon (leginkább méretbeli jellemzők alapján) állítható fel, és jóval kevesebb lehetőséget nyújt a differenciálásra.

A 18. századból származó edényekkel gyakorlatilag ma már mindkét tudományterület által gyűjtött tárgyegetésekben számolnunk kell. Ahhoz, hogy eredményes lehessen ezen időszak kerámia-anyagának feldolgozása, a kutatásokat egymáshoz közelítő szempontrendszer szerint célszerű végezni. Csak így tisztázhatóak a történeti-kronológiai kérdések, különíthetők el a kisebb földrajzi egységeket formáló műhelystílusok, a regionális edénytípusok és díszítőtechnikák.

A két tudományterület kutatási eredményeit komplex módon ötvöző stíluskritikai értékelések és változást vizsgálókat révén pontosítható a magyar ólomázás kerámia kialakulásának és formálódásának folyamata, és deríthető fel a régészeti és néprajzi kerámia történetének átmeneti időszaka.⁴²

⁴² A táblákon szereplő rajzokat Czabarka Zsuzsa (Móra Ferenc Múzeum), a fényképeket Pápai Zoltán (Móra Ferenc Múzeum) és Ferke Norbert készítette. Munkájukat ezúton is köszönöm.

IRODALOM

- BIRTAŠEVIĆ 1970 BIRTAŠEVIĆ, Maria: *Srednjovekovna keramika*. Beograd 1970.
- CSUPOR – CSUPOR István – CSUPORNÉ ANGYAL Zsuzsa: *Fazekaskönyv*. Budapest 1998.
- CSUPORNÉ ANGYAL 1998
- DOMANOVSKY 1981 DOMANOVSKY György: *A magyar népi kerámia. Magyar népművészet I–II*. Budapest 1981.
- FEHÉR 1972 Ifj. FEHÉR Géza: Adatok Eger török agyagművességéhez (Turkish Pottery at Eger). *EMÉ* 10 (1972) 191–214.
- FODOR – KOZÁK 1970–1971 FODOR László – KOZÁK Károly: Leletegyüttesek a románkori székesegyház környékéről. Adatok az egri vár XVII–XVIII. századi kerámiájának történetéhez 1. (Ensembles de trouvailles des alentours de la cathédrale de l'époque romane. Données relatives à l'histoire de la céramique des XVIIe et XVIIIe siècles du château-fort d'Eger 1.). *EMÉ* 8–9 (1970–1971) 147–199.
- FÜVESSY 1993 FÜVESSY Anikó: A hódmezővásárhelyi fazekasság szerepe az alföldi mázas kerámiában. *Múzeumi Levelek* 71–72 (1993) 143–149.
- FÜVESSY 1994 FÜVESSY Anikó: Ízlésváltás a 19–20. századi alföldi parasztkerámia típusaiban és díszítményeiben (Geschmackswechsel in den Typen und Dekorationen der Bauernkeramik des 19.–20. Jahrhundert in der Großen Ungarischen Tiefebene). *NÉrt* 76 (1994) 111–126.
- FÜVESSY 1998 FÜVESSY Anikó: Adatok a dél-alföldi fazekassághoz. *Múzeumi kutatások Csongrád megyében* 1998, 153–169.
- GARÁDY 1944 GARÁDY Sándor: Agyagművesség. In: *Budapest a törökkorban*. Szerk.: Fekete Lajos. Budapest 1944, 382–401.
- GÁL 1985 GÁL Éva: 17–18. századi kerámialelet Hódmezővásárhelyről (Der Keramikfund von Hódmezővásárhely aus den 17.–18. Jahrhunderten). *AASzeg Supplementum* 5 (1985) 79–105.
- GERELYES 1985 GERELYES Ibolya: Adatok a tabáni török díszkerámia keltezéséhez és etnikai háttéréhez (Data on the Chronology and Ethnic Background of Decorated Turkish Ceramics Found in the Tabán, Buda). *FolArch* 26 (1985) 223–247.
- GERELYES 1991 GERELYES Ibolya: Török leletegyüttesek a budai várpalotából, 1972–1981 (Türkische Fundkomplex aus dem Burgpalast von Buda). *TBM* 23 (1991) 21–74.
- GEREVICH 1966 GEREVICH László: *A budai vár feltárása*. Budapest 1966.
- HATHÁZI – KOVÁCS 1996 HATHÁZI Gábor – KOVÁCS Gyöngyi: *A váli gótikus templomtorony. Adatok Vál 14–17. századi történetéhez* (The Gothic Church Tower in Vál. Data on the 14th–17th-century History of Vál). A Szent István Király Múzeum Közleményei B. sorozat 45. szám. Székesfehérvár 1996.
- HOLL 1956 HOLL Imre: Adatok a középkori magyar fazekasság munkamódszereihez (Beiträge zu den Arbeitsmethoden der ungarischen Töpferi des Mittelalters). *BudRég* 17 (1956) 177–194.
- HOLL 1963 HOLL Imre: Középkori cserépedények a budai várpalotából, 13–15. század (Mittelalterliche Keramik aus dem Burgpalast von Buda, 13.–15. Jahrhundert). *BudRég* 20 (1963) 335–382.
- IGAZ – KRESZ 1965 IGÁZ Mária – KRESZ Mária: A népi cserépedények szakterminológiája (Fachausdrücke der Volkskeramik). *NÉrt* 47 (1965) 87–133.
- KOVÁCS 1984 KOVÁCS Gyöngyi: *Török kerámia Szolnokon* (Turkish Pottery from Szolnok). Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 30–31. Szolnok 1984.
- KOVÁCS 1991 KOVÁCS, Gyöngyi: 16th–18th-century Hungarian Pottery Types. *Antaeus* 19–20 (1991) 169–180, 351–361.
- KOVÁCS 1998 KOVÁCS Gyöngyi: A barcsi török palánkvár kerámialeletei (The Ceramics Finds from [the] Turkish Palisade Fort at Barcs). *CommArchHung* 1998, 55–178.
- KOVÁCS 2001 KOVÁCS, Gyöngyi: Ceramics finds from Bajcsa fort (1578–1600). *ActaArchHung* 52 (2001) 195–221.

- KOVÁCS 2002 Kovács Gyöngyi: A hódoltsági leletanyag kutatási irányai. In: *A hódoltság régészeti kutatása*. Szerk.: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Opuscula Hung 3. Budapest 2002, 245–254.
- KOVÁCS 2003 Kovács Gyöngyi: Jegyzetek a kanizsai vár 16–17. századi kerámialeleteihez (Remarks on the 16th–17th-century Ceramic Finds from Kanizsa Fort [Castle]). *Zalai Múzeum* 12 (2003) 155–176.
- KRESZ 1960 KRESZ Mária: Fazekas, korsós, tálás (Potter, Jugmaker, Dishmaker). *Ethnographia* 81 (1960) 267–379.
- KRESZ 1990 KRESZ Mária: Hódmezővásárhelyi cserépedények. In: *Csongrád megye népművészete*. Szerk.: Juhász Antal. Budapest 1990, 317–371.
- KRESZ 1991 KRESZ Mária: Agyagművesség. In: *Kézművesség. Magyar Néprajz* III. Szerk.: Domonkos Ottó. Budapest 1991, 524–600.
- KÜHLBORN 1996 KÜHLBORN, Marc: Eine Grube mit Töpfereiabfall des späten 18. Jahrhunderts aus Mirow, Lkr. Mecklenburg-Strelitz. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern, Jahrbuch* 43 (1995) 199–249.
- LAJKÓ 2004 LAJKÓ Orsolya: Kora újkori kerámiaegyüttes Óföldsékről (Ein frühneuzeitlicher Keramikkomplex in Óföldsék). *MFME – StudArch* 10 (2004) 553–574.
- LAJKÓ 2005 LAJKÓ Orsolya: Megjegyzések a hódmezővásárhelyi korai néprajzi kerámia történetéhez. In: *Határjáró. Tanulmányok Juhász Antal köszöntésére*. Szerk.: Bárkányi Ildikó – Fodor Ferenc. Szeged 2005, 75–86.
- LÁZÁR 1986 LÁZÁR Sarolta: Az egri vár törökkori magyar cserépedényei (Ungarische Töpferware der Burg von Eger aus der Türkenzeit). *Agria* 22 (1986) 35–63.
- MÉSZÁROS 1968 MÉSZÁROS Gyula: *Szekszárd és környéke törökös díszítésű kerámiai emlékei* (Ceramic Relics with Turkish-style Ornamentation from Szekszárd and Its Environment). Szekszárd 1968.
- MITHAY 1988 MITHAY Sándor: Az ugodi vár feltárásának eredményei (Die Burg von Ugod). *Pápai Múzeum* 1 (1988) 53–97.
- NAGY 1991 NAGY Janka Teodóra: A korai néprajzi kerámia néhány kutatástörténeti és időrendi kérdéséről a mórággyi kerámia kapcsán. *Múzeumi Kurír* 62 (1991) 42–53.
- NAGY 1994 NAGY Janka Teodóra: *A mórággyi kerámia. A Dunántúl kerámiaja* I. (Csákvár, Mohács, Mórággy). Kiállításvezető. Szolnok 1994.
- PARÁDI 1963 PARÁDI Nándor: Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények, XI–XVII. század (Münzfunde hortende mittelalterliche Gefässe in Ungarn, 11.–17. Jh.). *ArchÉrt* 90 (1963) 205–251.
- RADIĆ – BOJČIĆ 2004 RADIĆ, Mladen – BOJČIĆ, Zvonko: *Srednjovjekovni Grad Ružica*. Osijek 2004.
- SCHÄFER 1996 SCHÄFER, Heiko: Untersuchungen auf dem Kirchengrundstück Domstraße 53 in Greifswald. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern, Jahrbuch* 43 (1995) 135–158.
- SOPRONI 1961 SOPRONI, Olivér: Lead-glazed Turkish and Hungarian Pottery from the Time of Turkish Occupation of Hungary. *Faenza* 47 (1961) 26–31.
- SOPRONI 1981 SOPRONI Olivér: *A magyar művészi kerámia születése. A török hódoltság kerámiaja* (Lead-glazed Turkish and Hungarian Pottery from the Time of the Turkish Occupation of Hungary). Budapest 1981.
- SZABADEALVI 1986 SZABADEALVI József: *A magyar feketekerámia*. Budapest 1986.
- P. SZALAY 1993 P. SZALAY Emőke: *A debreceni kerámia* (Das Töpferhandwerk in Debrecen). Debrecen 1993.
- TOMKA 2002 TOMKA Gábor: Findzsák, pipák, szürke korsók. Borsodi végvárok kerámialeleteinek török kapcsolatai. In: *A hódoltság régészeti kutatása*. Szerk.: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Opuscula Hung 3. Budapest 2002, 299–308.
- TOMKA 2005 TOMKA Gábor: *Északkelet-Magyarország kora újkori kerámiaja*. Doktori disszertáció. Budapest, ELTE 2005. [Kézirat]
- VALTER 1985 VALTER Ilona: *Pásztó, Oskolamester ház. Tájak – Korok – Múzeumok* Kiskönyvtára 219. Budapest 1985.

- VIDA 1993 VIDA Gabriella: Egy néprajzi ásatás tanulságai. Kerámiatörténeti vizsgálatok. *HOMK* 28 (1993) 72–75.
- VIDA 1995–1996 VIDA Gabriella: Néprajzi ásatás kerámiái Mezőcsáton (Keramik aus den ethnographischen Ausgrabungen in Mezőcsát). *HOMÉ* 33–34 (1995–1996) 467–482.
- VIDA 1999 VIDA Gabriella: *A miskolci fazekasság a 16–19. században* (The Pottery of Miskolc). Officina Musei 8. Miskolc 1999.
- VIZI 2002 VIZI Márta: A néprajzi kerámiakutatás a Dunántúlon – régész szemmel (Ethnographische Keramikuntersuchung in Transdanubien – aus der Sicht eines Archäologen). *WMMÉ* 24 (2002) 209–273.

THE TYPOLOGY OF EARLY MODERN AGE CERAMICS – POSSIBILITIES FOR THE USE OF ETHNOGRAPHY'S VESSEL TERMINOLOGY ON THE GREAT HUNGARIAN PLAIN

Orsolya F. Lajkó

In connection with the terminological and technological issues concerning the vessel culture of the early modern age, the present study wishes to seek an answer as to how the findings and methods of ethnographical research can contribute to the investigation of seventeenth–eighteenth-century ceramics stemming from archaeological excavations.

In practical terms, today already we have to reckon with ensembles of artefacts deriving from the eighteenth century in the material collected by the above-mentioned two fields of inquiry. For the processing of the ceramics material of a given period to lead to results, the research needs to be conducted according to a single system. In this way historical-chronological questions can be clarified and territorial characteristics, workshop styles typifying smaller geographical units, and regional types of vessels and decorative techniques can be separated. In the uncovering of the historical antecedents for folk pottery, archaeology is capable of co-operating profitably, since by its very nature the scant and patchy pottery material in ethnographical collections is unsuitable for the answering of certain questions.

The researching of seventeenth–eighteenth-century ceramics from the archaeological point of view raises numerous methodological problems. For the time being, the typochronology of the period is still not worked out, and the separation of different pottery products of the period in many cases represents a difficulty. A further gap in the research is the establishment of a uniform system of terminology. One possible way of working out the last mentioned is if we try to identify basic-type groups, concentrating on the different characteristics of the archaeological material, separating individual groups of types according to forms, but – where possible – adopting form categories from the nomenclature of ethnography. Obviously, it is difficult to compare a group of vessels consisting overwhelmingly of fragments, lacking an individual style, and made for everyday use with ethnographical material rich in individually-made ceramics products serving mainly display purposes. It can also be a problem that archaeological analysis does not always provide decisive proof in determining the function of given vessels.

I recently had an opportunity to process archaeologically an ensemble of seventeenth-century ceramics deriving from the southern part of the Great Hungarian Plain, from the Hódmezővásárhely-Ótemplom (Old church), Hódmezővásárhely-Bocskai utca, Óföldsé-ak-Kastélypark (Castle park), Szeged-Vár (Castle), and Szeged-Nemzeti Színház (National Theatre) sites. In connection with the analyses, I was able to examine, among other things, the system of connections between the vessel art of the time and folk ceramics, with special regard to the combined use of ethnographical and archaeological research methods.

On the basis of ethnographical typology, the recognition and categorisation of dishes proved to be the simplest. A common characteristic of these was glaze embellishment on the inside. The overwhelming majority of the dishes had a lead glaze. From the point of view of form, they were flat in the shape of an upturned truncated cone. Their sides in most cases featured straight lines, more rarely broken ones. Their bases were featureless and only seldom profiled. In all find ensembles there were dishes and plates that

could be hung up. Hanging was made possible by the fashioning of little handles. Plates were generally flat, with bottoms of a generally greater diameter than in the case of the dishes. Their rims were plain and thin, seldom being thicker, and their profile featured the broken line. The dishes had various types of embellishment. The material from the Great Hungarian Plain is characterised by pieces decorated using a type of painting device. On the basis of their coloration, they can be divided into two large typological groups: vessels decorated with embellishments in green, red and brown in single hues on a light-coloured engobe ground (occurring in much larger proportions) and vessels with green and white motifs written (scratched) on a dark, typically brown, ground (occurring in smaller numbers).

The second group of basic forms was represented by standing rotund vessels of tall form, i.e. jugs and pots. The pots were moderately tubby and egg-like in shape; they were widest at the top of their bellies. In the case of pots with handles, strap-like handles, starting from the rim, in most cases connected with the belly of the vessel. The shaping of the rims was extremely varied. The vast majority of the vessels were undecorated. On those pieces that were decorated, three main techniques were used: decoration cut into the surface (e.g. scratching, etc.), glaze, and painting. In ensembles from the Great Hungarian Plain, a distinctive category was represented by another group of vessels on which the painted surface was further decorated with scratching. On the basis of the archaeological ceramics material, it seems that the area of the spread of painted pots in the early modern age partly coincided with the zone of influence of the nineteenth-century pottery centres at Gömör, while in the case of certain types a delivery area in another direction may be assumed.

The other large formal group of tall standing vessels is represented by vessels possessing a so-called neck, which in contrast to the folk ceramic material are the least easy to differentiate archaeologically. In the finds investigated, I was able to prove convincingly the existence of a total of three large formal groups: handled jugs with a spherical belly, thin neck and a strainer; pots with a round rim, large handle and in some cases a spout; and jugs usually with one handle, a slightly stretched body and a generally compressed, lobed rim. On the basis of their colour, they must have been red, white or black. The shared characteristic of the reduction-fired vessels is polished embellishment: patterns were geometrical and I encountered no examples of plant ornamentation. The ensembles of finds also contained fragments of necked vessels whose fabric was red. Usually they were undecorated, but more rarely were scratched on the surface, or else decoration was scratched into engobe or painted on with a brush.

The vessel art of the early modern age is of fundamental importance in the early history of folk ceramics. In spite of this, the seventeenth–eighteenth century is the least clarified period in Hungarian folk ceramics. So far it has not been possible to reconstruct in a convincing way the development of Hungarian lead-glazed ceramics, and to clarify the developmental process of regional stylistic groups and decoration traditions in the nineteenth century. In the uncovering of the historical antecedents of folk ceramics, the primary role falls to archaeology. The direct historical antecedents of folk vessel forms and decorative techniques can be found in the surviving archaeological material. By means of investigations of stylistic assessments and changes that combine in a complex way the research findings of ethnography and archaeology, the process of the development and shaping of Hungarian lead-glazed ceramics can be made clear, and the history of pottery from the sixteenth to nineteenth centuries can be uncovered in its entirety.

A KORA ÚJKORI KERÁMIA FELDOLGOZÁSÁNAK MÓDSZEREI

AZ OZORAI VÁRKASTÉLY LELETANYAGÁNAK ADATBÁZISÁRÓL

Vizi Márta

Az ozorai vár kerámiájának feldolgozása során merült fel, hogy áttekintsük a kerámiaelemzés módszereit (1–3. *ábra*), majd kidolgozzunk egy, az adott leletanyag leírását és elemzését lehetővé tevő saját rendszert. Az eredmények egy része azóta már

nyomtatásban is megjelent,¹ jelen írás annak folytatása, második része.² Az alábbiakban azokat a fogalmakat, technikai és formai elemeket tekintem át – ozorai példákkal illusztrálva (4–7. *ábra*) –, amelyeket saját adatbázisom elkészítésekor használtam.³

A LELET ANYAGA

A kerámiának az évezredek alatt számos fajtája jött létre, amelyek az újkori leletanyagban mind elő is fordulnak. A legfontosabb kerámiafajták a következők: cserép, fajansz/majolika, kőcserép, kemény-cserép (kőedény), porcelán.⁴

A cserép égetett agyag, amelynek felületén bevonatok is lehetnek (4–7. *ábra*, kivéve 4. *ábra* 1).⁵ Égetése a többi fajtához viszonyítva alacsonyabb hőfokon történik. Az ún. redukált égetéssel előállított fekete, sötétszürke színű edényeket 700–800 °C-on égették, miközben szerves anyag égett a lezárt tűztérben, így lehetővé téve a fekete színt eredményező elemi szénrészeszkék lerakódását az edények falára.⁶

A fajansz „az olasz Faenza városkáról elnevezett [...] fehérre vagy sárgára égetett, likacsos szerkezetű, érdes törésű és át nem tetsző agyagáru. Készítésére olyan agyagkeveréket alkalmaznak, melyben 15–25%-ban szénsavas kalcium van, mert az ónos máz ezen tart a legjobban. A felületen lévő ónmáz ólom-nátrium szilikát, amelyben fel nem oldott ón-oxid van. Ez a fel nem oldott ón-oxid teszi a mázat átlátszatlanná és fehér színűvé.”⁷ „A közönséges máz olvadáspontja az ón-oxid adagolás következtében 860 °C-ról 960–980 °C-ra emelkedik, ezáltal az edénytest a cserépnél tömörebbre ég, és megkopogtatva csengő hangot ad.”⁸ A díszítéseket általában először a nyers, kiégetetlen mázfelületre viszik fel; kobaltkék, sárga, mangánlila és zöld színt használnak. A fajanszedényeket kétszer égetik: először nyersen, és utána vonják be fehér ónmázzal.⁹ A 18. század elején a porcelánhoz hasonlóan a díszítést már nem a nyers, hanem az égetett felületre

vitték fel. A minták kontúrosak voltak, hogy a festék szétfolyását megakadályozzák.¹⁰

A majolika „eredetileg a mésztartalmú agyagból készült magas tűzön kiégetett, ónmázaz, csillogó, színes, dúsan díszített spanyol-mór lüszteres kerámiafajta elnevezése volt, amely nevét a Baleárok legnagyobb szigetéről, Mallorcáról kapta.”¹¹ A díszes edényeket innen szállították Itáliába. Később a majolika az olasz ónmázaz agyagfajta elnevezése lett, de így nevezik a máshol, olasz hagyomány alapján készült kerámiát is.

A majolika készítése során „a tárgyat gondosan iszapolt világossárgás, barnásra égő agyagból korongolják, majd alacsonyabb hőfokon kiégetik (zsengélik). Ezután tejszerűen hígított, ónoxidot tartalmazó mázöntetbe mártják, mely a mázat átlátszatlanná teszi. Szárítás után szabad kézzel fém-

¹ Vizi 2006, 73–81. és 1–10. *ábra*.

² A tanulmány az ELTE Régészeti Doktori Programja keretében 2002-ben megvédett „Újkori kerámia az ozorai várkastélyból” című doktori (PhD) disszertáció 7b. fejezetének átdolgozott, rövidített formája.

³ Az ábraaláírásoknál a zárójelben az edények kódszámát tüntettem fel, a tárgyak ezek alapján azonosíthatók az adatbázisban.

⁴ KATONA 1991, 4; CSEREY 1983, 75–76.

⁵ KRESZ 1991b, 524–525; KATONA 1991, 6.

⁶ KATONA 1991, 7.

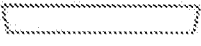

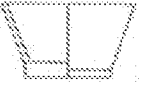

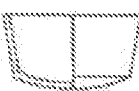

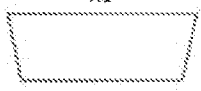
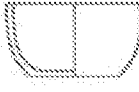

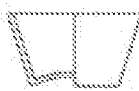

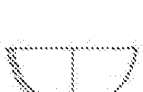
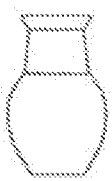

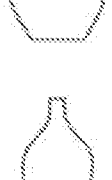

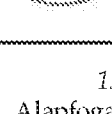

⁷ KATONA 1991, 11–12.

⁸ KATONA 1983b, 114.

⁹ KATONA 1991, 11–12; KRESZ 1991b, 525.

¹⁰ KATONA 1991, 11–12.

¹¹ BRESTYÁNSZKY 1983a, 101.

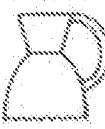

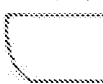

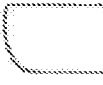
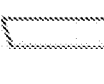

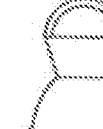

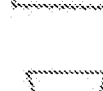

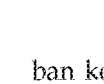
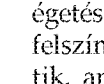
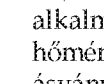

Edényforma	Aljforma	Fenekelrendezés
1:8 tányér	félgömb alakú fenék	talp
1:5 össze- serpenyő tál	konkav alakú fenék	talpgyűrű
1:3 tál	lapos fenék	hullámos talp
1:1 pohár	gömbölyű fenék	kinyomott láb
fazék	gömbölyű fenék	bűtyös láb
	gömbölyű fenék	bűtyös láb
	gömbölyű fenék	bűtyös láb
palack	gömbölyű fenék	bűtyös láb
	gömbölyű fenék	bűtyös láb
	gömbölyű fenék	bűtyös láb

1. ábra. Terminológia a középkori kerámiához Észak-Németországban.
Alapfogalmak az edényformákhoz ERDMANN et al. 1984, 430–431, 3. táblázat nyomán.
Az ábrák számítógépes átdolgozását Sági Szilvia végezte.

Fig. 1. Terminology for medieval ceramics in North Germany. Basic concepts relating to the shapes of vessels, after ERDMANN et al. 1984, 430–431, Table 3. The computerised reworking of the figures was performed by Szilvia Sági.

oxidokkal festik rá a díszítményt. A festés nagy gyakorlatot és tudást kíván, mert a porózus cserép a festéket rögtön magába szívja, a rajzon tehát javítani nem lehet. A festékek színskálája viszonylag szűk, csak olyan fénoxidok szerepelhetnek benne,

amelyek a festés utáni, 1000–1100 °C-os beégetést kibírják. A majolikafestők palettáján ezért a fehér mellett kobaltkék, a mangánviola, a rézzöld, az okkersárga és a citromsárga szerepel a fekete mellett, amelyet mindezeknek a színeknek az összekeveré-

Kiöntő forma	Fogó		Kombinált példák
  kiöntő (csőr) kiöntő (csőr) kiöntőcső lyuk	I. Elhelyezkedés	IV. Forma	
	 peremből potron alatti	 nyelv cső alakú nyelv behajlított nyelv	 serpenyő-től nyúló gömb alakú fazék 3 lábval és füllel kanna 3 lábval és füllel
	II. Irány	 függőleges vízszintes fül	 kehely-pohár talppal csésze-pohár füllel kerék aljú fazék amphora
	III. Keresztmetszet	 kerek nagyszögletes sima keskeny homorús szélesen homorús bordázott csavart	 kengyel gyűrű karika kulacs (kishordó 2 füllel)

sével állítottak elő. A fémes csillogást (lüstert) úgy nyerték, hogy az edényeket a második égetés után ezüst- vagy réztartalmú mázkeverékbe mártották, lüstereztek, a festékeverékkel a kívánt mintát ráfestették, majd redukáló tűzben harmadszor is kiégették.¹²

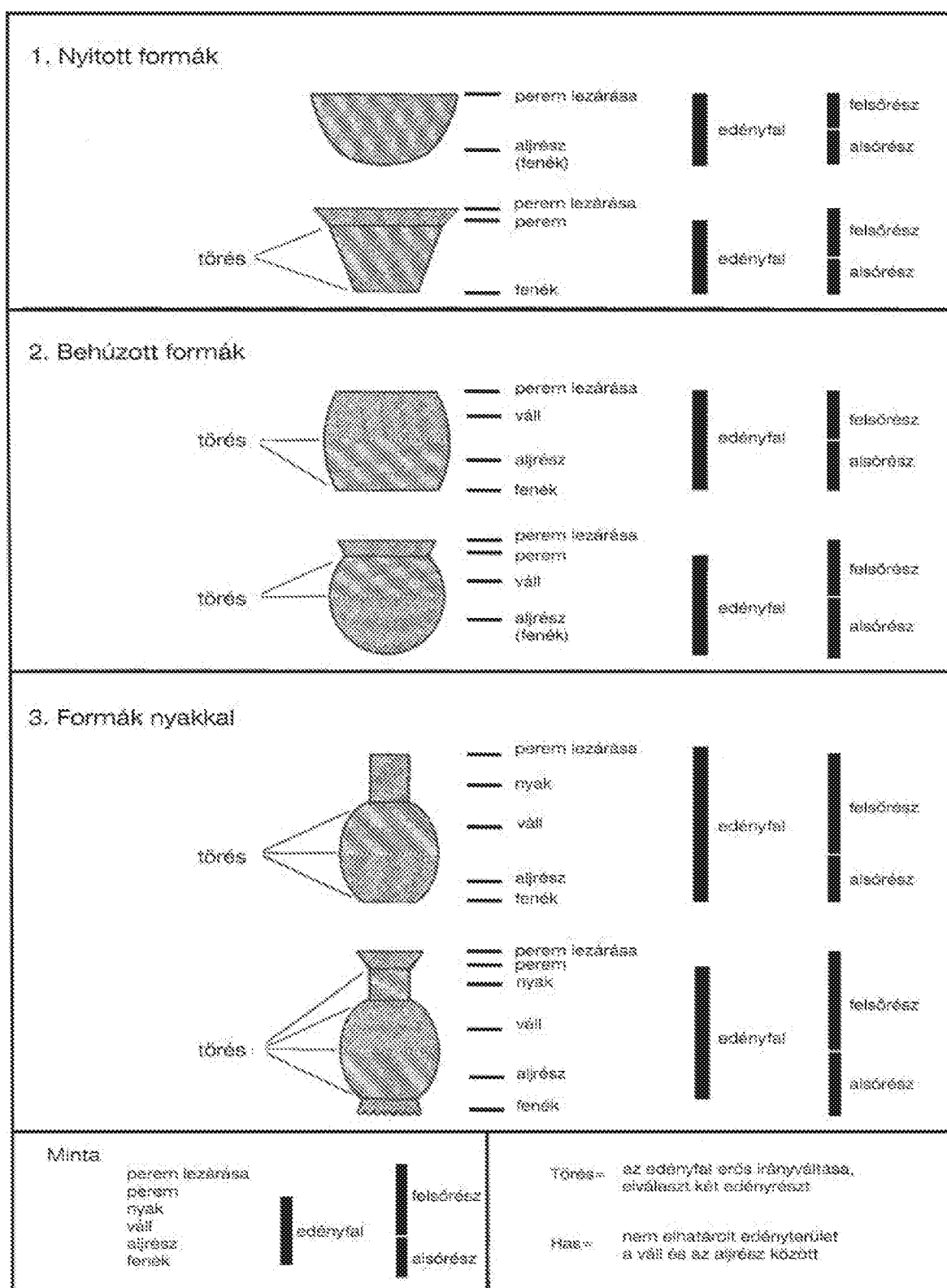
A kőcserép (*Steinzeug*) kemény, kagylós törésű és nem áttetsző anyagú, mázatlan vagy konyhasómázzal bevont agyagáru. Durva és finom változata fordul elő. Égetéskor az árut fehér izzásig hevítik, és ekkor a kemence boltozatnyílásán keresztül, általá-

ban kétszer, konyhasót hintenek a kemencébe. Az égetés után ez vékony üvegáztat képez az edény felszínén. Kobalttal és barnakővel (mangánnal) festik, amelyet engobe-bevonatként a nyers tárgyon alkalmaznak. Égetésükhöz az 1000-1300 °C közötti hőmérsékletet használják.¹³ (Az ozorai anyagból pl. ásványvizes palack: 4. ábra 1).¹⁴

¹² BRESTYÁNSZKY 1983a, 101.

¹³ KATONA 1983a, 94; KATONA 1991, 8–9.

¹⁴ VÍZI 1999, 7. kép 1. és 16. kép 1–2.

2. ábra. Terminológia a középkori kerámiához Észak-Németországban. Az edény részeinek elnevezése ERDMANN et al. 1984, 433, 5. táblázat nyomán. Az ábrák számítógépes átdolgozását Sági Szilvia végezte.
Fig. 2. Terminology for medieval ceramics in North Germany. Terms for the parts of vessels, after ERDMANN et al. 1984, 433, Table 5. The computerised reworking of the figures was performed by Szilvia Sági.

A keménycserép (kőedény, *Steingut*) a „18. század közepén keletkezett, kifejezetten használati igényből. Ez egy keverékanyag, amelynek összetételében az alumínium alapanyagú kaolin a fő komponens. Kiegetéséhez, összetömörödéséhez 1000 °C feletti hőmérséklet szükséges. Mázként ugyanennek az alapanyagnak oldódékonyabb változatát használják, mely gyengén zöldes, áttetsző színe következtében a szeladon-kőhöz hasonlított, ezért a mázat is ezen a néven nevezték el. Hozzánk német nyelvterületről került át Steingut néven.”¹⁵

A porcelánt Kínában találták fel, készítésének titkát szigorúan őrizték. Kvarc, kaolin és földpát

keverékéből előállított fehér masszából készült. Teljesen tömör, nedvszívó képessége nincs. A porcelántárgyat a megformázás után először 800–900 °C körüli hőmérsékleten kiegetik, majd ugyanezen nyersanyagokból, de más arányban kevert mázoldatba mártják, és kb. 1400 °C-on újból kiegetik.¹⁶ A díszítések máz feletti vagy máz alatti festések lehetnek. A kaolint, a porcelán legfontosabb alapanyagát 1708-ban azonosította Johann Friedrich Böttger Drezdában. 1730–1735-re a meissen gyár alkímistái a porcelánkészítés teljes menetét tisztázták.¹⁷

KÉSZÍTÉSI TECHNIKÁK

A kézzel formált edény készítéséhez nem használnak korongot, agyaghurkából spirális technikával építik fel az alapra az edényt. Az edénytest falán a hurka nyomait a simítás ellenére megfigyelhetjük.¹⁸ A kézi korongon készült edények készítésénél a lassan forgó kézikorongot kézzel kellett újra és újra mozgásba hozni, de a hurkatechnikával készült edény falát jól el lehetett simítani (fazék: 5. ábra 1).¹⁹ A gyorskorongon (*Blockscheibe*) készült edényeket álló tengelyű, lábbal hajtott korongon

formázták, amely a kéz állandó használatát lehetővé teszi edénykészítéskor (4. ábra 2–6; 5. ábra 3; 6. ábra 2–3; 7. ábra 1–2).²⁰ A gyorsabb mozgás, a két kéz használata nyomán szabályosabb formájú edények készülhettek, jobb lett a kerámiatárgyak minősége, gyorsabbá vált a termelés is.²¹ Nagyobb kőcserép tárgyakat préselnek, illetve tárgyak díszítéséhez domborműveket préselnek gipsz-, fa- vagy vasformába.²² Az európai keményporcelán készítésekor az alapanyagot masszává alakítják és formába öntik.²³

SOVÁNYÍTÁS

Az agyagot a hozzá kevert adalékkal tették kezelhetőbbé, rendszerint kvarccal, vagy már egyszerű kiegetett agyag porával soványítják.

Ismerünk olyan – egy északnémet kerámiakutató csoport által összeállított – kerámialeíró rendszert,²⁴ ahol a soványító anyagok méretét is feltüntetik, az alábbi négy csoport szerint:

nagyon finom	0,063 mm – 0,2 mm
finom	0,2 mm – 0,63 mm
közepes	0,63 mm – 2,0 mm
durva	2,0 mm – 6,3 mm

Az általam készített adatbázisban ilyen részletességgel nem szerepeltettem a soványító anyag méretét, részben a költséges anyagvizsgálatok miatt, részben azért, mert úgy gondoltam (az anyag előzetes ismeretében), hogy a feldolgozáshoz az a leírás is elégséges, amelyet én használok.

¹⁵ KATONA 1991, 17–18; KRESZ 1991b, 525–526.

¹⁶ BRESTYÁNSZKY 1983b, 131.

¹⁷ KATONA 1991, 13–17.

¹⁸ HOLL 1956, 177–196; FELGENHAUER-SCHMIEDT 1993, 48.

¹⁹ HOLL 1956, 177–196; FELGENHAUER-SCHMIEDT 1993, 48.

²⁰ HOLL 1956, 177–196; KRESZ 1991b, 562.

²¹ KRESZ 1991b, 562, 564–565; KRESZ 1972, 56; FELGENHAUER-SCHMIEDT 1993, 48. Korongtípusok bemutatása: CSUPOR – CSUPORNÉ ANGYAL 1998, 26; HOLL 1956, 24–26. kép.

²² KATONA 1983a, 94.

²³ BRESTYÁNSZKY 1983b, 131.

²⁴ ERDMANN et al. 1984, 419. és 1. táblázat.

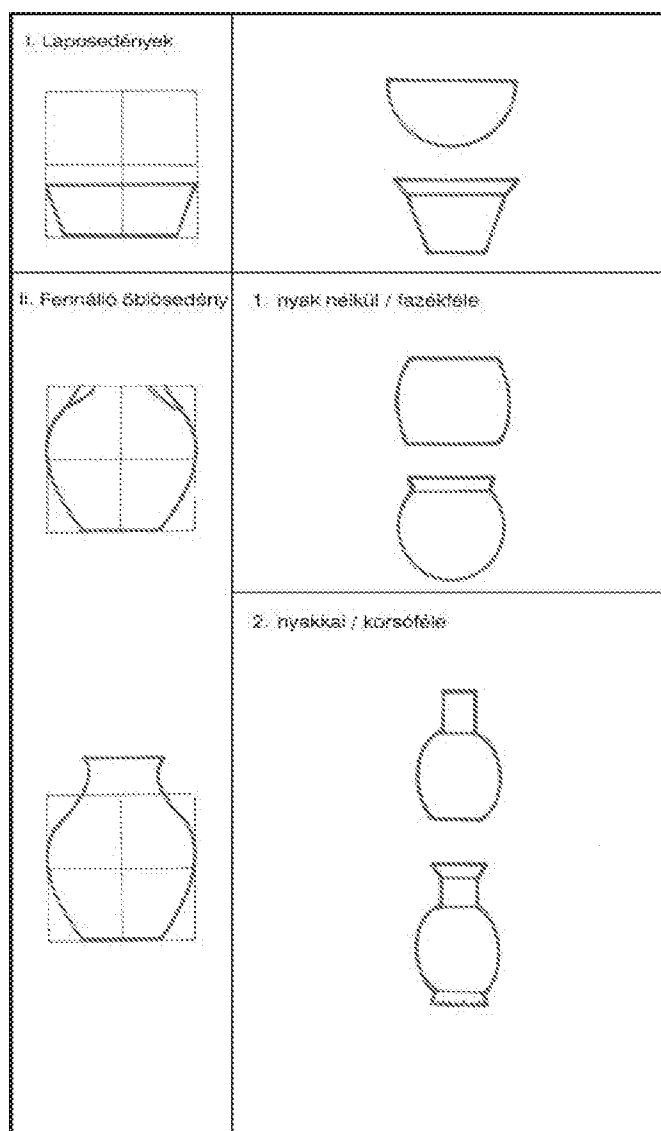
A KERÁMIA SZÍNE

A kerámia színmeghatározásánál is el kell kerülni a feldolgozó személy szubjektivitását, azonban a használatban lévő színkártyák, táblázatok (pl. Munsell-féle táblázat²⁵) éppen a túl részletes, időigényes meghatározás miatt a nagy kerámiaegyedeknél nem alkalmazhatók. Ezért egyes kutatók olyan mintakártyát használnak, amelyen csak 18, a kerámiákra jellemző szín található:²⁶

1.	fehér	10.	kárminvörös
2.	ófehér	11.	lila
3.	világosszürke	12.	vörösbarna
4.	szürke	13.	bézs
5.	szürkésbarna	14.	sárga
6.	fekete	15.	okkersárga
7.	olajzöld	16.	világosbarna
8.	narancs	17.	barna
9.	téglaavörös	18.	barnásfekete

3. ábra. Az edény formája. IGAZ – KRESZ 1965, 94, ábrák és ERDMANN et al. 1984, 433, 5. táblázat elemeinek kombinációja alapján. Tervezte: Vizi Márta, számítógépes grafika: Sági Szilvia

Fig. 3. Shapes of the vessels. Based on a combination of elements of the figures in IGAZ – KRESZ 1965, Figs. on page 94 and ERDMANN et al. 1984, 433, Table 5. Designed by Márta Vizi, computer graphics by Szilvia Sági

A KERÁMIA FELSZÍNE KÍVÜL ÉS BELÜL

A kerámia felülete maradhat mázatlan (pl. 5. ábra 1; 6. ábra 2), de kerülhet rá valamiféle bevonat is.

A legegyszerűbb bevonat az engobe (öntőföld). A nyers agyagtárgyat vonják be vele, hogy alapszínét megváltoztassák, ez azonban festésnek is tekinthető. Önmagában és máz alatt is használják. Leggyakrabban a fehérfölddel találkozunk, de sárga, vörös vagy barna engobe-ot is használnak öntőföldnek (pl. 7. ábra 2).²⁷

A máz elsősorban gyakorlati célt szolgál, a cserép porózus felületét lezárja, nem engedi át a cserépfalon a folyadékot (pl. fazekak belsejében és a peremen: 4. ábra 5–6; tányérok, tálak belsejében: 6. ábra 3; 7. ábra 1–2).²⁸

Az ólom-máz kvarcot és ólom-oxidot tartalmaz, és szintelen vékony üveggént borítja az edényttestet, alóla áttetszik az edény színe. Ha a mázba réz-oxidot tesznek, zöldes színű lesz, vas-oxidtól sárgásbarnás színű, de áttetsző lesz.²⁹

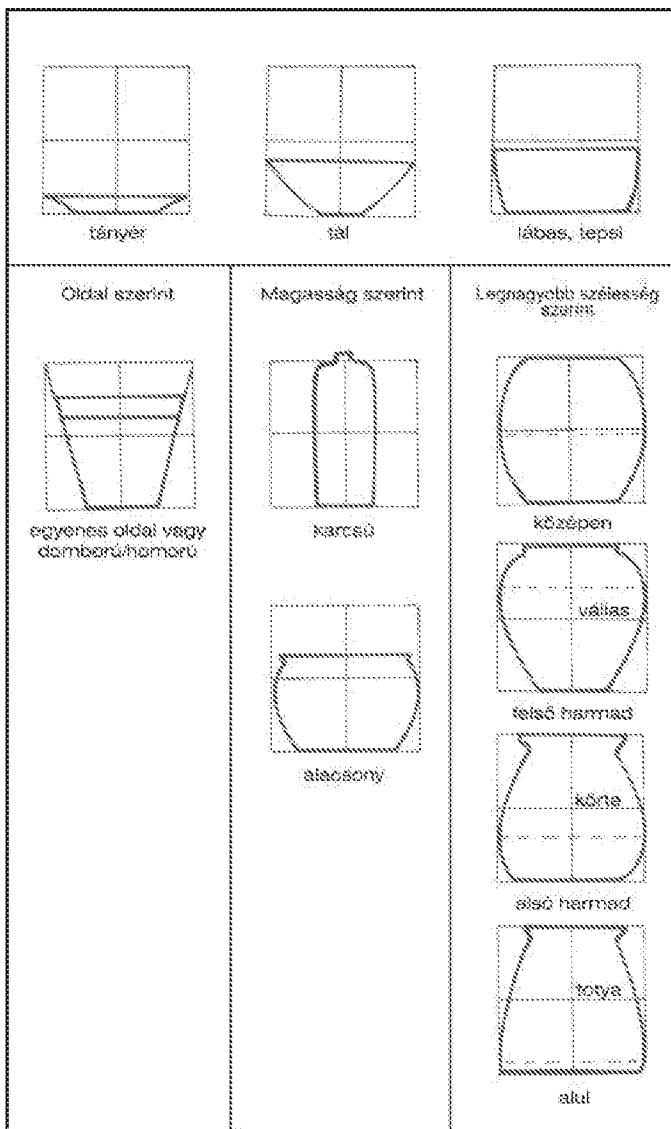
²⁵ ERDMANN et al. 1984, 436, 24. lábjegyzetben felsorolva a többi.

²⁶ ERDMANN et al. 1984, 426, 436, 25. lábjegyzet.

²⁷ KATONA 1991, 7; KRESZ 1991b, 524–525.

²⁸ CSEREY 1983, 75.

²⁹ KATONA 1991, 7; KRESZ 1991b, 524–525.

Az ónmázat fajanszon (majolikán) alkalmaz-
zák. Kémiaiilag ólomnátrium szilikát, amelyben fel-
nem oldott ón-oxid van. A máz ettől fehér és átlát-
szatlan.³⁰

A sómáz a kőcserép jellegzetes bevonata. Úgy
keletkezik, hogy az edény égetése közben a ke-
mencébe konyhasót szórnak, ami az izzó szilikát
jelenlétében a vízgőzzel klórhidrogénné és ná-
trium-oxiddá bomlik, mely utóbbi az agyagtárgyak
felszínén vékony üvegmázát alkot (pl. ásványvizes
palack: 4. ábra 1).³¹

A kerámia felszínén lévő bevonatok leírása el-
engedhetetlenül fontos a kora újkori és néprajzi ke-
rámia kutatásában, nem mondhatunk le róla még
akkor sem, ha bizonyos esetekben fennáll a tévedés
lehetősége.

Olykor folt mutatkozik a kerámián, amely az
eredeti felület részleges elváltozása az égetés adott-
ságai vagy valamiféle szennyeződés hatására.³²

MÓDSZERTANI MEGJEGYZÉSEK

Az edénytípusok meghatározása a kerámialele-
tekhez kapcsolódó egyik legfontosabb adat, ami-
hez több módszertani megjegyzést is fűzünk. Az
egyes edénytípusok megnevezése részben a régé-
szeti irodalomból,³³ részben a néprajzi szakközle-
ményekből³⁴ származik, ami önmagában is számos
problémát vet fel.

A magyar néprajzi szakirodalomban elterjedt
Igaz–Kresz-rendszer szerzői maguk fogalmazzák
meg szempontjaikat az egyes edénytípusok körvo-
nalazásánál: „Név, forma, funkció: e hármas szem-
pont együttes alkalmazása dönti el, hogy melyik
tárgycsoporthoz tartozik az edény. A tárgycsoport-
ok kialakításánál a funkciót csak elnagyoltan vet-
tük figyelembe, a tárgynak sokféle rendeltetésére
nem voltunk tekintettel. A funkció és a funkcióhoz
kapcsolódó más szempontok (nyersanyag, mázolt-
ság) miatt tárgycsoportokról, edénycsoportokról
beszélünk, nem pusztán edényformákról, mégis
a tárgycsoportok nagyjából formacsoportok, ame-
lyen belül természetesen minden formának szám-
talan változata van.”³⁵

A néprajzi kerámiakutatás tehát olyan szem-
pontokat is bevont kerámiarendszerének kiala-
kításába, amelyekhez a régészet közvetlenül nem
nyerhet adatot. Az edények funkcióját a néprajzi
gyűjtés esetében nagy valószínűséggel tisztázni
lehet az adatközlők segítségével, míg erre a régé-
szeti kutatás csak következtetni tud, másodlagos
jegyek és adatok alapján. Ami az edénytípusok
eredeti nevét illeti, a kora újkori régészet itt sem
tárthat fel közvetlen adatokat, bár az írásos forrá-
sokból, hagyatéki leltárakból ismerünk tárgyneve-
ket, és ezekhez gyakran funkciót is kapcsolhatunk
az összeírások segítségével. A forrásokban említett
edények, illetve a régészeti feltárások során előke-
rülő leletek megfeleltetése azonban még további
kutatást igényel.

³⁰ KATONA 1991, 9–11; KRESZ 1991b, 525.

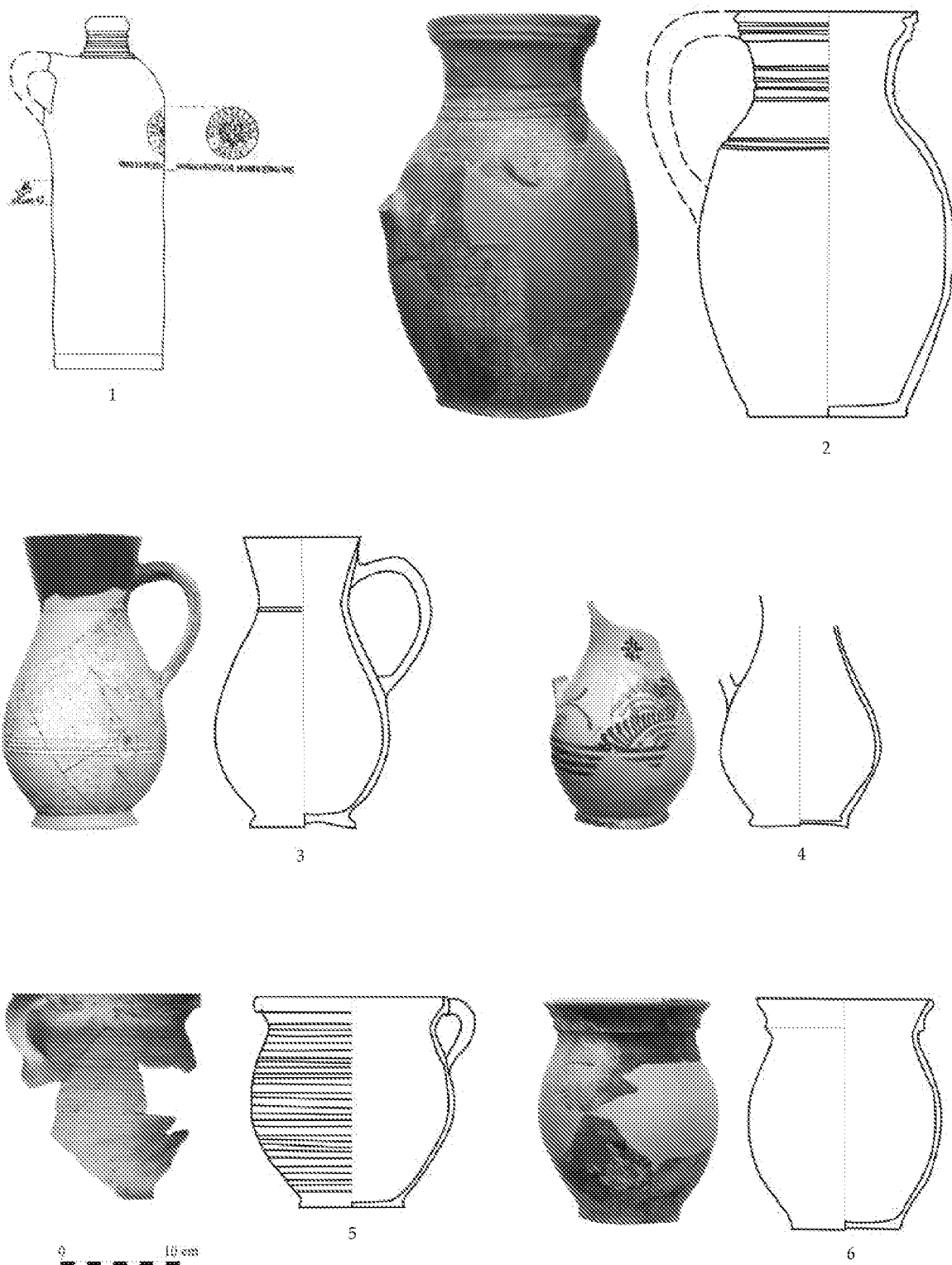
³¹ KATONA 1991, 8–9.

³² VÍZI 2006, 80.

³³ A már említett HOLL 1955; HOLL 1956, FELD 1987; TAKÁCS
1996, 135–195, stb. rendszerek alapján.

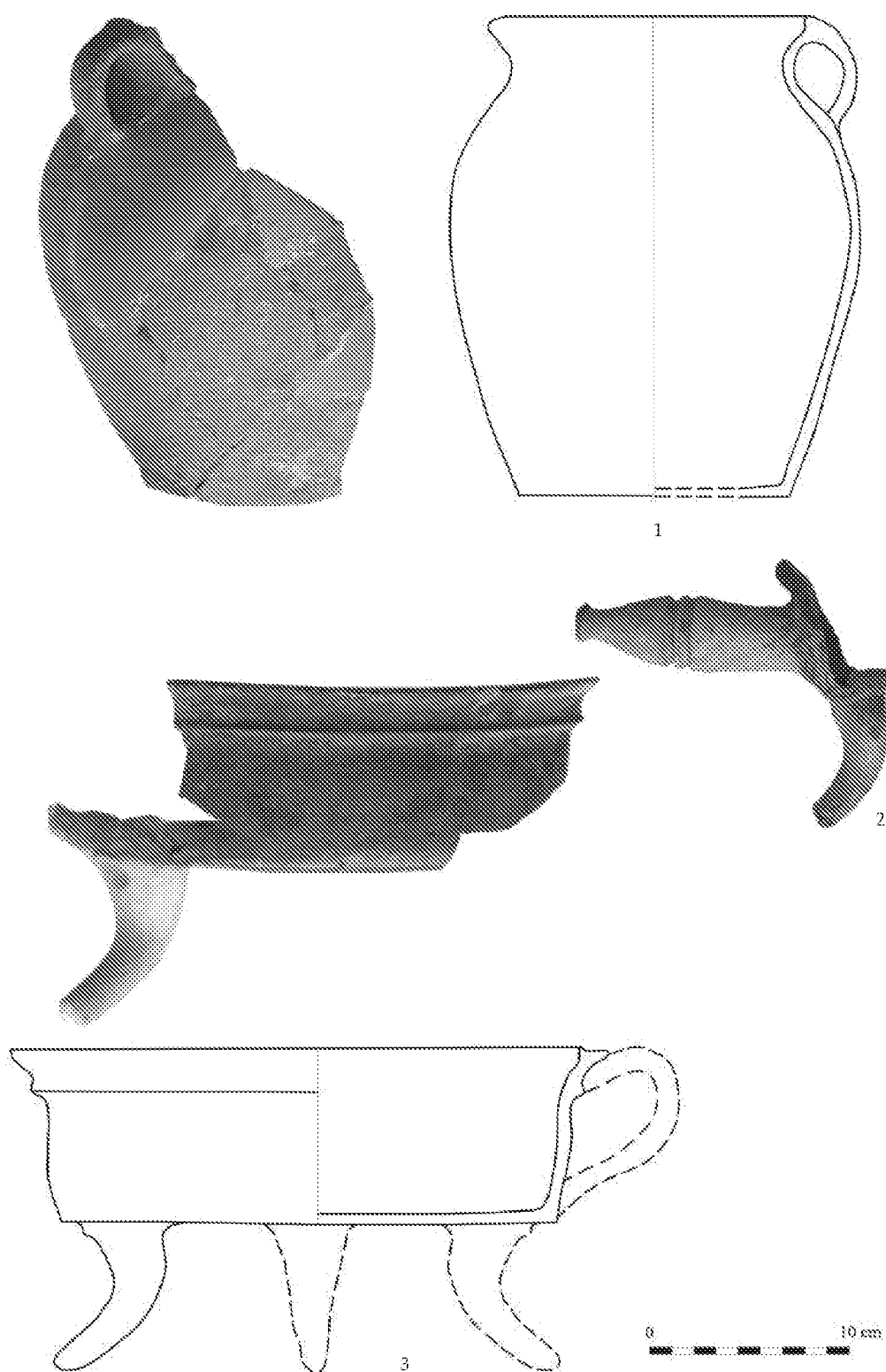
³⁴ A már említett Igaz–Kresz-féle rendszer alapján.

³⁵ IGÁZ – KRESZ 1965, 89–90.

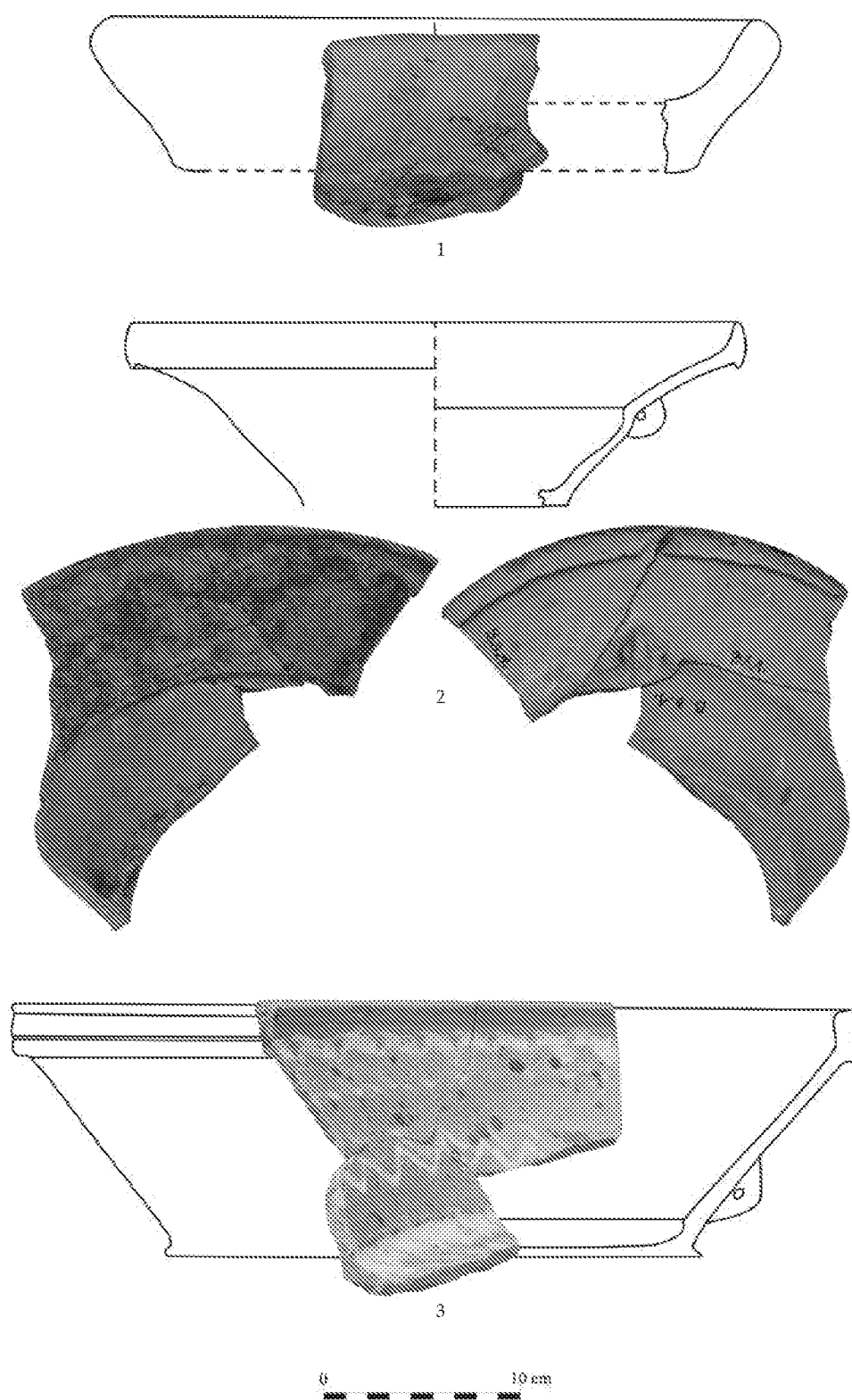
4. ábra. Ozora-Várkastély. 1. Ásványviz-es palack (F.16.100); 2. kancsó (F.2.P.38); 3. bokály (F.2.P.89); 4. bokály (F.2.P.7); 5–6. fazekak (F.2.P.107 és F.2.P.78); 18–19. század. Fotó: Gere László, rajz: Vizi Márta, digitális kép és rajzszerkesztés: Sági Szilvia

Fig. 4. Ozora-Várkastély. 1. Mineral water bottle (F.16.100); 2. Jug (F.2.P.38); 3. Pitcher (F.2.P.89); 4. Pitcher (F.2.P.7); 5–6. Pots (F.2.P.107, F.2.P.78); 18th–19th century. Photographs by László Gere, drawing by Márta Vizi, editing of the digital picture and of the drawing by Szilvia Sági

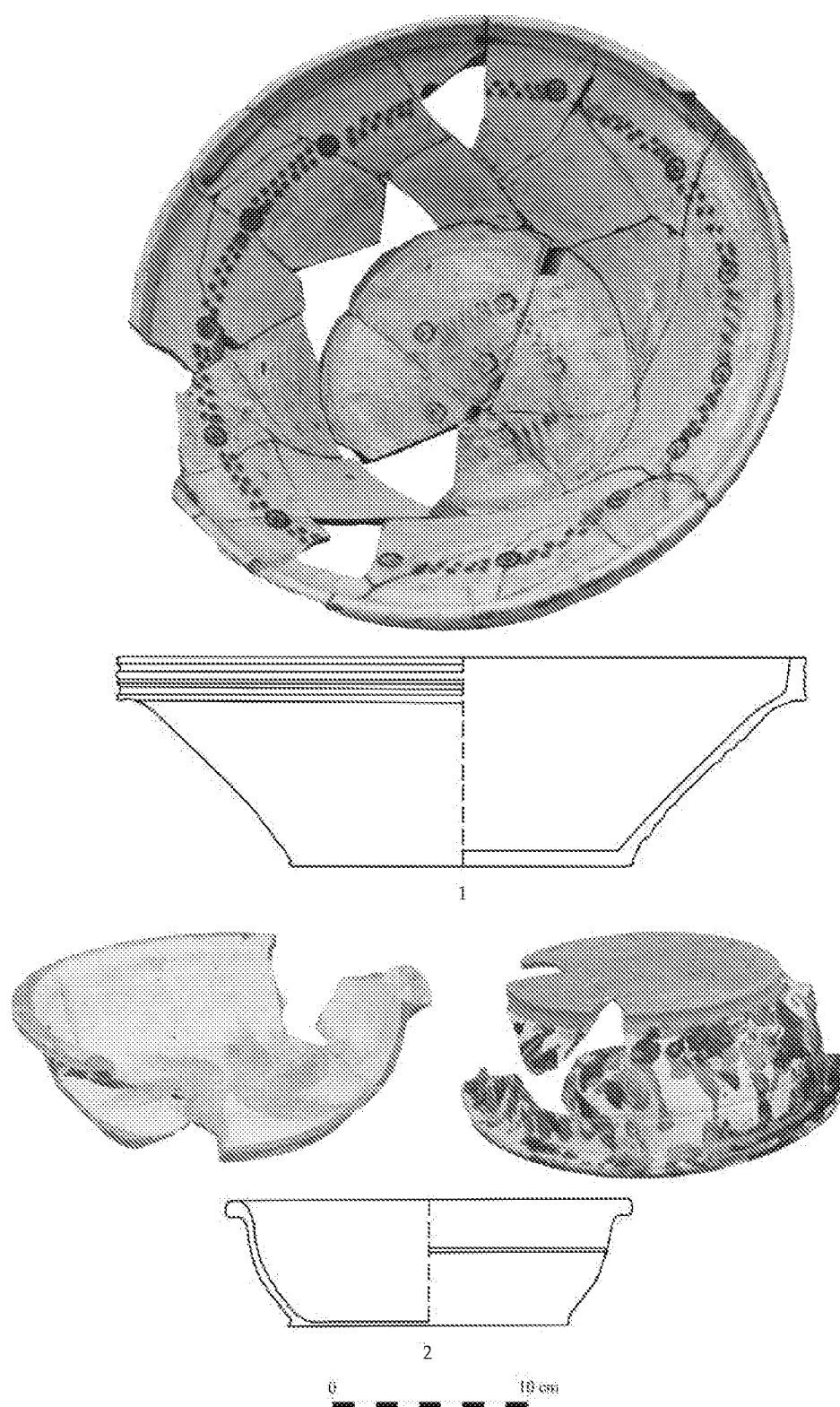

5. ábra. Ozora-Várkastély. 1. Fazék (XVII.1.148), 16–17. század; 2–3. lábasok töredékei (21.11.3. és X.176), 19. század. Fotó: Gere László, rajz: Vizi Márta, digitális kép és rajzszerkesztés: Sági Szilvia

Fig. 5. Ozora-Várkastély. 1. Pot (XVII.1.148), 16th–17th century; 2–3. Fragments of cooking pots (21.11.3., X.176), 19th century. Photographs by László Gere, drawing by Márta Vizi, editing of the digital picture and of the drawing by Szilvia Sági

6. ábra. Ozora-Várkastély. 1. Sütőtál (III.3.8), 17. század; 2. mázatlan tányér (B.3.1), 17. század; 3. mázas tál (F.16.27), 18. század. Fotó: Gere László, rajz: Vizi Márta, digitális kép és rajzszerkesztés: Sági Szilvia
 Fig. 6. Ozora-Várkastély. 1. Baking dish (III.3.8), 17th century; 2. Unglazed plate (B.3.1), 17th century; 3. Glazed dish (F.16.27), 18th century. Photographs by László Gere, drawing by Márta Vizi, editing of the digital picture and of the drawing by Szilvia Sági

7. ábra. Ozora-Várkastély. 1. Mázas nagytál (F.16.19); 2. tál (F.16.59); 19. század. Fotó: Gere László, rajz: Vizi Márta, digitális kép és rajzszerkesztés: Sági Szilvia

Fig. 7. Ozora-Várkastély: 1. Large glazed dish (F.16.19); 2. Dish (F.16.59); 19th century. Photographs by László Gere, drawing by Márta Vizi, editing of the digital picture and of the drawing by Szilvia Sági

A kerámiaelemzéshez alapvetően szükséges az egységes terminológia-rendszer kidolgozása. Vonatkozik ez az edénytípusokra és ezek jellemzőire is. A fentiekben láttuk, hogy a néprajzi kutatás hármasszempont alapján próbálta a 19. század kerámiarendszerét megteremteni. Utalva a régészetben tapasztalható terminológiai bizonytalanságokra, véleményem szerint a régészeti kutatásnak a formát a funkciótól elválasztva kell a saját formai rendszerét felépítenie. Ebben a meghatározott formákhoz lehet hozzárendelni a nevet, amelynek ugyanúgy lehetnek variánsai, ahogy a főformának is kimutathatók változatai (alformái). A funkció meghatározása a régészet keretei között már csak a második lépés lehet, ráadásul éppen a néprajzi kutatás utal arra, hogy egy bizonyos formához többféle funkció is tartozhat.

Egy „tisztá” tipológiai rendszer és a megfelelő terminológia kidolgozása nem egyszerű feladat. Alapvető nehézséget okoz, hogy a már létező rendszerek, a használt fogalmak, elnevezések komoly mértékben befolyásolják szemléletünket.

A tanulmányozott irodalom alapján számomra az látszik célszerűnek, hogy a már létrehozott

rendszerek alaptípusait és terminológiáját használjam úgy, hogy az adott leletanyag feldolgozásához ez megfelelő legyen. Az előzetesen elvégzett anyagvizsgálatom alapján a korábbi rendszerek alapelemeit használtam fel az ozorai kerámia leírásához. Ennek során az áttekintett régészeti és iparművészeti tárgyú feldolgozások, illetve a magyar néprajzi kutatásban használatos rendszer alapján határoztam meg saját kerámiarendszerem típusait.

Igen fontos azonban, hogy a feldolgozott anyag alapján lehetséges legyen újabb alapösszefüggések feltárása. A teljes anyag feldolgozása (az összes „tárgytípusra” vonatkozóan) nyújt majd lehetőséget arra, hogy a rendszert olyan módon lehessen finomítani, hogy az már tényleg a Magyarországon fellelhető kora újkori kerámiák rendszerét mutassa. Ehhez azonban még arra is szükség lesz, hogy másokhoz hasonlóan mi is a nagy tömegben rendelkezésünkre álló anyagokon végezzük el az azonos szempontokat figyelembe vevő vizsgálatokat. Csak így juthatunk egy, az azonosságokat és a különbségeket is megfelelően bemutató magyar kerámiatörténethez, amely a tipológián alapulva kronológiai kérdésekre is választ nyújthat.

TIPOLÓGIAI ÉS TERMINOLÓGIAI RENDSZEREK

Az általunk követett – az említett északnémet munkaközösség által kidolgozott – rendszer az edényeknél a felül nyitott formától (tányér) a teljesen zárt edényig (hordó) határoz meg alapformákat (1. ábra).³⁶ Az első három edény magassága kisebb, mint a szélessége. Köztük a különbség a magasság és a szélesség arányában található. A tányér a leglaposabb, 1:8, a serpenyő és tál 1:5, a tál pedig 1:3 arányokkal rendelkezik. A pohár az az edény, amelynek magassága megegyezik a szélességével. A fazék felül már enyhén behúzott, a korsó/kancsó esetében egy fazékformát láthatunk, a perem és a váll között lévő nyakkal. A kanna hasasabb, a korsók karcsúbbak. A kannán kiöntőnyílás van. A palackformának szűk, dugóval zárható szájnnyílása van. Az utolsó típus, a hordó függőleges korongolási irányával is különbözik a többitől.³⁷ Az általunk közölt táblázat további oszlopaiban a fenék,

az edény talpformáit, a kiöntő megformálását, valamint a fül jellemzőit mutatják be. Az utolsó oszlop példákat mutat be a különböző jellemzők kombinációjából keletkező edényekre és elnevezésekre.

Ez a rendszer, bár egy másik földrajzi terület (Észak-Németország) edénykészletének leírásához készült, elemeinek tanulmányozása révén segítséget nyújt az általunk ismert edényfajták vizsgálatához, és ahhoz, hogy a funkció és név kötöttségeitől megszabadulva tisztán a formára épülő meghatározó rendszert lehessen létrehozni.

A tervezett redukció nem jelenti azt, hogy az elemzésekből teljesen ki kell vonni a funkció elemzését, azonban véleményem szerint a funkció és a név különböző szempontú vizsgálatára az elemzés más fázisában kell sort keríteni.

Egy délnémet munkaközösség a fenti elvek alapján már 1986-ban publikált egy ilyen rendszert.³⁸ Ennek alapját az edények magasságának és széjtmérőjének az aránya jelenti.³⁹ Ebben a rendszerben a kutatók hét alapsoportra, alaptípusra redukálják az edénykészletet (tál és tányér, fazék, kanna, korsó, palack, valamint a fedő mint sajátos külön csoport). Az arányok alapján készített grafikonon láthatjuk, hogy a méretarányok alapján

³⁶ ERDMANN et al. 1984, 425, 3. táblázat 1. oszlop: edényformák.

³⁷ ERDMANN et al. 1984, 425.

³⁸ BAUER et al. 1986.

³⁹ BAUER et al. 1986, 23, 2. melléklet az arányvizsgálat alapján kialakult csoportokról.

1. táblázat. Az edények tipológiai és terminológiai rendszere.

IGAZ – KRESZ 1960, 90. nyomán

Table 1. The typological and terminological categorisation of the vessels, after IGaz – KRESZ 1960, 90

I. Laposedények	1. tálasedény	i. tányér	
		ii. tál	
	2. sütő- és főzőedény	i. tepsi	
		ii. lábas	
II. Fennálló öblösedények	1. fazékféle (nyak nélküli öblösedény)	a. főzőfazekak	
		b. tárolóedények	i. szilke
			ii. bödön
			iii. köcsög
		a. vizesedények	i. korsó
			ii. kanta
	2. korsóféle	b. borosedények	i. bokály (4. ábra 3–4)
			ii. kancsó
			iii. kulacs
		c. pálinkásedények	i. butykoskorsó
			ii. butella

létrejövő csoportok között átfedések is vannak. A csoportoknak további alcsoportjait különítették el, a kiegészítő elemek – szájnylás, perem, fül, has, fenék – jellemzői alapján. Az alábbiakban bemutatom az egyes csoportokat, amelyek fő vonásaikban megegyeznek az általam az Igaz–Kresz-rendszer redukálása nyomán meghatározott csoportokkal (2. ábra).

Az Igaz–Kresz-rendszer is a magasság–szélesség (átmérő)⁴⁰ arányaira épít. Két alaptípust különít el,⁴¹ a laposedényeket, melyek magassága nem több, mint az átmérő fele ($M < \text{átm}/2$), és a fennálló öblösedényeket, melyek magassága több, mint az átmérő fele ($M > \text{átm}/2$) (1. táblázat).

Az Igaz–Kresz-féle kerámiarendszer, lényegét tekintve, mindazokat a jellemzőket tartalmazza formai szempontból, amelyekre szükség van a leírásokhoz. A főként 19. századi edénykészlet rendszerezése magában foglalta a 19. század második felében keletkezett és a „népművészet” felvirágzásához kapcsolódóan megsokasodó edényféléket is (a teljesség igénye nélkül: ikeredény, kanalas, tepsi, tintatartó, ételhordó stb.).⁴² Ezeknek a tárgyaknak a besorolása nem is minden esetben lehetséges az általános rendszerbe. Például a kanalast nem lehet sem a fennálló, sem a laposedény kategóriába beilleszteni, ráadásul igen gyakran egyedi edényként készült. Egyedi tárgyként készült edények

felbukkanását azonban a korábbi korokban is feltételezhetjük, így a formai osztályozásnál az egyedi csoportba sorolandó tárgyaknak is kell helyet biztosítani.

A továbbiakban meghatározom azokat az alapformákat, amelyek kiindulásként szolgálhatnak a leírásokban. Az egységes leírórendszerhez szükség van arra, hogy az egyes edényrészek megnevezésekor egy elnevezés alatt mindenki ugyanazt értse. Kiindulásképpen a már említett, északnémet kutatócsoport által létrehozott sémát mutatom be.⁴³ Ez a táblázat is alkalmazza a formáknál már látott, a nyitottól a zártig haladó felosztást (3. ábra). A teljesen általános formákat mutató táblázat elnevezései

⁴⁰ Úgy értelmeztem, hogy ez mindenkor az edény legnagyobb szélességét jelenti. Megjegyzem, hogy ez megegyezik a Hackspiel által alkalmazottal, mert ő a magasság–átmérő arányt veszi szintén figyelembe, de ez az általa szintén laposedénynek nevezett típusnál a szájméretet jelenti, a magas edényeknél pedig a hasátméretet. HACKSPIEL 1993.

⁴¹ IGaz – KRESZ 1965, 90, 93–94.

⁴² KRESZ 1991b, 592–593. oldalak közötti táblázat. A néprajzkutatók körében alaptáblázatnak számít. Számtalan helyen közlik, például: CSUPOR – CSUPORNÉ ANGyal 1998, belső borítók.

⁴³ ERDMANN et al. 1984, 5. táblázat, az edényrészek elnevezése.

alapként szolgálhatnak a jelenleg elkülönített alapformák meghatározásához is. Az alábbi típusoknál a fenti tagolást és részmegjelöléseket megtartva, a nyílt-zárt elv követése mellett az Igaz–Kresz által bevezetett laposedény–fennálló edény felosztáshoz és annak alaptípusaihoz térek vissza, a funkció szempontjait kizárva. A táblázat sematikus edény-

minták alapján foglalja össze, hogy mi az egyes részek általános elnevezése.

Ebben a táblázatban nem szerepel minden elnevezés, de az alaptípusok részletesebb bemutatásakor további résznevezéseket találunk, amelyek természetesen az adott alaptípusra jellemzőek.

EDÉNYFORMÁK

Az alapedényformák meghatározásánál az észak-német munkaközösség által használt⁴⁴ (felül nyitott formától a zárt formáig meghatározott) alaptípusok helyett az Igaz–Kresz-rendszer edénymagasság–átmérő viszonya segítségével körülhatárolt alcsoportokat vettem alapformának (3. ábra; 2. táblázat).

A már említett délnémet munkacsoport munkatársai⁴⁵ az edénymagasság és szájátmérő arányai alapján határozták meg az alaptípusokat. Náluk is megtalálható azonban az Igaz–Kresz által használt kiindulási alap, tehát a lapos és magas edények megkülönböztetése.⁴⁶

ARÁNYOK

A 3. táblázatban bemutatott arányok a bajor anyagra vonatkoznak.⁴⁷ További vizsgálatok tárgyát kell képeznie, hogy a fenti arányok hogyan érvényesülnek a magyar tájegységek kerámiakészlete esetében. Az egyes tárgycsoportok vizsgálatakor erre a kérdésre az Ozorán előkerült anyag segítségével még visszatérek.⁴⁸

A fenti formai elvek, valamint a többi, általános jellemző figyelembevételével több alapformát (tányér, fazék, kanna, korsó és palack) sikerült meghatározni. Ezek az alapformák további sajátos jellemzőkkel rendelkeznek. Úgy tűnik, hogy területi és kronológiai különbségeket az alapformán kívüli sajátos jegyekkel lehet meghatározni.

A továbbiakban a délnémet munkaközösség⁴⁹ által meghatározott alaptípusokat és variánsait mutatom be, az edényrészek terminológiájával együtt. Ezt azért tartom fontosnak, mert az egy-egy leírás alapvető tényezője az adatbázisnak, és minden az adatbázisból származó elemzés annak pontos adataitól függ. A számítógépes adatbázis csak akkor használható, ha a benne lévő adatokat a legszigorúbban betartott terminológia szerint rögzítik a megfelelő rovatokba.

Az ismertetett alaptípusokat kiegészítettem az ozorai anyag előzetes elemzése során meghatározott típusokkal, illetve módosítottam őket, ha saját szempontjaim szerint ez indokoltnak látszott.

⁴⁴ ERDMANN et al. 1984, 424–425, 3. táblázat: 430–431.

⁴⁵ BAUER et al. 1986, 23–25.

⁴⁶ BAUER et al. 1986, a 31. oldal táblázata.

⁴⁷ BAUER et al. 1986, 31.

⁴⁸ Az eredményeket a PhD disszertációmban foglaltam össze (vö. 2. lábjegyzet). A disszertáció kézírata az ELTE Régészettudományi Intézete Könyvtárában, valamint a

Wosinsky Mór Megyei Múzeum Könyvtárában található. A részletek a grafitos soványítású edények kapcsán: VIZI 1999, 317–363. Az ásványvizes palackokról: VIZI 2000, 177–252. A sütőtálakról és mázatlan tányérokrol: VIZI 2008, 233–263.

⁴⁹ BAUER et al. 1986, 28–53.

2. táblázat. Az edényformák alapfogalmai az ismertett rendszerek összevetése alapján, az Ozorán előkerült tárgyak vizsgálatához

Table 2. Key concepts relating to vessel forms for the investigation of artefacts brought to light at Ozora, on the basis of a comparison of the systems shown

I. Edényforma	1. Laposedény	a. tál
		b. tányér
	2. Fennálló öblösedény	a. fazéktípe
		b. korsó- és kannaféle
II. Arányok	1. magas	
	2. alacsony	
III. Perem	1. kerek	
	2. szögletes	
	3. egyéb	
IV. Oldal	1. egyenes	
	2. domború	
	3. homorú	
V. Kiöntő	1. a perem nyújtásával (csőr)	a. íves
		b. háromszög alakú
	2. az edény falának áttörésével	a. lyuk
		b. lyuk csővel
VI. Fül	1. tájolása	a. vízszintes
		b. függőleges
	2. helyzete	a. egy ponton érintkező
		b. két ponton érintkező
	3. keresztmetszete ⁵⁰	
VII. Has (legnagyobb szélesség)	1. középen (hordó alakú, gömbölyű)	
	2. fent (vállas)	
	3. alul (körte alakú)	
	4. legalul („tetyefazék”)	
VIII. Fenék ⁵¹	1. vízszintes	a. fenékbélyeggel
		b. fenékbélyeg nélkül
	2. homorú	
	3. domború (lencse formájú)	
	4. félgömb formájú	
IX. Talp	1. megvastagított	
	2. talpgyűrűvel	
	3. illesztett lábbal	

⁵⁰ A táblázatban bemutatott alapformákon kívül azoknak módosult formáit is megfigyelhetjük. Ezek a fül alakításakor az agyagszalag formálásából erednek. Az edény rajzán a valós állapotot kell rögzítenünk, de nem szükséges feltétlenül minden apróbb eltéréstől újabb csoportot alkotni. A délnémet kutatócsoport igen részletesen mutatja

be az előforduló fülek keresztmetszetét. BAUER et al. 1986, 69, 8. táblázat.

⁵¹ Az alapformákon kívül az egyes tájegységekben, régiókban sokféle speciális fajta is előfordulhat. BAUER et al. 1986, 54–55, 3. táblázat.

3. táblázat. Az edénytípusok meghatározása az átmérő-magasság arányából német területek adatai alapján

Table 3. Identification of the different vessel types utilising the ratios of diameter to height, on the basis of data from the German territories

I. Magas formák	1. fazék	Átmérő/magasság arány: 1/4–2/3
	2. kanna	Átmérő/magasság arány: 1/3–1/2
	3. korsó	Átmérő/magasság arány: 1/4–2/3
	4. palack	Átmérő/magasság arány: 1/4–1/3
II. Lapos formák	1. tányér	Átmérő/magasság arány: 1/4–1/15
	2. lapos tál	Átmérő/magasság arány: 1/4
	3. tál	Átmérő/magasság arány: 1/2

EDÉNYTÍPUSOK

LAPOSEDÉNYEK

Tányér/lapos tál⁵² és tál⁵³

A régi bajor anyagban tányérnak tekintik azt az edényt, amelynek magassága csak 7-19%-a az átmérőnek, és tálnak, ha a magasság 15-49%-át teszi ki az átmérőnek.⁵⁴

A gelindei udvarház anyagában a tányér és a tál közötti határt a magasság és az átmérő vizsgálata alapján határozták meg. A grafikon szerint két nagy csoportot lehetett elkülöníteni. A 23 centiméternél kisebb átmérőűeket tányéroknak nevezték, a nagyobbakat tálnak. A felosztás szerint mély az edény, ha magassága az átmérő 35%-a, félmély, ha 25%-a, és sekély, ha az arány csak 15%.⁵⁵

A magyar népi anyagban a nagyság szerinti felosztás alapja az átmérő. Eszerint a nagytál átmérője 35 centiméternél nagyobb (7. ábra 1), a tálé 25-35 cm, a tányéré 16-25 cm, a kistányéré 10-16 cm.⁵⁶

A magyar tárgyi anyagon is érdemes lenne elvégezni a fenti átmérő/magasság vizsgálatot. Ennek eredményeképpen minden valószínűség szerint tájegységenként, esetleg fazekasközpontként lehetne bizonyos sajátosságokat megállapítani. Az egyes központoknál meghatározott tálsorozatok esetében is lehetne a fenti arányokat vizsgálni.

Az ozorai anyag vizsgálatában egyelőre az Igaz–Kresz-féle, átmérő szerinti felosztást alkalmaztam. A részletes elemzésnél, az egész edények esetében az arányok vizsgálatát is el fogom végezni.

A tál- és tányéranyag részformáiban is igen változatos formát mutat. A sima oldalúak mellett találunk sinceset is (a sinc az oldalfalon lévő törés, vö. 6. ábra 2). A sinc elhelyezkedése szerint alacsony, közepmagas és magas sincű, valamint kétsincű forma különíthető el.⁵⁷

Ami a peremképzést illeti, az általános típusok⁵⁸ mellett sajátosan a tányér/tál edénytípusra jellemző peremeket is találunk. Igaz Mária és Kresz Mária a magyar néprajzi anyag nyomán határoztak meg tányér- és tálperem típusokat.⁵⁹ Wolfgang Hackspiel a gelindei udvarháznál feltárt tál- és tányéranyag elemzésekor foglalta össze az ottani peremtípusokat.⁶⁰ A tányéroknál – vízszintes nézetben – sajátos peremkialakítás is megfigyelhető.⁶¹

A tányér sincstől felfelé eső része (a karima) általában egyenes, de az újkori anyagban előfordul a hajlított, illetve a megvastagodó forma is.⁶² A sincstől lefelé lévő oldal is lehetett hullámos.⁶³

A fenékmegoldásnál a népi kerámiára az egyenes, levágott fenék a jellemző.⁶⁴ A tükör a korongolás miatt enyhén kúpos. Az újkori típusoknál igen sokféle lehet a fenék- és talpmegoldás.⁶⁵

A tányéroknak és a tálnak, főként a néprajzi korúaknak, füle vagy akasztólyuka lehetett (akasztófül a sinc szögében: 6. ábra 2). A fülek az általános

⁵² BAUER et al. 1986, 29–30, a tányér alapforma: 52, a tányér variációi: 53; HACKSPIEL 1993, 18, 7. ábra.

⁵³ BAUER et al. 1986, 30, a tál alapforma: 50, tálvariációk.

⁵⁴ BAUER et al. 1986, 30.

⁵⁵ HACKSPIEL 1993, 13–15, 5. táblázat.

⁵⁶ IGÁZ – KRESZ 1965, 97.

⁵⁷ IGÁZ – KRESZ 1965, 96.

⁵⁸ KOHLPRATH 1982, 144, 4. típustábla; BAUER et al. 1986, 58–59, 4–5. típustábla.

⁵⁹ IGÁZ – KRESZ 1965, 96.

⁶⁰ HACKSPIEL 1993, 19, 4. táblázat.

⁶¹ IGÁZ – KRESZ 1965, 96; KOHLPRATH 1982, 145.

⁶² KOHLPRATH 1982, 145, 5. tábla.

⁶³ KOHLPRATH 1982.

⁶⁴ BAUER et al. 1986, 54–55, 3. táblázat 1–2.

⁶⁵ KOHLPRATH 1982, 142–143, 2–3. táblázat; BAUER et al. 1986, 54–55, 3. táblázat 22–26.

leírás szerint helyezkedhetnek el. Keresztmetszetük szintén az általános elvek szerint jellemezhető.⁶⁶ A legáltalánosabb fülkeresztmetszet-formákat a bécsi anyag alapján ismerjük.⁶⁷ Az akasztólyuk a fenék szélén átfúrt két lyuk.⁶⁸

Serpenyő, lábas

Ezeket a magyar néprajzi anyagból jól ismert tárgytipusokat az északnémet és a bajor tipológiában nem találtam meg. Ausztriában a középkorban ismert tárgy.⁶⁹ Holl Imre a budai várpalota leletei között talált a 13. századból származó lábatlan és lábas példányokat.⁷⁰ Decs-Etén folytatott kutatásainkból több késő középkori példányt is ismerünk.⁷¹

Az edények enyhén kihajló szalagperemmel készültek, kis, kihúzott kiöntőcsücsökkel. A peremből induló és az edényoldalra támaszkodó ovális keresztmetszetű szalagfület ragasztottak rájuk, máskor az edény oldalához ízesülő hengeres, tömör vagy csőszerű füllel látták el őket (lábas füllel: 5. ábra 3).

A serpenyő és a lábas széles fenekű edény, azaz a magasság a fenék átmérőjének mintegy 70%-a. A két edénytípus csak abban különbözik egymástól, hogy a lábas serpenyő korai típusai három egyenes, késői, inkább 18–19. századi darabjai egyre erőteljesebben hajított lábbal készültek.

A tárgy típusrajzát Igaz Mária és Kresz Mária közlik.⁷² Az ozorai várkastélyban igen sok példány (bár zömükben töredékesen) került elő a 19–20. századi rétegekből (füles lábas: 5. ábra 3; lábas nyéllel: 5. ábra 2).

FENNÁLLÓ ÖBLÖSEDÉNYEK

Nyak nélküli öblösedények – „fazékfélék”

A fazék⁷³ magassága 1/2–2 szájátmérőnek felel meg. Formája terminológiai kérdéseket vet fel, ugyanis a fazekak, méretüket tekintve, igen sokfélék lehetnek, a kicsitől (8–10 cm magasak) az egészen nagyig, amely akár 40 cm magas is lehet. A különböző méretű edények elnevezése a néprajzi szakirodalomban már rögzült.⁷⁴ A fazék–szilke meghatározás azonban már a funkció elkülönítését jelenti, hiszen a szilke tároló- vagy ételhordó edénynek számít a néprajzosok körében,⁷⁵ ugyanakkor e két funkció a régészeti anyagban nem mindig választható szét (4. ábra 5–6; 5. ábra 1).

Nyakkal rendelkező öblösedények – „korsófélék”

Ezeknél az edényeknél az edény teste és pereme (szája) között összeszűkülő rész, a nyak található (pl. 4. ábra 2).

A korsó⁷⁶ magassága két-háromszorosa a szájátmérőnek. Füles edény, nincs kiöntője. Alaki szempontból bokályformát (4. ábra 3–4), köcsögformát és kupát különböztetünk meg.

A kanna⁷⁷ magassága két-háromszorosa a szájátmérőnek (4. ábra 2). Altalában kiöntője és füle is van, különleges változata a céhkancsó.

A palack⁷⁸ magassága három-, négy- vagy többszöröse a szájátmérőnek (4. ábra 1).

Sajátos és egyedi edényformák

Az ide sorolható kerámiatárgyak egyik nagy csoportját a fedők alkotják.⁷⁹ (Funkció szempontjából többségükben a fazekakhoz tartoznak.)

A régészeti és néprajzi kutatások során cseréperselyek, gyermekjátékok, sípok,⁸⁰ öntőtégelyek és gyertyatartók is előkerülnek, ezek már a középkori leletanyagban is előfordulnak.⁸¹

A 19. század második felétől, amikor a fazekasság új virágzásnak indult, további olyan tárgyakat készítettek cserépből, amelyek korábban nem voltak szokásban, így varrókosarat, dohánytartót, szenteltvíztartót, hal alakú sütőtálat stb.,⁸² ezek egyedi leírást igényelnek. Sajátos megfontolás alapján ebbe a tárgycsoportba soroljuk a kályhák kerámiaelemeit is, ez a csoport („kályha”) szerepel az Igaz–Kresz-féle felosztásban is (99. csoport).

⁶⁶ BAUER et al. 1986, 68–69.

⁶⁷ KOHLPRATH 1982, 3. tábla.

⁶⁸ IGAZ – KRESZ 1965, 96.

⁶⁹ KIES 1976, 34, és 32, 3. tábla 8.

⁷⁰ HOLL 1955, 172, 47–48. kép.

⁷¹ Miklós Zsuzsa és Vizi Márta kutatásai 1998–2001 között. Többek között a 7. ház feltöltésének anyagában. MIKLÓS – VIZI 2006, 96 (csak említés szintjén); MIKLÓS – VIZI 2007, 9. ábra.

⁷² IGAZ – KRESZ 1965, 99.

⁷³ BAUER et al. 1986, 28, 42–43.

⁷⁴ IGAZ – KRESZ 1965, 102–104.

⁷⁵ IGAZ – KRESZ 1965, 102.

⁷⁶ BAUER et al. 1986, 28, 46–47.

⁷⁷ BAUER et al. 1986, 28, 44–45.

⁷⁸ BAUER et al. 1986, 29, 48–49.

⁷⁹ BAUER et al. 1986, 32–33, 2. táblázat.

⁸⁰ Például: KRESZ 1991a, 99. kép.

⁸¹ Például: Decs-Etén, 7. ház: MIKLÓS – VIZI 2001, 32. tábla.

⁸² KRESZ 1991b, 592–593. oldal közötti típus táblázat.

DÍSZÍTÉS

A tárgyakat az anyagukon és a formájukon kívül a felületük milyensége jellemzi. A díszítések gyakran kombinációkban jelentkeznek egy-egy tárgyon.

A díszítéseket a már sokszor említett Igaz–Kresz-féle összefoglalásból⁸³ ismerhetjük. Csopor István és Csoporné Angyal Zsuzsa ezeket a részletes leírások mellett rajzokkal és fotókkal illusztrálva mutatják be.⁸⁴ A díszítéseket a fenti két munka alapján vázolom.

Három alaptípust különítünk el, ezeket az alábbiak szerint csoportosítottuk.

1. A felület átalakítása

Csiszoláskor a bőrkemény edény felületét egy kavicsal vagy valamilyen szerszámmal megdöröglik, amely nyomán fényes felületet kap. A minta lehet egyszerűen csíkos, függőleges, vízszintes, de lehet bármilyen mintát készíteni. Igen gyakran redukált égetésű tárgyakon fordul elő (pl. 4. ábra 2).

A rátétdíszeknél az edény felületére még ráillesztenek egy másik darab, agyagból készített részt. Emberábrázolások esetében ez lehet fül, szemöldök, haj stb. Rátétként kerül a nagyobb méretű edények hasára abroncs.

A mélyített díszek az edények külső felületén fordulnak elő. Kézzel vagy valamilyen eszközzel a még nyers anyagot formázzák tovább. A díszítés lehet egyszerű ujjbenyomkodás, vagy fésűszerű eszközzel létrehozott egyenes- vagy hullámvonal-kötegek, szaggatott vonalak.

Pecsétlővel egyedi jeleket, műhelyjegyeket nyomnak az edény testére vagy peremére. Az ásványvizes palackok oldalán cégszerű pecsétet találunk (4. ábra 1).⁸⁵ A grafittal soványított fazekak peremébe egyedi bélyegeket ütöttek.⁸⁶

2. Sgraffito

A sgraffito a mélyített díszítésekhez tartozó díszítésmód. Lényege, hogy – még mázazás előtt – az edényfalat borító engobe-ba bekarcolják a mintát úgy, hogy az edény sötétebb színű anyaga előtűnjön. Változatai: 1. csíkozás, 2. fésűs minta,

4. táblázat. Felületátalakító díszítési módok.

Igaz – Kresz 1965, 126–129. alapján

Table 4. Surface-altering modes of decoration, after IGaz – KRESZ 1965, 126–129

I. Csiszolás	1. síkált	
II. Dombor- műves díszítés	1. abroncs	
	2. gomb	
	3. kézzel formált rátét	
	4. szőr-, hajutánzat	
III. Mélyített díszítés	1. rovátkolás	
	2. gerezdelés	
	3. ujjbenyomás	
	4. pecsétbenyomás	
	5. pecsétlőhenger	
	6. szurkált dísz	
	7. fésűs minta	a. egyenes b. hullámvonal
	8. karcolt dísz	a. csík b. díszítmény
IV. Áttört díszítés	1. geometrikus formák	
	2. virág	

3. ornamentális minta, 4. kikapart felületek, 5. mélyen vésett minta.

3. Festés, színhatás

A régészeti kerámia zöme mázatlan (pl. 6. ábra 2), vagy egyszínű ólomházzal borított. Díszítő hatást az ólomház alatt alkalmazott földfestékes bevonat érte el. A minta lehet egyszerű csíkozás, egyenes- és hullámvonal (pl. 6. ábra 3), akár kötegekben, illetve ezek különböző variációi. A csíkok mellett a földfestékek más módon is megjelenhettek, így különböző foltokként, határozott, szabályos vagy határozatlan formában (különböző színek egymásba folytatása pl. egy tál külső oldalán: 7. ábra 2). A kombinált díszítésminták főként már a néprajzi kerámiákon élik virágkorukat. A 17. századtól egyre gyakrabban találkozunk a világos alapon, barna vonalakkal keretelt virág- és levélmotívumokkal.

A díszítés során alkalmazott segédeszközök közül az írókát kell kiemeljem, amely csőrszerű kiöntőjével a földfestékek igen változatos mintájú rajzolását tette lehetővé (pl. bokályon: 4. ábra 4).

Az ónmáz, mint átlátszatlan fedőmáz a máz felletti díszítést követeli meg, mintakincse hasonló

⁸³ IGaz – KRESZ 1965, 126–130.

⁸⁴ CSUPOR – CSOPORNÉ ANGAL 1998, 101–110.

⁸⁵ VIZI 1999, 317–363.

⁸⁶ VIZI 2000, 177–152.

5. táblázat. Az edények díszítése festéssel, színhatással. IGÁZ – KRESZ 1965, 126–129. nyomán
 Table 5. The decoration of vessels by means of painting and colour effects, after IGÁZ – KRESZ 1965, 126–129

I. Csíkozás	1. zsinórozás	a. ecsettel	
		b. körömmel	
	2. csíkozás	írókával	vízszintes vonalak
	3. sávozás	ecsettel	i. vízszintes sávok ii. függőleges sávok
	4. folytatott díszítés	engobe-bal (7. ábra 2)	csapkodott (ecsettel)
II. Folthatás	1. holdas (félkörszerű leöntés)	kanállal	
	2. fröcskölt, rázott		
	3. márványozás vagy elfuttatás (nedves alapon)		
	4. csapkodott	ecsettel	
	5. „löttyös”	a. kanállal	
		b. írókával	
	6. rúgatatott díszítés	szalmiákszeszes festék elfuttatása	
	7. spongyás vagy mohás díszítés		
	8. pöttyös	írókával	i. máz (7. ábra 1) ii. engobe
	9. cirkolás: elfolytatott pöttyök összehúzósa	a. cirokszállal	
		b. lúdtollal	
	10. sablon		

lehet az előző csoportéhoz. A habának speciális mintakincsét külön érdemes megemlíteni. Ennek a jellegzetes díszítésmódnak népies formája idővel

bizonyos típusú keménycserép tárgyakon is megjelenik.

ÖSSZEFOGLALÁS

A kerámiafeldolgozáshoz létrehozott módszertani összefoglalás jó elméleti alapot teremtett az ozorai várkastély és Decs-Ete mezőváros feltárása során előkerült leletanyag feldolgozásakor. Bár végeztünk módosításokat az adatbázison, az magát a rendszert, a lényegét nem érintette.⁸⁷ (Sőt, igazolta elképzelésemet, hogy olyan rendszert hozzak létre, amely

a felmerülő új szempontokat is képes integrálni.) A rendszeren főként olyan változtatásokat végeztünk, amelyeket az időközben egyre szélesebb teret nyerő régészeti térinformatika megkövetelt. Így sor került például Ete esetében egy térinformatikai rendszer létrehozására, amely a tárgyatbázissal együtt újabb távlatokat nyitott a feldolgozásban.⁸⁹

⁸⁷ A festéshez az ecset már a 19. század végén alkalmazott eszköz, amely külső hatásra, a fazekasokat képezni hivatott fazekastanfolyamok hatására terjedt el.

⁸⁸ Tárgytípusbővítést készítettünk, többek között a tárgyak nyilvántartását és feldolgozását segítő rovatok beillesztésével.

⁸⁹ Sente Anikóval (Meridián Mérnöki Kft.) készítettük el a Decs-Etén előkerült kályhacsempeléletek elemzéséhez azt a térinformatikai rendszert, amely lehetővé teszi típusok helyhez kötését, elterjedési térképeinek elkészítését sok egyéb, itt nem részletezhető funkció mellett. Ennek ismertetését külön tanulmányban tervezzük.

Úgy vélem, hogy az 1990-es évek második felétől a nagy mennyiségű leletanyagot eredményező ásatások feldolgozása új módszereket követel. A fenti tanulmányban foglaltak korántsem jelentik egy végleges rendszer létrejöttét, hiszen az időközben felmerült igényeknek megfelelően én is változtattam rajta. Mindenesetre jelzik azt az igényt,

hogy koronként, földrajzi körzetenként alapos és részletes ismereteket tudjunk nyújtani a kutatók, illetve az érdeklődők számára is. Vélhetőleg az ilyen alapon készülő katalógusok, feldolgozások egy sokkal pontosabb, részletesebb elméleti összefoglalás elkészítését is lehetővé teszik.

IRODALOM

- BAUER et al. 1986 BAUER, Ingolf – ENDRES, Werner – KERKHOFF-HADER, Bärbel – KOCH, Robert – STEPHAN, Hans-Georg: *Leitfaden zur Keramikbeschreibung. (Mittelalter – Neuzeit). Terminologie – Typologie – Technologie. Kataloge der Prähistorischen Staatssammlung, Beiheft 2. Kallmünz 1986.*
- BRETYÁNSZKY 1983a BRETYÁNSZKY Ilona: Majolika. In: *Régiségek könyve*. Szerk.: Voit Pál. Budapest 1983, 101–113.
- BRETYÁNSZKY 1983b BRETYÁNSZKY Ilona: Porcelán. In: *Régiségek könyve*. Szerk.: Voit Pál. Budapest 1983, 131–153.
- CSEREY 1983 CSEREY Éva: Fazekasság. In: *Régiségek könyve*. Szerk.: Voit Pál. Budapest 1983, 75–93.
- CSUPOR – CSUPORNÉ ANGYAL 1998 CSUPOR István – CSUPORNÉ ANGYAL Zsuzsa: *Fazekaskönyv*. Budapest 1998.
- ERDMANN et al. 1984 ERDMANN, Wolfgang – KÜHN, Hans Joachim – LÜDTKE, Hartwig – RING, Edgar – WESSEL, Wolfgang: Rahmenterminologie zur mittelalterlichen Keramik in Norddeutschland. *AKorr* 14 (1984) 417–436.
- FELD 1987 FELD István: Keramika. In: *Magyarországi művészet 1300–1470 körül I–II*. Szerk.: Marosi Ernő. Budapest 1987, I: 261–281.
- FELGENHAUER-SCHMIEDT 1993 FELGENHAUER-SCHMIEDT, Sabine: *Die Sachkultur des Mittelalters im Lichte der archäologischen Funde*. Europäische Hochschulschriften, Reihe XXXVIII, Archäologie 42. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien 1993.
- HACKSPIEL 1993 HACKSPIEL, Wolfgang: *Der Scherbenkomplex von Haus Gelinde. Gebrauchsgeschirr des 18. und 19. Jahrhunderts*. Köln – Bonn 1993.
- HOLL 1955 HOLL Imre: Külföldi kerámia Magyarországon, XIII–XIV. század (Ausländische Keramikfunde des XIII.–XVI. Jahrhunderts in Ungarn). *BudRég* 16 (1955) 147–197.
- HOLL 1956 HOLL Imre: Adatok a középkori magyar fazekasság munkamódszereihez (Beiträge zu den Arbeitsmethoden der ungarischen Töpferei des Mittelalters). *BudRég* 17 (1956) 177–194.
- IGAZ – KRESZ 1965 IGAZ Mária – KRESZ Mária: A népi cserépedények szakterminológiája (Fachausdrücke der Volkskeramik). *NÉrt* 47 (1965) 87–132.
- KATONA 1983a KATONA Imre: Kőcserép. In: *Régiségek könyve*. Szerk.: Voit Pál. Budapest 1983, 94–100.
- KATONA 1983b KATONA Imre: Fajansz. In: *Régiségek könyve*. Szerk.: Voit Pál. Budapest 1983, 114–130.
- KATONA 1991 KATONA Imre: *A kerámia és technológiája műfaj-, művészet- és művelődéstörténete*. Budapest 1991.
- KIES 1976 KIES, Adolf: Mittelalterliche Töpfermarken. Ein Beitrag zur Terminologie und Verbreitung. *UH* 47:3 (1976) 129–150.
- KOHLPRATH 1982 KOHLPRATH, Günter: Neuzeitliche Keramikfunde in Wien. Katalog. In: *Keramische Bodenfunde aus Wien. Mittelalter – Neuzeit*. Katalogredaktion: Harl, Ortolf. Wien [1982], 140–227.

- KRESZ 1972 KRESZ Mária: A dél-dunántúli kerámia helye a magyar és az európai kerámia-művességben. *Baranyai Művelődés* 1972:4, 56–60.
- KRESZ 1991a KRESZ Mária: *Magyar fazekasművészet*. Budapest – Novi Sad – Eger 1991.
- KRESZ 1991b KRESZ Mária: Agyagművesség. In: *Magyar Néprajz* III. *Anyagi Kultúra* 2. *Kézművesség*. Főszerk.: Domonkos Ottó. Budapest 1991, 524–600.
- MIKLÓS – VIZI 2001 MIKLÓS Zsuzsa – VIZI Márta: Decs-Ete középkori mezőváros kutatása. In: *Tolna megye évszázadai a régészet tükrében. Válogatás az elmúlt tíz év anyagából*. Időszaki régészeti kiállítás a szekszárdi Wosinsky Mór Múzeumban, 1999. május 18 – 2002. szeptember 30. Szerk.: Gaál Attila. Szekszárd 2001, 49–52, 28–34. tábla.
- MIKLÓS – VIZI 2006 MIKLÓS Zsuzsa – VIZI Márta: Válogatás egy késő középkori fazekasműhely leletanyagából (Choosing from the Finds of Late-Middle-Ages Pottery). In: *Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében*. Szerk.: Holló Szilvia Andrea – Szulovszky János. Az anyagi kultúra a Kárpát-medencében I. Archeometria – iparrégészet – kézművesipar-történet – néprajz. Budapest – Veszprém 2006, 91–99.
- MIKLÓS – VIZI 2007 MIKLÓS, Zsuzsa – VIZI, Márta: Beiträge zum Handwerk des mittelalterlichen Marktfleckens Ete (Ungarn). In: *Arts and Crafts in Medieval Rural Environment. Ruralia* VI. Eds.: Klápště, Jan – Sommer, Petr. Turnhout 2007, 119–134.
- TAKÁCS 1996 TAKÁCS, Miklós: Formschatz und Chronologie der Tongefässe des 10.–14. Jahrhunderts der Kleinen Tiefebene. *ActaArchHung* 48 (1996) 135–195.
- VIZI 1999 VIZI Márta: Ásványvizes palackok Tolna megyéből (Mineralwasserkrüge aus dem Komitat Tolna). *WMMÉ* 21 (1999) 317–363.
- VIZI 2000 VIZI Márta: Grafitos kerámia Decs-Etéről és Ozoráról (Graphittonkeramik von Decs-Ete und von Ozora). *WMMÉ* 22 (2000) 177–252.
- VIZI 2006 VIZI Márta: A kerámia feldolgozásának módszerei. Kísérlet az ozorai várkastély leletanyaga kapcsán. Adatbázisrendszer és kerámiaanalízis (Methods of Ceramics Processing. Experiment Based on Finds from Ozora Fortified Castle. Data-base System and Analysis of Ceramics). In: *Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében*. Szerk.: Holló Szilvia Andrea – Szulovszky János. Az anyagi kultúra a Kárpát-medencében I. Archeometria – iparrégészet – kézművesipar-történet – néprajz. Budapest – Veszprém 2006, 73–90.
- VIZI 2008 VIZI Márta: Két kerámia tárgytypus az ozorai várkastélyból. Sütőtálak és mázatlan táányérok (Zwei Gegenstände aus dem Burgkastell in Ozora. Backplatten und unglasierte Teller). *WMMÉ* 30 (2008) 233–263.

METHODS FOR THE PROCESSING OF EARLY MODERN AGE CERAMICS

ON THE DATABASE FOR FINDS FROM OZORA CASTLE

Márta Vizi

In the course of evaluating the Early Modern Age ceramics found at Ozora Castle, I developed my own system for processing ceramics, along with my own database, with close attention to the characteristics of the material to be processed. During the work, I endeavoured to define as accurately as possible the characteristics of individual ceramic artefact types, and also the concepts employed, in order to compile in the most precise way possible the different sections in the database. This was extremely important because unfortunately even today the methodology and terminology of specialist areas – including archaeology and ethnography – engaged in the processing of ceramics are not uniform in this regard. Moreover, in narrower specialist areas within archaeology researchers have begun to develop different systems. The standardisation of these has still not taken place, although this would certainly be desirable.

The part entitled 'The Background to the Database' contains a theoretical summing up of the system I developed for the processing of ceramics. In connection with this, I touch upon theoretical summaries that have emerged up so far and also systems developed by various working groups abroad.

I made descriptions of the artefacts with the paying of attention to the following factors: I) the fabric of the find (earthenware, faience, maiolica, stoneware, porcelain), II) production technique (shaped by hand, made using a hand-turned wheel, made using a kick-wheel, pressed, poured into a mould), III) tempering material, IV) the colour of the ceramic, V) blotches on the surface of the ceramic (firing faults, engobe, soot, etc. generated during production or use), VI) vessel type, and VII) decoration of the vessel.

From among the above characteristics, I deal in greatest detail with the issue of vessel types and decoration.

For the processing work, one of the most important data is vessel type. On the basis of the specialist literature, we can say that the working out of a comprehensive vessel typology has still not been done, although attempts at a solution have been made by ethnography and archaeology. The Hungarian ethnographical system cannot be regarded as a pure typology: it works with the threesome consisting of name, shape and function. The examples of German ceramics-processing groups indicate to me that a timely system of description should be created with the analysis of the material of individual actual districts, over and above the definition of theoretically deducible typological features. To put matters another way, a general system must always be supplemented with the characteristics of actual material found in given areas.

On the basis of the specialist literature available and on that of my own research material, I performed the following typological division: 1) flat vessels, 2) upright bellied vessels, including a) bellied vessels without necks (pots) and b) bellied vessels with necks (jugs).

As regards the decoration of vessels, I performed the systematisation of this primarily on the basis of the specialist ethnographical literature. I identified three basic types: 1) decoration accompanied by alteration of the surface (engraving, use of embellishments in relief, decoration embedded in the surface, open-work decoration on the vessel wall), 2) sgraffito (scratching of the engobe under the glaze, so that the colour of the fired ceramic can be seen), 3) painting, colour effects (stripes, blotches, ornamental painting).

Using the system worked out and put into practice, the Early Modern Age ceramics material of Ozora Castle was processed. We used this system, and a more developed version of it, during analysis of the finds unearthed in the course of research at the market town of Ete in Tolna county.

TERMÉSZETI TÁJ – EMBERFORMÁLTA TÁJ: A KÖZÉPKORI KÖRNYEZET REKONSTRUKCIÓJÁNAK LEHETŐSÉGEI

Zatykó Csilla

A környezettörténeti vizsgálatok Magyarországon – miként más országokban is – alapvetően két területről indultak meg, egyrészt az emberi dimenzióra koncentráló, történeti, régészeti témák felől, másrészt az alapvetően öskörnyezeti elemzésekből kiinduló, de ősrégészeti összefüggéseket is felvető kutatásokból. A középkori környezettörténet ebből a szempontból sajátos helyet foglal el a hazai kutatásban. A főként tematikai felosztást követő

történettudomány a hazai forrásadottságok miatt elsősorban kora újkori forrásokra és részben a középkori források jogi, gazdasági természetű irataira, határjárások és összeírások adataira támaszkodhat. A régészeti és régészeti geológiai vizsgálatok rendszerint kisebb régiók komplex feltárásához járulnak hozzá úgy, hogy az őskori környezet kutatásából indulva terjedtek ki fokozatosan a fiatalabb, középkori rétegekre is.

A KUTATÁS FŐBB IRÁNYAI, MÓDSZEREI

A hazai történeti ökológia születése az 1990-es évek elejére tehető. Az R. Várkonyi Ágnes nevéhez fűződő történeti iskola témái korán kijelölték a középkori környezetkutatás főbb területeit, a klímátörténet, víz- és erdőgazdálkodás, mezőgazdasági művelés és kertkultúra, valamint a már inkább az újkort érintő fürdőkultúra témaköreit.¹ A kutatásba bekapcsolódó történészek, régészek, néprajzosok a kezdetektől hangsúlyozták a különböző tudományterületek együttes alkalmazásának fontosságát.

A különböző területek módszerei és forrásai eltérő mértékben ugyan, de ma már minden témában egymást kiegészítve, értelmezve (vagy éppen megkérdőjelezve) gazdagítják a kutatást. Mégis a különböző témák szemléletét, kutatásuk jelenlegi állását befolyásolja a tudományterület sajátossága, ahonnan elindultak. Mivel az elmúlt években több, a kutatástörténetet is összefoglaló munka jelent meg,² itt csupán vázlatosan térünk ki a főbb irányokra, amelyek jól tükrözik a hazai kutatás előtt álló különböző lehetőségeket.

A környezeti viszonyokat leginkább meghatározó klíma története az egyik legjobban kutatott környezettörténeti terület.³ Az elsősorban a történettudomány felől közelítő hazai klímakutatás azonban főként a 16. század közepe utáni időszak forrásaira támaszkodhat, a korábbi korokra nézve a nemzetközi, elsősorban a német, svájci és a cseh kutatás eredményei fényében értelmezi a szórt, legtöbbször

extrém időjárási eseményekre vonatkozó, középkori forrásadatokat.⁴ Ennek következtében a két meghatározó, középkorra tehető éghajlati váltás, a középkori éghajlati optimum és a kis jégkor közül az előbbire nézve kevés közvetlen, a Kárpát-medence sajátosságait visszatükröző adattal rendelkezünk, a korszakra vonatkozó megállapítások többnyire makroregionális érvényességűek. Számunkra fontos mozzanat, hogy éppen az éghajlati változás időszaka, a 13–14. század az a kor, amikor mélyreható társadalmi, gazdasági és településszerkezeti változások mentek végbe Magyarország területén. Az ország egy-egy régiójára vonatkozóan már középkori forrásokon alapuló és a vízrajzi rekonstrukció módszerével készült éghajlati vonatkozású eredmények is születtek.⁵

A középkori vízgazdálkodás kutatásában a hazai források, határjárások, birtokmegosztások a történészek számára több adatot szolgáltatottak, így például az ártéri gazdálkodás néprajzi indíttatású vizsgálata is támaszkodhatott középkori források adataira.⁶

¹ *Európa híres kertje* 1993; *Táj és történelem* 2000.

² *People and Nature* 2003; *Gazdaság és gazdálkodás* 2008; Rácz 2008b.

³ Rácz 2003; Rácz 2008a; Rácz 2008b.

⁴ Rácz 2008b, 56–57, 97–100.

⁵ Kiss 1997–1998.

⁶ ANDRÁSFALVY 2007.

Újabban az írott és térképes források feldolgozásához társuló régészeti topográfiai, tájrégészeti megfigyelések is a régészet lehetőségeire hívják fel a figyelmet. Ezek révén nemcsak az egykori vízrajzi viszonyokba kaphatunk betekintést, hanem egy-egy terület vízhasznosítási, vízszabályozási stratégiái is kirajzolódhatnak.⁷

Az erdőgazdálkodás kutatása mára egyaránt támaszkodik az elérhető gazdasági, jogi jellegű forrásokra, valamint a dendroarcheológia, történeti ökológia és a régészeti geológia megfigyeléseire. Ennek köszönhetően körvonalazódnak a Kárpát-medence egykori erdőtakarójával, az erdőhasznosítás módjaival, az erdőgazdálkodással és a középkori terminológiával kapcsolatos kérdések.⁸

A középkori régészet környezettörténetet érintő vizsgálatai alapvetően két irányból indultak. Az 1980-as évektől az egyes régészeti lelőhelyeken végzett komplex környezeti, természettudományos vizsgálatok, az ásátásokon előkerült állatsont- és növényi maradványok, valamint a dendroarcheológiai adatok elemzése a lelőhely és szűk környezete gazdálkodásáról, az állattartásról, a felhasznált és termesztett növényekről szolgáltatnak adatokat.⁹ Ugyanakkor a régészeti topográfia munkálatai során tett megfigyelések, a lelőhelyek igazodása a térszín változásaihoz, az egykori halastavak, hidak, malmok, majd a határbeli szántómaradványok feltérképezése szintén az ember és környezete viszonyát érintő megfigyelések körébe tartoznak.¹⁰ A régészeti terepbejárás a lelőhely tágabb környezetének településszerkezetére, a települések hierarchiájára és mobilitására, a táji elemekhez (víz, talaj) történő alkalmazkodásra, valamint mindezek időbeli változására világíthat rá. A topográfiai módszereket tájrégészeti megfigyelésekkel is kiegészítő és a településrégészeti kutatást a faluhatár egészére kiterjesztő kutatások a művelés-, birtokszerkezet és határhasználati összefüggések vizsgálatával elsősorban az ember tájalakító, tájhasználó szerepét kutatták.¹¹

A Magyarországon éppen csak formálódó tájrégészeti kutatás – melynek remélhetőleg lendületet

ad Magyarország csatlakozása a Európai Táj Egyezményhez – a középkori környezetregészet számára is új lehetőségeket nyithat.¹² A tájrégészet tulajdonképpen különböző módszerek és elméletek összessége, célja, hogy feltárja azokat az összetett folyamatokat, melyek során az ember tudatosan vagy akaratlanul alakította az őt körülvevő tájat. Feladata az ember és környezete múltbéli kapcsolatára utaló, a tájban megjelenő fizikai jelenségek felismerése, rögzítése és megértése. Sajátos szemlélet jellemzi, a tájat egy dinamikus, változó, komplex struktúrának tekint. A tájat alkotó természeti és kulturális jelenségek (a földmintából nyert pollenektől az egykori utakon és tavakon át a lovagvárig) rendkívül változatos természetűek, éppen ezért a tájrégészet mind tematikájában, mind módszereiben az egyik leginkább interdiszciplináris terület.¹³

Elméletté formálódása a nemzetközi régészetben az 1950-es, 60-as évekig vezethető vissza. Magyarországon a tájléptékű szemlélet előzményei a néprajzi és történeti földrajzi kutatásokban már korán, de a régészetben a topográfiai és a regionális kitekintésű munkákban is hosszú évtizedek óta jelen vannak. A településszerkezetre, a természeti környezet rekonstrukciójára, a kolostorgazdaságra, a római vagy középkori úthálózatra, egy-egy település területére, határvonalára vagy szántóterületére kiterjedő vizsgálatok magától értetődően számoltak az egyes lelőhelyek tájba illesztett interpretálásával. A *Magyarország Régészeti Topográfiája* kötetek már a kezdetektől említést tesznek a lelőhelyeken kívül a középkori utakról, halastavakról, elhagyott folyómedrekről, hidakról és malomhelyekről. Ezek a tájrégészeti megfigyelések tehát nem idegenek a hazai régészettől, a tájrégészeti kutatás homlokterében azonban nem elsősorban maguk az objektumok, hanem az általuk megismerhető struktúra, kapcsolatrendszer áll.

A geoarcheológiai vizsgálat talajtani és pollen-adatok, valamint a puhatestű (*mollusca*) és makrofosszília maradványok alapján egy adott lelőhely, üledékgyűjtőhely lokális (kb. 1,5 ha) környezetét, vegetációjának, klímájának, vízrajzának jellemzőit, változásait, valamint a természeti környezetben megjelenő emberi hatásokat (agrártermelés, víz- és erdőgazdálkodás elemei) mutathatja ki, illetve ezek időbeli változásait rögzítheti. A különböző helyszíneken elvégzett, régészeti korokra vonatkozó rekonstrukciók fontos eszközök lehetnek az ember és a táj közti kölcsönhatások megértéséhez.¹⁴

A régészeti geológia tulajdonképpen a földtudományok módszereivel végzett régészeti, történeti kutatás, és mint ilyen, szembe kell néznie a szakterületek eltérő módszereiből és szemléletéből adódó

⁷ TAKÁCS 2000; TAKÁCS 2001; FERENCZI 2008.

⁸ SZABÓ 2005; SZABÓ 2008.

⁹ PÁLÓCZI HORVÁTH 1993; PÁLÓCZI HORVÁTH 1995–1997; PÁLÓCZI HORVÁTH 1999; LASZLOVSKY 1986.

¹⁰ NOVÁKI 1975–1977; NOVÁKI 1984–1985; NOVÁKI 1990; TORMA 1981.

¹¹ ZATYKÓ 1997; ZATYKÓ 2004; PÁLÓCZI HORVÁTH 2002.

¹² LASZLOVSKY 2008.

¹³ A tájrégészetről bővebben: ASTON – ROWLEY 1974; ASTON 1997.

¹⁴ O'CONNOR – EVANS 2005; SÜMEGI 2003.

problémákkal. Nehézséget jelenthet, hogy a történeti forrás- vagy régészeti adottságok szempontjából ideális területek és a geológiai mintavételre alkalmas üledékgyűjtő területek távolsága miatt adataik esetleg alig vagy egyáltalán nem összevethetők. Ezenkívül a régészeti idő a geológia nagyobb időtávokhoz szokott szemléletéhez képest rövid és erősen szakaszolt, a környezeti változások és az emberi folyamatok viszonylag pontos időbeli megfeleltetése is problematikus lehet. Így az üledékgyűjtő medencéből származó geológiai, őslénytani adatok csak radiokarbon-mérésekkel együtt fogadhatók el vagy használhatók fel a középkori környezettörténet feltárásában.

A természettudományos adatokat mindig saját természeti viszonyaik között és kizárólag szűk lokális területre vonatkozóan lehet értelmezni, azonban

így sem zárhatók ki a mérésbeli, értelmezésbeli problémák, éppen ezért szükséges minél több, egymással is összevethető adat felhalmozása. Ráadásul a Kárpát-medencére ma is jellemző talajtani, éghajlati és növényzeti mozaikosság miatt különösen fontos, hogy nagy mennyiségű, eltérő régiókból származó adattal rendelkezünk.

A régészeti geológia eleinte főként őskori rétegek elemzését érintette, a geoarcheológiai mintavételek esetében pedig csak fokozatosan terjedt ki a figyelem a fiatalabb, sokszor bolygatott, a fúrás- mintákban nem is mindig megfogható rétegekre. Mára több olyan lelőhelyet ismerünk, ahol a – Sümei Pál vezetésével végzett – környezettörténeti vizsgálatok középkori adatokkal is szolgáltak.¹⁵ Az alábbiakban néhány ilyen példát mutatunk be.

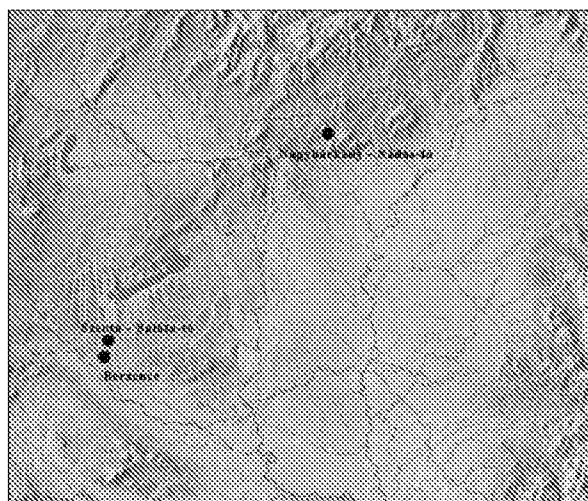
A BALÁTA-TÓ ÉS A NÁDAS-TÓ

A 2005-ben lezárult „Magyarország környezettörténete” pályázat¹⁶ keretében elvégzett geológiai fúrások közül a Nagybárcány-Nádas-tó (Nógrád megye) és Szent-Baláta-tó (Somogy megye) vizsgálatai eredményeztek összetettebb középkori adatokat (1. ábra). A pályázati munka során egyik területen sem volt mód régészeti kutatásra, és a környékre vonatkozó okleveles források is csak a hazai viszonyok között átlagosnak mondható, szórt és esetleges adatokból állnak. Mégis, bár éppen a program révén vált világossá a különböző megközelítések (geoarcheológia, régészeti terepbejárás, írott források elemzése) ötvöztetésének szükségessége, érdemes röviden áttekinteni a kutatások eredményeit, mert jól jellemzik a természettudományos eredmények történeti kontextusba helyezésének problémáit.

A különböző földrajzi tájegységen fekvő lelőhelyek eredményei kapcsán felmerül a kérdés, hogy az egyes területeken kimutatható klimatikus viszonyokat és ezek változásait mennyiben tekinthetjük általános vagy helyi szintű folyamatoknak. Ezek mellett a tájat érintő emberi hatások település- és környezettörténeti összefüggéseinek problémáját is érintjük.

TERMÉSZETI TÁJ

A nagybárcányi Nádas-tó a Keleti-Cserhát területén, a Hármashatár-hegy északi oldalában helyezkedik el. A körülbelül 360 m tengerszint feletti magasságban található, nagyrészen füzes tőzeg-

1. ábra. Nagybárcány-Nádas-tó, Szent-Baláta-tó és Berzence

Fig. 1. Nagybárcány-Nádas-tó, Szent-Baláta-tó and Berzence

¹⁵ Nagybárcány-Nádas-tó; Kaszód-Baláta-tó; Hajós-Kaszálók; Sirok-Nyírjes-láp; Tapolcai medence; Fenékpusztá-Kis-Balaton; Velem-Eger-láp; Karcza-Lábszár-tó; Kállósemlő-Nagy-Mohos; Jászberény-Meggyes-erdő; Ecsegfalva-Ecsegtő; Ecsegfalva-Ördög-árok; Perkáta-Hangyás-dűlő; Ópusztaszer, monostor, 13. századi kút; Sopron-Kisbátony-kő. Köszönettel tartozom Sümei Pálnak (Szegedi Tudományegyetem, Földtani és Őslénytani Tanszék) az együttműködésért, és hogy adatait a rendelkezésemre bocsátotta.

¹⁶ „Magyarország környezettörténete a neolitikumtól a tőrrökkorig” című pályázat. NKFP-5/0063/2002.

moha láppal borított medence éghajlata mérsékeltén hűvös, mérsékeltén száraz.

Sümei Pál és munkatársai a növényzeti változás és az éghajlat kapcsolatát a Davis–Brewer–Stevenson–Juggins-modell (2001)¹⁷ alapján vizsgálták, figyelembe véve a pollenszelvényben, makrobotanikai anyagban megjelenő növények PFT (*Plant Functional Type*) csoportokba¹⁸ sorolási lehetőségét. Megfigyeléseik alapján a 10–13. században a téli leghidegebb hónap hőmérséklete 1–1,5 °C-kal lehetett enyhébb, mint napjainkban, a legmelegebb nyári hónap középhőmérséklete pedig feltehetően 0–0,5 °C-kal volt enyhébb az elmúlt 100 év átlaghőmérsékleténél. A modell alapján a januári középhőmérséklet –2 °C körül, a júliusi középhőmérséklet +19,5 °C körül mozgott, a legmelegebb nyári és leghidegebb téli hónapok hőmérséklete közti különbség lecsökkent. A csapadék mennyisége a mai átlagnál mintegy 30–70 milliméterrel nagyobb, 650–700 mm lehetett. Agrártörténeti jelentőségű adat, hogy ebben az időszakban a hasznosuló napi hőösszeg (*Growing Degree Days*) meghaladta az elmúlt 100 év átlagát. Ez azt jelenti, hogy a tenyészidőszak meghosszabbodott, a fagyos napok, elsősorban a növénytermesztés szempontjából legkritikusabb tavaszi fagyos napok száma csökkent a 11–13. század között, ami hathatott a gabonafélék termesztésére. Az adatok azt mutatják, hogy nem önmagában a nyári felmelegedés lett erőteljesebb, inkább a téli félév lett enyhébb, a tenyészidőszak hosszabbá vált, valamint a téli és nyári félév közötti anomáliák csökkentek.¹⁹

Mivel a nagybárkányi szelvény középkori szintjéről csak egy radiokarbon-adat áll rendelkezésre (740±60 uncalBP, 1230–1300 calAD),²⁰ az enyhébb éghajlati periódus lehatárolása bizonytalanabb, de az ülepedési ráta alapján a térségben mintegy 150–300 évig feltételezhető ez a melegebb szakasz. A melegebb éghajlati periódus a 14. század kezdetén zárult, ezt követően az erdők zártabbá váltak, jellemző fafajta a tölgy volt, de előfordult bükk, gyertyán és mogyoró is.

A Belső-Somogyban, Szentábrahám község határában található Baláta-tó fúrásszelvényén végzett makrobotanikai és pollenanalitikai vizsgálatok alapján a

Nádas-tóhoz hasonló jelenségek figyelhetők meg.²¹ A Baláta-tó a Somogyi-dombságban, futóhomok területen kialakult homokbuckák közötti mélyedésekben helyezkedik el, körülbelül 155 méteres tengerszint feletti magasságban. Éghajlata mérsékeltén meleg és mérsékeltén nedves, erőteljes szubmediterrán vonásokat tükröz.

A pollen- és makrofosszília-vizsgálatok szerint a területen a 11–12. század fordulója környékén teljesedett ki egy felmelegedéssel és a tó vízszintjének visszaesésével járó folyamat, melynek végére a láp északi része feltehetően kiszáradt. Ezt jelzi a zöld alga elterjedése és a vízi fajok, valamint a nád szintje teljes eltűnése a tó területéről. A vízszint csökkenése együtt járt a tó környezetében élő növényzet változásával. Jelentősen visszaesett a nedves, lápos talajt kedvelő éger mennyisége, valamint megjelent a szőlő és a dió, továbbá nem zárható ki az *ilex*-típusú tölgy jelenléte sem. Mindezek az éghajlat egykori felmelegedését jelzik, melynek nyomán mind a téli, mind a nyári hőmérséklet növekedésével kell számolnunk. A júliusi hőmérséklet mintegy 1 °C-kal, a januári hőmérséklet 1–2 °C-kal lehetett magasabb, mint napjainkban. Így a 9–13. században 20–22 °C-os középhőmérséklet alakulhatott ki júliusban, 0 és +1 °C körül mozoghatott a januári átlaghőmérséklet. A fagyos napok száma minimális lehetett, az utolsó 100 év átlagában jelentkező 20 naphoz képest 9 nap. Ugyanakkor a hasznosuló napi hőösszeg jelentősen meghaladta az elmúlt 100 év átlagát és a jelenleg feltárt középkori anyagok közül a legerőteljesebb pozitív anomáliát mutatta. Az őszi és téli félév csapadékmennyisége növekedhetett meg legerőteljesebben és a pollenösszetétel alapján készített éghajlati modell szerint²² az évi csapadék mennyisége a 9–13. század között meghaladta a 700 millimétert. A megfigyelések szerint a megnövekedett hőmérsékleten azonban a párolgás erőteljesen megemelkedett, a talaj vízszintje ennek következtében lecsökkent. Valamennyi adat a szubmediterrán éghajlati terület hatásának a fel erősödését mutatja a vizsgált területen. A 8. és 10. század között nőtt az erdővel fedettség, az egész középkor folyamán ebben az időszakban a legszembetűnőbb.

A Baláta-tavi szelvényen mért három darab középkorra vonatkozó radiokarbon-adat lehetővé tette, hogy ezt a kiegyenlített hőmérsékleti és csapadékviszonyokkal jellemezhető szakaszt időben is lehatároljuk. A 800-as évektől egészen az 1330-as évekig tarthatott.

Az 1330-as évektől kezdődően hidegebb-szárazabb telek, hűvösebb-csapadékosabb nyarak alakultak ki és az üledékgyűjtőben létrejött lápi-tavi

¹⁷ DAVIS et al. 2001; DAVIS et al. 2003.

¹⁸ PRENTICE et al. 1998; PEYRON et al. 1998.

¹⁹ ZATYKÓ – SÜMEGI 2009.

²⁰ A kalibráció az OxCal v3.5 programmal készült. JUHÁSZ 2005, 80–81.

²¹ JUHÁSZ 2007; JAKAB – SÜMEGI 2007; ZATYKÓ 2008; ZATYKÓ – SÜMEGI 2009.

²² DAVIS et al. 2001; DAVIS et al. 2003.

rendszer vízszintje megemelkedett, a szubmediterrán éghajlati hatás drasztikusan lecsökkent, rövidebb periódusokra szorult vissza. Bár a Baláta-tó – a névazonosság ellenére – sem tartozott feltétlenül a Balaton vízgyűjtő területéhez, a tó 11–12. századi alacsony, 14. századi megnövekedett vízállása és a Balaton hasonló tendenciát mutató vízszintje között feltételezhető egy esetleges klimatikus eredetű összefüggés.²³ A 14. század közepétől az erdő fokozatosan nyitottabbá vált, megnőtt a mogyoró aránya, mely az erdőirtás utáni parlag jellemző növénye. Ezzel párhuzamosan nőtt az emberi hatást jelző gyomnövények jelenléte, valamint a búza és rozs előfordulása a jellemző.

A 15–16. század fordulójára tehető egy újabb, de a korábbinál kisebb mértékű vízszintcsökkenés, melyet a zöld alga növekedése és az éger visszaesése jeleznek, ugyanakkor megtalálhatók a vízi fajok és a nád. Az erdőirtást követő másodlagos újraerdősödést jelzi, hogy 1500 környékére jelentősen megnőtt a gyertyán száma. Ezt követően, a török kor időszakában a vízállás enyhe növekedése és a terület fokozatos visszaerdősödése figyelhető meg.

A fenti lelőhelyeken kimutatott, melegebbé, illetve szárazabbá váló éghajlati periódus egybeesik az Európa-szerte megfigyelt, ún. középkori éghajlati optimum (*Medieval Climate Optimum*) időszakkal, melyre Nyugat-Európában a meleg, nedves klíma jellemző, Közép-Európában a 13. századig inkább szárazabb nyarakat figyeltek meg. Kezdetre a különböző vizsgálati módszerek és források alapján, valamint régiók szerint némi eltéréssel, a 9. és 11. század közé tehető, és a 13. század végével zárul.²⁴ A hazai szakirodalom a Kárpát-medencében a 9–13. század közti időszakra teszi, és a közép-európaihoz hasonló, meleg, olykor száraz nyarakkal társuló éghajlatuként tartja számon ezt a periódust.²⁵

A nyugat-európaihoz képest szárazabb periódust jeleznek a Baláta-tó és a nagybárányi Nádas-tó vizsgálatának eredményei is, ahol a csapadék növekedése ellenére, a felmelegedés okozta párolgás miatt szárazabb klíma alakult ki. Ez a megfigyelés nemcsak kivételes adattal gazdagítja a hazai középkori klímátörténetet, hanem felhívja a figyelmet a regionális kutatások fontosságára, melyek révén az éghajlati, környezeti makrofolyamatok egyes lokális változatai válhatnak ismertté.

A vizsgált tavakban megfigyelt mollusca fajok változása szerint a 14. század folyamán hűvösebbé vált az éghajlat. A középkor jellegzetes éghajlati jelensége, a kis jégkornak nevezett időszak egész Európában megfigyelhető. Régiókénti különbségekkel, de körülbelül a 14. század kezdete és közepe

közti időszakban kezdődött. A Kárpát-medencében az éghajlat csapadékosabbá válásával és lehülésével járó kis jégkort a rendelkezésre álló írott források alapján a kutatások az 1550 körüli időktől tudják nyomon követni,²⁶ de szórványos okleveles és régészeti adatok már a 14. században is utalnak csapadékosabb időjárásra.²⁷

A lehülés hatására Európa több területén elnéptelenedtek a korábban a középkori éghajlati optimum idején benépesült hegyvidéki agrárterületek. Magyarországon ezzel szemben a 14. században megindul és a 15. század elejéig tartó demográfiai növekedéssel számol a kutatás, melyet csak a 16. század közepén állítanak meg a török háborúk eseményei.²⁸

EMBERFORMÁLTA TÁJ

A pollenadatok alapján a Nádas-tó környékén már a 13. század második felében fokozatosan erősödő emberi hatás mutatható ki. A gabonafélék terjedése, elsősorban a búza és a rozs termesztése jellemző a vidéken.²⁹

A Baláta-tónál végzett vizsgálatok szerint azonban a térségben a 11. századtól a 14. század közepe tájáig a zárt erdőségek jelenléte jellemző, emberi hatás alig mutatható ki a vegetációban.³⁰

Az agrárművelés terjeszkedésében nem lehet olyan éghajlati és környezeti okokat kimutatni, amelyek a korábban megrajzolt klimatikus viszonyokkal összefüggésbe hozhatók lennének. Mindazonáltal nem zárhatjuk ki, hogy az éghajlati és az ezzel együttjáró, a növénytermesztést is befolyásoló környezeti tényezők változása itt is hozzájárulhatott az ezekhez alkalmazkodó gazdálkodási formák kialakulásához. Az emberi hatás megjelenésében mutatkozó különbségek okát elsősorban a területek eltérő benépesültségében, birtok- és településtörténetében kereshetjük (2. ábra).

²³ Bendefy László régészeti és okleveles adatok alapján szerkesztett, a Balaton vízállásának változásait mutató görbét lásd: BENDEFY – V. NAGY 1969, 52.

²⁴ RÁCZ 1993; PFISTER 1992. Egyenletes, egész Európára érvényes éghajlati változás helyett a kutatások inkább régiókénti variánsokat feltételeznek. HUGHES – DIAZ 1994; BRADLEY – HUGHES – DIAZ 2003.

²⁵ RÁCZ 2008a, 26–29; RÁCZ 2008b, 56–57.

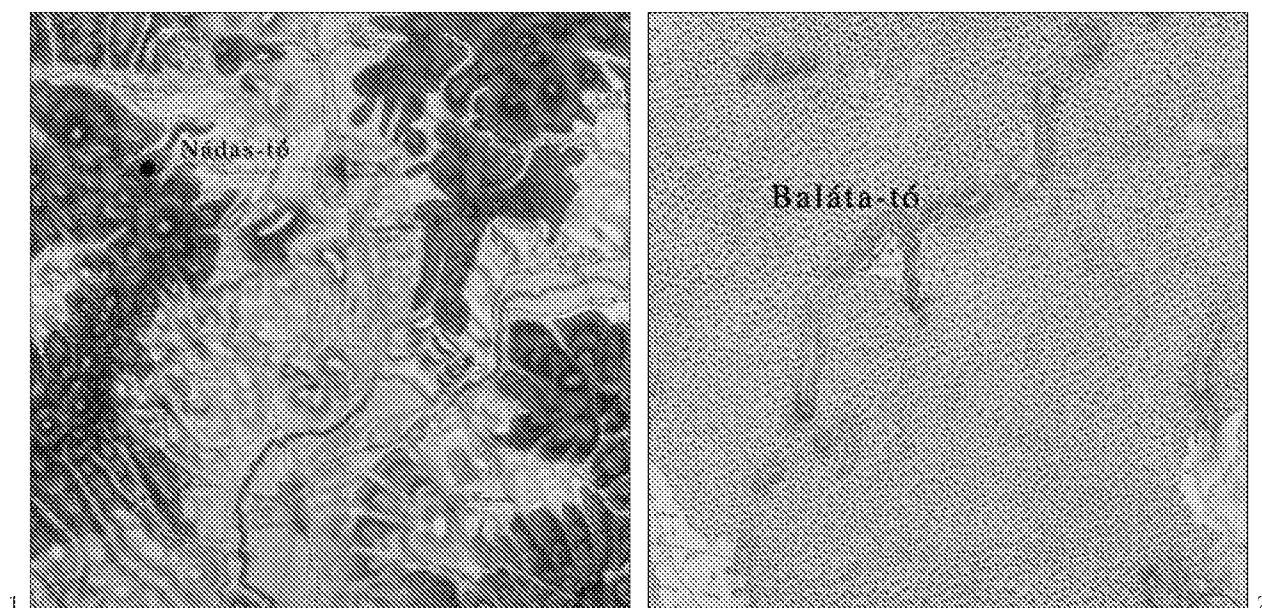
²⁶ RÁCZ 1993.

²⁷ RÁCZ 2008a, 33.

²⁸ KUBINYI 1997; KUBINYI – LASZLOVSKY 2008, 37–48.

²⁹ JUHÁSZ 2005, 84.

³⁰ JUHÁSZ 2007, 246.

2. ábra. A Nádas-tó (Col. XVI–XVII, Sectio XVI) és a Baláta-tó (Col. VII, Sectio XXV) az I. katonai felmérésen
 Fig. 2. The Nádas-tó (Col. XVI–XVII, Sectio XVI) and the Baláta-tó (Col. VII, Sectio XXV) on the First Military Survey

A kora Árpád-korban a Cserhát-hegység délnyugati lábánál fekvő Nagybárkányt és a környező településeket részben a Záh nemzetség birtokainak peremén, valamint a Kacsics nemzetség birtokainak keleti szélén, részben a Kacsics és Záh nemzetségek birtoktömbjei közt fekvő királyi birtoksávban találjuk. Az okleveles forrásokban először 1220-ban megjelenő Bárkányt 1265-ig a Záh nemzetség tagjai birtokolták, ugyanakkor a szomszédos Sámsonháza már a királyi birtoktest része volt, mint a nógárdi vár tartozéka, mely később a királynéi birtokok közé tartozott egészen 1439-ig.³¹

A 13. században meginduló társadalmi, gazdasági átalakulásokhoz köthető királyi várbirtokadományokhoz kapcsolódik egy 1265-ben kelt oklevél, melyben V. István ifjabb király Istvánnak, Domokos mester fiának adományozta a pásztói ciszterci monostor kegyuraságát, valamint Ágasvárat a hozzá tartozó Kutasó, Bárkány és Tar falvakkal együtt.³² A határjáró oklevél alapján a terület jellemző településrendszere rajzolódik ki, a *villaként* említett Kutasó, Bárkány és Tar helységek között ott találjuk még a *terra* néven jelölt, sokszor személyneves

összetételű kisebb-nagyobb településeket is (*terra Told, terra Natosd, terra Iwanch, terra Zeleus*). Az ún. *terra*-típusú települések később, a 14–15. században – faluvá alakulva vagy elpusztulva – fokozatosan eltűnnek az oklevelek leírásaiból, jelezve az Árpád-kori településrendszer átalakulását.

Egy 1327. évi birtokadomány leírása szerint a környék településszerkezetére ekkor – a 13. századi viszonyokhoz hasonlóan – a nagyobb falvak mellett kisebb, tanyaszerű települések továbbélése, születése jellemző.³³ A mai Kisbárkány melletti, egykori Almástelek 1282-től kezdve³⁴ többször előfordul a forrásokban, 1455-ben Pusztalalmas (*Pwzthaalmas*) néven említik,³⁵ később lakott településként tűnik fel újra. Zsunytelektől nem messze találjuk Toth és *Rawoz terrákat*, Kutasó mellett pedig *Zent Iwan terra* és *Deed háza* feküdt. A 14. századi határ leírásában szereplő növénynevek között sokszor találkozunk határfaként tölgyfával (*tul* és *kercina*), egyszer fordul elő hársfa (*haasfa*), a helynevekből (*Almasteluk, Kysalmas, Zylvaaberuk*) pedig feltehetően vad gyümölcsfák elterjedésére is következtethetünk.

Szob és a határába eső Baláta-tó a királyi család kezén lévő segesdi uradalomhoz tartozott. A 11–13. század folyamán a királyi és királynéi uradalmak alapvető funkciója, hogy a birtokról birtokra vándorló uralkodói udvartartás költségeit fedezzék. Az uralkodói prédiüm területéhez tartozó települések udvarnoki és szolgálónépi falvai látták el a királyi

³¹ Györffy 1998, 228–229.

³² ÁÚO XI. (1873) 388.

³³ AO XI. (1996) 268; Györffy 1998, 251.

³⁴ CD VII/3. (1835) 454.

³⁵ MOL DL 14 943. (*Középkori Magyarország* 2003).

udvart mezőgazdasági terményekkel, valamint tartoztak speciális kézművestermékekkel és -szolgáltatásokkal. A segesdi uradalom korai történetéről keveset tudunk. A forrásokban a 13. században tűnik fel, amikor már a királyi birtokok, prédiu-mok zsugorodása, átalakulása, illetve felbomlása zajlik. Ebben az időszakban országos és helyi szinten egyrészt a királyi uradalmak felbomlásának folyamata zajlik, másrészt ezzel összefüggésben a prediális szerkezetű gazdaságok átalakulása. Egy jogilag és szolgáltatás szempontjából heterogén parasztnépesség kezd átalakulni jogilag egységes, telek és tartozéka szerint adózó jobbágysággá, aminek részben előzménye, részben következménye is a királyi-királynéi prediális gazdaságok bomlása.³⁶ A tatárjárás után felerősödő, a nyugatról (főként német területekről) érkező vendégtelepesek (*hospites*) szabadabb és egységesebb jogainak mintáját követő átalakulás és a királyi jövedelmek csökkenése szükségessé tette a vár és udvarnokföldek gazdálkodásának reformját. A királyi uradalmakon megjelenő hospes-kiváltságok, adózási formák a jobbágynak állapot előképeként elősegítették az egységes, telekrendszerre alapuló és a terményadótól a pénzszolgáltatás felé elmozduló jobbágysághoz elterjedését.

A folyamat gyakran idézett forrása éppen a Szob közelében fekvő, mai Iharosberény területén élő telepeseket említi. 1264-ben adta ki IV. Béla a berényi hospesek szabadságlevelét, melyben amellyel, hogy szabályozza az úrbéri szolgáltatások rendszerét (a segesdi ispán évenkénti megvendégelése, fuvar- és küldöncszolgálat stb. kapcsán) a telekrendszer szerint kirótt, pénzben meghatározott földbérre (évi két denár telkenként), mint közismert szokásra hivatkozik.³⁷ A segesdi uradalomban letelepedett hospesek ismert jogállására utal egy korábbi, 1248-ban kiadott oklevél is, melyben Mária királyné verőcei (Verőce megye) telepeseinek földet és szabadságjogokat adományoz.³⁸

A segesdi uradalom területén tehát a 14. század elején már minden bizonnyal tart az az átalakulási folyamat, amely a jogrendben, a szolgáltatások egységeseződésében és a településszerkezetben hozott változásokat, ezenkívül bizonyos agrártechnikai fejlődést is eredményezett. Az új típusú, ún. kerülőke használata egyrészt lehetővé tette egyre nagyobb területek művelés alá vonását, másrészt sajátos szántási technikát követelt, melynek következményeként hosszú, keskeny formájú parcellák alakultak ki. Mindezzel párhuzamosan jelent meg a mezőgazdaságban a talajváltó művelési forma szabályozott, parlagváltó változata, melynek jellegzetes fogalmai az oklevelekben a *terra finita* (telek,

trágyázott föld), a *terra arabilis* (szántóföld) és a *terra campestris* (pihentetett föld, legelő).³⁹ E terminusok Somogyban a 13. században Csicsalon fordulnak elő,⁴⁰ továbbá 1389-ben a Szobhoz közeli Inke egy részének adásvételében esik szó a szántó-, trágyázott és mezei földekről (*terris arabilibus, finatis, campestribus*).⁴¹ A termesztett növényekről ad képet egy 1469-es oklevél. Ekkor a Baláta-tóhoz közeli Csicsó jobbágynak egy bélavári házba betörve, onnan többek között 4 hordó bort, 100 köböl búzát, 100 köböl tavaszi búzát, ugyanannyi zabot, 10 köböl lisztet, 10 köböl tavaszi búzalisztet és 100 szárított halat vittek el.⁴² A búza és a tavaszi búza közti különbségtételből háromnyomásos gazdálkodásra következtethetünk.

Mindezek a változások, a telekszerkezet, a telekhez rendelt tartozékok szerinti határhasználat elterjedése nyomán idővel a falvak szerkezetét, határuk képét is módosították. Megjelent az utcarendbe szerveződő, egységes méretű telkekből álló faluszerkezet, valamint a művelési ágak és a birtoklási formák szerinti határbeosztás.

Bár csupán két lelőhely adatai alapján óvatosan kezelendő minden általánosító következtetés, röviden érdemes kitérni a dolgozat elején felvetett problémákra. A fentiek alapján úgy tűnik, hogy a makroszintű klimatikus folyamatok mindkét területen közel azonosak, illetve illeszkednek az „általános” európai, közép-európai tendenciákhoz, azonban ezeken belül regionális változatok, enyhe időbeli eltolódások figyelhetők meg. Nagyobb eltérések mutatkoznak az emberi hatás elemeinek megjelenésében, ezek azonban minden bizonnyal a területek birtok- és településtörténeti jellegzetességeivel, a központ és periféria kérdésével függhetnek össze. A Nyugat-Európában a különböző klimatikus, környezeti változásokat kísérő demográfiai, gazdasági- és agrártörténeti folyamatok a Kárpát-medencében később jelentkeznek, így eltérő éghajlati periódusokra esnek. Ezek alapján a társadalmi-gazdasági folyamatok környezeti, éghajlati meghatározottsága legalábbis óvatossággal kezelendő, de nem zárhatjuk ki az agrárgazdaság, a különböző művelési formák alkalmazkodását a helyi éghajlati viszonyokhoz.

³⁶ A folyamat részletes tárgyalását lásd: Szűcs 1981; Szűcs 1993.

³⁷ ÁÚO XI. (1873) 378.

³⁸ ÁÚO II. (1861) 128. „hospites de Segusd”.

³⁹ SZABÓ 1975, 16–17; Szűcs 1993, 181–186.

⁴⁰ CD IV/2. (1829) 115–117; Szűcs 1993, 182.

⁴¹ MOL DL 7043; BORSA 2000, 31, no. 460.

⁴² MOL DL 16 819. (Középkori Magyarország 2003).

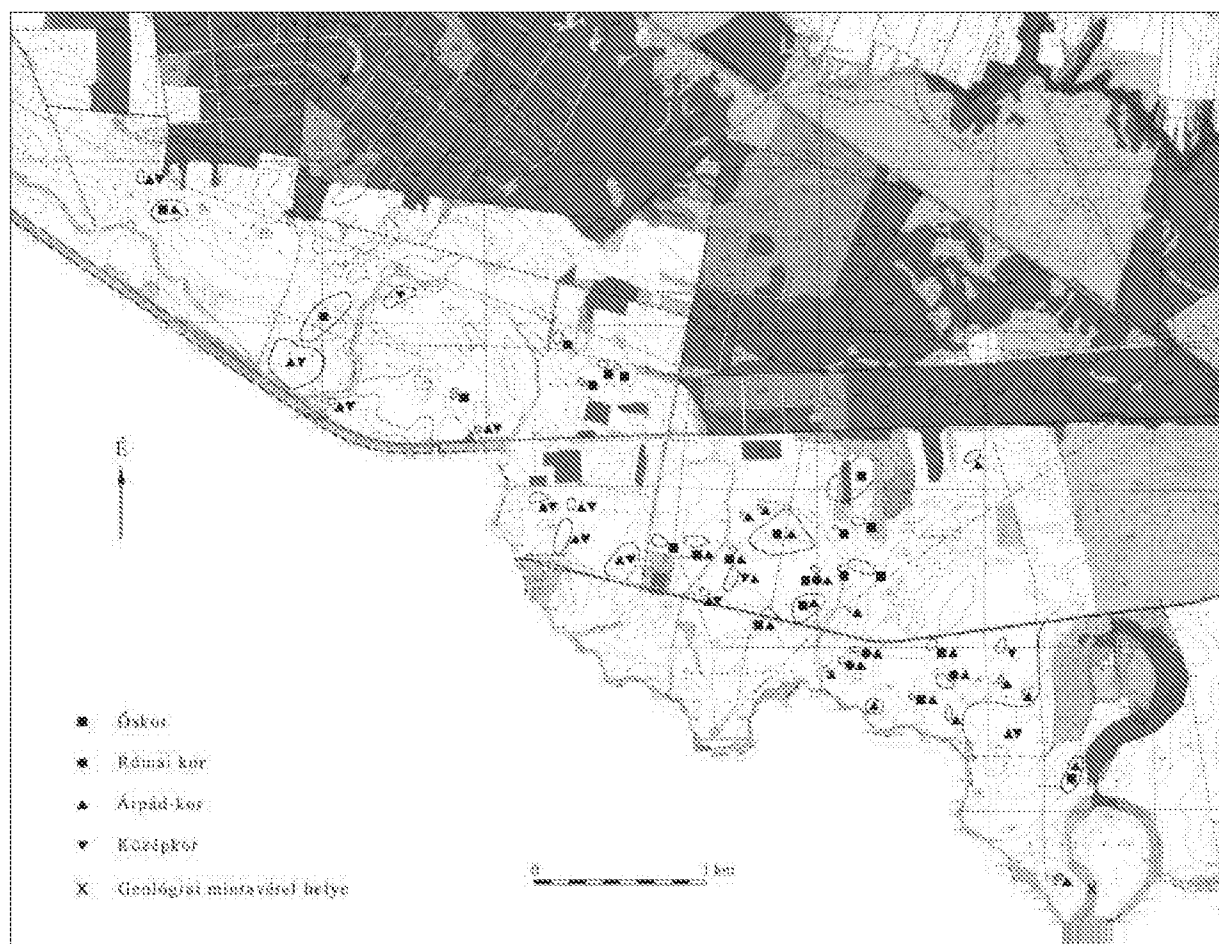
TELEPÜLÉS ÉS GAZDÁLKODÁS A DRÁVA-VÖLGYBEN: EGY KUTATÁS KEZDETEI

A fenti két tónál végzett geoarcheológiai vizsgálatok arra is rámutattak, hogy a középkori környezet, az ember és az őt körülvevő táj kapcsolatának árnyaltabb rekonstruálásához minél nagyobb mennyiségű, valamint minél komplexebb forrásokkal, módszerekkel alátámasztott vizsgálatok elvégzése szükséges.

A következőkben egy 2008-ban indult – és jelenleg is folyó – kutatási program céljain és első eredményein keresztül egy ilyen példát mutatunk be.⁴³ A helyszín kiválasztásának szempontjai között egyrészt a jó forrásadottságok, másrészt a

környezettörténeti vizsgálatokra alkalmas mintavételi hely megléte szerepeltek, továbbá fontos volt, hogy régészeti terepbejárásra alkalmas terület álljon rendelkezésünkre. A vizsgálatok a kézíratos térképek elemzésével és légi fotózással egészülnek ki.

A Somogy megyei Berzence és részben Gyékényes határának déli része, az elhagyott Dráva mederben megmaradt Zsdála-patak és a Dombócsatorna által határolt terület megfelelni látszik ezeknek a kritériumoknak. A Dráva időről időre bekövetkező mederváltozásai miatt a kiszélesedő völgyszakaszokat ezen a területen a morotvák

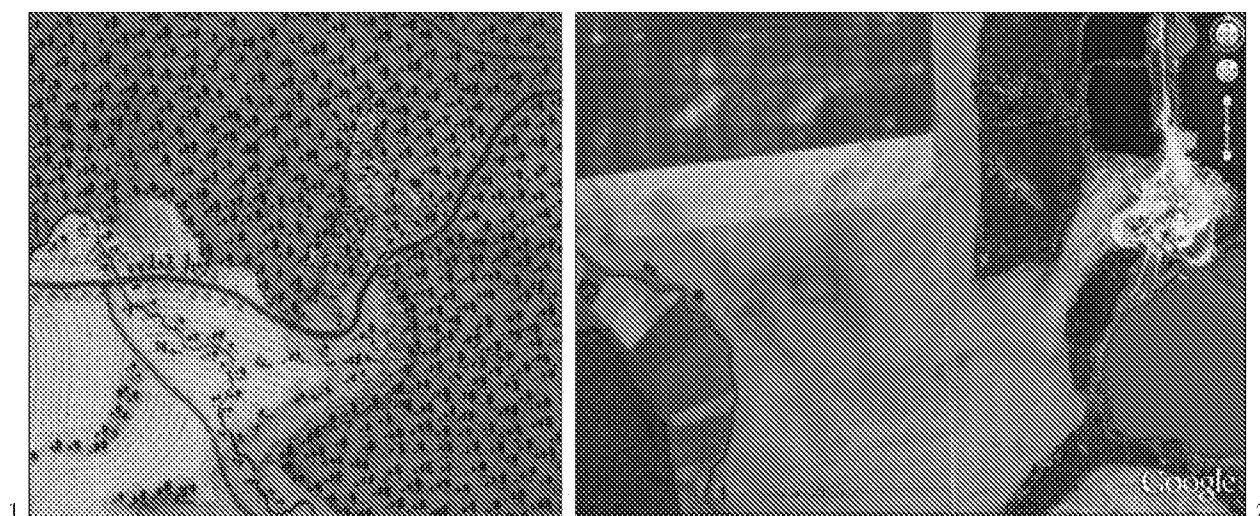

3. ábra. Régészeti lelőhelyek a Zsdála-patak partján Berzence és Gyékényes határában

Fig. 3. Archaeological sites on the north bank of the Zsdála-patak in Berzence and Gyékényes

⁴³ A Településrégészeti és környezettörténeti kutatások a Dél-Dunántúlon (14–17. század) című pályázati projekt az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok támogatásával folyik (OTKA, K 72231).

4. ábra. Középkori település nyomai Berzence-Bukvina-dűlőben: 1. Az I. katonai felmérésen (Col. V, Sectio XXIV); 2. műholdas felvételen
 Fig. 4. Traces of the medieval settlement in Berzence-Bukvina-dűlő. 1. On the First Military Survey (Col. V, Sectio XXIV); 2. On a satellite photograph

nagy száma jellemzi. Néhányuk állandóan vagy időszakosan vízzel telt; ezeken a helyeken jellegzetes morotvatavak alakultak ki.

Két 1377-ben kelt birtokmegosztó oklevél maradt ránk.⁴⁴ Egyikük Berzence északi részének szántóit, réteit, malmait és négy halastavát osztja fel három kismemesi birtokos között, míg a másik, ugyanekkor kiadott dokumentum a környező, mára elpusztult falvak egyes területeinek felosztását tartalmazza. A helynevekben bővelkedő leírás a földdarabok mellett legalább 15 halastavat, illetve geregyét⁴⁵ is említ, valamint képet ad egy feltehetően vízjárta terület településszerkezetének és tájhasználatának jellegzetes vonásairól.

Geoarcheológiai mintavételre két helyen került sor: az egyik a középkorban minden jel szerint lakatlan, ma is erdős területen, a másik üledékgyűjtőhely a régészeti terepbejárással lokalizált, a terület egyik legnagyobb középkori települése közelében. A minták kiértékelése még nem történt meg, így egyelőre a régészeti terepbejárás eddigi eredményeire támaszkodhatunk (3. ábra).

A mintegy 80%-ban bejárt területen két nagyobb falu és több apró, feltehetően ideiglenes település nyomaira bukkantunk. Mindkét nagyobb település a Zsdála-patak partján feküdt, az egyik, amelyet valószínűleg az okleveles adatokban is előforduló Lankóc faluval azonosíthatunk, az Árpád-kortól a késő középkorig lakott volt. A másik település területén a műholdas felvételen jól látszanak egy nagyobb építmény körvonalai, utcák vonalai, valamint a településtől keletre levő morotvához

vezető egykori út nyomai. Az I. katonai felmérésen még látható a területen áthaladó, Berzencéről a Dráva felé vezető út, a Zsdála-pataki átkelő mellett a 18. század végén egy fogadó állt (4. ábra). A régészeti terepbejárás során ezen a helyen koncentrált foltokban, feltehetően az egykori házhelyeken, elsősorban 15–16. századi és kevés Árpád-kori kerámiát találtunk.

Kisebb telepeket jelző, rendszerint Árpád-kori, ritkábban késő középkori anyagot is tartalmazó lelőhelyek a Zsdála-patakhöz vagy a morotvához, vízfolyásokhoz közel helyezkednek el. A munka jelenlegi állása mellett nehéz lenne tisztázni a kis települések szerepét, további geomorfológiai vizsgálatok szolgáltathatnak adatokat ezek és az egykori vízrajzi viszonyok kapcsolatáról. Egy esetben az Árpád-kori telep északabbra, a kevésbé vízjárta területen feküdt, itt azonban a kerámiával nagy mennyiségű vassalak, fúvócsődarabok és vasbuca került elő. Minden bizonnyal a vassfeldolgozáshoz szükséges faanyag miatt ebben az esetben fontos szempont volt az erdő közelsége.

A munka kezdeti szakaszánál tart, folyamatban van a geológiai mintavételek és az írott források adatainak értékelése, valamint a terület légi fotózása, ezenkívül további eredmények várhatók a régészeti terepbejárástól és a geomorfológiai

⁴⁴ DL 6418, DL 6419: BORSA 1999, 32–36.

⁴⁵ BORSA 1999, 36: „...capture piscium vulgo gerege...”. Lasú folyású vizek rekesztéses halászatának eszköze, gallyakkal körülfont karókból készült halfogó.

vizsgálatoktól is. Az eddigi eredmények is jól jelzik azonban, hogy mennyire fontosak azok a kutatások, amelyek komplex forrásokra és módszerekre alapozva, lokális szinteken vizsgálják a középkori tájat, a benne megjelenő emberi hatást, a növényzetössze-

tétel, erdővel fedettség, a művelés alá vont földek, a szántó-rét-kert kultúrák aránya, a folyóvizek, tavak használatának kérdéseit. Ennek eredményeként a középkori környezetről alkotott ismereteink egyre gazdagabbá és árnyaltabbá válnak.⁴⁶

IRODALOM

- ANDRÁSFALVY 2007 ANDRÁSFALVY Bertalan: *A Duna mente népének ártéri gazdálkodása. Ártéri gazdálkodás Tolna és Baranya megyében az ármentesítési munkák befejezése előtt* (Die Wassernutzung der Bevölkerung in der Überschwemmungsgebieten der Donau in der Komitaten Tolna und Baranya bis zur Vollendung der Hochwasserregulierung). Budapest 2007.
- AO *Anjou-kori Oklevéltár* XI. 1327. Szerk.: Almási Tibor. Budapest – Szeged 1996.
- ASTON 1997 ASTON, Michael: *Interpreting the Landscape. Landscape Archaeology and Local History*. London 1997.
- ASTON – ROWLEY 1974 ASTON, Michael – ROWLEY, Trevor: *Landscape Archaeology. An Introduction to Fieldwork Techniques on Post-Roman Landscapes*. Newton Abbot 1974.
- ÁÚO *Árpád-kori Új Okmánytár – Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus* I–XII. Közzéteszi: Wenzel Gusztáv. Budapest 1860–1874.
- BENDEFY – V. NAGY 1969 BENDEFY László – V. NAGY Imre: *A Balaton évszázados partvonaltájaként*. Budapest 1969.
- BORSA 1999 BORSA Iván: A Somogyi Konvent oklevelei az Országos Levéltárban (Forrásközlés). Ötödik közlemény. 1371–1380 (The Records of the Somogy County Convent in the National Archives /Source Publication/. Fifth Publication. 1371–1380). *Somogy megye múltjából* 30 (1999) 7–54.
- BORSA 2000 BORSA Iván: A Somogyi Konvent oklevelei az Országos Levéltárban VI. (The Records of the Somogy County Convent in the National Archives VI). *Somogy megye múltjából* 31 (2000) 7–59.
- BRADLEY – HUGHES – DIAZ 2003 BRADLEY, Raymond S. – HUGHES, Malcolm K. – DIAZ, Henry F.: Climate in medieval time. *Science* 302 (2003) 404–405.
- CD FEJÉR, Georgius: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* I–XI. Budae 1829–1844.
- DAVIS et al. 2001 DAVIS, Basil – BREWER, Simon – STEVENSON, Tony – JUGGINS, Steve: High resolution from low resolution. A new method for time-series pollen-climate reconstruction and its application in investigating abrupt Holocene climate change in Southern Europe/Mediterranean. In: *Abstracts of the PAGES – PEP3 Conference. Past Climate Variability Through Europe and Africa*. Aix-en-Provence 2001. <http://atlasconferences.com/c/a/h/i/93.htm>
- DAVIS et al. 2003 DAVIS, Basil – BREWER, Simon – STEVENSON, Tony – GUIOT, Joël – Data Contributors: The temperature of Europe during the Holocene reconstructed from pollen data. *Quaternary Science Reviews* 22 (2003) 1701–1716.
- Európa híres kertje* 1993 *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról*. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes – Kósa László. Budapest 1993.
- FERENCZI 2008 FERENCZI László: Vizgazdálkodás a középkori Magyarországon. In: *Gazdaság és gazdálkodás 2008*, 341–361.

⁴⁶ Az I. katonai felmérés (vö.: 2. ábra 1–2; 4. ábra 1) a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Térképtárában található.

- Gazdaság és gazdálkodás 2008
Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet. Szerk.: Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter. Budapest 2008.
- GYÖRFFY 1998
GYÖRFFY György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV. Budapest 1998.
- HUGHES – DIAZ 1994
HUGHES, Malcolm K. – DIAZ, Henry F.: Was There a Medieval Warm Period and If So, Where and When? *Climatic Change* 26 (1994) 109–142.
- JAKAB – SÜMEGI 2007
JAKAB, Gusztáv – SÜMEGI, Pál: The vegetation history of Baláta-tó. In: *Environmental Archaeology in Transdanubia*. Eds.: Zatykó, Csilla – Juhász, Imola – Sümegi, Pál. VAH 20. Budapest 2007, 251–252.
- JUHÁSZ 2005
JUHÁSZ, Imola: Preliminary palaeobotanical results from the Nádas-tó peat bog at Nagybárcskány: the Late Holocene environmental history. In: *Environmental Archaeology in North-Eastern Hungary*. Eds.: Gál, Erika – Juhász, Imola – Sümegi, Pál. VAH 19. Budapest 2005, 79–85.
- JUHÁSZ 2007
JUHÁSZ, Imola: The pollen sequence from Baláta-tó. In: *Environmental Archaeology in Transdanubia*. Eds.: Zatykó, Csilla – Juhász, Imola – Sümegi, Pál. VAH 20. Budapest 2007, 243–247.
- KISS 1997–1998
KISS, Andrea: Changing Environmental Conditions and the Waterlevel of Lake Fertő (Neusiedler See) Before the Drainage Work (13th–18th Centuries). *Annual of Medieval Studies at CEU* 5 (1997–1998) 241–248.
- Középkori Magyarország 2003
A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Szerk.: Rácz György. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest 2003. [CD-ROM]
- KUBINYI 1997
KUBINYI András: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. In: *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Szerk.: Kovacsics József. Budapest 1997, 93–110.
- KUBINYI – LASZLOVSZKY 2008
KUBINYI András – LASZLOVSZKY József: Népességtörténeti kérdések a késő középkori Magyarországon: népesség, népcsoportok, gazdálkodás. In: *Gazdaság és gazdálkodás* 2008, 37–48.
- LASZLOVSZKY 1986
LASZLOVSZKY, József: Einzelhofsiedlungen in der Arpadenzeit. Arpadenzeitliche Siedlung auf der Mark von Kengyel. *ActaArchHung* 38 (1986) 227–257.
- LASZLOVSZKY 2008
LASZLOVSZKY József: Az Európai Táj Egyezmény és a hazai tájrégészet. *Műemlékvédelem* 52 (2008) 101–104.
- NOVÁKI 1975–1977
NOVÁKI Gyula: Régi szántóföldek nyomai a Börzsönyben (Spuren von einstigen Ackerfeldern im Börzsöny-Gebirge). *MMMK* 1975–1977, 53–79.
- NOVÁKI 1984–1985
NOVÁKI Gyula: Szántóföldek maradványai a XIV–XVI. századból a sümeg-sarvalyi erdőben (Überreste der Ackerfelder des 14–16. Jahrhunderts aus dem Wald Sümeg-Sarvaly). *MMMK* 1984–1985, 19–32.
- NOVÁKI 1990
NOVÁKI Gyula: A középkori Szentmihály falu földvára és szántóföldjei (Der Burgwall und die Acker des mittelalterlichen Dorfes Szentmihály). *Zalai Múzeum* 2 (1990) 209–19.
- O'CONNOR – EVANS 2005
O'CONNOR, Terry – EVANS, John G.: *Environmental Archaeology. Principles and Methods*. Stroud 2005.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1993
PÁLÓCZI HORVÁTH András: A környezeti régészet szerepe Magyarországon a középkor kutatásában. In: *Európa híres kertje* 1993, 44–66.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1995–1997
PÁLÓCZI HORVÁTH András: Középkori régészetünk újabb eredményei és a környezeti régészet (New Results in the Hungarian Medieval Archaeology – Environmental Archaeology). *MMMK* 1995–1997, 21–33.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1999
PÁLÓCZI HORVÁTH, András: Environmental Archaeological Research at Visegrád in the Medieval Garden of the Royal Palace. In: *Archaeology of the Bronze and Iron Age. Experimental Archaeology, Environmental Archaeology*. Eds.: Jerem, Erzsébet – Poroszlai, Ildikó. Budapest 1999, 343–350.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 2002
PÁLÓCZI HORVÁTH András: A késő középkori Szentkirály határhasználatára és gazdálkodására. In: *Gazdálkodás az Alföldön. Földművelés*. Szerk.: Novák László. Az Arany János Múzeum Közleményei 9. Nagykőrös 2002, 53–68.

- People and Nature* 2003 *People and Nature in Historical Perspective*. Eds.: Laszlovszky, József – Szabó, Péter. Budapest 2003.
- PEYRON et al. 1998 PEYRON, Odile – GUIOT, Joël – CHEDDADI, Rachid – TARASOV, Pavel E. – REILLE, Maurice – BEAULIEU de, Jacques-Louis – BOTTEMA, Sytze – ANDRIEU, Valérie: Climate Reconstruction in Europe for 18,000 yr BP from Pollen Data. *QR* 49 (1998) 183–196.
- PEISTER 1992 PEISTER, Christian: Five Centuries of Little Ice Age Climate in Western Europe. In: *Proceedings of the International Symposium of the Little Ice Age Climate*. Ed.: Mikami, Takihito. Tokyo 1992, 208–212.
- PRENTICE et al. 1998 PRENTICE, Collin I. – HARRISON, Sandy P. – JOLLY, Dominique – GUIOT, Joël: The Climate and Biomes of Europe at 6000 yr BP: Comparison of Model Simulations and Pollen-based Reconstructions. *Quaternary Science Reviews* 17 (1998) 659–668.
- RÁCZ 1993 RÁCZ Lajos: Éghajlati változások a középkori és kora újkori Európában. In: *Európa híres kertje* 1993, 67–86.
- RÁCZ 2003 RÁCZ, Lajos: The climate history of Central Europe in the modern age. In: *People and Nature* 2003, 229–245.
- RÁCZ 2008a RÁCZ Lajos: Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején. In: *Gazdaság és gazdálkodás* 2008, 21–35.
- RÁCZ 2008b RÁCZ Lajos: *Magyarország környezettörténete az újkorig*. Természettörténelem 1. Budapest 2008.
- SÜMEGI 2003 SÜMEGI Pál: *A régészeti geológia és a történeti ökológia alapjai*. Szeged 2003.
- SZABÓ 1975 SZABÓ István: *A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig*. Budapest 1975.
- SZABÓ 2005 SZABÓ, Péter: *Woodland and Forests in Medieval Hungary*. BAR International Series 1348. Oxford 2005.
- SZABÓ 2008 SZABÓ Péter: Erdők és erdőgazdálkodás a középkori Magyarországon. In: *Gazdaság és gazdálkodás* 2008, 317–339.
- SZÜCS 1981 SZÜCS Jenő: Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században I–II. (Paysannerie divisée – Intégration de la classe des serfs. Mutatuo de la collectivité paysanne au XIIIe siècle). *Századok* 115 (1981) I.: 3–65, II.: 263–319.
- SZÜCS 1993 SZÜCS Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Budapest 1993.
- TAKÁCS 2000 TAKÁCS Károly: Árpád-kori csatornarendszerek kutatása a Rábaközben és a Kárpát-medence egyéb területein I. (Research on Medieval Canal Systems in the Rábaköz Region and in Other Parts of the Carpathian Basin I). *Korall* 1. szám (2000. nyár) 27–61.
- TAKÁCS 2001 TAKÁCS Károly: Árpád-kori csatornarendszerek kutatása a Rábaközben és a Kárpát-medence egyéb területein II. (Research on Medieval Canal Systems in the Rábaköz Region and in Other Parts of the Carpathian Basin II). *Korall* 3–4. szám (2001. tavasz–nyár) 297–314.
- Táj és történelem* 2000 *Táj és történelem*. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Budapest 2000.
- TORMA 1981 TORMA, István: Mittelalterliche Ackerfeld-Spuren im Wald von Tamási (Komitat Tolna). *ActaArchHung* 33 (1981) 245–256.
- ZATYKÓ 1997 ZATYKÓ, Csilla: Morphological Study on a 15th-Century Village, Csepely. *ActaArchHung* 49 (1997) 167–193.
- ZATYKÓ 2004 ZATYKÓ, Csilla: Reconstruction of the Settlement Structure of the Medieval Nagyszakácsi (Somogy County). *Antaeus* 27 (2004) 367–431.
- ZATYKÓ 2008 ZATYKÓ, Csilla: The medieval environment of the Lake Baláta area in the light of geology and documentary sources. In: *Human Nature. Studies in Historical Ecology and Environmental History*. Eds.: Szabó, Péter – Hédli, Radim. Brno 2008, 124–129.

ZATYKÓ – SÜMEGI 2009

ZATYKÓ, Csilla – SÜMEGI, Pál: Palaeoenvironment and documentary sources: tracing environmental change in marginal landscapes in Hungary. In: *Medieval Rural Settlement in Marginal Landscapes*. Rurallia VII. Ed.: Klápště, Jan. Praha 2009, 392–401.

NATURAL LANDSCAPE – MAN-MADE LANDSCAPE: POSSIBILITIES FOR RECONSTRUCTING THE MEDIEVAL ENVIRONMENT

Csilla Zatykó

The history of the environment in the Middle Ages occupies a distinctive place in Hungarian research. Investigations which approach the subject from the historical standpoint study it thematically, relying first and foremost on Early Modern Age sources and on legal and economic data from medieval sources. Archaeological and geoarchaeological investigations aim at a more complex examination of regional and local territories taking into account the above findings. Starting out from research into the environment during prehistory, they extend by degrees to the Middle Ages and to the Early Modern Age.

Principal trends and methods of research. To different degrees but now supplementing and shedding light on each other in every area, the methods and sources of the various fields are enriching research. However, their approach and findings are influenced by the characteristics of the discipline from which they spring.

Investigations of medieval archaeology that touch upon the history of the environment start out from two trends basically. Analyses of complex environmental investigations conducted at certain archaeological sites from the 1980s onwards provide data on farming on the site and its immediate vicinity. Archaeological field walking has cast light on settlement structure in the wider environs of sites, on its accommodation to landscape elements (water, soil), and other phenomena of land use (fish-ponds, remains of arable fields). Landscape archaeology, which is only now taking shape in Hungary, can offer new opportunities for archaeologists investigating the environment in the Middle Ages. Its task is the identification, recording and interpretation of physical phenomena appearing in the landscape that refer to the past connection between man and his environment. In Hungary, the antecedents of a landscape-oriented approach have been present for many decades in works with a topographical or regional outlook. Obviously, these works naturally reckoned with individual sites in the context of landscape.

On the basis of pedological data as well as of macrofossil and pollen remains, geoarchaeological investigation can point out the characteristics of, and changes in, the local environment of a given site or sediment catchment basin, as well as human influences appearing in the natural environment. Geoarchaeology is actually archaeological and historical research conducted using the methods of the earth sciences and as such has to deal with problems stemming from the different methods and approaches of the two fields.

Case studies. By investigating two lakes situated in different geographical regions, we sought to answer the question of how much climatic conditions and changes in them demonstrable for a particular area can be regarded as processes taking place on a general or local level. The work also touched upon the settlement history and environmental history connections of phenomena present in the region that refer to human impact.

According to investigations by Pál Sümegi and his colleagues, the environs of Nagybárcány's Nádas-tó (Lake Nádas, Nógrád county) were in the tenth–thirteenth century characterised by a climate that was wetter and warmer than today's. Their data showed that the summer rise in temperature did not become stronger in itself, but rather that the winter half of the year became milder. Accordingly, the growth season became longer, and the differences between the winter and summer halves of the year diminished. On the basis of pollen data, a gradually increasing human impact can be pointed out in the environs of Nádas-tó as early as the second half of the thirteenth century. The spread of grain varieties, primarily the growing of wheat and rye, was characteristic in the area.

On the basis of investigations performed on samples obtained by boring at Baláta-tó (Lake Baláta, Somogy county) on the outskirts of the village of Szentá, similar phenomena can be observed. Around the turn of the twelfth century a process accompanied by warming took place in the wake of which we must reckon with an increase in both the winter and the summer temperature. According to the observations, the quantity of annual precipitation exceeded 800 mm between the ninth century and the thirteenth century. However, evaporation increased strongly on account of the increased temperatures, and, as result of this, the water levels in the lake and in the soil fell. Beginning in the 1330s, colder, drier winters and cooler, wetter summers developed. The influence of a sub-Mediterranean climate drastically decreased and receded for shorter periods. In the area, human impact could scarcely be pointed out in the vegetation from the eleventh century to the mid-fourteenth century. From this time on are present only various weeds and the occurrence of wheat and rye is characteristic.

Although all conclusions based on the data of just two sites must be treated with caution, on the basis of the above it seems that the climatic changes on the macro level were almost identical in both territories, and that they fit in with the European and Central European tendencies, the Medieval Climate Optimum and the Little Ice Age periods. However, within these, regional variations and slight shifts in timing can be observed. Greater differences show in the appearance of elements of human impact. However, these may well be connected with land tenure and settlement history in the areas and with the issue of centre and periphery.

Nagybárány and the surrounding settlements could be found partly on the estates of the Záh and Kacsics kindred respectively and partly on the strip of royal estate situated between them. On the basis of documentary data, a comparatively dense system of settlements and the survival and establishment of smaller settlements among the larger villages were characteristic.

Szob and Baláta-tó, which was situated in its lands, belonged to the Segesd estate of the royal family during the period from the eleventh century to the thirteenth century. It appears in the sources in the thirteenth century, when the transformation and disintegration of the royal estates was already taking place. The appearance of privileges and new forms of taxation for the guest-settlers (*hospites*) arriving from the West and appearing on the royal estates promoted the spread of a legally uniform, dependent peasant population. According to the documents, on the territory of the Segesd estate this process of transformation was in the early fourteenth century already under way. It was accompanied by the appearance in agriculture of a regulated system of crop rotation. Under the impact of the changes, a village structure organised into a system of streets and consisting of plots of uniform size took shape, as well as the division of the village lands according to land use and different forms of tenure.

The demographic, economic and agricultural processes that accompanied the various climatic and environmental changes in Western Europe appeared later in the Carpathian Basin, with the result that they fell in different climatic periods. The environmental and climatic determination of socio-economic processes on the basis of these should at least be treated with caution, but we cannot exclude the accommodation of different forms of cultivation to local climatic conditions.

Geoarchaeological investigations performed at the above two lakes indicate that for a more nuanced reconstruction of the medieval environment and of the connection between man and the landscape around him the performance of as many investigations as possible based on sources and methods as interdisciplinary as possible is required. Launched in 2008 and still under way, the programme 'Researches on Settlement Archaeology and Environmental History in Transdanubia' sets this as its goal. The selection of the location for the research was warranted by the good source qualities on the one hand and by the existence of sampling locations suitable for environment history investigations on the other. The investigations are augmented by archaeological field walking, analysis of manuscript maps, and aerial photography.

Because of the changes over time to time in the bed of the River Dráva, a great number of oxbow lakes formed on the inundation area. At the same time, we have available to us two terriers with several place-names which mention approximately twenty fish-ponds and fish traps, as well as giving a picture of the features characteristic of the settlement structure and landscape usage of a flood-plain area.

Although the work is at its initial stage, it seems on the basis of the findings so far that important data is given by those researches which, based on interdisciplinary sources and methodologies, examine the medieval landscape on local levels. As a result, our knowledge of the medieval environment can be nuanced by data that is more adequate in space and time.

A LÉGI FOTÓZÁS SZEREPE A KÖZÉPKORI RÉGÉSZETBEN

Miklós Zsuzsa

Az alábbiakban nagyrészt saját tapasztalataim alapján foglalom össze, miben nyújthat segítséget a légi felderítés, légi fotózás a középkori régészet számára. Az egyes régészeti korszakokat természetesen nem lehet élesen elválasztani ebből a szempontból, hiszen az ún. légifotó-jelek egy része ugyanúgy mutatkozik az őskori, római kori lelőhelyeknél, mint a középkoriaknál. Éppen ezért – egyes esetek kivételével, mint például egy középkori templom alaprajza – csupán a légi fotó alapján kort meghatározni merészség, és módszertanilag helytelen. Tehát a légi fotókon látható jelenségeket csak terepbejárás, illetve ásatás után lehet egyértelműen értelmezni.

A légi fotózás mindenképpen előnyös bármely régészeti korszak kutatója számára: a hagyományos terepbejárással ellentétben a jelenségeket nem „békaperspektívából” – a felnőtt emberek szemszögéből – látjuk, hanem néhány száz méteres

magasságból, így összefüggéseiben figyelhetünk meg egy-egy lelőhelyet. Ennek köszönhetően több száz vagy több ezer éves, teljesen elpusztult házat, árkokat stb. dokumentálhatunk, és szerencsés esetben akár egy-egy település szerkezetét is észlelhetjük. Ezekből a felszínen csupán kiszántott leleteket, egy-egy kemencét vagy szürke foltot láthatunk.

Ugyancsak összefüggéseiben fényképezhetjük az egykori patakok, folyók medreit is. Főleg tavasszal láthatóak a már kiszáradt, elszántott medrek. Ezáltal érthetővé válik egy-egy lelőhely elhelyezkedése: lehet, hogy napjainkban már folyóvíztől távol található, a légi fotók elemzése után azonban kiderül, hogy a település mellett egykor patak kanyargott.

Az alábbiakban röviden ismertetem a legfontosabb légifotó-jeleket, hogy érthető legyen, miért így vagy úgy mutatkozik egy-egy lelőhely, objektum, jelenség.

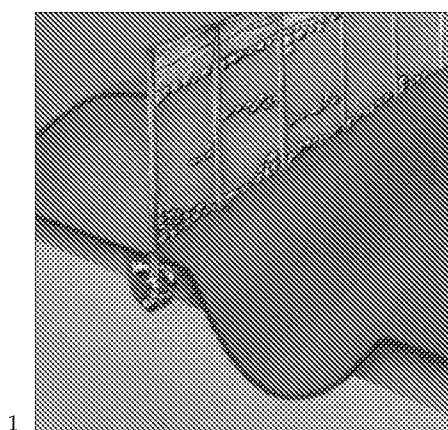
LÉGIFOTÓ-JELEK

TALAJJEL

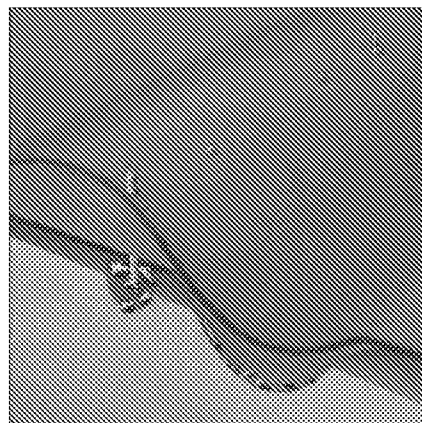
Ez az egyik legfontosabb jel, amely a szántott, megmunkált felületen mutatkozik. A talaj elszíneződése abból adódik, hogy a különböző korokban házépítés, árok-, gödörásás stb. céljából megbolygatták az eredeti talajszerkezetet, és ennek nyoma még évszázadok, évezredek után is észlelhető néhány száz méteres magasságból. Például egy földvár erősítésének készítésekor kiásták a sáncárkot és az innen kikerülő földből építették fel a sáncot. Értelemszerűen a humusz került a sánc alá, az árok fenekéről származó altalaj pedig a sánc tetőre. Az erősítés pusztulásakor folyamatosan kopott le a sánc és töltődött fel az árok. Miután szántáskor a környező humusz került az árokba, ott sötétebb sáv

mutatkozik. A szétterülő sáncot pedig a tetejére került altalaj jelzi világosabb csíkként (1. ábra). Eddigi megfigyeléseim szerint az ős- és középkori sáncok, árkok hasonló módon jelentkeznek a fotókon.

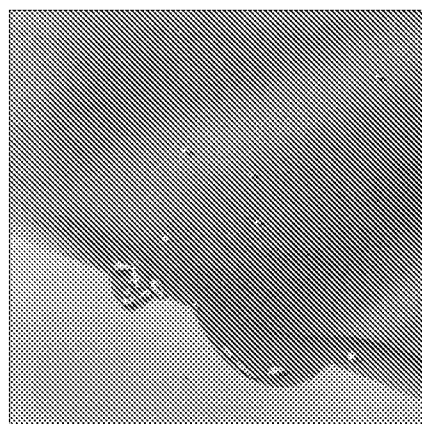
A talajjelek észlelhetőségét nagymértékben befolyásolja a talaj nedvességtartalma is. Talajjeleket tavasszal, hóolvadás után egészen a növények kikeléséig, illetve megerősödéséig lehet fotózni, tehát nagyjából márciustól május végéig. Több száz méteres magasságból a 10-15 cm magas növényzet (pl. kukorica) még nem befolyásolja a talajjeleket, ezért hatékony a május második felében-végén történő fotózás: ekkorra az őszi vetésű gabonafélék már adnak jeleket, és ugyanakkor észlelhetők még a talajjelek is, mivel a kikelt kapásnövények még kicsik, nem zavaróak (2. ábra).

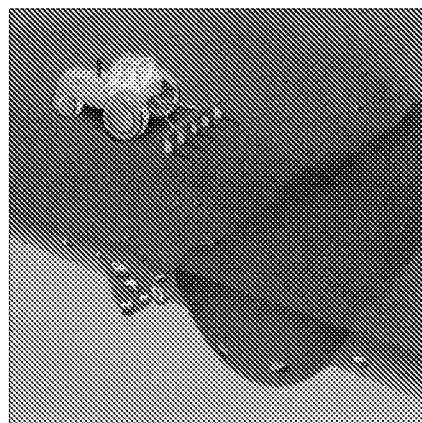
1

2

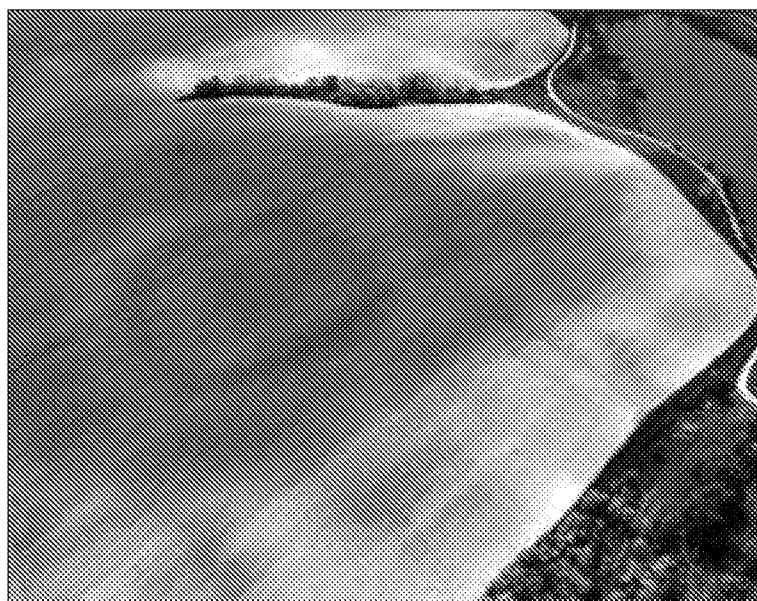
3

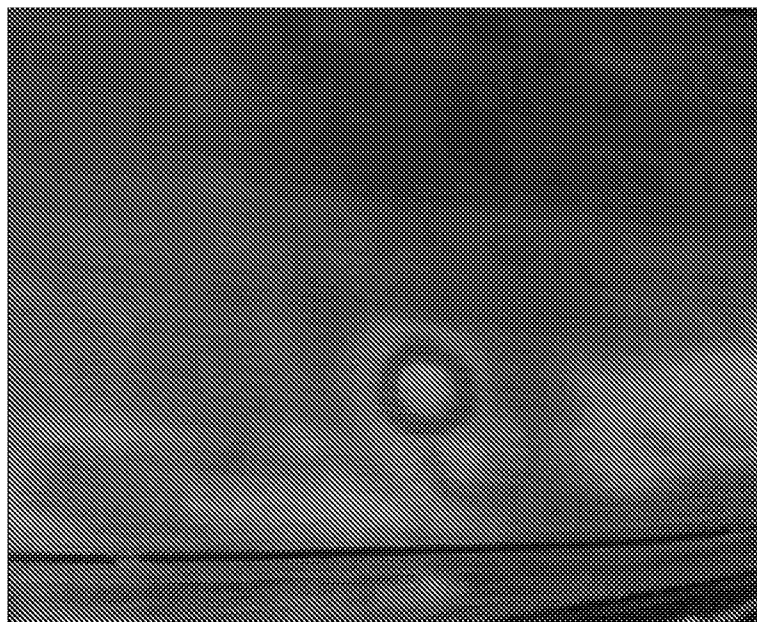
4

1. ábra. A sáncok pusztulásának folyamata. DIETRICH – HERRMANN – ILLE 1997, Abb. 12a–d nyomán

Fig. 1. The erosion process at earthworks. DIETRICH – HERRMANN – ILLE 1997, after Abb. 12a–d

1

2

2. ábra. 1. Uri-Tó fölötti dűlő, elszántott bronzkori földvár;

2. Nak-4. tábla, elszántott 13. századi földvár.

Fotók: Miklós Zsuzsa, 2009. április 6. és 2002. május 8.

Fig. 2. 1. Uri-Tó fölötti dűlő, ploughed-away Bronze Age earth fort;

2. Nak-4 tábla, ploughed-away 13th-century earth fort.

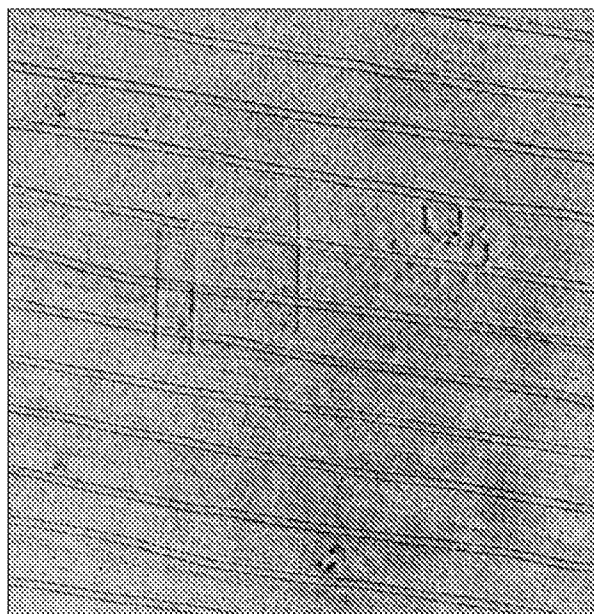
Photographs by Zsuzsa Miklós, 6 April 2009 and 8 May 2002

NÖVÉNYJEL

A mezőgazdasági művelés alatt álló területeken a növényjelek a legváltozatosabbak és leggyakoribbak. Ezek is a talaj egykori megbolygatására utalnak: az egyes növények – más-más mértékben – érzékenyek a talaj állapotára, annak változásaira. Saját tapasztalataim szerint még az egyes növényfajtákon belül is megfigyelhető a különbség: például a búza és a kukorica egyes hibridjei különböző mértékben érzékenyek a talaj változásaira, ennek megfelelően mutatnak vagy nem mutatnak jeleket.

A növények kétféle módon jelzik az eltéréseket: a gabonafélék tavasszal, április második felében–május első felében a zöld szín különböző árnyalataival utalnak az objektumokra, ennek köszönhetően szépen kirajzolódnak az árkok (a beszántott humusz miatt itt fejlettebb a növényzet, így sötétebb zöld szín figyelmeztet a betöltődött árokra). Ugyanígy az elpusztult házak egykori falai, illetve azoknak kiásott árcai is sötétebb zöld színnel mutatkoznak. Ahol azonban kő- vagy téglalapítkezés volt, a falakat jelző törmeléksáv lényegesen kevesebb tápanyagot tartalmaz, ennek következtében itt a növények kevésbé fejlettek és kényszerérettek. Ugyanakkor a falak felett hamarabb kiszárad a talaj, mint például egy árok felett. Ezért az egykori falak felett sárgászöld a gabona színe. Később, június végén–július elején, az aratás előtti időszakban

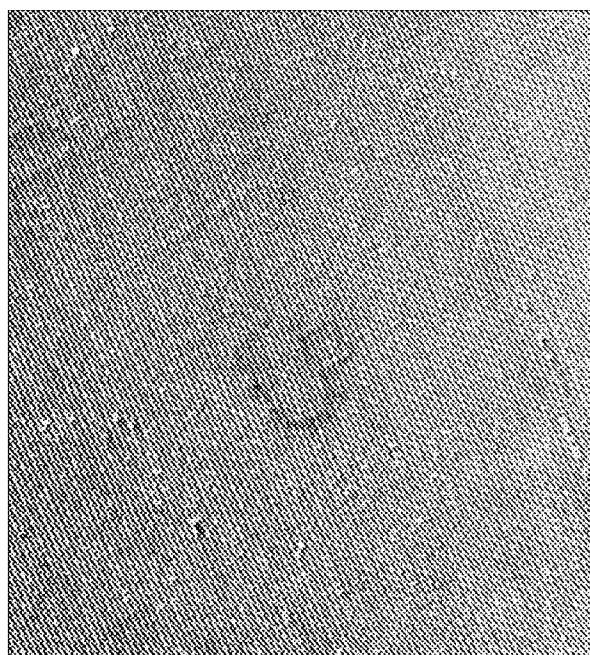

3. ábra. Harc-Janyapuszta. Templom, érett búzában.

Fotó: Miklós Zsuzsa, 2000. június 22.

Fig. 3. Harc-Janyapuszta. Church, in ripened wheat.

Photograph by Zsuzsa Miklós, 22 June 2000

4. ábra. Harc-Janyapuszta. Templom, kukoricában.

Fotó: Miklós Zsuzsa, 2003. június 23.

Fig. 4. Harc-Janyapuszta. Church, in maize.

Photograph by Zsuzsa Miklós, 23 June 2003

elsősorban a növekedési eltérés utal a régészeti objektumokra. A fentiek szerint a humuszban gazdag talajban magasabbra nőnek a gabonafélék. Ennek következtében azonban később is sárgulnak, mint a környezetükben levő növényzet. A kő- és téglafalak felett viszont – miután nem jutnak elegendő tápanyaghoz – lényegesen alacsonyabbak, mint a környező területen levők. Ezek a növekedéssel eltérések jól érzékelhetők a levegőből. A különbségeket fokozza az árnyékhataás, tehát ebben az időszakban célszerű a reggeli vagy a késő délutáni órákban repülni, hogy a sűrűfény kiemelve a növekedési eltérést (3. ábra).

A kapásnövények kevésbé érzékenyek a talaj változásaira, de bizonyos esetekben (többnyire a szárazság hatására) ezek is adnak jeleket. A kukorica néha augusztusban reagál hasonlóképpen, a cukorrépa levele pedig augusztusban és szeptemberben elsárad a falak felett (4. ábra).

Egyes években, virágzáskor a repce is utalhat régészeti objektumokra: például 2008–2009 tavaszán Pest megyében, Bag határában ennek köszönhetően dokumentálhattam a Peres-dűlői kettős sáncot.¹ Szerencsés esetben a legelőkön is kirajzolódhat épületnyom, sánc, árok. A régészeti objektumokra

¹ Pest megye [előkészületben], 3/27. lh.

5. ábra. Galgahévíz-Szentandráspart. Árpád-kori földvár, legelő. Fotó: Miklós Zsuzsa, 1999. július 7.
Fig. 5. Galgahévíz-Szentandráspart. Árpadian-era earth fort, pasture. Photograph by Zsuzsa Miklós, 7 July 1999

általában a fű sötétebb zöld színe utal. Legelőn rajzolódott ki például Galgahévíz-Szentandrásparton egy olyan épület vonala, amelyet korábban szondázó ásatáson kutatóárokkaal vágtunk át (5. ábra).

HÓJEL

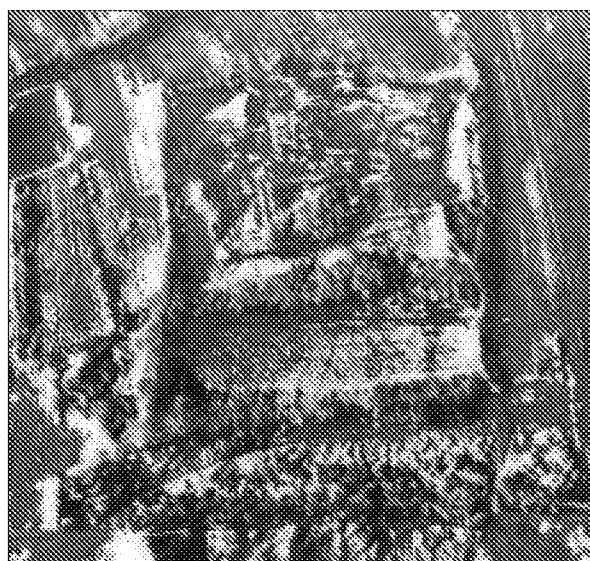
A hó több szempontból is hasznos a régészeti célú légi fotózásban. Domb- és hegyvidéki, erdős, bokros területeken, megfelelő sűrűfény mellett földvárak sáncai, árkai válnak láthatóvá. Ez a hatás olyan helyeken is érvényesül, ahol a felszínen, a sűrű aljnövényzet miatt nem lehet áttekinteni az erődítés rendszerét (6. ábra). A fotózás szempontjából a hó magassága is számít: az erősen lekopott sáncokat ugyanis a nagyon magas hó már eltakarja.

6. ábra. Pécsvárad-Zengővár. 13. századi, árokkaal övezett lakótorony.

Fotó: Miklós Zsuzsa, 1998. december 23.
Fig. 6. Pécsvárad-Zengővár. 13th-century dwelling tower surrounding by a ditch.
Photograph by Zsuzsa Miklós, 23 December 1998

7. ábra. Szárazd-Gerenyás. Késő középkori földvár.
Fotó: Miklós Zsuzsa, 1999. december 8.
Fig. 7. Szárazd-Gerenyás. Late medieval earth fort.
Photograph by Zsuzsa Miklós, 8 December 1999

8. ábra. Pilisszentkereszt. Pilisi apátság.
Fotó: Miklós Zsuzsa, 2003. március 6.
Fig. 8. Pilisszentkereszt. Pilis Abbey.
Photograph by Zsuzsa Miklós, 6 March 2003

Tehát ezeken a helyeken az átlag 10 cm vastag hóréteg az ideális.

Nyílt terepen és erdőkben is ki lehet használni azt a jelenséget, hogy az egykori árkokban megül a hó: gyenge olvadásnál, amikor a lelőhely más részei már csupaszok, a mélyebb részeket szépen kirajzolja az ott megüledett hó (7. ábra). Kolostorokban, várakban a felszínen már nem észlelhető falakat is kirajzolhatja a hó: miután a falnyomok

másként melegszenek fel, mint környezetük, ott vagy előbb elolvad a hó (kora tavasszal), vagy tovább megmarad (ősszel), mint közvetlen környékükön. Ennek segítségével a már lepusztult falak vonala is rekonstruálható (8. ábra). A hójel megfelelő érvényesüléséhez feltétlenül szükséges a sűrű fény. Borult, párás időben felesleges próbálkozni, mert akkor nem mutatkoznak a jelek.

MÓDSZEREK

Az eredményes légi felderítés és fotózás egyik legfontosabb eleme a megfelelő repülőgép.² A hazai viszonyok ismeretében a leginkább hozzáférhető és – kézből történő – fotózásra alkalmas repülőgépek a Cessna-150, 152 és 172 típusok. Ezek merevszárnyú repülőgépek, bérleti díjuk is elfogadható. A fotózás jellegétől függően ezeken a gépeken lehet repülni nyitott ablakkal, illetve ajtó nélkül is. Sokan úgy gondolják, hogy helikopterrel jobban lehet fotózni. Itt azonban az a legnagyobb gond, hogy ebben az esetben a költségek a többszörösét képezik a merevszárnyú gépekének. Az utóbbi időben próbálkoznak motoros sárkányrepülővel, siklóernyővel is. Ezek azonban, kis sebességük miatt, inkább egy-egy lelőhely, ásatás fotózására alkalmasak. Nagyobb terület kutatására, légi felderítésre azonban már nem

célszerű ezeket a repülőeszközöket igénybe venni. (Azért sem, mivel a légi felderítést – szerintem – régésznek kell végeznie, a jelenségek, összefüggések felismerése az ő feladata.)

A légi felderítés és fotózás eredményessége érdekében fontos, hogy figyelembe vegyük a különböző évszakok megfigyelési lehetőségeit, az eltérő fényviszonyokat. A fotózás módját nagymértékben meghatározza, hogy milyen objektumot és milyen céllal fotózunk. Ettől függ a repülés magassága,

² Miután ez a tanulmány nem hivatásos légi fotósoknak szól, hanem elsősorban régészeknek, régész technikusoknak, itt nem foglalkozom a beépített kamerával, függőleges szögben történő fotózásokkal, amelyekhez természetesen erre a célra kialakított repülőgépet alkalmaznak.

a fotózás szöge (ferde vagy közel függőleges), a film típusa, a fényképezőgép optikája (nagylátószögű, illetve teleobjektív). Felderítő repülésnél célszerű legalább 300–400 méteres relatív magasságot választani. Ennél kisebb magasságban nem biztos, hogy kibontakoznak a lelőhelyekre utaló jelek; széles időben pedig dobál a gép. Új lelőhelynél legalább kétféle fényképet érdemes készíteni: egyet ferde szögből, amelyen a lelőhely környezete is látszik – így könnyebb a térképi azonosítás. Az objektum jellegét, alakját pedig a közel függőleges szögből készült fotóval dokumentálhatjuk.³ Ásatási szelvény fotózásánál mindenképpen törekedni kell a függőlegest megközelítő fényképezésre, hogy az objektumok, foltok minél pontosabban kirajzolódjanak (hacsak nem tájképet akar valaki készíteni).

Akár ásatást, akár egyéb objektumot fotózunk, jó minőségű, nagy fényérzékenységű filmet kell használni. Ezzel nem szabad takarékoskodni. A mostanában elterjedt digitális kamerák közül sem mindegyik alkalmas a légi fotózásra. Ha lehetőség van rá, eredményesen lehet alkalmazni a digitális videokamerákat is. Ennek segítségével egy-egy lelőhelyről különböző szögekből, más-más beállítással lehet folyamatos felvételt készíteni, amiből a későbbiek során ki lehet választani a leginkább megfelelő képkockát.

Nagymértékben megkönnyíti a munkát a GPS: ennek használatával – ha ismertek a koordináták – könnyen, gyorsan megtalálhatjuk a fotózandó lelőhelyet. Felderítő repülésnél pedig nélkülözhetetlen, mivel így előre megtervezhetjük az útvonalat és rögzíthetjük egy-egy új lelőhely koordinátáit.

LELŐHELYTÍPUSOK

Az alábbiakban egy-egy lelőhelytípust mutatok be, különböző légi megfigyelési körülmények között.⁴

FÖLDVÁRAK, ERŐDÍTÉSEK

Bikács-Belső-sziget

A 13. századi „kisvár” Tolna megyében, a Sió–Sárvíz ártéréből egy-két méterrel kiemelkedő dombon található. Napjainkra már szinte teljesen elszántották: a védett terület még elég jól kiemelkedik, de az erődítésnek csak az északi oldalon figyelhető meg csekély nyoma. Az egykori árok és sánc szántásban már alig látszik (9. ábra 1). Az érett búzában viszont szépen kirajzolódik a többszörös árok vonala (9. ábra 2). A hó pedig még megmutatja az – egyébként alig észlelhető – domborzati formákat: a kiemelkedő belső részt és az északi szakaszon a sáncot, árkot (9. ábra 3).

Szárazd-Gerenyás

A késő középkori erődítés Tolna megyében, a Kapos–Koppány torkolatának közelében helyezkedik el. Területe jelenleg legelő, de korábban szántották, ezért erősen lekopott. Az árvíz idején készült felvételen jól látható, hogy magas vízállás esetén is szárazon maradt, sőt az egykori mocsarak védelmet is nyújtottak számára (10. ábra). A fentebb ismertett hójel segítségével kibontakozik a sáncárok formája: az árokban megült a hó (7. ábra).

Murga-Sánc

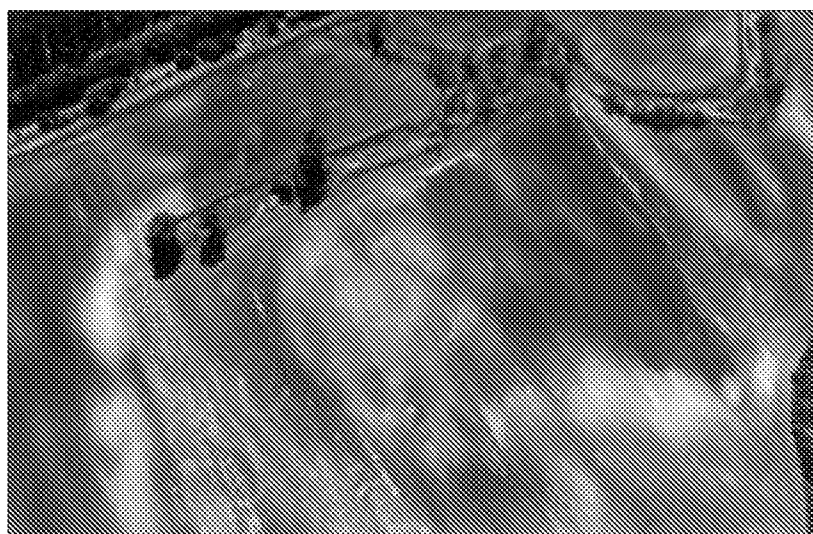
A 13. századi „kisvár” Tolna megyében, a Murgai-víz partján emelkedő hosszanti dombon található. Sűrű, bozotos erdő fedi, a fák elhelyezkedése mégis kirajcolja a vár formáját, még vegetációs időszakban is (11. ábra 1). Vékony hórétegben pedig igen szépen látszanak az átvágások, az árok, a sánc (11. ábra 2).

Értény-Képesfai-dűlő

A középkori falu Tolna megyében, patak völgyre enyhén lejtő domboldalon húzódik. Ezen belül volt egy árokkal, sáncsal övezett „kisvár”. A középkori erődítést az 1980-as években még a felszínen is lehetett fotózni, mára azonban teljesen elszántották. Az egykori árokra utaló gyűrűt a növényjelek mutatják legszebben: április-májusban a búza sötétzöld

³ Természetesen nagyobb magasságból a lelőhely környezetről is készíthetünk közel függőleges fotókat.

⁴ A Tolna megyei földvárak kutatásához, így a légi fotózásokhoz is az OTKA nyújtotta a legnagyobb segítséget, és támogatta a Soros Alapítvány, a NKÖM, az OKTK is. Erkölcsei és anyagi támogatást biztosított az Őcsényi Repülőklub. A pilóták Gáspár Zoltán és Talabos Gábor voltak. Segítségüket ezúton is köszönöm.

1

2

3

9. ábra. Bikács-Belső-sziget.
13. századi földvár.
1. Szántásban (2000. július 1.);
2. érett búzában (2004. július 12.);
3. hóban (2001. december 21.).
Fotók: Miklós Zsuzsa
Fig. 9. Bikács-Belső-sziget.
13th-century earth fort.
1. After ploughing (1 July 2000);
2. In ripened wheat (12 July 2004);
3. Under snow
(21 December 2001).
Photographs by Zsuzsa Miklós

10. ábra. Szárazd-Gerenyás. Késő középkori földvár árvíz idején. Fotó: Miklós Zsuzsa, 1999. július 1.

Fig. 10. Szárazd-Gerenyás. Late medieval earth fort at a time of flooding. Photograph by Zsuzsa Miklós, 1 July 1999

színe, az érett gabonában pedig sárgásbarna sáv látszik (12. ábra 1). Ezt az objektumot még a kukorica is jelzi: az árkot sötétzöld szín mutatja, körülötte pedig a világosabb színű, ritkásabb növényzet valószínűleg a sáncra utal (12. ábra 2).

FALVAK, MEZŐVÁROSOK

Decs-Ete

A mezővárosok közül – kutatottsága miatt – Etét és Dalmandot választottam ki annak illusztrálására, hogy miben segítheti a légi fotózás a középkori régészetet.⁵ Ete középkori mezőváros Tolna megyében, a Sárközben, közvetlen környezetének legmagasabb dombján helyezkedik el. A 10/11–17. század között élt település az 1620-as években pusztult el. Területét a szomszédos falu, Decs lakói legelőként hasznosították 1962–63-ig, amikor a helyi termelőszövetkezet feltörte a legelőt, a házak helyét tolólapos géppel el egyengette, és talajlazítóztatta is a területet. Mindezek ellenére Ete az ország azon kevés mezővárosa közé tartozik, amelynek területét az újkorban nem építették be, tehát kutatható, és mivel szántóföldi művelés folyik rajta, légi fotózásra is alkalmas.

⁵ Etén első alkalommal Rómer Flóris kutatott. Az 1930-as években Csalogovits József két alkalommal végzett itt ásatást. A legelőfeltörés után Mészáros Gyula terepbejárást végzett, 1967-ben pedig ásatást vezetett. Vizi Mártával együtt 1996 óta kutatjuk a lelőhelyet.

1

2

11. ábra. Murga-Sánc. 13. századi földvár.

1. Vegetációs időszakban (2000. április 9.); 2. hóban (2003. február 28.). Fotók: Miklós Zsuzsa

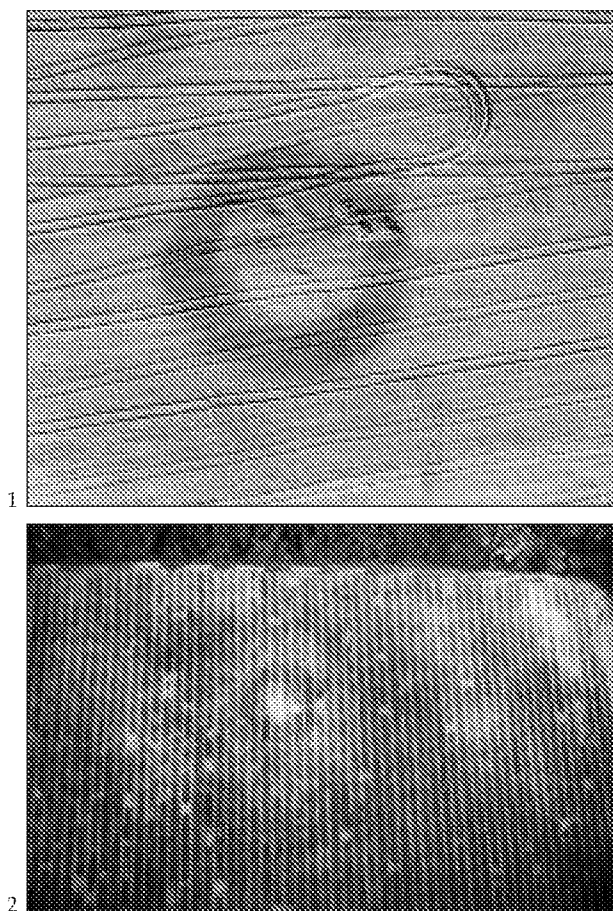
Fig. 11. Murga-Sánc. 13th-century earth fort.

1. In a time of vegetation (9 April 2000);

2. Under snow (28 February 2003).

Photographs by Zsuzsa Miklós

Amíg legelő volt, a középkori házak, a templom, az ún. Ete vára és más objektumok még a felszínen látszottak. Erről tanúskodnak az 1950-es évek első felében, térképészeti céllal készült légi fotók.

12. ábra. Értény-Képesfai-dűlő. Középkori földvár.

1. Érett búzában (2000. június 22.); 2. kukoricában (1997. június 19.). Fotók: Miklós Zsuzsa

Fig. 12. Értény-Képesfai-dűlő. Medieval earth fort.

1. In ripened wheat (22 June 2000); 2. In maize (19 June 1997). Photographs by Zsuzsa Miklós

Később – a legelőfeltörés után – a VITUKI és az Őcsényi Repülőklub készített függőleges tengelyű fotókat.⁶ Utóbbi esetekben tavasszal, szántásban készítették a felvételeket. Én 1992 óta rendszeresen fotózom, videózom a lelőhelyet, különböző időjárási és megfigyelési körülmények között. Valamennyi felvételen kibontakozik a teljes településszerkezet a főutcával, mellékutakkal, házakkal, illetve házcsoportokkal.

Szántásban a házakra utaló foltok világos, sárgás színűek. Alakjuk négyzet vagy téglalap, sarkuk lekerekített. Szélességük 10, 15, 28 m, hosszúságuk 10-30 m. Többségük a főutcán, arra merőlegesen helyezkedik el (13. ábra).⁷

Kiemeli a házak, utak foltjait az éppen kelő, illetve 20-30 cm magas kukorica. Sőt, a kukorica bizonyos fajtái még a teljes érést megelőző állapotukban

is jelzik a házhelyeket: egyrészt az egykori objektumok helyén alacsonyabb és ritkább a növényzet, másrészt itt a kukorica színe rozsdavörös. Miután a terület nagy része a kárpótlásnál három tulajdonos kezébe került, azóta a megfigyelési körülmények sem azonosak. Így például 1997 őszén – bár az egész területre kukoricát vetettek – az egyes fajták közötti eltérés miatt a lelőhely nyugati végén, ahol már beérte a kukorica, semmit sem lehetett látni, a másik két földdarabon viszont még szeptemberben is jól látszottak az objektumok. Ugyanez volt a helyzet 1998-ban is. Az eddigi etei tapasztalatok szerint a kukorica májusban, amikor 10-30 cm magas, valamint szeptember közepén, második felében, a teljes érést megelőző állapotában mutatja leginkább a régészeti objektumokat, akkor érdemes fényképezni.

A település temploma csak néhány felvételen látható, ott is csupán bizonytalan, világos foltként mutatkozik.⁸ Helyét terepbejárással lokalizáltuk, és ezután lehetett a légi fotó egyik foltjával azonosítani. Maradványait 1997-ben tártuk fel. A gótikus templom a mezőváros nyugati szélén helyezkedik el, ahol a hosszan elnyúló domb csupán kb. három méterrel emelkedik ki az ártérből. A domb tetején, a főutca kiszélesedésénél templomra utaló nyomok egyelőre sem terepbejáráson, sem az eddigi szondázó ásatásokon (Mészáros Gyula, 1967; Miklós Zsuzsa – Vizi Márta, 1996) nem kerültek elő.

A Rómer Flóris és Csalogovits József által még dokumentált szögletes sáncot, Ete várát a megadott méretek, valamint a Csalogovits által meghatározott hely alapján azonosíthatjuk az 1950-es és 1953-as, térképezési céllal készült légi fotókon észlelhető szabálytalan négyzet alakú, 79 × 83 méteres objektummal. Miután akkor még legelő volt ezen a területen, a sánc kiemelkedése is megfigyelhető.⁹ A már ismertetett pusztítások következtében a sáncnak felszíni nyoma ma már egyáltalán nincs. Légi fotón is csak ritkán mutatkozik. Az általam készített felvételeken első ízben csak az 1999. március 25-in látható az erődtés. Eszerint a sánc már teljesen elpusztult, csupán az egykori kettős sáncárok vonala észlelhető.

⁶ Ezek a felvételek természetesen nem régészeti céllal készültek, de arra is használhatók.

⁷ Az 1996 óta – Vizi Mártával együtt – végzett kutatások során bebizonyosodott, hogy egy-egy sárga folt nem egy házra, hanem inkább házcsoportha utal.

⁸ Az utóbbi időben készült néhány felvételen halványan talán kivehető az alaprajz is, de ezeknek a fotóknak a részletes kiértékelése még nem történt meg.

⁹ HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Térképtár 1950. L-34-62-A-b. 30/149. Nytsz. 47588, 1953. 140/4, 5. Nytsz. 47604-605, 151/34. Nytsz. 47609.

13. ábra. Decs-Ete. A 11–17. századi mezőváros szántásban. Fotó: Miklós Zsuzsa, 1998. május 9.
Fig. 13. Decs-Ete. The 11th–17th-century market town after ploughing. Photograph by Zsuzsa Miklós,
9 May 1998

Hosszú idő után 2001-ben végre búzát vetettek a mezőváros középső sávjába. Ahogy az várható volt, a búza zöld állapotában és éretten is jelezte a régészeti jelenségeket. A templom közelében levő házcsoporthoz úgy tűnik, hogy a részben egymásra épült házak relatív kronológiája is megfigyelhető. Épület körvonala mutatkozik Ete vára nyugati szélén is; a korábbi fotókon ezen a területen csupán elmosódott folt látszott (14. ábra).¹⁰

Ete területén két alkalommal helyeztünk el geodéziai bemért illesztőpontokat, amelyek a légi fotókon is látszanak. Miután a mezőváros részletes geodéziai felmérése elkészült, ezen pontok segítségével a házak és egyéb objektumok térképre illesztése

is pontosítható. Ennek köszönhetően, valamint az intenzív terepbejárás eredményeinek ismeretében, a jövőben már pontosan kijelölhetjük ásatásra azt az objektumot, amelyet kutatni akarunk.

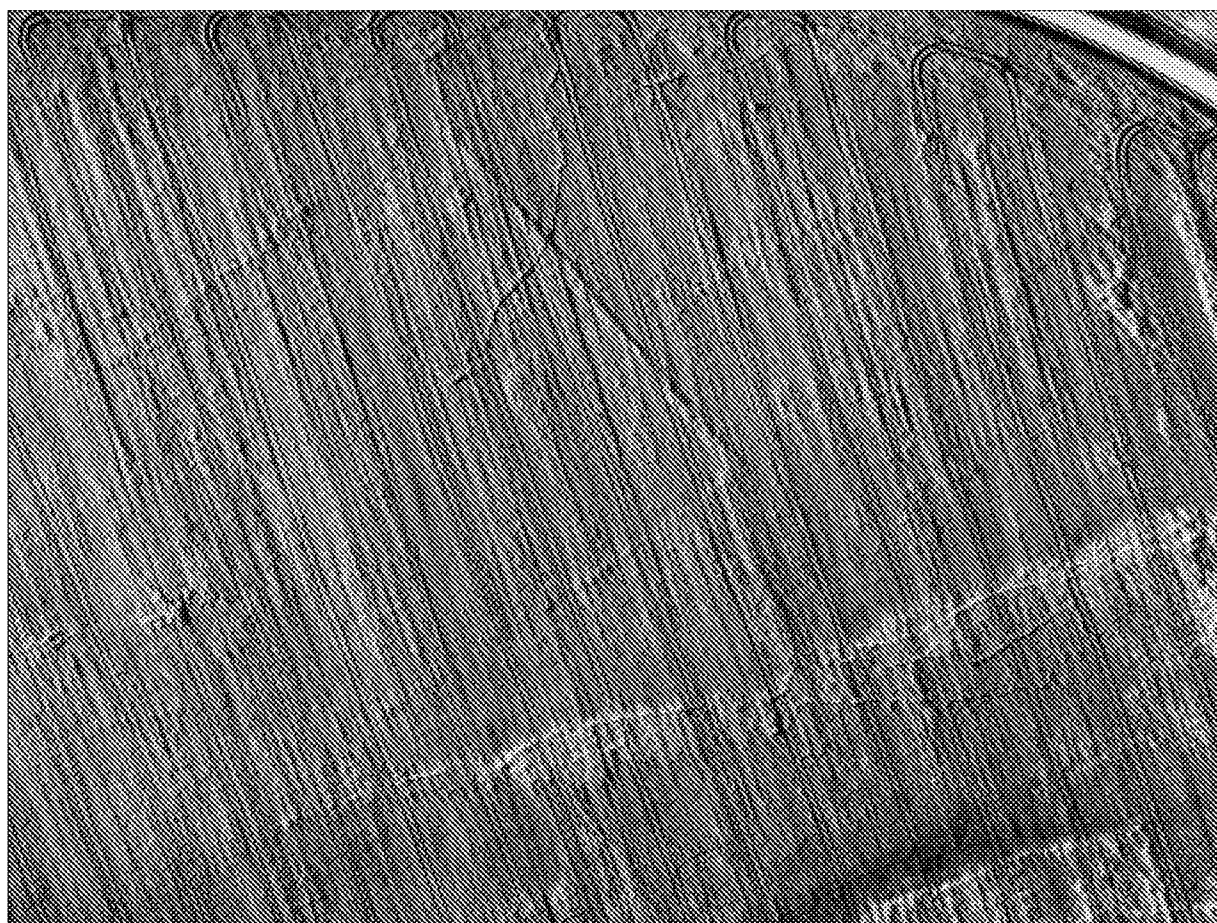
Dalmand-Sánc

Tolna megye nyugati részén, Dombóvártól északra, a jelenlegi településtől délre található a középkori Dalmand mezőváros. Az első, általam ismert légi fotó, amelyen látható a sánc, 1953-ban készült, térképészeti céllal.¹¹ A mérőkamerával készült felvételen – az árnyékhatságnak köszönhetően – szépen látszik a téglalap alakú sánc, és északnyugati sarkánál – talán – a sáncárok részlete is. Miután ez a kép függőleges tengelyű, és még viszonylag jó állapotban ábrázolja a sáncot, beillesztettük az Égyed Endre által készített részletes felmérésbe is.

¹⁰ Decs-Ete légi fotóinak részletes kiértékelése folyamatban van.

¹¹ L-34-49-C-b. Hadtörténelmi Térképtár, Nytsz. 43281, film/kép sz. 182/8.

14. ábra. Decs-Ete. A 11–17. századi mezőváros részlete. Fotó: Miklós Zsuzsa, 2001. július 6.
Fig. 14. Decs-Ete. Detail of the 11th–17th-century market town. Photograph by Zsuzsa Miklós,
6 July 2001

1993 óta magam is rendszeresen fényképezem a sáncot és környékét. 1993 áprilisában a sánc nyugati része szántás, keleti fele vetés volt. Mindkét oldalon – de főleg a vetésben – határozottan mutatkozott a kettős sáncárok és közöttük világos sávként a sánc. Az árkok a vetésben sötétzöld csíkként jelentkeztek. Szántásban az árkokat világos sávok jelzik.¹² 1997-ben sikerült érő gabonában fotózni a sáncot. Sajnos csak a sánc nyugati felére vetettek gabonát, a keleti részen lucerna volt, itt szinte egyáltalán nem látszottak az árkok nyomai. Az érett gabonában az árkok igen jól kibontakoztak: a gabonaszárak kizárólag az árkok területén dőltek meg, ez a vonal a fotókon zöld csíkként jelentkezik. A belső terület nyugati szélén a zöld foltok valószínűleg települési objektumokra utalnak. A sánc északnyugati és délnyugati sarkához feltehetően az egykori utak csatlakoznak: az északnyugati saroktól egyenes, a délnyugati saroktól enyhe ívű vonal vezet a völgyhöz (15. ábra 1).¹³

1998-ban tavasszal, nyáron és ősszel is fotóztam itt. A pusztulás mértékét mutatja, hogy márciusban, szántásban már csak igen halványan látszott a lelőhely. A keleti oldal igen gyengén látszik, a nyugati oldalon az erődítés északi és déli oldalát széles sötét sáv, valamint annak külső és belső oldalát egy-egy világos csík jelzi.¹⁴ Júliusban a zöld kukorica és cukorrépa egyáltalán nem adott jelet.¹⁵ Októberben – szerencsés módon – a már érett kukoricában és cukorrépában is kibontakozott a sánc: a zöld cukorrépában az árkokra sötétzöld csíkok utalnak, a már száraz kukoricában viszont világos sáv jelzi őket. A sánc területén és környékén is minden bizonnyal gödrökre vagy egyéb objektumokra utaltak az – elsősorban a kukoricában

¹² 1993. április 23. MTA RI 163712.

¹³ 1997. június 19. MTA RI 175477–480.

¹⁴ 1998. március 4. MTA RI 178039, 178040, 178253, 178254.

¹⁵ 1998. július 6. MTA RI 179144–179146.

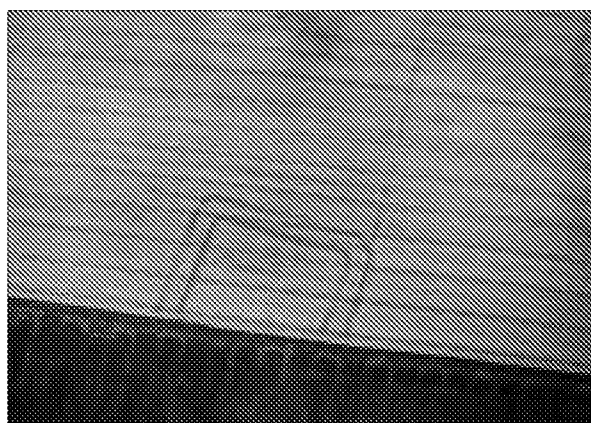
megfigyelhető – kerek foltok.¹⁶ Meglepő módon a kukoricában is látszottak – az 1997-ben búzában már észlelt – völgybe vezető utak.

1999 májusában egységesen szántott volt az egész település. Szépen kirajzolódott az erődítés teljes vonala: a kettős árok sötétbarna csíkként jelentkezett. Közöttük világos sáv utalt az elszántott sáncra. A völgybe vezető utak sötét csíkként mutatkoztak. A nyílt településre szürke, hamus foltok utaltak.¹⁷

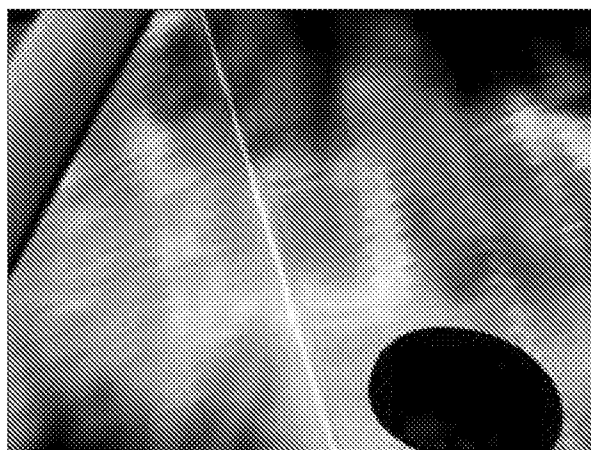
2000. április 9-én a sánc keleti oldala szántott volt, a nyugati oldalra őszi búzát vetettek. A szántásban csupán alig kivehetően látszik az erődítés, a búzában sötétzöld csíkok utalnak a sáncárokra. A közöttük levő sánc világos csíkként mutatkozik.¹⁸ Ugyanez év június 22-én a búza már sárga, érett volt. A sáncárokra halványzöld szín utalt. A zöld kukoricában a sánc délkeleti belső sarkában látható szögletes folt talán épületet jelez. A kukoricában a növekedési anomália utalt a sáncárokra: itt ugyanis láthatóan magasabb a növényzet. A domb keleti részén, a településen szintén a növekedési eltérés alapján következtethetünk különböző objektumokra.¹⁹

2001 májusában ismét egységesen szántott volt a lelőhely. A mélyszántások által okozott pusztítás jól látható a fotókon: az erődítés vonalát mindössze széles világos sáv mutatja, amelyet a kelet-nyugati irányú szántás (vagy a talajlazítózás) kicsipkézett (15. ábra 2).²⁰ 2001. december 9-én igen vékony hótakaró fedte a lelőhelyet. Felülről szántásnak tűnt a nyugati és a keleti oldal is, de míg a nyugati oldalon a barna szín dominált, a keleti oldal szinte egységesen havas volt. Az igen vékony hónak köszönhetően a sánc nyugati fele határozottan kirajzolódott a völgybe vezető utakkal együtt: az árkokat és az utakat is barna vonalak jelezték. A keleti, havasabb rész csak halványan mutatkozott, de az árkok itt is sötétebb csíkként jelentkeztek (15. ábra 3).²¹

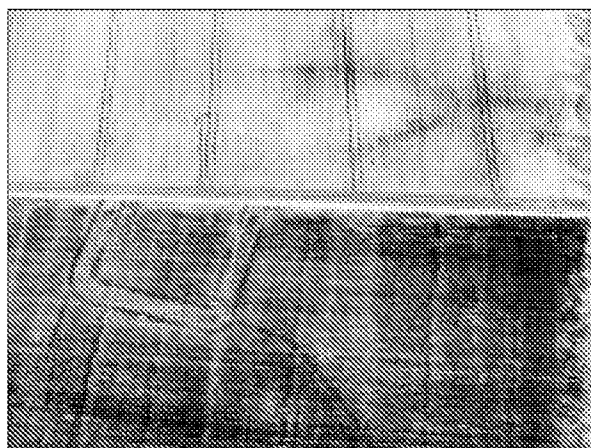
2002. május 8-án a lelőhely keleti felében, a szántásban szürke foltok utaltak az elpusztult házakra.²² 2003-ban több alkalommal is fotóztam a mezővárost. Ebben az évben a keleti oldalra búzát vetettek, a nyugati oldalra kukoricát. Május végén az éppen kelő kukoricában világos sáv utalt az erődítésre. A még zöld búzában kettős, sötétebb zöld csíkok jelezték az egykori sáncárokot. Kezdet mutatkozni a település temploma is.²³ Június

1

2

3

15. ábra. Dalmand-Sánc. Középkori erődítés.

1. Érett búzában (1997. június 19.);

2. szántásban (2001. május 13.);

3. vékony hóban (2001. december 9.).

Fotók: Miklós Zsuzsa

Fig. 15. Dalmand-Sánc. Medieval fortification.

1. In ripened wheat (19 June 1997);

2. After ploughing (23 April 1993);

3. Under light snow (9 December 2001).

Photographs by Zsuzsa Miklós

¹⁶ 1998. október 24. MTA RI 180457–464.

¹⁷ 1999. május 13. MTA RI 182755–763, 182501–505.

¹⁸ 2000. április 9. MTA RI 186213, 186214.

¹⁹ 2000. június 22. MTA RI 187254–259.

²⁰ 2001. május 13. MTA RI 191270.

²¹ 2001. december 9. MTA RI 196278–279.

²² 2002. május 8. MTA RI 197452.

²³ 2003. május 29. MTA RI 201444–451, 201493.

23-án a kukoricában a növekedési anomália jelezte a sáncárkokat. Ekkor a sárguló búza alig jelezte az erődítést, csupán alig látható, kissé még zöld csíkok mutatkoztak.²⁴ Június 30-án, a már teljesen érett búzában – környezeténél világosabb – sárga csíkok jelezték a sáncárkokat, a kukoricában viszont most is a növekedési anomália utalt rájuk. A búzában kibontakozott a mezőváros néhány egyéb objektuma is.²⁵ A templom helyét terepbejárással pontosítottam, alaprajzát 2003-ban sikerült dokumentálnom. (Erről az alábbiakban még részletesen írok.)

TEMPLOMOK²⁶

Dalmand-Sánc

2003-ban szintén több alkalommal fotóztam a lelőhelyet. Legszebben június 23-án látszott, amikor az érett búzában sötét sávok utaltak a templom falaira. Az is megfigyelhető volt, hogy a falak helyén alacsonyabb a növényzet. Sajnos zavaró, hogy a művelési út éppen az épület déli szélén haladt, ezért kissé nehéz meghatározni a hajó déli falának vonalát. A keletelt templom szentélye a nyolcszög három oldalával záródik. A sekrestye a hajó északi oldalán, a szentély és a hajó találkozásánál látható, falai határozottan kirajzolódnak. Az északnyugati saroknál támpillér is megfigyelhető. A hajónál és a szentélynél nem láthatók pillérek. A növényzet elszíneződése alapján feltételezhető, hogy a templom területén, azon belül egy korábbi, kisebb templom is állhatott: kb. a sekrestye keleti vonalától csaknem a hajó nyugati záródásáig sötét tónusú (a falakkal csaknem megegyező) a búza színe. A templom méretei: teljes hossza 19,8 m, szélessége 9,1 m. A szentély hossza 6 m, a sekrestye hossza 5,7 m, szélessége 3 m. Falvastagság a sekrestyénél 0,7 m, a szentélynél – és talán a hajónál is – 1 m (16. ábra).

Őcsény-Pusztagyörke

A levegőből és a légi fotón is a még zöld kukoricában világos elszíneződés utalt a templomra. A fotó szerint a szabályosan keletelt templom egyhajós, szentélyzáródása kissé bizonytalan (a fotón tulajdonképpen kettős félkörív látszódik). A sekrestye észak felől kapcsolódik a hajó falához. A szentélynél támpillér nem mutatkozott, a hajó északnyugati és délnyugati sarkánál, valamint a déli hajófalnál egy-egy világosabb folt mintha támpillérre utalt volna. A templom méreteit a kukoricasorok távolsága

16. ábra. Dalmand-Sánc. Templom.

Fotó: Miklós Zsuzsa, 2003. június 30.

Fig. 16. Dalmand-Sánc. Church.

Photograph by Zsuzsa Miklós, 30 June 2003

alapján számoltam ki: eszerint a teljes hossz kb. 18 m, szélessége kb. 6 m. A sekrestye mintegy 3 × 4 méteres.²⁷

Mint már említettem, a kukorica – a gabonához viszonyítva – kevésbé érzékeny a talaj változásaira. Ennek ellenére itt a falak felett a növényzet sárgás színű és határozottan kirajzolja a templom alapfalait. Őcsényben tehát a növényjel segítségével sikerült dokumentálni egy addig ismeretlen templomot. Ahhoz, hogy a méreteket viszonylag pontosan rögzíteni tudjam, és az alaprajz se torzuljon, lehetőség szerint függőlegesen kellett fotóznom (kézből tökéletesen függőleges fotót nem lehet készíteni, de a repülőgép erős bedöntésével meg lehet közelíteni a 90°-ot). A ferde szögből készült fotón viszont érzékelhető, hogy a növényjeleken kívül érvényesült az ún. negatív növekedési anomália is: a falak felett, ahol rosszabb minőségű a talaj, alacsonyabbra nőtt a kukorica, mint máshol.

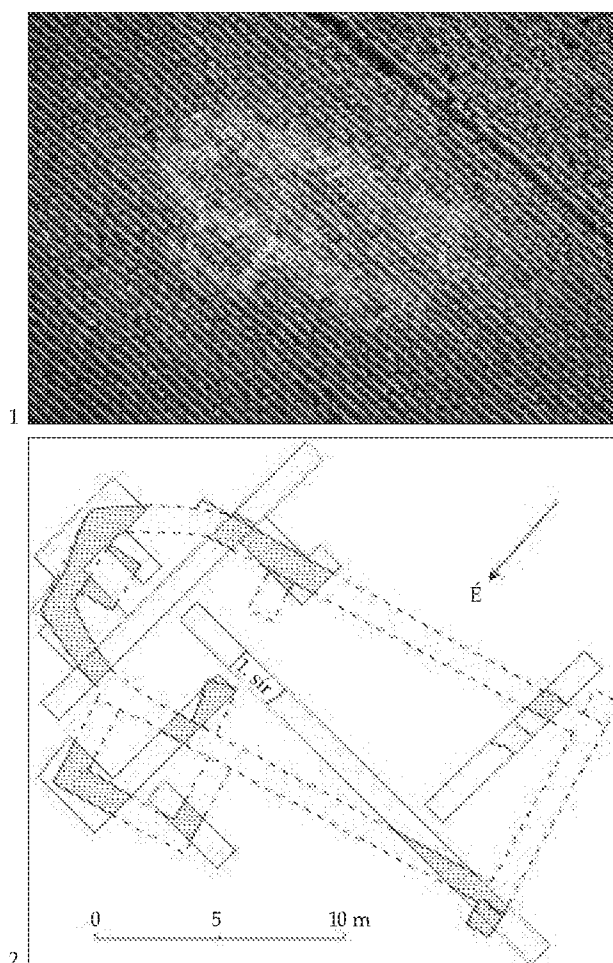
Ennek a légi fotózásnak az eredményeként tehát azt állapíthattuk meg, hogy itt egy Árpád-kori, esetleg valamivel későbbi, egyhajós templom állt.

²⁴ 2003. június 23. MTA RI 201647–648, 201687–691, 201758–759.

²⁵ 2003. június 30. MTA RI 201830–838, 201857–877.

²⁶ A légi fotózással általam megtalált templomokat (Regöly-Majsapuszta kivételével) már közöltem, ezért itt csak rövid összefoglalást adok. Bővebben lásd: Miklós 2002; Miklós 2004.

²⁷ Jelentés az őcsényi kutatásról (2001. február 12.).

17. ábra Ócsény-Pusztagyörke. 1. A templom 2000. augusztus 5-én; 2. a templom szondázó ásatása, 2001. február. Fotó és felmérés:

Miklós Zsuzsa, rajz: Réti Zsolt

Fig. 17. Ócsény-Pusztagyörke. 1. The church on 5 August 2000; 2. Exploratory excavation of the church, February 2001.

Photograph and survey by Zsuzsa Miklós, drawing by Zsolt Réti

Méreteit nagyjából kikövetkeztethettük. Miután az alaprajz csaknem tökéletesen kirajzolódott, tulajdonképpen ásatás nélkül is sok mindent megtudtunk erről az épületről. A szondázó ásatást elsősorban módszertani szempontból tartottam szükségesnek. Szerettem volna megtudni, hogy vajon meglevő alap- és esetleg felmenő falak adtak-e ilyen határozott jeleket, amelyek még kukoricában

is mutatkoztak, vagy pedig itt is a szokásos esettel állunk szemben: kiszedett alapfalakkal, ahol csak az alapok helyén levő törmelék utal a falakra.

A templom Ócsény községtől keletre, kb. két és fél kilométerre, az ún. Kis-Duna keleti partján, környezetéből kb. egy méterrel kiemelkedő dombon található. A fotózás után néhány nappal végzett terepbejáráson, a lábon álló kukoricában csupán azt figyelhettem meg, hogy a talaj erősen törmelékes, és az egykori falak helyén a növényzet alacsonyabb. Novemberben, a kukorica betakarítása után az angol fejlesztésű Pipe Hawk földradarral végeztünk mérést a helyszínen. A műszer határozott fekete foltokkal jelezte a templom környékén levő sírokat és kimutatta a templom nyugati falának részletét is.²⁸ A szondázó ásatást 2001 tavaszán végeztük el: hat kutatóárokkaival és rábontásokkal tártuk fel a legfontosabb részeket. Az árkok kijelölésénél komoly segítséget jelentett a légi fotó és a földradaros kutatás is.

Az ásatás során bebizonyosodott, hogy az igen erős jeleket a kiszedett alapárkok adták. A felső 30-40 cm az apró törmelékes szántott talaj. Ez alatt mutatkoztak – nyelésnél – az alapárkok foltjai. Felmenő fal csupán a szentélyben maradt meg: a kőalapon nyugvó egy sor téglából arra lehetett következtetni, hogy a felmenő fal téglából épült. Ugyancsak téglából rakták az oltárt is. Kis szakaszon megmaradt a hajó északnyugati sarkánál a támpillér kőalapozása is. A légi fotón látható – kissé elkenődött – világos foltok tehát valóban támpillérre utalnak. Az ásatás során tisztázódott a szentélyzáródás alakja is: a nyolcszög három oldalával zárult. Pontosíthattuk a méreteket is: a templom teljes (külső) hossza 22,30 m, a szentély hossza 3,60 m, szélessége 8,20 m. A hajó szélessége 8,80 m, a sekrestye alapterülete 6 × 3,9 m. A falvastagság az egész épületnél 100-110 cm. Az oltár 2,30 × 1,50 méteres.²⁹

A fentiek szerint itt egy kora gótikus falusi templom állt, kőalapokkal, téglá felmenő falakkal. A szondázó ásatás igazolta a légi fotón rögzített templom létét és egyúttal korrigálta az előzetesen feltételezett, illetve kiszámolt méretek hozzávetőleges pontosságát (17. ábra. 1–2).

Harc-Janyapuszta

A falutól északra levő templomot 2000. június 22-én, átrepülés közben, késő délután vettem észre. Itt érett búzában mutatkoztak a jelek: az épületegyüttesre szintén növényjel, az ún. negatív növekedési anomália utalt. Észleléséhez nagymértékben hozzájárult a sűrűlőfény is.

²⁸ Ezúton is köszönöm Bánkúti Attilának, a műszer tulajdonosának segítségét.

²⁹ Ezúton is köszönöm Vizi Mártának és Gere Lászlónak az ásatás során nyújtott segítségét.

A búzában egy gótikus, sokszögzáródásos szentélyű, támpilléres templom alaprajza, és attól kissé nyugatra egy épületegyüttes körvonalai bontakoztak ki. A fotón a templom keleti fele határozottan kirajzolódik: a falak felett alacsonyabb és sötétebb színű a növényzet. Ennek köszönhetően jól látható a hajó és a szentély találkozásánál a sekrestye, a nyolcszög öt oldalával záródó, támpilléres szentély. A hajó körvonala igen halvány. Feltehetően sokkal inkább bolygatott ez a rész, mint a szentély és környéke, és ezért gyengébbek a jelek. A kissé szabálytalan ovális alakú templom körüli cinteremfal viszonylag jól követhető.

A templomtól nyugatra helyezkedik el egy nagyjából négyzet alakú épületegyüttes. Ennek nyugati oldalán egy L alakú épület igen határozottan kibontakozik. Ehhez csatlakozik dél és kelet felől egy-egy fal. További részleteket az esetleges ásatástól várhatunk. Az épületegyüttes rendeltetése kérdéses, esetleg udvarház vagy plébánia is lehetett (3–4. ábra).

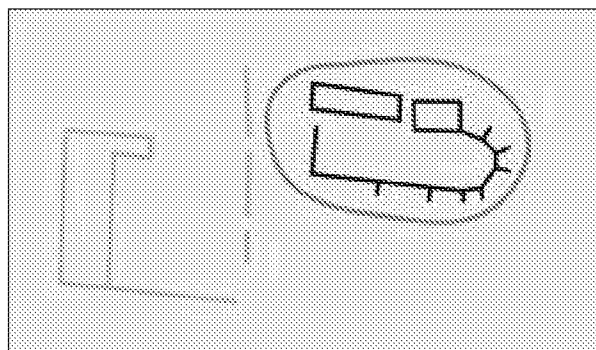
A kiértékelésnél csak az egyértelműen jelentkező objektumokat vettem figyelembe. A templom szentélyénél a támpillérek állása kissé szabálytalan, a falakra, illetve sarkokra nem merőleges. Ezeket nem javítottam, hiszen a fotón így mutatkoznak. A szentély északnyugati részén bizonytalan elszíneződések látszanak, akár bolygatások is lehetnek, ezért nem rajzoltam át őket. A hajó körvonala nagyon halvány, belsejében gödrökre utaló nyomok figyelhetők meg, talán ezek is bolygatásokra utalnak (18. ábra).

A terepbejárást 2001. április 10-én végeztem el. A falutól észak-északkeletre, kb. négy kilométerre, a Sió nyugati partján található a lelőhely, amelynek területe szépen elmunkált, esőtől nedves volt. A templom és az épületegyüttes a környék legmagasabb, közvetlen környezetéből kb. két méterrel kiemelkedő dombján áll. Az épületek helyét világos, törmelékes folt jelzi. A templom törmelék-dombja jól elkülönül az épületegyüttestől. A két folt együtt kb. 50 × 50 m kiterjedésű. A templomnál sok téglá- és mészkődarab, kevés edénytöredék figyelhető meg. Embercsontot nem találtam. Az épületegyüttesnél viszont sok a lelet (osztrák fazékperem, mázas kályhacsempe-töredék, tál- és pohár alakú kályhaszemdarab, bogrács-töredék, vörös és fehér, késő középkori edényrészlet).

A lelőhely többi részén is elég sok a cserép (az Árpád-kortól a késő középkorig). A falu igen közel (légvonalban kb. 700 méterre) fekszik a középkori Anya- vagy Janyavárhoz. A Sió–Sárvíz mocsarai-ból kiemelkedő dombon levő, árokkal övezett vár a 14. század végén már a Györgyi Bodó család tulajdona. Építésének idejét nem ismerjük, de a felszínen

1

2

18. ábra. A harc-janyapusztai templom légi fotója búzában és annak kiértékelése.

Fotó: Miklós Zsuzsa, 2000. június 22,
rajz: Miklós Zsuzsa, Réti Zsolt

Fig. 18. Aerial photograph of the church
at Harc-Janyapuszta in wheat
and an interpretation of the photograph.

Photograph by Zsuzsa Miklós, 22 June 2000,
drawing by Zsuzsa Miklós and Zsolt Réti

előforduló 13. századi leletek alapján akár a 13. században is épülhetett (hacsak nem egy korábbi falutelepülésről származnak a korai leletek). 1510-ben tartozékai között szerepel Anya falu is. Ezzel a településsel azonosíthatjuk a fent leírt lelőhelyet. A falu is a Györgyi Bodóké volt, akiket olykor a faluról is neveztek: *Bodow filius Mark de Ana* királyi ember (1338).³⁰

A fentiek szerint tehát a falu és a vár birtokjogi szempontból is összefüggött egymással. A légi fotó segítségével megtalált gótikus templom és a mellette levő épületegyüttes minden bizonnyal a Györgyi Bodó család birtoklásával, tevékenységével és a vár közelségével függ össze. Erre utalnak a falu rangos leletei, így kályhacsempék, üvegtöredékek és a nagy mennyiségű osztrák kerámia is. Ki kell emelni azt is, hogy a mintegy 40 m hosszú, 20–21 m

³⁰ ZO I. (1871) 527; LÓVEI – ENGEL 1983, 4, 6.

19. ábra. Temető Bugyi határában
2009. július 1-jén. Fotó: Miklós Zsuzsa
Fig. 19. Cemetery in the environs
of Bugyi on 1 July 2009.
Photograph by Zsuzsa Miklós

széles templom – méretei alapján – Tolna megyében csak Bába és Decs-Ete plébániatemplomával vethető össze.³¹

A fentieket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy mindhárom lelőhelynél az ún. növényjelek tették lehetővé az épületek kirajzolódását. Ez a típusú jel nem minden évben érvényesül ilyen mértékben. A 2000. év ebből a szempontból szerencsés volt. Valószínűleg hozzájárult a jelek észlelhetőségéhez a nyári szárazság is. Ezenkívül a megfelelő idő- és napszak is igen fontos, hiszen lehetséges, hogy a Harc határában talált templom alaprajza csak a késő délutáni sűrűlőfényben vált láthatóvá, és például a déli órákban nem is látszott volna.

A templomkutatás szempontjából tehát igen fontos a légi fotók figyelembevétele: egyrészt fel kell használni a már meglevő katonai és polgári légi fotókat, másrészt célzottan is érdemes légi felderítéseket, fotózásokat végezni. Ezzel a módszerrel – szerencsés esetben – mindenképpen többet tudhatunk

meg egy-egy terület templomairól, településeiről, mint akkor, ha csak felszíni, illetve történeti kutatást végzünk.

KÖVÁRAK

Ma is álló váraknál a feltárásban csak igen ritkán tud segíteni a légi fotózás. A kissé ferde vagy közel függőleges tengelyű légi felvételek viszont látványosak, és áttekintést adnak az egész várról. Részben vagy teljesen elpusztult vár kutatásában viszont komoly segítséget jelenthet a légi fotózás, hiszen a feltárás közben, bizonyos időközönként készült felvételek alkalmasak a jelenségek pontosabb értelmezésére.

TEMETŐK

Temetők észleléséhez igen nagy szerencse szükséges (ebben az esetben akár egy teljes temető fotózható az egyes sírok foltjaival). Természetesen itt is érvényes az a szabály, hogy a légi fotó alapján nem szabad kort határozni. Temetők esetében a kor megállapításához ásatás szükséges, hacsak nem kopott le felette annyira a talaj, hogy a leletekből már felszínre került néhány.

2009 tavaszán, átrepülésnél, a Baranya megyei Zsibót határában, zöld búzában, nagy valószínűséggel egy soros temetőt sikerült megfigyelni. A feltételezett sírokra a zöld szín sötétebb árnyalata utal.³² A lelőhely korának, rendeltetésének megállapításához természetesen még további kutatások szükségesek.

Bugyi határában (Pest megye) mintegy 47 síros temető mutatkozott 2009. július elején, érett búzában (19. ábra). A sírokat a növekedési eltérés és az árnyékhatas jelezte.

ÁSATÁSOK

Középkori lelőhelyek (elsősorban falusias települések) ásatásánál gyakori, hogy az egymásra épült házak, egymásba vágott gödrök értelmezése a „békaperspektíva” miatt nehézkes, és egyáltalán

nem biztos, hogy helyesen döntünk a különböző foltok, elszíneződések értelmezésében. Ezért hasznos, ha egy-egy réteg letisztítása után kis magasságból légi fotót készítünk, és azt a helyszínen értékeljük, mielőtt tovább bontanánk a felületet. Ehhez természetesen szükséges egy közeli repülőtér, megfelelő repülőgép és pilóta, és természetesen egy légi fotós régész, aki tudja, mit és hogyan kell fotózni. Ilyenkor valóban előnyös a digitális

³¹ K. NÉMETH 2006, 86.

³² 2009. április 25. A felderítő repülést a dél-dunántúli kutatások keretében végeztem. (OTKA K 72231. Témavezető: Kovács Gyöngyi)

fényképezőgép és egy – terepen is használható – számítógép, amelyen rögtön repülés után, a helyszínen értékelni lehet a látottakat. Ezt a módszert 1992-ben az őcsény-oltvány-dűlői erősség ásatásánál kezdtem alkalmazni. Akkor azonban még csak a rétegenkénti dokumentálást tudtam

megvalósítani, mivel digitális fényképezőgép és megfelelő számítógép még nem állt rendelkezésemre. 2001-ben Decs-Ete ásatásakor már sikerrel alkalmaztuk ezt a módszert, amely igen sokat segített a rétegek értelmezésénél.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az eddigieket összegezve kijelenthetjük, hogy a légi felderítés, légi fotózás bizonyos kutatási témáknál (földvárkutatás, templomkutatás) ma már nélkülözhetetlen (feltéve, hogy teljességre törekszünk, és nem íróasztal mellett akarunk várni, templomot kutatni). A légi fotózás költségei – az eredményesség figyelembevételével – mindenképpen megtérülnek.

Napjainkra a repüléssel kapcsolatos adminisztráció is leegyszerűsödött, miután „csak” a Kulturális Örökségvédelmi Hivaltól (KÖH) kell engedélyt kérni. A fotózást követő terepbejárásokhoz azonban – földvárak esetében – már a természetvédelmi hatóság hozzájárulása is szükséges, mivel a földvárak *ex lege* védettek.

IRODALOM

- DIETRICH – HERRMANN – ILLE 1997
 LÖVEI – ENGEL 1983
 MIKLÓS 2002
 MIKLÓS 2004
 K. NÉMETH 2006
Pest megye
 [előkészületben]
 ZO
- DIETRICH, Reinhard – HERRMANN, Fritz-Rudolf – ILLE, Philipp: *Zeitspuren. Luftbildarchäologie in Hessen*. Wiesbaden 1997.
 LÖVEI Pál – ENGEL Pál: Székesfehérvári kőfaragványok Györgyi Bodó Miklós prépost címerével (Carvings with Provost Miklós Györgyi Bodó's Shield with the Coat of Arms from Székesfehérvár). *MűÉ* 32 (1983) 1–7.
 MIKLÓS Zsuzsa: A légi fotózás szerepe a templomkutatásban. Két Tolna megyei középkori templom felfedezése (The Role of Aerial Photography in the Research of Churches). *Műemlékvédelem* 46 (2002) 30–35.
 MIKLÓS Zsuzsa: A légi fotózás szerepe a templomkutatásban II. Újabb Tolna megyei templomok felfedezése (The Role of Aerial Photography in Research of Churches II. Discovery of New Churches in County Tolna). *Műemlékvédelem* 48 (2004) 5–11.
 K. NÉMETH András: *A középkori Tolna megye templomai*. PhD disszertáció. Budapest, ELTE BTK 2006. [Kézirat]
 DINNYÉS István – KÖVÁRI Klára – KVASSAY Judit – MIKLÓS Zsuzsa – TETTAMANTI Sarolta – TORMA István: *Pest megye régészeti topográfiája 3. Az aszódi és a gödöllői járás*. Budapest [előkészületben].
A zichi és vasonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára – Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeő I–XII. Szerk.: Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső – Kammerer Ernő – Lukcsics Pál. Pest, Budapest 1871–1931.

THE ROLE OF AERIAL PHOTOGRAPHY IN THE ARCHAEOLOGY
OF THE MIDDLE AGES*Zsuzsa Miklós*

In her article, the author gives a short account of the advantages of aerial photography, introducing the most important indications referring to archaeological objects (soil, vegetation, heat), as well as its basic methods and the types of aircraft employed for this purpose in Hungary (Cessna 150, 152 and 172).

With the aid of examples, she summarises how aerial photography is able to assist archaeological research in the case of different types of medieval excavation sites (earth forts, stone castles, villages, churches, market towns). With regard to earth forts, she analyses photographs of Űri-Tó fölötti dűlő, of Nak-4. tábla, of Galgahévíz-Szentandráspar, of Pécsvárad-Zengővár, of Szárazd-Gerenyás, of Bikács-Belső-sziget, of Murga-Sánc, of Értény-Képesfai dűlő, and of Dalmand-Sánc. Concerning market towns, she presents sites at Decs-Ete and Dalmand-Sánc; in connection with churches and monasteries, she introduces the buildings at Harc-Janyapuszta, Pilisszentkereszt-Pilis Abbey, Dalmand-Sánc, and Ócsény-Pusztagyörke.

According to the findings so far, on photographs taken from a height of a few hundred meters it is possible to detect the structure of a settlement (streets, houses), the ground plans of churches, the extent of cemeteries and the location of individual graves, and the structure of the defences of earth forts. For all this it is necessary to have the appropriate weather conditions, soil characteristics, vegetation, etc. In fortunate cases, the internal, relative chronology of individual objects can be determined. On the basis of all this, aerial photography complements, but does not replace, traditional surface research. In the investigation of earth forts, it is today already an indispensable method, since intensive agricultural cultivation has often obliterated the one-time ramparts and ditches, with the result that these can no longer be seen when conducting investigations on the surface. However, by means of aerial surveillance and photography they can be discovered. In some cases – for example, an earth fort that is already partially destroyed – aerial photography facilitates and complements geodesic surveying.

ADATOK A KORA ÚJKORI KÖZÉP-DUNA-MEDENCEI HAJÓK RÉGÉSZETÉHEZ

Tóth János Attila

Hosszú ideig kizárólag képi és írásos forrásokra támaszkodva lehetett megállapításokat tenni a késő középkori és kora újkori folyami hajók és hajózás történetének kérdéskörében. A török háborúknak köszönhetően ez a forrásanyag viszonylag bőven állt rendelkezésre, ezért úgy tűnhetett, hogy elegendő alapot nyújt a kérdéskör összefoglaló feldolgozásához is. A Kárpát-medence viszonylatában Takáts Sándor tanulmányorozatát,¹ illetve Csonkaréti Károly könyvét² kell kiemelnünk. Mindkét művel kapcsolatban felmerülnek azonban kérdések. Takáts a bécsi Habsburg-levéltárak anyagát dolgozta fel, amelynek hajózási vonatkozású részei gyakran egy-egy hadjáratához kötődnek. Ebből a forrásanyagból kevéssé lehet következtetni a hétköznapi gyakorlatra és a nem Habsburg érdekszférához tartozó hajózásra. Csonkaréti munkájában fontos szerep jut az ikonográfiai forrásoknak. A kora újkorban ez a várostromokhoz, illetve a csatákhoz kapcsolódó illusztrációkat jelenti elsősorban. Ezek az ábrázolásokon azonban a hajók gyakran dekoratív elemek, és mivel kis méretben ábrázolták őket, a szerkezetükről szinte semmit nem tudhatunk meg. A korábbi kutatások egyik fő következtetése az volt, hogy a késő középkortól jelentős volt a hajók importja a Duna osztrák, illetve német szakaszáról. Nem tartották számottevőnek a török kori magyarországi hajóépítést, továbbá jelentős osztrák–német befolyással (nagy számú bevándorló mesterrel) számoltak a török kor végén. A Duna felsőbb szakaszaira vonatkozóan hasonló metodikával készült Neweklowsky összefoglalása, a különbség csupán annyi, hogy ő bővebb forrásanyaggal dolgozhatott.³

A 20. század közepétől a tengeri régészet jelentős eredményeket ért el a hajózás kutatásában is. Hajóroncsok ezreit derítették fel, közülük számosat feltártak, részletekbe menően dokumentáltak. Ennek a hatalmas munkának az eredményeként egyre pontosabb kép alakult ki az egyes korszakokban lezajló nagy folyamatokról. A hajóépítéssel részletei is feltárultak, ezzel utat nyitottak a regionális különbségek, valamint – a kísérletek révén – az

alkalmazott technikák megismerése felé is.⁴ Ma már több területen is elmondható, hogy a hajózás régészete eljutott a hajóépítészeti ujjlenyomatok vizsgálatáig is!

A folyami régészet csak késve és kisebb lendülettel indult el, mint a tengeri régészet. Az eddig előkerült hajózási leletanyag eloszlása egyenetlen, inkább a kutatásra ráfordított időt, illetve pénzt tükrözi, mint a valódi helyzetet. Európa-szerte kevés deszkából épült folyami hajó ismert, a leletek többsége rönkhajó.⁵ A rönkhajók és a deszkahajók közötti arány számszerűen valóban kifejezheti a rönkhajók elterjedtségét, ám méretük miatt a deszkahajók számos olyan funkciót is el tudtak látni, amely technológiai, gazdasági és katonai súlyukat messze a rönkhajók fölé emelte. Ennek a helyzetnek a tudatában különösen hátrányos helyzetben volt a Duna menti kutatás, hiszen az egész Duna-medencéből alig ismert régészeti korú deszkahajó, a Kárpát-medence területéről pedig egyetlen régészeti kutatásból származó adat sem állt rendelkezésre. Leletek hiányában csak a nyugat-európai folyami leletek,⁶ illetve a hazai néprajzi kutatások,⁷ továbbá néhány északlengyel roncs⁸ alapján lehetett következtetéseket levonni. Ezek egybehangzóan arra utalnak (és a hiányos képi forrásanyag is ezt támasztja alá), hogy a Duna-medencében is elterjedtek lehettek a lapos fenekű hajók, vagyis a dereglyék. Közös jellemzőjük, hogy gerinc nélkül épültek. A test hosszanti merevítését a vastag fenékdeshkák adták. Ezekre állították be az egyetlen fából faragott, L alakú bordákat, majd a bordákhoz erősítették az oldalfal palánkját. Az építés részleteit (pl. a szegek használatát vagy a deszkák

¹ TAKÁTS 1900.

² CSONKARÉTI 1980.

³ NEWEKLowsKY 1952–1964. A Drávára vonatkozóan lásd: LESKOSCHEK 1972.

⁴ STEFFY 1994; POMEY – RIETH 2005.

⁵ ARNOLD 1995.

⁶ RIETH 1981.

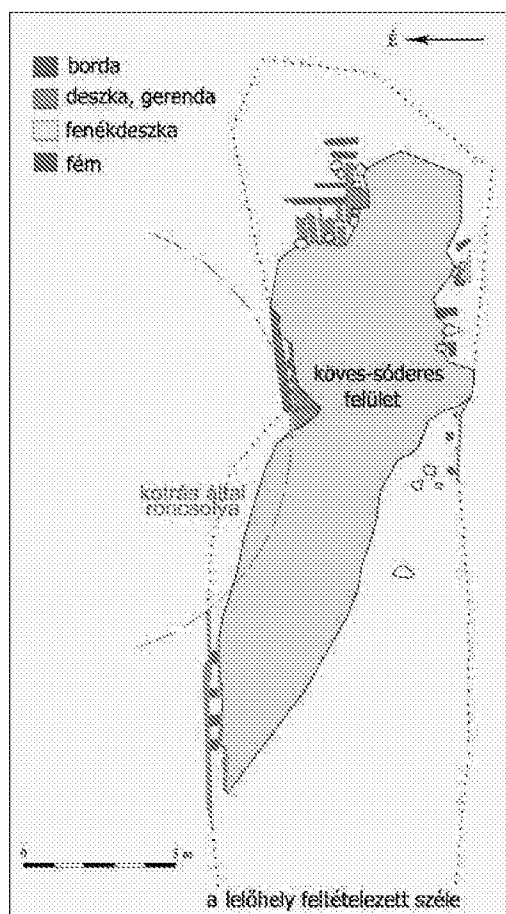
⁷ BANNER 1925; GRÁFIK 1993.

⁸ OSSOWSKI 2000.

2. ábra. A hartai roncs (ismeretlen kor) felszínrajza. Rajz: Tóth János Attila
Fig. 2. Sketch showing the wreck at Harta (unknown date). Drawing by Attila J. Tóth

3. ábra. A madocscsai roncs (17. század?) helyszínrajza
2006 nyarán. Rajz: Tóth János Attila
Fig. 3. Sketch of the site of the wreck (17th century?)
at Madocsa in the summer of 2006.
Drawing by Attila J. Tóth

Az alábbi lelőhelyekről kerültek elő deszka-hajók, illetve -hajókból származó maradványok:¹⁰ Rajka (Győr-Moson-Sopron m., 1993 – újralfedezésre vár), Dömös (Komárom-Esztergom m., 1993, 2008), Harta (Bács-Kiskun m., 2003), Szeged (2004, 2009), Mecsér (Győr-Moson-Sopron m., 2005), Madocsa (Tolna m., 2006), Budapest (2006), Barcs (Somogy m., 2006), Drávatamási (Somogy m., 2007–2008), Solt (Bács-Kiskun m., 2009).

A rajkai hajók esetében csak néhány fotó és egy hibás térkép áll rendelkezésünkre.¹¹ Dömösön a Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeumának régészei találták meg először azt a hajót, amelyet később ismét azonosítottunk, majd felmértünk, valamint dendrokronológiai alapon 1738 utánra (*terminus post quem*) kelteztünk.¹² Hartánál egy deszkahajót mértünk fel a Duna alacsony vízállásánál (2. ábra), korát ma még nem ismerjük.¹³ Szegeden egy jó állapotú, 19. század közepi, lapos fenekű szállítóhajó fekszik aljával felfelé a rakpart előtt.¹⁴ Mecséren a hajó felfedezését nem követte további kutatás. A helyi lakosok elmondása szerint a 19. század végére keltezhető a roncs.¹⁵ Madocsán egy nagy dereglye fekszik a Duna egyik mellékágában (3–5. ábra). A dendrokronológiai vizsgálat több lehetséges kelteztést is megadott, ezek a késő

¹⁰ Tóth 2008a.

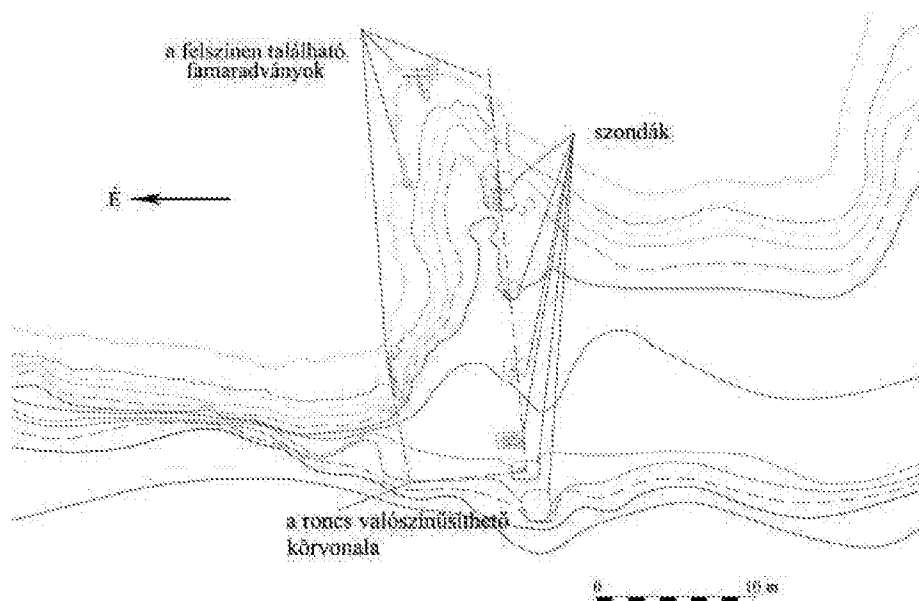
¹¹ Közöletlen, újra azonosító szemle jelentése: KÖH 600/1018/2007.

¹² Tóth 2009b.

¹³ Tóth 2004, 3–4.

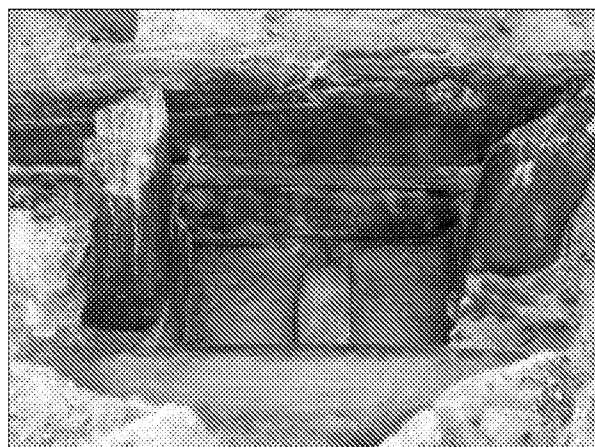
¹⁴ RégKut 2004 (2005) 288–289. (Tóth J. A.).

¹⁵ Közöletlen lelet.

4. ábra. A madocsai hajón végzett szondázások összesítő rajza 2006 telén.

Rajz:
Tóth János Attila
Fig. 4. Summary sketch
of the probe-
investigations
performed
on the Madocsa ship
in the winter of 2006.
Drawing
by Attila J. Tóth

5. ábra. A madocsai dereglye belső oldalfalának képe egyetlen fából faragott bordákkal.

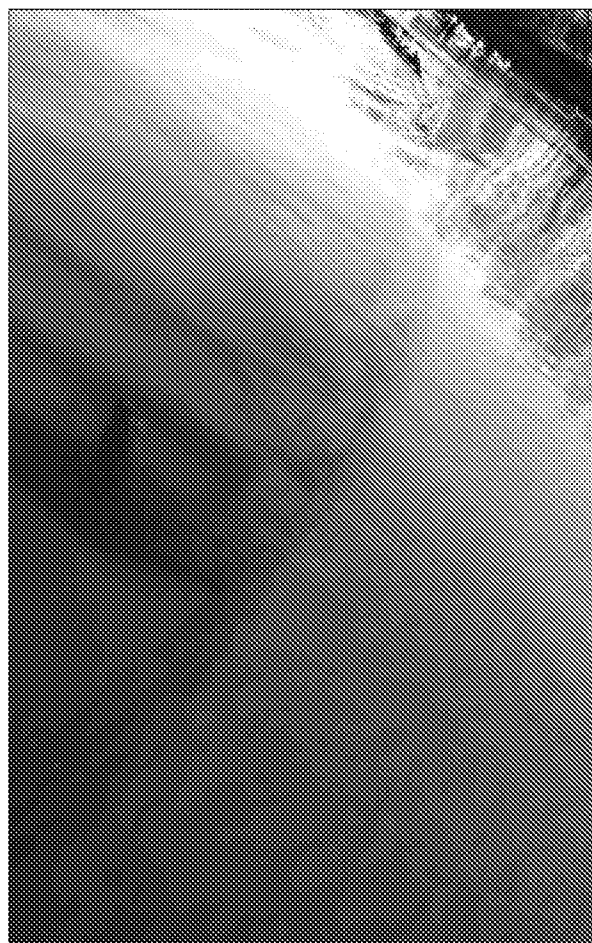
Fotó: Tóth János Attila

Fig. 5. Picture of the inside of the hull of the Madocsa barge with ribs each carved from a single piece of wood. Photograph by Attila J. Tóth

középkorra vagy a kora újkorra (a 17. század végére) helyezik a hajót.¹⁶ Budapesten, a Nagyszombat utcában egy építkezés során hajóborda-depó került elő egy feltöltődött vízfolyás torkolati szakaszán. A leletek 18. század elejiek, feltételezhetően egy hajóépítő műhelyhez tartoztak.¹⁷ Barcsen egy nagyon jó állapotú, ismeretlen korú dereglye fekszik

¹⁶ RégKut 2006 (2007) 226–227. (Tóth J. A.); Tóth 2008a, 297–299.

¹⁷ KIRCHHOF – TÓTH – KONDOROSY 2007.

6. ábra. Ismeretlen korú dereglye Barcsnál.

Fotó: Tóth János Attila

Fig. 6. A barge of unknown age at Barcs.
Photograph by Attila J. Tóth

az államhatár alatt, a régi vasúti híd pillérjénél található zátonyon (6. ábra).¹⁸ Kutatása még várat magára. Drávatamási-Kenderáztatónál, a bődönhajó-lelőhely szélénél egy deszkahajó elemeit azonosítottuk. A szondázás során nem sikerült a teljes lelőhelyet körülhatárolni. Keltezése az évgyűrűsorozat hiányossága miatt bizonytalan, valószínűleg kora újkori vagy újkori.¹⁹ A solti roncs 2009 januárjában, kotrás során került elő. A lelőhely részben megsemmisült. A kikötött deszkákat, bordákat sikerült megmentenünk. A hajót egyik bordája 1615 utánra keltezi. Mivel a más elemekből (deszkák és bordák)

vett minták ennél néhány évtizeddel korábbiak, a hajó építési idejére az 1615-ös keltezés reális. A fenti lista alapján látszik, hogy a korábbinál bővebb forrásanyag áll rendelkezésünkre, de a kora újkorra vonatkozóan csupán két fix pontunk van: a solti roncs (1615 körül), illetve a dömösi hajó (1738 után). Annak ellenére, hogy a dömösi hajó néhány évtizeddel későbbi, mint a kora újkori 1711-es felső határa, jól használható a körülbelül egy évszázad alatt lezajló változások megfigyelésére. A többi hajón tett megfigyelések ennek a két fix keltezésű letetnek a segítségével lesznek értelmezhetőek.

PALÁNKHAJÓK

A SOLTI TÖRÖK KORI HAJÓ

2009. január 23-án kotrás során egy hajóroncsra bukkantak a Duna solti mellékágának rehabilitációja során (7. ábra). A munkálatok során nem volt a terepen régész, így utólag kellett szemlét szerveznünk. A munkagödört addigra betemették, a famaradványokat a parton, egy félretolt homokdomb tetején találtuk meg. A telepvezető elmondása szerint a hajóroncs közepén két darabra törve került elő, a víz felé eső vége rézsútosan emelkedett (ezt kapta el a markoló). Maga a hajótest hegyes végű, öblösödő volt, felfordult állapotban találtak rá. A part felőli töredék egyben van, jó állapotú, homokkal visszatakarták. Hosszát a találók 20 méterre becsülték.

A szemle során megállapítottuk, hogy a hajómaradványon még félig elpusztult állapotában is számos technikai megfigyelést lehet tenni. Mivel deszkák és bordák egyaránt előfordultak az anyagban, illetve eredeti helyükön maradt számos szeg is, lehetségesnek tartottuk, hogy később a maradványok még összeilleszthetők lesznek. Az egyik borda töredékét elvittük kormeghatározásra. A Magyar Dendrokronológiai Laboratórium, Grynaeus András szívességből, azonnal elvégezte a szükséges vizsgálatot, és megállapította, hogy az utolsó mérhető évgyűrű 1603-ból származik. Az adatokat összegezve a hajó legkorábban 1615-ben épülhetett.

A területről több kéziratos térkép is fennmaradt, amelyek arra utalnak, hogy a 18. században már a Dunának a Dunaföldvár felőli ága volt a fontosabb, a 18. század végén a mellékágban zátonyok képződtek. A lelőhely a Földvári-sziget alsó végénél található. Az ilyen elhelyezkedésű területeket előszeretettel választották kikötőnek, átkelőhelynek (a 18–19. században a közelben volt a rév).

7. ábra. A solti hajó (17. század) pusztulása, 2009. január. Fotó: Fodor Rókus

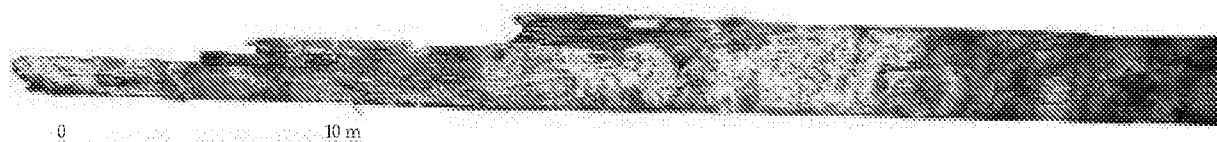
Fig. 7. Decay on the ship (17th century) at Solt, January 2009. Photograph by Rókus Fodor

Néhány héttel később őrzött helyre szállítottuk a maradványokat, innen a nyár folyamán Dorogra, a Palatinus-tóhoz kerültek, ahol átnézés és fotózás után elsüllyesztettük őket. Sajnos, ez az egyetlen lehetőség állt nyitva a különösen érzékeny famaradványok megmentésére. A víz alatt ugyanis pusztulásuk lelassul, szerencsés esetben meg is áll. A süllyesztés előtti gyors vizsgálat és dokumentáció sok új információval szolgált. Megállapítottuk, hogy a test belső oldala megégett. Az égés azonban csak felületi sérüléseket okozott, így a bordák helyén ép maradt a felület (8–9. ábra). A bordale nyomatok alapján később virtuálisan, vagy akár a valóságban is összeilleszthetők lesznek a deszkák, illetve maga a szerkezet is. A bordákat egyetlen L alakú fából faragták, és nagyméretű vasszegekkel erősítették őket a palánkhhoz. A szegeket a test

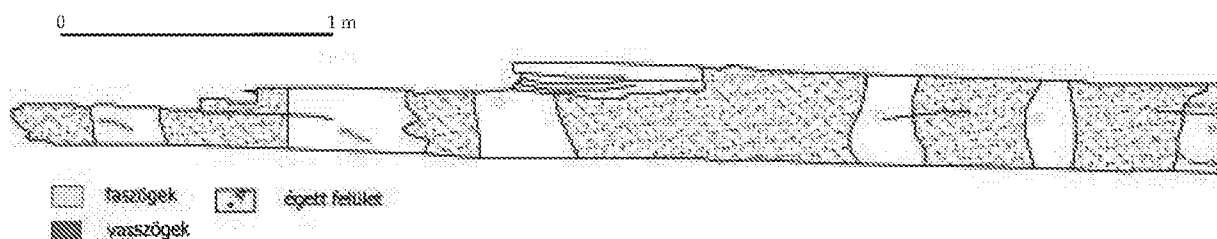
¹⁸ *RégKut* 2006 (2007) 157. (Tóth J. A.).

¹⁹ Tóth 2009a.

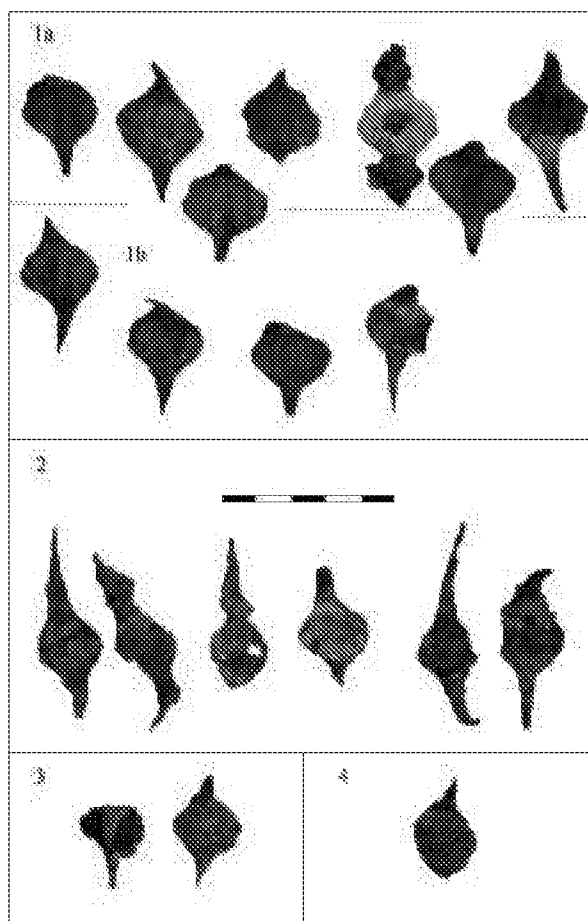
8. ábra. Egy hajópalánk belső oldala bordalenyomatokkal a solti hajóról. Fotó: Tóth János Attila
Fig. 8. Inner side of a piece of planking from the ship at Solt, with rib marks. Photograph by Attila J. Tóth

9. ábra. Solt. A palánkról fotogrammetriai módszerrel készült rajz. Rajz: Tóth János Attila
Fig. 9. Solt. Sketch of planking, made using a photogrammetrical method. Drawing by Attila J. Tóth

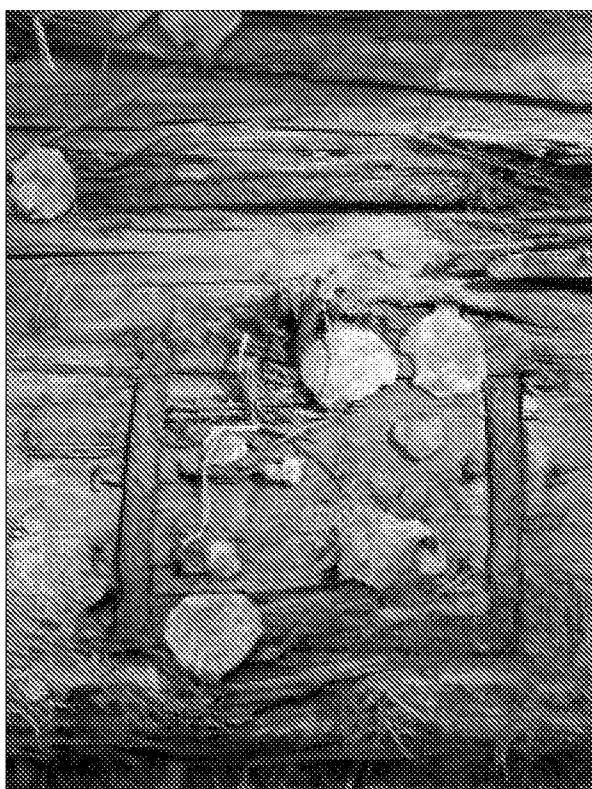

10. ábra. Solt. Palánkdeszka toldása átlapolással.
Fotó: Tóth János Attila
Fig. 10. Solt. Lengthening of a piece of a strake by means of an overlapping butt-joint. Photograph by Attila J. Tóth

11. ábra. A solti iszkábák típusai.
Fotó: Tóth János Attila
Fig. 11. Types of sintels at Solt.
Photograph by Attila J. Tóth

12. ábra. Solt. Hajópalánk javítása.

Fotó: Tóth János Attila

Fig. 12. Solt. Repairs to the ship's planking.

Photograph by Attila J. Tóth

külső oldaláról ütötték be, a végüket visszahajlították. Az egyes palánsoroknál a deszkákat úgy toldották egymáshoz, hogy egyik végüknél fele vastagságúra lefaragták a deszkát, majd ide szögelték a toldást (10. ábra). A másik végükön ferdén levágták a palánkot és a két rézsútos vég egymás alá, illetve fölé került. A deszkák közötti mohatömítést faléccel fedték, és vasiszkákkal szorították le. A roncsból kiesett iszkábákat a terepen összegyűjtöttük. Ezek több csoportba oszthatók (11. ábra). Az egyes típusoknak külön technológiai funkciója lehetett. Iszkabás tömítést, illetve rögzítést ugyanis nem csupán a palánkok széleinél találtunk, hanem a javításoknál is. Szintén iszkabák nyomait találtuk meg a hajófenék és a hajóoldal találkozásánál. Ez utóbbi azért fontos megfigyelés, mivel számos nyugat-európai, illetőleg lengyel példa van arra, hogy a késő középkorban a hajóoldal és a hajófenék találkozásának kényes kérdését egyetlen rönkből kivájt, L keresztmetszetű faelemmel oldották meg. Bizonyos mértékig ez a bődönhajó-technika kiterjesztése. A solti török kori hajó már modernebb megoldást alkalmaz. Az említett javítások közül érdemes

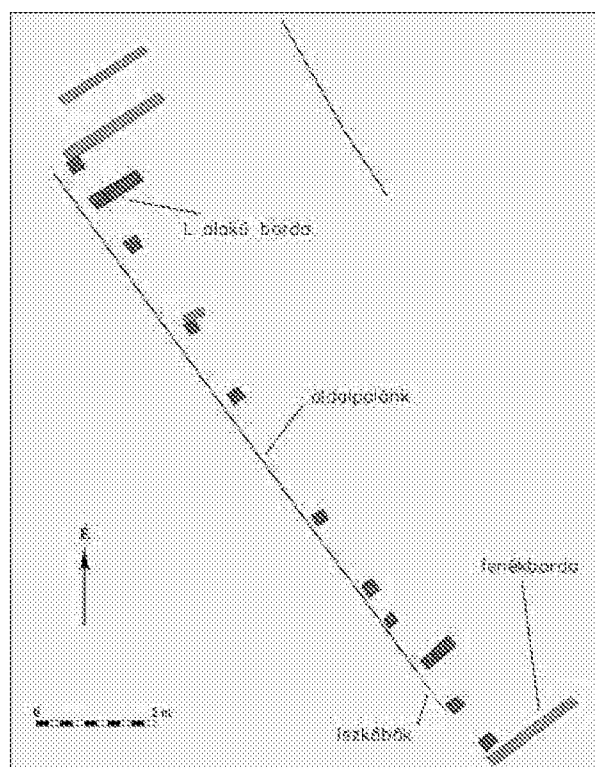
kiemelnünk azokat, amelyeknél a deszka felületét téglalap alakban lemélyítették, majd a mélyedésbe egy deszkadarabot szögelték, végül mohával, iszkabával tömítették (12. ábra). Más esetekben olyan 2-2,5 cm átmérőjű faszegeket találtunk, amelyek mindkét oldalát iszkabával rögzítették. Ezeknek a lyukaknak tehát az elsüllyedt hajótestnél nem volt funkciójuk. Lehetséges, hogy az építés során használták őket ideiglenesen. Megfigyeltünk továbbá két olyan faszögelést is a palánkok felületén, amelyek 0,5 centiméteres méretük miatt biztosan nem lehettek a szerkezet részei. A dokumentáció folyamatban lévő teljes feldolgozása után talán többet tudhatunk meg ezek rendeltetéséről. Néhány palánkdeszka esetében – vastagságuk alapján ezek fenékdeszkák lehettek – azt találtuk, hogy a deszkák éleit faszögek segítségével erősítették össze. Ez az összeerősítés valószínűleg még a bordák behelyezése előtti rögzítést szolgálta. Az ilyen csapolásos technika az ókori mediterrán hajóépítészettől vezethető le, és a vázszerkezetre épülő hajóknál régebbi elgondoláson alapul.

A DÖMÖSI HAJÓ

A roncs a Duna jobb parti zátonyának tetején, vízszintes pozícióban nyugszik. A hajófenék kavicsal fedett, a bordák végei – helyenként a fenékbordák is – kilátszanak az üledékből. A roncs felmérését a Mária királyné-projekt keretében végeztük 2008 őszén.²⁰ A sekély vízben lehetséges volt geodéziai módszerrel bemérni a roncsot (13. ábra). A megfigyelhető maradványok 13 m hosszan húzódnak, a hajó szélessége 4 m. Mivel sem az orr, sem a far nem látszott az üledék felett, maga a hajó eredetileg néhány méterrel hosszabb lehetett, ugyanakkor így sem érhetne el a solti hajó méreteit.

A hajótest részletes vizsgálata még nem történt meg, de a felmérés során megállapítottuk, hogy itt is egyetlen fából kifaragott, L alakú bordákat használtak. Egy kovácsoltvas szeget eredeti helyén találtunk az egyik borda oldalában (14. ábra). Az alsó palánsor felső széle mindkét oldalon kilátszik a kavicsból. Egyes szakaszokon a mohatömítést tartó

²⁰ A Mária királyné-projekt elsődleges célja a Budáról 1526. augusztus végén elmenekült, Esztergominál megtámadott, majd elsüllyedt hajók azonosítása. A program keretében a Dunakanyar szisztematikus víz alatti régészeti térképezését kezdtük meg. A kutatást a Los Angeles-i Hungaria Nostra Foundation 10 000 dollár adománnyal támogatta. A projektről és a hajóról: Tóth 2008b; Tóth 2009b.

13. ábra. A dömösi hajó (18. század) helyszínrajza.

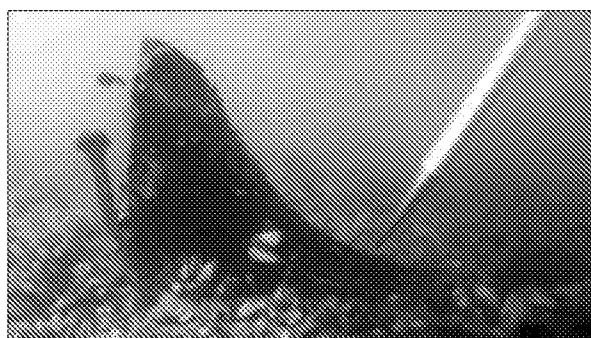
Rajz: Tóth János Attila

Fig. 13. Sketch of the site of the Dömös ship (18th century). Drawing by Attila J. Tóth

iszkák is a helyükön vannak. Az egyik bordából vett minta alapján a fa kivágásának legkorábbi lehetséges időpontja 1738 volt, vagyis a hajót a 18. század közepén használták.

MEGÁLLAPÍTÁSOK A KÖZÉP-DUNA-MEDENCE PALÁNKHAJÓ ÉPÍTÉSZETÉRE VONATKOZÓAN

A 17. század eleji solti hajó, a 18. század közepi dömösi roncs, továbbá a 19. század közepi szegedi dereglye azonos alapelv alapján készült. Ez az elv a 20. század elején is használatban volt a fából készült hajók építészetében: a lapos fenékű dereglye koncepciójának is nevezhetjük. Közös jellemzőjük a gerinc nélküli lapos hajófenék és az egyetlen fából faragott, L alakú bordák alkalmazása, továbbá a kovácsoltvas hajószögek, illetve a szintén kovácsoltvas iszkák (valamint a moha-léc tömítés) használata. A hajófenék és az oldalfal találkozásait minden esetben deszkával és nem rönkből faragott elemmel oldották meg. Mind a solti, mind a jobban tanulmányozott

14. ábra. Dömös. Kovácsoltvas szeg L alakú bordában.

Fotó: Tóth János Attila

Fig. 14. Dömös. Wrought-iron nail in an L-shaped rib. Photograph by Attila J. Tóth

madoccai hajóknál több helyen is megfigyelhetőek voltak a gondos javítások. Ezek arra utalnak, hogy a hajókat hosszabb ideig használták.

Az iszkák és a vasszögek összehasonlítása érdekes eredményt mutat.²¹ A solti hajónál háromféle vasszeget használtak. Egészen kicsiket a javításoknál, közepes méretűeket a deszkák toldásánál, illetve nagyméretűeket a deszkák és bordák rögzítéséhez. Mivel a szegeket hagyományosan tömegük alapján osztályozták, árulták, ezért érdemes a méreteket összevetni. A kis szegek 6 grammosak (hossz: 6 cm), a közepesek átlag 28 grammosak (hossz: 12 cm), a nagyok között van egy 90-100 grammos csoport (hossz: 25 cm), illetve egy 140-150 grammos csoport (hossz: 22 cm). Az iszkák 5-6 gramm tömegűek (az iszkákat a szétlapált lapos részük alapján lehet csoportosítani, de a felhasznált vas mennyiségében nincs közöttük nagyságrendnyi különbség). A dömösi hajóról három szeget ismerünk. Ezek közül kettő a 120-130 grammos méretet képviseli (hossz: 17,5 cm), egy harmadik pedig 223 grammot nyom (hossz: 20,5 cm). A dömösiről begyűjtött iszkába 11,5 gramm. Világosan látszik, hogy bár a dömösi hajó kisebb volt a soltinál, a felhasznált vaselemek tömege lényegesen nagyobb (különösen igaz ez, ha figyelembe vesszük, hogy a solti szegek hosszabbak a dömösieknél). A bordák közötti távolság esetében már összetettebb a kép, mivel itt a hajó mérete (hossza és szélessége) is befolyásolja a keresztmerezítés szükséges erősségét. A solti hajónál a bordák közötti távolság 70-80 cm, a dömösinél 70-80 cm, a hartai hajónál 100-130 cm (az orr felé csökken), a szegedi hajónál 80-90 cm körüli, Madocsánál 40-60 cm közötti. A szegedi és a hartai roncsok kisebb méretűek a többinél. A madoccai hajó lehetett a legnagyobb méretű, mert hossza a 28-30 métert is elérte (sajnos kotrással részben

²¹ Tóth 2009c, 154.

elpusztult, csak egyik végét lehetett kiásni). A dömösi és solti roncsok bordaközeinek azonossága arra utal, hogy a hajóépítők hasonló módon kalkulálták a test merevítését. A faszegek használata a solti hajónál egyelőre példa nélküli a korszak folyami hajóépítészetében. A még keltezetlen drávatamási palánk-deszkáknál szintén meglepő technikai részletet figyeltünk meg. A deszkák lapjának felszínébe egy trapéz alakú (7 cm hosszú, 1,5-2 cm széles) mélyedést vájtak a deszka szélénél. Ebbe a mélyedésbe a deszka lapjával párhuzamosan kis vasszőget ütöttek be. Ezzel a módszerrel palánk-palánk közötti közvetlen rögzítést alakítottak ki. A hajótestben ezért a bordák kiegészítő szerepet játszhattak. A szerkezet alapelve hasonló az ókori palánkra épülő hajókhoz, a kivitelezés azonban eltér tőlük. Az építés részleteiben felfedezhetőek azok a nyomok, amelyek az évszázadok alatti technikai változásokra utalnak, azonban feltűnő az is, hogy mennyire egységes a vizsgált 300 év alatt a dereglyék építési alapelve. Ha figyelembe vesszük a rutinosan elvégzett javítások nyomait is, akkor joggal feltételezhető, hogy az említett korszakokban a Kárpát-medence területén

léteznie kellett egy folyamatos hajóépítészeti hagyománynak. Még ha feltételezzük is, hogy magas volt az import hajók aránya, abban az esetben is valószínű, hogy nem csupán úszó fakereskedések voltak ezek a hajók, hanem hosszabb ideig használták, javították őket. A javításhoz viszont helyi mesterekre volt szükség. Mivel a solti hajó mélyen a hódoltság terület belsejében található, és építése megelőzi a német mesterek betelepítését, ez azt bizonyítja, hogy a Kárpát-medence hajóépítészete a német bevándorlótól függetlenül is létezett. Mindez felveti a helyi hajózás, vízi szállítás kérdéskörét is. A dereglyéket vontatták, a vontatáshoz vontatóútra volt szükség, azt karbantartani és működtetni kellett. A dereglyéket meg is kellett rakni áruval. A kérdéskör további elemzése már nem tárgya tanulmányunknak.

További hajóleletek felfedezése, illetve a roncsok részletes elemzése elvezethet a műhelyek elkülönítése irányába is. Jelenleg nem tudjuk elkülöníteni a tiszai, dunai vagy drávai hajóépítészetet, de további bizonyítékok elemzése remélhetőleg elvezet ennek a kérdésnek a vizsgálatáig is.

BÖDÖNHAJÓK

A folyami hajók külön csoportját alkotják a bődönhajók vagy más néven rönkhajók. Ezek az egyetlen fatörzsből faragott járművek a hajózás kezdetétől fogva jelen voltak a folyókon, tavakon, sőt a tengeren is. Ennek ellenére nem primitív alkotmányok, hanem a nyersanyaghoz és a környezeti viszonyokhoz való tökéletes alkalmazkodás példái. Európaszerte a 19. századig használatban voltak, lényegében az egészen nagy fákból álló erdők eltűnéséig, illetve az ipari halászat elterjedéséig.²² Magyarországon ilyen nagy erdőségek voltak a Tisza felső folyásánál, illetve a Dráva-Száva közében. Nem véletlen, hogy a legnagyobb hajók pontosan ezekről a vidékekről kerültek elő. A rönkhajó kifejezetten hasznos eszköz a zátonyokkal szabdalta, helyenként sekély vizű folyami környezetben, és a sebes sodrású felsőbb szakaszokon. A rönktest kevésbé érzékeny a súrlódásra, ütődésre, mint egy deszkacsonak. Amíg nem volt hatékony mód a deszkák készítésére, illetve egy rönk méretű hajó elégséges volt a feladatok ellátására, addig gazdaságosabb és gyorsabb is egyetlen rönkből elkészíteni a hajót, mint jóval több fából a deszkákat kifűrészelni. A rönkhajókat úszópontonként is hasznosították hajómalmoknál vagy hajóhidak esetében.

Európa talán legnagyobb bődönhajó-együttese Drávatamásinál található, a Kenderáztató nevű

lelőhelyen,²³ amelyet 1993-ban Rózsás Márton azonosított.²⁴ Ekkor került be a barcsi Dráva Múzeumba egy török rézkancsó is innen. 2006-ban helyszíni szemlét végeztünk a lelőhelyen, amely során megállapítottuk, hogy annak mérete minden várakozást felülmúl. A legtöbb hajó 5-7 m mély vízben található, ezért nem volt észlelhető a folyó legkisebb vízállásánál sem. A rönkhajók többsége üledékborítás nélkül, szinte sértetlen állapotban fekszik a mederben. Két nagyobb csoport figyelhető meg, de a 31 hajóból néhány példány a többtől kissé távolabb található (kettő a túlsó parton, Horvátországban). A hajók keresztmetszete kör, orruk V alakúra van faragva, a testük csőszerű, tagolatlan. A hajófar mind egyiknél nyitott. Eredetileg deszkával voltak lezárva. Erre utal a hajótest végében a lefaragott horony, illetve a horonyban megfigyelt lyukak, több esetben *in situ* faszögekkel. A drávatamásiakkal azonos méretű és kialakítású hajót publikált Magyar Kálmán Barcs-Belcsa-pusztáról.²⁵ A dendrokronológiai

²² HERMAN 1887; GRÁFIK 1993; ARNOLD 1995.

²³ *RégKut* 2005 (2006) 228. (Tóth J. A.); *RégKut* 2006 (2007) 191-192. (Tóth J. A.); TÓTH 2009a. A bődönhajókra vonatkozó korábbi irodalmat és néprajzi analógiákat lásd: RÓZSÁS 2002.

²⁴ RÓZSÁS 2002.

²⁵ MAGYAR 2007.

elemzés sajnos még nem hozott egyértelmű eredményt, ugyanis a drávai tölgy-kronológia még nem készült el. Ugyanakkor azt sikerült megállapítani, hogy a drávatamási hajók egymással egykorúak, illetve ugyanazon a területen kivágott fából készültek. Mivel az említett rézkancsó mellett egy hasonló stílusú török rézbogrács is előkerült, nagyon valószínű, hogy a hajók török koriak. Petthő Gergely *Rövid magyar krónikájában* az 1603. évnél említi, hogy Tamásinál a magyarok rajtaütöttek egy török hídon, és elpusztították azt. Mivel a hajók között, esetenként azokkal közvetlen összefüggésben gerendákat is találtunk, joggal feltételezhető, hogy a két partra átnyúló lelőhely az egykori pontonhíd maradványa. Az évek során több emberi csontmaradványt is találtunk. A 2009. kutatási évben sikerült egy, a teljes magyar szakaszt átfogó szonár-mozaik térképet készítenünk (15. ábra), így a lelőhely látható részét körül tudjuk határolni.²⁶

A drávaiakhoz morfológiailag nagyon hasonló hajó került elő Tiszabecsről, amelyet a 15. századra kelteztek ¹⁴C módszerrel (16. ábra).²⁷ A tiszabecsi hajó orrában megmaradt az a gerenda, amellyel egy másik hajóhoz erősíthették. A test felső szélén is látható a lyukak sora. A hajófar deszkával történő lezárása is további párhuzam a drávatamási leletekhez. A fatörzsből kivájt úszópontonok használata tehát elterjedt szokás lehetett. Hasonló leleteket lengyel (Nowa Cerkiew) és német (Mandelsloh) területről is ismerünk.²⁸ A tiszabecsi és a drávai hajók közötti formai hasonlóság ellenére a fenékdeshkák elhelyezése különböző a két területen. A drávai hajók esetében a far végét faragták le, a tiszai hajónál a fartól mintegy arasznyira véstek be egy hornyot a deszkának.

Egy másik vízi jármű, amely Letkés határában, az Ipolyból előkerült hajó, és amelyet 1700 körülre lehetett keltezni, mérete alapján inkább csónak lehetett (17. ábra).²⁹ A teste rövidebb, keskenyebb. Szögletes keresztmetszete arra utal, hogy készítője szeme előtt mintaként egy deszkából készült hajó képe lebegett. Az Aranyosapáti (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) határában talált rönkhajótöredék szintén deszkahajót utánoz: keresztmetszete szögletes, egyik végén a far- vagy orrtőkét utánozva függőleges bordát hagytak meg a külső oldalon. Ezt a hajót még nem sikerült keltezni.³⁰

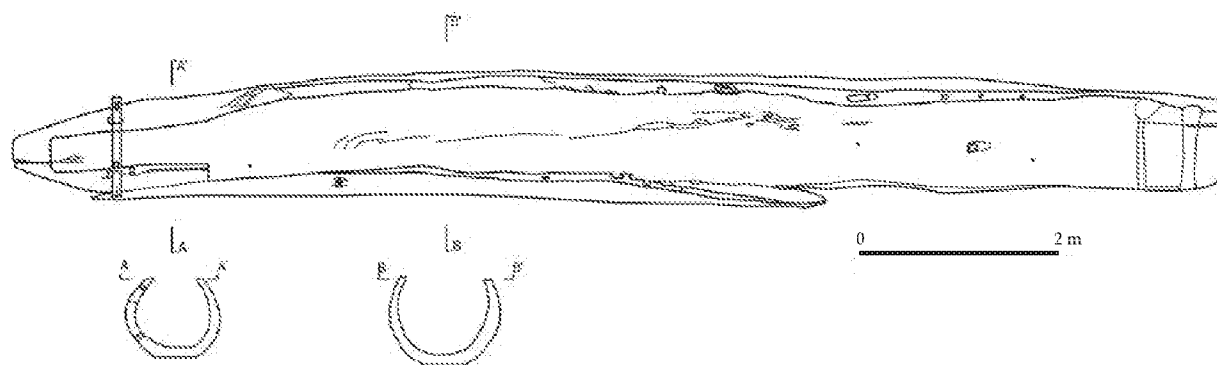
²⁶ A lelőhely kutatásának összefoglalóját lásd: Tóth 2009a.

²⁷ PÁLL 1992.

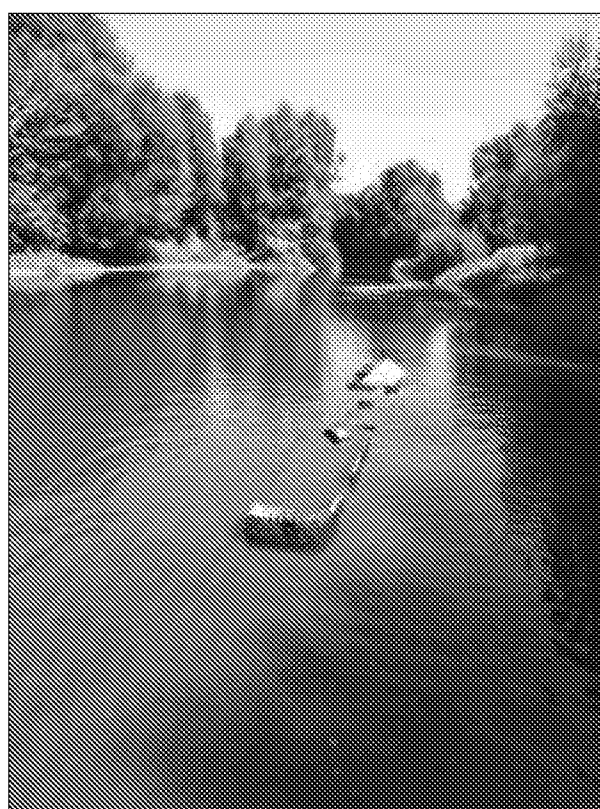
²⁸ OSSOWSKI 1999, 104–105.

²⁹ Közöletlen. KÖH 604/360/2009.

³⁰ Közöletlen. KÖH 604/404/2009.

16. ábra. A tiszabecsi rönkhajó, 15. század. Rajz: Tóth János Attila
Fig. 16. Logboat from Tiszabecs, 15th century. Drawing by Attila J. Tóth

17. ábra. Bödönhajó Letkésről, 18. század. Fotó: Tóth János Attila
Fig. 17. Float from Letkés, 18th century. Photographs by Attila J. Tóth

- ◀ 15. ábra. A drávatamási lelőhely (17. század eleje) magyarországi oldalának szonárképe.
Fotó: Tóth János Attila
Fig. 15. Sonar image of the Hungarian side of the Drávatamas site (early 17th century).
Photograph by Attila J. Tóth

Úgy tűnik tehát, hogy a Duna-medencében elterjedt volt a rönkhajók használata. Az egyes példányok közötti hasonlóságok, illetve különbségek oka részben a kronológiában, részben az egyes területek fejlődésében keresendő, további következtetés csak nagyobb számú új hajó dokumentálása után lesz lehetséges.

IRODALOM

- ARNOLD 1995   ARNOLD, Béat: *Pirogues monoxyles d'Europe centrale*. Archéologie Neuchâteloise 20–21. Neuchâtel 1995.
- BANNER 1925   BANNER János: A szegedi halászbárka – Die szegeder Fischbarke. *Dolg* 1 (1925) 75–94.
- CSONKARÉTI 1980   CSONKARÉTI Károly: *Hadihajók a Dunán*. Budapest 1980.
- GRÁFIK 1993   GRÁFIK Imre: Bődönhajók, fatörzsből vágott csónakok (Der Einbaum). *Ethnographia* 104 (1993) 373–390.
- HERMAN 1887   HERMAN Ottó: *A magyar halászat könyve*. Budapest 1887.
- KIRCHHOF – TÓTH – KONDOROSY 2007   KIRCHHOF Anita – TÓTH J. Attila – KONDOROSY Szabolcs: Régészeti kutatások a katonavárosi amphitheatrum keleti előterében, a Spitzer Gerzson által alapított kékfestőgyár területén II. – Archaeological investigations in the eastern foreground of the Military Town amphitheatre on the territory of the blue-dyer factory founded by Gerzson Spitzer II. In: *Aquincum. A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései 2006-ban*. Szerk.: Zsidi Paula – Vámos Péter. Aquincum Füzetek 13. Budapest 2007, 23–39.
- LESKOSCHEK 1972   LESKOSCHEK, Franz: Schifffahrt und Flösserei auf der Drau. *ZHVSt* 63 (1972) 115–152.
- MAGYAR 2007   MAGYAR Kálmán: A középkori barcsi bődönhajó feltárása és kormeghatározása (Excavation and Age Determination of a Medieval Logboat near Barcs). In: *Az erdő és a fa régészete és néprajza / Archaeology and Ethnography of Forest and Wood*. Szerk.: Gömöri János. Sopron 2007, 179–187.
- NEWEKLOWSKY 1952–1964   NEWEKLOWSKY, Ernst: *Die Schifffahrt und Flösserei in Raume der oberen Donau I–III*. Linz 1952–1964.
- OSSOWSKI 1999   OSSOWSKI, Waldemar: *Studia nad łodziami jednopiennymi z obszaru Polski*. Gdańsk 1999.
- OSSOWSKI 2000   OSSOWSKI, Waldemar: Medieval boats and inland water transport in Poland. In: *Schutz des Kulturerbes unter Wasser. Veränderungen europäischer Lebenskultur durch Fluß- und Seehandel. Beiträge zum Internationalen Kongreß für Unterwasserarchäologie (IKUWA '99), 18.–21. Februar 1999 in Sassnitz auf Rügen*. Hrsg. von Gräfin von Schmettow, Hildegard. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns 35. Lübstorf 2000, 279–287.
- PÁLL 1992   PÁLL István: A tiszabecsi „csónaklelet”. *JAMÉ* 33–35 (1992) 79–81.
- POMEY – RIETH 2005   POMEY, Patrice – RIETH, Eric: *L'archéologie navale*. Paris 2005.
- RIETH 1981   RIETH, Eric: La construction navale à fond plat en Europe de l'ouest. *Ethnologie française* 11:1 (1981) 47–62.
- RÓZSÁS 2002   RÓZSÁS Márton: Török kori őrhely Drávatamási határában. In: *A hódoltság régészeti kutatása*. Szerk.: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Opuscula Hung 3. Budapest 2002, 137–142.
- STEFFY 1994   STEFFY, J. Richard: *Wooden Ship Building and the Interpretation of Shipwrecks*. College Station, Texas 1994.
- TAKÁTS 1900   TAKÁTS Sándor: A dunai hajózás a XVI. és XVII. században. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 7 (1900) 97–123, 145–177, 193–223, 241–274, 289–319.
- TÓTH 2004   TÓTH János Attila: Egy aszályos nyár régészeti mérlege. Leletek és lelőhelyek Európa kiszáradt folyómedreiben (Archaeological Findings of a Droughty Summer. Discoveries and Finding Places in the Dry River Beds of Europe). *Műemlékvédelem* 48 (2004) 1–4.
- TÓTH 2008a   TÓTH, János Attila: New data to the history of ships and boats in Hungary. In: *Proceedings of the 13th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists (Zadar, Croatia, 18–23 September 2007)*. Eds.: Radić Rossi, Irena – Gaspari, Andrej – Pydyn, Andrzej. Zagreb 2008, 290–302.
- TÓTH 2008b   TÓTH János Attila: Kincsek az örvények mélyén – Mária királyné elveszett hajói nyomában. *Élet és Tudomány* 63:41 (2008) 1299–1301.

- TÓTH 2009a Tóth, János Attila: La Drava (Hongrie), un fleuve inconnu. *Dossiers d'Archéologie* 331:1 (2009) 46–49.
- TÓTH 2009b Tóth, János Attila: The Queen Mary Project – topographical survey in the Danube Bend, Hungary. In: *Jurišićev Zbornik. Zbornik radova u znak sjećanja na Mariju Jurišića*. Ed.: Bekić, Luka. Zagreb 2009, 412–418.
- TÓTH 2009c Tóth János Attila: Víz alatti régészet Magyarországon. In: *Régészeti dimenziók. Tanulmányok az ELTE BTK Régészettudományi Intézetének tudományos műhelyéből*. A 2008. évi Magyar Tudomány Ünnepe keretében elhangzott előadások. Szerk.: Anders Alexandra – Szabó Miklós – Raczky Pál. Bibliotheca Archaeologica. Budapest 2009, 151–158.

DATA ON THE ARCHAEOLOGY OF EARLY MODERN AGE SHIPS IN THE MIDDLE DANUBE BASIN REGION

Attila J. Tóth

With regard to shipping in the Middle Danube Basin area during the Late Middle Ages and the Early Modern Period, until recently the only sources available to us were written and iconographical ones. The picture formed of this topic rested on Sándor Takáts's research in the Vienna archives in the early twentieth century. According to Takáts, there was no local Hungarian shipbuilding in the late medieval and the Early Modern periods. Ships were imported from the direction of Austria. Shipbuilding in Hungary in the Early Modern Age was determined by foreign masters immigrating to Hungary from the Austrian territories.

As a consequence of recent underwater archaeological investigations, numerous shipwrecks have been discovered. Comparison of a shipwreck from the early seventeenth century at Solt with a shipwreck from the mid-eighteenth century at Dömös (as well as with ships from the nineteenth and twentieth centuries) indicates that in contrast to earlier conceptions, continuity can be observed in shipbuilding in the Carpathian Basin. The systematisation of the iron sintels is especially promising. The existence of local traditions is indicated by the use of iron nails to fasten together planking on the Early Modern Age–Modern Age ship at Drávatamási and by the use of tenons to fasten the floor-planks of the ship at Solt.

With regard to pontoon-type structures, mention must be made of the highly significant Drávatamási site, which features thirty-one logboats. These originate from the Turkish time, and were probably elements of a floating bridge. Within the framework of the Argonauta Programme initiated not long ago, further mapping of underwater sites along the River Drava is planned.

A more exact determination of local shipbuilding traditions will be a task for future research.

This topic, which already comprises an important element in medieval and Early Modern Age archaeology in Hungary, is breaking out of its local bounds to become a topic followed internationally and within the framework of international co-operation.

A RÉGÉSZETI TOPOGRÁFIA HELYZETE ÉS JÖVŐJE

Jankovich B. Dénes

A magyar régészeti közéletben időről időre napirendre kerülnek a régészeti topográfia sorsával, kilátásaival, befejezésének távlataival kapcsolatos kérdések. Ezek persze leginkább a könyvsorozatra (*Magyarország Régészeti Topográfiája*, a továbbiakban MRT) vonatkoznak, pedig az elmúlt évtized változásai okán más nézőpontból is szükséges vizsgálni ezt a kérdéskört. Az MRT jövőjét firtató aggodalmak persze jogosak, hiszen 11 éve nem jelent meg kötet, csak két, többé-kevésbé elkészült kézirat vár befejezésre és kiadásra, ezen felül azonban

nyolc éve csak az aszódi kötet befejező munkálatait kezdték el újra. Nem készülnek további tervek, nincsen „gazda-intézmény”, és teljességgel leálltak a terepbejárások is. Megalapozottnak látszanak tehát azok a vélemények, melyek az MRT csődjéről, kimúlásáról beszélnek.

Annak érdekében, hogy reális képet rajzolhassunk a régészeti topográfia lehetőségeiről és korlátairól, először érdemes ismét összefoglalni az MRT eddigi eredményeit.

AZ MRT ADATAI

Köztudomású, hogy az MRT közigazgatási egységek szerint csoportosítva, az ország *valamennyi* megismerhető régészeti lelőhelyének közlését célozza, amibe beleértendő az a feladat is, hogy terepbejárással felkutassa azokat, melyek eddig a szakirodalomban nem szerepeltek. Elsősorban ez a sajátossága különbözteti meg, és egyben emeli is ki, a hazai és más országbeli lelőhelykataszterek sorából. Az új lelőhelyek felkutatása természetesen nem egyforma alapossággal történt mind a tíz kötetben, de azt megállapíthatjuk, hogy az eredmények kötetről kötetre javultak, és az előkészületben lévő gyula-sarkadi területtel kapcsolatban már nyugodtan leszögezhető, hogy a terepbejárás a teljesség igényével készült, vagyis sikerült rögzíteni minden, a felszínen meghatározható régészeti lelőhelyet. A mellékelt táblázatot azokkal a területrészekkel egészítettük ki, amelyek a topográfiai módszertan alkalmazásával készültek, és eredményeik – még közöletlen formában is – könnyűszerrel beilleszthetők az MRT rendszerébe.

Az 1980-as években az MRT-n kívül kezdődött, majd annak keretein belül, a szolnoki múzeum, az MTA Régészeti Intézete és az ELTE (akkor még Régészeti Tanszékének) együttműködésében folytatódott a kunszentmártoni járás terepbejárása, de tudomásom szerint régóta nincsen napirenden

Területek megnevezése	Feldolgozott terület (km ²)	Feldolgozott terület az ország %-ában	Lelelőhelyek száma
MRT 1–10	10 446	11,23	9 226
Kunszentmárton	564	0,6	752
Aszód és Gödöllő	790	0,84	914
Gyula és Sarkad	937	1	2 092
Szentes	353	0,37	557
Összesen	13 090	14	13 540

a megjelentetés terve. Nem így a Régészeti Intézetben, Pest megye közreműködésével összeállított, a volt aszódi és gödöllői járás lelőhelyeit tartalmazó MRT-kötet, melynek kézírata befejezés előtt áll. Gyula és Sarkad környékének terepbejárását a Békés megyei múzeum az MTA közreműködésével végezte a 90-es években, de a kézirat elkészítése még kezdeti stádiumban van. A Szentes határának régészeti lelőhelyeit tartalmazó kötet megjelentetését a Csongrád megyei múzeum néhány éve tervezi. A korábbi szakdolgozati terepjárások eredményeit pontosító

és kiegészítő, a szakirodalmat teljességre törekvően feldolgozó kézirat tulajdonképpen készen áll, csupán a megjelentetésre nincsen fedezet.¹ A fentieknél kevésbé értékelhető, ezért táblázatomban nem is szerepel a Fejér megyei topográfiai munka. Erről, a közel két évtizede végzett terepbejárásról csak nagyon kevés információ jelent meg nyomtatásban, és

egységes dokumentációja sem hozzáférhető. Csupán a középkori lelőhelyek (egy részének) feldolgozása készült el, azonban a nyomtatásban meg nem jelent kéziratot nem áll módunkban értékelni. E munkákon kívül a kun szállásterületeket és emlékanyagot, továbbá Perkáta lelőhelyeit érintő terepjárási eredmények jelentek meg nyomtatásban.²

AZ MRT ÁLTAL KIDOLGOZOTT MÓDSZEREK

A felsorolt eredmények közös jellemzője, hogy még azok a feldolgozások is, melyek nem, vagy csak kisebb részben készültek az MTA Régészeti Intézete szervezésében, általában követték az MRT módszertanát. Sajnálatos azonban, hogy e módszertan – néhány lényeges elemtől eltekintve – a mai napig nincsen olyan módon kidolgozva, hogy „kodifikált” formában az egész szakmai közvélemény elfogadja és alkalmazza, még kevésbé, hogy az egyetemi oktatás része lehessen. A gyakorlatban továbbra is a munkát végzők lelkiismeretességétől, közvetlen szakmai vagy gyakorlati célkitűzéseitől függ, hogy milyen mértékben alkalmazzák az MRT négy évtizedes tevékenysége során kikristályosodott elveket és gyakorlatot.

Ezért szükségesnek látom, hogy újfent összefoglaljam azokat az alapelveket, melyek alapján az MRT rendszerébe illeszthető, azzal kompatibilis topográfiai munkákat lehet végezni, illetve elvárni. Ezek közül az első a területi lehatárolás, a második a terepbejárás, a harmadik a teljességre törekvés, míg a negyedik az adatfeldolgozás és -nyilvántartás lehet.

TERÜLETI LEHATÁROLÁS

Az MRT „vezette be” azt a kívánalmat, hogy a vizsgálat tárgyául választott terület kijelölése egzakttá váljon a határokkal történő. Korábban általános volt a földrajzi tájegység (folyóvölgy stb.) alapján történő területválasztás, ami egy-egy tudományos kérdésfeltevés esetén jogos lehet, azonban szisztematikus adatfeltáráshoz törekvő munkálatok esetében a bizonytalanságnak, a többféleképpen való értelmezésnek, illetve egyes területek kimaradásának veszélyét rejti magában. Napjainkban a szisztematikus terepbejárást

már szinte mindenki közigazgatási határok szerint végzi, azonban a nyomvonalas fejlesztési projektekhez (autópálya, vezetékek stb.) kapcsolódó terepbejárások esetében továbbra is problémát okoz a kutatás határának pontos megállapítása. Jó esetben előre kitűzik – legalább a térképen – a vizsgálandó terület széleit (és ezt megfelelően dokumentálják is), de sokszor nem lehet megállapítani, hogy ténylegesen milyen területen történt a terepbejárás (munkavégzés). Nyilvánvaló, hogy a beruházó által finanszírozott terepbejárások esetén nem lehet parttalanul terjeszkedni, de az mindenképpen elvárható követelmény, hogy bármikor visszameríthető, ellenőrizhető módon, egyértelműen legyen a vizsgált terület határa kijelölve.³

TEREPBEJÁRÁS

Az elmúlt évtized szakirodalmából úgy tűnik, hogy a magyar régészek is elfogadták az angol-szász szakirodalom alapján magyarul is megjelent módszertani alapszabályokat.⁴ Van azonban egy sor további kérdés, amely tapasztalataink szerint igen gyakran ad vitára, eltérő értelmezésre és gyakorlatra okot, melyek következménye a jelentős hibaszázalék.

Ezek közül az első, hogy miként kell egy lelőhelyet lehatárolni, hogyan kell körvonalait megállapítani akkor, ha kilométereken keresztül követhető a leletanyag, vagy bizonyos okokból megszakad, majd folytatódik? A főszabály szerint:

- lehetőleg természetes határokat kell alkalmazni (szintvonal, vízmeder stb.), kerülni kell a modern tereptárgyak lelőhelyhatárként való alkalmazását;
- a lehető legkisebb egységeket kell önálló lelőhelyként meghatározni.

Természetesen számos eltérés lehetséges ettől a két követelménytől. Az első esetben például

¹ Lőrinczy Gábor szíves szóbeli közlése.

² HATHÁZI 2004, 151–154, 213–231; VÁGÓ 1996.

³ SZALONTAI 2003, 13.

⁴ JANKOVICH 1993, 61.

aligha várható el, hogy egy beépített területen természetes határokat keressünk, hiszen ilyenek rendszerint nincsenek. Ilyenkor lehetőség van arra a – belvárosokban egyébként bevett – gyakorlatra, hogy jobb híján az ingatlan határa egyben a lelőhely határa is legyen. A lehető legkisebb egység elve a felszíni gyűjtés gyakorlatában pedig azt jelenti, hogy ha egy első látásra történetileg egybetartozó település nyomait geomorfológiai formációk érzékelhetően több részre osztanak, akkor – abból a tapasztalatból kiindulva, hogy ezek a településegységek eltérő jellegzetességet is hordoznak – ezeket külön lelőhelyként vegyük fel. Feltétel persze, hogy legyenek olyan egyértelmű határvonalak, melyek az elkülönítést lehetővé teszik.

A másik vitatéma az szokott lenni, hogy mekkora leletmentes területnek kell lennie ahhoz, hogy különválasszunk két lelőhelyet. Csupán elméleti szabály, hogy ennek minimum 50 méternek kell lennie, függően persze a lelőhelyek méretétől. Azért elméleti, mert a felszíni leletanyag és a föld alatti objektumok korrelációját a korábbi vizsgálatokhoz képest az újabb ásatási tapasztalatok finoman szólva is árnyalják. Ezért általánosságban az mondható, hogy ha a terepjáró jó megfigyelési körülmények között (tisztá, átlátható felszínen) határozott leletmentes területeket észlel, akkor megalapozott az egyes leletcsoportosulások külön lelőhelyként való értelmezése. Fontos azonban, hogy minden esetben indokoljuk meg döntésünket, és rögzítsünk minden körülményt, melynek alapján így vagy úgy jártunk el.

E megoldások ellentéte, és súlyos módszertani hiba, amikor nyílt terepen a lelőhelyeket modern tereptárgyak alapján osztják fel különböző lelőhelyekre. Nemcsak azért hiba, mert a régészeti jelenségeket modern jelenségekkel anakronisztikus módon hozza összefüggésbe, hanem bizonyos lelőhelytípusok esetében (pl. faluhely, halom, földvár, villa stb.) félrevezető módon megsokszorozza azok számát. Leggyakoribb hiba, hogy például egy út két oldalán az eltérő vegetáció miatt különböző időpontokban jártak, és ezért két lelőhely lett abból, ami egyébként nyilvánvalóan összetartozik. Ugyanez lehetséges erdő vagy bármilyen más, a régészeti korokkal semmilyen formában össze nem függő létesítmény esetében. (Természetesen nem vonhatók ide az egykori természetes vízfolyások medrébe ástott csatornák, mert ekkor nem a csatorna, hanem az egykori meder jelenléte az irányadó.) Közülük is a legkirívóbb, amikor a lelőhelyen egy vagy több közigazgatási határ megy keresztül, és ugyanaz a templomhely, halom, vagy bármilyen telep két, esetleg több település lelőhelyei között is megjelenik.⁵

Ezen túlmenően azonban lehetnek egymással érintkező, egymást félig vagy akár teljesen átfedő, vagy befoglaló lelőhelyek is, azonban az ilyenek kijelölésénél figyelemmel kell lenni a fenti főszabályokra. Semmi esetre sem fogadható el például az a sokszor tapasztalható megoldás, hogy csupán azért lettek a felszínen látható telepnyomokból akár többszörösen is egymást részben vagy teljesen átfedő lelőhelyek, mert más-más alkalommal járt ott valaki, alkalmasint ugyanaz a személy.

A következő, gyakran feltett kérdés, hogy terepbejárás során szedjük-e össze a leleteket, és ha igen mennyit: az összest, vagy válogassunk belőle már a helyszínen? Mindenki előtt világos, hogy mennyi bizonytalanságot hordoz a helyszíni válogatás: a piszkos, sáros cserepek koronkénti meghatározása, a mennyiségi arányok egyes kultúrák emlékei között stb. mind történetileg értékelhető adat lehet, ezért a főszabály az, hogy lehetőleg mindent gyűjtsünk össze. Ettől persze sok eltérés is lehet. Nem elsősorban a kényszer szülte kompromisszumokra gondolok (nincs elég ember, zacskó, autó, sietni kell stb.), hanem nyilvánvaló, hogy nem érdemes összeszedni az egészen apró, forrásértékkel nem bíró töredékeket, vagy a többször ismételt felszíni gyűjtések során az újólág jelentkező, már ismert korszakok leletdarabjait. Az egészen különleges, vagy datáló értékű leletdarabokat, fémleleteket egyetlen régész sem hagyná a helyszínen, de nem biztos, hogy mindenki gondol arra, hogy a mosott állapotban végzett leletleírás még tartogathat meglepetéseket, különösen akkor, ha a terepen nincsen jelen minden korszak specialista. Általában nem szokás összeszedni a romlandó anyagokat (pl. faszenet), vagy a kisebb paticsdarabokat, állatcsontokat. Fontos azonban ezek jelenlétének megfelelő dokumentálása. A nem régészeti korokból származó (újkori) leletek összegyűjtése csak olyan intenzív felszíni gyűjtés során indokolt, amikor a későbbi korszakok emlékeit, jelenségeit is értékelni kívánjuk.

TELJESSÉGRE TÖREKVÉS

Itt elsősorban a terepbejárásra gondolok és nem az irodalmi anyaggyűjtésre. Míg az utóbbi talán evidencia, az előbbi – nézetem szerint – viszont az MRT legfontosabb vívmánya. Szakított ugyanis azzal

⁵ Ezekben az esetekben természetesen nem az a baj, hogy mindegyik település lelőhelyei között megtaláljuk, hanem az, hogy semmilyen későbbi nyilvántartás vagy statisztikai kimutatás ezt nem tudja figyelembe venni, és ennek nyomán a lelőhelyek száma indokolatlanul növekszik.

a gyakorlattal, hogy a gyors eredmény elérése érdekében vagy a szakirodalmi kutatást, vagy – leggyakrabban – a terepbejárást korlátozta korszakra, lelőhelytípusra vagy a kiválasztott terület egy részére. Az ilyen módon végzett szelektív kutatómunka esetében ugyanis sohasem lehetünk abban biztosak, hogy valamennyi – egyébként valósan elérhető – adat birtokába jutottunk. Ezért a múzeumi és szakirodalmi adatok összegyűjtésénél éppúgy a teljességre kell törekedni, mint a terepbejárásnál. Előbbi esetében a „teljességre törekvés” értelmezése aligha okozhat különösebb nehézséget, az utóbbi vonatkozásában azonban gyakrabban találkozunk olyan „megszorításokkal”, melyek az eredmények felhasználhatóságát veszélyeztetik. Jól tudjuk persze, hogy ezek többségét olyan objektív körülmények (pénz- és időhiány stb.) kényszerítik ki, melyek nem a munkát végzők lelkiismeretességét kérdőjelezzik meg, viszont ettől még hiányos eredmények születnek.

Mit is jelent a terepbejárás esetében a „teljességre törekvés”? Az eddigi topográfiai munkák – és a terepbejárások általában – azt bizonyítják, hogy Magyarországon az emberi megtelepedésre alkalmas területeken *mindenütt* számítani kell felszíni régészeti leletekre. Erre néhány évtizeddel ezelőtt még senki sem gondolt, napjainkban azonban úgy tűnik, hogy az ország egész területén ez a helyzet, függetlenül attól, hogy mely tájegységben végezzük a munkát. Sorra megdőlték azok a toposzok, melyek szerint a vízben szegény, vagy a víztől távol eső területeken, dombvidékeken, erdőkben stb. nincsenek lelőhelyek. Sőt, ma már abban sem lehetünk biztosak, hogy a ma mocsaras, vagy mély fekvésénél fogva egykoron vízjárta területnek gondolt földrészleteken nem rejtőznek régészeti emlékek. Ezért Magyarországon módszertanilag hibásnak tekinthető a válogatott, vagy „tallózó” módszerrel végzett extenzív terepbejárás éppúgy, mint a reprezentatív mintavételekkel dolgozó kutatás. Míg az előbbi nézetem szerint minden esetben elfogadhatatlan, addig az utóbbinak bizonyos tudományos kérdések megválaszolása esetén lehet létjogosultsága. Vagyis marad a leginkább költségigényes, legfárasztóbb és kétségkívül lélekölő *field-by-field*, vagyis a tábláról táblára történő terepbejárás.

⁶ Az időközben hozzá csatolt Gyulavári nélkül. Az adatot Szatmári Imrének köszönöm.

⁷ SZALONTAI 2003, 13, a kijelölt szakasz 500 m szélességű sávjában. A nyomvonalra ténylegesen 44 lelőhely esett, így viszont már csak 0,9 kilométerenkénti átlag jön ki.

Ugyanakkor senki sem gondolhatja komolyan, hogy ilyen módszerrel az ország bejárása belátható időn belül elvégezhető. Minden bizonnyal a jövőben is ki fogják kerülni a régészek a mocsaras, bizonyíthatóan vízjárta területeket, a meredek, sziklás domboldalakat stb. Az is nyilvánvaló, hogy a hozzáférhetetlen, víz vagy erdő borította területeken sem lehet ilyen módszerrel dolgozni. Az utóbbi évtizedben további nehézséget okoz a rengeteg parlagon hagyott föld is. Egy-egy kisebb régió *field-by-field* terepbejárása után azonban már nagy valószínűséggel körülhatárolhatók azok a területek is, ahol általában ugyan igen, de a konkrét vidéken azonban nem kell számítani felszíni leletekre. Ez a megoldás azonban csak a környék alapos ismerete után, vagyis nagyon sok terület ténylegesen tábláról táblára való terepbejárása után tekinthető kevésbé kockázatosnak.

A teljességre törekvés szükségességét eddig leginkább a Békés megyei „sikerek” igazolták, amikor egy-két ismert lelőhellyel szemben 100-150 lelőhelyet sikerült térképezni. Az eddigi „rekord” Gyula, ahol 601 lelőhelyet ismerünk.⁶ Mostanában a nyomvonalas létesítmények feltárásait előzik meg terepbejárások, melyek a fent elősorolt indokok miatt ugyan korlátozott értékűek, de így is megerősítik a tábláról táblára történő kutatások létjogosultságát. Az M5-ös autópálya Csongrád megyei 48 km hosszú szakaszán például „több mint” 100 régészeti lelőhelyet találtak, ami átlagosan két lelőhelyet jelent kilométerenként.⁷

Az autópályás ásatások egyébként kitűnő lehetőséget kínálnak a terepbejárási adatok ásatással történő ellenőrzésére is. Sajnos a legritkább esetben találkozunk e tekintetben részletes adatokkal, vagy az alkalmazott módszer leírásával. Az M5-ös autópálya esetében Szalontai Csaba például felsorolja az összes lehetséges eltérést a két módszer eredményei között anélkül, hogy kiderülne, az elvégzett 44 feltárás mindegyike hogyan viszonyul a felszíni leletekhez. A tipikusnak mondható eltéréseket ugyanis mindnyájan ismerjük:

- a felszínen nincsen lelet, azonban a terepadottságok alapján a régész biztosra veszi, hogy lennie kell, és ez utólag beigazolódik (Csengele, Bogárzó);
- a nyomvonalától 30-50 méteres távolságban térképezett lelőhelyekről „az esetek nagy többségében” kiderül, hogy azok benyúlnak az autópálya területére is; a lelőhely lényegesen nagyobb, mint azt a felszíni leletek mutatják;
- két, egymástól akár 2-300 méterre lévő felszíni telepnyomról kiderül, hogy valójában összeérnek (Kistelek, Kiskundorozsma);

- a felszínen alig van lelet, miközben gazdag lelőhelyet tárnak fel (Kiskundorozsma, Subasa).

Ugyanakkor az nem derül ki ellenőrizhető módon, hogy mi okozta valójában az eltérést, és hány esetben fordult elő. Sajnos azt sem tudjuk meg, hogy az ilyen problémák miatt végeztetett geofizikai mérések milyen arányban küszöbölték ki az eltéréseket.⁸ Anélkül, hogy vitatnám a terepjárási eredményekben a szerencse szerepét, biztosra veszem, hogy ennél többről van szó, és az okok sokkal részletesebb elemzése szükséges, amikor esetleg ítéletet mondunk a terepbejárás fölött.

Valamivel konkrétabb adatokat tartalmaz a Pest megyei munkákról megjelent beszámoló. Bevezetőjéből megtudjuk, hogy a 47 lelőhelyen folyt feltárás eredményeként öt lelőhely kisebb, kettő jelentős mértékben nagyobb lett, míg két olyan temető került elő, melyekről korábban semmilyen információ sem volt. Ez azt jelentené, hogy a lelőhelyek 19%-ában nem igazolta az ásatás a felszíni telepnyomok alapján történő lehatárolás helyességét.⁹ Ezen a területen a 36 km útszakaszra jutott a 47 lelőhely, ami 1,3 kilométerenkénti lelőhelysűrűséget jelent.¹⁰

ADATFELDOLGOZÁS ÉS NYILVÁNTARTÁS

Alighanem minden régész saját gyakorlatában is találkozott már azzal a problémával, hogy utólag kellett rájönnie: a terepen, ásatáson valamilyen fontos körülményt nem vett észre, vagy nem rögzített. Különösen így lehet ez napjainkban, amikor a feltárások felgyorsult tempója aligha ad lehetőséget elmélyült szemlélődésre. Sajnos a terepbejárás dokumentációs követelményei még mindig messze vannak az ásatások esetében több évtizede alkalmazott gyakorlattól és a jogszabályban is megjelenő követelményektől.¹¹ Ennek következtében sokkal hiányosabb adatokat kapunk, melyek forrásértéke már közvetlenül a munka elkészülte után is sok kívánnivalót hagy maga után. Az utóbbi időben a régészeti hatóság megjelenése némi változást hozott ugyan ebben a kérdésben, de mivel nincsen szakmailag elfogadott követelmény, ezért korántsem beszélhetünk országosan egységes elbírálásról.

Nyilvánvaló pedig, hogy a terepbejárás esetében is vannak olyan nélkülözhetetlen lépések, amit minden terepmunka előtt, alatt és után meg kell tenni, és ezt megfelelően dokumentálni is kell. Ezek:

- a vizsgálat alá vont terület lehatárolása, és ennek visszamérhető módon való ábrázolása térképen;

- a vizsgálati módszer leírása, beleértve a területen korábban folyt kutatások felsorolását is,
- a munkára fordított idő;
- a bejárt területek egyértelmű elkülönítése azoktól, amelyek bejárása valamilyen okból nem volt lehetséges;
- a régészeti lelőhelyek szabványos térképen, visszamérhető módon való körülhatárolása és azonosító számmal való megjelölése;
- a lelőhely geomorfológiai környezetének leírása;
- a tapasztalt régészeti jelenségek leírása, a talált régészeti korszakok felsorolása;
- a megfigyelési körülmények leírása;
- a gyűjtött leletanyag tisztítás utáni leírása és kormeghatározása, a múzeumi elhelyezésre vonatkozó adatok.

A dokumentáció-készítés egyre korszerűbb eszközökkel, jórészt elektronikus úton történik. Ez nemcsak az adatfelvételt teszi pontosabbá, hanem az adatok tárolását, kezelését, továbbítását, migrációját is felgyorsítja és jórészt automatizálhatja. Ezek a technikai lehetőségek egyre bővülnek és egyre szélesebb körben elterjednek.

Az elektronikus adattárolás az a fordulópont, mely álláspontom szerint az MRT, mint könyvsorozat jövőjét a leginkább fenyegeti. Az eddigi tíz kötet ugyanis hihetetlen munkabefektetéssel, költséggel és lassan készült el, a ráfordított energiával újabb kötetekre való területek bejárását lehetett volna elvégezni. Ezenfelül a könyv egy statikus állapotot tükröz, mely a lelőhelyek korábbi története szempontjából lehet időtálló tudományos munka, de a lelőhelykataszter szempontjából már kiadása másnapján elavult. Ma már illúzió, hogy ez a hiányosság időről időre megjelentetett pótkötetekkel áthidalható, sokkal realitásabb lehetőség a folyamatosan fejleszthető elektronikus adatbázis készítése. Annak ellenére, hogy 2001 óta törvény írja elő egy ilyen adatbázis létrehozását és működtetését, még mindig sok helyütt tapasztalhatjuk az idegenkedést. Több múzeum maga készít elektronikus lelőhely-adatbázist, mások továbbra is az írott dokumentumokban bíznak, és még mindig nem kevesen vannak olyanok, akik csupán a saját emlékezetükben. Nézzük meg tehát, hogy mi a helyzet az

⁸ SZALONTAI 2003, 16–17, 21–22.

⁹ TARI 2006, 9.

¹⁰ Hozzá kell tenni, hogy ebben az esetben feltehetően csak a nyomvonalra eső lelőhelyeket számolták és nem az 500 méteres körzetében lévőket.

¹¹ 18/2001. NKÖM rendelet.

országos lelőhely-adatbázissal ebben a „topográfia-közi” időszakban.

A kulturális szaktörvény¹² az 1997-ben létrejött régészeti hatóság – Kulturális Örökség Igazgatósága (KÖI), majd 2001-től jogutódja, a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (KÖH) – feladatává tette a régészeti lelőhelyek hatósági nyilvántartásba vételét. Tekintettel arra, hogy immáron súlyos anyagi terhekkel is járó jogkövetkezmények fűződnek ahhoz, hogy egy-egy lelőhely szerepel-e a nyilvántartásban, ezért szükségesnek látszott, hogy minél hamarabb, minél több, egyébként ismert lelőhely bekerüljön a rendszerbe. Az MTA Régészeti Intézetében már egy évtizede folytatott adatbázis-építésnek hála, az MRT lelőhelyeinek nyilvántartásba vétele könnyen megoldható volt. Nem volt már ilyen egyszerű a múzeumi adattárak feldolgozása, amelyet a hivatalnak külön munkaerők alkalmazásával a helyszínen kellett megoldania, az esetek többségében minden múzeumi segítség vagy közreműködés nélkül. Tekintettel a „minél gyorsabb, annál jobb” elvére, no meg az alkalmas szakemberek hiányára, szó sem lehetett a lelőhelyek terepi azonosításáról, így valójában nem készült el egyéb, mint a múzeumi adattárak mutatója. Napjainkra minden megyei múzeum adattára ilyen módon szerepel a hivatal nyilvántartásában, persze csak azok az adatok, melyek a felvétel pillanatában szerepeltek az adattárban.¹³ A munka módszeréből, vagyis a terepi azonosítás hiányából adódóan a nyilvántartás rengeteg hiányos, hibás adatot tartalmaz, melyeket azonosítatlan lelőhelyként tartunk számon (1. ábra).

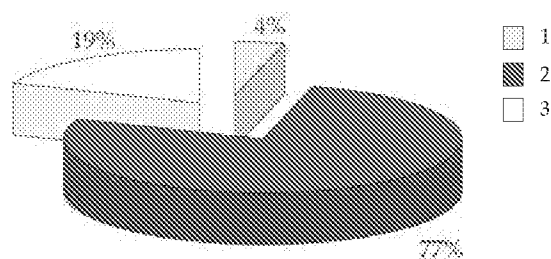
Miközben ezzel az adatgyűjtő munkával 2006-ra végeztünk, kialakult a hivatal, a múzeumok, a társ-hatóságok és az „ügyfelek” között egy kényszer szülte *modus vivendi*, mely szerint a hivatal szakhatósági tevékenysége révén az esetek túlnyomó többségében a nyilvántartás állapotától függetlenül sikeres megelőző feltárások történtek.

¹² 1997. évi CXL. tv. és 2001. évi LXIV. tv.

¹³ Sok múzeumban szembesültünk ugyanis azzal a gyakorlattal, hogy egy-egy személy munkásságára, vagy egy-egy korszakra, témára vonatkozó valamennyi adat hiányzott a helyéről és elérhetetlen volt.

¹⁴ 2001–2006 között ez a regionális irodák jogköre volt, azonban egyetlen ilyen határozat sem született. Mivel a nyilvántartás közhiteles, ezért csak államigazgatási határozattal lehet abba lelőhelyet felvenni vagy onnan törölni.

¹⁵ A Bátorliget környékén végzett környezetrekonstrukciós vizsgálatokról megjelent kötet semmilyen információt sem tartalmaz arra nézve, hogy végeztek-e terepbejárásokat. *Geohistory of Bátorliget* 2004, 353, régészeti fejezetek: 235–278.

1. ábra. A KÖH adatbázisában lévő lelőhelyek típusok szerinti megoszlása (2008. december 31-i állapot szerint).

1. Védett lelőhelyek; 2. azonosított lelőhelyek;
3. azonosítatlan lelőhelyek

Fig. 1. Distribution of sites on the KÖH ('Kulturális Örökségvédelmi Hivatal' [Office for the Protection of Cultural Heritage]) database according to type (according to the state of affairs on 31 December 2008).

1. Protected sites; 2. Identified sites;
3. Unidentified sites

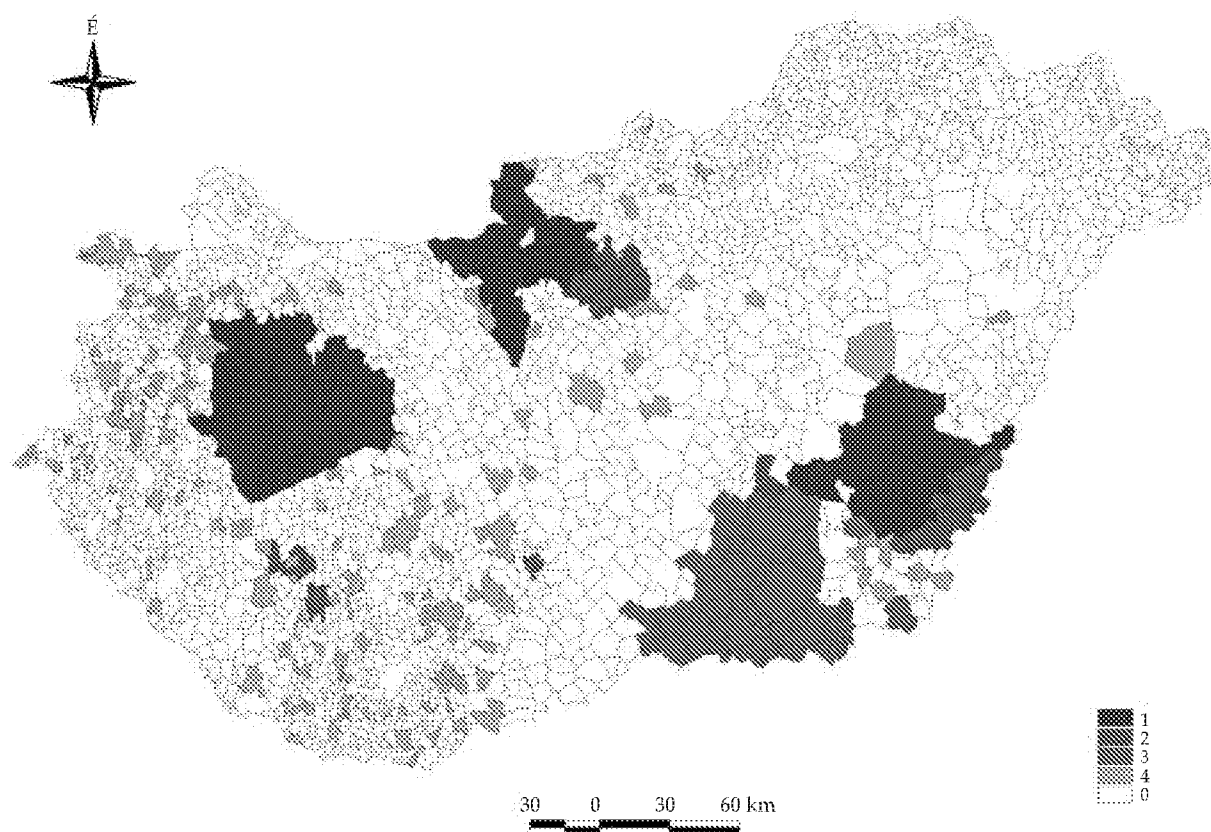
Ez a gyakorlat természetesen nem mentesíti a nyilvántartást a pontosabb adatok beszerzésének kötelezettsége alól. Annál is kevésbé, mivel 2006 óta a központi nyilvántartás feladata az ilyen ügyekben határozatot hozni.¹⁴ Ez a körülmény azt hozta magával, hogy csak a teljesen egyértelmű adatok alapján, pontosan körülhatárolt lelőhelyeket lehet nyilvántartásba venni. Ebből kifolyólag a jövőben a hivatalnak is a hiteles térképi adatok beszerzésére és a lelőhelyek körületekintő helyszíni azonosítására kell a fő hangsúlyt helyeznie, vagyis a terepbejárásra (2. ábra).

Nyilvánvaló azonban, hogy a központi nyilvántartás, ahol négy régész dolgozik, országos viszonylatban, belátható időn belül képtelen az 50 000 lelőhelyet a helyszínen azonosítani, még kevésbé a még ismeretlen területeket feltérképezni. Továbbra is elsőrendű feladat ugyanis a még bejáratlan területek átvizsgálása, minél több lelőhely térképezése, különösen a beruházásokkal érintett vidékeken: települések közvetlen környékén, autópályák, vasutak mentén. Ezért érdemes megvizsgálni, hogy milyen egyéb lehetősége van a magyar régészetnek terepbejárásokat végezni.

Az elmúlt évtizedben a régészeti intézmények terepbejárásokat csak külső megbízásból, valamilyen földmunkához kapcsolódóan folytattak. Az MRT terepbejárásai leálltak, a megyei múzeumok sem képesek saját erejükből ilyen célú projekteket lebonyolítani. Egyedül a Régészeti Intézet végzett kisebb területen tudományos vizsgálatokat,¹⁵ ezen felül csak a szegedi egyetem hallgatói folytatták

3. ábra. A KÖH nyilvántartásában szereplő megfelelően térképezhető lelőhelyek forrásai.
Jelmagyarázat: 1. Az MRT megjelent kötetei; 2. az MRT kéziratban lévő területei; 3. MRT módszerrel készült egyéb területek; 4. szakdolgozatok és egyéb terepbejárások

Fig. 3. Sources of suitably mappable sites featuring in the records of the KÖH.

Legend: 1. Published volumes of the MRT ('Magyarország Régészeti Topográfiája' [Archaeological Topography of Hungary]) series; 2. Territories in the MRT in manuscript form; 3. Other territories prepared using the MRT method; 4. Theses and other site explorations

az országos lelőhely-adatbázis, ha nem is a kívánt mértékben, de ilyen módon is gyarapodik.

Továbbra is szükséges folytatni a szakdolgozati terepbejárásokat. E tekintetben egyedül a szegedi egyetem mutatkozik továbbra is aktívnak, és immáron Csongrád megye határain is túlterjeszkedve, egyre több település határáról szerzünk részletes

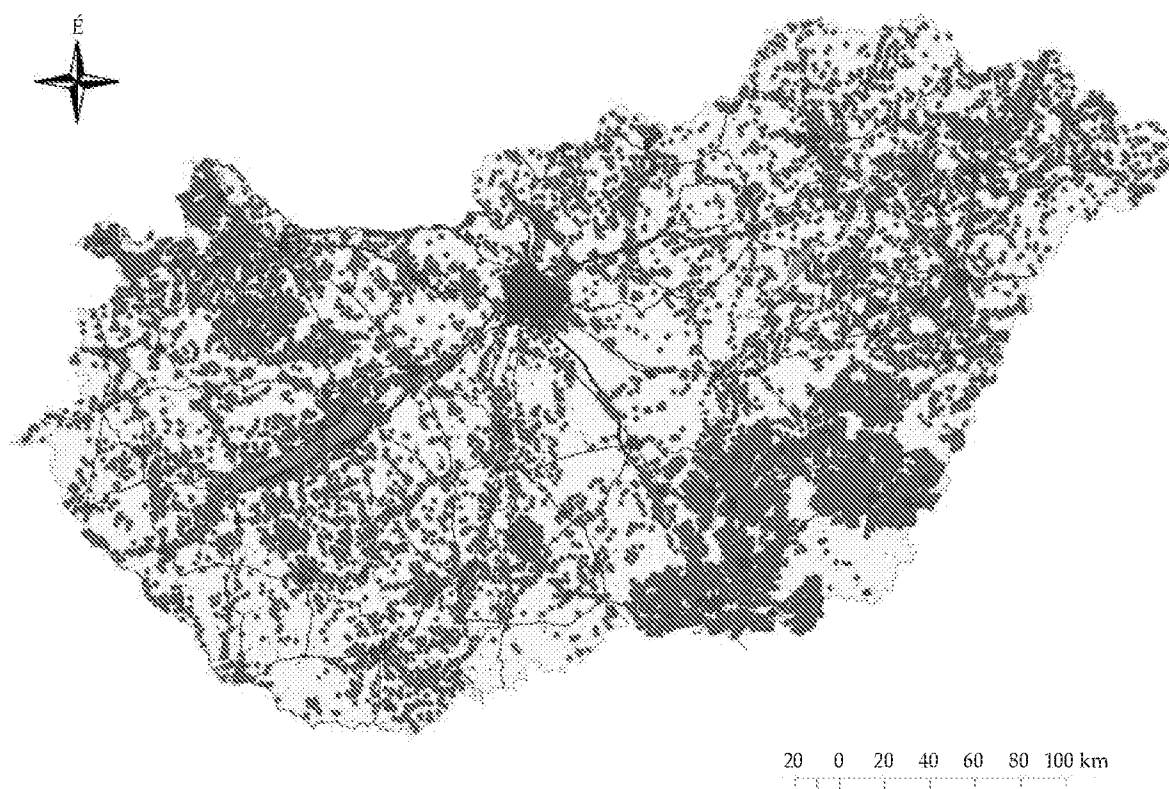
információkat. A közeli múlt szakdolgozati terepbejárásai már jelentős módszertani előrelépést mutatnak, és adataik lényegesen megbízhatóbbak, mint a korábbi évtizedekben készült munkák. Ezért a jövőben érdemes lesz támaszkodni erre a lehetőségre is.

Sajnos a vezető régészeti intézmények nem mutatnak érdeklődést a lelőhely-felderítés iránt, a már említett légi felderítést leszámítva. Következésképpen tudományos céllal végzett terepbejárásokra a közeli jövőben nemigen lehet számítani.

A KÖH ugyanakkor feladatának tartja, hogy ilyen projekteket indítson vagy finanszírozzon. Ennek keretében eddig Veszprém megye felének újrarájáása, továbbá kisebb Somogy megyei területek térképezése történt meg. Az átfogó, szisztematikus lelőhely-térképezés projektje (HERMA = Heritage Mapping) nem kapott pályázati támogatást.

A közeli jövőben tehát csupán arra lehet számítani, hogy az országos lelőhely-adatbázis ilyen, nem

biztosított központi költségvetés, hogy érdemleges munkát lehessen végezni. Természetesen itt is vannak fókuszok. Van olyan intézmény, amely legalább néhány napot tölt e munka kapcsán terepen, és legalább a múzeumi adattárban szereplő lelőhelyeket megkísérli azonosítani, míg mások megelégszenek a KÖH nyilvántartásából lekért adatok újraközlésével. A beruházások kapcsán végzett terepbejárások hátránya, hogy legtöbbször olyan vegetációs időszakban kell végezni, amikor a hiteles eredmény enyhén szólva kétséges. Ezért ezeket a „projekteket” sem lehet az MRT-hez vagy akár a nyomukban folytatott ásatásokhoz mérni.

4. ábra. A KÖH térinformatikai rendszerében feldolgozott lelőhelyek országos térképe
(2008. május 30-i állapot szerint)

Fig. 4. National map of sites processed in the spatial informatics system of the KÖH
(according to the state of affairs on 30 May 2008)

egységes színvonalú, mozaikszerű adatokkal gyarapodik (3. ábra). Úgy vélem, hogy ez sem lebecsülendő, és minden lehetőséget meg kell ragadni, hogy a régészeti topográfia, ha nem is az eredeti formájában, ha nem is a kívánt sebességgel, de mindenképpen folytatódjék. Ugyanis a terepjárási eredmény az egyetlen záloga annak, hogy az elektronikus adat-

bázis további hiteles adatokkal bővüljön, a lelőhelyek használható térinformatikai rendszerben legyenek megjeleníthetők (4. ábra). Megbízható adatokkal feltöltött adatbázisból azután már sokkal egyszerűbb létrehozni bármilyen tudományos értékelést tetszőleges területre: településre, kistérségre, régióra.

(A kéziratot 2008-ban zártam le.)

IRODALOM

<i>Geohistory of Bátorliget</i> 2004 HATHÁZI 2004 JANKOVICH 1993 SZALONTAI 2003	<i>The Geohistory of Bátorliget Marshland</i>. Eds.: Sümegi, Pál – Gulyás, Sándor. Budapest 2004. HATHÁZI Gábor: <i>A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon</i> (Die archäologischen Funde und Befunde der Kumanen im Osten Transdanubiens). Opuscula Hung 5. Budapest 2004. JANKOVICH B. Dénes: <i>A felszíni leletgyűjtés módszerei és szerepe a régészeti kutatásban</i>. Régészeti Továbbképző Füzetek 4. Budapest 1993. SZALONTAI Csaba: <i>Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán</i> (Museological Research Along the Alignment [Line] of the M5 Motorway). In: <i>Úton – Útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán</i>. Szerk.: Szalontai Csaba. Szeged 2003, 11–28.

- TARI 2006 TARI Edit: Az M0-s autópálya DK-i és a 4-es sz. főút Vecsést és Üllőt elkerülő útszakaszainak feltárása (36 km). In: *Régészeti kutatások másfél millió négyzetméteren. Autópálya és gyorsforgalmi utak építését megelőző régészeti feltárások Pest megyében 2001–2006*. Szerk.: Tari Edit. Szentendre 2006, 9–14.
- VÁGÓ 1996 VÁGÓ Csaba: Perkáta régészeti lelőhelyei és műemlékjellegű épületei. In: *Perkáta története*. Szerk.: Erdős Ferenc – Hatházi Gábor. Perkáta 1996, 14–26.

THE CONDITION AND FUTURE OF ARCHAEOLOGICAL TOPOGRAPHY

Dénes Jankovich B.

In Hungarian archaeological circles, the life, outlook and prospects of archaeological topography in Hungary come onto the agenda from time to time. These issues relate most of all to a series of books ('Magyarország Régészeti Topográfiája' [Archaeological Topography of Hungary], known as MRT). Concerns over the future of MRT are justified, since for the last eleven years no volume has appeared in the series and only two more-or-less ready manuscripts await completion and publication in it. However, beyond this there has been no preparatory work within the framework of MRT for eight years now; no plans are being made, there is no 'parent institution' and even site explorations have stopped. Accordingly, those opinions that speak about the slow death of MRT seem to be well founded.

Nevertheless, the findings (tables) of the MRT so far do more than just present to specialists the data, contained in ten thick volumes, of approximately 13,000 sites. They have also produced methodological foundations in respect of the site explorations, and have enriched archaeology with accounts of the history of many settlements. Public opinion has come to know these findings.

In the last decade, archaeological institutions have continued site explorations only when commissioned to do so from outside, in connection with earthmoving work of some kind. MRT site explorations have come to a halt, and the county museums, too, have been incapable of conducting such projects from their own resources. Only the Archaeological Institute of the Hungarian Academy of Sciences has conducted scientific investigations, over a smaller area. Apart from this, just students at the University of Szeged have performed site explorations (for their theses), under the direction of the Móra Ferenc Museum. On the other hand, in the Office for the Protection of Cultural Heritage ('Kulturális Örökségvédelmi Hivatal', known as the KÖH) there has come into existence an electronic database of Hungary's archaeological sites in which approximately 50,000 sites now feature.

Despite this, primary tasks continue to be the investigation of areas that are still unexplored and the mapping of as many sites as possible, especially in districts affected by investments: in the immediate environs of settlements and along motorways and railway lines. To this end, it is worth investigating the additional possibilities open to Hungarian archaeology for the conducting of site explorations.

As a new element, impact studies in connection with the heritage protection measures prescribed in the legal regulations have appeared in archaeological work. The task of these studies is to present and to evaluate *every* heritage element on the territory investigated. In relation to archaeology, this would mean the exploration of literally *every* archaeological site.

In the future, too, it will be necessary to continue site explorations for the purposes of theses. At the same time, the KÖH considers one of its tasks to be the initiation or financing of site exploration projects. In the framework of these, so far the re-exploration of one half of Veszprém county and the mapping of the smaller Somogy county districts have taken place.

In the near future, we can reckon merely that the national sites database will expand further, unfortunately with data that is patchy and not of a uniform standard. I believe that this is not to be disparaged, and that every opportunity should be seized for archaeological topography to continue, if not in its original form and at the desired speed, then in any case. Site exploration findings are the only guarantee that the electronic database will expand by means of additional creditable data, and that sites will be able to feature in a usable spatial informatics system. From a database filled with reliable data it will already be much simpler to create scientific assessments of different kinds for a territory of choice: a settlement, smaller area or region.

RÉGÉSZETI FELTÁRÁSOK AZ M0-S AUTÓPÁLYA ÉS AZ ÚJ 4-ES SZÁMÚ ELKERÜLŐ FŐÚT NYOMVONALÁN

MÓDSZEREK ÉS ÁSATÁSI TANULSÁGOK

Tari Edit

A Budapest-körgyűrűnek is nevezett új út délkeleti, mindösszesen 24 kilométeres szakaszát tárta fel 2001 és 2006 között a Pest megyei múzeumok szakmai kollektívája.¹ Az útnyomvonal magában foglalta a Vecsést és Üllőt elkerülő új, 12 km hosszú szakaszt is, így együtt 36 kilométerre nőtt a feltárandó út hossza (1. ábra).²

A különböző régészeti korszakok lelőhelyeinek feltárása azonos ásatási módszerrel történt, a munka során kialakult legjellemzőbb szervezési, módszertani sajátosságokat az alábbiakban mutatom be.

Egy rövid határidős, intenzív, így rekord gyorsasággal 2001 tavaszán elvégzett régészeti terepbejárást követően még ugyanez év augusztusában kellett megkezdennünk a megelőző feltárásokat.

A terepbejárást a teljes Pest megyei M0-s nyomvonalon végeztük el, szakaszokra osztva ezt a megyén belüli gyűjtőterületek szerint. Így a szentendrei, váci, ceglédi, nagykőrösi múzeumok területén folyt terepmunka. A későbbi eredmények függvényében is megerősödött az a szakmai igény, hogy több mezőgazdasági szezonra van szükség a pontosabb lelőhely-felderítéshez.³ A lelőhelyek kiterjedésének eredetileg becsült mérete a későbbi feltárások során számos esetben módosult. Mivel régészeti terepbejárásokkal eleve a már pusztulásnak indult lelőhelyek kiterjedését lehetséges csak meghatározni, így előfordulhat, hogy a ténylegesen feltárható lelőhely a valóságban kisebbnek (pl. Alsónémedi-PM 2., Gyál 10., 22., 24., Üllő 1. lelőhelyek), vagy jelentős mértékben nagyobbak bizonyul (vagyis még nem érte el a föld mélyén a mezőgazdasági gépi munka, pl. Vecsés 4., 67. lelőhelyeknél). Előfordult az is, hogy a felszínen nem észlelhető emlék, például olyan temető került elő, melyről semmiféle információ nem állt korábban rendelkezésünkre (pl. Üllő 5., Vecsés 67., Ecser 7., Maglód 1. lelőhelyeken).

Általánosságban elmondható, hogy az M0-s autópálya és a 4-es számú új elkerülő főút nyomvonalába eső régészeti lelőhelyeknél (2. ábra) tapasztalható volt az az országosan megfigyelt jelenség, hogy a lelőhelyek 10-25%-a már sajnos teljesen elpusztult.

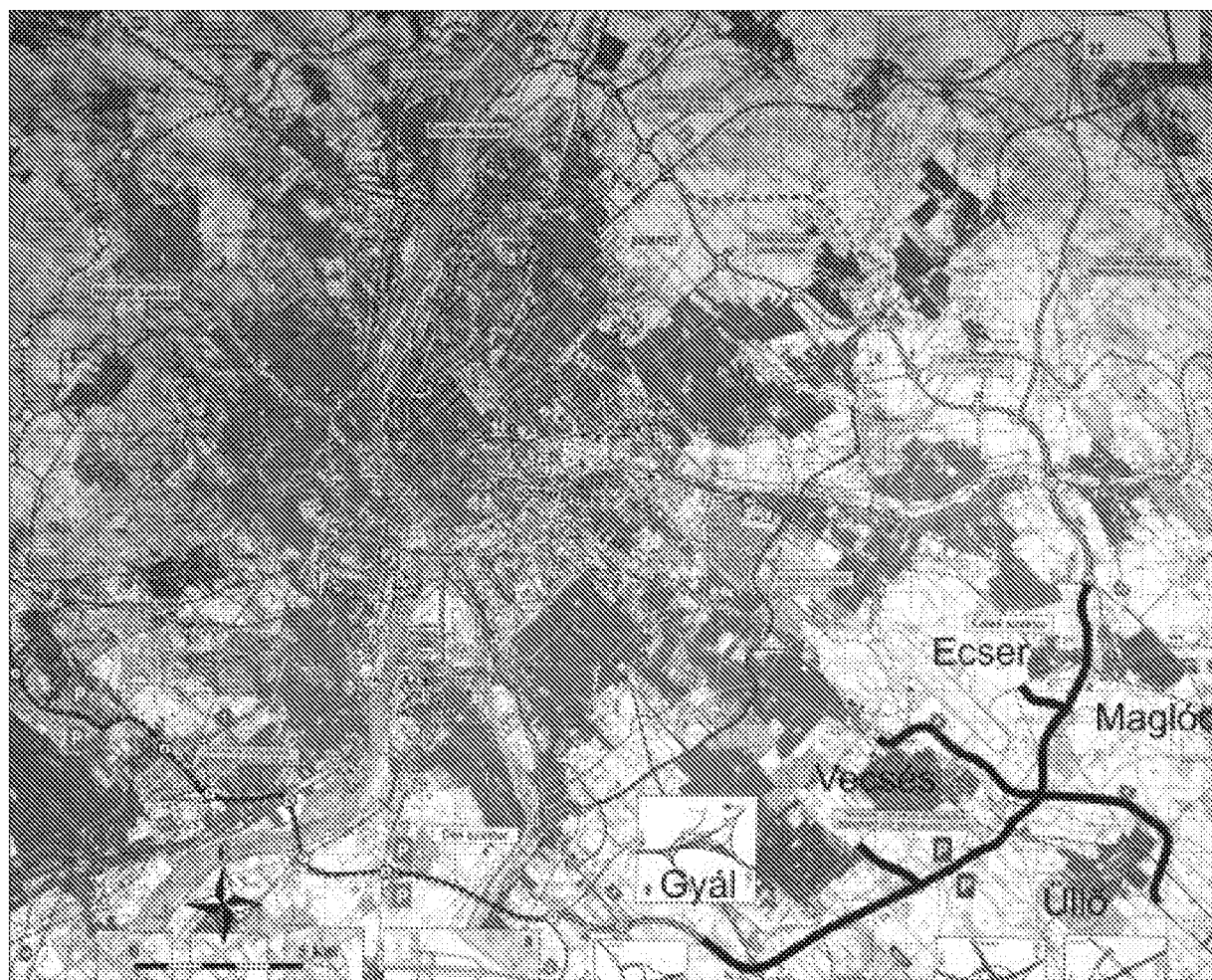
Az M0-s autópálya délkeleti szakaszán (24 km) és a 4-es számú főút Vecsést és Üllőt elkerülő út (12 km) építését megelőzően összesen 47 régészeti lelőhelyen folyt feltárás. A munkák nagyságát és eredményeit néhány adattal lehet érzékeltetni: A nyomvonal által érintett lelőhelyek száma 51 volt, ebből régészeti objektumokat tartalmazó, feltárt lelőhely összesen 35. Negatív eredménnyel záródó kutatások kilenc lelőhelyen folytak, de ezek nagy részére eredetileg is csak szakfelügyelet előírását láttuk indokoltnak. Fel nem tárt, régészeti munkavégzésre át nem adott lelőhely összesen három volt.⁴ A hat év alatt több mint 1 millió négyzetmétert, (1 007 000 négyzetmétert) tártunk fel. Ez az országos viszonylatban is kiemelkedő mennyiség a legnagyobb feltárások sorába emelte az M0-s délkeleti szektorának, Vecsésnek és környékének megelőző feltárásait.

¹ A teljes régészeti munka koordinátora 2001-től 2007 októberéig a szerző volt, mellette legfőbb szakmai munkatársként mindvégig Kulcsár Valéria állt. Rajta kívül külön köszönet illeti még a munkálatok végéig kitartó Mérai Dóra, illetve Rácz Tibor Ákos régészeket, Zoltán Sándor Péter informatikust és Érdi Benedek geodétát, akik színvonalas munkájukkal a megálmodott munkamódszer sikeréhez hozzájárultak. A feldolgozási adatok a 2006. májusi állapotot tükrözik. Azóta a teljes mértékben restaurált leletanyagot (kerámiát és kisleleteket), valamint az állat- és embercsontokat mind belettározták. A kerámiáról profilrajzokat és digitális fotókat is készítettünk.

² 2001. augusztus 14. és 2006. május 31. között az M0-s és M5-ös autópályák csomópontjában, az M0-s autópálya és az új 4-es számú főút csomópontjában, valamint az M0-s autópálya nyomvonalán, az M5-ös autópálya és a 31-es számú főút közt, és az új 4-es számú főút nyomvonalában végeztünk megelőző régészeti feltárásokat.

³ Amennyiben a beruházó nem biztosít elegendő időt ismételt terepbejárás elvégzésére, a feltárási szerződésben az érintett lelőhelyek méretét illetően a szakmai bizonytalanságot jelezni kell!

⁴ Ezek a lelőhelyek, amelyek a szórványos cserépelfordulás miatt szakfelügyeletre voltak kijelölve, a beruházó anélkül végzett földmunkát, hogy arról a múzeumot értesítette volna. A gépi földmunkáról sajnos csak utólag szereztünk tudomást.

1. ábra. Az M0-s autópálya és a 4-es számú elkerülő út nyomvonala. Rajz: Érdi Benedek

Fig. 1. The route followed by the M0 motorway and by the Highway 4 bypass road. Drawing by Benedek Érdi

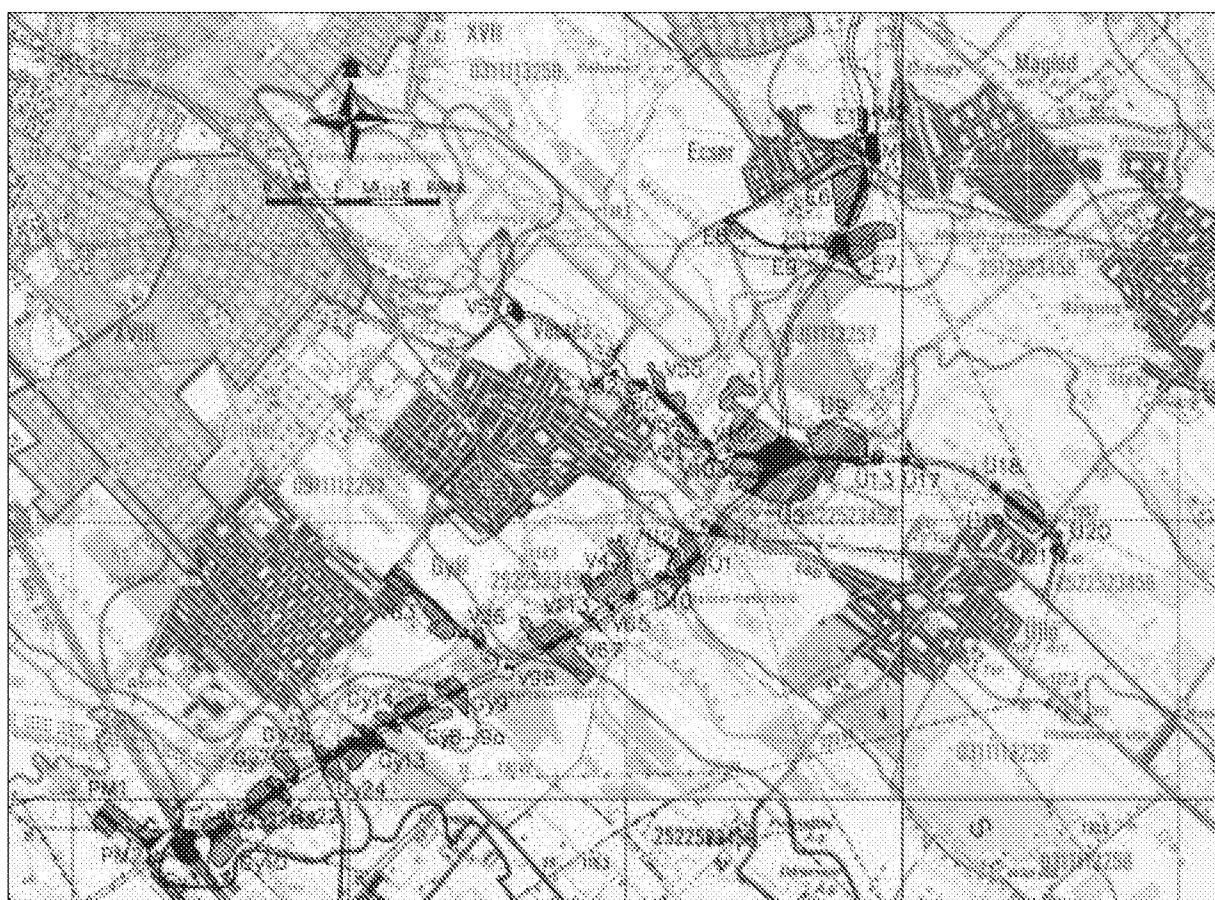
RÉGÉSZETI MÓDSZEREK

Már a munka kezdetén kidolgoztunk egy egységes módszert mind a terepmunkára, mind a feltárás dokumentálására, a restaurálásra és nyilvántartásra vonatkozóan, amelyet minden ásatáson, az összes régész-teamnek kötelező érvénnyel követnie kellett.

⁵ Feltárásaink gépi munkáját a számos autópályás ásatást már kiválóan végigdolgozó Kozma Tibor vállalkozó irányította. Az iszapolókanalas forgórakodóval végzett gépi humuszosítás rendkívül finom földeltávolítást tesz lehetővé. Nemritkán néhány centiméteres rétegenként lehet szeletelni a földet, az érzékenyebb részeket így a humuszban megtaláltuk kemencéknek a felmenő falát, házaknak a tapasztott padlóját stb. Munkakörükön túl is sok segítséget kaptak Kozma Tibortól és csapatától a régészek és a terepen dolgozók, amit ezúton is nagyon köszönünk.

Ez magában foglalta az általunk végzett humuszosítás kezdetén a szondaárkokkal történő előzetes lelőhely-kiterjedés felmérését, ennek függvényében a kisajátítási határon belüli humuszdepó kialakítását (3. ábra). A gazdaságosság jegyében csak ott végeztünk teljes humuszosítást, ahol régészeti objektumokat találtunk. Ha az objektumok kb. 10-20 m után megszűntek, akkor ismét kutatóárkokkal folytattuk a lelőhely kiterjedésének tisztázását. Általában egymástól 8-10 m távolságban húztuk a lelőhelyek területén a szondaárkokat, így szükség esetén gépeink még az árkok közti területet is le tudták humuszosítani. A kitűnő gépes szakembereknek köszönhetően még a szántott humuszban is megtaláltuk a régészeti objektumokat.⁵ A hatalmas méretű lelőhelyeknél csak úgy tudtuk leszedni a humuszt, hogy sakktábla-

2. ábra. A régészeti lelőhelyek elhelyezkedése a 36 kilométeres nyomvonalon. Rajz: Szánthó Dániel és Érdi Benedek geodéták, Zoltán Sándor Péter informatikus

Fig. 2. The location of the archaeological sites along the 36-km route. Drawing by Dániel Szánthó and Benedek Érdi, surveyors, and Sándor Péter Zoltán, informatics expert

szerűen távolítottuk el a földet, sűrűn meghagyott közlekedőutakkal (4. ábra). Ezekhez az utakhoz ki tudták talicskázni az objektumokat bontó munkások a földet, majd innen hordták el a gépek a humuszdepóba. Amint egy-egy kocka objektumainak bontása elkészült, felszedtük az ideiglenes utakat és nagyobb felületeket nyitottunk össze (4–5. ábra).

A teljes ásatási területet előre, még a földmunka megkezdése előtt beosztottuk az EOV koordinátákhoz igazodó 100×100 méteres blokkokra, melyeket római szám- és betűsorokkal jelöltünk (ún. pozíciószám, pl. DVII). Ezeket további 10×10 méteres szelvényekre tagoltuk, melyek arab számokat kaptak (pl. DVII26). Ezeket a 10×10 méteres szelvényeket karókkal és műanyag pozíciószámokkal ki is tűztük a terepen. Ezek a számok szerepelnek az egyedi objektumlapokon is. Így minden objektumunk gyorsan és pontosan visszakereshető az óriási területek ellenére. Földmérő műszerrel (Leica mérőállomás) bemértünk minden objektumról legalább

öt pontot (metszet végei, mélység, objektumszélesség, -hosszúság stb.). A műszer koordinátákat és szintadatokat is ad, ezt térképen összeillesztettük a kézi felszínrajzok digitalizált állományával. Az állományból akár domborzati kép is megrajzolható (6. ábra).

Egységesítettük a terepi rajzi alapidokumentációt. A 10×10 méteres szelvényekről 1:20 léptékben készítettünk milliméterpapírra felszínrajzokat. Minden feltárt régészeti objektumról nyomtatott, a Harris-matrixhoz hasonló, de speciálisan erre a Vecsés környéki munkákra kidolgozott, egységes objektum-adatlapot töltöttünk ki, felkészülve a leendő adatbázisunk feltöltésére. Az adatlap tartalmazza az objektum típusát, leírását, külön elemelve a betöltését, a szuperpozíciókat és a benne talált leleteket, a feltárás és dokumentálás (rajz, fotó) időpontját, a régész nevét stb. Minden objektumról rajzoltunk metszeterajzot, melyet a terepmunka végétével beszkenneltünk. Ezek is rákerültek a dokumentációs

3. ábra. Szondaárkokkal átvizsgált lelőhely és a felület összenyitása a Maglód 1. lelőhelyen. Fotó: Miklós Zsuzsa
Fig. 3. Site investigated by means of exploratory trenches and the opening up of the surface at Maglód Site No. 1.
Photograph by Zsuzsa Miklós

adatlapokra, az objektumfotókkal együtt. Minden évben tovább fejlesztettük az adatlap formáját, s így adtuk le az országos dokumentációba is (7. ábra). Az objektum-, illetve felszínrajzokat is beszkeneltük és digitalizáltuk, illetve vektorizáltuk (8. ábra).

Az objektumok terepi dokumentációs fotóit a kezdetektől digitálisan is készítettük. Az első időkben, két éven át papírfényképek is készültek, de a hagyományos fényképezést a hatalmas költségek miatt megszüntettük. A digitális fényképek mellett a jelentősebb jelenségeket alkalmanként diapozitív vagy videofelvétel is rögzíti. Azokban az években, amikor már csak digitális fényképezőgépet használtunk, biztonsági okokból a téli időszakban ezeket a

felvételeket ki is nyomtattuk. A 2006 májusáig elkészült digitális objektumfotók mennyisége kb. 94 000 darab, amit még további 60 000 darab tárgyfoto egészít ki. Ez 2006 májusáig összesen több mint 150 000 fotót jelent, és a mennyiség folyamatosan bővül.

A nyilvántartási és dokumentációs munkákat úgy szerveztük és alakítottuk ki, hogy azok minősége a majdani publikáció színvonalát is elérje. A téli időszakban a terepen dolgozó munkatársak az addig elkészült restaurált tárgyakról nyilvántartási fotókat (leltári számmal, méretjelöléssel), szükség esetén részletrajzokat (1:1 és 1:2 léptékben) készítettek.

Teljes rajzi és fotódokumentációnkat számítógépen őriztük, biztonsági másolatainkat kezdetben CD lemezekre, később az anyag bősége miatt DVD lemezekre tároltuk és külső háttértárolókra is elmentettük. Folyamatosan dolgoztunk a saját magunknak kidolgozott régészeti adatbázison, illetve térinformatikán. Az általunk ismert programok nem elégítették ki az igényeinket, vagy irreálisan drágák voltak. Így az informatikusaink és régészeink együttműködéseként megszületett az *Arché* térinformatikai programunk első változata,⁶ amely interneten is feltölthető és használható volt (9. ábra).⁷

⁶ Az alkotó team tagjai: Érdi Benedek geodéta, Kulcsár Valéria, Mérai Dóra, Nagy Andrea, Patay Róbert, Rácz Tibor Ákos, Tari Edit régészek, Pauser Lóránt, Progli Szabolcs, Tóth Károly, Zoltán Sándor Péter, Czene András informatikusok.

⁷ 2006 májusában a programnak az adatbázis része már működött. A térképi résszel kibővített végső változat tervezett elkészülési időpontja 2007 tavasza vagy nyara volt. A program jelenlegi állapotáról (2009. március) nincs információ.

4. ábra. Az Ecser 7. lelőhely lehumuszoslva az ideiglenesen meghagyott közlekedőutakkal. Fotó: Miklós Zsuzsa
Fig. 4. Ecser Site No. 7 with humus removed and with access roads temporarily left in place. Photograph by Zsuzsa Miklós

MUNKATÁRSÁK

Kezdetben hat régész irányításával⁸ kezdődött az ásás a nagy kiterjedésű Üllő 5. lelőhelyen. Itt felosztottuk a területet magunk között 50-100 méteres szelvényekre. Feltárásainkon összesen 31 ásásvezető régész⁹ dolgozott, akiknek munkáját további 13 régész¹⁰ segítette.

A munkatársi csapat régésztechnikusokkal (47 régészhallgató és kb. 30-40 egyéb munkatárs), földmérőkkel (3 fő), restaurátorokkal (6-14 fő), informa-

tikusokkal (2-4 fő), és restaurátor asszisztensekkel (2-4 fő) egészült ki. Időszakosan megbízott munkatársak végezték az ember- és állatsontanyag, köeszközök, anyagminták, terra sigilláták, faanyagok, üvegtárgyak stb. meghatározását, illetve leltározását.

A munkaszervezés egyik sarkalatos és rendkívül jól bevált pontja volt a teljesítménybérézés. Szinte minden utómunkára sikerült kitalálni (a dolgozók

⁸ Batizi Zoltán, Dinnyés István, Kővári Klára, Kulcsár Valéria, Simon László, Tari Edit.

⁹ Antoni Judit, Batizi Zoltán, Bodnár Katalin, Bóka Gergely, Dinnyés István, Fekete Zoltán, Gallina Zsolt, Kocsis László, Kővári Klára, Kulcsár Valéria, Maróti Éva, Mester Edit, Mérai Dóra, Nagy Andrea, Patay Róbert, Pesty Krisztina, Péterváry Tamás, Rácz Tibor Ákos, Rosta Szabolcs, Siklódi Csilla, Simon László, Simonyi Erika, Somogyi Krisztina,

Szabó Ádám, Szabó Levente, Tari Edit, Tettamanti Sarolta, Tomka Gábor, Vágner Zsolt, Voicsek Vanda.

¹⁰ Berecz Barbara, Gulyás Gyöngyi, Füredi Ágnes, Herbály Róbert, Horváth Tünde, Huszár Edit, Kis Attila, Markó András, Miklósi Szőke Mihály, Orosz Krisztina, Rácz Zsófia, Szanyi Brigitta, Szekeres Krisztina. Külön köszönöm Miklós Zsuzsának a légi fotózásban nyújtott baráti segítségét.

5. ábra. Az Ecser 7. lelőhely a már elbontott közlekedőutakkal és a lelőhely két szélén kialakított kisebb humuszdépőkkel. Fotó: Miklós Zsuzsa

Fig. 5. Ecser Site No. 7 with the already-dismantled access roads and with small piles of humus on two sides of the site. Photograph by Zsuzsa Miklós

aktív részvételével) egy olyan bérezési rendszert, mely lényegesen hatékonyabbá tette mind az informatikai, mind a nyilvántartási, mind a dokumentációs, vagy a restaurálási munkákat, úgy, hogy ez a munkatársakat anyagilag is motiválta. Az átlagos fizetéseknel 30-50%-kal többet tudtak így keresni, miközben elvégzett munkájuk esetenként a két-háromszorosa lett (!) korábbi, órabéres teljesítményüknek. Bizonyos munkafázisok egyeseknek jobban mentek, így elkerülhetetlenül specializálódtak a kollegák, de jellemzően mindenki minden munka-

fázist képes volt elvégezni. Minden munkafázisnak, munkatípusnak volt egy-egy kijelölt felelőse, aki ellenőrizte az elvégzett feladatot, annak minőségét, csak ezután kerülhetett sor a kifizetésre. Így a megfelelően magas színvonalat folyamatosan biztosítani tudtuk.

Igen magas szakmai színvonalon dolgozó munkatársainknak köszönhetően rövid idő alatt hatalmas területeket tudtunk feltárni, naprakész dokumentációt készítettünk és előrehaladott állapotba hoztuk a régészeti nyilvántartásunkat.¹¹

¹¹ A ceglédi Kossuth Múzeumból történt 2008. februári távozásom után munkatársaim az általam kialakított ütemterv és módszer szerint folytatták még háromnegyed évig a maradék nyilvántartási feladatokat. A – kényszerű

okokból erősen megfogyatkozott – régészeti team 2008 végére minden eredetileg tervezett munkával, azaz a teljes dokumentációval, térképi nyilvántartással, a restaurálással, a régészeti leletek beletárolásával stb. elkészült.

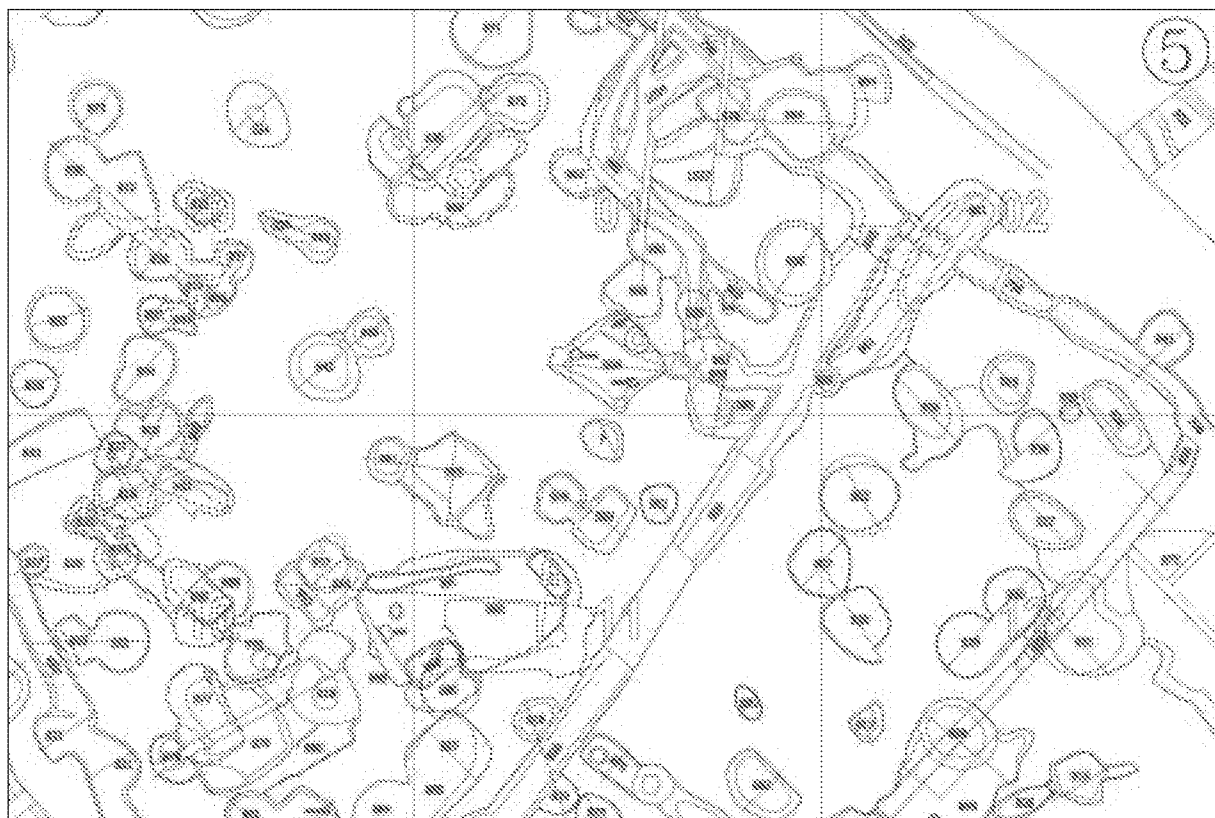

6. ábra. Ecser 7. lelőhely három éven át történő feltárásának alaprajza. Világosszürke: 2004. évi, középszürke: 2005. évi, fekete: 2006. évi feltárás. Felmérés: Érdi Benedek, digitalizálás: Zoltán Sándor Péter

Fig. 6. Ground plan of the excavations conducted at Ecser Site No. 7 over three years. Light grey: 2004, medium grey: 2005, black: 2006. Survey by Benedek Érdi, digitalisation by Sándor Péter Zoltán

8. ábra. Vektorizált (digitalizált) ásatási felszínrajz egy lapja, rajta hat 10 × 10 méteres szelvény rajza.

Rajz: Zoltán Sándor Péter

Fig. 8. Sheet from the vectorised (digitalised) drawing of the excavation surface, with drawings of six sections each measuring 10 × 10 m. Drawing by Sándor Péter Zoltán

A LEGJELENTŐSEBB LELETEK

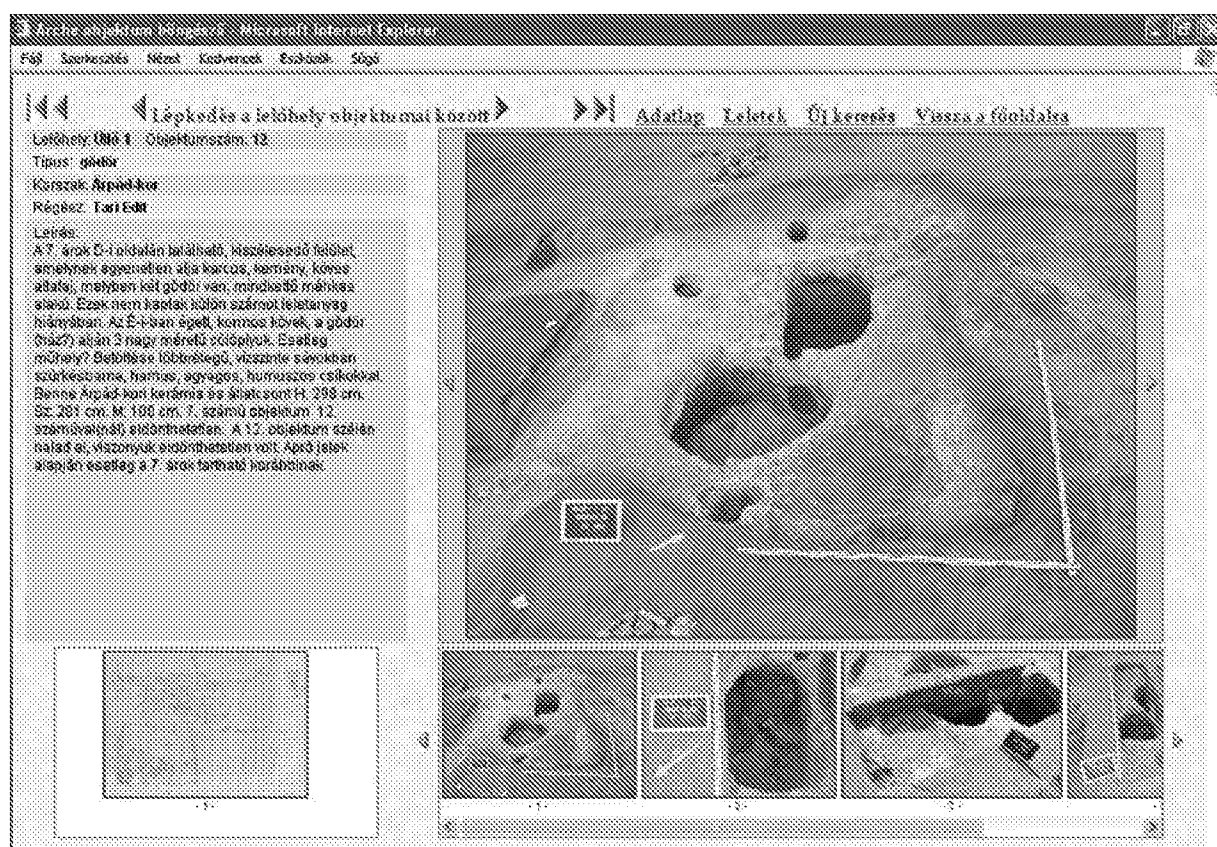
Az első és legnagyobb feltárandó területünk, ahol elkezdtük a régészeti terepmunkát, az Üllő 5. (és 9.) lelőhely¹² volt, közel a Ferihegyi Repülőtér kifutópályáihoz, a leendő M0-s autópálya és 4-es számú főút csomópontja alatt. A hatalmas méretű késő szarmata lelőhelyből a csomópont kb. 40 hektárt, azaz 400 000 m² területet hasít ki. Ezt a lelőhelyet három szezonban ástuk.¹³ Az ásítások mind tudományos, mind helytörténeti szempontból legnagyobb jelentőségét ez a késő szarmata, de a hun korba (a Kr. u. 5. századba) is belenyúló szarmata fazekasközpont adja, amelynek közel 50 edényégető kemencéjét sikerült feltárnunk. Ezzel az üllői lelőhely Európa kiemelkedően nagy és gazdag fazekastelepeinek sorába került. A fazekasműhelyek jellegzetes terméke a szemcsés anyagú, szürke, korongolt fazék, amely az üllői kerámiaműhely vezető típusa, ugyanis az üllői szarmata fazekasok szinte ipari méretekben a hőálló főzőfazekak elő-

állítására szakosodtak. A környékbeli szarmata lelőhelyeken és a több száz kilométerrel távolabbi késő szarmata telepeken egyaránt kerültek elő ilyen típusú fazéktöredékek.

A szarmata telep és temető mellett viszonylag kis számban kerültek elő a kora bronzkori Makói kultúra kései időszakára keltezhető telepobjektumok, ám köztük tártuk fel ásításaink másik fontos leletét: egy kerek, enyhén méhkas alakú gödör felső részéből ép öntőtégely, tíz ép agyag öntőformapár és két csiszolt kőeszköz (egy csiszoló és egy nyéllyukas balta) bukkant elő. A kora bronzkori

¹² Ez ugyanaz a lelőhely, csak a terepbejáráson egy köztük húzódó patakmeder miatt eredetileg külön számot kaptak. Ezt a feltárás során megtartottuk, de valójában ugyanannak a lelőhelynek két részéről van szó.

¹³ 2001 augusztusától 2003 augusztusáig, majd 2005-ben és 2006-ban kisebb munkákra ismét vissza kellett térnünk.

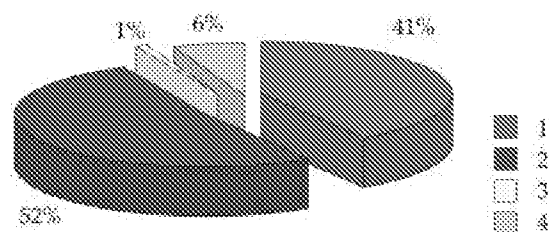

9. ábra. Az Arché program webes megjelenítési képe. Peuser Lóránt informatikus-geodéta készítette Tari Edit tervei alapján

Fig. 9. Image of the web display of the Arché programme. Made by Lóránt Peuser on the basis of plans by Edit Tari

öntőminta-garnitúra a legnagyobb a Kárpát-medencében.

A további 31 régészeti lelőhelyen¹⁴ rézkori településrészletet, bronzkori edénydepót és hamvasztásos temetőt, több szkíta településmaradványt (köztük a ma ismert egyik legnagyobb hazai szkíta települést), további szarmata település- és temetőrészleteket, avar temetkezéseket, Árpád-kori településeket faházak nyomaival és késő középkori árokrendszereket tártunk fel (10. ábra).¹⁵

10. ábra. Az M0-s és a 4-es elkerülő út nyomvonalán feltárt lelőhelyek korszak szerinti megoszlása.

1. Őskor; 2. szarmata; 3. avar; 4. középkor

Fig. 10. Distribution of sites excavated along the line of the M0 motorway and Highway 4 bypass according to period.

1. Prehistoric; 2. Sarmatian; 3. Avar; 4. Medieval

¹⁴ A megelőző feltárás eredményeihez lásd a 2006. november 16-án tartott M0-s konferenciára megjelent, illusztrációkkal kísért kötetet: *Régészeti kutatások másfél millió négyzetméteren. Autópálya és gyorsforgalmi utak építését megelőző régészeti feltárások Pest megyében 2001–2006.* Szerk.: Tari Edit. Szentendre 2006.

¹⁵ A teljes feltárás Árpád-kori lelőhelyeinek értékelése és településtörténeti összefoglalása e kötetben Rácz Tibor Ákos tanulmányában olvasható.

LELETFELDOLGOZÁSI EREDMÉNYEK

A nyilvántartás és az elsődleges leletfeldolgozás a terepmunkával párhuzamosan zajlott. A restaurált és beletárolt régészeti leletek száma 2006 májusában meghaladta a 110 000-et, a fotógyűjtemény mennyisége ugyanaddig – mint említettük – kb. 150 000 darab.

Az óriási mennyiségű kerámiaanyag, például az Üllő 5. lelőhelyről előkerült közel 8000 objektumból származó bőséges leletanyag, 2006-ban már mind megmosva és restaurálva várta a leltározást. Ez ennél a lelőhelynél azt jelenti, hogy egy-egy objektumból nemritkán 80-100 darab 20 kilogrammos zsáknyi cserép került elő. Ebből 2006 májusára nagy

mennyiséget, 130 000 tételt már számítógépen beletároltunk.¹⁶

Befejeztük az Üllő 1–2, 7, 9, Vecsés 4., 54., 67., 83., Gyál 3., 7, 7/a, 10., 13., 22., 24. stb. lelőhelyek anyagának restaurálását. A kezdetektől végzett folyamatos lelettisztítás és restaurálás tette lehetővé, hogy már az első téli hónapokban, 2002-ben hozzáfoghattunk a leletek leltározásához, a megyében a 90-es évek közepétől használatos adatbázis szoftver alkalmazásával. Elkészültünk a Gyál 7, Vecsés 4., Üllő 1. és 2. lelőhelyek anyagának nyilvántartásba vételével,¹⁷ így az Árpád-kori és a késő középkori lelőhelyek beletárolásával is.

TANULSÁGOK

Összefoglalásként elmondható, hogy igen jelentős lelőhelyek kerültek elő, és általuk a régészettudomány komoly új ismeretekkel gyarapodott. A nagy felületű feltárásokon olyan új településtörténeti és településszerkezeti megfigyeléseket lehetett tenni, amelyek korábban elképzelhetetlenek voltak. Ezek igényes dokumentációja, felmérése, digitalizálása (vektORIZÁLÁSA) nem emelte jelentősen a feltárási költségeket.

A feltárt régészeti objektumok száma megközelítette a 30 000-et. Ezt a hatalmas anyagot csak számítógépes adatfeldolgozással lehetett kezelni, amit folyamatosan végeztünk. Az informatika és a digitális technika vívmányai nagyon jól hasznosíthatóak mind a terepi, mind a feldolgozási, nyilvántartási munkálatokban.¹⁸ A korszerű digitális technikák ma már lehetővé teszik, hogy a nyilvántartás és a dokumentáció-készítés olyan színvonalon történjék, hogy ez a majdani publikáció alapját is képezhesse. Mi is erre törekedtünk, sajnos nem rajtunk

múlt, hogy az eredetileg 2008 végére tervezett két-kötetes és kétnyelvű publikáció nem készült el.

A Vecsés környéki régészeti feltárások tapasztalatai szerint a megelőző feltárások fajlagos költsége annál alacsonyabb, minél nagyobb volumenű a feltárás.¹⁹ Csupán alapos és végiggondolt szervezés kérdése, hogy az „utómunkák” milyen ütemben folynak már a feltárás alatt: alapos előkészítéssel – a mi munkánk a bizonyíték rá – alacsony költségvetésből magas szakmai színvonalon, még szűkre szabott határidővel is elvégezhető a teljes feladat.

Tapasztalatunk szerint nem szükséges nagy létszám a fenti feladatok elvégzéséhez, csak hatékony szervezés és anyagilag motivált technikus munkatársak. Nem utolsósorban pedig az a szakmai elhivatottság, amely régész munkaközösségünk fiatal tagjait is jellemezte, és a minőségi munka alapfeltelete volt.

(A kéziratot 2006 májusában zártam le.)

¹⁶ 2007. januári adat. Összehasonlításként: a leleteket befogadó ceglédi Kossuth Múzeum beletárolt régészeti anyaga 40 év alatt 11 000 tétel volt. A várható leletmennyiség meghaladhatja a 6-700 000 tételt is.

¹⁷ 2006. decemberi állapot.

¹⁸ Elsősorban nem a drága 3D-s térszkennelésekre, hanem a digitális mérőállomások használatára, a digitális fényképezőgépekre és az utómunkánál használatos informatikai eszközökre gondolok.

¹⁹ Az elvégzett munka 95%-ának koordinátoraként felelősséggel tudom elmondani, hogy a feltárás (gépi és emberi

munka, szállás, közlekedés, a járulékos költségekkel), légi fotózás, geodéziai munka, a restaurálás, a leltározás, a dokumentáció, a természettudományos vizsgálatok, a publikációs rajzok és fényképek, a térinformatikai adatbázis elkészítésének az összköltsége bruttó 2440 Ft/m². Bár a feltárássra kapott összeget több ízben emelnünk kellett az évek során, a feltárt négyzetméter és a megkapott bruttó pénzeszközök visszaosztásából ez a kb. 2500 Ft/m² lett a végleges négyzetméter ár, a 2001–2008 között végzett kb. 1 millió m² feltárássára, befejezett (!) utómunkával együtt.

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS ALONG THE LINE OF THE M0 MOTORWAY
AND THE NEW HIGHWAY 4 BYPASS

METHODS AND LESSONS

Edit Tari

The south-eastern, altogether 36-km-long, section of the road known as the Budapest ring road was excavated by a team of specialists from the Pest county museums between 2001 and 2006. Following an intensive archaeological survey performed to a short deadline in the spring of 2001, we began the preliminary excavations in the August of the same year.

Before construction of the south-eastern 36-km section (24 km) of the M0 motorway and the stretch bypassing Vecsés and Üllő (12 km), excavations were conducted at a total of 47 archaeological sites. The number of sites touched by the line of the road was 51, of which the number of excavated sites containing archaeological artefacts was 35. Investigations ending in negative results were conducted on nine sites, but many of these were originally marked out only for archaeological inspection. Sites that were not excavated and not given over to archaeological work numbered three. In a six-year period, more than 1 million sq m (1,007,000 sq m) were excavated. The preliminary excavations of the south-eastern sector (Vecsés and its environs) of the M0 motorway represented one of the largest excavations in national comparison also.

We organised the records and documentation work in such a way that their quality reached the standard for future publication. The first version of our *Arché* GIS programme, which can be downloaded and used on the Internet also, was created as a co-operation between our informatics experts and our archaeologists.

In the excavations taken together, there were 31 excavation-leader archaeologists, along with 13 archaeologist colleagues. The team was supplemented by archaeology technicians (47 archaeology students and approximately 30–40 other colleagues), surveyors (3 persons), restorers (6–14 persons), informatics specialists (2–4 persons), and restorer assistants (2–4 persons). Additional colleagues, commissioned periodically, performed the identification and inventorying of human and animal bones, stone implements, material samples, terra sigillata wares, glass finds, different types of wood, etc.

Archaeological results. Our largest territory for excavation (40 ha, i.e. 400,000 sq m) was the Üllő No. 5 Site, at the junction of Highway 4 and the prospective M0 motorway. We managed to excavate approximately 50 pottery kilns of a Sarmatian ceramics centre from the late Sarmatian period but lasting into the Hunnish age (5th century AD), as a result of which the Üllő site joined the ranks of Europe's outstandingly large and rich pottery sites. The Sarmatian potters of Üllő specialised in the production of heat-resistant cooking pots on an almost industrial scale. Site objects datable to the late period of the Bronze Age Makó Culture came to light in comparatively small number. Among them was a round, slightly beehive-shaped pit from the upper part of which an intact pouring pot, 10 intact clay moulds for casts and 2 polished axe-heads were recovered. The set of Early Bronze Age casting moulds is the largest so far recovered in the Carpathian Basin. On the sites we excavated part of a Copper Age settlement, a Bronze Age vessel depot, a Bronze Age cremation cemetery, parts of many Scythian settlements (among them part of one of the largest Scythian settlements unearthed in Hungary so far), parts of other Sarmatian settlements and cemeteries, parts of Avar cemeteries, and parts of settlements from the Árpadian Age with traces of wooden houses, late medieval protective ditch systems, etc.

The number of restored and inventoried archaeological finds exceeded 110,000 by May 2006. The size of the photograph collection by the same time was approximately 150,000 exposures.

A NAGYBERUHÁZÁSOKHOZ KAPCSOLÓDÓ MEGELŐZŐ FELTÁRÁSOK AZ ÁRPÁD-KORI TELEPKUTATÁS SZEMSZÖGÉBŐL

Takács Miklós

Az 1990 óta eltelt időszak feltárásainak legfontosabb jellegzetessége a nagyberuházásokhoz kapcsolódó feltárások általánossá válása. Az átalakulás oly mértékű, hogy a megelőző feltárás vált a régészeti adatgyűjtés legfontosabb forrásává, ami az Árpád-kori telepkutatást is igen nagy mértékben átalakította. Már az 1990 előtti időkben is a feltárások többsége leletmentésként folyt, vagy legalábbis ilyen módon indult. E tendencia erősödött fel szinte végletes módon az utóbbi másfél évtizedben. A részletes adatsorokat a telepfeltárások eredményeit közlő fenti tanulmányunkban ismertetjük, itt csak a végeredményt ismételjük meg, a nagyobb nyomaték kedvéért. A vizsgált időszakban az Árpád-kori faluhelyeknek több mint 88%-át megelőző feltárásként, illetve leletmentésként bontották ki. Még inkább egyoldalú a kép, ha a feltárt felületek

nagyságát vesszük figyelembe. Az éves jelentésekben közölt adatok alapján 700 és 1000 ha közé tehető az olyan felületek nagysága, ahol Árpád-kori telepjelenségek is napvilágra kerültek. Viszont csak 5,5-6 hektárnyi lehetett az olyan terület, ahol tervásatás keretei között sikerült kibontani egy-egy Árpád-kori falu részletét, tehát a tervásatások a feltárások egészének alig 6-9 ezrelékét teszik ki.

Az Árpád-kori falvak kutatója számára alapvetően fontos annak pontos megismerése, hogyan is folytak az idevonatkozó megelőző feltárások. Az adatok alábbi számba vétele alapján nem lehet kétséges: a nagy felületre kiterjedő, megelőző feltárások elsődleges fontosságúak, de csak abban az esetben, ha a feltárók szigorúan betartják a szakmai követelményeket.

AZ 1990 ÉS 2005 KÖZÖTTI MEGELŐZŐ FELTÁRÁSOK ELŐZMÉNYEI: A KORÁBBI ÉVTIZEDEK LELETMENTÉSEI

Az 1990 utáni években kialakult helyzetet akkor láthatjuk át tisztán, ha az előzményeket is ismerjük. Feltétlenül szólnunk kell tehát az 1990 előtti, mintegy két és fél évtized nagyberuházásaihoz kapcsolódó leletmentésekről.

Megdöbbenő, de minden kétségen felül álló tény, hogy az 1990 előtt megépült vagy legalábbis a földmunkák szintjén elkészített autópálya-szakaszokon, tehát az M1-es, M3-as, M5-ös és M7-es autópályák mintegy 300 kilométernyi szakaszán csak minimális volumenű régészeti leletmentés folyt. Az első szervezett megelőző régészeti feltárások az M5-ös autópálya Bács-Kiskun megyei szakaszán, illetve az M0-s autópálya déli szektorában folytak, de csak 1986 után! Az 1967 és 1986 között földmunkák által elpusztított Árpád-kori faluhelyek számát 30 és 50 közé becsülhetjük,¹ tehát ennyire tehető az 1960-as évek közepe és 1980-as évek vége közötti időszakban gépi földmunkával „kitermelt”, azaz nyomtalanul elpusztított Árpád-kori telephelyek

száma a Budapest–Györszentiván, Budapest–Hort, Budapest–Zamárdi és Budapest–Lajosmizse közötti autópálya-szakaszokon.

Az átalakulás fordulópontja volt az 1986-os év: régészekkel ekkor folytak első ízben előzetes egyeztetések az autópálya-építkezések ügyében. Ennek köszönhetően a régészeknek pontos építési tervek birtokában nyílt alkalmuk a leendő M0-s, M1-es és M5-ös autópálya egy-egy, Budapest, Kecskemét, illetve Győr környéki szakaszának előzetes bejárására. Korábban csak a munkavégzés közben, az építettő bejelentésére mehetek ki régészek az autópálya-építkezésekre. Ilyen bejelentések pedig csak elvétve érkeztek a munkálatok régészeti felügyeletét ellátó megyei múzeumokhoz, és akkor

¹ A becslés az 1990 és 2005 között feltárt autópálya-szakaszok hosszának és az ott feltárt, 10–13. századi települések számának arányára épül.

is rendszerint csak megbolygatott sírokról szóltak. Ismereteink szerint magyarországi autópálya-építkezésein 1979-ben tárták fel első ízben egy kora középkori település részletét. Ebben az évben az M1-es autópálya nyomvonalán, Tatabánya határában, az Alsógalla-II. lelőhelyen került sor egy avar kori településrészlet, 15 települési objektum kibontására, B. Szatmári Sarolta vezetésével.² De itt is egy, a munkálatok által megbolygatott, avar kori temető részletének a mentése előzte meg a telepjelenségek kibontását. Azaz, a telepfeltárást mintegy a temető-ásatás járulékos elemeként lehetett elkönyvelni.

Az igencsak negatív előjelű összkép 1986 után kezdett pozitívrá fordulni. Az M5-ös autópálya Lajosmizse–Kecskemét közötti szakasza, valamint az M0-s gyorsforgalmi út M1-es és M5-ös közötti szakasza esetében nyílt lehetőség először a megelőző régészeti feltárások elvégzésére. A *Régészeti Füzetek* tanúsága szerint autópálya-építkezések kapcsán első ízben 1987-ben folytak Árpád-kori falufeltárások: Lajosmizse határában,³ illetve Budapest-Soroksár-Várhegyen.⁴ Lajosmizse elsőbbsége vitathatatlan, hiszen az utóbbi munkálatok megindítása egy 1975-ben feldúlt honfoglalás kori sír soroksár-várhegy-dűlői helyszínének⁵ volt „köszönhető”. Lajosmizse-Alsólajos (D6-os földnyerőhely) volt az első olyan lelőhely Magyarországon, ahol egy Árpád-kori település feltárása volt a kutatás egyik előre meghatározott célja. Ezt követte a következő, 1988-as évben két szigetszentmiklósi, szintén főként Árpád-kori telepjelenségeket eredményező lelőhely feltárása.⁶ Az 1988-as évad megelőző feltárásain alakult ki először a későbbiekben már szokásossá vált eljárás. A gépi földhordással előkészített lelőhelyen egyidejűleg folyt több korszak települési objektumainak a feltárása. Csak a feltárás alá vont földterület nagysága volt ekkor még kisebb. A lajosmizsei helyszínen 800 négyzetmétert tártak fel, a szigetszentmiklós-üdülősori leletmentés pedig 336 négyzetméteres kiterjedésű volt. Az 1980-as évek végén még tekintélyt parancsoló nagyságúnak tűnhetett a soroksár-várhegyi leletmentés 7945 négyzetméteres összkiterjedése.⁷

Az építkezés teljes helyszínének a feltárására azonban így sem kerülhetett sor. Az éves összefoglalók, illetve előzetes jelentések egy-egy utalásából az is nyilvánvaló, hogy a megelőző feltárások részben az útépítéssel párhuzamosan folytak, meglehetősen mostoha körülmények közt.

A magyar régészet és a múzeumi hálózat akkori szervezettsége önmagában nem indokolja azt, hogyan sikerült az egyes autópálya-szakaszokat megépítő kivitelezőknek kiiktatniuk a régészeti örökségvédelem követelményét az 1960-as évek közepe és az 1980-as évek közepe közötti időszakban. Az okok pontos kiderítése messze vezetne a régészettől, így csak jelzésszerűen utalunk az informális, a törvényi szabályozást felülíró, pártállami hatalmi technikákra. A régészeti mentés mértékét egy-egy megyei múzeum hozzáállása is nagymértékben befolyásolta. Kedvezőtlen körülménynek bizonyult például az, hogy az M7-es építése idején a fehérvári múzeum kapacitását teljesen lekötötte a gorsiumi feltárás, de a leletmentések elmaradását ez sem menti maradéktalanul.

Az autópálya-építkezésekkel kapcsolatos negatív tapasztalatok rögzítése mellett arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy más beruházástípusoknál ugyanebben az időben egészen más gyakorlat élt. Így az Árpád-kori telepkutatás számos jelentős eredménye született leletmentésből az 1945 és 1989 közötti korszakban. Két példára, a II. világháború utáni évtizedek két méltán híres ásatására utalunk. Méri István Tiszalök-Rázomon, a tiszai vízlépcső építési munkálatai kapcsán vezetett leletmentő ásatást 1950 és 1953 között,⁸ oly nagy gondossággal, ami új szintre emelte az Árpád-kori teleprégészetet, különös tekintettel a bontás minőségére és a dokumentáció összeállítására. Szintén egy leletmentés keretei között tárt fel a dunaiújváros-öreghegyi lelőhelyet B. Vágó Eszter és Bóna István 1966-ban.⁹ Ismereteink szerint ez utóbbi lelőhely ásatói használtak első ízben munkagépeket avar, illetve Árpád-kori telep feltárása során a humusz elhordására. A dunaiújváros-öreghegyi ásatások eredményeit feldolgozó monográfia szerint a feltárások két vezetője a kivitelező javaslatára döntött így, pontosan átlátva döntésük esetleges negatív következményeit is.

Az 1970-es és 1980-as évek összképéhez az is hozzátartozik, hogy ugyanebben az időben több helyen is folyt gát-, illetve vízierőmű-építés részeként nagy alapterületű leletmentés. Ilyen esetekben pedig már az 1970-es és 1980-as években is rendszeres volt az előzetes egyeztetés. 1979-ben indult meg a Kis-Balaton-program feltárássorozata két ütemben.¹⁰ Az itteni jelentősebb ásatások rendszerint tudományos program szerint folytatott

² *RégFüz* Ser. I. No. 33. (1980) 69–70. (B. Szatmári S.).

³ *RégFüz* Ser. I. No. 41. (1988) 70. (V. Székely Gy.).

⁴ IRÁSNÉ MELIS 1992b.

⁵ IRÁSNÉ MELIS 1992b, 71.

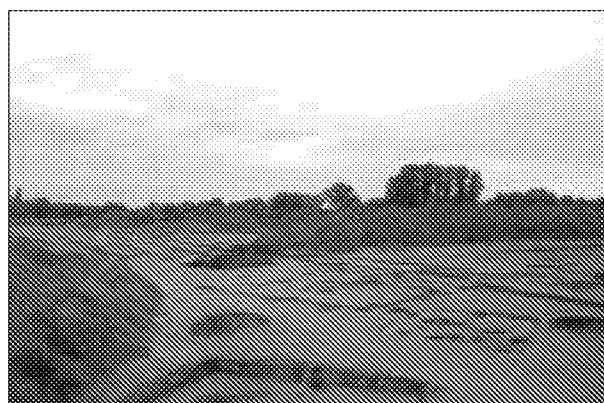
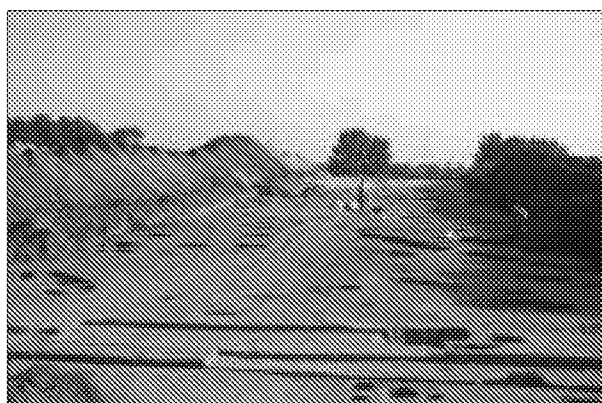
⁶ IRÁSNÉ MELIS 1992a.

⁷ A feltárás kiterjedése az alábbi alaptérképek alapján számolható ki: IRÁSNÉ MELIS 1992b, 119, 4. kép, 129, 14. kép, 136, 21. kép.

⁸ MÉRI 1952.

⁹ BÓNA 1973.

¹⁰ SZŐKE 1992, 34.

1. ábra. Megelőző feltárás részletei Lébény-Bille-domb lelőhelyen, 1993–1994. Fotó: Takács Miklós
Fig. 1. Preliminary excavation at the Lébény-Bille-domb site, 1993–1994. Photographs by Miklós Takács

tervátatássá váltak. Szintén az 1970-es évek végén indult meg a leletmentő tevékenység az Esztergom és Visegrád közötti Duna-parton, a meghíúsult dunai vízlépcső építésének előzményeként, a Magyar Nemzeti Múzeum, továbbá az esztergomi Balassa Múzeum munkatársainak vezetésével.¹¹ Itt Árpád-kori telepjelenségek az esetek többségében csak „járulékos elemként” kerültek elő, de két, országos jelentőségű kivételként utalunk kell az esztergom-szentgyörgymezei, illetve az esztergom-zsidódi ásatásra,¹² továbbá az esztergom-szentkirályi temető- és falufeltárára.

Mind a Kis-Balaton-program keretei között, mind pedig a Duna partján oly módon folyt az ásatások az 1980-as években, hogy a feltárók a munkálatok megkezdése előtt kiválasztották az adott lelőhely legfontosabbnak ítélt részeit, és itt nyitottak kutatóárkokat, illetve szelvényeket. Egy-egy mentőásatás nagysága csak akkor haladta meg

a 100 négyzetmétert, ha – mint a fenti példák esetében – a feltárást a tervátatás kategóriájába sikerült átemelni. (Az esztergom-szentgyörgymezei ásatás 1841 négyzetméternyi összterülete¹³ ekkor még kiemelkedőnek számított.)

Más módon folytak, ugyancsak az 1980-as években, a Tisza-parti leletmentések. Itt a szolnoki múzeum szakemberei a gépi humuszelhordást választották, földgyaluk segítségével. Így egy-egy ásatási helyszínen már ekkor is többhektárnyi területet sikerült átkutatni. Az Árpád-kori telepkutatás a tiszafüred-morotvaparti és a kengyeli leletmentésről megjelent közlemény alapján gazdagodhatott új adatokkal, különösen a tüzelőberendezés nélküli építmények, a karámok és a településszerkezet tekintetében. A Tisza-parti ásatásokat feldolgozó közleményeket Laszlovszky József tette közzé, irigylésre méltó gyorsasággal.¹⁴

AZ 1990 ÉS 2005 KÖZÖTTI MEGELŐZŐ FELTÁRÁSOK AZ ÁRPÁD-KORI TELEPKUTATÁS SZEMSZÖGÉBŐL – A MEGELŐZŐ FELTÁRÁSOK MUNKASZERVEZÉSI ÉS SZERVEZETI SAJÁTSÁGAI

Fentebb számos példával szemléltettük azt, hogy a határpontnak tekintett 1990-es évben már létezett olyan gyakorlati ismeretanyag, amelyet fel lehetett és kellett használni a hirtelen megszorodó autópálya-feltárások során. A munkaszervezés és a gyakorlati kivitelezés szempontjából a Tisza-parti gátépítéseket megelőző feltárások szolgáltatták az alapot az autópálya-ásatások megvalósításához. 1990 után más helyszíneken is általánossá vált a gépi földmunka tömeges alkalmazása. Így is azonban, az 1990 és 2005 közötti megelőző feltárásokat

vezető régészeknek olyan gyakorlati problémák sorát kellett gyorsan és hatékonyan megoldaniuk, amelyek az 1950-es és 1980-as évek között ténykedő régészszakmunkások számára fel sem vetődhettek.

¹¹ FÜLEP 1979, 5–6.

¹² MOLNÁR 2001; LÁZÁR 1998.

¹³ LÁZÁR 1998, 12.

¹⁴ LASZLOVSZKY 1982; LASZLOVSZKY 1986a; LASZLOVSZKY 1986b; LASZLOVSZKY 1991.

A megelőző feltárások egyik alapvető tendenciája volt és maradt a feltárt területek egyre nagyobb arányú növekedése. A feltárt négyzetméterek folyamatosan emelkedő száma mögött az a kétségtelen érvényű felismerés állt, hogy valamely lelőhelyen a feltárások megindítása előtt csak kivételes esetben lehet pontosan megállapítani, hol voltak az adott település súlyponti részei. Sőt, több régészeti korban is lakott lelőhelyek esetében a súlyponti részek csak ritkán szoktak egybe esni. Ezért arra kell törekednünk, hogy az építőmunka által érintett területet teljes egészében feltárjuk. Ebben hasznos segítséget nyújthatnak a geofizikai vizsgálatok. Az ilyen felmérések nyomán megrajzolt térképek használhatóságát sajnos csökkenti, ha az adott lelőhelyen több korszak maradványai is kimutathatók. Ilyenkor ugyanis az egyes „anomáliák” keltezhetlenné válnak, és e körülmény minimalizálja a súlyponti részek kijelölésének az esélyét.

A fentebb elmondottakból logikusan következett a földmunkák által érintett területek egészének régészeti átvizsgálására irányuló igény, ebből pedig a mind kiterjedtebb felületek kibontása. A kitűzött célt az egyre nagyobb mértékben alkalmazott gépi földmunka, illetve az ásatási csapatok létszámának a növelése által lehetett megoldani. A megelőző feltárások a munkavezetés szintjén is folyamatosan alakultak. A munkaszervezés természetesen szintén nem csak az Árpád-kori falufeltárásokat érintette, a 10–13. századi lelőhelyek többségének szórt jellege azonban igencsak segítette az egyes munkafeladatok elkülönülését.

Egy-egy pályaszakasz, vagy nagyobb kiterjedésű lelőhely feltárásának az élére projektvezető/projektmanager (régábbi nevén: koordinátor) került az 1990 és 2005 közötti időszakban, akinek jószerivel csak a többi régész irányítására, illetve a kivitelező képviselőjével való kapcsolattartásra és tárgyalásra jutott ideje. A hierarchia második szintjén álltak az adott lelőhely vagy lelőhelyrész feltárását irányító régészek. Ők már részt vettek a régészeti objektumok feltárásában, igaz csak ritkán. Munkaidejük nagyobb részét a gépi földmunka koordinálása, a lelőhely különböző pontjain párhuzamosan folyó régészeti bontások irányítása és felügyelete, a dokumentációs munka kivitelezésének az irányítása és ellenőrzése, illetve a leletek csomagolásának, mosásának és elsődleges nyilvántartásba vételének a felügyelete tette ki. Az első és második szint az esetek egy bizonyos hányadában össze is olvadhatott, különösen az 1990-es években. Csak a csapathierarchia harmadik szintjén álló régészek vagy technikusok végezheték „zavartalanul” az egyes objektumok feltárását. A feltáró munka eredményes

kivitelezése miatt viszont elengedhetetlenül fontos volt az is, hogy e szakemberek is tevékenyen részt vegyenek a dokumentáció készítésében, megfigyeléseik minél alaposabb rögzítése érdekében. A csapathierarchia egy következő szintjét jelentették a dokumentáció készítésének oroszlánrészét végző rajzoló, geodéták. A jelen dolgozat szerzője – számos megelőző feltárás meglátogatása alapján – határozottan állítja, hogy a rajzoló és a geodéták jelenthették azt a pontot, ahol a munka folyamatában „szűk keresztmetszet” keletkezhetett. A felsoroltakon túl az ásatás vezetéséhez tartoztak még a gyalogmunkások brigádvezetői. A képzetlen munkások mozgatása nélkülük szinte lehetetlen feladat lenne.

Az elmondottak szemléltetésére álljon itt egy-egy gyakorlati példa. Jól példázzák a munkaszervezés struktúrájában beállt változást az egyik első megelőző feltárás, az 1990 és 1991 közt folytatott Ménfőcsanak-Szeles dűlő lelőhelyen és a 2001-ben indított üllői feltárás közötti különbségek. Ménfőcsanakon még csak a koordinátor, Tomka Péter irányító szerepe kristályosodott ki, a feltárás többi régésze – így a jelen áttekintés szerzője is – még felváltva végezte a többi feladatkört. Éles ellentétben az M0-s gyorsforgalmi út M5-ös és a 4-es főút közötti szakaszának munkálataival, ahol nemcsak a projektvezető Tari Edit, hanem a hierarchia alacsonyabb szintjein álló régészek is pontosan elkülönített feladatkörökkel rendelkeztek. Csak így lehetett elérni azt, hogy 2001 márciusa és 2006 májusa között 31 lelőhely kerüljön feltárára Gyál, Vecsés, Üllő, Ecsér és Maglód határában, és e 31 lelőhelyen a munkálatok összkiterjedése meghaladja a 100 hektárt.

A megelőző feltárások háttérében álló intézményi szerkezet részletes taglalása túlnőne dolgozatunk keretein, azt azonban jelezniük kell, hogy az 1990 és 2005 közötti megelőző feltárások egy decentralizált struktúrában valósultak meg, amennyiben az egyes leletmentési „kampányok” kivitelezői a területileg illetékes megyei múzeumi igazgatóságok voltak, Budapesten pedig a Budapesti Történeti Múzeum. Nem változtatott a decentralizált struktúrán az sem, hogy – az 1980-as években kialakult hagyományt követve – az 1990 utáni években is részt vettek a feltárásokban az MTA Régészeti Intézete, a Magyar Nemzeti Múzeum, vagy az ELTE Régészettudományi Intézet szakemberei. Az együttműködés kezdetiben csak az egyes kutatóknak felajánlott részvételi lehetőséget jelentette, utóbb azonban intézményi szintű együttműködések is kialakultak. Így például – közép-kori példánál maradva – az M3-as nyomvonalán

az ELTE Régészettudományi Intézetének Magyar Középkori és Kora Újkori Tanszéke közreműködött Muhi falu feltárásában,¹⁵ az M7-esen pedig az MTA Régészeti Intézete által alapított kft., az

Archaeosztráda bontott ki számos faluhelyet, köztük Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlő lelőhelyen a méltán híressé vált, árokkal (és palánkkal) kerített templomot és az azt körbevevő falut.¹⁶

A MEGELŐZŐ FELTÁRÁSOK ELLEN MEGFOGALMAZOTT ÉRVEK

Áttekintésünk nem lenne teljes, ha a nagy területre kiterjedő, előzetes feltárások értelmét megkérdőjelező és a régészet szakmai berkein túl is eljutó érvek vagy állérvek egy részéről külön-külön ne szólnánk. Az alábbiakban megpróbáljuk összegyűjteni a nagy területre kiterjedő, megelőző feltárások ellen leggyakrabban felhozott kritikákat. A negatív vélemények számba vétele egyáltalán nem könnyű feladat: a kritikák nyomtatásban csak ritkán szoktak megjelenni.

A LELETMENTÉSKÉNT VÉGREHAJTOTT TELEPFELTÁRÁSOK ÉRTELMÉNEK A MEGKÉRDŐJELEZÉSE

A nagy kiterjedésű leletmentések ellen felhozott komoly ellenvetésnek tűnhet – különösen első megközelítésben – a munkálatok célszerűségének a vitatása. Vékony Gábor jutott el az ilyen irányú gondolatok tételes megfogalmazásáig.¹⁷ Érvelése szerint a nagy kiterjedésű leletmentések folytatását alapvető módon megkérdőjelezi az a körülmény, hogy a humuszréteget gépi úton távolítják el és így elvesz a humuszréteg kézi bontása által összegyűjthető információmennyiség.

Vékony Gábor ellenvetését nem szabad semmi-be venni. Tényszerűen igaz ugyanis az, hogy a gépi földelhordás miatt megsemmisül mindaz, amit a felső, rendszerint bolygatott humuszréteg a múltból megőrzött. E körülmény következtében nem szabad beszélni teljes telepfeltáráról, még akkor sem, ha az alaptérkép tanúsága szerint a megelőző feltárás során valóban sikerült kibontani a település egykori kiterjedésének az egészét.

Egy kis tudománytörténeti kitérőt kell tennünk a veszteség mértékének reális felméréséhez. László Gyula hívta fel elsőként a magyar kutatás figyelmét a humuszrétegben rejlő leletek fontosságára a csongrád-felgyői ásatásról írott egyik „régészeti levelében”.¹⁸ Az 1974-es keltezésű, lendületes stílusban megírott levélből kiderül, hogy László Gyula éppen a humuszrétegben megfigyelt jelenségek alapján vélte bizonyíthatónak a föld felszínére épített vagy csak minimális mértékben földbe ástott

padlójú házak 10–11. századi létezését. Mivel a felgyői feltárásokról eddig még nem jelent meg monografikus feldolgozás, László Gyula érvelésének valós adatháttere nem ellenőrizhető. Irányadónak tűnhet viszont a korszak néhány ásatási közleménye, amennyiben az 1990 előtt megjelentetett faluásatás-publikációkban nem találkozunk a humuszrétegben megfigyelt jelenségek hasonló felértékelésével. E közlemények írói – így Kovalovszki Júlia¹⁹ – ugyanis általában csak regisztrálják a humuszréteg leleteit, rövid megjegyzés kíséretében, mely szerint a mezőgazdasági munkák által érintett réteg leletei túlon túl bolygatottak ahhoz, hogy belőlük megbízható következtetéseket lehessen levonni.

Új szempontokat vetettek fel a Jankovich B. Dénes által vezetett, Endrőd környéki feltárások az 1980-as évek végén.²⁰ Ezek során ugyanis a szerző feltérképezte a felső humuszréteg leleteit is. A szántott rétegből származó cseréptöredékek szelvényen belüli gyakorisága alapján sikerült elkülönítenie olyan helyeket, ahol nagy valószínűséggel földfelszíni épületek állhattak. E megfigyelés azonban nem tudta megkérdőjelezni azt, hogy pontos információkat csak a bolygatatlan altalajba ástott objektumok vizsgálata alapján lehetett rögzíteni.

Az elmondottakból levonható egyértelmű következtetés az, hogy a felső humuszrétegben feltárható leletek még ideális esetben sem jelentik az adott telepfeltárás adatállományának a legértékesebb részét. A gépi humuszelhordás által okozott információvesztés mértéke így – a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján – nem tekinthető

¹⁵ LASZLOVSKY – PUSZTAI – TÓMKA 1997, 144–148.

¹⁶ *RégKut* 2001 (2003) 139. (Belényesi K.).

¹⁷ VÉKONY 2003, 21. „A nagyberuházásoknál ugyanis a régészeti információk többségét tartalmazó felső réteget-rétegeket letakarítják, s így hiába nyerhető itt nagy felületen, például a települések esetében több adat a településszerkezetre, ha maga a település ténylegesen hiányzik.”

¹⁸ LÁSZLÓ 1980, 65–66.

¹⁹ KOVALOVSKY 1980, 15, 43.

²⁰ Köszönettel tartozom Jankovich B. Dénesnek, hogy a leírt feltárási módszer alkalmazása során nyert, és még közöletlen ásatási megfigyelésre hivatkozhattam.

végzetesnek. Ez esetben is igaz azonban az, hogy jó lenne néhány „hosszú lejáratú”, előre rögzített kutatási terv alapján folytatott ásatás, ahol a felső humuszréteg feltárásának és dokumentálásának új módszereit is ki lehetne kísérletezni. Valójában – mint mindannyian tudjuk – nem a felső humuszréteg gépi eltávolítása a fő probléma (ebből a szempontból a fentiekben mesterséges vitát olvashattunk), hanem az, hogy ez a munkát a felső, művelt-kevert humuszréteg alatti szubhumuszt is érinti, sőt, gyakran a bolygatatlan altalaj felső részét is. A megelőző feltárásokon gyakran tapasztaljuk, hogy a gépi földmunkával előkészített felület a mai talajszinttől mért 60-80 centiméteres mélységben húzódik, jól láthatóan megbolygatva, elpusztítva az egykori talajfelszínhez közel eső tüzelőmaradványokat, így tulajdonképpen csak az altalajba mélyülő objektumok alsó részét sikerül feltárni; a sekélyebb árkokat, felszíni épületnyomokat, tűzhelyeket, illetve a kisebb cölöp- és karólyukakat értelemszerűen nem.

Vékony Gábor megfogalmazása csak többszörös áttétel formájában cseng egybe egy másik, szakmai körökben csak szóbeli előadásban fel-felbukkanó, negatív értékítéssel. E nézet szerint a megelőző feltárásként folytatott telepkutatás olyan rossz színvonalat képvisel, hogy az már a leletmentés mint telepkutatási módszer létjogosultságát is megkérdőjelezi. E sommás és túlzó értékítéssel természetesen nehéz észérvekkel vitatkozni; biztosan segítene, ha a hamis általánosítás helyett konkrét ásatásokra és az ott elkövetett konkrét hibákra lehetne irányítani az eszmecserét, hogy kiderüljön, ki, hol és miben vétett a szakma szabályai ellen. A silány minőségű munkavégzést a szakmai önszabályozás és ellenőrzés fokozásával lehetne a leginkább sikeresen megszüntetni, maguknak a szakmai szervezeteknek pedig – például a kamarai jogkör elérésére törekvő Magyar Régész Szövetségnek – részletes és reális szakmai követelményrendszer kell kialakítaniuk és betartatniuk.

A FELTÁRÓMUNKA VÉGZETES ELTOLÓDÁSA A LELETMENTÉSEK IRÁNYÁBA

A címben szereplő megállapítás minden kétségen felül helytálló. Az éves jelentések számadatai is megerősítik ezt a szakmai közvélemény által általánosan elfogadott megállapítást. 1990 és 2005 között 414 ásatási helyszínen folyt Árpád-kori falusias település kisebb-nagyobb részének a feltárása, és e munkálatok közül 365, azaz az esetek 88,16%-a volt megelőző feltárás vagy leletmentés.

Velük szemben a tudományos terv alapján kivitelezett feltárások, az ún. tervásatások számát jelentősen csökkentette az Árpád-kori telepásatásokat irányító régészek igen nagyfokú túlterheltsége, a régészeti kutatások pénzügyi háttérének és a pályázati lehetőségeknek a leszűkülése is. Ugyanakkor igen nagy szükség lenne legalább néhány „hosszú lejáratú”, tehát éveken át, előzetes tervek alapján folytatott telepásatásra, ahol a mentőásatások dinamikájához képest túl időigényes vagy aprólékos feltárási módokat is alkalmazni lehetne.

A FELTÁRÁSOK FELDOLGOZÁSÁNAK ÉS KÖZLÉSÉNEK KÉSÉSE, ILLETVE ELMARADÁSA

A publikációk rendszeres késésére vagy elmaradására vonatkozó bírálatok kétségkívül jogosak, sőt, felfogásunk szerint éppen e kritikai megjegyzések a legsúlyosabbak az összes közül. A közlés elmaradása kérdőjelezheti meg leginkább a megelőző feltárások folytatásának az értelmét. Köz helyszerűnek tűnik, mégis rögzíteni kell: a nagy kiterjedésű feltárásokkal szemben kétkedőket az eredmények ismerete győzheti, győzhetné meg legjobban e munkálatok felettébb szükséges voltáról. Az eredmények ismeretének a hiánya, illetve a publikációk gyenge színvonala pedig a megelőző feltárásokkal szembeni negatív hangokat erősíti.

A leletmentéseket végző régészek két alapvető okra vezetik vissza a feltárásokról szóló közlemények késedelmes megjelentetését vagy éppen azok elmaradását. Egyrészt a feltáró munkát végző régészek túlterheltségére hivatkoznak, másrészt a közlésre és az azt megelőző elemző munkára fordítható anyagi eszközök elégtelen voltára. A két gátló tényező közül különösen súlyos az utóbbi. Az anyagi bázis hiányát – a közszájon forgó magyarázattal ellentétben – nem az okozta, hogy a vizsgált időszakban a beruházó csak a megelőző feltárásokat lett volna köteles pénzelní, a leletanyag restaurálását, feltárba vételét vagy feldolgozását viszont nem. Az eleve túl alacsonyra becsült árak, a rossz alkupozícióból kialakult költségvetések, valamint a pénzüsszegek helytelen csoportosítása miatt a feltárási költségvetések szinte kizárólag csupán a konkrét terepmunkák kiadásait fedezték. A későbbiekben pedig a hiányzó anyagiak már nemcsak a közlemények megjelentetését gátolják, hanem a leletanyag restaurálását és számba vételét is.

Az előzőekben utalt gátló tényezők érvénye minden kétségen felüli. Létezésük nemzetközi szinten is visszaigazolható. Nemcsak például a közeli szomszédságunkban, így a szlovák vagy a

szlovén régészeti kutatásban tapasztalható ugyan-ez, hanem hasonló negatív tendenciák érvényesülnek a lengyel, a cseh, vagy az osztrák, német régészetben is. A nagy kiterjedésű leletmentések közlésében tapasztalható problémák tehát Közép- és Kelet-Közép-Európa egészére jellemzőek. A közlemények késésének vagy hiányának a mértéke azonban országonként más és más. A számunkra hozzáférhető szakirodalom tanulmányozása azt sugallta, hogy a probléma súlya nyugatról keletre haladva nő, és mértéke a volt szocialista országokban igazán súlyos az 1990-es évektől folyó nagyarányú infrastrukturális építkezések miatt.

A magyar régészet számára hasznosak lehetnek a német kutatás tapasztalatai – a számos eltérő körülmény ellenére is. Irányadónak tűnhet az, hogy az egyes munkálatok helyett az egyes ásatási kampányokról vagy régiókról szoktak megjelenni összefoglaló munkák, lelőhelyek sorának előzetes közlésével. Olyan adatgazdag közleményeket kap így kézbe az érdeklődő szakközönség – tegyük hozzá, a munkálatok lezárása után egy-két éven belül –, amelyek nem egy-egy kuriózum részletes ismertetésére, hanem a lelőhely egészének alapszintű áttekintésére törekszenek. Monografikus feldolgozásig a német nyelvterületen is csak viszonylag kevés ásatás jut el, és e feldolgozások is rendszerint hosszú évekkel, évtizedekkel a feltáramunka befejezése után jelennek meg. Más ásatások anyaga pedig tematikus összefoglalásokba épül bele. Az alapos előzetes közlések miatt azonban a monográfiák és tematikus összefoglalások késése vagy hiánya nem jelent áthatolhatatlan akadályt az alapvető információk megszerzéséhez.

A magyar településrégészet már megreformált korszakának kezdetén eljutott az előzetes közlés fontosságának a felismeréséhez. Már Méri István is egy előzetes közlésben publikálta 1952-ben a tiszalökrázosi ásatás eredményeit.²¹ Ehhez a hagyományhoz lehetett és kellett visszanyúlni az 1990 és 2005 közt folytatott leletmentések publikálása során is. Az újdonságot a tematikus tanulmánykötetek megjelentetése kell, hogy jelentse. Úttörő szerepet játszott e folyamatban a Budapesti Történeti Múzeum, amely már 1992-ben közzétette az M0-s déli szakaszán végrehajtott megelőző feltárásokat két ilyen kötetben.²² Az előzetes közleményeket tartalmazó kötet az ásatássorozat leleteit bemutató kiállítás kapcsán jelent meg. Hosszú évekre ez utóbbi szempont, a „fontosabb” leleteket bemutató kiállítás megrendezésének az igénye vált irányadóvá. Az alig titkolt cél az volt, hogy a látványosabb leletek és eredmények felmutatásával a beruházókat további támogatásra ösztönözzék. A szűkös anyagi

keretek miatt az újabb ásatási kampányokról szóló előzetes közlések kötetei sajnálatos módon hosszú időn át elmaradtak. Az egyes munkálatok koordinátorai e hiányt a kiállítási katalógusok egyre jobb minőségű kivitelezésével igyekeztek ellensúlyozni.²³ Az előzetes közlésekkel ellentétben azonban e katalógusokban rendszerint a kuriózumokon volt a hangsúly, az egyes lelőhelyeken folytatott munka rövid, de pontos jellemzése helyett. Csak az M7-es Zamárdi–Balatonszentgyörgy közötti szakasza esetében merült fel ismét az előzetes közlések csokorba gyűjtött megjelentetésének az igénye.²⁴ Az előzetes közlemények fontos fóruma az 1998 óta rendszeresen megjelenő *Régészeti kutatások Magyarországon* című sorozat, amely rövid jelentések mellett fotókat és alaprajzokat, illetve nagyobb közleményeket is megjelentet, magyar és angol nyelven.

NEM SZAKMAI JELLEGŰ KRITIKÁK, ELMARASZTALÁSOK

Egy tudományos igényű áttekintésnek nem lehet feladata a nem szakmai kérdéseket célzó kritikák részletes számba vétele, bizonyos kérdések azonban így sem kerülhetők meg. A nagy alapterületű, megelőző feltárásokra fordított pénz sorsa ugyanis az ezredforduló után felkeltette az írott és elektronikus média kiemelt érdeklődését, a sajtóhírek pedig sok esetben negatív felhangot ütöttek meg. Ennek oka a régészet iránt alig érdeklődő laikusok számára is könnyen átlátható, amennyiben egy folyamatos pénzhiánnyal küzdő tudományterület egyik szelete, a megelőző feltárásokat végző gyakorlati régészet rövid időn belül jelentős anyagi erőforrás felett kezd rendelkezni. Ez korrupciós csábítást jelenthet, még akkor is, ha a beruházótól kapott pénzt szigorúan meghatározott célokra kell fordítani. A régészet szakmai szempontjai mindazonáltal e téren szükségszerűen konfrontálódhatnak a törvényesség határait súroló üzleti tevékenységgel. A végeredmény: a nagy anyagi lehetőségek a magyar régészeten belül is erkölcsi kárt okoztak, még akkor is, ha tudjuk, hogy a régészeket illető, anyagi természetű vádak általában alaptalanok.

A kollégák túlnyomó többsége nem a jogtalan, túlzott haszonszerzés reményében, hanem a szakma szeretete miatt vállalta a nyári hőséget, a hideg

²¹ MÉRI 1952.

²² *Régészeti kutatások M0* 1992.

²³ *Útak a múltba* 1997; *Úton – Útfélen* 2003; *Régészeti kutatások Pest megye* 2006.

²⁴ BELÉNYESY – ZATYKÓ 2007.

őszi esőket vagy a téli fagyot és havat egy-egy lelőhely megmentése érdekében. A szakmai közeg ismeretében bizton állítható, hogy maguk az „autópályás” régészek körében is intenzív az igény a tisztázatlan ügyek tisztázására, a korrupciós vádak cáfolatára, vagy – ha a szárnyra kapott vád megalapozott – büntető feljelentések megtételére.

E ponton ismét utalnunk kell a szakma egy sikeres önszerveződési kísérletére, a 2006-ban megalakult Magyar Régész Szövetségre. E szervezet – ha el tudná érni a kamarává alakulást – etikai vonatkozásban is sikeresen működhetne önszabályozó testületként.

(A kéziratot 2006-ban zártam le.)

IRODALOM

- BELÉNYESY – ZATYKÓ 2007 BELÉNYESY Károly – ZATYKÓ Csilla: A Balaton déli partvidéke az államalapítástól a késő középkorig, 10–14. század. In: *Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópályája Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között*. Szerk.: Belényesi Károly – Honti Szilvia – Kiss Viktória. [Budapest – Kaposvár] 2007, 55–59.
- BÓNA 1973 BÓNA István: VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban (Awarische Siedlungen aus dem 7. Jahrhundert und ein ungarisches Dorf aus der Arpadenzeit /11.–13. Jh./ in Dunaújváros). *FontArchHung*. Budapest 1973.
- FÜLEP 1979 FÜLEP Ferenc: Előszó. *Dunai Régészeti Híradó* 1 (1979) 5–6.
- IRÁSNÉ MELIS 1992a IRÁSNÉ MELIS Katalin: Árpád-kori falvak Szigetszentmiklós határában (Villages de l'époque arpadienne à la limite de Szigetszentmiklós). In: *Régészeti kutatások M0* 1992, II.: 41–70.
- IRÁSNÉ MELIS 1992b IRÁSNÉ MELIS Katalin: Kerekegyháza középkori falu Budapest határában (Kerekegyháza village médiéval à la limite de Budapest). In: *Régészeti kutatások M0* 1992, II.: 71–173.
- KOVALOVSKZI 1980 KOVALOVSKZI Júlia: Településátadások Tiszaeszlár-Bashalom (Bronzkor, III–IV. és XI–XIII. század) (Siedlungsausgrabungen in Tiszaeszlár-Bashalom, Bronzezeit, 3.–4. und 11.–13. Jahrhundert). *FontArchHung*. Budapest 1980.
- LASZLOVSKY 1982 LASZLOVSKY József: Karámok Árpád-kori falvainkban. Talajfoszfát-analízis alkalmazása az árkok szerepének meghatározásában (Pferche in unseren arpadenzeitlichen Dörfern. Anwendung der Bodenphosphatanalyse bei Bestimmung der Gräbern). *ArchÉrt* 109 (1982) 281–285.
- LASZLOVSKY 1986a LASZLOVSKY József: Tanyaszerű települések az Árpád-korban (Farmsteads in the Árpadian Age). In: *Falvak, mezővárosok az Alföldön*. Szerk.: Novák László – Selmeczi László. Nagykovács 1986, 131–151.
- LASZLOVSKY 1986b LASZLOVSKY József: Einzelhofsiedlungen in der Arpadenzeit. *ActaArchHung* 38 (1986) 227–255.
- LASZLOVSKY 1991 LASZLOVSKY József: Árpád-kori és későközépkori objektumok. In: *Régészeti ásatások Tiszafüred-Morotvaparton*. Szerk.: Tóth László – Madaras László. Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 32. Szolnok 1991, 317–384.
- LASZLOVSKY – PUSZTAI – TOMKA 1997 LASZLOVSKY József – PUSZTAI Tamás – TOMKA Gábor: Muhi-Templomdomb. Középkori falu, mezőváros és út a XI–XVII. századból (Muhi-Templomdomb. Medieval Village, Market Town and Road from the 11th–17th Century). In: *Utak a múltba* 1997, 144–148.
- LÁSZLÓ 1980 LÁSZLÓ Gyula: *Régészeti levelek*. Szolnok 1980.
- LÁZÁR 1998 LÁZÁR Sarolta: Kora Árpád-kori település Esztergom-Szentgyörgymezőn (Früharpadenzeitliche Siedlungsausgrabung in Esztergom-Szentgyörgymező). *Opuscula Hung* 1. Budapest 1998.
- MÉRI 1952 MÉRI István: Beszámoló a Tiszaeszlár-rázompusztai és Túrkeve-mórici ásatások eredményeiről 1. *ArchÉrt* 79 (1952) 49–67.

- MOLNÁR 2001 MOLNÁR Erzsébet: Esztergom-Zsidód Árpád-kori település lakóházai (Dwelling Houses of the Settlement Esztergom-Zsidód from the Árpadian Age). In: *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*. Szerk.: Cseri Miklós – Tárnoki Judit. Szentendre – Szolnok 2001, 109–126.
- Régészeti kutatások Pest megye 2006 Régészeti kutatások másfél millió négyzetméteren. Autópálya és gyorsforgalmi utak építését megelőző régészeti feltárások Pest megyében 2001–2006. Szerk.: Tari Edit. Szentendre 2006.
- Régészeti kutatások M0 1992 Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán I–II. Szerk.: Havassy Péter – Selmeczi László. BTM Műhely 5–6. Budapest 1992.
- SZÓKE 1992 SZÓKE, Béla Miklós: Die landwirtschaftsgeschichtlichen Verhältnisse im unteren Zalat. *Antaeus* 21 (1992) 33–37.
- Utak a múltba 1997 *Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései – Paths into the Past. Rescue Excavations on the M3 Motorway*. Szerk.: Raczky Pál – Kovács Tibor – Anders Alexandra. Budapest 1997.
- Úton – Útfélen 2003 *Úton – Útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán*. Szerk.: Szalontai Csaba. Szeged 2003.
- VÉKONY 2003 VÉKONY Gábor: A régészeti terepkutatás története Magyarországon. In: *Magyar régészet az ezredfordulón*. Főszerk.: Visy Zsolt. Budapest 2003, 15–21.

EXCAVATIONS LINKED TO OR PRECEDING MAJOR CONSTRUCTION PROJECTS FROM THE PERSPECTIVE OF RESEARCH INTO ÁRPÁDIAN-ERA (ELEVENTH–THIRTEENTH-CENTURY) SETTLEMENTS

Miklós Takács

Infrastructure investments made in increasing number since 1990 have transformed archaeological research also, in that the period under examination has been basically determined by large preliminary excavations.

The preponderance of preliminary excavations has been judged by Hungarian archaeologists in two ways. A significant proportion of researchers consider these a necessary evil, one that not only serves the saving of the archaeological heritage, but also can contribute to the achieving of significant professional findings. Others – far fewer in number – see a negative process in such research, in some cases even questioning the importance of saving the cultural relics, especially in the case of settlement excavations. According to the opinion of the writer of these lines, rescue excavations extending over large areas are of primary importance, but only when those performing them adhere continuously to professional requirements.

The antecedents are represented by the rescuing of finds in the decades prior to 1990. It is astonishing but a fact that on sections of motorway built or prepared on the level of earthmoving work before 1990, i.e. on the M1, M3, M5, and on an approximately 300-km stretch of the M7, the rescue of archaeological finds was performed to a minimal extent only. The first systematic preliminary excavations began on the Bács-Kiskun county section of the M5 motorway, after 1986. Between 1967 and 1986, the number of Árpadian-era village sites destroyed without trace by earthmoving work may be put at between thirty and fifty according to simple estimation, on the basis of the length of motorway sections excavated between 1990 and 2005 and the number of settlements from the tenth to thirteenth centuries unearthed there.

A very important point in the transformation was the year 1986: it was then that the first, initially preliminary, instances of agreement with archaeologists took place in the matter of motorway construction. Archaeologists, in possession of the precise construction plans, now had the opportunity to conduct a preliminary survey of sections of the M0, M1 and M5 motorways around Budapest, Kecskemét and Győr respectively. According to the testimony of the periodical *Régészeti Füzetek*, the excavation of villages from the Árpadian era first took place in connection with motorway construction in 1987, in the lands of

Lajosmizse and in Budapest-Soroksár-Várhegy. It was then that the now-general practice of preliminary excavations developed whereby on sites prepared using mechanical earthmovers the excavation of settlement objects from various different periods was performed simultaneously. The only difference was that at this time the size of the area under excavation was smaller and the excavation circumstances somewhat adverse. On the Lajosmizse site an area of 800 sq m was opened up, while the find rescue at Szigetszentmiklós-Üdülősor extended over 336 sq m. Pre-eminent among these was the find rescue at Soroksár-Várhegy at 7945 sq m.

In contrast with motorway construction, in the 1980s find rescues over large areas were performed in many places such as dyke and hydroelectric power-plant construction sites, and here preliminary agreement was systematic. In 1979, the Kis-Balaton programme series of excavations began, at two tempos. In time the more important excavations became planned excavations and continued according to a scientific programme. Likewise at the end of the 1970s, find rescue activity began on the banks of the Danube between Esztergom and Visegrád, as a precursor of the construction of the subsequently cancelled Danube water-step. Both within the framework of the Kis-Balaton programme and on the banks of the Danube, excavations continued in such a way in the 1980s that before the beginning of operations archaeologists selected the parts of the given site that were judged to be the most important, and opened research trenches and later sections there. The size of a particular rescue excavation at this time exceeded 100 sq m only if the excavation was assigned to the planned excavation category. The find rescues on the banks of the River Tisza continued in a different way. Here specialists from the Damjanich Museum (Szolnok) chose to move humus by mechanical means, with the help of bulldozers. In this way, on a particular excavation site an area of several hectares could be researched, as early as the 1980s.

As regards the characteristics of the period between 1990 and 2005, in Hungary in this period preliminary excavations made up the overwhelming majority of excavations of villages from the Árpadian era: in the case of 87.87 per cent of excavation sites research continued as a preliminary excavation or as a find rescue, and only in the case of 12.13 per cent of excavations was a research plan agreed in advance put into effect. Indeed, in the majority of the planned excavations the excavation of a settlement from the Árpadian era was not even the stipulated goal of the research: it was just an 'incidental element'. Accordingly, there were only twelve sites out of a total of at least 404 excavations where work was started specifically in the interests of investigating a village from the Árpadian era. If we take the size of the area excavated as the standard of comparison, the numerical distribution of preliminary excavations and planned excavations is even more unfavourable. According to our data, we should estimate the area of excavations at 750–1000 hectares where between 1990 and 2005 settlement objects from the Árpadian era came to light, and of this the size of the area where planned excavations were conducted was 5–5.5 hectares. Moreover, these figures do not even reflect the extraordinary sizes of individual preliminary excavations. On the line of the M0, between March 2001 and May 2006 1,005,700 sq m, i.e. more than 100 hectares, were opened up. Only one preliminary excavation of a size comparable to this has taken place since the year 2000: in Budapest, on the Kőérberki út site, on the territory of the medieval village of Kána. Here an area of more than twenty-two hectares was excavated by an excavation team of 100 persons led by György Terei. The extent of the preliminary excavations at Üllő and Kána indicates the upper limit of the real possibilities.

As regards the work organisation characteristics of excavations, the archaeologists who led the operations between 1990 and 2005 had to solve numerous new problems precisely because of the size of the areas excavated. The hierarchy of the participants in these excavations over large areas consisted of at least five levels in the period between 1990 and 2005. The co-ordinator of a section of road oversaw operations. To the second level belonged archaeologists who directed the excavation of particular sites. The practical steps needed for the excavation of individual objects fell to the archaeologists or technicians on the third level of the team hierarchy. The next level of the team hierarchy was represented by artists and surveyors compiling the greater part of the documentation. As well as those listed above, to the leadership of the excavation belonged the brigade leaders of the excavation workers. Without them the motivation of the untrained workers would have been an almost impossible task.

Excavations took place in a decentralised structure, in such a way that the body performing an individual preliminary excavation was the management of the county museum competent for the area in question. In Budapest this was the Budapest History Museum. The situation was not changed substantially by the fact that – following the tradition established in the 1980s – specialists from the Archaeological Institute of the Hungarian Academy of Sciences, the Hungarian National Museum and the Institute of

Archaeology of the Eötvös Loránd University in Budapest also took part in the excavation work in the years after 1990.

At the end of our study, we endeavoured to collect together the criticisms most often levelled against preliminary excavations across large areas. These are the following: 1. Questions concerning the sense of settlement excavations performed for the rescuing of finds; 2. Allegations that such research is pushing excavation work as a whole towards the rescuing of finds; 3. Assertions that such work results in the delaying, or omission, of the processing and publication of excavations; and 4. Criticisms and condemnations of a decidedly non-archaeological nature.

In the course of questioning the sense of excavations, it is customary to refer to the large information loss stemming from the mechanical removal of the humus layer. The objection is a serious one. Nevertheless, it is a fact that in planned excavations, too, it is by and large possible to obtain precise information on the basis of an examination of objects dug into the undisturbed subsoil. The measure of the information loss caused by the mechanical removal of the humus should not therefore – on the basis of data available at present – be regarded as disastrous. The solution of the issue would be helped by planned excavations in which the methods of excavating and documenting the humus and sub-humus would be improved. This remark serves as a response to the second objection also. According to our conception, it is not the increase in the number of preliminary excavations, but the decrease in the number of planned excavations launched on the basis of scientific objectives that represents the real problem. Of the four objections, it is the third – namely the omission of publication – that we regard as the most weighty. It is this that can most question the appropriateness and scientific value of continuing preliminary excavations, which can be credibly warranted only by the expert publication of findings.

The majority of the non-archaeological criticisms have usually touched on the corruption allegedly widespread in preliminary excavations. The author of the present study not only has personally led a preliminary excavation extending over a large area, but also is well acquainted with the details of many other such excavations. He therefore sees the falseness of these generalised corruption charges. The overwhelming majority of archaeologists undertake the physical strains of excavations in order to save particular sites not out of a desire for material gain, but because of love for the job. Knowing the archaeological community, one can say with certainty that within the circle of 'motorway' archaeologists there is a strong desire for a clarification of unclear matters, and for the specifying of corruption allegations or the dropping of them.

RÉGÉSZET ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNET

FELADAT, IGÉNY ÉS GYAKORLAT A RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI KUTATÁS HATÁRÁN

Lővei Pál

Milyen jótettekkel érdemelheti ki az ember azt a büntetést, hogy egy régészeti konferencián ilyen című előadást varrjanak a nyakába: régészet és művészettörténet? A feladat ugyanis egyáltalán nem könnyű, mondhatnám, mintha önként nyaktiló alá hajtanám a fejemet. A meghívók részéről nyilvánvaló elvárás, hogy ne kezdjem azonnal szapulni az ő diszciplinájukat, saját szakmám oldaláról pedig lelki füleimmel szinte hallok a biztatást: tedd csak szóvá, hogy már megint ott „ülnek” azon a leleten, és senkit nem hagynak hozzáférni, pedig milyen alapvető művészettörténeti – de mit művészettörténeti, egyszerűen egyetemes emberi – érdek lenne most azonnal egy művészettörténeti disszertáció érvrendszerének közepébe beépíteni.

A felkérésben ugyanakkor természetesen az is benne van, hogy a két tudományszaknak volt és van is némi köze egymáshoz, sőt lényegesen több köze, mint sok más tudománynak, hiszen akár-hogyan is kerestem, sehogy sem találtam olyan előadócímeket a programban, hogy „régészet és traumatológia” vagy „régészet és asztrofizika” (amelyeknek egyébként még van is némi találkozási pontjuk a régészettel).

A békesség kedvéért mindenesetre célszerű azonnal egy dicsérő különbséggel kezdeni: egészen biztos, hogy egyetlen művészettörténésznek sem jutna soha eszébe egy bűzös kút tíz méteres mélyén egy sárcomóban sosem látott Anjou-címeres selyemkárpitot vizionálni,¹ ez csak a régészeknek a tárgyak átalakulása reverzibilitásába vetett töretlen és időnként igencsak hasznosnak bizonyuló hite segítségével képzelhető el. Ez az önbizalom általában is a régészek egyik fő erőssége: a távoli múlt összetöredezett, hiányos tárgyainak korábbi feltárások hasonló leletei és néprajzi analógiák alapján, akár még gyakorlati kísérletek útján is képesek jól hihehető funkciót adni, majd a tárgye gyűttesek „funkció-együtteseiből” az egykori társadalom mindennapi életére, írásos emlékek nélküli népek esetében akár a társadalmi berendezkedésre vonatkozó átfogó következtetéseket levonni. Ilyesmivel a művészettörténet ritkán kerül szembe, valójában még az

építészeti töredékek egykori szerepe kitalálásához hasonlóan látszó feladata is teljesen más jellegű, mindenképpen sokkal kevésbé összetett gondolkodást kíván. Nem véletlen, hogy a régészeti publikációk legfontosabb formái ismérve a táblákba rendezett illusztrációs anyag – művészettörténész ehhez a párhuzamokat, analógiákat jól láttató eszközhez legfeljebb korstílusokat bemutató tankönyvek írásakor fordul.² Az újabb leletekkel egyre bővített illusztrációs táblák kitűnően mutathatják azokat az összefüggéseket, amelyek az ország-szerte előkerülő, német nyelvű fohással körülírt kerek csatok³ vagy egy híres kardkovács (Ulfbert) évszázados távlatban használt és copyright jogokkal nem törődve másolt nevével jelzett kardjainak, mint Európa-szerte elterjedt tárgy típusnak⁴ az esetében merülnek fel. Ezek azonban az azonosság, a hasonlóság teljesen más fogalmi körben jelenik meg, mint a művészettörténész absztrakt stílusfelfogásának, a drapériának, a beállításnak, a fiziognómiának, a személyes vagy általánosabb stíuselemeknek a kutató szubjektivitásától tökéletesen sosem mentes összefüggésrendszere.

Az idő múlásával a művészettörténet vizsgálódási körébe tartozó emléktárgy folyamatosan bővül, hiszen új műtárgyak keletkeznek, és a 18–20. század művészi, vagy legalábbis ilyen igényrel

¹ B. NYÉRHÉLYI 2003, 23, 24, 50–59; TAKÁCS 2006, 75, 12, 2. kép.

² Például: MAROSI 1996–1997.

³ FOGAS 2005.

⁴ Például az ULFBERHT névvel és változataival jelölt, eredendően alsó-rajnai gyártású kardok a 8–9. század fordulójától a 11. századig, mintegy 120 példány, Hollandiától Németországon, a délszláv területeken és Ukrajnán át Oroszorszáig: PADERBORN 1999a, 309, Kat. V. 84. (Westphal, H.); STEUER 1999, 317–318; WESTPHAL 1999, 325; CAPELLE 1999, 428; *Otto der Große* 2001, 86–88, Kat. II. 58; MAREK 2004, 94, 96, 97, 99, 120, 121, 127, 29/B, 30/D, 32/B. tábla. Az ebbe a körbe tartozó, 10. század végi, 11. század eleji prágai Szent István-kard: *Europas Mitte* 2000, 535, Kat. 27.01.09 (Merhautová, A.); FODOR 2003–2004.

készült produkciója is olyan szerteágazó, hogy még sokáig lehet addig figyelembe nem vett, igen jelentős tárgycsoportokat is bevonni a vizsgálódás körébe. Az időben visszafelé haladva azonban a régmúlt korok emlékanyaga „saját erőből történő” bővítésének lehetősége már igencsak behatárolt. Gondoljunk csak bele, hány eddig ismeretlen gótikus faszobor került elő Magyarország területén az elmúlt fél évszázad során, mondjuk művészettörténeti topográfiai munka, padlásokon való kutakodás, műemléki restaurálási tevékenység útján – számuk nem éri el a féltucatnyit⁵ –, és összehasonlításképp próbáljuk felsorolni, hány hasonló korú kőszobrot „produkált” ugyanezen idő alatt a régészet Budán, Pécsen, Pilisszentkereszten, Székesfehérváron, Egerben, a művészettörténet nem kis örömeire. A középkori síremlékművészet készülő katalógusában is jóval számosabb a katalogizálás megkezdése óta régészeti leletként előkerült emlékek köre, mint a helyszíneken beazonosított, korábban soha, sehol nem említett faragványok csoportja – más kérdés, hogy mindkét „kategóriánál” jóval nagyobb az ugyancsak teljesen ismeretlen múzeumi raktári anyag, amelynek közlésére a megtalálók teljes életpályájuk során sem találtak módot.

Azt lehet tehát mondani, hogy a régészet felelőssége óriási, és nem is csak saját magával szemben. Ha a régész és intézménye a törvényi háttér biztosításáért, majd a kiharcolt törvények és jogszabályok érvényesítéséért küzd, hogy feladata ellátásához kapja meg a lehetőséget, a művészet- és építészettörténet érdekeit is képviseli, a siker éppen olyan mértékéig, ameddig saját érdekeiért is képes harcolni. Buda középkori ferences kolostorának Szent János-templomából Altmann Júliával együtt nemrég közöltük egy sírkő töredékeit.⁶ A mintegy másfél tucatnyi darab egy magas domborművű páncélos figura, valamint egy kétsoros

körrirat részleteit hordozza. Azt, hogy a két csoport összetartozik, Tóth Attila (a Budapesti Történeti Múzeum kőtárkezelője) ismerte fel. A darabok több mint 30 évig maradtak publikálatlanok – hármunkon kívül senki nem vetett rájuk egy pillantást sem, pedig a műhelyben folyamatosan szem előtt voltak –, ugyanakkor az ásatás egy másik leletét, Wemeri Zsigmond választott zágrábi püspök (†1500) címeres reneszánsz sírlapját már az előkerültét követő évben megismerhették az érdeklődők, és azóta egészen rendes bibliográfiai jegyzék kapcsolódott hozzá.⁷ A különbségtétel oka a gótikus sírkő töredékességében rejlik, amit azonban nem a történelem viharai okoztak: a darabok friss törésfelülettel illeszkednek egymáshoz, és biztosan állítható, hogy munkagép aprította össze a Wemeri-sírlaphoz hasonlóan addig talán teljesen épen megőrződött kőlapot, a feltárásokat közvetlenül megelőzően. A templom helyén a 18. században épített karmelita templom Várszínházzá alakítása során ugyanis a múzeumot a kivitelezési munkák megkezdéséről előzetesen nem értesítették, így a régészeti szempontból részben már tönkretett területen csupán az eredeti műalkotás kisebb részének miszlikbe tört darabjai voltak összegyűjthetők, a nagyobb rész az ismeretlen helyre elhordott törmelékben lenne kereshető. A faragvány a Wemeri-sírkőnél sokkalta jelentősebb mű volt; ha ép lenne, a Szépművészeti Múzeum 2006. évi Luxemburgi Zsigmond-kiállításán a késői Zsigmond kor főművét ünnepelehetünk volna benne – a Stibor-síremlékek mesterének Buda, Székesfehérvár, a boszniai Bobovac leletei által reprezentált, töredékességében is imponáló életművének⁸ valószínűleg legépebb, legnagyobb méretű, szinte kerek szobor benyomását keltő elemét. Gondosan hosszúra írt és faragott, még Perényi János tárnokmester (†1458) terebesi sírkövének⁹ hosszú feliratát is jóval meghaladó terjedelmű körrirata biztosan rengeteg információt hordozott 1971–1972-ig, ma mégis a legcsekélyebb adatunk sincs arra vonatkozóan, kinek az emlékére is állíthatták egykor.

Hasonló eset bármikor megeshet ma is – a régészeti leletek veszélyeztetése és pusztítása rendszerfüggetlen tevékenység. Hogy még a sírkövek körében maradjunk: 1995-ben egy, a budai Vízi-városban engedély nélkül végzett pincebővítés során a földkitermelést végző markoló tört ketté egy addig tökéletesen ép, meglehetősen szokatlan körriratú kőlapot, amelyet 1455-ben „a néhai felsőges Lajos király idején élt nemzedékeknek” emeltek, feltehetően a középkori ágostonos kolostorban folyt építkezés alatt megbolygatott és együvé temetett csontok számára, a templom északi oldalán

⁵ Fájdalmak embere a fonyódi plébániáról, Veszprém, Egyházmegyei Gyűjtemény: Török 1981, 209–224, valamint *Pannonia Regia* 1994, 490, Kat. X-4. (Marosi E.). Fájdalmas Mária Rajkáról és Madonna Csepregről, Magyar Nemzeti Galéria: Lővei 1993, 10, valamint *Pannonia Regia* 1994, 486–487, Kat. X-1. és Kat. X-2. (Takács I.). Mária a gyermek Jézussal domborműtöredék Szedregpusztáról, Magyar Nemzeti Galéria: *Pannonia Regia* 1994, 504–505, Kat. X-18. (Poszler Gy.).

⁶ ALTMANN – LŐVEI 2004, 16, Kat. 7.

⁷ ALTMANN 1973, 82, 87, 7. kép; Múzeumok új kincsei. *Műzsák*, Múzeumi Magazin 1973:3, 47. A további irodalom: ALTMANN – LŐVEI 2004, 17.

⁸ LŐVEI 1999, 103–121.

⁹ ENGEL – LŐVEI – VARGA 1983, 37–38; *Sigismundus* 2006, 348, Kat. 4.52. (Lővei P.).

kialakított osszáríum nyílása fölötti fedlap gyanánt. Itt a Budapesti Történeti Múzeum azonnal lépni tudott, és Végh András nemcsak a kőlapot, hanem az utóbbi évtizedek egyik legérdekesebb budapesti középkori lelőhelyét is feltárhatta.¹⁰

A régészeti munka igen szoros kapcsolatban áll a véletlennel és a szerencsével. A véletlen szerencse különleges helyzeteket is okozhat, amelyek megoldása nem csak a régészen múlik: ahhoz, hogy a sárcomóból ismét Anjou-selyemkárpit válhasson, a régészek mellett ásatási munkások, segéderők, restaurátorok, múzeumi vezetők késedelmet nem tűrő lépéseire és döntéseire volt szükség, már előzetesen meglévő laboratóriumi háttérre, és természetesen sok pénzre is. Előfordulhat olyan helyzet, amikor minden jószándék és elegendő anyagi forrás ellenére sem sikerül minden tökéletesen; például a megfelelő restauratori ismeret, gyakorlat hiánya miatt gyorsan eltűnhetett a festésnyomok túlnyomó része a budai szobrokról. A budai tapasztalatok nyomán azonban Pécsen már sokkal sikeresebb volt a konzerválás az Aranyos Mária-kápolna faragványain. Azt, hogy mennyire nem triviális problémákkal kerülhet szembe teljesen váratlanul a régész szakma, jól példázza az, hogy a kínai Xi'an terrakotta szobrain a sajátos technikájú festés megőrzésének módját negyedszázada próbálják kidolgozni német segítséggel, ennek ellenére még a legújabb leleteknél is csupán a felület harmadán képesek megtartani a színes réteget.¹¹

Megbocsáthatatlan azonban, ha előre látható leletek pusztulnak el nemtörődömség következtében vagy az érdeklődés hiánya miatt. A pécsi székesegyház délkeleti tornyától dél felé húzódó, reneszánsz átépítettőjéről Szatmári-palotaként ismert, jelentős méretű középkori káptalani épület újabb átalakításának 18. századi tervei régóta ismertek. A rajzok a toronyhoz kapcsolódó rész földszintjén igen figyelemreméltó részleteket, egy nemcsak alaprajzát, hanem nyugat felé néző homlokzatát tekintve is az 1780-as évek elejéig álló, román stílusú formákat mutató káptalanterem későbbi épületrészekbe belefoglalt és kápolnává alakított, 18. századi leírásokban is említett, két oszloppal osztott terét mutatják.¹² Az utóbbi években az ókeresztény Péter-Pál sírkamra állagbiztosítása, restaurálása és bemutatása érdekében végzett munkálatok során tőle keletre egy újabb, nyolcszög alaprajzú, portikusos ókeresztény épület jelentékeny maradványai kerültek elő – az építési munkák következtében nem felülről, hanem oldalról. Az új lelet gyors feltárására lelkesítő érdeklődés, talán a bemutatás építészeti tervezésének határidős kényszere is oda vezettek, hogy a régészeti szabályok maradéktalan

betartása finoman szólva hiányt szenvedett. A középkori épület korábbi feltárásokból is ismert, két méternél is vastagabb falának vonulata ma jóval a nyolcszögletű tértől délre kezdődik csak, bár egykor a toronyig nyúlt, az ókeresztény épület fölé eső szakaszát azonban a kutatás során elbontották, ráadásul úgy tűnik, hogy kellő mélységű dokumentálás nélkül. Ezzel örökre megszűnt annak lehetősége, hogy a káptalanterem részleteiről adatokat szerezzünk. Azt, hogy jelentékeny információk pusztulhattak el, jelzi az, hogy egy román kori oszloplábazat a munkák során innen került be a múzeum raktárába. A rövid jelentésekből annyit lehet tudni, hogy „a feltárási terület K-i oldalán rossz minőségű, szabálytalanul rakott fal [...] középkori építmények falaként értelmezhető. (Szathmáry palota, és az úgynevezett holtak kápolnája)”,¹³ valamint „a római sírkápolnára rátelepülő középkori kápolna rendkívül rossz (földbe rakott tört kő) falazatát a feltárás során a dokumentálás után el kell bontani, bemutatása nem lehetséges”.¹⁴ A ma is látható falak mérete, technikája, állaga a leírtaknak ellentmond, már annak vizsgálata is igen érdekes lenne, hogy mi lehetett az oka ezeknek az eltéréseknek. A lelőhely és az egész együttes egymásra rétegződése olyan fontos, sok szempontból kulcsemleke a Kárpát-medence 2000 éves történelmének, hogy bármilyen kicsiny részének elbontása előtt komoly régészeti, művészet- és építészettörténeti, történelmi, műemlékvédelmi konzultációkra lett volna szükség, egyrészt a pusztulásra ítélt részletek széles körű megismertetése, másrészt azonban a bontás módjának, mértékének, egyáltalán indokoltságának megvitatására is.

A pécsi ókeresztény temetőegyüttes deklaráltan a turizmus fejlesztése érdekében történő „továbbépítése”, egységesen bejárható múzeumi kiállítás-ként való átértelmezése az utóbbi évek legnagyobb szabású régészeti bemutatási projektje volt az országban. A pályázati pénz elnyerését követően szükséges feltárásoknak rögtön a kezdetén, a *cella septichora* mellett az ókeresztény „dominancia” jegyében, az ásatásvezető, az Ásatási Bizottság és a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Műemlékvédelmi Tudományos Intézete véleménye ellenére, tiltakozását figyelembe nem véve bontották el a késő középkori-török kori várak ellenfalának

¹⁰ Budapest I., Szalag u. 17. *RégFüz* Ser. I. No. 49. (1997) 103–104. (Végh A.); VÉGH 1998, 16.

¹¹ THIEME – EMMERLING 2001, 335–369.

¹² FARBAKY 2002, 49–52, 52–53. kép.

¹³ Pécs, Szent István tér. *RégKut* 2000 (2003) 191. (Kárpáti G.).

¹⁴ Pécs, Szent István tér. *RégKut* 2001 (2003) 203. (Kárpáti G.).

előkerült szakaszát. A továbbiakban folyamatosan küzdelem zajlott ásatási bizottsági és műemléki tervtanácsi szinten annak érdekében, hogy a tervezett védőtető alatti térben (a pályázati tervek ellenére), a nyilván kizárólag az építész és a város vezetősége bosszantására előkerült újabb leletek, így a *cella septichora* föld alatti lejárati rendszere, további sírkamra, a terület középkori erődtítésrendszereinek részben releváció erejével ható részletei – falai és árcai – bemutatásra kerüljenek, illetve el ne pusztuljanak. A játszma egyáltalán nem tűnt lefutottnak, biztosnak csak a bemutatóhely rövid határidős átadásának kényszere látszott – ma már tudni lehet, hogy ez utóbbi végül minden szempontból meghatározónak bizonyult. Ezek az események óhatatlanul rányomták a bélyegüket a Dóm tér és környéke egész régészeti projektjére, az építészeti és beruházói-kivitelezői erőfitogtatás nyomán hosszú távra kihatóan kedvezőtlen szakmai színben tüntetve fel a városi programot, ami némi többleterőfeszítéssel elkerülhető lett volna.¹⁵ Ráadásul ebben az esetben egy kulturális célú, közösségi tervről van

szó, nem csupán egy egyszerű magánberuházásról, amelyeknek egyébként egész sora tünteti el, vagy változtatja meg helyenként a felismerhetetlenségig Pécs műemléki védettség alatt álló belvárosi területének jellegzetes telekrendszerét, kisvárosi beépítését és városképét, földszintes lakóházait.¹⁶

A művészet- és építészettörténeti vizsgálatok kibővülését lehetővé tevő új leletek előkerülési módja tehát nem tekinthető kizárólag régészeti belügynek. A tárgyi lelet a lelőköri körülmények ismerete nélkül sokszor csak szép tárgy, de nem igazi történeti dokumentum. A lelőköri körülmények így nem csupán a régészeti elemzés szempontjából fontosak, de pontos megfigyelésük, értelmezésük, rögzítésük jócskán kihathat a művészet-történeti vélemény kialakítására is. Az 1974-ben talált budai szoborlelet földbe kerülésének módjáról sok vita zajlott az elmúlt évtizedek folyamán, érte jócskán bírálat is az építkezés kényszerétől gyorsított feltárás módszereit.¹⁷ Az ásatási dokumentáció alapos elemzése azonban mégis lehetővé tette legutóbb Vég András számára, hogy az eddigiektől eltérő módon, de nagyon is hihetően rekonstruálja a szobrok pusztulási folyamatát, és ezáltal új, lényeges elemekkel gazdagítsa a leletegyüttesselre vonatkozó tudásunkat.¹⁸

A feltáró régész elsődleges szakmai feladata tehát nem feltétlenül az azonnali gyors és hibátlan interpretáció, hanem az értelmezést később is lehetővé tevő pontos megfigyelés és ennek minél részletesebb rögzítése, dokumentálása. A régészet saját – negyed évezred alatt kialakult – tudományos alapszabályainak maradéktalan betartása a művészet-történetnek, az építészettörténetnek, a történettudománynak is alapvető érdeke.

Egy-egy régészeti lelet hatása és hatóköre igen-csak eltérő lehet. A mindennapi élet nagyszámú tárgyi anyaga többnyire a régészet „belügye”, bár a sok lelőhely eredményeinek összegzéséből levont következtetések akár gyökeresen is kihathatnak bizonyos korszakok történettudományának alakulására. Vannak azonban olyan leletek, amelyek művészet-történeti közreműködés híján nemcsak a nagyközönséget, hanem még a szélesebb szakmai közvéleményt sem érhetik el. Ebből a szempontból érdemes kissé részletesebben kitérni a középkori szoborleletek kérdésére.¹⁹ Münster,²⁰ Köln,²¹ Châlons-sur-Marne,²² Párizs,²³ Buda,²⁴ Bern,²⁵ Pécs gótikus szobrai sorolhatók – az első kivételével valamennyi az elmúlt évszázad utolsó harmadának lelete (1. ábra). Pécs kivételével ezeket valóban szoborleletként ismeri nem csupán a legszűkebb szakma, hanem a nagyközönség is. Ennek az ismertségnek manapság meglehetősen egyszerű fokmérője az internet keresőprogramjaiban való böngészés.

¹⁵ Előadásom óta a létesítmény elkészült. A munkálatok során bizonyos vonatkozásban történtek előrelépések, de helyenként a középkori várfalak és más részletek jelentős mértékű vissza-, bele- és elbontása már nem volt elkerülhető. A kivitelezés során eltávolított földrétegek rekonstrukciós visszahelyezésére az eredeti szintviszonyok bemutatása érdekében nem került sor. Ha a szükséges átervezés a régészeti feltárással párhuzamosan folyt volna, a maradványokból sokkal többet lehetett volna megőrizni. Lásd: VÍSY 2007; ROZMANN 2007.

¹⁶ A szakmai aggályok félresöpörése – mind a belvárosi épületek elfogadhatatlan mérvű pusztítása, mind a régészeti bemutatás esetében – a konkrét helyzetek kezelése során eddig „sikeresnek” bizonyult. A városvezetési, beruházói túlerő hatósági segítségével egyszerűen semmibe vehette a régészeti, műemlékvédői, művészet-történeti ellenvetéseket, szakvéleményeket. A pécsi „Európa kulturális fővárosa”-projekt dicstelen alakulása azonban világosan mutatja, hogy az ilyenfajta módszerek idővel visszaütnek.

¹⁷ Például: MAROSI 1994, 282; FELD 1999, 50, 24. jegyzet.

¹⁸ VÉGH 2006.

¹⁹ A kérdéssel kapcsolatos véleményemet először „A középkori pécsi szoborlelet történeti-kulturális jelentősége” című előadásomban fejtettem ki, a „A pécsi felsőoktatás bölcsője” témájú kerekasztal-beszélgetésen, 2005. szeptember 2-án Pécsen: LŐVEI 2006.

²⁰ JÁSZAI 1990.

²¹ Köln 1984.

²² PRESSOUYRE 1962; SAUERLÄNDER 1962; PRESSOUYRE 1976; PRESSOUYRE 1981.

²³ ERLANDE-BRANDENBURG – KIMPEL 1978; ERLANDE-BRANDENBURG 1982.

²⁴ ZOLNAY – SZAKÁL 1976; ZOLNAY 1976; MAROSI 1976; ZOLNAY 1977; ZOLNAY – MAROSI 1989.

²⁵ SLADCEK 1999.

1. ábra. Középkori szoborleletek monográfiái. 1. Köln 1984; 2. SLADCEK 1999; 3. ZOLNAY – MAROSI 1989
Fig. 1. Monographs on medieval sculpture assemblages. 1. Köln 1984; 2. SLADCEK 1999; 3. ZOLNAY – MAROSI 1989

A német *Skulpturenfund* kifejezésre kapott hosszú listában valamennyi ott található – ezen belül Buda egyáltalán nem alárendelt helyzetben –, Pécsről azonban egyetlen említés sem esik, és még a magyar nyelvű „szoborlelet” szó is lényegében egyedül Budát jeleníti meg. Pécsen csupán egyetlen, a feltárók által adott rádióinterjú szöveges lejegyzésében, valamint a festésrétegeket rögzítő restaurátor munkáinak felsorolásában találtam meg.

Ennek okát alapvetően két tényezőben látom. Egyrészt a folyamatos hírverést egyedül lehetővé tevő állandó kiállítási lehetőség hiányában – ennek kérdésköre azonban nem a régészet és a művészettörténet kapcsolatrendszerébe tartozik –, másrészt az elhibázottnak bizonyult publikációs stratégiában, amely viszont nagyon is része annak.

Publikációs kérdésekben önkéntelenül adódik a Budával való összehasonlítás. Ott a feltárást vezető Zolnay László – múzeumának igazgatója által eléje állított minden érthetetlen és értelmetlen akadály ellenére is – azonnal kihasználta minden rendelkezésre álló, népszerű és szakmai fórumot: az előkerülést (1974) követően néhány hónapon belül megosztotta leletét és gondolatait a szakmával és a nagyközönséggel egyaránt a *Kortárs* és a *Budapest* folyóiratok lapjain. Két év múlva egy magyarul és németül is megjelent kis kötetben részletesebben is ismertette megfigyeléseit, leleteit és elgondolásait, a szobrokat összeállító-restauráló Szakál Ernővel közösen. Ugyanekkor a Magyar Tudományos Akadémia nem kis presztízsű idegen nyelvű művészettörténeti folyóiratában, az *Acta Historiae Artium*-ban terjedelmes ásatási beszámolót és leletkatalógust publikált német nyelven, a lelethez azonnal odahívott és

művészettörténeti feldolgozására általa felkért Marosi Ernő művészettörténeti elemzése társaságában. Majd egy évre rá ezen tanulmányok magyar nyelvű változatai is megjelentek a Budapesti Történeti Múzeum évkönyvében. (Marosi egyébként az *Élet és Irodalom*-ban már a feltárás közben, annak megkezdése után mindössze egy hónappal kifejtette első gondolatait.) Nem csoda, hogy a leletre a nemzetközi tudományosság is hamar felfigyelt. Bár az akkor már állandó kiállításon szereplő anyagból a *Die Parler und der schöne Stil* 1978-ban rendezett, az 1400 körüli művészettel foglalkozó monumentális kölni kiállítására a múzeum műtárgyvédelmi okokra hivatkozva nem engedett kiszállítani darabot, de a katalógusba így is örömmel beszerkesztett művészettörténeti összefoglaló és képanyag, majd a következő évben rendezett kollokviumon elhangzott előadás megjelentetett szövege letörölhetetlenül felrakta Európa művészettörténeti térképére a 15. század eleji Budát. Ennek eredményeként 1986-ban egy Wormsban megjelentetett doktori disszertáció a korszak udvari művészete főszereplőjeként tárgyalta már a leletegyüttest, az általa kiváltott vitával – amelyre az 1987. évi budapesti Zsigmond-kiállítás és a hozzá kapcsolódó nemzetközi konferencia, a hírneves szakemberek budapesti látogatása egyedülálló lehetőséget is teremtett – további hírverést teremtve a szobroknak.²⁶

A pécsi faragványok esetében hasonló sikertörténetről sajnos nem lehet beszámolni. A szoborlelet

²⁶ ZOLNAY – SZAKÁL 1976; *Parler* 1978; ZOLNAY – MAROSI 1989 stb. Tudománytörténeti összefoglaló, a korábbi szakirodalommal: MAROSI 1999; VÉGH 2006.

a székesegyház északi oldalán hosszú időn át folytatott régészeti feltárás során került elő 1982-ben, a budaihoz sokban hasonló szituációban – mindkét esetben épülethelyreállítás, műemléki feladatok, tereprendezés munkálataihoz kapcsolódó, a dolog természetéből is adódóan elhúzódó kutatómunka egy-egy minőségében páratlan és váratlan pillanatról volt szó. A pécsi szoborlelet helyszínének, az Aranyos Mária-kápolnának ásatási munkáit megelőzte egy méreteiben és fennmaradása jelentős mértékében is impozáns, középkori épület feltárása. Ennek a feltárók által a középkori pécsi egyetem intézményéhez kapcsolt épületnek a tudományos közzététele szinte máig meghatározta a szoborleletét is, pedig önmagában a lelőhelyek topográfiai és előkerülésük időbeli közelségéből ennek nem feltétlenül kellett volna következnie. Ebből adódóan a szobrokkal is foglalkozó hosszabb-rövidebb előadások és tanulmányok egyetemtörténeti, várostörténeti, régészeti szakfórumokon jelentek csak meg,²⁷ ahol igazi párhuzam, összehasonlító anyag híján valódi hatást nem fejthettek ki – hogy utaljak a korábban elmondottakra: szoborleleteket nem lehet régészeti ábra-táblákba rendezni. A rendezők kérése ellenére nem állítottak ki egyetlen pécsi darabot sem 1987-ben a budapesti Zsigmond-kiállításon, amelynek nemzetközi hatásáról a budai lelet kapcsán már szoltam – pedig a csupán rövidebb német rezümékkel segített, magyar nyelvre ellenére mégis máig igen jelentős idézettségű katalógus is sokat lendíthetett volna az ügyön. Hasonlóan az 1994. évi, Magyar Nemzeti Galéria-beli *Pannonia Regia* kiállítás katalógusához,²⁸ amelyben ugyan a kiállításon bemutatott néhány szobor és építészeti töredék leírása megjelent, de példa nélküli módon fényképes illusztráció híján – művészeti kvalitásról csupán írásban nyilatkozni pedig elvetélt kísérlet, ráadásul a magyar nyelvű közlések „provincialisizmusával” szemben a színes fénykép a lehető legnemzetközibb, minden szakember számára magáért beszél. Ezeket a lehetőségeket nem pótolhatta sem a Műemlékvédelmi Hivatalban rendezett fénykéпкиállítás, sem már

az eredeti darabokból is válogató tárlat 1995-ben Bajorországban, 1996-ban pedig a pécsi Művészetek Házában és a Paksi Városi Múzeumban. Az ezekhez kapcsolódó német nyelvű füzet²⁹ ugyanúgy nem juthatott el a szakemberek szélesebb köréhez, ahogy az 1999-ben az ICOMOS Német Nemzeti Bizottság sorozatában megjelentetett két nyelvű, már valóban minőségi kivitelű, színes fényképeket is tartalmazó tanulmánykötet³⁰ is csupán műemlékes körökben terjedő „rétegiadványnak” tekinthető. A faragványok katalógusa előkerülésük után 23 évvel sem áll rendelkezésre – Buda esetében ennek német nyelvű megjelentetésére csupán két, magyar nyelven három évet kellett várni. Mindez közrejátszhat abban, hogy a pécsi szoborlelet sajnálatos módon máig nem vált országos – mondhatnánk nemzeti – üggyé, egyben pedig, minden szándékával éppenséggel ellentétesen, feltárójának sem hozta meg azt a hazai és nemzetközi szakmai hírnevet, amely a budai lelet eredményeként Zolnay Lászlónak osztályrészül jutott.

A művészettörténeti szempontú feldolgozás hiánya sok esetben azonban nem a régészeknek tudható be. A középkor emlékeitől eltérően a magyarországi művészettörténet jelenleg nem tekinti témájának sem az ókor, sem a népvándorlások emléktanyáját. Ez különösen az előbbi esetében igazán meglepő, hiszen a két világháború között a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem két művészettörténeti tanszéke közül az egyik az ókor-tudós Hekler Antal vezetése alatt állt, és Oroszlán Zoltán személyében a későbbi évtizedekben is volt művészettörténész tanára az antikvitásnak. A fiatalabb generációk előtt pedig még van jó példa: a művészettörténeti módszerek régészeti leletekre történő alkalmazásában élenjárók Szilágyi János György kutatásai, például az etruszko-korinthusi vázafestészet területén.³¹ Az elmúlt években Magyarországon a Mediterráneumnak – jelesül a kopt művészetnek – szentelt legfontosabb, nemzetközi érdeklődést is kiváltó kiállítását, határozottan művészettörténeti kérdésfeltevése ellenére is a régész Török László rendezte.³² Erdélyi Gizella torzóban maradt, a pannoniai kőfaragás emlékeinek feldolgozását célul kitűző monográfiája³³ megjelenése – több mint három évtized – óta a kérdés, vagy akár csak valamely részterülete, művészettörténeti feladatként nem bukkant elő. A római falfestészet Pannoniában előkerült emlékeivel művészettörténész egyáltalán nem foglalkozik, így aztán az utóbbi időszak legjelentősebb ilyen leletének (Brigetio) régész feldolgozójára, Borhy Lászlóra hárult az ikonográfiai és egyéb problémák részben művészettörténeti kérdéseinek végiggondolása is.³⁴ Tudomásom szerint

²⁷ Például: G. SÁNDOR 1987a; G. SÁNDOR 1987b; G. SÁNDOR 1989; G. SÁNDOR 1992; G. SÁNDOR 1997; G. SÁNDOR 2004.

²⁸ *Pannonia Regia* 1994, 270–273, a szoborlelethez tartozó kilenc új lelet katalógustételével (G. Sándor M.), egyetlen kép nélkül!

²⁹ SÁNDOR – GERŐ 1995.

³⁰ *Bischofsburg* 1999.

³¹ SZILÁGYI 1975.

³² TÖRÖK 2005; PATAKI 2005.

³³ ERDÉLYI 1974.

³⁴ BORHY 2001.

antik témájú, publikált művészettörténeti szakdolgozat az elmúlt negyedszázadban egyáltalán nem született Magyarországon.³⁵ A népvándorlás korának leletanyaga pedig sosem volt a művészettörténet témája,³⁶ még a magyar honfoglalás igazán kiemelkedő művészi színvonalú emlékeivel sem

nézett szembe eddig művészettörténész, legfeljebb az összefoglaló kézikönyvek többnyire a régészet eredményeit bemutató, rövid fejezeteinek erejéig³⁷ – pedig biztos, hogy ezeken a területeken új szempontok felvetése termékenyítően hathatna a régészeti vizsgálatokra is.

IRODALOM

- ALTMANN 1973   ALTMANN Júlia: Előzetes jelentés a budavári ferences templom kutatásáról (Rapport préliminaire sur les fouilles exécutées dans l'église des franciscains de Budavár). *ArchÉrt* 100 (1973) 82–87.
- ALTMANN – LÖVEI 2004   ALTMANN Júlia – LÖVEI Pál: Leletegyüttesek a budavári ferences templomból (Finds from the Franciscan Church of Buda Castle). *BudRég* 38 (2004) 11–34.
- BÁLINT 2004   BÁLINT Csanád: *A nagyszentmiklósi kincs. Régészeti tanulmányok*. Budapest 2004.
- Bischofsburg* 1999   *Die Bischofsburg zu Pécs. Archäologie und Bauforschung – A pécsi püspökvár. Régészet és épületkutatás*. Red.: Szijártó, Kálmán – G. Sándor, Mária. ICOMOS. Hefte des Deutschen Nationalkomitees 22. Budapest – München 1999.
- BORHY 2001   BORHY László: *Pannoniai falfestmény*. [Budapest] 2001.
- CAPELLE 1999   CAPELLE, Torsten: Handwerk in der Karolingerzeit. In: *Paderborn* 1999b, 424–429.
- ENGEL – LÖVEI –
VARGA 1983   ENGEL Pál – LÖVEI Pál – VARGA Livia: Zsigmond-kori bárói siremlékeinkről. *ArsHung* 11 (1983) 21–48.
- ERDÉLYI 1974   ERDÉLYI Gizella: *A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon*. Apollo Könyvtár 5. Budapest 1974.
- ERLANDE-BRANDENBURG
1982   ERLANDE-BRANDENBURG, Alain: *Les sculptures de Notre Dame de Paris au Musée de Cluny*. Paris 1982.
- ERLANDE-BRANDENBURG –
KIMPEL 1978   ERLANDE-BRANDENBURG, Alain – KIMPEL, Dieter: La statuaire de Notre-Dame de Paris avant les destructions révolutionnaires. *Bulletin Monumental* 136 (1978) 213–266.
- Europas Mitte* 2000   *Europas Mitte um 1000*. Band I–II. Ausstellungskatalog. Hrsg. von Wieczorek, Alfred – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart 2000.
- FALUS 1980   FALUS, János: Some Iconographic Questions of the Equestrian Statue of Marcus Aurelius. *ActaHAHung* 26 (1980) 167–174.
- FARBÁKY 2002   FARBÁKY Péter: *Szatzmári György, a mecénás. Egy főpap műpártoló tevékenysége a Jagelló-kori Magyarországon* (György Szatzmári als Mäzen. Die Stiftertätigkeit eines Prälaten in Ungarn der Jagiellonenzeit). MűF 27. Budapest 2002.
- FELD 1999   FELD István: Beszámoló az egykori budai Szent Zsigmond templom és környéke feltárásáról. *BudRég* 33 (1999) 35–50.

³⁵ Az utolsó: FALUS 1980.

³⁶ Klasszikus példa erre a nagyszentmiklósi kincs (vö. BÁLINT 2004, 47–104, tudománytörténeti összefoglalójával), amellyel az utóbbi jó pár évtizedben művészettörténész rövid említéseken túl nem foglalkozott, egyedül a kincs 19–20. századi művészeti recepciótörténetére, motívumainak felhasználás-történetére vetült érdemi művészettörténeti figyelem: MAROSI 2002, a korábbi eredmények összefoglalásával.

³⁷ *Magyarországi művészet* 1973, I.: 15–25 (a honfoglalók művészete, a magyar föld művészeti hagyatéka, római és szláv hagyatéka: Dercsényi D.); *Művészet* 1983, 7–12 (a honfoglaló magyarság és a honfoglalás kora művészete: Marosi E.); GALAVICS et al. 2001, 10–16 (a pannoniai örökségtől a honfoglalás művészeti hagyatékaig tárgyalva a témát: Wehli T.).

- FODOR 2003–2004 FODOR, István: Das Schwert Stephans des Heiligen. *FoArch* 51 (2003–2004) 159–174.
- FOGAS 2005 FOGAS Ottó: *Gótikus csatok a Kárpát-medencében*. Egyetemi szakdolgozat. Szeged, SzTE Régészeti Tanszék, 2005. [Kézirat]
- GALAVICS et al. 2001 GALAVICS Géza – MAROSI Ernő – MIKÓ Árpád – WEHLI Tünde: *Magyar művészet a kezdetektől 1800-ig*. [Budapest] 2001.
- JÁSZAI 1990 JÁSZAI, Géza: *Gotische Skulpturen 1300–1450*. Bildhefte des Westfälischen Landesmuseums für Kunst und Kulturgeschichte 29. Münster 1990.
- Köln 1984 *Verschwundenes Inventarium. Der Skulpturenfund im Kölner Domchor*. Katalog zu einer Ausstellung des Schnütgen-Museums der Stadt Köln und der Dombauverwaltung des Metropolitankapitels in Köln. Bearbeitet von Bergmann, Ulrike. Köln 1984.
- LŐVEI 1993 LŐVEI Pál: Ahol nincs, ott ne keress. Új középkori szerzemények a Magyar Nemzeti Galériában. *Új Művészet* 4 (1993) 8–11.
- LŐVEI 1999 LŐVEI Pál: A Stibor-síremlékek mestere. *BudRég* 33 (1999) 103–121.
- LŐVEI 2006 LŐVEI Pál: A középkori pécsi szoborlelet történeti-kulturális jelentősége. In: *A középkori pécsi egyetem jelentősége és helyreállításának problémái*. Szerk.: Font Márta. Pécs 2006, 21–31.
- Magyarországi művészet 1973 *A magyarországi művészet története*. Főszerk.: Fülep Lajos. [Budapest] 1973. [5. kiadás]
- MAREK 2004 MAREK, Lech: *Wczesnośredniowieczne miecze z Europy Środkowej. Wschodniej. Dylematy archeologa i bronioznawcy*. Studia Arheologiczne 36. Wrocław 2004.
- MAROSI 1976 MAROSI, Ernő: Vorläufige kunsthistorische Bemerkungen zum Skulpturenfund von 1974 in der Burg von Buda. *ActaHAHung* 22 (1976) 333–373.
- MAROSI 1994 MAROSI Ernő: Zsigmond kori szobrok a budai várból. In: *Pannonia Regia* 1994, 282–287.
- MAROSI 1996–1997 MAROSI Ernő: *A középkor művészete I–II*. Budapest 1996–1997.
- MAROSI 1999 MAROSI Ernő: A budavári Zsigmond-kori szobrok kérdései huszonkét év (és a Szent Zsigmond templom feltárásai) után. *BudRég* 33 (1999) 93–101.
- MAROSI 2002 MAROSI Ernő: Utóélet vagy újjáélesztés? Kísérletek a nagyszentmiklósi kincs beillesztésére a magyar művészet történetébe. In: *Az avarok aránya. A nagyszentmiklósi kincs*. Főszerk.: Kovács Tibor. Budapest 2002, 134–142.
- Művészet 1983 *A művészet története Magyarországon a honfoglalástól napjainkig*. Szerk.: Aradi Nóra. Budapest 1983.
- B. NYÉKHELYI 2003 B. NYÉKHELYI Dorottya: *Középkori kútlet a budavári Szent György téren* [A Medieval Find from a Well on Szent György tér, Buda Castle]. Monumenta Historica Budapestinensia 12. Budapest 2003.
- Otto der Große 2001 *Otto der Große. Magdeburg und Europa*. Band II. Hrsg. von Puchle, Matthias. Ausstellungskatalog. Mainz 2001.
- Paderborn 1999a 799 – *Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Karl der Große und Papst Leo III.* in Paderborn. Ausstellungskatalog. Hrsg. von Stiegemann, Christoph – Wemhoff, Matthias. Mainz 1999.
- Paderborn 1999b 799 – *Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Karl der Große und Papst Leo III.* in Paderborn. Beiträge zum Katalog der Ausstellung Paderborn 1999. Hrsg. von Stiegemann, Christoph – Wemhoff, Matthias. Mainz 1999.
- Pannonia Regia 1994 *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Galéria. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre. Budapest 1994.
- Parler 1978 *Die Parler und der schöne Stil 1350–1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgen I–III*. Eine Handbuch zur Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Kunsthalle Köln. Hrsg. von Legner, Anton. Köln 1978.
- PATAKI 2005 PATAKI Zita Ágota: A fáraók után / After the Pharaohs. Treasures of Coptic Art from Egyptian Collections [ismertetés]. *Kunstchronik* 58 (2005) 617–623.
- PRESSOUYRE 1962 PRESSOUYRE, Léon: *Sculptures du premier art gothique à Notre-Dame-en-Vaux de Châlons-sur-Marne*. *Bulletin Monumental* 120 (1962) 359–366.

- PRESSOUYRE 1976 PRESSOUYRE, Sylvia: *Images d'un cloître disparu: Notre-Dame-en-Vaux à Châlons-sur-Marne*. Châlons-sur-Marne 1976.
- PRESSOUYRE 1981 PRESSOUYRE, Sylvia and Léon: *The Cloister of Notre-Dame-en-Vaux at Châlons-sur-Marne*. Nancy 1981.
- ROZMANN 2007 ROZMANN Viktor: Lehetett volna. A Cella Septichora Látogató Központ. *Echo* 10:3 (2007) 3–7.
- G. SÁNDOR 1987a G. SÁNDOR, Mária: Recent Contributions Concerning the Site of Medieval Pécs University. *Alba Regia* 22 (1987) 7–9.
- G. SÁNDOR 1987b G. SÁNDOR, Mária: Freilegung der Bischofsburg von Pécs und der ersten mittelalterlichen ungarischen Universität. *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich* 3 (1987) 67–83.
- G. SÁNDOR 1989 G. SÁNDOR, Mária: Die Bischofsburg zu Pécs und die erste ungarische mittelalterliche Universität. *Specimina Nova. A Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Történeti Tanszékének Évkönyve* 1989, 181–187.
- G. SÁNDOR 1992 G. SÁNDOR Mária: A pécsi Püspökvár feltárt középkori egyházi és világi épületei. *JPMÉ* 37 (1992) 105–114.
- G. SÁNDOR 1997 G. SÁNDOR, Mária: Lage und das Gebäude der mittelalterlichen Universität von Pécs. In: *Universitas Budensis 1395–1995*. Eds.: Szögi, László – Varga, Júlia. Budapest 1997, 61–66.
- G. SÁNDOR 2004 G. SÁNDOR Mária: A pécsi középkori egyetem feltárásának és kutatásának újabb eredményei. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerk.: Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs. Monumenta Historica Budapestinensia 14. Budapest 2004, 79–83.
- SÁNDOR – GERŐ 1995 SÁNDOR, Mária – GERŐ, Győző: *Die Bischofsburg zu Pécs. Archäologie und Forschung*. Budapest – München 1995.
- SAUERLÄNDER 1962 SAUERLÄNDER, Willibald: Skulpturen des 12. Jahrhunderts in Châlons-sur-Marne. *ZKg* 25 (1962) 97–123.
- Sigismundus 2006 *Sigismundus Rex et Imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437*. Kiállítási katalógus – Budapest, Szépművészeti Múzeum, Luxemburg, Musée national d'histoire et d'art. Szerk.: Takács Imre. Mainz 2006.
- SLADDECZEK 1999 SLADDECZEK, Franz-Josef: *Der Berner Skulpturenfund. Die Ergebnisse der kunsthistorischen Auswertung*. Wabern – Bern 1999.
- STEUER 1999 STEUER, Heiko: Handel und Wirtschaft in der Karolingerzeit. In: *Paderborn* 1999b, 406–416.
- SZILÁGYI 1975 SZILÁGYI János György: *Etruszkó-korinthosi vázafestészet*. Apollo Könyvtár 6. Budapest 1975.
- TAKÁCS 2006 TAKÁCS Imre: Királyi udvar és művészet Magyarországon a késői Anjou-korban. In: *Sigismundus* 2006, 68–86.
- THIEME – EMMERLING 2001 THIEME, Cristina – EMMERLING, Erwin: Zur Farbigeit der Terrakottaarmee. In: *Die Terrakottaarmee des ersten chinesischen Kaisers Qin Shihuang*. Hrsg. von Blänsdorf, Catharina – Emmerling, Erwin – Petzet, Michael. Arbeitshefte des Bayerischen Landesamtes für Denkmalpflege 83. München 2001, 335–369.
- TÖRÖK Gy. 1981 TÖRÖK, Gyöngyi: Einige unbekannte Holzskulpturen des weichen Stils in Ungarn und ihre Beziehungen zu dem Skulpturenfund in der Burg von Buda. *ActaHAHung* 27 (1981) 209–224.
- TÖRÖK L. 2005 TÖRÖK László: A fáraók után. A kopt művészet kincsei Egyiptomból – After the Pharaohs. Treasures of Coptic Art from Egyptian Collections. Kiállítási katalógus – Szépművészeti Múzeum. Budapest 2005.
- VÉGH 1998 VÉGH András: A középkori ágostonos kolostor felfedezése a Vízivárosban (Discovery of a Medieval Augustine Monastery in Buda). *Magyar Múzeumok* 4:3 (1998) 15–17.
- VÉGH 2006 VÉGH András: Zsigmond-kori szoborleletek a budai királyi palota környezetéből. In: *Sigismundus* 2006, 219–224.

- VISY 2007 Visy Zsolt: A pécsi cella septichora műemléki munkálatainak tanulságai. *Műemlékevédelem* 51 (2007) 201–208.
- WESTPHAL 1999 WESTPHAL, Herbert: Zur Bewaffnung und Ausrüstung bei Sachsen und Franken. In: *Paderborn* 1999b, 323–327.
- ZOLNAY 1976 ZOLNAY, László: Der gotische Skulpturenfund von 1974 in der Burg von Buda. *ActaHAHung* 22 (1976) 173–331.
- ZOLNAY 1977 ZOLNAY László: Az 1967–75. évi budavári ásatásokról s az itt talált gótikus szoborcsoportról. *BudRég* 24:3 (1977) 3–146; 24:4 (1977) ábrák és képek.
- ZOLNAY – MAROSI 1989 ZOLNAY László – MAROSI Ernő: *A budavári szoborlelet*. Budapest 1989.
- ZOLNAY – SZAKÁL 1976 ZOLNAY László – SZAKÁL Ernő: *A budavári gótikus szoborlelet*. [Budapest] 1976.

ARCHAEOLOGY AND ART HISTORY

TASKS, NEEDS AND PRACTICE IN THE BORDERLAND BETWEEN ARCHAEOLOGICAL AND ART HISTORICAL RESEARCH

Pál Lővei

In connection with these two branches of science that spring from a common source, it is of great significance that archaeological excavations augment the source-base of art history with important finds. While, for example, in the course of the last half-century merely four or five hitherto-unknown Gothic sculptures made of wood have been discovered on the territory of Hungary during art historical topographical inspections or monument restorations, over the same time span many dozen stone sculptures of similar age have been 'produced' by archaeology in Buda, Pécs, Pilisszentkereszt, and Eger, to the not inconsiderable delight of art history. In the catalogue of medieval sepulchral monuments currently in preparation, the relics that have come to light as archaeological finds since the beginning of the cataloguing process are much more numerous than the tombstones identified *in situ* that had never been mentioned anywhere before. The responsibility of archaeology, therefore, is enormous not just with regard to itself: when an archaeologist and his institution struggle to ensure a legal background and then for the enforcement of the laws and legal regulations attained so that he has the opportunity to perform his tasks, he is at the same time representing the interests of art history and architectural history, too.

The solution of special situations arising in the course of archaeological work cannot depend solely on the archaeologist: for example, in order to save the fourteenth-century Angevin silk tapestry excavated at Buda Castle, there was a need for prompt actions and decisions not just by archaeologists, but also by excavation workers, assistants, restorers, and museum managers, as well as for a pre-existing laboratory background and, of course, funding. A situation may arise in which despite every good intention and sufficient material resources, the outcome is less than perfect. An example was the rapid fading away of the traces of paint on the Gothic sculptures unearthed in Buda in 1974; this stemmed from a lack of appropriate knowledge and practice on the part of restorers. However, following these experiences in Buda, the conservation work performed on the fourteenth-century carvings of the 'Golden' Chapel of the Virgin Mary in Pécs was much more successful. Nevertheless, medieval wall remains excavated likewise in Pécs that were highly significant also from the art historical point of view were destroyed before they could be fully documented, because the city government (the investor entrusted with the task) wished to speed up operations aimed at excavating the Early Christian Roman remains and opening them to the public.

NÉPRAJZ ÉS RÉGÉSZET

A NÉPI ÉPÍTÉSZET KUTATÁSA KÉT TUDOMÁNYÁG HATÁRVONALÁN

Sabján Tibor (†)

Az elmúlt évtized kutatási munkájában fontos területet foglalt el az Árpád-kor népi építészetének vizsgálata. Ezen belül is most elsőként a veremházak feltárásában és értelmezésében mutatkozó új tudományos irányzatokat tekinthetjük át. Talán nem tévedünk nagyot, ha azt állítjuk, hogy az értelmezési oldalt a szaporodó számban megépített házrekonstrukciók és a felépített településrészletek mozdították előre.¹ Ebből a szempontból a tervezett, de meg nem valósult régészeti parkok is fontos szerepet tölthettek be. Nézzük tehát ezeket a vállalkozásokat, amelyek többé-kevésbé a kísérleti régészet témakörébe is sorolhatók.

Egyetlen veremház épült fel Szarvasgedén, a helyi biohistóriai park területén. Ennek az épületnek a tervezése és felépítése számos kérdésben új eredményeket hozott. Kiindulásul az M0-s autópályán nyomvonalán feltárt Sikátor középkori település egyik veremháza szolgált.² Ezzel egy időben folytak az ópusztaszeri régészeti park építési munkái, amelynek során több veremházat, például Méri István kardoskúti kénoszlatú veremházát is felépítették.³ A tiszalipári régészeti parkban is a veremházak építésére helyezték a hangsúlyt, bár több gazdasági építmény, kemence és kút is helyet kapott a területen.⁴ A veremházak felépítésében inkább az általános tapasztalatok érvényesültek és nem egy kiemelt ásatás lakóházainak fizikai jellemzői. A bodrogi Árpád-kori falu Kisrosvágy határában létesült és az egykori Berzsény faluról kapta nevét (1. ábra). Ez a régészeti park lett a legnagyobb kiterjedésű, közművelődési programokkal is rendelkező településrészlet, amelyben veremházak mellett kerek hajlékot, jurtákat és több felszíni házat is rekonstruáltak.⁵ A tervezett régészeti parkok között kell megemlítenünk a Visegrád-Várkert ásatási területére elképzelt falurészletet, amelynek engedélyezési és kiviteli tervei is elkészültek.⁶ Hasonlóan a tervezés szakaszában van a Szabadtéri Néprajzi Múzeum középkori tájegysége is, amelyben Árpád-kori és késő középkori épületegyüttesek mutatnak be a 19. és 20. század népi építészetének előzményeit.⁷ A felsorolt példák mellett még számos középkori falu vagy település-

részlet maradt meg az ötlet és a szándék szintjén, természetesen egyetlen okra visszavehetően: a pénz hiányára.⁸

Nézzük meg tehát közelebbről azokat a kihívásokat, amelyek a veremházak tervezésében, majd felépítésében új elképzeléseket és elméleteket hoztak. Az egyik jelentős különbség a tervezésben az volt, hogy a korábbi, művészeti jellegű ábrázolásokkal szemben itt az építés alapjául szolgáló léptékhelyes műszaki rajzokat, tervrajzokat kellett készíteni, amelyeknél a veremház korábbi elképzeléseinek méretbeli és statikai-műszaki problémái is élesen kiütköztek. Az ezekre adott válasz a veremház értelmezésének egy olyan új koncepcióját rajzolta ki, amely néprajzi példákkal is alátámasztható volt. Eszerint a ház gödre, a verem nem az épület teljes alapterületét jelenti, ahogy azt korábban általánosan gondolták, hanem annak csak központi, süllyesztett részét, amelyet körben padkák vesznek körül. A verem a ház közlekedő része és munkahelye, a padkák a tárolás és a pihenés magasabbra emelt helyszínei. Ez az értelmezés lehetővé tette a veremház szerkezeti és méretbeli gondok nélküli rekonstrukcióját és megnyitotta az

¹ TAKÁCS 1999; TAKÁCS 2001.

² BENCZE et al. 1999.

³ SZENTGYÖRGYI – BUZÁS – ZENTAI 2000; SZENTGYÖRGYI – MEZEI – BUZÁS 2000; SZENTGYÖRGYI 2001.

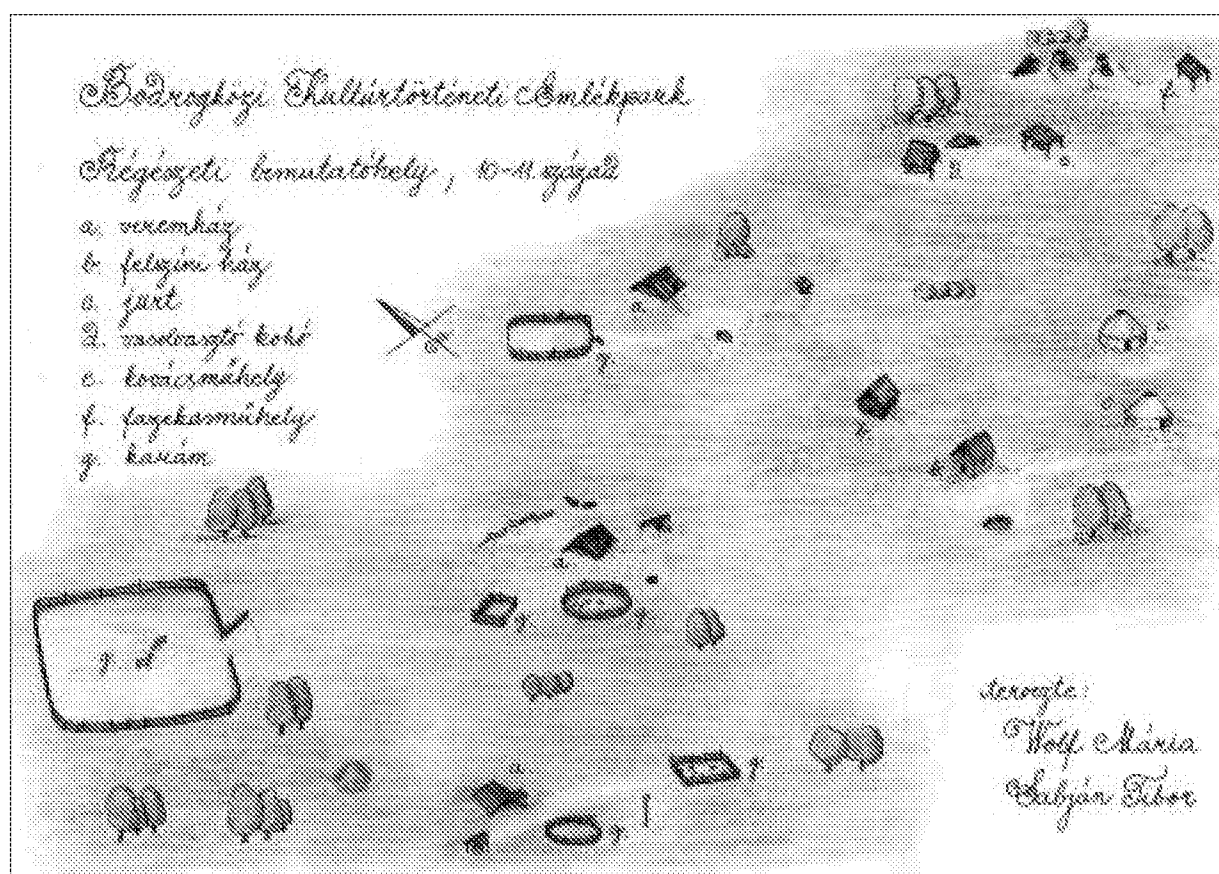
⁴ A tiszalipári park építésének irányítását Pintér László régész végezte.

⁵ A munkák szaktanácsadói Révész László és Wolf Mária régészek voltak. Az építmények terveit Sabján Tibor készítette.

⁶ A régészeti munkák szakértői Gróf Péter és Kovalovszki Júlia voltak. Az építmények rekonstrukciós terveit Sabján Tibor készítette. KOVALOVSKAI 2001; GRÓF 2001.

⁷ A tájegység koncepcióját Pálóczi Horváth András, Sabján Tibor és Takács Miklós dolgozta ki.

⁸ Szigethalmon az Őskultúra Alapítvány kíván régészeti parkot létrehozni. Ez olyan szabadtéri gyűjtemény lenne, amely európai középkori épületeket mutatna be. Budaörsön Mester Edit irányításával létesült Árpád-kori régészeti park, amelyben több épületet is rekonstruáltak.

1. ábra. Kisrosvágy. A régészeti park telepítési terve. Rajz: Sabján Tibor
Fig. 1. Kisrosvágy. Plan of the archaeological park. Drawing by Tibor Sabján

utat a fentebb felsorolt régészeti parkok megvalósításához.⁹

A szarvasgedei rekonstrukciónak másik újdonsága az építési technológia kikövetkeztetése volt. A verem padlójába alig belesüllyesztett ágak állékonyságának a problémái világították meg azt az építésmódot, amely során először a ház vázát állítják fel, majd ezután ássák ki a ház gödrét. Ezt az elméletet viszonylag jól lehetett bizonyítani a verem és az ágaslyukak helyzeti elemzésével és a logikus építési sorrend bemutatásával. Ezt az építésmódot támasztották alá az átépített veremházak jellegzetességei is. A szarvasgedei ház is így épült, de azóta újkori régészeti feltárás során is megfigyelhetjük az utólag lemélyített padló következményeit, az elmetszett ágagödröket a házfalban.¹⁰

Az értelmezés ezen szakaszában még nem tudunk mit kezdeni a veremházak nyúlványával,

amit ároknak, néha bejáratnak gondoltak a kutatók, de meggyőző megfejtése még nem született meg. Az ópusztaszeri kísérletek során egy eltört szarufa cseréje adta az ötletet, hogy a nyúlványt, mint a szarufacsere nyomát fogják fel. Ebből adódott a logikai következtetés, hogy a nyúlvány alja egy matematikailag leírható körív, amelyből bonyolult számításokkal kikövetkeztethető, pontosabban kiszámítható az egykori szelemen magassága is. Az első ránézésre tetszetős elmélet gyengéje ott mutatkozott meg, hogy elég világosan látható volt, hogy a szarufa rendszerint a kemencével szemben törik el, ami már önmagában is kérdőjeleket rajzolt az értelmezés mellé.¹¹

A nyúlvány megfejtése a zsidódi ásatások újabb veremházánál derült ki. Míg a korábbi veremházaknál itt is nyitott árok volt a kemencével szemkötti oldalon, az új feltáráskor (éppen a tágabban értelmezett veremház elméletének hatására) magasabb nyesséssel fogták meg a ház faltját, amelynek következtében szenzációs eredmény született: a nyúlvány egy zárt kürtő formájában jelentkezett a földben. Egyik

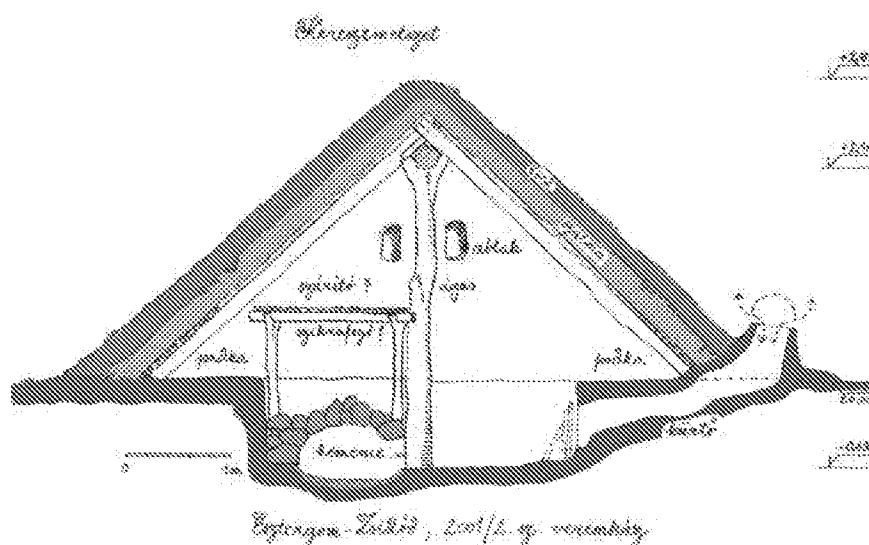
⁹ SABJÁN 1999.

¹⁰ SABJÁN 1999, 139–140.

¹¹ Lásd a 3. jegyzet utalásait.

2. ábra. Esztergom-Zsidód.
A 2001/2. számú veremház
keresztmetszete (metszet
a kemencén és a kürtőn
keresztül).

Rajz: Sabján Tibor
Fig. 2. Esztergom-Zsidód.
Cross-section
of a sunken house
(No. 2001/2 in the Zsidód
excavations) with oven
and ventilation duct.
Drawing by Tibor Sabján

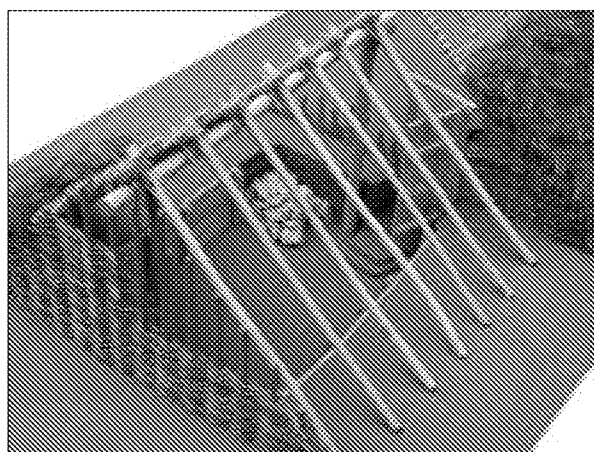

szájnyílása a verem kemencével átellenes homlokfalában volt, a másik a veremtől távolabb emelkedett a szabadba.¹² A felmerülő kérdések közül az első között rögtön az fogalmazódott meg, hogy vajon minden nyúlvány kürtő volt-e? A választ a feltáró régész adta meg elsőként: igen, és ezzel az értelmezéssel egyet kell értenünk.¹³ Ez meglepő és jelentős felfedezése volt az utóbbi évek régészeti kutatásának, még akkor is, ha csak a ház egy kisebb részletére terjedt ki. A következő kérdéscsoport a kürtő rendeltetésének megfigyeltése köré csoportosítható. Vajon a külső térbe vezetett a kürtő, vagy csak az eresz alá? Kéményként működött, vagy csak a belső tér szellőztetését szolgálta és kívülről befelé áramoltatta a levegőt? A helyes válasz valószínűleg az, hogy a kürtő vége a külső térbe csatlakozott és befelé vezette a

friss levegőt. Ezzel a kemencében zajló égést segítette elő és egyben a füstöt is felfelé mozgatta. Természetesen ez csak találgatás, a választ nem várhatjuk a régészeti ásatásoktól, sem a néprajztól, ezt a kísérleti régészet módszereivel lehet valószínűsíteni, egy megépített házban kipróbálni (2. ábra).¹⁴

Az Árpád-kori házban a kemencékhez is csatlakozhatott valamilyen kürtő. Az utóbbi időkben sokasodnak az olyan megfigyelések, ahol a kemence hátuljához épített kisebb-nagyobb kürtő maradványait észlelik.¹⁵ Ilyet még külső kemence szája fölé is megfigyeltek.¹⁶ Tehát a kor embere ismerte a kürtőt és néha alkalmazta is a kemence huzatának szabályozására vagy a ház szellőztetésére.

Csak néhány háznál került még elő, de figyelniünk kell a kemencék körül talált karólyukakra, amelyek azt jelzik, hogy néha a kemencék fölé lábakra állított állványt építettek.¹⁷ Ennek funkcióját ma még nem tudjuk kikövetkeztetni, csak találgatni lehet, hogy szárításra, esetleg aszalásra, füstölésre vagy szikrafogónak épült-e ez a lábakra állított szerkezet? Mindenesetre a kőkemencék, vagy inkább

3. ábra. Visegrád-Várkert. Végbejáratos veremház
makettje (17. számú ház)

Fig. 3. Visegrád-Várkert. Maquette of a sunken house
(No. 17) with an entrance at one end

¹² MOLNÁR 2001.

¹³ MOLNÁR 2001, 115; SABJÁN 2005.

¹⁴ Ha a kérdésben a magyar néprajzkutatás nem igazíthat el, mert a földbe fúrt kürtő nem maradt fenn az Árpád-kor után, az etnológia szolgál párhuzamokkal. Az észak-amerikai puebló indiánok, illetve őseik, az anasazszi L alakú kürtőkkel vezették a friss levegőt veremházaikba, amint erre egy fiatal régész kolléga (Gergely Balázs) felhívta a figyelmet.

¹⁵ MIKLÓS – VÍZI 1999, 226, 259–260, 24–25. kép; MIKLÓS – VÍZI 2001, 270–272; CSALOGOVITS 1935, 1–2.

¹⁶ GRÓF 1989.

¹⁷ MOLNÁR 2001, 111, 1. kép, 113, 3. kép; WOLF 2001, 140, 15. kép, 147, 22. kép.

kör alaprajzú, körben vagy patkó alakban elhelyezkedő fekhelyekkel. A kevés régészeti példa mellett néprajzi párhuzamaink is vannak, például az erdőmunkások vagy a kondások hajlékai között. A néprajzi párhuzamokkal kapcsolatban fontos megemlítenünk, hogy az elv, amellyel a földbe mélyített padlójú hajlékokat építették, nem halt ki az Árpád-kor végén, hanem tovább élt egészen a 20. századig, de nem mint lakóház létezett, hanem az otthonuktól távol dolgozó munkások (pásztorok, halászok, erdőmunkások, kubikusok stb.) ideiglenes, szezonális hajlékaként szolgált. Ebből adódik, hogy a néprajzi munkákban megtalálható házfejlődési modellek tévesen sorolják a veremházakat a napjainkig meglévő lakóházak töretlen fejlődési vonalába.¹⁸

Az utóbbi évtizedek jelentős régészeti felfedezései közé sorolhatjuk az Árpád-kori veremólak megtalálását és régészeti dokumentálását. Ezzel az óltípussal kapcsolatban már a két világháború közötti néprajzi kutatók feltételezték az ősi eredetet, de az utóbbi időig nem került elő ásatásokból. Az Orda-csehi-Bugaszeg határában megtalált objektumok teljes egészében a néprajzi kutatásokból megismert földólaknak felelnek meg (4–5. ábra), tehát változás nélküli használatot feltételezhetünk az Árpád-kortól egészen a 20. századig. A néprajzi leírásokból jól ismerjük a mélyen leásott ólak építésmódját, szerkezeti megoldásait. Emellett archív fotók tucatjai tájékoztatnak bennünket az építményekről.¹⁹

Ha már a mélyre ásott veremházakról szót ejtettünk, nem mehetünk el a kérdés mellett anélkül, hogy a sekély mélységű veremházakkal ne vetnénk őket össze. Észérint az Árpád-kori földbe mélyített épületek két csoportját különböztethetjük meg: a sekélygödrű veremházakat és a mélygödrűeket. Az előbbieket 50–100 cm közötti mélységgel készítették (mivel a korabeli talajfelszínt nem mindig lehet biztosan meghatározni, az egykori mélységre csak következtetni tudunk), míg az utóbbiakat 150–200 cm mélyre ásták. A mély veremházak gödrét mindig bélelik, míg a sekélyekét ritkán. A néprajzi leírásokból pontosan tudjuk, hogy a mély házakat úgy építik, hogy először a gödröt ássák ki, majd ezután ássák le ágasait, bélelik oldalát és állítják fel szerkezetét. Ezzel szemben a sekélygödrű veremházakról – mint erről már szó esett – azt gondoljuk, hogy a művelet fordítva történt, először a szerkezetet építették meg, majd ezután ásták ki a vermét. Erre bizonyítékkul szolgál, hogy a mély veremházakban mindig mélyre ásott cölöplyukak és ágasyukak vannak, míg a sekélygödrű veremházakban alig mélyednek a padlóba.²⁰

Nagyobb számban a sekélygödrű veremházak épültek. Ezeket elsősorban mint lakóépületeket

használták, de műhelyek, ólak vagy időszakos hajlékok is lehettek köztük. A ritkábban előforduló mély vermű építmények ólak, pincék, ritkán lakóházak, esetleg vermek is lehettek.

Ha helyzetértékelést szeretnénk tartani az utóbbi évek kutatásáról és további feladatairól, azt látjuk, hogy érdekes és jelentős felfedezések, elméletek jellemezték az időszakot. Ebben természetesen a vezető szerepet a régészeti kutatás játszotta, de az értelmezés területén a néprajz képviselői is hozzájárultak az eredményes munkához. A korábbi évtizedek gyakorlatához képest öröndetes tény a két szakterület együttműködése, amellyel kiküszöbölhetővé vált az a konfrontációs érintkezés, amely a vitákon és tévutakra vitt spekulációkon kívül nem hozott jelentősebb eredményt. A közös munka egyik legszebb bizonyítéka a néprajzi és régészeti kutatók közösen rendezett szolnoki konferenciája volt, amelynek anyaga önálló kötetként is napvilágot látott. Ez a munka nemcsak az Árpád-kor, hanem az egész középkori és kora újkori építkezéskutatás újabb eredményeinek összefoglaló és összszegző kötetévé vált.²¹

Nem lenne teljes az Árpád-kor népi építészeti kutatásának áttekintése, ha röviden nem szólnánk a felszíni házak kérdéséről. Az utóbbi években erősebb figyelem fordult a téma iránt, de ez inkább a történeti és a régészeti oldalról hozott eredményeket, a néprajz még nem kapcsolódhatott be komolyabban a vizsgálatokba, bár történtek ilyen házrekonstrukciók is.²² Ezek a házak már felmenő falakkal rendelkeztek, ezért a népi építészeti kutatás falakkal és más szerkezeti kérdésekkel foglalkozó monográfiái segítségére lehetnek a feltáróknak. Azt gondoljuk, hogy a közelmúltban indult és kibontakozóban lévő *Népi kultúra* sorozat olyan segédanyaga lehet a régészeti kutatóknak is, amely segíti a tisztánlátást a népi építészetben megőrződött építési hagyományok terén.²³

A késő középkor népi építésze nem tartogatott olyan megoldásra váró nagy kérdéseket, mint ahogy azt az Árpád-kor esetében láttuk. Ennek ellenére új ismeretekkel gyarapodtunk ezen a téren is. A Dunántúli-középhegység és a Nyugat-Dunántúl

¹⁸ SABJÁN 1999.

¹⁹ NAGY et al. 2001.

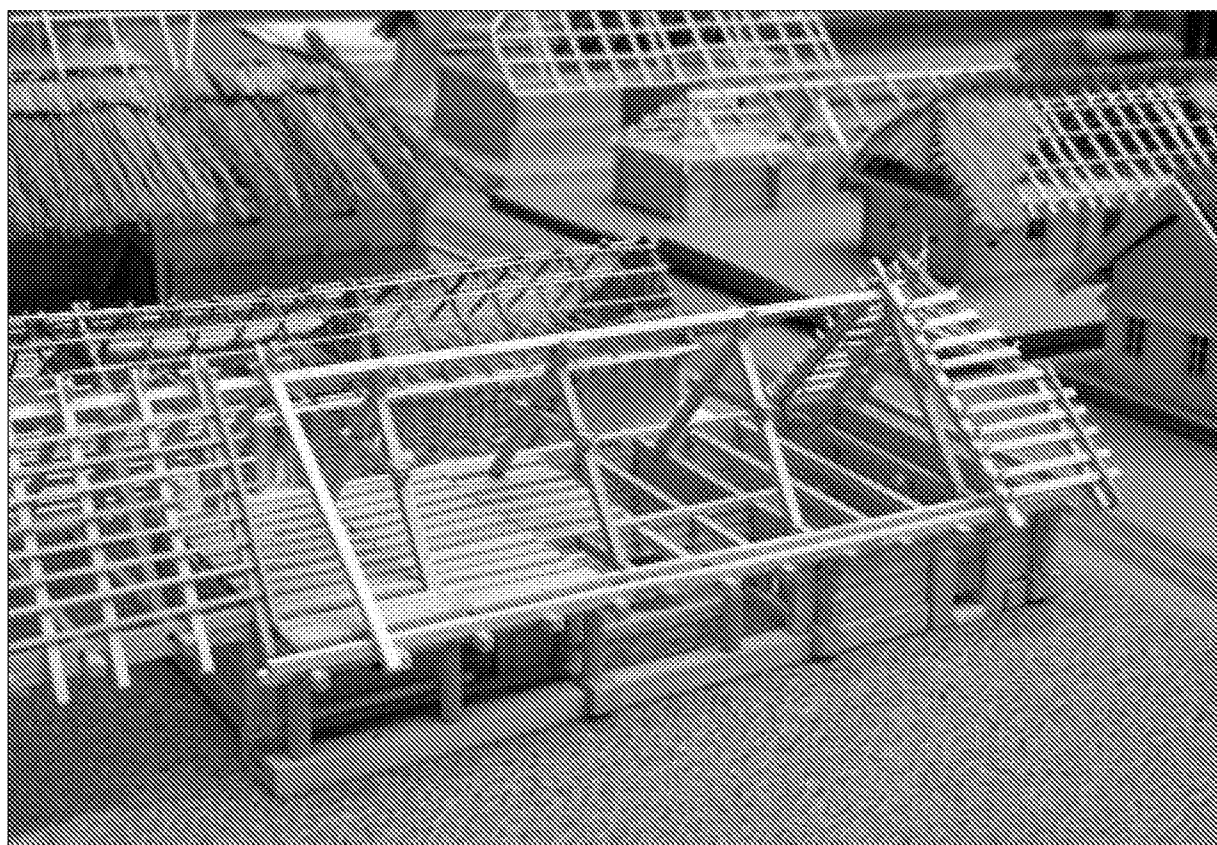
²⁰ SABJÁN 1999, 139–140.

²¹ *Népi építészet* 2001.

²² WOLF 2001.

²³ A sorozat a Terc Kiadó gondozásában jelenik meg, eddig nyolc kötet látott napvilágot. SABJÁN 2002a; SABJÁN 2002b; SABJÁN 2002c; SABJÁN – BUZÁS 2003; SABJÁN 2004; GHYÉN 2005; SABJÁN – L. KISS – LENGYEL 2006; SABJÁN 2007.

8. ábra. Késő középkori házak makettjei, elől egy sarvalyi rekonstrukció
Fig. 8. Maquettes of late medieval dwelling houses, foreground: house from Sarvaly

ismert feltárásai (Sarvaly, Szentmihály, Baj stb.)²⁴ a boronafalas építkezés nyomait mutatták. Ezzel szemben a Balaton déli oldalán húzódó M7-es autópálya nyomvonalán végzett feltárások cölöpvázak építmények sokaságát hozták napvilágra.²⁵ Ezek között a házak között több olyan többhelyiséges, nagyméretű építmény volt, mint Sarvalyon. Néhány háznak földbe mélyedő pincéje is volt. Míg a Balatontól északra fekvő házak végében rendszerint kőből falazott pince volt, addig a déli részekben cölöpvázak szerkezetű és hasonló bélésfalú pincéket tártak fel. Ezek közé tartoztak az egykori mezőváros, Ete pincéi is, amelyek közül egynek megkíséreltük a szerkezeti rendszerét és az épületen belüli helyzetét is rekonstruálni (10. ábra).²⁶ A többször említett sarvalyi feltárások ugyan nem az elmúlt években történtek, de egy átfogó jellegű tanulmányban megkíséreltük értelmezni szerkezetüket.²⁷

Míg az Árpád-kori házak problémáit a valós rekonstrukciók hívták életre, addig a késő középkoriak esetében ugyanezt a makettkészítés váltotta ki. Több olyan kiállítás is készült az elmúlt években, amelyeken 1:50-es, 1:25-ös léptékű makettekkel

mutatták be a késő középkor parasztságának és falusi lakosságának életkörülményeit, építkezését (8. ábra).²⁸ A makettek tervezése ugyanúgy megkívánta a házak teljes átgondolását, mint a valós méretű rekonstrukció, ezért a pincéktől a tetőfedésig végig kellett gondolni az adott épületeket még akkor is, ha a régészeti feltárából nem lehetett következtetni minden részletre. Ezeknek az épületrészeknek a rekonstrukciója népi építészeti példák alapján készült el. A sarvalyi házak nagy méretei és az ezekre képzelt tető- és födémszerkezet egyszerűen megkövetelte egyes szerkezetek alkalmazásának korábbra datálását, hiszen elképzelhetetlen, hogy 6-8 méteres fesztávval épített

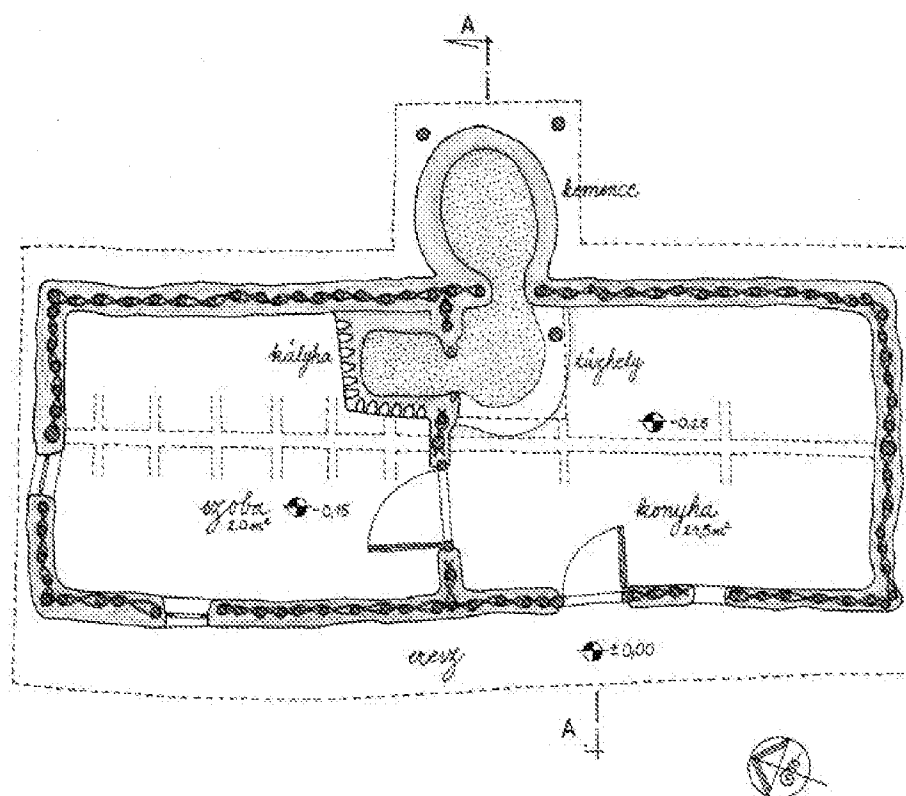
²⁴ Sarvaly: HOLL 1979; HOLL – PARÁDI 1982. Szentmihály: HOLL 1987; HOLL 1990. Baj: PETÉNYI – SABJÁN 2003.

²⁵ BELÉNYESY 2001.

²⁶ A Miklós Zsuzsa és Vizi Márta által feltárt 13. számú etei ház pincéjét rekonstruáltuk. MIKLÓS – VIZI 2001, 275–276.

²⁷ SABJÁN 2001b.

²⁸ Ennek áttekintését lásd: PÁLÓCZI HORVÁTH 2001; SABJÁN 2001b, 391.

9. ábra. Szentkirály.
A 25. számú lakóház
rekonstruált alaprajza.

Rajz: Sabján Tibor

Fig. 9. Szentkirály.

Reconstructed ground plan
of Dwelling House No. 25.
Drawing by Tibor Sabján

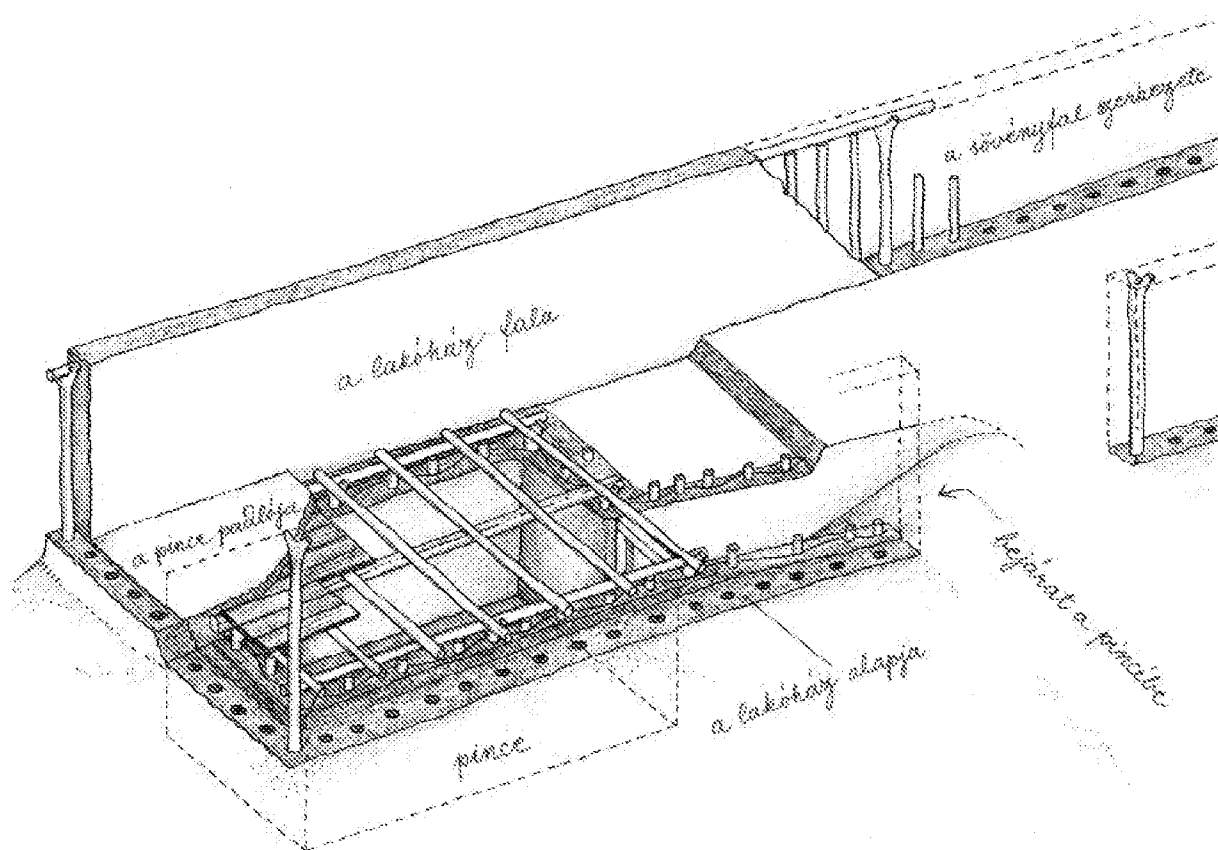
lakóházak csak egyszerű, „putris” megoldásokkal készüljenek. Ilyen elméleti rekonstrukció két sarvalyi házról, két szentkirályiról és egy baji melléképületről készült (6–7., 9. ábra).²⁹ Az újabb, részben publikálatlan ásatások tanulságai alapján megkockáztatható az a vélemény, hogy a késő középkori Dunántúl és az Alföld építkezésében jelentős különbségek voltak. Míg az Alföldön a fejlett tüzelőberendezések által meghatározott lakáskultúra elől járt a fejlődésben, addig a szerkezetépítés terén elmaradt a dunántúlitól. A cölöpvázazs sövényfalak használata kisebb méreteket és egyszerűbb szerkezeteket eredményezett, de a kályhával ellátott füstmentes lakószoba és a mellé épített kemencés konyha már ekkor szétválasztotta a főzés és az alvás funkcióit (9. ábra). Úgy látszik, hogy a Dunántúlon ekkor még csak úri környezetben használták a kályhát, a parasztházakban egy belülfűtős kemencével ellátott lakószoba volt, amely egyben a konyha funkcióját is ellátta. Ezek a parasztházak azonban komolyabb méretekkel és szerkezetekkel készültek. A Balaton déli oldalán előkerült házak cölöpváza is különbözik az alföldi változatoktól.

Míg az Alföldön az ágasok és a falat kitöltő cölöpök egyforma vastagok, nyomaik a régészeti leletekben nem is különböztethetők meg, addig a Dunántúlon egy erőteljes, néha vaskos vázszerkezet a jellemző, amelynél a kitöltő fal jóval gyengébb, mélyebb nyelés esetén nem is érzékelhető. Tehát itt a teherhordó váz és a kitöltő fal élesebben kettéválk, mint az Alföldön.³⁰ (Korai megfigyeléseink nem biztosan helytálló következtetések, azokat inkább a kutatást serkentő – de reméljük nem káros irányban befolyásoló – előrejelzéseknek szánjuk.)

Végül egy területről szeretnénk még megemlékezni: a tüzelőberendezések kutatásáról. Ez a részterület kiemelt szerepet kapott a magyar néprajzkutatásban és a régészet is fontos megközelítési pontnak tekinti. Ebben a kérdésben a népies kályhák vizsgálata területén tudunk előre lépni. A magyar régészettudomány évtizedek óta egyik erős területe a kályhacsempék és a cserépkályhák kutatása. A királyi és főúri környezetben használt kályhák ismerete mellett kevesebbet tudunk a 15. század második felének, 16. század első felének népies kályháiról, amelyek alatt olyan rusztikus, mázatlan fűtőberendezéseket kell értenünk, amelyeket a vidéki lakosság használt. Ezen a téren a népi cserépkályhák vizsgálata és néhány különleges lelet nyitott utat. A paraszti használatú kályhák gazdagsága és makacsul rögzült építési sajátosságai

²⁹ PÁLÓCZI HORVÁTH 2000; SABJÁN 2000; PÁLÓCZI HORVÁTH 2001; SABJÁN 2001b, 391; PETÉNYI – SABJÁN 2003.

³⁰ Vö.: PÁLÓCZI HORVÁTH 2005.

10. ábra. Decs-Ete. Sövényfalú pince rekonstrukciója és értelmezése. Rajz: Sabján Tibor
Fig. 10. Decs-Ete. Reconstruction and interpretation of a wickered cellar. Drawing by Tibor Sabján

visszavetíthetők voltak a késő középkor hasonló kályháira. A különböző kályhatípusok fontos kulcsleletei (Külsővat, Galgahévíz, Baj, Ete stb.)³¹ eredeti sártapasztásaik maradványaival, illetve a kályhát alkotó csempefélék sokaságával viszonylag biztos rekonstrukciókat tettek lehetővé. A kulcsleletek alapján azonosíthatók voltak más feltárások töredékes anyagai is. Így nagyobb területek összefüggéseit is átláthattuk, és nagyobb táji típusokat vázolhattunk fel.³² A feldolgozó munka során régész kollégáimmal ügyeltünk arra, hogy az anyagközlő és az értelmező munkát jól szétválasszuk, hogy a későbbi kutatás számára is tiszta, átlátható helyzetet teremtsünk. A kutatás még nem lezárt, sok kérdésben nem látunk tisztán, de az elkövetkező évek kutatásai még biztató eredményekkel járhatnak.

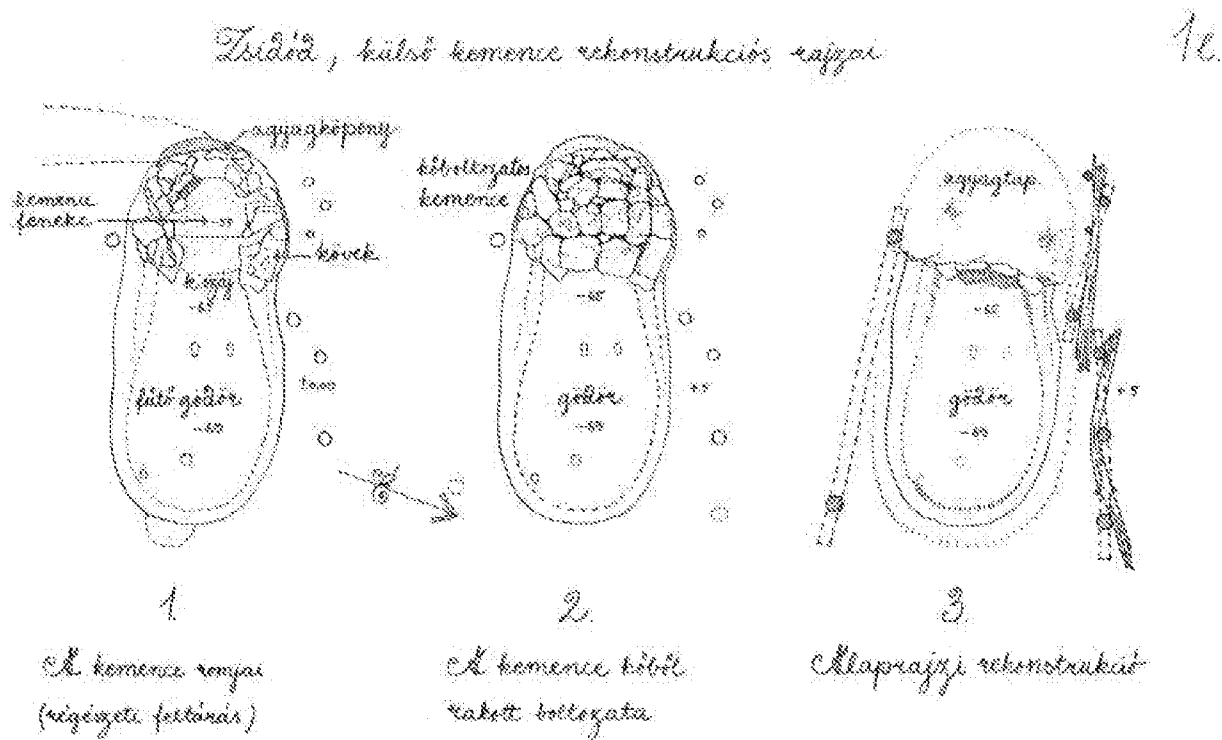
Áttekintésünket a régészet és a néprajz oldaláról tettük meg, ezért nem említettünk olyan kutatási területeket, eredményeket, ahol a két tudományág nincs együttesen jelen. Ez a közös munka természetesen csak egy keskeny területén lehetséges a népi építészeti kutatásoknak, ez pedig az értelmezés és a feldolgozás, amelyben a néprajzi kutatók a teljes jelenségek és szerkezetek oldaláról történő közelítése

nagy segítséget jelenthet a régész szakembereknek. A további teendőket, ahogy az ásatási feladatokat is az „élet” jelöli ki, ezért nehéz meghatározni az eljövendő közös lépéseit. Mindenesetre jó volna a veremházakkal kapcsolatos elképzeléseket és új eredményeket ásatásokkal és kísérleti régészettel tisztázni. A késő középkor népi építészetről több feltárás kellene olyan területekről (pl. Erdélyből), ahonnan kevés ismerettel rendelkezünk. Hasonló mondható el a kályhákról is. A néprajz oldaláról elvárható segítség lenne, ha a ház különböző egységeiről (ablakok, ajtók, födémek, fedések stb.) alapos monográfiák születnének. Ezek alapján könnyebb lenne az építkezés terén előkerülő jelenségek értelmezése, azonosítása.

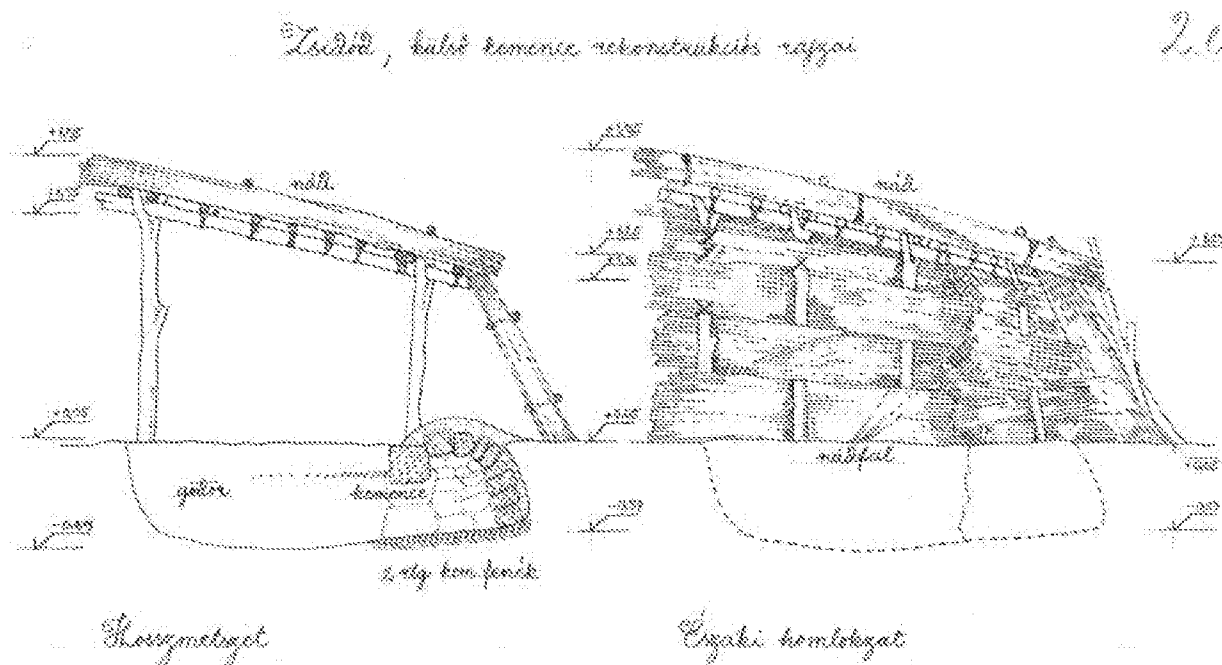
Az eddigiek során a közös munkában elért eredményeket tekintettük át. Ennek közös vonása

³¹ Külsővat: ILON – SABJÁN 1989a; ILON – SABJÁN 1989b. Galgahévíz-Szentandráspar: MIKLÓS – SABJÁN 1992. Baj: PETÉNYI – SABJÁN 2003. Ete: MIKLÓS – VIZI 1999, 226, 259–260, 24–25. kép; MIKLÓS – VIZI 2001, 270–272; MIKLÓS – VIZI 2002, 220–225.

³² SABJÁN 2001a.

11. ábra. Esztergom-Zsidód. Külső kemence alaprajzi rekonstrukciója. Rajz: Sabján Tibor
Fig. 11. Esztergom-Zsidód. Reconstruction of the ground plan of an outside oven. Drawing by Tibor Sabján

12. ábra. Esztergom-Zsidód. Külső kemence hosszmetsete és nézete. Rajz: Sabján Tibor
Fig. 12. Esztergom-Zsidód. Lengthwise section and view of an outside oven. Drawing by Tibor Sabján

az volt, hogy inkább a néprajz lépett át a régészet oldalára és nem fordítva. Nagy kérdés, hogy ezt a közös munkát hogyan látja a néprajzosok közössége, mennyire érzékeli eredményeit? Sajnos azt kell mondani, hogy kevés. Ez abból is adódik, hogy kevés az építkezéssel foglalkozó néprajzos szakember, alig néhányan dolgoznak tartósan ezen a területen. Közülük is kevesen követik a régészeti szakirodalmat, a konferenciák munkáját. Pedig az utóbbi időben több olyan néprajzi monográfia született, amelyben ezek a kérdések is helyet kaptak, vagy pontosabban kaphattak volna. A *Magyar*

Néprajz IV. kötete tartalmazza az építkezésre vonatkozó néprajzi összefoglalókat, most egy újabb kötet készül, amelyik az előzményekkel, a paraszti kultúra múltjával foglalkozik. Ezzel egy időben készült egy angol nyelvű enciklopédia, amelyben a népi építészet régészeti kutatása is helyet kapott. Csak remélni lehet, hogy ezekben a munkákban olyan kutatók is szerepelnek majd, akik tettek valamit az elmúlt években a két tudományág sikeres együttműködéséért.

(Kézirat lezárása: 2007. február)

IRODALOM

- BELÉNYESY 2001 BELÉNYESY Károly: Templom körüli erődítés Balatonszárszó határában (Fortification Around a Church in the Fields of Balatonszárszó). In: *Népi építészet* 2001, 421–436.
- BENCZE et al. 1999 BENCZE Zoltán – GYULAI Ferenc – SABJÁN Tibor – TAKÁCS Miklós: *Egy Árpád-kori veremház feltárása és rekonstrukciója / Ausgrabung und Rekonstruktion eines Grubenhauses aus der Árpádenzeit*. Monumenta Historica Budapestinensia 10. Budapest 1999.
- CSALOGVITS 1935 CSALOGVITS József: Népi építkezés emlékei a tolnamegyei Sárközben. *NÉrt* 27 (1935) 1–10.
- GILYÉN 2005 GILYÉN Nándor: *Az erdélyi Mezőség népi építészete*. Budapest 2005.
- GRÓF 1989 GRÓF Péter: Árpád-kori szabadban levő kemencék Visegrád-Lepencén (Im Freien stehende Backöfen aus der Arpadenzeit in Visegrád-Lepence). In: *Dunai Régészeti Közlemények*. Szerk.: Biczó Piroska. Budapest 1989, 57–65.
- GRÓF 2001 GRÓF Péter: Újabb kutatások Visegrád-Várkertben (Latest Research in the Palace Garden in Visegrád). In: *Népi építészet* 2001, 99–108.
- HOLL 1979 HOLL Imre: Sarvaly középkori lakóházai (Die mittelalterlichen Wohnhäuser von Sarvaly). *ArchÉrt* 106 (1979) 33–51.
- HOLL 1987 HOLL Imre: A középkori Szentmihály falu ásatása I. Az I. ház és kályhája (Ausgrabung des mittelalterlichen Dorfes Szentmihály I. Das I. Haus und sein Ofen). *Zalai Múzeum* 1 (1987) 161–177.
- HOLL 1990 HOLL Imre: A középkori Szentmihály falu ásatása II. A házak, falukép, az írásos adatok tanúsága (Ausgrabung des mittelalterlichen Dorfes Szentmihály II. Die Zeugnisse der schriftlichen Quellen, der Häuser und des Dorfbildes). *Zalai Múzeum* 2 (1990) 189–207.
- HOLL – PARÁDI 1982 HOLL, Imre – PARÁDI, Nándor: *Das mittelalterliche Dorf Sarvaly*. FontArchHung. Budapest 1982.
- ILON – SABJÁN 1989a ILON Gábor – SABJÁN Tibor: 15. századi cserépkályhák Külsővatról (Kachelöfen im Külsővat aus dem 15. Jahrhundert). *Ház és Ember* 5 (1989) 57–110.
- ILON – SABJÁN 1989b ILON Gábor – SABJÁN Tibor: XV. századi cserépkályhák Külsővatról (Kachelöfen aus dem XV. Jahrhundert aus Külsővat). *Pápai MúzeiÉrt* 2 (1989) 77–140.
- KOVALOVSZKI 2001 KOVALOVSZKI Júlia: Árpád-kori házak Visegrád-Várkertben (Dwelling Houses from the Árpadian Age in the Palace Garden in Visegrád). In: *Népi építészet* 2001, 81–98.

- MIKLÓS – SABJÁN 1992 MIKLÓS Zsuzsa – SABJÁN Tibor: Késő középkori szemeskályha Galgahévíz-Szentandrásparton (Spätmittelalterlicher Kachelofen aus Galgahévíz-Szentandráspart. *Ház és Ember* 8 (1992) 103–138.
- MIKLÓS – VIZI 1999 MIKLÓS Zsuzsa – VIZI Márta: Előzetes jelentés a középkori Ete mezőváros területén végzett kutatásokról (Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen im mittelalterlichen Marktflecken Ete). *WMMÉ* 21 (1999) 207–269.
- MIKLÓS – VIZI 2001 MIKLÓS Zsuzsa – VIZI Márta: Adatok a középkori Ete mezőváros település-szerkezetéhez és háztípusaihoz (Contributions to the Settlement Structure and House Types of the Medieval Market Town of Ete). In: *Népi építészet* 2001, 261–280.
- MIKLÓS – VIZI 2002 MIKLÓS, Zsuzsa – VIZI, Márta: Beiträge zur Siedlungsgeschichte des mittelalterlichen Marktfleckens Ete. *ActaArchHung* 53 (2002) 195–253.
- MOLNÁR 2001 MOLNÁR Erzsébet: Esztergom-Zsidód Árpád-kori település lakóházai (Dwelling Houses of the Settlement Esztergom-Zsidód from the Árpadian Age). In: *Népi építészet* 2001, 109–126.
- NAGY et al. 2001 NAGY Ágnes – GALLINA Zsolt – MOLNÁR István – SKRIBA Péter: Késő Árpád-kori, nagyméretű, földbe mélyített építmények Ordacsehi-Bugaszegen (Big Size Dug-outs [Large Sunken Structures] in Ordacsehi-Bugaszeg from the Late Árpadian Age). In: *Népi építészet* 2001, 187–220.
- Népi építészet* 2001 *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*. Szerk.: Cseri Miklós – Tárnoki Judit. Szentendre – Szolnok 2001.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 2000 PÁLÓCZI HORVÁTH András: Lakóház és telek rekonstrukciója Szentkirályon, egy alföldi késő középkori faluban I. In: *A középkori magyar agrárium. Tudományos ülésszak Ópusztaszeren*. Szerk.: Bende Livia – Lőrinczy Gábor. Ópusztaszer 2000, 121–149.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 2001 PÁLÓCZI HORVÁTH András: A késő középkori népi építészet régészeti kutatásának újabb eredményei (New Results of the Archaeological Research on Late Medieval Rural Architecture). In: *Népi építészet* 2001, 221–260.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 2005 PÁLÓCZI HORVÁTH András: Az alföldi késő középkori lakóház: vázszerkezetek és falazatok (Late Medieval Dwelling House[s] on the [Great] Hungarian Plain: Structures and Walls). In: *Hagyomány és változás a népi kultúrában. Tanulmányok a hatvan esztendő Dám László tiszteletére*. Szerk.: Szabó Sarolta. Nyíregyháza 2005, 95–139.
- PETÉNYI – SABJÁN 2003 PETÉNYI Sándor – SABJÁN Tibor: Kályhás boronaház Baj, Öreg-Kovács-hegyen (Ein Blockhaus mit Ofen in Baj, Öreg-Kovács-Berg). *KEMK* 10 (2003) 127–175.
- SABJÁN 1999 SABJÁN Tibor: A veremház rekonstrukciója (Die Rekonstruktion des Grubenhauses). In: BENCZE et al. 1999, 131–176.
- SABJÁN 2000 SABJÁN Tibor: Lakóház és telek rekonstrukciója Szentkirályon, egy alföldi késő középkori faluban II. In: *A középkori magyar agrárium. Tudományos ülésszak Ópusztaszeren*. Szerk.: Bende Livia – Lőrinczy Gábor. Ópusztaszer 2000, 151–182.
- SABJÁN 2001a SABJÁN Tibor: Késő középkori népies kályháink nagytáji vonatkozásai (Late Medieval Vernacular Ovens Related to Big [Larger] Regions). In: *Népi építészet* 2001, 281–330.
- SABJÁN 2001b SABJÁN Tibor: Késő középkori lakóházak rekonstrukciói. Sarvalyi példák (Reconstructions of Late Medieval Dwelling Houses. Examples from Sarvaly). In: *Népi építészet* 2001, 391–420.
- SABJÁN 2002a SABJÁN Tibor: *A búbos kemence*. Budapest 2002.
- SABJÁN 2002b SABJÁN Tibor: *Népi cserépkályhák*. Budapest 2002.
- SABJÁN 2002c SABJÁN Tibor: *A takaréktűzhely*. Budapest 2002.
- SABJÁN 2004 SABJÁN Tibor: *A mászókérményes konyha*. Budapest 2004.
- SABJÁN 2005 SABJÁN Tibor: Kürtő az Árpád-kori házban (Flues in Houses from the Age of Árpád). In: *Hagyomány és változás a népi kultúrában. Tanulmányok a hatvan esztendő Dám László tiszteletére*. Szerk.: Szabó Sarolta. Nyíregyháza 2005, 83–94.

- SABJÁN 2007
 SABJÁN – BUZÁS 2003
 SABJÁN – L. KISS –
 LENGYEL 2006
 SZENTGYÖRGYI 2001
 SZENTGYÖRGYI – BUZÁS –
 ZENTAI 2000
 SZENTGYÖRGYI – MEZEI –
 BUZÁS 2000
 TAKÁCS 1999
 TAKÁCS 2001
 WOLF 2001
- SABJÁN TIBOR: *Tetőfedések*. Budapest 2007.
 SABJÁN TIBOR – BUZÁS MIKLÓS: *Hagyományos falak*. Budapest 2003.
 SABJÁN TIBOR – L. KISS KATALIN – LENGYEL KÁROLY: *Öntöttvas kályhák*. Budapest 2006.
 SZENTGYÖRGYI VIKTOR: A „földbeásott lakóház” (The Dug-out Dwelling House). *Ház és Ember* 14 (2001) 55–100.
 SZENTGYÖRGYI VIKTOR – BUZÁS MIKLÓS – ZENTAI MIHÁLY: Az Árpád-kori házak „nyele” (‘Peduncle[s]’ of Árpadian-period Houses). In: *A népvándorlaskor kutatóinak kilencedik konferenciája*. Szerk.: Petercsák Tivadar – Váradi Adél. Heves Megyei Régészeti Közlemények 2. Eger 2000, 311–330.
 SZENTGYÖRGYI VIKTOR – MEZEI ISTVÁN – BUZÁS MIKLÓS: A halászkunyhó ujjlenyomata (Finger-print of the Fisherman’s Hut). In: *A népvándorlaskor kutatóinak kilencedik konferenciája*. Szerk.: Petercsák Tivadar – Váradi Adél. Heves Megyei Régészeti Közlemények 2. Eger 2000, 331–448.
 TAKÁCS MIKLÓS: Lakóház-rekonstrukciók az Árpád-kori telep kutatásban. Tudománytörténeti áttekintés (Wohnhaus-Rekonstruktionen in der arpadenzeitlichen Siedlungsforschung. Wissenschaftsgeschichtliches Überblick). In: BENCZE et al. 1999, 93–129.
 TAKÁCS MIKLÓS: Az Árpád-kori köznépi lakóház kutatása, különös tekintettel az 1990-es évekre (Research[ing] of the Dwelling House[s] of the Common Folk in the Árpadian Age, Focusing on the 1990s). In: *Népi építészet* 2001, 7–54.
 WOLF MÁRIA: 10. századi település Edelény-Borsodon (A Settlement from the 10th Century in Edelény-Borsod). In: *Népi építészet* 2001, 127–156.

ETHNOGRAPHY AND ARCHAEOLOGY

THE RESEARCHING OF FOLK ARCHITECTURE IN THE BORDERLANDS BETWEEN TWO BRANCHES OF SCIENCE

Tibor Sabján

In his short overview, the author surveys archaeological and ethnographical research performed in the field of folk architecture, with special emphasis on joint work and results. Most findings in recent years have derived from the researching and interpretation of sunken houses. These findings have also been prompted by the ever growing number of archaeological parks. In a new interpretation of sunken houses, two basic elements represent a breakthrough compared to the thinking up until now. According to the first of these, the ground area of such houses must have been larger than that of the hole. According to the second, the frame of the house was erected prior to the digging out of the floor. Connected to this is another important observation, namely that small trenches leading out of the pit were originally tunnels bored into the earth and usually positioned in front of the oven. Their purpose may have been to ventilate the house and to assist the combustion taking place in the oven.

In the understanding and reconstruction of late medieval dwelling houses, there have been no unsolved tasks as great as in the case of sunken houses. Research of this kind has been inspired by the making of models and by the design work accompanying this. To this theme may be assigned the issues belonging to research into tiled country stoves during the Late Middle Ages. We are already able to discuss regional issues connected with the use of country stoves in the Late Middle Ages. In this, great assistance has been rendered by the investigation of the peasant stoves of the recent past.

NUMIZMATIKA ÉS RÉGÉSZET

Gyöngyössy Márton

A *numismatica* és az *archaeologia* között soha sem volt éles határvonal. Magyarországon különösen nem, mert a régészet egyetemi születésénél az éremtan bábáskodott. Ha felütjük a *Ratio Educationis* első kötetét, rögtön világossá válik, hogy Mária Terézia (1740–1780) szándékai szerint a pesti egyetemen numizmatika tanszéket kívánt alapítani; az, hogy ez végül Érem- és Régiségtani Intézetté vált, első vezetőjének, Schönvisner Istvánnak (1778–1794) a vitathatatlan érdeme. A két tudomány közötti kapcsolat a későbbiekben is szoros maradt, mivel szinte mindenki, aki a hazai numizmatikában az elmúlt 200 év során jelentős műveket alkotott – a jeles pénztörténész, Hóman Bálint kivételével – az Érem- és Régiségtani Intézet (ma ELTE Régészettudományi Intézet) egykori hallgatója, gyakornoka vagy oktatója volt. Említhetnénk például az eredetileg művészettörténész végzettségű Huszár Lajost, aki rendszeresen tartott középkori numizmatikai stúdiumokat régészet szakos hallgatóknak. Az egyetemi éremtár pedig jó háromnegyed évszázadon keresztül az ország legjelentősebb éremgyűjteményének számított.¹

A tanszékvezetők közül Kiss Ferenc (1849–1859) volt az első, aki szemináriumi gyakorlaton tanította az éremhatározást, és ehhez fölhasználhatta a gyűjtemény anyagát. Előadását két alkalommal is *Numismatica theoretica et practica* címmel hirdette meg. Az 1826-ban bevezetett új egyetemi tantervben egyébként a numizmatikát a „második osztályú vagy szabad stúdiumok” (*classis secundae seu libera studia*) körébe sorolták, azaz az általános műveltség szempontjából fontos, de a további tanulmányokhoz előfeltételnek nem számító, mai szóval szabadon választható közismereti tárgy volt.²

A kiegészítést követően az érem- és régiségtan tanszék jelentősége – numizmatikai szempontból is – megnőtt: Rómer Flóris (1866–1877), majd az őt követő Hampel József (1877–1878, 1891–1913) és Torma Károly (1878–1890) professzorok rendszeresen tartottak numizmatikai tárgyú előadásokat. Hampel idejében évi 600 koronás ösztöndíjas gyakornokot kapott a tanszék, akinek feladata elsősorban a

Nemzeti Múzeumban lévő éremleletek feldolgozása volt. A gyakornok reggel Hampel órájára előkészítette a szükséges szemléltető anyagot, majd óra után visszatette, és átment a múzeumba. A gyakornokok közül talán érdemes egy nevet megemlíteni: Harsányi Pálét, aki később már a múzeumi éremtár munkatársaként jelentős középkori pénztörténeti kutatásokat folytatott.³ A 20. század második harmadától az egyetemen már nem folytak középkori numizmatikai kutatások, a súlypont végérvényesen átkerült a múzeumi éremtárba. A kapcsolat a két intézmény között azonban továbbra is megmaradt, hiszen az éremtár munkatársai továbbra is bekapcsolódtak a numizmatika egyetemi oktatásába.⁴

A szép hagyományok és a nagy elődök követése jegyében a középkori numizmatikai kutatás három fő iránya az elmúlt évtizedekben a tipológia, a leletek és az írott források körére terjeszkedett ki. Mindhárom területen születtek jelentős eredmények, de mindhárom területen sok még az elvégzendő feladat. Szándékaim szerint az alábbi összefoglalás az eredmények számba vétele mellett a feladatok megnevezését is tartalmazza. Fontos azonban leszögezni, hogy amikor numizmatikáról beszélek, nemcsak az éremtant (*Münzkunde*), hanem a vele szorosan összefüggő pénztörténetet (*Geldgeschichte*) is bevonom vizsgálódásaim körébe, mert színvonalasan egyik sem művelhető a másik eredményeinek figyelembe vétele nélkül.

A tipológiai kutatásokat nagyban elősegíti, hogy rendelkezünk a szükséges alapkörpuszokkal. Réthy László kétkötetes műve⁵ – minden hiánysága ellenére – megbízható és jól felhasználható vezérfonal a kutatás számára. Hátránya, hogy kizárólag tipológiai alapokon áll, egyéb szempontokat

¹ *Ratio Educationis* 1777; FRIML 1913, 196; SZENTPÉTERY 1935, 137, 140, 297; OROSZLÁN 1966, 58.

² OROSZLÁN 1966, 62.

³ OROSZLÁN 1966, 64.

⁴ Így Huszár Lajos, Gedai István és Tóth Csaba tartottak középkori numizmatikai tárgyú órákat.

⁵ CNH.

(pl. metrológia) nem vesz figyelembe. A Réthy-féle korrendet Huszár Lajos a saját korpuszában⁶ több ponton módosította, sőt részben megváltoztatta a típusbesorolásokat is. Huszár művének alapjául a Magyar Nemzeti Múzeum numizmatikai törzsgyűjteménye szolgált, bár arra törekedett, hogy a csak az irodalomból ismert vagy a külföldi közgyűjteményben fellelhető típusokat is felvegye katalógusába. A két mű segítségével a magyar középkori pénzek viszonylag nagy pontossággal határozhatóak meg, ez persze nem jelenti azt, hogy ne lennének még mindig olyan típusok, amelyek felbukkanásukkal kisebb-nagyobb bosszúságot ne okozhatnak. Elsősorban a gyűjtői oldal elvárásainak megfelelően született meg Unger Emil éremhatározója. A több kiadást megért, jelentős munka súlyos kritikákat kapott.⁷

Az egyes részterületek korpuszai tekintetében azonban korántsem lehet ilyen felhőtlen az örömmünk. Az Árpád-kor esetében Kovács László monumentális, típusról típusra haladó – eredetileg akadémiai doktori értekezésként elkészített – „enciklopédikus” munkáját⁸ leszámítva, nem született olyan mű, amely az előbb említett általános éremhatározókból nyerhető ismereteinket tovább bővíthetné. Reményre pusztán a pénzverőjegyek nemrég megindult kutatása adhat (némi) okot, amennyiben az ennek eredményeként várható sziglakatalógus tovább árnyalhatja az Árpád-kori pénzverésről eddig alkotott képünket.⁹ Egyes vélt vagy valódi Árpád-kori pénzfajták esetében továbbra is

súlyos kronológiai problémák megoldása várat még magára.

A késő középkor pénzeivel már szerencsésebb helyzetben vagyunk. Schulek Alfréd kutatásait¹⁰ folytatva, azt részlegesen kiegészítve, az eredetileg vegyész-mérnök végzettségű Pohl Artúr ugyanis mind az aranyak,¹¹ mind pedig az ezüstpénzek¹² esetében összeállította az általa ismert verde- és mesterjegyek katalógusát, nagy szolgálatot téve ezzel a régészeti keltezésnek. A két korpusz – minden hibája, tévedése ellenére – jól felhasználható nemcsak a numizmatikai és a gazdaságtörténeti, hanem a régészeti kutatásban is. Az elkövetkező évek feladata a Pohl-féle rendszer kitisztítása, esetlegességének feloldása, részben a régészeti, részben a gazdaságtörténeti eredmények bevonásával. A verdejegyrendszer kutatása egyébként nagyban függ a pénzverő kamarák archontológiai vizsgálatától.¹³ Így egyes, nem megfejtett, vagy nem megfelelően feloldott jegyek értelmezése helyesbíthető, illetve a kibocsátó kamaraispán azonosítható. E téren Soós Ferenc kutatásait kell megemlíteni, amelyek számos új – több esetben vitatható – eredményt hoztak.¹⁴

A típusokhoz kapcsolódó, de szinte teljesen hiányzó eleme a kutatásnak az egyes pénztípusok metrológiai vizsgálata.¹⁵ Gyakran az 1916-os szinten maradnak az adatok,¹⁶ holott azok tarthatatlanságára a testvértudományok már föl hívták a figyelmet. Adósak vagyunk még az interdiszciplinaritás terén az epigráfia és a szfragisztika eredményeinek bevonásával, pedig ezek fényében számos esetben könnyebbé válhatna a tipologizálás és a keltezés is.¹⁷

A másik nagy kutatási terület a leletek és a korabeli pénzforgalom területe. A középkori Magyarország területének egészére mind a mai napig nem készült egységes leletrepertórium, csak egyes részkorszakok, illetve részterületek vonatkozásában rendelkezünk összefoglaló művekkel.¹⁸ A környező országokban – az utódállamokban – például szinte kivétel nélkül elkészítették saját országterületükre vagy a Magyarországtól elszakított országrészre vonatkozó repertóriumokat,¹⁹ de a mai Magyarországon egyes területeiről is születtek ilyen célú összeállítások.²⁰ A helyzetet nehezíti, hogy a *Fundberichte aus Österreich* mellékletéhez hasonló rendszeres éremlelet-közlések hazánkban nincsenek, sajnálatos módon a *Numizmatikai Közöny* hasonló jellegű közlései is megszűntek. A *Régészeti kutatások Magyarországon* című kiadványsorozat (periodikum) létrejöttével viszont teret kaphatna egy sajátos leletcsoport, az érmék rendszeres közlése is.

Nem hiányoznak viszont a pénzforgalom terén szintézisre törekvő feldolgozások. Gedai István

⁶ H.

⁷ A második, átdolgozott kiadás: UNGER 1980. Az új kiadás: UNGER 1997. Kritikai észrevételek az új kiadás kapcsán: Soós 1998b; Kiss 2000.

⁸ Kovács 1997a.

⁹ Például: Kiss – Tóth 2004.

¹⁰ SCHULEK 1926; SCHULEK 1931–1932. A Schulek-féle korrend bírálatához: MÁLYUSZ 1958.

¹¹ POHL 1974.

¹² POHL 1982.

¹³ HORVÁTH – HUSZÁR 1955–1956; HUSZÁR 1965–1966.

¹⁴ Például: Soós 1994; átfogóan: Soós 1998a.

¹⁵ A klasszikusnak tekinthető összefoglalás: BELHÁZY 1889.

¹⁶ HÓMAN 1916.

¹⁷ Heraldikai kutatásokat folytatott egyes típusok kapcsán Soós Ferenc, lásd például: Soós 1993; összefoglalóan: Soós 1998a.

¹⁸ PARÁDI 1963; V. SZÉKELY 1981–1982; GEDAI 1969; GEDAI 1983–1984; GYÖNGYÖSSY 2004a; GYÖNGYÖSSY 2004c.

¹⁹ Ausztria (Burgenland): KOCH 1969; GYÖNGYÖSSY 2004b. Volt Jugoszlávia (Bácska, Szlavónia, Horvátország, Szlovénia): MIRNIK 1981. Románia (Erdély, Partium, Bácska): PAP 1993–1994; PAP 1994; MURGESCU 1996; VELTER 2002. Szlovákia (Felvidék): NMS 2, NMS 3, NMS 4.

²⁰ BERKESZI 1907; HUSZÁR 1963; ÉRI et al. 1967.

eredetileg kandidátusi értekezésésként elkészített munkája, amely címe szerint alapvetően a magyar pénzverés kezdetének vizsgálatát tűzte ki célul, részletesen elemezte a korabeli pénzforgalmat és pénzhasználatot is.²¹ Kovács László már említett műve szintén foglalkozik pénzforgalmi kérdésekkel, bár érvelésében az írott forrásokra nem, illetve alig támaszkodik.²² Tóth Csaba doktori disszertációja, illetve jelen sorok írójának értekezése hasonlóképp tárgyalt pénzforgalmi kérdéseket a késő középkor vonatkozásában.²³ Mindazonáltal az írott források hasznosulása a pénztörténeti kutatásokban még az elégséges szintet sem éri el.

A harmadik kutatási terület éppen ezért az írott források feldolgozása és elemzése. Eleddig elsősorban a pénzforgalom szempontjából hasznosították ezt a fontos forráscsoportot, de átfogó munkák nem igazán születtek. Pedig a pénz szerepének megértéséhez, az árak és bérek, a pénzérték-viszonyok további vizsgálatához a szövegek, különösen a korabeli jogszabályok elemzése nagyon hasznos.²⁴ Huszár Lajos háromrészes összeállítást közölt a középkori magyar pénztörténet írott forrásairól, ahol regesztaszerűen közölte az okleveleket.²⁵ Bár a három közlemény számos pontatlanságot, félreértést, elírást tartalmaz, mivel más átfogó adattárral vagy szöveggyűjteménnyel ebben a témában nem rendelkezünk, minden kutatás kiindulópontja. Ugyanakkor meg kell említeni, hogy egyes részterületeken születtek pénztörténeti okleveleket számba vevő, közlő és (olykor) értékelő művek is. A mintát és az alapot jelentő Hóman Bálint munkássága erőteljesen az oklevelek értelmezésére épült, különösképpen az Anjou-kor pénztörténetének kutatásakor. A Károly Róbert pénzreformját bemutató könyvében²⁶ – támaszkodva Szekfű Gyula gyűjtésére²⁷ – kiadta a korszak meghatározó pénztörténeti forrásait is. Pohl Artúr Nyugat-Magyarország késő középkori pénzveréséről írott munkájában²⁸ és más tanulmányaiban²⁹ rendre közölte a témára vonatkozó fontosabb írott forrásokat. A *Numizmatikai Közöny* hasábjain³⁰ és másutt is jelentek meg egy-egy résztéma kapcsán szövegkiadások, forrásértelmezések, kisebb oklevélgyűjtések. Sajnos még nem született olyan, a modern elvárásoknak megfelelő szöveggyűjtemény, amely az utoljára megjelent, teljességre nem törekvő, mégis nagyon bő összeállításhoz, a *Magyar Numizmatikai Adattár*hoz mérhető lenne.³¹

Ugyanakkor a gazdaságtörténészek érdeklődése öröndetesen a pénzverés története felé fordult, így oklevelekkel jól adatolt tanulmányok születtek az egyes pénzverdéről, a pénzverés vezető tisztviselőiről és a pénzforgalomról is. Ebben az össze-

függésben elsősorban Paulinyi Oszkár, Mályusz Elemér, Engel Pál és Kubinyi András nevét kell megemlíteni.³² A Kovács Ferenc gazdaságtörténeti kutatásait³³ továbbfejlesztő, részben azokat meg is cáfoló tanulmányaik középpontjában hazánk középkori kereskedelmi kapcsolatai álltak, azokon belül is leginkább a nemesfémtermelés és -kivitel, valamint a külkereskedelmi mérleg(hiány) kérdéskörei. Az említett szerzők munkái mutatnak rá leginkább arra a hiányra, hogy mind a mai napig nem született átfogó összefoglalás a pénzverés szervezeti kereteinek időbeli változásairól, a kamarai rendszer kialakulásáról, majd kiteljesedéséről, végül hanyatlásáról, még ha a szervezet története egyes korszakokban jól adatoltnak és feltártnak is mondható.³⁴

A három kutatási terület eredményei meghatározó jelentőségűek lehetnek a régészeti keltezésben. Könnyen föltehetjük a kérdést persze: hogyan lehet jól keltezni pénzekkel? Mennyiben segíti ezt, ha nemcsak azt tudjuk, hogy mikor készült az illető pénz, hanem azt is, hogy milyen mennyiségben verték, meddig volt forgalomban stb.? Elég sok körülmenyt, mellékesnek látszó adatot kell mérlegelnie a numizmatikusnak, amikor egy-egy pénzérme kapcsán keltezésre vállalkozik. Feladata ugyanis nem az adott érme, hanem régészeti jelenségek, leletek, leletegyüttesek keltezése a pénz segítségével. Megalapozottan keltezni – pusztán tipológiai alapon – a korabeli pénzforgalom ismerete hiányában nem lehetséges.

²¹ GEDAI 1986.

²² KOVÁCS 1997a.

²³ TÓTH 2002; GYÖNGYÖSSY 2003.

²⁴ Jól sikerült összeállítás készült Sopron viszonylatában: DÁNYI – ZIMÁNYI 1989.

²⁵ HUSZÁR 1971–1972; HUSZÁR 1975–1976; HUSZÁR 1977–1978.

²⁶ HÓMAN 1921.

²⁷ SZEKFŰ 1911.

²⁸ POHL 1972.

²⁹ Például: POHL 1968; POHL 1969–1970b; POHL 1970.

³⁰ Például: ERNYEY 1926; KOVÁCS 1938; ISTVÁNYI 1939–1940; KELÉNYI 1944; KUBINYI 1957–1958; HORVÁTH 1959–1960; OBERLÄNDER-TÁRNOVEANU 2003–2004; GYÖNGYÖSSY 2005.

³¹ *Adattár* 1910–1914.

³² PAULINYI 1933; PAULINYI 1936; PAULINYI 1937; PAULINYI 1949–1950; PAULINYI 1972a; PAULINYI 1972b; PAULINYI 1978a; PAULINYI 1978b; MÁLYUSZ 1985; MÁLYUSZ 1986; ENGEL 1990; KUBINYI 1957; KUBINYI 1980; KUBINYI 1991; KUBINYI 1994; KUBINYI 1998. Külön is szeretném megemlíteni néhány mesteremnek, Kubinyi András professzornak a történelem és a numizmatika kapcsolatáról tartott 1999-es konferencia-előadását, amelyben késő középkori gazdaságtörténeti-numizmatikai kérdésekről szövegezett. KUBINYI 2002.

³³ KOVÁCS 1922.

³⁴ HERMANN 1987; TÓTH 1999.

Az egyes pénztörténeti korok sajátos problematikájára térve, mindmáig megválaszolatlan kérdésekkel küzdünk már a magyar pénzverés kezdeteinél is. Nem sikerült végérvényesen meghatározni a honi pénzverés tényleges kezdetét, bár azt a réggebbi felvetést, hogy első pénzeink talán a kereszt-ségben szintén István nevet kapott Géza fejedelem udvarában készültek volna, az újabb kutatás nem támasztotta alá.³⁵ A 11. századi magyar aranypénzverés kérdésfelvetése, cáfolata és az ebből kinőtt lezáratlan vita lassan két évtizede nyomasztja a kora középkori magyar pénztörténetírást. A szembenálló felek álláspontja többször is módosult, de közeledés nem tapasztalható.³⁶ A közelmúltban új lendületet adott a kutatásnak Prohászka Péter felfedezése, aki egy eddig ismeretlen példány rajzára talált, eszerint a kérdéses pénzek előállításához legalább négy verőtövet használtak.³⁷

Mindeközben a kutatás elfeledkezni látszott a *renovatio monetae*, azaz a periodikus pénzváltás, vagy a királyi és a hercegi pénzverés, illetve a társadalom monetarizáltságának kérdésköréről.³⁸ Ezekben jószerevével még mindig Hóman Bálint megállapításaira vagyunk utalva. Mentségül talán az szolgálhat, hogy a kevés 11. századi éremlelet nem áll össze egyetlen kincshorizonttá, ugyanis korabeli történetünk – bár nem szűkölködött erőszakos cselekményekben – inkább országépítéssel, mint pusztulással jellemezhető.

A 12. század vereteit szemlélve sem sokkal jobb a helyzet. A név nélküli denárok máig pénztörténetünk egyik legrejtélyesebb fejezetébe tartoznak. Nuber Károly és Hóman Bálint tipológiai, illetve metrológiai keltezési kísérleteit sem megcáfolni,

sem továbbfejleszteni nem sikerült.³⁹ Jó megoldást csak leletadatok egybevetésével kaphatnánk. Az ismert leletekből azonban nem lehet kronológiai horizontokat képezni, ezért az egyes típusok esetében több évtizedes intervallumokra tudunk csak keltezni, ugyanakkor kétségtelen részeredmény az egyes típusok keltezésének finomodása a 12. századon belül.⁴⁰

Szintén nem tudjuk a magyar lemezpénzeket (*brakteátákat*) sem pontos kronológiai meghatározásokkal ellátni, hiszen a rendelkezésünkre álló érvek egy része III. Béla (tipológia), más része pedig IV. Béla uralkodásának idejére utal (leletadatok).⁴¹ Mindkét érme csoport meghatározó tényező volt a 12–13. század pénzforgalmában, éppen ezért reménykedhetünk abban, hogy az ismertté váló újabb leletek (és záró dátumaik) segítségével pontosabb képet rajzolhatunk majd.

III. Béla rézpénzei esetében sincs továbblépés Jeszenszky Géza tanulmánya óta, holott az egyre előkerülő leletek alapján érdemes lenne újra napirendre venni a kérdést. Elsősorban a bécsi lelet (Wien-Reichsbrücke) tanulságai elgondolkodtatóak, hiszen elrejtését konkrét történelmi eseménnyel lehet összefüggésbe hozni.⁴²

A 13. században jelentős szerepet játszó külföldi pénzveretek kutatásához nagy lehetőséget nyújtanak a hazánk földjében elrejtett tekintélyes darabszámú éremleletek. Kis túlzással azt is mondhatnánk, hogy a friesachi pénzverés történetét a magyarországi leletek beható ismerete nélkül nem lehet megírni, még akkor sem, ha a magyar és az osztrák kutatás eredményei a kronológia tekintetében jelentősen eltérnek. Számunkra a 13. századi, a tatárjárással összefüggésbe hozott kincshorizont súlyos érvet szolgáltat a vitás kérdések eldöntésében, de a Magyarországon vert kísérőveretek keltezése már problematikusnak mondható. A korabeli magyar pénzek túlnyomórészt „úsznak”, megbízhatóan jelenleg még nem keltezhetőek. Néhány esetben külföldi leletadatokat segíthetnek: példaként említhetjük a fuchsenhofi kincsleletet, amelynek magyar pénzei közül IV. László (1272–1290) denárjait (H 390.) a korábbi kutatás jóval az említett lelet záródása utánra keltezte.⁴³ Szintén fontos a század második felében egyre meghatározóbb jelentőségre szert tevő bécsi denárok kutatása is.⁴⁴ Öröndetes ugyanakkor, hogy a szlavón báni pénzverésről készült monográfia jelentős előrelépést hozott a pénztörténetírásban.⁴⁵

A vegyes házi királyok pénzeinek kutatása más módszereket, illetve kutatói hozzáállást igényel. Egyrészt az írásbeliség előretörésének köszönhetően egyre több a pénzveréssel kapcsolatos írott

³⁵ László 1962; László 1975; Kovács 1997a, 38–41.

³⁶ Szent István feltételezett aranypénzverésének legutóbbi összefoglalása: GEDAI 1999, további irodalma: Kovács 1997a, 262–272. A 11. századi magyar aranypénzverés elméletét (pontosabban annak első változatát) Gedai István először nagydoktori értekezésében (1988) fogalmazta meg, lásd erről: Kovács 1997a, 262.

³⁷ PROHÁSZKA 2005, 117–122.

³⁸ Leletadatokat alapján a kérdés új tárgyalása: Kovács 1996.

³⁹ Nuber Károly érdekes kísérletet tett a bácsi leletből származó példányok segítségével a korrend megállapításra, ezt később Hóman Bálint módosította. HÓMAN 1916, 241–252.

⁴⁰ Leletadatokat és sírmellékletek alapján tárgyalja a név nélküli denárokat: Kovács 1997b.

⁴¹ GEDAI 1965–1966.

⁴² JESZENSZKY 1935–1936; SCHULZ 1978.

⁴³ ALRAM et al. 2004.

⁴⁴ A bécsi denár problémakörének legutóbbi összefoglalása: KOCH 1983.

⁴⁵ V. SZÉKELY 1980.

forrás, másrészt megváltozott a pénz szerepe (a korabeli magyar társadalom monetarizált lett). Így elsődleges jelentőségű az írott források értelmezése, de nem lehet eltekinteni az alapos metrológiai és tipológiai vizsgálatoktól sem. Ezek alapján lehetőség van a korrend új megállapítására. A fenti módszerek használatára elsősorban – részben Engel Pál gazdaságtörténeti tanulmányára⁴⁶ építve – Tóth Csaba Anjou-kori kutatásait kell kiemelni, amelyek számos új eredményt hoztak.⁴⁷

Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) trónra lépése után alapjaiban változott meg a magyar pénzverés rendszere. Kialakult a késő középkori magyar verdeggy-mesterjegy rendszer, megkezdődött a magyar pénzverési jog kodifikációja, továbbfejlődött a magyar pénzügyigazgatás. Zsigmond pénzeit ennek köszönhetően viszonylag pontosan tudjuk keltezni, a leletek és az írott források segítségével pedig jól megrajzolható a korabeli pénzforgalom.⁴⁸ Habsburg Albert (1437–1439) halála után viszont megbomlott az ország pénzforgalmi egysége, szétesett a magyar pénzverés. A többszöri interregnum tovább erősítette a negatív tendenciákat. Ezen időszak, a 15. század középső harmadának pénztörténete alaposan kutatott, elsősorban Pohl Artúr Nyugat-Magyarország pénztörténetéről írott monográfiájának, illetve az egyes pénzkibocsátókról szóló tanulmányainak köszönhetően.⁴⁹ Az egyes rész tanulmányoktól, leletközlésektől eltekintve továbbra

is hiányzik a leletadatokra és az írott forrásokra építő pénzforgalmi elemzés.

A pénzrendszer átfogó reformjára Hunyadi Mátyás (1458–1490) uralkodása idején került sor. A nagy pénzreform és a következtében újra létrejött pénzforgalmi egység részleteiben kutatott és ismert.⁵⁰ Mátyás rendszere a Jagellók idején is tovább élt, egészen 1521-ig, II. Lajos (1516–1526) elbukott *moneta nova* pénzreformjáig.⁵¹ A reform hatása ellenére is az idegen pénzek forgalma nem lett meghatározó, leszámítva az ország egyes határvidékeit.

Az első 500 év meghatározó jelentőségű a magyar pénztörténetben. A későbbi magyar pénzrendszerek alapvető elemei, hagyományai ekkor alakultak ki. Ezen időszak kutatása azonban nemcsak a pénztörténészek, hanem a társtudományok (epigráfia, heraldika, szfragisztika stb.) képviselői számára is fontos. Ezen tudományok közül különösen is a régészet nagy jelentőségű, mivel a numizmatikus egyik alapkérdésére („mikor készült/mikor használták?”) tud további adalékokkal, válaszokkal szolgálni. Ez a kérdés-felelet azonban korántsem egyirányú: a régészet is rá van utalva a numizmatika eredményeire. Éppen ezért az elkövetkező években mindkét tudomány képviselői számára hasznos lenne a gyakori párbeszéd mellett a határterületek együttes feltérképezése, új kutatási témák feldolgozása, közös válaszok megfogalmazása.

IRODALOM

Adattár 1910–1914	<i>Magyar Numizmatikai Adattár</i> . Melléklet a Numizmatikai Közlöny 9–13 (1910–1914) évfolyamaihoz.
ALRAM et al. 2004	ALRAM, Michael – EMMERIG, Hubert – PROKISCH, Bernhard – WINTER, Heinz: Der numismatische Anteil des Schatzfundes von Fuchsenhof. In: Prokisch, Bernhard – Kühtreiber, Thomas: <i>Der Schatzfund von Fuchsenhof – The Fuchsenhof Hoard – Poklad Fuchsenhof</i> . Studien zur Kulturgeschichte Oberösterreich, Folge 15. Linz 2004.
BELHÁZY 1889	BELHÁZY N. János: A régi magyar pénzverési súlymértékek. <i>Bányászati és Kohászati Lapok</i> 22 (1889) 18–20, 26–28, 33–34, 42–44, 49–51, 57–59, 67–69, 75–77, 81–83.
BERKESZI 1907	BERKESZI István: <i>Délmagyarország éremleletei</i> . Temesvár 1907.

⁴⁶ ENGEL 1990.

⁴⁷ TÓTH 2002.

⁴⁸ ULRICH 2000.

⁴⁹ POHL 1972; POHL 1969–1970a; POHL 1971–1972; POHL 1973–1974.

⁵⁰ GYÖNGYÖSSY 2003; V. SZÉKELY 1981–1982.

⁵¹ LAKOS 1959–1960; JESZENSZKY 1927–1928; HERMANN 1975.

- CNH RÉTHY László: *Corpus Nummorum Hungariae*. Magyar Egyetemes Éremtár I–II. Budapest 1899–1907.
- DÁNYI – ZIMÁNYI 1989 DÁNYI Dezső – ZIMÁNYI Vera: *Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig* (Hinweise für den deutschsprachigen Leser). Budapest 1989.
- ENGEL 1990 ENGEL Pál: A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése (Quelques problèmes de l'histoire monétaire hongroise du XIVe siècle). *Századok* 124 (1990) 25–93.
- ERNYEY 1926 ERNYEY József: Kísérletek a körmöcbányai pénzverő áthelyezésére, 1524–1640 (Zur Verlegung der Körmöcbányaer Münze in der Zeit von 1524–1640). *NK* 25 (1926) 110–133, 213–214.
- ÉRI et al. 1967 ÉRI István – GOPCSA Katalin – GEDAI István – HUSZÁR Lajos: Újabb Veszprém megyei éremleletek (Jüngste Münzfunde im Komitat Veszprém). *VMMK* 6 (1967) 89–112.
- FRIML 1913 *Az 1777-iki Ratio Educationis*. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Friml Aladár. Pedagógiai könyvtár 1. Budapest 1913.
- GEDAI 1965–1966 GEDAI István: Árpádkori lemezpénzeink kormeghatározásához (Sur la datation des pièces de monnaie bractéates de l'époque de la conquête [sic]). *NK* 64–65 (1965–1966) 33–40, 110–111.
- GEDAI 1969 GEDAI István: Fremde Münzen im Karpatenbecken aus den 11.–13. Jahrhunderten. *ActaArchHung* 21 (1969) 105–148.
- GEDAI 1983–1984 GEDAI István: Lengyel pénzek Magyarországon a XVI–XVII. században (Polnische Münzen in Ungarn in dem 16. und 17. Jahrhundert). *HOMÉ* 22–23 (1983–1984) 37–50.
- GEDAI 1986 GEDAI István: *A magyar pénzverés kezdete*. Budapest 1986.
- GEDAI 1999 GEDAI István: *Szent István arany pénzverése*. Budapest 1999.
- GYÖNGYÖSSY 2003 GYÖNGYÖSSY Márton: *Pénzgazdálkodás és monetáris politika a késő középkori Magyarországon*. Budapest 2003.
- GYÖNGYÖSSY 2004a GYÖNGYÖSSY Márton: *Altin, akcse, mangir... Oszmán pénzek forgalma a kora újkori Magyarországon*. Budapest 2004.
- GYÖNGYÖSSY 2004b GYÖNGYÖSSY Márton: Nyugat-Magyarország kora újkori pénzforgalma. *SSz* 58 (2004) 329–352.
- GYÖNGYÖSSY 2004c GYÖNGYÖSSY Márton: Münzen des 15. Jahrhunderts aus Aquileia im mittelalterlichen ungarischen Geldumlauf. *ActaArchHung* 55 (2004) 137–159.
- GYÖNGYÖSSY 2005 GYÖNGYÖSSY Márton: A körmöci kamara 1514-es számadása (Die Abrechnung der Kremnitzer Kammer von 1514). In: *In memoriam Ludovici Huszár*. Szerk.: Bíró Sey Katalin – Buza János – Csoma Mária – Gedai István. Budapest 2005, 164–178.
- H HUSZÁR, Lajos: *Münzkatalog Ungarn. Von 1000 bis heute*. Budapest – München 1979.
- HERMANN 1975 HERMANN Zsuzsanna: Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon. Megjegyzések Thurzó Elek költségvetési előirányzatához (La situation des finances de l'État et de la monnaie en Hongrie à l'époque antérieure à Mohács). *Századok* 109 (1975) 301–336.
- HERMANN 1987 HERMANN, István: *Finanzadministration in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts in Ungarn*. DissArch Ser. II. No. 14. Budapest 1987.
- HORVÁTH 1959–1960 HORVÁTH Tibor Antal: A magyar aranyforint értékváltozása 1490–1700 között (Changement de valeur du florin d'or hongrois entre 1490–1700). *NK* 58–59 (1959–1960) 33–50, 85.
- HORVÁTH – HUSZÁR 1955–1956 HORVÁTH Tibor Antal – HUSZÁR Lajos: Kamaragrófok a középkorban. *NK* 54–55 (1955–1956) 21–33.
- HÓMAN 1916 HÓMAN Bálint: *Magyar pénztörténet 1000–1325*. Budapest 1916. (Reprint: 1991)
- HÓMAN 1921 HÓMAN Bálint: *A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában*. Budapest 1921. (Reprint: 2003)

- HUSZÁR 1963 Huszár Lajos: Éremlelőhelyek Veszprém megye területén (Münzfundorte im Komitat Veszprém). *VMMK* 1 (1963) 151–160.
- HUSZÁR 1965–1966 Huszár Lajos: Kamaragrófok a középkorban 1. Kiegészítés (Comtes cameraux au moyen âge. Supplément 1). *NK* 64–65 (1965–1966) 55–59, 112.
- HUSZÁR 1971–1972 Huszár Lajos: A középkori magyar pénztörténet okleveles forrásai 1. (Die urkundlichen Quellen der ungarischen mittelalterlichen Münzgeschichte. 1. Teil). *NK* 70–71 (1971–1972) 39–49.
- HUSZÁR 1975–1976 Huszár Lajos: A középkori magyar pénztörténet okleveles forrásai 2. (Die urkundlichen Quellen der ungarischen mittelalterlichen Münzgeschichte. 2. Teil). *NK* 74–75 (1975–1976) 37–49.
- HUSZÁR 1977–1978 Huszár Lajos: A középkori magyar pénztörténet okleveles forrásai 3. (Die urkundlichen Quellen der ungarischen mittelalterlichen Münzgeschichte. 3. Teil). *NK* 76–77 (1977–1978) 71–84.
- ISTVÁNYI 1939–1940 Istványi Géza: János király levele a pénzverésről (Brief König Johannes über die Münzprägung). *NK* 38–39 (1939–1940) 41–42, 76.
- JESZENSZKY 1927–1928 Jeszenszky Géza: II. Lajos denárai (Die Denare Ludwig des II.). *NK* 26–27 (1927–1928) 127–143, 153.
- JESZENSZKY 1935–1936 Jeszenszky Géza: Az első magyar rézpénzek (Die ersten ungarische Kupfermünzen). *NK* 34–35 (1935–1936) 35–47, 86–88.
- KELÉNYI 1944 Kelényi B. Ottó: Budai oklevelek pénztörténeti adatai (Münzgeschichtliche Angaben aus Budaer Urkunden). *NK* 43 (1944) 15–20, 67.
- KISS 2000 Kiss Gábor: Még néhány gondolat az éremhatározó új kiadásáról. *Az Érem* 56:1 (2000) 30–33.
- KISS – TÓTH 2004 Kiss József Géza – Tóth Csaba: I. András denárának sziglaváltozatai. *Éremtani Lapok* 2004. december, 88. szám, 3–8.
- KOCH 1969 Koch, Bernhard: Münzfunde dokumentieren den Geldumlauf im Burgenland. *NZ* 83 (1969) 82–97.
- KOCH 1983 Koch, Bernhard: *Der Wiener Pfennig. Ein Kapitel aus der Periode der regionalen Pfennigmünze*. Wien 1983. (Sonderausgabe des 97. Bandes der Numismatischen Zeitschrift)
- KOVÁCS 1996 Kovács László: A kora Árpád-kori pénzűjtésről (Renovatio monetae in the Early Árpadian Age in Hungary). *Századok* 130 (1996) 823–860.
- KOVÁCS 1997a Kovács László: A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. *Éremtani és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának érméiről)* (Über die ungarischen Münzprägung in der frühen Arpadenzeit. Numismatisch-archäologische Studien über die Münzen aus dem Zeitraum zwischen den Regierungszeiten Stephans I. (des Heiligen) und Bélas II (des Blinden) /1000–1141/ im Karpatenbecken). *VAH* 7. Budapest 1997.
- KOVÁCS 1997b Kovács László: 12. századi anonim denárok (Anonymous Denars Issued in Hungary in the 12th Century). *Századok* 131 (1997) 75–104.
- KOVÁTS 1922 Kováts Ferenc: A magyar arany világtörténeti jelentősége és kereskedelmi összeköttetések a Nyugattal a középkorban. *Történeti Szemle* 11:1–4 (1922) 104–143.
- KOVÁTS 1938 Kováts Ferenc: Pénzérték- és kamatszámítások. In: *Magyar-Zsidó Oklevéltár IV. 1371–1564*. Gyűjtötte, összeállította, valamint bevezetéssel, pénz- és kamatszámítással és glossariummal ellátta: Kováts Ferenc. Budapest 1938, 440–473.
- KUBINYI 1957 Kubinyi András: A kincstári személyzet a XV. század második felében (Le personnel de la trésorerie à la fin du XVe siècle). *TBM* 12 (1957) 25–49.
- KUBINYI 1957–1958 Kubinyi András: A nagyszebeni pénzverde 1524-ben (L'hôtel des monnaies de Nagyszeben en 1524). *NK* 56–57 (1957–1958) 20–24, 73–74.
- KUBINYI 1980 Kubinyi András: A középkori körmöcbányai pénzverés és történeti jelentősége (Die Kremnitzer Münzprägung im Mittelalter und deren geschichtliche Bedeutung). In: *Emlékezés a 650 éves Körmöcbányára*. Szerk.: Gedai István. Budapest [1980], 9–39.

- KUBINYI 1991 KUBINYI András: A későközépkori magyarországi városi fejlődés vitás kérdései (Die umstritten Fragen der spätmittelalterlichen städtlichen Entwicklung in Ungarn). In: *Régészet és várostörténet tudományos konferencia. Pécs, 1989. március 16–18.* Szerk.: Uherkovich Ákos. Dunántúli Dolgozatok (C) Történettudományi Sorozat 3. Pécs 1991, 15–31.
- KUBINYI 1994 KUBINYI András: Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben a 15–16. század fordulóján. *TSz* 36 (1994) 1–52.
- KUBINYI 1998 KUBINYI András: A későközépkori magyar–nyugati kereskedelmi kapcsolatok kérdése. In: *R. Várkonyi Ágnes – Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére.* Szerk.: Tusor Péter. Budapest 1998, 109–117.
- KUBINYI 2002 KUBINYI András: Numizmatika és történelem. In: *A numizmatika és a társtudományok IV.* Szerk.: Torbágyi Melinda. Budapest 2002, 71–79.
- LAKOS 1959–1960 LAKOS János: II. Ulászló pénzverése (Monnayage sous le roi Vladislas II.). *NK* 58–59 (1959–1960) 23–32, 85.
- LÁSZLÓ 1962 LÁSZLÓ Gyula: Die Anfänge der ungarischen Münzprägung. *AUBSH* 4 (1962) 27–53.
- LÁSZLÓ 1975 LÁSZLÓ Gyula: Géza-kori pénzverésünk kérdéseiről. *Alba Regia* 14 (1975) 275–276.
- MÁLYUSZ 1958 MÁLYUSZ Elemér: Az izmaelita pénzverőjegyek kérdéséhez (Contributo alla questione dei coni degli Ismaeliti). *BudRég* 18 (1958) 301–311.
- MÁLYUSZ 1985 MÁLYUSZ, Elemér: Der ungarische Goldgulden in Mitteleuropa zu Beginn des 15. Jahrhunderts. In: *Études Historique Hongroises* 1. Eds.: Glatz, Ferenc – Pam-lényi, Ervin. Budapest 1985, 21–35.
- MÁLYUSZ 1986 MÁLYUSZ Elemér: Bajorországi állatkivitelünk a XIV–XV. században. *AgrSz* 28 (1986) 1–33.
- MIRNIK 1981 MIRNIK, Ivan A.: *Coin Hoards in Yugoslavia.* BAR International Series 95. Oxford 1981.
- MURGESCU 1996 MURGESCU, Bogdan: *Circulația monetară în Țările Române în secolul al XVI-lea.* București 1996.
- NMS 2 *Nálezy stredovekých a novovekých mincí na Slovensku. Nálezy mincí na Slovensku* 2. Eds.: Hlinka, Jozef – Kraskovská, Ludmila – Novak, Jozef. Bratislava 1968.
- NMS 3 *Nálezy mincí na Slovensku* 3. Ed.: Hlinka, Jozef. Bratislava 1978.
- NMS 4 *Nálezy mincí na Slovensku* 4. *Die Fundmünzen in der Slowakei* IV. Eds.: Kolníková, Eva – Hunka, Ján. Nitra 1994.
- OBERLÄNDER-TÁRNOVEANU 2003–2004 OBERLÄNDER-TÁRNOVEANU, Ernest: A 13–16. századi magyar pénzverés emlékei nyugaton. Itáliai, francia és katalán források a 13–16. századból (The 13th–16th-century Hungarian Coinage in the West. Contemporary Italian, French and Catalan Sources). *NK* 102–103 (2003–2004) 45–56.
- OROSZLÁN 1966 OROSLÁN Zoltán: Egyetemünk régészeti tanszékeinek kialakulása és története. *Régészeti Dolgozatok* 8 (1966) 55–72.
- PAP 1993–1994 PAP Ferenc: Pénzforgalom a XIV–XV. századi Erdélyben. Éremleletek tanúsága (La circulation monétaire en Transylvanie, 14e–15e siècles). *NK* 92–93 (1993–1994) 51–59.
- PAP 1994 PAP, Ferenc: Münzfunde und Münzumlauf in Siebenbürgen unter Matthias I. Corvinus. *NZ* 102 (1994) 177–186.
- PARÁDI 1963 PARÁDI Nándor: Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények, XI–XVII. század (Münzfunde hortende mittelalterliche Gefässe in Ungarn, 11.–17. Jh.). *ArchÉrt* 90 (1963) 205–251.
- PAULINYI 1933 PAULINYI Oszkár: A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége. In: *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére, 1933. október 7.* Budapest 1933, 402–439.
- PAULINYI 1936 PAULINYI Oszkár: Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század derekán. *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve* 6 (1936) 32–142.

- PAULINYI 1937 PAULINYI Oszkár: A magyar aranymonopólium jövedelme a középkorban. In: *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére, 1937. május 27.* Budapest 1937, 488–503.
- PAULINYI 1949–1950 PAULINYI Oszkár: Adatok a körmöcbányai éremvésők és emlékérmek kérdéséhez a XVI. század első feléből. *NK* 48–49 (1949–1950) 35–40.
- PAULINYI 1972a PAULINYI Oszkár: Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és a kifejtett feudalizmus korszakában, 1000–1526. *Gazdag föld – szegény ország (La formation générale de richesse de métal précieux et de l'économie nationale de la Hongrie dans la période du féodalisme épanouissant et développé, 1000–1526. Terra riche – pays pauvre).* *Századok* 106 (1972) 561–608.
- PAULINYI 1972b PAULINYI Oszkár: A körmöcbányai kamara 1434–35. évi számadása. *Műhelybeszámoló. MNTÉ* 1972, 79–94.
- PAULINYI 1978a PAULINYI Oszkár: Kimutatások a körmöcbányai bányakamarai körzet nemesfémtermeléséről a XVI. század első felében. *Adatszűrő elemzés. Századok* 112 (1978) 326–346.
- PAULINYI 1978b PAULINYI, Oszkár: Der erste Bau von Staseen und der wasser-getriebenen grossen Kehrrede zur Bekämpfung der Wassernot von Zechen. *ActaHistHung* 24 (1978) 109–132.
- POHL 1968 POHL, Artur: Die Münzstätte Kaschau im Mittelalter. *SF* 27 (1968) 28–50.
- POHL 1969–1970a POHL Artur: Hunyadi János pénzverése (Johann Hunyadis Münzprägung). *NK* 68–69 (1969–1970) 49–56.
- POHL 1969–1970b POHL Artúr: Ujlaki Miklós pénzverési rendelkezése Szeben városához 1445-ben (Die Münzverordnung Nicolaus Ujlakis an Hermannstadt 1445). *NK* 68–69 (1969–1970) 74.
- POHL 1970 POHL, Artur: Die Münzkammer Siebenbürgens 1325–1526. *Südostdeutsches Archiv* 13 (1970) 24–43.
- POHL 1971–1972 POHL Artur: V. László pénzverése, 1453–1457 (Die Münzprägung des Königs Ladislaus V. /Posthumus/, 1453–1457). *NK* 70–71 (1971–1972) 51–58.
- POHL 1972 POHL, Artur: *Die Grenzlandprägung. Münzprägung in Österreich und Ungarn im fünfzehnten Jahrhundert.* Graz 1972.
- POHL 1973–1974 POHL Artur: I. Ulászló király pénzverése (Die Münzprägung des Jagellonenkönigs Wladislaus I.). *NK* 72–73 (1973–1974) 49–60.
- POHL 1974 POHL, Artur: *Ungarische Goldgulden des Mittelalters (1325–1540).* Graz 1974.
- POHL 1982 POHL, Artur: *Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters (1300–1540).* Budapest – Graz 1982.
- PROHÁSZKA 2005 PROHÁSZKA Péter: Szent István PANNONIA feliratos aranypénzének új típusa Hampel József naplójában. In: Prohászka Péter: *Kincsek a levéltárból.* Budapest 2005, 117–122.
- Ratio Educationis* 1777 *Ratio Educationis totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas.* Vindobonae 1777.
- SCHULEK 1926 SCHULEK Alfréd: Vegyesházi királyaink pénzei és korrendjük 1. Károly Róbert (Über die Münzen der sog. „gemischten“ Periode und ihre Zeitfolge 1. Karl Robert). *NK* 25 (1926) 138–195, 215–219.
- SCHULEK 1931–1932 SCHULEK Alfréd: Vegyesházi királyaink pénzei és korrendjük 2. A budai pénzverés Károly Róberttől Zsigmondig, Horváth Henrik dr. művészettörténeti értékezése kapcsán (Die Münzen der Könige aus verschiedenen Häusern und ihre Zeitfolge 2. Die Münzprägung in Buda /Ofen/ von Karl Robert bis Sigismund, 1308–1437). *NK* 30–31 (1931–1932) 48–70, 102–107.
- SCHULZ 1978 SCHULZ, Karl: Ein Fund mittelalterlicher ungarischer Kupfermünzen in Wien. *NZ* 92 (1978) 17–19.
- Soós 1993 Soós Ferenc: János király 1527-es nagyszebeni aranyforintjának címerei (CNH II. 325.) [Armorial Bearings on a King John 1527 Nagyszeben Gold Florin]. *Az Érem* 49:2 (1993) 26–29.

- Soós 1994 Soós Ferenc: Kameroner Ulrik címere Zsigmond király pénzein [Armorial Bearings of Ulrik Kameroner on Coins of King Sigismund]. *Az Érem* 50:2 (1994) 12–13.
- Soós 1998a Soós Ferenc: *A magyar fém pénzek feliratai és címerei* (The Inscriptions and Coats-of-arms on Hungarian Coins). Budapest 1998.
- Soós 1998b Soós Ferenc: Észrevételeim az új éremhatározóval kapcsolatban [Thoughts on the New Coin Identification Handbook]. *Az Érem* 54:1 (1998) 31–33.
- SZEKFI 1911 SZEKFI Gyula: Oklevelek I. Károly pénzverési reformjához. *TT* 12 (1911) 1–36.
- SZENTPÉTER 1935 SZENTPÉTER Imre: *A Bölcsészettudományi Kar története 1635–1935*. A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története IV. Budapest 1935.
- V. SZÉKELY 1980 V. SZÉKELY, György: *Slawonische Banalmünzprägung*. DissArch Ser. II. No. 8. Budapest 1980.
- V. SZÉKELY 1981–1982 V. SZÉKELY György: Hunyadi Mátyás madonnás denárjai a pénzforgalomban (Die Madonnen-Denare von Matthias Hunyadi in dem zeitgenössischen Münz-umlauf). *MNTÉ* 1981–1982, 177–188.
- TÓTH 1999 TÓTH Csaba: Pénzverdék az Anjou-kori Magyarországon. In: *Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István 65. születésnapjára*. Szerk.: Bertók Krisztina – Torbágyi Melinda. Budapest [1999], 307–314.
- TÓTH 2002 TÓTH Csaba: *Pénzverés és pénzforgalom az Anjou-kori Magyarországon*. Doktori értekezés, ELTE Régészettudományi Intézet. Budapest 2002. [Kézirat]
- ULRICH 2000 ULRICH, Attila: Geldpolitik und Geldverkehr in Ungarn während der Herrschaft Sigismunds. In: *Das Zeitalter König Sigmunds in Ungarn und im Deutschen Reich*. Hrsg. von Schmidt, Tillmann – Gunst, Péter. Debrecen 2000, 121–132.
- UNGER 1980 UNGER Emil: *Magyar éremhatározó I–II*. Budapest 1980. [2., átdolgozott kiadás]
- UNGER 1997 UNGER Emil: *Magyar éremhatározó I. (1000–1540)*. Budapest 1997.
- VELTER 2002 VELTER, Ana-Maria: *Transilvania în secolele V–XII. Interpretări istorico-politice și economice pe baza descoperirilor monetare din bazinul carpatic, secolele V–XII*. București 2002.

NUMISMATICS AND ARCHAEOLOGY

Márton Gyöngyössy

There was never a sharp dividing line between numismatics and archaeology. This was especially the case in Hungary, because at archaeology's birth as a university discipline, numismatics acted as midwife. The decree on education (*Ratio Educationis*, 1777) issued by Maria Theresa (1740–80) originally created a department of numismatics at the University of Pest. Later on this became the Institute of Numismatics and Archaeology. In the following centuries also, the links between the two disciplines remained close.

In the last decades, the three main trends in medieval numismatics research have extended to the fields of typology, finds and the written sources. László Réthy's chronology (CNH) has been modified at many points by Lajos Huszár in his own corpus (H). It was primarily in accordance with collectors' expectations that Emil Unger's coin identification handbook was written.

With regard to the *corpora* of the different part-fields, we can already experience serious gaps. At the same time, László Kovács's Árpadian-era and Artúr Pohl's late medieval publications have advanced the research significantly.

For the territory of medieval Hungary as a whole, there is still no uniform repertory of finds: we possess only general works in relation to some part-periods and part-territories. In the surrounding countries, repertories have been for their own territory, or for areas annexed from Hungary, but compilations of this kind have been made for certain territories of today's Hungary, too (Lajos Huszár, István Gedai). On the other hand, studies of coinage that strive for synthesis (István Gedai, László Kovács, Csaba Tóth, Márton Gyöngyössy) are not lacking. Nevertheless, utilisation of the written sources in research into the history of money still does not reach a satisfactory level.

It is precisely for this reason that the third area of research is the processing and analysis of the written sources. So far this important group of sources has been utilised from the viewpoint of the circulation of money, but no really comprehensive work has been produced. However, for an understanding of the role of money and for further investigation of prices, wages and money values, analysis of texts, especially contemporary regulations, is very useful. Lajos Huszár and Artúr Pohl on many occasions published documents and registers, but no modern, comprehensive collection of sources has been compiled. In numerous cases, studies by economic historians (Oszkár Paulinyi, Elemér Mályusz, Pál Engel, András Kubinyi) well supported by documents have called attention to the significance and correct interpretation of the sources.

MAGYARORSZÁG KÖZÉPKORI ÉS KORA ÚJRAI régészetéről átfogó összegzés utoljára 1985-ben látott napvilágot. Azóta, de különösen az utóbbi két évtizedben a korszak régészete gyakorlati és elméleti szempontból is igen sokat fejlődött, így időszertíve vált a kutatások újabb áttekintése.

2006 májusában a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézete és a Magyar Nemzeti Múzeum közös konferenciát szervezett a visegrádi Mátyás Király Múzeumban az 1990-2005 közötti eredmények számbavételére. Jelen két-kötetes tanulmánykötet részben e konferencia anyagára épül. Megtartottuk az eredeti tematikus beosztást – falusi települések és városok, egyházi épületek és temetők, várak és erődítések régészete, a kézművesség emlékeinek kutatása, módszertani és interdiszciplináris kérdések –, de az előadások szövegét bővítettük, lehetőség szerint aktualizáltuk, és további tanulmányokkal gyarapítottuk az írások sorát.

A könyv a magyar államalapítás korától a 18. századig terjedő időszak új régészeti kutatásait öleli fel; megjelennek benne a kapcsolódó természettudományos vizsgálatok, valamint a környezetregészet és a rokentudományok (művészet-történet, numizmatika, néprajz) szempontjai is. A bőséges jegyzetanyag és irodalom, a nagyszámú illusztráció, továbbá a részletes angol nyelvű kivonatok reményeink szerint hozzájárulnak ahhoz, hogy munkánk a hazai és a külföldi kutatás számára egyaránt hasznos legyen.

